

सर्व अधिकार टीकाकारश्रीने स्थायीन

श्रीधन्याष्टकम् ॥

तज्ज्ञानं मशमकरं यदिद्रियाणां, तज्ज्ञेयं बहुपनिपत्सु निश्चितार्थं ।
 ते धन्या भुवि परमार्थनिश्चितेहाः, शेषास्तु भ्रमनिष्ठे परिभ्रमंति ॥ १ ॥

आदौ विजित्य विषयान्मदमोहरागद्वेषादिशत्रुगणमाहृतयोगराज्याः ।
 ज्ञात्वा मतं समनुभूय परात्मविद्याकांतासुखं वनगृहे विचरन्ति धन्याः ॥ २ ॥

त्यक्त्वा गृहे रतिमभोगतिहेतुभूतामात्मेच्छयोपनिपदर्थरसं पिवन्तः ।
 वीतस्पृहा विषयभोगपदे विरक्ता, धन्याश्चरन्ति विजनेषु विरक्तसंगाः ॥ ३ ॥

त्यक्त्वा ममाहमिति बंधकरे पदे द्वे, मानावमानसदृशाः समदर्शिनश्च ।
 कर्तारमन्यमवगम्य तदर्पितानि, कुर्वन्ति कर्मपरिपाकफलानि धन्याः ॥ ४ ॥

त्यक्तवैषणाप्रयमवेक्षितमोक्षमार्गा, भैक्षामृतेन परिकल्पितदेहयात्राः ।
 ज्योतिः परात्परतरं परमात्मसंगं, धन्या द्विजा रहसि हृद्यवलोकयन्ति ॥ ५ ॥

नासन्न सन्न सदसन्न महन्न चाणु, न स्त्रीपुमान्न च नपुंसकमेकबीजम् ।
 यैर्वैद्य तत्समनुपासितमेकचित्तेर्धन्या विरेजुरितरे भवपाशवद्धाः ॥ ६ ॥

अज्ञानपंकपरिमग्नमपेतसारं, दुःखाळ्यं मरणजन्मजरारवसक्तम् ।
 संसारबंधनमनित्यमवेक्ष्य धन्या, ज्ञानासिना तदवशीर्य विनिश्चर्यति ॥ ७ ॥

आंतैरनन्यमतिभिर्मधुरस्वभावैरेकत्वनिश्चितमनोभिरपेतमोहैः ।
 साकं वनेषु विदितात्मपदस्वरूपं, तद्वस्तु सम्यगनिशं विमृशन्ति धन्याः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यधोमच्छंकराचार्यविरचितं धन्याष्टकम् ॥

शेठ कल्याणुख यतुर्भुज संघवी

जन्म :

अं १८२२, जेठ वदि ०))

पमोकायास :

अं १८८१, श्रावण सुदि १०

પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથનાં પંદર (પંચદશ) પ્રકરણો હોવાથી આ ગ્રંથનું પંચદશી એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથનાં પહેલાં છ પ્રકરણો શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામીનાં રચેલાં છે, અને બાકીનાં નવ પ્રકરણો તેઓશ્રીના પરમગુરુ શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામીનાં રચેલાં છે. શ્રીભારતી-તીર્થસ્વામીએ તૃપ્તિદીપ, કૂટસ્થદીપ, ધ્યાનદીપ ને નાટકદીપ તથા બ્રહ્માનંદનાં પાંચ પ્રકરણો પહેલાં રચી રાખ્યાં હશે, અને પછી પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેકથી માંડીને ચિત્રદીપસુધીનાં છ પ્રકરણો શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામીએ રચીને આ પંચદશીગ્રંથને પ્રકટ કર્યો હશે એમ જણાય છે. જીવન્મુક્તિવિવેકગ્રંથ રચાયપહેલાં બ્રહ્માનંદનામનો ગ્રંથ વિદ્યમાન હતો એમ જીવન્મુક્તિ-વિવેકગ્રંથના બીજા વાસનાક્ષપનામના પ્રકરણમાં પુત્રવિવેકનો ભાગ બ્રહ્માનંદમાંથી લીધેલો હોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ ગ્રંથનાં પહેલાં દશ પ્રકરણો પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથરૂપે રચાયેલ હશે, અને છેલ્લાં પાંચ પ્રકરણો એક ગ્રંથરૂપે રચાયેલ હશે એમ જણાય છે.

આ પંચદશીગ્રંથઉપર પંડિત શ્રીરામકૃષ્ણજીની અને પંડિત શ્રીઅચ્યુતરાયજીની મંડકૃત ટીકાઓ હાથાઈ બહાર પડેલી છે.

જિજ્ઞાસુને અદ્વૈત બ્રહ્મનો બોધ પ્રાપ્ત કરવામાટે આ ગ્રંથ ધણો ઉપયોગી થઈ પડે એવો છે. ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા અને વેદાંતદર્શનનો અગત્યનો સાર આ ગ્રંથમાં આવી જાય છે. જેઓ શ્રદ્ધા, પ્રીતિ અને જાગૃતિ રાખી, તથા યથાશક્તિ વિવેકાદિ સાધનો પ્રાપ્ત કરી આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરશે, તેના અંતઃકરણમાંથી ઉત્તરોત્તર દુઃખની નિવૃત્તિ થવા લાગશે, અને ક્રમથી નિર્ગનંદનો આનંદો વધવા લાગશે.

આ ગ્રંથના પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેકનામના પહેલા પ્રકરણમાં સમ્વિદ્યાનંદરૂપ અંતરાત્માનો અનુભવમાદિ પાંચ કોશોથી વિવેક કરેલો છે. પંચમહાભૂતનામના બીજા પ્રકરણમાં સમ્વિદ્યાનંદ-ધનબ્રહ્મથી આકાશાદિ પાંચ મહાબૂતોનું પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યું છે, ને પાંચબૂતો તથા પાંચ બૂતોનાં સર્વ કાર્યો બ્રહ્મમાં કદ્દિપત છે એમ તેમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પંચકોશનામના ત્રીજા પ્રકરણમાં અનુભવમાદિ પાંચ કોશોથી ભિન્ન અને તેમાં ગૃહરૂપે રહેલો જે આત્મા છે તે બ્રહ્મ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. દ્વૈતવિવેકનામના ચોથા પ્રકરણમાં ઈશ્વરચિત્ત દૈતનો અને જીવચિત્ત દૈતનો વિભાગ જણાવી જીવચિત્ત દૈત જીવને બંધન કરનારું છે, ઈશ્વરચિત્ત દૈત જીવને બંધન કરનારું નથી એમ સમજાવી જિજ્ઞાસુને જીવચિત્ત દૈતનો ત્યાગ કરવા સૂચવ્યું છે, અને મહાયાક્યવિવેકનામના પાંચમા પ્રકરણમાં પ્રજ્ઞાનંદ બ્રહ્મ ઇત્યાદિ ચાર મહાવાક્યોમાં નિરૂપણ કરેલ જીવના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો બ્રહ્મથી અભેદ છે એમ સમજાવ્યું છે.

ચિત્રદીપનામના છઠા પ્રકરણમાં શુદ્ધ વસ્ત્રોઉપર જેમ ચિત્રો કાઢવામાં આવે છે તેમ અસંગ અને પવિત્રતમ બ્રહ્મઉપર માયાએ આ જગતરૂપી ચિત્ર કાઢ્યું છે એમ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. તૃપ્તિદીપનામના સાતમા પ્રકરણમાં આત્મસ્વરૂપના દૃઢતાનથી મુમુક્ષુને નિઃસીમ સંતોષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. તે પ્રકરણમાં ચિદાભાસની (જીવની) સાત અવસ્થાઓ પણ સમજાવી છે. કૂટસ્થ-દીપનામના આઠમા પ્રકરણમાં વ્યાવહારિક જીવથી ભિન્ન તેનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ કૂટસ્થ

એટલે અધિકારી આત્મા છે એમ સમજવી એ કૂટસ્થનો સર્વદા અહથી અબેદ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ધ્યાનદીપનામના નવમા પ્રકરણમાં સવાદીબ્રમનું અને વિસંવાદીબ્રમનું સ્વરૂપ કહીને સવાદીબ્રમ ફલના સમયમાં જેમ ઇચ્છિત ફલ આપે છે તેમ નિર્ગુણબ્રહ્મ સ્વરૂપની ઉપાસનાથી ઉપામક જીવ જ્ઞાનદ્વારા મુક્ત થાય છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. નાટકદીપનામના દશમા પ્રકરણમાં શરીરમાં રહેલા સાક્ષીને નાટકસાલાના દીવાની ઉપમા આપી સાક્ષી સર્વદા વિકારરહિત છે એમ સમજાવ્યું છે.

બ્રહ્માનંદમાં યોગાનંદનામના અગ્રીઆરમા પ્રકરણમાં ચિત્તની બ્રહ્મમાં એકાગ્રતારૂપ યોગવડે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થવાનું જણાવ્યું છે. શોકની નિવૃત્તિ ને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનવડે મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે એમ ઉપનિષદોનાં વચનોવડે સિદ્ધ કરી તે બ્રહ્માનંદ સ્વયંપ્રકાશ છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે. સુપુત્રિમાં જગત્ના કારણરૂપ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય છે અને મન રાગદ્વેષથી રહિત હોય ત્યારે વાસનાનંદનો અનુભવ થાય છે એમ પણ તેમાં જણાવ્યું છે. અહંકારનો સર્વપ્રકાર ત્યાગ થવાથી મુમુક્ષુને બ્રહ્માનંદનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. જે વેલા દ્વિતી પ્રતીતિ ન હોય, નિદ્રા ન હોય, અને મનોરાજ્ય પણ ન થતાં હોય તે વેલાએ જે આનંદનો અનુભવ થાય તે નિગ્ગનદરૂપ બ્રહ્માનંદ છે. યોગાભ્યાસવડે ચિત્તની સ્થૂલતાનો અને ચચલતાનો નાશ કરવાથી મુમુક્ષુને નિગ્ગનદનું જ્ઞાન થાય છે એમ તે પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. આત્માનંદનામના બારમા પ્રકરણમાં આત્મા અત્યંતપ્રિય હોવાથી આનંદસ્વરૂપ છે એમ બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદના મૈત્રેયીબ્રાહ્મણનાં વચનોનો આશ્રય લઈને સિદ્ધ કરી ખતાવ્યું છે. અન્ય પદાર્થોમાં રહેલા પ્રેમનો ત્યાગ કરીને આત્માનું નિરંતર અનુસંધાન કરવાથી આત્માનંદનું જ્ઞાન થાય છે એમ તે પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. અદ્વૈતાનંદનામના તેરમા પ્રકરણમાં અદ્વૈતાનંદરૂપ બ્રહ્મજ્ઞ આ સર્વ જગતનું વિવર્તોપાદાનકારણ હોવાથી પ્રતીત થતું સર્વ જગત્ વસ્તુતાએ આનંદરૂપજ છે. જગત્ મિથ્યા છે, અને આનંદજ એક અદ્વિતીય ને મત્ત છે એમ ચિંતન કરી તેમાંજ ચિત્તને સ્થિર કરવાથી મુમુક્ષુને અદ્વૈતાનંદનો અનુભવ થાય છે યોગાનંદ ચિત્તની એકાગ્રતાવડે પ્રાપ્ત થાય છે, અને આત્માનંદ ને અદ્વૈતાનંદ આત્મવિચારરૂપ જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થાય છે એમ તેમાં જણાવ્યું છે. વિદ્યાનંદનામના ચૌદમા પ્રકરણમાં બ્રહ્મવિદ્યાવડે આ લોકના ને પરલોકના દુઃખની નિવૃત્તિ અને સર્વપ્રકારના આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવ્યું છે, અને વિષયાનંદનામના પંદરમા પ્રકરણમાં વિષયાનંદ બ્રહ્માનંદના અશરૂપ છે, તથા વિદ્યાનંદ અને વિષયાનંદ એ બંને અત્કરણની વૃત્તિરૂપ છે એમ જણાવ્યું છે.

આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરનારને અધ્યયન કરવાની અનુકૂલતા થાય એટલા માટે મૂલ શ્લોક આપી તેની નીચે શ્લોકોનો અન્વય આપવામાં આવેલ છે. શ્લોકમાંના કોઈ શબ્દનો અર્થ લખવો ન રહી જાય તથા શ્લોકનો અર્થ મુમુક્ષુને સ્પષ્ટ મમજાય એવી પ્રત્યેક શ્લોકની વિવરણરૂપ ટીકા લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અન્વયમાં આવા [] ચતુષ્કાણુમાં, જે શબ્દ કે શબ્દો મૂક્યા છે તે શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાટે શ્લોકમાં નહિ આવેલા હોઈ વધારાના મૂકવામાં આવ્યા છે.

પ્રત્યેક પ્રકરણના અંતમાં સામાન્ય જિતાસુઓને પ્રત્યેક પ્રકરણમાં શેા ઉપદેશ છે તે સુલભતાથી જાણવામાં આવે તે માટે તથા તેમને મનન કરવામાં ઉપયોગી થાય તે માટે તે તે પ્રકરણનો સાર આપવામાં આવ્યો છે. વિષયાનુક્રમશિક્ષામાં પ્રત્યેક પ્રકરણમાં આવેલા વિષયો પૃષ્ઠાંકસહિત જણાવવામાં આવ્યા છે, અને કોઈ શ્લોક જોવો હોય તો તે તુરંત મળી આવે એટલા માટે શ્લોકની પૃષ્ઠાનુક્રમશિક્ષા આપી છે. ઇતિ સિવમ્.

શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામીનું જીવનચરિત્ર

આ પંચદશીગ્રંથના કર્તા શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામીનો જન્મ શાલીવાહનશકાના ૧૩ માં સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં કલ્યાટકપ્રાંતમાં તુંગલદ્રાવદીના કાંઠાઉપર વિજયનગરનામનું એક નગર હતું ત્યાં થયો હતો અને તેઓથી શાલીવાહનશક ૧૩૧૩મુધી વિદ્યમાન હતા એમ એક તાત્પર્યઉપરથી જણાય છે. તેઓથીનાં પૂર્વાશ્રમમાં માધવ, માધવાચાર્ય, માધવાચાર્ય અને માધવામાતૃ એવાં નામો હતાં. પછી સંન્યસ્તાશ્રમમાં તેમનું વિદ્યારણ્ય એવું નામ પડ્યું હતું. તેઓથીનાં માતૃથીનું નામ શ્રીમતી અને પિતાનું નામ માયલુ હતું. તેઓથીને સોમનાથ અથવા લોગનાથનામના એક લાઇ હતા. તેઓથીની કૃષ્ણમણિવંદની તૈત્તિરીય-શાખા, ખેાધાયનસૂત્ર, ભારદ્વાજોત્ર અને સાયલુકુલ હતાં.

શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામી તેમના પૂર્વાશ્રમમાં વિજયનગરમાં રહ્યા હતા, અને ત્યાંના શ્રીવીરભુક્ષુ અથવા ભુક્ષેવ રાજાના તથા તેમના પુત્ર હરિહર રાજાના મુખ્ય મંત્રી અને કુલચુર હતા. તેઓથી બહુ ઉદાર હતા. તેઓથીએ કચ્છરનામનું ગામ ચોવીશ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને તે ગામનું નામ માધવપુર પારીને દાનમાં આપ્યું હતું. તેઓથી પોતાના ઉત્તરવયમાં મંન્યસ્તાશ્રમ ગ્રહણ કરી શૃંગેરીમંડળના અધિપતિ થયા હતા. તેઓથીના મંન્યસ્તાશ્રમના શુરુ શ્રીવિદ્યાતીર્થસ્વામી હશે, અને તેઓથીના પરમશુરુ શ્રીભારતીતીર્થસ્વામી જેમણે આ પંચ-દશીના તૃત્તીયથી માંડીને નાટકદીપમુધીનાં ચાર પ્રકરણો અને બ્રહ્મસંહતા પાંચ પ્રકરણો રચેલાં છે તેઓ હશે એમ જણાય છે. તેઓથીએ પંચદશીના પ્રત્યક્ષતત્ત્વવિવેકનામના મહેશ્વર પ્રકરણના મંગલાચરણમાં તથા વિવરણપ્રમેયમંત્રદના મંગલાચરણમાં શ્રીશંકરાનંદસ્વામીનું નામ શુરુતરિકે દર્શાવેલું છે, પરંતુ શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામીના બીજા કાંઈ લેખોમાં તેઓનું નામ જોવામાં આવતું નથી, પણ શ્રીવિદ્યાતીર્થસ્વામીનું નામ આરલના મંગલાચરણમાં તથા સમાપ્તિના મંગલાચરણમાં જોવામાં આવે છે તેથી અનુમાન થાય છે કે શ્રીવિદ્યાતીર્થસ્વામી તેમના કર્મના, ઉપાસનાના અને વેદાંતના શુરુ હશે, કેમકે એ મંગલાચરણમાં શ્રીવિદ્યાતીર્થ-સ્વામીને મહેશ્વરથી અભિનરૂપે તેમણે પ્રણામ કર્યા છે, અને એમના નિઃશ્વાસરૂપ વેદ છે, ને તેમણે વેદમાંથી આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તથા તેઓ ધર્મોદિ ચાર પુરુષાર્થને આપનારા છે એમ કહ્યું છે. આમ હોવાથી પ્રત્યક્ષતત્ત્વવિવેકમાં તથા વિવરણપ્રમેયમંત્રદમાં શ્રીશંકરાનંદ એવું જ નામ આવે છે તે નામ શ્રીશંકરાનંદસ્વામીનું હશે કે કેમ? એ શંકા-વાળું છે, કેમકે શંકર એટલે મુખ્ય કરનાર અને આનંદ એટલે આનંદસ્વરૂપ મહેશ્વર એવો પણ શંકરાનંદશબ્દનો અર્થ થઈ શકે, અને તે મહેશ્વરરૂપ એવા શ્રીવિદ્યાતીર્થસ્વામીને પણ લાગુ પડી શકે, એટલે એ શ્લોકોવાડે મહેશ્વરસ્વરૂપ શ્રીવિદ્યાતીર્થસ્વામીનું મંગલાચરણ કરેલું હોવાની શંકા થાય છે, એટલે તેઓથીના વેદાંતના શુરુ શ્રીશંકરાનંદસ્વામી હશે કે કેમ? એ શંકાવાળું જણાય છે.

વળી એક એવી દંતકથા સંભળાય છે કે:-શ્રીશંકરાનંદસ્વામી મહીસુરરાજ્યમાં આવેલા શૃંગેરીમંડળના શંકરાચાર્ય હતા. તેઓથી પોતાના કેટલાક શિષ્યોસાથે બદરીનારાયણની યાત્રા કરવા ગયા હતા, ત્યાંથી પાછા ફરતી વેલા લગવાનું ગૌડપાદની ગુફાની પાસે આવી પોતાના શિષ્યોને ગુફાની બહાર રાખી પોતે ગુફામાં જવા નિર્ણય કર્યો, અને પોતાના શિષ્યોને

એટલે અવિકારી આત્મા છે એમ સમજવી એ કૂટસ્થનો સર્વદા બ્રહ્મથી અભેદ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ધ્યાનદીપનામના નવમા પ્રકરણમાં સંવાદીબ્રમનું અને વિસંવાદીબ્રમનું સ્વરૂપ કહીને સંવાદીબ્રમ ફક્તના સમયમાં એમ ઇચ્છિત ફલ આપે છે તેમ નિરૂપણબ્રહ્મ-સ્વરૂપની ઉપાસનાથી ઉપાસક જીવ જ્ઞાનદ્વારા મુક્ત થાય છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. નાટકદીપનામના દશમા પ્રકરણમાં શરીરમાં રહેલા સાક્ષીને નાટકશાલાના દીવાની ઉપમા આપી સાક્ષી સર્વદા વિકારરહિત છે એમ સમજાવ્યું છે.

બ્રહ્માનંદમાં યોગાનંદનામના અગીઆરમા પ્રકરણમાં ચિત્તની બ્રહ્મમાં એકાગ્રતારૂપ યોગવડે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થવાનું જણાવ્યું છે. શોકની નિવૃત્તિ ને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનવડે મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે એમ ઉપનિષદોનાં વચનોવડે સિદ્ધ કરી તે બ્રહ્માનંદ સ્વયંપ્રકાશ છે એમ નિરૂપણ કર્યું છે. સુપૃત્તિમાં જગતના કારણરૂપ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય છે અને મન રાગદ્વેષથી રહિત હોય ત્યારે વાસનાનંદનો અનુભવ થાય છે એમ પણ તેમાં જણાવ્યું છે. અહંકારનો સર્વપ્રકાર ત્યાગ થવાથી મુમુક્ષુને બ્રહ્માનંદનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. જે વેલા દ્વિતી પ્રતીતિ ન હોય, નિદ્રા ન હોય, અને મનો-રાજ્ય પણ ન થતાં હોય તે વેલાએ જે આનંદનો અનુભવ થાય તે નિજનંદરૂપ બ્રહ્માનંદ છે. યોગાભ્યાસવડે ચિત્તની સ્થૂલતાનો અને સૂક્ષ્મતાનો નાશ કરવાથી મુમુક્ષુને નિજનંદનું જ્ઞાન થાય છે એમ તે પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. આત્માનંદનામના પારમા પ્રકરણમાં આત્મા અત્યંતપ્રિય હોવાથી આનંદસ્વરૂપ છે એમ બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદના મૈત્રેયીબ્રાહ્મણનાં વચનોનો આશ્રય લઈને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. અન્ય પદ્યોમાં રહેલા પ્રેમનો ત્યાગ કરીને આત્માનું નિરંતર અનુસંધાન કરવાથી આત્માનંદનું જ્ઞાન થાય છે એમ તે પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. અદ્વિતાનંદનામના તેરમા પ્રકરણમાં અદ્વિતાનંદરૂપ બ્રહ્મજ આ સર્વ જગતનું વિવર્તો-પાદનકારણ હોવાથી પ્રતીત થતું સર્વ જગત્ વસ્તુતાએ આનંદરૂપજ છે. જગત્ મિથ્યા છે, અને આનંદજ એક અદ્વિતીય ને સત્ય છે એમ ચિંતન કરી તેમાંજ ચિત્તને સ્થિર કરવાથી મુમુક્ષુને અદ્વિતાનંદનો અનુભવ થાય છે. યોગાનંદ ચિત્તની એકાગ્રતાવડે પ્રાપ્ત થાય છે, અને આત્માનંદ ને અદ્વિતાનંદ આત્મવિચારરૂપ જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થાય છે એમ તેમાં જણાવ્યું છે. વિદ્યાનંદનામના ચૌદમા પ્રકરણમાં બ્રહ્મવિદ્યાવડે આ લોકના ને પરલોકના દુઃખની નિવૃત્તિ અને સર્વપ્રકારના આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવ્યું છે, અને વિષયાનંદનામના પંદરમા પ્રકરણમાં વિષયાનંદ બ્રહ્માનંદના અશરૂપ છે, તથા વિદ્યાનંદ અને વિષયાનંદ એ બંને અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ છે એમ જણાવ્યું છે.

આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરનારને અધ્યયન કરવાની અનુકૂલતા થાય એટલા માટે મૂળ શ્લોક આપી તેની નીચે શ્લોકનો અન્યથ આપવામાં આવેલ છે. શ્લોકમાંના કોઈ શબ્દનો અર્થ લખવો ન રહી જાય તથા શ્લોકનો અર્થ મુમુક્ષુને સ્પષ્ટ સમજાય એવી પ્રત્યેક શ્લોકની વિવરણરૂપ ટીકા લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અન્યથમાં આવા [] ચતુષ્કાણ્માં, જે શબ્દ કે શબ્દો મૂક્યા છે તે શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાટે શ્લોકમાં નહિ આવેલા હોય વધારાના મૂકવામાં આવ્યા છે.

પ્રત્યેક પ્રકરણના અંતમાં સામાન્ય જિજ્ઞાસુઓને પ્રત્યેક પ્રકરણમાં શો ઉપદેશ છે તે મુજબતાથી જણાવવામાં આવે તે માટે તથા તેમને મનન કરવામાં ઉપયોગી થાય તે માટે તે તે પ્રકરણનો સાર આપવામાં આવ્યો છે. વિષયાનુક્રમશિક્ષામાં પ્રત્યેક પ્રકરણમાં આવેલા વિષયો પૃષ્ઠાંકસહિત જણાવવામાં આવ્યા છે, અને કોઈ શ્લોક જોવો હોય તો તે તુરત મળી આવે એટલા માટે શ્લોકની વર્ણાનુક્રમશિક્ષા આપી છે. ઇતિ શિવમ.

- ૧ મહાવેદપર ભાષ્ય, કૃષ્ણપણ્ડિતપર ભાષ્ય, શુક્રાયણ્ડિતપર ભાષ્ય, સામવેદપર ભાષ્ય ને અથર્વવેદપર ભાષ્ય.
- ૨ ચારે વેદનાં ઐતરેય ને શતપથ આદિ અગત્યનાં સાક્ષ્યોપર ભાષ્યો.
- ૩ પરાશરસ્મૃતિઉપર પરાશરમાધવનામની નિબંધરૂપ ટીકા.
- ૪ સૂત્રસંહિતાપર ટીકા.
- ૫ કાલમાધવનામે જ્યોતિષનો ગ્રંથ-જેમાં કાલગ્રંથની નિર્ણય જણાવવામાં આવેલ છે.
- ૬ માધવનિદાન અથવા નિદાનમાધવનામે વેદકનો ગ્રંથ જેમાં રોગાદિના નિદાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૭ વ્યવહારમાધવ, જેમાં વ્યવહારને લગતું વર્ણન છે.
- ૮ આચારમાધવ, જેમાં દિનદિના આચારનું નિરૂપણ છે.
- ૯ માધવીયા ધાતુવૃત્તિનામે વ્યાકરણનો ગ્રંથ જેમાં ૨૨૦૦ સંસ્કૃતભાષાના મૂળ ધાતુ અને તેને લગતું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૧૦ શતપ્રશ્નકલ્પકલિકા, જેમાં સો પ્રશ્નોનાં સો ઉત્તરોવડે પંચદ્રાવિક અને પંચગૌડ સાક્ષ્યોના ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે,
- ૧૧ જૈમિનીયન્યાયમાલાવિસ્તાર, જેમાં પૂર્વમીમાંસાનાં અધિકરણોનો વિષય અર્થો છે.
- ૧૨ વ્યાસાધિકરણુરતનમાલા, જેમાં વેદાંતદર્શનનાં ૧૯૨ અધિકરણોમાં જણાવેલા વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૧૩ વિવરણુપ્રમેયસંગ્રહ, જેમાં બ્રહ્મસૂત્રના પહેલા અધ્યાયના પહેલા પાદનાં ચાર સૂત્રોનું વિસ્તારથી સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૧૪ સુવૃદ્ધ્યનસંગ્રહ, જેમાં ચાર્વાકીયો માંડીને વેદાંતદર્શનસુધીનાં દર્શનોના અભિપ્રાયો જણાવવામાં આવ્યા છે.
- ૧૫ શ્રીશંકરાદિવિજય-જેમાં ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યજીના ચરિત્રનું ઉત્તમપ્રકારે વર્ણન કરેલું છે.
- ૧૬ ઈશાદિ દશ ઉપનિષદોઉપર દીપિકાનામની ટીકાઓ.
- ૧૭ અનુભૂતિપ્રકાશ-જેમાં ૧૨ ઉપનિષદોના ઉપદેશનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરેલું છે.
- ૧૮ દુર્ગદશયવિવેક-જેમાં દ્રશ્યના અને દશ્યના સ્વરૂપનો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે.
- ૧૯ બ્રહ્મગીતા જેમાં શ્રુતિસંમત અદ્વૈતસિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૨૦ પંચદશીના પ્રત્યક્ષતત્ત્વવિવેક, પંચમહાશૂતવિવેક, પંચકોશવિવેક, દ્વૈતવિવેક, મહા-વાક્યવિવેક અને ચિત્રદીપ એ નામનાં છ પ્રકરણો જેમાં ઉત્તમપ્રકારે અદ્વૈતબ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.
- ૨૧ જીવન્-મુક્તિવિવેક, જેમાં પાંચ પ્રકરણો છે, ને તેમાં જીવન્-મુક્તિના મહાભાવ આદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૨૨ પૂજ્યચરણ સંકરાચાર્યજીકૃત અપરોક્ષાનુભૂતિઉપર ટીકા.
- ૨૩ શ્રીસૂક્તપર ભાષ્ય.

કહ્યું કે “હું જો અમુક દિવસમાં પાછો ન આવું તો તમે પુનઃ શૃંગેરીમઠમાં જાઓ, અને તમારામાંથી મુખ્યને શૃંગેરીમઠના આચાર્ય નીમી સ્વધર્મપાલન કરી બ્રહ્મજ્ઞાનો ઉપદેશ કરજો” એમ કહી પોતે ભગવાન ગૌડપાદની ગુફામાં પધાર્યા, અને શિષ્યોને ગુફામાંથી બહાર નીકળવાનો જે સમય તેમણે આપ્યો હતો તે સમયસુધી પોતે ગુફામાંથી બહાર આવ્યા નહિ, તેથી શિષ્યો તેઓશ્રીની આજ્ઞાપ્રમાણે તે ગુફા છોડી ક્રમપૂર્વક ચાલતા ચાલતા શૃંગેરીમઠમાં ગયા, અને બહુધા શ્રીવિદ્યાતીર્થસ્વામીને શૃંગેરીમઠના આચાર્ય નીમી તેઓ સ્વધર્મપાલન કરી બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રચાર કરવા મંડચા. તે પછી કેટલેક દિવસે શ્રીશંકરાનંદસ્વામી તે ગુફામાંથી બહાર આવ્યા, અને ત્યાં જોયું તો શિષ્યો નહિ હોવાથી તે શિષ્યો શૃંગેરીમઠતરફ ગયા હશે એમ અનુમાન કરી પોતે શૃંગેરીમઠભણી પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં તેઓશ્રીને શૃંગેરીમઠની ગાદીપર નવા આચાર્ય નીમાઇ ગયા છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું, જેથી એક વખતે એક ગાદીઉપર બે આચાર્ય મંભવી શકે નહિ એવો વિચાર કરી પોતે નિઝામના રાજ્યમાં વિચર્યા. ત્યાં નિઝામસરકારે કેટલાંક ગામો તેમના ખર્ચના નિભાવમાટે આપ્યાં. ત્યાં તેઓ નવો મઠ સ્થાપી બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશનો પ્રચાર આગળ ચલાવવા મંડચા, અને આત્મપુરાણાદિ ગ્રંથો, ઉપનિષદોપર દીપિકાઓ, ભગવદ્ગીતાઉપર टीका અને બ્રહ્મસૂત્રઉપર સંક્ષેપटीका લખ્યાં. તે વેલા શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામીને શ્રીશંકરાનંદસ્વામીના ઉપદેશનો લાભ મળ્યો હોય અને તેઓશ્રી એક પ્રકારે પોતાના પરમગુરુ છે એમ માનીને ઉપર જણાવેલ અને ગ્રંથોમાં ગુરુતરીકે મગલાચરણ કર્યું હોય એ પણ સંભવિત છે એમ જણાય છે.

શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામી પ્રતિભાશાલી, અનેક શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા, વેદાંતશાસ્ત્રના પૂર્વપક્ષોનું પ્રમાણુવડે ને યુક્તિઓવડે નિરાકરણ કરવામાં અતિદક્ષ ને વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા વિષયનું સત્યપણું પ્રતિપાદન કરવામાં અતિનિપુણ હતા એમ તેમના ગ્રંથો વાંચવાથી શાસ્ત્રરસિક વિદ્વાન પુરુષોને સ્પષ્ટ સમજાય એમ છે.

ઋગ્વાદિ વેદોનાં અને રાતપથાદિ બ્રાહ્મણોનાં ભાષ્યો કરવામાં તેઓશ્રીએ ધણોજ શ્રમ લીધેલો હોવો જોઇએ એમ જણાય છે, નહિ તો એવાં ભાષ્યો જોઇતી સામગ્રીને અભાવે રચી શકાય નહિ. એવું કહેવાય છે કે તેમણે સંન્યસ્તાવસ્થામાં કાશીપુરીમાં રહી ભગવાન શ્રીવ્યાસનું આરાધન કરી તેમને પ્રસન્ન કર્યા હતા, અને તેઓશ્રીને પોતાના પૂર્વાશ્રમમાં પોતે રચેલાં ચાર વેદોપરનાં ભાષ્યો તેમને બતાવ્યાં હતાં, ને તેમાં કંઇ દોષ હોય તો તે જણાવવા વિનંતિ કરી હતી. શ્રીવ્યાસભગવાને તે ભાષ્યો જોઇને તે નિર્દોષ છે એમ જણાવી તેમને વિદ્યારણ્ય એવું નામ આપ્યું હતું. જો આમ હોય તો તેઓશ્રીનું મંન્યસ્તદીક્ષાનું નામ બીજું હોવું જોઇએ.

ઉપનિષદોએ ઉપદેશેલો વિષય યુક્તિઓવિના અને ચોગ્ય દષ્ટાંતોવિના જિજ્ઞાસુઓની બુદ્ધિમા સુરિચર યથ શકે નહિ માટે તેઓશ્રીએ તૈત્તિરીયોપનિષદની દીપિકામાં, પંચદશીનાં પ્રથમનાં ૭ પ્રકરણોમાં, અનુબૂતિપ્રકાશમાં, દૃગ્દસ્પવિવેકમાં, વિવરણપ્રમેયમંદહમાં ને જીવન્મુક્તિવિવેકમાં વેદાંતસિદ્ધાંતને યુક્તિઓવડે ને દષ્ટાંતોવડે સુસ્પષ્ટ કર્યો છે.

શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામી પુરધર પડિત હતા. તેઓશ્રીએ વૈદકશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને વેદાંતશાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. તેઓશ્રીના રચેલા ગ્રંથોનાં નામો નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યાં છે:—

- ૧ સુગવેદ પર ભાષ્ય, કૃષ્ણયજુર્વેદ પર ભાષ્ય, શુક્લયજુર્વેદ પર ભાષ્ય, સામવેદ પર ભાષ્ય ને અથર્વવેદ પર ભાષ્ય.
- ૨ ચાર વેદનાં ઐતરેય ને શતપથ આદિ અગત્યનાં ધાઠાણો પર ભાષ્યો.
- ૩ પરાશરસ્મૃતિ ઉપર પરાશરમાધવનામની નિર્ણયદ્વપ ટીકા.
- ૪ સૂતમંદિતા પર ટીકા.
- ૫ કમમાધવનામે જ્યોતિષનો ગ્રંથ-જેમાં કાલગંધર્ધી નિર્ણય જણાવવામાં આવેલ છે.
- ૬ માધવનિદાન અથવા નિદાનમાધવનામે વૈદકનો ગ્રંથ જેમાં શેઠાદિના નિદાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૭ વ્યવહારમાધવ, જેમાં વ્યવહારને લગતું વર્ણન છે.
- ૮ આચારમાધવ, જેમાં દિનદિના આચારનું નિરૂપણ છે.
- ૯ મોક્ષીયા ધાતુવૃત્તિનામે વ્યાકરણનો ગ્રંથ જેમાં ૨૨૦૦ સંસ્કૃત શબ્દોના મૂળ ધાતુ અને તેને લગતું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૧૦ શામખંડકલ્પવૃત્તિકા, જેમાં સો પ્રશ્નોનાં સો ઉત્તરોવડે પંચદ્રાવિંશ અને પંચગૌડ ધાંડણોના બેઠ બતાવવામાં આવ્યા છે.
- ૧૧ જેમિનીપન્થામમાસપ્રવૃત્તિ, જેમાં પૂર્વમીમાંસાનાં અધિકરણોનો વિષય આવ્યો છે.
- ૧૨ વ્યાસાધિકરણુરત્નમાસા, જેમાં વૈદાંતદર્શનનાં ૧૬૨ અધિકરણોમાં જણાવેલા વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૧૩ વિવરણુપ્રમેયસંગ્રહ, જેમાં બ્રહ્મસૂત્રના પહેલા અધ્યાયના પહેલા પાઠના ચાર સૂત્રોનું વિસ્તારથી સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૧૪ સુવૈદિકસંગ્રહ, જેમાં ચાર્વાકીય શાકીને વૈદાંતદર્શનસુધીના દર્શનોના અભિપ્રાયો જણાવવામાં આવ્યા છે.
- ૧૫ શ્રીશંકરદિગ્વિજય-જેમાં ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યજીના ચરિત્રનું ઉત્તમપ્રકારે વર્ણન કરેલું છે.
- ૧૬ ઇશાદિ દશ ઉપનિષદો ઉપર ટીપ્પણનામની ટીકાઓ.
- ૧૭ અનુભૂતિપ્રકાશ-જેમાં ૧૨ ઉપનિષદોના ઉપદેશનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરેલું છે.
- ૧૮ દુર્ગદશવિવેક-જેમાં દ્રષ્ટાના અને દશ્યના સ્વરૂપનો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે.
- ૧૯ બ્રહ્માગીતા જેમાં જીતિસંગત અદ્વૈતસિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૨૦ પંચદર્શના પ્રત્યક્ષતત્ત્વવિવેક, પંચમહાભૂતવિવેક, પંચકોશવિવેક, દ્વૈતવિવેક, મહાવાક્યવિવેક અને ચિત્તરૂપ એ નામનાં ૭ પ્રકરણો જેમાં ઉત્તમપ્રકારે અદ્વૈતબ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.
- ૨૧ જીવન-મુક્તિવિવેક, જેમાં પાંચ પ્રકરણો છે, ને તેમાં જીવન-મુક્તિના મહાભાવ આદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.
- ૨૨ પૂન્યચરણ ગોંડરાગર્વજૂત અપરાધાનુશ્રુતિ ઉપર ટીકા.
- ૨૩ શ્રીસ્તુતિ પર ભાષ્ય.

પંચદશીની વિષયાનુક્રમણિકા

૧ અત્યક્તત્ત્વવિવેક

વિષય

પૃષ્ઠાંક

મંગલાચરણ. મંવિત્ નિત્ય, એક અને સ્વયંપ્રકાશ છે, તેજ આત્મા છે. તે આત્મા પરમાર્નદૃષ્ય છે.	૧—૭
પ્રતિબંધને લીધે આત્માનંદના પરમાર્નદસ્વભાવનું સામાન્યરૂપે ભાન અને વિશેષરૂપે અભાન રહે છે, ને અવિદ્યા એજ પરમાર્નદની પ્રતીતિ ન થવામાં પ્રતિબંધ છે.	૮—૯
ત્રણ ગુણવાળી પ્રકૃતિ, તેના માયા અને અવિદ્યા એવા બે પ્રકાર, માયાની ઉપાધિવાળા ઇન્દ્રિય ને અવિદ્યાની ઉપાધિવાળો જીવ, અવિદ્યાનું અન્ય નામ કારણશરીર, અને કારણશરીરનો અભિમાની પ્રાણ છે.	૯—૧૦
તમોગુણપ્રધાન પ્રકૃતિમાંથી આકાશાદિ પાંચજૂતો ઉપજે છે, પાંચ જૂતોના એક એક સત્ત્વગુણના અંશમાંથી ઐત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, ને પાંચ જૂતોના મળેલા સત્ત્વગુણના અંશમાંથી અંતઃકરણ ઉપજે છે, અને તેના મન ને બુદ્ધિ એવા બે પ્રકાર છે.	૧૧—૧૨
આકાશાદિ પાંચ જૂતોના એક એક રજોગુણના અંશમાંથી વાણી આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ જૂતોના મળેલા રજોગુણના અંશમાંથી પાંચ પ્રાણ ઉપજે છે. ને પ્રાણ પાંચ પ્રકારનો છે.	૧૨—૧૩
પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ તથા મન ને બુદ્ધિ મળીને સૂક્ષ્મ-શરીર થાય છે, સૂક્ષ્મશરીરનો અભિમાની તૈજસ કહેવાય છે, અને સમષ્ટિ-શરીરના અભિમાની દિરણ્યગર્ભ કહેવાય છે.	૧૩—૧૪
સ્થૂલશરીરાદિની ઉત્પત્તિમાટે જૂતોનું પચીકરણ, તે પચીકૃત જૂતોમાંથી અહ્માંડ, અહ્માંડમાં લેહ્યા, ને લેહ્યામાં પ્રાણીઓનાં શરીરાદિ ઉપજે છે, સમષ્ટિસ્થૂલ-શરીરના અભિમાની વૈશ્વાનર (વિરાટ) અને વ્યષ્ટિસ્થૂલશરીરનો અભિમાની વિશ્વ કહેવાય છે, વિશ્વના દેવ મનુષ્ય ને પશ્ચાદિ પ્રકાર છે, તેઓ કર્મના અને તેના ફલના પ્રવાહમાં તણાય છે.	૧૫—૧૭
જીવના પ્રુણકર્મના વિપાકથી ઓત્રિય અને અહરનિષ્ઠ ગુરુનો લાભ થાય છે, ને તેમનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય છે. પાંચ ક્રાશોનાં નામ અને તેમનું સ્વરૂપ, અન્વય-વ્યતિરેકવડે ક્રાશોનો ને આત્માનો વિવેક, પાંચ ક્રાશથી રહિત આત્મા તે અહરૂપ છે.	૧૭—૨૨
તત્ત્વદ્વેનો ને ત્વંપદ્વેનો વાચ્યાર્થ તથા લક્ષ્યાર્થ.	૨૩—૨૪
મહાવાક્યોથી અહરનું બાગત્યાગલક્ષણાવડે જ્ઞાન થાય છે.	૨૪—૨૮
શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન અને સમાધિનું લક્ષણ.	૨૯—૩૧
સમાધિનું ફલ, ધર્મમેલસમાધિ, અહરનું અપરોક્ષજ્ઞાન, અહરના પરોક્ષજ્ઞાનનું અને અપરોક્ષજ્ઞાનનું ફલ.	૩૧—૩૩

વિષય	પૃષ્ઠ
અત્યક્તત્વવિવેકનો સાર	૩૪—૪૧
૨ પચમહાભૂતવિવેક	
અધારભૂત પ્રતિભા, આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના ગુણો અને તે ગુણોને પ્રદર્શન કરનાર ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના ગોલકો, ઇન્દ્રિયોનું કાર્યાનુમેયપણું અને તેમની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ.	૪૨—૪૫
કર્મેન્દ્રિયો, તેમની ક્રિયાઓ, મન, તેના ત્રણ ગુણો, તેની ત્રણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ અને તેનું ફલ	૪૬—૪૮
અહંકાર કર્તા છે, ઇન્દ્રિયોનું ભૌતિકપણું, સદેષ સૌમ્ય ઇત્યાદિ શ્રુતિમાના ફલ શબ્દનો અર્થ.	૪૯
સ્વચેત આદિ ત્રણ ભેદ અને ગદૃષ અજ્ઞામા તેનો અભાવ ને તેના સંબંધમા યુક્તિ	૪૯—૫૨
શૂન્યવાદીનો મત અને તેની પરીક્ષા	૫૨—૫૭
આ જગતની ઉત્પત્તિપૂર્વે સત્ હતું એવાં શ્રુતિના પચનોનું નિર્દોષપણું, પ્રલયમા દૈત્યો અભાવ અને દૈત્યોના અભાવમાં પ્રમાણ ને યુક્તિ, સ્વચ્છાંદ્રાંશ સત્ત્વ તુલ્યૈન્દ્રિયતિમાં જ્ઞાન થાય છે, સત્ત્વની શક્તિ અને તેનું પ્રતિપાદન, તે શક્તિ અજ્ઞાના એક દેશમાં રહે છે, તેમા પ્રમાણ અને યુક્તિ, શક્તિ કાર્યોની કલ્પના કરે છે, શક્તિનું પહેલું કાર્ય આકાશ છે તેનું પ્રતિપાદન, વાયુ આદિ ચાર ભૂતોનું વિવેચન	૫૭—૭૬
ધ્વજાદિ આદિ ભૌતિક પદાર્થોનું વિવેચન, દૈત્યની અવસ્થાથી અદૈત્યતાનું સુરિધરપણું	૮૦—૮૨
ઉપરના વિષયમાં ભગવદ્ભૂતોનું પ્રમાણ અને તેનું વ્યાખ્યાન, અજ્ઞાતાનું બાધરહિતપણું, આ પ્રકરણના જ્ઞાનનું ફલ	૮૩—૮૫
પચમહાભૂતવિવેકનો સાર.	૮૬—૯૫

૩ પચકોશવિવેક

પંચકોશરૂપ ગુદામા ગુપ્ત રીતે રહેલા અજ્ઞાના જ્ઞાનનું સાધન, અજ્ઞમયાદિ પાંચકોશનો વિવેક તથા ગુદાશબ્દનો અર્થ	૯૬
અજ્ઞમયકોશનું, પ્રાણમયકોશનું, મનોમયકોશનું, વિજ્ઞાનમયકોશનું અને આનન્દમયકોશનું જરૂરપણું, બિંબસ્વરૂપ આનન્દ આત્મા છે, તેના અનુભવના સંબંધમા શકા અને તેનું સમાધાન.	૯૭—૧૦૨
આત્માનું સ્વર્વપ્રકાશપણું, અજ્ઞાનો નિશ્ચય અને સાક્ષીનું જ્ઞાન તથા આત્માના સદ્ભાવના સંબંધમા વિવાદ સંભવતો નથી	૧૦૩—૧૦૬
સંપિન્નિ પૂર્વે અમત હતું એમ કહેનાગતો બાધ જણાવનારી શ્રુતિ, આત્માનું સ્વરૂપ અને તેનું યુક્તિવાદે પ્રતિપાદન	૧૦૭—૧૦૮
આત્મા સર્વતા બાધનું અવિધાન છે, અને આત્મા ત્વજ્ઞવાયોમ છે	૧૦૯—૧૧૦

વિષય

પૃષ્ઠ

બ્રહ્મ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત છે, બ્રહ્મમા ઇશ્વરપણું ને જીવપણું ઉપાધિથી કલ્પિત છે, સર્વ પદાર્થોમાં ગૂઢરૂપે રહેલી માયા બ્રહ્મના ઉપાધિરૂપ છે, ને તે માયા ચેતનજેવી પ્રતીત થાય છે, માયાવડે બ્રહ્મના ઇશ્વરરૂપ થાય છે, અને કાશના સંબંધથી બ્રહ્મ જીવરૂપ પ્રતીત થાય છે. તેના સંબંધમાં દર્શાવેલ. ... ૧૧૧-૧૧૪
ઉપાધિરહિત અવસ્થામા જીવ અને ઇશ્વર એવા નામનો અભાવ તથા બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફલ. ... ૧૧૪-૧૧૫
પંચકાશવિવેકનો સાર. ... ૧૧૫-૧૨૦

૪ દ્વૈતવિવેક

બંધનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાટે દ્વૈતવિવેકની પ્રતિષ્ઠા, આ જગત ઇશ્વરકૃત છે એમાં શ્રુતિનાં પ્રમાણ, જીવનું સ્વરૂપ, માયાની બે શક્તિ, ઇશ્વરે રચેલા દ્વૈતની સમાપ્તિ અને જીવે રચેલા દ્વૈતના સંબંધમાં પ્રમાણ. ... ૧૨૧-૧૨૬
ઇશ્વરે આ જગતને સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન કર્યું, અને જીવે તેને ભોગ્ય માન્યુ તેના સંબંધમાં દર્શાવેલ. ... ૧૨૬
દ્વૈતનું નિર્માણ કરવાનાં ઇશ્વરનાં અને જીવનાં બે સાધન તથા જીવે કરેલા મનોભયદ્વૈતના સંબંધમાં દર્શાવેલ અને તેના સંબંધની સુક્તિઓ. ... ૧૨૭-૧૩૦
બ્રહ્મ અને મનોભય એવા બે વિષય છે, તેમાં મનોભય વિષય જીવને બંધન કરે છે તેમા સ્વપ્નનું દર્શાવેલ અને બીજાં બે દર્શાવેલ. ... ૧૩૦-૧૩૨
વિજ્ઞાનવાદની શકા અને તેનું સમાધાન. ... ૧૩૩
મનોભયદ્વૈતનું યોગવડે નિવારણ થશે એવો પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન, ઇશ્વરે રચિત દ્વૈત વિદ્યમાન છતાં પણ તેને મિથ્યા જાણવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે, ઇશ્વરરચિત દ્વૈતના પ્રકાર, જીવરચિત દ્વૈતના પ્રકાર અને તેનું પ્રતિપાદન. ... ૧૩૪-૧૩૬
બ્રહ્મબોધક ગ્રંથનો વિચાર કરીને પછી તે ઉત્તમમુમુક્ષુએ ગ્રંથમયી આસક્તિનો ત્યાગ કરવો. ... ૧૩૭-૧૩૮
જીવે રચેલુ અશાસ્ત્રીયદ્વૈત ત્યાગ કરવાયોગ્ય છે, તેના સંબંધમાં શકા ને સમાધાન. ... ૧૩૯-૧૪૦
બ્રહ્મવેત્તાના યથેષ્ટ આચરણની નિંદા અને ઉપદેશ. ... ૧૪૧-૧૪૨
કામાદિના ત્યાગનું સાધન, મનોગાળ્ય પણ ત્યજવાયોગ્ય છે, તેના સંબંધમાં પ્રમાણ ને મનોરાજ્યના ત્યાગનો ઉપાય. ... ૧૪૨-૧૪૪
વૃત્તિરહિત મન એ પરમપદ છે તેના મંજબમાં પ્રમાણ. ... ૧૪૫
અભ્યાસવડે વિશેષ પામેલું મન સ્થિર થાય છે, વિશેષરહિત મન એજ બ્રહ્મ છે, તેના મંજબમાં પ્રમાણ, દ્વૈતના વિવેકથી જીવનુજાતપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪૬-૧૪૭
દ્વૈતવિવેકનો સાર. ... ૧૪૭-૧૪૮

વિધય

૫૭૬

૫ મહાવાક્યવિવેક

પ્રતાનશબ્દનો, અહાશબ્દનો અને પ્રતાન બહા છે એ વાક્યનો અર્થ ...	૧૫૫-૧૫૬
અહાશબ્દનો અર્થ, અહાશબ્દનો અર્થ અને હું અહા છું એ વાક્યનો અર્થ ...	૧૫૬
તત્પ્રશબ્દનો અર્થ, ત્વશબ્દનો અર્થ અને તે છું એ વાક્યનો અર્થ ...	૧૫૭
આ શબ્દનો અર્થ, આત્માશબ્દનો અર્થ, અહાશબ્દનો અર્થ અને આ આત્મા	
બહા છે એ વાક્યનો અર્થ	૧૫૭-૧૫૮
મહાવાક્યવિવેકનો સાર,	૧૫૮-૧૫૯

૬ ચિન્તણીય

જેનાપર ચિન્તો કાઢેલા છે એવા વચની ચાર અવસ્થાની પેઠે પરમાત્માની ચાર અવસ્થા, સ્થાવરજંગમ જન્મત એ પરમાત્મામાં ચિન્તણ છે. જીવની કંપના અને જીવતા સંસારનો આત્મામાં આરોધ ... ૧૬૦-૧૬૩

જન્મની કલ્પના, અવિદ્યા, તેની વિદ્યાવડે નિવૃત્તિ, વિદ્યાનું સ્વરૂપ, જીવના જન્મતા ને પરમાત્માના સ્વરૂપનો સર્વદા વિચાર કરી જીવનો અને જન્મતાનો બાધ કરવાથી ચેતાનું અત્મસ્વરૂપ અવશેષ રહે છે, અને જીવભાવનો ને જન્મભાવનો બાધ થાય છે ... ૧૬૩-૧૬૪

પરમાત્માના સત્યપણાનો નિશ્ચય એ પરમાત્માનો અવશેષ ગણાય છે, વિચારથી ઓપજનાર જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે, આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન થવાથી વિચાર સમાપ્ત થાય છે, પરોક્ષજ્ઞાનનું અને અપરોક્ષજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, આત્માના સાક્ષાત્કારમાટે આત્માનું વિવેચન, આત્મજ્ઞાનવડે સંસારની નિવૃત્તિ અને ચાર પ્રકારનું ચેતન ... ૧૬૪-૧૬૬

જ્ઞાનાકાશ, મેધાકાશ ને કૃતસ્થનું સ્વરૂપ, કૃતસ્થમાં શુદ્ધિની કલ્પના, શુદ્ધિમાં ચિદાભાસનું જ્ઞાન, કૃતસ્થનો અને જીવનો પરસ્પર અધ્યાસ અને મૂઢાવિદ્યાનું સ્વરૂપ ... ૧૬૬-૧૬૮

આવરણનું ને વિશ્લેષનું સ્વરૂપ, આત્માને આશરે રહેલી અવિદ્યાના સળવળા પૂર્વપક્ષ અને સમાધાન, કૃતકેનો ત્યાગ કરી સુતર્ક કરવો કૃતસ્થને આશરે અવિદ્યા ને આવરણ રહેલા છે, તેવિધે સુતર્ક ને વિશ્લેષાધ્યાસનું પ્રતિપાદન ચેતનનો અને જડનો ભેદ, ચિદાભાસને ક્ષિપિ કૃતસ્થમાં ચેતનનો અને જડનો આરોધ થાય છે, સ્વપ્નશબ્દ કૃતસ્થને બોધ કરે છે, અને અહમકાર જીવનો બોધ કરે છે તેમના એકપણાની શ્રાંતિનું કારણ અવિદ્યા છે, અવિદ્યાની નિવૃત્તિવડે તે જાનેના એકપણાની નિવૃત્તિ થાય છે, અવિદ્યા નિવૃત્ત થયા છતાં પણ દેહાદિ વિશેષ પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિર્થત રહે છે તેનું પ્રતિપાદન ... ૧૭૨-૧૮૦

કૃતસ્થના અને જીવના એકપણાની શ્રાંતિથી સામાન્ય મનુષ્યોને આત્મસ્વરૂપ સમજાવું નથી, પૂર્વપક્ષીઓ શ્રુતિના ક્યનોના જાણસો ચેતાના પદ્મમાં ભેડે છે, ચાવડાકોનો ષણ અને તેનું ખડન ઈન્દ્રિયોને આત્મા જાનનારનો મત અને તેનું ખડન, તથા પ્રાણને આત્મા જાનનારનો મત અને તેનું ખડન, ૧૮૧-૧૮૪

વિષય

૫૦૬

- મનને આત્મા માનનારનો મત અને તેનું ખંડન, ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદને
આત્મા માનનારનો મત અને તેનું ખંડન, સ્થૂળ આત્મા માનનારનો મત
અને તેનું ખંડન. ... ૧૮૫-૧૮૮
- આનંદમય આત્મા છે, આત્માના પરિમાણવિષે મતભેદ, આત્મા અણુ છે
એવો વાદ, જોનોનો શરીરજેવડો આત્માનો વાદ અને તેનું ખંડન, આત્મા
વ્યાપક ને નિરવયવ છે એવો સિદ્ધાંત. ... ૧૮૮-૧૯૨
- આત્મા જડ છે તેમાં કર્મકાંડનાં વચનો પ્રમાણુ છે તેના સંબંધમાં શિક્ષા-
સમાધાન, આત્મા જડચેતનરૂપ છે એવું કથન અને તેનું ખંડન, સાંખ્યવાદીનું
કથન, ઈશ્વરનાં સંબંધમાં યોગમતનું કથન. ... ૧૯૨-૧૯૮
- તાદિકાએ, પ્રાણોપાસકાએ, વિરાટના ઉપાસકાએ, પ્રભપતિનાં ઉપાસકાએ
ભાગવતોએ, શેવોએ અને ગણપતિનાં ઉપાસકાએ માનેલા ઈશ્વરના સંબંધમાં
સિદ્ધાંત અને માયાનું સ્વરૂપ. ... ૧૯૮-૨૦૬
- માયા જડસ્વરૂપવાળી અને મોહસ્વરૂપવાળી છે, માયાનું સામર્થ્ય, માયાનું
દુર્ઘટકાર્યકારીપણું, તેનું પ્રમદ્વરૂપણું, માયાપણુનું લક્ષણ જગતનું નિરૂપણ કરવું
અશક્ય છે એવું કથન, અને તે સંબંધી શિક્ષાસમાધાન. ... ૨૦૬-૨૧૨
- જગતનું નિરૂપણ કરતો અજ્ઞાનનો આશ્રય લેવો પડે છે, જગત ઇદમસજ્જતુ
છે એવું કથન, અને તેમાં પૂર્વનાં તત્ત્વવેતતાનું વચન. ... ૨૧૨-૨૧૪
- માયા આ જગતનું બીજ છે એવું પ્રતિપાદન, ઈશ્વર મેધાકારીજેવો છે,
ઈશ્વરનાં સર્વત્રપણા આદિકની સિદ્ધિ, ઈશ્વરના જડચેતનનાં કારણપણાનું
પ્રતિપાદન. ... ૨૧૪-૨૨૮
- જ્ઞાનના અને ઈશ્વરના ભેદજ્ઞાનનું સાધન, આનંદમય ઈશ્વર જગત રચે છે
તેમાં પ્રમાણુ, દ્વિરૂપ્યગર્ભનું સ્વરૂપ અને વિરાટનું સ્વરૂપ, ઉપાસનાના સંબંધમાં
પ્રમાણુ અને જ્ઞાનજ્ઞાનરૂડે સુકિત માય છે એવું કથન. ... ૨૨૮-૨૩૬
- જ્ઞાનમાં આ જગત સ્વપ્રમદ છે, આનંદમય ઈશ્વર ને વિજ્ઞાનમય જગત એ બંને
માયિક છે, અને તેમણે સર્જકસ્વેરૂ છે, આ જગત ઈશ્વરરૂ છે, અદિતીય
જ્ઞાનસ્વરૂપને નહિ જાણનાર અજ્ઞાની મનુષ્ય માયિક જીવતા સંબંધમાં અને
માયિક ઈશ્વરના સંબંધમાં વિવાદ કરે છે તેને જગતા વિવાદ, અજ્ઞાનીઓને
સુકિત ને સુખને લાભ થયો નથી. ... ૨૩૭-૨૪૦
- સાંખ્યનો મત અને યોગનો મત વેદાંતથી ભિન્ન છે, ક્ષેપ અને મોક્ષ વાસ્તવિક
નથી, દૂટસ્થનો અને જ્ઞાનો ભેદ કથનમાત્ર છે, અજ્ઞાનીનો તથા જ્ઞાનીનો નિશ્ચય. ૨૪૦-૨૪૬
- અદ્વૈત જ્ઞાનના અનુભવનું પ્રતિપાદન ને જૂઠતરસ આત્માના ધર્મ નથી એવું કથન. ૨૪૬-૨૫૨
- ભાંતિની નિર્દોષમાટે વિવેકનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, જગતની અચિત્ત્ય
રચનાના સંબંધમાં અનુભવ, ચેતન અચિત્ત્ય રચનાવાળું છતાં પણ તે નિત્ય છે
એવું જાણવા છતાં પણ કેટલાક અવિવેકથી અસંતોષી રહે છે. ... ૨૫૩-૨૫૫

॥ ॐ नमः श्रीदक्षिणामूर्तये ॥

श्रीमद्वિद्यारण्यस्वामિવિરચિતા

पंचदशी

श्रीनाथशर्मविरचिता भावार्थदीपिकाटीकासहिता ॥

१ तत्त्वविवेक (प्रत्यक्तत्त्वविवेक)

टीकाकारकृत मंगल

होइरे।

प्रत्यक्तत्त्वविवेकનો, પ્રીતે કરી વિચાર;

તે સચ્ચિત્સુખતત્ત્વને, પ્રીતે હરમાં ધાર. ૧

આરંભેલા ગ્રંથની નિર્વિઘ્ને સમાપ્તિ થવામાટે અને તેનો અવિષ્કિન્ન સંપ્રદાય ચાલુ રહેવામાટે ગ્રંથના આરંભમા મંગલાચરણ કરવું જોવો શિષ્ટ પુરુષોનો આચાર છે તેને અનુસરીને શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામી મંગલાચરણ કરે છે:-

॥ મંગલાચરણમ્ ॥

નમઃ શ્રીશંકરાનંદગુરુપાદંબુજન્મને ।

સવિલાસમહામોહગ્રાહગ્રાસૈકકર્મણે ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ—સવિલાસ-મહામોહ-ગ્રાહગ્રાસૈકકર્મણે શ્રીશંકરાનંદગુરુપાદામ્બુ-જન્મને નમઃ ॥

મંગલાચરણ

ભૌતિકો, ભૂતો, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ ને અભિનિવેશાદિસહિત મૂલાવિધારૂપ ભગવંતું ભક્ષણ કરવું (ખાધ કરવો) એજ જેમનું પ્રધાનકર્મ છે એવાં શ્રીશંકરાનંદ-ગુરુનાં ચરણકમલને મારા પ્રણામ હો.

અવિદ્યાનાં કાર્ય જે દેહાદિ તેમાં હુંપણાની પ્રાંતિ, દેહાદિને અનુકૂલ જણાનારા પ્રાણિપદાર્થોમાં પ્રીતિ, દેહાદિને પ્રતિકૂલ જણાનારા પ્રાણિપદાર્થોમાં દ્રેષ, દેહાદિના રક્ષણમાં અત્યંત આગ્રહ અર્થાત્ મરણભય, ચિંતાદિ મનોવિકારો, સર્વ ભૂતો અને સર્વ ભૌતિક પદાર્થો મૂલાવિદ્યાને આશરે રહેલાં છે. સદ્ગુરુ પોતાના શિષ્યને બ્રહ્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરીને તેના હૃદયમાંથી તે મૂલાવિદ્યાના ને તેનાં પૂર્વોક્ત કાર્યોના સત્યપણાની પ્રાંતિનો ઉચ્છેદ કરે છે.

શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામીને વેદાંતશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનારા શ્રીશંકરાનંદસ્વામી હોવાથી તેમને શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામીએ આ શ્લોકમાં પ્રણામ કરેલા છે. ગ્રંથની નિર્વિદ્યને સમાપ્તિ થવામાટે આ નમસ્કારરૂપ મંગલ તેમણે કરેલું છે.

આ શ્લોકનો ખીજો અર્થ નીચે પ્રમાણે પણ થઇ શકે છે:—

કલ્યાણ કરનાર ને આનંદસ્વરૂપવાળા અંતરાત્માથી અલિપ્ત પરમાત્મરૂપ સદ્ગુરુનાં ચરણકમલને હું પ્રણામ કરું છું, જે ચરણકમલનું મુખ્યકર્મ શિષ્યના હૃદયમાં રહેલ કાર્યોસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરવી એજ છે. ૧

॥ ગ્રંથારંભપ્રતિજ્ઞા ॥

તત્પાદામ્બુરુહદ્વંદ્રસેવાનિર્મલચેતસામ્ ।

સુખબોધાય તત્ત્વસ્ય વિવેકોઽયં વિધીયતે ॥ ૨ ॥

તત્પાદામ્બુરુહદ્વંદ્રસેવાનિર્મલચેતસાં સુખબોધાય, અયં તત્ત્વસ્ય વિવેકઃ વિધીયતે ॥

ગ્રંથારંભની પ્રતિજ્ઞા

તે સદ્ગુરુનાં ચરણકમલની સેવા કરવાવડે જેમનાં અંતઃકરણો રાગદ્વેષાદિ દોષથી રહિત થયેલાં છે તેમને અંતરાત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મતત્ત્વનો મુખપૂર્વક બોધ થવામાટે આ પ્રત્યક્તત્ત્વનો વિવેક એટલે જડસ્વભાવવાળા અજ્ઞમયાદિ પાંચ દોષાદિથી આત્માનું પૃથક્કરણ એ નામનું પ્રકરણ રચવામાં આવે છે. ૨ બ્રહ્મવસ્થામાં અનુભવાતા શબ્દાદિ વિષયો ભિન્ન છે, પણ તેઓના જ્ઞાનરૂપ સંવિત્ ભિન્ન નથી એમ કહે છે:—

શબ્દસ્પર્શાદયો વેદ્યા વૈચિત્ર્યાજ્જાગરે પૃથક્ ।

તત્તો વિભક્તા તત્સંવિદેકરૂપ્યાન્ન મિથ્યતે ॥ ૩ ॥

જાગરે શબ્દ-સ્પર્શાદયઃ વેદ્યાઃ વૈચિત્ર્યાત્ પૃથક્ [સંતિ,] તતઃ વિભક્તા તત્ સંવિત્ એકરૂપ્યાત્ ન મિથ્યતે ॥

બ્રહ્મવસ્થામાં અનુભવાતા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયો ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા હોવાથી તેઓ એકબીજાથી ભિન્ન છે, પણ તેમનાથી ભિન્ન તેમનું જ્ઞાન એકરૂપણવાળું હોવાથી ભેદ પામતું નથી.

અંતઃકરણની જાગૃત્વસ્થામાં જે શબ્દાદિ વિષયોનો અનુભવ થાય છે તે શબ્દાદિ વિષયો પરસ્પર લિપ્ત છતાં પણ તે સર્વનું જ્ઞાન લિપ્ત નથી, અર્થાત્ એકરૂપવાળું છે, જેમ શબ્દનું જ્ઞાન, સ્પર્શનું જ્ઞાન ઇત્યાદિ. અંતઃકરણની જે અવસ્થામાં અંતઃકરણ ચોતાની વૃત્તિવડે ઇન્દ્રિયોદ્ધારા બહારના પદાર્થોને જાણે છે તે તેની જાગૃત્વસ્થા કહેવાય છે.

જેમ કોઈ એક પુષ્પને પવનના વા કોઈ ઘનપદાર્થના વેગપૂર્વક લાગવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો જે શબ્દ, તેનો કોમલ આદિ જે સ્પર્શ, તેનું રાતું આદિ જે રૂપ, તેમાં રહેલો જે રસ તથા તેમાં રહેલો જે ગંધ એ પાંચે વિષયો પૃથક્ છતાં પણ તે પુષ્પ એકજ છે તેમ જાગૃત્માં પ્રતીત થતા શબ્દાદિ વિષયો લિપ્ત છતાં પણ તે વિષયોનું ઇન્દ્રિયોદ્ધારા અંતઃકરણની વૃત્તિને જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન-જડવૃત્તિરહિત શુદ્ધજ્ઞાન સ્વભાવ-એકજ છે.

જેમ હોટો, ઘડો, ગોળો, ઘર અને મેઘ એ પાંચે ઉપાધિઓ પૃથક્ છતાં પણ તેમાં રહેલું આકાશ એકજ છે તેમ શબ્દાદિ પાંચે વિષયો પૃથક્ છતાં પણ એ પાંચે વિષયોનું ચેતનરૂપ જ્ઞાન પૃથક્ નથી, કિંતુ એકજ છે. ૩

અંતઃકરણની આ જાગૃત્વસ્થાનોજ ન્યાય અંતઃકરણની સ્વભાવસ્થાને પણ લાગુ પડે છે એમ કહે છે:—

.તથા સ્વપ્નેઽપ્ર વેદ્યં તુ ન સ્થિરં જાગરે સ્થિરમ્ ।

તદ્વેદોઽતસ્તયોઃ સંવિદેકરૂપા ન મિચતે ॥ ૪ ॥

તથા સ્વપ્ને તુ, અત્ર વેદ્યં ન સ્થિરં, જાગરે સ્થિરં, અતઃ તદ્વેદઃ, તયોઃ એકરૂપા સંવિત્ ન મિચતે ॥

એજ પ્રમાણે સ્વભાવસ્થામાં પણ વિષયો પરસ્પર લિપ્ત છે, પણ તેમનું જ્ઞાન એકજ છે. જાગૃત્વસ્થામાં વિષયો સ્થિરજેવા જણાય છે, પણ સ્વભાવસ્થામાં પ્રતીત થતા વિષયો સ્થિર જણાતા નથી. આ કારણથી સ્વભાવસ્થાનો જે જાગૃત્વસ્થાનો ભેદ છે, તોપણ તે બંને અવસ્થામાં એકરૂપે રહેલું જ્ઞાન લિપ્ત નથી, અર્થાત્ બંને અવસ્થામાં રહેલો જ્ઞાનસ્વભાવ એકજ છે.

ત્યારે ઇન્દ્રિયો અંતઃકરણમાં લીન થાય છે ત્યારે જાગૃત્વસ્થામાં કરેલા વિચારોવડે જે કર્મોવડે અંતઃકરણમાં જે સંસ્કારો પડ્યા હોય તેથી તેનું મનોમયજ્ઞાન ઉપજે છે, એવી મનોમયજ્ઞાનવાળી અંતઃકરણની જે અવસ્થા તે સ્વભાવસ્થા કહેવાય છે.

જાગૃત્વસ્થામાં વિષયો સ્થૂલ છે, અને સ્વભાવસ્થામાં વિષયો વાસનામય છે, પણ જાગૃત્વસ્થામાં જેવું તેમનું જ્ઞાન છે તેવુંજ તેમનું જ્ઞાન સ્વભાવસ્થામાં પણ છે, તેથી બંને અવસ્થાના જ્ઞાનમાં ભેદ નથી. ૪

હવે બ્રહ્મવસ્થાના જ્ઞાનની સાથે તથા સ્વભાવસ્થાના જ્ઞાનની સાથે સુષુપ્તિ-
અવસ્થાના જ્ઞાનનું પણ એકપણું છે એમ સિદ્ધ કરવામાટે પ્રથમ સુષુપ્તિ-
અવસ્થામાં સુષુપ્તિ ને અજ્ઞાનના અનુભવરૂપ જ્ઞાન હોય છે એમ જણાવે છે:—

સુપ્તોત્થિતસ્ય સૌષુપ્તત્તમોવોધો ભવેત્સ્મૃતિઃ ।

સા ચાવબુદ્ધવિષયાઽવબુદ્ધં તત્તદા તમઃ ॥ ૫ ॥

સુપ્તોત્થિતસ્ય સૌષુપ્તતમોવોધઃ સ્મૃતિઃ ભવેત્, ચ સા અવબુદ્ધવિષયા, તત્ તમઃ
તદા અવબુદ્ધં ॥

સુષુપ્તિમાંથી બ્રહ્મ થયેલા મનુષ્યને સુષુપ્તિના અજ્ઞાનનું જે જ્ઞાન થાય
છે તે જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ છે, અને તે સ્મૃતિ પૂર્વે અનુભવ કરેલા વિષયના
સંબંધવાળી હોય છે તે કારણથી સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં તે અજ્ઞાન તે અવસ્થાના
અભિમાની જીવના અનુભવમાં આવેલું હતું એમ જણાય છે.

“આજ હું સુષુપ્ત થઈ જાઉં છું, અને મને બહારના વિષયનું કંઈ પણ
જ્ઞાન નહોતું,” આવી રીતે સુષુપ્તિ-અવસ્થામાંથી જાગેલા મનુષ્યને જે અજ્ઞાનનું
જ્ઞાન થાય છે તે સ્મૃતિરૂપ હોય છે, અને સ્મૃતિ નિયમપૂર્વક અનુભવ કરેલા
વિષયની થાય છે, તેથી સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં મનુષ્યને અજ્ઞાનનો અનુભવ થતો
હતો એવો નિશ્ચય થાય છે. અનુભવનો વિષય વર્તમાનકાલમાં હોય છે.
બ્રહ્મમાં તે અજ્ઞાનરૂપ વિષય વિદ્યમાન હોતો નથી, એટલે બ્રહ્મવસ્થામાં તે
અજ્ઞાનનું સ્મરણ થાય છે એમ કહેવું જોઈએ, અર્થાત્ બ્રહ્મમાં સુષુપ્તિવિષે
થયેલા અજ્ઞાનના અનુભવની સ્મૃતિ થાય છે. કંઈ પણ વિષયનો પ્રથમ
અનુભવ થાય છે, પછી અનુભવવડે તે વિષયના અંતઃકરણમાં સંસ્કારો પડે
છે, અને અનુકૂળ સમય આવતાં તે સંસ્કારો સ્મૃતિરૂપ પરિણામને પામે છે,
તેથી સુષુપ્તિમાં સુષુપ્તિ અને અજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૫
અજ્ઞાનનો અનુભવ અજ્ઞાનરૂપ વિષયથી ભિન્ન છે, પણ બ્રહ્મના અને
સ્વપ્નના અનુભવરૂપ જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી એમ નીચેના છઠ્ઠા શ્લોકથી જણાવે છે:—

સ વોધો વિષયાદ્વિન્નો ન વોધાત્સ્વપ્નવોધવત્ ।

एवं स्थानत्रयेऽप्येका संवित्तद्वदिनांतरे ॥ ६ ॥

સઃ વોધઃ વિષયાત્ મિન્નઃ, સ્વપ્નવોધવત્ વોધાત્ ન [મિન્નઃ,] એવં
સ્થાનત્રયે અપિ સંવિત્ત્ત્વેકા, તદ્વત્ દિનાંતરે ॥

સુષુપ્તિ-અવસ્થામાંના અજ્ઞાનના અનુભવરૂપ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ વિષયથી પૃથક્
છે, પણ સ્વપ્નનું જ્ઞાન જેમ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી તેમ સુષુપ્તિનું જ્ઞાન
તે જાને અવસ્થાના જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી, કિંતુ એકજ છે. જેવી રીતે એકજ દિવસમાં

થનારી જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાનું જ્ઞાન એકજ છે, ભિન્ન નથી, તેથી રીતે યીજા દિવસમાં પણ જાગૃત્તાદિ ત્રણે અવસ્થાના વિષયો જૂદા જૂદા છતાં પણ તે તે વિષયોનું જ્ઞાન એકજ છે, ભિન્ન નથી.

જાગૃત્તાદિ ત્રણે અવસ્થાઓ બદલાય છે, પણ તે ત્રણે અવસ્થામાં જ્ઞાન તો એકસ્વભાવવાળુંજ રહે છે. વિષયો બદલાય, અંતઃકરણની અવસ્થાઓ બદલાય, અને રવિવાર આદિ દિવસો પણ બદલાય, છતાં તે ત્રણેને લગતું જ્ઞાન બદલાતું નથી, પણ તે એકસ્વરૂપવાળુંજ રહે છે. ૬

દિવસો બદલાવાથી જેમ જ્ઞાન બદલાતું નથી તેમ માસાદિ બદલાવાથી પણ જ્ઞાન બદલાતું નથી એમ સાતમા શ્લોકથી કહે છે:—

માસાબ્દયુગકલ્પેષુ ગતાગામિષ્વનેકથા ।

નોદેતિ નાસ્તમેત્યેકા સંવિદેષા સ્વયંપ્રભા ॥ ૭ ॥

[તથા] અનેકથા ગતાગામિષુ માસાબ્દયુગકલ્પેષુ [યતઃ] સંવિદ્ એકા, [તતઃ] ન હોદેતિ, અસ્તં ન એતિ, એવા સ્વયંપ્રભા ॥

જેવી રીતે દિવસોના ફેરફારથી તે તે દિવસોના જ્ઞાનમાં ફેરફાર થતો નથી, પણ તેનો અલેક્ષ્ય રહે છે, તેવી રીતે અનેક રીતે ગયેલા અને હવે પછી આવવાના ચૈત્રાદિ માસ, પ્રલવાદિ વર્ષ, કૃતાદિ યુગ અને પદ્માદિ કલ્પમાં જે જ્ઞાન થયું હતું, ને થશે તેનો પણ અલેક્ષ્ય છે. જેથી જ્ઞાન એક છે તેથી તે ઉદય પામતું નથી, અને નાશ પણ પામતું નથી. આ જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ છે.

જે અવેશ (ઇન્દ્રિયઅંતઃકરણનો અવિષય) હોઇને અપરાધ હોય છે તે સ્વયંપ્રકાશ કહેવાય છે. દીવો જેમ પોતાના સફલાવને જણાવે છે તેમ આ જ્ઞાન પણ પોતાના સફલાવને જણાવે છે. તેનો સફલાવ જણાવનાર પીછા કોઇ પણ વસ્તુ નથી. અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન ભલે ઉત્પત્તિનાશને પામે, પણ અંતઃકરણની વૃત્તિમાં રહેલું શુદ્ધચેતનરૂપ જ્ઞાન ઉત્પત્તિનાશવાળું નથી. વૃત્તિરહિત ચેતનરૂપ જ્ઞાન જો ઉત્પત્તિનાશવાળું માનીએ તો તેનો સાક્ષી માનવો પડે, કેમકે તેના સાક્ષીવિના તે જ્ઞાનનાં ઉત્પત્તિનાશની સિદ્ધિ થઇ શકે નહિ. એ જ્ઞાનનાં ઉત્પત્તિનાશનો કોઇ સાક્ષી નથી મારેજ તે જ્ઞાનને સ્વયંપ્રકાશ કહેલ છે. અંતઃકરણ ને ઇન્દ્રિયો જડ હોવાથી તે બંને ચેતનના સાક્ષિરૂપે ચોક્કસ શકે નહિ એ શાસ્ત્રસિદ્ધ વાત છે. ૭

જેવી રીતે જ્ઞાનનું નિત્યપણું અને સ્વયંપ્રકાશપણું સિદ્ધ કરવાથી શું સિદ્ધ થાય છે તે નીચેના આઠમા શ્લોકથી જણાવે છે:—

૧ આઠી કેટલીક પ્રતમાં ગતાગમ્યેષુ એવો પણ પાઠ છે, ત્યાં તેનો અર્થ ગયેલા અને હવે પછી આવવાયો એમ સમજવો.

इयमात्मा परानंदः परप्रेमास्पदं यतः ।

मा न भूवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनीक्ष्यते ॥ ८ ॥

इयं आत्मा, यतः परप्रेमास्पदं [ततः] परानन्दः, हि आत्मनि [अहं] मा भूवं [इति] न, [किंतु सदा] भूयासं इति प्रेम ईक्ष्यते ॥

આ નિત્યજ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ છે. જેથી આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા પરમપ્રેમનું (ઉપાધિરહિત સ્વાભાવિક સ્નેહનું) સ્થાન છે તેથી તે પરમાનંદરૂપ (નિરતિશયસુખરૂપ) છે, જેમકે આત્મામાં (પોતાના સ્વરૂપમાં) હું ન હોઉં એમ નહિ, પરંતુ હું સર્વદા હોઉં એમ-સર્વનો-પ્રેમ-જોવામાં-આવે છે.

જે વસ્તુ નિત્ય અને સ્વયં પ્રકાશ નથી હોતી તે આત્મસ્વરૂપ હોતી નથી, પણ અનાત્મરૂપ હોય છે, જેમકે ઘડો. દુઃખી માણસનો જે પોતાનામાં દ્રેષ જોવામાં આવે છે તે દ્રેષ આત્માના સંબંધવાળો નથી, પણ પ્રતિકૂલ એવી પોતાના હેઠળી કોઈ પણ પ્રકારની સ્થિતિને લગતો, અથવા કોઈ પણ પ્રકારની ખીણ પોતાની બ્યાવહારિક પ્રતિકૂલ સ્થિતિને લગતો હોય છે. સર્વ પ્રાણી પોતાના સફલાવને ઇચ્છે છે, પોતાના અભાવને ગાંડા માણસવિના ખીણું કોઈ પ્રાણુ માણસ ઇચ્છતું નથી એ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. ૮

હવે તે આત્માનું પરમાનંદપણું નીચેના નવમા શ્લોકથી વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:-

तत्प्रेमात्मार्यमन्यत्र नैवमन्यार्थमात्मनि ।

अतस्तत्परमं तेन परमानंदतात्मनः ॥ ९ ॥

अन्यत्र [यत्] प्रेम तत् आत्मार्थ एव, आत्मनि अन्यार्थ न, अतः तत् परमं, तेन आत्मनः परमानंदता ॥

પુત્ર, સ્ત્રી અને દ્રવ્યાદિ અન્ય પ્રાણિપદાર્થોપર મનુષ્યોનો જે પ્રેમ પ્રતીત થાય છે તે પ્રેમ આત્માને (પોતાને) માટેજ છે, પણ તે તે પ્રાણિપદાર્થને માટે નથી, અને આત્મામાં જે પ્રેમ પ્રતીત થાય છે તે ખીણ કોઈ પ્રાણિપદાર્થને માટે નથી થતો, પણ આત્માને માટેજ થાય છે. આ કારણથી તે પ્રેમ શ્રેષ્ઠ છે. તેવડે આત્માનું પરમાનંદપણું સિદ્ધ થાય છે.

આત્મામાં એટલે પોતાના સ્વરૂપમાં થનારો પ્રેમ સ્વાભાવિક હોવાથી તે પ્રેમ નિરતિશય છે. એવી રીતે આત્માનું નિરતિશયપ્રેમપણું સિદ્ધ થયું.

આત્મા પરમપ્રીતિનો વિષય છે એ અર્થ જુહુદારણ્યક-ઉપનિષદના મૈત્રેયી-પ્રાક્ષણમાં કહેલ છે. ત્યાં લગવાનું યાજ્ઞવલ્ક્ય પોતાના પત્ની મૈત્રેયીને આ પ્રમાણે કહે છે:-“આત્મનસ્તુ કામાવ સર્વં પ્રિયં મવતિ” (આત્માને માટેજ સર્વ વહાણું થાય છે.) ૯

ત્રીજા શ્લોકથી માંડી નવમા શ્લોકસુધીમાં જે અર્થ પ્રતિપાદન કર્યો છે તે અર્થ નીચેના દશમા શ્લોકવડે સંક્ષેપમાં કહે છે:—

इत्थं सच्चित्परानंद आत्मा युवत्या तथाविधम् ।

परं ब्रह्म तयोश्चैक्यं श्रुत्यन्तेषूपदिश्यते ॥ ૧૦ ॥

इत्थं आत्मा सच्चित्परानंदः युवत्या [सिद्धा,] तथाविधं परं ब्रह्म, च तयोः ऐक्यं श्रुत्यन्तेषु उपदिश्यते ॥

એથી રીતે આત્મા સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને પરમાનંદરૂપ છે એમ યુક્તિવડે સિદ્ધ કર્યું. તેણેજ (સમિચ્છદાનંદસ્વભાવવાળું) પરબ્રહ્મ છે, અને તે બંનેનું (આત્માનું અને પરબ્રહ્મનું) એકપણું ઉપનિષદોમાં કહેલું છે.

ત્રીજા શ્લોકથી માંડીને ચાતમા શ્લોકસુધીમાં જ્ઞાનનું નિત્યપણું સિદ્ધ કર્યું છે. આઠમા શ્લોકમાં તે જ્ઞાન આત્મા છે એમ કહી તેનું ચિદ્રૂપપણું સિદ્ધ કર્યું છે, અને તે શ્લોકમાં તે આત્મા નિરતિશયાનંદરૂપ છે એમ પણ જણાવ્યું છે. આત્મા જે સ્વપદનો લક્ષ્યાર્થ છે તે સમિચ્છદાનંદસ્વરૂપ છે એમ યુક્તિવડે સિદ્ધ કરીને તત્પદના લક્ષ્યાર્થરૂપ પરબ્રહ્મ પણ સમિચ્છદાનંદસ્વરૂપ છે એમ જણાવી તે બંનેનું એકપણું ઉપનિષદોમાં જણાવ્યું છે એમ સિદ્ધ કર્યું. ૧૦

આત્માના પરમાનંદપણામાં સંદેહ કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

अभाने न परं प्रेम भाने न विषये स्पृहा ।

अतो भानेऽप्यभाताऽसौ परमानंदतात्मनः ॥ ૧૧ ॥

अभाने परं प्रेम न [स्यात्,] भाने विषये स्पृहा न, अतः आत्मनः असौ परमानन्दता भाने अपि अभाता ॥

આત્માનું પરમાનંદસ્વરૂપપણું પ્રતીત થાય છે કે નહિ? જે તેના પરમાનંદપણાનું જ્ઞાન થતું નથી એમ તમે કહો તો આત્માઉપર તમે કહેલો પરમપ્રેમ સંભવતો નથી, અને જો આત્માના પરમાનંદપણાનું જ્ઞાન થાય છે એમ તમે કહો તો ત્રીપુત્રાદિ બહારનાં સુખનાં સાધનોમાં કિંવા વિષયસુખમાં મનુષ્યને ઇચ્છા ન થવી જોઈએ. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તમારી એ શંકા યોગ્ય નથી, કારણકે આત્માના આ પરમાનંદપણાનું સામાન્યજ્ઞાન થાય છે, પણ વિશેષરૂપે તેનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી આત્માના પરમાનંદપણાનું જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બન્ને સંભવે છે. ૧૧

એક વસ્તુમાં એક વેદાએ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન કેવી રીતે સંભવી શકે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અધ્યેતૃવર્ગમધ્યસ્થપુત્રાધ્યયનશબ્દવત્ ।

માનેઽપ્યમાનં માનસ્ય પ્રતિવંધેન યુજ્યતે ॥ ૧૨ ॥

અધ્યેતૃવર્ગમધ્યસ્થપુત્રાધ્યયનશબ્દવત્ [પરમાનંદસ્ય] માને અપિ અમાનં

[ભવતિ,] માનસ્ય પ્રતિવંધેન [માને અપિ અમાનં] યુજ્યતે ॥

જેમ વેદનો પાઠ કરનારાના સમૂહમાં પાઠ કરનારા પોતાના પુત્રના અધ્યયનનો શબ્દ વેદશાલાની બહાર રહેલા તેના પિતાને સામાન્યરૂપે સંભળાતાં છતાં પણ તે વિશેષરૂપે પ્રતીત થતો નથી, તેમ આત્માના પરમાનંદપણાનું સામાન્યરૂપે જ્ઞાન થયા છતાં પણ તેનું વિશેષરૂપે અજ્ઞાન સંભવી શકે છે, અર્થાત્ આત્માના અસ્પષ્ટ પરમાનંદપણાના જ્ઞાનમાં પણ પ્રતિબંધને લઇને તેના સ્પષ્ટ પરમાનંદપણાનું અજ્ઞાન સંભવી શકે છે.

વેદનું અધ્યયન કરનારા બીજા બાલકોના ધ્વનિની સાથે પોતાના પુત્રનો ધ્વનિ પણ થતો હોય છે, તેમાં જેમ આ પોતાના પુત્રનો ધ્વનિ છે એમ ફર ભૂલેલા પિતાને તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું નથી, તેમ કોઈ પણ પ્રસંગે મનુષ્યને આનંદનું જ્ઞાન થાય ત્યારે તેની સાથે વ્યાવહારિક આનંદની સામગ્રી ઘણી હોવાથી આ આનંદ આત્માનો છે એમ તેનાથી સમજી શકાતું નથી. એવી રીતે આત્માના આનંદનું સામાન્યરૂપે જ્ઞાન અને વિશેષરૂપે અજ્ઞાન સંભવી શકે છે. ૧૨

ઉપર જણાવેલા પ્રતિબંધનું સ્વરૂપ નીચેના તેરમા શ્લોકથી કહે છે:—

પ્રતિવંધોઽસ્તિમાતીતિવ્યવહારાર્હવસ્તુનિ ।

તન્નિરસ્ય વિરુદ્ધસ્ય તસ્યોત્પાદનમુચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

અસ્તિ-માતિ-ઈતિ-વ્યવહારાર્હવસ્તુનિ તં નિરસ્ય, તસ્ય વિરુદ્ધસ્ય [યત્]

ઉત્પાદનં, [સઃ] પ્રતિવંધઃ વચ્યતે ॥

છે અને પ્રતીત થાય છે એવા વ્યવહારને યોગ્ય વસ્તુમાં તે વસ્તુ છે અને પ્રતીત થાય છે એવા વ્યવહારનું નિરાકરણ કરીને તેનાથી વિરુદ્ધ તે વસ્તુ નથી અને પ્રતીત થતી નથી આવો વ્યવહાર ઉત્પન્ન કરનાર તે પ્રતિબંધ કહેવાય છે.

કોઈ પદાર્થ છે અને પ્રતીત થાય છે આવા વ્યવહારને યોગ્ય છતાં પણ કોઈ વેલા તે પદાર્થ નથી, અને તે પ્રતીત થતો નથી એમ જણાય છે, અને જો તે હોત તો તેનું અસ્તિત્વ જણાત, અને તેનું જ્ઞાન થાત, આવો વિપરીત વ્યવહાર ક્રિયજ છે, આવા વિપરીત વ્યવહારનો જે હેતુ તે પ્રતિબંધ કહેવાય છે. ૧૩

હવે દૃષ્ટાંતમાં અને સિદ્ધાંતમાં પ્રતિબંધનાં જે કારણો છે તે કમપૂર્વક જણાવે છે:—

તસ્ય હેતુઃ સમાનાભિહારઃ પુત્રધ્વનિશ્રુતૌ ।

इहानादिरविद्यैव व्यामोहैकनिबंधनम् ॥ ૧૪ ॥

પુત્રધ્વનિશ્રુતૌ તસ્ય હેતુઃ સમાનાભિહારઃ, इह व्यामोहैकनिबंधनं अनादिः अविद्या एव [हेतुः अस्ति] ॥

પુત્રના વેદપાઠના શબ્દના શ્રવણરૂપ દૃષ્ટાંતમાં પ્રતિબંધનું (પોતાના પુત્રના શબ્દનું પૃથક્ ભાન ન થવાનું) કારણ ઘણા વિદ્યાર્થીઓનું એકસાથે ઉચ્ચારણ એ છે. અહીં (આત્માના પરમાનંદપણાનું સ્વદ્ ભાન ન થવામાં) વિપરીત-જ્ઞાનનું સુખ્યકારણ અનાદિ અવિદ્યાજ છે.

ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સાથે બોલવાથી જેમ તેમના કોઈ એક વિદ્યાર્થીના ફર રહેલા પિતાને આ મારા પુત્રનો ધ્વનિ છે એમ પોતાના પુત્રનો ધ્વનિ પૃથક્ સંભળાતો નથી, તેમ વિપરીતજ્ઞાન ઉપભવનારી ઉત્પત્તિરહિત અવિદ્યાને લીધે આત્માના પરમાનંદપણાનું ગુણ્યને ભાન થતું નથી.

અજ્ઞાની મનુષ્યોને અવિદ્યાએ કહેલા આવરણરૂપ પ્રતિબંધથી આત્માના પરમાનંદપણાનું વિશેષપણે ભાન હોતું નથી, માત્ર આત્માના પરમાનંદરૂપનું આવરણ પામેલું આમાન્યભાન હોય છે તેથી જીડાણમાં આત્મામાં પરમપ્રેમ છતાં પણ તેમને વિષયની ધૃત્તિ થાય છે. જ્ઞાની મનુષ્યોને કોઈ વેલા બ્યવહારમાં પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિ જવાથી પદાર્થોકાર થયેલી અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ પ્રતિબંધ હોવાથી તેમને આત્માના પરમાનંદરૂપપણાનું વિશેષરૂપે ભાન થતું નથી, પણ સામાન્યરૂપે ભાન રહે છે, તેથી આત્મામાં પરમપ્રેમ છતાં પણ તેમને પ્રિય વસ્તુ મેળવવાની ધૃત્તિ થાય છે. ૧૪

ઉપર જણાવેલી અવિદ્યાનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવામાટે પ્રથમ તેના મૂલસ્વરૂપભૂત પ્રકૃતિના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

चिदानंदमयब्रह्मप्रतिविंबसमन्विता ।

तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा ॥ ૧૫ ॥

[યા] ચિદાનંદમયબ્રહ્મપ્રતિવિંબસમન્વિતા તમો-રજઃ-સત્ત્વગુણા સા પ્રકૃતિઃ, [સા] ચ [પ્રકૃતિઃ] દ્વિવિધા [ભવતિ] ॥

જે ચેતનમય અને આનંદમય બ્રહ્મના આભાસથી યુક્ત છે, અને તમો-ગુણ, રજોગુણ તથા સત્ત્વગુણ આ ત્રણ ગુણોની જે સાસ્થાવસ્થા (સમાન-ભાવે સ્થિતિ) છે તે પ્રકૃતિ છે. તે પ્રકૃતિ બે પ્રકારની છે. ૧૫

એ બે પ્રકારની પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ તથા ઇશ્વરનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

સત્ત્વશુદ્ધયવિશુદ્ધિભ્યાં માયાવિદ્યે ચ તે મતે ।

માયાવિવો વશીકૃત્ય તાં સ્યાત્સર્વજ્ઞ ઈશ્વરઃ ॥ ૧૬ ॥

સત્ત્વશુદ્ધયવિશુદ્ધિભ્યાં તે ચ માયાવિદ્યે મતે, માયાવિવઃ તાં વશીકૃત્ય સર્વજ્ઞઃ ઈશ્વરઃ સ્યાત્ ॥

સત્ત્વશુદ્ધિની શુદ્ધિવડે અને સત્ત્વશુદ્ધિની મલિનતાવડે માયા અને અવિદ્યા એવા પ્રકૃતિના બે પ્રકાર માનેલા છે. તેમાં માયામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ બ્રહ્મ તે માયાને પોતાને વશ કરીને સર્વજ્ઞ ઇશ્વર-થાય છે.

રજ્જેશુભ્રુથી અને તમોશુભ્રુથી સત્ત્વશુદ્ધિનું મલિન ન થવું તે સત્ત્વશુદ્ધિની શુદ્ધિ ગણાય છે, અને રજ્જેશુભ્રુવડે તથા તમોશુભ્રુવડે સત્ત્વશુદ્ધિનું મલિન થવું તે સત્ત્વશુદ્ધિની મલિનતા ગણાય છે. એવી રીતે માયા ને અવિદ્યા એ પ્રકૃતિના બે પ્રકાર છે. જેમાં શુદ્ધસત્ત્વશુદ્ધિનું પ્રધાનપણું હોય છે તે માયા કહેવાય છે, અને જેમાં મલિનસત્ત્વશુદ્ધિનું પ્રધાનપણું હોય છે તે અવિદ્યા કહેવાય છે. ૧૬ હવે જીવનું સ્વરૂપ આદિ જણાવે છે:—

અવિદ્યાવશગસ્ત્વન્યસ્તદ્વૈચિત્ર્યાદનેકથા ।

સા કારણશરીરં સ્યાત્પ્રાજ્ઞસ્તત્રાભિમાનવાન્ ॥ ૧૭ ॥

તુ અવિદ્યાવશગઃ અન્યઃ [સ્યાત્, સઃ] તદ્વૈચિત્ર્યાત્ અનેકથા [ભવતિ,] સા કારણશરીરં સ્યાત્, તત્ર અભિમાનવાન્ પ્રાજ્ઞઃ [સ્યાત્] ॥

પરંતુ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત થયેલા બીજે આત્મા (બ્રહ્મ) અવિદ્યાને પ્રશ્ન થઇને 'જીવનામને' કારણ કરે છે. તે જીવ અવિદ્યાના વિચિત્રપણાને લઇને અનેક પ્રકારનો પ્રતીત થાય છે. અવિદ્યા એ જીવનું કારણશરીર છે. તે કારણશરીરમાં અભિમાન રાખનારો જીવ પ્રાજ્ઞ એવા નામવડે કહેવાય છે.

જીવોનાં શુભાશુભકર્મને લીધે સત્ત્વશુદ્ધિના મલિનપણાનું પ્રમાણ ન્યૂનાધિક હોવારૂપ અવિદ્યાનું વિચિત્રતા છે, તેથી તે અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ આત્મા દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ, જલચર ઇત્યાદિ શેદોવડે અનેક પ્રકારનો પ્રતીત થાય છે. રજ્જેશુથી અને તમોશુથી મલિન થયેલ સત્ત્વશુદ્ધિ અવિદ્યા અથવા કારણશરીર કહેવાય છે. એ અવિદ્યા જીવોના સ્થૂલશરીરના અને સૂક્ષ્મશરીરના કારણ થી હોવાથી તે અવિદ્યાને જીવનું કારણશરીર પણ કહેવામાં આવે છે. આત્મજ્ઞાનવડે બાધ પામે છે માટે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણને શરીર કહેવામાં આવે છે. કારણશરીરમાં દુષ્પણાનું અભિમાન રાખનાર

જીવ પ્રાણ એટલે અવિદ્યાસાથે (જ્ઞાનરહિતસ્વભાવવાળા કારણશરીરની સાથે) એકપણાની બ્રાંતિ પામેલો જીવ કહેવાય છે. ૧૭

હવે સૂક્ષ્મશરીરનું નિરૂપણ કરવામાટે પહેલાં સૂક્ષ્મશરીરના કારણભૂત આકાશાદિનું નિરૂપણ કરે છે:—

તમઃપ્રધાનપ્રકૃતેસ્તદ્જોગાયેશ્વરાજ્યા ।

વિયત્પવનતેજોઽણુમુવો ભૂતાનિ જજિરે ॥ ૧૮ ॥

તદ્જોગાય તમઃપ્રધાનપ્રકૃતેઃ ईश्वराज्या वियत्पवनतेजोऽणुमुवः भूतानि जजिरे ॥

તે કારણશરીરના અભિમાની પ્રાણનામના જીવના અણુદુઃખની સિદ્ધિ-માટે તમોણુ જેમાં પ્રધાન થયેલો છે એવી પ્રકૃતિથી પરમાત્માની ઇચ્છારૂપ આજ્ઞાવડે આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી આ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતો ઉત્પન્ન થયાં.

કારણશરીરવડે જીવ પોતાનાં શુભાશુભકર્મના ફલરૂપ અણુદુઃખનો અનુભવ કરવારૂપ ભોગને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, માટે તે પ્રાણના અણુદુઃખના અનુભવ-રૂપ ભોગની સિદ્ધિને માટે જેમાં તમોણુનું પ્રધાનપણું થયેલું છે એવી પ્રકૃતિમાંથી આકાશાદિ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતો પૂર્ણકામ પરમાત્માની ઇચ્છાથી (સંકલ્પથી) ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૮

તે પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાંના અકેકા સૂક્ષ્મભૂતના સત્ત્વાંશમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિને તથા તેમનાં નામોને જણાવે છે:—

સત્ત્વાંશૈઃ પંચમિસ્તેષાં ક્રમાદ્ધીન્દ્રિયપંચકમ્ ।

શ્રોત્રત્વગક્ષિરસનઘ્રાણાખ્યમુપજાયતે ॥ ૧૯ ॥

તેષાં પંચમિઃ સત્ત્વાંશૈઃ ક્રમાત્ શ્રોત્રત્વગક્ષિરસનઘ્રાણાખ્યં ધીન્દ્રિયપંચકં ઉપજાયતે ॥

તે આકાશાદિ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાંના અકેકા સૂક્ષ્મભૂતના સત્ત્વાંશમાંથી ક્રમપૂર્વક શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, રસના અને નાસિકા એ નામની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે.

આકાશના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી શ્રુણ્દ સાંભળવાનું સાધન જે શ્રોત્ર તે ઉત્પન્ન થાય છે, એ જ્ઞાનનામના ગોલકમાં રહે છે; વાયુના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી સ્પર્શન્દ્રિય થાય છે, તે વિશેષે આખા શરીરના ઉપલ્પ્ત ભાગમાં રહે છે; તેજના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી નેત્રેન્દ્રિય થાય છે, અને તે નેત્રગોલકમાં રહે છે; જલના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી ગિર્હ્યેન્દ્રિય થાય છે, ને તે જલનામના ગોલક-માં રહે છે; અને પૃથ્વીના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી નાસિકેન્દ્રિય થાય છે, ને તે નાકનામના ગોલકમાં રહે છે. એ શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો જીવાત્માના જ્ઞાનના સાધનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે. એ પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાંથી શ્રોત્રેન્દ્રિયનો

વિષય સાંભળવું, સ્પર્શે દ્રિયનો વિષય કોમલ અથવા કઠણ સ્પર્શે જાણવો, નેત્રે-
દ્રિયનો વિષય જોવું, રસને દ્રિયનો વિષય સ્વાદ લેવો, ને નાસિકે દ્રિયનો વિષય
ગંધ ગ્રહણ કરવો એ છે. ૧૯

હવે પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોના મળેલા સત્વાશમાથી થનારા અંતઃકરણને, તેમના
વૃત્તિભેદે થનારા ભેદને તથા તેમના સ્વરૂપને જણાવે છે:—

તૈરંતઃકરણં સર્વેવૃત્તિભેદેન તદ્વિધા ।

મનો વિમર્શરૂપં સ્યાદ્બુદ્ધિઃ સ્યાન્નિશ્ચયાત્મિકા ॥ ૨૦ ॥

તૈઃ સર્વેઃ અંતઃકરણં [ભવતિ,] તત્ વૃત્તિભેદેન વિધા [અસ્તિ,] વિમર્શરૂપં
મનઃ સ્યાત્, નિશ્ચયાત્મિકા [તુ] બુદ્ધિઃ સ્યાત્ ॥

તે સર્વેના (પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોના) મળેલા સત્વાશોમાથી અંતઃકરણ થાય
છે. તે અંતઃકરણ વૃત્તિના ભેદવડે બે પ્રકારનું છે. તેમાં સંશયરૂપ જે વૃત્તિ
તે મન કહેવાય છે, અને નિશ્ચયરૂપ જે વૃત્તિ તે બુદ્ધિ કહેવાય છે.

જ્ઞાનેદ્રિયો અને હવે પછી કહેવામાં આવનારી કર્મેદ્રિયો એ જીવનના
બાહ્યસાધનરૂપ છે, કેમકે તેવડે જીવાત્મા બહારના પદાર્થોને જાણે છે, અને
બહારનાં કર્મો કરે છે. તેની અપેક્ષાએ મન અને બુદ્ધિ એ અંતરનાં સુખ-
દુઃખાદિને જાણવાનું સાધન હોવાથી અંતઃકરણ કહેવાય છે. ચિત્ત અને અહંકાર
એ પણ અંતઃકરણના ભેદો છે. તે બંનેનો મન અને બુદ્ધિમાં સમાવેશ કરીને
અહીં અંતઃકરણના બે પ્રકાર કહ્યા છે. ૨૦

હવે પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાંના અકેક સૂક્ષ્મભૂતના રજેશુણના અશવડે થનારી
કર્મેદ્રિયોને તથા તેમના નામોને કહે છે.—

રજોઽશૈઃ પંચમિસ્તેષાં ક્રમાત્કર્મેદ્રિયાણિ તુ ।

વાકપાણિપાદપાયૂપસ્થાભિધાનાનિ જાજિરે ॥ ૨૧ ॥

તેષાં પંચમિઃ રજોઽશૈઃ તુ ક્રમાત્ વાકપાણિપાદપાયૂપસ્થાભિધાનાનિ કર્મે-
દ્રિયાણિ જાજિરે ॥

તે પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોના રજેશુણના અંશોમાંથી કમપૂર્વક વાણી, હાથ, પગ,
ગુદા અને ઉપસ્થ એ નામની પાંચ કર્મેદ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ.

આકાશના રજેશુણના અંશમાંથી બોલવાના સાધનરૂપ વાણીની, વાયુના
રજેશુણના અંશમાંથી લેવાદેવાનું કામ કરનાર હાથની, તેજના રજેશુણના અંશ-
માંથી ચાલવાના સાધનરૂપ પગની, જલના રજેશુણના અંશમાંથી આનંદના સાધન-
રૂપ ઉપસ્થની અને પૃથ્વીના રજેશુણના અંશમાંથી ગુદાની ઉત્પત્તિ થઈ.
વાણી આદિ ઇદ્રિયો જીવાત્માના કર્મનું સાધન હોવાથી કર્મેદ્રિયો કહેવાય છે.

વાણી જીભ આદિ સ્થાનમાં રહે છે, હાથ અને હાથમાં રહે છે, પગ અને પગમાં રહે છે, ઉપરથી શિશમાં રહે છે, અને ગુદા ગુદાસ્થાનમાં રહે છે. ૨૧

પાંચે સૂક્ષ્મભૂતોના રજેગુણના મળેલા અંશમાંથી પ્રાણની ઉત્પત્તિને, તેના પ્રકારને અને પાંચે પ્રાણોનાં નામોને નીચેના જાવીશમાં શ્લોકવડે કહે છે:-

તૈઃ સર્વૈઃ સહિતૈઃ પ્રાણો વૃત્તિભેદાત્સ પંચધા ।

પ્રાણોઽપાનઃ સમાનશ્ચોદાનવ્યાનૌ ચ તે પુનઃ ॥ ૨૨ ॥

તૈઃ સર્વૈઃ સહિતૈઃ પ્રાણઃ [ભવતિ,] વૃત્તિભેદાત્ સઃ પંચધા [અસ્તિ,] પ્રાણઃ, અપાનઃ, સમાનઃ ચ પુનઃ ઉદાનવ્યાનૌ ચ [ઈતિ] તે [પંચમકારાઃ સન્તિ] ॥

તે સર્વે (પાંચે) સૂક્ષ્મભૂતોના મળેલા રજેગુણના અંશમાંથી શરીરના જીવનનો નિર્વાહ કરનાર પ્રાણ થાય છે. તે પ્રાણ સિદ્ધ સિદ્ધ વૃત્તિવડે (ક્રિયાવડે) પાંચ પ્રકારનો થાય છે, તે પાંચ પ્રકારના નામ આ પ્રમાણે છે:-પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન.

શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ ક્રિયાવાળા પ્રાણનું સ્થાન હૃદયમાં છે, તે મુખ અને નાસિકાદ્વારા બહાર જાય છે. તથા અંતર આવે છે, મલમૂત્રનો ત્યાગ કરનાર અપાનનું સ્થાન ગુદા અને ઉપરથી છે, સર્વ શરીરમાં લોહી ફેરવનારા વ્યાનનું સ્થાન શરીરની સર્વ રક્તવહાનાડીઓમાં છે, લોકાંતરગમનની ક્રિયા કરનારા અને શરીરને ધારણ કરવાનું કામ કરનારા ઉદાનનું સ્થાન કંઠમાં છે, અને ખાધેલા અન્નજલના ઉપયોગી તથા નિરુપયોગી વિભાગને પૃથક્ કરનારા સમાનનું સ્થાન નાભિમાં છે. ૨૨

હવે સૂક્ષ્મશરીરના અવયવોને તથા તેના અન્ય નામોને કહે છે:-

બુદ્ધિકર્મેન્દ્રિયપ્રાણપંચકૈર્મનસા ધિયા ।

શરીરં સપ્તદશભિઃ સૂક્ષ્મં તલ્લિંગમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

બુદ્ધિકર્મેન્દ્રિયપ્રાણપંચકૈઃ મનસા ધિયા [ચ સહ] સપ્તદશભિઃ સૂક્ષ્મં શરીરં [ભવતિ,] તત્ લિંગં ઉચ્યતે ॥

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ આ સત્તર પદાર્થોના સમૂહવડે સૂક્ષ્મશરીર થાય છે. તે સૂક્ષ્મશરીર લિંગશરીર પણ કહેવાય છે.

વિશેષે બહારના પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહે છે, અને કર્મ કરનારી વાગાદિ ઇન્દ્રિયોને કર્મેન્દ્રિયો કહે છે. ૨૩

વ્યપ્તિસૂક્ષ્મશરીરમાં અભિમાન રાજનારા જીવતા અને અવ્યપ્તિસૂક્ષ્મશરીરમાં અભિમાન રાજનારા ઇશ્વરના નામને નીચેના જાવીશમાં શ્લોકવડે કહે છે:-

પ્રાજ્ઞસ્તત્રાભિમાનેન તૈજસત્ત્વં પ્રપદ્યતે ।

હિરણ્યગર્ભતામીશસ્તયોર્વ્યપ્તિસમપ્તિતા ॥ ૨૪ ॥

તત્ર અભિમાનેન પ્રાજ્ઞઃ તૈજસત્ત્વં પ્રપદ્યતે, ईशः [च] हिरण्यगर्भतां [प्रपद्यते,]
तयोः व्यप्टि-समप्टिता [भवति] ॥

તે વ્યપ્તિસૂક્ષ્મશરીરમાં અભિમાન રાખવાવડે સુષુપ્તિનો અભિમાની જે પ્રાજ્ઞ તે તૈજસપણાને પામે છે, અને સમપ્તિસૂક્ષ્મશરીરમાં અભિમાન રાખવા-
વડે પરમાત્મા હિરણ્યગર્ભપણાને પામે છે. તે તૈજસનું અને હિરણ્યગર્ભનું
અનુક્રમે વ્યપ્તિપણું અને સમપ્તિપણું છે.

અંતઃકરણનો સત્ત્વગુણને લીધે જ્ઞાનસ્વભાવ છે. તે અંતઃકરણ સૂક્ષ્મ-
શરીરમાં પ્રધાન છે તેથી સૂક્ષ્મશરીરમાં હુંપણાનું અભિમાન રાખનાર જીવને
તૈજસ (જ્ઞાનસ્વભાવવાળો) કહ્યો છે. સમપ્તિસૂક્ષ્મશરીરના અભિમાનીને હિરણ્ય-
ગર્ભ (જ્ઞાન જેની અંતર છે તે) કહેવામાં આવ્યા છે તે પણ તેમના સૂક્ષ્મ-
શરીરમાં સત્ત્વગુણનું પ્રધાનપણું હોવાથી કહેવામાં આવ્યા છે.

એક વસ્તુ વ્યપ્તિ કહેવાય છે, અને તે વસ્તુનો સમૂહ સમપ્તિ કહેવાય
છે. જેમ વનમાંનું એક ઝાડ તે વ્યપ્તિ કહેવાય છે, અને અનેક ઝાડોના સમૂહ-
રૂપ વન તે સમપ્તિ કહેવાય છે. ૨૪

હિરણ્યગર્ભને સમપ્તિરૂપ કહેવાનું અને તૈજસને વ્યપ્તિરૂપ કહેવાનું કારણ
નીચેના શ્લોકમાં બતાવે છે:—

સમપ્તિરીશઃ સર્વેષાં સ્વાત્મતાદાત્મ્યવેદનાત્ ।

તદભાવાત્તતોઽન્યે તુ કથ્યંતે વ્યપ્તિસંજ્ઞયા ॥ ૨૫ ॥

ईशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् समप्टिः [भवति,] ततः [ये] अन्ये [ते]
तु तदभावात् व्यप्टिसंज्ञया कथ्यंते ॥

ઇશ્વર (હિરણ્યગર્ભ) સર્વ સૂક્ષ્મશરીરની ઉપાધિવાળા તૈજસોને તે હું
હું એમ જાણે છે તેથી તે સમપ્તિરૂપ કહેવાય છે, અને તે હિરણ્યગર્ભથી ભિન્ન
બીજા સૂક્ષ્મશરીરના અભિમાની જીવો જે તૈજસ તે તો સર્વ તૈજસોમાં હું-
પણાનું અભિમાન કરતા નથી તેથી તેઓ વ્યપ્તિ એ નામથી કહેવાય છે. ૨૫

તૈજસને સૂક્ષ્મશરીરની પ્રાપ્તિ થયા વિના ભોગની સિદ્ધિ થઇ શકે નહિ,
તેથી સૂક્ષ્મશરીરની ઉત્પત્તિ શિદ્ધ કરવામાટે અપંગીકૃત એટલે સૂક્ષ્મ પાંચ
બ્રૂતોના પંગીકરણને કહેવાનો આદેશ કરે છે:—

તદ્ભોગાય પુનર્ભોગ્યભોગાયતનજન્મને ।

પંચીકરોતિ ભગવાન્પ્રત્યેકં વિયદાદિકમ્ ॥ ૨૬ ॥

ભગવાન પુનઃ તદ્ભોગાય ભોગ્ય-ભોગાયતન-જન્મને વિયદાદિકં પ્રત્યેકં પંચીકરોતિ ॥

પરમાત્મા પુનઃ તે તેજસના ભોગભાટે અન્નાદિ ભોગ્યપદાર્થની અને જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્ભિજ્જ એવાં સ્પૃશ્યશરીરોની ઉત્પત્તિભાટે આકાશાદિ પ્રત્યેક અપંચીકૃત ભૂતનું પંચીકરણ કરે છે.

અપંચીકૃત ભૂતો એટલે સૂક્ષ્મભૂતો અર્તાદ્રિય છે તેથી તેઓ વ્યવહાર કરવામાં ઉપયોગી થતાં નથી. એ પાંચ ભૂતોનું હવે પછી કહેવાશે તે રીતે મિશ્રણ થવાથી સ્પૃશ્યભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પરમાત્માએ અપંચીકૃત ભૂતોને પંચીકૃત કર્યા એમ કહ્યું છે.

આરમાંથી ઉત્પન્ન થનારા મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ જરાયુજ કહેવાય છે, ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થનારાં પક્ષી, પેટે ચાલનારા સર્પાદિ અને જલચર અંડજ કહેવાય છે, પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થનારાં જૂ માંકડ આદિ સ્વેદજ કહેવાય છે, અને ભૂમિ ક્ષાદીને ઊગી નીકળનારાં વૃક્ષાદિ ઉદ્ભિજ્જ કહેવાય છે. ૨૬

આકાશાદિ અકેક ભૂતનું પંચીકરણ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

દ્વિધા વિધાય ચૈકૈકં ચતુર્ધા પ્રથમં પુનઃ ।

સ્વસ્વેતરદ્વિતીયાંશૈયોજનાત્પંચ પંચ તે ॥ ૨૭ ॥

एकैकं द्विधा विधाय, पुनः च प्रथमं चतुर्धा । विधाय,] स्वस्वેતરद्वितीयांशैः योजनात् ते पंच पंच [भवन्ति] ॥

આકાશાદિ એક એક ભૂતના સમાન ભાગ કરીને પુનઃ તેમાંના એક એક ભાગના ચાર ચાર ભાગ કરીને પૃથક્ રાખેલા પ્રત્યેક અર્ધભાગમાં તેનાથી ભિન્ન બીજાં ચાર ભૂતોના ચાર ભાગ મેળવવાથી તે પ્રત્યેક ભૂત મિશ્ર થઇને પાંચ પાંચ ભૂતવાળું થાય છે. એવી રીતે પાંચે ભૂતોનું મિશ્રણ થવું તે ભૂતોનું પંચીકરણ થવું એમ કહેવાય છે.

આકાશાદિ પ્રત્યેક ભૂતના એ સમાન ભાગ કરીને પછી તે પ્રત્યેક ભૂતનો અર્ધો અર્ધો ભાગ પૃથક્ રાખી, પ્રત્યેક ભૂતના બાકી રહેલા બીજા અર્ધો ભાગના ચાર ચાર સરખા ભાગ કરીને પોતાનાથી ભિન્ન બીજા ભૂતના અર્ધો અર્ધો ભાગમાં તે બધે આપના પ્રમાણમાં મેળવવાથી પ્રત્યેક પંચીકૃત-ભૂતમાં અર્ધો ભાગ પોતાનો અને બીજા ચાર ભાગ બીજા ભૂતોમાંથી આવવાથી

પ્રત્યેક ભૂત પંચીકૃત (પાંચ ભૂતરૂપે થયેલું-સ્થૂલ) થાય છે. આપણે પૃથ્વી ને જતા આદિ બેઠેલ છીએ તે પૃથ્વી આદિનાં પંચીકૃતસ્વરૂપ છે. x ૨૭.

હવે પંચીકૃત ભૂતોથી ઉત્પન્ન થનારાં કાયોને તથા સ્થૂલદેહના અભિ- માનીને નીચેના દોઢ શ્લોકવડે કહે છે:—

તૈરંદસ્તત્ર ભુવનં મોગ્યમોગાશ્રયોદ્ભવઃ ।

હિરણ્યગર્ભઃ સ્થૂલેઽસ્મિન્દેહે વૈશ્વાનરો ભવેત્ ॥

તૈજસા વિશ્વતાં યાતા દેવતિર્યંકનરાદયઃ ॥ ૨૮ ॥

તૈઃ અણ્ઠઃ [ઉત્પન્નતે,] તત્ર ભુવનં, [તસ્મિન્ ચ] મોગ્ય-મોગાશ્રયોદ્ભવઃ [ભવતિ,] અસ્મિન્ સ્થૂલે દેહે હિરણ્યગર્ભઃ વૈશ્વાનરઃ ભવેત્, [તથા] તૈજસાઃ વિશ્વતાં યાતાઃ [સન્તઃ] દેવતિર્યંકનરાદયઃ [ભવન્તિ] ॥

તે પંચીકૃત પાંચ ભૂતોવડે બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ થાય છે, બ્રહ્માંડમાં ચૌદ ભુવનો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ચૌદ ભુવનોમાં લોગ્ય પદાર્થોની અને શરીરોની ઉત્પત્તિ થાય છે. હિરણ્યગર્ભ આ સમષ્ટિસ્થૂલશરીરમાં વૈશ્વાનર (વિરાટ) થાય છે, અને તૈજસો વિશ્વપણાને પામે છે. તે વિશ્વપણાને પામેલા જીવોના દેવ, પશુ આદિ તિર્યક અને મનુષ્ય આદિ અનેક પ્રકાર હોય છે.

ભૂલોક, ભુવલોક, સ્વલોક મહલોક, જનોલોક, તપોલોક અને સત્યલોક એ ઉપરના સાત લોક અને અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ એ સાત અધોલોક મળીને ચૌદ ભુવનો કહેવાય છે. બ્રહ્માંડની અંતર એ ચૌદ ભુવનો છે. ઉપર જણાવેલાં ભુવનોમાં તે તે ભુવનને યોગ્ય વિવિધ અન્નાદિ લોગ્ય પદાર્થો અને તે તે ભુવનને યોગ્ય વિવિધ શરીરો પૂર્વોક્ત પંચીકૃત ભૂતોમાંથી ઉપજે છે. સમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરના અભિમાની હિરણ્યગર્ભ સમષ્ટિસ્થૂલશરીરના અભિમાનવડે વિરાટ કહેવાય છે. સમષ્ટિસ્થૂલશરીરમાં

x મૂળમાં “ દ્વિધા ત્રિધાય લૈકૈક ”—એમ કહ્યું છે તેમાં એ સમ અર્ધો ભાગ કરવા કે એ વિષમ અર્ધો ભાગ કરવા એવું કશું નથી તેથી તે શ્લોકના ઉત્તરાર્થનો નીચે પ્રમાણે પણ અર્થ થઈ શકે:—

એક એક ભૂતના એ વિષમ એટલે રૂંદે (એકવીસ પગીશાંસ) અને રૂંદ (ચાર પગીશાંસ) એવા વિભાગ કરીને પછી પ્રત્યેક ભૂતના એ રૂંદ છે, તેના પુનઃ રૂંદ રૂંદ એમ ચાર વિભાગ કરવા. એ ચાર વિભાગ પોતાથી ભિન્ન બીજાં ભૂતોના રૂંદે રૂંદે ભાગોમાં ભેળવવા, એટલે પ્રત્યેક ભૂતનો રૂંદે ભાગ અને પોતાથી ભિન્ન બીજાં ચાર ભૂતોમાંથી આવેલા રૂંદ મળીને તેમનું પંચીકરણ થાય છે. જેમ દૂધ અને છાશ એ બંને પાતળા પ્રવાહી પદાર્થો ભળવાથી દહીંનામને લાટો પદાર્થ થાય છે તેમ અપંચીકૃત ભૂતો સદૃશ જતાં તેમનું પંચીકરણ થવાથી પ્રત્યેક ભૂત રચ્યરચવાળું થાય છે.

હુંપણાનું અભિમાન રાખનાર વૈશ્વાનર વા વિરાટ કહેવાય છે, અને વ્યદિ-
સ્થૂલશરીરમાં હુંપણાનું અભિમાન રાખનાર જીવ વિશ્વ કહેવાય છે. વ્યદિ-
સૂક્ષ્મશરીરનો અભિમાની તૈજસ કહેવાતો હતો તે હવે વ્યદિસ્થૂલશરીર-
ના અભિમાનવડે વિશ્વ કહેવાય છે. દેવ, પશુ ને મનુષ્ય આદિ વિશ્વના
પેટા ભેદ છે. ૨૮

સ્થૂલશરીરના અભિમાની વિશ્વોને અંતરાત્માથી અભિન્ન પ્રેક્ષાનું જ્ઞાન
ન હોવાથી તેઓ સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે એમ નીચેના બે શ્લોકોએ વડે જણાવે છે:-

તે પરામર્શિનઃ પ્રત્યક્તત્ત્વવોધવિવર્જિતાઃ ।

કુર્વતે કર્મ ભોગાય કર્મ કર્તુ ચ મુંજતે ॥ ૨૯ ॥

નઘ્યાં કીટા ઇવાવર્તાદાવર્તાંતરમાશુ તે ।

વ્રજંતો જન્મનો જન્મ લભંતે નૈવ નિર્વૃત્તિમ્ ॥ ૩૦ ॥

તે પરામર્શિનઃ [સન્તિ, અતઃ] પ્રત્યક્તત્ત્વવોધવિવર્જિતાઃ [ચ ભવન્તિ,]
ભોગાય કર્મ કુર્વતે, કર્મ કર્તુ ચ મુંજતે ॥ નઘ્યાં આવર્તાત્ આવર્તાંતરં આશુ
[વ્રજન્તઃ] કીટાઃ ઇવ જન્મનઃ જન્મ વ્રજન્તઃ તે નિર્વૃત્તિં નૈવ લભંતે ॥

તે સ્થૂલશરીરના અભિમાની વિશ્વનામના સર્વ દેવાદિ જીવો શબ્દાદિ
બહારના વિષેયોનોજ અનુભવ કરનારા હોય છે, તેથી તેઓ અંતરાત્માના
જ્ઞાનથી અત્યંત રહિત હોય છે. તેઓ સુખાદિનો અનુભવ કરવામાટે તે તે શરીરને
ઉચિત કર્મો કરે છે, અને પુનઃ કર્મ કરવામાટે દેવાદિ શરીરોવડે તેના ફલો
ભોગવે છે. વળી તેવાં ફલો ભોગવવાને માટે પુનઃ કર્મો કરે છે.

સ્વર્ગના સુખરૂપ ભોગને માટે યજ્ઞાદિક કર્મ કરે છે, અને યજ્ઞાદિક કર્મ
કરવામાટે આગળ કરેલાં કર્મોનાં સુખાદિક ફલોને ભોગવે છે. ૨૯

કોઈ વેગવાળી નદીમાં એક વમળમાંથી બીજા વમળમાં જતાવડે તણાતા
કીડાની જેમ એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં જનારા વિશ્વનામના તે દેવાદિ
જીવો કદીપણ સુખને પામતા નથીજ, પણ વારંવાર જન્મ પામવાથી
ત્રિવિધતાપનો અનુભવ કર્યા કરે છે.

નદીના પ્રવાહમાં તણાતો કીડો જેમ એક વમળમાંથી બીજા વમળમાં
જઈને દુઃખનોજ અનુભવ કર્યા કરે છે, પણ સુખને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ
કર્મો કરવામાટે સંસારના ભોગો ભોગવનારા અને સંસારના ભોગો ભોગવવા-
માટે કર્મો કરનારા જીવ પણ જન્મમરણની પરંપરામાં તણાઈને દુઃખનોજ
અનુભવ કર્યા કરે છે, ક્યારેય સ્થાયી આંતિસુખનો અનુભવ કરતો નથી. ૩૦

સંસારની નિવૃત્તિ થવાનું સાધન કહેવામાટે ક્રીડાના દૃષ્ટાંતને તથા જીવના સિદ્ધાંતને નીચેના બે શ્લોકોવડે કહે છે:—

સત્કર્મપરિપાકાત્તે કરુણાનિધિનોદ્ધૃતાઃ ।

પ્રાપ્ય તીરતરુચ્છાયાં વિશ્રામ્યન્તિ યથાસુખમ્ ॥ ૩૧ ॥

ઉપદેશમવાપ્યૈવમાચાર્યાત્તત્ત્વદર્શિનઃ ।

પંચકોશવિવેકેન લભન્તે નિર્વૃત્તિં પરમ્ ॥ ૩૨ ॥

[યથા] સત્કર્મપરિપાકાત્ કરુણાનિધિના ઉદ્ધૃતાઃ તે તીરતરુચ્છાયાં પ્રાપ્ય યથાસુખં વિશ્રામ્યન્તિ, एवं તત્ત્વદર્શિનઃ આચાર્યાત્ ઉપદેશં અવાપ્ય, પંચકોશ-વિવેકેન પરાં નિર્વૃત્તિં લભન્તે ॥

જેવી રીતે તે ક્રીડાના પૂર્વજા પુણ્યનો ત્રિપાક થવાથી કોઈ ક્યાના બંડારરૂપ પુરુષે તે નદીમાંથી બહાર કાઢેલો તે ક્રીડા નદીના કાંઠાપર જાડની છાયાને પામીને ઘણું સુખ થાય તેવી રીતે વિશ્રાંતિ લે છે, તેવી રીતે જીવના પુણ્ય-કર્મનો ઉદય થવાથી આત્મતત્ત્વના અનુભવી સદ્ગુરુપાસેથી આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ—આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનારાં વેદાંતનાં તત્ત્વમત્સ્યાદિ મહાવાક્યોનો બોધ—પ્રાપ્ત કરીને અજ્ઞમત્યાદિ પાંચ કોશોથી આત્માનો વિવેક કરવાવડે તે જીવ પરમાનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૧-૩૨

અજ્ઞમત્યાદિ પાંચ કોશોનાં નામ અને તે કોશોવડે આચ્છાદન પામેલા જીવનું સંસારબ્રમણ કહે છે:—

અન્નં પ્રાણો મનો બુદ્ધિરાનંદશ્ચેતિ પંચ તે ।

કોશાસ્તૈરાહૃતઃ સ્વાત્મા વિસ્મૃત્યા સંસૃતિં વ્રજેત્ ॥ ૩૩ ॥

અન્નં, પ્રાણઃ, મનઃ, બુદ્ધિઃ ચ આનન્દઃ इति ते पंच कोशाः [सन्ति,] तैः आहृतः स्वात्मा विस्मृत्या संसृतिं व्रजेत् ॥

અજ્ઞમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ નામના તે પાંચ કોશો છે. તે પાંચ કોશોવડે ઢંકાયેલો પોતાનો આત્મા પોતાના સ્વરૂપની વિસ્મૃતિવડે ઉચનીચ શરીરની પ્રાપ્તિરૂપ અથવા જન્મમરણની પરંપરારૂપ સંસારમાં બ્રમણ કરે છે.

જેમ રેશમનો ક્રીડા પોતાના શરીરમાંથી તાંતણું કાઢીને તેમાં પોતે બંધન પામી દુઃખનો અનુભવ કરે છે, તેમ જીવ અજ્ઞમત્યાદિ પાંચ કોશોથી ઢંકાયેને એટલે તેમાં આત્મપણાની જ્ઞાતિ કરીને પોતાના અખંડાનંદસ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરી સંસારમાં બ્રમણ કરે છે.

ક્રિયાશક્તિવાળો પ્રાણમયકોશ કાર્યરૂપ છે, ઇચ્છાશક્તિવાળો મનોમયકોશ કરણરૂપ છે, જ્ઞાનશક્તિવાળો વિજ્ઞાનમયકોશ કર્તૃરૂપ છે, અને કારણશરીરરૂપ આનંદમયકોશ લોકતૃરૂપ છે. ૩૩

હવે નીચેના અઢી શ્લોકોએ પાંચ કોશોના સ્વરૂપને કહે છે, અને પછી છત્રીશમાના અઢી શ્લોકોએ આત્મા તે તે કોશોની સાથે એકપણાની બ્રાંતિથી તે તેરૂપે થયાંયો જણાવે છે એમ કહે છે:—

સ્યાત્પંચીકૃતભૂતોત્થો દેહઃ સ્થૂલોઽન્નસંજ્ઞકઃ ।

લિંગે તુ રાજસૈઃ પ્રાણૈઃ પ્રાણઃ કર્મેન્દ્રિયૈઃ સહ ॥ ૩૪ ॥

સાત્ત્વિકૈર્ધીન્દ્રિયૈઃ સાકં વિમર્શાત્મા મનોમયઃ ।

તૈરેવ સાકં વિજ્ઞાનમયો ધીર્નિશ્ચયાત્મિકો ॥ ૩૫ ॥

કારણે સત્ત્વમાનંદમયો મોદાદિવૃત્તિભિઃ ।

તત્તત્કોશૈસ્તુ તાદાત્મ્યાદાત્મા તત્તન્મયો ભવેત્ ॥ ૩૬ ॥

પંચીકૃતભૂતોત્થઃ સ્થૂલઃ દેહઃ અન્નસંજ્ઞકઃ સ્યાત્, લિંગે તુ કર્મેન્દ્રિયૈઃ સહ રાજસૈઃ પ્રાણૈઃ પ્રાણઃ [સ્યાત્] ॥ વિમર્શાત્મા સાત્ત્વિકૈઃ ધીન્દ્રિયૈઃ સાકં મનોમયઃ [સ્યાત્,] નિશ્ચયાત્મિકા ધીઃ તૈઃ એવ સાકં વિજ્ઞાનમયઃ [ભવતિ] ॥ કારણે [યત્] સત્ત્વં [અસ્તિ તત્] મોદાદિવૃત્તિભિઃ આનંદમયઃ [સ્યાત્,] આત્મા તુ તત્તત્કોશૈઃ [સહ] તાદાત્મ્યાત્ તત્તન્મયઃ ભવેત્ ॥

પંચીકૃત પાંચ ભૂતોમાંથી ઉપજેલુ સ્થૂલશરીર અન્નમયનામનો કોશ કહેવાય છે, અને સૂક્ષ્મશરીરમાંની વાળી આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોસહિત રજોગુણમાંથી ઉપજેલા પાંચ પ્રાણો મળીને પ્રાણમયકોશ થાય છે, અર્થાત્ પ્રાણાદિ પાંચ પ્રાણો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને પ્રાણમયકોશ થાય છે. ૩૪

નિશ્ચયસ્વભાવવાળું મન સત્ત્વગુણમાંથી ઉપજેલી શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો સાથે મળીને મનોમયકોશ થાય છે, અર્થાત્ મન અને શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને મનોમયકોશ થાય છે. નિશ્ચયસ્વભાવવાળી બુદ્ધિ અને સત્ત્વગુણમાંથી ઉપજેલી શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને વિજ્ઞાનમયકોશ થાય છે. ૩૫

કારણશરીરરૂપ અવિદ્યાના અશમાં જે મહિનસત્ત્વગુણ છે તે પ્રિય, મોહ અને પ્રમોહરૂપ વૃત્તિઓસહિત આનંદમયકોશ થાય છે. આત્મા (અતરાત્મા) તે તે અન્નમયાદિ કોશોની સાથે એકપણાની બ્રાંતિથી તે તેરૂપે થયેલો જણાય છે, એટલે સ્થૂલશરીર હું છું, પ્રાણ હું છું, મન હું છું, બુદ્ધિ હું છું, અને અજ્ઞાનનો અંશ (કારણશરીર) હું છું એમ આત્મા માનવા લાગે છે.

કોશોના અસત્પણાવડે, જડપણાવડે, દુઃઅરૂપપણાવડે અને દ્વૈતયુક્તપણાવડે આત્માનું સદ્ગુણ, ચેતનરૂપ, સુખરૂપ અને અદ્વયરૂપ ઠંકાયેલાંજેવું થાય છે. એ કોશરૂપ ઠાંકણનો જ્યારે આત્માના સાક્ષાત્કારવડે બાધ કરાય છે ત્યારે આત્માનું સદ્ગુણપણું ઈત્યાદિ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

પ્રિયવસ્તુનું દર્શન થવાથી મનુષ્યને જે સુખ થાય છે તે પ્રિય કહેવાય છે, પ્રિયવસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી જે સુખ થાય છે તે મોહ કહેવાય છે, અને પ્રિયવસ્તુનો ઉપલોભ થવાથી જે સુખ થાય છે તે પ્રમોહ કહેવાય છે. ૩૬

તે પાંચ કોશોથી અંતરાત્મા લિપ્ત છે એવો નિવેદ કરવાથી અંતરાત્મા પોતાના પરબ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં પંચકોશવિવેકતઃ ।

સ્વાત્માનં તત્ ઉદ્ધૃત્ય પરં બ્રહ્મ પ્રપદ્યતે ॥ ૩૭ ॥

અન્વય-વ્યતિરેકાભ્યાં પંચકોશવિવેકતઃ સ્વાત્માનં તત્ ઉદ્ધૃત્ય પરં બ્રહ્મ પ્રપદ્યતે ॥

અન્વય અને વ્યતિરેકવડે અન્નમયાદિ પાંચ કોશોને પ્રત્યગાત્માથી પૃથક્ કરવાથી અર્થાત્ તે પ્રત્યગાત્માને તે કોશોથી અન્વયવ્યતિરેકવડે તથા શાસ્ત્ર-પ્રમાણ અને સુક્તિવડે પૃથક્ જાણવાથી કોશોની સાથેની આત્માના એકપણાની પ્રાપ્તિ ફર થતાં સુમુક્ષુ મનુષ્ય પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે પરબ્રહ્મરૂપ થાય છે. ૩૭

હવે નીચેના શ્લોકમાં અન્વય અને વ્યતિરેકનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

અમાને સ્થૂલદેહસ્ય સ્વપ્ને યજ્ઞાનમાત્મનઃ ।

સોઽન્વયો વ્યતિરેકસ્તજ્ઞાનેઽન્યાનવભાસનમ્ ॥ ૩૮ ॥

સ્વપ્ને સ્થૂલદેહસ્ય અમાને આત્મનઃ યત્ માનં સઃ અન્વયઃ, તજ્ઞાને [યત્] અન્યાનવભાસનં [સઃ] વ્યતિરેકઃ ॥

સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્થૂલદેહનું (અન્નમયકોશનું) લાન નહિ છતાં આત્માનું જે લાન રહે છે તે અન્વય કહેવાય છે, અને તે વેલા આત્માનું લાન હોવા છતાં પણ સ્થૂલદેહનું (અન્નમયકોશનું) લાન નથી હોતું તે વ્યતિરેક કહેવાય છે.

મનુષ્યને સ્વપ્નાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે વેલા તેને પોતાના સ્થૂલશરીરનું લાન હોતું નથી, પણ હું છું એવું પોતાના આત્માનું લાન હોય છે તે અન્વય અથવા આત્માની અનુવૃત્તિ કહેવાય છે, અને હું છું એવું આત્માનું લાન છતાં પણ જે સ્થૂલશરીરનું અલાન થાય છે તે વ્યતિરેક એટલે સ્થૂલશરીરની વ્યાવૃત્તિ કહેવાય છે. ૩૮

હવે સૂક્ષ્મશરીર (સ્થિતશરીર) આત્મા નથી એવું જ્ઞાન કરાવનાર અન્વયવ્યતિરેક બાણાવે છે:—

લિંગામાને^૧ સુપુતૌ સ્યાદાત્મનો ભાનમન્વયઃ ।

વ્યતિરેકસ્તુ તદ્દાને લિંગસ્યામાનમુચ્યતે ॥ ૩૯ ॥

સુપુતૌ લિંગામાને આત્મનઃ ભાનં અન્વયઃ સ્યાત્, તદ્દાને તુ લિંગસ્ય અમાનં વ્યતિરેકઃ ઉચ્યતે ॥

અંતઃકરણની સુપુતિનામની ત્રીજી અવસ્થામાં સૂક્ષ્મશરીરનું ભાન નહિ છતાં જે આત્માનું ભાન હોય છે તે અન્વય અથવા આત્માની અનુવૃત્તિ કહેવાય છે, અને હું છું એવું આત્માનું ભાન છતાં જે સૂક્ષ્મશરીરના ભાનને અભાવ હોય છે તે વ્યતિરેક એટલે સૂક્ષ્મશરીરની વ્યાવૃત્તિ કહેવાય છે.

સુપુતિ-અવસ્થામાં આત્માનો એટલે હુંપણના અવ્યક્તભાવનો સદ્ભાવ હોય છે તેથીજ જગ્યા પછી “ આજ હું સુખથી સૂતો હતો, અને મને કંઈ ભાન નહોતું, ” એમ જગનાર મનુષ્ય પ્રસંગ આવતાં અન્ય મનુષ્યને કહે છે. સુપુતિ-અવસ્થામાં સૂક્ષ્મશરીરનું ભાન હોતું નથી એ શાસ્ત્રથી અને મનુષ્યોના અનુભવથી સિદ્ધ છે. ૩૯

ઉપરના શ્લોકમાં પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમયકોશનું નિરૂપણ નહિ કરતાં તેને બદલે સૂક્ષ્મશરીરનું નિરૂપણ કરવાનું કારણ કહે છે:—

તદ્વિવેકાદ્વિવિક્તાઃ સ્યુઃ કોશાઃ પ્રાણમનોધિયઃ ।

તે હિ તત્ર ગુણાવસ્થાભેદમાત્રાત્પૃથક્કૃતાઃ ॥ ૪૦ ॥

તદ્વિવેકાત્ પ્રાણમનોધિયઃ કોશાઃ વિવિક્તાઃ સ્યુઃ, હિ તે તત્ર ગુણાવસ્થાભેદ-માત્રાત્ પૃથક્કૃતાઃ ॥

સૂક્ષ્મશરીરનું આત્માથી પૃથક્પણાવડે નિરૂપણ કરવાથી પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એ નામના ત્રણ કોશો આત્માથી પૃથક્ કરાયેલા થાય છે, કારણકે તે કોશો એક સૂક્ષ્મશરીરમાં માત્ર સત્ત્વગુણ અને રજોગુણની અવસ્થાના ભેદથી પૃથક્ કરાયેલા છે.

પ્રાણમયકોશમાં રજોગુણ વિશેષ છે, મનોમયકોશમાં સત્ત્વગુણ અને રજોગુણ લગભગ સમપ્રમાણમાં છે, અને વિજ્ઞાનમયકોશમાં સત્ત્વગુણ પ્રધાન અને રજોગુણ ગૌણ છે. એવી રીતે ગુણની અવસ્થાના ભેદથી સૂક્ષ્મશરીરમાં ત્રણ કોશોનું કથન કરેલું છે. ૪૦

૧ કેટલીક પ્રતિમાં લિંગામાવે આવો પણ પાડ છે, ત્યાં તેનો અર્થ સૂક્ષ્મશરીરના અભાવમાં એમ સમજવો.

હવે આત્માથી કારણશરીરને પૃથક્ કરવાનું સાધન જણાવે છે:—

સુષુપ્ત્યમાને માનં તુ સમાધાવાત્મનોઽન્વયઃ ।

વ્યતિરેકસ્ત્વાત્મમાને સુષુપ્ત્યનવભાસનમ્ ॥ ૪૧ ॥

સમાધૌ સુષુપ્ત્યમાને આત્મનઃ તુ [યત્] માનં [સઃ] અન્વયઃ, આત્મમાને સુષુપ્ત્યનવભાસનં તુ વ્યતિરેકઃ [સ્વાત્] ॥

સમાધિનામની અંતઃકરણની અવસ્થામાં સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં રહેલા કારણ શરીરનું ભાન ન છતાં તે વેલા જે આત્માનું ભાન હોય છે તે આત્માનો અન્વય એટલે અનુવૃત્તિ કહેવાય છે, અને તે વેલા આત્માનું ભાન છતાં પણ સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં રહેલા કારણશરીરનું ભાન હોતું નથી આ આત્માથી કારણશરીરનો વ્યતિરેક એટલે કારણશરીરની વ્યાવૃત્તિ કહેવાય છે.

આત્મસ્વરૂપમાં અંતઃકરણની એકાગ્રતા તે અંતઃકરણની સમાધિસ્થિતિ કહેવાય છે. એ સમાધિદશામાં કારણશરીરનું ભાન હોતું નથી, માત્ર આત્માનું જ ભાન હોય છે તે આત્માનો અન્વય કહેવાય છે. તે વેલા આત્માનું ભાન છતાં પણ કારણશરીરનું ભાન હોતું નથી તે કારણશરીરનો વ્યતિરેક કહેવાય છે.

અન્નમયાદિ કૌશો પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં આત્મા એ પાંચે કૌશોમાં રહેનારો હોવાથી વ્યાવૃત્તિ એટલે અભાવવાળો થતો નથી. જેમ માળાના મણકામાં દોરો પરોવાઇને રહે છે તેમ પાંચે કૌશોમાં એ આત્મા વ્યાપીને રહે છે. ૪૧

એવી રીતે ત્રણ શરીરથી પૃથક્ જણેલો આત્મા પરબ્રહ્મરૂપ થાય છે એમ નીચેના ગેંતાળીશમાં શ્લોકવડે જણાવે છે:—

યથા મુંજાદિપીકૈવમાત્મા યુક્ત્યા સમુદ્ધૃતઃ ।

શરીરત્રિતયાન્ધીરેઃ પરં વ્રજ્યેવ જાયતે ॥ ૪૨ ॥

યથા મુંજાત્ સ્પીકા, एवं धीरैः युक्त्या शरीरत्रितयात् समुद्धृतः आत्मा परं ब्रह्म एव जायते ॥

જેવી રીતે મુંજનામના ધાત્રમાંથી તેમાં રહેલી શલાકા (રાડું) યુક્તિવડે (પાંદડાંને પૃથક્ કરીને) બહાર કાઢવામાં આવે છે તેવી રીતે યુદ્ધિનું વિપયોથી રક્ષણ કરનાર સુસુપ્તરૂપોએ ઉપર જણાવેલી અન્વય અને વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિવડે ત્રણ શરીરથી પૃથક્ કરેલો પોતાનો આત્મા પરબ્રહ્મરૂપ થાય છે.

ત્રણ શરીરથી પૃથક્ જણેલો આત્મા જેમ સદૃષ, ચિદૃષ અને આનંદરૂપ હોય છે તેમજ બ્રહ્મ પણ સદૃષ, ચિદૃષ અને આનંદરૂપ હોવાથી આત્મા બ્રહ્મરૂપજ થાય છે એમ જણાવ્યું છે. ૪૨

તત્ [એવ] પરં વ્રત્ત્વ યદા તાં કામકર્માદિદૂષિતાં મલિનસત્ત્વાં આદત્તે, તદા ત્વંપદેન ઉચ્યતે ॥

તેજ પરબ્રહ્મ જે અવસ્થામાં કામ (વિપયોની તૃષ્ણા) અને કર્મ (વિપયોની તૃષ્ણા પૂરી કરવામાટે થતી પ્રવૃત્તિ) આદિથી દોષવાળી થયેલી મલિનસત્ત્વશુભ્ર જેમાં પ્રધાન છે એવી પ્રકૃતિને (અવિધાને) ચોતાના ઉપાધિરૂપે સ્વીકારે છે તે અવસ્થા પામેલા તે પરબ્રહ્મને ત્વંપદવડે કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ મલિનસત્ત્વશુભ્ર જેમાં પ્રધાન છે એવી અવિધાને ચોતાના ઉપાધિરૂપે સ્વીકારે છે ત્યારે તે બ્રહ્મ ત્વંપદના વાચ્યાર્થરૂપે કહેવાય છે. ૪૫

ઉપર જણાવેલા 'તત્ત્વમસિ' એ મહાવાક્યનો અર્થ કહે છે:—

ત્રિતयीमपि तां मुक्त्वा परस्परविरोधिनीम् ।

अखंडं सच्चिदानंदं महावाक्येन लक्ष्यते ॥ ૪૬ ॥

ત્રિતયીં અપિ પરસ્પરવિરોધિનીં તાં મુક્ત્વા અખંડં મચ્ચિદાનંદં મહાવાક્યેન લક્ષ્યતે ॥

ત્રિભોગશુભ્રપ્રધાનપ્રકૃતિ, શુદ્ધસત્ત્વશુભ્રપ્રધાનપ્રકૃતિ અને મલિનસત્ત્વશુભ્રપ્રધાનપ્રકૃતિ એવી પરસ્પર વિરોધવાળી ત્રણ પ્રકારની તે પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને અપરિચ્છિન્ન અને સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યવડે ભાગ-ત્યાગલક્ષણથી જણાવામાં આવે છે. ૪૬

લક્ષણાવડે મહાવાક્યનો અર્થ કરવામાં જે પ્રમાણ છે તે નીચેના જે શ્લોકોવડે જણાવે છે:—

सोऽयमित्यादिवाक्येषु विरोधात्तदिदंतयोः ।

त्यागेन भागयोरेक आश्रयो लक्ष्यते यथा ॥ ૪૭ ॥

मायाविद्ये विहायैवमुपाधी परजीवयोः ।

अखंडं सच्चिदानंदं परं ब्रह्मैव लक्ष्यते ॥ ૪૮ ॥

'સઃ અયં' ઇત્યાદિવાક્યેષુ તદિદંતયોઃ વિરોધાત્ ભાગયોઃ ત્યાગેન એકઃ આશ્રયઃ યથા લક્ષ્યતે, એવં પરજીવયોઃ ઉપાધી માયાવિદ્યે વિહાય અખંડં સચ્ચિદાનંદં પરં વ્રત્ત્વ એવ લક્ષ્યતે ॥

"તે આ દેવદત્ત છે" ઇત્યાદિ વાક્યોમાં "તે" આ અંશનો અને "આ" એ અંશનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી એ બંને પદોમાંના વિરોધી ભાગનો ત્યાગ કરવાવડે જેમ તેના આશ્રયરૂપ જે "દેવદત્ત" તેનું જ્ઞાન થાય છે એવીજ રીતે ઇન્દ્રિયના ઉપાધિરૂપ માયાનો અને જીવના ઉપાધિરૂપ

અવિધાનો ત્યાગ કરવાથી અપરિચ્છિન્ન, સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપને આનંદરૂપ તથા શ્રેષ્ઠરૂપ જે બ્રહ્મ તેનું ભાગત્યાગલક્ષણાવડે જ્ઞાન થાય છે.

લક્ષણા ત્રણ પ્રકારની છે. જહત્લક્ષણા, અજહત્લક્ષણા અને જહંત્જહત્-લક્ષણા અથવા ભાગત્યાગલક્ષણા. જે લક્ષણામાં વાચ્યાર્થનો ત્યાગ થઇને તેના સંબંધવાળા અર્થનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે લક્ષણા જહત્લક્ષણા કહેવાય છે, જેમ “ગંગામાં અમારો નેસ છે” એમાં ગંગાપદનો શક્યાર્થ જે ગંગાનો પ્રવાહ તેનો ત્યાગ કરીને પ્રવાહથી સંયોગસંબંધવાળું જે તીર તેનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જે લક્ષણામાં વાચ્યાર્થને રાખીને તેના સંબંધવાળી કોઇ વસ્તુને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે લક્ષણા અજહત્લક્ષણા કહેવાય છે, જેમ “રાતો ઢોડો છે” એમાં “રાતો” એ શુષ્ક હોવાથી તે એકદો ઢોડો શકે નહિ, એટલે તેની સાથે ઘોડો, બળદ કે કૂતરો લેવો પડે છે, અને તે વાક્યનો રાતો ઘોડો, રાતો બળદ કે રાતો કૂતરો હોય છે એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. જે લક્ષણામાં વિશેષી અંશનો ત્યાગ કરીને અવિશેષી અંશનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે લક્ષણાને ભાગત્યાગલક્ષણા અથવા જહત્અજહત્-લક્ષણા કહેવામાં આવે છે. જેમ “તે આ દેવહત્ત છે” એ વાક્યમાંના “તે” શબ્દવડે ભૂતકાલ, દૂરદેશ અને અમુકપ્રકારની શરીરસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે, અને “આ” શબ્દવડે વર્તમાનકાલ, સમીપદેશ અને ખીજા પ્રકારની શરીરસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે. “તે” અને “આ” એ બંને પદમાં રહેલા ભૂતકાલ અને વર્તમાનકાલ, દૂરદેશ અને સમીપદેશ તથા ગૃહસ્થસ્થિતિ અને પરમહંસસ્થિતિનો પરસ્પર વિરોધ છે. તે વિરોધનો ત્યાગ કરીને દેવહત્તના પિંડનું ગ્રહણ ભાગત્યાગલક્ષણાવડે થાય છે. જ્યાં વાચ્યાર્થ એટલે શક્યાર્થ સંભવી શકે નહિ ત્યાં લક્ષ્યાર્થનું ગ્રહણ લક્ષણાવડે કરવામાં આવે છે. ‘તદ્વચમસિ’ આદિ મહાવાક્યોમાં વાચ્યાર્થ સંભવી શકે નહિ, તેથી ભાગત્યાગલક્ષણાવડે તેના લક્ષ્યાર્થનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. એ લક્ષણાવડે પરમાત્મામાં રહેલ માયા અને માયાના ધર્મોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, અને જીવમાં રહેલ અવિદ્યા ને અવિદ્યાના ધર્મોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. એવી રીતે માયાનો ને માયાના ધર્મોનો અને અવિદ્યાનો ને અવિદ્યાના ધર્મોનો ત્યાગ કરવાથી ધ્વિરજીવમાં સત્ત્વિજ્ઞાનંદાદિસ્વભાવવાળું જે બ્રહ્મ રહે છે તેના એકપણાનું જ્ઞાન થાય છે. ૪૭-૪૮

મહાવાક્યના લક્ષ્યાર્થરૂપ બ્રહ્મને જો સવિકલ્પ માનીએ તો તેમાં દોષ આવે છે, અને જો તેને નિર્વિકલ્પ માનીએ તો તેમાં પણ દોષ આવે છે એમ પૂર્વપક્ષી નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

સવિકલ્પસ્ય લક્ષ્યત્વે લક્ષ્યસ્ય સ્યાદવસ્તુતા ।

નિર્વિકલ્પસ્ય લક્ષ્યત્વં ન દૃષ્ટં ન ચ સંભવિ ॥ ૪૯ ॥

સવિકલ્પસ્ય લક્ષ્યત્વે લક્ષ્યસ્ય અવસ્તુતા સ્યાત્, નિર્વિકલ્પસ્ય લક્ષ્યત્વં ન દૃષ્ટં, ન ચ સંભવિ ॥

જો સવિકલ્પનું લક્ષ્યપણું માનવામા આવે તો લક્ષ્યરૂપ પ્રદાનું મિથ્યાપણું થાય, અને નિર્વિકલ્પનું લક્ષ્યપણું તો જોયું નથી, ને સંભવી પણ શકતું નથી.

નામ, રૂપ અને જાતિ આદિથી યુક્ત વસ્તુને સવિકલ્પ એટલે વિકલ્પો-વાળી કહેવામા આવે છે. જો મહાવાક્યો લક્ષણાવડે સવિકલ્પ વસ્તુને જણાવતા હોય તો લક્ષ્યરૂપ પ્રદાનું તે નામાદિ વિકલ્પયુક્ત હોવાથી મિથ્યાપણું સિદ્ધ થશે, અને પ્રદાને મિથ્યા કહેલું જો શ્રુતિસ્મૃતિથી વિરુદ્ધ છે; અને નિર્વિકલ્પનું એટલે નામ, રૂપ ને જાતિ આદિથી રહિત વસ્તુનું લક્ષ્યપણું વ્યવહારમા કોઈ સ્થલે જોવામાં આવતું નથી, ને તે કોઈ સ્થલે સંભવી પણ શકતું નથી. વળી લક્ષ્યપણારૂપ વિકલ્પવાળા પદાર્થનું નિર્વિકલ્પપણું કહેવામા વ્યાધાતદોષ આવે છે. કહેનાર પોતે પોતાના બોલવાવડે પોતાને જૂઠા પાઠે ત્યાં વ્યાધાતદોષ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કોઈ માણસ કોઈ અન્ય માણસને કહે કે “મારે તમને ઘણું કહેલું છે, પણ મારા મોઢામા જીભ નહિ હોવાથી હું કંઈ કહી શકતો નથી.” ૪૯

જો પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરવામાટે સિદ્ધાંતી વિકલ્પ કરીને પૂર્વપક્ષ કરનારના મનમા દોષ જણાવે છે:—

વિકલ્પો નિર્વિકલ્પસ્ય સવિકલ્પસ્ય વા ભવેત્ ।

આયે વ્યાહતિરન્યત્રાનવસ્થાત્માશ્રયાદયઃ ॥ ૫૦ ॥

[યઃ ત્વત્કૃતઃ] વિકલ્પઃ [સઃ] નિર્વિકલ્પસ્ય વા સવિકલ્પસ્ય ભવેત્ ? આયે વ્યાહતિઃ, અન્યત્ર અનવસ્થાત્માશ્રયાદયઃ ॥

તમે જે આ વિકલ્પ કયો તે નિર્વિકલ્પનો છે, અથવા સવિકલ્પનો છે ? તે કહો. જો તમે કહો કે મેં નિર્વિકલ્પનો વિકલ્પ કહ્યો છે, તો તેમા વ્યાધાતદોષ આવે છે, અને જો તમે એમ કહો કે મેં સવિકલ્પનો વિકલ્પ કહ્યો છે, તો તેમા અનવસ્થા અને આત્માશ્રયાદિ દોષો આવે છે.

મહાવાક્યવડે જણાતું પ્રદાન સવિકલ્પ છે કે નિર્વિકલ્પ છે આવો જે તમે વિકલ્પ કયો તે તમારો વિકલ્પ સવિકલ્પપ્રદાનમાંથી છે કે નિર્વિકલ્પપ્રદાનમાંથી છે તે કહો. જો તમે કહો કે નિર્વિકલ્પપ્રદાનમાંથી મારો વિકલ્પ છે

તો જે બ્રહ્મમાં વિકલ્પનો સફળાવજ નથી તેમાં વિકલ્પ શી રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ જો તમે નિવિકલ્પબ્રહ્મસંબંધી વિકલ્પ કહો તો તેમાં વ્યાધાતદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જો તમે કહો કે મેં જે વિકલ્પ કહ્યો છે તે સવિકલ્પબ્રહ્મ-સંબંધી કહ્યો છે, તો તેમાં આત્માશ્રય, અન્યોન્યાશ્રય, ચક્રિકા અને અનવસ્થા એ નામના ચાર દોષો આવે છે.

તમે જે સવિકલ્પનો વિકલ્પ કહ્યો તે તમારો વિકલ્પ કેને આશરે રહે છે ? જો તમે તે વિકલ્પ પોતાને આશરે રહ્યો છે એમ કહો તો આત્મા-શ્રયદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. પોતે પોતાને આશરે રહે તે આત્માશ્રયદોષ કહેવાય છે. કેાઈ પોતે પોતાને આશરે રહી શકે નહિ, તેને આશ્રય આપનાર કેાઈ બીજો હોવો જોઈએ. જો તમે એમ કહો કે એ પ્રથમનો વિકલ્પ બીજા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે, અને તે બીજો વિકલ્પ પહેલા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે, તો તેમાં અન્યોન્યાશ્રયદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. એકબીજાની સિદ્ધિમાં એકબીજાની અપેક્ષા રહે તે અન્યોન્યાશ્રયદોષ કહેવાય છે. એમાં કયો વિકલ્પ કયા વિકલ્પને આશરે રહે છે તે નક્કી થઈ શકતું નથી. જો તમે એમ કહો કે પહેલો વિકલ્પ બીજા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે, બીજો વિકલ્પ ત્રીજા વિકલ્પને આશરે રહે છે, અને ત્રીજો વિકલ્પ પહેલા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે, તો તેમાં ચક્રિકાદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિકલ્પના આશ્રયોતુ ચક્રની (ગાડાના પૈડાની) પેઠે ફરવું તે ચક્રિકાદોષ કહેવાય છે. એમાં પણ કયો વિકલ્પ કયા વિકલ્પને આશરે રહે છે તે નક્કી થઈ શકતું નથી, અને જો એમ કહેવામાં આવે કે પહેલો વિકલ્પ બીજા વિકલ્પને આશરે રહે છે, બીજો વિકલ્પ ત્રીજા વિકલ્પને આશરે રહે છે, ત્રીજો વિકલ્પ ચોથા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે, અને ચોથો વિકલ્પ પાંચમા વિકલ્પને આશરે રહ્યો છે એમ વિકલ્પના આશ્રયોની ધારા ચલાવવામાં આવે તો અનવસ્થાદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમાં છેલ્લા વિકલ્પનો નિર્ણય કેાઈ પણ પ્રકારે ન થઈ શકે તે અનવસ્થાદોષ કહેવાય છે. આવી રીતે સવિકલ્પનો વિકલ્પ પણ સંભવી શકતો નથી. ૫૦

આવી રીતના દોષો એકલા બ્રહ્મના વિકલ્પિતપણાપરજ આવતા નથી, હિંતુ નીચેના શ્લોકમાં કહેવાય છે તે કેાણે પણ આવાજ વિકલ્પપૂર્વક દોષોની પ્રવૃત્તિ થાય છે:—

इदं गुणाक्रियाजातिद्रव्यसंबंधवस्तुपु ।

समं तेन स्वरूपस्य सर्वमेतदितीष्यताम् ॥ ૫૧ ॥

इवे गुण-क्रिया-जाति-द्रव्य-संबंध-वस्तुषु समं [अस्ति,] तेन एतत् सर्वं स्वरूपस्य इति इण्यताम् ॥

આ દોષો ગુણ, ક્રિયા, જાતિ, દ્રવ્ય અને સંબંધ આ વસ્તુઓમાં પણ સમાન છે, તેથી આ સર્વ ગુણાદિ ધર્મો વસ્તુના સ્વરૂપનાજ છે એમ સમજવું.

પ્રદાના વિકલ્પિતપણાઉપર આવનારા એ સર્વ દોષો ગુણાદિ વસ્તુઓમાં એકસરખાજ પ્રવૃત્ત થાય છે, જેમકે ગુણ સગુણમાં રહે છે કે નિર્ગુણમાં ? જો ગુણ નિર્ગુણમાં રહે છે એમ કહેવામાં આવે તો વ્યાધાતદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જો ગુણ ગુણમાં એટલે ગુણને આશરે રહે છે એમ કહેવામાં આવે તો આત્માશ્રયાદિદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ક્રિયા નિષ્ક્રિયમાં રહે છે કે સક્રિયમાં રહે છે ? જો નિષ્ક્રિયમાં ક્રિયા રહે છે એમ કહેવામાં આવે તો વ્યાધાતદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે, ને ક્રિયા ક્રિયાને આશરે રહે છે એમ કહેવામાં આવે તો આત્માશ્રયાદિદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે આ પ્રમાણે જાતિ, દ્રવ્ય અને સંબંધમાં પણ સમજવું. એ ગુણાદિક સર્વ વસ્તુના સ્વરૂપમાંજ રહે છે એમ માનવું જોઈએ, તેમને વસ્તુના સ્વરૂપથી પૃથક્ કહેવાય નહિ. ૫૧

પૂર્વોક્ત વિકલ્પાદિ સર્વ આત્મામાં કલ્પિત છે એમ જણાવે છે:—

विकल्पतदभावाभ्यामसंस्पृष्टात्मवस्तुनि ।

विकल्पितत्वलक्ष्यत्वसंबंधाद्यास्तु कल्पिताः ॥ ५२ ॥

विकल्प-तदभावाभ्यां असंपृष्टात्मवस्तुनि विकल्पितत्व-लक्ष्यत्व-संबंधाद्याः कल्पिताः ॥

વિકલ્પથી અને વિકલ્પના અભાવથી સ્પર્શ નહિ પામેલ આત્મરૂપ પદાર્થોમાં વિકલ્પિતપણું, લક્ષ્યપણું અને સળધાદિ સર્વ કલ્પિત છે.

શુદ્ધ આત્મામાં વિકલ્પ અને વિકલ્પનો અભાવ એ બેમાંનું કંઈ નથી. તે બંને મન અને વાણીના વિષય થનારા પદાર્થોમાં હોય છે. આગળ જે નિવિકલ્પ ને લક્ષ્ય ઇત્યાદિ શબ્દો વાપર્યા છે તે આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે કેવડ કહેલા છે એમ સમજવું. વિકલ્પ પોતાવડે આત્માને વિષય કરે એ વિકલ્પિતપણું ને લક્ષણાવૃત્તિવડે આત્માને વિષય કરે એ લક્ષ્યપણું. મેયોગ અને સમવાય એ બંને સંબંધ છે. જે વસ્તુનું મળવું થાય તે સંયોગ કહેવાય છે. સાથે રહેનારામાં સમવાયસંબંધ હોય છે, જેમ ઊપાદાનકારણ અને કાર્ય, ક્રિયા અને ક્રિયાવાન ઇત્યાદિ. અળધાદિમાના આદિ શબ્દવડે કરીને દ્રવ્ય ને ગુણ ઇત્યાદિ પદાર્થનું ગ્રહણ કરવું. છીપમાં જેમ રૂપ કલ્પિત છે તેમ વિકલ્પિતપણું ઇત્યાદિ આત્મામાં કલ્પિત છે. ૫૨

હવે નીચેના શ્લોકમાં વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણનું અને મનનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

इत्थं वाक्यैस्तदर्थानुसंधानं श्रवणं भवेत् ।

युक्त्या संभावितत्वानुસંધાનં મનનં તુ તત્ ॥ ૫૩ ॥

इत्थं वाक्यैः तदर्थानुसंधानं श्रवणं भवेत्, [तथा] युक्त्या तु [यत्] संभावितत्वानुसंधानं तत् मननं [भवेत्] ॥

આવી રીતે વેદાંતનાં મહાવાક્યોવડે તે મહાવાક્યોના જીવપ્રકાશના એકપણારૂપ અર્થનું વારંવાર ચિંતન કરવું તે વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કહેવાય છે, અને દ્વૈતની બાધક તથા અદ્વૈતની સાધક સુદ્ધિઓવડે વેદાંતમાં કહેલું અદ્વૈતપ્રકાશ સંભવવાળું છે આવું ચિંતન કરીને નિશ્ચય કરવો તે વેદાંતશાસ્ત્રનું મનન કહેવાય છે. ૫૩

હવે નિદિધ્યાસનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

ताभ्यां निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत् ।

एकतानत्वमेतद्धि निदिध्यासनमुच्यते ॥ ૫૪ ॥

તાભ્યાં નિર્વિચિકિત્સે અર્થે સ્થાપિતસ્ય ચેતસઃ યત્ એકતાનત્વં એતદ્દિ નિદિધ્યાસનં ઇત્યુચ્યતે ॥

વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણવડે અને વેદાંતશાસ્ત્રના મનનવડે નહીં થયેલા વિષયરૂપ આત્મામાં સ્થિર કરેલા અતઃકરણની જે તેલની ધારાની પેઠે એકાગ્રતા આજ આત્માનું નિદિધ્યાસન કહેવાય છે.

વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણ અને મનનવડે નિશ્ચય કરેલા આત્મસ્વરૂપમાં પછી કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય રહેતો નથી. એવા મશયરહિત જણાયેલા આત્મામાં અતઃકરણની વૃત્તિનો પ્રવાહ ચલાવવો તેને વેદાંતશાસ્ત્રમાં નિદિધ્યાસન કહે છે, અને યોગશાસ્ત્રમાં તેને આત્માનું ધ્યાન કહે છે. ૫૪

તે નિદિધ્યાસનના પરિપાકને સમાધિ કહે છે એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

ध्यातृध्याने परित्यज्य क्रमाद्धयेयैकगोचरम् ।

निवातदीपवच्चित्तं समाधिरभिधीयते ॥ ૫૫ ॥

[यदा] चित्तं ध्यातृध्याने क्रमात् परित्यज्य निवातदीपवत् ध्येयैकगोचरं [भवति तदा] समाधिः अभिधीयते ॥

જ્યારે અતઃકરણ ધ્યાતાનો (ધ્યાન કરનારનો) અને ધ્યાનનો (અતઃકરણની ધ્યેયાકાર થયેલી વૃત્તિનો) ક્રમપૂર્વક પરિત્યાગ કરીને વાસ્તુવિનાના સ્થાનમાં

રહેલા દીવાની પેઠે માત્ર ધ્યેયરૂપે જ થઈને રહે છે ત્યારે અંતઃકરણની તે સ્થિતિને સમાધિ કહેવામાં આવે છે.

નિદિધ્યાસનમાં (આત્મધ્યાનમાં) ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય એવી ત્રિપુટી પ્રતીત થાય છે. નિદિધ્યાસનનો પરિપાક થતાં ધ્યાતાનો અને ધ્યાનનો ક્રમથી હથ થઈને એક ધ્યેયનેજ વિષય કરનાર અંતઃકરણની વૃત્તિ રહે છે. અંતઃકરણની એવી સ્થિતિને સમાધિ કહેવામાં આવે છે. સમાધિવેલાએ ગતિવાળા વાયુવિનાના સ્થાનમાં રહેલો દીવો જેમ સ્થિર હોય છે તેમ અંતઃકરણ સ્થિર હોય છે. ૫૫

સમાધિદશામાં અંતઃકરણની વૃત્તિનું હોવાપણું અનુમાનવડે જણાય છે એમ નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

वृत्तयस्तु तदानीमज्ञाता अप्यात्मगोचराः ।

स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थितात् ॥ ૫૬ ॥

આત્મગોચરાઃ વૃત્તયઃ તુ તદાનીં અજ્ઞાતાઃ અપિ વ્યુત્થિતસ્ય સમુત્થિતાત્ સ્મરણાત્ અનુમીયંતે ॥

માત્ર આત્માને વિષય કરનારી વૃત્તિઓ સમાધિના સમયમાં જોડે સમાધિ કરનાર પુરુષના જાણવામાં આવતી નથી તોપણ સમાધિમાંથી જાગતુ થયેલા પુરુષને હું આટલો સમય સમાધિમાં જોડો હતો આવા પ્રકારનું સ્મરણ થાય છે તે સ્મરણપરથી આત્માકારવૃત્તિઓના સફલાવનું અનુમાન થાય છે. સમાધિમાંથી જોડેલા મનુષ્યને વૃત્તિઓના સફલાવનું સ્મરણ થાય છે તેથી જણાય છે કે સમાધિકાલે વૃત્તિઓ આત્માને વિષય કરતી હતી. ૫૬

સમાધિદશામાં આત્માકારે થયા કરતી સૂક્ષ્મવૃત્તિઓનો પ્રવાહ કયા કારણથી ચાલુ રહે છે તે નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु प्रयत्नात्प्रथमादपि ।

अदृष्टાસક્રદभ्याससंस्कारसचिवाद् भवेत् ॥ ૫૭ ॥

વૃત્તીનાં અનુવૃત્તિઃ તુ અદૃષ્ટાસક્રદભ્યાસસંસ્કારસચિવાત્ પ્રથમાત્ અપિ પ્રયત્નાત્ ભવેત્ ॥

આત્મરૂપ ધ્યેયને (ધ્યાનના વિષયને) વિષય કરનારી વૃત્તિઓની અનુવૃત્તિ (આત્માકારવૃત્તિઓનો પ્રવાહ) તો પુણ્યકર્મવડે (અભિમાન અને કલેષહાવિના કરવામાં આવેલાં પુણ્યકર્મવડે) પ્રાપ્ત કરેલા પુણ્યસંસ્કાર તથા વારંવાર કરેલા અમાધિના અભ્યાસના સંસ્કાર એ બંનેનું જોને સાહાય છે એવા સમાધિની પૂર્વે કરેલા પ્રયત્નથીજ થાય છે. ૫૭

એ સમાધિનું નિરૂપણ શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનપ્રતિ કરેલું છે એમ નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

યથા દીપો નિવાતસ્થ इत्यादिभिरनेकधा ।

भगवानिममेवार्थमर्जुनाय न्यरूपयत् ॥ ૫૮ ॥

“યથા દીપો નિવાતસ્થ:” ઇત્યાદિભિઃ ભગવાન ઇમં एव अर्थं अर्जुनाय अनेकधा न्यरूपयत् ॥

“જેવી રીતે ગતિવાળા વાયુથી રહિત સ્થાનમાં રહેલો દીવો” ઇત્યાદિ વચનોવડે શ્રીકૃષ્ણભગવાને આજ સમાધિરૂપ અર્થને અર્જુનપ્રતિ અનેક રીતે ભગવદ્ગીતામાં નિરૂપણ કરેલો છે. ૫૮

આ સમાધિના પેટા ક્ષેત્રને નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

अनादाविह संसारे संचिताः कर्मकोटयः ।

अनेन विलयं यांति शुद्धो धर्मो विवर्धते ॥ ૫૯ ॥

इह अनादौ संसारे संचिताः कर्मकोटयः अनेन [समाधिना] विलयं यांति, [च] शुद्धः धर्मः विवर्धते ॥

આ અનાદિકાલથી આદ્યા આવતા સંસારમાં સંપાદન કરેલા કરોડો શુભાશુભકર્મોના સંસ્કારો આ સમાધિવડે વિલીન થઈ જાય છે, અને આત્મ-સાક્ષાત્કારના સાધનરૂપ શુદ્ધધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે.

આત્માના સાક્ષાત્કારવડે કર્મોનો ક્ષય થાય છે એમાં “ક્ષીયંતે चास्य कर्माणि” (આ જ્ઞાનીનાં કર્મો નાશ પામે છે) એ ક્ષુતિરૂપ અને “જ્ઞાનાग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन” (હે અર્જુન ! જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોને આળીને ભસ્મ કરે છે) એ સ્મૃતિરૂપ વચનો પ્રમાણ છે.

જ્ઞાન થતા પછી બ્રહ્મજ્ઞાનીવડે કરવામાં આવતાં કર્મ જેને ક્રિયમાણુ અથવા આગામિકર્મ કહેવામાં આવે છે તે ક્રિયમાણુ શુભાશુભકર્મો આત્માના અકર્તાપણાના અને અજ્ઞોક્તાપણાના જ્ઞાનથી બ્રહ્મજ્ઞાનીના આત્માને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી, એટલે કે તેવાં કર્મોનો તેમને અસ્પર્શ થાય છે. તેઓ પોતાને ફક્ત આપવા તત્પર થયેલાં પ્રારબ્ધકર્મોના લોગવડે ક્ષય કરે છે, અને વર્તમાનજન્મમાં ફક્ત આપવાને અચૂક અર્થ એવાં જે તેમનાં સંચિતકર્મો તેમને બ્રહ્મજ્ઞાનથી નાશ થાય છે. ૫૯

યોગીઓ આ સમાધિને ધર્મમેધસમાધિ એવું નામ આપે છે એમ જણાવે છે:—

ધર્મમેઘમિમં પ્રાદુઃ સમાર્ધિં યોગવિત્તમાઃ ।

વર્ષત્યેય યતો ધર્મામૃતધારાઃ સહસ્રશઃ ॥ ૬૦ ॥

યતઃ એપઃ ધર્મામૃતધારાઃ સહસ્રશઃ વર્ષતિ, [તતઃ] યોગવિત્તમાઃ इमं સમાર્ધિં ધર્મમેઘં પ્રાદુઃ ॥

જેથી આ સમાધિ ધર્મરૂપ (આત્માકારવૃત્તિના પ્રવાહરૂપ) અમૃતની હળદેર ધારાઓની વૃષ્ટિ કરે છે તેથી સર્વોત્તમ યોગીઓ એટલે બ્રહ્માના હૃદ-સાક્ષાત્કારવાળા પુરુષો આ સમાધિને ધર્મમેઘ એવું નામ આપે છે. ૬૦

હવે સમાધિના મુખ્ય ફલનું નીચેના બે શ્લોકવડે નિરૂપણ કરે છે:—

અમુના વાસનાજાલે નિઃશેષં પ્રવિલાપિતે ।

સમૂલોન્મૂલિતે પુણ્યપાપાણ્યે કર્મસંચયે ॥ ૬૧ ॥

વાક્યમપ્રતિવદ્ધં સત્પ્રાકપરોક્ષાવભાસિતે ।

કરામલકવદ્વોધમપરોક્ષં પ્રસૂયતે ॥ ૬૨ ॥

અમુના [સમાધિના] વાસનાજાલે નિઃશેષં પ્રવિલાપિતે [સતિ,] પુણ્ય-પાપાણ્યે કર્મસંચયે સમૂલોન્મૂલિતે [સતિ,] વાક્યં અપ્રતિવદ્ધં સત્ પ્રાક પરોક્ષાવભાસિતે [તત્ત્વે] કરામલકવત્ અપરોક્ષં વોધં પ્રસૂયતે ॥

આ સમાધિવડે દૃશ્યની સ્થૂલવાસનાનો સમૂહ તથા અહંતા, મમતા ને કટાંપણું ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મવાસનાનો સમૂહ બાકી ન રહે એવી રીતે નાશ પામી જવાથી અને પુણ્ય તથા પાપ એ નામનાં કર્મોનો સમૂહ અજ્ઞાનરૂપ મૂલસંહિત નીકળી જવાથી તત્ત્વમસિ આદિ ઉપનિષદનાં મહાવાક્યો પ્રતિબંધ-વિનાનાં ધ્યને પૂર્વે પરોક્ષપણે બાંધેલા આત્મસ્વરૂપનું હવે હાથમાં રાખેલા આમળાની પેઠે અથવા હાથમાં રાખેલા નિર્મલ જલની પેઠે આત્માના સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન ઉપજાવે છે.

કરામલકવત્ના બે અર્થ થાય છે:—કર + આમલક + વત્ = હાથમાં રાખેલા આમળાની પેઠે, અથવા કર + અમલ + ક + વત્ = હાથમાં રાખેલા નિર્મલ જલની પેઠે. ૬૧-૬૨

નીચેના શ્લોકમાં આત્માના પરોક્ષજ્ઞાનનું ફલ કહે છે:—

પરોક્ષં બ્રહ્મવિજ્ઞાનં શાદ્દં દેશિકપૂર્વકમ્ ।

બુદ્ધિપૂર્વકૃતં પાપં કૃત્ત્વં દહતિ વહિવત્ ॥ ૬૩ ॥

દેશિકપૂર્વકં શાબ્દં પરોક્ષં બ્રહ્મવિજ્ઞાનં બુદ્ધિપૂર્વકૃતં કૃત્ત્વં પાપં વહિવત્ દહતિ ॥

પોતાના સદ્ગુરુપાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ “તે બ્રહ્મ તું છે” ઇત્યાદિ વેદાંતવાક્યથી ઉપદેશ પ્રદાનિજ્ઞાન બુદ્ધિપૂર્વક કરેલાં સર્વ પાપને અગ્નિની પેઠે (અગ્નિ જેમ લાકડાને બાળી નાંખે છે તેમ) બાળી નાંખે છે.

પોતાના સદ્ગુરુપાસેથી પ્રાપ્ત થયેલું પરોક્ષ બ્રહ્મવિજ્ઞાન બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા સમગ્ર પાપને બાળી નાંખે છે, પણ અજ્ઞાનને બાળતું નથી, તેથી પાપસંસ્કારો ફાહ પામી ગયા છતાં પણ પાપસંસ્કારોના મૂલરૂપ અજ્ઞાન તથા કર્તાપણાનું અભિમાન અવશેષ રહે છે તેથી તે પુરુષ કૃતાર્થ થતો નથી. ૬૩

હવે અપરોક્ષજ્ઞાનના ફલને કહે છે:—

અપરોક્ષાત્મવિજ્ઞાનં શાબ્દં દેશિકપૂર્વકમ્ ।

સંસારકારણજ્ઞાનતમસશ્રંદભાસ્કરઃ ॥ ૬૪ ॥

દેશિકપૂર્વકં શાબ્દં અપરોક્ષાત્મવિજ્ઞાનં સંસારકારણજ્ઞાનતમસઃ ચંદ્રભાસ્કરઃ [અસ્તિ] ॥

પોતાના સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા તત્ત્વમસિ (તે બ્રહ્મ તું છે,) આદિ મહાવાક્યરૂપ શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલું અપરોક્ષ આત્મવિજ્ઞાન એટલે સંશય-વિપર્યયરહિત આત્માનો સ્પષ્ટ અનુભવ સંસારના કારણરૂપ જે અજ્ઞાન તે અજ્ઞાનરૂપ અંધારાનો અત્યંત તેજસ્વી મધ્યાહ્નનો સૂર્ય છે.

જીવને સંસારનું કારણ આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. એ અજ્ઞાન અંધારા-જેનું છે. અંધારાનો જેમ પ્રકાશથી વિનાશ થાય છે તેમ સંસારના કારણરૂપ અજ્ઞાનનો પોતાના સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા મહાવાક્યોના ઉપદેશથી ઉપજ-નારા આત્માના દેહસાક્ષાત્કારવડે વિનાશ થાય છે. ૬૪

આ પ્રકરણમાં કરેલા ઉપદેશવડે પુરુષને જે ફલ થાય છે તે કહે છે:—

ફરથં તત્ત્વવિવેકં વિધાય વિધિવન્મનઃ સમાધાય ।

વિગલિતસંસૃતિવંધઃ પ્રાપ્નોતિ પરં પદં નરો ન ચિરાત્ ॥૬૫॥

નરઃ इत्थं तत्त्वविवेकं विधाय, [तस्मिन्] विधिवत् मनः समाधाय, विगलित-संસृतिवંધः [सन्] परं पदं न चिरात् प्राप्नोति ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायां पंचदश्यां तत्त्वविवेकः (प्रत्यક્तत्त्वविवेकः) ॥१॥

મનુષ્ય ઉપર જણાવેલી રીતે આત્મસ્વરૂપનો અન્નમમાદિ પાંચ કૌશોથી વિવેક કરીને જીને એ બ્રહ્મથી અલિપ્ત આત્મસ્વરૂપમાં વેદાંતશાસ્ત્રમાં કહેલી રીતિપ્રમાણે પોતાના મનને સુસ્થિર કરીને તેના અપરોક્ષજ્ઞાનવડે જેનો સંસારરૂપ બંધ અત્યંત ગળી ગયો છે (બાધ પામી ગયો છે) એવો ચંદ્રને પરમપદરૂપ (પરમાનંદરૂપ) બ્રહ્મને અલ્પ સમયમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમપદ એટલે મોક્ષ. મનુષ્યને તે નિત્યપ્રાપ્ત હોવાથી તેને પ્રાપ્ત કરવા-
યોગ્ય વસ્તુ કહી શકાય નહિ, છતાં અહીં ' મોક્ષ પામે છે ' એમ જે મૂલમાં
કહ્યું છે તે નિત્યપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિરૂપ હોવાથી ગૌણપણે કહ્યું છે એમ સમજવું.
અજ્ઞાનકાલમાં પોતાનું સ્વરૂપ સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ છે એમ સમજાતું
નહોતું, પણ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા પછી હવે હું સચ્ચિદાનંદરૂપ છું એમ
જ્ઞાનીને સમજાય છે તેથી ગૌણપણે પરમપદની પ્રાપ્તિ કહી છે. ૬૫

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પંચદશીના તત્ત્વવિવેક(પ્રત્યક્-
તત્ત્વવિવેક)નામના પહેલા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થદીપિકા-
નામની ટીકા પૂરી થઇ. ૧

૨. ૨. ૨. તત્ત્વવિવેકનો અથવા પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેકનો સાર
જી. આ પ્રકરણમાં અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી અંતરાત્માનું પૃથક્કર્ણ જણાવેલું
હોવાથી આ પ્રકરણને તત્ત્વવિવેક અથવા પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેક કહેવામાં આવે છે.
અંતઃકરણની જે અવસ્થામાં શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા બહારના શબ્દાદિ વિષયોનું
અંતઃકરણને જ્ઞાન થાય છે તે અવસ્થાને અંતઃકરણની જાગૃત્ત્વવસ્થા કહેવામાં
આવે છે. તે અવસ્થામાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયો પરસ્પર
ભિન્ન છે, કેમકે તેઓનું સ્વરૂપ એકબીજાથી વિલક્ષણ છે, પણ એ પાંચે
વિષયોનું જ્ઞાન એક જ્ઞાનસ્વભાવવાળું હોવાથી ભિન્ન નથી. જેમ શબ્દનું જ્ઞાન,
સ્પર્શનું જ્ઞાન, રૂપનું જ્ઞાન ઇત્યાદિ. એ પાંચે વિષયોનાં જ્ઞાનોમાં જ્ઞાન એ વસ્તુ
એકજ પ્રકારની છે. સર્વ વિષયોને પ્રકાશનારા ચેતનરૂપ સંવિતને અહીં જ્ઞાન
કહેલ છે.

૩. અંતઃકરણની જે અવસ્થામાં શરીરની અંતરૂપ હિતાનામની નાડીમાં
વાસનામય પદાર્થોનું જ્ઞાન અંતઃકરણને થાય છે તે અવસ્થાને અંતઃકરણની
સ્વપ્નાવસ્થા કહેવામાં આવે છે. તે અવસ્થામાં પણ શબ્દાદિ વિષયો ભિન્ન છે,
પરંતુ તેમનું જ્ઞાન ભિન્ન નથી. જાગૃત્ત્વવસ્થામાં અને સ્વપ્નાવસ્થામાં વિષયોનું
ભિન્નપણું અને જ્ઞાનનું એકપણું છતાં પણ જાગૃત્ત્વવસ્થાને અને સ્વપ્નાવસ્થાને
નીચેના કારણથી ભિન્ન ગણવામાં આવે છે:—

જાગૃત્ત્વવસ્થામાં પ્રતીત થતા વિષયો સ્થિરજેવા જણાય છે, અને સ્વપ્ના-
વસ્થામાં પ્રતીત થતા વિષયો સ્થિરજેવા જણાતા નથી. જાગૃત્ત્વવસ્થામાં પ્રતીત
થયેલા પદાર્થો બીજે દિવસે દેખાય છે, પણ સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રતીત થયેલા
પદાર્થો બીજા દિવસના સ્વપ્નમાં કે જાગૃત્ત્વમાં દેખાતા નથી. એ પ્રમાણે
સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રતીત થતા પદાર્થોનું અસ્થિરપણું છે.

૪. અંતઃકરણની જે અવસ્થામાં બહારના સ્થૂલપદાર્થોનું કે શરીરની અંતરૂપ
વાસનામય પદાર્થોનું અંતઃકરણને જ્ઞાન થતું નથી, પણ અંતઃકરણ અજ્ઞાનમાં
લીન થઇ ગયેલું હોય છે તેવી અંતઃકરણની અવસ્થાને સુષુપ્તિ-અવસ્થા કહેવામાં

આવે છે. એ અવસ્થામાં જીવાત્માને અજ્ઞાનનો અને સુખનો અનુભવ થાય છે તેથીજ સુપુત્રિમાંથી બગેલો પુરુષ “ મને કાંઈ લાન નહોતું, હું સુખથી સંતોષતો ” એવો પોતાનો અનુભવ અન્યને જણાવે છે. સુપુત્રિમાંથી બગેલો પુરુષ સુપુત્રિ-અવસ્થાનો પોતાનો જે અનુભવ બીજાને કહે છે તે પોતાના સ્મૃતિજ્ઞાનવડે કહે છે, અર્થાત્ સુપુત્રિ-અવસ્થામાં પોતાને જે અનુભવ થયો હતો તે સંભારીને અન્યને કહે છે. સ્મૃતિ અનુભવેલા વિષયની ધાય છે એ વાત બહુ પ્રસિદ્ધ છે. સુપુત્રિ-અવસ્થાનો તે અનુભવ પોતાના વિષયરૂપ અજ્ઞાનથી ભિન્ન છે, પણ બ્રહ્મવસ્થાના ને સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવથી તે અનુભવ (જ્ઞાન) ભિન્ન નથી. એવી રીતે જગત્, સ્વપ્ન અને સુપુત્રિ એ ત્રણ અવસ્થાનું જ્ઞાન તેમના વિષયો ભિન્ન છતાં પણ એકજ છે. એકજ દિવસમાં થનારી ત્રણ અવસ્થાઓના વિષયો ભિન્ન છતાં એ અવસ્થાઓનું જ્ઞાન એમ એકજ છે તેમ જ્યોતીત થયેલા ને લવિધ્યમાં આવવાના દિવસોનું, માસોનું, વર્ષોનું, યુગોનું અને ઠહપોનું જ્ઞાન પણ એકજ છે. વૃત્તિજ્ઞાન અનિર્ણયી છતાં પણ નિરુપાધિક જ્ઞાન ઉત્પત્તિનાશવિનાશ એટલે નિત્ય રહેનારું છે. પદાર્થની ઉત્પત્તિ ને નાશ તેના સાક્ષીવિના શિદ્ધ થઈ શકે નહિ. પૂર્વોક્ત જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને ને નાશને કોઈ સાક્ષી નથી તેથી તે જ્ઞાન નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણના વિષયરૂપ નહિ છતાં પણ તેનાં સદૃશ્યમાં કાંઈ શંકા રહેતી નથી, તેથી તે જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ કહેવાય છે.

અત્યંત એ પ્રમાણે જે જ્ઞાન એક, નિત્ય અને સ્વયંપ્રકાશરૂપે સિદ્ધ થયું તેજ જ્ઞાન=આત્મા કહેવાય છે. એ આત્મા પરમપ્રેમનું સ્થાન હોવાથી તે નિરવધિ-સુખરૂપ છે. પોતાનો અભાવ કોઈને પ્રિય નથી, પણ સર્વને પોતાનું અસ્તિત્વ પ્રિય છે તેથી આત્મા પરમપ્રેમનું સ્થાન છે એમ નક્કી થાય છે. જે પરમપ્રેમનું સ્થાન ન હોય તે પુરમાનંદસ્વરૂપ ન હોય. કોઈ પ્રતિકૂલ પ્રસંગે મનુષ્ય પોતાનો દ્રેષ કહે છે ત્યાં પણ તે પોતાના આત્માનો દ્રેષ કરતો નથી, પણ કેહાદિ જે પોતાને પ્રતિકૂલ હોય તેનોજ દ્રેષ કરે છે. મનુષ્યને જ્યાં જ્યાં પ્રીતિ થાય છે ત્યાં ત્યાં તે પ્રીતિ આત્માને માટેજ જણાય છે, તેથી જેને માટે બીજા પ્રાણિપદાર્થપર પ્રીતિ જણાય છે તે આત્મા, પ્રીતિના વિષયભૂત અન્ય પ્રાણિ-પદાર્થના કરતાં વધારે પ્રીતિનું સ્થાન છે. એ પ્રમાણે નિરતિશયપ્રીતિના સ્થાનરૂપ આત્મા નિઃસીમ આનંદરૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપર જણાવેલી રીતે આત્મા સદ્રૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને આનંદરૂપ છે એમ યુક્તિવડે સિદ્ધ થાય છે. “ તત્ત્વં જ્ઞાનમનંતં વ્રજ ” અને “ વિજ્ઞાનમાનંદં વ્રજ ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પરબ્રહ્મને પણ સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ કહેલ છે તેથી આત્માનો અને પરબ્રહ્મનો અબેદ સિદ્ધ થાય છે. “ તત્ત્વમસિ ”

મહોવાક્યમાંના સ્વપદનો અર્થ આત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, અને તત્ત્વપદના અર્થરૂપ પરબ્રહ્મ પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. એવી રીતે શ્રુતિઓમાં આત્માનું અને પરબ્રહ્મનું અખંડએકરસપણું જણાવેલું હોવાથી યુક્તિવડે સિદ્ધ થનારી વાત વેદાંતનાં વચનોવડે પણ સિદ્ધ થાય છે.

વાદી પૂર્વપક્ષ કરે છે:—“આત્માના પરમાનંદરૂપણાનો અનુભવ થાય છે કે નહિ? જો તેના પરમાનંદરૂપણાનો અનુભવ ન થતો હોય તો તેમાં નિરતિ-શયપ્રેમ છે એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે કોઈ વિષય, સુખના સાધનરૂપ છે એમ સમજ્યા વિના તેમાં પ્રેમ પ્રકટતો નથી. જો તમે કહો કે આત્માના પરમાનંદરૂપણાનો અનુભવ થાય છે, તો મનુષ્યને જે ક્ષણિક અને પરાધીન શબ્દાદિ વિષયોમાં અને શબ્દાદિ વિષયોથી ઉપજતા ક્ષણિક અને પરાધીન સુખમાં ઇચ્છા થાય છે તે સંભવી શકે નહિ. નિરવધિસુખનો અનુભવ થયા પછી અદ્વપસુખનાં સાધનોમાં અને અદ્વપસુખમાં કેને ઇચ્છા થાય? કોઈને ન થાય. આમ હોવાથી આત્માનું પરમાનંદરૂપણું સંભવી શકતું નથી.”

સિદ્ધાંતી તેનું સમાધાન કરે છે:—“આત્માના પરમાનંદરૂપણાનો અનુભવ થાય છે એમ કહેવામાં દોષ આવે છે, અને આત્માના પરમાનંદરૂપણાનો અનુભવ થતો નથી એમ કહેવામાં પણ દોષ આવે છે, તેથી આ પ્રમાણે નિર્ણય થાય છે:—“વ્યવહારકાલે” આત્માનું પરમાનંદરૂપણું સામાન્યરીતે અનુભવમાં આવે છે, પણ તે વિશેષરૂપે અનુભવમાં આવતું નથી, આમ માનવાથી આત્મામાં પ્રેમ અને શબ્દાદિ વિષયોની ઇચ્છા એ બંને સંભવી શકે છે. એકજ પદાર્થનું એકસમયમાં ભાન અને એકસમયમાં અભાન પ્રતિબંધના ન સદ્ભાવથી સંભવી શકે છે. વેદનો પાઠ કરનારા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સાથે જિતાવળા સ્વરે પાઠ કરતા હોય તેમાં તે વિદ્યાર્થીઓમાંના એક વિદ્યાર્થીના પિતા કે જે વેદશાલાની બહાર હોય તેમને જેમ પોતાના પુત્રના પૃથક્ ઉચ્ચારનું સ્પષ્ટભાન થતું નથી, પણ સામાન્યભાન થાય છે તેમ અહીં પણ સંભવી શકે છે.”

“જેવું છે અને જેણીય છે” એવા વ્યવહારને યોગ્ય કોઈ વસ્તુમાં તે નથી અને પ્રતીત થતી નથી આવેા જે વિરુદ્ધ વ્યવહાર ઉત્પન્ન થવો તે પ્રતિબંધ હોવાય છે. જ્યાં પોતાના પુત્રનો ધ્વનિ પિતાને પૃથક્ પ્રતીત થતો નથી ત્યાં તેમ યવામાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓના એકસામટા ઉચ્ચારનો ધ્વનિ ફારણ છે, અને અહીં—આત્માના પરમાનંદરૂપણાનું સ્પષ્ટ ભાન ન થવામાં—વિપરીતજ્ઞાનનું સુપ્રચકારણ અનાદિ અવિદ્યા છે, અર્થાત્ અનાદિ અવિદ્યાને લઈને આત્માના પરમાનંદરૂપણાનો મનુષ્યને સ્પષ્ટ અનુભવ થઈ શકતો નથી. પણ આત્માને સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની સમભાવવાળી અવસ્થા છે જે

ચિદાનંદરૂપ પ્રદાના પ્રતિબિંબવાળી હોય છે તે મૂલપ્રકૃતિ છે. તે મૂલપ્રકૃતિ બે પ્રકારની થાય છે, માયા અને અવિદ્યા. માયા શુદ્ધસત્ત્વગુણવાળી હોય છે, અને અવિદ્યા મલિનસત્ત્વગુણવાળી એટલે રજોગુણ અને તમોગુણથી દુષાયેલા સત્ત્વગુણવાળી હોય છે. માયામાં પ્રતિબિંબિત થયેલું ચેતન ઈન્દ્રિય કહેવાય છે, અને તે માયાને વશ રાખીને વર્તે છે. તે સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન ઇત્યાદિ શુભ-ગુણયુક્ત હોય છે. અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત થયેલું ચેતન જીવ કહેવાય છે અને તે અવિદ્યાને વશ વર્તનાર હોય છે. મલિનસત્ત્વગુણના મલિન-પેશાની ન્યૂનાધિકતાને ક્ષીણે અવિદ્યા ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળી થાય છે તેથી જીવોના દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ, જલચર ઇત્યાદિ અનેક ભેદ થાય છે. મલિનસત્ત્વગુણ અથવા અવિદ્યાનો અંશ એજ જીવનું કારણશરીર કહેવાય છે. જીવોના સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ શરીરના હેતુરૂપ હોવાથી તે અવિદ્યાના અંશને કારણ શરીર એવું નામ આપ્યું છે. એ ત્રણમાંનાં કારણ ને સૂક્ષ્મ એ બે શરીરો, જ્ઞાન-વડે પ્રાણ પામનારાં હોવાથી અને સ્થૂળશરીર પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિએ નાશ પામનારું હોવાથી એ ત્રણેને શરીર કહેવામાં આવે છે. કારણશરીરમાં અભિમાન રાખનારો જીવ પ્રાણ કહેવાય છે. માયા ને અવિદ્યાથી ભિન્ન, જગતના કારણ-રૂપ એક તમોગુણપ્રધાન પ્રકૃતિ છે. ન્યારે હયેકેશકર્મો, ફલ દેવાને તત્પર થાય છે ત્યારે કર્મફલપ્રદાતા ઈન્દ્રિય વિજ્ઞાનમયકેશમાત્માના સંકલ્પથી) એ તમોગુણપ્રધાન પ્રકૃતિમાંથી આસત્ત્વગુણ છે તેજ પ્રિય અને પૃથ્વી આ પાંચ અપૈચીકૃત(સૂક્ષ્મ)ભૂતો ઉત્પન્ન-મયકેશ કહેવાય છે. તેનું અને આ જગતનું ઉપાદાનકારણ તમોગુણપ્રધાનપ્રકૃતિ જેવો યદ્ય ગયેલો પ્રિયકારણ પરમાત્માનો સંકલ્પ છે. પ્રકૃતિ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણવાળાં કેશોથી તેનાં કાર્યો ને આકાશાદિ તે પણ સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણવાળાં હોય છે. આકાશાદિ પાંચ ભૂતોમાં રહેલા પાંચ સત્ત્વગુણના અંશમાંથી ક્રમપૂર્વક ઓત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપજે છે, અને એ પાંચ ભૂતોના એકત્ર થયેલા સત્ત્વગુણના અંશમાંથી અંતઃકરણ ઉપજે છે. એ અંતઃકરણની મન અને બુદ્ધિ એ બે વૃત્તિઓ છે. તેમાં સંશયરૂપ વૃત્તિને મન અને નિશ્ચયરૂપ વૃત્તિને બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. |

આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના રજોગુણના પાંચ અંશોથી ક્રમપૂર્વક વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે અને આકાશાદિ પાંચેના મળેલા રજોગુણના અંશ-માંથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રાણ વૃત્તિભેદથી પ્રાણાદિ પાંચ પ્રકારનો થાય છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વોનું સૂક્ષ્મશરીર થાય છે. એ સૂક્ષ્મશરીરને લિંગશરીર પણ કહેવામાં આવે છે. કારણશરીરનો અભિમાની ને પ્રાણ તે ન્યારે સૂક્ષ્મશરીરમાં અભિમાન રાખનારો થાય છે ત્યારે તે તેજસ કહેવાય છે. સૂક્ષ્મશરીરમાં પ્રકાશધર્મવાળા

વિધિનામના જીવો, જન્મમરણની પરંપરામાં વહન કરતા કરતા હુઝા ભોગવે છે, સાચા સુખનો લાભ મેળવી શકતા નથી. નદીના પ્રવાહમાં તણાતા કીડાના પૂર્વજન્મના પુણ્યનો વિપાક થવાથી જેમ તે કોઈ દયાલુ પુરુષની દૃષ્ટિએ પડે છે, અને તે દયાલુ પુરુષ તેને નદીના પ્રવાહમાંથી બહાર કાઢી તે નદીના તીરપરના કોઈ ઘાટી છાયાવાળા વૃક્ષની છાયામાં તેને મૂકે છે તેથી તે કીડા સુખી થાય છે તેમ મનુષ્યના પૂર્વજન્મના પુણ્યનો વિપાક થવાથી પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મને, ને વેદાંતશાસ્ત્રને બાજુનારા આચાર્યની દૃષ્ટિએ, તે મનુષ્ય પડવાથી તે મનુષ્યને, તે કૃપાલુ આચાર્ય અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી ભિન્ન, આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરે છે. જે ઉપદેશવડે તે આત્માને બાજુને પરમસુખી થાય છે. ૪

— અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય ને આનંદમય એ પાંચ, આત્માના સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવને ઢાકનાર હોવાથી કોશ એટલે આત્માના ઢાંકણ કહેવાય છે. એ પાંચ કોશોથી ઢંકાયેલો આત્મા પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપને ભૂલીને જન્મમરણરૂપ સંસારમાં ભટક્યા કરે છે. પચીકૃત પાંચ ભૂતોમાંથી થયેલું સ્થૂલશરીર અન્નમયકોશ કહેવાય છે. સૂક્ષ્મશરીરમાં પ્રાણમય, મનોમય ને વિજ્ઞાનમય એ ત્રણ કોશો છે. પાંચ પ્રાણો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને પ્રાણમયકોશ થાય છે, મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને મનોમયકોશ થાય છે, અને વિજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને વિજ્ઞાનમયકોશ થાય છે. કારણશરીરરૂપ અવિદ્યાના અંશમાં જે મહિનચત્રવશુષ્ઠ છે તેજ પ્રિય, મોહ અને પ્રમોહ એ ત્રણ પ્રકારના સુખવાળો આનંદમયકોશ કહેવાય છે. એ પાંચ કોશોમાં અભિ-માન રાખવાથી જીવ તે તે કોશનેવો યદ્ય ગયેલો પ્રતીત થાય છે. અન્નમય અને વ્યતિરેકવડે તે અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી અંતરાત્મા ભિન્ન છે એવો નિશ્ચય કરીને, તેની સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવને બાજુ શકાય છે, ને જેમ બાજુવાથી આત્મા પ્રકટરૂપ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. અન્નમયકોશ વ્યતિરેકસ્વરૂપ (૧) આત્માવસ્થામાં સ્થૂલશરીરનું ભાન હોતું નથી, પણ આત્માનું ભાન હોય છે આ આત્માનો અન્નવય, (અનુવૃત્તિ) અને તે વેલા આત્માનું ભાન છતાં પણ સ્થૂલશરીરનું ભાન હોતું નથી તે સ્થૂલશરીરનો વ્યતિરેક (વ્યાવૃત્તિ) કહેવાય છે. સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં સાક્ષિરૂપે રહેલા આત્માનું ભાન હોય છે આ આત્માનો અન્નવય, અને તે વેલા સૂક્ષ્મશરીરનું ભાન હોતું નથી આ સૂક્ષ્મશરીરનો વ્યતિરેક કહેવાય છે. સમાધિ-અવસ્થામાં આત્માનું ભાન હોય છે આ આત્માનો અન્નવય, અને તે વેલા કારણશરીરનું ભાન હોતું નથી આ કારણશરીરનો વ્યતિરેક કહેવાય છે. જેમ મુજબની સળીમાંથી પાંદડાને હર કરવારૂપ/ચુકિતવડે તે સળીમાંથી રાડાને બહાર કાઢવામાં આવે છે તેમ મુમુક્ષુ મનુષ્ય અન્નવય-વ્યતિરેકરૂપે ચુકિતવડે પોતાના આત્માને સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરથી ભિન્ન બાજુ છે.

તેથી તે પોતાના આત્માને પરબ્રહ્મરૂપે અનુભવે છે. આત્મામાં અને બ્રહ્મમાં સચ્ચિદાનંદરૂપતા એક પ્રકારની છે.

આ જગતનું ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ જે માયાને વશ, રાખનારો) ઇશ્વર તે તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યમાંના તત્ત્વપદના વાચ્યાર્થરૂપ છે, ને અવિધાને વશ વર્તનારો જીવ એ મહાવાક્યમાંના સ્વંપદના વાચ્યાર્થરૂપ છે. તત્ત્વપદના વાચ્યાર્થ ઇશ્વરમાં, જે માયા ને માયાના ધર્મો છે, તેને દૂર કરવાથી અને સ્વં-પદના વાચ્યાર્થરૂપ જીવમાં જે અવિધા ને અવિધાના ધર્મો છે તેને દૂર કરવાથી એ બંનેમાં જે અખંડ એકરસ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ રહે છે તે અખંડ એકરસ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મનું વેદાંતનાં તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોવડે ભાગત્યાગ-લક્ષણથી જ્ઞાન થાય છે. જેમ “તે આ દેવદત્ત છે” એ વાક્યમાં દેશ, કાલ અને સ્થિતિની વિલક્ષણતાને મૂકી દઇને માત્ર દેવદત્તના પિંડનું બ્રહ્મણ કરાય છે તેમ ઇશ્વરમાં રહેલા માયા અને માયાના ધર્મોને અને જીવમાં રહેલા અવિધા અને અવિધાના ધર્મોને મૂકી દઇને એ બંનેમાં રહેલા સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મને મહાવાક્યોવડે જોળખવામાં આવે છે.

જો મહાવાક્યોવડે ભાગત્યાગલક્ષણથી જાણવામાં આવતું લક્ષ્યરૂપ બ્રહ્મ સવિ-કલ્પ કહેવાય નહિ, કેમકે એમ માનવાથી બ્રહ્મનું અસત્યપણું સિદ્ધ થાય, અને જો તેને નિવિકલ્પ માનીએ તો તેનું લક્ષ્યપણું સંભવી શકતું નથી એવો પૂર્વપક્ષી આક્ષેપ કરે તો તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે સમજવું:-

“તમે જે વિકલ્પ કહો છો તે વિકલ્પ સવિકલ્પનો છે કે નિવિકલ્પનો છે? જો તમે સવિકલ્પનો વિકલ્પ માનો તો તે વિકલ્પ કેને આશરે રહેલો છે? જો તે વિકલ્પ પોતાને આશરે રહ્યો છે એમ તમે કહો તો તમારા તે કથનમાં આત્માશ્રયાદિ દોષો આવે છે, અને જો તમે નિવિકલ્પનો વિકલ્પ કહો તો તેમાં વ્યાધાતદોષ આવે છે તેથી આવો પૂર્વપક્ષ કરવો ઉચિત નથી.” જેમ શુષ્ક અને ક્રિયાદિમાં શુષ્ક શુષ્કવાળો છે કે શુષ્કરહિત છે? ને ક્રિયા ક્રિયાવાળી છે કે ક્રિયારહિત છે એવો વિકલ્પ કરાતો નથી તેમ સવિકલ્પપણું ને લક્ષ્યપણું ઇત્યાદિ, બ્રહ્મમાં કલ્પિત હોવાથી તેમાં પણ આવો વિકલ્પ કરવો ઉચિત નથી.”

વેદાંતનાં જીવબ્રહ્મના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યોને શ્રદ્ધાપ્રીતિથી સાંભળવાં તે વેદાંતનું શ્રવણ કહેવાય છે, એકાંતસ્થાને બેસી શ્રદ્ધાપ્રીતિથી જીવબ્રહ્મના અભેદનો વિચાર કરવો તે વેદાંતનું મનન કહેવાય છે, અને એકાંત-માં બેસી સ્વસ્થમને બ્રહ્મનો વિચાર કરવો વા બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું તે વેદાંતનું નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. નિદિધ્યાસનનો પરિપાક તે સમાધિ કહેવાય છે. સમાધિદશામાં ધ્યાતા અને ધ્યાનનું સ્વરૂપ શિથિલ થઈ એક દ્યેયનીજ સ્ફુટિ

હોય છે. એ વેલા ગતિવાળા વાયુથી રહિત સ્થાનમાં રહેલા દીવાની પેઠે અંતઃકરણ પ્રદ્ધમાં નિશ્ચલ થયેલું હોય છે. એ સમાધિમાંથી બહાર થયા પછી તે પુરુષને, મારું ચિત્ત, આટલો સમય પ્રદ્ધમાં સુસ્થિર થયું હતું એવું સ્મરણ થાય છે તેથી તે વેલા પોતાના આત્માકાર થયેલા અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ આલસો હતો એવું આત્માકારવૃત્તિઓના સદ્ભાવનું અનુમાન થાય છે. સમાધિસ્થિતિમાં અંતઃકરણની આત્માકારવૃત્તિઓનો પ્રવાહ ચલાવવાનો પ્રયત્ન જીવ કરી શકે નહિ, પણ તે આત્માકારવૃત્તિઓનો પ્રવાહ સમાધિમાટે કરેલા પૂર્વના પ્રયત્નથી, નિષ્કામકર્મથી તથા સમાધિના અભ્યાસથી ઉપજેલા પુણ્યમસ્કારથી સમાધિમાં અંતઃકરણની વૃત્તિઓ આત્માકાર થયા કરે છે આ વાતાં શ્રીકૃષ્ણભગવાને ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પણ કહ્યો છે એ સમાધિવડે અનેક જન્મોમાં એકત્ર કરેલા પુણ્યપાપના મંસ્કારો નાશ પામે છે, અને આત્મસાક્ષાત્કારના હેતુરૂપ શુદ્ધધર્મવૃદ્ધિ પામે છે. યોગીઓ પૂર્વોક્ત નિર્વિકલ્પસમાધિને ધર્મમેધસમાધિ એવું નામ આપે છે, કેમકે તે સમાધિ આત્માકારવૃત્તિઓના પ્રવાહરૂપ ધર્માશ્રુતની ધાગઓનો વરસાદ વર્ષાવે છે. એ સમાધિવડે અહંતા, મમતા, કર્તાપણુ ને ભોક્તાપણુ ઇત્યાદિ દુશ્ચની સર્વ વાસનાઓ નાશ પામે છે, અને શુભાશુભકર્મના સંસ્કારોનો ઉચ્છેદ થઇ જાય છે, તેથી તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોનો અર્થનું જ્ઞાન પ્રતિબંધના અભાવે સ્પષ્ટ-પણે થઇ જાય છે.

પ્રજ્ઞાવેતા શુરને સુખેથી, મહાવાક્યવડે થયેલું, પ્રજ્ઞાનું પરોક્ષજ્ઞાન, પુલ્કિત-પૂર્વક કરેલાં સર્વ પાપોને ણાળી નાખે છે, અને પ્રજ્ઞાવેતા શુરના સુખથી મહાવાક્યદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલું આત્માથી અલિપ્ત પ્રજ્ઞાનું અપરોક્ષજ્ઞાન, મધ્યાહ્નના પ્રકાશવાળા સૂર્યની પેઠે સંસારના કારણભૂત અજ્ઞાનરૂપ અધિકારનો નાશ કરે છે ઉપર જણાવેલી રીતે પ્રજ્ઞાથી અલિપ્ત આત્માને અત્તમવાદિ વાંચ્ય કેશીકી પૃથક્ કરવાથી અને તેમાં શુરને અને શાસ્ત્રે કહેલી રીતે મનને સ્થિર કરવાથી પુરુષ સંસારરૂપ બંધથી શીઘ્ર મોક્ષો થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્દિધારણ્યસ્વામિવિરચિત પચ્ચક્રીના તત્ત્વવિવેકનામના (પ્રત્યક્તાત્ત્વવિવેકનામના) પ્રથમ પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર પૂરો થયો. ૧

ॐ

૨ પંચમહાભૂતવિવેક ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

કોહરો

પંચમહાભૂતોયકી, આત્મા પૃથક્ કરાય;

તો એવા સુવિવેકથી, જીવ કૃતારથ યાય. ૧

“ સદેવ સોમ્યેદમમ જ્ઞાતીત્ ” (હે પ્રિયદર્શન ! આ જગત્ સૃષ્ટિની પૂર્વે સદ્રૂપજ હતું,) આ શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિમાં આ જગત્નું કારણ જે સદ્રૂપ બ્રહ્મ કહ્યું છે તે બ્રહ્મ મનુષ્યના મન અને વાણીના વિષયરૂપ થતું નથી તેથી ભૌતિકપદાર્થોની પેઠે તેનું જ્ઞાન મનુષ્યને થઈ શકતું નથી, માટે આકાશ-દિ પંચમહાભૂત જે માયાદ્વારા બ્રહ્મના વિવર્તકાર્યરૂપ છે તેના વિવેકદ્વારા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજાવવામાટે શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામી પંચમહાભૂતના વિવેકનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આ પંચમહાભૂતવિવેકનામના પ્રકરણમાં પંચમહાભૂતથી બ્રહ્મનું પૃથક્પણું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી આ પ્રકરણનું નામ પંચ-મહાભૂતવિવેક રાખવામાં આવ્યું છે.

મંગલાચરણ કયો પછી ગ્રંથની પ્રતિજ્ઞા કરવી એવો શિષ્યાચાર છે, પણ અહીં “ સત્ ને અદ્વૈત ” એ શબ્દવડે મંગલાચરણ થઈ ગયાનું માની પૃથક્ મંગલાચરણ નહિ કરતાં ગ્રંથારંભની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

સદૈત્ શ્રુતં ચત્તત્પંચભૂતવિવેકતઃ ।

વોહું શક્યં તતો ભૂતપંચકં પ્રવિવિચ્યતે ॥ ૧ ॥

ઇત્ સત્ અદ્વૈતં શ્રુતં, તત્ પંચભૂતવિવેકતઃ વોહું શક્યં, તતઃ ભૂતપંચકં પ્રવિવિચ્યતે ॥

જે સદ્રૂપ અને અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્મ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં સાંભળ્યું છે, તે પંચમહાભૂતના વિવેકથી (બ્રહ્મથી પૃથક્પણાના જ્ઞાનથી) જાણવાને શક્ય છે, તેથી આ પ્રકરણમાં પંચમહાભૂતનું સારી રીતે વિવેચન કરાય છે.

જેમ સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં આત્મામાં કલ્પિત અવિદ્યા છે, છતાં તે સુષુપ્તિ-વાળાની દૃષ્ટિથી, અન્ય મનુષ્યની દૃષ્ટિથી અને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી આત્માથી પૃથક્ જણાતી નથી તેથી આત્મા અદ્વિતીય મનાય છે, તેમ પ્રલયકાલમાં બ્રહ્મમાં કલ્પિતરૂપે રહેલી માયા બ્રહ્મથી પૃથક્ જણાય નહિ તેથી સૃષ્ટિની પૂર્વે તેને (બ્રહ્મને) આશરે રહેલી કલ્પિત માયા વિદ્યમાન છતાં પણ બ્રહ્મ અદ્વૈતસ્વરૂપે હોય છે એમ સ્વીકારાય છે. ૧

આકાશાદિ પંચમહાભૂતોના તેમના ગુણોવડે કેવી રીતે ભેદ થાય છે તે જણાવવામાટે પહેલાં પંચમહાભૂતોના ગુણોને નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

શબ્દસ્પર્શો રૂપરસૌ ગંધો ભૂતગુણા इमे ।

एकद्वित्रिचतुःपंच गुणा व्योमादिषु क्रमात् ॥ २ ॥

શબ્દસ્પર્શો, રૂપરસૌ [ચ] ગંધઃ इमे ભૂતગુણાઃ [સન્તિ,] વ્યોમાદિષુ ક્રમાત્
एकद्वित्रिचतुःपंच गुणाः [वर्तन्ते] ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના પાંચ ગુણો છે. તે આકાશાદિ ભૂતોમાં ક્રમપૂર્વક એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ગુણો રહે છે, અર્થાત્ આકાશમાં એક શબ્દગુણ, વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણ, તેજમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ગુણ, જલમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ગુણ અને પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણ રહે છે. ૨

તે ગુણોનું વિશેષ નિરૂપણ નીચેના ચાકા ત્રણ શ્લોકોમાં કરે છે:—

प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दो वायौ वीसीति शब्दनम् ।

अनुष्णाशीतसंस्पर्शो वह्नौ भुगुभुगुध्वनिः ॥ ३ ॥

उष्णः स्पर्शः प्रभारूपं जले बुलुबुलुध्वनिः ।

शीतः स्पर्शः शुक्ररूपं रसो माधुर्यमीरितम् ॥ ४ ॥

भूमौ कडकडाशब्दः काठिन्यं स्पर्श इष्यते ।

नीलादिकं चित्ररूपं मधुराम्लादिको रसः ॥

सुरभीतरगंधौ द्वौ गुणाः सम्यग्विवेचिताः ॥ ५ ॥

વિયચ્છબ્દઃ પ્રતિધ્વનિઃ, વાયૌ વીસીતિ શબ્દનં, [ચ] અનુષ્ણાશીતસંસ્પર્શઃ, વહ્નૌ ભુગુભુગુધ્વનિઃ । ઉષ્ણસ્પર્શઃ [ચ] પ્રમારૂપં, જલે બુલુબુલુધ્વનિઃ, શીતઃ સ્પર્શઃ, શુક્રરૂપં, રસઃ માધુર્યં ઈરિતમ્ । ભૂમૌ કડકડાશબ્દઃ, કાઠિન્યં સ્પર્શઃ, નીલાદિકં ચિત્રરૂપં, મધુરામ્લાદિકઃ રસઃ, સુરભીતરગંધૌ દ્વૌ ગુણાઃ સમ્યક્ વિવેચિતાઃ ॥

આકાશમાં પ્રતિધ્વનિરૂપ (પડધારૂપ) શબ્દગુણ રહે છે, વાયુમાં વી સિ અથવા વી સિ એવો શબ્દ અને ઉષ્ણ નહિ અને શીત નહિ એવો સ્પર્શ એવા બે ગુણો રહે છે, અગ્નિમાં શુક્ર શુક્ર એવો શબ્દ, ઉષ્ણ સ્પર્શ અને

પ્રકાશ એ રૂપ આ ત્રણ ગુણો રહે છે, જલમાં બુલ્ બુલ્ એવો શબ્દ, શીત (ઠંડો) સ્પર્શ, ઘોળું રૂપ અને મધુરપણુ એ રસ એ ચાર ગુણો રહે છે, તથા પૃથ્વીમાં કડ્ કડ્ એવો શબ્દ, કઠણુપણુરૂપ સ્પર્શ, ઘોળા પીળા-આદિ-છ પ્રકારનાં રૂપ, મીઠો ઇત્યાદિ છ પ્રકારના રસ અને સુગંધ તથા દુર્ગંધ એ બે પ્રકારના ગંધ આ પાંચ ગુણો રહે છે. એવી રીતે એ પાંચ ગુણોનું સારી રીતે વિવેચન કર્યું.

ઘોટા દેવળમાં ભરથી બોલવાથી એ બોલવાનો જે પુનઃશબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તે પ્રતિધ્વનિ કહેવાય છે, એ પ્રતિધ્વનિરૂપ શબ્દ આકાશનો ગુણ છે. વાયુ બ્યારે અત્યંત વેગથી વાય છે ત્યારે તેનો વી સિ કે, બી સિ એવો જે શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તે શબ્દ વાયુમાં રહેલા પોતાના કારણ-રૂપ આકાશનો ગુણ છે. રૂપ, રસ અને ગંધ એ ગુણોનાં સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. કારણરૂપ ભૂતોના ગુણો પોતાના કાર્યરૂપ ભૂતોમાં આવવાથી ઉત્તર ઉત્તર ભૂતોમાં ગુણોની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. વી સિ અથવા બી સિ, બુલ્, બુલ્ અને બુક બુક એ અનુકરણ જણાવનારા શબ્દો છે. ૩-૪-૫

એ પાંચ ભૂતોના પાંચ ગુણો પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોવડે જાણવામાં આવે છે, માટે છઠ્ઠા શ્લોકમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં નામો કહે છે:—

શ્રોત્રં ત્વક્ચક્ષુષી જિહ્વા ગ્રાણં ચૈન્દ્રિયપંચકમ્ ॥ ૬ ॥

શ્રોત્રં ત્વક્ચક્ષુષી જિહ્વા ચ ગ્રાણં ચૈન્દ્રિયપંચકમ્ ॥

શ્રવણ, ત્વક, નેત્ર, જીભ અને નાસિકા એ ઇન્દ્રિયપંચક એટલે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. ૬

તે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં જોલકો અને તેમની લિપ્તલિપ્ત ક્રિયાઓ જણાવે છે:—

કર્ણાદિગોલકસ્ય તચ્છબ્દાદિગ્રાહકં ક્રમાત્ ॥

સૌક્ષ્મ્યાત્કાર્યાનુમેયં તત્પ્રાયો ધાવેદ્દહિર્મુલ્ખમ્ ॥ ૭ ॥

તત્ કર્ણાદિગોલકસ્ય ક્રમાત્ શબ્દાદિગ્રાહકં [અસ્તિ,] તત્ સૌક્ષ્મ્યાત્ કાર્યાનુમેયં, પ્રાયઃ વહિર્મુલ્ખં ધાવેત્ ॥

તે શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અનુક્રમે કાન, સર્વ શરીરમાં રહેલી આમળી, આંખ, જીભ અને નાકમાં રહે છે. તે શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોને ચઢણુ કરે છે. તે શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પૃથક્કમળાને લીધે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી જાણવામાં આવતી નથી, પણ માત્ર તેમનાં પોતાના શબ્દાદિ વિષયચઢણુરૂપ કાર્યથી તેમના સંજ્ઞાવનું અનુમાન કરવામાં આવે છે, તે જ્ઞાનેન્દ્રિયો બહુધા બાહ્યવેગવાળી થઇને પોતપોતાના બાહ્યવિષયભળી દોરે છે.

આપણને - શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ વિષયોનું જે જ્ઞાન થાય છે તે કોઈ કરણદ્વારા (સાધનદ્વારા) થતું જોઈએ, કરણવિના શબ્દાદિ વિષયોનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ, તેથી શબ્દજ્ઞાનના કરણરૂપ શ્રોત્રેન્દ્રિયનું, સ્પર્શજ્ઞાનના કરણરૂપ સ્પર્શેન્દ્રિયનું, (ત્વર્ગિન્દ્રિયનું,) રૂપજ્ઞાનના કરણરૂપ નેત્રેન્દ્રિયનું, રસજ્ઞાનના કરણરૂપ રસનેન્દ્રિયનું અને ગંધજ્ઞાનના કરણરૂપ નાસિકેન્દ્રિયનું આપણને અનુમાનવડે જ્ઞાન થાય છે. એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અપંચીકૃત પંચમહાભૂતના કાર્યરૂપ છે તેથી તેઓ અતિસૂક્ષ્મ છે, માટે તેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સંભવી શકે નહિ. ૭

સાતમા શ્લોકના ચોથા ચરણમાં પ્રાયઃ (બહુધા) એમ કહીને “ઇન્દ્રિયો બહુધા બહિર્બુધ થઇને ઢોડે છે” એમ કહ્યું છે તેથી ક્યારેક તે અંતરનાં વિષયોને પણ બહારી શકે છે એમ અર્થમાં જણાય છે. તે વાત હવે નીચેના બે શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે:-

કદાચિત્પિહિતે કર્ણે શ્રૂયતે શબ્દ આંતરઃ ।

પ્રાણવાયૌ જાઠરાગ્નૌ જલપાનેઽન્નમક્ષણે ॥ ૮ ॥

વ્યજ્યંતે હ્યાંતરાઃ સ્પર્શા મીલને ચાંતરં તમઃ ।

ઉદ્ગારે રસગંધૌ ચેત્યક્ષાણામાંતરગ્રહઃ ॥ ૯ ॥

કદાચિત્ કર્ણે પિહિતે પ્રાણવાયૌ [ચ] જાઠરાગ્નૌ [વિદ્યમાનઃ] આંતરઃ શબ્દઃ શ્રૂયતે, જલપાને હિ અન્નમક્ષણે આંતરાઃ સ્પર્શાઃ વ્યજ્યંતે, ચ [નેત્રયોઃ] મીલને આંતરં તમઃ [મતીયતે,] ચ ઉદ્ગારે રસગંધૌ [અનુભૂયેતે] इति અક્ષાણાં આંતરગ્રહઃ [અસ્તિ] ॥

ક્યારેક કાનને આંગળીઓવડે કે ખીબા કોઈ સાધનવડે ગંધ કરવામાં આવે છે ત્યારે પ્રાણવાયુમાં અને જઠરાગ્નિમાં રહેલો સૂક્ષ્મરહેલો અંતરનો શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે, ઠંડું કે જીતુ પાણી પીવાથી અને ઠંડા કે જીતનાં અન્નનું ભક્ષણ કરવાથી શરીરની અંતરના સ્પર્શો જાણવામાં આવે છે, આંખો વીંચવાથી શરીરની અંતરના અંધકારનું જ્ઞાન થાય છે, અને ઓડકાર આવવાથી શરીરની અંતરના રસનું જે ગંધનું જ્ઞાન થાય છે. એ પ્રમાણે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને શરીરની અંતરના વિષયોનો અનુભવ થાય છે. ૮-૯

વાણી આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોનો સહભાવ જણાવતાપહેલાં તેમની ક્રિયાઓને નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

પંચોક્ત્યાદાનગમનવિસર્ગાનંદકાઃ ક્રિયાઃ ।

કૃપિવાણિજ્યસેવાયાઃ પંચસ્વંતર્ભવંતિ હિ ॥ ૧૦ ॥

ઉત્ત્યાદાનગમનવિસર્ગાનંદકાઃ હિ પંચ ક્રિયાઃ, કૃપિવાણિજ્યસેવાદ્યાઃ પંચસુ અંતર્ભવંતિ ॥

ખોલવું, લેવું, ઝોક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવું, મલનો ત્યાગ કરવો, અને સ્પર્શસુખનો અનુભવ કરવો આ બધું પ્રસિદ્ધ પાંચ ક્રિયાઓ છે. ખેતી, વ્યાપાર અને સેવા આદિ બીજી ક્રિયાઓ ઉપર જણાવેલી પાંચ ક્રિયાઓની અંતર આવી જાય છે.

ખોલવું આદિ પાંચ ક્રિયાઓ વાણી આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોની છે. બીજી બધી ક્રિયાઓ એ પાંચ ક્રિયાઓની અંતર આવી જાય છે. કર્મેન્દ્રિયોનો સહ-ભાવ પણ તેમનાં કાર્યોવડે અનુમાનપ્રમાણથી જાણવામાં આવે છે. ૧૦

એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનાં નામોને અને તેમનાં ગોલકોને કહે છે:—

વાકપાણિપાદપાયૂપસ્થૈરક્ષૈસ્તત્ક્રિયાજનિઃ ।

મુખાદિગોલકેષ્વાસ્તે તત્કર્મેન્દ્રિયપંચકમ્ ॥ ૧૧ ॥

વાકપાણિપાદપાયૂપસ્થૈઃ અક્ષૈઃ તત્ક્રિયાજનિઃ [ભવંતિ,] તત્ કર્મેન્દ્રિયપંચકં મુખાદિગોલકેષુ આસ્તે ॥

વાણી, હાથ, પગ, શિશ્ન અને ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોવડે ઉપર જણાવેલી પાંચ ક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અનુક્રમે મુખ, હાથ, પગ, ઉપસ્થ અને ગુદાસ્થાનમાં રહે છે. ૧૧

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને પ્રેરણા કરનાર મનનું સ્થાન અને તેનું કર્મ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

મનો દર્શેન્દ્રિયાધ્યક્ષં હૃત્પદ્મગોલકે સ્થિતમ્ ।

તત્ત્રાંતઃકરણં વાહ્યેષ્વસ્વાતંત્ર્યાદિનેન્દ્રિયૈઃ ॥ ૧૨ ॥

દર્શેન્દ્રિયાધ્યક્ષં મનઃ હૃત્પદ્મગોલકે સ્થિતમ્, ચ હૃદ્રિપૈઃ વિના વાહ્યેષુ અસ્વા-તંત્ર્યાત્ તત્ અંતઃકરણં ॥

મન એ પૂર્વોક્ત કથ ઇન્દ્રિયોનું અધ્યક્ષ એટલે પ્રેરક છે. એ મન હૃદય-કમલરૂપી સ્થાનમાં રહેલું છે. તે મન ઇન્દ્રિયોના સાહાય્યવિના બહારના વિષયોમાં સ્વતંત્ર ન હોવાથી તેને અંતઃકરણ એટલે અંતર-ઇન્દ્રિય કહે છે.

મનની પ્રેરણાવિના અથવા સાહાય્યવિના ઇન્દ્રિયોની ચેતચેતાના વિષયો-ભણી પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, માટે મનને ઇન્દ્રિયોના સ્વામિરૂપે કહેવા છે. એ મન એ પાંચજીઓ ભેળી યાય છે તેની પાછળના અવકાશમાં (હૃત્પદ્મમાં) પ્રધાનપણે રહે છે. એ મન ઇન્દ્રિયોના સાહાય્યવિના બહારના વિષયોનું જ્ઞાન સ્વતંત્રપણે મેળવી શકતું નથી, અને અંતરનાં યુગલુગાદિનું જ્ઞાન સ્વતંત્રપણે મેળવી શકે છે તેથી તેને અંતઃકરણ કહેવામાં આવે છે.

વેદાંતસિદ્ધાંતપ્રમાણે મન આખા શરીરમાં રહેલું છે, માત્ર હૃદયમાંજ તે રહેલું નથી, પણ હૃદયસ્થાનમાં તેની પ્રધાનપણે સ્થિતિ છે તેથી મનનું હૃતપદ્મ એ સ્થાન કહ્યું છે. ૧૨

મનને ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી કહેવાના કારણનું અને શુભોવડે તેમાં થતી વિક્રિયાનું વર્ણન કરે છે:—

અક્ષેષ્વર્થાર્પિતેષ્વેતદ્ગુણદોષવિચારકમ્ ।

સત્ત્વં રજસ્તમશ્ચાસ્ય ગુણા વિક્રિયતે હિ તૈઃ ॥ ૧૩ ॥

અક્ષેષુ અર્થાર્પિતેષુ એતત્ [મનઃ] ગુણદોષવિચારકં [भवति,] अस्य सत्त्वं रजः च तमः गुणाः [सन्ति,] हि तैः [तत्] विक्रियते ॥

ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોમાં જોડાય છે ત્યારે આ મન તે વિષયોમાં રહેલા શુભદોષોનો વિચાર કરનારુ થાય છે તેથી પણ તે ઇન્દ્રિયોના સ્વામિરૂપે ગણાય છે. આ મનના સત્ત્વગુણ, રજ્જેગુણ અને તમોગુણ એવા ત્રણ શુભો છે, ને તે શુભોવડે એ મન વિકાર પામે છે.

વિષયોમાં રહેલા શુભદોષોને ઓગાદિ ઇન્દ્રિયો બાણી શકતી નથી. તેમનામાં માત્ર વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાનુંજ સામર્થ્ય છે. ત્યારે વિષયોના શુભપણાને અને અશુભપણાને કોણ બાણે છે? એમ શકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે વિષયોમાં રહેલા શુભદોષોનો વિચાર કરનારું મન છે, તે મન સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણવાળું છે, કેમકે તે ગુણના યોગવડે ક્યારેક તે વૈરાગ્યવાળું, ક્યારેક કામક્રોધાદિવાળું ને ક્યારેક આલસ્યપ્રમાદાદિવાળું જણાય છે. ૧૩

સત્ત્વાદિ શુભોવડે થનારાં મનનાં કાર્યોને નીચેના ઔદમ શ્લોકમાં વર્ણવે છે:—

वैराग्यं क्षांतिरौदार्यमित्याद्याः सत्त्वसंभवाः ।

कामक्रोधौ लोभयत्नावित्याद्याः रजसोत्थिताः ॥

आलस्यभ्रांतितंद्राद्या विकारास्तमसोत्थिताः ॥ ૧૪ ॥

વૈરાગ્યં ક્ષાંતિઃ ઔદાર્યં ઇત્યાદ્યાઃ સત્ત્વસંભવાઃ, કામક્રોધૌ લોભયત્નો વૈરાગ્ય ઇત્યાદ્યાઃ રજસા ઉત્થિતાઃ, [तथा] आलस्यभ्रांतितंद्राद्याः विकाराः तमसा उत्थिताः ॥

વૈરાગ્ય, ક્ષમા અને ઉદારતા ઇત્યાદિ સત્ત્વગુણમાંથી ઉપજેલાં કાર્યો છે, કામ, ક્રોધ, લોભ અને પ્રયત્ન આદિ રજ્જેગુણમાંથી ઉપજેલાં કાર્યો છે, અને આલસ્ય, ભ્રાંતિ અને તંદ્રા ઇત્યાદિ તમોગુણમાંથી ઉપજેલાં કાર્યો છે,

વિવેકાદિ ચાર જ્ઞાનના સાધનો, અમાનીપણુ ઇત્યાદિ જ્ઞાનના વીશ સાધનો તથા છવીશ પ્રકારની અભ્યાદિ દૈવી-સપત્તિ એ પણ સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ છે.

ગર્વ, હાસ્ય, અહંતા, ગમતા અને કોઈ પણ કામમા પ્રવૃત્તિ એ પણ રજેગુણના કાર્યો છે, અને પદાર્થનું અજ્ઞાન, પ્રાપ્ત કામમા અપ્રવૃત્તિ, દૃપણપ્રાર્થ, અસત્ય, બીબ્બને પીડા કરવી, કલહ, ચિન્તા, દીનતા ને ભય આ પણ તમોગુણના કાર્યો છે ૧૪

એ ત્રણ ગુણોવડે થનારા પરિણામોને જણાવે છે -

સાત્ત્વિકૈઃ પુણ્યનિષ્પત્તિઃ પાપોત્પત્તિશ્ચ રાજસૈઃ ।

તામસૈર્નોભયં કિંતુ વૃથાયુઃક્ષયણં ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥

સાત્ત્વિકૈઃ પુણ્યનિષ્પત્તિઃ, ચ રાજસૈઃ પાપોત્પત્તિઃ [ભવતિ, તુ] તામસૈઃ ઉભયં [અપિ] ન [ભવતિ,] કિંતુ વૃથા આયુઃક્ષયણં ભવેત્ ॥

સત્ત્વગુણના વૈરાગ્યાદિ કાર્યોવડે પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, રજેગુણના કાર્યોરૂપ કામાદિવડે પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તમોગુણના કાર્યોરૂપ આલસ્ય આદિવડે પુણ્ય કે પાપ એ બેમાનું કાંઈ પણ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતું નથી, કિંતુ આયુષ્યનો વૃથા ક્ષય થાય છે ૧૫

હવે અત કરણનો અને ઇદ્રિયોનો નિયામક કોણ છે તે નીચેના અર્ધી શ્લોકવડે જણાવે છે —

અત્રાહંપ્રત્યયી કર્તૈત્યેવં લોકે વ્યવસ્થિતિઃ ॥ ૧૬ ॥

અત્ર અહમ્પ્રત્યયી કર્તા [હિ] લોકે ઇતિ એવ વ્યવસ્થિતિઃ [અસ્તિ] ॥

આ અત કરણાદિમા હું એવું અભિમાન રાખનારો જે જીવાત્મા છે તે સર્વમા મુખ્ય હોવાથી કર્તા એટલે તેમનો સ્વામી ગણાય છે, કેમકે લોકમા આવી વ્યવસ્થા બેવામા આવે છે ૧૬

હવે સ્થૂલપદાર્થનું અને સૂક્ષ્મપદાર્થનું ભૌતિકપણું કેવી રીતે જાણવામા આવે છે તે જણાવે છે —

સ્પષ્ટશબ્દાદિયુક્તેષુ ભૌતિકત્વમતિસ્ફુટમ્ ।

અક્ષાદાવપિ તચ્છાસ્ત્રયુક્તિભ્યામવધાર્યતામ્ ॥ ૧૭ ॥

સ્પષ્ટશબ્દાદિયુક્તેષુ [વસ્તુ] ભૌતિકત્વં અતિસ્ફુટં [દ્રશ્યતે] તદ્ અક્ષાદૌ મપિ સાસ્ત્રયુક્તિભ્યા અવધાર્યતામ્ ॥

પ્રતીત થનારા શબ્દાદિ ગુણોથી યુક્ત ઘટાદિ પદાર્થોમાં ભૌતિકપણું અતિસ્પષ્ટ જણાય છે. ઇન્દ્રિયાદિમાં તે ભૌતિકપણું મુમુક્ષુએ શાસ્ત્ર અને યુક્તિ-વડે નક્કી કરવું.

ભૌતિકપણું એટલે ભૂતોનું કાર્યપણું. ઘટાદિક ભૌતિક પદાર્થો શબ્દરૂપથી ઇત્યાદિ પાંચ ગુણોવાળા હોય છે તેથી તેઓનું ભૌતિકપણું મનુષ્યને સ્પષ્ટરીતે જાણવામાં આવે છે, પણ કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને પ્રાણનું ભૌતિક-પણું પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી મનુષ્યોને જાણવામાં આવતું નથી, તે માત્ર શાસ્ત્ર અને યુક્તિવડે જાણવામાં આવે છે. મન અત્રના કાર્યરૂપ છે, અને પ્રાણ જલના કાર્યરૂપ છે એમ છાંદોગ્યઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે. એ શ્રુતિથી મન અને પ્રાણનું ભૌતિકપણું સિદ્ધ થાય છે. યુદ્ધિ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો મનમાં સમાવેશ થાય છે, અને કર્મેન્દ્રિયોનો પ્રાણમાં સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું. જેમ માટીવિના ઘડાની સિદ્ધિ થાય નહિ તેમ કારણરૂપ પાંચ ભૂતોના સહ-ભાવવિના કાર્યરૂપ ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ ને પ્રાણનો સહભાવ સિદ્ધ થાય નહિ એ યુક્તિવડે ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને પ્રાણનું ભૌતિકપણું જાણવામાં આવે છે. ૧૭

“સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્” (હે પ્રિયદર્શન ચેતકેતો ! આ જગત્ ઉત્પત્તિની પૂર્વે સદૃષ્ય હતું,) આ શ્રુતિમાં જે इदं (આ) શબ્દ છે તેનો અર્થ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

एकादशेन्द्रियैर्युक्त्या शास्त्रेणाप्यवगम्यते ।

यावत्किञ्चिद्भवेदेतदिदंशब्दોदितं जगत् ॥ ૧૮ ॥

एकादशेन्द्रियैः युक्त्या शास्त्रेण अपि यावत् किञ्चित् जगत् अवगम्यते एतत् इदंशब्दोदितं भवेत् ॥

મન, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો એ અગિયાર ઇન્દ્રિયોવડે, અનુમાનાદિરૂપ યુક્તિવડે અને વેદાદિ શાસ્ત્રવડે જેટલું જગત્ આપણા જાણવા-માં આવે છે તે સર્વ જગત્ શ્રુતિમાંના इदं (આ) એ શબ્દવડે કહેલું છે, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષપ્રમાણવડે, અનુમાન આદિ પ્રમાણવડે અને શબ્દપ્રમાણવડે જે કાંઈ જગત્ મનુષ્યાદિના જાણવામાં આવે છે તે સર્વ છાંદોગ્યશ્રુતિમાંના ‘આ’ શબ્દવડે કહેલ છે. ૧૮

ઉપર જણાવેલી શ્રુતિને નીચેના શ્લોકમાં અર્થથી કહે છે:—

इदं सर्वं पुरा सृष्टेरेकमेवाद्वितीयकम् ।

सदेवासीन्नामरूपे नास्तमित्यारुणेर्वचः ॥ ૧૯ ॥

છટ્ટે: પુરા इदं सर्वं एक एव अद्वितीयकं सत् एव आसीत्, नामरूपे न
आस्ताम् इति आरुणे: वच: [अस्ति] ॥

આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે આ નામરૂપાત્મક સર્વ જગત એકજ અ-
દ્વિતીય ને સદ્રૂપજ હેતું, એ વેલા નામરૂપ નહોતાં એમ છાંદોગ્યઉપનિષદના છઠ્ઠા
પ્રપાઠકમાં અરુણિના પુત્ર ભગવાન ઉદાલકનું પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુપ્રતિ
વચન છે. ૧૯

ઉપરના શ્લોકમાં જે ‘એક’, ‘એવ’ અને ‘અદ્વિતીય’ એ ત્રણ શબ્દો
આવેલા છે એ ત્રણ શબ્દોવડે બ્રહ્માં લોકવિષે એવામાં આવતા ત્રણ પ્રકારના
લેહો નથી એમ જણાવવું છે માટે પ્રથમ લૌકિક ત્રણ લેહનું નિરૂપણ કરે છે:—

वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।

वृक्षांतरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ ૨૦ ॥

वृक्षस्य पत्रपुष्पफलादिभिः स्वगतः भेदः, वृक्षांतरात् सजातीयः [भेदः,]
शिलादितः विजातीयः [भेदः अस्ति] ॥

ઝાડનો પોતાનાં પાંદડાં, ફૂલો અને ફલો આદિથી જે લેહ છે તે સ્વગત
(પોતામાં રહેલો) લેહ કહેવાય છે, તે ઝાડનો બીજા જાતનાં ઝાડોથી જે લેહ
છે તે સજાતીયલેહ કહેવાય છે, અને તે ઝાડનો ઝાડની જાતિથી ભિન્ન જે
પથ્થર ને માટી ઇત્યાદિ પદાર્થોથી લેહ છે તે વિજાતીયલેહ કહેવાય છે. એવી
રીતે જડપદાર્થોમાં સ્વગત, સજાતીય અને વિજાતીય એવા ત્રણ લેહો હોય છે. ૨૦

એ ત્રણ પ્રકારના લેહો સદ્રૂપ બ્રહ્માં નથી એમ નીચેના શ્લોકવડે
નિરૂપણ કરે છે:—

तथा सद्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते ।

ऐक्यावधारणद्वैतप्रतिपेक्षिभिः क्रमात् ॥ ૨૧ ॥

तथा सद्वस्तुनः प्राप्तं भेदत्रयं ऐक्यावधारणद्वैतप्रतिपेक्षैः त्रिभिः [शब्दैः]
क्रमात् निवार्यते ॥

એવી રીતે સદસ્તુરૂપ બ્રહ્માં અજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થનારા ત્રણ લૌકિક
લેહોનું એકપણું, નિશ્ચય અને દ્વૈતનું નિરાકરણ એ ત્રણ શબ્દોવડે કમપૂર્વક
નિવારણ કરાય છે.

“ एकमेवाद्वितीयं ” એ શ્રુતિમાંના ‘એક’ એ શબ્દવડે બ્રહ્મનું એકપણું
ઐતલે સ્વગતલેહરહિતપણું, ‘એવ’ એ શબ્દવડે એકપણુનો નિશ્ચય ઐતલે
સજાતીયલેહરહિતપણું અને અદ્વિતીય એ શબ્દવડે બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજા વસ્તુનો

નિષેધ એટલે વિજાતીયલેદરહિતપણું જણાવ્યું છે. એવી રીતે બ્રહ્મમાં ત્રણ પ્રકારના લોકિક લેદો નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. ૨૧

સદ્રૂપ બ્રહ્મ નિરવયવ હોવાથી તેમાં સ્વગતલેદ સંભવી શકતો નથી એમ જણાવે છે:—

સતો નાવયવાઃ શંક્યાસ્તદંશસ્યાનિરૂપણાત્ ।

નામરૂપે ન તસ્યાંશૌ તયોરદ્યાપ્યનુદ્ભવાત્ ॥૨૨ ॥

તદંશસ્ય અનિરૂપણાત્ સતઃ અવયવાઃ ન શંક્યાઃ, અદ્યાપિ તયોઃ અનુદ્ભવાત્ નામરૂપે તસ્ય અંશૌ ન ॥

સદ્રૂપ બ્રહ્મના અંશની કોઈ પણ પ્રમાણેવડે સિદ્ધિ થતી નથી તેથી તે બ્રહ્મમાં અવયવો છે એવી શંકા કરવી થોડી નથી. આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે વર્તમાનમાં પ્રતીત થતાં નામરૂપની ઉત્પત્તિ નહિ થયેલી હોવાથી નામ અને રૂપ એ બ્રહ્મના અંશો છે એમ કહી શકાય નહિ. સત્, ચિત્ અને આનંદ આદિ સદ્રૂપ બ્રહ્મના અવયવો નથી, પણ સદ્રૂપ બ્રહ્મના સ્વભાવ છે. ૨૨

જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે નામરૂપનો અભાવ શાથી હોય છે તે નીચેનાં શ્લોકથી કહે છે:—

નામરૂપોદ્ભવસ્યૈવ સૃષ્ટિત્વાત્સૃષ્ટિતઃ પુરા ।

ન તયોરુદ્ભવસ્તસ્માન્નિરંશં સઘથા વિયત્ ॥ ૨૩ ॥

નામરૂપોદ્ભવસ્ય એવ સૃષ્ટિત્વાત્ સૃષ્ટિતઃ પુરા તયોઃ ઉદ્ભવઃ ન, તસ્માત્ યથા વિયત્ તથા સત્ નિરંશં [અસ્તિ] ॥

નામરૂપની ઉત્પત્તિનુંજ સૃષ્ટિપણું હોવાથી અર્થાત્ નામરૂપની ઉત્પત્તિ થવી એજ જગત્ હોવાથી જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે નામરૂપની ઉત્પત્તિ હોતી નથી તેથી જેમ આકાશ નિરવયવ છે તેમ સદ્રૂપ બ્રહ્મ પણ નિરવયવજ છે.

સદ્રૂપ બ્રહ્મ સ્વગતલેદરહિત છે, અવયવરહિત હોવાથી, જે જે વસ્તુ અવયવરહિત હોય છે તે તે વસ્તુ સ્વગતલેદરહિત હોય છે, જેમ આકાશ. એ અનુમાનપ્રમાણુવડે બ્રહ્મનું સ્વગતલેદરહિતપણું સિદ્ધ થાય છે. ૨૩

આગળ કહેલી શ્રુતિર્માના પથ (જ) એ શબ્દવડે બ્રહ્મની સજાતીયલેદનું નિવારણ કરાય છે એમ જણાવે છે:—

સદંતરં સજાતીયં ન વૈલક્ષણ્યવર્જનાત્ ।

નામરૂપોપાધિભેદં વિના નૈવ સતો મિદા ॥ ૨૪ ॥

વૈલક્ષણ્યવર્જનાત્ સદંતરં સજાતીયં ન, નામરૂપોપાધિભેદં વિના સતઃ મિદા ન એવ ॥

સદ્રૂપ પ્રદક્ષમાં વિવક્ષણપણાના અભાવથી સદ્રૂપ પ્રદક્ષથી ભિન્ન તેના જેવું બીજું કંઈ નથી. નામ તથા રૂપ આ ઉપાધિના ભેદવિના સદ્રૂપ પ્રદક્ષનો ભેદ કદીપણ સંભવી શકતો નથી.

જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સદ્રૂપ પ્રદક્ષથી ભિન્ન બીજી કંઈ પણ વિવક્ષણ વસ્તુ ન હોવાથી પ્રદક્ષમાં સંભતીયભેદ સંભવી શકે નહિ. વર્તમાનમાં એ પ્રદક્ષમાં નામરૂપ ઉપાધિવડે જે ભેદો પ્રતીત થાય છે તે ભેદો ઉપાધિવડે પ્રતીત થતા હોવાથી કલ્પિત છે, સત્ય નથી, તેથી તે ભેદો પ્રદક્ષમાં સંભતીયભેદ ઉપજવી શકે નહિ. જેમ ઘટાદિ ઉપાધિવડે આકાશમાં સંભતીયભેદ સંભવી શકતો નથી, તેમ નામરૂપના પૃથક્પણાવડે પ્રદક્ષમાં સંભતીયભેદ સંભવી શકે નહિ. ૨૪ પ્રદક્ષમાં વિભતીયભેદ પણ સંભવી શકતો નથી એમ કહે છે:—

વિજાતીયમસત્તત્તુ ન સ્વસ્તીતિ ગમ્યતે ।

નાસ્ત્યાતઃ પ્રતિયોગિત્વં વિજાતીયાઙ્ગિદા કુતઃ ॥ ૨૫ ॥

વિજાતીયં અસત્ તત્તુ અસ્તિત્વં સ્વસ્તીતિ ગમ્યતે, અતઃ અસ્ય પ્રતિયોગિત્વં ન, [તત્તુ :] વિજાતીયાઙ્ગ મિદા કુતઃ ? ॥

સત્થી વિભતીય જે અસત્ તે તો છે એમ કદીપણ જણાતું નથી, આથી આનું પ્રતિયોગીપણું થઈ શકતું નથી, તો પછી તે વિભતીયથી સત્નો ભેદ કેવી રીતે થઈ શકે ? નજ થઈ શકે.

સત્થી વિપરીત તો અસત્ એટલે શૂન્ય છે. તે અભાવરૂપ હોવાથી એમ કદી શકાય નહિ. અભાવ વિદ્યમાન પદાર્થનો વિરોધી થઈ શકે નહિ, તેથી નામરૂપાત્મક અસત્ પદાર્થ સદ્રૂપ પ્રદક્ષમાં વિભતીયભેદ ઉપજવી શકે નહિ. ૨૫

સૃષ્ટિની પૂર્વે સદ્રૂપ પ્રદક્ષ હતું એમ સિદ્ધ થયું. હવે એ વિષયમાં શૂન્યવાદીઓનો “સૃષ્ટિની પૂર્વે અસત્ હતું” એવો અત છે એમ જણાવે છે:—

एकमेवाद्वितीयं सत्सिद्धमत्र तु केचन ।

विह्वला असदेवेदं पुरासीदित्यवर्णयन् ॥ २६ ॥

સત્ એક એવ અદ્વિતીયં સિદ્ધ, અત્ર તુ કેચન વિહ્વલાઃ इदं પુરા અસત્ એવ આસીત્ત્વં ઇતિ અવર્ણયન્ ॥

એવી રીતે સદ્રૂપ પ્રદક્ષ સ્વગત, સંભતીય અને વિભતીય આ ત્રણ ભેદથી રહિત એમ શ્રુતિ, યુક્તિ અને વિદ્વાનોના અનુભવથી સિદ્ધ થયું, પણ અહીં કંઈ શૂન્યવાદીઓ (અસદ્રૂપ શૂન્યજ પરમતત્ત્વ એમ માનનારા માધ્યમિક બૌદ્ધો) શ્રુતિજોના આશ્રયને અભાવે બ્યાકુલ થઈને “આ જગત્ પૂર્વે અસત્ હતું” એમ નિરૂપણ કરે છે. ૨૬

શૂન્યવાદીઓના વ્યાકુલપણને દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

મગ્નસ્યાવ્યૌ યથાક્ષાણિ વિહ્વલानि तथास्य धीः ।

अखंडैकरसं श्रुत्वा निष्प्रचारा विभेत्यतः ॥ ૨૭ ॥

અવ્યૌ મગ્નસ્ય અક્ષાણિ યથા વિહ્વલानિ [ભવંતિ,] તથા અસ્ય ધીઃ અખંડૈકરસં શ્રુત્વા નિષ્પ્રચારા [સતી] અતઃ વિભેતિ ॥

સાગરમાં ડુબેલા મનુષ્યની ઇદ્રિયો જેમ વ્યાકુલ થાય છે તેમ આ શૂન્યવાદીઓની બુદ્ધિ પ્રહ્લ અખંડ ને એકરસ છે એવું સાંભળીને ગતિવિનાની થઈને આ પ્રહ્લરૂપ વસ્તુથી બીએ છે.

શૂન્યવાદીની બુદ્ધિને અખંડ અને એકરસ પ્રહ્લ સમજી શકાતું નથી તેથી તેની બુદ્ધિ પ્રહ્લનું એવું સ્વરૂપ સાંભળી કુંઠિત થઈ જાય છે, અને પ્રહ્લતરૂપ નહિ સમજવાથી તેને પ્રતિકૂલ માની તેની બુદ્ધિને ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭ ભગવાન ગૌડપાદાચાર્ય પણ સાકારપ્રહ્લમાં નિષ્ઠા રાખનારાઓમાટે પણ એમજ કહે છે એમ જણાવે છે:—

गौडाचार्या निर्विकल्पे समाधावन्ययोगिनाम् ।

साकारब्रह्मनिष्ठानामत्यंतं भयमूचिरे ॥ ૨૮ ॥

ગૌડાચાર્યાઃ નિર્વિકલ્પે સમાધૌ સાકારબ્રહ્મનિષ્ઠાનાં અન્યયોગિનાં અત્યંતં ભયં ડૂચિરે ॥

ભગવાન ગૌડપાદાચાર્યે (શ્રીમચ્છંકરાચાર્યજીના પરમગુરુએ) સાકારપ્રહ્લમાં સત્યપણની બુદ્ધિ રાખનારા બીજા 'ઉપાસકોને આ નિર્વિકલ્પસમાધિથી અત્યંત ભય થાય છે એમ કહ્યું છે. ૨૮

ભગવાન ગૌડપાદાચાર્યે માંડૂક્યોપનિષદ્ઉપર જે કારિકાઓ રચી છે તેમાંની નીચેની કારિકા લઈને ઉપર કહેલો અર્થ એ કારિકામાં જણાવ્યો છે એમ અર્થથી કહે છે:—

अस्पर्शयोगो नामैष दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

योगिनो विभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ ૨૯ ॥

અસ્પર્શયોગઃ નામ ઈષઃ [યોગઃ] સર્વયોગિભિઃ દુર્દર્શઃ, હિ અભયે ભયદર્શિનઃ યોગિનઃ અસ્માત્ વિભ્યતિ ॥

અસ્પર્શયોગ આ નામનો જે નિર્વિકલ્પસમાધિ છે તે આ સમાધિ સાકાર-પ્રહ્લનું ધ્યાન કરનારા સર્વ યોગીઓને પ્રાપ્ત ન થઈ શકે એવા છે, કારણકે

ભયરહિત આ બ્રહ્મમાં ભય જોનારા તે યોગીઓ ભયની કલ્પના કરીને આ નિર્વિકલ્પસમાધિથી ભય પામે છે. ૨૯

પૂન્યથરણ શ્રીશંકરાચાર્યજીએ પણ એમજ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

ભગવત્પૂજ્યપાદાશ્ચ શુષ્કતર્કપટ્ટનમૂન ॥

આહુર્માધ્યમિકાન્ત્રાંતાનર્ચિત્યેઽસ્મિન્સદાત્મનિ ॥ ૩૦ ॥

ચ ભગવત્પૂજ્યપાદાઃ અમૂન શુષ્કતર્કપટ્ટન માધ્યમિકાન્ અસ્મિન્ અર્ચિત્યે સદાત્મનિ ત્રાંતાન આહુઃ ॥

વળી ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યજીએ પણ સૂકા (શ્રુતિસ્મૃતિના આધાર-વિનાશ) તરફ કરવામાં અતિચતુર એવા આ માધ્યમિકોને (શૂન્યવાદીઓને) આ અર્ચિત્ય સદૃષ આત્મામાં તેઓ ધ્રાંતિ પામેલા છે એમ કહેલું છે. ૩૦

વાર્તિકકારનો એટલે શુદ્ધશચાર્યનો પણ એવોજ અભિપ્રાય છે એમ તેમના નીચેના વાર્તિકથી (પ્રલોકથી) જણાવે છે:—

અનાદત્ય શ્રુતિં મૌર્ખ્યાદિમે વૌદ્ધાસ્તમસ્વિનઃ ।

આપેદિરે નિરાત્મત્વમનુમાનૈકચક્ષુષઃ ॥ ૩૧ ॥

इमे तमस्विनः बौद्धाः मोर्ख्यात् श्रुतिं अनादत्य अनुमानैकचक्षुषः निरात्म-त्वम् आपेदिरे ॥

આ અજ્ઞાની બૌદ્ધો (બુદ્ધમતને અનુસરનારાઓ) મૂર્ખપણાથી વેદવચનને અનાદર કરીને માત્ર અનુમાનપ્રમાણને માનનારા થઈ આત્મરહિતપણાને (શૂન્યપણાને) પ્રાપ્ત થયા છે, અર્થાત્ એક શૂન્યજ સત્ય છે એમ માનવા લાગ્યા છે. ૩૧

શૂન્યવાદીને પ્રશ્ન કરીને તેના મતનું અસત્યપણું જણાવે છે:—

શૂન્યમાસીદિતિ રૂપે સઘોગં વા સદાત્મતામ્ ।

શૂન્યસ્ય ન તુ તદ્યુક્તમુખ્યં વ્યાહતત્ત્વતઃ ॥ ૩૨ ॥

[हे माध्यमिक !] ‘शून्यं आसीत्’ इति सघोगं रूपे, वा सदात्मतां ? व्याहृतत्वतः तत् उभयं तु शून्यस्य न युक्तम् ॥

હે શૂન્યવાદી ! “ જગત્ની પૂર્વે શૂન્ય હતું ” આ વાક્યવડે તું શૂન્યને સત્તા નેપથ્યવાળું કહે છે ? કે તેના સદૃષપણાને કહે છે ? વ્યાઘાતદોષ આવવાથી શૂન્યમાં તે જને પણ સલવતા નથી.

શૂન્ય (અભાવ) અને સત્ (ભાવ) વિપરીત હોવાથી શૂન્ય સત્તા

સંબંધવાળું સંભવી શકે નહિ, અને શૂન્ય ને સત્ વિપરીતરૂપ હોવાથી શૂન્ય સદ્રૂપ પણ ઘટી શકે નહિ, તેથી “સૃષ્ટિની પૂર્વે અસત હતું” એમ કહી શકાય નહિ. ૩૨

એ વ્યાધાતદોષ કેવી રીતે આવે છે તે નીચેના શ્લોકથી દર્શાવેલા આપીને જણાવે છે:—

ન યુક્તસ્તમસા સૂર્યો નાપિ ચાસૌ તમોમયઃ ।

સચ્છૂન્યયોર્વિરોધિત્વાચ્છૂન્યમાસીત્કથં વદ ॥ ૩૩ ॥

સૂર્યઃ તમસા યુક્તઃ ન, ચ અસૌ તમોમયઃ અપિ ન, સચ્છૂન્યયોઃ (સત્શૂન્યયોઃ) વિરોધિત્વાત્ શૂન્યં આસીત્ [ઈતિ] કથં ? વદ ॥

‘સૂર્ય અંધકારથી યુક્ત હોતો નથી, તેમ જા સૂર્ય અંધકારરૂપ પણ હોતો નથી, તો ઘટી સદ્રૂપ બ્રહ્મ અને શૂન્ય એ બંનેનું સૂર્ય અને અંધકારની પેઠે વિરોધીપણું હોવાથી “સૃષ્ટિની પૂર્વે શૂન્ય હતું” એમ કેમ સંભવી શકે? તે કહે. ૩૩

“જે સદ્રૂપ બ્રહ્મમાં શૂન્યનો સદ્ભાવ ન ઘટે, તો તમારા નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મમાં આકાશાદિનું અસ્તિત્વ કેવી રીતે સંભવી શકે?” એમ જે વાદી કહે તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

વિવિદાદેર્નામરૂપે માયયા સુવિકલ્પિતે ।

શૂન્યસ્ય નામરૂપે ચ તથા ચેજીવ્યતાં ચિરમ્ ॥ ૩૪ ॥

વિવિદાદેઃ નામરૂપે માયયા સુવિકલ્પિતે, શૂન્યસ્ય નામરૂપે ચ તથા [ઈતિ] ચેત્ ચિરં જીવ્યતામ્ ॥

આકાશાદિ ભૂતોનાં નામ અને રૂપ બ્રહ્મમાં માયાવડે સારી રીતે કલ્પેલાં છે, જે તમે શૂન્યનાં નામ અને રૂપ પણ તેવાજ માનતા હો, અર્થાત્ બ્રહ્મમાં માયાવડે કલ્પિત માનતા હો, તો તમે કાંચો વખત (સો વર્ષ) જીવતા રહો, અર્થાત્ તમારું માનવું તમારા સિદ્ધાંતરૂપ નહિ રહેતાં અમારા સિદ્ધાંતને અનુકૂલ થયું, એટલે અમે તમને આશીર્વાદ આપીએ છીએ. ૩૪

શૂન્યના નામરૂપની પેઠે સદ્રૂપ બ્રહ્મનાં નામરૂપ કલ્પિત નથી એમ શકાસમાધાનપૂર્વક જણાવે છે:—

સતોઽપિ નામરૂપે દ્વે કલ્પિતે ચેત્તદા વદ ।

કુત્રેતિ નિરધિષ્ઠાનો ન ભ્રમઃ ક્વચિદીક્ષ્યતે ॥ ૩૫ ॥

સતઃ અપિ નામરૂપે દ્વે કલ્પિતે ઇતિ ચેત્, તદા કુત્ર ? [ઈતિ] વદ, [યતઃ નિરધિષ્ઠાન ભ્રમઃ ક્વચિત્ ન ઈક્ષ્યતે ॥

સદ્રૂપ પ્રદ્ધનાં નામ અને રૂપ એ બંને પણ કલ્પિત છે એમ જો તમે કહો તો તે બંને કયા અધિષ્ઠાનમાં કલ્પિત છે તે કહો, કેમકે કોઈ પણ સ્થલે અધિષ્ઠાનવિના ભ્રાંતિ જોવામાં આવતી નથી.

સદ્વસ્તુનાં નામરૂપ જો કલ્પિત હોય તો તે સદ્વસ્તુમાં કલ્પિત છે ? વા અસદ્વસ્તુમાં કલ્પિત છે ? કે આ જગતમાં કલ્પિત છે ? તેમાં જો સદ્વસ્તુમાં તેનાં નામરૂપ કલ્પિત છે એમ તમે કહો તો એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુની કલ્પના થાય છે, પણ તેની તે વસ્તુની કલ્પના તેમાં થતી નથી, જેમ છીપમાં રૂપાની કલ્પના થાય છે, પણ છીપમાં છીપની કલ્પના થતી નથી. અસત્માં પણ નામરૂપની કલ્પના સંભવી શકે નહિ, કેમકે અસત્ અભાવરૂપ હોવાથી તે નામરૂપનું અધિષ્ઠાન થઈ શકે નહિ. જગત્ પણ નામરૂપનું અધિષ્ઠાન થઈ શકે નહિ, કેમકે સદ્રૂપ પ્રદ્ધમાંથી ઉપજેલું જગત્ સદ્રૂપ પ્રદ્ધનાં નામ અને રૂપની કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન સંભવી શકે નહિ. ભ્રાંતિ અધિષ્ઠાનવિના થઈ શકતી નથી એ વાત શાસ્ત્રમાં ને લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એવી રીતે સદ્રૂપ પ્રદ્ધ શૂન્યની પેઠે કલ્પિત નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. ૩૫

“શૂન્ય હતું” એ કથનમાં તમે વ્યાધાતદોષ કહ્યો તેવી રીતે “સત્ હતું” એ કથનમાં પણ દોષ આવે છે એવી વાદીની શંકા લઇને તેનું સમાધાન કરે છે:-

સદાસીદિતિ શબ્દાર્થભેદે વૈગુણ્યમાપતેત્ ।

અભેદે પુનરુક્તિઃ સ્યાન્મૈવં લોકે તથેક્ષણાત્ ॥ ૩૬ ॥

‘સત્ આસીત્’ ઇતિ શબ્દાર્થભેદે [સતિ] વૈગુણ્યમ્ આપતેત્, અભેદે પુનરુક્તિઃ સ્યાત્, एवं मा, लोके तथा ईक्षणात् ॥

“સત્ હતું” આ બે શબ્દોના લિપ્ત લિપ્ત અર્થ છે કે તેનો એક જ અર્થ થાય છે ? જો તેના લિપ્ત લિપ્ત અર્થ થતા હોય તો તેમાં વિશુદ્ધપણાનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ દ્વૈત થવાથી એટલે જો સત્તાનો સદ્ભાવ થવાથી અદ્વૈતની હાનિ થાય છે, અને “સત્ હતું” આ બે શબ્દોનો એક જ અર્થ થાય છે એમ જો તમે કહો તો એવા એક જ અર્થના વાચક જો શબ્દો આવવાથી તેમાં પુનરુક્તિનામનો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જો તમે કહો તો વ્યવહારમાં તેવાં વાક્યો બોલાતાં સાંભળવામાં આવે છે તેથી તમે કહો છો તે દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૩૬

લોકમાં એવા જો પ્રયોગ થાય છે તેમાંથી નીચેના શ્લોકમાં ઘોષક પ્રયોગ બતાવે છે:-

કર્તવ્યં કુરુતે વાક્યં વ્રૂતે ધાર્યસ્ય ધારણમ્ ।

इत्यादिवासनाविष्टं प्रत्यासीत्सादितीरणम् ॥ ३७ ॥

કર્તવ્યં કુરુતે, વાક્યં વ્રૂતે, ધાર્યસ્ય ધારણમ્ इत्यादिवासनाविष्टं પ્રતિ સદ્ આસીત્ इति ईरणम् ॥

કર્તવ્ય કરે છે, વાક્ય બોલે છે, અને ધારણ કરવાયોગ્ય પદાર્થનું ધારણ કરે છે. ઇત્યાદિ વાક્યોના સંસ્કારવાળા શ્વેતકેતુને ઉદેશીને “સત્ હતું” એમ ભગવાન ઉદાહરે કહ્યું છે, તેથી “સત્ હતું” એ પ્રયોગમાં દૈતની પ્રાપ્તિરૂપ એને પુનરુક્તિરૂપ દોષ આવતા નથી. ૩૭

અદૈતરૂપ પ્રદક્ષમાં ભૂતકાલનો અભાવ છતાં “સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્” એ શ્રુતિમાં અગ્રે એટલે ઉત્પત્તિની પૂર્વે એમ કેમ કહ્યું છે? એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

कालाभावे पुरेत्युक्तिः कालवासनया युतम् ।

शिष्यं प्रत्येव तेनात्र द्वितीयं न हि शङ्क्यते ॥ ३८ ॥

કાલાભાવે પુરાં इति उक्तिः कालवासनयायुतं शिष्यं प्रति एव, तेन अत्र द्वितीयं न हि शङ्क्यते ॥

પ્રદક્ષમાં ભૂત, વર્તમાન ને ભવિષ્યરૂપ કાલનો અભાવ છતાં પણ “સુષ્ટિની ઉત્પત્તિની પૂર્વે” એમ જે ભૂતકાલનું કથન છે તે કાલની વાસનાવાળા શ્વેત-કેતરૂપ શિષ્યને ઉદેશીનેજ છે, તે કારણથી એટલે કાલના અસત્યપણાથી એ નમાં દૈતની શંકા કરવી ઉચિત નથી. ૩૮

અદૈતસિદ્ધાંતમાં દૈતને અભાવે શંકાસમાધાન સંભવતાં નથી એમ કહે છે:—

अचोद्यं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभाषया ।

अद्वैतभाषया चोद्यं नास्ति नापि तदुत्तरम् ॥ ३९ ॥

અચોદ્યં વા પરિહારઃ વા દ્વૈતભાષયા ક્રિયતામ્, અદ્વૈતભાષયા ચોદ્યં ન અસ્તિ, તદુત્તરમ્ ॥

એકજ અદ્વિતીય પ્રદક્ષ છે એવા અદૈતસિદ્ધાંતમાં શંકા કરવી અને તેનું વાન કરવું એ દૈતની ભાષાવડે કરાય છે. અદૈતની ભાષાવડે શંકા કરતી નથી. અને તેનું ઉત્તર પણ અપાતું નથી, અર્થાત્ દૈતવાળી વ્યવહારદશામાં શંકાસમાધાન ઘટે છે, અદૈતવાળી પરમાર્થદશામાં શંકાસમાધાન ઘટતાં નથી.

અદ્વૈતતત્ત્વ સમજવાને માટે શિષ્ય લૌકિકભાષાનો આશ્રય કરીને પ્રશ્ન પૂછે છે, અને તેમના સદ્ગુરુ પણ લૌકિકભાષાનો આશ્રય કરીને તેમને ઉત્તર આપે છે. મન અને વાણીના અવિષયભૂત એકજ અદ્વિતીય પ્રલભાં પ્રશ્ન પૂછનાર અને ઉત્તર દેનાર ન હોવાથી ત્યાં પ્રશ્ન કે ઉત્તર એ બેમાંનું એક પણ ધટી શકતું નથી.

અજ્ઞાની મનુષ્યની દૃષ્ટિવટે કલ્પિત દ્વૈતને વિષય કરનારી જે ભાષા તે દ્વૈતભાષા કહેવાય છે, અને અર્થ દ્વૈતના નિષેધદ્વારા સર્વ ધર્મથી રહિત પ્રશ્ન-સ્વરૂપનો બોધ કરનારી જે ભાષા તે અદ્વૈતભાષા કહેવાય છે. ૩૯

વસ્તુતાએ દ્વૈતનો અભાવ છે એમ નીચેનું ચોગવાસિધ્ધનું વચન લઇને કહે છે:—

તદા સ્તિમિતાંગંભીરં ન તેજો ન તમસ્તતમ્ ।

અનાख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ॥ ૪૦ ॥

તદા સ્તિમિતાંગંભીરં, ન તેજઃ, ન તમઃ, તતં, અનાख्यं, અનભिव્યક્તં [एवं-विधं] किंचित् सत् अवशिष्यते ॥

પ્રલયકાલે અક્રિય, મનવડે પણ ચિંતાવી ન શકાય એવું, તેજોરૂપ નહિ એટલે પ્રકાશથી વિલક્ષણ, અંધકારરૂપ નહિ એટલે અંધકારથી વિલક્ષણ, (આવરણ કરવાના સ્વભાવવિનાનું,) વાણીથી ન કહી શકાય એવું અને નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષય ન થઈ શકે એવું કાંઈક સદ્રૂપ (અભાવથી વિલક્ષણસ્વરૂપવાળું) અવશેષ રહે છે. ૪૦

“પૃથ્વી આદિ ચાર ભૂતો ભલે અસત્ હો, પણ આકાશ કે જે નિત્ય અને વ્યાપક છે તે કેવી રીતે અસત્ હોઈ શકે ?” એવી તાકિડો શંકા કરે છે:—

ननु भूम्प्यादिकं मा भूत्परमाण्वंतनाशतः ।

कथं ते वियतोऽस्तत्त्वं बुद्धिमारोहतीति चेत् ॥ ૪૧ ॥

નનુ, ભૂમ્પ્યાદિકં પરમાણ્વંતનાશતઃ મા ભૂત, [किंत्तु] वियतः असत्त्वं ते बुद्धि कथं आरोहति ? इति चेत्—॥

પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ આ ચાર ભૂતો પરમાણુપર્યંત નાશ પામનારાં હોવાથી તે ભલે ન હોય, અર્થાત્ ભલે મિથ્યા હોય, પણ પરમાણુરૂપ અંતરવિનાના આકાશનું મિથ્યાપણું તમારી બુદ્ધિમાં કેવી રીતે આરૂઢ થાય છે ? એમ જે તમે પૂછતા હો તો—૪૧

તેનું સમાધાન સાંભળો:—

અત્યંતં નિર્જગદ્વ્યોમ યથા તે બુદ્ધિમાશ્રિતમ્ ।

તથૈવ સન્નિરાકાશં કુતો નાશ્રયતે મતિમ્ ॥ ૪૨ ॥

યથા અત્યંતં નિર્જગદ્વ્યોમ તે બુદ્ધિ આશ્રિતં, તથા એવ નિરાકાશં સત્ [તે] મતિ કુતઃ ન આશ્રયતે ? ॥

સર્વ જગત્નો નાશ થયા પછી રહેનારા-જગત્થી અત્યંતરહિત-આકાશ-નો આશ્રય જોમ તમારી બુદ્ધિ કેમ છે તેમજ આકાશથી રહિત સદ્રૂપ પ્રદાનો આશ્રય તમારી બુદ્ધિ કેમ કરી શકતી નથી ? અર્થાત્ તમારી બુદ્ધિ જગત્સરહિત આકાશનું ગ્રહણ કરી શકે છે, તો પછી આકાશનો લય થયા પછી રહેનારા સતનું ગ્રહણ તમારી બુદ્ધિ કેમ કરી શકતી નથી ? ૪૨

તેના સંબંધમાં તાર્કિકનો પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવે છે:-

નિર્જગદ્વ્યોમ દૃષ્ટં ચેત્પ્રકાશતમસી વિના ।

ક દૃષ્ટં કિં ચ તે પક્ષે ન પ્રત્યક્ષં વિચરત્સલુ ॥ ૪૩ ॥

નિર્જગદ્વ્યોમ દૃષ્ટં ચેત્, પ્રકાશતમસી વિના ક દૃષ્ટં ? કિં ચ તે પક્ષે વિચરત્સલું ન સ્વલું ॥

જગત્વિનાનું આકાશ જોવામાં આવે છે એમ જો તમે કહો તો પ્રકાશ-વિના અને અંધારાવિના તે ક્યાં જોવામાં આવે છે ? અર્થાત્ પ્રકાશ અને અંધારું જોવામાં આવે છે, પણ આકાશ જોવામાં આવતું નથી. વળી આકાશ-માં સ્પર્શ અને રૂપ એ શુષ્કનો અભાવ હોવાથી તમારા પક્ષમાં આકાશનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ માનેલું નથી એ વાત વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૪૩

આકાશની પેઠે સદ્રૂપ પ્રદા અપ્રત્યક્ષ નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

સદ્વસ્તુ શુદ્ધં ત્વસ્માભિર્નિશ્ચિતૈરનુભૂયતે ।

તૂર્ણીંસ્થિતૌ ન શૂન્યત્વં શૂન્યબુદ્ધેશ્ચ વર્જનાત્ ॥ ૪૪ ॥

તૂર્ણીંસ્થિતૌ અસ્માભિઃ નિશ્ચિતૈઃ શુદ્ધં સદ્વસ્તુ અનુભૂયતે, ચ શૂન્યબુદ્ધેઃ વર્જનાત્ શૂન્યત્વં તુ ન [અનુભૂયતે] ॥

જ્યારે ઇન્દ્રિયોનો અને અંતઃકરણનો બાહ્યસ્વતર વ્યાપાર બંધ થયો હોય તે સ્થિતિમાં અમારા જોવા પ્રદાનુભવી પુરુષોવડે તે અદ્વિતીય નિરુપા-ધિષ્ઠ સદ્રૂપ પ્રદાનો અનુભવ કરાય છે. તે અવસ્થામાં શૂન્યતા જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી શૂન્યપણાનો અનુભવ સંભવતો નથી.

આત્માનો સત્સ્વભાવ અજ્ઞાની અને જ્ઞાની બંનેને જણાય છે, પણ આત્માનો ચિત્ત અને આનંદ એ સ્વભાવ માત્ર જ્ઞાનીનેજ જણાય છે. ૪૪

“ જેમ ઇદ્રિયોનો અને અતઃકરણનો બાહ્યભ્યંતર વ્યાપાર જે વેલા બધે થયો હોય તે વેલા શૂન્યનો અનુભવ થતો નથી તેમ સત્નો અનુભવ પણ થતો નથી ” એવી શકા કરીને તેનું સમાધાન દર્શાવે છે:—

સદ્બુદ્ધિરપિ चेन्नास्ति मास्त्वस्य स्वप्नमत्वतः ।

निर्मनस्कत्वसाक्षित्वात्सन्मात्रं सुगमं नृणाम् ॥ ૪૫ ॥

[તત્ર] સદ્બુદ્ધિઃ અપિ નાસ્તિ [ઈતિ] ચેત્, અસ્ય સ્વપ્નમત્વતઃ મા અસ્તુ, નિર્મનસ્કત્વસાક્ષિત્વાત્ સન્માત્રં નૃણાં સુગમમ્ ॥

અતઃકરણનો ને ઇદ્રિયોનો બાહ્યભ્યંતર વ્યાપાર શાંત થયો હોય તે વેલા સતનું જ્ઞાન પણ થતું નથી એમ એ તમે કહો તો આ સદ્રૂપ આત્માના સ્વપ્નકાશપણથી તે સ્થિતિમા આસત્ છે એવું આત્માનું જ્ઞાન ભલે ન થાય, પણ તે સદ્રૂપ આત્મા મનના બાહ્યરહિતપણાનો સાક્ષી હોવાથી તે શુદ્ધ સદસ્તુનો સદ્ભાવ જ્ઞાની અનુભ્યોને જાણવો સુલભ છે. ૪૫

જેમ મન આદિની બાહ્યભ્યંતર વ્યાપારરહિત અવસ્થામા સાક્ષીનું જ્ઞાન થાય છે તેમ આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સદસ્તુરૂપ જે પ્રજ્ઞા હતું તેનું પણ જ્ઞાન થાય છે એમ જણાવે છે —

मनोजृम्भणराहित्ये यथा साक्षी निराकुलः ।

मायार्जुમणतः पूर्वं सत्तथैव निराकुलम् ॥ ૪૬ ॥

મનોજૃમ્ભણરાહિત્યે સાક્ષી યથા નિરાકુલઃ, તથા એવ માયાર્જુમણતઃ પૂર્વે સત્ નિરાકુલમ્ ॥

જેમ મનની વૃત્તિની ઉત્પત્તિ ન થઈ હોય તે સ્થિતિમા સાક્ષી એટલે આત્મા સર્વે વિક્ષેપથી રહિત હોય છે તેમજ માયાનો વિકાસ થયા પહેલાં એટલે જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સદ્રૂપ પ્રજ્ઞા સ્વસ્વરૂપમાં રિયત એટલે વિક્ષેપ-થી અત્યંતરહિત-અત્યંત શાંત-હોય છે ૪૬

નીચેના શ્લોકમા માયાના લક્ષણ કહે છે:—

निस्तत्त्वा कार्यगम्याऽस्य शक्तिर्मायाभिःशक्तिवत् ।

न हि शक्तिः कश्चित्कैश्चिद्बुध्यते कार्यतः पुरा ॥ ૪૭ ॥

અગ્નિશક્તિવત્ નિસ્તત્ત્વા કાર્યગમ્યા અસ્ય શક્તિ માયા, કાર્યતઃ પુરા કૈયિત્ ક્વચિત્ શક્તિઃ ન બુદ્ધયતે હિ ॥

અગ્નિની શક્તિની પેઠે અધિષ્ઠાનથી પૃથક્સત્તાવિનાની, અને પોતાના કાર્યઉપરથી સાત થનારી એવી જે આ સદ્રૂપ બ્રહ્મની શક્તિ તેજ માયા છે. કાર્યરૂપે ખંડાર પડ્યા પહેલાં શક્તિ કોઈથી ક્યારે પણ જાણવામાં આવતી નથીજ.

અગ્નિની બાળવા વગેરે રૂપ શક્તિની સત્તા જેમ અગ્નિથી પૃથક્ પ્રતીત થતી નથી, અને ફરફાલા આદિ કાર્યવડે જેમ તે અગ્નિની શક્તિ જાણવામાં આવે છે તેમ સદ્રૂપ બ્રહ્મની શક્તિ સદ્રૂપ બ્રહ્મથી પૃથક્સત્તાવાળી પ્રતીત થતી નથી, અને આકાશાદિ કાર્યોપરથી તેની સત્તાનું જ્ઞાન થાય છે, એ આકાશાદિ કાર્યોને ઉપજાવનારી જે શક્તિ તેજ માયા કહેવાય છે, એ માયા સત્ અને અસત્થી વિલક્ષણસ્વભાવવાળી છે. એ માયાનામની શક્તિને ક્ષમારની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં કોઈ પણ માણસ કદીપણ જાણી શકતો નથીજ.

વેદાંતશાસ્ત્રમાં સ્વતંત્રતત્ત્વરૂપે માયાની ગણના થતી નથી તેથી તે નિસ્તત્ત્વ એટલે સ્વતંત્રસ્વરૂપવિનાની કહેવાય છે. માયાનું આકાશાદિ કાર્ય જોવાથી તેના સદ્ભાવનો નિશ્ચય થાય છે. જેમ ચુંબકમાં લોહાને આકર્ષણ કરવાની શક્તિ રહેલી છે તે જ્યારે લોહાને આકર્ષણ કરે ત્યારે જાણવામાં આવે છે તેમ બ્રહ્મમાં રહેલી માયાનામની શક્તિ આકાશાદિ પ્રપંચને જોવાથી જાણવામાં આવે છે એટલામાટે તેને કાર્યગમ્યા કહી છે. ૪૭

એ માયા સ્વતઃસત્તાવાળી નથી એમ જણાવે છે:—

ન સદ્વસ્તુ સતઃ શક્તિર્ન હિ વદ્ધેઃ સ્વશક્તિતા ।

સદ્વિલક્ષણતાયાં તુ શક્તેઃ કિં તત્ત્વમુચ્યતામ્ ॥ ૪૮ ॥

સતઃ શક્તિઃ સદ્વસ્તુ ન, હિ વદ્ધેઃ સ્વશક્તિતા ન, તુ સદ્વિલક્ષણતાયાં શક્તેઃ કિં તત્ત્વં ? ઉચ્યતામ્ ॥

સદ્રૂપ બ્રહ્મની શક્તિ સદ્રૂપ બ્રહ્મ નથી, કેમકે અગ્નિનું સ્વશક્તિપણું નથી. જો સદ્રૂપ બ્રહ્મની શક્તિ સદ્રૂપ બ્રહ્મથી વિલક્ષણ હોય તો તેનું સ્વરૂપ શું છે ? તે કહો.

સદ્રૂપ બ્રહ્મની શક્તિ સત્ય છે કે અસત્ય છે ? જો તમે કહો કે તે સત્ય છે તો તે તમારું કહેવું સહવતું નથી, કેમકે જો તે સત્યરૂપ હોય તો તેના સદ્રૂપ બ્રહ્મથી અલેદ થઈ જાય, એટલે શક્તિવાળું અને શક્તિ એવો લેદ રહે નહિ. જો તમે તેને અસત્ય કહો તો તેનાથી આકાશાદિ પ્રપંચ ઉપજી શકે નહિ. જેમ અગ્નિની શક્તિનું અગ્નિપણું નથી તેમ બ્રહ્મની શક્તિનું બ્રહ્મપણું પણ નથી. ૪૮

માયાનું અભાવપણું સહવતું નથી, પણ તે અભાવપણાથી અને ભાવપણાથી રહિત છે એમ જણાવે છે:—

શૂન્યત્વમિતિ चेच्छून्यं मायाकार्यमितीरितम् ।

न शून्यं नापि सद्यादृक्तादृक्त्वमिहेष्यताम् ॥ ४९ ॥

શૂન્યત્વં इति चेत्, शून्यं मायाकार्यं इति ईरितम्, [तस्मात्] शून्यं न, सत् अपि न, [इति] यादृक् तादृक् तत्त्वं इह इष्यताम् ॥

१) શૂન્યપદ્યું એ માયાનું સ્વરૂપ છે એમ જો તમે કહો તો “શૂન્ય માયાનું કાર્ય છે” એમ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી માયા શૂન્યરૂપ નથી, અને સત્યરૂપ પણ નથી. એવી રીતે એ ખંનેથી બિન્ન જેવું કહી શકાય તેવું માયાનું સ્વરૂપ અહીં અંગીકાર કરવું જોઈએ, અર્થાત્ તે માયા સદસદ્રૂપે કહી શકાય એવી નથી. ૪૯

માયાના સત્ત્વસત્ત્વી વિવક્ષણુપણાના સંબંધમાં ક્રુતિનું પ્રમાણ કહે છે:—

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं किंत्वभूत्तमः ।

सद्योगात्तमसः सत्त्वं न स्वतस्तन्निषेधनात् ॥ ૫૦ ॥

તદાનીં અસત્ ન આસીત્, સત્ [અપિ] નો આસીત્, કિંતુ તમઃ અભૂત્, તમસઃ સત્ત્વં સદ્યોગાત્, તન્નિષેધનાત્ સ્વતઃ ન ॥

તે વેલા એટલે પ્રલયકાલે અસત્ એટલે શૂન્ય નહોતું, અને સત્ એટલે કોઈ પ્રકટરૂપ પણ નહોતું, પરંતુ અંધારાના જેવું જગત્તા કારણરૂપ માત્ર અજ્ઞાનજ હોતું. તે અજ્ઞાનનું સત્યપણું સદ્રૂપ પ્રજ્ઞાના આશ્રયથીજ મનાય છે. ક્રુતિસ્મૃતિમાં તેના સ્વતઃસહજાવનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તેનું સ્વતંત્રપણું નથી.

અહીં અજ્ઞાનશબ્દવડે જગત્તા કારણરૂપ માયા કહી છે. તે માયા પ્રજ્ઞાની સત્તાવડે સત્તાવાળી છે, પોતાની સત્તાથી સત્તાવાળી નથી. ૫૦

એ શક્તિ પ્રજ્ઞામાં દ્વિતણાવ ઉપજાવી શકતી નથી એમ જણાવે છે:—

अत एव द्वितीयत्वं शून्यवन्न हि गण्यते ।

न लोके चैत्रतच्छक्त्योर्जीवितं लिख्यते पृथक् ॥ ૫૧ ॥

અત એવ [તસ્યાઃ શક્તેઃ] શૂન્યવત્ દ્વિતીયત્વં ન ગણ્યતે હિ, લોકે ચૈત્ર-તચ્છક્ત્યોઃ જીવિતં પૃથક્ ન લિખ્યતે ॥

આ કારણથીજ શૂન્યની પેઠે તે શક્તિનું દ્વિતીયપણું ગણવામાં આવતું નથી. લોકવ્યવહારમાં ચૈત્રનામના માણસનો અને તેની શક્તિનો પગાર બૂદો બૂદો લખવામાં આવતો નથી, તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે શક્તિ-વાળાથી શક્તિ પૃથક્ નથી.

જેમ શૂન્ય સત્તારહિત હોવાથી તેની કદી કોઇ ઠેકાણે સ્વતંત્ર ગણના થતી નથી તેમ પ્રમાણે સ્વતઃસત્તારહિત શક્તિની પણ શક્તિવાળાથી પૃથક્ ગણના કરવામાં આવતી નથી. જેમ ચૈત્રનામના માણસનો પગાર દશ રૂપીઆ અને તેની શક્તિનો પગાર તેના પગારથી બિન્ન પંદર રૂપીઆ એમ કદી કોઇ પણ ઠેકાણે ગણના થતી નથી. આ ઉપરથી શક્તિ પોતાની સત્તાથી શૂન્ય અને પ્રક્રમે આશરે રહેલી છે એમ નક્કી થાય છે. ૫૧

કોઇ મનુષ્યમાં વધારે શક્તિ હોય તેથી તેના પગારમાં વધારો થાય ત્યાં શક્તિવડે તેનો પગાર વધતો નથી, પણ શક્તિના કાર્યવડે તેનો પગાર વધે છે તેથી શક્તિવાળાથી શક્તિની પૃથક્ ગણના થતી નથી એમ કહે છે:—

શક્ત્યાધિક્યે જીવિતં ચેદ્વર્ધતે તત્ર વૃદ્ધિકૃત્ ।

ન શક્તિઃ કિંતુ તત્કાર્યં યુદ્ધકૃપ્યાદિકં તથા ॥ ૫૨ ॥

શક્ત્યાધિક્યે જીવિતં વર્ધતે ચેત્, તત્ર શક્તિઃ વૃદ્ધિકૃત્ ન, કિંતુ યુદ્ધકૃપ્યાદિકં તત્કાર્યં [૧૪] તથા ॥

શક્તિના અધિકપણમાં મનુષ્યની આજીવિકા વધે છે એમ જો તમે કહો તો ત્યાં તે શક્તિ આજીવિકાનો વધારો કરતી નથી, પરંતુ શક્તિના કાર્યરૂપ જે યુદ્ધ અને જેવી આદિ તે તેની આજીવિકામાં વધારો કરનાર થાય છે.

માણસમાં રહેલા સામર્થ્યથી તેની આજીવિકામાં વધારો થતો નથી, પણ જો તે પોતામાં રહેલા સામર્થ્યવડે કાર્ય કરી ખતાવે તો તેની આજીવિકામાં વધારો થાય છે, એટલે મનુષ્યની શક્તિ મનુષ્યથી કેવલ પૃથક્ ગણવી એ યોગ્ય નથી. ૫૨

શક્તિની શક્તિવાળાથી પૃથક્ ગણના થતી નથી તેથી, અને શક્તિનું કાર્ય જે આકાશાદિ તે જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે હોય નહિ તેથી, તે શક્તિવડે પ્રક્રમાં દેતની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ જણાવે છે:—

સર્વથા શક્તિમાત્રસ્ય ન પૃથગ્ગણના ક્વચિત્ ।

શક્તિકાર્યં તુ નૈવાસ્તિ દ્વિતીયં શંક્યતે કથમ્ ॥ ૫૩ ॥

સર્વથા શક્તિમાત્રસ્ય પૃથક્ ગણના ક્વચિત્ ન, શક્તિકાર્યં તુ નાસ્તિ एव, દ્વિતીયં કયં શંક્યતે ? ॥

સર્વપ્રકારે એટલે લૌકિકવ્યવહારમાં કે શાસ્ત્રીયવ્યવહારમાં માત્ર એકલી શક્તિની પૃથક્ ગણના કદીયણ થતી નથી. વળી પ્રલયના સમયમાં શક્તિનું કાર્ય જે આકાશાદિ પ્રપંચ તે હોતો નથીજ, તો પછી પ્રક્રમાં દેતની

શંકા કેવી રીતે સંભવી શકે? અર્થાત્ પ્રજ્ઞાની શક્તિનો પ્રદર્શી પૃથક્ સંભાવ સિદ્ધ ન થવાથી અને પ્રલયકાલે માયાના કાર્યરૂપ આકાશાદિ જગતનો સંભાવ ન હોવાથી શક્તિવડે કે શક્તિનાં કાર્યોવડે પ્રજ્ઞામાં દ્વેતપણું સંભવતું નથી. ૫૩

પ્રજ્ઞાને આશરે રહેલી એ શક્તિ પ્રજ્ઞાના એકદેશમાં રહેલી છે એમ કહે છે:—

ન કૃત્સ્નવ્રહ્મવૃત્તિઃ સા શક્તિઃ કિંત્વેકદેશભાક્ ।

ઘટશક્તિર્યથા ભૂમૌ સ્નિગ્ધમૃદ્યેવ વર્તતે ॥ ૫૪ ॥

સા શક્તિઃ કૃત્સ્નવ્રહ્મવૃત્તિઃ ન[વર્તતે] કિંતુ યથા ભૂમૌ સ્નિગ્ધમૃદિ એવ ઘટશક્તિઃ વર્તતે [તથા] એકદેશભાક્ ॥

પ્રજ્ઞાની તે શક્તિ સર્વ પ્રજ્ઞામાં વ્યાપીને રહેનારી નથી, કિંતુ જેમ પૃથ્વીમાં ચીકણી (પલાળેલી) માટીમાંજ ઘડો થવાની શક્તિ રહે છે તેમ તે શક્તિ પ્રજ્ઞાના કોઈ કલ્પિત ભાગમાં રહે છે.

શક્તિરૂપ માયા જે પ્રજ્ઞાના સર્વ પ્રદેશમાં રહે તે જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થનારા શુદ્ધપ્રજ્ઞાનો અભાવ થવાથી પ્રજ્ઞાની અસિદ્ધિ થાય, અને જે પ્રજ્ઞાના વાસ્તવિક એક ભાગમાં તેને સ્વીકારવામાં આવે તે નિરવયવ પ્રજ્ઞાને સાવયવ કહેવારૂપ હોય આવે, તેથી શક્તિરૂપ માયાને પ્રજ્ઞાના એક કલ્પિત દેશમાં માનવામાં આવે છે એમ કહ્યું છે. ૫૪

માયાનું પ્રજ્ઞાના એકદેશમાં રહેવાપણું શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

પાદોઽસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્તિ સ્વયંપ્રભઃ ।

ઇત્યેકદેશવૃત્તિત્વં માયાયા વદતિ શ્રુતિઃ ॥ ૫૫ ॥

સર્વા ભૂતાનિ અસ્ય પાદઃ, સ્વયંપ્રભઃ ત્રિપાત્ અસ્તિ, ઇતિ માયાયાઃ એકદેશ-વૃત્તિત્વં શ્રુતિઃ વદતિ ॥

આ સર્વ ભૂતો તે પ્રજ્ઞાના એક કલ્પિતભાગરૂપ છે, અને સ્વયંપ્રકાશ પ્રજ્ઞા તથા પાદમાં અવશેષ રહે છે, અર્થાત્ તેના ત્રણ પાદ શુદ્ધ અવસ્થામાં હોય છે. આવી રીતે માયાનું પ્રજ્ઞાના એકદેશમાં રહેવાપણું શ્રુતિ કહે છે.

આ સર્વ જગત્ પ્રજ્ઞાના કોઈ એક કલ્પિતભાગમાંજ આરોપાયું છે, સ્વયંપ્રકાશ પ્રજ્ઞાનો પ્રાપ્તિનો સઘળો ભાગ 'સ્વસ્વરૂપમાંજ' સ્થિત છે એમ શ્રુતિમાં માર્ગ પ્રજ્ઞાની બહુ ઓછા ભાગમાંજ કલ્પિતપણું રહી છે એમ કહ્યું છે. ૫૫

ભગવદ્ગીતારૂપ સ્મૃતિમાં પણ માયાનું એકદેશપણું—બ્રહ્મા એકદેશમાં રહેવાપણું—જણાવ્યું છે એમ કહે છે—

વિષ્ણ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ।

इति कृष्णोऽर्जुनायाह जगत्स्त्वेकदेशताम् ॥ ૫૬ ॥

અહં હંદં કૃત્સ્નં જગત્ એકાંશેન વિષ્ણુ સ્થિતઃ इति જગતઃ એકદેશતાં કૃષ્ણઃ તુ અર્જુનાય આહ ॥

હું આ સર્વ જગતને મારા એકદેશવડે વ્યાપીને રહ્યો છું. અર્થાત્ આ સમગ્ર જગત્ મારા એકદેશમાં રહ્યું છે એમ શ્રીકૃષ્ણભગવાને જગત્તા એકદેશ-પણાને એટલે બ્રહ્મા એક ભાગમાં રહેવાપણાને સર્વનુવ્રતિ કહ્યું છે. ૫૬

માયારહિત બ્રહ્મા સદ્ભાવમાં ભગવતી શુનિતુ અને ભગવાન સૂત્રકારના વચનનું પ્રમાણ આપે છે.—

स भूमिं विश्वतो वृत्त्वा अत्यतिष्ठद्दशांगुलम् ।

विकारावर्ति चात्रास्ति श्रुतिमूत्रकृतोर्वचः ॥ ૫૭ ॥

ભૂમિ વિશ્વતઃ વૃત્ત્વા સઃ દશાંગુલ અત્યતિષ્ઠદ્દિ, ચ વિકારાવર્તિ [इति] શ્રુતિમૂત્રકૃતોઃ વચઃ અત્ર [પ્રમાણં] અસ્તિ ॥

આ ભૂમિને એટલે માયાસહિત માયાના કાર્યોને સર્વભણીથી વ્યાપીને તે પરમાત્મા દશ આંગળ ઉપર (માયા ને માયાના કાર્યોથી બહાર) રહેલા છે, અર્થાત્ પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપવડે જગત્તા કરતા તેના ઘણાજ વ્યાપક છે, અને કાર્યમાંજ ન રહેનારા પણ તેનાથી બહાર પણ નહેનારા પરમાત્મા છે એમ આના સંબંધમાં શ્રુતિનું અને વેદાત્મનોના કરતાં શ્રીવ્યાસભગવાનનું વચન પ્રમાણરૂપ છે.

“વિકારાવર્તિ ચ તથાહિ દિયતિમાદ” એ વેદાત્મર્શનના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પાદનું ૧૯ સુ મૂત્ર છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે કાર્યરૂપ જગત્માં નહિ રહેનાર એવું પરમાત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પણ છે, કેમકે શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહેલું છે ૫૭

“બ્રહ્મા એકદેશમાં બે માયા તથા તેનું કાર્ય જગત્ રહેલા હોય તો પછી બ્રહ્માને નિરવયવ કેમ કહેવાય ? ” એવી ગ્રંથકા યાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:—

निरंशोऽप्यंशमारोप्य कृत्स्नेऽंशे वेति पृच्छतः ।

तद्भाषयोत्तरं ब्रूते श्रुतिः श्रोतृहितेपिणी ॥ ૫૮ ॥

નિરંશે અપિ અંશં આરોપ્ય [ઈદં] કૃત્સ્ને વા અંશે ? इति पृच्छतः श्रोतृ-
हितैषिणी श्रुतिः तद्भाषया उत्तरं द्यूते ॥

અવયવરહિત પ્રદ્ધમાં પણ અવયવનો આરોપ કરીને “આ જગત્ સર્વ પ્રદ્ધમાં રહે છે ? કે તેના એક ભાગમાં રહે છે ? ” આમ પૂછનાર અનુષ્ઠ-
ને ઉદ્દેશીને સાલળનારનું હિત ઇચ્છનારી શ્રુતિ પૂછનારના ભાવને અનુસરીને
ઉત્તર આપે છે, અર્થાત્ પરમાત્માનું નિરવયવપણું વાસ્તવિક છે, અને સાવયવ-
પણું બ્યાવહારિક વા કાલ્પનિક છે એમ કહે છે.

માયા અઘટિતઘટના કરવામાં ચતુર હોવાથી નિરવયવ ને અસંગ
પ્રદ્ધમાં પોતાનો અને પોતાનાં કાર્યોનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરે છે. ૫૮

જે પ્રયોજનમાટે પ્રદ્ધમાં માયાનો સદ્ભાવ જણાવ્યો છે તે પ્રયોજન
કહે છે:—

सत्तत्त्वमाश्रिता शक्तिः कल्पयेत्सति विक्रियाः ।

वर्णा भित्तिगता भित्तौ चित्रं नानાવિધं यथा ॥ ૫૯ ॥

यथा भित्तिगताः वर्णाः भित्तौ नानाविधं चित्रं [कल्पयन्ति, तथा] सत्तत्त्वं
माश्रिता शक्तिः सति विक्रियाः कल्पयेत् ॥

જેમ ભીંતઉપર રહેલા રંગો ભીંતઉપર અનેક પ્રકારનાં ચિત્રાની
કલ્પના કરાવે છે તેમ સદ્રૂપ પ્રદ્ધનો આશ્રય કરીને રહેનારી માયાદ્રૂપ આ
શક્તિ સદ્રૂપ પ્રદ્ધમાં અનેક પ્રકારનાં કાર્યોની કલ્પના કરાવે છે.

જેમ રંગની ઉપાધિવડે ભીંતઉપર પ્રતીત થતાં ચિત્રા ભીંતથી ભિન્ન
નથી તેમ માયાની ઉપાધિવડે પ્રદ્ધમાં પ્રતીત થતું આ જગત્ પ્રદ્ધથી
ભિન્ન નથી. ૫૯

માયાદ્રૂપ ઉપાધિથી પ્રદ્ધમાં પહેલું જે કાર્ય પ્રતીત થાય છે તે કાર્ય કહે છે:—

आद्यो विकार आकाशः सौख्यकाशस्वरूपवान् ।

आकाशोऽस्तीति सत्तत्त्वमाकाशोऽप्यनुगच्छति ॥ ૬૦ ॥

आद्यः विकारः आकाशः, सः अवकाशस्वरूपवान्, आकाशः अस्ति इति
सत्तत्त्वं आकाशे अपि अनुगच्छति ॥

પ્રદ્ધમાં પોતાને આશરે રહેલી માયાવડે પહેલું પ્રતીત થતું કાર્ય આકાશ
છે. તે અવકાશસ્વરૂપવાળું એટલે અવકાશ આપવાના સ્વભાવવાળું છે. આકાશ
છે એમ જે લોકમાં કહેવાય છે તે આકાશમાં સદ્રૂપ પ્રદ્ધની અનુવૃત્તિ થવાથી
કહેવાય છે. આકાશની સ્વતઃસત્તા નથી.

અવકાશસ્વરૂપવાળા આકાશમાં તેના સફલાવની જે પ્રતીતિ થાય છે તે તેમાં સદ્રૂપ પ્રદાની અનુવૃત્તિ થવાથી થાય છે. વિવર્તકપ્રાદાનકારણરૂપ જે પ્રદા તેનો ' છે ' એવો સ્વભાવ માયાદ્વારા આકાશમાં આવવાથી આકાશની સત્તાની સિદ્ધિ થાય છે. આકાશ પોતાની સત્તાથી રહિત છે, પ્રદાની સત્તાથી તે સત્તાવાળું થયેલું જણાય છે. ૬૦

સત્તો એક સ્વભાવ છે, અને આકાશના જે સ્વભાવ છે એમ જણાવે છે:-

एकस्वभावं सत्तत्त्वमाकाशो द्विस्वभावकः ।

नावकाशः सति व्योम्नि स चैषोऽपि द्वयं स्थितम् ॥ ६१ ॥

સત્તત્ત્વ એકસ્વભાવં, આકાશઃ દ્વિસ્વભાવકઃ, સતિ અવકાશઃ ન, વ્યોમ્નિ [હ] સઃ ચ એપઃ અપિ [ઈતિ] દ્વયં સ્થિતમ્ ॥

સત્તત્ત્વરૂપ પ્રદાનો સત્તારૂપ એકજ સ્વભાવ છે, અને આકાશ જે સ્વભાવવાળું (સત્સ્વભાવવાળું ને અવકાશસ્વભાવવાળું) છે. સદ્રૂપ અસંજ પ્રદામાં આકાશનો અવકાશસ્વભાવ નથી, પણ આકાશમાં પ્રદાનો સત્સ્વભાવ અને પોતાનો અવકાશ-સ્વભાવ એમ જે સ્વભાવો રહેલા છે. ૬૧

આકાશના જે શુદ્ધ (સ્વભાવ) કહીને એ વાત પુનઃ કહે છે:-

यद्वा प्रतिध्वनिव्योम्नो गुणो नासौ सतीक्ष्यते ।

व्योम्नि द्वौ सद्वध्वनी तेन सदेकं द्विगुणं वियत् ॥ ६२ ॥

યદ્વા પ્રતિધ્વનિઃ વ્યોમ્નઃ ગુણઃ, અસૌ સતિ ન ઈક્ષ્યતે, વ્યોમ્નિ [હ] સદ્ધ્વની દ્વૌ, તેન સત્ એકં, વિયત્ દ્વિગુણમ્ ॥

અથવા પ્રતિધ્વનિ (યડવો) આ આકાશનો શુદ્ધ છે. આ પ્રતિધ્વનિ સદ્રૂપ પ્રદામાં જોવામાં આવતો નથી, પણ આકાશમાં તો સત્તા અને પ્રતિધ્વનિ એ જે શુદ્ધો જણાય છે તેથી સત્ એક શુદ્ધવાળું અને આકાશ જે શુદ્ધવાળું છે એમ સિદ્ધ થયું. ૬૨

“ સદ્રૂપ પ્રદાનું આકાશ કાર્ય છે એમ તમે કહો છો, પણ તાકિકોના મતમાં અને લોકમાં આકાશની સત્તા (નિત્યતા) છે એમ બોલાય છે તો તેનું કેમ સમજવું ? ” એવી શંકાના સમાધાનમાં પ્રયત્ન નીચે પ્રમાણે કહે છે:-

या शक्तिः कल्पयेद्यथोम सा सद्व्योम्नोरभिन्नताम् ।

आपाद्य धर्मधर्मित्वं व्यत्ययेनावकल्पयेत् ॥ ६३ ॥

યા શક્તિઃ વ્યોમ કલ્પયેત્, મા [પ્રથમતઃ] સદ્વ્યોમ્નોઃ અભિન્નતાં આપાદ્ય,
વ્યત્સયેન ધર્મધર્મિત્વં અવકલ્પયેત્ ॥

જે માયારૂપ શક્તિ સદ્રૂપ પ્રહ્મના આકાશની કલ્પના કરાવે છે તે
માયારૂપ શક્તિ પ્રથમ સદ્રૂપ પ્રહ્મ અને આકાશનું અભિન્નપાતું કલ્પીને પછી
વિપરીતપણાવડે તે બેના ધર્મની અને ધર્માપણાની કલ્પના કરાવે છે.

વાસ્તવિકરીતે સત્તેનો કલ્પિત ધર્મ આકાશ છે એવો વ્યવહાર થયો
જોઈએ, પણ અઘટિતઘટના ક્રમમાં અતુર એવી માયા પરસ્પર વિરુદ્ધ-
સ્વભાવવાળા સદ્રૂપ પ્રહ્મ અને આકાશ એમના એકપણાની પ્રાપ્તિ. ઉપજતીને
પછી “ સદ્રૂપ પ્રહ્મનો કલ્પિત ધર્મ આકાશ છે ” એવા ઉચિત વ્યવહારને
રૂઢીને “ સત્તા એ આકાશનો ધર્મ છે ” એવો ઊલટો વ્યવહાર કરાવે છે,
અર્થાત્ “ પ્રહ્મના સ્વભાવથી આકાશની સત્તા છે ” એવો વ્યવહાર થયો
જોઈએ, પણ તેને બદલે “ આકાશ છે (સદ્રૂપ છે) ” એવો ઊલટો વ્યવહાર
ચાલે છે. વસ્તુતાએ સત્ ધર્મી છે, અને આકાશ તેનો કલ્પિત ધર્મ છે, છતાં
માયાના બદલી આકાશ એ ધર્મી અને સત્ એ તેનો ધર્મ હોય એમ
જણાય છે. ૬૩

માયાના સામર્થ્યવડે ઉપર જણાવેલું વિપરીતપાતું પ્રવીત થાય છે એમ
કહે છે:—

૧. સત્તો વ્યોમત્વમાપન્નં વ્યોમ્નઃ સત્તાં તુ લૌકિકાઃ ।
૨. તાર્કિકાશ્ચાવગચ્છંતિ માયાયા ડચિતં હિ તત્ ॥ ૬૪ ॥
[માંયયા] સતઃ વ્યોમત્વં આપન્નં, તુ લૌકિકાઃ તાર્કિકાઃ ચ વ્યોમ્નઃ સત્તાં
અવગચ્છંતિ, તત્ માયાયાઃ ડચિતં હિ ॥

માયાવડે સદ્રૂપ પ્રહ્મને આકાશપણાની પ્રાપ્તિ થઈ છે, પરંતુ શાસ્ત્રસંસ્કાર-
વિનાનાં માણસો અને ન્યાયવૈશેષિકમતવાળા આકાશની સત્તા એમ જાણે
છે, તે ઊલટું દર્શન કરાવવું તે માયાને ઉચિતજ છે.

આકાશ સદ્રૂપ પ્રહ્મનું કલ્પિત કાર્ય છે, પણ સદ્રૂપ પ્રહ્મ કલ્પિત
આકાશનું કાર્ય નથી, છતાં માયાના બદલી સત્ એટલે ‘ છે ’ એ આકાશનું
કાર્ય હોય એમ અજ્ઞાની મનુષ્યોને પ્રાપ્તિ થાય છે. ૬૪

માયાવડે મનુષ્યોને ઊલટું જ્ઞાન થાય છે એ વાત સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ
છે એમ જણાવે છે:—

યયથા વર્તતે તસ્ય તથાત્વં ભાતિ માનતઃ ।

અન્યથાત્વં ભ્રમેણોતિ ન્યાયોડ્યં સાર્વલૌકિકઃ ॥ ૬૫ ॥

‘‘યત્ યથા વર્તતે તસ્ય તથાત્વં માનતઃ ભાતિ, અન્યથાત્વં [તુ] ભ્રમેણ, ઇતિ’ અયં
ન્યાયઃ સાર્વલૌકિકઃ ॥

જે વસ્તુ જેવી હોય છે તે વસ્તુનું તેવાપણું (તે રૂપપણું) પ્રત્યક્ષાદિ
પ્રમાણથી પ્રતીત થાય છે, પણ તેનું બીજાપણું તેા શ્રાંતિવડે પ્રતીત થાય છે
આવેા આ ન્યાય સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

દોરડી આદિ વસ્તુ જેવી હોય તેવી પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જણાય છે,
પણ તેનું સ્પર્શદિરૂપે ભાન મનુષ્યને શ્રાંતિવડે થાય છે. આકાશની સત્તાનું જે
ભાન મનુષ્યને થાય છે તે પણ શ્રાંતિવડે થાય છે આ યુક્તિસિદ્ધ વાત સર્વ
મનુષ્યોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૬૫

હવે આ શ્રાંતિની નિવૃત્તિનો ઉપાય કહે છે:—

एवं श्रुतिविचारात्प्राग्यथा यद्वस्तु भासते ।

‘વિચારેણ વિપર્યેતિ તતસ્તર્ચ્ચિત્યતાં વિયત્ ॥ ૬૬ ॥

‘‘એવં શ્રુતિવિચારાત્ પ્રાક્ યત્ વસ્તુ યથા ભાસતે, [તત્] વિચારેણ વિપર્યેતિ,
તતઃ તત્ વિયત્ ચિત્યતામ્ ॥

જેવી રીતે વેદવચનના વિચારની પૂર્વે જે વસ્તુ એટલે બ્રહ્મરૂપ વસ્તુ
જેવી (આકાશના ધર્મરૂપે) પ્રતીત થાય છે તે વસ્તુ વેદવિચાર કર્યા પછી
તેવી ભાસતી નથી, પણ વિપરીતરૂપે (બ્રહ્મ ધર્મો ને આકાશ તેનો ધર્મ જેવી
રીતે) પ્રતીત થાય છે, તેથી તે આકાશના નિમિત્તમા વેદવચનવડે વિચાર કરવો.
વેદવચનોના વિચાર કરવાથી આકાશનો ધર્મ બદલા નથી, પણ આકાશ બ્રહ્મનો
કલ્પિત ધર્મ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાયે ૬૬

વેદવચનોનો વિચાર કેવી રીતે કરવો તે જણાવે છે:—

भिन्ने वियत्सती शब्दभेदाद्युच्छेदश्च भेदतः ।

वाग्व्यादिष्वनुवृत्तं सन्न तु व्योमेति भेदधीः ॥ ૬૭ ॥

શબ્દભેદાત્ ચ યુદ્ધેઃ ભેદતઃ વિયત્સતી ભિન્ને, વાગ્વાદિષુ સત્ અનુવૃત્તં, તુ
વ્યોમ ન ઇતિ ભેદધીઃ ॥

શબ્દના ભેદથી અને જ્ઞાનના ભેદથી આકાશ અને સદ્રૂપ બ્રહ્મ ભિન્ન છે,
કેમકે સદ્રૂપ બ્રહ્મ વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી આદિમાં પરોવાઇને રહેલું
છે, પણ આકાશ તેા તેઓમાં પરોવાઇને રહેલ નથી. આવી રીતે આકાશનું
અને સદ્રૂપ બ્રહ્મનું ભેદજ્ઞાન થાય છે.

આકાશ ને સત્ એમ તે બન્નેના વાચકરૂપ શબ્દનો ભેદ છે, એ, એ શબ્દો

પર્યાયરૂપ નથી, તેથી આકાશ અને સદ્રૂપ બ્રહ્મ ભિન્ન વસ્તુ છે. વળી આકાશ અને સદ્રૂપ બ્રહ્મ એ બંનેનું તેના વાચકશબ્દવડે થનારું જ્ઞાન પણ ભિન્ન છે, એક નથી. વાયુ છે, તેજ છે એવી રીતે આકાશપદ્ધતિનાં કાર્યોમાં સત્ પરાવાદને રહેલું જણાય છે, પણ વાયુ આકાશ છે, તેજ આકાશ છે એમ આકાશ તેઓમા પરાવાદને રહેલું પ્રતીત થતું નથી. એવી રીતે મનુષ્યને આકાશના અને બ્રહ્મના ભેદનું જ્ઞાન થાય છે.

આકાશના ને સતતા જ્ઞાનમાં વૃત્તિજ્ઞાનનો ભેદ છે, પણ વૃત્તિનિરપેક્ષ શુદ્ધબ્રહ્મના જ્ઞાનનો ભેદ નથી એમ સમજવું. ૬૭

મદ્રૂપ બ્રહ્મ ધર્મી છે, અને આકાશ તેનો કલ્પિત ધર્મ છે. એ આકાશને સત્થી પૃથક્ કરીએ તો તેની સ્વતંત્રસત્તા સંભવી શકતી નથી એમ કહે છે:—

સદ્વસ્ત્વધિકૃત્તિત્વાદ્ધર્મિ વ્યોમ્નસ્તુ ધર્મતા ।

ધિયા સતઃ પૃથક્કારે બ્રૂહિ વ્યોમ કિમાત્મકમ્ ॥ ૬૮ ॥

સદ્વસ્તુ અધિકૃત્તિત્વાત્ ધર્મિ, વ્યોમ્નઃ તુ ધર્મતા, ધિયા સતઃ પૃથક્કારે [સતિ] વ્યોમ કિમાત્મકં બ્રૂહિ ? ॥

સદ્વસ્તુરૂપ બ્રહ્મ અધિક સ્થલે બ્યાપીને રહેનાર હોવાથી (સર્વબ્યાપક હોવાથી) ધર્મી ગણાય છે, અને બ્રહ્મના બહુજ થોડા ભાગમાં રહેવાથી આકાશનું કલ્પિતધર્મપણું મનાય છે. હવે વિવેકવડે આકાશથી સદ્રૂપ બ્રહ્મને પૃથક્ કરવાથી આકાશ કેવા સ્વરૂપવાળું રહે છે તે કહો, અર્થાત્ આકાશને સદ્રૂપ બ્રહ્મથી પૃથક્ કરવાથી તે અસત્ જોટલે અભાવરૂપ થાય છે.

રૂપરસાદિ ગુણવાળી વસ્તુ ધર્મી કહેવાય છે, અને તે વસ્તુમાં રહેલો ગુણ ધર્મ કહેવાય છે. બ્રહ્મ નિર્ગુણ હોવાથી ધર્મી હોઈ શકે નહિ, અને આકાશ તેનો ધર્મ હોઈ શકે નહિ, પણ લૌકિકદૃષ્ટિએ બ્રહ્મને ધર્મી અને આકાશને તેનો ધર્મ કહ્યો છે. આકાશમાંથી બે સત્તાસ્વભાવ કાઢી લઈએ તો આકાશ સ્વતંત્રસત્તાવાળું રહી શકે નહિ. ૬૮

“ આકાશ એ બ્રહ્મનું પહેલું કાર્ય છે, ને અવકાશ એ તેનું સ્વરૂપ છે એમ તમે પહેલાં કહ્યું છે, અને હવે તમે તે અસત્ છે એમ કેમ કહો છો ? ” એવી બે તમે શંકા કરો તો તેનું સમાધાન સાંભળો:—

અવકાશાત્મકે તત્ત્વેદસત્તદિતિ ચિંત્યતામ્ ।

ભિન્નં સતોઽસત્ત્વ નેતિ વક્ષિ ચેદ્વ્યાહતિસ્તત્ત્વ ॥ ૬૯ ॥

તત્ અવકાશાત્મકં ચેત્, તત્ અસત્ત્વ ઇતિ ચિંત્યતામ્, ચ સતઃ ભિન્નં અસત્ત્વ ન ઇતિ ચેત્ વક્ષિ તત્ત્વ વ્યાહતિઃ [સ્પાત્] ॥

આકાશ અવકાશસ્વરૂપવાળું છે એમ જો તમે કહો તો તે આકાશ અસત્ છે એમ સમજો. સદ્રૂપ બ્રહ્મથી પૃથક્ છતાં પણ તે અસત્ નથી એમ જો તમે કહો તો તમારું તે કહેવું વ્યાધાતદોષવાળું થશે.

આકાશ બ્રહ્મની પેઠે પારમાર્થિકસત્ નથી, પણ તેને વ્યાવહારિકસત્ માનવામાં આવે છે. પારમાર્થિકરીતે આકાશ અસત્ (સત્થી વિલક્ષણ) છે. ૬૬

“આકાશ જો અસત્ હોય તો તે પ્રતીત કેમ થાય છે?” એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ભાતીતિ चेद्भातु नाम भूषणं मायिकस्य तत् ।

यदसद्भासमानं तन्मिथ्या स्वप्नगजादिवत् ॥ ૭૦ ॥

ભાતિ इति चेद् भातु नाम, तत् मायिकस्य भूषणं, यत् असत् [सत्] भासमानं तत् स्वप्नगजादिवत् मिथ्या ॥

આકાશ પ્રતીત થાય છે એમ જો તમે કહો તો ભલે તે પ્રતીત થાઓ, કેમકે ન હોઈને પ્રતીત થવું તે માયિકપદાર્થની શોભા છે. જે અસત્ય છતાં પ્રતીત થાય તે સ્વભાવસ્થામાં પ્રતીત થતા હાથી આકિની પેઠે મિથ્યાજ હોય છે. ૭૦

“સદ્રૂપ બ્રહ્મ અને આકાશ સાથે પ્રતીત થાય છે, છતાં તેમનો ભેદ કેવી રીતે હોઈ શકે?” એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

जातिव्यक्ती देहिदेहौ गुणद्रव्ये यथा पृथक् ।

वियत्सतोस्तथैवास्तु पार्थक्यं कोऽत्र विस्मयः ॥ ૭૧ ॥

जाति-व्यक्ती देहि-देहौ गुण-द्रव्ये यथा पृथक् तथा एव वियत्सतोः पार्थक्यं अस्तु, अत्र विस्मयः कः ? ॥

જાતિ અને વ્યક્તિ, દેહવાળો (જીવાત્મા) અને દેહ તથા ગુણ અને દ્રવ્ય જેમ ભિન્ન તેમજ આકાશ અને સતતું પૃથક્પણું હો, આમાં આશ્ચર્ય શું છે ?

બ્રાહ્મણપણું તે જાતિ કહેવાય છે, અને તે કાતિવાળો જે બ્રાહ્મણ તે વ્યક્તિ કહેવાય છે, દેહનો સ્વામી જીવાત્મા અને દેહ તથા પૃથ્વી આદિ દ્રવ્ય અને તેના ગંધાદિ ગુણ તે જેમ બેળાં રહે છે, છતાં તાર્કિકો જેમ તેનો ભેદ માને છે તેમ આકાશ અને સદ્રૂપ બ્રહ્મ બેળાંજેવાં પ્રતીત થાય છે, છતાં પણ તેનો ભેદ છે એમ સમજવું.

સદ્રૂપ બ્રહ્મમાં આકાશ કલ્પિત હોવાથી બ્રહ્મથી આકાશનો વાસ્તવિક ભેદ સંભવે નહિ, તોપણ વ્યાવહારિકરીતે પ્રતીત થતા આકાશને મિથ્યા જાણવા વિના સદ્રૂપ બ્રહ્મનો ને આકાશનો અભેદ સંભવે નહિ, તેથી અહીં સત્થી આકાશના ભેદની કલ્પના કરી છે એમ જાણવું. ૭૧

“એ બેનો લેદ હશે, પણ તે આપણી શુદ્ધિમાં આવતો નથી” એવી વાદીની શકા અને તેનું સિદ્ધાંતીતરફનું ઉત્તર નીચેના શ્લોકમાં કહેવાય છે:-

બુદ્ધોઽપિ મેદો નો ચિત્તે નિરુદ્ધિં યાતિ ચેત્તદા ।

અનૈકાઘ્યાત્સંશયાદ્વા રુદ્ધચભાવોઽસ્ય તે વદ ॥ ૭૨ ॥

મેદઃ બુદ્ધઃ અપિ નિતે નિરુદ્ધિ નો યાતિ ચેત્, તદા તે અસ્ય રુદ્ધચભાવઃ
અનૈકાઘ્યાત્ વા સંશયાત્ ? વદ ॥

“તે બેનો (સત્નો ને આકાશનો) લેદ બળવા છતાં પણ તે અમારા અંતઃકરણમાં આડે થઈ શકતો નથી ” એમ એ તમે કહો તો તે લેદ તમારા અંતઃકરણમાં આડે ન થવાનું કારણ શું તમારા અંતઃકરણની એકાગ્રતાનો અભાવ છે ? અથવા શું તમારા અંતઃકરણમાં હજી તે વિષે કંઈ સંશય રહ્યો છે ? તે કહો ૭૨

તે બે દોષની નિવૃત્તિના સાધન જણાવે છે:-

અપ્રમત્તો ભવ ધ્યાનાદાયેઽન્યસ્મિન્નિવેચનમ્ ।

કુત્ પ્રમાણયુક્તિભ્યાં તતો રુદ્ધતમો ભવેત્ ॥ ૭૩ ॥

આથે ધ્યાનાત્ અપ્રમત્તો ભવ, અન્યસ્મિન્ પ્રમાણયુક્તિભ્યાં વિવેચનં કુરુ, તતઃ
રુદ્ધતમ ભવેત્ ॥

પ્રથમમાં (અંતઃકરણની એકાગ્રતાના અભાવરૂપ દોષ હોય તો તેને દૂર કરવામાટે) ધ્યાનથી સાવધાન અંતઃકરણવાળા ધ્યાએ, અને બીજામાં (સંશયનામનો દોષ હોય તો તેને દૂર કરવામાટે) શ્રુતિરૂપ પ્રમાણવડે અને અનુમાનાદિ યુક્તિવડે સદૃષ પ્રશ્નનું અને આકાશનું પૃથક્પણું નક્કી કરે, એટલે તેનો લેદ તમારા અંતઃકરણમાં અત્યંત આડે થશે ૭૩

અંતઃકરણમાં તે બેનો લેદ આડે થવાથી થનાર ફલ કહે છે:-

ધ્યાનાન્માનાદ્યુક્તિતોઽપિ રુદ્ધે મેદે વિયત્સતોઃ ।

ન કદાચિદ્વિયત્સત્યં સદ્વસ્તુ છિદ્રવન્ન ચ ॥ ૭૪ ॥

ધ્યાનાત્ માનાત્ યુક્તિઃ અપિ વિયત્સતોઃ મેદે રુદ્ધે [સતિ] વિયત્ કદાચિત્
સત્યં ન, ચ સદ્વસ્તુ છિદ્રવન્ ન ॥

ધ્યાનથી, શ્રુતિરૂપ પ્રમાણથી અને અનુમાનાદિરૂપ યુક્તિથી સત્નો અને આકાશનો લેદ સુદેહ ચમબળવા પછી તમને કંઈ પણ વેલાએ આકાશ સત્ય પ્રતીત થશે નહિ, અને સદૃષ પ્રશ્ન અવકાશવાળું પ્રતીત થશે નહિ. . .

સત્તા અને આકાશના પૃથક્પણું ચિંતન કરવાથી, “એકજ અદ્વિતીય પ્રહ્લ છે” એ શ્રુતિનો વિચાર કરવાથી, અને સદ્રૂપ ધર્મી અધિકદેશમાં રહે છે, ને તેના કલ્પિત ધર્મરૂપ કાર્ય આકાશ અલ્પદેશમાં રહે છે એવી યુક્તિથી બ્યારે સદ્રૂપ પ્રહ્લના અને આકાશના ચથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે આકાશ સત્ય છે, અને સદ્રૂપ પ્રહ્લ અવકાશવાળું છે એવી પ્રાંતિ કદીપણ ઉપજશે નહિ. ૭૪

આકાશનો અને સદ્રૂપ પ્રહ્લનો વિવેક થવાથી થનારા ફલને કહે છે:—

જ્ઞસ્ય ભાતિ સદા વ્યોમ નિસ્તત્ત્વોલ્લેખપૂર્વકમ્ ।

સદ્રસ્ત્વપિ વિભાત્યસ્ય નિશ્ચિદ્રત્વપુરઃસરમ્ ॥ ૭૫ ॥

જ્ઞસ્ય વ્યોમ સદા નિસ્તત્ત્વોલ્લેખપૂર્વકં ભાતિ, અસ્ય સદ્રસ્તુ અપિ નિશ્ચિદ્રત્વપુરઃસરં વિભાતિ ॥

પ્રહ્લના અને આકાશના સ્વરૂપને જાણનારા પુરુષને આકાશ સર્વજ્ઞ વાસ્તવિકસ્વરૂપરહિત પ્રતીત થાય છે, અને સદ્રૂપ પ્રહ્લ પણ એમને અવકાશથી રહિત પ્રતીત થાય છે. ૭૫

આકાશને સત્ય જ્ઞાનનારા અને પ્રહ્લને નહિ જાણનારા મનુષ્યને જોઇ જ્ઞાનીને આશ્ચર્ય થાય છે એમ કહે છે:—

વાસનાયાં પ્રવૃદ્ધાયાં વિયત્સત્યત્વવાદિનમ્ ।

સન્માત્રાવોધયુક્તં ચ દૃષ્ટ્વા વિસ્મયતે બુધઃ ॥ ૭૬ ॥

વાસનાયાં પ્રવૃદ્ધાયાં બુધઃ વિયત્સત્યત્વવાદિનં ચ સન્માત્રાવોધયુક્તં દૃષ્ટ્વા વિસ્મયતે ॥

આકાશ મિથ્યા છે, અને સદ્રૂપ પ્રહ્લ સત્ય છે એવા વિચારથી ઉપજેલી તેમના ભેદજ્ઞાનની વાસના અત્યંત હઠ થવાથી તે જ્ઞાની પુરુષ આકાશનું સત્યપણું કહેનારા તથા સદ્રૂપ પ્રહ્લના અજ્ઞાનવાળા પુરુષને જોઇને આશ્ચર્ય પામે છે. ૭૬

આકાશના મિથ્યાપણાની ચેઠે વાચુ આકિનું પણ મિથ્યાપણું વિચારવું એમ જણાવે છે:—

एवमाकाशमिथ्यात्वे सत्सत्यत्वे च प्रीसिते ।

न्यायेनानेन वाय्वादेः सद्रस्तु प्रविविच्यताम् ॥ ७७ ॥

। एवं आकाशमिथ्यात्वे च सत्सत्यत्वे वासिते [सति] अनेन न्यायेन वाग्वादेः सद्बस्तु प्रविचिच्यताम् ॥

એવી રીતે આકાશના મિથ્યાપણાની અને સદ્રૂપ પ્રદાનના સત્યપંથુની વાસના હદ થવાથી આ યુક્તિવડે (ઉપર જણાવેલી યુક્તિવડે) વાયુ, તેજ અને જલ આદિ બીજા પદાર્થોથી સદ્રૂપ પ્રદાનું પૃથક્કરણ કરવું. એમ કરવાથી પ્રદાનના સત્યપણાનો અને વાયુ આદિ ભૂતોના ને ભૌતિકોના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય થશે. ૭૭

વાયુ સદ્રૂપ પ્રદાનમાં કેવી રીતે કલ્પાયો છે તે જણાવે છે:—

સદ્વસ્તુન્યેકદેશસ્થા માયા તત્રૈકદેશગમ્ ।

વિચત્તત્રાપ્યેકદેશગતો વાયુઃ પ્રકલ્પિતઃ ॥ ૭૮ ॥

સદ્વસ્તુનિ એકદેશસ્થા માયા [કલ્પિતા] તત્ર એકદેશગં વિપત્, તત્ર અપિ એકદેશગતઃ વાયુઃ પ્રકલ્પિતઃ ॥

સદ્રૂપ પ્રદાનના કલ્પિત એકદેશમાં માયા કલ્પાયેલી છે, તે વસ્તુને આશરે રહેલા માયાના એક કલ્પિત દેશમાં આકાશની કલ્પના થયેલી છે, અને તે કલ્પિત આકાશના કલ્પિત એકદેશમાં વાયુ કલ્પાયેલો છે.

સદ્રૂપ પ્રદાન વાયુનું સાક્ષાત્ કારણ નથી, પણ પરંપરાવડે કારણ છે, તેથી વાયુ આદિથી સદ્રૂપ પ્રદાનું પૃથક્કરણ કરવું નિરર્થક નથી. ૭૮
હવે વાયુમાં રહેલા ધર્મો નીચેના શ્લોકવડે જણાવે છે:—

શોપસ્પર્શો ગતિર્વેગો વાયુધર્મા इमे मताः ।

ત્રયઃ સ્વભાવાઃ સન્માયાવ્યોમ્નાં યે તેઽપિ વાયુગાઃ ॥ ૭૯ ॥

શોપસ્પર્શો ગતિઃ વેગઃ इमे વાયુધર્માઃ મતાઃ, સન્માયાવ્યોમ્નાં યે ત્રયઃ સ્વભાવાઃ તે અપિ વાયુગાઃ [સન્તિ] ॥

સૂકવણું, સ્પર્શ, ધીમું વહન ને બિતાવણું વહન આ વાયુના ધર્મો શાસ્ત્ર-કેવોએ માનેલા છે. સદ્રૂપ પ્રદાન, માયા અને આકાશ એમના જે ત્રણ ગુણો છે તે ત્રણ વાયુમાં પ્રતીત થાય છે. ૭૯

સદ્રૂપ પ્રદાન, માયા અને આકાશ એમના કયા ત્રણ ગુણો વાયુમાં પ્રતીત થાય છે તે કહે છે:—

વાયુરસ્તીતિ સ્મરાવઃ સત્તો વાયૌ પૃથક્કૃતે ।

। નિસ્તત્ત્વરૂપતા માયાસ્વભાવો વ્યોમગો ધ્વનિઃ ॥ ૮૦ ॥

વાયુઃ અસ્તિ ઇતિ સદ્વાચઃ, વાયૌ સતઃ પૃથક્કૃતે નિસ્તત્ત્વરૂપતા માયાસ્વ-
ભાવઃ, વ્યોમગઃ ધ્વનિઃ ॥

વાયુ છે એવો વાયુમાં સદ્રૂપ પ્રદાનો સ્વભાવ છે, વાયુને સદ્રૂપ પ્રદાથી
પૃથક્ કરવાથી વાયુનું જે મિથ્યાપણું જણાય છે તે તેમાં માયાનો સ્વભાવ
છે, અને આકાશમાં રહેલો ધ્વનિ આ આકાશનો ગુણ વાયુમાં છે, એવી રીતે
વાયુમાં સદ્રૂપ પ્રદાદિના ત્રણ ગુણો રહેલા છે. ૮૦

“વાયુ આદિમાં સદ્રૂપ પ્રદાની અનુવૃત્તિ થાય છે, પણ આકાશની
અનુવૃત્તિ થતી નથી એમ તમે પૂર્વે કહ્યું છે, અને હવે આકાશની અનુવૃત્તિ
થાય છે એમ તમે કહો છો તે કેવી રીતે સંભવે ?” એવી પૂર્વપક્ષીની શંકા
નીચેના શ્લોકથી દર્શાવે છે:—

સતોઽનુવૃત્તિઃ સર્વત્ર વ્યોમ્નો નેતિ પુરેરિતમ્ ।

વ્યોમાનુવૃત્તિરધુના કથં ન વ્યાહતં વચઃ ॥ ૮૧ ॥

સતઃ અનુવૃત્તિઃ સર્વત્ર [ભવતિ,] વ્યોમ્નઃ ન ઇતિ પુરા ઈરિતમ્, અધુના
વ્યોમાનુવૃત્તિઃ [જ્ઞયતે અતઃ તવ] વચઃ કથં વ્યાહતં ન ? ॥

સદ્રૂપ પ્રદાની અનુવૃત્તિ (એતપ્રોત થઈને રહેવું) સર્વત્ર થાય છે, પણ
આકાશની અનુવૃત્તિ થતી નથી એમ આગળ આ પ્રકરણના ૬૭મા શ્લોકમાં
તમે કહ્યું છે, અને હમણાં વાયુમાં આકાશની અનુવૃત્તિ થાય છે એમ કહો
છો તેથી તમારા કહેવામાં વ્યાધાતદોષ કેમ આવતો નથી ? તે કહો. ૮૧

ઉપર જણાવેલી શકાનું સમાધાન કહે છે:—

છિદ્રાનુવૃત્તિર્નેતીતિ પૂર્વોક્તિરધુના ત્વિયમ્ ।

શબ્દાનુવૃત્તિરેવોક્તા વચસો વ્યાહતિઃ કુતઃ ॥ ૮૨ ॥

છિદ્રાનુવૃત્તિઃ ન ઇતિ પૂર્વોક્તિઃ, અધુના તુ ઇયં શબ્દાનુવૃત્તિઃ એવં વક્તા, ઇતિ
વચસઃ વ્યાહતિઃ કુતઃ ? ॥

વાયુ આદિમાં આકાશના અવકાશધર્મની અનુવૃત્તિ થતી નથી એમ પૂર્વે
કહ્યું હતું, અને હમણાં તો આકાશના શબ્દધર્મની અનુવૃત્તિ વાયુમાં કહેલી
છે, એમ હોવાથી વચનનો વ્યાધાત કેવી રીતે થઈ શકે ?

અમે આગળ આકાશના અવકાશધર્મની અનુવૃત્તિ થતી નથી એમ
કહ્યું છે, અને હમણાં આકાશના શબ્દધર્મની અનુવૃત્તિ કહેલી છે, તેથી
અમારા કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો નથી. ૮૨

પૂર્વપક્ષી અન્ય પ્રકારની શંકા કરે છે:—

નનુ સદ્વસ્તુપાર્થક્યાદસત્ત્વં ચેત્તદા કથમ્ ।

અવ્યક્તમાયાવૈપમ્યાદમાયામયતાપિ નો ॥ ૮૩ ॥

નનુ, સદ્વસ્તુપાર્થક્યાત્ [વાયોઃ] અસત્ત્વં ચેત્ , તદા અવ્યક્તમાયાવૈપમ્યાત્ અમાયામયતા અપિ કથં નો ? ॥

શંકાઃ:-જો સદ્વસ્તુનું વાયુથી પૃથક્પણું હોવાથી તેનું અસત્પણું સિદ્ધ થતું હોય તો અવ્યક્તરૂપ માયાથી વાયુનું વિપરીતસ્વભાવવાળાપણું હોવાથી તે વાયુનું અમાયામયપણું કેમ નહિ ?

સદ્રૂપ બ્રહ્મથી વાયુ અત્યંત વિલક્ષણ હોવાથી તેનું જો અસત્પણું સિદ્ધ થતું હોય તો નામરૂપાદિથી અપ્રકટ માયાથી નામરૂપવડે પ્રકટ એવો વાયુ વિલક્ષણ છે તેથી જો વાયુનું અમાયામયપણું એટલે સત્પણું કેમ સિદ્ધ ન થાય ? અર્થાત્ તમારે મતે વાયુનું સદ્રૂપપણું સિદ્ધ થતું જોઈએ. ૮૩

ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે:-

નિસ્તત્ત્વરૂપતૈવાત્ર માયાત્વસ્ય પ્રયોજિકા ।

સા શક્તિકાર્યયોસ્તુલ્યા વ્યક્તાવ્યક્તત્ત્વમેદિનોઃ ॥ ૮૪ ॥

અત્ર નિસ્તત્ત્વરૂપતા એવ માયાત્વસ્ય પ્રયોજિકા, સા [તુ] વ્યક્તાવ્યક્તત્ત્વમેદિનોઃ શક્તિકાર્યયોઃ તુલ્યા ॥

આલતા પ્રસંગમા મિથ્યાસ્વરૂપપણું એજ માયાપણાનું નિમિત્ત છે, અને તે મિથ્યાસ્વરૂપપણું અપ્રકટ અને પ્રકટ એવા ભેદથી સુક્ત માયા અને તેનું કાર્ય જો બંનેમાં સરખુંજ છે, તેથી વાયુ ભલે પ્રકટ હોય તોપણ તેના મિથ્યાપણામાં બાધ આવતો નથી. ૮૪

" જો શક્તિમાં અને તેના કાર્યમાં મિથ્યાસ્વરૂપપણું જો ધર્મ સમાનજ હોય તો પછી તેમાં અવ્યક્ત (ઇદ્રિયોથી ન જણાય તે) અને વ્યક્ત (ઇદ્રિયોથી જણાય તે) એવો ભેદ શા કારણથી રાખવામાં આવે છે ? ". એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:-

સદસત્ત્વવિવેકસ્ય પ્રસ્તુતત્વાત્સ ચિંત્યતામ્ ।

અસતોઽવાંતરો ભેદ આસ્તાં તત્ત્વિતયાત્ર કિમ્ ॥ ૮૫ ॥

સદસત્ત્વવિવેકસ્ય પ્રસ્તુતત્વાત્ સઃ [એવ] ચિંત્યતામ્, અસતઃ અવાંતરઃ ભેદઃ આસ્તામ્, અત્ર તત્ત્વિતયા કિમ્ ?

સત્પણાના અને અસત્પણાના વિવેકનો આલંક કરેલો હોવાથી તેનોજ

વિચાર કરવો થોડો છે. મિથ્યાના ન્યૂનાધિક સમય રહેવારૂપ, ન્યૂનાધિક વ્યાપકપણારૂપ તથા ન્યૂનાધિક ધર્મવાળાપણારૂપ પેટા ભેદનો વિચાર રહેવા દેવો. ચાલતા પ્રસંગમાં તેનો વિચાર કરવાવડે શો લાભ છે ? અર્થાત્ તેનો ચાલતા પ્રસંગમાં કાંઈ ઉપયોગ નથી. ૮૫

વાયુને મિથ્યા ગણી તેને સદ્રૂપ પ્રદક્ષી પૃથક્ કરવો એમ કહે છે:—

સદ્વસ્તુ વ્રહ્મ શિષ્ટોઽશો વાયુર્મિથ્યા યથા વિયત્ ।

વાસયિત્વા ચિરં વાયોર્મિથ્યાત્વં મરુતં ત્યજેત્ ॥ ૮૬ ॥

સદ્વસ્તુ વ્રહ્મ, યથા વિયત્ [તથા] શિષ્ટઃ અંશઃ વાયુઃ મિથ્યા, [એવં] વાયોઃ મિથ્યાત્વં ચિરં વાસયિત્વા મરુતં ત્યજેત્ ॥

વાયુમાં રહેલો જે સદ્રૂપ ભાગ તે વ્રહ્મ છે, અને જેમ સત્થી ભિન્ન આકાશ મિથ્યા છે તેમ સદ્વસ્તુ દૂર કરતાં બાકી રહેલો ભાગ જે વાયુ તે મિથ્યા છે. એવી રીતે લાંબા કાલસુધી વાયુના મિથ્યાપણાની ભાવના કરીને વાયુનો સદ્રૂપ વ્રહ્મમાંથી ત્યાગ કરવો, અર્થાત્ તેના સદ્રૂપપણાની ભાવના દૂર કરવી. ૮૬

વાયુના એકભાગમાં રહેલા તેજને પણ એવી રીતે વિચારવું એમ જણાવે છે:—

ચિંતયેદ્વહ્નિમપ્યેવં મરુતો ન્યૂનવર્તિનમ્ ।

વ્રહ્માંડાવરણેષ્વેપા ન્યૂનાધિકવિચારણા ॥ ૮૭ ॥

મરુતઃ ન્યૂનવર્તિનં વહ્નિં અપિ એવં ચિંતયેત્, એવા ન્યૂનાધિકવિચારણા વ્રહ્માંડાવરણેષુ [અસ્તિ] ॥

વાયુના ન્યૂનભાગમાં રહેનારા અગ્નિતત્ત્વવિષે પણ આવુંજ ચિંતન કરવું. આ ન્યૂનદેશમાં રહેવાપણાનો અને અધિકદેશમાં રહેવાપણાનો વિચાર વ્રહ્માંડનાં આવરણોમાં છે, અર્થાત્ એમના ન્યૂનાધિક ભાગવાળી સ્થિતિ આપણા નોવામાં આવતી નથી. ૮૭

વાયુના કેટલાક ભાગમાં અગ્નિતત્ત્વ કલ્પિત છે તે નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

વાયોર્દશાંશતો ન્યૂનો વહ્નિર્વાયૌ પ્રકલ્પિતઃ ।

પુરાણોક્તં તારતમ્યં દશાંશૈર્ભૂતપંચકે ॥ ૮૮ ॥

વહ્નિઃ વાયૌ વાયોઃ દશાંશતઃ ન્યૂનઃ પ્રકલ્પિતઃ, ભૂતપંચકે [૬૮] દશાંશૈઃ તારતમ્યં પુરાણોક્તમ્ ॥

અગ્નિતત્ત્વ વાયુતત્ત્વમા વાયુના દશમા ભાગમાં કલ્પાયેલ છે. આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના સંબંધમાં આ દશમા ભાગથી ન્યૂનાધિકપણું પુરાણોમાં કહેલું છે, અમે તે કલ્પી કાઢેલું નથી. ૮૮

નીચેના શ્લોકમાં અગ્નિતત્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે:—

વહ્નિરુણાઃ પ્રકાશાત્મા પૂર્વાનુગતિસ્ત્ર ચ ।

અસ્તિ વહ્નિઃ સ નિસ્તત્ત્વઃ શબ્દવાન્સ્પર્શવાનપિ ॥ ૮૯ ॥

વહ્નિઃ રુપ્ણાઃ [ચ] પ્રકાશાત્મા, અત્ર ચ પૂર્વાનુગતિઃ [અપિ ભવતિ,] વહ્નિઃ અસ્તિ, સઃ નિસ્તત્ત્વઃ, શબ્દવાન્ સ્પર્શવાન્ અપિ ॥

અગ્નિતત્ત્વ ઉષ્ણ અને પ્રકાશસ્વરૂપવાળું છે, અને આ અગ્નિતત્ત્વમાં પૂર્વનાં સદ્રૂપ પ્રદ્ય આદિની અતુવૃત્તિ પણ થાય છે. અગ્નિ છે એવું ભાન સત્તની અતુવૃત્તિથી થાય છે. તે મિથ્યા છે, શબ્દવાળું છે, અને સ્પર્શવાળું પણ છે આણું ભાન માયા, આકાશ અને વાયુની અતુવૃત્તિથી થાય છે. ૮૯

એ અગ્નિતત્ત્વને પણ સદ્રૂપ પ્રદ્યથી પૃથક્ ક્રિતવલું એમ કહે છે:—

સન્માયાવ્યોમવાય્વંશૈર્યુક્તસ્યાગ્નેર્નિજો ગુણઃ ।

રૂપં તત્ર સતઃ સર્વમન્યદ્બુદ્ધયા વિવિચ્યતામ્ ॥ ૯૦ ॥

સન્માયાવ્યોમવાય્વંશૈઃ યુક્તસ્ય અગ્નેઃ નિજઃ ગુણઃ રૂપં, તત્ર [અપિ] સતઃ અન્યત્ સર્વં બુદ્ધયા વિવિચ્યતામ્ ॥

સદ્રૂપ પ્રદ્ય, માયા, આકાશ અને વાયુના અશવડે યુક્ત અગ્નિતત્ત્વનો પોતાનો શુદ્ધ રૂપ છે. આ અગ્નિતત્ત્વનું પણ સદ્રૂપ પ્રદ્યથી ભિન્ન રહેલા અન્ય સર્વના વિવેકવડે પૃથક્કરણ કરવું, અર્થાત્ સદ્રૂપ પ્રદ્યથી ભિન્ન સર્વ મિથ્યા છે એમ અગ્નિનું પણ મિથ્યાપણું બાજવું. ૯૦

અગ્નિના દશમા ભાગમાં જલતત્ત્વ કલ્પાયેલ છે એમ જણાયે છે:—

સતો વિવેચિતે વહ્નૌ મિથ્યાત્વે સતિ વાસિતે ।

આપો દશાંશતો ન્યૂનાઃ કલ્પિતા ઇતિ ચિંતયેત્ ॥ ૯૧ ॥

[एवं] સતઃ વહ્નૌ વિવેચિતે [ચ તસ્ય] મિથ્યાત્વે વાસિતે સતિ [તત્ર] દશાંશતઃ ન્યૂનાઃ આપઃ કલ્પિતાઃ ઇતિ ચિંતયેત્ ॥

એવી રીતે સદ્રૂપ પ્રદ્યથી અગ્નિને પૃથક્ કર્યા પછી ને તેના મિથ્યાપણાનો ૯૯ નિશ્ચય કર્યા પછી તે અગ્નિતત્ત્વમા દશમા ભાગથી ન્યૂન જલતત્ત્વ કલ્પેલું છે એવું ક્રિતવનું. ૯૧

હવે જલતત્ત્વમાં આવેલા કારણના ધર્મો અને જલતત્ત્વનો ધર્મ કહે છે:—

સંત્યાપોઽમૂઃ શૂન્યતત્ત્વાઃ સશબ્દસ્પર્શસંયુતાઃ ।

રૂપવત્યોઽન્યધર્માનુવૃત્ત્યા સ્વીયો રસો ગુણઃ ॥ ૧૨ ॥

અન્યધર્માનુવૃત્ત્યા આપઃ સન્તિ, અમૂઃ શૂન્યતત્ત્વાઃ સશબ્દસ્પર્શસંયુતાઃ [ચ]
રૂપવત્યઃ, સ્વીયઃ રસઃ ગુણઃ ॥

સદ્રૂપ પ્રદ્ધ આદિ અન્ય તત્ત્વોના ધર્મની અનુવૃત્તિવડે જલ છે, તે શૂન્યરૂપ છે, તે શબ્દવાળું છે, તે સ્પર્શવાળું છે, અને તે રૂપવાળું છે એમ જણાય છે, તેનો એટલે જલતત્ત્વનો પોતાનો ગુણ રસ છે. ૯૨

તે જલતત્ત્વના દશમા ભાગમાં પૃથ્વીતત્ત્વ દ્વિપત છે એમ જણાવે છે:—

સતો વિવેચિતાસ્વપ્સુ તન્મિથ્યાત્વે ચ વાસિતે ।

ભૂમિર્દશાંશતો ન્યૂના કલ્પિતાપ્સ્વિતિ ચિંતયેત્ ॥ ૧૩ ॥

સતઃ અપ્સુ વિવેચિતાસુ, ચ તન્મિથ્યાત્વે વાસિતે અપ્સુ દશાંશત ન્યૂના
ભૂમિઃ કલ્પિતા इति ચિંતયેત્ ॥

સદ્રૂપ પ્રદ્ધથી જલને પૃથ્વ્ કયાં પછી અને તેના મિથ્યાપણાને ૯૯ નિશ્ચય કયાં પછી જલમાં તેનાથી ન્યૂન દશમે ભાગે પૃથ્વી કલ્પાયેલી છે એમ વિચારવું.

પ્રદ્ધાંકની આસપાસ દશગણુ પૃથ્વીતત્ત્વ વીંટાઈને રહેલું છે, પૃથ્વીની આસપાસ દશગણુ જલતત્ત્વ વીંટાઈને રહેલું છે, તેની આસપાસ દશગણુ અગ્નિતત્ત્વ વીંટાઈને રહેલું છે, તેની આસપાસ દશગણુ વાયુ વીંટાઈને રહેલો છે, તેની આસપાસ આકાશ દશગણુ વીંટાઈને રહેલું છે, તેની આસપાસ માયા દશગણુ વીંટાઈને રહેલી છે, અને તેની આસપાસ સદ્રૂપ પ્રદ્ધ અનેતગણુ વ્યાપીને રહેલું છે. ઉપર જણાવેલા પૃથ્વી આદિ પાંચે તત્ત્વો સદ્રૂપ પ્રદ્ધમાં દ્વિપત છે. ૯૩

પૃથ્વીમાં રહેલા કારણના ધર્મોને અને પૃથ્વીના પોતાના ધર્મને જણાવે છે:—

। અસ્તિ ભૂસ્તત્ત્વશૂન્યાઽસ્યાં શબ્દસ્પર્શો સરૂપકૌ ।

રસશ્ચ પરતો ગંધો નૈજઃ સત્તા વિવિચ્યતામ્ ॥ ૧૪ ॥

ભૂઃ અસ્તિ, [સા] તત્ત્વશૂન્યા, અસ્યાં સરૂપકૌ શબ્દસ્પર્શો ચ રસઃ પરતઃ,
ગંધઃ નૈજઃ, [તતઃ] સત્તા વિવિચ્યતામ્ ॥

પૃથ્વીમાં પૃથ્વી છે આ ધર્મ સદ્રૂપ પ્રજામાંથી આવેલો છે, તે પૃથ્વી મિથ્યા છે આવો ધર્મ માયામાંથી આવેલો છે, તેમાં રૂપસહિત શબ્દ અને સ્પર્શ તથા રસ આ ધર્મો બીજામાંથી એટલે અનુક્રમે તેજ, આકાશ, વાયુ અને જલમાંથી આવેલા છે, અને ગંધ આ પોતાનો (પૃથ્વીનો) ધર્મ છે. તે સર્વથી સદ્રૂપ પ્રજાનું પૃથક્પણું વિચારવું. ૯૪

પૃથ્વીના મિથ્યાપણાને અને તે પૃથ્વીના દશમા ભાગમાં પ્રજાંડ રહેલું છે તેને જણાવે છે.—

પૃથક્કૃતાયાં સત્તાયાં ભૂમિર્મિથ્યાઽવશિષ્યતે ।

ભૂમેર્દશાંશતો ન્યૂનં બ્રહ્માંડં ભૂમિમધ્યગમ્ ॥ ૯૫ ॥

સત્તાયાં પૃથક્કૃતાયાં મિથ્યા ભૂમિઃ અવશિષ્યતે, ભૂમિમધ્યગં ભૂમેઃ દશાંશતઃ ન્યૂનં બ્રહ્માંડં ॥

પૃથ્વીમાં રહેલા સર્વ ધર્મોને સદ્રૂપ પ્રજાથી પૃથક્ કરવાથી. મિથ્યા એવી પૃથ્વી બાકી રહે છે. પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં પૃથ્વીથી દશમે ભાગે ન્યૂન પ્રજાંડ રહેલું છે. ૯૫

પ્રજાંડમાં રહેલા પદાર્થોને જણાવે છે:—

બ્રહ્માંડમધ્યે તિષ્ઠંતિ ભુવનાનિ ચતુર્દશ ।

ભુવનેષુ વસંત્યેષુ પ્રાણિદેહા યથાયથમ્ ॥ ૯૬ ॥

બ્રહ્માંડમધ્યે ચતુર્દશ ભુવનાનિ તિષ્ઠંતિ, એષુ ભુવનેષુ પ્રાણિદેહાઃ યથાયથં વસંતિ ॥

પ્રજાંડમાં બુલોંઠાદિ સાત ઉપરના લોકો અને અતલાદિ સાત નીચેના લોકો મળીને કુલ ચૌદ લોકો રહેલા છે. આ ચૌદ લોકોમાં પ્રાણીઓનાં શરીરો જેવી રીતે ધટે તેવી રીતે એટલે તે તે લોકોને અનુકૂળ આવે એવી રીતે રહે છે. ૯૬

પ્રજાંડાદિકથી સદ્રૂપ પ્રજાનું પૃથક્પણું કરવાથી અવશેષ શું રહે છે તે જણાવે છે:—

બ્રહ્માંડલોકદેહેષુ સદ્વસ્તુનિ પૃથક્કૃતે ।

અસતોઽણ્ડાદયો ભાન્તુ તદ્જ્ઞાનેપીહ કા ક્ષતિઃ ॥ ૯૭ ॥

બ્રહ્માંડલોકદેહેષુ સદ્વસ્તુનિ પૃથક્કૃતે અસતઃ અંડાદયઃ માંતુ, તદ્જ્ઞાને અપિ ક્ષતિઃ ? ॥

પ્રજાંડ, ચૌદ લોકો, અને જરાયુજ, સ્વેદજ, અડજ ને ઉદ્દિગિજ આ ચાર પ્રકારનાં શરીરો એ સર્વથી ત્રણે કાલમાં રહેનાર સદ્રૂપ પ્રજાને પૃથક્

કયાં પછી મિથ્યા એવાં બ્રહ્માંડાદિ ભલે પ્રતીત થાઓ, તેમના પ્રતીત થવાથી સદ્રૂપ વસ્તુમાં શી હાનિ છે ? અર્થાત્ તેમાં કાંઈ પણ હાનિ નથી. ૬૭

ઉપર જણાવેલી વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

મૂતભૌતિકમાયાનામસત્ત્વેત્યંતવાસિતે ।

સદ્વસ્તુદ્વૈતમિત્યેવા ધીર્વિપર્યેતિ ન ક્વચિત્ ॥ ૯૮ ॥

મૂત-ભૌતિક-માયાનાં અસત્ત્વે અત્યંતવાસિતે સદ્વસ્તુ અદ્વૈતં इति एषा धीः क्वचित् [अपि] न विपर्येति ॥

પાંચ ભૂતો, પાંચ ભૂતોના કાર્યરૂપ બ્રહ્માંડાદિ ભૌતિક પદાર્થો અને માયાનું (પ્રકૃતિનું) મિથ્યાપણું અત્યંત દૃઢ કરવાથી સદ્રૂપ બ્રહ્મ દ્વૈતથી રહિત છે એવો આ નિશ્ચય ક્યારેય બદલાતો નથી. ૬૮

જો બ્રહ્માંડાદિને મિથ્યા માનીએ તો પછી પ્રાણીઓના વ્યવહારનો લોપ થવાનો પ્રસંગ આવશે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:—

સદ્દ્વૈતાત્પૃથગ્ભૂતે દ્વૈતે ભૂમ્યાદિરુપિણિ ।

તત્તદર્થક્રિયા લોકે યથા દૃષ્ટા તથૈવ સા ॥ ૯૯ ॥

ભૂમ્યાદિરુપિણિ દ્વૈતે સદ્દ્વૈતાત્ પૃથગ્ભૂતે લોકે તત્તદર્થક્રિયા યથા દૃષ્ટા તથા एव सा ॥

ભૂમિ આદિ રૂપવાળા (પાંચ ભૂતો અને તેમનાં સઘળાં કાર્યરૂપ) દ્વૈતને સદ્રૂપ અદ્વૈતથી પૃથક્ કયાં પછી લોકવ્યવહારમાં તે તે પદાર્થના સંબંધથી થનારાં કાર્યો એવાં પૂર્વે થતાં હતાં તેવાં આગળ પણ થશે, તેથી વ્યવહારના લોપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત નહિ થાય, કેમકે ભૂમિ આદિના કલ્પિત સ્વરૂપનો નાશ થતો નથી, માત્ર તેના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય એટલે બાધ થાય છે, તેથી પૂર્વની પેઠે તેના સંબંધનો વ્યવહાર ચાલી શકે છે. ૬૯

સાંખ્યાદિના મતને માનનારાઓ કલ્પિત દ્વૈતનું જે રીતે નિરૂપણ કરતા હોય તે રીતે ભલે કરે, તેમના મતનું ખંડન કરવાની અમારે અગત્ય નથી એમ કહે છે:—

સાંખ્યકાળાદવૌદ્ધાયૈર્જગન્નેદો યથા યથા ।

ઉત્પ્રેક્ષ્યતેઽનેકયુક્ત્યા ભવત્ત્વેષ તથા તથા ॥ ૧૦૦ ॥

સાંખ્યકાળાદવૌદ્ધાયૈઃ અનેકયુક્ત્યા જગન્નેદઃ યથા યથા ઉત્પ્રેક્ષ્યતે एषः तथा तथा [एव] भवतु ॥

સાંખ્યશાસ્ત્રને માનનારા, વૈશેષિકશાસ્ત્રને માનનારા અને યુદ્ધાદિના મતને માનનારાઓ અનેક મુદ્ધિવડે જગતનો ભેદ જેવો જેવો કલ્પતા હોય આ ભેદ તેવો ને તેવો ભલે હોય. એ વ્યાવહારિક ભેદ કલ્પિત હોવાથી અમારે કલ્પિતના ખંડનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત નથી. ૧૦૦

તે વાદીઓ જેમ અમારા અદ્વૈતસિદ્ધાંતની અવગણના કરે છે તેમ અમે પણ દ્વૈતવાદીઓના સિદ્ધાંતની મુમુક્ષુઓના હિતાર્થે અવગણના કરીએ તો તેમાં અમારી કાંઈ હાનિ થતી નથી એમ જણાવે છે:—

અવજ્ઞાતં સદ્દ્વૈતં નિઃશંકૈરન્યવાદિભિઃ ।

एवं का क्षतिरस्माकं तद्દ્વૈતમવજાનતામ્ ॥ ૧૦૧ ॥

[તૈઃ] નિઃશંકૈઃ અન્યવાદિભિઃ સદ્દ્વૈતં અવજ્ઞાતં, एवं તદ્દ્વૈતં અવજાનતાં અસ્માકં કા ક્ષતિઃ ? ॥

તે પોતાને શકારહિત માનનારા સાંખ્યાદિ બીજા વાદીઓએ શ્રુતિથી અને વિદ્યાનોના અતુલવથી સિદ્ધ અદ્વૈતરૂપ સદ્સ્તુતી જેવી રીતે અવગણના કરી છે એવી રીતે તેમના કલ્પિત દ્વૈતની અવગણના કરનારા અમારી શી હાનિ છે ? અર્થાત્ કલ્પિતને કલ્પિત કહેવામાં અમારી કાંઈ પણ પ્રકારની હાનિ થતી નથી. ૧૦૧

હવે દ્વૈતની અવગણના કરવાથી થનારું ફલ કહે છે:—

द्वैतावज्ञा सुस्थिता चेदद्वૈતે ધીઃ સ્થિરા ભવેત્ ।

સ્થૈર્યે તસ્યાઃ પુમાનેપ જીવન્મુક્ત ઇતીર્યતે ॥ ૧૦૨ ॥

દ્વૈતાવજ્ઞા સુસ્થિતા ચેત્ [તર્હિ] અદ્વૈતે ધીઃ સ્થિરા ભવેત્, તસ્યાઃ સ્થૈર્યે એપઃ પુમાન્ જીવન્મુક્તઃ ઇતિ ર્યતે ॥

જો કલ્પિત દ્વૈતની દ્વૈત અસત્, તુચ્છ અને બંધન કરનાર છે એવી અવગણના જિજ્ઞાસુતા મનમાં સુસ્થિર થાય તો અદ્વૈતરૂપ પ્રજ્ઞામાં તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે, અને અદ્વૈતરૂપ પ્રજ્ઞામાં તે બુદ્ધિની સ્થિરતા થવાથી આ પુરુષ જીવન્મુક્ત (જીવતાં છતાંજ દેહાદિ બંધનથી મોક્ષાપ્ત થયેલા) એમ કહેવાય છે.

પોતાના શરીરની અને દૃશ્ય જગતની બાહ્યદ્રષ્ટિએ પ્રતીતિ થયા છતાં પોતાના અંતઃકરણની અદ્વૈત પ્રજ્ઞામાં જે સ્થિતિ થવી તે જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે. એવી જીવન્મુક્તિ જેને પ્રાપ્ત થઇ જાય તે મહાપુરુષ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૧૦૨

જો જીવન્મુક્તપાત્રું અંતઃકારે પ્રાપ્ત થાય તોપણ પુરુષ પરમાનંદરૂપ પ્રજ્ઞાને પામે છે એમ નીચેના ભગવદ્ગીતાના શ્લોકવડે જણાવે છે:—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ १०३ ॥

પાર્થ ! એપા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ, એનાં પ્રાપ્ય [કશ્ચિત્] ન વિમુહ્યતિ, અંતકાલે અપિ અસ્યાં સ્થિત્વા બ્રહ્મનિર્વાણં ઋચ્છતિ ॥

હે અર્જુન ! આ પ્રદા અને આત્માના એકપણાં રૂપ સ્થિતિ છે. એ સ્થિતિ-ને પામીને કોઈ પણ પુરુષ મોહને વશ થતો નથી. અંતકાલે જો આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તોપણ તેને પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, અર્થાત્ તે વિદેહમુક્ત થાય છે. સ્થૂલ અને-સૂક્ષ્મ સંસારની પ્રતીતિથી રહિત અદ્વૈત બ્રહ્મમાં આત્માની સ્થિતિ થવી તે વિદેહમુક્તિ કહેવાય છે, અને એવી વિદેહમુક્તિ જેમને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેઓ વિદેહમુક્ત કહેવાય છે. ૧૦૩

ઉપર કહેલા અંતકાલશબ્દનો અર્થ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

सदद्वैतेऽनृतद्वैते यदन्योऽन्यैक्यवीक्षणम् ।

तस्यान्तकालस्तद्भेदबुद्धिरेव न चेतः ॥ १०४ ॥

સદદ્વૈતે [ચ] અનૃતદ્વૈતે યત્ અન્યોન્યૈક્યવીક્ષણં તસ્ય અંતકાલઃ તદ્ભેદબુદ્ધિઃ
એવ, ચ [કશ્ચિત્] ઇતરઃ ન ॥

સદૃપ અદ્વૈત અને મિથ્યારૂપ દ્વૈત તેમજ જે એકપણાનું દર્શન તેનો અંતકાલ એટલે તે બંનેના ભેદનો નિશ્ચયજ છે, પણ બીજો કોઈ અર્થ નથી, અર્થાત્ અંતકાલનો અર્થ લોકપ્રસિદ્ધ મરણ થતો નથી. ૧૦૪

જો અંતકાલશબ્દનો અર્થ મરણ એવો કરવામાં આવે તોપણ સિદ્ધાંતને કાંઈ હાનિ પહોંચતી નથી એમ જણાવે છે:—

यद्वांतकालः प्राणस्य वियोगोऽस्तु प्रसिद्धितः ।

तस्मिन्કालेऽपि न भ्रांतेर्गतायाः पुनरागमः ॥ १०५ ॥

યદ્વા પ્રસિદ્ધિતઃ પ્રાણસ્ય વિયોગઃ અંતકાલઃ અસ્તુ, તસ્મિન્ કાલે અપિ ગતાયાઃ ભ્રાંતેઃ પુનરાગમઃ ન ॥

અથવા લોકમાં પ્રસિદ્ધિ હોવાથી પ્રાણનો સ્થૂલશરીરથી વિરોધ આ અંતકાલશબ્દનો અર્થ હો. તે કાલમાં એટલે મરણસમયમાં પણ નિવૃત્ત થયેલી ભ્રાંતિનું પુનરાગમન થતું નથી. ૧૦૫

એ વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

બ્રહ્મજ્ઞાનીના અંતઃકરણની મરણકાલે સંનિપાતનેવી કે મૂરછાનેવી સ્થિતિ જણાય તો તે કાલે પણ તેમના અંતઃકરણમાં બ્રહ્મવિદ્યાના સંસ્કાર હોવાથી તે સંસ્કારોનો સૂક્ષ્મરીતે ઉદય થઇ તેમને વિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ૧૦૭

વેદાંતપ્રમાણથી ઉપનેહું જ્ઞાન કોઇ પણ કારણથી નાશ પામતું નથી એમ જણાવે છે:—

પ્રમાણોત્પાદિતા વિદ્યા પ્રમાણં પ્રવલં વિના ।

ન નશ્યતિ ન વેદાન્તાત્પ્રવલં માનમીક્ષ્યતે ॥ ૧૦૮ ॥

પ્રમાણોત્પાદિતા વિદ્યા પ્રવલં પ્રમાણં વિના ન નશ્યતિ, વેદાંતાત્ પ્રવલં માનં ન ઈક્ષ્યતે ॥

શ્રુતિરૂપ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલું આત્મજ્ઞાન શ્રુતિરૂપ પ્રમાણના કરતાં વધારે બલવાન પ્રમાણવિના નાશ પામતું નથી; પરંતુ શ્રુતિરૂપ વેદાંતના પ્રમાણના કરતાં અન્ય કોઇ વધારે બલવાન પ્રમાણ અહીં જોવામાં આવતું નથી. શ્રુતિજ સર્વથી અધિક બલવાન પ્રમાણરૂપ છે. ૧૦૮

પંચમહાભૂતવિવેકનામના બીજા પ્રકરણના ઉપદેશનું અનુસરણ કરવાથી થનારા ફલને કહી હવે તે પ્રકરણની સમાપ્તિ કરે છે:—

તસ્માદ્વેદાંતસંસિદ્ધં સદૈવ્યં ન વાધ્યતે ।

અંતકાલેઽપ્યતો ભૂતવિવેકાન્નિર્વૃત્તિઃ સ્થિતા ॥ ૧૦૯ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायां पंचदश्यां पंचमहाभूतविवेकः ॥ २ ॥

અન્વય:—તસ્માત્ વેદાંતસંસિદ્ધં અદૈવ્યં સત્ અંતકાલે અપિ ન વાધ્યતે, અતઃ ભૂતવિવેકાત્ નિર્વૃત્તિઃ સ્થિતા ॥

ઉપર જણાવેલા કારણથી વેદાંતશાસ્ત્રદ્વારા સપૂર્ણ સિદ્ધ થયેલું અદૈવ્યરૂપ સદ્બ્રહ્મ મરણકાલમાં પણ બાધ પામતું નથી, અર્થાત્ તે અસત્ય છે એવું જ્ઞાન થતું નથી. આ કારણથી પંચમહાભૂતના વિવેકથી સુસુકુને પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે. ૧૦૯

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પચદશીના પંચમહાભૂતવિવેકનામના બીજા પ્રકરણની શ્રીમદ્વાયશર્મવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઇ. ૨

પંચમહાભૂતવિવેકનો સાર

“ એકજ, અદ્વિતીય, સદ્રૂપ પ્રદ્ય, આ જગતનું કારણ છે એમ શ્રીછાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે. તે અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી કોઈ પ્રકારના અવલંબનવિના જાણી શકાતું નથી, તેથી આકાશાદિ પંચમહાભૂતનું તેનાથી વિવેચન કરીને તેનું જ્ઞાન સંપાદન કરાય છે. આ કારણથી આ પ્રકરણમાં પંચમહાભૂતનું સદ્રૂપ પ્રદ્યથી પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે. તમોગુણ જેમાં પ્રધાન છે એવી પ્રકૃતિમાંથી ઈશ્વરના સંકલ્પવડે, આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતો ક્રમપૂર્વક ઉપજ્યાં. તે આકાશાદિના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ક્રમપૂર્વક ગુણો છે. આકાશમાં શબ્દ, વાયુમાં શબ્દસ્પર્શ, અગ્નિમાં શબ્દ સ્પર્શ અને રૂપ, જલમાં શબ્દ સ્પર્શ રૂપ અને રસ તથા પૃથ્વીમાં શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણો રહે છે. ”

① આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના સંસ્વગુણના અંશમાંથી ક્રમપૂર્વક શ્રવણાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ છે. તે શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો ક્રમપૂર્વક જ્ઞાન, સર્વ શરીરનો ઉપરનો ભાગ, આંખો, જીભ અને નાક આ ગોલકોમાં રહે છે, અને પોતા-પોતાના શબ્દસ્પર્શાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. તે જ્ઞાનેન્દ્રિયો જેમ બહારના વિષયને ગ્રહણ કરે છે તેમ કેટલીક વાર શરીરની અંતરના વિષયને પણ ગ્રહણ કરે છે. આંખી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ અને ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મુખ હાથ આદિ ગોલકોમાં રહે છે. એ કર્મેન્દ્રિયો પાંચ ભૂતોના રજેગુણના અંશ-માંથી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યવહારમાંનાં સર્વ જ્ઞાનોનો અને ક્રિયાઓનો પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં પાંચ જ્ઞાનોનાં ને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોની, પાંચ ક્રિયાઓમાં સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો ને કર્મેન્દ્રિયો સૂક્ષ્મભૂતોના કાર્યરૂપ હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણથી જ્ઞાન થતું નથી, માત્ર તેમનાં કાર્યો ઉપરથી તેમના સદ્ભાવનું અનુમાન થાય છે. મન પૂર્વોક્ત જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું ને કર્મેન્દ્રિયોનું પ્રેરક છે, અને તે હૃદયક્રમમાં રહે છે. તે શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સાહાય્યવિના, શબ્દાદિ વિષયોને, ગ્રહણ કરી શકતું નથી, અને વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયોના સાહાય્યવિના બહારની ક્રિયા કરી શકતું નથી. એ મન શબ્દાદિ વિષયોના ગુણદોષનો વિચાર કરનારું છે. એ મનમાં ચત્ત્વગુણ, રજેગુણ અને તમોગુણ એવા ત્રણ ગુણો રહેલા છે. ચત્ત્વગુણને લીધે મનમાં વિરાગ, રાગ, ઉદારતા અને શાંતિ આદિ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. રજેગુણને લીધે તેમાં કામ, ક્રોધ, લોભ અને કોઈ કામનો આલ્સ (પ્રયત્ન) ઉત્પન્ન થાય છે, અને તમોગુણને લીધે તેમાં આળસ, જામ અને તેજ આદિ દોષો ઉપજે છે. વિરાગાદિ ચત્ત્વ-ગુણના ધર્મોવડે પુણ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, કામાદિ રજેગુણના ધર્મોવડે

પ્રાપ્તિ ઉત્પત્તિ થાય છે, અને આલસ્યાદિ તમોગુણના ધર્મોવડે પુણ્યપાપની ઉત્પત્તિ ન થતાં આયુષ્ય નકામું બ્યતીત થાય છે. અંતઃકરણ ને ઇન્દ્રિયાદિનો સ્વામી જીવ છે.

ઉત્પત્તિ

ઉપર જણાવેલી રીતે આ વિશ્વની સ્થિતિ થઈ છે. આ વિશ્વ પંચમહા-ભૂતોના કાર્યરૂપ છે. સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં ભૂતોના શબ્દાદિ ગુણો સ્પષ્ટ અનુભવાય છે તેથી તેઓ ભૂતોના કાર્યરૂપ છે એમ સમજાય છે. ઇન્દ્રિયોનું ને અંતઃકરણનું ભૂતકાર્યપણું શાસ્ત્રનાં વચનોથી અને અનુમાનપ્રમાણથી જાણવામાં આવે છે.

“સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આષોત્” એ શ્રુતિમાંનાં હવં આ શબ્દનો અર્થ સ્થાવર-જંગમ જગત્ એવો થાય છે, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દોદિપ્રમાણ-થી જાણવામાં આવનારું સર્વ સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ જગત્ એવો થાય છે. આ જગત્ ઉત્પત્તિની અગાઉ એકજ અદ્વિતીય, સદ્રૂપ હતું. તે વેલા નામ અને રૂપ નહોતાં એમ જાણવાનું ઉદાલકનું વચન છે. એ વચનમાં ફક્ત, એવ ને અદ્વિતીય એવાં બે ત્રણ પદો છે તે સદ્રૂપ બ્રહ્મનાં વિશેષણ છે. તે ત્રણ વિશેષણોવડે સદ્રૂપ બ્રહ્મમાં સ્વજત, સંજાતીય અને વિજાતીય એ ત્રણ ભેદો જે જડ વસ્તુઓમાં જણાય છે તે તેમાં નથી એમ જણાવ્યું છે. અવયવીનો અવયવોથી જે ભેદ તે સ્વજતભેદ છે, વૃક્ષોનો પોતાનાં પાંદડાં, ફૂલો ને ફલોથી જે ભેદ છે તે સ્વજતભેદ છે. એક જાતિના બે પદાર્થોનો જે પરસ્પર ભેદ તે સંજાતીયભેદ કહેવાય છે. આંગાનો જે લીંગાડા આદિ વૃક્ષોથી ભેદ છે તે વિજાતીયભેદ છે. બીજી જાતિના પદાર્થોથી કોઈ વસ્તુનો જે ભેદ તે વિજાતી-યભેદ કહેવાય છે, આંગાના વૃક્ષનો જે પાપાણાદિથી ભેદ તે વિજાતીય-ભેદ છે. સદ્રૂપ બ્રહ્મ આકાશના જેવું નિરવયવ હોવાથી તેમાં સ્વજતભેદ સંભવી શકે નહિ. નામ અને રૂપ એ કલ્પિત હોવાથી તે તેના અવયવ કહેવાય નહિ, વળી તે જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે હોતા પણ નથી. સદ્રૂપ બ્રહ્મ એકજ હોવાથી તેમાં સંજાતીયભેદ સંભવી શકે નહિ. સંજાતીયભેદ એ કે અધિક વસ્તુ હોય ત્યારે તેમાં સંભવી શકે, એકજ વસ્તુમાં સંજાતીયભેદ સંભવી શકે નહિ. સદ્રૂપ બ્રહ્મમાં વિજાતીયભેદ પણ સંભવી શકતો નથી. સત્થી કેવલ વિલક્ષણસ્વભાવવાળું જે અસત્ તે અસત્નો, સદ્ભાવ ન હોવાથી બ્રહ્મમાં વિજાતીયભેદ ઉપજતી શકે નહિ. માયા ને માયાનાં કાર્યો સત્થી વિલક્ષણ હોવાથી તેઓ બ્રહ્મમાં વિજાતીય ભેદ ઉપજતી શકે નહિ.

કેટલાક વાદીઓ ઉત્પત્તિની પૂર્વે આ જગત્ અસદ્રૂપ હતું એમ કહે છે. તેઓની ખુદિ આ જગત્ના કારણનો વિચાર કરતાં વિષ્ણુ થઈ જાય છે તેથી તેઓ જગત્ના સદ્રૂપ કારણને જાણી શકતા નથી. આકારવાળી વસ્તુ-ઓમાં તેમની ખુદિ ગતિ-ફેરી શકે છે, પણ નિરાકાર વસ્તુમાં પ્રવેશ કરતાં

તેમની બુદ્ધિ ગતિ કરી શકતી નથી, તેથી તેમની બુદ્ધિ બીજી છે. ભગવાન ગૌડ-
પાદાચાર્યે માંડૂક્યોપનિષદની કારિકામાં તેમને માટે આવા ભાવનું કહ્યું છે:—“સાકાર-
બ્રહ્મમાં નિષ્ઠા રાખનારા યોગીઓને નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મમાં કરવામાં આવતી સમાધિમાં
બહુ બીજા લાગે છે. સર્વ પ્રકારના ભયથી રહિત આ સમાધિમાં તેમને ભયનાં
કારણો પ્રતીત થાય છે. ” “ શ્રુતિ અને સ્મૃતિના આધારવિનાના તર્ક કર-
વામાં બહુ કુશલ એવા શૂન્યવાદીઓને—બુદ્ધમતને અનુસરનારાઓને—આ સદ્રૂપ
અને અચિત્ત આત્મામાં બ્રાંતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. માત્ર અનુમાનપ્રમાણ માન-
નારા આ મૂઢબુદ્ધિવાળા બુદ્ધમતને અનુસરનારાઓ અજ્ઞાનવડે, વેદવચનોનો
નિરાદર કરીને શૂન્યપણાને પ્રાપ્ત થયા છે ” એમ ભગવાન શંકરાચાર્યે કહ્યું છે.

સૂક્ષ્મદષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો શૂન્યવાદ યુક્તિરહિત પ્રતીત થાય છે.
તેમણે માનેલું શૂન્ય સત્ત્વની સાથે સંબધવાળું હતું? અથવા શું તે શૂન્ય સદ્રૂપજ
હતું? તેમાં પહેલો પક્ષ સંભવતો નથી. શૂન્ય અને સત્ એકબીજાથી વિરોધ-
વાળાં હોવાથી તે બંનેનો સંબધ સભવી શકે નહિ, એટલે શૂન્ય સત્ત્વની સાથે
સંબધવાળું હતું એમ કહેવાય નહિ. બીજો પક્ષ પણ સંભવી શકતો નથી.
શૂન્યને સદ્રૂપ કહી શકાય નહિ, કેમકે અસતને સત્ કહેવાથી વ્યાઘાત-
હોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. સૂર્યને જેમ અંધારાથી યુક્ત કહેવાય નહિ, તેમ શૂન્યને
સત્ત્વના સંબધવાળું કહેવાય નહિ, અને સૂર્યને જેમ અંધકારરૂપ કહેવાય નહિ
તેમ શૂન્યને સદ્રૂપ પણ કહેવાય નહિ.

નામરૂપથી રહિત સદ્રૂપ બ્રહ્મમાં આકાશાદિનાં નામરૂપ કલ્પિત છે. તેથી
અદ્વૈતરૂપ સત્ સૃષ્ટિકાલે પણ જેમનું તેમ રહે છે. તમે જો શૂન્યનાં નામરૂપ
કલ્પિત માનતા હો તો તેમાં અમને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ નથી, કેમકે
એવા કલ્પિત શૂન્યથી અદ્વૈત બ્રહ્મનું નિરાકરણ થતું નથી.

સદ્રૂપ બ્રહ્મમાં, શૂન્યના નામરૂપની પેઠે, સદ્રૂપ બ્રહ્મનાં નામરૂપ પણ
કલ્પિત છે એમ જો તમે કહો તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે સદ્રૂપ
બ્રહ્મનાં નામરૂપ જો કલ્પિત હોય તો, તેનું કોઈ અધિષ્ઠાન માનવું જોઈએ,
કેમકે અધિષ્ઠાનવિના બ્રાંતિ થતી નથી. સદ્રૂપ બ્રહ્મનાં નામરૂપનું અધિષ્ઠાન
સદ્રૂપ બ્રહ્મ સંભવી શકે નહિ, તેનું કોઈ બીજું અધિષ્ઠાન માનવું જોઈએ. જેમ
સાપની બ્રાંતિ સાપમાં થતી નથી, પણ દોરડીમાં થાય છે, તેમ અહીં સદ્રૂપ
બ્રહ્મના નામરૂપની બ્રાંતિ, અન્યમાં, થવી જોઈએ, પણ એવો બીજો કોઈ પણ
ત્વહાર્ય વિદ્યમાન નથી. સદ્રૂપ બ્રહ્મનાં નામરૂપ, અસતમાં કલ્પિત છે એમ કહી
શકાય નહિ, કેમકે અસતનો પોતાનો જ અભાવ છે તે બીજાનું અધિષ્ઠાન શી
રીતે થઈ શકે? પ્રતીત થતું જગત પણ સદ્રૂપ બ્રહ્મના નામરૂપનું અધિષ્ઠાન

થઈ શકે નહિ, કેમકે આ જગત્ સદૃષ્ય પ્રદર્શથી ઉત્પન્ન થનારું છે તેથી તે સદૃષ્ય પ્રદર્શના નામરૂપનું અધિધ્વાન કેમ થઈ શકે?

પૂર્વપક્ષ:—જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ હતું, આમાં સત્ અને હતું એ બે શબ્દોનો અર્થ લિન્ન છે કે એકજ છે? બે તમે સૈત્શબ્દનો 'અર્થ' 'લિન્ન' અને 'હતું' એ શબ્દનો અર્થ 'લિન્ન' કહો તો, તમારા અદ્વૈતસિદ્ધાંતની હાનિ થાય છે, કેમકે એક સત્ અને તેની સત્તા એમ દ્વૈતભાવ થાય છે. બે તમે કહો કે સત્ અને હતું આ બે શબ્દોનો એકજ અર્થ થાય છે તો તેમાં પુનરુક્તિદોષ આવે છે, અર્થાત્ 'સત્શબ્દવડે' કહેલો અર્થ 'હતું' એ શબ્દવડે કહેવાય છે.

સમાધાન:—તમારા પૂર્વપક્ષ સંભવતો નથી, કેમકે લોકમાં, 'કર્તવ્ય' કરે છે, 'વૌઝ' બોલે છે, 'ધારણ' કરવાયોગ્યને ધારણ કરે છે' છતાંકિ ઘણા પ્રયોગો, ઉપરના પ્રયોગના જેવા સાંભળવામાં આવે છે. લોકમાં થતા આવા પ્રયોગોને અનુસરીને શ્રુતિમાં 'સત્ હતું' એમ કહ્યું છે.

પ્રક્ષમાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એવા ત્રણ કાલનો સહભાવ નહિ, છતાં, એ ત્રણ કાલને માનનારા શિષ્યને સમજાવવામાટે, શ્રુતિમાં અમે (જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે) એવા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. અદ્વૈતવાદમાં પૂર્વ-પક્ષ અને ઉત્તર દ્વૈતભાષાવડે થાય છે. અદ્વૈતભાષાવડે પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર સંભવી શકતાં નથી, કેમકે ત્યાં પૂર્વપક્ષ કરનાર અને ઉત્તર આપનાર એવા પ્રકારનું દ્વૈત નથી. "જ્ઞાનવડે, થનારા પ્રલયકાલે, અત્યંત અક્રિય, મનના અવિષયભૂત, તેજથી વિલક્ષણ, અધકારથી વિલક્ષણ, વ્યાપક, વાણીવડે ન કહી શકાય એવું, સાર્વત્રિકીયાના અવિષયભૂત અને અભાવથી વિલક્ષણસ્વભાવ-વાળું સદૃષ્ય, કોઈક વસ્તુ-દેવનો બાધ થયા પછી, તેના અધિધ્વાનરૂપે, અવશેષ રહે છે" એમ પ્રલયકાલે દેવનો અભાવ યોગવાસિષ્ઠમાં કહેલો છે.

તાર્કિકની શંકા:—પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એ ચાર ભૂતો પર-માણુથી ઉપજે છે તેથી પ્રલયકાલે ઉત્પત્તિથી જીલટા કરે પરમાણુસુધી તેમનો નાશ થાય છે તેથી તેમને તમે અસત્ કહો એ યોગ્ય છે, પણ આકાશ કે જે નિત્ય અને વ્યાપક છે તેનું અસત્પણું શી રીતે સ્વીકારી શકાય?

સમાધાન:—એમ પ્રલયકાલે સ્થૂલસૂક્ષ્મ પદાર્થોથી રહિત આકાશ બાકી રહે છે એમ તમારી શુદ્ધિને સમજાય છે તેમ પ્રલયકાલે માયાના કાર્યે આકાશનો નાશ થયા પછી કેવલ સદૃષ્ય પ્રદર્શ બાકી રહે છે એમ અમને સમજાય છે. તમે પણ બે વિચાર કરશો તો તમને પણ તેમ સમજાયો. સ્થૂલસૂક્ષ્મ પદાર્થથી રહિત આકાશ અમને દેખાય છે એમ બે તમે કહો તો તે તમારું કહેલું તમારા સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે તમારા સિદ્ધાંતમાં આકાશને

પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવતું નથી, અને પ્રકાશ તથા અંધકારથી રહિત બીજું કોઈ આકાશ મનુષ્યોના દેખવામાં આવતું નથી, તથા તમે પણ પ્રકાશ અને અંધકારરહિત આકાશ ક્યાં જોયું છે ?

જો તમે કહો કે આકાશની પેઠે સદ્રૂપ પ્રજ્ઞા પણ જોવામાં આવતું નથી તો તે તમારું કહેવું સમજવિનાનું છે, કેમકે સદ્રૂપ પ્રજ્ઞા સર્વને અનુલવ-સિદ્ધ છે. વિદ્વાનોને ઇન્દ્રિયઅંતઃકરણની મીનસ્થિતિવેલા એટલેકે ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણની અંતર્મુજસ્થિતિવેલા, સદ્રૂપ પ્રજ્ઞાનો અનુલવ થાય છે. તે મીન-સ્થિતિમાં અન્યનો અનુલવ ન થવાથી, અન્યનો અનુલવ થાય છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ, કેમકે તે વેલા અન્યનો અનુલવ થતો નથી, પણ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ સૂક્ષ્મતમ પ્રજ્ઞાનો અનુલવ, અંતઃકરણની સૂક્ષ્મવૃત્તિવડે થાય છે. સદ્રૂપ પ્રજ્ઞા, અનુલવનો વિષયરૂપ ભલે ન થાઓ, પણ મીનસ્થિતિમાં તે અંતઃકરણરૂપિમાં પ્રકાશરૂપે હોય છે. પ્રજ્ઞા સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેને પ્રકાશવા-માટે અન્ય પ્રકાશકની અપેક્ષા નથી, પૂરતિરહિતે થયેલા, મનને તે પ્રકાશ છે. નામરૂપાત્મક જગતથી રહિત, સદ્રૂપ પ્રજ્ઞા જ્ઞાનીઓને નિશવરરૂપરૂપે સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. અંતઃકરણની પૂરતિરહિત મન.

૨૬૧-મન, પૂરતિરૂપે પરિણામ ન પામી, સ્થિર હોય ત્યારે, જેમ સાક્ષી વ્યાકુલ-તાથી રહિત શાંત હોય છે તેમ માયાનું આકાશાદિ પરિણામ થયાપૂર્વે સદ્રૂપ પ્રજ્ઞા પણ સર્વ જગતથી રહિત એટલે શાંત હોય છે.

અગ્નિની શક્તિના જેવી, સદ્રૂપ પ્રજ્ઞાની જે શક્તિ એટલે આકાશાદિ કાયોને ઉપજવવાનું સૂક્ષ્મ બલ તે માયા કહેવાય છે. તે માયા પ્રજ્ઞાથી લિન્ન-સ્વરૂપે પ્રતીત થઈ શકતી નથી, તેનાં આકાશાદિ કાયોપરથી તેનું અનુમાન થાય છે. અગ્નિમાં રહેલી શક્તિ જેમ અગ્નિનો સ્પર્શ કરવાં કરશેદો થવાથી બહુવામાં આવે છે તેમ પ્રજ્ઞાને આશરે રહેલી શક્તિ તેનાં આકાશાદિ કાયોથી અનુમાનવડે બહુવામાં આવે છે. શક્તિ, શક્તથી, પૃથક્ છતાં, પણ પૃથક્ પ્રતીત થતી નથી. અગ્નિ જેમ, એગ્નિની શક્તિ નથી તેમ સદ્રૂપ પ્રજ્ઞા, સદ્રૂપ પ્રજ્ઞાની શક્તિ નથી. જો માયા-શક્તિ-સત અને અસતથી વિલક્ષણ છે, અર્થાત્ તેનાં કાયોવડે વર્તમાનકાલમાં પ્રતીત થનારી અને પ્રજ્ઞાના જ્ઞાનવડે બાધ પામનારી (મિથ્યા સિદ્ધ થનારી) છે. શ્રુતિમાં તમ એટલે અજ્ઞાનનો વા-રમાયાનો જો સદ્ભાવ કહો છે તે સદ્ભાવ, સદ્રૂપ પ્રજ્ઞાને આધારે તેની સત્તા છે, તેથી કહો છે. જો માયાની સ્વતંત્રસત્તા ન હોવાથી, પ્રજ્ઞાથી ભિન્નતત્ત્વરૂપે તેને જલ્પવામાં આવતી નથી. લોકમાં મનુષ્યની અને તેની શક્તિની પૃથક્ જીવિકા આપવામાં આવતી નથી. કોઈ મનુષ્યને જ્યાં વધારે જીવિકા આપ-વામાં આવે છે ત્યાં તે વધારે જીવિકા તેની શક્તિની નહિ પણ તેનાં ખેતી

સુદ્ધ ઇત્યાદિ શક્તિનાં કાર્યોની હોય છે. જેમ માયાવડે બ્રહ્મમાં દૈતવાળાપણું થતું નથી તેમ આકાશાદિ માયાનાં કાર્યોવડે પણ બ્રહ્મમાં દૈતવાળાપણું થતું નથી, કેમકે માયાનાં કાર્યો જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે હોતાં નથી.

તે માયા સર્વ બ્રહ્મમાં રહેલી નથી, પણ ઘટાદિ વામણોને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ, જેમ માટીના એકદેશરૂપ ચીકણી ભીની માટીમાં રહે છે તેમ તે માયા બ્રહ્મના એકભાગમાં રહે છે તેથી મુક્ત પુરુષોને પ્રાપ્ત થવા-ચોગ્ય, સુદ્ધ બ્રહ્મનો અભાવ થતો નથી. શ્રુતિમાં “ સર્વ ભૂતો અને ભૌતિકો બ્રહ્મના એકદેશમાંજ રહ્યા છે ” એમ કહ્યું છે, અને ભગવદ્ગીતારૂપ સ્મૃતિમાં “ હું મારા એકઅંશવડે આ સમગ્રને વ્યાપીને રહું છું ” એમ કહ્યું છે, અને બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ “ માયા ને માયાનાં કાર્યો બ્રહ્મના એકદેશમાં રહે છે ” એમ જણાવ્યું છે તેથી માયા બ્રહ્મના એકદેશમાં રહેલી છે એમ સિદ્ધ થાય છે, અને માયા-રહિત બ્રહ્મનો સદ્ભાવ પણ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મનો એ અંશ કલ્પિત સમજવો, કેમકે નિરવયવ બ્રહ્મમાં વાસ્તવિક અંશ સભવે નહિ. માયા સર્વ બ્રહ્મમાં રહે છે કે તેના એકદેશમાં રહે છે? એવો શિષ્યનો પ્રશ્ન થતા તેનું હિત ધરનારી શ્રુતિએ તે સમજી શકે એવી ભાષામાં માયા, બ્રહ્મના એક કલ્પિત ભાગમાં રહે છે એમ કહ્યું છે.

જેમ ભીંતઉપરના રંગો ભીંતઉપર વિવિધ ચિત્રોની કલ્પના કરાવે છે તેમ સદ્બ્રહ્મને આશરે રહીને માયા સદ્રૂપ બ્રહ્મમાં આકાશાદિ વિવિધ કાર્યોની કલ્પના કરાવે છે. માયાનામની શક્તિનું પહેલું કાર્ય અવકાશધર્મવાળું આકાશ છે. આકાશમાં તેના વિવર્તકારણરૂપ બ્રહ્મનો સદ્ભાવ હોવાથી ‘ આકાશ છે ’ એમ કહેવાય છે. સદ્રૂપ બ્રહ્મ, સત્ (છે) એવા એક સ્વભાવવાળું છે, અને આકાશ સત્ (છે) અને અવકાશી એવા બે સ્વભાવવાળું છે. જેમ અવકાશધર્મવાળું આકાશ છે તેમ પ્રતિધ્વનિ, પણ આકાશનો સ્વભાવ અથવા ગુણ છે. એ પ્રતિધ્વનિ બ્રહ્મમાં પ્રતીત થતો નથી, અને આકાશમાં હોવાપણું અને પ્રતિધ્વનિ એ બંને પ્રતીત થાય છે. આકાશ, સદ્રૂપ બ્રહ્મનું, કલ્પિત કાર્ય, છતાં, આકાશ છે એવા બ્યવહારમાં જાણે સદ્રૂપ બ્રહ્મ આકાશનું કાર્ય હોય એમ પ્રતીત થાય છે એ વિપરીત કલ્પના કરાવનારી માયાના બલથી પ્રતીત થાય છે. જે વસ્તુ જેવી હોય તે વસ્તુનું તેનું ભાન થાય એ યથાર્થજ્ઞાન કહેવાય છે, અને તેનું વિપરીતજ્ઞાન થાય એ પ્રતિજ્ઞાન કહેવાય છે. વેદવચનોના અર્થનો વિચાર કર્યા પહેલાં, સદ્રૂપ બ્રહ્મ આકાશાદિ કાર્યોરૂપે પ્રતીત થાય છે, પણ ન્યારે વેદવચનોના અર્થનો યથાર્થ વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે આકાશાદિ સર્વ કલ્પિત કાર્યો દર થઈ એક બ્રહ્મજ્ઞ અવશેષ રહે છે. સદ્રૂપ બ્રહ્મ અને આકાશ એ બંને ભિન્ન પદાર્થો છે.

આકાશના કાર્ય વાયુમાં અને વાયુના કાર્ય અગ્નિ ઇત્યાદિમાં સદ્રૂપ પ્રદર્શની અનુવૃત્તિ થાય છે, પણ સદ્રૂપ પ્રદર્શમા આકાશની અનુવૃત્તિ થતી નથી, તેથી આકાશ અને સદ્રૂપ પ્રદર્શ ભિન્ન છે એમ જણાય છે. સદ્રૂપ પ્રદર્શ પોતામાં કલ્પાતાં સર્વ કાર્યોમાં અનુગત થાય છે તેથી તે ધર્મ કહેવાય છે, અને આકાશ તેનો ધર્મ મનાય છે. આકાશની સત્તા સદ્રૂપ પ્રદર્શની સત્તાવડે પ્રતીત થાય છે, પણ સદ્રૂપ પ્રદર્શથી તેને પૃથક્ કરીએ તો તે મિથ્યા હરે છે. આકાશ જેમ કલ્પિત પ્રતીત થાય છે તેમ તેનો ધર્મ અવકાશ પણ કલ્પિતજ છે. સદ્રૂપ પ્રદર્શથી ભિન્ન, કોઈ પણ વસ્તુ સદ્રૂપ નથી. આકાશ અસત છતાં કેમ પ્રતીત થાય છે? એમ જો તમે શંકા કરો તો અમે કહીએ છીએ કે ન હોય છતાં પ્રતીત થવું એ માનવિક પદાર્થોની શોભા છે. જે વસ્તુ વાસ્તવિક રીતે ન હોય છતાં પ્રતીત થાય તે વસ્તુ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા હાથી ઘોડા ઇત્યાદિની જેમ મિથ્યાજ હોય છે.

તે બંને એક જ છે

“ આકાશ અને સત્ સાથે પ્રતીત થાય છે તેથી તેમનો ભેદ માનવો ઉચિત નથી ” એવી શંકા કરવી નહિ, કેમકે બળિ અને વ્યક્તિ, જીવાત્મા અને શરીર, દ્રવ્ય અને શુણ્ણ એ સાથે પ્રતીત થાય છે, છતાં તેમનો ભેદ માનવામાં આવે છે તેમ આકાશ અને સત્ સાથે પ્રતીત થાય છે, છતાં તેનો ભેદ માનવામાં આવે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આકાશનો અને સદ્રૂપ પ્રદર્શનો ભેદ સમજાયા છતાં પણ જો મનમાં તેનો દૃઢ નિશ્ચય ન થતો હોય તો તેનો દૃઢ નિશ્ચય શાથી થતો નથી તેનો મનુષ્યે વિચાર કરવો જોઈએ. તે દૃઢ નિશ્ચય ચિત્તની એકાગ્રતાના અભાવથી થઈ શકતો નથી? કે સંશયથી થઈ શકતો નથી? જો ચિત્તની એકાગ્રતાના અભાવથી તેમના ભેદનો નિશ્ચય ન થતો હોય તો તેણે ધ્યાનવડે તેમના ભેદના નિશ્ચયને દૃઢ કરવો જોઈએ, અને જો સંશય રહેતો હોય તો તેને શ્રુતિ અને સુક્તિવડે સદ્રૂપ પ્રદર્શનું અને આકાશનું પૃથક્કરણ કરી દૂર કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી તે બંનેનો ભેદ નહીં થશે. સદ્રૂપ પ્રદર્શનું અને આકાશનું ધ્યાન કરવાથી કે શ્રુતિ અને સુક્તિવડે તેનો વિચાર કરવાથી સદ્રૂપ પ્રદર્શનો અને આકાશનો ભેદ નહીં થતાં આકાશ સદ્રૂપ છે, અને સદ્રૂપ પ્રદર્શ અવકાશવાળું છે એ બાંતિ દૂર થશે. પ્રદર્શવેત્તાએ આકાશ પારમાયિકસત્તાથી રહિત લાસે છે, અને સદ્રૂપ પ્રદર્શ અવકાશથી રહિત લાસે છે. સદસ્તુના સત્યપૂણ્યનું અને આકાશના મિથ્યાપણનું ચિતન કરવાથી તેમના ભેદની વાચના દૃઢ થતાં આકાશ સદ્રૂપ છે એમ કહેનારા અને સદસ્તુને નહિ જાણનારા મનુષ્યને જોઈ, પ્રદર્શવેત્તાને એમનું અજ્ઞાનપણ જણાતાં આશ્ચર્ય ઉપજે છે. જેમ આકાશથી, સદ્રૂપ પ્રદર્શનું પૃથક્કરણ કર્યું, તેમ વાયુ આદિથી પણ, સદ્રૂપ પ્રદર્શનું પૃથક્કરણ કરવું. સદ્રૂપ પ્રદર્શના

સામાન્ય

એકદેશમાં. માયાનામની શક્તિ કલ્પાદિ છે. માયાના એકદેશમાં (દશમા લાગમાં) આકાશ અને આકાશના દશમા લાગમાં વાયુ કલ્પાયેલો છે એવી કલ્પના કરવી. પ્રજ્ઞા સર્વનું કારણ હોવાથી તેનો પાંચ ભૂતો અને ભૌતિક પદાર્થોમાં પરંપરાવડે સંબંધ છે તેથી તે સર્વનું, સદ્રૂપ પ્રજ્ઞાથી, પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ. વાયુમાં ભીનાને સુકવડું, સ્પર્શ, સામાન્યવેગ અને વિશેષવેગ એ પોતાના ધર્મો રહેલા છે, અને તેમાં હોવાપણું એ સદ્રૂપ પ્રજ્ઞાનો, મિથ્યાપણું એ માયાનો અને પ્રતિધ્વનિ એ આકાશનો ધર્મ આવેલ છે. વિવેકબુદ્ધિવડે વાયુનું સદ્રૂપ પ્રજ્ઞાથી વિવેચન-કરીએ તો પછી વાયુની સ્વતંત્રસત્તા રહેતી નથી.

સદ્રૂપ પ્રજ્ઞાની આકાશાદિ સર્વ કાર્યોમાં અનુવૃત્તિ થાય છે, અને આકાશની વાયુ આદિમાં અનુવૃત્તિ થતી નથી એમ તમે પૂર્વે કહ્યું છે, છતાં હવે તમે કહો છો કે આકાશની પણ વાયુમાં અનુવૃત્તિ થાય છે તો તેમાં તમારા પૂર્વના કથનની સાથે તમારા પાછળના કથનનો વિરોધ આવે છે એમ જો તમે કહો તો એમ કહીએ છીએ કે—આકાશના અવકાશધર્મની વાયુ આદિમાં અનુવૃત્તિ થતી નથી એમ તમે પૂર્વે કહ્યું છે, અને હવે આકાશના શબ્દનામના ધર્મની અનુવૃત્તિ થાય છે એમ કહીએ છીએ તેથી અમારા આગળપાછળના કથનમાં વિરોધ આવતો નથી. વાયુ સદ્રૂપ પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન છે તેથી તે અસત્ છે એમ તમે કહ્યું તો અવ્યક્ત એવી માયાથી આ વાયુ વિપરીતલક્ષણવાળો એટલે વ્યક્ત છે તેથી તે વાયુને અમાયામય એટલે તત્ત્વ કહેવો જોઈએ એમ જો તમે કહો તો તેના સમાધાનમાં કહેવાતું કે—અવ્યક્તપણું એ માયામય-પણાનું લક્ષણ નથી, પણ મિથ્યારવરૂપપણું એ માયામયપણામાં નિમિત્ત છે, અને તે નિમિત્ત, માયારૂપ, શક્તિ અને તેની વાયુ આદિ કાર્યોમાં, એકસરખું જ રહેલું છે, તેથી અવ્યક્ત અને વ્યક્ત એમનો કારણ અને કાર્ય એવો પેટા ભેદ છતાં તેમના મિથ્યાપણામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો નથી. વળી અહીં સદ્રૂપ પ્રજ્ઞા અને તેના કલ્પિત કાર્યરૂપ અસત્ત્વ વિવેચન ચાલે છે માટે તેનો જ વિચાર કરવો જોઈએ, અસત્ત્વના પેટા ભેદનો વિચાર ચાલતા પ્રસંગમાં ઉપયોગી ન હોવાથી, તે અહીં ન કરવો જોઈએ. વાયુમાં જે સદ્રૂપ લાગ છે તે સદ્રૂપ પ્રજ્ઞાનું સ્વરૂપ છે. તે સદ્રૂપ પ્રજ્ઞાને પૃથક્કરીએ, તો વાયુનો બાકી રહેલો અંશ વાસ્તવિક સ્વરૂપથી રહિત હોવાથી આકાશપ્રમાણે મિથ્યા જ સિદ્ધ થાય છે. એવી રીતે વાયુના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કરીને, તેમાં રહેલી તત્ત્વ-પણાની પ્રાંતિ દૂર કરવી. વાયુના દશમા લાગમાં અગ્નિ કલ્પિત છે. પ્રજ્ઞાંકની ઉપર જે ભૂતોનાં આવરણો છે તે સર્વનું ન્યૂનાધિકપ્રમાણે પુરાણમાં કહેલું છે. અગ્નિતત્ત્વ ઉપર અને પ્રકાશ એ જ ધર્મવાળું છે. તેમાં હોવાપણું, મિથ્યાપણું, શબ્દ અને સ્પર્શ એવા જે ધર્મો પ્રતીત થાય છે તે કમપૂર્વક સદ્રૂપ

પ્રહ્મ, માયા, આકાશ અને વાયુ એમની અનુવૃત્તિથી પ્રતીત થાય છે. રૂપ એ અગ્નિનો પોતાનો ધર્મ છે, અને ખીલત ધર્મોઠ્ઠારણ્યમાંથી આવેલા છે. અગ્નિનું સદ્રૂપ પ્રહ્મથી પૃથક્કરણ કરવાથી અગ્નિ મિથ્યા છે એવો નિશ્ચય થાય છે. અગ્નિના દશમા ભાગમાં જલની કલ્પના કરી છે. જલમાં હોવાપણું, મિથ્યાપણું, શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ આ પાંચ ધર્મો પોતાનાં કારણોમાંથી અનુવૃત્ત થયેલા છે, અને રસ એ જલનો પોતાનો ગુણ છે. જલનું સત્થી પૃથક્કરણ કરવાથી તે જલ મિથ્યા છે એવો નિશ્ચય થાય છે. જલના દશમા ભાગમાં ભૂમિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. તેમાં હોવાપણું, મિથ્યાપણું, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ આ ધર્મો તેનાં કારણોમાંથી અનુવૃત્ત થયેલા છે. ભૂમિનો પોતાનો ધર્મ ગુણ છે. પૃથ્વીનું સદ્રૂપ પ્રહ્મથી પૃથક્કરણ કરવાથી તેનું મિથ્યાપણું નિશ્ચિત થાય છે. ભૂમિના દશમા ભાગમાં પ્રહ્માંડ કલ્પાયેલું છે, પ્રહ્માંડમાં ભૂરાહિ ચૌદ ભુવનો કલ્પાયેલાં છે, ને એ ભુવનોમાં જરાયુગ્મદિ ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓના શરીરો કલ્પાયેલાં છે. એ સર્વનું સદ્રૂપ પ્રહ્મથી વિવેચન કરવાથી તેમનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થાય છે. મિથ્યારૂપે નક્કી કરેલાં, પ્રહ્માંડાદિ ભલે પ્રતીત થાય. તેથી સદ્રૂપ પ્રહ્મને કાંઈ હાનિ થતી નથી. માયા, પાંચ ભૂતો અને ભૌતિક પદાર્થો મિથ્યા છે એવો દૃઢ નિશ્ચય મનમાં થવાથી સદ્રૂપ પ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય છે એ નિર્ણય કદીપણુ દૂર થતો નથી. ભૂતો અને ભૌતિકો મિથ્યાજ છે એમ જાણ્યા છતાં પણ તેના સ્વરૂપનો નાશ ન થવાથી જ્ઞાનીનો વ્યવહાર ચાલે છે, તેનો લોપ થતો નથી. ગત્યાર કલ્પિત હોવાથી સાખ્યાદિ શાસ્ત્રકારો પોતપોતાની યુક્તિઓવડે સાંમાદિક બેદોની કલ્પના તેમની ઇન્છાપ્રમાણે કરે તેથી પારમાર્થિકસત્તાવાળા અદ્વૈતરૂપ પ્રહ્મને તે બેદોની કાંઈ અસર થતી નથી, એટલે તેમણે માનેલા બેદોનું ખંડન કરવાની અમને આવશ્યકતા નથી. ભેદવાદીઓ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને જ્ઞાનીઓના અનુભવથી વિરુદ્ધ અદ્વિતીય પ્રહ્મની અવગણના કરે છે તો પછી અમે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, યુક્તિ અને જ્ઞાનીઓના અનુભવનો આશ્રય લઈ ભેદવાદની અવગણના કરીએ તે કાંઈ અયોગ્ય નથી. દૈતની અવગણના દૃઢ થવાથી, મુમુક્ષુની મતિ સ્થિર થઈને, અદ્વૈત પ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતા, તે જીવન્મુક્ત થાય છે. જીવન્મુક્ત થયા પછી પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિએ તે, વિદેહયુક્તિ પામે છે. ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણભગવાને પ્રહ્મજ્ઞાનનો મહિમા આ પ્રમાણે કહ્યો છે:—“કામનારહિત પુરુષને પ્રાપ્ત થનારી જે સ્થિતિ છે, તે પ્રહ્મનિષ્ઠાવાળી સ્થિતિ છે. એવી સ્થિતિને પામીને, જ્ઞાની, દેહમાં આત્માની, બુદ્ધિ અને મંસારમાં મત્યપણુની + બુદ્ધિ” કરવારૂપે મોહને પામતા નથી.. એ સ્થિતિ અંતકાલે પ્રાપ્ત થાય તોપણ તે પરમાનંદરૂપ પ્રહ્મને પામે છે.” અહીં અંતકાલનો અર્થ મત્યરૂપ

અદ્વૈત અને મિથ્યારૂપ દ્વૈત એ બેના એકપણાની બ્રાંતિનો નાશ અર્થાત્ એ બેના ભેદનું જ્ઞાન એવો થાય છે. અથવા અંતકાલ શબ્દનો અર્થ લૌકિક રીતે સ્થૂલ-શરીરથી પ્રાણનો વિયોગ એમ માનીએ તોપણ અડચણ નથી. તે સમયમાં પણ જડચેતનના એકપણાની નાશ પામેલી બ્રાંતિનો તેમના મનમાં પુનઃ ઉદય થતો નથી. જ્ઞાની મનુષ્યનું શરીર લોકેની દૃષ્ટિએ ધરણવાયોગ્ય સ્થિતિમાં અથવા નહિ ધરણવા-યોગ્ય સ્થિતિમાં અને કેાઇ પવિત્ર સ્થલમાં અથવા કેાઇ અપવિત્ર સ્થલમાં પડે તોપણ તેમના વિદેહકેવલ્યમાં કાંઇ હાનિ પહોંચતી નથી. મરણકાલે તેમને સંનિપાત કે મૂર્છા થાય તોપણ જેમ પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાનજ્ઞાન સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં તેનું વિસ્મરણ થયા છતાં પણ બીજે દિવસે તેનું સ્મરણ થાય છે તેમ મરણકાલે તેમને સંનિપાત કે મૂર્છા થવાથી થોડો સમય બ્રહ્મતત્ત્વનું વિસ્મરણ થાય તોપણ છેવટ તેનું સ્મરણ થઇ આવે છે, અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયેલા બ્રહ્મજ્ઞાનનો નાશ થતો નથી. વેદાંતરૂપ પ્રમાણથી ઉપજેલું જ્ઞાન, તેનાથી વધારે બલવાન પ્રમાણના. અભાવે, બાધ પામતું નથી, અને વેદાંતથી બીજું કેાઇ પ્રબલ પ્રમાણ બેવામાં આવતું નથી, તેથી વેદાંતરૂપ પ્રમાણથી સિદ્ધ થયેલું અદ્વૈતજ્ઞાન અંતકાલે સુસ્થિર રહે છે. સદ્રૂપ બ્રહ્મથી પાંચ મહાભૂતોનો વિવેક કરવાથી મનુષ્યને પરમાનેકરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પંચદશીના પંચમહાભૂતવિવેક-નામના બીજા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર સંપૂર્ણ થયો. ૨

૩ પંચકોશવિવેક ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

દોહરે

પંચકોશવિવેકથી, આત્મ-અનુભવ થાય;
આત્માના અનુભવવડે, ત્રિવિધ તાપ વિભાય. ૧

શ્રોમદ્વિધારણ્યસ્વામી કૃષ્ણયજુર્વેદની તંત્રિરીય-ઉપનિષદના તાત્પર્યના નિરૂપણરૂપ પંચકોશવિવેકનામના પંચદશીના ત્રીજા પ્રકરણનું શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં આવેલા પ્રહારજનક મંગલાચરણ કરી, પછી ફલસંહિત આ પ્રકરણનો વિષય જણાવી પ્રકરણના આરંભની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

ગુહાહિતં બ્રહ્મ ચત્તત્પંચકોશવિવેકતઃ ।

ચોક્ષું શક્યં તતઃ કોશપંચકં પ્રવિવિચ્યતે ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ—યત્ ગુહાહિતં બ્રહ્મ, તત્ પંચકોશવિવેકતઃ ચોક્ષું શક્યં, તતઃ કોશપંચકં પ્રવિવિચ્યતે ॥

જે પંચકોશરૂપ શુદ્ધિમાં શુભ રહેલ અંતરાત્માથી અલિન પ્રહાર છે તે અન્નમય આદિ પાંચ કોશના વિવેચનથી જાણવાને શક્ય છે, તેથી અન્નમયાદિ પાંચ કોશોનું આ પ્રકરણમાં ઉત્તમ પ્રકારે વિવેચન કરાય છે.

યો વેદ નિહિતં ગુહાયામ્ (જે પુરુષ વિજ્ઞાનમયકોશરૂપ શુદ્ધિમાં સત્તા-સ્ફુરણરૂપે રહેલા પ્રહારને જાણે છે) એ શ્રુતિમાં પ્રહારને વિજ્ઞાનમયકોશથી ઉપલક્ષિત અન્નમય આદિ પાંચ કોશમાં રહેલું કહ્યું છે. ૧

તેત્તિરીયશ્રુતિમાં શુદ્ધિ એ શબ્દવડે કથો અર્થ કહેવાને ઇચ્છિત છે તે અંથકાર જણાવે છે:—

દેહાદઅંતરઃ પ્રાણઃ પ્રાણાદઅંતર મનઃ ।

તતઃ કર્તા તતો ભોક્તા ગુહા સેયં પરંપરા ॥ ૨ ॥

દેહાત્ પ્રાણઃ અંતરઃ, પ્રાણાત્ મનઃ અંતરં, તતઃ કર્તા, તતઃ ભોક્તા [ચેતિ યા] इयं परंपरा सा गुहा ॥

અત્તમયકોશરૂપ સ્થૂલશરીરથી પ્રાણ એટલે પ્રાણમયકોશ સર્વલક્ષીથી અંતર છે. તે પ્રાણમયકોશથી મન એટલે મનોમયકોશ સર્વલક્ષીથી અંતર છે. તેનાથી એટલે મનોમયકોશથી કર્તા એટલે વિજ્ઞાનમયકોશ અંતર છે. તે વિજ્ઞાનમયકોશથી લોકતા એટલે આનંદમયકોશ અંતર છે. એવી જે આ કોશની પરંપરા (ક્રમપૂર્વક હાર) તે શુદ્ધ (શુદ્ધ) છે, અર્થાત્ તેને ઉપરની શ્રુતિમાં શુદ્ધ ઠહી છે. ૨

નીચેના શ્લોકમાં અત્તમયકોશનું સ્વરૂપ અને તેનું જડપણું જણાવે છે:-

પિતૃમુક્તાન્નજાદ્વીર્યાજ્ઞાતોઽન્નેનૈવ વર્ધતે ।

દેહઃ સોઽન્નમયો નાત્મા પ્રાચ્ચોર્ધ્વ તદભાવતઃ ॥ ૩ ॥

[યઃ] પિતૃમુક્તાન્નજાત્ વીર્યાત્ જાતઃ [ચ] અન્નેન એવ વર્ધતે, સઃ અન્નમયઃ દેહઃ આત્મા ન, પ્રાક્ ચ ઈર્ધ્વ તદભાવતઃ ॥

જે પિતાએ તથા માતાએ ખાધેલા અન્નના પરિણામરૂપ શુદ્ધી ઉત્પન્ન થયેલો છે, અને જે કોઈ પણ પ્રકારના અન્નવડેજ વધે છે તે સ્થૂલદેહ અત્તમયકોશ છે. તે અત્તમયકોશ આત્મા નથી, કેમકે શરીરની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અને તેના નાશની પછી તેનો અભાવ હોય છે.

મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ પોતપોતાને ઉચિત એવું જે અન્ન ખાય છે તેનું ક્રમપૂર્વક રસ, રુચિર, માંસ, મેઢ, હાડકાં, મજ્જા અને શુદ્ધ (વીર્ય)રૂપે પરિણામ થાય છે. પિતાએ ખાધેલા અન્નમાંથી તેના શરીરમાં વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને માતાએ ખાધેલા અન્નમાંથી તેના શરીરમાં શોષિતનામનું એક પ્રકારનું વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. પછી બાલક રૂપ વજેરેના આહાર લઈ મોટું થાય છે. ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારા છુવનો અન્નદ્વારા પિતાની સાથે પહેલો સંયોગ થાય છે માટે પિતાએ ખાધેલા અન્નમાંથી એમ કહ્યું છે.

આત્મા ચેતનસ્વરૂપાણો ને નિત્ય છે, અને સ્થૂલશરીર જડસ્વભાવવાળું ને અનિત્ય છે માટે સ્થૂલશરીર આત્મા નથી. ૩

સ્થૂલશરીરને જે આત્મા માનવામાં આવે તો તેમા નહિ કરેલા કર્મના ફલની પ્રાપ્તિ અને કરેલા કર્મના ફલનો વિનાશ એ નામના જે હોયની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવે છે:-

પૂર્વજન્મન્યસન્નેતજન્મ સંપાદયેત્કથમ્ ।

માવિજન્મન્યસત્કર્મ ન મુંજીતેહ સંચિતમ્ ॥ ૪ ॥

[સઃ] પૂર્વજન્મનિ અસન્ન एतत् જન્મ કથં સંપાદયેત્ ? [તથા] માવિજન્મનિ અસન્ન [સઃ] રૂપ સંચિતં કર્મ ન મુંજીત ॥

સ્થૂલશરીરરૂપ જે આત્મા પૂર્વજન્મમાં નહોતો તે સ્થૂલશરીરરૂપ આત્મા આ જન્મ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે? અને લવિધ્યના જન્મમાં નહિ હોનારો તે આ જન્મમાં સંગ્રહ કરી રાખેલાં કર્મોનું ફલ આગળ ભોગવશે નહિ. એવી રીતે સ્થૂલશરીરરૂપ અન્નમયકોશને આત્મા માનવાથી નહિ કરેલા કર્મનાં ફલની પ્રાપ્તિ અને કરેલા કર્મનો ફલભોગવિના વિનાશ એ બે દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન આત્મા ન માનીએ તો તેનાં પૂર્વશુભાશુભકર્મનો અભાવ હોવાથી વર્તમાનજન્મમાં પ્રાણીઓની સ્થિતિઓની જે વિલક્ષણતા બેવામાં આવે છે તેનું યથાર્થ સમાધાન થઈ શકતું નથી, અને આઘાત તથા ત્રણાઘાતની પેઠે કર્મ ને તેનું ફલ બરાબર અને સામસામાં હોવાં ભેદબેદ આવે નિયમ છે. આ નિયમના ભંગરૂપ દોષ વર્તમાનશરીરની સાથે આત્માનો નાશ માનવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપર જણાવેલા અકૃતાધ્યાગમ ને કૃતવિપ્ર-ધ્યાશ એ બે દોષની નિવૃત્તિમાટે સ્થૂલશરીરથી આત્મા ભિન્ન છે એમજ માનવું ભેદબેદ. ૪

હવે પ્રાણમયકોશનું સ્વરૂપ તથા એ પ્રાણમયકોશ આત્મા નથી એમ જણાવે છે:—

पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्तकः ।

वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥ ૫ ॥

યઃ વાયુઃ દેહે પૂર્ણઃ, બલં યચ્છન્ અક્ષાણાં પ્રવર્તકઃ, અસૌ પ્રાણમયઃ ચૈતન્ય-વર્જનાત્ આત્મા ન ॥

જે વાયું સ્થૂલશરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલો છે, અને જે વ્યાનરૂપથી બલ આપતો છતો જ્ઞાનેન્દ્રિયોની અને કર્મેન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો થાય છે તે પ્રાણમયકોશ છે. આ પ્રાણમયકોશ જ્ઞાનસ્વભાવથી રહિત હોવાથી આત્મા નથી.

પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદ્ધાન એ સ્થૂલશરીરમાં રહેલા પાંચ પ્રેણા અને વાગાહિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને પ્રાણમયકોશ થાય છે એમ સમજવું આ કોશમાં પ્રાણ મુખ્ય હોવાથી આ કોશનું નામ પ્રાણમય કહ્યું છે. ૫ મનોમયકોશનું સ્વરૂપ અને તે મનોમયકોશ આત્મા નથી એમ જણાવે છે:—

अहंतां ममतां देहे गेहादौ च करोति यः ।

कामाद्यवस्थया भ्रांतो नासावात्मा मनोमयः ॥ ૬ ॥

યઃ દેહે અહંતાં ચ મેહાદૌ મમતાં કરોતિ અસૌ કામાદ્યવસ્થયા ભ્રાંતઃ મનોમયઃ આત્મા ન ॥

જે મનોમયકોશ સ્થૂલશરીરમાં અહતા અને પોતાના માનેલા ઘર આદિમાં મમતા કરે છે તે કામ ક્રોધ આદિ અવસ્થાવડે જ્ઞાંતિ પામેલો મનોમયકોશ આત્મા નથી.

મન અને શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને મનોમયકોશ થાય છે. આ કોશમાં મનનુ પ્રધાનપણું હોવાથી તેને મનોમયકોશ કહ્યો છે. તે મનોમય-કોશ કામક્રોધાદિ વિકાર પામનારો હોવાથી સ્થિરરૂપે રહેનારો નથી માટે સર્વજ્ઞ એકરૂપે રહેનાર જે આત્મા તે રૂપ તે નથી. ૬

હવે કર્તાપણના નામવાળા વિજ્ઞાનમયકોશનું સ્વરૂપ અને તેનું આત્માથી પૃથક્પણું જણાવે છે:—

લીના સુપ્તૌ વપુર્વોધે વ્યાપ્નુયાદાનલાયગા ।

વિચ્છાયોપેતધીર્નાત્મા વિજ્ઞાનમયશબ્દભાક્ ॥ ૭ ॥

[યા] વિચ્છાયોપેતધી. સુપ્તૌ લીના [સતી ચ] વોધે આનલાયગા [સતી] વપુઃ વ્યાપ્નુયાત્ [સા] વિજ્ઞાનમયશબ્દભાક્ [ધીઃ] આત્મા ન ॥

જે ચેતનના આભાસવાળી બુદ્ધિ સુપુતિ-અવસ્થામાં પોતાના ઉપાદાન-કારણરૂપ અજ્ઞાનમાં લીન થઈને રહે છે, અને જાગૃત્તવસ્થામાં પગના નખથી માંડીને માધાપર્યંત ફેલાઈ આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે, તે વિજ્ઞાનમય-શબ્દવડે કહેવાતી બુદ્ધિ આત્મા નથી.

બુદ્ધિ અને શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને વિજ્ઞાનમયકોશ થાય છે. આ કોશમાં વિજ્ઞાન એટલે બુદ્ધિનું પ્રધાનપણું હોવાથી આ કોશને વિજ્ઞાન-મયકોશ કહ્યો છે. બુદ્ધિ નિર્મલ હોવાથી તેમાં ચેતનનું નેકમણું થાય છે તેથી તેને ચેતનના આભાસવાળો કહી છે. બુદ્ધિ સુપુતિ-અવસ્થામાં પોતાના કારણ અજ્ઞાનના અંશમાં લીન થાય છે, અને મનુષ્યાદિના જાગૃત્તવ કર્મો ફલ દેવાને તત્પર થાય ત્યારે તે આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે. આવી રીતે તે બુદ્ધિ, સ્થૂલશરીરમાં આવિર્ભાવ પામનારી ને તિરોભાવ પામનારી હોવાથી આવિર્ભાવતિરોભાવથી રહિત આત્મસ્વરૂપ નથી. ૭

મન અને બુદ્ધિ એ બંને અતઃકરણરૂપ છતાં તે બંનેને પૃથક્ શામાટે કહ્યાં છે તે જણાવે છે:—

કર્તૃત્વકરણત્વાભ્યાં વિક્રિયેતાંતરિન્દ્રિયમ્ ।

વિજ્ઞાનમનસી અન્તર્બહિશ્ચેતે પરસ્પરમ્ ॥ ૮ ॥

અંતરિન્દ્રિયં કર્તૃત્વકરણત્વાભ્યાં વિક્રિયેત, ચ एते विज्ञानमनसी परस्परं अंतर्बहिः [वर्तेते] ॥

એ અંતઃકરણ કર્તાપણાવટે અને કરણપણાવટે વિકાર પામે છે તેથી તે બંને ક્રમથી બુદ્ધિરૂપ અને મનરૂપ ઠહેવાય છે, અને તે બંને એકબીજાની અપેક્ષાએ અંતર અને બહાર રહે છે.

બુદ્ધિ અને મન એ બંને દશ બાહ્યેન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ અંતરિન્દ્રિય હોવાથી અંતઃકરણ ઠહેવાય છે. બુદ્ધિ કર્તાપણારૂપે અને મન કરણપણારૂપે (સાધન-પણારૂપે) પરિણામ પામે છે. બુદ્ધિની અપેક્ષાએ મન બહાર છે, અને મનની અપેક્ષાએ બુદ્ધિ અંતર છે તેથી વિજ્ઞાનમયકોશને અને મનોમયકોશને પૃથક્ માનેલા છે. ૮

હવે ભોક્તા એવા નામવાળા આનંદમયકોશનું સ્વરૂપ ઠહે છે:—

કાચિદંતર્મુલાવૃત્તિરાનંદપ્રતિવિવર્માક ।

પુણ્યભોગે ભોગશાન્તૌ નિદ્રારૂપેણ લીયતે ॥ ૯ ॥

પુણ્યભોગે કાચિત્ વૃત્તિઃ અંતર્મુલા [સતી] આનંદપ્રતિવિવર્માક [ભવતિ, સા] ભોગશાન્તૌ નિદ્રારૂપેણ લીયતે ॥

પુણ્યકર્મના ફલનો ભોગ કરવાના સમયમાં અંતઃકરણની કોઈ વૃત્તિ અંતર્મુળ (આત્માભિમુળ) થઈને આત્માના આનંદના પ્રતિબિંબને ગ્રહણ કરનારી થાય છે. અંતઃકરણની તે વૃત્તિ પુણ્યકર્મના ફલનો ભોગ પૂરા થયે નિદ્રારૂપે લય પામે છે. આત્માનંદનો અનુભવ કરનારી તે વૃત્તિ આનંદમય-કોશ ઠહેવાય છે. ૯

ઉપર જણાવેલો આનંદમયકોશ આત્મા નથી એમ કારણસહિત જણાવે છે:—

કાદાચિત્કત્વતો નાત્મા સ્વાદાનંદમયોઽપ્યયમ્ ।

વિવર્મૂતો ચ આનંદ આત્માઽસૌ સર્વદા સ્થિતેઃ ॥ ૧૦ ॥

કાદાચિત્કત્વતઃ અય આનંદમયઃ અપિ આત્મા ન સ્યાત્, [કિંતુ] વિવર્મૂતઃ યઃ આનંદઃ અસૌ સર્વદા સ્થિતેઃ આત્મા [અસ્તિ] ॥

ક્યારેક પ્રતીત થનાર હોવાથી આ આનંદમયકોશ પણ આત્મા નથી, પરંતુ બિંબરૂપ જે આનંદ છે આ સર્વદા સ્થિત હોવાથી આત્મા છે.

આનંદમયકોશ નિત્ય રહેનારો નથી, પણ ક્યારેક પ્રતીત થનારો છે, અને આત્મા તો નિત્ય રહેનારો છે, માટે આનંદમયકોશ આત્માથી ભિન્ન અને કલ્પિત છે. ૧૦

જે અનન્યમય આદિ પાંચ કોશમાંથી કોઈ એકને આત્મા ન માનીએ તો પછી બીજો કોઈ આત્મા અનુભવમાં આવતો નથી તેથી સૂન્યવાદની પ્રાપ્તિ થશે એમ વાદી શંકા કરે છે:—

નનુ દેહમુપક્રમ્ય નિદ્રાનંદાંતવસ્તુષુ ।

મા મૂદાત્મત્વમન્યસ્તુ ન કશ્ચિદનુભૂયતે ॥ ૧૧ ॥

નનુ દેહં ઉપક્રમ્ય નિદ્રાનંદાંતવસ્તુષુ આત્મત્વં મા મૂદ, અન્યઃ તુ કશ્ચિત્ ન અનુભૂયતે ॥

શંકા:—સ્થૂલદેહથી માંડીને સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં પ્રતીત થતા આનંદમય-કોશપર્યંત જે કોશો છે તેમાં સહે આત્મપણું ન હો, પરંતુ તે પાંચ કોશથી ભિન્ન બીજો કોઈ આત્મા અનુભવમાં આવતો નથી. આમ હોવાથી અન્નમય આદિ પાંચ કોશોથી આત્મા ભિન્ન છે એ તમારું કહેવું સિદ્ધ થતું નથી, તેથી પાંચ કોશોના અભાવરૂપ શૂન્ય આત્મા છે એમ તમારી ઇચ્છા ન હોય તોપણ સિદ્ધ થયું. ૧૧

ઉપર જણાવેલી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

વાઢં નિદ્રાદયઃ સર્વેઽનુભૂયંતે ન ચેતરઃ ।

તથાપ્યેતેઽનુભૂયંતે યેન તં કો નિવારયેત્ ॥ ૧૨ ॥

વાઢં, નિદ્રાદયઃ સર્વે અનુભૂયંતે. इतरः च न [अनुभूयते,] तथापि एते येन अनुभूयंते तं कः निवारयेत् ? ॥

સમાધાન:—તમારું કહેવું એક પ્રકારે ઠીક છે, આનંદમય આદિ બધા કોશોનો અનુભવ થાય છે, અને તેનાથી ભિન્ન બીજો કોઈ અનુભવમાં આવતો નથી, તોપણ આ આનંદમય આદિ કોશો જે આત્માવાડે અનુભવવામાં આવે છે તે આત્માનું નિવારણ કોણ કરી શકે? કોઈ ન કરી શકે.

અનુભવના વિષયથી અનુભવ કરનારને પૃથક્ માનવો જોઈએ. ઉપર જણાવેલા અન્નમય આદિ પાંચ કોશો અનુભવના વિષયરૂપ થાય છે તેથી એ પાંચ કોશોનો અનુભવ કરનાર આત્માને એ પાંચ કોશોથી ભિન્ન માનવો જોઈએ. એવી રીતે અનુભવ કરનાર આત્માનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થવાથી પાંચ કોશોના અભાવરૂપ શૂન્ય આત્મા છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. ૧૨

એ આત્મા અનુભવના વિષયરૂપ નથી, પણ અનુભવસ્વરૂપ છે એમ જણાવે છે:—

સ્વયમેવાનુભૂતિત્વાદિચ્છેતે નાનુભાવ્યતા ।

જ્ઞાતૃજ્ઞાનાંતરાભાવાદજ્ઞેયો ન ત્વસત્તયા ॥ ૧૩ ॥

સ્વયં एव अनुभूतित्वात् [अस्य] अनुभाव्यता न विद्यते, ज्ञातृज्ञानांतरा-भावात् [अयं] अज्ञेयः, तु असत्तया न ॥

એ આત્માનું પોતાથીજ (સ્વભાવથીજ) અનુભવસ્વરૂપપણું હોવાથી તેનું બીજા કોઈના અનુભવના વિષયરૂપપણું નથી. બીજા જ્ઞાતાનો ને બીજા જ્ઞાનનો (જ્ઞાનના સાધનરૂપ મનનો) અભાવ હોવાથી આ આત્મા જ્ઞાનનો (અનુભવનો) અવિષય છે, પણ પોતાના અભાવવડે તે જ્ઞાનનો અવિષય નથી.

“વિજ્ઞાતાતરમરે કેન વિજાનોયાત્ ?” (અરે મૈત્રેયી ! સર્વને જાણનાર આત્માને મનુષ્ય કયા કંઈવડે જાણે ?) એ શ્રુતિથી આત્માનો કોઈ જ્ઞાતા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. આત્માનો કોઈ જ્ઞાતા માનવામાં આવે તો તેથી આત્માશ્રયાદિ દોષોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે આત્મા સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેને પોતાના સાક્ષાત્કારમાં બીજા પ્રકાશની (જ્ઞાનની) અગત્ય રહેતી નથી તેથી તેને અજ્ઞેય એટલે ઇન્દ્રિયમનના જ્ઞાનના અવિષયભૂત કહ્યો છે. ૧૩

અનુભવસ્વરૂપવાળો આત્મા અનુભવનો વિષય થઈ શકતો નથી એમ હૃદયંત આપીને સમજાવે છે:—

માધુર્યાદિસ્વભાવાનામન્યત્ર સ્વગુણાર્પિણામ્ ।

સ્વસ્મિંસ્તદર્પણાપેક્ષા નો ન ચાસ્ત્યન્યદર્પકમ્ ॥ ૧૪ ॥

‘અન્યત્ર સ્વગુણાર્પિણાં માધુર્યાદિસ્વભાવાનાં સ્વસ્મિન્ તદર્પણાપેક્ષા નો [વિચિતે,] ચ અન્યત્ અર્પકં ન અસ્તિ ॥

બીજા પદાર્થોને પોતાના ગુણનું અર્પણ કરનાર મધુરપણું આદિ સ્વભાવવાળા સાકર આદિ પદાર્થોને પોતામાં એ ગુણ (સ્વભાવ) અર્પણ કરનારા કોઈ બીજા પદાર્થની અપેક્ષા રહેતી નથી, અને તેને બીજા કોઈ પદાર્થ મધુરપણું આદિ આપનાર પણ નથી.

જેવી રીતે સાકર ઇત્યાદિ ગળ્યા પદાર્થોમાં અને ખાટાખારા આદિ રસવાળા પદાર્થોમાં જે મધુરપણું આદિ છે તે પોતપોતાના સ્વભાવથીજ છે, તેને મધુરપણું આદિ આપનાર બીજા કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેવી રીતે આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવવાળો હોવાથી તેને બીજાના જ્ઞાનના સાધાધ્યની અપેક્ષા રહેતી નથી. ૧૪

ઉપર કહેલી વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

અર્પકાંતરરાહિત્યેઽપ્યસ્ત્યેપાં તત્સ્વભાવતા ।

મા ભૂત્તથાનુભાવ્યત્વં વોધાત્મા તુ ન હીયતે ॥ ૧૫ ॥

અર્પકાંતરરાહિત્યે અપિ ઇપાં [યથા] તત્સ્વભાવતા અસ્તિ, તથા [અસ્ય] અનુભાવ્યત્વં મા ભૂત, તુ વોધાત્મા ન હીયતે ॥

મધુરતા આદિ શુભ અર્પણ કરનાર બીજા પદાર્થના સહિતપણામાં પણ આ સાકર આદિનું જેમ તે સ્વભાવવાળાપણું છે તેમ આ આત્માનું અનુભવના વિષયરૂપપણું બલે ન હો, પરંતુ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો આત્મા અભાવરૂપને પામતો નથી, અર્થાત્ એ અનુભવરૂપ આત્મા સર્વદા સ્વતઃસિદ્ધ છે. ૧૫

આત્માના સ્વયંપ્રકાશપણા આદિમાં શ્રુતિઓનાં પ્રમાણ આપે છે:—

સ્વયં જ્યોતિર્ભવત્યેવ પુરોઽસ્માદ્ભાસતેઽखिलात् ।

તમેવ ભાન્તમન્વેતિ તદ્ભાસા ભાસ્યતે જગત્ ॥ ૧૬ ॥

एषः स्वयंज्योतिः भवति, [अयं] अस्मात् अखिलात् पुरः भासते, तं एव भान्तं [सर्वं] अन्वेति, तद्भासा जगत् भास्यते ॥

“સત્ત્વયં પુરુષ સ્વયંજ્યોતિર્ભવતિ” (અહીં આ પુરુષ સ્વયંપ્રકાશ હોય છે) એ બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદની, “અસ્માત્ સર્વસ્માત્ પુરત વિભાતિ” (આ સર્વથી પ્રથમ તે પ્રકાશે છે) એ નૃસિંહપૂર્વતાપનીય-ઉપનિષદની અને “તમેષ ભાન્તમનુભાતિ સર્વં, તસ્ય માસા સર્વમિદ વિભાતિ” (તેના પ્રકાશથી પંછીજ આ સર્વ પ્રકાશે છે, તેના પ્રકાશવડે આ સર્વ પ્રકાશે છે,) એ મુંડક-ઉપનિષદની તથા બીજી શ્રુતિઓમાં આત્માનું સ્વયંપ્રકાશપણું બજાવ્યું છે.

અગ્રહવસ્થામાં સૂર્યાદિ બહારની જ્યોતિઓ, નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણરૂપ અંતરની જ્યોતિ એ પદાર્થોને પ્રકાશનારી સામગ્રી વિद्यમાન હોવાથી આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે એમ મનુષ્યથી સ્પષ્ટ સમજી શકાતું નથી, અને સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનને તથા સુષુપ્તને પ્રકાશનારો આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે એમ અનુભાવવડે સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળાથી સમજી શકાય છે, પણ સામાન્યબુદ્ધિવાળાથી આત્માનું તે સ્વયંપ્રકાશપણું સમજી શકાતું નથી, પરંતુ સ્વભાવસ્થામાં સૂર્યાદિ જ્યોતિઓ અને નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો જે પદાર્થોને પ્રકાશનારા છે તેના અભાવ હોવાથી એ વેળા પ્રતીત થનારા પ્રાતિભાસિક પ્રથ્યને સ્વયંપ્રકાશ આત્મા પ્રકાશે છે તેથી આત્માનું સ્વયંપ્રકાશપણું સ્વભાવસ્થામાં મનુષ્યથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. ૧૬

“येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयान् ?” (જે આત્માના સહ-ભાવવડે આ સર્વ દ્રશ્યને મનુષ્ય સારી રીતે બાંહે છે તે આત્માને કંયા કરણવડે મનુષ્ય બાંધી શકે ?) એ બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદની શ્રુતિને અર્થથી નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

येनेदं जानते सर्वं तत्केनान्येन जानताम् ।

વિજ્ઞાતાતરં કેન વિચાચ્છક્તં વેદ્યે તુ સાધનમ્ ॥ ૧૭ ॥

येन इदं सर्वं जानते तत् केन अन्येन जानताम् ? विज्ञातारं केन विद्यात् ?
तु साधनं वेद्ये शक्तम् ॥

જે જ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્માવડે આ સર્વ દ્રશ્યને મનુષ્ય જાણે છે, એ આત્માને કયા બીજા અન્ય જડ પદાર્થવડે મનુષ્ય જાણી શકે ? સર્વ દ્રશ્યને પ્રકાશનાર આત્માને કયા જડ કરણવડે મનુષ્ય જાણે ? પદાર્થના જ્ઞાનનું કરણ (સાધન) જે મન તે આત્માથી ભિન્ન જાણવાયોગ્ય વિષયના જ્ઞાનમાં સાધનરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્માને જાણવાને તે સમર્થ નથી.

સ્વયપ્રકાશ આત્મા સર્વ દ્રશ્ય પ્રાણિપદાર્થને પ્રકાશે છે. તે આત્મા કોઇ પણ જડ પદાર્થવડે પ્રકાશવાને યોગ્ય નથી. એ આત્માને મન આદિ કોઇ પણ કરણવડે જાણી શકાતો નથી. પ્રાણિપદાર્થને જાણવાનું સાધન જે મન તે તો પોતાના વિષયભૂત જડ પ્રાણિપદાર્થને પ્રકાશવાના બલવાળું છે, પણ પોતાને પ્રકાશનાર જે આત્મા તેને પ્રકાશવાના બલવાળું નથી. ૧૭

“स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता” (તે આત્મા જાણવાયોગ્યને જાણે છે, અને તેના અન્ય જાણનાર નથી,) એ શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદની તથા “अव्यक्तेषु तद्विदितादयो अविदिताश्चि” (તે આત્મા જાણેલાથી ભિન્નજ છે, અને નહિ જાણેલાની પણ ઉપર છે,) આ કેનોપનિષદની શ્રુતિને અર્થથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स वेत्ति वेद्यं तत्सर्वं नान्यस्तस्यास्ति वेदिता ।

विदिताविदिताभ्यां तत्पृथग्बोधस्वरूपकम् ॥ ૧૮ ॥

સ; તત્ સર્વં વેદ્યં વેત્તિ, તસ્ય વેદિતા અન્યઃ ન અસ્તિ, તત્ બોધસ્વરૂપકં વિદિતાવિદિતાભ્યાં પૃથક્ ॥

તે આત્મા તે સર્વ દ્રશ્યરૂપ વિષયને જાણે છે, પરંતુ તે આત્માને જાણનારે બીજે કોઇ પદાર્થ નથી. તે આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને ઘટાદિથી માંડીને મહત્ત્વપ્રધાનીના જાણેલા જડ પદાર્થોથી તથા અવિદ્યા આદિ નહિ જાણેલા જડ પદાર્થોથી ભિન્ન છે. ૧૮

જે વાદી કહે કે જડ પદાર્થથી ભિન્નસ્વભાવવાળા આત્માને મનુષ્યને અનુભવ થતો નથી તો તેના સમાધાનમાં અથકાર કહે છે:—

बोधेऽप्यनुभवो यस्य न कथंचन जायते ।

तं कथं बोधयेच्छास्त्रं लोष्टं नरसमाकृतिम् ॥ ૧૯ ॥

યસ્ય બોધે અપિ અનુભવઃ કથચન ન જાયતે, તં નરસમાકૃતિં લોષ્ટં શાસ્ત્રં કથં બોધયેત્ ? ॥

જેને ઘટપટાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન થયા છતાં પણ તે જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કોઈ પણ પ્રકારે થતો નથી, એવા એ મનુષ્યના જેવી આકૃતિવાળા માટીના ઢેકાને શાસ્ત્ર કેવી રીતે ઉપદેશ કરે ? અર્થાત્ એવો મનુષ્ય શાસ્ત્રના ઉપદેશને પાત્ર નથી.

જેના સફળાવધી મનુષ્યને અન્ય જડ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે તે ચેતન-સ્વભાવવાળા આત્માનું જ્ઞાન મને થતું નથી એમ કહેવું એ કહેનાર મનુષ્યની મૂર્ખતા છે. ૧૬

“મને જ્ઞાનનો અનુભવ થતો નથી” એમ કહેવામાં વ્યાઘાતદોષ આવે છે એમ જણાવે છે:—

जिह्वा मेऽस्ति न वेत्युक्तिर्लज्जायै केवलं यथा ।

न बुध्यते मया बोधो बोद्धव्य इति तादृशी ॥ ૨૦ ॥

“મે જિહ્વા અસ્તિ ન વા” इति उक्तिः यथा केवलं लज्जायै. [तथा] मया बोधः न बुध्यते [इतः परं] बोद्धव्यः इति [उक्तिः अपि] तादृशी ॥

“મને જીભ છે, અથવા નથી ?” આ કથન જેમ તે બોલનાર મનુષ્યને, કેવલ શરમને ખાતેજ થાય છે તેમ “મને ઘટાદિને જણાવનારો અનુભવ જાણવામાં આવતો નથી, આનાથી પર કોઈ જાણવાયોગ્ય છે” આવી રીતનું કથન પણ એવું એટલે બોલનારને શરમ ઉપજાવનારું છે.

જેમ જીભ વિના મનુષ્યથી બોલી શકાતું નથી તેમ બધા બ્યવહારમાં હેતુભૂત આત્માના જ્ઞાન વિના કોઈ પણ પ્રકારનો બ્યવહાર ચલાવી શકતો નથી, તેથી પ્રત્યેક પ્રાણીને બહુ અબહુ સર્વ જડ પદાર્થને પ્રકાશનારા આત્માનું જ્ઞાન હોય છે એમ ખાનગું ભોધો.

મનુષ્યના અંતઃકરણની વૃત્તિ ઘટાદિ પદાર્થના અધિષ્ઠાનરૂપ ચેતનને આવશ્યકભંગ કરીને પ્રતીત કરાવનારી હોવાથી અંતઃકરણની તે વૃત્તિ બોધ-શબ્દનો (જ્ઞાનશબ્દનો) ગૌણ અર્થ થાય છે, અને ઘટાદિ વિષયથી તથા અંતઃકરણની વૃત્તિથી સંહિત શુદ્ધ ચેતન એ બોધશબ્દનો (જ્ઞાનશબ્દનો) મુખ્ય અર્થ થાય છે. ૨૦

એ અનુભવરૂપ આત્મા યદ્યપિ એમ જણાવ્યું, હવે તે પ્રદાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

यस्मिन्यस्मिन्नस्ति लोके बोधस्तत्तदुपेक्षणे ।

यद्बोधमात्रं तदब्रह्मेत्येवं धीर्ब्रह્માनिश्चयः ॥ ૨૧ ॥

लोके यस्मिन् यस्मिन् बोधः अस्ति, तत्तदुपेक्षणे यद् बोधमात्रं तद् ब्रह्म इति एवं [विधा या] धीः [सः] ब्रह्मनिश्चयः ॥

લોકમાં મનુષ્યને જે જે પ્રાણિપદાર્થનું જ્ઞાન થયેલું હોય તે તે પ્રાણિ-
પદાર્થની ઉપેક્ષા કરવાથી (તેનો સફલાવ નથી એમ માનવાથી) જે કેવલ
જ્ઞાન અવશેષ રહે છે તે બ્રહ્મ છે એવા પ્રકારનો જે નિશ્ચય તે બ્રહ્મનો
નિશ્ચય કહેવાય છે.

જ્ઞાનના વિષયભૂત જડ પદાર્થ અને જડ પદાર્થને આકારે થયેલી
અંતઃકરણી જડવૃત્તિ એ બેને દૂર કરતાં જડ પદાર્થને અને વૃત્તિને પ્રકાશનારું
જે ઉપાધિરહિત ચેતન છે તે બ્રહ્મ છે એવી રીતનો નિશ્ચય કરવો તે
બ્રહ્મજ્ઞાન છે. ૨૧

અન્નમય આદિ પાંચ કૌશો જડ છે, તેનો પરિત્યાગ કરવાથી સાક્ષિરૂપ
આત્મા અવશેષ રહે છે એમ જણાવે છે:—

પંચકોશપરિત્યાગે સાક્ષિવોધાવશેષતઃ ।

સ્વસ્વરૂપં સ एव स्याच्छून्यत्वं तस्य दुर्घटम् ॥ ૨૨ ॥

પંચકોશપરિત્યાગે સાક્ષિવોધાવશેષતઃ સઃ एव स्वस्वरૂપं स्याद्, तस्य
शून्यत्वं [तु] दुर्घटम् ॥

અન્નમય આદિ પાંચ કૌશોનો પરિત્યાગ કરવાથી એટલે વિવેકબુદ્ધિવડે
તેના જડપણનો નિશ્ચય કરી આત્માથી પૃથક્ કરવાથી સાક્ષિરૂપ ચેતન બાકી
રહે છે, તે સાક્ષિરૂપ ચેતનજ પોતાનું સ્વરૂપ છે. તે સાક્ષીનું શૂન્યપણું તો ન
ઘટી શકે એવું છે. જે સાક્ષિરૂપ ચેતનના સફલાવથી પાંચ કૌશોનું ભિન્નપણું અને
સાક્ષીથી પૃથક્પણું નક્કી કરાય છે તે પાંચ કૌશોનું ભિન્નપણું અને પોતાનાથી
પૃથક્પણું નક્કી કરનારો સાક્ષી શૂન્યરૂપ ન હોવો જોઈએ, પણ સફલાવવાળોજ
હોવો જોઈએ, કેમકે શૂન્ય એટલે અભાવ પોતાથી અન્યના પૃથક્પણુનો અને
શૂન્યપણુનો નિશ્ચય થી રીતે કરી શકે ? ૨૨

પોતાનો એટલે આત્માનો અભાવ સંભવતો નથી એમ કહે છે:—

अस्ति तावत्स्वयं नाम विवादाविषयत्वतः ।

स्वस्मिन्नपि विवादश्चेत्प्रतिवाद्यत्र को भवेत् ? ॥ ૨૩ ॥

વિવાદાવિષયત્વતઃ સ્વયંનામ અસ્તિ તાવત્, સ્વસ્મિન્ અપિ વિવાદઃ [સ્યાદ્]
चेत् अत्र प्रतिवादी कः भवेत् ? ॥

પોતાનો સફલાવ વિવાદના વિષયરૂપ નહિ હોવાથી પોતે એવો કોઈ
પદાર્થ છેજ. જો પોતાના સંબંધમાં પણ હું છું કે નથી એવો વિવાદ હોય
તો પછી આ વિવાદમાં પ્રતિવાદી એટલે અમારો પૂર્વપક્ષી કોણુ થશે ?
અર્થાત્ અમારા સામે પૂર્વપક્ષ કરનારો કોઈ નહિ રહે. હું નથી એમ માનનારો
કોઈનો પૂર્વપક્ષી થઈ શકે નહિ. ૨૩

ચોતાનો સહભાવ નહિ માનનારો કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ વાદમાં પ્રતિવાદી થઈ શકતો નથી એમ જણાવે છે:—

સ્વાસ્ત્વં તુ ન કસ્મૈચિદ્રોચતે વિભ્રમં વિના ॥

અત્ત એવ શ્રુતિર્વાધં વ્રૂતે વાસ્ત્વવાદિનઃ ॥ ૨૪ ॥

વિભ્રમં વિના સ્વાસ્ત્વં તુ કસ્મૈચિત્ ન રોચતે, અતઃ એવ ચ શ્રુતિઃ, અસ્ત્વ-વાદિનઃ વાધં વ્રૂતે ॥

અંતઃકરણની ક્રાંતિવિના ચોતાનું અસત્પણું કોઈને પણ ગમતું નથી, આ કારણથીજ તૈત્તિરીયશ્રુતિ અસત્પણું કહેનારાના મિથ્યાપણાને કહે છે, અર્થાત્ જે આત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મને અસત્ માને છે તે ચોતેજ અસત્ થાય છે. ૨૪ પૂર્વોક્ત શ્રુતિવચનને અર્થથી કહે છે:—

અસદ્બ્રહ્મોતિ ચેદ્વેદ સ્વયમેવ ભવેદસત્ ।

અતોઽસ્ય મા ભૂદેચત્વં સ્વસત્ત્વં ત્વમ્યુપેયતામ્ ॥ ૨૫ ॥

ઘણ અસત્્ત્વં એવેદ ચેત્, સ્વયં એવ અસત્ ભવેત્, અતઃ અસ્ય વેદત્ત્વં મા ભૂત્, તુ સ્વસત્ત્વં અમ્યુપેયતામ્ ॥

બ્રહ્મ અભાવરૂપ છે એમ જો કોઈ જાણે છે તો તે ચોતેજ અભાવરૂપ થાય છે. આ કારણથીજ આ બ્રહ્મનું જ્ઞાનના વિષયરૂપપણું ભલે ન હો, પરંતુ બ્રહ્મનો ચોતાનો સહભાવ તો સ્વીકારવો જોઈએ.

પંચકોશનો બાધ કર્યા પછી તેમના અધિષ્ઠાનરૂપે જે ચેતન અવશેષ રહે છે તે ભલે જ્ઞાનનો વિષય ન થતું હોય તોયજ તે જ્ઞાનસ્વરૂપે વિદ્યમાનજ હોય છે એમ માનવું જોઈએ. ૨૫

તે આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેનું સમાધાન કરવા આત્માનું સ્વરૂપ કહે છે:—

કીદૃક્કર્ત્ત્વીતિ ચેત્પૃચ્છેદીદૃક્તા નાસ્તિ તત્ર હિ ।

યદનીદૃગ્તાદૃક્ચ તત્સ્વરૂપં વિનિશ્ચિનુ ॥ ૨૬ ॥

કીદૃક્ કર્ત્ત્વી ? એવે પૃચ્છેત્ ચેત્ તત્ર ઇદૃક્તા નાસ્તિ, હિ યત્ અનીદૃક્ ચ અતાદૃક્ તત્ સ્વરૂપં [ઇતિ] વિનિશ્ચિનુ ॥

ત્યારે તે આત્મા કેવા પ્રકારનો છે ? એમ જો તમે પૂછો તો અમે કહીએ છીએ કે તે આત્માના સ્વરૂપમાં આવા પ્રકારપણું નથીજ. જે આવા પ્રકારનો નહિ, અને તેવા પ્રકારનો પણ નહિ, તે આત્માનું સ્વરૂપ છે એમ દૃઢ નિશ્ચય કરો. જે આત્માને તે આવા પ્રકારનો એમ કહે તો તે જ્ઞાનનો વિષય થઈ

જડરૂપપણાને પામે, અને એ આવા પ્રકારનો નહિ એમ કહે તો શૂન્યપણાની ક્ષાંતિ ઉત્પન્ન થાય, તેથી આત્મસ્વરૂપને આવા પ્રકારનું પણ નહિ, અને તેવા પ્રકારનું પણ નાહ, એટલે નિર્વિશેષ (નામરૂપાદિ સર્વ પ્રકારના વિશેષોથી રહિત) એમ કહ્યું છે. ૨૬

આત્મસ્વરૂપ આવા પ્રકારનું નથી, અને તેવા પ્રકારનું નથી, એમ કહ્યું તેમાં આવા પ્રકારનું અને તેવા પ્રકારનું એ એ શબ્દો આવેલા છે તે બંને શબ્દોના અર્થ કહે છે:—

અક્ષાણાં વિષયસ્ત્રીદક્ષપરોક્ષસ્તાદ્ગુચ્યતે ।

વિષયી નાક્ષત્રિષયઃ સ્વત્વાન્નાસ્ય પરોક્ષતા ॥ ૨૭ ॥

[યઃ] અક્ષાણાં વિષયઃ [સઃ] તુ દ્વિદક્ષ, પરોક્ષઃ તાદૃક્ ઉચ્યતે, વિષયી અક્ષવિષયઃ ન, અસ્ય સ્વત્વાત્ પરોક્ષતા [અપિ] ન ॥

જે વસ્તુ ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ હોય છે તેને આવા પ્રકારની અને જે વસ્તુ ઇન્દ્રિયોના અવિષયરૂપ હોય છે તેને તેવા પ્રકારની એમ કહેવામાં આવે છે. આ આત્મા ઇન્દ્રિયાદિ સર્વ દૃશ્યને પ્રકાશનારો હોવાથી તે ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ થતો નથી, અને આના સ્વપણાથી આનું પરોક્ષપણું પણ નથી.

નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે જણાનારા પદાર્થો આવા પ્રકારના એમ કહેવાય છે, અને ધર્મોદિ પરોક્ષ વિષયો તેવા પ્રકારના એમ કહેવાય છે. સાક્ષિરૂપ આત્મા ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાનના વિષયરૂપ ન હોવાથી તે આવા પ્રકારનો એમ કહેવાતો નથી, અને તે પોતાનું જ સ્વરૂપ હોવાથી તેનું પરોક્ષપણું પણ નથી, તેથી તેને તેવા પ્રકારનો એમ પણ કહેવાતો નથી, અર્થાત્ તે આત્મા વાણી આદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત નથી. ૨૭

એ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ અને સત્યાદિ સ્વરૂપવાળો છે એમ કહે છે:—

અવેદ્યોઽપ્યપરોક્ષોઽતઃ સ્વપ્રકાશો ભવત્યયમ્ ।

સત્યં જ્ઞાનમનંતં ચેત્યસ્તીહ બ્રહ્મલક્ષણમ્ ॥ ૨૮ ॥

અયં [આત્મા] અવેદ્યઃ અપિ અપરોક્ષઃ, અતઃ સ્વપ્રકાશઃ ભવતિ, સત્યં જ્ઞાનં અનંતં ચ इति ब्रह्मलक्षणं इह अस्ति ॥

આ આત્મા ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય નહિ છતાં પણ પોતાના અનુભવવડે સિદ્ધ છે, આથી આ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે. ત્રણે કાલમાં રહેનાર, જેનો જ્ઞાનસ્વભાવ કોઈ પણ સમયે લોપ પામતો નથી એવું, અને દેશ કાલ તથા વસ્તુના વિભાગવિનાશનું આવું શ્રુતિમાં કહેલું બ્રહ્મનું જે લક્ષણ છે તે આત્મામાં પણ છે, અર્થાત્ બ્રહ્મની જેઠે આ આત્મા પણ સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ છે.

જેમ ઇન્દ્રિયોના અવિપચયૂત સુખદુઃખાદિનો સફલાવ મનુષ્યને સ્વાનુભવથી જણાય છે તેમ હું હું એમ આત્માનો સફલાવ પણ મનુષ્યને સ્વાનુભવથી જણાય છે, એટલે આત્મા સ્વયંપ્રકાશરૂપ છે એમ નક્કી થાય છે. તે આત્મામાં તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં કહેલાં પ્રદાનાં સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત એ લક્ષણો પણ સંભવી શકે છે. ૨૮

આત્માના સત્યપણાની સિદ્ધિ કરવામાટે સત્યપણાનું લક્ષણ કહે છે:—

સત્યત્વં વાધરાહિત્યં જગદ્વાપૈકસાક્ષિણઃ ।

વાધઃ કિંસાક્ષિકો વ્રૂહિ ન ત્વસાક્ષિક ઇષ્યતે ॥ ૨૯ ॥

સત્યત્વં [નામ] વાધરાહિત્યં, [યદિ] જગદ્વાપૈકસાક્ષિણઃ વાધઃ [તર્હિ સઃ] કિંસાક્ષિકઃ ? વ્રૂહિ, તુ [સઃ] અસાક્ષિકઃ ન ઇષ્યતે ॥

સત્યપણું એટલે મિથ્યાથી રહિતપણું. જો જગતના બાધના મુખ્ય-સાક્ષીનો બાધ થતો હોય તો તે બાધ કયા સાક્ષીવાળો છે? તે કહે. એ બાધ સાક્ષીવિનાનો તો અગીકાર કરવામાં આવતો નથી.

સુષુપ્તિ, મૂર્છા, સમાધિ અને પ્રલયમા થનારા જગતના અભાવને પ્રકાશનારું ચેતન તે વેલા વિદ્યમાન હોય છે, પણ એ ચેતનના અભાવને પ્રકાશનારી કોઈ પણ વસ્તુ ક્યારેય હોતી નથી, તેથી એ આત્મા ત્રણે કાલમાં સદ્રૂપ છે એમ નક્કી થાય છે. એ ચેતનરૂપ આત્માનો બાધ માનવામાં આવે તો તેનો કોઈ સાક્ષી સિદ્ધ થતો નથી, અને સાક્ષીવિના તેનો બાધ સ્વીકારી શકાય નહિ, એટલે તેનો કોઈ પણ કાલે બાધ થઈ શકતો નથી, તેથી તે સદ્રૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૯

ઉપરના વિષયને દષ્ટાંતવડે સમજાવે છે:—

અપનીતેષુ મૂર્તેષુ હ્યમૂર્તે શિષ્યતે ત્રિયત્ ।

શક્યેષુ વાધિતેષ્વંતે શિષ્યતે યત્તદેવ તત્ ॥ ૩૦ ॥

મૂર્તેષુ અપનીતેષુ હિ અમૂર્તે ત્રિયત્ શિષ્યતે, [એવં] શક્યેષુ વાધિતેષુ અંતે યત્ શિષ્યતે તત્ એવ તત્ ॥

જેમ ઘરમાંથી આકારવાળા સર્વ પદાર્થો બહાર કાઢ્યા પછી નિરાકાર આકાશ બાકી રહે છે તેમ મિથ્યા નક્કી કરી શકાય એવાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને ગ્રાણાદિને મિથ્યા ઠરાવ્યા પછી છેવટ જે બાકી રહે છે તે જ તે એટલે આત્મસ્વરૂપ છે.

જેમ ઘરમાંથી આકારવાળા સર્વ પદાર્થો બહાર કાઢી શકાય છે, પણ

નિરાકાર અને વ્યાપક આકાશ બહાર કાઢી શકાતું નથી, તેમ આત્માથી લિપ્ત દેહાદિ જડ પદાર્થો શાસ્ત્રના કથનવડે ને યુક્તિવડે આત્મામાંથી મિથ્યા ઠરાવીને તેનો બાધ (મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય) કરી શકાય છે. એ બધાને મિથ્યા સમજી તેમને પોતાનાથી દૂર કરનાર સમ્યક્દાનંદ આત્મા શેષ રહે છે, તેનો કોઇથી બાધ કરી શકાતો નથી. ૩૦

સર્વનો બાધ કર્યો પછી કાંઇ બાકી રહેતું નથી એમ ન કહેવું, પણ આત્મા બાકી રહે છે એમ સમજવું ભેદબે એમ જણાવે છે :—

સર્વવાધે ન કિંચિદ્વદ્યન્ન કિંચિત્તદેવ તત્ ।

ભાષા एवात्र मिथ्यंते निर्वाधं तावदस्ति हि ॥ ૩૧ ॥

સર્વવાધે કિંચિત્ ન [વિદ્યતે ઇતિ] ચેત્, યત્ ન કિંચિત્ તત્ એવ તત્, અત્ર ભાષાઃ એવ મિથ્યંતે, નિર્વાધં તાવત્ અસ્તિ હિ ॥

સર્વનો બાધ કર્યો પછી કાંઇ પણ રહેતું નથી એમ જો તમે કહો તો તમારી દૃષ્ટિએ જે કાંઇ નથી તેજ અમારી દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક તત્ત્વ એટલે આત્મા છે. આ બોલવામાં માત્ર શબ્દનોજ ફેર છે, અર્થાત્ જેને તમે ન કિંચિત્ (કાંઇ નહિ) કહો છો તેને અમે આત્મતત્ત્વ કહીએ છીએ. નિષેધરહિત તત્ત્વ તો અવશ્ય રહેજ છે.

સર્વ જડ દ્રવ્યનો નિષેધ કરનારો સાક્ષી નિષેધ કરવાયોગ્ય સર્વ દેહાદિનો નિષેધ કરીને અવશેષ રહે છે. જે દેહાદિનું સ્વરૂપ બાણુનાર અને એમનો નિષેધ કરનાર હોય તે શૂન્યરૂપ હોઇ શકે નહિ, કિંતુ ચેતનરૂપજ હોવો ભેદબે, ૩૧

શ્રુતિમાં પણ આવેજ ઉપદેશ કર્યો છે એમ જણાવે છે :—

અત એવ શ્રુતિર્વાધ્યં વાધિત્વા શેષયત્યદઃ ।

સ એપ નેતિ નેત્યાત્મેત્યતદ્વદ્યાવૃત્તિરૂપતઃ ॥ ૩૨ ॥

અતઃ એવ “ સ એપ નેતિ નેતિ આત્મા ” ઇતિ શ્રુતિઃ અતદ્વદ્યાવૃત્તિરૂપતઃ ધાંધ્યં વાધિત્વા અદઃ શેષયતિ ॥

સાક્ષીનો નિષેધ થઇ શકે એમ નથી આથીજ “ સ એપ નેતિ નેતિ આત્મા ” (તે આ આત્મા પૃથ્વી આદિ ત્રણ સાકાર ભૂતરૂપ નથી, અને આ આત્મા વાયુ આદિ બે નિરાકાર ભૂતરૂપ નથી,) આ શ્રુતિ આત્માથી, લિપ્ત જડપદાર્થના નિષેધવડે નિષેધ કરવાયોગ્ય જડ વસ્તુઓનો નિષેધ કરીને આ આત્માને બાકી રાખે છે. ૩૨

નિષેધ કરવાયોગ્ય અને નિષેધ નહિ કરવાયોગ્ય એ બેને પૃથક્ કરીને જણાવે છે :—

इदं रूपं तु यद्यावत्तत्तत्तुं शक्यतेऽखिलम् ।

अशक्यो ह्यनिंदरूपः स आत्मा बाधवर्जितः ॥ ३३ ॥

यत् यावत् तु इदं रूपं તત્ અખિલં ત્યક્તું શક્યતે, અનિંદરૂપઃ [ત્યક્તું] અશક્યઃ, હિ [યઃ] વાધવર્જિતઃ સઃ આત્મા ॥

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જણાનારું જેટલું કાંઈ આ દેશ છે તે સર્વ નિષેધ કરવાને શક્ય છે, અર્થાત્ તેનો નિષેધ કરી શકાય છે, પણ જે સાક્ષી હોવાથી આ એવે રૂપે જણાતો નથી તે નિષેધ કરવાને શક્ય નથીજ. એવી રીતે જે નિષેધથી રહિત સર્વનો સાક્ષી છે તેજ આત્મા છે, અહંકારાદિ દેશ આત્મા નથી. ૩૩

આત્માથી આભણ પ્રદાનું સત્યપણું અને જ્ઞાનપણું શાસ્ત્રસિદ્ધ છે એમ જણાવે છે:—

सिद्धं ब्रह्मणि सत्यत्वं ज्ञानत्वं तु पुरोरितम् ।

स्वयમેवानુभૂतિત્वादित्यादिवचनैઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૩૪ ॥

બ્રહ્મણિ સત્યત્વં સિદ્ધં, જ્ઞાનત્વં તુ “સ્વયમેવાનુભૂતિત્વાત્” ઇત્યાદિવચનૈઃ પુરા સ્ફુટં ઈરિતમ્ ॥

આત્માથી અભિજ્ઞ પ્રદાનમાં સત્યપણું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. તેનું જ્ઞાન-સ્વરૂપપણું તો આજણ “સ્વયમેવાનુભૂતિત્વાત્” (પોતાનુંજ અનુભવસ્વરૂપપણું હોવાથી) ઇત્યાદિ વચનોવડે સ્પષ્ટરીતે કહી બતાવ્યું છે. ૩૪

એવી રીતે આત્માનું સત્યસ્વરૂપપણું અને જ્ઞાનસ્વરૂપપણું કહીને હવે આત્માથી અભિજ્ઞ પ્રદાનું અનંતપણું જણાવે છે:—

न व्यापित्वादेशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः ।

• ન વસ્તુતોઽપિ સાર્વાત્મ્યાદાનંત્યં બ્રહ્મણિ ત્રિધા ॥ ૩૫ ॥

[બ્રહ્મણઃ] વ્યાપિત્વાત્ દેશતઃ અંતઃ ન, [તસ્ય] નિત્યત્વાત્ કાલતઃ અપિ [અંતઃ] ન, સાર્વાત્મ્યાત્ વસ્તુતઃ અપિ [અંતઃ] ન, [અંતઃ] બ્રહ્મણિ ત્રિધા આનંત્યમ્ ॥

પ્રદાનના વ્યાપકપણાથી તેનો દેશથી પરિચેદ (વિભાગ) નથી, તે પ્રદાનના ત્રણે કાલમાં રહેવાપણાથી તેનો સમયથી પણ વિભાગ નથી, અને તે સર્વના આત્મસ્વરૂપ હોવાથી વસ્તુવડે પણ તેનો વિભાગ થતો નથી. આ કારણથી આત્માથી અભિજ્ઞ પ્રદાનમાં ત્રણ પ્રકારનું અનંતપણું છે.

પ્રદા સર્વ સ્થલમાં હોવાથી તે કોઈ પણ દેશમાં નથી એમ કહી શકાય

નહિ, એટલે દેશવડે તેની મર્યાદા બાંધી શકાતી નથી, તે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય આ ત્રણે કાલમાં રહેનાર હોવાથી કાલવડે પણ તેની મર્યાદા બાંધી શકાતી નથી, અને તે સર્વ વસ્તુઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ હોવાથી તેનાથી ભિન્ન બીજી વસ્તુને અભાવે કોઈ પણ દશ્ય કે અદશ્ય વસ્તુવડે તેની મર્યાદા બાંધી શકાતી નથી. જડ વસ્તુ ઉત્પત્તિવાળી હોવાથી તેનો દેશ, કાલ અને વસ્તુવડે વિભાગ થાય છે, પણ પ્રજ્ઞ તેથી વિપરીત હોવાથી તેનો દેશ, કાલ કે વસ્તુવડે વિભાગ થઈ શકતો નથી. ૩૫

પ્રજ્ઞનું પરિચ્છેદરહિતપાત્ર શુદ્ધિથી સિદ્ધ કરે છે:—

देशकालान्यवस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया ।

न देशादिकृतोऽन्तोऽस्ति ब्रह्मानन्त्यं स्फुटं ततः ॥ ૩૬ ॥

देशकालान्यवस्तूनां च मायया कल्पितत्वात् [ब्रह्मणि] देशादिकृतः अंतः न अस्ति, ततः ब्रह्मानन्त्यं स्फुटम् ॥

દેશ, કાલ અને અન્ય વસ્તુઓનું માયાવડે કલ્પિતપાત્ર હોવાથી પ્રજ્ઞસ્વરૂપમાં દેશ, કાલ અને વસ્તુએ કંઈકો પરિચ્છેદ થઈ શકતો નથી, તે કારણથી પ્રજ્ઞનું અનંતપાત્ર (પરિચ્છેદરહિતપાત્ર) સ્પષ્ટ છે.

પાત્રીશમાં શ્લોકમાં “આકાશયત્મયઃગતઃ” (આકાશની જેઠે સર્વવ્યાપક) એ શ્રુતિવડે પ્રજ્ઞનું સર્વવ્યાપકપાત્ર જણાવ્યું છે, “નિત્યો નિત્યાનામ્” (આકાશાદિ નિત્ય પદાર્થોના પણ નિત્યસ્વરૂપ) એ શ્રુતિવડે પ્રજ્ઞનું ત્રિકાલાબાધ્યપાત્ર જણાવ્યું છે, અને “इदं सर्वं यदयमात्मा” (જે આ સર્વ છે તે આ આત્મા છે) એ શ્રુતિવડે પ્રજ્ઞનું વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિતપાત્ર બતાવ્યું છે.

માયાવીએ પ્રતીત કરાવેલા ગધર્વનગર આદિકથી જેમ આકાશનો પરિચ્છેદ થતો નથી તેમ પ્રજ્ઞવડે કલ્પિત દેશાદિકવડે પ્રજ્ઞનો વાસ્તવિક પરિચ્છેદ થતો નથી પ્રજ્ઞ અને આત્મા એક હોવાથી પ્રજ્ઞનું અનંતપાત્ર કહ્યું તેથી આત્માનું અનંતપાત્ર પણ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. ૩૬

જેમ દેશ, કાલ અને વસ્તુવડે પ્રજ્ઞમાં પરિચ્છેદ થતો નથી તેમ ઇશ્વરપણાવડે અને જીવપણાવડે પણ પ્રજ્ઞમાં પરિચ્છેદ થતો નથી એમ જણાવે છે:—

सत्यं ज्ञानमनंतं यद्ब्रह्म तद्वस्तु तस्य तत् ।

ईश्वरत्वं च जीवत्वमुपाधिद्वयकल्पितम् ॥ ૩૭ ॥

યત્ સત્યં જ્ઞાનં અનંતં બ્રહ્મ તત્ એવ વસ્તુ, તસ્ય યત્ ઈશ્વરત્વં જીવત્વં ચ તત્ ઉપાધિદ્વયકલ્પિતમ્ ॥

જે સ્વરૂપ જ્ઞાનરૂપ અને સર્વ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત પ્રલમ છે તેજ વાસ્તવિક પદાર્થ છે, અને તેનું જે હૃદયપાત્રું ને જીવપાત્રું વ્યવહારમાં પ્રતીત થાય છે તે માયા અને અવિદ્યા એ બે ઉપાધિવડે કલ્પિત છે, તેથી તે બંને પ્રલમમાં પરિચ્છેદ ઉપજાવી શકે નહિ. ૩૭

પ્રલમમાં હૃદયપાત્રું પ્રતીત કરાવનારી ઉપાધિનું સ્વરૂપ કહે છે:—

શક્તિરસ્યૈશ્વરી કાચિત્ સર્વવસ્તુનિયામિકા ।

આનંદમયમારભ્ય ગૂઢા સર્વેષુ વસ્તુષુ ॥ ૩૮ ॥

એશ્વરી કાચિત્ સર્વવસ્તુનિયામિકા શક્તિઃ અસ્તિ, [સા] આનંદમય આરભ્ય સર્વેષુ વસ્તુષુ ગૂઢા ॥

હૃદયને આશરે વર્તનારી કોઈ કહી ન શકાય એવી પૃથિવી આદિ સર્વ વસ્તુઓને નિયમમાં રાખનારી શક્તિ છે. તે શક્તિ આનંદમયકોશથી માંડીને સર્વ પદાર્થોમાં ગૂઢરીતે રહે છે. ૩૮

એ એ માયાશક્તિનો સફલાવ ન માનીએ તો નીચે જણાવ્યાપ્રમાણે વસ્તુઓના ધર્મ નિયમવાળા રહી શકે નહિ એમ જણાવે છે:—

વસ્તુધર્મા નિયમ્યેરજ્જલ્પત્યા નૈવ યદા તદા ।

અન્યોઽન્યધર્મસાંકર્યાદિપ્લવેત જગત્સલ્લુ ॥ ૩૯ ॥

યદા શક્ત્યા વસ્તુધર્માઃ ન ઇવ નિયમ્યેરન્ તદા અન્યોઽન્યધર્મસાંકર્યાત્ જગત્ સલ્લુ વિપ્લવેત ॥

જો માયાનામની શક્તિવડે પદાર્થોના ધર્મો નિયમમાં રાખવામાં નજ આવે તો પદાર્થોના ધર્મોનું એકબીજાની સાથે મિશ્રપાત્રું થવાથી જગત્ અવસ્થ નાશજ પામે.

પૃથ્વી આદિમાં જે કલજપાત્રું આદિ ધર્મો રહે છે તે તેના ઉડાણમાં રહેલી માયાનામની શક્તિના સામર્થ્યથી રહે છે. એ માયાનામની શક્તિ જો પદાર્થોના ઉડાણમાં ન હોય તો પદાર્થોમાં જે પોતપોતાના ધર્મો જોવામાં આવે છે તે નજ આવે, અને જગત્નો વ્યવહાર પણ નજ આવે. ૩૯

એ શક્તિ જડ છતાં પણ પદાર્થોને કેવી રીતે નિયમમાં રાખી શકે છે તે જણાવે છે:—

ચિચ્છાયાવેશતઃ શક્તિશ્ચેતનેવ વિભાતિ સા ।

તચ્છક્ત્યુપાધિસંયોગાદ્બ્રહ્મૈશ્વરતાં વ્રજેત્ ॥ ૪૦ ॥

ચિચ્છાયાવેશતઃ સા શક્તિઃ ચેતના ઇવ વિભાતિ, તત્શક્ત્યુપાધિસંયોગાત્
બ્રહ્મ એવ ઈશ્વરતાં વ્રજેત્ ॥

તે માયાનામની શક્તિમાં ચેતનના આભાસનો પ્રવેશ થવાથી તે શક્તિ
ચેતનના જેવી જણાય છે. તે શક્તિરૂપ ઉપાધિના સંયોગથી નિર્ગુણબ્રહ્મ
ધ્વિરપણાને પામે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મમાં ધ્વિર એવું નામ આરોપવામાં આવે છે.

માયા પોતે જડ છતાં પણ ત્યારે તેમાં ચેતનનું સંક્રમણ થાય છે ત્યારે
તે ચેતનના જેવી લાગે છે, અને પછી તે પદાર્થોને નિયમમાં રાખવાનું કામ
કરે છે. જેમ લોકાના ગોળામાં અગ્નિનો પ્રવેશ થવાથી તે લોકોનો ગોળો
બાળે છે તેમ માયામાં ચેતનના ધર્મો આવવાથી તે સર્વ પદાર્થોને નિયમમાં
રાખવાના બલવાળી થાય છે. ૪૦

પાંચ કોશના સંગથી બ્રહ્મમાં જીવભાવ આરોપાય છે એમ દૃષ્ટાંત આપીને
જણાવે છે:—

કોશોપાધિવિવક્ષાયાં યાતિ બ્રહ્મૈવ જીવતામ્ ।

પિતા પિતામહશ્ચૈવ પુત્રપૌત્રૌ યથા પ્રતિ ॥ ૪૧ ॥

યથા [એકઃ] એવ [પુરુષઃ] પુત્રપૌત્રૌ પ્રતિ પિતા ચ પિતામહઃ [ભવતિ, એવં]
કોશોપાધિવિવક્ષાયાં બ્રહ્મ એવ જીવતાં યાતિ ॥

જેવી રીતે એકજ પુરુષ પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા અને પૌત્રની અપેક્ષાએ
પિતામહ થાય છે, તેવી રીતે અન્નમય આદિ પાંચ કોશો કહેવાની ઇચ્છા હોય
ત્યારે બ્રહ્મ જીવપણાને પામે છે, અર્થાત્ કોશરૂપ ઉપાધિસંહિત બ્રહ્મને
કહેવાને ઇચ્છીએ ત્યારે તે બ્રહ્મને જીવ એવું નામ આપવામાં આવે છે. ૪૧
વાસ્તવિકરીતે બ્રહ્મમાં જીવભાવ કે ધ્વિરભાવ નથી એમ દૃષ્ટાંત આપીને
સ્પષ્ટ કરે છે:—

પુત્રાદેરવિવક્ષાયાં ન પિતા ન પિતામહઃ ।

તદ્વન્નેશો નાપિ જીવઃ શક્તિકોશાવિવક્ષણે ॥ ૪૨ ॥

[યથા] પુત્રાદેઃ અવિવક્ષાયાં પિતા ન, પિતામહઃ [અપિ] ન, તદ્વત્ શક્તિ-
કોશાવિવક્ષણે રૂપઃ ન, જીવઃ અપિ ન ॥

જેવી રીતે પુત્રપૌત્રને કહેવાની ઇચ્છા ન હોય ત્યારે કોઈ મનુષ્ય પિતા
નથી, અને પિતામહ (બાપનો બાપ) પણ નથી, તેવી રીતે માયા અને
અન્નમય આદિ કોશ કહેવાને ઇચ્છિત ન હોય ત્યારે ધ્વિર નથી, અને જીવ

પણ નથી, અર્થાત્ માયાવડે બ્રહ્મમાં ઈશ્વરભાવનો આરોપ થાય છે, અને પચ-
કોશવડે બ્રહ્મમાં જીવભાવનો આરોપ થાય છે. એ ઈશ્વર અને જીવ વાસ્તવિક
નથી, પણ વ્યાવહારિક છે, તેમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો બ્રહ્મજ છે. ૪૨
હવે પંચકોશવિવેકનું ફલ કહી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરે છે:—

ય एवं ब्रह्म वेदैष ब्रह्मैव भवति स्वयम् ।

ब्रह्मणो नास्ति जन्मातः पुनरेष न जायते ॥ ૪૩ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायां पंचदश्यां पंचकोशविवेकः ॥ ૩ ॥

અન્વય:—ય: એવં બ્રહ્મ વેદેષ બ્રહ્મ એવ ભવતિ, બ્રહ્મણ: જન્મ ન
અસ્તિ, અતઃ એષ: પુનઃ ન જાયતે ॥

જે અધિકારી મનુષ્ય, ઉપર કહેલી રીતે, પંચકોશથી ભિન્ન બ્રહ્મને જાણે
છે, એ પુરુષ પોતે, પોતાનો કલ્પિત જીવભાવ, દૂર ચલાવી બ્રહ્મજ થાય છે.
બ્રહ્મને જન્મ નથી આથી આ પુરુષ પણ પુનઃ જન્મ પામતો નથી.

“બ્રહ્મણિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ” (બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મજ થાય છે,) એ
શ્રુતિમાં બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મજ થાય છે એમ કહ્યું છે, અને “ન જાયતે
મ્રિયતે વા” (તે જ્ઞાની જન્મ પામતો નથી, અને મરતો નથી,) એ શ્રુતિમાં
બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મને પામે છે, અને તેને જન્મમરણની પીડા રહેતી નથી
એમ જણાવ્યું છે તેથી ઉપર જણાવેલી વાત શ્રુતિસિદ્ધ છે.

કહ્યું પોતે કૈતેય છતાં પણ જેમ તેને જ્ઞાતિથી હું રાધેય છું એમ
જણાવ્યું હતું તેમ મનુષ્યાદિને સમિગ્ધાનદઘન બ્રહ્મમાં હું જીવ છું એવી જ્ઞાતિ
થઈ છે. જેમ શ્રીસૂર્યના ઉપદેશથી કર્ણનો રાધેયભાવ દૂર થઈ તેના મનમાં
કૈતેયભાવ ઉદય પામ્યો હતો તેમ શ્રાવિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુના ઉપદેશથી
મુમુક્ષુનો જીવભાવ દૂર થઈ તેના અંતઃકરણમાં બ્રહ્મભાવનો ઉદય થાય છે. ૪૩

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પંચદશીના પંચકોશવિવેક-
નામના પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્મવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઈ. ૩

પંચકોશવિવેકનો સ્માર

કૃષ્ણયજુર્વેદની તેત્તિરીયોપનિષદ્માં અન્નમયાદિ પાંચ કોશરૂપ શુદ્ધાની
અંતર બ્રહ્મ ગુમરીતે રહેલું છે એમ જણાવ્યું છે. અન્નમયાદિ પાંચ કોશોનો
આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મથી વિવેક કરવાથી તે બ્રહ્મ જાણવામાં આવે છે, તેથી
અન્નમય આદિ પાંચ કોશોથી આત્માનુ પૃથક્કરણ કરવામાટે આ પંચકોશ-
વિવેકનામના પ્રકરણનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે. અન્નમયકોશની અંતર
પ્રાણમયકોશ, પ્રાણમયકોશની અંતર મનોમયકોશ, મનોમયકોશની અંતર
વિજ્ઞાનમયકોશ અને વિજ્ઞાનમયકોશની અંતર આનંદમયકોશ છે. એ પાંચ

—ભૂતધર્મ+જાતેન્દ્રિય.

કોશોમાંના વિજ્ઞાનમયકોશને કર્તા કહેવામાં આવે છે, અને આનંદમયકોશને લોકતા કહેવામાં આવે છે.

માતાએ અને પિતાએ ખાધેલા અન્નમાંથી રસાદિ ધાતુઓદારા વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે વીર્યવડે મનુષ્યના સ્થૂલશરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. જન્મ્યા પછી તે શરીર દૂધ આદિ ખાવાના પદાર્થથી વધે છે, અને અન્નના કારણરૂપ જે પૃથ્વી તેમાં અંતે નાશ પામે છે. આથી અન્નના વિકારરૂપ હોવાથી સ્થૂલશરીરને અન્નમયકોશ કહેવામાં આવે છે. એ સ્થૂલશરીર જડ હોવાથી અને ઉત્પત્તિનાશવાળું હોવાથી આત્મા નથી. એ સ્થૂલશરીરને આત્મા માતીએ તો નહિ કરેલા કર્મના ફલની પ્રાપ્તિરૂપ અને કરેલા કર્મના ફલના નાશરૂપ દોષ આવે છે. માટે સ્થૂલશરીરને આત્મા માની શકાય નહિ. એ વર્તમાનજન્મના હેતુભૂત પૂર્વનાં કર્મો અને તે કર્મ કરનારો દેહથી ભિન્ન જીવ ન હોય તો વર્તમાનજન્મની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય? અને આ જન્મમાં જે જે કર્મો કરવામાં આવે, તે ભવિષ્યમાં તેના ફલ લોગવનારો શરીરથી ભિન્ન જીવ એ ન હોય તો તે કર્મો, ફલ આખ્યાવિનાજ નાશ પામ્યાં એમ માનવું પડે. એવી રીતે શરીરને, આત્મા માનવાથી ઉપર જણાવેલા અને દોષો પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વજન્મમાં વિદ્યમાન આત્મા પોતાના પુણ્યપાપપ્રમાણે, વર્તમાનશરીર પ્રાપ્ત કરે છે, અને હવે પછીના જન્મમાં રહેનારો તે આત્મા, વર્તમાનદેહવડે કરેલા પુણ્યપાપનું ફલ લોગવું છે, તેથી આત્મા સ્થૂલદેહથી ભિન્ન અને નિત્ય છે એમ માનવું એકાગ્રી છે. જે યગના નખોથી માંડીને માથાની શિખાસુધી આખા શરીરમા વ્યાપીને રહે છે, વ્યાનરૂપવડે જે શરીરને સામર્થ્ય આપે છે, તથા જે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોલણી જવાની પ્રેરણા કરે છે તે શરીરમા રહેલો પ્રાણવાયુ, પાચક મૈંદ્રિયોસહિત, પ્રાણમયકોશ કહેવાય છે. તે પ્રાણમયકોશ ક્રિયાવાળો ને જડ હોવાથી આત્મા નથી. શરીરમાં હુંપણાનું અભિમાન કરનારો અને શરીરના સખાસવાળા ઘર આદિમાં મારાપણારૂપ મમતા કરનારો તથા કામ, ક્રોધ ને લોભ આદિ વિકારોવડે ભ્રમનારો જે મન અને પ્રાચ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોસહિત મનોમયકોશ છે તે વિકારી અને જડ હોવાથી આત્મા નથી. ચિત્તના સક્રમણવાળી બુદ્ધિ, સુષુપ્તિ-અવસ્થામા અજ્ઞાનના અશમાં લીન થઈને જાગૃત-વસ્થામાં સર્વ શરીરને વ્યાપી રહે છે તેને પાચ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોસહિત વિજ્ઞાનમયકોશ કહેવામાં આવે છે. એ વિજ્ઞાનમયકોશ નાશ અને ઉત્પત્તિવાળો હોવાથી આત્મા નથી. એ વિજ્ઞાનમયકોશને કર્તા એવું, નામ આપવામાં આવે છે. અતઃકરણનો જે બુદ્ધિરૂપ વિભાગ છે તે કર્તારૂપ છે, અને મનોરૂપ વિભાગ છે તે કરણરૂપ છે. વિજ્ઞાન અથવા, બુદ્ધિ અંતર રહેલી છે, અને મન તેની અપેક્ષાએ બહાર રહેલું છે. આનંદમયકોશને લોકતા માનવામાં આવે છે. [અતઃકરણની અંતઃકરણ-સ્વરૂપ]

વૃત્તિ ત્યારે આત્માભિમુખ થાય છે ત્યારે આત્માના આનંદસ્વભાવનું તેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. પુણ્યકર્મેના ફલરૂપ મુખનો લોગ ત્યારે સમાપ્ત થાય છે ત્યારે અંતઃકરણની તે વૃત્તિ નિદ્રારૂપે લય પામે છે. આત્માભિમુખ થયેલી ને મુખનો અનુભવ કરનારી અંતઃકરણની તે વૃત્તિ, જે મહિનસસ્ત્ર, આનંદમય-કોશ કહેવાય છે. આ આનંદમયકોશ વીજળીના જેવો શબ્દિક હોવાથી તે આત્મા નથી. અન્નમયથી માંડીને આનંદમયસુધીના પાંચે કોશો જડ છે, પણ તે પાંચે કોશોના અધિષ્ઠાનભૂત આત્મા જડ નથી. પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ એ નામની વૃત્તિઓ જેમાં રહી છે એવો જે આનંદમયકોશ છે તેના અધિષ્ઠાન જે નિત્યાનંદ છે તેજ આત્મા છે. પ્રાણીઓને પ્રસંગોપાત્ત જે મુખનો અનુભવ થાય છે તે મુખનો અનુભવ આ આનંદસ્વરૂપ આત્માના પ્રતિબિંબથી થાય છે. આકાશ આદિ પાંચ ભૂતો અને અન્નમય આદિ પાંચ કોશો અનિત્ય અને જડ છે.

શંકા:—અન્નમય આદિ પાંચ કોશો જે આત્મા નથી, તો બીજે કયો આત્મા છે ? જે બીજે કોઈ આત્મા જણાતો નથી તો શું હવે અન્યને આત્મા માનવો ?

સમાધાન :—અન્નમય આદિ પાંચ કોશોનો અનુભવ થાય છે, પણ તેનાથી ભિન્ન રહેલા આત્માનો અનુભવ થતો નથી એ તમારું કહેવું સત્ય છે, પરંતુ જેનાવડે આ સર્વનો અનુભવ એટલે જ્ઞાન થાય છે તે આત્મા છે. તેનો અભાવ સ્વીકારી શકાય નહિ, માટે પાંચ કોશથી ભિન્ન, અતિ-સ્વભાવવાળો આત્મા છે. આત્મા અનુભવના વિષયરૂપ નથી, પણ અનુભવરૂપ છે, એટલે તે મને જડને પ્રકાશે ત્રું, પણ પોતે કોઈ જડવડે પ્રકાશમા આવતો નથી. આત્માથી ભિન્ન જ્ઞાતના અભાવથી આત્મા ઘટાદિ પદાર્થની પેઠે જ્ઞાનનો વિષય થતો નથી. જેમ સાકર ને ગોળ ઇત્યાદિ મધુરતાવાળા પદાર્થમાં મધુરતા સ્વભાવથીજ રહી છે તેને મધુરતા આપનાર બીજે કોઈ પદાર્થ નથી, તેમ આત્મામાં જ્ઞાન સ્વભાવથીજ રહેલું છે, તેને જ્ઞાન આપનાર બીજું કોઈ નથી. આત્મા અન્યને પ્રકાશનારો અને બીજા કોઈવડે પ્રકાશમા નહિ આવનારો હોવાથી શ્રુતિમા તેને સ્વયંપ્રકાશ કહેલો છે. જ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્માના સંકલ્પથી અન્નમયકોશથી માંડીને આનંદમયકોશસુધીના પાંચ કોશોના સંકલ્પનો અનુભવ થાય છે આવા સર્વપ્રકાશક અનુભવરૂપ આત્માનો મને અનુભવ થતો નથી જેમ કહેનાર માણસ મૂઢજ હોવો જોઈએ. જેમ કોઈ માણસ મારા મોઢામાં છલ નથી એમ કહે તે વચન વ્યાધાતદોષવાળું થાય છે તેમ હું અનુભવને જાણતો નથી એમ કહેવું એ પણ વ્યાધાતદોષવાળું છે.

મનુષ્યને જે જે પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે તે તે પદાર્થને અને તે તે પદાર્થને આકૃષ્ટ થયેલી અંતઃકરણની વૃત્તિને દૂર કરવાથી જે અનુભવરૂપ જ્ઞાન અવશેષ રહે છે તેજ પ્રજ્ઞ છે, આવો નિશ્ચય કરવો એ પ્રજ્ઞનો નિશ્ચય કહેવાય છે.

જેમ ઘટાદિ વિષયોની અને ઘટાદિને આકારે થયેલી અંતઃકરણની વૃત્તિઓની ઉપેક્ષા કરવાથી નિરુપાધિક પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન થાય છે તેમ અન્નમય આદિ પાંચ કૈશો અનાત્મા છે એવી વિવેકબુદ્ધિવડે તેમનો પરિત્યાગ કરવાથી સાક્ષીનું જ્ઞાનસ્વરૂપ બાકી રહે છે. તે સાક્ષી સ્વરૂપ નથી. જે અન્નમય આદિને પોતાથી પૃથક્ કરીને મિથ્યારૂપ બાણે તે સ્વરૂપ એટલે અંભાવરૂપ કેવી રીતે હોઈ શકે? પ્રતિવાદી જે પાંચ કૈશોનાં સાક્ષિરૂપ આત્માને અભાવરૂપ માને તો તે પોતે અભાવરૂપ થવાથી અમારો પ્રતિવાદી થઈ શકશે નહિ. પ્રજ્ઞને જે ભાવરૂપ માને છે તે પોતેજ ભાવરૂપ થાય છે એમ તૈત્તિરીય-ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. સર્વને પોતાનો સફલાવ રચે છે. ગાંડા માણસવિના બીજા કોઈ મનુષ્યને પોતાનો અભાવ રચતો નથી. આત્મા અનુભવનો વિષય નથી, પણ તે અનુભવરૂપ હોવાથી તેનો સફલાવ અવશ્ય માનવો જોઈએ.

તે આત્મા આવા પ્રકારનો છે એમ કહી શકાતું નથી, કેમકે તે નેત્રાદિ દુદ્ધિયોવડે પ્રત્યક્ષ બાણુવામાં આવતો નથી. જે વસ્તુ પરોક્ષ હોય છે તેજ તેવા પ્રકારની એમ કહેવાય છે. આત્મા ધર્મોદિકની પેઠે પરોક્ષ નથી, પણ પોતાનુંજ સ્વરૂપ હોવાથી સર્વદા પ્રત્યક્ષ છે. તેથી તેને તેવા પ્રકારનો એમ કહી શકાતું નથી. એ આત્મા, જેને તેના નિયંત્રણ હેઠળ તેના સ્વ-પ્રકાશપણને લઈને તેના સફલાવમા અવિરોધી નથી. તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં પ્રજ્ઞને સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને અનંતરૂપ કહેલ છે. પ્રજ્ઞને અસત્ય કહેવાય છે. ત્રણે કાલમાં જે વિદ્યમાન રહે છે તે સત્ય નથી. સ્થૂળસૂક્ષ્મશરીરરૂપ જગત સુષુપ્તિ, સમાધિ અને મૂર્છામાં નથી તેથી તે અસત્ય કહેવાય છે, પણ જગતના મિથ્યાપણને બાણુવાથી સાક્ષી તે તે કાલ વિદ્યમાન રહે છે તેથી તે સત્યરૂપ કહેવાય છે. ઘરમાંથી આકારવાળા સર્વ પદાર્થો બહાર કાઢી નાંખતાં તેમાં એક આકાશ બાકી રહે છે, આકાશને ઘરમાંથી બહાર કાઢી શકાતું નથી, તે પ્રમાણે આત્મામાં કલ્પિતરીતે રહેલા બાધ કરવાયોઅ સર્વનો બાધ કરતાં છેવટે દેહોદ્રેયાદિ સર્વ પદાર્થોનો બાધ કરનારો આત્મા બાકી રહે છે. એ સાક્ષીનો બાધ કોઈ પણ પદાર્થ કરી શકતો નથી. બૃહદારણ્યકઉપનિષદમાં “નેતિ નેતિ” (પૃથ્વી, જલ ને તેજ આ આકારવાળાં ભૂતો પ્રજ્ઞ નથી, અને વાયુ ને આકાશ આ આકારવિનાનાં ભૂતો પણ પ્રજ્ઞ નથી,) એ શ્રુતિવડે પાંચ ભૂતોથી વિવક્ષણસ્વભાવવાળો પદાર્થ, જે પ્રજ્ઞ

તે ભૂતોનો ખાધ કરતાં, અવશેષ રહે છે એમ કહેલું છે. કોશોનો અને ભૂતોનો ખાધ કરતાં, કંઈ બાકી રહેતું નથી" એમ જે તું કહે છે તે તારું કહેલું અમને પ્રતિકૂલ જણાતું નથી, કેમકે જેને તું "કંઈ નહિ" એમ કહે છે તેનેજ અમે આત્મા અથવા પ્રજ્ઞા કહીએ છીએ. માત્ર તારા કહેવામાં અને અમારા કહેવામાં શબ્દોનોજ ભેદ છે, વસ્તુનો ભેદ નથી. આત્મા / અણ્મય

આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી તેનો કોઈ પણ રીતે નિષેધ કરી શકાય નહિ, પોતાથી જે ભિન્ન હોય તેનોજ નિષેધ કરી શકાય. શરીર, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ જે પ્રાણ એ સર્વનો નિષેધ કરતાં જે નિષેધના અવધિમૂત તત્ત્વ રહે છે તેજ ખાધરહિત-આત્મા છે. એવી રીતે પ્રજ્ઞામાં રહેલું સત્યપણું આત્મામાં પણ છે એમ નક્કી કર્યું. આત્મામાં જ્ઞાનસ્વભાવ રહ્યો છે એ આ પ્રકરણના તેશ્મા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. હવે પ્રજ્ઞામાં રહેલું અનંતપણું વિચારાય છે. પ્રજ્ઞા સર્વસ્થલે સ્થિત હોવાથી તેનો દેશવડે વિભાગ થતો નથી, જે પદાર્થ એક સ્થલમાં હોય ને બીજે સ્થલે ન હોય તેનો દેશથી વિભાગ થાય છે પણ પ્રજ્ઞા સર્વસ્થલે વ્યાપી રહેલું હોવાથી તેનો દેશવડે વિભાગ થઈ શકતો નથી. પ્રજ્ઞા ત્રણે કાલમાં રહેનાર હોવાથી તેનો કાલવડે વિભાગ થઈ શકતો નથી. જે વસ્તુ એક સમયમાં હોય ને બીજા સમયમાં ન હોય તેનો કાલવડે વિભાગ થઈ શકે છે. જે વસ્તુ પરિમિત પ્રમાણમાં હોય તે બીજાથી ભેદ પામે તે વસ્તુનો અન્ય વસ્તુથી વિભાગ થાય છે. પ્રજ્ઞા સર્વ વસ્તુઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ હોવાથી કોઈ પણ વસ્તુથી તે વિભાગ પામતું નથી. એવી રીતે પ્રજ્ઞા દેશ, કાલ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રજ્ઞાનો અને આત્માનો ઉપનિષદમાં અભેદ કહેલો છે તેથી આત્મામાં પણ ત્રણે પ્રકારે વિભાગ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. દેશ, કાલ અને વસ્તુ માયાવડે કલ્પિત છે તેથી તે પ્રજ્ઞામાં વિભાગ ઉપજવી શકે નહિ. જેમ કોઈ ઔદ્રજલિકે ઉપજવેલા ઝંઘર્વનગર આદિવડે આકાશનો વિભાગ થતો નથી તેમ માયારૂપ ઔદ્રજલિકે ઉપજવેલા દેશ, કાલ અને વસ્તુવડે પ્રજ્ઞામાં પરિચ્છેદ થતો નથી. જેમ દેશકલાદિવડે પ્રજ્ઞામાં પરિચ્છેદ થતો નથી તેમ જીવ અને ઇશ્વરવડે પણ પ્રજ્ઞામાં પરિચ્છેદ થતો નથી, કેમકે જીવપણું ને ઇશ્વરપણું પ્રજ્ઞામાં અવિદ્યાવડે અને માયાવડે કલ્પિત છે. પૃથિવી આદિ સર્વ પદાર્થોને નિયમમાં રાખનારી ઇશ્વરની ગાયાનામની શક્તિ છે તે આનંદમયકોશથી માંડીને પ્રજ્ઞાંડપર્યંતના સર્વ પદાર્થોમાં સૂક્ષ્મતરરૂપે-સૂક્ષ્મતરરૂપે-રહેલી છે. તે સૂક્ષ્મતર હોવાથી અન્ય સ્થૂળ પદાર્થોની જેમ પ્રતીત થતી નથી. એ માયાનો સદ્ભાવ ન માનીએ તો પૃથ્વીનું કંઠપાણું, જલનું પ્રવાહીપણું, અગ્નિનું ઉષ્ણપણું અને વાયુનું સૂક્ષ્મવાપણું ઇત્યાદિ પદાર્થોના ધર્મો જે વ્યવસ્થિત ભાવમાં આવે છે

તે વ્યવસ્થિત જોવામાં ન આવે. એ માયા જડ હતી તેમાં ચૈતન્યનું સંકમણ થવાથી તે ચૈતન્યવાળી પ્રતીત થાય છે, અને તેવડે તે પ્રદાયીને નિયમમાં રાખી શકે છે. એ માયાના સદ્ભાવથી બ્રહ્મમાં ઇશ્વરભાવનો આરોપ થાય છે. અન્તમય આદિ પાંચ કોશો જીવના ઉપાધિરૂપ છે. તે ઉપાધિવડે બ્રહ્મ જીવભાવને પામે છે. જેમ એક મનુષ્ય પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા અને પોતાના પૌત્રની અપેક્ષાએ પિતામહ થાય છે તેમ એકજ બ્રહ્મ પાંચ કોશરૂપ ઉપાધિથી જીવભાવને પામે છે, અને માયારૂપ ઉપાધિથી ઇશ્વરભાવને પામે છે. જેમ પુત્ર અને પૌત્રની અપેક્ષાવિના તે મનુષ્ય પિતા કે પિતામહ કહેવાતો નથી તેમ પાંચ કોશરૂપ ઉપાધિવિના અને માયારૂપ ઉપાધિવિના બ્રહ્મમાં જીવ અને ઇશ્વર એવાં નામ આરોપી શકાતાં નથી, પણ તે બ્રહ્મ જેમનું તેમજ કહેવાય છે. જે સુસુક્ષ્મ મનુષ્ય પાંચ કોશના વિવેકવડે બ્રહ્મને આત્મપણાવડે અનુભવે છે તે મનુષ્ય પોતે બ્રહ્મજ થાય છે, ને બ્રહ્મ અજન્મ છે તેથી તે મનુષ્ય પણ પુનર્જન્મ પામતો નથી.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પંચદશીના પંચકોશવિવેકનામના ત્રીજા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર પૂરો થયો. ૩

૪ દૈતવિવેક ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

દોહરો

દૈતતણા સુવિવેકથી, જીવદૈત દૂર થાય;

જીવદૈત નિવૃત્ત થતાં, બ્રહ્મસ્વરૂપ પમાયં. ૧

અંથકાર આ પ્રકરણના આરંભમાં ઇશ્વરના સ્મરણરૂપ મંગલ કરીને આ દૈતવિવેક રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं द्वैतं विविच्यते ।

વિવેકે સતિ જીવેન હેયો વંધઃ સ્ફુટીભવેત્ ॥ ૧ ॥

અન્વય:—ઈશ્વરેણ જીવેન અપિ સૃષ્ટં દ્વૈતં વિવિચ્યતે, [અસ્ય] વિવેકે સતિ જીવેન હેયઃ વંધઃ સ્ફુટીભવેત્ ॥

ઇશ્વરે અને જીવે પણ રહેલું દૈત પૃથક્ કરીને કહેવાય છે. આ બંને દૈતનો વિવેક થવાથી જીવને પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય બે બંધ છે તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે.

કેટલુંક દૈત માયારૂપ ઉપાધિવાળા ઇશ્વરે ઉપબળ્યું છે, અને કેટલુંક દૈત અવિદ્યાના અંશરૂપ ઉપાધિવાળા જીવે ઉપબળેલું છે. તેમાંથી ઇશ્વરે ઉપબળેલું દૈત કયું અને જીવે ઉપબળેલું દૈત કયું તેનું બંને દૈતને પૃથક્ પાડીને આ પ્રકરણમાં નિરૂપણ થયે. તે બંને પ્રકારના દૈતનું ભિન્નપણાવડે જ્ઞાન થવાથી જીવને બંધન કરનારું દૈત કયું તે બહુવામાં આવશે, અને તેથી પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય બંધનું તેને સ્પષ્ટજ્ઞાન થશે. ૧

ઇશ્વર આ જગત્ ઉપબળે છે એમ શ્રીકૃષ્ણબલુવેદની શ્વેતાશ્વતરશાખા-વાળા કહે છે એમ જણાવે છે:—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

સ માયી સૃજતીત્યાહુઃ શ્વેતાશ્વતરશાખિનઃ ॥ ૨ ॥

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્, [તથા] માયિનં તુ મહેશ્વરં [વિદ્યાત્,] સઃ માયી સૃજતિ ઇતિ શ્વેતાશ્વતરશાખિનઃ આહુઃ ॥

જિજ્ઞાસુ પુરુષ માયાને તો આ જગતનું ઉપાદાનકારણ બાણે, અને માયાના સ્વામીને તો મહેશ્વર એટલે માયાના નિયામક બાણે. તે માયાના સ્વામી મહેશ્વર આ જગત ઉત્પન્ન કરે છે એમ શ્વેતાશ્વતરશાખાવાળા કહે છે. ૨ મહાવેદની ઔતરેય-ઉપનિષદમાં પણ પરમાત્મા આ જગત ઉપજાવે છે એમ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

આત્મા વા इदमग्रेऽभूत् स ईक्षत सृजा इति ।

संकल्पेनासृजल्लोकान्स एतानिति बह्वृचाः ॥ ૩ ॥

અગ્રે इदं आत्मा वै अभूत्, [अहं] सृजै इति सः ईक्षत, स एतान् लोकान् संकल्पेन असृजत् इति बह्वृचाः [आहुः] ॥

આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે આ સર્વ જગત આત્માજ (પરમાત્મરૂપજ) હેતુ, જ્યારે જીવોનાં કર્મો ફલ દેવાને તત્પર થયાં ત્યારે તેમણે “ હવે હું આ જગત ઉપજાવું ” આવો સંકલ્પ કર્યો. પછી તેમણે આ સર્વ લોકોને સંકલ્પવડે રચ્યા એમ મહાવેદનું અધ્યયન કરનારા વિદ્વાનો કહે છે. ૩

તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં પણ આ જગતનું કારણ ઇશ્વર છે એમ જણાવ્યું છે એમ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છે:—

खं वाय्वग्निजलोब्धयोपध्यन्नदेहाः क्रमादमी ।

संभूता ब्रह्मणस्तस्मादेतस्मादात्मनोऽखिलाः ॥ ૪ ॥

बहु स्यामहमेवातः प्रजायेयेति कामतः ।

तपस्तप्त्वाऽसृजत्सर्वं जगदित्याह तित्तिरिः ॥ ૫ ॥

અમી અખિલાઃ खं वाय्वग्निजलोब्धयोपध्यन्नदेहाः તસ્માત્ એતસ્માત્ આત્મનઃ બ્રહ્મણઃ क्रमात् સંભૂતાઃ ॥ અહં એવં बहु स्याम्, अतः प्रजायेय इति कामतः तपः तप्त्वा सर्वं जगत् असृजत् इति तित्तिरिः आह ॥

આ સર્વ એટલે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, ઓષધી, અન્ન અને શરીરાદિક પદાર્થ તે આ આત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મમાંથી ક્રમપૂર્વક ઉપજ્યાં. ૪

“ હું બહુરૂપ થાઉં, અધિકપણે ઉત્પન્ન થાઉં, ” આવી ઇચ્છાથી વિચાર-રૂપ તપ કરીને તેમણે પોતાની માયાવડે આ સર્વ જગત રચ્યું એમ તિત્તિરિ (કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરીયશાખા પ્રવર્તાવનાર) કહે છે. ૫

છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં પણ પરમાત્મા આ જગતના કર્તા છે એમ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

इदमग्रे सदेवासीद्वहुत्वाय तदैक्षत ।

तेजोऽवन्नांडजादीनि ससर्जेति च सामगाः ॥ ६ ॥

इदं अग्रे सत् एव आसीत्, तत् बहुत्वाय ऐक्षत, तेजोऽवन्नांडजादीनि च ससर्ज इति सामगाः [आहुः] ॥

આ સર્વ જગત્ તેની ઉત્પત્તિની પૂર્વ સદ્રૂપજ (બ્રહ્મરૂપજ) હતું. તે બ્રહ્મ “હું બહુપણાને પામું, અર્થાત્ બહુરૂપ થાઉં,” એવો વિચાર કર્યો. પછી તેમણે તેજ, જલ, પૃથ્વી અને અંડજ આદિ શરીરો ઉત્પન્ન કર્યાં, એમ સામવેદનું ગાન કરનારા કહે છે, અર્થાત્ સામવેદની છાંદોચ્ચ-ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં એ પ્રમાણે કહે છે. ૬

અથર્વવેદની મુંડક-ઉપનિષદમાં પણ આ જગત્ની ઉત્પત્તિ ઇશ્વરથી-જ થાય છે એમ જણાવ્યું છે:—

विस्फुलिंगा यथा बहेर्जायंतेऽक्षरतस्तथा ।

विविधाश्चिज्जडा भावा इत्यथर्वणिका श्रुतिः ॥ ७ ॥

यथा वह्नेः विस्फुलिंगाः जायंते, तथा अस्रत विविधाः विज्जडाः भावाः [जायंते] इति आथर्वणिका श्रुतिः [आह] ॥

જેવી રીતે અગ્નિમાંથી તણુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે અક્ષરરૂપ પરમાત્મામાંથી બહુ પ્રકારના જીવરૂપ અને જડરૂપ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે એમ અથર્વવેદની મુંડકશ્રુતિ કહે છે. ૭

બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદમાં પણ પરમાત્મામાંથી નામરૂપવાળું જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જણાવ્યું છે એમ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છે:—

जगदव्याकृतं पूर्वमासीद्व्याक्रियताधुना ।

दृश्याभ्यां नामरूपाभ्यां विराडादिषु ते स्फुटे ॥ ८ ॥

विराण्मनुर्नरो गावः खराश्चाजावयस्तथा ।

पिपीलिकावधि द्वंद्वमिति वाजसनेयिनः ॥ ९ ॥

पूर्वं जगत् अव्याકृतं आसीत्, अधुना दृश्याभ्याં नामरूपाभ्याં व्याक्रियत्, ते विराडादिषु સ્ફુટે [વર્તેતે] ॥ વિરાટ્ મનુઃ નરઃ ગાવઃ खराश्चाजावयः तथा पिपीलिका-वधि द्वंद्वं [असृजत्] इति वाजसनेयिनः [आहुः] ॥

પૂર્વે જે જગત્ નામરૂપથી રહિત હતું તે જગત્ પરમેશ્વરે હમણાં દૃશ્ય એવાં નામરૂપવદે પ્રકટ કર્યું. તે નામ અને રૂપ વિરાટ્ આદિમાં રૂપદ જણાય

છે, તે કેવી રીતે જણાય છે તે કહે છે:—વિરાટ, મનુ, મનુષ્ય, ગાયો, ખર, અશ્વ, બકરી, ઘેટી તથા કીડીસુધીના સર્વે મોટાનાનાં પ્રાણીઓનાં જોડાં તે પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કર્યા એમ શુકલયજુર્વેદનું અધ્યયન કરનારા બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદ્માં કહે છે. ૮—૯

બ્રહ્મ જીવરૂપે પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં પ્રવેશ પામેલ છે એમ કહે છે:—
કૃત્વા રૂપાંતરં જૈવં દેહે પ્રાવિશદીશ્વરઃ ।

इति ताः श्रुतयः प्राहुः जीवत्वं प्राणधारणात् ॥ १० ॥

જૈવ રૂપાંતરં કૃત્વા ઈશ્વરઃ દેહે પ્રાવિશત્ इति ताः श्रुतयः प्राहुः, પ્રાણધારણાત્ [તસ્ય] જીવત્વમ્ ॥

જીવસંબધી પોતાનું બીજું વિકારી રૂપ કરીને ઈશ્વર પ્રાણીઓના શરીરમાં પ્રવેશ કરતા હવા, એ પ્રભાણે તે શ્રુતિઓ કહે છે. પ્રાણોને ધારણ કરવાથી તે બ્રહ્મનું જીવપણું કહેવાય છે. ૧૦

હવે નીચેના શ્લોકવડે જીવનું સ્વરૂપ કહે છે:—

चैतन्यं यदधिष्ठानं लिङ्गदेहश्च यः पुनः ।

चिच्छाया लिङ्गदेहस्था तत्संघो जीव उच्यते ॥ ११ ॥

યત્ અધિષ્ઠાનં ચૈતન્યં, ચ યઃ પુનઃ લિંગદેહઃ, [ચ યા]લિંગદેહસ્થા ચિચ્છાયા તત્સંઘઃ જીવઃ [इति] ઉચ્યતે ॥

સૂક્ષ્મશરીરની કલ્પનાનું જે અધિષ્ઠાનચેતન અને જે સૂક્ષ્મશરીર તથા સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલો જે ચેતનનો આભાસ આ ત્રણેનો જે સમૂહ તે જીવ એવા નામવડે કહેવાય છે.

અગ્નિની સમીપ રહેલા લોહાના ગોળામાં જેમ અગ્નિનો પ્રવેશ થાય છે તેમ સમીપ રહેલા સૂક્ષ્મશરીરમાં ચેતનના સ્વભાવો પ્રવેશ કરે છે. ચેતનના સ્વભાવોનું જે સૂક્ષ્મશરીરમાં સક્રમણ થાય છે તેને આભાસ કહે છે. ૧૧

હવે તે જીવને મોહ પમાડનારી શક્તિને જણાવે છે:—

माहेश्वरी तु माया या तस्या निर्माणशक्तिवत् ।

विद्यते मोहशक्तिश्च तं जीवं मोहयत्यसौ ॥ १२ ॥

યા તુ માહેશ્વરી માયા, તસ્યાઃ નિર્માણશક્તિવત્ મોહશક્તિઃ ચ વિદ્યતે, અસૌ તં જીવં મોહયતિ ॥

વળી જે મહેશ્વરની માયા છે તેની જગતને ઉપબોધનારી શક્તિની પેઠે

અવને બ્રાંતિ ઉપબવનારી શક્તિ પણ છે. આ બ્રાંતિ ઉપબવનારી શક્તિ અવને બ્રાંતિને વશ કરે છે, અર્થાત્ તેના સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપને ભૂલાવે છે. ૧૨ તે શક્તિવડે અવની જે સ્થિતિ થાય છે તેને અને ઇન્દ્રિયે રચેલા દ્વૈતાના કથનની સમાપ્તિને જણાવે છે:—

મોહાદનીશતાં પ્રાપ્ય મગ્નો વપુષિ શોચતિ ।

ઈશસ્ટ્વમિદં દ્વૈતં સર્વમુક્તં સમાસતઃ ॥ ૧૩ ॥

મોહાત્ અનીશતાં પ્રાપ્ય વપુષિ મગ્નઃ [સન્] શોચતિ, ઇદં ઈશસ્ટ્વં સર્વં દ્વૈતં સમાસતઃ ઉક્તમ્ ॥

તે બ્રાંતિરૂપ મોહથી પરત્વરપણાને (પ્રિયની પ્રાપ્તિના અને અપ્રિયની નિવૃત્તિ કરવાના સામર્થ્યના અભાવને) પાત્રીને સ્થૂલશરીરમાં ડુબી ગયા-જેવો થઇને (તે શરીરની સાથે એકપણાની બ્રાંતિને પાત્રીને) પોતાને ડુઃખી માની ખેદ કરે છે. આ ઇન્દ્રિયે રચેલું સર્વ દ્વૈત દુકામાં કહ્યું. ૧૩

અવે દૈતને ઉત્પન્ન કર્યું છે તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ બતાવે છે:—

સત્તાન્નબ્રાહ્મણે દ્વૈતં જીવસ્ટ્વં પ્રપંચિતમ્ ।

અન્નાનિ સત્ જ્ઞાનેન કર્મણાઽજનયત્પિતા ॥ ૧૪ ॥

પિતા સત્ અન્નાનિ જ્ઞાનેન કર્મણા અજનયત્ [ઈતિ] સત્તાન્નબ્રાહ્મણે જીવસ્ટ્વં દ્વૈતં પ્રપંચિતમ્ ॥

પુણ્યપાપરૂપ સંસ્કારોવડે જગત્ને ઉપબવીને લોકોનું પાલન કરનાર જે સમષ્ટિ અવ તેણે શુભાશુભચિતન અને શુભાશુભકર્મવડે હવે પછી કહેવાશે તે સાત અન્નો ઉત્પન્ન કર્યા. આવી રીતે બૃહદ્દારણ્યક-ઉપનિષદના સત્તાન્નબ્રાહ્મણમાં અવે રચેલું દ્વૈત સારી રીતે વર્ણવેલું છે. ૧૪

તે સાત અન્નોનો ઉપયોગ જણાવે છે:—

મર્ત્યાન્નમેકં દેવાન્ને દ્વે પશ્વન્નં ચતુર્થકમ્ ।

અન્યત્ત્રિતયમાત્માર્થમન્નાનાં વિનિયોજનમ્ ॥ ૧૫ ॥

મર્ત્યાન્નં એકં, દેવાન્ને દ્વે, પશ્વન્નં ચતુર્થકમ્, આત્માર્થ અન્યત્ ત્રિતયં [ઇતિ] અન્નાનાં વિનિયોજનમ્ ॥

મરણપર્યંવાળા મનુષ્યોમાટે એક અન્ન, દેવોને માટે બે અન્ન, ચોણું અન્ન પશુઓમાટે અને પોતાને માટે બીજા ત્રણ અન્ન આ પ્રમાણે અવે કહેવેલાં સાત અન્નોનો ઉપયોગ શ્રુતિમાં જણાવ્યો છે. ૧૫

હવે તે સાત અન્નોનું સ્વરૂપ કહે છે:—

ત્રીહ્યાદિકં દર્શપૂર્ણમાસૌ ક્ષીરં તથા મનઃ ।

વાક્પ્રાણાશ્ચેતિ સતત્ત્વમન્નાનામવગમ્યતામ્ ॥ ૧૬ ॥

ત્રીહ્યાદિકં, દર્શપૂર્ણમાસૌ, ક્ષીરં તથા મનઃ વાક્ ચ પ્રાણાઃ इति અન્નાનાં સતત્ત્વં અવગમ્યતામ્ ॥

હાંચર ને ઘઉં આદિ મનુષ્યોનું અન્ન, અમાસે અને પૂણિમાએ થનારી ઇષ્ટિ એ બે દેવોનાં અન્ન, પશુઓનું દૂધ એ ચોથું અન્ન તથા મન, વાણી અને પ્રાણો એ ત્રણ જીવનાં પોતાનાં અન્ન છે. આવી રીતે અન્નેનું સાતપણું જાણવું. આ સાત અન્નમાં સર્વ દ્વૈત આવી જાય છે. ૧૬

ઉપરના અન્નેા પરમેશ્વરે બનાવેલાં છે, છતાં તેમાં જીવનું બનાવનારપણું કેવી રીતે સંભવે તે કહે છે:—

ईशेन यद्यप्येतानि निर्मितानि स्वरूपतः ।

तथापि ज्ञानकर्मभ्यां जीवोऽकार्पीतदन्नताम् ॥ ૧૭ ॥

યદ્યપિ ईशेन एतानि स्वरूपतः निर्मितानि, तथापि जीवः ज्ञानकर्मभ्यां तदन्नतां अकार्पीत् ॥

એકે પરમેશ્વરે મનુષ્યોને જણાતા પદાર્થસ્વરૂપથી એ સર્વ અન્નેને ઉપજાવેલા છે, તોપણ જીવે શુભાશુભચિંતન અને શુભાશુભકર્મવડે તેમનું અન્નપણું (પોતાના ભોગનું સાધનપણું) કર્યું છે.

પરમાત્માદિનું ધ્યાન એ શુભચિંતન કહેવાય છે, અને પરબ્રી આદિનું ધ્યાન એ અશુભચિંતન કહેવાય છે. યજ્ઞાદિક કર્મ શુભકર્મ કહેવાય છે, અને હિંસાદિ નિષિદ્ધકર્મ કહેવાય છે. ૧૭

આ જગત્ ઇશ્વરનું કાર્ય અને જીવનું ભોગ્ય છે એમ દર્શાવતસંહિત જણાવે છે:—

ईशकार्यं जीवभोग्यं जगद्द्राभ्या समन्वितम् ।

पितृजन्या भर्तृभोग्या यथा योषित्थेज्यताम् ॥ ૧૮ ॥

यथा योषित् पितृजन्या भर्तृभोग्या तथा जगत् ईशकार्यं जीवभोग्यं [इति] द्राभ्यां समन्वितं [इति] इष्यताम् ॥

જેવી રીતે સ્ત્રી પોતાના પિતાવડે ઉત્પન્ન થનારી અને પોતાના પતિવડે ભોગવવાચોગ્ય હોય છે તેવી રીતે આ જગત્ પરમેશ્વરના કાર્યરૂપ અને જીવના ભોગ્યરૂપ એમ બેવડે સળધ પામેલું છે એમ જાણવું. ૧૮

ધ્ધિરના આ જગતની ઉત્પત્તિના સાધનને તથા જીવના ભોગના સાધનને કહે છે:—

માયાવૃત્ત્યાત્મકો હીશસંકલ્પઃ સાધનં જનૌ ।

મનોવૃત્ત્યાત્મકો જીવસંકલ્પો ભોગસાધનમ્ ॥ ૧૯ ॥

માયાવૃત્ત્યાત્મકઃ હીશસંકલ્પઃ જનૌ સાધનં હિ, [ચ] મનોવૃત્ત્યાત્મકઃ જીવસંકલ્પઃ ભોગસાધનમ્ ॥

માયાની વૃત્તિરૂપ ધ્ધિરનો સંકલ્પ આ જગતની ઉત્પત્તિમાં સાધન છે, અને મનની વૃત્તિરૂપ જીવનો સંકલ્પ ભોગ્ય પદાર્થોના ભોગનું સાધન છે. ૧૯, પરમેશ્વરની રચેલી એક પ્રકારની વસ્તુમાં જીવોને વિવિધ ભોગ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

ઈશનિર્મિતમણ્યાદૌ વસ્તુન્યેકવિધે સ્થિતે ।

ભોક્તૃધીવૃત્તિનાનાત્વાત્તદ્ભોગો વહુધેન્યતે ॥ ૨૦ ॥

ઈશનિર્મિતમણ્યાદૌ વસ્તુનિ એકવિધે સ્થિતે ભોક્તૃધીવૃત્તિનાનાત્વાત્ તદ્ભોગઃ વહુધા ઇન્યતે ॥

પરમેશ્વરે ઉપજાવેલા મણિ આદિ વસ્તુ એક પ્રકારની છતાં ભોક્તા જીવની બુદ્ધિના અનેકપણાથી તે વસ્તુનો મુખ્યદુઃખાદિ અનેક પ્રકારનો ભોગ થાય છે. ૨૦

ભોક્તા જીવ એક જ વસ્તુમાં કેવી અનેક પ્રકારની કલ્પના કરે છે તે જણાવે છે:—

હૃપ્યત્યેકો મર્ણિ લબ્ધ્વા ક્લુપ્યત્યન્યો હ્યલાભતઃ ।

પશ્યત્યેવ વિરક્તોઽત્ર ન હૃપ્યતિ ન કુપ્યતિ ॥ ૨૧ ॥

એકઃ મર્ણિ લબ્ધ્વા હૃપ્યતિ, અન્યઃ હિ અલાભતઃ ક્લુપ્યતિ, અત્ર વિરક્તઃ પશ્યતિ એવ, ન હૃપ્યતિ, ન કુપ્યતિ ॥

મણિની ઇચ્છાવાળો એક મનુષ્ય મણિને મેળવીને હર્ષ પામે છે, બીજો તેવો મનુષ્ય તેની પ્રાપ્તિ ન થવાથી ક્રોધ કરે છે, અને આ મણિમાં ઇચ્છા-વિનાશો વિરાગી મનુષ્ય હર્ષને પામતો નથી, અને ક્રોધ પણ કરતો નથી. ૨૧

એ મણિના જીવે ઉપજાવેલા આકારો કહે છે:—

પ્રિયોઽપ્રિય ઉપેક્ષ્યથેત્યાકારા મણિગાસ્ત્રયઃ ।

સૃષ્ટા જીવૈરીશસૃષ્ટં રૂપં સાધારણં ત્રિપુ ॥ ૨૨ ॥

મિયઃ અમિયઃ ચ ર્ણેક્ષ્યઃ ઇતિ મણિગાઃ ત્રયઃ આકારાઃ જીવૈઃ સૃષ્ટાઃ, ત્રિષુ સાધારણં રૂપં [તુ] ર્જશ્ચસૃષ્ટં ॥

પ્રિય, અપ્રિય ને ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય આ મણિમાં રહેલા ત્રણ આકારો જીવે ઉપભવ્યા છે. એ ત્રણે આકારોમાં મણિનું જે સામાન્યરૂપ છે તે ઇન્દ્રિયે ઉપભવેલું છે.

રાગદ્વેષરહિત અંતઃકરણની વૃત્તિનો જે વિષય તે ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ગણાય છે. ૨૨

વળી એક બીલું દૃષ્ટાંત આપીને જીવે કહ્યેલા આકારોને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

માર્યા સ્તુપા નનાન્દા ચ યાતા માતેત્યનેકધા ।

પ્રતિયોગિધિયા યોપિદ્વિચિતે ન સ્વરૂપતઃ ॥ ૨૩ ॥

માર્યા, સ્તુપા, નનાન્દા, યાતા ચ માતા ઇતિ પ્રતિયોગિધિયા યોપિત્ અનેકધા મિચિતે, સ્વરૂપતઃ ન ॥

સ્ત્રી, દીકરાની વહુ, નણુંદ, દેરાણી અને માતા એવી રીતે એકજ સ્ત્રી સામા મનુષ્યની બુદ્ધિવડે (પતિ, સસરો ને ભાઈની વહુ ઇત્યાદિની બુદ્ધિવડે) અનેક પ્રકારે ભેદ પામે છે, પણ તેના શરીરના આકારથી તે ભેદ પામતી નથી. ૨૩

જોનારાનાં જ્ઞાન ભેદ પામે છે, પણ સ્ત્રીના આકારમાં કાંઈ ભેદ જોવામાં આવતો નથી એમ પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે:—

નનુ જ્ઞાનાનિ મિદ્યંતામાકારસ્તુ ન મિચિતે ।

યોપિદ્વપુણ્યતિશયો ન દૃષ્ટો જીવનિર્મિતઃ ॥ ૨૪ ॥

નનુ, જ્ઞાનાનિ મિદ્યંતાં, આકારઃ તુ ન મિચિતે. [યતઃ] યોપિદ્વપુણ્યતિશયઃ અતિશયઃ ન દૃષ્ટઃ ॥

શંકા:—જોનારાના મનમાં ઉપજેલાં જ્ઞાનો જલે ભેદ પામે, પણ પ્રતીત થતો સ્ત્રીનો આકાર ભેદ પામતો નથી. આથી સ્ત્રીના શરીરમાં જીવે ઉપભવેલો કાંઈ ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી. ૨૪

જ્ઞાનનો ફેરફાર જ્ઞેયના ફેરફારવિના સંભવી શકે નહિ, તેથી જ્ઞેયના આકારમાં પણ ફેરફાર ગાનવો જોઈએ એમ સમાધાન કરે છે:—

મૈવં માંસમયી યોપિત્ કાચિદન્યા મનોમયી ।

માંસમય્યા અભેદેપિ મિચિતે હિ મનોમયી ॥ ૨૫ ॥

મા એવં [યતઃ એકા] માંસમયી યોષિત્, [ચ] કાચિત્ અન્યા મનોમયી, માંસમય્યાઃ અમેદે અપિ મનોમયી મિચ્ચતે હિ ॥

સમાધાનઃ—એમ ન કહો. માંસાદિની જનેલી સ્ત્રી કોઈ બીજી છે, અને મનોમયી એટલે મનુષ્યનાં મને કલ્પેલી સ્ત્રી કોઈ બીજી છે. માંસાદિની જનેલી સ્ત્રીના અલેદમાં (એક આકારમાં) પણ મનોમયી સ્ત્રી ભેદ પામે છેજ, અર્થાત્ સ્ત્રીને બાહ્ય આકાર એક પ્રકારનો રહેવા છતાં પણ જોનારાઓએ પોતપોતાના સગપણ આદિને અનુસાર મનમાં કલ્પેલા આકાર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. ૨૫

બ્રાંતિ આદિમાં બહારના પદાર્થો ન હોવાથી ભલે તે પદાર્થો મનોમય હોય, પણ પ્રમાણથી જણાનારા ભગવતના પદાર્થો મનોમય સંભવે નહિ એવી શંકા ૨૬ મા શ્લોકથી ઉપજતી ૨૭ મા શ્લોકવડે સિદ્ધાંતી તેનું સમાધાન કરે છે:—

બ્રાંતિસ્વપ્નમનોરાજ્યસ્મૃતિષ્વસ્તુ મનોમયમ્ ।

જાગ્રન્માનેન મેયસ્ય ન મનોમયતેતિ ચેત્ ॥ ૨૬ ॥

વાદં માને તુ મેયેન યોગાત્સ્યાદિવિપયાકૃતિઃ ।

ભાષ્યવાર્તિકકારાભ્યામયમર્થ ઉદીરિતઃ ॥ ૨૭ ॥

બ્રાંતિસ્વપ્નમનોરાજ્યસ્મૃતિષુ મનોમયં અસ્તુ, [ફિતુ] જાગ્રન્માનેન મેયસ્ય મનોમયતા ન ઇતિ ચેત્, વાદં, તુ માને વિપયાકૃતિઃ [તસ્ય] મેયેન યોગાદ સ્યાત્, ભાષ્યવાર્તિકકારાભ્યાં અયં [૧૪] અર્થઃ ઉદીરિતઃ ॥

બ્રાંતિ, સ્વપ્ન, મનોરાજ્ય અને સ્મૃતિમાં ભલે મનોમય વસ્તુ હો, પણ ભગવદ્વચ્ચમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે જણવામાં આવતી વસ્તુઓનું મનોમય-પાતું નથી એમ જો તમે કહો તો ઠીક, ભગવતમાં ભલે બહારના વિષય હોય, પણ તે વેલા અંતઃકરણની વૃત્તિમાં જે વિષયનો આકાર ઉપજે છે તે તો તેનો વિષયની સાથે સંબંધ થવાથી ઉપજે છે. એવી રીતે ભગવતના પદાર્થના કરતાં જોનારાના મને કલ્પેલા પદાર્થ ભિન્ન હોય છે એમ નક્કી થાય છે. ભગવાન ભાષ્યકારે અને શ્રીવાર્તિકકારે આજ અર્થ કહેલો છે. ૨૬-૨૭

તેના સંબંધમાં ભગવાન ભાષ્યકારનું વચન નીચે આપવામાં આવે છે:—

મૂષાસિકં યથા તામ્રં તન્નિમં જાયતે તથા ।

રૂપાદીન્વ્યાપ્તુવચિતં તન્નિમં દૃશ્યતે મુષમ્ ॥ ૨૮ ॥

સ યથા મૂષાસિકં તામ્રં તન્નિમં જાયતે, તથા રૂપાદીન્વ્યાપ્તુવચિતં તન્નિમં દૃશ્યતે ॥

જેવી રીતે ખીખામાં નાંખેલો તાંબાનો ગાળેલો રસ ખીખાના જેવા આકારવાળો થાય છે તેવી રીતે રૂપાદિ વિષયોને વ્યાપનારું અંતઃકરણ નક્કી તેના જેવું પ્રતીત થાય છે. ૨૮

અંતઃકરણ તાંબા આદિ ધાતુઓના રસની પેઠે પદાર્થના આકારવાળું થતું હોય એમ જણાતું નથી, તો પછી તે વિષયોને વ્યાપે છતાં પણ તે તે વિષયોને આકારે કેવી રીતે થાય ? એમ શકા થાય તો તેનું મમાધાન કરે છે:—

व्यंजको वा यथाऽऽलोको व्यंग्यस्याकारतामियात् ।

सर्वार्थव्यंजकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥ २९ ॥

યથાં વા વ્યંજકઃ આલોક. વ્યંગ્યસ્ય આકારતાં રૂપાત્, [તથા] ધીઃ સર્વાર્થ-
વ્યંજકત્વાત્ અર્થાકારા પ્રદૃશ્યતે ॥

અથવા જેમ વસ્તુને પ્રકાશનારો પ્રકાશ પ્રકાશવાયોગ્ય પદાર્થના આકાર-
પણાને પામે છે તેમ બુદ્ધિ એટલે અંતઃકરણ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા બહારના સર્વ
પદાર્થોને પ્રકાશનારું હોવાથી પદાર્થના આકારવાળું પ્રતીત થાય છે. ૨૯

હવે તે સંબંધમાં શ્રીવાતિકકારનું વચન જણાવે છે:—

मातुर्मानाभिनिष्पत्तिर्निष्पन्नं मेयमेति तत् ।

मेयाभिसंगतं तच्च मेयाभत्वं प्रपद्यते ॥ ૩૦ ॥

માતુઃ માનાભિનિષ્પત્તિઃ [ભવતિ,] નિષ્પન્નં તત્ મેયં ઇતિ, તત્ ચ
મેયાભિસંગતં મેયાભત્વં પ્રપદ્યતે ॥

પ્રમાતાથી (ચિદાભાસયુક્ત અંતઃકરણથી) ચિદાભાસવાળી અંતઃકરણની
વૃત્તિ ઉપજે છે, અને ઉપજેલી અંતઃકરણની તે વૃત્તિ ઘટાદિ વિષયને પ્રાપ્ત
થાય છે, તથા અંતઃકરણની તે વૃત્તિ ઘટાદિ વિષયની સાથે સંબંધ પામીને
ઘટાદિ જેવા રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦

ચિત્ત વિષયાકાર થાય છે એમ સિદ્ધ થવાથી વિષયો બે છે એમ
સિદ્ધ થાય છે એમ જણાવે છે:—

सत्येवं विषयौ द्वौ स्तो घटौ मृण्मयधीमयौ ।

मृण्मयो मानमेयः स्यात्साक्षिभास्यस्तु धीमयः ॥ ૩૧ ॥

एव सति विषयौ द्वौ स्तः, घटौ मृण्मयधीमयौ [वर्तते,] मृण्मयः [घटः] मान
मेयः स्यात्, धीमयः तु साक्षिभास्यः ॥

ચિત્ત ઘટાદિ વિષયને આકારે થાય છે એમ નક્કી થવાથી વિષય બે પ્રકારનો થાય છે એમ નક્કી થયું. એક ઘડો માટીનો બનેલો અને બીજો બુદ્ધિએ કલ્પેલો. તેમાં માટીનો બનેલો ઘડો પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વિષય થાય છે, અને બુદ્ધિએ કલ્પેલો ઘડો તો સાક્ષીના વિષયરૂપ થાય છે.

અંતઃકરણ, ચિદાલાસ ને અંતઃકરણનું અધિષ્ઠાન ચેતન પ્રમાતા કહેવાય છે. ચિદાલાસવાળી અંતઃકરણની વૃત્તિ પ્રમાણ કહેવાય છે. પ્રમાણના વિષય ઘટાદિ પ્રમેય કહેવાય છે. પ્રમાણવડે ઉપજતું જ્ઞાન પ્રમાણ અથવા પ્રમા કહેવાય છે. પ્રમા અથવા જ્ઞાન બે પ્રકારનાં છે. એક ચેતનરૂપ જ્ઞાન ને બીજું અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન. અંતઃકરણ અને તેની વૃત્તિઓ ચેતનરૂપ જ્ઞાનવડે પ્રકાશે છે, અને બીજા પદાર્થો બહુધા અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનવડે જણાય છે. ૩૧

બે પ્રકારના પદાર્થમાંથી બુદ્ધિએ કલ્પેલો પદાર્થ જીવને બંધન કરનાર હોવાથી તે ત્યાજ્ય છે એમ જણાવે છે:—

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં ધીમયો જીવવંધકૃત્ ।

સત્યસ્મિન્સુખદુઃખે સ્તસ્તાસ્મિન્નસતિ ન દ્વયમ્ ॥ ૩૨ ॥

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં ધીમયઃ [વિષયઃ] જીવવંધકૃત્ [અસ્તિ, યતઃ] અસ્મિન્ સતિ સુખદુઃખે સ્તઃ, તસ્મિન્ [તુ] અસતિ દ્વયં [અપિ] ન ॥

અન્વય અને વ્યતિરેકનામની સુક્તિવડે બુદ્ધિએ કલ્પેલો વિષય જીવને બંધન કરનારો છે એવો નિશ્ચય થાય છે, કેમકે આ બુદ્ધિએ કલ્પેલા વિષયના હોવાથી જીવને સુખદુઃખ થાય છે, અને બુદ્ધિએ કલ્પેલો વિષય ન હોય તો સુખ કે દુઃખ એ બેમાંનું કાંઈ થતું નથી.

અંતઃકરણે કલ્પેલો પદાર્થ હોવાથી જીવને સુખદુઃખ થાય છે એ અન્વયનામની સુક્તિ છે, અને અંતઃકરણે કલ્પેલો પદાર્થ ન હોય તો જીવને સુખદુઃખ થતું નથી એ વ્યતિરેકનામની સુક્તિ છે. એ સુક્તિવડે અંતઃકરણે કલ્પેલું દૈત જીવે કલ્પેલું ગણાય છે, અને તે જીવને બંધન કરે છે. ૩૨

બાહ્યપદાર્થ હોવાથી જીવને સુખદુઃખ થાય છે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે.—

અસત્યપિ ચ વાહ્યાર્થે સ્વપ્નાદૌ વધ્યતે નરઃ ।

સમાધિસુપ્તિમૂર્ચ્ઞાસુ સત્યપ્યસ્મિન્ન વધ્યતે ॥ ૩૩ ॥

વાહ્યાર્થે અસતિ અપિ ચ સ્વપ્નાદૌ નરઃ વધ્યતે, [તયા] અસ્મિન્ સતિ અપિ સમાધિ-સુપ્તિ-મૂર્ચ્ઞાસુ ન વધ્યતે ॥

સ્ત્રી અને સિંહાદિ બહારના પદાર્થો નહિ છતાં પણ સ્વપ્નમાં, મનો-
રાજ્યમાં અને સ્મૃતિકાલમાં મનુષ્ય સુખદુઃખના અનુભવરૂપ બંધનને પામે છે,
અને સ્ત્રીસિંહાદિ બહારના અનુદ્ભવપ્રતિકૂલ પ્રાણિપદાર્થો હોય તોપણ સમાધિ-
માં, સુષુપ્તિમાં અને મૂર્છામાં મનુષ્ય સુખદુઃખના અનુભવરૂપ બંધનને
પામતો નથી. એવી રીતે બહારના પદાર્થો જીવને સુખદુઃખના અનુભવરૂપ
બંધન કરતા નથી, પણ મનોમય પદાર્થો જીવને સુખદુઃખના અનુભવરૂપ
બંધન કરે છે એમ સિદ્ધ થયું. ૩૩

મને કહ્યેલો વિષય મનુષ્યને સુખદુઃખ આપનારો થાય છે એમ દૃષ્ટાંત
આપીને નીચેના બે શ્લોકવડે સિદ્ધ કરે છે:—

દૂરદેશં ગતે પુત્રે જીવત્યેવાત્ર તત્પિતા ।

વિપ્રલંભકવાક્યેન મૃતં મત્વા પ્રરોદિતિ ॥ ૩૪ ॥

મૃતેऽપિ તસ્મિન્વાર્તાયામશ્રુતાયાં ન રોદિતિ ।

અતઃ સર્વસ્ય જીવસ્ય વંધકૃન્માનસં જગત્ ॥ ૩૫ ॥

દૂરદેશં ગતે પુત્રે જીવતિ એવ, અત્ર તત્પિતા વિપ્રલંભકવાક્યેન [તં] મૃતં
મત્વા પ્રરોદિતિ ॥ તસ્મિન્ મૃતે અપિ વાર્તાયાં અશ્રુતાયાં ન રોદિતિ, અતઃ સર્વસ્ય
જીવસ્ય માનસં જગત્ વંધકૃત્ [અસ્તિ ઇતિ સિદ્ધમ્] ॥

દૂરદેશમાં ગયેલો પુત્ર ત્યાં જીવતો હોય છતાં અહીં તેના પિતા કોઈ
ઠગ મનુષ્યના તે મરણ પામ્યો એવા વાક્યવડે તેને સુયેલો માનીને
અત્યંત રુદન કરે છે; અને તે પુત્ર ત્યાં મરણ પામ્યા છતાં પણ તેના
મરણના સમાચાર નહિ સાંભળવાથી તે રોતો નથી, પણ આનંદમાં રહે છે.
આથી સર્વ જીવોને પોતપોતાના મને કહ્યેલું જગત્ સુખદુઃખના અનુભવરૂપ
બંધન કરનારું છે.

જો બહારનું જગત્ સુખદુઃખ આપનારું હોત તો પરદેશમાં પોતાનો
પુત્ર જીવતો છતાં ઠગ પુરુષના તે મરણ પામ્યો છે એવા વચનથી તે રુદન
ન કરત, અને પરદેશમાં પોતાનો પુત્ર મરી ગયેલો છે છતાં તેના મરણના
સમાચાર ન સાંભળવાથી તે રોતો નથી, પણ પ્રસન્ન રહે છે. આવા ઘણા
દાખલાવડે મનોમયજગત્ મનુષ્યને બંધન કરનારું છે એમ સિદ્ધ કરી
શકાય છે. ૩૪-૩૫

મનોમયજગત્ બંધન કરનારું છે એમ માનવાથી જીવોએ માનેલા
વિજ્ઞાનવાદનો અમારા મતમાં સ્વીકાર થતો નથી એમ જણાવે છે:—

વિજ્ઞાનવાદો વાહ્યાર્થવૈયર્થ્યાત્સ્યાદિહોતિ ચેત્ ।

ન હૃદ્યાકારમાધાતું વાહ્યસ્યાપેક્ષિતત્વતઃ ॥ ૩૬ ॥

વાહ્યાર્થવૈયર્થ્યાત્ત્વં હૃદિ વિજ્ઞાનવાદઃ સ્યાત્ત્વં ઇતિ ચેત્, હૃદિ આકારં આધાતું વાહ્યસ્ય અપેક્ષિતત્વતઃ ન ॥

બહારના પદાર્થોનું વ્યર્થપણું માનવાથી વેદાંતસિદ્ધાંતમાં વિજ્ઞાનવાદ પ્રાપ્ત થશે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે અંતઃકરણમાં આકાર ઉપજાવવામાટે બહારના પદાર્થની અગત્ય હોવાથી સિદ્ધાંતમાં વિજ્ઞાનવાદની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

અંતઃકરણમાં બહારના પદાર્થનો આકાર ઉપજાવવાને માટે અમે બહારના પદાર્થનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, અને વિજ્ઞાનવાદીઓ માત્ર બુદ્ધિનેજ માને છે, બહારના પદાર્થને માનતા નથી, એટલે અમારા મતમાં જોડોના વિજ્ઞાનવાદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૩૬

બહારના પદાર્થવિના પણ પૂર્વપૂર્વના મનોભયવિપયના સરકારેવડે ઉત્તરોત્તરના મનોભયપદાર્થ ઉત્પન્ન થવા સહજી શકે છે એમ જો શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વૈયર્થ્યમસ્તુ વા વાહ્યં ન વારયિતુમીશ્મહે ।

પ્રયોજનમપેક્ષન્તે ન માનાનીતિ હિ સ્થિતિઃ ॥ ૩૭ ॥

વા વૈયર્થ્યં અસ્તુ, [વયં] વાહ્યં વારયિતું ન ઈશ્મહે, માનાનિ પ્રયોજનં ન અપેક્ષન્તે ઇતિ હિ સ્થિતિઃ ॥

અથવા બહારના વિષયોનું જલે વ્યર્થપણું હો. અમે બહારના વિષયોનું વિજ્ઞાનવાદીની પેઠે નિવારણ કરવાને સમર્થ નથી. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો પ્રયોજન એટલે ઉપયોગની અપેક્ષા કરતા નથી. આવી વાસ્તવિક સ્થિતિ છે.

બહારના વિષયો જીવને બંધન કરનારા ન હોવાથી અમે તેને વ્યર્થ માનીએ છીએ, પણ વિજ્ઞાનવાદી તો બુદ્ધિથી ભિન્ન તેમને સ્વીકારતા નથી, એટલે અમારા સિદ્ધાંતમાં વિજ્ઞાનવાદીના સિદ્ધાંતથી ભેદ છે. વિષયની સિદ્ધિ પ્રમાણને અધીન હોય છે, પ્રયોજનને અધીન હોતી નથી. પ્રમાણવડે કોઈ વિષય સિદ્ધ થયો તો પછી તે જલે ઉપયોગરહિત હોય તોપણ તેના અસ્તિત્વનો વિવેકીવડે અસ્વીકાર કરાતો નથી. અમે બહારના પદાર્થને પ્રમાણના વિષયભૂત માનીને તેને જીવના બંધનમાં નિરુપયોગી માનીએ છીએ.

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે સિદ્ધ થનારી બહારની વસ્તુઓનો પ્રયોજનના

રહિતપણાવડે અભાવ માનવો ઉચિત નથી. પ્રત્યક્ષપ્રમાણુવડે જણાતાં માર્ગમાં પડેલાં તણખલાં આદિ પદાર્થોનું પ્રયોજન નહિ છતાં પણ જેમ તેનો અભાવ સ્વીકારાતો નથી તેમ બહારની વસ્તુઓ ભલે પ્રયોજનરહિત હોય તોપણ તેથી તેનો અભાવ સ્વીકારવો એ ઉચિત ગણાય નહિ. ૩૭

મનોમયદ્વૈતની મનના નિરોધવડે-નિગ્રહવડે-નિવૃત્તિ થશે, તો પછી બ્રહ્મજ્ઞાનને બંધનું નિવર્તક માનવું એ ચોચ નથી એમ વાદી શંકા કરે છે:—

बंधश्चेन्मानसं द्वैतं तद्धिरोधेन शाम्यति ।

अभ्यस्येद्योगमेवातो ब्रह्मज्ञानेन किं वद ॥ ૩૮ ॥

માનસં દ્વૈતં બંધઃ [ઈતિ] ચેત્, તત્ ધીરોધેન શામ્યતિ, અતઃ યોગં એવ અભ્યસ્યેત્, બ્રહ્મજ્ઞાનને કિં વદ ? ॥

જો મનોમયદ્વૈત છવના બંધરૂપ છે એમ તમે કહો છો તો તે અંતઃકરણના નિરોધવડે નિવૃત્ત થશે. આમ હોવાથી યોગનો અભ્યાસ કરવો ઉચિત છે. બ્રહ્મજ્ઞાનવડે શું ફલ થવાનું છે તે કહો ? ૩૮

ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

તાત્કાલિકદ્વૈતશાંતાવપ્યાગામિજનિક્ષયઃ ।

બ્રહ્મજ્ઞાનં વિના ન સ્યાદિતિ વેદાંતડિંડિમઃ ॥ ૩૯ ॥

તાત્કાલિકદ્વૈતશાંતૌ અપિ બ્રહ્મજ્ઞાનં વિના આગામિજનિક્ષયઃ ન સ્યાત્ ઇતિ વેદાંતડિંડિમઃ ॥

અંતઃકરણની વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગવડે તેટલો સમય દ્વૈતની નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારા દ્વૈતની નિવૃત્તિ થતી નથી એવો વેદાંતનો દંઢેરો-પોકારીને કહેવું-છે.

ન્યાસુધી ચિત્ત વૃત્તિરહિત રહે ત્યાંસુધી દ્વૈતની પ્રતીતિ ન થવાથી તેને બંધની પ્રતીતિ થતી નથી, પણ ન્યારે તે વૃત્તિરૂપ પરિણામને ઉપજાવે છે ત્યારે બ્રહ્મજ્ઞાનને અભાવે તેને દ્વૈતમાં સત્યપણાનું ભાન થાય છે તેથી તેને સુખદુઃખના અનુભવરૂપ બંધ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનવડે દ્વૈતનો બાધ થાય છે, એટલે બાધ પામેલું દ્વૈત મનુષ્યને બંધન ઉપજાવવા સંમર્થ થતું નથી, અને તેથી તેને પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

“તમેવ ચિદિત્વાડતિમૃત્યુમેતિ” (તે બ્રહ્મનેજ જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુનું ઉલ્લેખન કરે છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ બ્રહ્મજ્ઞાનવડેજ જન્મમરણરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ કહે છે. ૩૯

બહારના દેતની નિવૃત્તિ કર્યા વિના અદ્વૈત પ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ જો કોઈ શકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અનિવૃત્તેऽપીશસ્ટ્રે દ્વૈતે તસ્ય મૃપાત્મતામ્ ।

બુદ્ધા બ્રહ્માદ્યં બોદ્ધું શક્યં વસ્ત્વૈક્યવાદિનઃ ॥ ૪૦ ॥

ઈશમૃષ્ટે દ્વૈતે અનિવૃત્તે અપિ વસ્ત્વૈક્યવાદિનઃ તસ્ય મૃપાત્મતાં બુદ્ધા અદ્વયં બ્રહ્મ બોદ્ધું શક્યમ્ ॥

પરમેશ્વરે ઉપજાવેલું દ્વૈત નિવૃત્ત નહિ થયા છતાં પણ પ્રહ્મરૂપ વસ્તુના એકપણાનું કથન કરનારા જ્ઞાનીને તે દ્વૈતના મિથ્યાપણાને જાણીને અદ્વિતીય પ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું શક્ય છે.

બહારનું દ્વૈત વિવિધમાન હોય તોપણ વેદાંતશાસ્ત્રના અને સદ્ગુરુના ઉપદેશથી પ્રહ્મથી ભિન્ન તે દ્વૈતનો સંભાવ નથી એમ જાણનાર જ્ઞાનીને અખંડ એકરસ અદ્વૈત પ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ શકે છે, એટલે બહારના દ્વૈતની નિવૃત્તિ એ પ્રહ્મજ્ઞાનનો હેતુ નથી. ૪૦

અદ્વૈત પ્રહ્મને જાણવામાટે માત્ર દ્વૈતની નિવૃત્તિનીજ અપેક્ષા નથી, પણ દ્વૈત મિથ્યા છે, અને પ્રહ્મ સત્ય છે એવા જ્ઞાનની અપેક્ષા છે એમ જણાવે છે:—

પ્રલયે તન્નિવૃત્તૌ તુ ગુરુશાસ્ત્રાદ્યભાવતઃ ।

વિરોધિદ્વૈતાભાવેऽપિ ન શક્યં બોદ્ધુમદ્વયમ્ ॥ ૪૧ ॥

પ્રલયે તન્નિવૃત્તૌ તુ વિરોધિદ્વૈતાભાવે અપિ ગુરુશાસ્ત્રાદ્યભાવતઃ અદ્વયં બોદ્ધું ન શક્યમ્ ॥

પ્રલયકાલમાં દેતની નિવૃત્તિ થવાથી જો કે વિરોધિદ્વૈતનો અભાવ થયેલો હોય છે તોપણ સદ્ગુરુ અને વેદાંતશાસ્ત્ર આદિ જ્ઞાનનાં સાધનોનો તે વેલા અભાવ હોવાથી મનુષ્યને અદ્વિતીય પ્રહ્મનું જ્ઞાન થવું શક્ય નથી. ૪૧

બહારનું દ્વૈત વિવિધમાન છતાં પણ અદ્વૈત પ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે એમ જણાવે છે:—

અવાધકં સાધકં ચ દ્વૈતમીશ્વરનિર્મિતમ્ ।

અપનેતુમશક્યં ચેત્યાસ્તાં તદ્દ્વિપ્ચયતે કુતઃ ॥ ૪૨ ॥

ઈશ્વરનિર્મિતં દ્વૈતં અવાધકં સાધકં ચ, અપનેતું અશક્યં ચ, इति [हेतोः] तत् आस्तां, कृतः द्विप्यते ? ॥

પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલું દૈત અદૈત પ્રદાના જ્ઞાનનો બાધ કરનારું નથી, પણ અદૈત પ્રદાના જ્ઞાનની સિદ્ધિ કરનારું છે. વળી પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલું તે દૈત મનુષ્યવડે નિવૃત્ત કરવાને શક્ય નથી. આ કારણથી તે દૈત ભલે રહો, તેનો તમે દ્રેષ શમાટે કરો છો ?

પરમેશ્વરે નિર્માણ કરેલું દૈત પ્રદાસાક્ષાત્કારમાં બંધન કરતું નથી, પણ ઊલટું દૈત મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થવાથી અદૈતજ્ઞાન થવામાં ઉપકાર થાય છે. વળી સદૃશુર અને વેદાંતસાક્ષાદિરૂપ દૈત પ્રદાસાક્ષાત્કારનાં આધનો છે તેથી તે પ્રદાજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપકાર કરે છે, અને આકાશાદિરૂપ દૈત મનુષ્યથી દૂર કરી શકાય એમ પણ નથી તેથી ભલે તે રહે, એનો દ્રેષ કરવો એ નિરર્થક છે.

જેમ કર્પણમાં દેખાતું મુખનું પ્રતિબિંબ બિંબરૂપ મુખનો બાધ કરનારું થતું નથી, અને જેમ સૂર્યના કિરણમાં જણાતું મૃગજલ સૂર્યના કિરણનો બાધ કરનારું થતું નથી તેમ પરમેશ્વરચિત દૈત પણ અદૈત પ્રદાના જ્ઞાનમાં બાધ કરનારું થતું નથી. ૪૨

એવે કરેલું દૈત શાસ્ત્રીય અને અશાસ્ત્રીય એવા બે વિભાગવાળું છે, તેમાં શાસ્ત્રીય દૈત પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાંસુધી ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે એમ જણાવે છે:—

जीवद्वैतं तु शास्त्रीयमशास्त्रीयमिति द्विधा ।

उपाददीत शास्त्रीयमातत्त्वस्यावबोधनात् ॥ ४३ ॥

जीवद्वैतं तु शास्त्रीयं अशास्त्रीयं इति द्विधा [अस्ति,] आतत्त्वरूप अवबोधनात् शास्त्रीयं उपाददीत ॥

એવે કહેલું દૈત શાસ્ત્રને અનુસરનારું અને શાસ્ત્રથી વિપરીત એમ બે પ્રકારનું છે. તેમાં શાસ્ત્રને અનુસરનારું દૈત ત્યાંસુધી પ્રદાતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાંસુધી મુમુક્ષુએ સ્વીકારવાયોગ્ય છે. ૪૩

એવે કહેલું શાસ્ત્રીયદૈત કયું તે જણાવે છે:—

आत्मब्रह्मविचारारूपं शास्त्रीयं मानसं जगत् ।

बुद्धे तत्त्वे तच्च हेयमिति श्रुत्यनुशासनम् ॥ ४४ ॥

[यत्] आत्मब्रह्मविचारारूपं [तत्] शास्त्रीयं मानसं जगत्, तत् च तत्त्वे बुद्धे [सति] हेयम् इति श्रुत्यनुशासनम् ॥

આત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મના વિચારનામનું જીવે કરેલું જે શ્રવણાદિક છે તે શાસ્ત્રને અનુસરનારું મનોમય જગત્ છે. તે શાસ્ત્રને અનુસરનારું મનોમય દૈત આત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે ત્યાગ કરવાયોગ્ય છે, ત્યાંસુધી ત્યાગ કરવાયોગ્ય નથી, એમ ઉપનિષદોનો ઉપદેશ છે.

બ્રહ્મતત્ત્વનો ૬૬ બોધ થાય ત્યાંસુધી વેદાંતનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન સુસુક્ષ્મે કર્તવ્યરૂપે ગણાય છે, પછી તેમણે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાં કે નહિ એ ઐત્થિક છે. ૪૪

બ્રહ્મનો ૬૬ સાક્ષાત્કાર થયા પછી શાસ્ત્રીય દૈતનો ત્યાગ કરવાનું વિધાન અમૃતગિંદુ-ઉપનિષદની શ્રુતિ આ પ્રમાણે કરે છે:—

શાસ્ત્રાપ્યધીત્ય મેધાવી અભ્યસ્ય ચ પુનઃ પુનઃ ।

પરમં વ્રહ્મ વિજ્ઞાય ઉલ્કાવત્તાન્યથોત્સજેત્ ॥ ૪૫ ॥

મેધાવી શાસ્ત્રાણિ અધીત્ય, ચ પુનઃ પુનઃ અભ્યસ્ય, પરમં વ્રહ્મ વિજ્ઞાય, અથ તાનિ ઉલ્કાવત્ ઉત્સજેત્ ॥

અંથના અર્થને અંતઃકરણમાં ધારણ કરનાર બુદ્ધિમાન પુરુષ ઉપનિષદ આદિ શાસ્ત્રાનું અધ્યયન કરીને તથા પુનઃ પુનઃ તેમની આવૃત્તિ કરીને પછી પરમ બ્રહ્મને અપરોક્ષ જાણીને પશ્ચાત્ તેમનો ઉપયોગ ન હોવાથી અધખળેલાં લાકડાંની પેઠે પરિત્યાગ કરે.

જેમ પ્રવાસી મનુષ્ય રસોઈ થઈ રહ્યા પછી અધખળેલાં લાકડાં ત્યજી દે છે તેમ 'સુસુક્ષ્મ પુરુષ બ્રહ્મને જાણીને શાસ્ત્રમાં રહેલો આસક્તિનો પરિત્યાગ કરે, પણ બ્રહ્માનુભવ થયા પૂર્વે તેનો ત્યાગ ન કરે, કેમકે બ્રહ્માનુભવ કરવો એજ વેદાંતશાસ્ત્રના અધ્યયનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. ૪૫

બ્રહ્મગિંદુ-ઉપનિષદમાં પણ એમજ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

અંથમભ્યસ્ય મેધાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતત્પરઃ ।

પલ્લાલમિવ ધાન્યાર્થી ત્યજેદ્ અંથમશેષતઃ ॥ ૪૬ ॥

મેધાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતત્પરઃ [સન] અંથમભ્યસ્ય, ધાન્યાર્થી પલ્લાલં ઇવ અંથમશેષતઃ ત્યજેત્ ॥

અંથના અર્થને યોતાના અંતઃકરણમાં ધારણ કરનાર પુરુષે શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં અને અપરોક્ષજ્ઞાનમાં તત્પર થઈને અને ઉપનિષદાદિ અંથનો અભ્યાસ કરીને પછી ધાન્યની (ચોખાની) ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય જેમ પરાજનો ત્યાગ કરે છે તેમ તેણે તે અંથનો નિઃશેષ ત્યાગ કરવો.

જ્ઞાનમાં એટલે સફળરુથી અને વેદાંતશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થયેલા જગતના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયપૂર્વક પ્રહાનના અને આત્માના એકપણાના નિશ્ચયમાં. અ-પરોક્ષજ્ઞાનમાં એટલે નિદિધ્યાસનવડે ઉત્પન્ન થયેલા દૃઢ પ્રધ્વાનુભવમાં. ૪૬
બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદમાં પણ એ સંગ્રંધમાં નીચેના ભાવનું કહ્યું છે:—

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વૈત વ્રાહ્મણઃ ।

નાનુધ્યાયાદ્વહૃજ્છન્દાન્વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ॥ ૪૭ ॥

ધીરઃ વ્રાહ્મણઃ સં એવ વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વૈત, વહૂન્ શ્વદાન્ ન અનુધ્યાયાત્, હિ તત્ વાચઃ વિગ્લાપનં ॥

વિપયોથી પોતાની બુદ્ધિનું રક્ષણ કરનારે બ્રાહ્મણ (ઉત્તમ સુમુક્ષુ) એ અદિતીય આત્માનો અદૃઢ સાક્ષાત્કાર કરીને તેનું વારંવાર ચિંતન કરે. ઘણા શબ્દોનું ઉચ્ચારણ અને ચિંતન ન કરે, કેમકે તે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ અને ચિંતન મનને અને વાણીને શ્રમ આપનાર છે. ૪૭

સુંડક-ઉપનિષદમાં તથા કઠવહ્નીમાં પણ તેના સંગ્રંધમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

તમેવૈકં વિજાનીથ હ્યન્યા વાચો વિમુંચથ ।

ચચ્છેદ્વાઙ્મનસી પ્રાજ્ઞ ઇત્યાદ્યાઃ શ્રુતયઃ સ્ફુટાઃ ॥ ૪૮ ॥

તં એવ એકં વિજાનીથ, હિ અન્યાઃ વાચઃ વિમુંચથ, પ્રાજ્ઞઃ વાક્ મનસિ ચચ્છેત્ ઇત્યાદ્યાઃ શ્રુતયઃ સ્ફુટાઃ ॥

તે એક આત્માનેજ બાળુ, અને બીજી વાણીઓનો ત્યાગ કર. સુમુક્ષુ વાણીનો મનમાં નિરોધ કરે, ઇત્યાદિ ઘણી શ્રુતિઓ આ વાતને સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.

વાણીનો મનમાં નિરોધ કરે, એવા ભાવની કઠોપનિષદની શ્રુતિનો ભાવ આ પ્રમાણે છે:—સુમુક્ષુ પ્રથમ પોતાની ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર ગંધ કરી માત્ર મનને વ્યાપારવાળું રહેવા દે, પછી મનને વ્યાપારથી રહિત કરી હું અમુક હું એવા વિશેષ અહંકારને વ્યાપારવાળો રહેવા દે, પછી તે વિશેષ અહંકારનો હું હું એવા સામાન્ય અહંકારમાં લય કરે, અને પછી તે સામાન્ય અહંકારનો સાંત-આત્મરૂપ પ્રહ્વામાં લય કરે. ૪૮

આત્માનું દૃઢ પરોક્ષજ્ઞાન થયા પછી વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણમનનરૂપ શાસ્ત્રીય દ્વૈતનો સુમુક્ષુએ ત્યાગ કરવો એમ ઉપર જણાવેલી શ્રુતિઓ કહે છે. હવે અશાસ્ત્રીય દ્વૈતના પેટા બેદ કહે છે:—

અશાસ્ત્રીયમપિ દ્વૈતં તીવ્રં મંદમિતિ દ્વિધા ।

કામક્રોધાદિકં તીવ્રં મનોરાજ્યં તથેતરત્ ॥ ૪૯ ॥

અશાસ્ત્રીયં દ્વૈત અપિ તીવ્રં [ચ] મંદં इति દ્વિધા [અસ્તિ,] કામક્રોધાદિકં તીવ્રં તથા મનોરાજ્યં इतरत् ॥

સ્વાભાવિક અથવા શાસ્ત્રે નિષેધ કરેલું અશાસ્ત્રીય દ્વૈત પણ તીવ્ર અને મંદ એવા લેક્ષ્યો બે પ્રકારનું છે. તેમાં કામક્રોધાદિક તીવ્ર અશાસ્ત્રીય દ્વૈત છે, અને મનોરાજ્ય એ બીજું એટલે મંદ અશાસ્ત્રીય દ્વૈત છે.

જીવે કદપેલું અશાસ્ત્રીય દ્વૈત તીવ્ર અને મંદ એમ બે પ્રકારનું છે. જેનું પરિણામ જિતાવળે થાય તે તીવ્ર કહેવાય છે, અને જેનું પરિણામ કેટલોક સમય ગયા પછી થાય તે મંદ કહેવાય છે. કામક્રોધાદિ અશાસ્ત્રીય દ્વૈતનું અપ્રિય પરિણામ જિતાવળે થાય છે તેથી તેને તીવ્ર કહેવું છે, અને મનમાં અશુભ વિચારો થયાં કરવા એ જીવકૃત મંદ અશાસ્ત્રીય દ્વૈત છે, અને તેનું અપ્રિય પરિણામ કેટલોક સમય વીત્યા પછી થવા સંભવ છે. ૪૯

આ બંને પ્રકારનું અશાસ્ત્રીય દ્વૈત યુગ્મજીએ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે આત્મજ્ઞાનની પૂર્વે ત્યજવાયોગ્ય છે એમ જણાવે છે:—

उभयं तत्त्वबोधात्प्राङ्निवार्यं बोधसिद्धये ।

शमः समाहितत्वं च साधनेषु श्रुतं यतः ॥ ૫૦ ॥

યતઃ શમઃ સમાહિતત્વં ચ સાધનેષુ શ્રુતં [તતઃ] બોધસિદ્ધયે તત્ત્વબોધાદ્ પ્રાક્ ઉભયં નિવાર્યમ્ ॥

જેથી મનનો નિગ્રહ અને ચિત્તની એકાગ્રતા એ આત્મજ્ઞાનનાં સાધનો શ્રુતિમાં સાંભળ્યાં છે તેથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે આત્મજ્ઞાનની પૂર્વે તે બંને એટલે તીવ્ર અને મંદ અશાસ્ત્રીય દ્વૈત દૂર કરવાયોગ્ય છે.

“જ્ઞાંતો દાંત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠઃ સમાહિતી મૃત્વાડડત્મન્યેવાત્માનં પર્યેત્” (યુગ્મજી મનોનિગ્રહવાળો, ધ્વનિનિગ્રહવાળો સકામકર્મ નહિ કરનાર, માનાપમાનાદિને સમાન ગણનારો અને ચિત્તની એકાગ્રતાવાળો થઈ પોતાના વિવેકવાળા અંતઃકરણમાં પોતાના આત્માને જુએ.) એ શ્રુતિમાં મનોનિગ્રહને અને ચિત્તના એકાગ્રતાવાળે બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં સાધનો કહ્યાં છે. ૫૦

આત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી પણ જીવન્મુક્તિની સિદ્ધિમાટે તે બંને પ્રકારનું અશાસ્ત્રીય દ્વૈત જ્ઞાનીએ ત્યજવાયોગ્ય છે એમ જણાવે છે:—

વોધાદૂર્ધ્વં ચ તદ્દેયં જીવન્મુક્તિપ્રસિદ્ધયે ।

કામાદિક્લેશવંધેન યુક્તસ્ય ન હિ મુક્તતા ॥ ૫૧ ॥

વોધાત્ ડૂર્ધ્વં ચ જીવન્મુક્તિપ્રસિદ્ધયે તત્ દેયં, [યતઃ] કામાદિક્લેશવંધેન યુક્તસ્ય મુક્તતા ન હિ ॥

આત્માથી અલિપ્ત પ્રદાનું જ્ઞાન થયા પછી પણ જીવન્મુક્તિની દૃઢ સિદ્ધિ થવામાટે તે બંને પ્રકારનું અશાસ્ત્રીય દેવ જ્ઞાનીએ ત્યજવાયોગ્ય છે, કેમકે કામક્રોધાદિ ક્લેશરૂપ બંધથી યુક્ત મનુષ્યને જીવન્મુક્તપણું કદીપણુ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૫૧

જ્ઞાનીને જ્ઞાનવડે વિદેહમુક્તિ મળે એટલે બસ છે, અદ્યસમય રહેનારી જીવન્મુક્તિનો તેમને શો ઉપયોગ છે? એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

જીવન્મુક્તિરિયં મા ભૂજ્જન્માભાવે ત્વહં કૃતી ।

તર્હિ જન્માપિ તેઽસ્ત્વેવ સ્વર્ગમાત્રાત્કૃતી ભવાન્ ॥ ૫૨ ॥

ઇયં જીવન્મુક્તિઃ મા શ્રુત્, જન્માભાવે તુ અહં કૃતી [ઇતિ ચેત્] તર્હિ તે જન્મ અપિ અસ્તુ એવ, સ્વર્ગમાત્રાત્ ભવાન્ કૃતી ॥

આ જીવન્મુક્તિ મને ભલે ન હો, હું તો જન્મના અભાવરૂપ વિદેહ-મુક્તિવડે કૃતાર્થ થઈશ એમ જો તમે કહો તો તમને પુનર્જન્મ પણ હો. એમાં તમને તમારા માનવા પ્રમાણે કાંઈ હાનિ નથી, કેમકે તમે માત્ર સ્વર્ગની પ્રાપ્તિથી પણ કૃતાર્થ થશો.

તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી પણ કામાદિકના ત્યાગથી આ લોકનાં સુખ લોગવી શકાશે નહિ એવા ભયથી તમે જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદને ઇચ્છતા નથી, તો તમે સ્વર્ગના સુખની તૃષ્ણાનો કેવી રીતે ત્યાગ કરી શકશો? અને જો સ્વર્ગના સુખની તૃષ્ણાનો ત્યાગ નહિ કરી શકો તો તમને પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થશે, અને વિદેહમુક્તિ નહિ મળે. જે મનુષ્ય આ લોકનાં સુખોનો ત્યાગ ન કરી શકે તે સ્વર્ગનાં દિવ્યસુખોનો ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકે? અને વિદેહ-મુક્તિ પણ કેવી રીતે મેળવી શકે? ૫૨

જો સ્વર્ગના સુખમાં તમને દોષદર્શન થતું હોય તો તમારે આ લોકનાં સુખમાં અવશ્ય દોષદર્શન કરવું જોઈએ એવા ભાવનું જણાવે છે:—

ક્ષયાતિશયદોષેણ સ્વર્ગો હેયો યદા તદા ।

સ્વયં દોષતમાત્માયં કામાદિઃ કિં ન હીયતે ॥ ૫૩ ॥

ક્ષયાતિશયદોષેણ સ્વર્ગઃ દેયઃ [ઇતિ] યદા તદા અયં સ્વયં દોષતમાત્મા
કામાદિઃ ન હીયતે કિં ? ॥

ક્ષય અને અતિશય આ બે દોષવડે સ્વર્ગ ત્યજવાયોગ્ય છે એમ ને
તમે કહો. તો આ પોતે અત્યંત દોષસ્વરૂપવાળા કામાદિ ત્યજવાયોગ્ય નથી
શું ? અવશ્ય તે ત્યજવાયોગ્ય છે.

પુણ્યકર્મના સંસ્કાર નિવૃત્ત થવાથી સ્વર્ગમાંથી મનુષ્યનું પતન થાય છે,
તેથી સ્વર્ગના સુખમાં ક્ષયનામનો દોષ રહેલો છે, અને સ્વર્ગમાં વધારે પુણ્ય-
શાલી દેવોને વધારે સુખ મળે છે, એટલે તેમાં એક દેવના કરતાં બીજા દેવને
વધારે સુખ હોવારૂપ અતિશયનામનો દોષ રહેલો છે. એ અતિશયદોષને લીધે
થોડા સુખવાળા દેવને અતિશયસુખવાળા દેવને બેઠને તેની ઇર્ષ્યા થાય છે.
ને સ્વર્ગનાં દિવ્યસુખો ઉપરના બે દોષોને લઈને ત્યજવાયોગ્ય છે તો પછી
દોષથી ભરપૂર એવા આ કામાદિ ત્યજવાયોગ્ય ગણાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૫૩
પરમતત્ત્વને બાણીને કામાદિનો નિઃશેષ ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા
બાણાવે છે:—

તત્ત્વં બુદ્ધાપિ કામાદીન્નિઃશેષં ન જહાસિ ચેત્ ।

યથેષ્ટાચરણં તે સ્યાત્કર્મશાસ્ત્રાતિલંચિનઃ ॥ ૫૪ ॥

તત્ત્વં બુદ્ધા અપિ કામાદીન્ નિઃશેષં ન જહાસિ ચેત્, કર્મશાસ્ત્રાતિલંચિનઃ
તે યથેષ્ટાચરણં સ્યાત્ ॥

પરમતત્ત્વરૂપ બ્રહ્મને બાણીને પણ બે તું કામાદિનો (દરમની તૃષ્ણા
આદિનો) સંપૂર્ણ ત્યાગ નહિ કરે તો વિધિનિષેધનો ઉલ્લંઘન કરનારા તારું
યથેષ્ટાચરણ એટલે કામવાદ, કામભક્ષણ અને કામચારરૂપ દોષવાળું આચરણ થશે.

શાસ્ત્રનો વિચાર કર્યા વિના ઇચ્છાપ્રમાણે બોલવું તે કામવાદ, વિધિ-
નિષેધનો વિચાર કર્યા વિના ઇચ્છા થાય તે ખાતુંખીતું તે કામભક્ષણ, અને
શાસ્ત્રાજ્ઞાનો વિચાર કર્યા વિના ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તવું તે કામચાર કહેવાય
છે. પરમતત્ત્વને બાણી પછી જ્ઞાનીમાં પામરના જેવું યથેષ્ટાચરણ ચંલવે નહિ.

વિદ્વાને પ્રારબ્ધકર્મનું બાનું બતાવીને શ્રમહમાદિરૂપ પ્રયત્નની શિથિલતા
રાખી જીવન્-મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદના વિરોધી જે કામકોધાદિક છે તેને
વશ થવું ઉચિત નથી. મંદ અને મધ્યમ પ્રારબ્ધનો હાય કરવા તેમણે પ્રયત્ન-
શીલ રહેવું જોઈએ. ૫૪

યથેષ્ટાચરણમાં રહેલો દોષ વાર્તિકકારનો શ્લોક લઈને બાણાવે છે:—

બુદ્ધાદ્વૈતસતત્ત્વસ્ય યથેષ્ટાચરણં યદિ ।

શુનાં તત્ત્વદૃશાં ચૈવ કો ભેદોઽશુચિમક્ષણે ॥ ૫૫ ॥

બુદ્ધાદ્વૈતસતત્ત્વસ્ય યદિ યથેષ્ટાચરણં [સ્પાત્, તર્હિ] શુનાં ચ તત્ત્વદશાં
અશુચિમક્ષણે એવ કઃ મેદઃ ? ॥

રહસ્યચ્છિત અદ્વૈત પ્રદક્ષને બાણનારનું જે યથેષ્ટાચરણ થાય તે પછી
કૃતરાનો અને પરમતત્ત્વને બાણનારનો અપવિત્ર પદાર્થના લક્ષણમાં મળુ શો
લેદ રહે ? અર્થાત્ કૃતરાં જેમ અપવિત્ર પદાર્થનું લક્ષણ કરે છે તેમ પ્રદક્ષ-
જ્ઞાની પણ અપવિત્ર પદાર્થનું લક્ષણ કરવા લાગશે, એટલે પ્રદક્ષજ્ઞાનીમાં અને
જ્ઞાનમાં કાંઈ પણ લેદ નહિ રહે. ૫૫

યથેષ્ટાચરણ દુઃખમાં વૃદ્ધિ કરનારું થાય છે એમ કહે છે:—

બોધાત્પુરા મનોમાત્રદોષાલ્પિશ્ચાસ્યથાધુના ।

અશેપલોકનિંદા ચેત્યહો તે વોધવૈભવમ્ ॥ ૫૬ ॥

બોધાત્ પુરા મનોમાત્રદોષાત્ ક્લિષ્ઠાસિ, અથ અધુના અશેપલોકનિંદા ચ,
તે વોધવૈભવં અહો ! ॥

પ્રદક્ષજ્ઞાન થયા પૂર્વે તું માત્ર કામકોષાદિ મનના દોષોથી કલેશનો અનુભવ
કરતો હતો, અને હવે તો તારે સમગ્ર લોકોની નિંદા સહન કરવી પડશે.
આ તારા બોધનો મહિમા આશ્ચર્યકારક છે ! આવી રીતે પ્રદક્ષજ્ઞાન થયા પછી
તારે બિલકુલ વધારે કષ્ટ ભોગવવું પડે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ. એ જ્ઞાનનો
મહિમા ન કહેવાય, પણ અજ્ઞાનનોજ મહિમા કહેવાય. ૫૬

તમે જે જ્ઞાની હો તો તમારે આ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ એમ જણાવે છે:—

વિદ્વરાહાદિતુલ્યત્વં મા કાંક્ષીસ્તત્ત્વવિદ્ ભવાન્ ।

સર્વધીદોષસંત્યાગાહ્લોકૈઃ પૂજ્યસ્વ દેવવત્ ॥ ૫૭ ॥

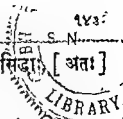
મવાન્ તત્ત્વવિત્ [અસ્તિ, અતઃ ત્વં] વિદ્વરાહાદિતુલ્યત્વં મા કાંક્ષીઃ,
[કિંતુ] સર્વધીદોષસંત્યાગાત્ લોકૈઃ દેવવત્ પૂજ્યસ્વ ॥

જે તમે તત્ત્વવેત્તા છો તો વિદ્વા આનારાં ભુંડ આદિના સમાનપણાની
ધમ્મજા તમે ન કરો, પરંતુ બુદ્ધિમાં રહેલા સર્વ દોષોનો ત્યાગ કરીને લોકો-
વડે મહેશ્વરાદિ દેવની પેઠે પૂજ્યજ્ઞા. ૫૭

હવે કામાદિ દોષોના ત્યાગનું સાધન બતાવે છે:—

કામ્યાદિદોષદૃષ્ટ્યાધ્યાઃ કામાદિત્યાગહેતવઃ ।

પ્રસિદ્ધા મોક્ષશાસ્ત્રેષુ તાનન્વિષ્ય સુસ્ત્રી ભવ ॥ ૫૮ ॥

કામ્યાદિદોષદષ્ટ્યાદ્યાઃ કામાદિત્યાગહેતવઃ મોક્ષશાસ્ત્રેષુ પ્રસિદ્ધાઃ [અતઃ]

તાન્ અન્વિષ્ય સુખી ભવ ॥

શ્રી આદિ લોચ્ય પદાર્થોમાં અને કોષમાં દોષદષ્ટિ કરવી છત્યાદિ કામાન્તરિકા દિના ત્યાગનાં સાધનો છે. આ સાધનો મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી તે સાધનોનો આરી રીતે શોધ કરીને તથા તેનું અનુસરણ કરીને તમે સુખી થાઓ.

શ્રી આદિ વિષયમાં અનિત્યપણું, પુત્રિતપણું, સાતિશયપણું અને પરિતાપકપણું આદિ દોષો રહેલા છે, કોષમાં દાહ ઉપજવવા આદિ અનેક દોષો રહેલા છે, અને લોભ સર્વ પાપનું મૂલ છે. એ સર્વ દોષો યોગવાસિષ્ઠ આદિ ઋષોમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલા છે. ૫૮

હવે મનોરાજ્યમાં રહેલો દોષ જતાવે છે:—

ત્યજ્યતામેષ કામાદિર્મનોરાજ્યે તુ કા ક્ષતિઃ ।

અશેપદોષવીજત્વાત્ક્ષતિર્ભગવતેરિતા ॥ ૫૯ ॥

અર્પઃ કામાદિઃ ત્યજ્યતાં, તુ મનોરાજ્યે કા ક્ષતિઃ ? [તસ્ય] અશેપદોષવીજ-
ત્વાત્ ભગવતા ક્ષતિઃ રિતા ॥

આ કામાદિ દોષનો ભલે ત્યાગ કરાઓ, પરંતુ મનોરાજ્યમાં શી હાનિ રહેલી છે ? એમ બે તમે પૂછો તો મનોરાજ્યમાં સર્વ દોષનું કારણપણું હોવાથી શ્રીકૃષ્ણભગવાને ભગવદ્ગીતામાં મનોરાજ્યમાં હાનિ કહેલી છે, અર્થાત્ મનોરાજ્યથી જે હાનિ થાય છે તેની પરંપરા વર્ણવી છે, માટે મનોરાજ્ય પણ ત્યજવાયોગ્ય છે. ૫૯

મનોરાજ્યવડે થનારી હાનિની પરંપરા શ્રીકૃષ્ણભગવાનનાં વચનો લઈને વર્ણવે છે:—

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૬૦ ॥

વિષયાન્ ધ્યાયતઃ પુંસઃ તેષુ સંગઃ ણપજાયતે, સંગાત્ કામઃ સંજાયતે, કામાત્ ક્રોધઃ અભિજાયતે ॥

વિષયોતું ધ્યાન કરનારાં પુરુષની તે વિષયોમાં ઘાટી પ્રીતિ ઉપજે છે, એ ઘાટી પ્રીતિથી વિષયતૃષ્ણા બલવાળી થાય છે, જે વિષયતૃષ્ણા બલવાળી થવાથી બે તે વિષયની પ્રાપ્તિ ન થાય તો ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને

એ કોધથી અવિવેક આદિ ઉત્પન્ન થઇ પુરુષ કોઇ પણ પ્રકારનો પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાની યોગ્યતાવાળો રહેતો નથી. ૬૦

એ મનોરાજ્યના ત્યાગનું સાધન કહે છે:—

શક્યં જેતું મનોરાજ્યં નિર્વિકલ્પસમાધિતઃ ।

સુસંપાદઃ ક્રમાત્સોઽપિ સવિકલ્પસમાધિના ॥ ૬૧ ॥

[શ્લોક] મનોરાજ્યં નિર્વિકલ્પસમાધિતઃ જેતું શક્યમ્, સઃ અપિ સવિકલ્પ-સમાધિના ક્રમાત્ સુસંપાદઃ ॥

એ મનોરાજ્ય યોગશાસ્ત્રમાં જણાવેલા અગ્રપ્રજ્ઞાતસમાધિથી જિતવાને શક્ય છે, અર્થાત્ જિતી શકાય છે, ને તે અગ્રપ્રજ્ઞાતસમાધિ અગ્રપ્રજ્ઞાતસમાધિ-વડે કમથી સારી રીતે સંપાદન કરી શકાય છે.

અંતઃકરણને વૃત્તિરહિત રાખવું એ અગ્રપ્રજ્ઞાતસમાધિ કહેવાય છે, અને અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ધ્યેયને આકારે કર્યા કરવો એ સંપ્રજ્ઞાત-સમાધિ કહેવાય છે. જેમને તે વિષે જાણવાની ઇચ્છા થાય તેમણે પાતંજલ-યોગદર્શન આદિ ગ્રંથો જોવા. ૬૧

ઉત્તમ અધિકારી નીચે જણાવેલા સાધનથી પણ મનોરાજ્યની નિવૃત્તિ કરી શકે છે એમ જણાવે છે:—

બુદ્ધતત્ત્વેન ધીદોષશૂન્યેનૈકાંતવાસિના ।

દીર્ઘ પ્રણવમુચ્ચાર્ય મનોરાજ્યં વિજીયતે ॥ ૬૨ ॥

બુદ્ધતત્ત્વેન ધીદોષશૂન્યેન એકાંતવાસિના દીર્ઘ પ્રણવં ઉચ્ચાર્ય મનોરાજ્યં વિજીયતે ॥

જેમણે પરમતત્ત્વને જાણ્યું છે, જેઓ બુદ્ધિના કામાદિ દોષોથી રહિત છે, અને જેઓ એકાંતમાં રહેનારા છે એવા પુરુષોવડે દીર્ઘ ઈકારનો ઉચ્ચાર કરીને મનોરાજ્યપર વિજય મેળવી શકાય છે.

છ, ખાર, કે અઢાર માત્રાસુધી ઈકારનું ઉચ્ચારણ કરવું તે ઈકારનો દીર્ઘ ઉચ્ચાર કહેવાય છે. એક લઘુ અક્ષર બોલતાં અથવા ચપટી વગાડતાં જેટલો સમય જાય તેટલા સમયને માત્રા કહે છે.

એકાંતવાસવડે વાણીને, શ્રોત્રને અને નેત્રને અનાયાસે વશ કરી શકાય છે, અને એ ત્રણ વશ થવાથી મન પણ વશ થવા લાગે છે. ૬૨

મનોરાજ્યનો જય કરવાથી થનારુ ફલ કહે છે:—

જિતે તસ્મિન્વૃત્તિશૂન્યં મનસ્તિષ્ઠતિ મૂકવત્ ।

एतत्पदं वसिष्ठेन रामाय बहुधेरितम् ॥ ६३ ॥

તસ્મિન્ જિતે [સતિ] મનઃ મૂકવત્ વૃત્તિશૂન્યં તિષ્ઠતિ, વસિષ્ઠેન રામાય એતત્ પદં વહુધા ઈરિતમ્ ॥

તે મનોરાજ્યનો જય કરવાથી મન મૂંગા માણસની પેઠે વૃત્તિથી રહિત એટલે શાંત થઇને રહે છે. શ્રીવસિષ્ઠમુનિએ શ્રીરામચંદ્રજીપ્રતિ અંતઃકરણની આ સંકલ્પ-રહિત સ્થિતિ કે જે પરમપુરુષાર્થરૂપ છે તેને બહુ પ્રકારે કહેલી છે. ૬૩

શ્રીવસિષ્ઠમુનિના વચનનું અવતરણ કરીને એ વાત નીચેના બે શ્લોક-વડે કહે છે:—

दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ।

संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥ ६४ ॥

विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्ग्राहितं मिथः ।

संत्यक्तवासनान्મૌનાદૃતે નાસ્ત્યુત્તમં પદમ્ ॥ ૬૫ ॥

દૃશ્યં નાસ્તિ ઇતિ બોધેન મનસઃ દૃશ્યમાર્જનં સંપન્નં ચેત્, તત્ પરા નિર્વાણ-નિર્વૃત્તિઃ ઉત્પન્ના ॥ શાસ્ત્રં અલં વિચારિતં, [ચ] મિથઃ ચિરં ઉદગ્રાહિતં, [તેન] સંત્ય-ક્તવાસનાત્ મૌનાત્ ઋતે ઉત્તમં પદં ન અસ્તિ [ઇતિ નિશ્ચિતં] ॥

બાહ્યદૃષ્ટિએ પ્રતીત થતું દૃશ્ય નથી એવા જ્ઞાનવડે જો મનથી દૃશ્યનું નિરાકરણ પ્રાપ્ત કર્યું તો ઉત્કૃષ્ટ આનંદરૂપ બોક્ષમુખ અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયું એમ જાણવું.

એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મમાં તેનાથી ભિન્ન બીજું કંઈ પણ દૃશ્ય છે નહિ આવા વિચારવડે બાહ્યદૃષ્ટિએ પ્રતીત થતા દૃશ્યનો બાધ કરવો તે દૃશ્યનું નિરાકરણ કરવું કહેવાય છે. ૬૪

બ્રહ્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનારાં શાસ્ત્રોનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવાથી અને પોતાના ગુરુબધુઓસાથે પરસ્પર લાંબા સમયસુધી તેની ચર્ચા કરવાથી, દૃશ્ય વિષયોની વાસનાનો સારી રીતે ત્યાગ કરવાથી અને મોનરૂપ તૃષ્ણાભાવથી ભિન્ન બીજું કંઈ ઉત્તમ પદ નથી એવો નિશ્ચય થયો, અર્થાત્ વાસનારહિત મોનસ્થિતિ એજ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે એમ સમજાયું. ૬૫

વૃત્તિરહિત કરેલા મનમાં વિશેષ ઉપજે તો તે વિશેષને દૂર કરવાનું સાધન કહે છે:—

વિક્ષિપ્યતે કદાચિદ્ધીઃ કર્મણા ભોગદાયિના ।

પુનઃ સમાહિતા સા સ્યાત્તદેવાભ્યાસપાટવાત્ ॥ ૬૬ ॥

ભોગદાયિના કર્મણા કદાચિત્ ધોઃ વિક્ષિપ્યતે [ફિત્તુ] અભ્યાસપાટવાત્
સા પુનઃ તદા એવ સમાહિતા સ્યાત્ ॥

સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગ દેનારા પ્રારબ્ધકર્મવટે બુદ્ધિ ક્યારેક
વિશેષ પામે છે, પછી વૃત્તિનિરોધરૂપ અભ્યાસની દૃઢતાથી પુનઃ તે બુદ્ધિ
ત્યારેજ એકાગ્ર થઈ જાય છે. ૬૬

જેમનું અંતઃકરણ સર્વદા વિશેષરહિત છે તેઓ તેા પ્રદક્ષસ્વરૂપજ છે એમ
કહે છે:—

વિક્ષેપો यस્ય નાસ્ત્યસ્ય બ્રહ્મવિત્ત્વં ન મન્યતે ।

બ્રહ્મવાયમિતિ પ્રાહુઃ મુનયઃ પારદર્શિનઃ ॥ ૬૭ ॥

યસ્મૈ વિક્ષેપઃ ન અસ્તિ, અસ્ય બ્રાહ્મવિત્ત્વં ન મન્યતે [તુ] અયં વ્રત્ત એવ
ઇતિ પારદર્શિનઃ મુનયઃ પ્રાહુઃ ॥

જેમના અંતઃકરણમાં કશુંયે ઉત્પન્ન થતે નથી, આમનું માત્ર પ્રદક્ષ-
વેત્તાપણું પરિત પુરુષ માનતા નથી, કિંતુ આ પ્રદક્ષજ છે એમ વેદાંતનો પાર
પામેલા અથવા સંસારના પારરૂપ પ્રદક્ષને જોનારા સૂક્ષ્મદર્શી પુરુષો કહે છે.

રાહુનું માથું જેમ રાહુથી ભિન્ન નથી તેમ પ્રદક્ષવેત્તા પુરુષ વસ્તુતાએ
પ્રદક્ષથી ભિન્ન નથી, છતાં વ્યવહારની સિદ્ધિને માટે એ પ્રદક્ષસ્વરૂપ થયેલાને
પ્રદક્ષવેત્તા કહેવામાં આવે છે. ૬૭

એ વાતને યોગવાસિષ્ઠના નીચેના વચનવડે સ્પષ્ટ કરે છે:

દર્શનાદર્શને હિત્વા સ્વયં કેવલરૂપતઃ ।

યસ્તિષ્ઠતિ સ તુ બ્રહ્મન્ બ્રહ્મ ન બ્રહ્મવિત્સ્વયમ્ ॥ ૬૮ ॥

બ્રહ્મન્ ! દર્શનાદર્શને હિત્વા યઃ સ્વયં કેવલરૂપતઃ તિષ્ઠતિ, સ તુ સ્વયં
બ્રહ્મ ન બ્રહ્મવિત્ ॥

હે પ્રદક્ષણુ ! હું પ્રદક્ષને જાણું છું એવા અભિમાનરૂપ જ્ઞાનને હું
પ્રદક્ષને જાણુતો નથી એવા પ્રદક્ષના અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને જે પોતે અસંગ
પ્રદક્ષસ્વરૂપે રહે છે તે તેા પોતેજ પ્રદક્ષસ્વરૂપ છે, માત્ર નથી. ૬૮
એવી રીતે દેવગુ નિરૂપણ કરીને હવે નીચેના સંકેતો
કરે છે:—

જીવન્મુક્તેઃ પરા કાષ્ટા જીવદ્વૈતવિવર્જનાત્ ।

લભ્યતેઽસાવતોઽન્નદમીશદ્વૈતાદિવેચિત્તમ્ ॥ ૬૯ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायां पंचदश्यां द्वैतविवेकः ॥ ४ ॥

અન્વયઃ—અસૌ જીવન્મુક્તેઃ પરા કાષ્ટા જીવદ્વૈતવિવર્જનાત્ લભ્યતે, અતઃ

અત્ર ઇદં ઈશદ્વૈતાત્ વિવેચિત્તમ્ ॥

આ સર્વ વિશેષથી રહિત જીવન્મુક્તિની છેલ્લી સીમા જીવે કહેલા મનો-
મય દ્વૈતનો પરિત્યાગ કરવાથી સુસુક્ષ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આ પ્રકરણમાં
આ જીવકલિપત દ્વૈત ઇશ્વરે કહેલા દ્વૈતથી પૃથક્ કરીને જણાવ્યું છે. ૬૯ .

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પચ્ચદશીના દ્વૈતવિવેકનામના
ચોથા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથરામવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઈ. ૪

દ્વૈતવિવેકનો સાર

આ પ્રકરણમાં ઇશ્વરે ઉપજાવેલા દ્વૈતને તથા જીવે કહેલેલા મનોમય
દ્વૈતને પૃથક્ કરીને કહેવાશે, તેથી સુસુક્ષ્મને ત્યાગ કરવાયોગ્ય દ્વૈત કયું છે તે
તેના સમજવામાં આવશે. માયાની ઉપાધિવાળો ઇશ્વર અતર્થામી કહેવાય છે.
તેમની માયાનામની શક્તિથી જીવોના પાંચ કોશો ઉત્પન્ન થાય છે. અન્નમય
આદિ પાંચ કોશો જીવના ઉપાધિરૂપ છે. ઇશ્વરે રચેલા દ્વૈતનો અને જીવે
કહેલેલા દ્વૈતનો વિભાગ સારી રીતે જાણવાથી જીવને ગળના હેતુભૂત ત્યજવા-
યોગ્ય દ્વૈતનો નિશ્ચય થાય છે. જીવ પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં શુભાશુભકર્મોવડે
પોતાને પ્રતીત થતા જગતનું કારણ થાય છે એમ કેટલાક કહે છે, પણ તે
કથન શ્રુતિવિરુદ્ધ છે. માયા આ સર્વ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે, અને તે
માયાને વશ રાખનારા પરમાત્મા છે. તે માયાનાં સ્વામી પરમાત્માજ આ
જગતને ઉપજાવે છે એમ શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. આ જગતની
ઉત્પત્તિની પૂર્વે એક પરમાત્માજ હતા તેમણે, જીવોની કર્મો ક્લ કલેવાને
તત્પર થયાં ત્યારે હું જગતને ઉત્પન્ન કરું, એવો સંકલ્પ કર્યો, અને
પોતાના સંકલ્પવડે આ સર્વ લોકોને ઉત્પન્ન કર્યા એમ અંતરેય—
ઉપનિષદમાં જણાવ્યું છે. સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને આનંદરૂપ પરમાત્માથી
આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી, ઝીણધી, અન્ન અને શરીર ઇત્યાદિ સર્વ
ભૂતો અને ભૌતિકપદાર્થો ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થયાં. “હું અનેકરૂપે થાઉં, અધિક-
પણે ઉત્પન્ન થાઉં” આવી ઇચ્છાવડે સંકલ્પરૂપ તપ કરીને તે પરમાત્માએ
આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન કર્યું એમ તૈત્તિરીય-ઉપનિષદમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

આ જગત ઉત્પત્તિની પૂર્વે એક અદ્વૈત સદૃષ પ્રદર્શ હતું. તેણે “ હું બહુરૂપ થાઉં ” એવો સંકલ્પ કર્યો. પછી તેજ, જલ, અન્ન અને અંડજ આદિ શરીરો ઉત્પન્ન કર્યા એમ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં જણાવ્યું છે. અગ્નિમાંથી જેમ તણખા બેઠે છે તેમ અવિનાશી પરમાત્મામાંથી ઘણા પ્રકારના સ્થાવરજંગમ પદાર્થો ઉપજે છે એમ ‘મુંડક-ઉપનિષદ’માં જણાવ્યું છે. આ જગત ઉત્પત્તિની પૂર્વે અવ્યાકૃત એટલે નામરૂપથી અપ્રકટ પરમાત્મરૂપ હતું. તે પરમાત્માજ હવે દેશ્ય નામરૂપવડે પ્રકટ થયેલા છે. ઇન્દ્રિયમાંથી પ્રદર્શી માંડીને યુગરાયુધીના સર્વ સ્થાવરજંગમ પદાર્થો અર્થાત્ વિરાટ, મનુ, મનુષ્ય, ગાય ને ઘોડા ઇત્યાદિ નામરૂપો પ્રકટ થયાં એમ બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદમાં જણાવ્યું છે. ઉપરનાં સર્વ શ્રુતિવચનોપરંતે પરમાત્માજ આ જગતના કર્તા છે એમ નક્કી થાય છે.

તે પરમાત્મા જીવના સંબંધવાળું પોતાનું અન્યરૂપ કરીને સર્વ શરીરોમાં પ્રવેશ પામ્યા. જીવધાતુનો અર્થ પ્રાણોને ધારણ કરનાર એવો થાય છે. તે જીવ ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ અને પ્રાણો એ સર્વનો નિયંત્રક થઈને તેને પ્રેરણા કરે છે. સૂક્ષ્મશરીરની કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય, તે ચૈતન્યમાં કલ્પાયેલું સૂક્ષ્મશરીર અને તે સૂક્ષ્મશરીરમાં આવેલા ચૈતનના સ્વભાવો આ ત્રણ મળીને જીવ કહેવાય છે. ~~સૂક્ષ્મશરીર, ચૈતન્ય, અને સૂક્ષ્મશરીરના સ્વભાવો~~

પરમાત્માની આયાનામની શક્તિમાં આ જગતને ઉપજાવવાના સામર્થ્ય-પ્રમાણે અવિવેક ઉપજાવવાનું સામર્થ્ય પણ છે. અવિવેક ઉપજાવનારી આયાની તે શક્તિ, જીવને અવિવેકવાળો કરે છે તેથી તે જીવ પોતાના જ્ઞાન અને જ્ઞાનંદ આદિ સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે, એટલે તે પ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરવા અને અપ્રિય પદાર્થનો ત્યાગ કરવા સમર્થ થતો નથી. અવિવેકને વશ થયેલો તે જીવ હું સૂક્ષ્મશરીર છું એમ માને છે, અને હું સુખી, હું દુઃખી, હું કર્તા, હું ભોક્તા, હું ~~અન્યરૂપ~~ ~~અન્યરૂપ~~ છે. એવી રીતે પરમાત્માએ ઉત્પન્ન કરેલું સર્વ દેવ હંકારમાં કહ્યું.

શુક્લયજુર્વેદના શતપથબ્રાહ્મણની બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદના પહેલા અધ્યાયમાં સુતાન્નનામનું બ્રાહ્મણ છે. તે સુતાન્નબ્રાહ્મણમાં આવા ભાવનું કહ્યું છે:—પોતાના શુભાશુભકર્મના ચંસ્કારવડે જગતને ઉત્પન્ન કરીને સર્વ લોકનું પાલન કરનારો જે જીવ તે પિતા કહેવાય છે. તેણે શુભાશુભચિંતનવડે અને શુભાશુભકર્મવડે લોગનાં સાત સાધનો ઉત્પન્ન કર્યાં. એમાં ડાંગર આદિ મનુષ્યનું અન્ન, અમાસની અને ડૂનમની ઇંદ્રિયો જે ઇન્દ્રિય દેવોનું અન્ન, દેવો જે પશુનું અન્ન અને મન, પ્રાણી ને પ્રાણ એ ત્રણ જીવાત્માનાં અન્ન આ પ્રમાણે સાત અન્નના નામ અને તેમનો ઉપયોગ શ્રુતિમાં કહ્યો છે. અન્નનો અર્થ લોગના સાધનો એવો થાય છે.

ઉપર જણાવેલાં સાત ભોગનાં સાધનો ભેડે ઈશ્વરે રચેલાં છે, તોપણ હવે પોતાના શુભાશુભચિત્રનવડે અને શુભાશુભકર્મવડે તેઓમાં ભોગ્યપણની કલ્પના કરી છે. એમ હોવાથી પરમાત્મા આ જગતના કર્તા અને હવે પોતાના માનેલા પ્રાણિપદાર્થોના ભોક્તા મનાય છે. જેવી રીતે એકજ સ્ત્રી તેના પિતાની દીકરી અને તેના ઘણીની પત્ની ગણાય છે તેવી રીતે આ જગત પરમાત્માનું કાર્ય અને હવનું ભોગ્ય મનાય છે. માયાની વૃત્તિરૂપ પરમાત્માનો સંકલ્પ આ જગતની ઉત્પત્તિનું સાધન છે, અને અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ હવનો સંકલ્પ, જગતમાંના પદાર્થોના ભોગનું સાધન છે. ઈશ્વરે રચેલા પ્રાણિપદાર્થો જેમના તેમ વિધમાન રહ્યા છતાં હવે તેમાં પોતપોતાના અંતઃકરણની ભાવનાપ્રમાણે લિન્ન લિન્ન પ્રકારનો આશય કરે છે. જેમ ઈશ્વરરચિત મણિ એક પ્રકારનો છતાં તે મણિ જેને પ્રાપ્ત થાય છે તેને તેથી આનંદ થાય છે, બીજાને ઇચ્છા છતાં તેની પ્રાપ્તિ ન થવાથી (ખેદ) કે ક્રોધ થાય છે, અને વિરાગચુક્ત અંતઃકરણવાળા ત્રીજા પુરુષને તેમાં ઉદાસીનેભાવ રહે છે. જેવી રીતે એકજ મણિના સંબંધમાં મનુષ્યને પોતાના અંતઃકરણની સ્થિતિને અનુસરીને આનંદ, ખેદ કે ઉદાસીનતા થાય છે. એકજ પ્રાણિપદાર્થમાં મનુષ્યને પોતાના અંતઃકરણની ભાવનાનુસાર લિન્ન લિન્ન ભાવો પ્રકટે છે એ વાત એકજ સ્ત્રીમાં પતિને પત્નીનો ભાવ, તેના સસરાને દીકરાનો વડુનો ભાવ, તેના પિતાને દીકરીનો ભાવ, તેના ભાઈની સ્ત્રીને નણદનો ભાવ, તેની જેઠાણીને દેરાણીનો ભાવ અને તેનાં છોકરાંને માનો ભાવ સ્ફુરે છે એ દષ્ટાંતથી સિદ્ધ થાય છે. એક સ્ત્રીમાં બહો જૂદા જૂદા મનુષ્યોને જૂદો જૂદો ભાવ સ્ફુરતો હોય, પણ તેના શરીરમાં કાંઈ ફરક પડતો નથી એમ જો તમે કહો તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે રૂચના વિલક્ષણપણાવિના તેના જ્ઞાનનું વિલક્ષણપણું થાય નહિ આવો નિયમ છે. પદાર્થોની વિલક્ષણતાને લઈને વિલક્ષણ જ્ઞાન થાય છે એ લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે. સ્ત્રી આદિ જે પદાર્થો જોવામાં આવે છે તેના બે પ્રકારના આકાર હોય છે, એક ઈશ્વરરચિત બાહ્યદષ્ટિથી પ્રતીત થતો આકાર અને બીજો જોનારની દષ્ટિએ પોતાના મનવડે કલ્પેલો આકાર. પ્રાંતિ, સ્વપ્ન, મનોરાજ્ય અને સ્મૃતિમાં બહારના પદાર્થો નથી હોતા તેથી તે વેલા મનોમય આકારો સહી શકે છે, પણ બ્રહ્મવસ્થામાં બહારના પદાર્થો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે જણાય છે તેથી બ્રહ્મવસ્થામાં બાહ્યપદાર્થથી લિન્ન મનોમય પદાર્થ માનવો યોગ્ય નથી એમ જો તમે શકા કરો તો તેના સમાધાનમાં કહેવાનું કે:-અંતઃકરણની વૃત્તિનો નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયદ્વારા બહારના પદાર્થની સાથે સંબંધ થવાથી અંતઃકરણ તે પદાર્થને આકારે થાય છે. ભગવાન ભાષ્યકાર શ્રીશંકરાચાર્યજીએ તથા વાર્તિકકાર શ્રીમુરેશ્વરાચાર્યજીએ અનુક્રમે પોતાના

ઉપદેશસાહસીનામના ત્રયમાં તથા વાર્તિકમાં એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. ભગવાન ભાષ્યકાર કહે છે કે:-જેમ અગ્નિઉપર તાંબા આદિ ધાતુને રાખી, તેનો પ્રવાહી રસ કરી, બીબામાં નાંખવાથી તે ધાતુનો બીબાપ્રમાણે આકાર થાય છે તેમ ચિત્તપદાર્થના સંયોગથી પદાર્થને આકાર થાય છે. વળી જેમ સાકાર વસ્તુને પ્રકાશનારો સૂર્યાદિનો પ્રકાશ, તે તે પદાર્થને આકાર થયેલો, જણાય છે તેમ સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશનારો અંતઃકરણ પદાર્થને આકાર થાય છે. એવી રીતે બાહ્યપદાર્થથી ભિન્ન બીજો મનોમય પદાર્થ માનવો જોઈએ. શ્રીવાર્તિક-કાર પણ તેના સંબંધમાં આવા ભાવનું કહે છે:-અવરૂપ પ્રમાતામાંથી "ચિદ્વાલાસહિત અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ" પ્રમાણે ઉત્પન્ન થઈને તે બહારના ઘટાદિ પદાર્થની પાસે જાય છે, અને પછી તેજ આલાસયુક્ત અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ પ્રમાણે ઘટાદિ પદાર્થને આકાર થાય છે. એવી રીતે હોવાથી માટી આદિનો બનેલો ઘટાદિ પદાર્થ, અને અંતઃકરણની ઘટાદિ પદાર્થને આકાર થયેલો વૃત્તિરૂપ બીજો પદાર્થ એમ બે પ્રકારના પદાર્થ થયા. બહારના ઘટાદિ પદાર્થને અંતઃકરણની વૃત્તિ ગ્રહણ કરે છે, ને અંતઃકરણ જે પદાર્થને આકારે થયું છે તેને ચિદ્વાલાસ પ્રકારે છે, અને અંતઃકરણે ગ્રહણ કરેલા મનોમય પદાર્થને અંતઃકરણનો સાક્ષી પ્રકારે છે. ઇન્ધિરકૃત દ્વૈત, જીવને ગંધન કરનાર નથી, પણ જીવે કલ્પેલ મનોમય દ્વૈત, જીવને ગંધન કરનાર છે એમ અન્યથાવડે અને વ્યતિરેકવડે જોતાં જણાય છે. જે વેલા મનોમય દ્વૈત હોય છે તે વેલા મનુષ્યને સુખદુઃખ થાય છે, અને જે વેલા મનોમય દ્વૈત હોતું નથી તે વેલા તેને સુખદુઃખ થતું નથી. સ્વભાવસ્થામાં ને મનોરાજ્યમાં બહારના અનુકૂલ કે પ્રતિકૂલ પદાર્થ નહિ છતાં પણ મનુષ્યને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે, અને સુપુત્રિ તથા સમાધિમા બહારના પદાર્થ છતાં પણ મનુષ્યને સુખદુઃખનો અનુભવ થતો નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે મનોમયપદાર્થજ મનુષ્યાદિને સુખદુઃખનો અનુભવ કરાવનારા છે. બહારના પદાર્થ સુખદુઃખનો અનુભવ કરાવનારા નથી. જેમ કોઈ મનુષ્યનો પુત્ર દુરદેશમાં ગયો હોય ત્યાં તે પ્રસન્નતાપૂર્વક જીવતો હોય, છતાં પણ કોઈ ઠગ માણસ તેના પિતાને કહે કે તમારો પુત્ર બહુ દુઃખી થઈને મરણ પામ્યો, એ સાંભળી તેનો પિતા તે ઠગનાં વચનને માયાં માનીને પોતાનો પુત્ર મરી ગયો છ એમ ધારી રુદન કરવા લાગે છે, અને જો પરદેશમાં તેનો પુત્ર મરણ પામ્યો હોય, પણ વ્યાંસુધી તેના પિતાના જાણવામાં તેના મરણની વાત ન આવી હોય ત્યાંસુધી તે પ્રસન્ન રહે છે. એ દષ્ટાંતઉપરથી જણાય છે કે મનોમય-પદાર્થના નાશથી જીવને દુઃખનો અનુભવ થાય છે, અને મનોમયપદાર્થના સંભાવથી જીવને દુઃખનો અનુભવ થતો નથી. બહારના પદાર્થો મનુષ્યને

મુખદુઃખ ઉપજવવા સમર્થ થતા નથી, પણ મનોમય પદાર્થો જીવને મુખદુઃખ ઉપજવનારા છે એમ કહેવાથી અમારા સિદ્ધાંતમાં ખોલોના વિજ્ઞાનવાદની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કેમકે અમે જહારના પદાર્થોનો સદ્ભાવ માનીએ છીએ, અને ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીઓ ^{સુખદીપ્તિ} સુખદીપ્તિ, ભિન્ન, જહારના પદાર્થો જ્ઞાનતા નથી. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી, જ્ઞાણવામાં આવતા, બાહ્યપદાર્થો, જોનારના અંતઃકરણની વૃત્તિને, પોતાને આકર્ષે કરે છે, એટલે બાહ્યપદાર્થ સદ્ભાવવાળા છે, પણ તે જીવને બંધન કરનારા નથી એમ અમારું કહેવું છે.

જીવકૃત મનોમયદેત જો બંધન કરનારું હોય તો મનનો યોગાભ્યાસવડે નિરોધ કરવાથી બંધની નિવૃત્તિ થશે, માટે મનુષ્યે મનની વૃત્તિનો નિરોધ કરવારૂપ યોગનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, પ્રજ્ઞજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી એમ જો તમે કહો તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે મનને વૃત્તિરહિત કરવાથી મનની વૃત્તિરહિત સ્થિતિ રહે ત્યાંસુધી, દેતની શાંતિ થાય છે, પણ મન જ્યારે વૃત્તિરૂપ પરિણામને પામે છે ત્યારે પાછી દેતની પ્રતીતિ થઈને બંધનો અનુભવ થાય છે; કિંતુ અખંડ એકરસ પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન થવાથી તો સદ્ધાને માટે બંધની નિવૃત્તિ થાય છે. જ્યાંસુધી ઈશ્વરે રચેલું દેત વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી પ્રજ્ઞજ્ઞાન થઈ શકે નહિ એમ તમારાથી કહેવાય નહિ; કેમકે ઈશ્વરકૃત દેત વિદ્યમાન છતાં પણ તે મિથ્યા છે એવું ૬૯ જ્ઞાન થાય તો મુમુક્ષુને અદ્વૈત પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. માત્ર જહારનું દેત ન હોય એટલેજ પ્રજ્ઞજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે પ્રલયકાલમાં સર્વ દેતની નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ (અદ્વૈતનો વિરોધ કરનાર દેતનો અભાવ થયા છતાં પણ) તે વેલા સદ્ગુરુ અને વેદાંતશાસ્ત્ર આદિ પ્રજ્ઞજ્ઞાનનાં સાધનોનો અભાવ હોવાથી, અદ્વૈત પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન જીવને થઈ શકતું નથી. કેટલીક વેલા ઈશ્વરકૃત દેત, અદ્વૈત પ્રજ્ઞજ્ઞાનનું વિરોધી ન થતું જોઈએ અદ્વૈત પ્રજ્ઞજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપકાર કરનાર થાય છે, જેમકે સદ્ગુરુ, વેદાંતશાસ્ત્ર, અનુકૂલ દેશ અને અનુકૂલ કાલ, પ્રજ્ઞજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી થાય છે. ઈશ્વરે નિર્માણ કરેલું દેત, પારમાર્થિકદષ્ટિએ મિથ્યા હોવાથી, અદ્વૈત પ્રજ્ઞના જ્ઞાનમાં તે વિરોધ કરતું નથી, અને તે દેત મનુષ્યથી વ્યાવહારિકદષ્ટિએ નિવારણ કરી શકાય એવું પણ નથી, માટે ઈશ્વરકૃત દેતનો, નકામો દોષ કરવો હિતકર નથી. જીવનું રચેલું દેત જો પ્રકારનું છે, શાસ્ત્રીય અને અશાસ્ત્રીય. તેમાંનું વેદાંત-શાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ રૂપ શાસ્ત્રીયદેત જ્યાંસુધી પ્રજ્ઞનો ૬૯ સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાંસુધી ગ્રહણ કરવાયોગ્ય છે, અને પ્રજ્ઞનો ૬૯ સાક્ષાત્કાર થયા પછી તેના ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ શ્રુતિઓ કહે છે. અમૃતભિદુ-ઉપનિષદમાં તેના સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—“વેદાંતશાસ્ત્રનું અધ્યયન

કરીને તથા તેનો વારંવાર અભ્યાસ કરીને પછી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી, પાક સિદ્ધ થયા પછી જેમ અધ્યયનમાં લાકડાંનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેમ, શાસ્ત્રોમાં રહેલી વાસનાનો મુમુક્ષુએ ત્યાગ કરવો. ” બ્રહ્મણિદ-ઉપનિષદમાં તેના સંબંધમાં આવી રીતે કહ્યું છે:—“ જેવી રીતે જોડુત અનાજને ગ્રહણ કરીને પરાળનો ત્યાગ કરે છે તેવી રીતે શાસ્ત્રોક્ત જ્ઞાન મેળવવા અને બ્રહ્માનુભવ મેળવવા પ્રવૃત્ત થયેલા વિવેકી પુરુષે, અંતરોમાં અભ્યાસ કરી, બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી, અંતરમાં રહેલી આસક્તિનો, સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરવો. ” વળી બૃહદ્દ્વારપુષ્ક-ઉપનિષદમાં તેના સંબંધમાં આવા ભાવનું કહ્યું છે:—“ વેદાંત-શાસ્ત્રના શ્રવણમનનદ્વારા આત્માનું પરાક્ષજ્ઞાન સંપાદન કરી પછી બ્રહ્મધ્યાન કે બ્રહ્મવિચાર કરવાં. ઘણાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કે ચિંતન ન કરવું, કેમકે તેથી માણીને અને મનને કલેશ થાય છે. ” મુંડક-ઉપનિષદમાં પણ “ એક આત્માને બાંધેલા વાણીનો અન્ય સર્વ વ્યવહાર ત્યજ દો ” એમ કહ્યું છે, અને કાંકેપ-નિષદમાં “ વાણીનો, મનમાં નિરોધ કરવો ” એમ કહેવું છે. એવી રીતે ઉપનિષદો આત્માથી અલિન્ન બ્રહ્મનું દૃઢ જ્ઞાન થયા પછી જીવકૃત, “ મનોમય શાસ્ત્રીય દેતનો ” ત્યાગ કરવાનું કહે છે.

જીવકૃત અશાસ્ત્રીય દેત એ પ્રકારનું છે, તીવ્ર અને મૈદ. કામ, ક્રોધ અને લોભ આદિ તીવ્ર અશાસ્ત્રીય દેત છે, અને મનોરાગ્ય એ મૈદ અશાસ્ત્રીય દેત છે. બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાટે તે બંને પ્રકારનાં અશાસ્ત્રીય દેત મુમુક્ષુએ ત્યજ દેવાં જોઈએ, કેમકે શ્રુતિમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનાં અર્ધનોમાં મનોનિગ્રહને તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહાદિને સાધનરૂપે ગણાવ્યાં છે. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી જીવ-મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરવામાટે તથા તેનું રક્ષણ કરવામાટે તે બંને પ્રકારનાં અશાસ્ત્રીય દેતનો ત્યાગ સેવવો જોઈએ, કેમકે કામક્રોધાદિથી પરાભવ પામેલા પુરુષ, જીવ-મુક્તિનો-લાભ મેળવી શકે નહિ. જો કોઈ વાદી કહે કે:—“ મને જીવ-મુક્તિની અગત્ય નથી, જ્ઞાનવડે મને વિદેહમુક્તિ થશે એટલે હું સંતોષ માનીશ, ” તો તેને કહેવાનું કે:—“ જો તું અહીંના ભોગની લાલસાથી દશ્ય વિષયોની લાલસાનો ત્યાગ નહિ કરી શકે, તો તારું અંતઃકરણ સ્વર્ગના વિષયોની લાલસા છોડી શકશે નહિ, એટલે તને વિદેહમુક્તિ ન થતાં તારી ઇચ્છા નહિ હોય તોપણ તને પુનર્જન્મ થશે, કેમકે રાગયુક્ત અંતઃકરણ-વાળાને વિદેહમુક્તિ સંભવતી નથી. ” જો તે વાદી કહે કે:—“ સ્વર્ગનું સુખ ક્ષણિક છે, અને ન્યૂનાધિકતાવાળું છે, તેથી એવા સુખવાળો સ્વર્ગલોક-ત્યજવાયોગ્ય છે, એટલે મને તેમાં રાગ નહિ થાય. ” તો તેને કહેવાનું કે:—“ અત્યત દોષવાળા આ કામક્રોધાદિને તું ત્યજવાને સમર્થ થતો નથી તો પછી સ્વર્ગના સુખની લાલસાનો તું કેવી રીતે ત્યાગ કરી શકીશ ? જે સામાન્ય કામ ન

કરી શકે તે મોટું કામ શી રીતે કરી શકે ? જે બ્રહ્મતત્ત્વને જાણીને તું કામકોધાદિનો સંપૂર્ણ ત્યાગ નહિ કરે, અને હું મોટો બ્રહ્મવેત્તા છું એવા અભિમાનવડે વિધિનિષેધનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોનું ઉલ્લંઘન કરીને કામાદિને વશ રહીશ, તો તું ઇચ્છાપ્રમાણે ખાવાપીવામાં, ઇચ્છાપ્રમાણે બેસવામાં અને ઇચ્છાપ્રમાણે હરવાફરવામાં પ્રવૃત્તિ કરનારો થઈશ, અને તેથી તને સુખને સ્થાને દુઃખનો અનુભવ થશે. ” શ્રીવાર્તિકકારે એવા શુષ્કજ્ઞાનીઓને ઉદ્દેશીને આના ભાવનું કહ્યું છે:—“જેને અદ્વૈત બ્રહ્મનું રહસ્યસંહિત જ્ઞાન થયું હોય તે જે ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવા લાગે તો તે મલિન પદાર્થોના લક્ષણમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરશે, ત્યારે બ્રહ્મજ્ઞાનીમાં અને મલિન પદાર્થોનું લક્ષણ કરનાર કૃતસમાં શો ફેર રહેશે ? ” વળી એવી યથેષ્ટ પ્રવૃત્તિથી આવી હાનિ થાય છે:—“બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પૂર્વે તું કામકોધાદિ મનના વેગોવડે દુઃખી થતો હતો, પણ બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી તે દુઃખઉપરાંત લોકોની નિંદા સહન કરવાનું દુઃખ તને વધશે, જે બ્રહ્મજ્ઞાન દુઃખની નિવૃત્તિ કરનારું છે તે બ્રહ્મજ્ઞાન જે દુઃખની વૃદ્ધિ કરે તો તેવા બ્રહ્મજ્ઞાનનો મહિમા વિચિત્ર પ્રકારનોજ કહેવાય ! જે તું બ્રહ્મવેત્તા હોય તો મલનું લક્ષણ કરનારાં ગામડાનાં ભુંડ આદિની ઉપમાને ન પામ, પણ જુહિના સર્વ દોષોનો ત્યાગ કરીને લોકોમાં સાત્ત્વિક દેવોની પેઠે સત્કાર પામનારો થા.” કામાદિ દોષોના ત્યાગનું સાધન યોગવાસિષ્ઠ આદિ મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું છે. શબ્દાદિ વિષયોમાં દોષદર્શન કરવું, ને શબ્દાદિ વિષયોમાં રહેલા દોષોનું સ્મરણ બંધત રાખવું, એ કામાદિ દોષનો ત્યાગ કરવાનું સાધન છે, માટે મુમુક્ષુએ તે સાધનનો આશ્રય કરીને સુખી થવું જોઈએ. જેમ કામકોધાદિ ત્રીન્ન અશાસ્ત્રીય દેવ અપકાર કરે છે તેમ ‘મનોરાજ્યરૂપ મેઢ અશાસ્ત્રીય’ દેવ પણ પરંપરાવડે અપકાર કરનારું થાય છે. એ વાંત બ્રહ્મવદ્ગીતામાં “વિષયોનું ધ્યાન કરનારા પુરુષને વિષયોમાં ઘાટી પ્રીતિ થાય છે, અને પરિણામે તે અધોગતિને પામે છે ” એવાં વચનોવડે કહી છે. અસંપ્રજ્ઞાતયોગવડે મનને જિતી શકાય છે. તે અસંપ્રજ્ઞાતયોગ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ આ અષ્ટાંગયોગવડે સુખપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. વિશેષરહિત અંતઃકરણવાળાને જે મનોરાજ્યની નિયંત્રણ કરવો હોય તો તે આ પ્રમાણે થઈ શકે છે જેમ શાસ્ત્ર કહે છે:—“જેમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયું છે, જેઓ કામકોધાદિ અંતઃકરણના દોષોથી રહિત છે, અને જેમને એકાન્તસ્થાનમાં રહેવાનો સ્વભાવ છે એવા પુરુષો થઈ શકે તેટલો પ્રભુવનો લાંબો ઉચ્ચાર કર્યા કરવાથી મનોરાજ્યને જિતી શકે છે. મનોરાજ્યની નિવૃત્તિ થવાથી અંતઃકરણ, વૃત્તિઓથી રહિત, થઈ મૂંગાની પેઠે, સર્વ પ્રવૃત્તિથી રહિત થાય છે. ” અંતઃકરણની આવી

સ્થિતિ એ જીવન્મુક્તિ છે એમ યોગવાસિષ્ઠમાં જણાવેલું છે. ત્યાં જણાવ્યું છે કે:—“ પ્રતીત થતું સર્વ દશ્ય મિથ્યા છે આવા જ્ઞાનવડે મનને સર્વ દશ્યથી મોકળું કરવાથી તેને જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે પરમાનંદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. વેદાંતશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરવાથી અને ઉત્તમ જિજ્ઞાસુઓની સાથે લાંબા સમયસુધી શાસ્ત્રસિદ્ધાંતની ચર્ચા કરવાથી સર્વ દશ્યની વાસનારહિત અને વૃત્તિરહિત મનની વિશેષરહિત જે સ્થિતિ થાય છે તેજ ઉત્તમ પદ એટલે મોક્ષ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. ”

પ્રારબ્ધકર્મથી અંતઃકરણમાં વિશેષ ઉપજે તો અંતઃકરણને વૃત્તિરહિત કરવાનો દૃઢ પ્રયત્ન કરવાથી પુનઃ અંતઃકરણ વિશેષરહિત થાય છે. જેમના અંતઃકરણમાં વિશેષ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમને પ્રજ્ઞવેત્તા નહિ, પણ પ્રજ્ઞજ કહેવા જોઈએ એમ વેદાંતશાસ્ત્રનો ચાર પામેલા પુરુષો કહે છે. યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે:—“ હું પ્રજ્ઞને જાણું છું, અને હું પ્રજ્ઞને જાણતો નથી, આવા બે પ્રકારના વ્યવહારનો ત્યાગ કરીને જે અદ્વૈત પ્રજ્ઞરૂપે સ્થિતિ કરે છે તે ચોતે પ્રજ્ઞસ્વરૂપજ છે, પણ માત્ર પ્રજ્ઞવેત્તા નથી. ”

જીવે કરેલા મનોમય અશાસ્ત્રીય અને શાસ્ત્રીય દ્વૈતનો ત્યાગ કરવાથી સુમુક્તને જીવન્મુક્તિની અંતિમ સીમા પ્રાપ્ત થાય છે.

ઇતિ શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત પંચદશીના દ્વૈતવિવેકનામના ચોથા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર પૂરો થયો. ૪

સ્થિતિ એ જીવન્મુક્તિ છે એમ યોગવાસિષ્ઠમાં જણાવેલું છે. ત્યાં જણાવ્યું છે કે:—“પ્રતીત થતું સર્વ દૃશ્ય મિથ્યા છે આવા જ્ઞાનવડે મનને સર્વ દૃશ્યથી મોકળું કરવાથી તેને જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે પરમાનંદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. વેદાંતશાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરવાથી અને ઉત્તમ જિજ્ઞાસુઓની સાથે લાંબા સમયસુધી શાસ્ત્રસિદ્ધાંતની ચર્ચા કરવાથી સર્વ દૃશ્યની વાસનારહિત અને વૃત્તિરહિત મનની વિશેષરહિત જે સ્થિતિ થાય છે તેજ ઉત્તમ પદ એટલે મોક્ષ છે એવો નિશ્ચય થાય છે.”

પ્રારબ્ધકર્મથી અંતઃકરણમાં વિશેષ ઉપજે તો અંતઃકરણને વૃત્તિરહિત કરવાનો હદ પ્રયત્ન કરવાથી પુનઃ અંતઃકરણ વિશેષરહિત થાય છે. જેમના અંતઃકરણમાં વિશેષ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમને બ્રહ્મવેત્તા નહિ, પણ બ્રહ્મજ કહેવા જોઈએ એમ વેદાંતશાસ્ત્રનો પાર પામેલા પુરુષો કહે છે. યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે:—“હું બ્રહ્મને જાણું છું, અને હું બ્રહ્મને જાણતો નથી, આવા બે પ્રકારના વ્યવહારનો ત્યાગ કરીને જે એ બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરે છે, બ્રહ્મસ્વરૂપજ છે, પણ માત્ર બ્રહ્મવેત્તા {

એ બ્રહ્મ ગૂઢરૂપે રહેલું છે. ઉપર જણાવેલું પ્રજ્ઞાન એટલે સાક્ષિચૈતન્ય તે બ્રહ્મ એટલે સર્વના સાક્ષિસ્વરૂપ છે. મારામાં પણ પ્રજ્ઞાન રહેલું છે. અન્ય ઠેકાણે રહેલું પ્રજ્ઞાન જેમ બ્રહ્મ છે તેમ મારામાં રહેલું પ્રજ્ઞાન પણ બ્રહ્મ જ છે.

બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદમાં અદંત્રાસ્મિ એ મહાવાક્ય છે. તેમાં અદં- શબ્દનો અર્થ સ્થૂલસૂક્ષ્મશરીરનો સાક્ષી આત્મા એવો થાય છે. અદંત્રાશબ્દનો અર્થ દેશ, કાલ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત સચ્ચિદાનંદસ્વભાવવાળું બ્રહ્મ એવો થાય છે, અને અસ્મિનો અર્થ હું એવો થાય છે. આખા મહાવાક્યનો અર્થ સાક્ષિરૂપ હું, સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ હું એવો થાય છે.

સામવેદની છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં તત્ત્વમસિ આ મહાવાક્ય છે. તેમાંના તત્ત્વશબ્દનો અર્થ સ્મૃતીય, વિભતીય અને સ્વગતભેદથી રહિત તથા નામરૂપથી રહિત બ્રહ્મ એવો થાય છે. સૃષ્ટિની પૂર્વે તે બ્રહ્મ જેવું હતું તેવુંજ ઉપાધિનો બાધ કરીએ તો વર્તમાનમાં જણાય છે. વેદાતનાં શ્રવણમનનાદિકતું સેવને કરી વેદ તનાં મહાવાક્યોના અર્થનો નિર્ણય કરનાર વિવેકાદિ સાધનસંપન્ન જીવનું જે સાક્ષિસ્વરૂપ તે મહાવાક્યમાંના ત્વં એ શબ્દવડે કહેવાય છે. મહાવાક્યમાંના અસિ એ શબ્દવડે 'છે' એવા અર્થનો બોધ થાય છે. તે આખા મહાવાક્યનો અર્થ આ જગતની પૂર્વે જે સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ હતું તેજ બ્રહ્મ તું છે એવો થાય છે.

યથા પટઃ ધૌતઃ, ઘટિતઃ, લાંછિતઃ ચ રંજિતઃ [ભવતિ,] તથા આત્મા ચિત્, અંતર્યામી, સૂત્રાત્મા ચ વિરાટ્ [ઇતિ] ર્દિયંતે ॥

જેવી રીતે વસ્ત્ર ધોયેલું, ખેળ મેળવેલું, આળખેલું અને રંગેલું એમ ચાર સ્થિતિવાળું હોય છે તેવી રીતે પ્રહ્લ શુદ્ધચેતન, અંતર્યામી, સૂત્રાત્મા અને વિરાટ આવી ચાર સ્થિતિવાળું કહેવાય છે. ૨

દૃષ્ટાંતરૂપ લુગડાની ચાર અવસ્થાઓનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સ્વતઃ શુભ્રોઽન્ન ધૌતઃ સ્યાદ્ઘટિતોઽન્નવિલેપનાત્ ।

મપ્યાકારૈર્લાંછિતઃ સ્યાદ્રંજિતો વર્ણપૂરણાત્ ॥ ૩ ॥

અન્ન સ્વતઃ શુભ્રઃ ધૌતઃ સ્યાત્, અન્નવિલેપનાત્ ઘટિતઃ, મપ્યાકારૈઃ લાંછિતઃ સ્યાત્, [ચ] વર્ણપૂરણાત્ રંજિતઃ ॥

અહીં એટલે ચીતરેલા લુગડાની ચાર અવસ્થામાં પોતાથી ઉત્તમવસ્ત્રસ્વરૂપ (વસ્ત્રની ખેળવિનાની સ્થિતિ) તે તેની પહેલી ધૌતાવસ્થા છે, અન્નના લોટની ખેળ મેળવવાથી તે લુગડાની જે અવસ્થા થાય છે તે તેની ખીલ ઘટિતાવસ્થા કહેવાય છે, શ્યાદીવડે ચિત્રના આકારો આળેખવાથી તે લુગડાની જે સ્થિતિ થાય છે તે તેની ત્રીજી આળેખણીવાળી સ્થિતિ કહેવાય છે, અને તે આળેખણી કરેલા ભાગમાં યથાએવ્ય રંગ પૂરવાથી તેની જે સ્થિતિ થાય છે તે ચોથી રંગેલી સ્થિતિ કહેવાય છે. ૩

હવે સિદ્ધાંતરૂપ પ્રહ્લની ચાર અવસ્થાઓ જણાવે છે:—

સ્વતશ્ચિદંતર્યામી તુ માયાવી સૂક્ષ્મસૃષ્ટિતઃ ।

સૂત્રાત્મા સ્થૂલસૃષ્ટયૈવ વિરાડિત્યુચ્યતે પરઃ ॥ ૪ ॥

પરઃ એવ સ્વતઃ ચિત્, માયાવી તુ અંતર્યામી, સૂક્ષ્મસૃષ્ટિતઃ સૂત્રાત્મા [તથા] સ્થૂલસૃષ્ટયા વિરાટ્ ઇતિ ઉચ્યતે ॥

પરપ્રહ્લજ પોતાથી માયા ને માયાનાં કાર્યરહિત શુદ્ધચેતનરૂપ છે તે તેમની પહેલી અવસ્થા છે, માયાના સંયોગથી તો તેઓ અંતર્યામીનામની ખીલ સ્થિતિને પામેલા જણાય છે, સૂક્ષ્મસૃષ્ટિની સાથે એટલે અપેક્ષીકૃત પંચ-મહાભૂતો અને તેમનાં કાર્ય પ્રાણ, અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોત્સાહે સંબંધ પામવાથી તેઓ સૂત્રાત્મા એ નામની ત્રીજી સ્થિતિને પામેલા જણાય છે, અને સ્થૂલસૃષ્ટિની સાથે એટલે પંચીકૃત પાંચ ભૂતો અને તેમનાં કાર્યોની સાથે સંબંધ પામવાથી તેઓ ચોથી સ્થિતિવાળા વિરાટ્ એવા નામથી કહેવાય છે. ૪

વસ્ત્રોમાંનાં ચિત્રોની જેમ પ્રહ્લને આશરે જે ચિત્રો રહેલાં છે તે જણાવે છે:—

ब्रह्माद्याः स्तंवपर्यंताः प्राणिनोऽत्र जडा अपि ।

उत्तमाधमभावेन वर्तते पटचित्रवत् ॥ ५ ॥

અત્ર પટચિત્રવત્ બ્રહ્માદ્યાઃ સ્તંવપર્યંતાઃ પ્રાણિનઃ જડાઃ અપિ ઉત્તમાધમ-
ભાવેન વર્તેતે ॥

વસ્ત્રમાંનાં ચિત્રોની પેઠે અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને આશરે શ્રીબ્રહ્માથી માંડીને
ધાસના યુગડાપર્યંતનાં પ્રાણીઓ અને પર્વત આદિ જડપદાર્થો પણ શ્રેષ્ઠ અને
કનિષ્ઠભાવવડે રહેલાં છે તે બ્રહ્મમાં ચિત્રરૂપ છે. ૫

શ્રીબ્રહ્માથી માંડીને ધાસના યુગડાસુધીનું જગત્ બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે.
તેમાં ચેતનના જેવા ચિદાભાસો પણ કલ્પિત છે એમ નીચેના બે શ્લોકોએ વડે
કહે છે:—

चित्रार्पितमनुष्याणां वस्त्राभासाः पृथक् पृथक् ।

चित्राधारेण वस्त्रेण सदृશ इव कल्पिताः ॥ ६ ॥

पृथक् पृथक् चिदाभासाश्चैतन्याध्यस्तदेहिनाम् ।

कल्पयन्ते जीवनामानो बहुधा संसरन्त्यमी ॥ ७ ॥

[યથા] ચિત્રાર્પિતમનુષ્યાણાં વસ્ત્રાભાસાઃ ચિત્રાધારેણ વસ્ત્રેણ સદૃશાઃ ઇવ
પૃથક્ પૃથક્ કલ્પિતાઃ, [એવં] ચૈતન્યાધ્યસ્તદેહિનાં જીવનામાનઃ ચિદાભાસાઃ
પૃથક્ પૃથક્ કલ્પયન્તે, અમી બહુધા સંસરન્તિ ॥

જેમ ચિત્રમાં આગબેલા મનુષ્યોના વસ્ત્રાભાસો (તે ટાલતડકાનું
નિવારણ નહિ કરનાર હોવાથી કથનમાત્ર વસ્ત્રો) ચિત્રના આધારભૂત વસ્ત્રના
જેવાજ લિન્ન લિન્ન કલ્પેલા છે તેમ બ્રહ્મમાં કલ્પેલા દેવાદિ શરીરવારીઓ-
ના જીવનામના ચેતનના આભાસો લિન્ન લિન્ન કલ્પાય છે. આ જીવો
પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે લિન્ન લિન્ન શરીરો ધારણ કરીને જન્મ-
મરણના ફેરા ફર્યા કરે છે. ૬-૭

અણાનીઓ જીવમાં રહેલા જન્મમરણરૂપ ચક્રારને ચેતનમાં જોટલે બ્રહ્મમાં
રહેલો માને છે એમ કહે છે:—

वस्त्राभासस्थितान् वर्णान्यद्वદाधारवस्त्रगान् ।

चदन्त्यज्ञास्तथा जीवसंसારं चिद्वतं विदुः ॥ ८ ॥

પદ્મ્ અજ્ઞાઃ વસ્ત્રાભાસસ્થિતાન્ વર્ણાન્ આધારવસ્ત્રગાન્ વદન્તિ, તથા [તે]
જીવસંસારં ચિદ્વતં વિદુઃ ॥

જેવી રીતે અજ્ઞાની મનુષ્યો વસ્ત્રાલાસમાં (ચિત્રમાં કદપેલાં વસ્ત્રોમાં) રહેલા રંગોને આધારભૂત વસ્ત્રમાં રહેલા છે એમ કહે છે તેવી રીતે તે અજ્ઞાની-ઓ ચિદાલાસરૂપ જીવમાં રહેલા જન્મમરણરૂપ સંસારને ચેતનમાં એટલે પ્રદક્ષમાં રહેલો માને છે. ૮

જડ પદાર્થોમાં ચિદાલાસની કલ્પના કરાતી નથી એમ દર્શાવત, આપીને નીચેના શ્લોકથી સમજાવે છે:—

ચિત્રસ્થપર્વતાદીનાં વદ્વાભાસો ન લિખ્યતે ।

સૃષ્ટિસ્થમૃત્તિકાદીનાં ચિદાભાસસ્તથા ન હિ ॥ ૯ ॥

[યથા] ચિત્રસ્થપર્વતાદીનાં વદ્વાભાસઃ ન લિખ્યતે તથા હિ સૃષ્ટિસ્થમૃત્તિકા-
દીનાં ચિદાભાસઃ ન [લિખ્યતે] ॥

જેવી રીતે ચિત્રમાંના પર્વતાદિ પદાર્થોને વસ્ત્રોનો દેખાવ કરવામાં આવતો નથી તેવીજ રીતે જગત્માં રહેલ માટી આદિ જડપદાર્થોમાં ચેતનનો આલાસ કલ્પવામાં આવતો નથી. ૯

હવે આત્મજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાવડે નિવૃત્ત થવાયોગ્ય અવિદ્યાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સંસારઃ પરમાર્થોઽયં સંલગ્નઃ સ્વાત્મવસ્તુનિ ।

इति भ्रांतिरविद्या स्याद्विद्ययैषा निवर्तते ॥ ૧૦ ॥ P

અયં સંસારઃ પરમાર્થઃ [ચ] સ્વાત્મવસ્તુનિ સંલગ્નઃ ઇતિ ભ્રાંતિઃ અવિદ્યા
સ્યાદ્, એવા વિદ્યા નિવર્તતે ॥

આ સંસાર સત્યરૂપ છે, અને તે ચૈતન્યસ્વભાવવાળા આત્મામાં સારી રીતે જોડાયેલો છે, આવી ભ્રાંતિ અવિદ્યા કહેવાય છે. આ અવિદ્યા (ભ્રાંતિ) આત્મજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાવડે નિવૃત્ત થાય છે. ૧૦

હવે આત્મજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાનું સ્વરૂપ અને તેની પ્રાપ્તિનું સાધન કહે છે:—

આત્માભાસસ્ય જીવસ્ય સંસારો નાત્મવસ્તુનઃ ।

इति बोधो भवेद्विद्या लभ्यतेऽसौ विचारणात् ॥ ૧૧ ॥ P

આત્માભાસસ્ય જીવસ્ય સંસારઃ, આત્મવસ્તુનઃ ન ઇતિ બોધઃ વિદ્યા ભવેત્,
અસૌ વિચારણાત્ લભ્યતે ॥

ચેતનના આલાસરૂપ જીવનો સંસાર છે, પણ ચેતનરૂપ આત્માનો સંસાર નથી આવું જ્ઞાન વિદ્યા છે, અને આ વિદ્યા આત્મવિચારથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧
કેવી રીતના વિચારવડે તે આત્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થાય તે જણાવે છે:—

આત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કારનું સાધન આત્મતત્ત્વનો વિવેક છે. અંતકાર
જિજ્ઞાસુના હિતભાટે એ આત્મતત્ત્વના વિવેકનું નિરૂપણ પ્રારંભે છે:—

તત્સાક્ષાત્કારસિદ્ધયર્થમાત્મતત્ત્વં વિવિચ્યતે ।

येनायं सर्वसंसारत्सद्य एव विमुच्यते ॥ १७ ॥

येन अयं सर्वसंसारत् सद्यः एव विमुच्यते, तत्साक्षात्कार-सिद्ध्यर्थ
आत्मतत्त्वं विविच्यते ॥

જે આત્મસાક્ષાત્કારવડે આ મુમુક્ષુ સર્વ સંસારથી રીઝજ અત્યંત મોકળો
થઈ જાય છે તે આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિભાટે આત્મસ્વરૂપનો વિવેક (તેનું
જડથી પૃથક્કરણ) કરાય છે. ૧૭

व्यवहारकालमां ઉપાધિવડે ચૈતન્યના ચાર લેહ જણાય છે એમ દક્ષાંત
આપીને સમજાવે છે:—

कूटस्थो ब्रह्म जीवेशावित्येवं चिच्चतुर्विधा ।

घटाकाशमहाकाशौ जलाकाशाभ्रखे यथा ॥ १८ ॥

यथा घटाकाश-महाकाशौ जलाकाशाभ्रखे [तथा] कूटस्थः ब्रह्म जीवेशौ
इति एवं चित् चतुर्विधा ॥

જેમ ઘટાકાશ, મહાકાશ, જલાકાશ અને મેઘાકાશ એ આકાશના
ચાર લેહ ઉપાધિવડે જણાય છે તેમ કૂટસ્થ, બ્રહ્મ, જીવ અને ઇશ્વર આ
ચૈતન્યના ચાર પ્રકાર પણ ઉપાધિવડે પ્રતીત થાય છે. ૧૮

પાણીથી ભરેલા ઘડાએ જેટલું આકાશ રોકેલું હોય તે ઘટાકાશ કહેવાય
છે, અને બ્રહ્માંડની અંતર અને બહાર રહેલું આકાશ મહાકાશ કહેવાય છે.
એ જ આકાશ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેમનાં સ્વરૂપ નહિ જણાવતાં જલાકાશ અને
મેઘાકાશમાંથી પ્રથમ જલાકાશનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

घटावच्छिन्नखे नीरं यत्तत्र प्रतिविवितः ।

साभ्रनक्षत्र आकाशो जलाकाश उदीर्यते ॥ १९ ॥

घटावच्छिन्नखे यत् नीरं तत्र प्रतिविवितः [यः] साभ्रनक्षत्रः आकाशः [सः]
जलाकाशः उदीर्यते ॥

ઘડાએ રોકેલા આકાશમાં જે પાણી છે તેમાં પ્રતિબિંબિત થયેલ જે
વાદળો ને નક્ષત્રસંહિત આકાશ છે તે જલાકાશ કહેવાય છે. ૧૯

હવે મેઘાકાશનું સ્વરૂપ કહે છે:—

મહાકાશસ્ય મધ્યે યન્મેઘમંડલમીક્ષ્યતે ।

પ્રતિવિંવતયા તત્ર મેઘાકાશો જલે સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

મહાકાશસ્ય મધ્યે યત્ મેઘમંડલં ઈક્ષ્યતે, તત્ર જલે પ્રતિવિંવતયા સ્થિતઃ મેઘાકાશઃ ॥

મહાકાશને વિષે જે મેઘમંડલ (વાદળાંઓનો સમૂહ) જોવામાં આવે છે તેમાંના જલમાં પ્રતિબિંબપણાવડે રહેલ જે આકાશ છે તે મેઘાકાશ કહેવાય છે. ૨૦

વાદળામાં જલ છે એમ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી ત્યારે તેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ થાય છે એમ કેમ માની શકાય ? એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

મેઘાંશરૂપમુદકં તુપારાકારસંસ્થિતમ્ ।

તત્ર સ્વપ્રતિવિંબોઽયં નીરત્વાદનુમીયતે ॥ ૨૧ ॥

મેઘાંશરૂપં ઉદકં તુપારાકારસંસ્થિતં, તત્ર નીરત્વાત્ અયં સ્વપ્રતિવિંબઃ અનુમીયતે ॥

મેઘના અવયવરૂપ જલ મેઘમાં જલકણોને આકારે રહેતું હોય છે. તેના જલપણાથી તેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે.

વાદળામાં રહેતું જલ પૃથ્વીઉપર રહેલા મનુષ્યને પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતું નથી, તોપણ વાદળાના વરસાદરૂપ કાર્યવડે વાદળામાં વરસાદના ઉપાદાનકારણરૂપ જલ સૂક્ષ્મ-અવયવોવડે રહેલું છે એમ અનુમાન થાય છે, અને તે સૂક્ષ્મઅવયવો જલરૂપ હોવાથી તેમાં આકાશના પ્રતિબિંબનું અનુમાન થાય છે. ૨૧

એવી રીતે ચાર પ્રકારના આકાશના સ્વરૂપને કહીને હવે કૂટસ્થનું સ્વરૂપ કહે છે:—

અધિષ્ઠાનતયા દેહદ્વયાવચ્છિન્નચેતનઃ ।

કૂટવન્નિર્વિકારેણ સ્થિતઃ કૂટસ્થ ઉચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

[યઃ] અધિષ્ઠાનતયા દેહદ્વયાવચ્છિન્નચેતનઃ કૂટવત્ નિર્વિકારેણ સ્થિતઃ

[સઃ] કૂટસ્થઃ ઉચ્યતે ॥

જે અધિષ્ઠાનપણાવડે સ્થૂલશરીરથી અને સૂક્ષ્મશરીરથી પરિચ્છેદ પામેતું ચેતન છે તે સોનીની એરણની જેઠે નિર્વિકારરૂપે રહેવાથી કૂટસ્થ કહેવાય છે. સ્થૂલશરીરે અને સૂક્ષ્મશરીરે રહેતું તે જનના અધિષ્ઠાનરૂપ જે ચેતન

છે તે સોનીની વા લુહારની એળુની જેઠે સર્વદા નિર્વિકારરૂપે રહે છે, તેથી તે કૂટસ્થ કહેવાય છે કૂટ એટલે સોનીની વા લુહારની એરણુ તે એરણુ-ઉપર ઘણા ઘાટ ઘડાય છે, છતાં તે પોતે જેમ વિકાર પામતી નથી તેમ કર્માનુસાર એવ લિપ્ત લિપ્ત શરીર ધારણુ કરે તોપણ તેના આધારભૂત આત્મા એકરૂપે રહે છે, પણ લિપ્ત લિપ્ત શરીરરૂપે થતો નથી ૨૨

હવે એવનુ સ્વરૂપ કહે છે -

કૂટસ્થે કલ્પિતા બુદ્ધિસ્તત્ર ચિત્પ્રતિવિવકઃ । R

પ્રાણાનાં ધારણાઙ્ગીવઃ સંસારેણ સ યુજ્યતે ॥ ૨૩ ॥

કૂટસ્થે બુદ્ધિ કલ્પિતા, તત્ર ચિત્પ્રતિવિવકઃ પ્રાણાના ધારણાત્ જીવ , સ [એવ] સંસારેણ યુજ્યતે ॥

કૂટસ્થમા બુદ્ધિ કલ્પાયેલી છે, તે બુદ્ધિમા પડેલું જે ચેતનનું પ્રતિબિંબ હોય છે તે પ્રતિબિંબ મર્વ ઇન્દ્રિયોને ધારણુ કરનાર હોવાથી એવ કહેવાય છે તેજ એવ નસારની સાથે જોડાય છે કૂટસ્થ (શુદ્ધ આત્મા) જન્મમરણરૂપ સસારની સાથે જોડાતો નથી ૨૩

એવથી લિપ્ત કૂટસ્થની શામાટે પ્રતીતિ થતી નથી તે જણાવે છે -

જલવ્યોમ્ના ઘટાકાશો યથા સર્વસ્તિરોહિતઃ ।

તથા જીવેન કૂટસ્થઃ સોઽન્યોન્યાધ્યાસ ઉચ્યતે ॥ ૨૪ ॥

યથા જલવ્યોમ્ના સર્વ ઘટાકાશઃ તિરોહિત , તથા જીવેન કૂટસ્થઃ [તિરોહિતઃ,] સઃ અન્યોન્યાધ્યાસ ઉચ્યતે ॥

જેમ જલાકાશવડે સર્વ ઘટાકાશ ઢકાઈ ગયેલું હોય છે તેમ એવવડે કૂટસ્થ ઢકાઈ ગયેલો હોય છે તે પરસ્પરની ભાતિ કહેવાય છે ૨૪

પરસ્પરની ભાતિ એટલે કૂટસ્થનો સદ્રૂપસ્વભાવ એવમા પ્રતીત થવો, અને એવના સુખદુઃખાદિ ધર્મો કૂટસ્થમા પ્રતીત થવા તે એ પરસ્પરની ભાતિ બથવા અન્યોન્યાધ્યાસ એવનુ ને કૂટસ્થનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ નહિ જાણવાથી થાય છે ૨૪

હવે તે અન્યોન્યાધ્યાસના કારણરૂપ મૂલાવિધાનુ સ્વરૂપ કહે છે -

અયં જીવો ન કૂટસ્થં વિવિનક્તિ કદાચન ।

અનાદિરવિવેકોઽયં મૂલાઽવિદ્યેતિ ગમ્યતામ્ ॥ ૨૫ ॥

અય જીવ કૂટસ્થ વદાચન ન વિવિનક્તિ, અય અનાદિ. અવિવેક મૂલા અવિદ્યા ઇતિ ગમ્યતામ્ ॥

આ શિક્ષાસરૂપ જીવ પોતાના અધિક્ષાનરૂપ કૂટસ્થને કદીપણ પોતાના-થી ભિન્ન જાણતો નથી. આ આદિરહિત અવિવેક મૂલાવિદ્યા (જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું-જીવમાં અનાદિકાલથી રહેલું કૂટસ્થના સ્વરૂપનું-અજ્ઞાન) છે એમ જાણવું. ૨૫

હવે અવિદ્યાના જે પ્રકાર જણાવે છે:—

વિશેષાવૃત્તિરૂપાભ્યાં દ્વિધાઽવિદ્યા વ્યવસ્થિતા ।

ન ભાતિ નાસ્તિ કૂટસ્થ इत्यापादनमावृत्तिः ॥ ૨૬ ॥

વિશેષાવૃત્તિરૂપાભ્યાં અવિદ્યા દ્વિધા વ્યવસ્થિતા, કૂટસ્થઃ ન અસ્તિ ન ભાતિ
इति આપાદનં આવૃત્તિઃ ॥

વિશેષરૂપવડે અને આવરણરૂપવડે અવિદ્યા જે પ્રકારે વિભાગ પામીને રહી છે. કૂટસ્થ નથી, અને કૂટસ્થ પ્રતીત થતો નથી આવી રીતની જે સમજણ તે આવરણ કહેવાય છે.

આવરણ થયા પછી વિશેષ થાય છે, માટે વિશેષનું સ્વરૂપ પહેલું નહિ કહેતાં આવરણનું સ્વરૂપ પહેલું કહ્યું છે. ૨૬

હવે અવિદ્યાનો અને આવરણનો સફળાવ યુક્તિવડે પ્રતિપાદન કરે છે:—

अज्ञानी विदुषा पृष्ठः कूटस्थं न प्रबुध्यते ।

न भ्राति नास्ति कूटस्थ इति बुद्ध्वा वदत्यपि ॥ ૨૭ ॥

વિદુષા પૃષ્ઠઃ અજ્ઞાનો કૂટસ્થં ન પ્રબુદ્ધ્યતે, કૂટસ્થઃ ન અસ્તિ ન ભાતિ इति
बुद्ध्वा वदति अपि ॥

“ તમે કૂટસ્થને જાણો છો ? ” એમ જેને વિદ્યાને પૂછેલું છે એવો અજ્ઞાની પોતે કૂટસ્થને જાણતો નથી એમ જણાવે છે. કૂટસ્થ નથી, અને કૂટસ્થ પ્રતીત થતો નથી એમ જાણીને તે પ્રમાણે તે જાહે પણ છે.

કોઈ આત્માને જાણનારા વિદ્યાનવડે કોઈ અજ્ઞાનીને પ્રશ્ન કરાય કે “ તમે અધિકારી આત્મસ્વરૂપ કૂટસ્થને જાણો છો ? ” તો તે અજ્ઞાની કૂટસ્થને જાણતો નથી તેથી “ હું કૂટસ્થને જાણતો નથી ” એમ પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા અજ્ઞાનનો અનુભવ કરીને કહે છે. આ અજ્ઞાનીને થતો અવિદ્યાનો અનુભવ છે, અને કૂટસ્થ નથી, અને તે ન હોવાથી પ્રતીત પણ થતો નથી આમ જાણીને તે જાહે પણ છે, તેજ પોતાને થતો આવરણનો અનુભવ તે જણાવે છે. એવી રીતે અવિદ્યાનો સફળાવ અને આવરણનો સફળાવ સિદ્ધ થાય છે. ૨૭

આત્મા સ્વયપ્રકાશ છે તેથી તેમા તેનાથી વિપરીતસ્વભાવવાળી અવિદ્યા સંભવી શકે નહિ, અને અવિદ્યાવિના આવરણ પણું મંભવી શકે નહિ, તથા આવરણને અભાવે વિદ્યેષ પણું મંભવી શકે નહિ, એવી શકા અને તેનું સમાધાન નીચેના શ્લોકમા જણાવે છે —

સ્વપ્રકાશે કુતોઽવિદ્યા તાં વિના કથમાવૃત્તિઃ

ઇત્યાદિતર્કજાલાનિ સ્વાનુભૂતિર્ગ્રસત્યસૌ ॥ ૨૮ ॥

સ્વપ્રકાશે અવિદ્યા કુતઃ ? તાં વિના આવૃત્તિ કથં ? ઇત્યાદિતર્કજાલાનિ અસૌ સ્વાનુભૂતિઃ ગ્રસતિ ॥

સ્વયપ્રકાશ આત્મામા અધારાજેવી અવિદ્યા ક્યાથી સભવે ? અને તે અવિદ્યાવિના આવરણ પણું કેવી રીતે મંભવી શકે ? ઇત્યાદિ કુતકોના સમૂહને આ ઉપર જણાવેલા અજ્ઞાનીઓનો અનુભવ ગળી જાય છે. ૨૮

“ પ્રકાશમા અધારં કેવી રીતે રહી શકે ? ” આ તર્કવડે અજ્ઞાનીને અનુભવ મિથ્યા ઠરે છે, માટે તે સાચો અનુભવ નથી, અને તેથી આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી એમ એ તાર્કિક કહે તો તેના સમાધાનમા શ્રથકાર કહે છે. —

સ્વાનુભૂતાવવિશ્વાસે તર્કસ્યાપ્યનવસ્થિતેઃ ।

કથં વા તાર્કિકમન્યસ્તત્ત્વનિશ્ચયમાપ્નુયાત્ ॥ ૨૯ ॥

સ્વાનુભૂતૌ અવિશ્વાસે, તર્કસ્ય અપિ અનવસ્થિતે, તાર્કિકમન્ય કથં વા તત્ત્વનિશ્ચય આપ્નુયાત્ ? ॥

પોતાના અનુભવમા અવિશ્વાસ હોવાથી અને તર્કની પણ સ્થિરતા ન હોવાથી પોતાને તાર્કિક માનનારો મનુષ્ય આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ? નજ થઈ શકે.

અનુભવ એ શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ છે, તેને નહિ સ્વીકારવાથી અને કેવલ તર્કને આશ્રય લેવાથી કોઈ પણ વાતનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, કેમકે તર્ક તેનાથી ચઢીઆતા બીજા તર્કથી બાધ પામનારો હોવાથી તર્કવડે કોઈ પણ વાતનો અતિમ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, તેથી એવા કુતર્કને અનુસરનારાને આત્મજ્ઞાન થઈ શકતું નથી લોકકામા પ્રકાશસ્વભાવવાળો અગ્નિ વિદ્યમાન છતાં પણ તે પ્રકાશ જેમ અધકારને દૂર કરતો નથી તેમ સ્વયપ્રકાશ આત્મા અજ્ઞાનીના અંતઃકણ્ઠમા રહેલા આત્માના અજ્ઞાનને દૂર કરતો નથી. ૨૯

જે આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયને માટે તર્ક કરવાની અગત્ય હોય તો તે તર્ક અનુભવને અનુસરીને કરવો, અનુભવથી વિરુદ્ધ તર્ક ન કરવો એમ કહે છે:—

બુદ્ધચારોહાય તર્કશ્વેદપેક્ષેત તથા સતિ ।

સ્વાનુભૂત્યનુસારેણ તર્ક્યતાં મા કુતર્ક્યતામ્ ॥ ૩૦ ॥

બુદ્ધચારોહાય તર્કઃ અપેક્ષેત ચેત્ તથા સતિ સ્વાનુભૂત્યનુસારેણ તર્ક્યતામ્,
મા કુતર્ક્યતામ્ ॥

આત્મતત્ત્વને બુદ્ધિમાં સુરિચર કરવામાટે તર્કની અપેક્ષા છે એમ જો
તમે કહો. તો અમે કહીએ છીએ કે તમે પોતાના અનુભવને અનુસરીને તર્ક
કરો, પણ અનુભવથી વિરુદ્ધ કુતર્ક ન કરો. ૩૦

અનુભવને અનુસરીને કેવો તર્ક કરવો જોઈએ તે કહે છે:—

સ્વાનુભૂતિરવિદ્યાયામાદૃતૌ ચ પ્રદર્શિતા ।

અતઃ કૂટસ્થચૈતન્યમવિરોધીતિ તર્ક્યતામ્ ॥ ૩૧ ॥

અવિદ્યાયાં આદૃતૌ ચ સ્વાનુભૂતિઃ પ્રદર્શિતા, અતઃ કૂટસ્થચૈતન્યં અવિરોધિ
ઈતિ તર્ક્યતામ્ ॥

અવિદ્યામાં અને આવરણમાં અજ્ઞાનીનો પોતાનો અનુભવ આગળ જણાવ્યો
છે, આ કારણથી કૂટસ્થચૈતન્ય અવિદ્યાનું અને આવરણનું અવિરોધી છે એવો
તર્ક મુમુક્ષુએ કરવો જોઈએ. ૩૧

કૂટસ્થચૈતન્ય અવિદ્યાનું અને આવરણનું વિરોધી નથી, પણ જડચૈતન્ય-
ના વિવેક તેનો વિરોધી છે એમ જણાવે છે:—

તત્ત્વેદિરોધિ કેનેયમાદૃતિર્હ્યનુભૂયતામ્ ।

વિવેકસ્તુ વિરોધ્યસ્યાસ્તત્ત્વજ્ઞાનિનિ દૃશ્યતામ્ ॥ ૩૨ ॥

તત્ત્વ વિરોધિ ચેત્ [તર્હિ] ઇયં આદૃતિઃ કેન હિ અનુભૂયતામ્ ? [અતઃ]
વિવેકઃ તુ અસ્યાઃ વિરોધિ, [સઃ] તત્ત્વજ્ઞાનિનિ દૃશ્યતામ્ ॥

જો કૂટસ્થચૈતન્ય અવિદ્યાનું અને આવરણનું વિરોધી હોય તો આ
અજ્ઞાનનો અને આવરણનો અનુભવ કોનાંવડે અનુભવાય ? આથી આત્મવિદ્યાવડે
ઉપજેલો આત્માના અને અનાત્માના પૃથક્કરણરૂપ વિવેક તે આ અવિદ્યાનો
અને આવરણનો વિરોધી છે, તે વિવેક આત્મતત્ત્વને જાણનારામાં જુઓ. ૩૨

જો અવિકારી સામાન્યચૈતન્ય, અજ્ઞાનનું અને આવરણનું વિરોધી હોય
તો અજ્ઞાનની અને આવરણની સિદ્ધિ જ થઈ શકે નહિ, પણ અજ્ઞાનીના
અનુભવવડે અજ્ઞાનની અને આવરણની સિદ્ધિ થાય છે, તેથી અવિકારી
સામાન્યચૈતન્ય, અજ્ઞાનનું અને આવરણનું વિરોધી નથી એમ નિશ્ચય થાય

છે. આત્મવિચારવડે જ્યેમને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એવા પુરુષના અંતઃકરણમાં રહેલો વિવેક અજ્ઞાનનો અને આવરણનો વિરોધી છે એમ આત્મજ્ઞાનીઓના અનુભવઉપરથી નક્કી થાય છે. ૩૨

હવે વિશેષરૂપ બ્રાંતિનું નિરૂપણ કરે છે:—

અવિદ્યાવૃત્તકૂટસ્થે દેહદ્વયયુતા ચિત્તિઃ ।

શુક્તૌ રૂપ્યવદ્ધ્યસ્તા વિશેષાધ્યાસ એવ હિ ॥ ૩૩ ॥

અવિદ્યાવૃત્તકૂટસ્થે દેહદ્વયયુતા ચિત્તિઃ શુક્તૌ રૂપ્યવત્ અધ્યસ્તા, [સઃ] એવ હિ વિશેષાધ્યાસઃ ॥

અજ્ઞાનવડે ઢંકાયેલા કૂટસ્થમાં, સૂક્ષ્મશરીર અને સ્થૂલશરીર એ બે શરીરથી યુક્ત બિદાભાસ (૭૪), છીપમાં રૂપાની પેઠે, આરોપિત છે, તેમ વિશેષરૂપ બ્રાંતિ અથવા વિશેષાધ્યાસ કહેવાય છે. ૩૩

છીપમાં થતી રૂપાની બ્રાંતિનું અને કૂટસ્થમાં થતી ૭૪ની બ્રાંતિનું સરખાપણું દેખાડે છે:—

ઇદમંશશ્ચ સત્યત્વં શુક્તિગં રૂપ્ય ઈક્ષ્યતે ।

સ્વયંત્વં વસ્તુતા ચૈવં વિશેષે વીક્ષ્યતેઽન્યગમ્ ॥ ૩૪ ॥

[યથા] શુક્તિગં ઇદમંશઃ ચ સત્યત્વં રૂપ્યે ઈક્ષ્યતે, એવં અન્યગં સ્વયંત્વં વસ્તુતા ચ વિશેષે વીક્ષ્યતે ॥

જેવી રીતે છીપમાં રહેલો આ અંશ અને સત્યપણું રૂપામાં જોવામાં આવે છે તેવી રીતે કૂટસ્થમાં રહેલું સ્વયંપણું અને સત્યપણું વિશેષરૂપ ૭૪માં જોવામાં આવે છે.

જેમ વસ્તુતાએ “આ રૂપુ” એમાં રહેલો “આ” અંશ અને “સત્યપણું” છીપમાં રહેલ છે, છતાં બ્રાંતિકાલે તે બંને રૂપામાં પ્રતીત થાય છે, તેમ સ્વયંપણું અને સત્યપણું વસ્તુતાએ કૂટસ્થમાં રહ્યાં છે, છતાં બ્રાંતિકાલે તે બંને ૭૪માં જોવામાં આવે છે. ૩૪

બ્રાંતિકાલે વસ્તુનું વિશેષસ્વરૂપ ઢંકાઈ જાય છે એમ જણાવે છે:—

નીલપૃષ્ઠત્રિકોણત્વં યથા શુક્તૌ તિરોહિતમ્ ।

અસંગાનંદતાયેવં કૂટસ્થેઽપિ તિરોહિતમ્ ॥ ૩૫ ॥

યથા નીલપૃષ્ઠત્રિકોણત્વં શુક્તૌ તિરોહિતમ્ એવં અસંગાનંદતાદિ કૂટસ્થે અપિ તિરોહિતમ્ ॥

જેમ છીપની નીચેનો આસમાની લાગ અને ત્રિકોણપણું બ્રાંતિકાલે છીપમાં તિરોધાન પામેલાં છે તેમ અસંગપણું ને આનંદપણું ઇત્યાદિ બ્રાંતિકાલે કૂટસ્થમાં પણ તિરોધાન પામેલાં છે.

જેમ જ્યારે છીપમાં રૂપાની બ્રાંતિ થાય છે ત્યારે છીપમાં જે નીચેનો આસમાની રંગને મળતો લાગ હોય છે તે અને છીપનો જે ત્રિકોણ આકાર હોય છે તે લુપ્ત થયાજેવાં થઈ જાય છે તેમ જ્યારે કૂટસ્થમાં જીવની બ્રાંતિ થાય છે ત્યારે કૂટસ્થમાં રહેલ અસંગપણું, આનંદપણું ને વિલુપ્તું આદિ સ્વભાવો કૂટસ્થમાં લુપ્ત થયાજેવા થઈ જાય છે, અર્થાત્ પ્રતીત થતા નથી. ૩૫

બ્રાંતિકાલે અધિક્ષાનને સ્થાને કલ્પિતનું નામ આરોપાય છે એમ જણાવે છે:—

આરોપિતસ્ય દૃષ્ટાંતે રૂપ્યં નામ યથા તથા ।

કૂટસ્થાધ્યસ્તવિક્ષેપનામાહમિતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૩૬ ॥

યથા દૃષ્ટાંતે આરોપિતસ્ય રૂપ્યં નામ [ધવતિ] તથા કૂટસ્થાધ્યસ્તવિક્ષેપનામા અહં ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥

જેમ છીપના અને રૂપાના દૃષ્ટાંતમાં, આરોપિત પદાર્થનું, રૂપ એવું નામ થાય છે તેમ કૂટસ્થના અને જીવના સિદ્ધાંતમાં, કૂટસ્થમાં આરોપેલા પદાર્થરૂપ, વિક્ષેપનું હું એવું નામ થાય છે આવો નિશ્ચય છે.

દૃષ્ટાંતમાં બ્રાંતિકાલે જેમ છીપને, સ્થલે રૂપ એવું નામ થાય છે તેમ સિદ્ધાંતમાં કૂટસ્થને સ્થલે હું (સિદ્ધાંતમાની અર્થે મંગલ રાજનાર હું એવો ભાવ) એવું નામ થાય છે. ૩૬

જેમ છીપને જોનાર મનુષ્ય, આ એ અંશવટે છીપને જોતો છતો બ્રાંતિથી આ રૂપ છે એમ માને છે તેમ કૂટસ્થ પાતાને જોતો છતો હું જીવ હું એમ બ્રાંતિથી માને છે એમ જણાવે છે:—

ઇદમંશં સ્વતઃ પદ્યન્ રૂપ્યમિત્યભિમન્યતે ।

તથા સ્વં ચ સ્વતઃ પદ્યન્નહમિત્યભિમન્યતે ॥ ૩૭ ॥

[યથા] સ્વતઃ ઇદં અંશ પદ્યન્ રૂપ્યં ઇતિ અભિમન્યતે, તથા સ્વતઃ સ્વં ચ પદ્યન્ અહં ઇતિ અભિમન્યતે ॥

જેમ બ્રાંતિકાલે પોતે જ (આ) એ અંશવટે છીપને જોતો છતો આ રૂપ

છે એવો નિશ્ચય કરે છે તેમ બ્રાંતિકાલે ફૂટસ્થ પોતે પોતાના ફૂટસ્થસ્વરૂપને જોતો છતો હું એવો નિશ્ચય કરે છે. ૩૭

સ્વપણું અને અર્ધપણું એ બંને એક અર્થનાં વાચક હોવાથી દષ્ટાંતમાં અને સિદ્ધાંતમાં સમપણું કેવી રીતે છે એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

इदंत्वरूप्यते भिन्ने स्वत्वाहंते तथेज्यताम् ।

सामान्यं च विशेषश्च ह्युभयत्रापि गम्यते ॥ ૩૮ ॥

[યથા] इदंत्वरूप्यते भिन्ने तथा स्वत्वाहंते इज्यताम्, हि सामान्यं च विशेषः च उभयत्र अपि गम्यते ॥

જેમ આપણું અને રૂપાપણું ભિન્ન છે તેમ સ્વપણું અને હુંપણું ભિન્ન છે એમ સમજણું, કેમકે સામાન્ય અને વિશેષ બંને સ્થલેજ જણાય છે.

જેમ રૂપાની બ્રાંતિ થાય છે ત્યાં છીપમાં ને રૂપામાં આ એ અંશ સામાન્ય છે, અને રૂપું એ અંશ વિશેષ છે, તેમ વિશેષરૂપ અધ્યાસમાં સ્વયં એ અંશ સામાન્ય છે, અને હું એ અંશ વિશેષ છે. સામાન્ય અંશ અધિષ્ઠાન અને કલ્પિત બંનેમાં રહેલો હોય છે, અને વિશેષ અંશ કલ્પિતમાં રહેલો હોય છે. આવી રીતે સ્વપણામાં અને અર્ધપણામાં લેદ છે તેથી દષ્ટાંતમાં અને સિદ્ધાંતમાં સમપણું છે, વિપ્રમપણું નથી. ૩૮

“સ્વયં એ સામાન્ય અંશ છે એમ ઉદાહરણ આપીને જણાવે છે:—

૧. देवदत्तः स्वयं गच्छेत्वं वीक्षस्व स्वयं तथा ।

૧૧. अहं स्वयं न शक्नोमीत्येवं लोके प्रयुज्यते ॥ ૩૯ ॥

देवदत्तः स्वयं गच्छेत्, तथा त्वं स्वयं वीक्षस्व, अहं स्वयं न शक्नोमि इति एवं लोके प्रयुज्यते ॥

દેવદત્ત સ્વયં (પોતે) જાય, તથા તું સ્વયં (પોતે) જો, હું સ્વયં (પોતે) જોઈ શકતો નથી, એ પ્રમાણે લોકમાં સ્વયંશબ્દનો તે, તું અને હું એ ત્રણે કેકાણે પ્રયોગ થાય છે, એટલે સ્વયંશબ્દ ત્રણે પુરુષમાં સરખી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે. ૩૯

ઈદંશબ્દની પેઠે સ્વયંશબ્દનો સર્વ પ્રાણિપદાર્થની સાથે સંગ્રહ થઈ શકે છે તેથી તેનું સામાન્યરૂપ છે એમ જણાવે છે:—

इदं रूप्यमिदं वस्त्रमिति यद्वदिदं तथा ।

असौ त्वमहमित्येषु स्वयमित्यभिमन्यते ॥ ૪૦ ॥

इदं रूपं इदं वस्त्रं इति यद्वत् इदं [सामान्यं,] तथा असौ त्वं अहं इति एषु स्वयं इति अभिमन्यन्ते ॥

આ રૂપ, આ વસ્ત્ર એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓમાં જેમ ઇદં (આ) એ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેમ આ, તું ને હું ઇત્યાદિ સ્થલે સ્વયંશબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેથી તે બંનેનું સામાન્યરૂપપણું છે. ૪૦

હુંપણું અને સ્વયંપણું બિન્ન હોય તેથી તેનો કૂટસ્થમાં શો ઉપયોગ થાય છે એવો પ્રશ્ન ઊપાડી ઉત્તરાર્થથી તેનું સમાધાન કરે છે:—

अहंत्वान्निवृत्तां स्वत्वं कूटस्थे तेन किं तव ।

स्वयंशब्दार्थ एवैष कूटस्थ इति मे भवेत् ॥ ૪૧ ॥

अहंत्वात् स्वत्वं निवृत्तां, तेन कूटस्थे तव किं [भवेत् ?] स्वयंशब्दार्थः एव एषः कूटस्थः इति मे भवेत् ॥

હુંપણાથી સ્વપણું બલે ભેદ પામે, તે ભેદવડે કૂટસ્થમાં (અવિકારી આત્મામાં) તમને શો લાભ થાય છે ? સ્વયંશબ્દનો જે અર્થ છે તેજ આ કૂટસ્થ (અવિકારી આત્મા) છે એમ મારું કહેવું સિદ્ધ થાય છે. ૪૧

સ્વપણું એ અન્યપણાનું માત્ર નિવારણ કરે છે, પણ કૂટસ્થનો બોધ કરતું નથી એવી વાલીની ટંકા લઈ તેનું સમાધાન કરે છે:—

अन्यत्ववारकं स्वत्वमिति चेदन्यवारणम् ।

कूटस्थस्यात्मतां वक्तुरिष्टमेव हि तद्भवेत् ॥ ૪૨ ॥

स्वत्वं अन्यत्ववारकं इति चेत् कूटस्थस्य आत्मतां वक्तुः तत् अन्यवारणं इष्ट एव हि भवेत् ॥

સ્વપણું માત્ર અન્યપણાનું નિવારણ કરે છે એમ જો તમે કહો તો તેના સમાધાનમાં અમે કહીએ છીએ કે કૂટસ્થનું આત્મપણું કહેનારાને તે અન્યપણાનું નિવારણ ઇષ્ટજ છે.

સ્વપણાવડે અન્યનું નિવારણ થાય એટલે આત્માથી ભિન્ન અન્યનો સદ્ભાવ ન રહે, તેથી અન્યના નિવારણવડે કૂટસ્થરૂપ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે તેથી સ્વપણું અન્યનું નિવારક થાય તે અમને અમારો સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવામાં ઉપકારક થાય છે. ૪૨

સ્વયં અને આત્મા એક અર્થના વાચક છે તેથી સ્વપણું અને આત્મપણું બીજાનું નિવારણ કરનાર થાય છે એમ જણાવે છે:—

સ્વયમાત્મેતિ પર્યાયૌ તેન લોકે તયોઃ સહ ।

પ્રયોગો નાસ્ત્યતઃ સ્વત્વમાત્મત્વં ચાન્યવારકમ્ ॥ ૪૩ ॥

સ્વયં આત્મા ઇતિ પર્યાયૌ, તેન લોકે તયોઃ સહ પ્રયોગઃ ન અસ્તિ, અતઃ સ્વત્વં આત્મત્વં ચ અન્યવારકમ્ ॥

સ્વયં (પોતે) અને આત્મા (જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કૂટસ્થ) આ બે શબ્દ એક અર્થના વાચક છે તે કારણથી તે બંનેનો લોકમાં સાથે પ્રયોગ થતો નથી. આ કારણથી સ્વપણું અને આત્મપણું એ બંને બીજાનું નિવારણ કરનારાં છે. ૪૩

લોકમાં ઘટપટાદિ જડપદાર્થોમાં સ્વયંશબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેથી સ્વયંપણું અને આત્મપણું એ બેની એકતા સંભવી શકતી નથી એવી પૂર્વપક્ષીની શંકા બ્રહ્મ કરીને સિદ્ધાંતી તેનું સમાધાન કરે છે:—

ઘટઃ સ્વયં ન જાનાતીત્યેવં સ્વત્વં ઘટાદિપુ ।

અચેતનેષુ દૃષ્ટં ચેદ્દૃશ્યતામાત્મસત્ત્વતઃ ॥ ૪૪ ॥

ઘટઃ સ્વયં ન જાનાતિ ઇતિ એવં ઘટાદિપુ અચેતનેષુ સ્વત્વં દૃષ્ટં ચેત્ , આત્મ-સત્ત્વતઃ દૃશ્યતામ્ ॥

ઘટો પોતે જાણતો નથી એવી રીતે ઘટાદિ જડપદાર્થોમાં પણ પોતાપણાનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે એમ જો તમે કહો તો તે જડ પદાર્થોમાં અધિદાનરૂપ આત્માની ત્રતા હોવાથી તે જડપદાર્થોમાં પણ ભલે પોતાપણું એ શબ્દનો પ્રયોગ થાય, તેથી અમારા સિદ્ધાંતમાં કોઈ પણ પ્રકારે હાનિ પહોંચતી નથી. ૪૪

એ ઘટાદિક જડપદાર્થોમાં પણ આત્મા રહેલો છે તો પછી આ ચેતન અને આ જડ એવો ભેદ શા કારણથી થાય છે એવી જો તમે શંકા કરો તો તેનું સમાધાન સાંભળો:—

ચેતનાચેતનમિદા કૂટસ્થાત્મકૃતા ન હિ ।

કિં તુ બુદ્ધિકૃતાભાસકૃતૈવેત્યવગમ્યતામ્ ॥ ૪૫ ॥

ચેતનાચેતનમિદા કૂટસ્થાત્મકૃતા ન હિ, કિં તુ બુદ્ધિકૃતાભાસકૃતા એવં ઇતિ અવગમ્યતામ્ ॥

લોકમાં ચેતન અને જડનો જે ભેદ કહેવાય છે તે ભેદ કૂટસ્થરૂપ આત્માએ કરેલો નથીજ; પરંતુ તે ભેદ બુદ્ધિમાં પડેલા ચેતનના આંભાસે

જ કરેલો છે એમ જાણવું, અર્થાત્ જે પદાર્થમાં બુદ્ધિ અને ચિદાભાસ હોય તે પદાર્થ ચેતન કહેવાય છે, અને જે પદાર્થમાં બુદ્ધિ અને ચિદાભાસ ન હોય તે પદાર્થ જડ કહેવાય છે. એવી રીતે ચિદાભાસના સફલાવવડે પ્રાણીઓ ચેતન અને ચિદાભાસના અસફલાવવડે ઘટાદિ જડ કહેવાય છે એમ જાણવું. ૪૫
ચેતન અને જડ એ બંને કૃતસ્થરૂપ આત્મામાં જમવડે કલ્પાયેલ છે એમ જાણાવે છે:--

यथा चेतन आभासः कूटस्थे भ्रांतिकल्पितः ।

अचेतनो घटादिश्च तथा तत्रैव कल्पितः ॥ ૪૬ ॥

यथा चेतनः आभासः कूटस्थे भ्रांतिकल्पितः, तथा च अचेतनः घटादिः तत्र एव कल्पितः ॥

જેમ ચેતનરૂપ ચિદાભાસ કૃતસ્થરૂપ આત્મામાં જમથી કલ્પાયેલો છે તેમજ જડ ઘટાદિ પદાર્થ પણ ત્યાંજ એટલે કૃતસ્થમાજ જમવડે કલ્પાયેલો છે. ૪૬
જો સ્વપ્ણાને અને આત્મપ્ણાને એક માનવામાં આવે તો પછી તેપણા ઇત્યાદિને પણ આત્મપ્ણાની પ્રાપ્તિ થશે એવી વાદીની શકા લઈ સિદ્ધાંતી તેનું નીચેના જે શ્લોકવડે સમાધાન કરે છે:--

तत्तेदंते अपि स्वत्वमिव त्वमहमादिषु ।

सर्वत्रानुगते तेन तयोरप्यात्मतेति चेत् ॥ ૪૭ ॥

ते आत्मत्वेऽप्यनुगते तत्तेदंते ततस्तयोः ।

आत्मत्वं नैव संभाव्यं सम्यक्त्वादेर्यथा तथा ॥ ૪૮ ॥

स्वत्वं इव त्वમહમાદિષુ सर्वत्र તત્તેદંતે અપિ અનુગતે, તેન તયોઃ અપિ આત્મતા ઇતિ ચેત્, તે તત્તેદંતે આત્મત્વે અનુગતે અપિ, તતઃ યથા સમ્યક્ત્વાદેઃ તથા તયોઃ આત્મત્વં ન સંભાવ્યં એવ ॥

સ્વપ્ણાની પેઠે તું હું ઇત્યાદિ સર્વસ્થલે તેપણું અને આપણું એ પણ સંબધ પાત્રીને રહેલાં છે તે કારણવડે તે બંનેનું પણ આત્મપણું છે એમ જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન ચાંલેજો.

તે તેપણું અને આપણું આત્મપણામા સંબધ પાત્રીને રહેલાં છે તેપણું જેમ સમ્યક્પણા આદિનું આત્મપણું સ્વીકારવામાં આવતું નથી તેમ તે બંનેનું આત્મપણું સંભાવના કરવાયોગ્ય નથીજ.

સ્વપણું માત્ર આત્મામાંજ રહે છે, અને તેપણું તથા આપણું આત્મામાં

અને અનાત્મામાં પણ રહે છે, તેથી જેમ સારાપણાનું અને નકારાપણાનું આત્મપણું સ્વીકારવામાં આવતું નથી તેમ તેપણાનું અને આપણાનું પણ આત્મપણું સ્વીકારવામાં આવતું નથી. ૪૭-૪૮

તેપણું અને આપણું ઇત્યાદિ એકબીજાનાં વિરોધી છે એમ લોકવ્યવહારને જણાવી સિદ્ધ કરે છે.—

તત્ત્વેદંતે સ્વતાન્યત્વે ત્વંતાહંતે પરસ્પરમ્ ।

પ્રતિદ્વંદ્વિતયા લોકે પ્રસિદ્ધે નાસ્તિ સંશયઃ ॥ ૪૯ ॥

તત્ત્વેદંતે સ્વતાન્યત્વે [ચ] ત્વંતાહંતે પરસ્પરં પ્રતિદ્વંદ્વિતયા લોકે પ્રસિદ્ધે, [અત્ર] સંશયઃ ન અસ્તિ ॥

તેપણું અને આપણું, સ્વપણું અને બીજાપણું તથા તુંપણું અને હુંપણું એ શબ્દો પરસ્પર એકબીજાના વિરોધીપણાવડે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, એમાં સંશય નથી. ૪૯

એમ હોવાથી અન્યપણાનો વિરોધી સ્વયશબ્દ છે, અને તુંપણાનો વિરોધી અહંશબ્દ છે એમ જણાવે છે:—

અન્યતાયાઃ પ્રતિદ્વંદ્વી સ્વયં કૂટસ્થ ઇપ્યતામ્ ।

ત્વંતાયાઃ પ્રતિયોગ્યેવોઽહમિત્યાત્મનિ કલ્પિતઃ ॥ ૫૦ ॥

અન્યતાયાઃ પ્રતિદ્વંદ્વી સ્વયં કૂટસ્થઃ ઇપ્યતામ્, ત્વંતાયાઃ પ્રતિયોગી एषઃ અહં ઇતિ આત્મનિ કલ્પિતઃ ॥

બીજાપણાનો સામાવળીઓ સ્વયશબ્દનો અર્થ કૂટસ્થ છે એમ સમજવું, અને તુંપણાનો સામાવળીઓ આ હુંશબ્દનો અર્થ (ચિદાભાસ) આત્મામાં દેખાયેલો છે. ૫૦

હુંપણાનો અને સ્વપણાનો ભેદ છતાં પણ અસાનને લીધે લોકો તેને જાણી શકતા નથી એમ કહે છે.—

અહંતાસ્વત્વયોર્ભેદે રૂપ્યતેદંતયોરિવ ।

સ્પષ્ટેઽપિ મોહમાપન્ના એકત્વં પ્રતિપેદિરે ॥ ૫૧ ॥

રૂપ્યતેદંતયોઃ ઇવ અહંતાસ્વત્વયો. ભેદે સ્પષ્ટે અપિ મોહં આપન્નાઃ [જીવાઃ તયોઃ] એકત્વં પ્રતિપેદિરે ॥

આ રૂપું છે એમા રૂપાપણાની ચેઠે અને આપણાની ચેઠે હુંપણાનો (ચિદાભાસનો) અને સ્વપણાનો (કૂટસ્થનો) ભેદ સ્પષ્ટ છતાં પણ અવિવેકને માત્ર થયેલા મનુષ્યો તે બંનેનું એકપણું માનવા લાગ્યા છે. ૫૧

હુંપણના અને સ્વપણના એકપણની બ્રાંતિ મનુષ્યને શાથી થાય છે તે જણાવે છે:—

તાદાત્મ્યાધ્યાસ एवात्र पूर्वोक्ताविद्यया कृतः ।

अविद्यायां निवृत्तायां तत्कार्यं विनिवर्तते ॥ ૫૨ ॥

અત્ર પૂર્વોક્તાવિદ્યાયા કૃતઃ તાદાત્મ્યાધ્યાસઃ એવ [કારણં,] અવિદ્યાયાં નિવૃત્તાયાં તત્કાર્યં [અપિ] વિનિવર્તતે ॥

હુંપણના ને સ્વપણના એકપણની બ્રાંતિમાં પૂર્વે આ પ્રકરણના પચીસમા શ્લોકમાં જણાવેલી અવિદ્યાવડે ઉપજેલો જીવના અને કૃતસ્થના એકપણનો ભ્રમ જ કારણ છે. અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી તેના કાર્યરૂપ ને તે બંનેના એકપણનો ભ્રમ તે પણ સારી રીતે નિવૃત્ત થાય છે. પર

આત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે અવિદ્યાદિની નિવૃત્તિ થાય છે, પણ વિક્ષેપની નિવૃત્તિ તો પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થયેજ થાય છે એમ જણાવે છે:—

अविद्यावृत्तितादात्म्ये विद्ययैव विनश्यतः ।

વિક્ષેપસ્ય સ્વરૂપં તુ પ્રારબ્ધક્ષયમીક્ષતે ॥ ૫૩ ॥

અવિદ્યાવૃત્તિતાદાત્મ્યે વિદ્યાયા એવ વિનશ્યતઃ, [કિં] તુ વિક્ષેપસ્ય સ્વરૂપં પ્રારબ્ધક્ષયં ઈક્ષતે ॥

અવિદ્યાના કાર્યરૂપ આવરણ અને કૃતસ્થના ને જીવના એકપણની બ્રાંતિ એ બંને આત્મજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાવડેજ ચારી રીતે નિવૃત્ત થાય છે, પરંતુ દેહાદિરૂપે પ્રતીત થતા વિક્ષેપનું સ્વરૂપ તો પ્રારબ્ધકર્મના નાશની વાટ જીએ છે, અર્થાત આવરણ અને કૃતસ્થના ને જીવના એકપણની બ્રાંતિ દૂર થયા છતાં પ્રારબ્ધકર્મના સહભાવથી આત્મજ્ઞાનીનાં શરીર આદિ નિવૃત્ત થતાં નથી, પણ તેમના પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિપર્યંત તે વિદ્યમાન રહે છે. ૫૩

પ્રારબ્ધકર્મ વિક્ષેપનું નિમિત્તકારણ છે, અને અવિદ્યા એ વિક્ષેપનું ઉપાદાનકારણ છે, તો જ્ઞાનવડે અવિદ્યારૂપ ઉપાદાનકારણ નાશ થયા પછી તેના કાર્યરૂપ વિક્ષેપ કેવી રીતે રહે ? એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે —

उपादाने विनष्टेऽपि क्षणं कार्यं प्रतीक्षते ।

इत्याहुस्तार्किकास्तद्वदस्माकं किं न संभवेत् ॥ ૫૪ ॥

ઉપાદાને વિનષ્ટે અપિ કાર્યં જ્ઞાનં પ્રતીક્ષતે इति तार्किकाः आहुः, तद्वत् अस्माकं किं न संभवेत् ? ॥

ઉપાદાનકારણનો નાશ થયા પછી પણ તેનું કાર્ય એક ક્ષણ પોતાના નાશની વાટ જુએ છે, અર્થાત્ તેટલો સમય ટકી રહે છે એમ તાર્કિકો (ન્યાયદર્શનને અને વૈશેષિકદર્શનને માનનારા) કહે છે, તેની પેઠે અમારાં પક્ષમાં તે કેમ ન સંભવે? અર્થાત્ તાર્કિકોના મતપ્રમાણે અમારા સિદ્ધાંતમાં પણ અવિધારૂપ ઉપાદાનકારણનો નાશ થયા છતાં પણ તેના કાર્યમૂલ દેહાદિરૂપ વિશેષ પ્રારબ્ધકર્મના જલથી વિદ્યમાન રહે છે. ૫૪

તાર્કિકો ઉપાદાનકારણનો નાશ થયા પછી કાર્ય માત્ર એક ક્ષણ રહે છે એમ કહે છે, અને તમારે આ દેહાદિરૂપ વિશેષ તો લાંબો સમય રહે છે તેથી તમારા કથનનું તેમના કથનની સાથે સરખાપાતું કેવી રીતે સંભવી શકે? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

તંતૂનાં દિનસંખ્યાનાં તૈસ્તાદ્દક્ષણં ઈરિતઃ ।

અમસ્યાસંખ્યકલ્પસ્ય યોગ્યઃ ક્ષણં હ્રેખ્યતામ્ ॥ ૫૫ ॥

તૈઃ દિનસંખ્યાનાં તંતૂનાં તાદ્દક્ષણં ઈરિતઃ, હ્રે અસંખ્યકલ્પસ્ય અમસ્ય યોગ્યઃ ક્ષણં હ્રેખ્યતામ્ ॥

તેઓએ (તાર્કિકોએ) જેના દિવસોની સખ્યા ગણી શકાય એવા તાંતણાઓનો તેવા પ્રકારનો એક ક્ષણ કહ્યો છે, તો અહીં એટલો અમારા સિદ્ધાંતમાં જેની સખ્યા ન ગણી શકાય એટલા પ્રહ્લાના દિવસોથી ચાલી આવેલી ભ્રાંતિને માટે ઘટે એટલા ક્ષણો તમારે અગીકાર કરવા જોઈએ, અર્થાત્ પટના ઉપાદાનકારણરૂપ તંતુની ઉત્પત્તિ થોડાજ સમયમાં થયેલી છે, છતાં તાર્કિકોએ તે તાંતણાઓના નાશપછી તેના કાર્યરૂપ પટનું એક ક્ષણ રહેલું થાય છે એમ માનેલ છે, તો અમારા સિદ્ધાંતમાં અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત થયેલી ભ્રાંતિરૂપ અવિદ્યાનો નાશ થયા પછી પણ તેનું કાર્ય જે દેહાદિરૂપ વિશેષ તે લાંબો સમયસુધી રહે તે ચોક્કસ છે. ૫૫

અમારું ઉપરની રીતનું માનવું શ્રુતિ આદિને અનુકૂલ છે એમ જણાવે છે:—

વિના ક્ષોદક્ષમં માનં તૈર્વૃથા પરિકલ્પ્યતે ।

શ્રુતિયુક્ત્યનુભૂતિભ્યો વદતાં કિં નુ દુઃશકમ્ ॥ ૫૬ ॥

તઃ ક્ષોદક્ષમં માનં વિના વૃથા પરિકલ્પ્યતે, શ્રુતિયુક્ત્યનુભૂતિભ્યઃ વદતાં [નઃ] ક નુ દુઃશકમ્ ? ॥

તે તાર્કિકોએ સુકિતને સહન કરી શકે એવા પ્રમાણવિના કારણના નાશપછી કાર્ય એક ક્ષણ રહે છે એવી ઉપર જણાવેલી મિથ્યા કલ્પના

કરેલી છે, અને ઉપનિષદનાં વચનો, યુક્તિ અને વિદ્વાનોનો અનુભવ એ ત્રણ-
વડે અવિદ્યાનો નાશ થયા પછી પ્રારબ્ધકર્મનો ક્ષય થતાંસુધી આત્મજ્ઞાનીનું
શરીર રહે છે એમ કહેનારા અમારા પદ્યમાં અસમ્યક્તેવું શું છે ?

“તસ્ય તાવદેષ ચિરં શાવન્ન વિમોક્ષયેડ્ય સંપત્સ્યે” (તે આત્મજ્ઞાની
પુરુષને શરીરની અત્યંતનિવૃત્તિરૂપ વિદેહયુક્તિ થવામાં ત્યાંસુધીનીજ વાર છે
કે જ્યાંસુધી તેઓ પ્રારબ્ધકર્મથી મોકળા થતા નથી, પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ
થયા પછી તે વિદેહકેવલ્યને પામે છે,) એ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદની શ્રુતિ, અને
કુભારે આકાશને આપેલા વેગ સમાપ્ત થાય નહિ ત્યાંસુધી તે આકાશ ક્યાં
કરે છે એ યુક્તિ, તથા આત્મજ્ઞાની મનુષ્યોને પોતાની જીવન્મુક્તિનો પોતાને
થતો અનુભવ આ ત્રણવડે સિદ્ધ થાય છે કે અવિદ્યારૂપ ઉપાદાનકારણની
નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ તેના કાર્યરૂપ દેહાદિક વિદ્વેષ તેમના પ્રારબ્ધકર્મની
સમાપ્તિ થતાંસુધી રહી શકે છે. તાર્કિકોનું કહેવું પ્રમાણ અને યુક્તિવિનાનું
છે, અને અમારું કહેવું તો શાસ્ત્રપ્રમાણવાળું, યુક્તિવાળું અને આત્મજ્ઞાનીના
અનુભવવાળું છે. ૫૬

હવે તાર્કિકોની સાથેનો વિવાદ ધંધ કરી ચાલતો પ્રસંગ કહે છે:—

આસ્તાં દુસ્તાર્કિકૈઃ સાકં વિવાદઃ પ્રકૃતં બ્રુવે ।

સ્વાહમોઃ સિદ્ધમેકત્વં કૂટસ્થપરિણામિનોઃ ॥ ૫૭ ॥

દુસ્તાર્કિકૈઃ સાકં વિવાદઃ આસ્તાં, પ્રકૃતં બ્રુવે, કૂટસ્થપરિણામિનોઃ
સ્વાહમોઃ એકત્વં સિદ્ધમ્ ॥

કુતાડિકોની સાથેનો વિવાદ હવે આટલેથીજ ધંધ રહો. હવે ચાલતો વિષય
કહું છું. કૂટસ્થરૂપ આત્મા અને પરિણામિરૂપ ત્રિદાલાસ જે સ્વ અને અહં
એવા શબ્દોવડે કહેલા છે તે બંનેનું એકપણું પ્રાંતિવડે સિદ્ધ થયું. ૫૭

કૂટસ્થનું અને ત્રિદાલામનું એકપણું પ્રાંતિવડે ઉપજ્યુ છે એમ કેટલાક
મનુષ્યોને શામાટે સમજાતું નથી એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:—

‘આમ્યંતે પંડિતમન્યાઃ સર્વે લૌકિકતૈર્થિકાઃ ।

અનાદત્ય શ્રુતિં મૌર્હ્યાત્કેવલાં યુક્તિમાશ્રિતાઃ ॥ ૫૮ ॥

મૌર્હ્યાત્ શ્રુતિં અનાદત્ય કેવલાં યુક્તિ આશ્રિતાઃ પંડિતમન્યાઃ સર્વે
લૌકિકતૈર્થિકાઃ આમ્યંતે ॥

મૂખાંધથી ઉપનિષદનાં વચનનો અનાદર કરીને માત્ર એકલી યુક્તિનો

આશ્રય કરનારા અને પોતાને પડિત માનનારા સર્વે શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના મનુષ્યો અને વેદવિરુદ્ધદર્શનને અનુસરનારાઓ બ્રાંતિને વશ થાય છે, એટલે તેમને કૂટસ્થનું અને જીવનું એકપણું બ્રાંતિવડે ઉપજેલું છે એમ સમજાતું નથી. ૫૮

ઉપનિષદનાં વચનોનો આશ્રય કરનારા કેટલાક મનુષ્યોને પણ ઉપરની વાત કેમ સમજાતી નથી એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

पूर्वापरपरामर्शविकलास्तत्र केचन ।

वाक्याभासान्स्वस्वपक्षे योजयंत्यप्यलज्जया ॥ ૫૯ ॥

તત્ર કેચન પૂર્વાપરપરમર્શવિકલાઃ અલજ્જયા વાક્યાભાસાન્ અપિ સ્વસ્વ-
પક્ષે યોજયંતિ ॥

તેમા કેટલાક વાદીઓ આગળપાછળનો વિચાર કરવામાં સામર્થ્યરહિત થઇને નિર્લજ્જપણે ઉપનિષદના ગૌણવચનોને પણ મુખ્યવચન સમજીને તેને પોતપોતાના પક્ષમાં જોડે છે. ૫૯

તે વાદીઓમાં પ્રથમ માત્ર પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો આશ્રય કરનારા આર્વાક આદિના પક્ષનો અનુવાદ કરે છે:—

कूटस्थादिशरीरांतसंघातस्यात्मतां जगुः ।

लोकायताः पामराश्च प्रत्यक्षाभासमाश्रिताः ॥ ૬૦ ॥

પ્રત્યક્ષાભાસં આશ્રિતાઃ લોકાયતાઃ ચ પામરાઃ કૂટસ્થાદિશરીરાંતસંઘાતસ્ય આત્મતાં જગુઃ ॥

પ્રત્યક્ષપ્રમાણના આભાસનો આશ્રય કરીને રહેલા આર્વાકમતને માનનારા અને શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના મનુષ્યો કૂટસ્થથી માંડીને સ્થૂલશરીરપર્યંતના સમૂહનું આત્મપણું છે એમ કહે છે,

માત્ર ઇન્દ્રિયવડે થનારા પરિમિત જ્ઞાનના હેતુરૂપ જે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ તે પરપ્રત્યક્ષપ્રમાણ ન હોવાથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો આભાસ કહેવાય છે. લોકોનો મોટો ભાગ બહિર્મુખપણાવડે જેમા સ્થિતિ કરીને રહ્યો છે તે લોકાયત મત છે. એ મતને ચલાવનાર મૂલપુરુષનું નામ આર્વાક કહેવાય છે પા એટલે મહાપદેશવડે જીવનું રક્ષણ કરનારા ત્રણ વેદો, અને મરે એટલે તેની આરા નહિ માનીને તેનું અપમાન કરનારા, અર્થાત્ શાસ્ત્રનો અનાદર કરીને વર્તનારા મનુષ્યો પામર કહેવાય છે. ૬૦

તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણવાદીઓ આસ્તિક મનુષ્યોને બ્રાંતિમાં નાંખવામાટે

પોતાનો મત ઉપનિષદ્‌વડે સિદ્ધ છે એમ જણાવવા પોતાના પક્ષને અનુકૂળ એવાં શ્રુતિવચનોને પ્રમાણરૂપે જણાવે છે એમ કહે છે:—

શ્રૌતીકર્તુઃ સ્વપક્ષં તે કોશમન્નમયં તથા ।

વિરોચનસ્ય સિદ્ધાંતં પ્રમાણં પ્રતિજક્ષિરે ॥ ૬૧ ॥

સ્વપક્ષં શ્રૌતીકર્તુઃ તે અન્નમયં કોશં તથા વિરોચનસ્ય સિદ્ધાંતં પ્રમાણં પ્રતિજક્ષિરે ॥

“સ્થૂલશરીરજ આત્મા છે” એવો પોતાનો પક્ષ શ્રુતિવડે સિદ્ધ છે એમ જણાવવામાટે તેઓ અન્નમયકોશરૂપ સ્થૂલશરીરને પ્રતિપાદન કરનારાં ઉપનિષદ્‌નાં વચનોને તથા ઉપનિષદ્‌માં જણાવેલા વિરોચનના સિદ્ધાંતને પ્રમાણરૂપે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જણાવે છે. ૬૧

હવે એ પક્ષમાં રહેલા દોષને જણાવી ખીલ આવાંકોના મતને કહે છે:—

જીવાત્મનિર્ગમે દેહમરણસ્યાન્ન દર્શનાત્ ।

દેહાતિરિક્ત એવાત્મેત્યાદુર્લોકાયતાઃ પરે ॥ ૬૨ ॥

અન્ન જીવાત્મનિર્ગમે દેહમરણસ્ય દર્શનાત્ આત્મા દેહાતિરિક્તઃ એવં ઇતિ પરે લોકાયતાઃ આદુઃ ॥

આ લોકમાં સ્થૂલશરીરમાંથી જીવાત્મા નીકળી ગયા પછી સ્થૂલશરીરના મરણપૂર્વ દર્શન થાય છે તેથી આત્મા સ્થૂલશરીરથી ભિન્નજ છે એમ ખીલ આવાંકો કહે છે. ૬૨

સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન તમારો આત્મા કેવી રીતનો છે એમ કોઈ શંકા કરે તો તેઓ તેનું નીચે પ્રમાણે સમાધાન કરે છે:—

પ્રત્યક્ષત્વેનાભિમતાઽહંધીર્દેહાતિરેકિણમ્ ।

ગમયેદિંદ્રિયાત્માનં વચ્મીત્યાદિપ્રયોગતઃ ॥ ૬૩ ॥

પ્રત્યક્ષત્વેન અભિમતા અહંધીઃ [એવં] દેહાતિરેકિણં ઇન્દ્રિયાત્માનં વચ્મીત્યાદિપ્રયોગતઃ ગમયેત્ ॥

પ્રત્યક્ષપણવડે માનેલી હું એવી ખુદ્ધિ (એવું જ્ઞાન) સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન ઇન્દ્રિયરૂપ આત્માને હું બોલું છું ઇત્યાદિ શબ્દોના પ્રયોગથી જણાવે છે.

જેમાં હું એવું જ્ઞાન રહું હોય તે આત્મા કહેવાય. હું બોલું છું, હું જોઉં છું, હું સાંભળું છું ઇત્યાદિ લોકોમાં બોલાતાં વાક્યોથી હું એ શબ્દવડે ઇન્દ્રિયોનો બોધ થાય છે, માટે ઇન્દ્રિયો આત્મા છે એમ ઇન્દ્રિયોને આત્મા માનનારા આવાંકોનું કહેવું છે. ૬૩

જક ઇદ્રિયો કેવી રીતે આત્મા હોઈ શકે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આપે છે:—

વાગાદીનામિંદ્રિયાણાં કલહઃ શ્રુતિષુ શ્રુતઃ ।

તેન ચૈતન્યમેતેપામાત્મત્વં તત્ત એવ હિ ॥ ૬૪ ॥

શ્રુતિષુ વાગાદીનાં ઇંદ્રિયાણાં કલહઃ શ્રુતઃ, તેન એતેપાં ચૈતન્યં, તત્ત એવ હિ આત્મત્વં [ચ અસ્તિ] ॥

ઉપનિષદોમા વાણી આદિ ઇદ્રિયોનો વિવાદ સાબળ્યો છે. એવડે તે વાણી આદિ ઇદ્રિયોનું ચેતનપણું છે, ને તેથીજ ઇદ્રિયોનું આત્મપણું સિદ્ધ થાય છે.

છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમા અને બૃહદારણ્યક આદિ ઉપનિષદમા “આપણામા શ્રેષ્ઠ કોણ છે ?” એવો ઇદ્રિયોનો પરસ્પર વિવાદ વર્ણવેલો છે. એવો વિવાદ ઇદ્રિયોનું ચેતનપણું માનીએ તોજ ચલવી શકે, માટે ઇદ્રિયોનું આત્મપણું છે એમ શ્રુતિઓના વચનોથી સિદ્ધ થાય છે, એ પ્રમાણે તે આવાકો આસ્તિકોને ખાંતિ ઉપભવવા કહે છે. ૬૪

હવે તેના મતનું નિરાકરણ કરી અન્ય મતનું નીચેના બે શ્લોકોવડે કથન કરે છે:—

હૈરણ્યગર્ભાઃ પ્રાણાત્મવાદિનસ્ત્વેવમૂચિરે ।

ચક્ષુરાદ્યક્ષલોપેઽપિ પ્રાણસત્ત્વે તુ જીવતિ ॥ ૬૫ ॥

પ્રાણો જાગર્તિ સુપ્તેઽપિ પ્રાણશ્રૈષ્ઠ્યાદિકં શ્રુતમ્ ।

કોશઃ પ્રાણમયઃ સમ્યગ્વિસ્તરેણ પ્રપંચિતઃ ॥ ૬૬ ॥

પ્રાણાત્મવાદિનઃ હૈરણ્યગર્ભાઃ તુ એવ ડચિરે-ચક્ષુરાદ્યક્ષલોપે અપિ પ્રાણસત્ત્વે તુ જીવતિ [તથા] સુપ્તે અપિ પ્રાણઃ જાગર્તિ [ચ] પ્રાણશ્રૈષ્ઠ્યાદિકં શ્રુતં, પ્રાણમયઃ કોશઃ [શ્રુતિષુ] સમ્યક્ વિસ્તરેણ પ્રપંચિતઃ ॥

જેઓ પ્રાણને આત્મા માનનારા અને હિરણ્યગર્ભને પરમાત્મા માની તેમની ઉપાસના કરનારા છે તેઓ તો આવી રીતે કહે છે:—“નેત્રાદિ ઇદ્રિયોનો નાશ થયા છતાં પણ પ્રાણના સદ્ભાવથી પ્રાણીઓ જીવતા રહે છે, તથા સુષુપ્તિમાં પણ પ્રાણ ચેતાનું કામ કરતો હોય છે, વળી ઉપનિષદમા પ્રાણનું શ્રેષ્ઠપણું તથા જ્યેષ્ઠપણું પણ માંલજવામા આવે છે, અને પ્રાણરૂપ પ્રાણમયકોશ ઉપનિષદમા સારી રીતે વિસ્તારવડે વર્ણવ્યો છે તેથી પ્રાણજ આત્મા છે, ઇદ્રિયો આત્મા નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે.” ૬૫-૬૬

હવે મનને આત્મા માનનારનો પક્ષ જણાવે છે:—

મન આત્મેતિ મન્યંત ઉપાસનપરા જનાઃ ।

પ્રાણસ્યામોક્તતા સ્પષ્ટા મોક્તૃત્વં મનસસ્તતઃ ॥ ૬૭ ॥

ઉપાસનપરાઃ જનાઃ મનઃ આત્મા ઇતિ મન્યંતે, પ્રાણસ્ય અમોક્તૃતા સ્પષ્ટા,
તતઃ મનસઃ મોક્તૃત્વમ્ ॥

દેવની ઉપાસના કરવામાં તત્પર થયેલા કેટલાક મનુષ્યો મન આત્મા છે એમ માને છે. પ્રાણ જડ હોવાથી તેનું અમોક્તાપાત્રું હોવાનું છે, તેથી મનનું મોક્તાપાત્રું છે.

તેઓ કહે છે કે:—“શરીર, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણ આમાંનું કોઈ મોક્તા નથી, કેમકે તેઓ જડ છે, અને મન જ્ઞાનસ્વભાવવાળું હોવાથી મોક્તા છે, તેથી અમે મનને આત્મા માનીએ છીએ.” ૬૭

મન આત્મા છે એમાં શુદ્ધિ અને શુદ્ધિનું પ્રમાણ બતાવે છે:—

મન एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

શ્રુતો મનોમયઃ કોશસ્તેનાત્મેતીરિતં મનઃ ॥ ૬૮ ॥

મનઃ एव मनुष्याणां बंधमोक्षयोः कारणं, મનોમયઃ કોશઃ શ્રુતઃ, તેન મનઃ
આત્મા ઇતિ ઈરિતમ્ ॥

મનજ મનુષ્યોના બંધનું અને મોક્ષનું કારણ છે, તૈત્તિરીય—ઉપનિષદમાં મનોમયકોશ સાંક્ષીય છે, તે કારણથી મન આત્મા છે એમ અમે કહ્યું છે.

શબ્દાદિ વિષયોમાં અને તેનાં સાધનોમાં આસક્તિવાળું મન જીવના બંધનને હેતુ થાય છે, અને વિષયોમાં તથા તેનાં સાધનોમાં વૈરાગ્યવાળું મન જીવના મોક્ષને હેતુ થાય છે. એવી રીતે મનુષ્યોનું મનજ તેના બંધમાં ને મોક્ષમાં હેતુ છે એ શુદ્ધિથી અને કૃષ્ણચતુર્વેદની તૈત્તિરીય—ઉપનિષદમાં મનોમયકોશનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી અમે મન આત્મા છે એમ કહ્યું છે. ૬૮

હવે ક્ષણિકવિજ્ઞાનને આત્મા માનનારા યોગાચારનો મત જણાવે છે:—

विज्ञानमात्मेति पर आहुः क्षणिकवादिनः ।

યતો વિજ્ઞાનમૂલત્વં મનસો ગમ્યતે સ્ફુટમ્ ॥ ૬૯ ॥

યતઃ મનસઃ વિજ્ઞાનમૂલત્વં સ્ફુટં ગમ્યતે, [તતઃ] પરે ક્ષણિકવાદિનઃ વિજ્ઞાનં
આત્મા ઇતિ આહુઃ ॥

જે કારણથી મનનું વિજ્ઞાનમૂલત્વનું (વિજ્ઞાન જેનું કારણ છે એવાપણું)

સ્પષ્ટ જણાય છે તે કારણથી બીજા ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીઓ વિજ્ઞાન એટલે ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામનારી બુદ્ધિ આત્મા છે એમ કહે છે.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીઓ શ્રીબુદ્ધના મતને માનનારા છે. એ મતની પ્રવૃત્તિ કરનારનું નામ યોગાચાર છે. તેઓ માને છે કે મનની ઉત્પત્તિ ક્ષણિકવિજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિમાંથી થાય છે તેથી ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામનારી બુદ્ધિજ આત્મા છે. બુદ્ધિના કાર્યરૂપ મન આત્મા નથી. ૬૯

વિજ્ઞાન કારણ છે, અને મન કાર્ય છે, એ વાતને તેઓ નીચેના બે શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે:—

અહંવૃત્તિરિદંવૃત્તિરિત્યંતઃકરણં દ્વિધા ।

વિજ્ઞાનં સ્યાદહંવૃત્તિરિદંવૃત્તિર્મનો ભવેત્ ॥ ૭૦ ॥

અહંપ્રત્યયવીજત્વમિદંવૃત્તેરિતિ સ્ફુટમ્ ।

અવિદિત્વા સ્વમાત્માનં વાહ્યં વેત્તિ ન તુ ક્વચિત્ ॥ ૭૧ ॥

અહંવૃત્તિઃ [ચ] રિદંવૃત્તિઃ રિતિ અંતઃકરણં દ્વિધા, વિજ્ઞાનં અહંવૃત્તિઃ સ્યાત્, મનઃ રિદંવૃત્તિઃ ભવેત્ ॥ રિદંવૃત્તેઃ અહંપ્રત્યયવીજત્વં રિતિ સ્ફુટમ્, તુ સ્વં આત્માનં અવિદિત્વા વાહ્યં ક્વચિત્ ન વેત્તિ ॥

હું એવી વૃત્તિવાળું અને આ એવી વૃત્તિવાળું એમ અતઃકરણ બે પ્રકારનું છે. તેમાં વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) હું એવી વૃત્તિ છે, અને મન આ એવી વૃત્તિ છે. આ એવી વૃત્તિનું કારણપણું હું એવી વૃત્તિમાં છે આ વાત સ્પષ્ટ છે, કેમકે ચોતાના સ્વરૂપને નહિ જાણીને મનુષ્ય બહારના પદાર્થને ઠઠીપણે જાણતો નથી.

મનુષ્યના અતઃકરણમાં હું એવી વૃત્તિનો ઉદય થયા વિના બહારના પદાર્થને વિષય કરનારી આ એવી વૃત્તિનો ઉદય થતો નથી તેથી હું એવી વૃત્તિરૂપ બુદ્ધિ આ એવી વૃત્તિરૂપ મનનું કારણ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ૭૦-૭૧

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી વિજ્ઞાનના ક્ષણિકપણાનો હેતુ બતાવે છે:—

ક્ષણે ક્ષણે જન્મનાશાવહંવૃત્તેર્મિતૌ યતઃ ।

વિજ્ઞાનં ક્ષણિકં તેન સ્વપ્રકાશં સ્વતો મિતેઃ ॥ ૭૨ ॥

યતઃ ક્ષણે ક્ષણે અહંવૃત્તેઃ જન્મનાશૌ મિતૌ તેન વિજ્ઞાનં ક્ષણિકં, સ્વતઃ મિતેઃ સ્વપ્રકાશમ્ ॥

જે કારણથી ક્ષણે ક્ષણે હું એવી વૃત્તિના ઉત્પત્તિ અને નાશ મનુષ્યોના જાણવામાં આવે છે તે કારણથી વિજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ ક્ષણમાત્ર રહેનારી છે. તે

બુદ્ધિ બીજાના સાહાય્યવિના પોતાથી પોતાને જાણે છે તેથી તે બુદ્ધિ સ્વપ્રકાશ છે. ૭૨

શ્રુતિમાં પણ વિજ્ઞાનમયકોશ જીવાત્મા છે એમ કહ્યું છે એમ તે જણાવે છે:-

વિજ્ઞાનમયકોશોઽયં જીવ इत्यागमा जगुः ।

सर्वसंसार एतस्य जन्मनाशसुखादिकः ॥ ७३ ॥

અર્થે વિજ્ઞાનમયકોશઃ જીવઃ इति આગમાઃ જગુઃ, જન્મ-નાશ-સુખાદિકઃ સર્વસંસારઃ एतस्य [एव] ॥

આ વિજ્ઞાનમયકોશ જીવાત્મા છે એમ ઉપનિષદો કહે છે. જન્મ, મરણ અને મુખાર્થિક સર્વ સંસાર આ વિજ્ઞાનમયકોશનોજ (જીવનોજ) છે.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદીઓ ઉપનિષદોને પ્રમાણ માનતા નથી, છતાં અહીં તૈત્તિરીયોપનિષદમાં કહેલા વિજ્ઞાનમયકોશને પોતે માને છે એમ જે જણાવ્યું છે તે માત્ર વેદમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓને પોતાના મતમાં વિશ્વાસ ઉપજાવવા માટે છે. ૭૩

હવે શૂન્યવાદી માધ્યમિકનો મત જણાવે છે:-

विज्ञानं क्षणिकं नात्मा विद्युदभ्रनिमेषवत् ।

अन्यस्यानुपलब्धत्वाच्छून्यं माध्यमिका जगुः ॥ ७४ ॥

વિદ્યુત્-અભ્ર-નિમેષવત્ ક્ષણિકં વિજ્ઞાનં આત્મા ન, અન્યસ્ય [ચ કસ્યચિત્] અનુપલબ્ધત્વાત્ માધ્યમિકાઃ શૂન્યં જગુઃ ॥

વીજળી, વાદળાં અને આંખના વીંથાવાની પેઠે ક્ષણમાત્ર રહેનારું વિજ્ઞાન (ક્ષણિક બુદ્ધિ) આત્મા નથી, અને વિજ્ઞાનથી ભિન્ન અન્ય કોઈની પ્રતીતિ ન થવાથી શૂન્યવાદી માધ્યમિકો (શ્રીબુદ્ધના શૂન્યવાદને અનુસરનારાઓ) શૂન્ય આત્મા છે એમ કહે છે. ૭૪

આ વાત શ્રુતિમાં પણ કહી છે એમ તેઓ પોતાનો મત શ્રુતિને અનુકૂલ છે એવું જણાવવા આસ્તિકોને કહે છે:-

असदेवेदमित्यादाविदमेव श्रुतं ततः ।

ज्ञानज्ञेयात्मकं सर्वं जगद्भ્રાંતિપ્રકल्पितम् ॥ ७५ ॥

“ અસત્ એવં ઇદં ” इत्यादौ इदं एव श्रुतं, ततः ज्ञानज्ञेयात्मकं सर्वं जगद् भ्रान्तिप्रकल्पितम् ॥

જેથી “ આ જગત્ ઉત્પત્તિની પૂર્વે અસતજ (શૂન્યજ) હતું ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં (છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં) આ શૂન્યજ જગત્કારણ છે એવુંજ સાંભળ્યું

જે તેથી જ્ઞાનરૂપ (ઇદ્રિયો ને અંતઃકરણરૂપ) અને જ્ઞાનના વિષય જ્ઞેયરૂપ (દૃશ્યવિષયોરૂપ) એવું સર્વ જગત્ શૂન્યમાં ભ્રાંતિવડેજ કદપેલું છે, માટે શૂન્ય એ આત્મા છે.

કેટલાક આવાકે અન્નમયકોશને આત્મા માને છે, પ્રાણોપાસકો પ્રાણમય-કોશને આત્મા માને છે, કેટલાક ઉપાસકો મનોમયકોશને આત્મા માને છે, ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી બોદ્ધો ક્ષણિકવિજ્ઞાનને (જુદિને-વિજ્ઞાનમયકોશને) આત્મા માને છે, અને શૂન્યવાદીઓ બહુધા આનંદમયકોશને આત્મા માને છે. આ પાંચ કોશો આત્મા નથી, કેમકે તે કોશો આત્મા નથી એમ તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં તે તે કોશનું પ્રથમ આત્મપણું નિરૂપણ કરીને પછી તેનું ખંડન કરેલું છે. વાદીઓએ પોતા-પોતાનો મત સિદ્ધ કરવામાટે જે જે શ્રુતિઓ જણાવેલી છે તે તે શ્રુતિઓનું ખંડન પણ તેજ સ્થલે શ્રુતિએ પોતેજ કરેલું છે તેથી તે કોશો આત્મા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭૫

હવે શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામી શૂન્યવાદી માધ્યમિકના મતનું નીચેના શ્લોકથી ખંડન કરે છે:—

નિરધિષ્ઠાનવિભ્રાંતેરભાવાદાત્મનોઽસ્તિતા ।

શૂન્યસ્યાપિ સસાક્ષિત્વાદન્યથા નોક્તિરસ્ય તે ॥ ૭૬ ॥

નિરધિષ્ઠાનવિભ્રાંતેઃ અભાવાત્ આત્મનઃ અસ્તિતા [સિદ્ધયતિ, તયા] શૂન્યસ્ય અપિ સસાક્ષિત્વાત્ [તત્સિદ્ધિઃ,] અન્યથા તે અસ્ય યુક્તિઃ ન [સંભવતિ] ॥

અધિષ્ઠાનવિના ભ્રાંતિનો અભાવ હોવાથી આત્માનું હોવાપણું સિદ્ધ થાય છે, તેમજ શૂન્યનું પણ સાક્ષીવાળાપણું હોવાથી આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય છે. બીજી રીતે તારું આનું એટલે શૂન્યનું કથન સંભવી શકતું નથી.

અભાવસ્વરૂપવાળું શૂન્ય જગતનું અધિષ્ઠાન સંભવી શકતું નથી, કેમકે જગત્રૂપી ભ્રાંતિ સદ્રૂપ અધિષ્ઠાનવાળી હોવી જોઈએ, અભાવરૂપ શૂન્યના આશ્રયવાળી ન હોવી જોઈએ. વળી શૂન્યનો સદ્ભાવ પણ તેના સાક્ષીવિના સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, એટલે શૂન્યના સાક્ષિરૂપ આત્માનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ. જો શૂન્યના સાક્ષીને માનવામાં ન આવે તો “ આ જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે તે શૂન્યરૂપ હતું ” એમ તારાથી (શૂન્યવાદીથી) કહી શકાય નહિ. ૭૬

હવે આત્માને સદ્રૂપ માનવો જોઈએ એમ કહે છે:—

અન્યો વિજ્ઞાનમયત આનંદમય આંતરઃ ।

અસ્તીત્વેવોપલબ્ધવ્ય ઇતિ વેદિકદર્શનમ્ ॥ ૭૭ ॥

વિજ્ઞાનમયતઃ આંતરઃ અન્યઃ આનંદમયઃ અસ્તિ ઇતિ એવ ઉપલબ્ધવ્યઃ ઇતિ વૈદિકદર્શનમ્ ॥

વિજ્ઞાનમયકોશની અંતર તેનાથી ભિન્ન બીજો આનંદમયકોશ છે. તે આનંદમયકોશનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ આત્મા ' છે ' એમજ બાણુવાચ્ય છે આનું વૈદિકદર્શન એટલે શ્રુતિઓનું કહેવું છે, એમ નૈયાયિકાદિ કહે છે. ૭૭

આત્માના સ્વરૂપવિષે વિવાદો જણાવીને હવે આત્માના પરિભાણવિષે વાદીઓના વિવાદ દેખાડવાનો આરંભ કરે છે:—

અણુર્મહાન્મધ્યમો વૈત્યેવં તત્રાપિ વાદિનઃ ।

વહુધા વિવદંતે હિ શ્રુતિયુક્તિસમાશ્રયાત્ ॥ ૭૮ ॥

તત્ર અપિ અણુઃ મહાન્ વા મધ્યમઃ ઇતિ એવં વાદિનઃ શ્રુતિયુક્તિસમાશ્રયાત્ વહુધા વિવદંતે હિ ॥

આત્માના પરિભાણમાં પણ આણુ, મહાન અને મધ્યમ એમ વાદીઓ ઉપનિષદનાં વચનોનો અને સુક્તિઓનો સારી રીતે આશ્રય કરીને ઘણી રીતે વિવાદ કરે છેજ.

કોઈ આત્માને પરમાણુજેવડો માને છે, કોઈ આત્માને વ્યાપક માને છે, અને કોઈ આત્માને શરીરજેવડો માને છે, તથા તેમાં શ્રુતિઓનું પ્રમાણ આપે છે, અને સુક્તિઓ પણ જણાવે છે. ૭૮

પ્રથમ આત્માને આણુપરિમાણ માનનારાઓનો મત જણાવે છે:—

અણું વદંત્યાંતરાલાઃ સૂક્ષ્મનાડીપ્રચારતઃ ।

રોમ્પઃ સહસ્રભાગેન તુલ્યાસુ પ્રચરત્યયમ્ ॥ ૭૯ ॥

આંતરાલાઃ સૂક્ષ્મનાડીપ્રચારતઃ અણું વદંતિ, અયં રોમ્પઃ સહસ્રભાગેન તુલ્યાસુ [નાડીયુ] પ્રચરતિ ॥

આંતરાલો (શરીરની સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં આત્મા ગતિ કરે છે એમ માનનારા વાદીઓ) આત્માને તે સૂક્ષ્મનાડીઓમાં ગતિ કરી શકે તે હોવાથી આણુજેવડો માને છે. આ આત્મા તેવો હોવાથી રુવાડાના હજારમા ભાગ- જેવડી નાડીઓમાં ગતિ કરી શકે છે. ૭૯

આત્મા આણુ છે તેના મંઘમ તેઓ શ્રુતિનું પ્રમાણ દેખાડે છે.—

અણોરણીયાનેયોઽણુઃ સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મતરં ત્વિતિ ।

અણુત્વમાહુઃ શ્રુતયો શતશોઽથ સહસ્રશઃ ॥ ૮૦ ॥

“ અણોઃ અણીયાન્ ” “ ઇષઃ અણુઃ ” તુ “ સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મવરં ” इति शतशः
अथ सहस्रशः श्रुतयः अणुत्वं आहुः ॥

“ આત્મા અણુથી પણ અણુ છે, ” “ આ આત્મા અણુ છે, ” વળી
“ તે સૂક્ષ્મથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ છે ” એવી સંકડો ને હબરો શ્રુતિઓ
(ઉપનિષદોનાં વચનો) આત્માનું અણુપણું કહે છે. ૮૦

વળી તેઓ એક ખીલ શ્રુતિનું પણ તેમાં પ્રમાણ આપે છે:—

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेय इति चाहापरा श्रुतिः ॥ ८१ ॥

वालाग्रशतभागस्य च शतधा कल्पितस्य भागः सः जीवः विज्ञेयः इति
अपरा श्रुतिः च आह ॥

વાળના અગ્રના સોમા ભાગના પણ સો પ્રકારે વિભાગ કરીને કલ્પેલા.
ભાગજેવડો જે સૂક્ષ્મ ભાગ તે જીવ છે, તે બહુવાચ્ય છે એમ ખીલ શ્રુતિ
પણ કહે છે. ૮૧

હવે આત્માને શરીરજેવડો માનનારા જૈનોનો મત કહે છે:—

दिगंवरा मध्यमत्वमाहुरापादमस्तकम् ।

चैतन्यव्याप्तिसंदष्टेरानखाग्रश्रुतेरपि ॥ ८२ ॥

आपादमस्तकं चैतन्यव्याप्तिसंदष्टेः आनखाग्रश्रुतेः अपि दिगंवराः मध्यमत्वं आहुः ॥

પગથી માંડીને માથાસુધી ચેતન વ્યાપીને રહેલું જોવામાં આવે છે તેથી,
અને નખથી માંડીને માથાસુધી શરીરમાં તે વ્યાપીને રહે છે એવી શ્રુતિ
હોવાથી, દિગંબરો (જૈનો) તે આત્માનું મધ્યમપણું (શરીરજેવડું વ્યાપકપણું)
કહે છે. ૮૨

જે આત્મા શરીરજેવડો હોય તો પછી સૂક્ષ્મનાડીઓમાં તેની ગતિ
સમજી શકે નહિ એવી કોઈ ચંકા કરે તો તેના સમાધાનમાં જૈનો નીચે
પ્રમાણે સમાધાન કરે છે:—

सूक्ष्मनाडीप्रचारस्तु सूक्ष्मैरवयवैर्भवेत् ।

स्थूलदेहस्य हस्ताभ्यां कंचुकप्रतिमोकवत् ॥ ८३ ॥

स्थूलदेहस्य हस्ताभ्यां कंचुकप्रतिमोकवत् सूक्ष्मनाडीप्रचारः तु सूक्ष्मैः
अवयवैः भवेत् ॥

સ્થૂલશરીરનો તેના અવયવરૂપ જે હાથદ્વારા જેમ અંગરખામાં પ્રવેશ
થાય છે તેમ આત્માની સૂક્ષ્મનાડીઓમાં ગતિ પણ આત્માના સૂક્ષ્મ અવયવો-
વડે થાય છે.

તેઓ આત્માને સ્થૂલદેહના જેવો અવયવવાળો માને છે. જેમ શરીરના અવયવરૂપ જે હાથનો અંગરખાની ખાંચોમાં પ્રવેશ થવાથી સર્વ શરીરનો અંગરખામાં પ્રવેશ થયેલો માનવામાં આવે છે તેમ આત્માના સૂક્ષ્મ અવયવોનો શરીરમાંની સૂક્ષ્મનાડીમાં પ્રચાર થવાથી તેમાં આત્માનો પ્રચાર થાય છે એમ માનવામાં આવે છે. ૮૩

જે આત્મા અમુક નક્ષી કરેલા શરીરજેવડો હોય તો પછી પ્રારબ્ધકર્મને લીધે તેના નાનાઓટા શરીરમાં પ્રવેશ કેવી રીતે થઈ શકે એમ શકા થાય તો જૈનો તેનું સમાધાન આપે છે:—

ન્યૂનાધિકશરીરેષુ પ્રવેશોऽપિ ગમાગમૈઃ ।

આત્માંશાનાં ભવેત્તેન મધ્યમત્વં વિનિશ્ચિતમ્ ॥ ૮૪ ॥

આત્માંશાનાં ગમાગમૈઃ [તસ્ય] ન્યૂનાધિકશરીરેષુ અપિ પ્રવેશઃ ભવેત્, તેન [તસ્ય] મધ્યમત્વં વિનિશ્ચિતમ્ ॥

આત્માના અવયવોના જવાઆવવાવડે (દૂર થવાવડે અને આવવાવડે) તે આત્માનો નાનાઓટાં શરીરોમાં પણ પ્રવેશ થાય છે, તે કારણથી આત્માનું શરીરપ્રમાણપણું સારી રીતે નક્ષી થયું.

જૈનો કહે છે કે મનુષ્યશરીરમાં રહેલો જીવાત્મા જે કીડીના શરીરમાં પ્રવેશ કરે તો તે જીવાત્માના વધારાના અવયવો નાશ પામે છે, અને જે તે જીવાત્મા હાથીના શરીરમાં પ્રવેશ કરે તો તેના અવયવો વૃદ્ધિ પામે છે, તેથી આત્મા શરીરજેવડા પરિમણુવાળો નક્ષી થાય છે. ૮૪

એ મતમાં અંચકાર નીચે પ્રમાણે દોષ બતાવે છે:—

સાંશસ્ય ઘટવન્નાશો ભવત્યેવ તથા સતિ ।

કૃતનાશાકૃતાભ્યાગમયોઃ કો વારકો ભવેત્ ॥ ૮૫ ॥

સાંશસ્ય ઘટવત્ નાશઃ ભવતિ એવ, તથા સતિ કૃતનાશાકૃતાભ્યાગમયોઃ વારકઃ કઃ ભવેત્ ? ॥

અવયવવાળા આત્માનો ઘડાની પેઠે નાશ થાય છેજ, તેમ થવાથી કરેલા કર્મના ફલના નાશનું અને નહિ કરેલા કર્મના ફલની પ્રાપ્તિનું નિવારણ કરનાર કોણ છે ?

જે આત્માને સાવચવ માનીએ તો તેને ઘટાદિ સાવચવપદાર્થની પેઠે નાશવાળો માનવો પડે, અને જે તેને વિનાશી માનીએ તો વર્તમાનજન્મમાં કરેલા કર્મના ફલના નાશરૂપ અને નહિ કરેલા કર્મના ફલની વર્તમાનજન્મમાં

પ્રાસિદ્ધ એમ જે દ્વોષ આવે છે જેનું નિવારણ કોઈથી કરી શકાય એમ નથી, માટે એ મત યુક્તિયુક્ત નથી ૮૫

આત્માનું આણુપરિમાણ અને મધ્યમપરિમાણ સંભવતું નથી, પણ મહાન પરિમાણ સંભવે છે એમ જણાવે છે —

તસ્માદાત્મા મહાનેવ નૈવાણુર્નાપિ મધ્યમઃ ।

આકાશવત્સર્વગતો નિરંશઃ શ્રુતિસંમતઃ ॥ ૮૬ ॥

તસ્માત્ આત્મા મહાન્ एव, અણુઃ ન, મધ્યમઃ અપિ ન एव, આકાશવત્ સર્વગતઃ, નિરંશઃ [ઇતિ શ્રુ] શ્રુતિસંમત ॥

જેથી આત્મા આણુપરિમાણવાળો અને મધ્યમપરિમાણવાળો સંભવતો નથી તેથી આત્મા મહત્પરિમાણવાળો છે, પણ તે આણુપરિમાણવાળો અને મધ્યમપરિમાણવાળો નથીજ તે આકાશના જેવો સર્વવ્યાપક અને નિરવચન છે એમ વેદસંમત તેનું પરિમાણ છે ૮૬

હવે આત્માના વિશેષસ્વરૂપમા વિવાદ બતાવે છે —

इत्युक्त्वा तद्विशेषे तु बहुधा कलहं ययुः ।

अचिद्रूपोऽथ चिद्रूपश्चिदचिद्रूप इत्यपि ॥ ૮૭ ॥

ઈતિ ઉત્ત્વા તદ્વિશેષે તુ [અયં] અચિદ્રૂપઃ અથ ચિદ્રૂપ [ચ] ચિદચિદ્રૂપ ઇતિ અપિ વહુધા કલહ યયુઃ ॥

એવી રીતે આત્માનું પરિમાણ કહીને હવે તેના વિશેષસ્વરૂપમા પણ આ જડરૂપ છે, અથવા ચેતનરૂપ છે, કે ચેતનજડ ઉભયરૂપ છે એમ પણ વાદીઓ બહુ પ્રકારે વિવાદ કરે છે ૮૭

હવે આત્માને જડ માનનારનો મત જણાવે છે —

प्राभाकरास्तार्किकाश्च प्राहुरस्याचिदात्मताम् ।

आकाशवद्द्रव्यमात्मा शब्दवत्तद्गुणश्चित्तिः ॥ ૮૮ ॥

પ્રાભાકરાઃ ચ તાર્કિકા અસ્ય અચિદાત્મતા પ્રાહુઃ, આકાશવત્ આત્મા દ્રવ્ય [ચ] શબ્દવત્ તદ્ગુણ ચિત્તિઃ ॥

પ્રભાકરને માનનારા મીમાંસાના એકદેશી તથા તાર્કિકો (ન્યાયદર્શનને અને વૈશેષિકદર્શનને અનુસરનારાઓ) આ આત્માનું જડપણું કહે છે વળી તેઓ કહે છે કે આકાશની જેમ આત્મા દ્રવ્ય છે, અને આકાશના શબ્દગુણની જેમ તેનો (આત્માનો) હ્રસ્વ ચેતન (જ્ઞાન) છે.

પૂર્વભીમાસાના વાર્તિકકાર કુમારિલલટના શિષ્ય પ્રભાકર હતા. તેઓ પૂર્વભીમાસાના એકદેશી મનાય છે. તેમના મતને અનુસરનારા પ્રાભાકર કહેવાય છે. ન્યાયદર્શન અને વૈશેષિકદર્શન તર્કશાસ્ત્ર કહેવાય છે. એ બે દર્શનોને માનનારા તાર્કિક કહેવાય છે. તેઓ આત્માને જડદ્રવ્યરૂપ માને છે, અને જ્ઞાનને આત્માનો ગુણ માને છે. ૮૮

આત્મામાં ઇચ્છા આદિ બીજા ગુણો પણ રહેલા છે એમ તેઓ માને છે એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

इच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च धर्माधर्मौ सुखासुखे ।

तत्संस्काराश्च तस्यैते गुणाश्चितिवदीरिताः ॥ ૮૯ ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नाः च धर्माधर्मौ, सुखासुखे च तत्संस्काराः एते चित्तिवत् तस्य गुणाः ईरिताः ॥

ઇચ્છા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન તથા પુણ્ય અને પાપ, સુખ અને દુઃખ તથા તેના સંસ્કારો (ભાવના) આ આઠ જ્ઞાનની પેઠે તેના (આત્માના) ગુણો કહેલા છે ૮૯

આત્મામાં તે ગુણોની ઉત્પત્તિ અને તે ગુણોનો નાશ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

आत्मनो मनसा योगे स्वादृष्टवशतो गुणाः ।

जायन्तेऽथ प्रलीयन्ते सुपुप्तेऽदृष्टसंक्षयात् ॥ ૯૦ ॥

स्वादृष्टवशतः आत्मनः मनसा योगे गुणाः जायन्ते, अथ अदृष्टसंक्षयात् सुपुप्ते प्रलीयन्ते ॥

પોતાના પ્રારબ્ધકર્મથી આત્માનો મનની માથે સંયોગ થવાથી ઉપર જણાવેલા ગુણો આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને ફક્ત આપનારા પ્રારબ્ધકર્મનો સમયને માટે નાશ થવાથી સુપુષ્પિના સમયમાં તે ગુણો આત્મામાં લીન થઈ જાય છે ૯૦

જો આત્મા જડ હોય તો તેમાં ચેતનપણું કેવી રીતે ઉપજે છે એમ શક્ય થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે —

चितिमत्वाच्चेतनोऽयमिच्छाद्वेषप्रयत्नवान् ।

स्याद्धर्माधर्मयोः कर्ता भोक्ता दुःखादिमत्त्वतः ॥ ૯૧ ॥

अयं चित्तिमत्त्वात् चेतनः, इच्छा-द्वेष-प्रयत्नवान्, धर्माधर्मयोः कर्ता, [च] दुःखादिमत्त्वतः भोक्ता स्यात् ॥

આ આત્મા મનના સંયોગના સમયમાં ચેતન્યવાળો (જ્ઞાનવાળો) હોવાથી ચેતનરૂપ છે, અને ચેતનરૂપ હોવાથી ઇન્દ્રિય અને પ્રયત્નવાળો, પુણ્ય અને પાપનો કર્તા, તથા દુઃખાદિવાળો હોવાથી સુખદુઃખનો ભોક્તા છે. ૯૧

તમારે મતે આત્મા વ્યાપક છે તો તેનું બીજાં લોકમાં ગમન તથા આ લોકમાં આગમન કેવી રીતે સંભવી શકે એમ બે શંકા થાય તો તેનું સમાધાન તેઓ આ પ્રમાણે આપે છે:—

यथाऽत्र कर्मवशतः कादाचित्कं सुखादिकम् ।

तथा लोकांतरे देहे कर्मणेच्छादि जन्यते ॥ ९२ ॥

યથા અત્ર કર્મવશતઃ કાદાચિત્કં સુખાદિકં જન્યતે, તથા લોકાંતરે દેહે કર્મણા ઇચ્છાદિ [જન્યતે] ॥

જેવી રીતે આ શરીરમાં કર્મને લીધે ક્યારેક સુખદુઃખ ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે પરલોકમાં પ્રાપ્ત થયેલા શરીરવિષે પ્રારબ્ધકર્મવડે ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ વર્તમાનશરીરમાં પ્રારબ્ધકર્મને લીધે ક્યારેક સુખદુઃખના ઉત્પાત્ત થવાથી આ શરીરમાં આત્મા સ્થિત છે એમ વ્યવહાર થાય છે તેમ પરલોકમાં કર્માનુસાર બીજાં શરીરની ઉત્પત્તિ થતાં તે શરીરે શેકેલા આત્મામાં ઇન્દ્રિય ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી આત્મા પરલોકમાં જાય છે, અને ત્યાંથી પાછો આવે છે, એવો ગમનાગમનનો વ્યવહાર વ્યાપક આત્મામાં પણ સંભવી શકે છે. વ્યાપક આત્મામાં વાસ્તવિક ગમનાગમન સંભવી શકે નહિ. ૯૨

પોતાના મતમાંં વેદનો સમગ્ર કર્મકાંડભાગ પ્રમાણ છે એમ તેઓ કહે છે:—

एवं च सर्वगस्यापि संभवेतां गमागमौ ।

कर्मकांडः समग्रोऽत्र प्रमाणमिति तेऽवदन् ॥ ९३ ॥

એવં ચ સર્વગસ્ય અપિ ગમાગમૌ સંભવેતાં, અત્ર સમગ્રઃ કર્મકાંડઃ પ્રમાણં ઇતિ તે અવદન્ ॥

જેવી રીતે સર્વવ્યાપક આત્માનું પણ પરલોકમાં જવું અને ત્યાંથી આવવું ગોણું રીતે સંભવી શકે છે. આત્મા કર્તાપણુ આદિ ધર્મવાળો છે એમાં વેદનો સમગ્ર કર્મકાંડભાગ પ્રમાણરૂપ છે એમ તે તાર્કિકો કહે છે. ૯૩

આગળ વિજ્ઞાનમયકોશની અંતર જે આનંદમયકોશ છે તે આત્મા છે એમ કહ્યું, ને હવે આનંદમયકોશની ભિન્ન ઇન્દ્રિય ધર્મવાળો આત્મા છે એમ કહેવાથી પૂર્વાપરનો વિરોધ આવે છે જેવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

આનંદમયકોશો યઃ સુપુત્રૌ પરિશિષ્યતે ।

અસ્પષ્ટચિત્સ આત્મેષાં પૂર્વકોશોઽસ્ય તે ગુણાઃ ॥ ૧૪ ॥

સુપુત્રૌ યઃ અસ્પષ્ટચિત્ આનંદમયકોશઃ પરિશિષ્યતે, સઃ પૂર્વકોશઃ एषાં આત્મા, અસ્ય તે ગુણાઃ ॥

સુપુત્રિ-અવસ્થામાં જે અસ્પષ્ટજ્ઞાનવાળો આનંદમયકોશ અવશેષ રહે છે તે તૈન્ત્રીયશ્રુતિમાં કહેલા પાંચ કોશમાંનો આનંદમયનામનો પહેલો કોશ આ તાકિકોના અને પ્રભાકરના મતને માનનારાઓનો આત્મા છે. આ આત્માના તે પૂર્વે જણાવેલા જ્ઞાન, ઇચ્છા, દેવ ને પ્રયત્ન ઇત્યાદિ ગુણો છે. આમ હોવાથી આગળના પ્રતિપાદનમાં અને હમણાંના પ્રતિપાદનમાં પૂર્વાપરનો વિરોધ આવતો નથી. ૬૪

હવે પૂર્વમીમાંસાના વાર્તિકકાર કુમારિલભટ્ટને અનુસરનારાઓનો મત જણાવવામાં આવે છે:—

ગૂઢં ચૈતન્યમુત્પ્રેક્ષ્ય જડવોધસ્વરૂપતામ્ ।

આત્મનો ધ્રુવતે માદ્યાશ્ચિદુત્પ્રેક્ષોત્થિતસ્મૃતેઃ ॥ ૧૫ ॥

માદ્યાઃ આત્મનઃ ગૂઢં ચૈતન્યં ઉત્પ્રેક્ષ્ય જડવોધસ્વરૂપતાં ધ્રુવતે, ઉત્થિતસ્મૃતેઃ ચિદુત્પ્રેક્ષા [મવતિ] ॥

શ્રીકુમારિલભટ્ટના મતને અનુસરનારાઓ આત્માના ગુપ્ત (અપ્રકટ) ચૈતન્યની (જ્ઞાનની) કલ્પના કરીને આત્મા જડચૈતનરૂપ એ સ્વભાવવાળો છે એમ કહે છે. જાગ્રદવસ્થાને પામેલા મનુષ્યની નિદ્રાના સર્ગધની સ્મૃતિથી આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવની કલ્પના થાય છે. ૬૫

હવે આત્માના જડસ્વભાવની કલ્પના કેવી રીતે થાય છે તે તેઓ જણાવે છે:—

જડો મૂત્વા તદાઽસ્વાપ્સમિતિ જાડચસ્મૃતિસ્તદા ।

વિના જાડચાનુભૂતિં ન કથંચિદુપપચતે ॥ ૧૬ ॥

તદા જડઃ મૂત્વા અસ્વાપ્સં ઇતિ જાડચસ્મૃતિઃ તદા જાડચાનુભૂતિં વિના કથંચિત્ ન ઉપપચતે ॥

સુપુત્રિ-અવસ્થામાં હું જડ થઈને સૂતો હતો એમ યોતાના જડપણની મનુષ્યને જાતઆત્મા જે સ્મૃતિ થાય છે તે સુપુત્રિ-અવસ્થાના યોતાના (આત્માના) જડપણના અનુભવવિના કોઈ પણ પ્રકારે સંભવી શકતી નથી. ૬૬

સુપુત્રિ-અવસ્થામાં આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવનો અજ્ઞાવ થતો નથી એમાં તેઓ પ્રમાણ દેખાડે છે:—

દ્રઘ્દૃષ્ટિરલોપશ્ચ શ્રુતઃ સુપ્તૌ તતસ્ત્વયમ્ ।

૧. અપ્રકાશપ્રકાશમ્યામાત્મા સ્વયોતવચ્યુતઃ ॥ ૧૭ ॥

સુપ્તૌ ચ દ્રઘ્દુઃ દષ્ટેઃ અલોપઃ શ્રુતઃ, તતઃ તુ અય આત્મા સ્વયોતવત્ અપ્રકાશ-
પ્રકાશાભ્યાં યુતઃ ॥

વળી સુપુષ્પિ-અવસ્થામાં જ્ઞાનસ્વભાવવાળો આત્માના જ્ઞાનનો નાશ થતો નથી એમ ખૂંદદારણ્યક-સુતિમાં કહેલું છે, તે કારણથીજ આ આત્મા આગીઆક્રીડાની પેઠે અંધકાર અને પ્રકાશ આ બેથી યુક્ત છે.

“ ન હિ દ્રઘ્દૃષ્ટેવિપરિલોપો વિષતેઽવિનાશિત્યાત્ ” (આત્માના જ્ઞાનનું અવિનાશીપણું હોવાથી આત્મરૂપ જ્ઞાતાના જ્ઞાનનો અત્યત નાશ થતો નથી,) આ શુદ્ધયજુર્વેદની ખૂંદદારણ્યક-ઉપનિષદની શ્રુતિમાં આત્માના જ્ઞાનનો સુપુષ્પિમાં નાશ થતો નથી એમ જણાવ્યું છે, તેથી આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવવાળો છે એમ નક્કી થાય છે, અને સુપુષ્પિ-અવસ્થામાં મનુષ્યને આત્માની જડતાનો અનુભવ થાય છે, તેથી આત્મા જડચેતન-ઉભયરૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ આગીઆક્રીડામાં પ્રકાશવાળો અને અપ્રકાશવાળો એમ બંને ભાગ હોય છે તેમ આત્મામાં પણ જડસ્વભાવ અને જ્ઞાનસ્વભાવ એ બંને સ્વભાવ રહે છે એમ ભેદના મતને અનુસરનારાઓ માને છે. ૬૭

હવે ભેદના મતને અનુસરનારાઓના મતમાં દોષ જતાવીને સાંખ્ય-વાદીઓનો મત કહે છે:—

નિરંજસ્યોમયાત્મત્વં ન કથંચિદ્ ઘટિપ્યતે ।

તેન ચિદ્રૂપ એવાત્મેત્યાહુઃ સાંખ્યવિવેકિનઃ ॥ ૧૮ ॥

નિરંજસ્ય ઉમયાત્મત્વં કથંચિત્ ન ઘટિપ્યતે, તેન આત્મા ચિદ્રૂપઃ એવ ઇતિ સાંખ્યવિવેકિનઃ આહુઃ ॥

અવચરહિત આત્માનું જડચેતનરૂપ ઉભયરૂપપણું કોઈ પણ પ્રકારે સભવી શકતું નથી, તે હેતુથી આત્મા ચેતનરૂપજ છે એમ સાંખ્યમતને માનનારા 'વિવેકીઓ (પ્રકૃતિપુરુષનો વિવેક કરનારાઓ) કહે છે. ૬૮

સુપુષ્પિકાલે આત્મા જડરૂપવાળો થયો હતો એમ ભગવા પછી મનુષ્યને 'જડતાની જે સ્મૃતિ થાય છે તે ચેતનરૂપ આત્મામાં શી રીતે સભવી શકે એમ 'શંકા થાય તો તેઓ તેનું સમાધાન કરે છે.—

જાડચાંદાઃ પ્રકૃતે રૂપં વિકારિ ત્રિગુણં ચ તત્ ।

ચિત્તો ભોગાપવર્ગાર્થ પ્રકૃતિઃ સા પ્રવર્તતે ॥ ૧૯ ॥

[ય:] જાદયાંશઃ તત્ પ્રકૃતેઃ વિકારિ ચ ત્રિગુણં રૂપં, સા પ્રકૃતિઃ ચિત્તઃ
ભોગાપવર્ગાર્થં પ્રવર્તતે ॥

સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં મનુષ્યને જે જડતાનો અંશ જણાય છે તે જડસ્વભાવ-
વાળી પ્રકૃતિનું વિકારવાળું અને સત્વાદિ ત્રણ ગુણવાળું રૂપ છે. તે જડસ્વભાવ-
વાળી પ્રકૃતિ ચેતનરૂપ પુરુષના સુખદુઃખના અનુભવરૂપ લોગને માટે અને
કૈવલ્યરૂપ મોક્ષને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. ૯૯

અસંગ પુરુષને પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિથી લોગ અને મોક્ષ કેવી રીતે થાય છે
તે જણાવે છે:—

અસંગાયાશ્ચિતેર્વંધમોક્ષૌ મેદાગ્રહાન્મતૌ ।

વંધમુક્તિવ્યવસ્થાર્થે પૂર્વેપામિવ ચિદ્મિદા ॥ ૧૦૦ ॥

અસંગાયાઃ ચિત્તેઃ વંધમોક્ષૌ મેદાગ્રહાત્ મતૌ. વંધમુક્તિવ્યવસ્થાર્થે પૂર્વેપાં ઇવ
ચિદ્મિદા ॥

અસંગસ્વભાવવાળા ચેતનને (પુરુષને) વંધ અને મોક્ષ પ્રકૃતિના અને
પુરુષના લેહના જ્ઞાનના અભાવથી માનેલા છે. વંધની અને મોક્ષની વ્યવસ્થાને
માટે પૂર્વે જણાવેલા તાકિદાદિની પેઠેજ અમે પણ ચેતનના લેહો માનેલા છે,
અર્થાત્ પુરુષો અનેક છે એમ અમે માનીએ છીએ. ૧૦૦

પ્રકૃતિના અસ્તિત્વમાં અને પુરુષના અસંગસ્વભાવમાં તેઓ શ્રુતિનું પ્રમાણ
આપે છે:—

મહતઃ પરમવ્યક્તમિતિ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

શ્રુતાવસંગતા તદ્વદસંગો હીત્યતઃ સ્ફુટા ॥ ૧૦૧ ॥

“મહતઃ પરં અવ્યક્તં” ઇતિ શ્રુતૌ પ્રકૃતિઃ ઉચ્યતે, તદ્વત્ “અસંગો હિ”
ઇતિ અતઃ અસંગતા સ્ફુટા ॥

“મહત્તત્ત્વથી (સમષ્ટિબુદ્ધિતત્ત્વથી) પર (સૂક્ષ્મ ને વ્યાપક) અવ્યક્ત
(પ્રકૃતિ) છે” એમ કહેપતિપદ્ધત્માં પ્રકૃતિનું વર્ણન કરેલું છે, તેમજ “આ
પુરુષ અસંગસ્વભાવવાળો છે” આ શ્રુતિમાં પુરુષને અસંગ કહ્યો છે, આથી
પુરુષનું અસંગપણું સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. ૧૦૧

જીવના સ્વરૂપમાં વાદીઓના વિવાદ જણાવીને હવે ઇન્દ્રિયના સંબંધમાં
વાદીઓના મત જણાવવાનો આરંભ કરે છે. તેમાં પ્રથમ યોગીઓએ માનેલા
ઇન્દ્રિયનું સ્વરૂપ કહે છે:—

ચિત્સંનિધૌ પ્રવૃત્તાયાઃ પ્રકૃતેર્હિ નિયામકમ્ ।

ईश्वरं ब्रुवते योगाः स जीवेभ्यः परः श्रुतः ॥ १०२ ॥

યોગાઃ ચિત્સંનિધૌ પ્રવૃત્તાયાઃ હિ પ્રકૃતેઃ નિયામકં ઈશ્વરં બ્રુવતે, સઃ જીવેભ્યઃ પરઃ શ્રુતઃ ॥

યોગીઓ ચેતનના સામીખ્યથી ચોતાનું કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થનારી જડ પ્રકૃતિને નિયમમાં રાખનારા ઈશ્વર છે એમ કહે છે. તે ઈશ્વર જીવોથી (પુરુષોથી) શ્રેષ્ઠ છે એમ શ્રુતિઓમાં સાંભળ્યું છે.

જડપ્રકૃતિ ચોતાની મેળે પુરુષોને લોગભોક્ષ આપવામાં યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરી શકે નહિ તેથી તેને યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવનારા ઈશ્વરનો સહભાવ માનવો જોઈએ. તે ઈશ્વર પરત્વે પુરુષોના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ શ્રુતિઓમાં જણાવ્યું છે. ૧૦૨

હવે શ્રુતિઓમાં પ્રકૃતિના ને જીવોના કરતાં શ્રેષ્ઠ ઈશ્વરના સહભાવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે એમ જણાવે છે:—

प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति हि श्रुतिः ।

आरण्यके संभ्रमेण ह्यंतर्याम्युपपादितः ॥ १०३ ॥

“ પ્રધાન-ક્ષેત્રજ્ઞ-પતિઃ ગુણેશઃ ” इति हि श्रुतिः [अस्ति,] आरण्यके संभ्रमेण हि अंतर्यामी उपपादितः ॥

ત્રણ ગુણના સમાનપણાવાળી અવસ્થારૂપ પ્રધાન અને શરીરાદિરૂપ ક્ષેત્રને બાંધનારો જીવાત્મા એ બેના સ્વામી તથા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણના નિયંતા એવા ઈશ્વર છે એવી શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદની શ્રુતિ છે, તેમજ બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદમાંના અંતર્યામિશ્રાદ્ધાણુમાં અંતર્યામિરૂપ ઈશ્વરનું આદરપૂર્વક પ્રતિપાદન કરેલું છે. પ્રધાન જ્યારે કાર્યોન્મુખ થાય ત્યારે તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે.

આરણ્યકે સંસ્રમેણ એવો પાઠ જો સ્વીકારીએ તો બૃહદારણ્યકમાં નિશ્ચિતરીતે એવો અર્થ થાય છે. ૧૦૩

આ ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં પણ વાદીઓ વિવાદ કરે છે એમ જણાવે છે:—

अत्रापि कलहायंते वादिनः स्वस्वयुक्तिभिः ।

वाक्यान्यपि यथाप्रज्ञं दाढ्यायोदाहरन्ति हि ॥ १०४ ॥

અત્ર અપિ વાદિનઃ સ્વસ્વયુક્તિભિઃ કલહાયંતે, હિ દાઢ્યાય વાક્યાનિ અપિ યથાપ્રજ્ઞં ઉદાહરન્તિ ॥

આ ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં પણ વાદીઓ પોતપોતાની યુક્તિઓવડે કલક કરે છે, અને પોતપોતાના મતને દૃઢ કરવામાટે પોતપોતાની બુદ્ધિપ્રમાણે શ્રુતિનાં વચનો પણ પ્રમાણરૂપે જણાવે છે. ૧૦૪

લગવાનું પતંજલિના મતને અનુસરીને યોગીઓ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

ક્લેશકર્મવિપાકૈસ્તદાશયૈરપ્યસંયુતઃ ।

પુંવિશેષો ભવેદીશો જીવવત્ સોઽપ્યસંગચિત્ ॥ ૧૦૫ ॥

ક્લેશકર્મવિપાકૈઃ તદાશયૈઃ અપિ અસંયુતઃ પુંવિશેષઃ ઈશઃ ભવેત્, સઃ અપિ જીવવત્ અસંગચિત્ [અસ્તિ] ॥

અવિદ્યાદિ પાંચ કલેશોથી, પુણ્ય પાપ અને મિશ્ર જોવાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોથી, સુખદુઃખનો અનુભવ ઉપજાવનાર શુભાશુભકર્મના પરિપાકથી અને શુભાશુભ સ્પર્શોથી કદીપણ સંયોગ નહિ પામનારા જે પુરુષવિશેષ (અન્ય પુરુષોથી શ્રેષ્ઠ પુરુષ) છે તે ઈશ્વર છે. તે ઈશ્વર પણ જીવની પેઠે અસંગ-ચૈતન્યરૂપ છે.

અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ પાંચ પુરુષને દુઃખ આપનારા વા દુઃખમાં હેતુભૂત થનારા હોવાથી કલેશ કહેવાય છે. શાસ્ત્રે કહેલાં શુભકર્મ તે પુણ્યકર્મ અથવા શુકલકર્મ, શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલાં કર્મ તે પાપકર્મ અથવા કૃષ્ણકર્મ અને જે કર્મમાં પુણ્યપાપ બંને રહેલાં હોય તે મિશ્ર-કર્મ કહેવાય છે. ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોથી લિપ્ત થનાર જાતિ, આયુષ્ અને સુખદુઃખના અનુભવરૂપ જોગ તે વિપાક (પરિણામ) કહેવાય છે. કલેશ, કર્મ અને વિપાક એ ત્રણના અનુભવવડે અંતઃકરણમાં થકનારા મસ્કાર તે આશય કહેવાય છે. જેમ સર્વ પુરુષો વસ્તુતાએ અસંગચૈતનસ્વભાવવાળા છે તેમ પુરુષ-વિશેષરૂપ ઈશ્વર પણ અસંગચૈતનસ્વભાવવાળા છે. તેનું વિશેષ નિરૂપણ પાતંજલયોગદર્શનમાં છે. ૧૦૫

ઈશ્વર અસંગચૈતનસ્વરૂપ છતાં તેઓનું નિયંત્રણ કેવી રીતે સભવી શકે છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

તથાપિ પુંવિશેષત્વાદ્ઘટતેઽસ્ય નિયંતૃતા ।

અન્યવસ્થૌ વંધમોક્ષાવાપતેતામિહાન્યથા ॥ ૧૦૬ ॥

તથાપિ પુંવિશેષત્વાત્ અસ્ય નિયંતૃતા ઘટતે, અન્યથા ઇહ વંધમોક્ષૌ અન્યવસ્થૌ આપતેતામ્ ॥

ધ્મિર અસંગ અને ચૈતન્યરૂપ છતાં તેમના પુરુષવિશેષપણાથી (બીજા પુરુષોના કરતાં પોતાના આગળ જણાવેલા શ્રેષ્ઠપણાથી), તેમનું પ્રકૃતિનું અને પુરુષનું નિયંતાપણું સંભવી શકે છે. જો એમ ન માનીએ તો આ વિશ્વમાં સંઘ અને ભોક્ષ વ્યવસ્થાવિનાના થઈ જાય, અર્થાત્ તેના સંબંધમાં કાંઈ પણ નિયમ રહે નહિ. ૧૦૬

ધ્મિરનું નિયંતાપણું શ્રુતિમાં પણ જણાવ્યું છે એમ કહે છે:—

મીષાસ્માદિત્યેવમાદાવસંગસ્ય પરાત્મનઃ ।

શ્રુતં તદ્યુક્તમપ્યસ્ય ક્લેશકર્માદ્યસંગમાત્ ॥ ૧૦૭ ॥

“મીષા અસ્માત્” ઇત્યાદૌ અસંગસ્ય પરાત્મનઃ એવં શ્રુતં, અસ્ય કલેશકર્માદ્યસંગમાત્ તત્ત્વ યુક્તં અપિ ॥

“આ ધ્મિરના લયથી વાયુ વાય છે” ઇત્યાદિ તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શ્રુતિમાં અસંગસ્વભાવવાળા ધ્મિરનું વાયુ આદિનું નિયંતાપણું સાંભળ્યું છે, અને આ ધ્મિરના કલેશ અને કર્માદિના અસંગથી તે યોગ્ય પણ છે. ૧૦૭

જીવ અને ધ્મિર એ બંને અસંગ અને ચૈતન્યરૂપ છતાં પણ નીચે જણાવેલા કારણથી જીવનો અને ધ્મિરનો ભેદ માનવામાં આવે છે એમ જણાવે છે:—

જીવાનામપ્યસંગત્વાત્ક્લેશાદિર્ન હ્યથાપિ ચ ।

વિવેકાગ્રહતઃ ક્લેશકર્માદિ પ્રાગુદીરિતમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

અસંગત્વાત્ જીવાનાં અપિ કલેશાદિઃ ન દિ, અથ અપિ ચ વિવેકાગ્રહતઃ કલેશકર્માદિ [ઇતિ] પ્રાક્ ઉદીરિતમ્ ॥

અસંગસ્વભાવયુક્તપણાથી જીવોને (પુરુષોને) પણ કલેશકર્માદિનો સંબંધ નથીજ, તોપણ પ્રકૃતિના અને પુરુષના વિવેકના અજ્ઞાનથી તેમને કલેશકર્માદિનો સંબંધ પ્રતીત થાય છે એમ પૂર્વે જણાવ્યું છે. ૧૦૮

અસંગ પુરુષનું નિયંતાપણું યોગ્ય નથી એમ જણાવીને તાર્કિકો ધ્મિર નિત્યજ્ઞાનાદિવાળા છે એમ કહે છે:—

નિત્યજ્ઞાનપ્રયત્નેચ્છા ગુણાનીશસ્ય મન્વતે ।

અસંગસ્ય નિયંતૃત્વમયુક્તમિતિ તાર્કિકાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

અસંગસ્ય નિયંતૃત્વં અયુક્તં ઇતિ [હેતોઃ] તાર્કિકાઃ ઈશસ્ય નિત્યજ્ઞાનપ્રયત્નેચ્છાઃ ગુણાન્ મન્વતે ॥

અસંગસ્વભાવવાળા ઇશ્વરનું વાચુ આદિનું નિયતાપાત્રું અસંભવિત છે, આ કારણથી ન્યાયદર્શનને અને વૈશેષિકદર્શનને માનનારા તાદ્ધિકો 'ઇશ્વરના' નિત્ય-જ્ઞાન, નિત્યપ્રયત્ન અને નિત્ય-ઇચ્છા એ ગુણોને સ્વીકારે છે.

જીવના જ્ઞાન, પ્રયત્ન અને ઇચ્છા એ ગુણો જીવાત્માનો ને મનનો સંબંધ થવાથી ઉપજનારા હોવાથી અનિત્ય છે, અને ઇશ્વરના એ ત્રણે ગુણો નિત્ય છે, તેથી ઇશ્વરનો અને જીવનો ભેદ છે. તે ઇશ્વર ઉપર જણાવેલા ગુણોપર જીવોના અને અન્યના નિયંત્રા થઈ શકે છે. ૧૦૯

ઇશ્વરનું જીવોથી વિલક્ષણપાત્રું કેવી રીતે છે તે વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

પુંવિશેષત્વમપ્યસ્ય ગુણૈરેવ ન ચાન્યથા ।

સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પ इत्यादिश्रुतिर्जगौ ॥ ૧૧૦ ॥

અસ્ય પુંવિશેષત્વં અપિ ગુણૈઃ एव, अन्यथा न च, “સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પ” इत्यादिश्रुतिः जगौ ॥

આ ઇશ્વરનું યોગદર્શનમાં કહેલું પુરુષવિશેષપણું પણ નિત્યજ્ઞાનાદિ ગુણોવડેજ છે, બીજી રીતે નહિ. “તે ઇશ્વર સત્યકામનાવાળા ને સત્યસંકલ્પ-વાળા છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે. ૧૧૦

આ મતમાં દોષ બતાવી હિરણ્યગર્ભના ઉપાસકો હિરણ્યગર્ભ ઇશ્વર છે એમ જણાવે છે:—

નિત્યજ્ઞાનાદિમત્ત્વેऽस्य सृष्टिरेव सदा भवेत् ।

हिरण्यगर्भ ईशोऽतो लिंगदेहेन संयुतः ॥ ૧૧૧ ॥

અસ્ય નિત્યજ્ઞાનાદિમત્ત્વે સદા એવ સૃષ્ટિઃ ભવેત્, અતઃ લિંગદેહેન સંયુતઃ હિરણ્યગર્ભઃ ईशः ॥

તાદ્ધિકેએ માનેલા આ પરમાત્માનું બે નિત્યજ્ઞાનાદિવાળાપણું હોય તેા સર્વકાલજ સૃષ્ટિ રહેવી એમજ, અને પ્રાણીઓના કર્મો દ્વા આપવાને સામર્થ્ય-રહિત થાય તે સમયમા પ્રલય નજ થવો એમજ, પણ એવો સમય આવે પ્રલય થાય છે એમ શાસ્ત્રથી જણાય છે, માટે નિત્યજ્ઞાનાદિવાળા ઇશ્વર માનવા બે મુક્ત નથી. આથી સમલિસૂક્ષ્મચરીરથી મુક્ત હિરણ્યગર્ભજ ઇશ્વર છે એમ હિરણ્યગર્ભના ઉપાસકો કહે છે. ૧૧૧

હિરણ્યગર્ભ પરમાત્મા છે તેમજ તેઓ શ્રુતિનુ પ્રમાણ જણાવે છે:—

उद्गीथब्राह्मणे तस्य माहात्म्यमतिविस्तृतम् ।

लिंगसत्त्वेऽपि जीवत्वं नास्य कर्माद्यभावतः ॥ ૧૧૨ ॥

વહ્નીયવાહ્નયે તસ્ય માહાત્મ્યં અતિવિસ્તૃતં [અસ્તિ,] લિંગસત્ત્વે અપિ કર્માધિભાવતઃ અસ્ય જીવત્ત્વં ન ॥

છાંદોગ્ય-ઉપનિષદના ઉદ્ગીયનામના બ્રાહ્મણમાં તે હિરણ્યગર્ભનો મહિમા ઘણા વિસ્તારપૂર્વક કહેલો છે. તેઓ સૂક્ષ્મશરીરવાળા હોવા છતાં પણ તેમનામાં કર્મ, કામ અને અવિદ્યાનો અભાવ હોવાથી આ હિરણ્યગર્ભનું જીવપણું નથી. ૧૧૨ સ્થૂલશરીરવિનાનું એકલું સૂક્ષ્મશરીર જોવામાં આવતું નથી તેથી સ્ત્રમધિ-સ્થૂલશરીરવાળા વિરાટ ઇન્દ્ર છે એમ વિરાટના ઉપાસકો જણાવે છે:—

સ્થૂલદેહં વિના લિંગદેહો ન કાપિ દૃશ્યતે ।

વૈરાજો દેહ ईशोऽतः सर्वतो मस्तकादिमान् ॥ ૧૧૩ ॥

સ્થૂલદેહં વિના લિંગદેહઃ ક અપિ ન દૃશ્યતે, અતઃ સર્વતઃ મસ્તકાદિમાન્ વૈરાજઃ દેહઃ ईशઃ ॥

સ્થૂલશરીરવિના સૂક્ષ્મશરીર કોઈ પણ સ્થલે જોવામાં આવતું નથી, આથી સર્વભણી મસ્તકાદિવાળા વિરાટનું શરીર ઇન્દ્ર છે એમ વિરાટના ઉપાસકો કહે છે. ૧૧૩

વિરાટના ઇન્દ્રપણામાં તેઓ શ્રુતિઓનું પ્રમાણ દેખાડે છે:—

સહસ્રશીર્ષેત્યેવં વિશ્વતશ્ચક્ષુરિત્યપિ ।

શ્રુતમિત્યાહુરનિશં વિશ્વરૂપસ્ય ચિંતકાઃ ॥ ૧૧૪ ॥

“સહસ્રશીર્ષા” इत्येव [च] “विश्वतः चक्षुः” इति अपि श्रुतं, इति विश्वरूपस्य चिंतकाः अनिशं आहुः ॥

ઇન્દ્ર “હજારો માથાવાળા છે” એવી શ્રુતિમાં અને “તેઓ સર્વભણી નેત્રોવાળા છે” એવી શ્રુતિમાં પણ વિરાટનું ઇન્દ્રપણું સાબળ્યું છે એમ વિશ્વરૂપ વિરાટના ઉપાસકો નિરંતર કહે છે. ૧૧૪

વિરાટ ઇન્દ્ર સંભવતા નથી, પણ બ્રહ્મા ઇન્દ્ર છે એમ બ્રહ્માના ઉપાસકો નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

सर्वतः पाणिपादत्वे कृम्यादेरपि चेशता ।

ततश्चतुर्मुखो देव एवेशो नेतरः पुमान् ॥ ૧૧૫ ॥

સર્વતઃ પાણિપાદત્વે ચ કૃમ્યાદેઃ અપિ ईशता [स्यात्,] ततः चतुर्मुखः देवः एव ईशः; इतरः पुमान् न ॥

ઇન્દ્રને સર્વભણી હોયો અને પગો છે એમ માનવાથી કાનખજૂરા આદિ

ક્રીડાઓનું પણ ધ્વિરપાતું થશે, જે સંભવતું નથી, તેથી ચાર મુખવાળા દેવ જે પ્રજા (પ્રજાપતિ) તેજ ધ્વિર છે, બીજા કોઈ પુરુષ ધ્વિર નથી, એમ પ્રજાના ઉપાસકો કહે છે. ૧૧૫

પ્રજા એટલે પ્રજાપતિ ધ્વિર છે એ વાતમાં તેઓ શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે:—

પુત્રાર્થ તમુપાસીના એવમાહુઃ પ્રજાપતિઃ ।

પ્રજા અસૃજતેત્યાદિશ્રુતિં ચોદાહરંત્યમી ॥ ૧૧૬ ॥

પુત્રાર્થ તં ઉપાસીનાઃ [પ્રજાપતિઃ ઈશઃ] એવં આહુઃ, ચ અમી “ પ્રજાપતિઃ પ્રજાઃ અસૃજત ” इत्यादिश्रुतिं उदाहरन्ति ॥

પુત્રની પ્રાપ્તિમાટે તેમની (પ્રજાપતિની) ઉપાસના કરનારા પ્રજાપતિ ધ્વિર છે એમ કહે છે, અને તેઓ “ પ્રજાપતિ પ્રજાને રચતા હતા ” इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिने प्रमाणरूपे कहे છે. ૧૧૬

પ્રજાના કરતાં વિષ્ણુ શ્રેષ્ઠ હોવાથી વિષ્ણુ ધ્વિર છે એમ વૈષ્ણવો જણાવે છે:—

विष्णोनाभेः समुद्भूतो वेधा कमलजस्ततः ।

विष्णुरेवेश इत्याहुर्लोके भागवता जनाः ॥ ૧૧૭ ॥

કમલજઃ વેધા વિષ્ણોઃ નામેઃ સમુદ્ભૂતઃ, તતઃ વિષ્ણુઃ એવં ઈશઃ इति लोके भागवताः जनाः आहुः ॥

કમલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રજા વિષ્ણુના નાલિકમસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એમ પુરાણોમાં સ્થળાય છે તેથી વિષ્ણુજ પરમાત્મા છે એમ લોકમાં ભગવાન વિષ્ણુને ધ્વિરરૂપ માનનારા મનુષ્યો કહે છે. ૧૧૭

વિષ્ણુ ધ્વિર નથી, પણ શિવ ધ્વિર છે એમ શિવને ધ્વિર માનનારા મનુષ્યો નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

शिवस्य पादावन्वेष्टुं शाङ्ग्यशक्तस्ततः शिवः ।

ईशो न विष्णुरित्याहुः शैवा आगममानिनः ॥ ૧૧૮ ॥

શાઙ્ગી શિવસ્ય પાદૌ અન્વેષ્ટું અશક્તઃ, તતઃ શિવઃ ઈશઃ, વિષ્ણુઃ ન इति आगममानिनः शैवाः आहुः ॥

શાઙ્ગેધનુષ્ઠને ધારણ કરનારા વિષ્ણુ શિવના ચરણોનો શોધ કરવાને શક્તિવાળા થયા નહિ એમ પુરાણાદિમાં કહ્યું છે, તેથી શિવ ધ્વિર છે,

વિષ્ણુ ઇશ્વર નથી એમ શિવનું ઇશ્વરપણું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોના અભિ-
માનવાળા શિવના ઉપાસકો કહે છે. ૧૧૮

(શિવ ઇશ્વર નથી, પણ ગણપતિ ઇશ્વર છે એમ ગણપતિને ઇશ્વર માન-
નારાનું કહેવું છે એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

પુરત્રયં સાદયિતું વિદ્નેશં સોઽપ્યપૂજયત્ ।

વિનાયકં પ્રાહુરીશં ગાણપત્યમતે રતાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

સઃ અપિ પુરત્રયં સાદયિતું વિદ્નેશં અપૂજયત્, [અતઃ] ગાણપત્યમતે રતાઃ
વિનાયકં ર્શં માહુઃ ॥

એજ શિવે ત્રિપુરનો નાશ કરવામાટે (ત્રિપુરામુરનાં ત્રણ નગરોનો
નાશ કરવામાટે) વિઘ્નોના સ્વામી ગણપતિને પૂજ્યા હતા એમ ગણેશ-
પુરાણમાં કહ્યું છે, આથી ગણપતિના મતમાં પ્રીતિ રાખનારાઓ ગણપતિ ઇશ્વર
છે એમ કહે છે. ૧૧૯

આવી રીતે ખીબા વાદીઓ પણ ઇશ્વરનું લિંગ લિંગ પ્રકારનું સ્વરૂપ કહે
છે એમ જણાવે છે.—

एवमन्ये, स्वस्वपक्षाभिमानेनान्यथाऽन्यथा ।

मंत्रार्थवादकल्पादीनाश्रित्य प्रतिपेदिरे ॥ ૧૨૦ ॥

एवं अन्ये [अपि] मंत्रार्थवादकल्पादीन् आश्रित्य स्वस्वपक्षाभिमानेन
अन्यथा अन्यथा प्रतिपेदिरे ॥

એવી રીતે ખીબા વાદીઓ પણ વેદના મંત્ર, અર્થવાદ (સ્તુતિનાં વચનો)
અને કલ્પ (વેદોક્તા કર્મનું નિરૂપણ કરનારા ગ્રંથો) આદિનો આશ્રય કરીને
ચોતપોતાના પક્ષના અભિમાનવડે લિન્ગ લિન્ગ પ્રકારે પરમાત્માની કલ્પના
કરે છે, ૧૨૦

અતર્થામીશી માંદીને સ્થાવરપર્યંતના પદાર્થોને ઇશ્વર માનનારા વાદીઓ
આ જગતમાં છે એમ જણાવે છે.—

अंतर्गामिणमारभ्यस्थावरांतेशवादिनः ।

संत्पश्चत्थार्कवंशादेः कुलदैवतदर्शनात् ॥ ૧૨૧ ॥

અંતર્ગામિણ આરમ્ભ સ્થાવરાંતેશવાદિનઃ સન્તિ, અશ્વત્યાર્કવંશાદેઃ કુલદૈવત-
દર્શનાત્ ॥

અતર્થામીશી આરભીને વૃક્ષાદિ સ્થાવરપર્યંતના પદાર્થોને ઇશ્વર માનનારા

વાદીઓ આ પૃથ્વીઉપર છે. પર્વિણો, આકાશ અને વાંસ આદિને ચોતાના કુલના દેવતારૂપે માનનારા લોકો આ જગતમાં જોવામાં આવે છે તેથી સ્થાવરને ધર્મીર માનનારા મનુષ્યો પણ આ જગતમાં છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. ૧૨૧ ત્યારે ધર્મીરનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓએ કેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તે વાત નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

તત્ત્વનિશ્ચયકામેન ન્યાયાગમવિચારિણામ્ ।

एकैव प्रतिपत्तिः स्यात्साऽप्यत्र स्फुटमुच्यते ॥ १२२ ॥

તત્ત્વનિશ્ચયકામેન ન્યાયાગમવિચારિણાં એકા એવ પ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્, અગ્ર સા અપિ સ્ફુટં ઉચ્યતે ॥

પરમાત્માના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાવડે યુક્તિથી અને વેદાદિ, શાસ્ત્રથી, વિચાર કરનારા મનુષ્યોનું ધર્મીરના સ્વરૂપના સળધમાં એકજ જ્ઞાન હોય છે. તે જ્ઞાન પણ અહીં સ્પષ્ટ કરીને કહેવાય છે. તે જ્ઞાનમાં પછી મનુષ્યોનો મતભેદ રહેતો નથી. ૧૨૨

ધર્મીરના તે એકરૂપ જ્ઞાનને નીચેના શ્લોકરૂપ શ્રુતિવડે જણાવે છે:—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ १२३ ॥

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરં [વિદ્યાત્,] અસ્ય અવયવભૂતૈઃ તુ ઇદં સર્વં જગત્ વ્યાપ્તમ્ ॥

માયા તો પ્રકૃતિ (આ જગત્નું ઉપાદાનકારણ) છે એમ જાણવું, અને માયાના સ્વામી તો મહેશ્વર છે એમ જાણવું. આ પરમેશ્વરના અવયવરૂપ છવો-વડેજ આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત થયું છે એમ કૃષ્ણયજુર્વેદની શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. ૧૨૩

ઉપરની શ્રુતિને અનુસરીને વિવેકીએ પરમેશ્વરના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો ઉચિત છે એમ જણાવે છે:—

इति श्रुत्यनुसारेण न्याय्यो निर्णय ईश्वरे ।

तथा सत्यविरोधः स्यात्स्थાવરાંતેશવાदिनाम् ॥ १२४ ॥

ઈતિ શ્રુત્યનુસારેણ ન્યાય્યો નિર્ણયઃ, તથા સતિ સ્થાવરાંતેશવાદિનાં અવિરોધઃ સ્યાત્ ॥

ઉપર જણાવેલી શ્રુતિને અનુસરીને પરમેશ્વરના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો

યુક્તિયુક્ત છે. એમ થવાથી અંતર્યામીથી માંડીને સ્થાવરપદાર્થોસુધી પરમેશ્વર માનનારાના પક્ષોનો અવિરોધ થશે. ૧૨૪

હવે માયાનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

માયા ચેયં તમોરૂપા તાપનીયે તદીરણાત્ ।

અનુભૂતિં તત્ર માનં પ્રતિજજ્ઞે શ્રુતિઃ સ્વયમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

ઈયં માયા તમોરૂપા [અસ્તિ,] ચ તાપનીયે તદીરણાત્, તત્ર સ્વયં શ્રુતિઃ અનુભૂતિં માનં પ્રતિજજ્ઞે ॥

આ માયા તમઃસ્વરૂપવાળી છે, કેમકે નૃસિંહતાપનીય-ઉપનિષદ્માં તેનું તેનું સ્વરૂપ કહેલું છે. તે સંબંધમાં તે શ્રુતિ પોતે “લોકોનો અનુભવ આ પ્રમાણે છે” એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને કહે છે. ૧૨૫

માયાના તમઃસ્વરૂપપણાનો અનુભવ કયાં થાય છે? એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

જડં મોહાત્મકં તચ્ચેત્યનુભાવયતિ શ્રુતિઃ ।

આચાલગોપં સ્પષ્ટત્વાદાનંત્યં તસ્ય સાઽબ્રવીત્ ॥ ૧૨૬ ॥

“તત્ જડં મોહાત્મકં ચ” इति श्रुतिः अनुभावयति, आचालगोपं स्पष्टत्वात् सा तस्य आनंत्यं अब्रवीत् ॥

“તે માયાનામનું તત્ત્વ જડ અને મોહસ્વરૂપવાળું છે” એમ શ્રુતિ સર્વ મનુષ્યોના અનુભવને અનુવાદરૂપે લઈને જણાવે છે. આલકથી અને ગોવાળથી માંડીને વૃદ્ધ અને પંડિતોપર્યંત એ વાત સ્પષ્ટ હોવાથી તે માયાતત્ત્વનું જડપણું અને મોહરૂપપણું સિદ્ધ થાય છે. વળી તે શ્રુતિ તે માયાતત્ત્વનું કાર્યરૂપે અનંત-શક્તિ જણાવે છે. ૧૨૬

શ્રુતિમાં આવેલા જડ તથા મોહ એ શબ્દના અર્થ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

અચિદાત્મઘટાદીનાં યત્સ્વરૂપં જડં હિ તત્ ।

યત્ર કુંઠીભવેદ્બુદ્ધિઃ સ મોહ ઇતિ લૌકિકાઃ ॥ ૧૨૭ ॥

અચિદાત્મઘટાદીનાં યત્ સ્વરૂપં તત્ જડં હિ, યત્ર બુદ્ધિઃ કુંઠીભવેત્ સઃ મોહઃ ઇતિ લૌકિકાઃ [આહુઃ] ॥

લોકિકદષ્ટિવડે માયાનું તમઃસ્વરૂપ ઠહીને હવે યુક્તિદષ્ટિવડે તેનું સ્વરૂપ કહે છે:—

इत्थं लौकिकदृष्टयैतत्सर्वैरप्यनुभूयते ।

યુક્તિદષ્ટયા ત્વનિર્વાચ્યં નાસદાસીદિતિ શ્રુતેઃ ॥ ૧૨૮ ॥

इत्थं लौकिकदृष्टया एतत् सर्वैः अपि अनुभूयते, युक्तिदृष्टया तु अनिर्वाच्यं,
“नासदासीद्” इति श्रुतेः ॥

આવી રીતે બ્યાવહારિકદષ્ટિવડે માયાનું આ તમઃસ્વરૂપ સર્વ મનુષ્યોવડે સ્પષ્ટ અનુભવાય છે. યુક્તિદષ્ટિવડે તો માયા અનિર્વચનીય છે. તેમાં “સૃષ્ટિની” પૂર્વે અસત્ નહોતું, અને સત્ પણ નહોતું” એવી શ્રુતિ પ્રમાણરૂપ છે. ૧૨૮ ઉપર જણાવેલી શ્રુતિનો અભિપ્રાય જણાવે છે:—

नासदासीद्विभातत्वान्नो सदासीच्च बाधनात् ।

વિદ્યાદષ્ટયા શ્રુતં તુચ્છં તસ્ય નિત્યનિવૃત્તિતઃ ॥ ૧૨૯ ॥

विभातत्वात् असत् न आसीद्, बाधनात् सद् च नो आसीद्, तस्य
नित्यनिवृत्तितः विद्यादृष्टया तुच्छं श्रुतम् ॥

તેનાં (માયાનાં) કાંથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થતાં હોવાથી તે માયાતત્ત્વ સૃષ્ટિની પૂર્વે અસત્ નહોતું. જ્ઞાનવડે તેનું મિથ્યાપણું નક્કી થતું હોવાથી અને શ્રુતિમાં પણ તેનું મિથ્યાપણું જણાવેતું હોવાથી તે માયાતત્ત્વ સૃષ્ટિની પૂર્વે સદ્રૂપ પણ નહોતું. જ્ઞાનવડે તે માયાની નિત્યનિવૃત્તિ હોવાથી જ્ઞાનદષ્ટિવડે તે તુચ્છ છે એમ શ્રુતિએ જણાવ્યું છે. ૧૨૯

હવે એ માયાને ત્રણ પ્રકારની જાણવી એમ નીચેના સ્લોકથી જણાવે છે:—

तुच्छाऽनिर्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा ।

જેયા માયા ત્રિભિર્વૌષેઃ શ્રૌતયૌત્તિકલૌકિકૈઃ ॥ ૧૩૦ ॥

असौ माया श्रौत-यौक्तिक-लौकिकैः त्रिभिः वौषैः तुच्छा अनिर्वचनीया च वास्तवी च इति त्रिधा ज्ञेया ॥

આ માયા શ્રુતિમાં જણાવેલા, યુક્તિવાળા અને લૌકિક એવાં ત્રણ જ્ઞાનોવડે અતુકમે તુચ્છ, અનિર્વચનીય અને વાસ્તવિક એમ ત્રણ પ્રકારની જાણવી.

ઉપનિષદોમાં વાક્યોનું અવજી કરવાથી થનારા જ્ઞાનવડે તે માયા તુચ્છ છે એવો નિશ્ચય થાય છે, માત્ર યુક્તિવડે તેનો વિચાર કરીએ તો તે સદ્રૂપ પણ કહેવાતી નથી, અને અસદ્રૂપ પણ કહેવાતી નથી, એટલે તેનું અનિર્વચનીય.

‘પણું જણાય છે, અને બાહ્યદષ્ટિવાળા વ્યાવહારિક મનુષ્યની વ્યાવહારિકદષ્ટિએ બેઠએ તો તે સત્યરૂપે જણાય છે. ૧૩૦

આ જગતનું હોવાપણું ને ન હોવાપણું માયાના સામર્થ્યને ક્ષીધે પ્રતીત થાય છે એમ જણાવે છે:—

अस्य सत्त्वमसत्त्वं च जगतो दर्शयत्यसौ ।

प्रसारणाच्च संकोचात् यथा चित्रपटस्तथा ॥ ૧૩૧ ॥

यथा चित्रपटः प्रसारणात् च संकोचात् [चित्रस्य सत्त्वं च असत्त्वं दर्शयति]

तथा असौ अस्य जगतः सत्त्वं च असत्त्वं दर्शयति ॥

જેમ ચિત્રવાળું છુગડું પહોળું કરવાથી અને સંકોચી દેવાથી ચિત્રનું હોવાપણું ને ન હોવાપણું જણાવે છે તેમ આ માયા આ જગતનું હોવાપણું ને ન હોવાપણું દેખાડે છે.

જેમ જે વસ્તુપર ચિત્રો કાઢેલા હોય છે તે વસ્તુને જો પહોળું ‘કંરો’એ તો તેમાં, ચિત્રો પ્રતીત થાય છે, અને જો તે વસ્તુને વીંટી ‘લઘ’એ તો તેમાં તે ચિત્રો પ્રતીત થતાં નથી, તેમ માયા પોતાના વિકાસકાલમાં એટલે જગતની ઉત્પત્તિના કાલમાં અને તેની સ્થિતિના કાલમાં જગતને પોતામાં પ્રતીત કરાવે છે, એટલે તે વેલા જગત જણાય છે, અને પ્રલયકાલે એટલે પોતાના સંકોચ-કાલમાં જગતને પોતામાં ક્ષીન કરી દે છે, એટલે તે કાલે જગત જણાતું નથી. આવી રીતે માયાના વિકાસકાલે મનુષ્યાદિને જગતની પ્રતીતિ થાય છે, અને માયાના સંકોચકાલે તેમને જગતની પ્રતીતિ થતી નથી. ૧૩૧

હવે તે માયાનું સ્વતંત્રપણું અને અસ્વતંત્રપણું જણાવે છે:—

अस्वतंत्रा हि माया स्यादप्रतीतेर्विना चितिम् ।

स्वतंत्राऽपि तथैव स्यादसंगस्यान्यथाकृतेः ॥ ૧૩૨ ॥

चिर्तिं विना अप्रतीतेः [इयं] माया हि अस्वतंत्रा स्यात्, तथा एव असंगस्य अन्यथाकृतेः स्वतंत्रा अपि स्यात् ॥

જેમ પ્રકાશરૂપવાળા સૂર્યચંદ્રવિના રાહુની પ્રતીતિ થતી નથી તેમ ચૈતન્યવિના તેની (માયાની) પ્રતીતિ થતી નથી તેથી આ માયા પરતંત્ર છે એમ જણાય છે, અને અસંગ ચેતનને બીજી રીતે પ્રતીત કરાવવાથી (તેને સંગ-વાળું અને વિકારી જણાવવાથી) તે સ્વતંત્ર પણ છે. ૧૩૨

માયા ચૈતન્યમાં કેવો વિપરીતભાવ ઉપજાવે છે તે જણાવે છે:—

कूटस्थसंगमात्मानं जगत्त्वेन करोति सा ।

चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि 'निर्ममे' ॥ ૧૩૩ ॥

સા કૂટસ્થાસંગમં આત્માનં જગત્ત્વેન કરોતિ, [તથા] 'વિદામોસસ્વરૂપેણ જીવેશૌ અપિ નિર્મમે ॥

તે માયા વિકારરહિત અને સંગરહિત આત્માને નામરૂપાત્મક સંસારરૂપે પ્રતીત કરાવે છે, અને ચેતનના આભાસરૂપે જીવ અને ધ્વજરૂપે પણ તે નિર્માણ કરે છે.

અઘટિતઘટના કરવામા ચતુર માયા પરિણામરૂપ વિકારરહિત અને હોઈની સાથે સસર્ગવિનાના ચેતનને પાંચ જૂતોરૂપે અને પાંચ જૂતોના કાર્યરૂપે પ્રતીત કરાવે છે, તથા પોતાના મલિનસર્વશુદ્ધપ્રધાન અશમા ચેતનનુ પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરીને તે ચેતનને જીવરૂપે અને શુદ્ધસર્વશુદ્ધપ્રધાન અશમા ચેતનનુ પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરીને તે ચેતનને ધ્વજરૂપે પ્રતીત કરાવે ॥ ૧૩૩

માયા ચેતનમાં કેઈ પણ પ્રકારનો વિકાર કયાં વિના આ પ્રમાણે કરે છે એમ જણાવે છે:—

કૂટસ્થમનુપદ્રુત્ય કરોતિ જગદાદિકમ્ ।

દુર્ઘટૈકવિધાયિન્યાં માયાયાં કા ચમત્કૃતિઃ ॥ ૧૩૪ ॥

[સા] કૂટસ્થં અનુપદ્રુત્ય જગદાદિકં કરોતિ, દુર્ઘટૈકવિધાયિન્યાં માયોર્ધાં કા ચમત્કૃતિઃ ॥

એ માયા ચેતનના હોઈ પણ પ્રકારના વિકાર નહિ પામવાના સ્વભાવને લેઈ પણ હર નહિ કરીને તેને નામરૂપાત્મક સંસારરૂપે, જીવોરૂપે અને ધ્વજરૂપે પ્રતીત કરાવે છે. લોકમા ન થતી શકે એવા કાર્ય કરવામાં અત્યંતસામર્થ્યવાળી માયામાં આમ કરવું તે હોઈ આશ્ચર્યજેનુ નથી ૧૩૪

માયા ન થતી શકે એવા કાર્યો કરવામા સમર્થ છે એમ દર્શાવ આપીને જણાવે છે —

દ્રવત્વમુદકે વહ્નાવૌષ્ણ્યં કાઠિન્યમગ્નિનિ ।

માયાયાં દુર્ઘટત્વં ચ સ્વતઃ સિધ્યતિ નાન્યતઃ ॥ ૧૩૫ ॥

[યથા] ઉદકે દ્રવત્વં, વહ્નોઽવૌષ્ણ્યં, અગ્નિનિ કાઠિન્યં ચ [સ્વતઃ સિદ્ધમ્, યથ] માયાયાં દુર્ઘટત્વં સ્વતઃ સિધ્યતિ, અન્યતઃ ન ॥

જેવી રીતે પાણીમા પ્રવાહીપણું, અગ્નિમા ઉષ્ણપણું અને પચ્ચરમા કઠિનપણું પોતાથીજ સિદ્ધ છે તેવી રીતે આશ્ચર્યના ભંડારરૂપ માયામા દૌઢિકરીતે ન થતી શકે એવું કાર્ય કરવાનું જલ પોતાથી સિદ્ધ છે, બીજા હોઈની યાસેથી તે ન થતી શકે એવું કાર્ય કરવાનું જલ તેનામાં આવેલું નથી. ૧૩૫

જ્યાંસુધી મનુષ્યને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાંસુધી માયામાં આશ્ચર્યનું જ્ઞાન થાય છે, પણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં આશ્ચર્યની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે એમ જણાવે છે:—

ન લોકો વેત્તિ યાવત્તં સાક્ષાત્તાવત્ત્વમત્કૃતિમ્ ।

ધત્તે મનસિ પશ્ચાન્ન માયૈપેત્યુપશમ્યતિ ॥ ૧૩૬ ॥

લોક: યાવત્ તં સાક્ષાત્ ન વેત્તિ તાવત્ મનસિ ચમત્કૃતિં ધત્તે, પશ્ચાત્ તુ
પપા માયા इति [मत्वा] उपशम्यति ॥

મનુષ્ય જ્યાંસુધી માયાના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને સંશયવિપર્યયરાહિત જાણતો નથી ત્યાંસુધી તે પોતાના મનમાં માયા આશ્ચર્યરૂપવાળી છે એમ સમજે છે, પણ બ્રહ્મનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થયા પછી તો આ મિથ્યાસ્વભાવવાળી માયા છે એમ જાણીને તે શાંત થાય છે,—આશ્ચર્યથી રહિત થાય છે.

આ શ્લોકનો આવો બીજો અર્થ પણ થઈ શકે છે:—મનુષ્ય જ્યાંસુધી માયાના અધટિત કાર્ય કરવાના બલને સ્પષ્ટ જાણતો નથી ત્યાંસુધી તેના મનમાં માયાના આશ્ચર્યરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, પણ પછી જ્યારે આ ઇશ્વરને આશરે રહેલી અધટિત-ઘટના કરનારી કલ્પિત માયા છે એમ તેને જાણીને છે ત્યારે તે મનુષ્ય માયાના અધટિતઘટના કરવાના બલથી આશ્ચર્ય પામતો નથી. ૧૩૬

અવિકારી ચેતનમાં વિકાર ઉપજાવ્યા વિના તેમાં માયા જગત્, જીવ અને ઇશ્વરની પ્રતીતિ કેવી રીતે કરાવી શકે છે એવી શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

प्रसरंति हि चोद्यानि जगद्वस्तुत्ववादिषु ।

न चोदनीयं मायायां तस्याश्चोद्यैकरूपतः ॥ ૧૩૭ ॥

जगद्वस्तुत्ववादिषु चोद्यानि प्रसरंति हि, तस्याः चोद्यैकरूपतः मायायां
चोदनीयं न ॥

સંસારનું સત્યપણું કહેનારા નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્યવાદી અને યોગીઓ-પ્રતિ આવા પ્રશ્નો પૂછવા ઉચિત જણાય છે. અમે બ્રહ્મને આશરે રહેલી માયાનો સ્વીકાર કરનારા છીએ તેમના પ્રતિ આવા પ્રશ્નો પૂછવા ઉચિત નથી, કેમકે તે માયામાં મુખ્ય પ્રશ્નરૂપપણું હોવાથી (તેનું નહિ સમજી શકાય એવું સ્વરૂપ હોવાથી) માયામાં આવો પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય ગણાતો નથી.

સર્વ પ્રશ્નો અજ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવે છે, અને અજ્ઞાન એજ માયા છે, જ્યારે માયાનું સ્વરૂપ સમજીને એજ બહુ કઠિન છે ત્યારે તેનાં કાર્યોસંબંધી સમાધાન

માગવું એ કોઈ પણ પ્રકારે થાય નથી, માત્ર તે અજ્ઞાનરૂપ માયાની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય તેજ જિજ્ઞાસુએ વિચારવું જોઈએ. ૧૩૭

પ્રશ્નના મૂલરૂપ માયાના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરવાથી પ્રશ્નોની પરંપરા ચાલી તેનું છેવટ થતું નથી એમ જણાવે છે:—

चोद्येऽपि यदि चोद्यं स्यात्त्वचोद्ये चोद्यते मया ।

परिहार्यं ततश्चोद्यं न पुनः प्रतिचोद्यताम् ॥ ૧૩૮ ॥

‘‘યદિ ચોદ્યે અપિ ચોદ્યં સ્યાત્, [તર્હિ] ત્વચોદ્યે મયા [અપિ] ચોદ્યતે, તતઃ ચોદ્યં પરિહાર્યં, પુનઃ ન પ્રતિચોદ્યતામ્ ॥

જો આ પ્રશ્નના વિષયરૂપ માયામાં પણ તમારા તરફથી પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો હું પણ તમારા પ્રશ્નની સામે ધીમે પ્રશ્ન કરીશ, આમ થશે તો તમારા માથે પ્રતિના પ્રશ્નો અને મારા તમારા પ્રતિના પ્રશ્નો લાંબે સમયે પણ છેડો નહિજ આવે, માટે પ્રશ્ન પૂછવાનું કામ નિવૃત્ત કરવાયોગ્ય છે, પુનઃ સામે પ્રશ્ન કરવાયોગ્ય નથી. ૧૩૮

ઉપર જણાવેલી વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

विस्मयैकशरीराया मायायाश्चोद्यरूपतः ।

अन्वेप्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ॥ ૧૩૯ ॥

વિસ્મયૈકશરીરાયાઃ માયાયાઃ ચોદ્યરૂપતઃ બુદ્ધિમદ્ભિઃ પ્રયત્નતઃ અસ્યાઃ પરિ-
હારઃ અન્વેપ્યઃ ॥

અત્યંત આશ્ચર્યરૂપવાળી માયાનું પોતાથીજ પ્રશ્નસ્વરૂપપણું હોવાથી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોએ પ્રયત્નથી આ ન સમજી શકાય એવી અને આશ્ચર્ય-સ્વરૂપવાળી માયાની નિવૃત્તિનો ઉપાય શોધવાયોગ્ય છે, નકામા પ્રશ્નોમાં કાલક્ષેપ કરવો ઉચિત નથી. ૧૩૯

આ માયા બાહ્યગરની લોકિક માયાના જેવી જ એમ સુસુષુએ વિચારવું જોઈએ એમ જણાવે છે:—

मायात्वमेव निश्चेयमिति चेत्तर्हि निश्चिनु ।

लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत्तदीक्ष्यताम् ॥ ૧૪૦ ॥

માયાત્વં એવ નિશ્ચયં ઇતિ ચેત્ તર્હિ નિશ્ચિનુ, લોકપ્રસિદ્ધમાયાયાઃ યત્ લક્ષણં તત્ [એવ અસ્યાઃ ઇતિ] દીક્ષ્યતામ્ ॥

બ્રહ્મને આશરે રહેલી માયાનું માયામયપણુંજ પ્રથમ નિશ્ચય કરવાયોગ્ય

છે, એમ જો તમે કહો, તો, અમે કહીએ છીએ કે તમે તે પ્રમાણે તેનો નિશ્ચય કરો. આ હોકમા પ્રસિદ્ધ બાજીગરની ધંદબલરૂપ માયાનું જે લક્ષણ છે તેજ આ પ્રદાને આશરે રહેલી માયાનું લક્ષણ છે એમ જાણો. ૧૪૦

હવે લૌકિક માયાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

ન નિરૂપયિતું શક્યા વિસ્પટં ભાસતે ચ યા ।

સા માયેર્તીંદ્રજાલાદૌ લોકાઃ સંપ્રતિપેદિરે ॥ ૧૪૧ ॥

યા નિરૂપયિતું, ન શક્યા ચ વિસ્પટં ભાસતે સા માયા इति इन्द्रजालादौ लोकाः संप्रतिपेदिरे ॥

જે નિરૂપણ કરવાને શક્ય નથી, અર્થાત્ મનુષ્યથી જેનું કોઈ પણ પ્રકારે નિરૂપણ કરી શકાતું નથી, અને, જે પોતાના કાર્યવડે અત્યંત સ્પષ્ટ, પ્રતીત થાય છે, તે માયા છે એમ ધંદબલહાદિના પ્રસંગમાં મનુષ્યોએ નહીં કરેલું છે. ૧૪૧

આ લૌકિક માયાનું લક્ષણ જગતના કારણરૂપ માયાને કેવી રીતે બંધબેસતું થાય છે તે જણાવે છે:—

સ્પટં ભાતિ જગન્નિરૂપણમ્ ।

માયામયં જગત્તસ્માદીક્ષસ્વાપક્ષપાતતઃ ॥ ૧૪૨ ॥

इदं जगत् स्पटं भाति च तन्निरूपणं, अशक्यं, तस्मात् अपक्षपाततः जगत् मायामयं, ईक्षस्वः ॥

આ નામરૂપાત્મક વિચિત્ર સંસાર હોકાને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, પણ એ સંસારનું કાર્યકારણરૂપે નિરૂપણ કરી શકાય એમ નથી, તે કારણથી ઘણા કાલથી પોતાના મનમાં આરૂઢ થયેલા પક્ષપાતનો ત્યાગ કરી આ સંસાર માયાના કાર્યરૂપ છે એમ તું જો. ૧૪૨

પ્રતીત થતા આ જગતનું યથાર્થ નિરૂપણ કરવાનું કામ, પડિતોથી પણ થઈ શકે એમ નથી એમ જણાવે છે,—

નિરૂપયિતુમારબ્ધે નિચિલૈરપિ પંડિતૈઃ ।

અજ્ઞાનં પુરતસ્તેષાં ભાતિ કક્ષાસુ કાસુચિત્ ॥ ૧૪૩ ॥

निचिलैः अपि पंडितैः निरूपयितुं, आरब्धे [सति,] कासुचित् कक्षासु तेषां पुरतः अज्ञानं भाति ॥

આ પૃથ્વીઉપરના સર્વે વિદ્વાનો એકઠા થઈને જો આ જગતનું નિરૂપણ કરવાનો આરામ કરે તોપણ કોઈ કક્ષામાં (તથા આ સ્થૂલ કાર્યોનાં કારણોનો

વિચાર કરતાંજ) તેમની આગળ અજ્ઞાન પ્રતીત થવા લાગશે, અર્થાત્ આગળનાં કારણો ક્યાં છે તે તેમને સમજાશે નહિ, અને હું તે કારણોને જાણતો નથી એમ તેમને અંતે કહેવું પડશે. ૧૪૮

આ સંસારમાંનાં પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવું અતિ અશક્ય છે એમ કહ્યાંત આપીને સમજાવે છે:—

देहेन्द्रियादयो भावा वीर्येणोत्पादिताः कथम् ।

कथं वा तत्र चैतन्यमित्युक्ते ते किमुत्तरम् ॥ १४९ ॥

देહેન્દ્રિયાદયઃ ભાવાઃ વીર્યેણ કથં ઉત્પાદિતાઃ ? કથં વા તત્ર ચૈતન્યં ? इति उक्ते [सति] ते किम् उत्तरम् ? ॥

સ્થૂલદેહ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો આદિ પદાર્થો વીર્યવટે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા ? અથવા દેહેન્દ્રિયાદિમાં ચૈતન્યશક્તિ (જ્ઞાનશક્તિ) કેવી રીતે આવી ? એમ જો તમને પૂછવામાં આવે તો તેના સંબંધમાં તમારું શું ઉત્તર છે તે કહો. ૧૪૯

જો તમે સ્વભાવવાદનો આશ્રય કરીને ઉત્તર આપો તો તે ઉત્તર સંકલ્પતું નથી એમ કહે છે:—

वीर्यस्यैष स्वभावश्चेत्कथं तद्विदितं त्वया ।

अन्वयव्यतिरेकौ यौ भग्नौ तौ बन्धवीर्यतः ॥ १५० ॥

एषः वीर्यस्य स्वभावः [इति] चेत् तद् त्वया कथं विदितं ? यौ अन्वय-व्यतिरेकौ तौ बन्धवीर्यतः भग्नौ ॥

શરીરાદિની ઉત્પત્તિ કરવી આ વીર્યનો સ્વભાવ છે એમ જો તમે કહો તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે તમે તે કેવી રીતે જાણ્યું ? જો તમે કહો કે-મેં તે અન્વયવ્યતિરેકવડે જાણ્યું, તો જે અન્વય અને વ્યતિરેક છે તે અન્વયવ્યતિરેકનો બંધવીર્યથી ભંગ થાય છે.

પ્રાણીના શરીરમાં રહેલા વીર્યનો શરીર, ઈન્દ્રિયો, અંતઃકરણ ને પ્રાણને ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ છે એમ જો તમે કહો તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે તે વીર્યના સ્વભાવથી ઉપજે છે એવું જ્ઞાન તમને કેવી રીતે થયું ? જો તમે કહો કે જ્યાં જ્યાં પિતામાતાના વીર્યનો અને શોણિતનો સંયોગ થાય ત્યાં ત્યાં પ્રાણીના શરીરાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જ્યાં જ્યાં પિતામાતાના વીર્યનો અને શોણિતનો સંયોગ થતો નથી ત્યાં ત્યાં પ્રાણીના શરીરાદિની ઉત્પત્તિ થતી નથી; એવી રીતે અન્વય અને વ્યતિરેકવડે વીર્યનો આ સ્વભાવ અમે

જાણ્યો છે એમ જો તમે કહો તો તે તમારું કહેવું ચોખ્ખું નથી, કેમકે વાંઝીઆં સ્ત્રીપુરુષોમાં તે અન્વયવ્યતિરેકનો ભંગ જોવામાં આવે છે. જો વીર્યનો પ્રત્યક્ષ થવી એ નિયમજ હોય તો બધાં પ્રાણીઓને અવશ્ય પ્રજા થવી જોઈએ, પણ તેમ થતું હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. ૧૪૫

તમને આના સંબંધમાં વારંવાર પૂછવાથી હું એ વિષે કંઈ જાણતો નથી એમજ તમારે અંતે કહેવું પડશે, તે કારણથી મહાપુરુષો આ જગતના ઇંદ્રજાલ-પણાને કહે છે એમ જણાવે છે:—

ન જાનામિ કિમપ્યેતદિત્યંતે શરણં તવ ।

અત એવ મહાન્તોઽસ્ય પ્રવદંતીંદ્રજાલતામ્ ॥ ૧૪૬ ॥

[અહં] કિં અપિ ન જાનામિ ઇતિ એતત્ અંતે તવ શરણમ્, અતઃ એવ મહાન્તઃ ઈન્દ્રજાલતાં પ્રવદંતિ ॥

વીર્યમાંથી દેહાદિ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? આના સંબંધમાં તમને વારંવાર પૂછ્યું તો હું આના સંબંધમાં કંઈ પણ જાણતો નથી એમજ છેવટ તમારે અજ્ઞાનનો આશ્રય લેવો પડશે. આ કારણથીજ મહાપુરુષો આ જગતના ઇંદ્રજાલપણાને (બાહ્યજનના બનાવેલા પદાર્થના જેવા સ્વરૂપને) કહે છે. ૧૪૬ આ વિષયમાં પ્રાચીન ધર્મિતોની અનુમતિ જણાવે છે:—

एतस्मात्किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं,

रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानांकुरम् ।

पर्यायेण शिशुत्वयौवनजरावेपैरनकैर्दृतं,

पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथागच्छति ॥૧૪૭॥

યત્ ગર્ભવાસસ્થિતં રેતઃ હસ્તમસ્તકપદપ્રોદ્ભૂતનાનાંકુરં ચેતતિ, [તથા] અનેકૈઃ શિશુત્વયૌવનજરાવૈઃ પર્યાયેણ દૃતં [સત્] પશ્યતિ, અત્તિ, શૃણોતિ, જિઘ્રતિ તથા ગચ્છતિ અથ આગચ્છતિ, એતસ્માત્ અપરં ઈન્દ્રજાલં કિં ઇવ ? ॥

જે માતાના ગર્ભવાસમાં રહેલું વીર્ય હોય, માથું ને પગ જેમાં ઉપજેલા અનેક અકુરો છે એવું થઈ ચેતનાવાળું થાય છે, તથા બચપણ, યુવાવસ્થા અને ઘડપણ આદિ ઘણા વેયોવટે ક્રમપૂર્વક યુક્ત થયુ છતું જુઓ છે, આવે છે, સાંભળે છે, મુંઝે છે, તથા જાય છે, અને આવે છે, આના કરતાં બીજુ ઇંદ્રજાલ શું હોય? અર્થાત્ એ સર્વ આશ્ચર્ય ઉપજાવનારું ઇંદ્રજાલજ છે. ૧૪૭

પ્રાણીના સ્થૂલશરીરની પેઠે વડ આદિ વૃદ્ધોને પણ આ વાત લાગુ પડે છે એમ જણાવે છે:—

દેહવદ્ધટધાનાદૌ સુવિચાર્ય વિલોક્યતામ્ ।

કવ ધાના કુત્ર વા વૃક્ષસ્તસ્માન્માયેતિ નિશ્ચિનુ ॥ ૧૪૮ ॥

દેહવત્ વદધાનાદૌ [અપિ] સુવિચાર્ય વિલોક્યતામ્, કવ ધાના વા કુત્ર
દસઃ ? તસ્માત્ [ઇયં] માયા ઇતિ નિશ્ચિનુ ॥

સ્થૂલશરીરની પેઠે વડના બીજ આદિમાં તમે સારી રીતે વિચાર કરીને
જુઓ, વડનું બીજ ક્યાં ? અને વડનું વૃક્ષ ક્યાં ? અર્થાત્ ખસખસના દાણા-
જેવડું વડનું બીજ કેટલું નાનું છે, અને વડનું વૃક્ષ કેવડું મોટું છે તે જુઓ.
તે ઠારણથી એટલે આ નાના બીજમાંથી આવડું મોટું વડનું વૃક્ષ કેમ થયું તે
મનુષ્યથી સમજી શકાતું નથી તેથી આ તુચ્છસ્વરૂપવાળી માયા છે એમ નક્કી
કરો. ૧૪૮

સમર્થ તાર્કિકાદિ પશુ જગતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા સમર્થ થતા
નથી એમ જણાવે છે:—

નિરુક્તાવભિમાનં યે દધતે તાર્કિકાદયઃ ।

હર્ષમિશ્રાદિમિસ્તે તુ સ્વંડનાદૌ સુશિક્ષિતાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

યે તાર્કિકાદયઃ નિરુક્તૌ અભિમાનં દધતે, તે તુ હર્ષમિશ્રાદિમિઃ સ્વંડનાદૌ
સુશિક્ષિતાઃ ॥

જે નેયાયિક, વૈશેષિક અને સાંખ્યવાદીઓ આ જગતનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ
કરવાનું અભિમાન રાખે છે તે સર્વને તો હર્ષમિશ્ર આદિ અદ્વૈતવાદી પરિતોષે
ખંડનખંડખાદ, ચિત્તજીવી, અદ્વૈતસિદ્ધિ ને લેદહિષ્કાર ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં, તેમનું
કહેવું યુક્તિયુક્ત છે એમ સારી રીતે સમજાવ્યું છે. ૧૪૯

વેદાંતસંપ્રદાયવાળાઓ જગત્ અચિત્યસ્વરૂપવાળું છે એમ કહે છે એમ
નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

અર્ચિત્યાઃ સ્વલુ યે ભાવા ન તાંસ્તર્કેણ યોજયેત્ ।

અર્ચિત્યરચનારૂપં મનસાપિ જગત્સ્વલુ ॥ ૧૫૦ ॥

યે સ્વલુ અર્ચિત્યાઃ ભાવાઃ તાન્ તર્કેણ ન યોજયેત્, સ્વલુ [ઇદં] જગત્
મનસા અપિ અર્ચિત્યરચનારૂપમ્ ॥

જે લોકમાં અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ ચિંતન ન કરી શકાય એવા પદાર્થો માન્યા
છે, તેમને તર્કની સાથે જોડવા નહિ, અર્થાત્ તેનો તર્કવડે નિરૂપણ કરવા પ્રયત્ન
કરવો નહિ, એમ કરવાથી નકામો કાલશેષજ થાય છે, પણ તેનો નિર્ણય

થતો નથી. પ્રતીત થતું આ જગત્ મનવડે પણ જેની રચનાની કલ્પના ન કરી શકાય એવું છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૫૦

જગત્ અચિત્ચરચનાસ્વરૂપવાળું હોવાથી તે માયિક છે એમ જણાવે છે:-

અચિત્ચરચનાશક્તિવીજં માયેતિ નિશ્ચિનુ ।

માયાવીજં તદેવૈકં સુષુપ્તાવનુભૂયતે ॥ ૧૫૧ ॥

અચિત્ચરચનાશક્તિવીજં માયા इति । નિશ્ચિનુ, [યત્] સુષુપ્તૌ અનુભૂયતે તત્ એવં એકં માયાવીજં ॥

અચિત્ચરચના કરવાના સામર્થ્યથી યુક્ત આવું જે આ પ્રતીત થતા જગત્નું બીજ તેજ માયા છે આવો નિશ્ચય કરો, જે સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં મનુષ્યોના અનુભવમાં આવે છે તેજ એક માયારૂપ બીજ (જગત્નું કારણ) છે. ૧૫૧
તે માયા આ જગત્નું કારણ કેવી રીતે છે તે જણાવે છે:-

જાગ્રત્સ્વપ્નજગત્તત્ર લીનં વીજં ઇવ દ્રુમઃ ।

તસ્માદશેષજગતો વાસનાસ્તત્ર સંસ્થિતાઃ ॥ ૧૫૨ ॥

વીજે દ્રુમઃ 'ઇવ [યત્.] તત્ર 'જાગ્રત્સ્વપ્નજગત્ લીનં [ભવતિ,] તસ્માદ્ અશેષજગતઃ વાસનાઃ તત્ર સંસ્થિતાઃ ॥

ઝાડના બીજમાં ઝાડ જેમ ગુપ્તરૂપે રહેલું હોય છે તેમ જે કારણથી સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં જાગ્રદવસ્થાનું અને સ્વપ્નાવસ્થાનું જગત્ લીન થયેલું હોય છે તે કારણથી સમગ્ર જગત્ની વાસનાઓ તે સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં ગુપ્તરૂપે રહેલી હોય છે. ૧૫૨

તે સુષુપ્તિમાં રહેલી બુદ્ધિમાંની વાસનાઓમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે એમ અનુમાનથી જણાય છે એમ કહે છે:-

યા બુદ્ધિવાસનાસ્તાસુ ચૈતન્યં પ્રતિવિંવતિ ।

મેઘાકાશવદસ્પષ્ટચિદાભાસોઽનુમીયતામ્ ॥ ૧૫૩ ॥

યા બુદ્ધિવાસનાઃ તાસુ ચૈતન્યં પ્રતિવિંવતિ, [તત્ર] મેઘાકાશવત્ અસ્પષ્ટ-ચિદાભાસઃ અનુમીયતામ્ ॥

સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં અનુભવમાં આવતું જે અજ્ઞાનરૂપ બીજ છે તેમાં સૂક્ષ્મરૂપે લીન થયેલી બુદ્ધિમાં જે સૂક્ષ્મવાચનાઓ છે તે વાસનાઓમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેથી ત્યાં મેઘાકાશની પેઠે સ્પષ્ટ પ્રતીત ન થાય એવો ચૈતનનો આભાસ હોય છે એમ અનુમાન કરવું.

વ્યવસ્થામાં અને સ્વપ્નાવસ્થામાં જે વિચાર અને કર્મ કરવામાં આવે છે તેના સંસ્કાર બુદ્ધિમાં પડે છે, તે બુદ્ધિ સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં અવિદ્યામાં અથવા માયામાં લીન થાય છે. તે વેલા બુદ્ધિમાં જે વાસ્તનાઓ રહેલી હોય છે તેમાં પ્રકાશ ચેતન્યનો આભાસ પડે છે. તે આભાસનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું નથી. આકાશમાં રહેલા સૂક્ષ્મજ્વલના સમૂહરૂપ વાદળામાં જેમ આકાશના અસ્પષ્ટ આભાસનું અનુમાન કરાય ॥ તેમ બુદ્ધિમાં રહેલી વાસ્તનાઓમાં ચેતનના અસ્પષ્ટ આભાસનું અનુમાન કરાય છે. ૧૫૩

બુદ્ધિમાં જે ચેતનનો આભાસ પડે છે તે સ્પષ્ટ જણાય છે એમ કહે છે:—

સામાસમેવ તદ્વીજં ધીરૂપેણ પ્રરોહતિ ।

અતો બુદ્ધૌ ચિદામાસો વિસ્પટં પ્રતિભાસતે ॥ ૧૫૪ ॥

સામાસં ઇવ તદ્વીજં ધીરૂપેણ પ્રરોહતિ, અતઃ બુદ્ધૌ ચિદામાસઃ વિસ્પટં પ્રતિભાસતે ॥

ચિદાભાસસહિતજ તે જીવરૂપ અજ્ઞાનનો અંશ બુદ્ધિરૂપે આવિભાવ પામે છે, આ કારણથી બુદ્ધિમાં ચિદાભાસ અતિસ્પષ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે. ૧૫૪

જીવનું અને ઇન્દ્રિયનું માયિક્રયાનું પ્રતિપાદન કરીને કહે તેના નિરૂપણની સમાપ્તિ કરે છે:—

માયાઽમાસેન જીવેશૌ કરોતીતિ શ્રુતૌ શ્રુતમ્ ।

મેઘાકાશજલાકાશાવિષ તૌ સુવ્યવસ્થિતૌ ॥ ૧૫૫ ॥

માયા આમાસેન જીવેશૌ કરોતિ ઇતિ શ્રુતૌ શ્રુતમ્, મેઘાકાશજલાકાશૌ ઇવ તૌ સુવ્યવસ્થિતૌ ॥

માયા પોતામાં પડેલા ચેતનના આભાસવડે જીવની અને ઇન્દ્રિયની પ્રતીતિ કરાવે છે એમ ચૈતાન્યતર-ઉપનિષદની શ્રુતિમાં સાબર્ય છે જલાકાશની અને મેઘાકાશની પેઠે તે અને ઉપાધિના ભેદથી સારી રીતે વ્યાવહારિક વિભાજ પામેલા છે, અર્થાત્ જીવની બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ સ્પષ્ટ છે, અને ઇન્દ્રિયની માયારૂપ ઉપાધિ અસ્પષ્ટ ॥ તેથી તેઓ વ્યાવહારિક ભેદ સંભાવે છે ૧૫૫

બુદ્ધિની વાસ્તનાઓમાં ઇન્દ્રિય ટેવી રહેલા છે તે જણાવે છે:—

મેઘવદ્ધર્તતે માયા મેઘસ્થિતતુપારવત્ ।

ધીવાસનાશ્ચિદામાસસ્તુપારસ્થત્વવત્સ્થિતઃ ॥ ૧૫૬ ॥

માયા મેઘવદ્ વર્તતે, મેઘસ્થિતતુપારવત્ ધીવાસનાઃ [તથા] તુપારસ્થત્વવત્ ચિદામાસઃ સ્થિતઃ ॥

માયા વાદળાની પેઠે રહેલી છે, ને વાદળામાં રહેલા જલના કણોની પેઠે તેમાં બુદ્ધિની વાસનાઓ રહેલી છે, અને જલના કણોમાં રહેલા આકાશના પ્રતિબિંબપ્રમાણે એ વાસનાઓમાં ચિદાભાસરૂપ ઈશ્વર રહેલા છે. ૧૫૬ હવે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કહે છે:—

માયાધીનશ્ચિદાભાસઃ શ્રુતો માયી મહેશ્વરઃ ।

અંતર્યામી ચ સર્વજ્ઞો જગદ્યોનિઃ સ' એવં હિ ॥ ૧૫૭ ॥

માયાધીનઃ ચિદાભાસઃ માયી મહેશ્વરઃ શ્રુતઃ, સઃ એવં હિ અંતર્યામી, સર્વજ્ઞઃ ચ જગદ્યોનિઃ ॥

માયા જેને વશ છે એવો ચિદાભાસ માયાના સ્વામિરૂપ મહેશ્વર એવા નામથી શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદની શ્રુતિમાં સાંભળ્યો છે. તેજ શ્રુતિસ્મૃતિપ્રસિદ્ધ મહેશ્વર પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં રહી તેમના શુભાશુભસંસ્કારાનુસાર પ્રેરણા કરનારા, સ્થાવરજંગમ સર્વને બાળુનારા અને આ જગતના કારણરૂપ છે. ૧૫૭ મહાકથશ્રુતિમાં આનંદમયકોશ ઈશ્વર છે એમ જણાવ્યું છે એમ કહે છે:—

સૌપુત્તમાનંદમયં પ્રક્રમ્યૈવં શ્રુતિર્જગૌ ।

एष सर्वेश्वर इति सोऽयं वेदोक्त ईश्वरः ॥ १५८ ॥

સૌપુત્ર આનંદમયં પ્રક્રમ્ય શ્રુતિઃ એષઃ સર્વેશ્વરઃ ઇતિ એવં જગૌ, સઃ અયં વેદોક્તઃ ઈશ્વરઃ ॥

અથર્વવેદની મહાકથોપનિષદમાં સુપુત્રિ-અવસ્થામાં રહેલા આનંદમય-કોશના વર્ણનનો આરભ કરીને તે શ્રુતિ આ આનંદમયકોશના અભિમાની પ્રાણ સર્વના ઈશ્વર છે એવી રીતે કહેલી હવી. સમષ્ટિ-આનંદમયકોશ માયાસ્વરૂપ હોવાથી તેના નિયામક તે આ શ્રુતિમાં કહેલા પરમાત્મા છે. ૧૫૮ શ્રુતિમાં કહેલા ઈશ્વરના સર્વજ્ઞપણામાં મનુષ્યે વિવાદ કરવો નહિ એમ જણાવે છે:—

सर्वज्ञत्वादिके तस्य नैव विप्रतिपद्यताम् ।

श्रौतार्थस्यावितर्क्यत्वान्मायायां सर्वसंभवात् ॥ १५९ ॥

તસ્ય સર્વજ્ઞત્વાદિકે ન ઇવં વિપ્રતિપદ્યતાં, શ્રૌતાર્થસ્ય અવિતર્ક્યત્વાત્ [ચ] માયાયાં સર્વસંભવાત્ ॥

શ્રુતિમાં કહેલા તે પરમાત્માના સર્વજ્ઞપણાદિક ધર્મમાં મનુષ્યે કુતર્કવટે નિરર્થક વિવાદ નજ કરવો. શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલા વિષયનું તર્કવટે જણાવું,

અશક્ત્ય હોવાથી અને વિવિધશક્તિવાળી માયામાં સર્વ ધર્મનો મેલવ હોવાથી માયાના સ્વાગી ઇશ્વરમાં સર્વેશ્વરપણાદક ધર્મો સંભવી ચક્રે છે. ૧૫૯

શ્રુતિમાં ઇશ્વરનું સર્વેશ્વરપણું આદિ જે કહ્યું છે તે યોગ્ય છે એમ કારણ આપીને જણાવે છે:—

અયં યત્સૂજતે વિશ્વં તદન્યથયિતું પુમાન્ ।

ન કોઽપિ શક્તસ્તેનાયં સર્વેશ્વર ઇતીરિતઃ ॥ ૧૬૦ ॥

અયં યત્ વિશ્વં સૂજતે તત્ અન્યથયિતું કઃ અપિ પુમાન્ શક્તઃ ન, તેન અયં સર્વેશ્વરઃ ઇતિ ઈરિતઃ ॥

આ ઇશ્વર ભગવાનું ને સ્વપ્નનું જે જગત્ રચે છે તેને ઘીછ રીતે કરવાને કોઈ પણ મનુષ્ય સામર્થ્યવાળો સતો નથી તે કારણથી આ પરમાત્મા સર્વના નિયામક છે એમ માંડૂંઅશ્રુતિમાં કહેલું છે. ૧૬૦

ઇશ્વરના સર્વેશ્વરપણાનું કારણ બતાવે છે:—

અશેષપ્રાણિબુદ્ધીનાં વાસનાસ્તત્ર સંસ્થિતાઃ ।

તામિઃ ક્રોડીકૃતં સર્વં તેન સર્વજ્ઞ ઈરિતઃ ॥ ૧૬૧ ॥

તત્ર અશેષપ્રાણિબુદ્ધીનાં [યાં] વાસનાઃ સંસ્થિતાઃ તામિઃ સર્વં ક્રોડીકૃતં, તેન [સઃ] સર્વજ્ઞઃ ઈરિતઃ ॥

તે સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં રહેલા અજ્ઞાનમાં સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં જે વાસનાઓ રહેલી હોય છે તે વાસનાઓપડે સર્વ જગત્ વિષય કરાયેલું હોય છે તે કારણથી તે પરમાત્માને માંડૂંઅશ્રુતિમાં સર્વજ્ઞ કહેલા છે.

પ્રત્યેક પ્રાણીની બુદ્ધિ પોતપોતાના વિષયના જ્ઞાનના સંસ્કારવાળી હોય છે. સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં પોતપોતાના વિષયના જ્ઞાનના સંસ્કાર પડેલા હોય છે. સમસ્ત પ્રાણીઓની બુદ્ધિઓનો સમૂહ સમષ્ટિબુદ્ધિ કહેવાય છે. એ સમષ્ટિબુદ્ધિમાં રહેલા સંસ્કાર સર્વને બાંહે એ સ્વાભાવિક છે. સુષુપ્તિકાલે સર્વબુદ્ધિઓ પોતપોતાના સંસ્કારોસહિત અજ્ઞાનરૂપ માયામાં લીન થયેલી હોય છે. એ અજ્ઞાન વા માયા ઇશ્વરના ઉપાધિરૂપ છે તેથી ઇશ્વરને સર્વજ્ઞ કહેલા છે. ૧૬૧

ઇશ્વરમાં રહેલું સર્વેશ્વરનું શ્રદ્ધાલુ મનુષ્યને અનુમાનપ્રમાણથી જણાય છે એમ કહે છે:—

વાસનાનાં પરોક્ષત્વાત્સર્વજ્ઞત્વં ન હીક્ષ્યતે ।

સર્વબુદ્ધિપુ તદ્દદ્વદ્વા વાસનાસ્વનુસીયતામ્ ॥ ૧૬૨ ॥

વાસનાનાં પરોક્ષત્વાત્ [તસ્ય] સર્વજ્ઞત્વં ન ઈક્ષ્યતે, હિ સર્વબુદ્ધિપુ તત્ દ્વદ્વા વાસનામ્ [અપિ] અનુસીયતામ્ ॥

સુપુમિકાલે બુદ્ધિમાં રહેલી વાસનાઓનું પરોક્ષપણું હોવાથી ઈશ્વરનું સર્વજ્ઞપણું પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતું નથી, પણ સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં તે સર્વજ્ઞપણું રહેલું છે એમ જોઈને સુપુમિકાલના અજ્ઞાનમાં રહેલી બુદ્ધિસ્થ વાસનાઓમાં પણ તે સર્વજ્ઞપણું રહેલું છે એમ અનુમાન કરવું, અર્થાત્ બધી બુદ્ધિઓ પોતપોતાના સર્વ વિષયોને જાણે છે, ને વાસનાસહિત તે સર્વ બુદ્ધિઓ અજ્ઞાનમાં રહેલી છે તેથી અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવાળા ઈશ્વરમાં સર્વ સ્થાવરજંગમનું જ્ઞાન રહેલું હોવું જોઈએ એમ અનુમાનપ્રમાણથી જાણવું. ૧૬૨

હવે ઈશ્વરને અંતર્યામી કહેવાનું કારણ કહે છે:—

વિજ્ઞાનમયમુખ્યેષુ કોશેષ્વન્યત્ર ચૈવ હિ ।

અંતસ્તિષ્ઠન્યમયતિ તેનાંતર્યામિતાં વ્રજેત્ ॥ ૧૬૩ ॥

વિજ્ઞાનમયમુખ્યેષુ કોશેષુ ચ અન્યત્ર એવ અંતઃ તિષ્ઠન્ હિ યમયતિ, તેન અંતર્યામિતાં વ્રજેત્ ॥

વિજ્ઞાનમય જેમાં પ્રથમ છે એવા ચાર કોશોમાં તથા પૃથ્વી, જલ અને તેજ આદિ બીજા પદાર્થોમાં પણ તેમની અતર ગુપ્તરૂપે રહીને આ ઈશ્વર તે સર્વને નિયમમાં રાખે છે તે કારણથી તે આનંદમયકોશના અભિમાની પ્રાણથી અભિન્ન ઈશ્વર અંતર્યામીપણાને પામેલા છે, અર્થાત્ તેઓ અંતર્યામી એવા નામથી કહેવાય છે. ૧૬૩

બૃહદ્દારણ્યકશ્રુતિમાં એવી રીતે ઈશ્વરનું અંતર્યામીપણું જણાવેલું છે એમ કહે છે:—

બુદ્ધૌ તિષ્ઠન્નાંતરોઽસ્યા ધિયાઽનીક્ષ્યશ્ચ ધીવપુઃ ।

ધિયમંતર્યમયતીત્યેવં વેદેન ઘોષિતમ્ ॥ ૧૬૪ ॥

બુદ્ધૌ તિષ્ઠન્ અસ્યાઃ આંતરઃ ચ ધિયા અનીક્ષ્યઃ, ધીવપુઃ, ધિયં અંતર્યમયતિ ઇતિ એવં વેદેન ઘોષિતમ્ ॥

પ્રાણીઓની બુદ્ધિમાં રહેતા છતાં આ ઈશ્વર આ બુદ્ધિની અંતરમાં હોય છે, અને તે બુદ્ધિવટ પ્રકાશી શકાતા નથી, બુદ્ધિ તેમના શરીરરૂપ છે, તેઓ બુદ્ધિની અંતર રહીને તેને ચથાયોગ્ય પ્રેરે છે, એવી રીતે શ્રુક્લયબુર્વેદની બૃહદ્દારણ્યક-ઉપનિષદે ઘોષારીને કહેલું છે, તેથી તેમનું અંતર્યામીપણું સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૪

હવે દ્વિતીયક ઈશ્વરનું અંતર્યામીપણું જણાવે છે:—

તંતુઃ પટે સ્થિતો યદ્વદુપાદાનતયા તથા ।

સર્વોપાદાનરૂપત્વાત્સર્વત્રાયમવસ્થિતઃ ॥ ૧૬૫ ॥

પદત્ત્વ ઉપાદાનતયા તંતુઃ પટે સ્થિતઃ તથા સર્વોપાદાનરૂપત્વાત્ અયં સર્વત્ર
અવસ્થિતઃ ॥

જેમ ઉપાદાનકારણપણ્યવડે તાંતણા લુગડામાં સ્થિત છે તેમ સર્વના
ઉપાદાનકારણરૂપપણ્યાથી આ પરમાત્મા સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાં રહેલા છે.

જેમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનાવડે કાર્યની સ્થિતિ થાય છે,
અને જેમાં કાર્યનો લય થાય છે, તે કાર્યનું ઉપાદાનકારણ કહેવાય છે. ૧૯૫

પરમાત્મા જો ઉપાદાનકારણરૂપે સર્વત્ર રહેલા હોય તો તે લોકોને પ્રતીત
કેમ થતા નથી જોમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

પટાદપ્યાંતરસ્તંતુસ્તંતોરપ્યંશુરાંતરઃ ।

આંતરત્વસ્ય વિશ્રાંતિર્યત્રાસાવનુમીયતામ્ ॥ ૧૯૬ ॥

પટાત્ અપિ તંતુઃ આંતરઃ, તંતોઃ અપિ અંશુઃ આંતરઃ, [અર્થ] યત્ર આંતરત્વસ્ય
વિશ્રાંતિઃ [તત્ર] અસૌ [હતિ] અનુમીયતામ્ ॥

લુગડાથી પણ તાંતણા અંતર (સૂક્ષ્મ) છે, તાંતણાથી પણ તેનો સૂક્ષ્મ
અંશ અંતર (સૂક્ષ્મ) છે, જેવી રીતે ન્યાં અંતરપણાની (સૂક્ષ્મપણાની) મર્યાદા
પૂરી થાય છે ત્યાં આ અંતર્યામિરૂપ પરમાત્મા રહેલા છે જોમ અનુમાન કરવું. ૧૯૬

પરમાત્મા જો સર્વની અંતર સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા હોય તો તાંતણામાં રહેલા
અંશની પેઠે તેમની પ્રતીતિ કેમ થતી નથી જોમ શંકા થાય તો તેનું સમા-
ધાન કહે છે:—

દ્વિત્ર્યાંતરત્વકક્ષાણાં દર્શનેઽપ્યયમાતરઃ ।

ન વીક્ષ્યતે તતો યુક્તિશ્રુતિભ્યામેવ નિર્ણયઃ ॥ ૧૯૭ ॥

દ્વિત્ર્યાંતરત્વકક્ષાણાં દર્શને અપિ અયં આંતરઃ ન વીક્ષ્યતે, તતઃ [તસ્ય]
યુક્તિશ્રુતિભ્યાં એવ નિર્ણયઃ [કાર્યઃ] ॥

જે ત્રણ અંતરપણાની મર્યાદાનું દર્શન થયા છતાં પણ આ સર્વના અંત-
ર્યામી સૌથી છેલ્લી મર્યાદારૂપે અંતર રહેલા હોવાથી બાહ્યદષ્ટિવડે જેવામાં
આવતા નથી, તેથી તેમનો-તેમના સદ્ભાવનો-ઉપનિષદોનાં વચનોવડે અને તેને
અનુસરતારી યુક્તિઓવડેજ નિર્ણય કરવો જોઈએ.

પૂર્વે જણાવેલી અંતર્યામિપ્રાણાણુની યુક્તિઓથી અને કોઈ પણ જડ
ચેતનરૂપ અધિષ્ઠાનવિના રહી શકતું નથી, કે કાંઈ કરી શકતું નથી, એ
યુક્તિવડે સર્વના અંતર્યામિરૂપ પરમાત્માના સદ્ભાવનો નિર્ણય થાય છે. ૧૯૭
અંતર્યામી પરમાત્માની સર્વ સ્થાવરજંગમભૂતોરૂપે સ્થિતિ હોવાથી તે સર્વ
પરમાત્માનાં શરીર છે જોમ જણાવે છે:—

પટરૂપેણ સંસ્થાનાત્પટસ્તંતોર્વપુર્યથા ।

સર્વરૂપેણ સંસ્થાનાત્સર્વમસ્ય વપુસ્તથા ॥ ૧૬૮ ॥

યથા પટરૂપેણ સંસ્થાનાત્ પટઃ તત્તોઃ વપુઃ તથા સર્વરૂપેણ સંસ્થાનાત્ સર્વે
અસ્ય વપુઃ ॥

જેમ તાંતણા લુગડારૂપે સ્થિત હોવાથી લુગડું તાંતણાના શરીરરૂપ છે તેમ
સર્વ સ્થાવરજંગમભૂતોરૂપે માયાના સ્વામી પરમાત્માની સ્થિતિ હોવાથી સર્વ
સ્થાવરજંગમભૂતો આ પરમાત્માનું શરીર ગણાય છે. ૧૬૮

પરમાત્મા સર્વ સ્થાવરજંગમભૂતોની અંતર રહીને તેમને નિયમમા રાખે
છે એમ ઉદાહરણ આપીને નીચેના બે શ્લોકવડે જણાવે છે:—

• તંતોઃ સંકોચવિસ્તારચલનાદૌ પટસ્તથા ।

અવશ્યમેવ ભવતિ ન સ્વાતંત્ર્યં પટે મનાક્ ॥ ૧૬૯ ॥

તથાંતર્યામ્યયં યત્ર યયા વાસનયા યથા ।

વિક્રિયતે તથાઽવશ્યં ભવત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૧૭૦ ॥

તંતોઃ સંકોચ-વિસ્તાર-ચલનાદૌ પટઃ અવશ્યં એવ તથા ભવતિ, [અતઃ] પટે
મનાક્ [અપિ] સ્વાતંત્ર્યં ન, તથા અયં અંતર્યામી યત્ર યયા વાસનયા યથા
વિક્રિયતે તથા અવશ્યં ભવતિ એવ, ન સંશયઃ ॥

જેમ તાંતણાના સંકોચ, વિસ્તાર ને ચલન આદિના સમયમા લુગડું અવશ્યજ
સંકોચ, વિસ્તાર અને ચલનાદિવાળું થાય છે તેથી લુગડામાં લેશ પણ સ્વતંત્રપણું
નથી, તેમ આ સર્વના અંતર્યામી પરમાત્મા જે સ્થાવરજંગમ પ્રાણિપદાર્થમાં
જે વાસનાવડે જેવા પરિણામરૂપે પ્રતીત થવાને ઇચ્છે છે ત્યાં તેવા પરિણામ-
રૂપે પોતાની માયાવડે અવશ્ય પ્રતીત થાય છેજ, તેમાં સંશય નથી. ૧૬૯-૭૦

ભગવદ્ગીતારૂપ સ્મૃતિમાં પણ પરમાત્માનું અંતર્યામીપણું નીચેના શ્લોકથી
જણાવેલું છે એમ કહે છે:—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ૧૭૧ ॥

અર્જુન ! ઈશ્વરઃ યંત્રારૂઢાનિ સર્વભૂતાનિ માયયા ભ્રામયન્ સર્વભૂતાનાં હૃદ્દેશે
તિષ્ઠતિ ॥

હે અર્જુન ! સર્વના નિયંતા આ પરમાત્મા શરીરરૂપ યંત્રપર બેઠેલાં

(શરીરમાં હુપણાનું કે મારાપણાનું અભિમાન રાખનારાં) સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની માયાવડે લમાવતા છતાં સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયસ્થાનમાં રહે છે. ૧૭૧

ઉપરના શ્લોકમાં સર્વભૂતાનાં (સર્વ પ્રાણીઓનાં) એવો જે શબ્દ આવ્યો છે તે શબ્દનો અર્થ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

સર્વભૂતાનિ વિજ્ઞાનમયાસ્તે હૃદયે સ્થિતાઃ ।

તદુપાદાનભૂતેશસ્તત્ર વિક્રિયતે સ્વહ ॥ ૧૭૨ ॥

વિજ્ઞાનમયાઃ સર્વભૂતાનિ, તે હૃદયે સ્થિતાઃ, તત્ર તદુપાદાનભૂતેશઃ સ્વહ વિક્રિયતે ॥

પૂર્વ કહેલા વિજ્ઞાનમયકેશવાળા જીવો તે સર્વ જૂનો છે. તે વિજ્ઞાનમય-કેશવાળા જીવો પ્રાણીઓનાં હૃદયકમલમાં રહેલા હોય છે. ત્યાં તે વિજ્ઞાનમય-કેશના ઉપાદાનકારણરૂપ ઈશ્વર જીવોની વાસનાપ્રભાણે અવસ્થા વિજ્ઞાનમય-કેશાદિરૂપે પોતાની માયાવડે પરિણામ પામે છે. ૧૭૨

૧૭૨મા શ્લોકમાં જે યંત્ર, આરોહ અને ધ્રમણ એવા શબ્દો આવેલા છે તે શબ્દોના અર્થો કહે છે:—

દેહાદિપંજરં યંત્રં તદારોહોઽભિમાનિતા ।

વિહિતપ્રતિપિદ્ધેષુ પ્રવૃત્તિર્ધ્રમણં ભવેત્ ॥ ૧૭૩ ॥

દેહાદિપંજરં યંત્રમ્, અભિમાનિતા તદારોહઃ, [ચ] વિહિતપ્રતિપિદ્ધેષુ [યા] પ્રવૃત્તિઃ [તત્] ધ્રમણં ભવેત્ ॥

શરીરાદિરૂપ પીંજર તે યંત્ર છે, તે શરીરાદિમાં તેજ હું એવું અભિમાન રાખવું તે તેના ઉપર આરોહણ કરવું એટલે અરવું છે, અને શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં કર્મોમાં તથા શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલાં કર્મોમાં પ્રાણીઓની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે ધ્રમણ છે. ૧૭૩

ઈશ્વર માયાવડે જીવોને કેવી રીતે ધ્રમણ કરાવે છે તે કહે છે:—

વિજ્ઞાનમયરૂપેણ તત્પ્રવૃત્તિસ્વરૂપતઃ ।

સ્વશક્ત્યેશો વિક્રિયતે માયયા આમણં હિ તત્ ॥ ૧૭૪ ॥

ઈશઃ સ્વશક્ત્યા વિજ્ઞાનમયરૂપેણ તત્પ્રવૃત્તિસ્વરૂપતઃ વિક્રિયતે તત્ હિ માયયા આમણમ્ ॥

સર્વના નિધામક પરમાત્મા પોતાની માયારૂપ શક્તિવડે આનંદમયકેશ-માંથી વિજ્ઞાનમયકેશરૂપે જીવોનાં સુભાશુભકર્મોનુસાર તેની પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપથી

પરિણામ પામે છે એજ તેમના કર્માનુસાર ભગ્નનીચ શરીરોમાં માયાવડે ભ્રમણ કરાવવું છે. ૧૭૪

શ્રુતિમાં જે ચમયતિ (નિયમમાં રાખે છે) એવો શબ્દ છે તેનો અર્થ પણ આવેજ થાય છે એમ કહે છે:—

અંતર્યમયતીત્યુક્ત્યાઽયમેવાર્થઃ શ્રુતૌ શ્રુતઃ ।

પૃથિવ્યાદિપુ સર્વત્ર ન્યાયોઽયં યોજ્યતાં ધિયા ॥ ૧૭૫ ॥

શ્રુતૌ અંતર્યમયતિ ઇતિ ઉક્ત્યા અયં એવ અર્થઃ શ્રુતઃ, અયં ન્યાયઃ પૃથિવ્યાદિપુ સર્વત્ર ધિયા યોજ્યતામ્ ॥

અંતર્યામિપ્રાણણની શ્રુતિમાં પ્રાણીઓના અંતરમાં રહીને તેમનું નિયમન કરે છે એ કથનવડે આજ એટલે ૧૭૪મા પ્રશ્નોકમાં જણાવેલો અર્થજ પ્રકટ કરેલો છે. આ સુક્તિરૂપ ન્યાય સર્વત્ર એટલે પૃથ્વી આદિ સર્વમાં વિવેકયુક્ત બુદ્ધિવડે નોડવો. ૧૭૫

પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ પરમાત્માને અધીન છે એ વિષયમાં વૃદ્ધપુરુષવું વચન પ્રમાણરૂપે જણાવે છે:—

જાનામિ ધર્મે ન ચ મે પ્રવૃત્તિ—

જાનામ્યધર્મે ન ચ મે નિવૃત્તિઃ ।

કેનાપિ દેવેન હૃદિ સ્થિતેન,

યથા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥ ૧૭૬ ॥

[અહં] ધર્મે જાનામિ [કિં તુ તત્ર] મે પ્રવૃત્તિઃ ન, ચ [અહં] અધર્મે [અપિ] જાનામિ ચ [તસ્માત્] મે નિવૃત્તિઃ ન, હૃદિ સ્થિતેન કેન અપિ દેવેન યથા નિયુક્તઃ અસ્મિ તથા કરોમિ ॥

હું ધર્મને જાણું છું, પરંતુ તે ધર્મમાં મારી પ્રવૃત્તિ થતી નથી, અને હું અધર્મને પણ જાણું છું, પરંતુ તે અધર્મથી મારું પાણું વળાવું થતું નથી. મારા હૃદયમાં રહેલા હોય એક અજ્ઞાત દેવવડે (અંતર્યામીવડે) જેવી રીતે મને પ્રેરણા કરાય છે તેવી રીતે હું ધર્માધર્મ કરું છું. ૧૭૬

જો સર્વ પ્રવૃત્તિ પરમાત્માને અધીન હોય તો મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ નિષ્ફલ થશે એવી સંકા લઈ તેનું સમાધાન કરે છે:—

નાર્થઃ પુરુષકારેણેત્યેવં મા શંક્યતાં યતઃ ।

ईशः पुरुषकारस्य रूपेणापि विवर्तते ॥ १७७ ॥

યતઃ ईशः पुरुषकारस्य रूपेण अपि विवर्तते [ततः] पुरुषकारेण अर्थः न इति एवं मा शंक्यताम् ॥

જે કારણથી પરમાત્મા પુરુષપ્રયત્નરૂપે પણ વિવર્તપરિણામ પામે તે કારણથી પુરુષપ્રયત્નનો ઉપયોગ નથી જોવી સંકા તમારે કરવી નહિ, અર્થાત મનુષ્યનો પ્રયત્ન પણ ફલવાળો થાય છે. ૧૭૭

જે પુરુષનો પ્રયત્ન પણ ઈશ્વરરૂપ હોય તો પછી તેઓ બ્રહ્માનું નિયમન કરે છે, ને તેમને જામણ કરાવે છે, ઇત્યાદિ શબ્દોવડે કહેવામાં આવતું તેમનું પ્રેરકપણ વ્યર્થ થશે જોવી સંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

ईदृग्बोधेनैश्वरस्य प्रवृत्तिर्मेव वार्यताम् ।

तथापीशस्य बोधेन स्वात्मासंगत्वधीजनिः ॥ १७८ ॥

ईदृग्बोधेन ईश्वरस्य प्रवृत्तिः मा एव वार्यताम्, ईशस्य तथा बोधेन अपि स्वात्मासंगत्वधीजनिः [भवति] ॥

ઈશ્વર પ્રયત્નરૂપે પણ સ્થિત છે આવા જ્ઞાનવડે ઈશ્વરની અંતર્યામિરૂપે જીવોનાં કર્માનુસાર થતી પ્રેરકતા નિવારણ કરવી નહિ, અર્થાત જો સિદ્ધાંતને અસત્ય ન સમજાયો, કેમકે અંતર્યામિરૂપે તેઓ પ્રેરક છે એવા ઈશ્વરના જ્ઞાનવડે પણ ચોતાનો આત્માનો અસંગપણાનું જ્ઞાન મુમુક્ષુને ઉત્પન્ન થાય છે.

આધારરૂપ ઉપાધિવાળા ઈશ્વર અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળા જીવના પ્રયત્નનું ફલ આપનારા અને અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળા જીવને અંતર્યામિરૂપે તેમનાં કર્માનુસાર પ્રેરણા કરનારા છે. જીવની મોપાધિક સ્થિતિ છે, અને પ્રત્યગાત્મા નિરુપાધિક છે. ચોતાનો આત્મા પ્રત્યગાત્મા કહેવાય છે, અને તેના અસંગપણાનું જ્ઞાન ઈશ્વરનું અંતર્યામીપણું વિચારવાથી પણ મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭૮
આત્માનું અસંગપણું જાણવાથી જે ફલ થાય છે તે કહે છે:-

તાवता मुक्तिरित्याहुः श्रुतयः स्मृतयस्तथा ।

श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इत्यपीश्वरभाषितम् ॥ १७९ ॥

તાવતા મુક્તિઃ इति श्रुतयः तथा स्मृतयः आहुः, श्रुतिस्मृती मम एव आज्ञे इति अपि ईश्वरभाषितम् ॥

આત્મા અસંગ છે એટલા જ્ઞાનવડે મુમુક્ષુને મોક્ષનો લાભ થાય છે એમ ઉપનિષદોનાં વચનો અને સ્મૃતિઓ કહે છે, અને ઉપનિષદોનાં વચનો તથા

સ્મૃતિઓ ભારીજ આજ્ઞા છે એમ પણ પરમેશ્વરે પ્રત્યંગોપાત્ત સત્શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ૧૭૯

પરમાત્માની આજ્ઞા જીવોને ભયના કારણરૂપ છે તેથી તેઓ સર્વેશ્વર છે એમ જણાવે છે:-

આજ્ઞાયા મીતિહેતુત્વં મીપાઽસ્માદિતિ હિ શ્રુતમ્ ।

સર્વેશ્વરત્વમેતત્સ્યાદંતર્યામિત્વતઃ પૃથક્ ॥ ૧૮૦ ॥

“મીપા અસ્માત્” ઇતિ હિ શ્રુતં અતઃ આજ્ઞાયાઃ મીતિહેતુત્વં, एतत् सर्वेश्वरत्वं अंतर्पामित्वतઃ પૃથક્ સ્પાત્ ॥

“જેથી આ ઈશ્વરના ભયથી વાયું વાય છે” એવી રીતે તૈન્તિરીય-ઉપનિષદમાં સાંભળ્યું છે તેથી પરમાત્માની આજ્ઞાનું વાયુ આદિને ભયનું કારણ પાડ્યું છે. પરમાત્માનું આ સર્વેશ્વરપણું (સર્વને નિયમમાં રાખવાપણું) ઈશ્વરના અંતર્યામીપણાથી ભિન્ન છે, અર્થાત્ ઈશ્વરનું અર્વનિયામકપણું ભિન્ન છે, અને તેમનું અંતર્યામીપણું ભિન્ન છે એ સિદ્ધ કરવામાટે એમનું ભયનું કારણપણું જણાવ્યું છે. ૧૮૦

પ્રાણીઓની અંતર અને બહાર ઈશ્વરજ નિયામક છે એ સિદ્ધ કરવા ઉપનિષદોનાં બે વચનો નીચેના શ્લોકમાં આપે છે:-

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इति श्रुतिः ।

अंतः प्रविष्टः शास्ताऽयं जनानामिति च श्रुतिः ॥ ૧૮૧ ॥

“एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने” इति श्रुतिः [तथा] “अयं अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां” इति च શ્રુતિઃ ॥

આના મંબધમા આ અવિનાશી પરમાત્માની આજ્ઞામાં સૂર્ય અને ચંદ્રાદિ રહે છે એવી બૃહદ્દારણ્યક-ઉપનિષદની શ્રુતિ છે, અને આ પરમાત્મા સર્વ જીવોના શરીરની અંતર પ્રવેશ કરીને રહેલા છે, અને તેમને નિયમમાં રાખનારા છે એવી બીજી પણ શ્રુતિ છે ૧૮૧

પરમાત્માને જગદ્યોનિઃ (જગત્ના કારણ) શામાટે કહ્યા છે તે જણાવે છે:-

जगद्योनिर्भवेदेष प्रभवाप्ययकृत्वतः ।

આવિર્ભાવતિરોભાવાવુત્પત્તિપ્રલયૌ મતૌ ॥ ૧૮૨ ॥

પ્રભવાપ્યયકૃત્વતઃ ણપ જગદ્યોનિઃ ભવેત્, ઉત્પત્તિપ્રલયૌ આવિર્ભાવતિરોભાવૌ મતૌ ॥

આ જગત્ની ઉત્પત્તિના અને પ્રલયના કરનારપણાથી આ પરમાત્મા આ

જગતનું ઉત્પત્તિસ્થાન કહેવાય છે. જગત્ની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય એટલે આ જગતનું પ્રકટ થવું અને આ જગતનું લીન થવું એમ શ્રુતિસ્મૃતિએ માનેલું છે. ૧૮૨

પરમાત્મા જગતને કેવી રીતે પ્રકટ કરે છે તે દષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

આવિર્ભાવયતિ સ્વસ્મિન્વિલીનં સકલં જગત્ ।

પ્રાણિકર્મવશાદેવ પટો યદ્વત્પ્રસારિતઃ ॥ ૧૮૩ ॥

યદ્વત્ પ્રસારિતઃ પટઃ [તદ્વત્] પ્રાણિકર્મવશાત્ એવં સ્વસ્મિન્ વિલીનં સકલં જગત્ [પુનઃ] આવિર્ભાવયતિ ॥

જેવી રીતે ફેલાયેલું ચિત્રપટ પોતામાં રહેલાં ચિત્રોને પ્રકટ કરે છે તેવી રીતે પ્રાણીઓનાં કર્મોનું ફલ દેવામાટે આ પરમાત્મા પોતાનામાં વિલીન થયેલા (ખીજરૂપે સૂક્ષ્મ થઈને રહેલા) સર્વ જગતને પુનઃ પ્રકટ કરે છે. ૧૮૩

પરમાત્મા આ જગતના પ્રલયના કારણ છે એમ દષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

પુનસ્તિરોભાવયતિ સ્વાત્મન્યેવાઽખિલં જગત્ ।

પ્રાણિકર્મક્ષયવશાત્સંકોચિતપટો યથા ॥ ૧૮૪ ॥

યથા સંકોચિતપટઃ [તથા] પ્રાણિકર્મક્ષયવશાત્ સ્વાત્મનિ એવં અઽખિલં જગત્ પુનઃ તિરોભાવયતિ ॥

જેવી રીતે સંકેલી લીધેલા ચિત્રપટમાં સર્વ ચિત્રો લીન થઈ જાય છે, અર્થાત્ તે મનુષ્યોને દેખાવા બધું થઈ જાય છે, તેવી રીતે પ્રાણીઓનાં ફલ આપનારાં કર્મોના સમયને માટે ફલ થવાથી પરમાત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં આ સમગ્ર જગતને પુનઃ લીન કરી દે છે. ૧૮૪

જગત્ની ઉત્પત્તિના અને જગતના પ્રલયના સંબંધમાં ખીન દષ્ટાંતો આપે છે:—

રાત્રિચક્ષૌ સુતિવોધાવુન્મીલનનિમીલને ।

તૂર્ણાંભાવમનોરાજ્યે ઇવ સ્પૃષ્ટિલયાવિમો ॥ ૧૮૫ ॥

ઈમૌ સ્પૃષ્ટિયૌ રાત્રિચક્ષૌ, સુતિવોધૌ, ઉન્મીલનનિમીલને. તૂર્ણાંભાવમનોરાજ્યે ઇવ [સ્તઃ] ॥

જગતનાં આ ઉત્પત્તિ ને પ્રલય રાત્રિ અને દિવસ, નિદ્રા અને જાગૃત-વસ્થા, આંખ વીંચાવી અને ઊઘડવી તથા મનની વિચારવિનાની રિથિતિ અને મનોરાજ્ય આના જેવાં અનુક્રમે છે.

રાત્રિ, નિદ્રા, આંખોનું વીંચાણ અને મનની વિચારવિનાની સ્થિતિના જેવો આ જગત્નો પ્રલય છે, અને દિવસ, જાગૃત્ થયું, આંખો જિઘડવી અને મનોરાજ્ય કરવાં આના જેવો આ જગત્ની ઉત્પત્તિ છે. ૧૮૫

ધ્મિર આ જગત્ની ઉત્પત્તિ કરે છે તેમાં આરભવાદ અને પરિણામવાદ સંભવતા નથી એમ કહે છે:—

આવિર્ભાવતિરોભાવશક્તિમત્ત્વેન હેતુના ।

આરંભપરિણામાદિચોદ્યાનાં નાત્ર સંભવઃ ॥ ૧૮૬ ॥

આવિર્ભાવતિરોભાવશક્તિમત્ત્વેન હેતુના અત્ર આરંભપરિણામાદિચોદ્યાનાં સંભવઃ ન ॥

ધ્મિર આ જગત્ને પ્રકટ કરવાના અને તેને પોતામાં લીન કરવાના સામર્થ્યવાળા છે તે કારણથી જગત્ની ઉત્પત્તિમા અને પ્રલયમાં આરંભના તથા પરિણામ આદિના પ્રશ્નોનો સંભવ નથી.

પરમાત્મા અદ્વિતીય હોવાથી તેઓમાં પરમાણુમાંથી આ જગત્નો આરંભ કરનારાપણું સંભવતું નથી, અને તેઓ અવયવરહિત તેમજ અવિકારી હોવાથી તેઓમાં પરિણામપણું પણ સંભવતું નથી. તેઓ પોતાની માયાવડે આ જગત્ની ઉત્પત્તિ અને તેનો પ્રલય કરે છે, નૈયાયિકો પરમાણુમાંથી ક્ષયભ્રુક આદિ ક્રમે આ જગત્નો આનિર્ભાવ થાય છે એવો આરભવાદ માને છે, અને સાંખ્ય-વાદીઓ તથા યોગીઓ દૂધમાંથી જેમ દહીં થાય છે તેમ પ્રકૃતિમાંથી પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ આ જગત્ થાય છે એવો પરિણામવાદ માને છે. વેદાંતીઓ એ બંને વાદને સ્વીકારતા નથી. આદિ શબ્દવડે સ્વભાવને કાલ સમજવા ૧૮૬

એકજ પરમાત્મા જીવોનું અને જડ પદાર્થોનું ઉપાદાનકારણ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

અચેતનાનાં હેતુઃ સ્યાજ્જાડ્યાંશેનેશ્વરસ્તથા ।

ચિદાભાસાંશતસ્ત્વેષ જીવાનાં કારણં ભવેત્ ॥ ૧૮૭ ॥

ઈશ્વરઃ જાડ્યાંશેન અચેતનાનાં હેતુઃ સ્યાત્, તથા એષઃ તુ ચિદાભાસાંશતઃ જીવાનાં કારણં ભવેત્ ॥

પરમાત્મા માયારૂપ જડપણના અશવડે આ જગત્માંના જડ પદાર્થોના ઉપાદાનકારણરૂપ થાય છે, તથા આ પરમાત્માજ અચેતનના આભાસના અંશથી આ જગત્માંના જીવોના ઉપાદાનકારણરૂપ થાય છે. ૧૮૭

માયાના સ્વામી પરમાત્મા આ જગત્ના ઉપાદાનકારણરૂપ છે એમ જે કહ્યું તે યોગ્ય નથી, કેમકે વાર્તિકકાર શ્રીમુરેશ્વરશાસ્ત્રીએ બ્રહ્મને જગત્ના

કારણરૂપે કહેલ છે એમ નીચેના ત્રણમાંના બે શ્લોકવડે સંકા કરી, ત્રીજા શ્લોકવડે તેનું સમાધાન કરે છે:—

તમ:પ્રધાન: ક્ષેત્રાણાં ચિત્પ્રધાનશ્ચિદાત્મનામ્ ।

પર: કારણતામેતિ ભાવનાજ્ઞાનકર્મભિ: ॥ ૧૮૮ ॥

इति वार्तिककारेण जडचेतनहेतुता ।

परमात्मन एवोक्ता नेश्वरस्येति चेच्छृणु ॥ ૧૮૯ ॥

अन्योन्याध्यासमत्रापि जीवकूटस्थयोरिव ।

ईश्वरब्रह्मणो: सिद्धं कृत्वा ब्रूते सुरेश्वर: ॥ ૧૯૦ ॥

ભાવનાજ્ઞાનકર્મભિ: પર: તમ:પ્રધાન: [સન્] ક્ષેત્રાણાં, [તથા] ચિત્પ્રધાન: [સન્] ચિદાત્મનાં કારણતાં એતિ इति વાર્તિકકારેણ પરમાત્મન: એવ જડચેતન-હેતુતા ઉક્તા, ईश्वरस्य न इति चेत् शृणु, जीवकूटस्थयो: इव अत्र अपि ईश्वरब्रह्मणो: अन्योन्याध्यासं सिद्धं कृत्वा सुरेश्वर: ब्रूते ॥

જીવોના પૂર્વસંસ્કાર, દેવતાદિનું ધ્યાન અને તેમનાં શુભાશુભકર્મવડે પરમાત્મા તમોશુષ્ણુપ્રધાનસ્વરૂપવાળા થઈને (માયારૂપ ઉપાધિવાળા થઈને) પ્રાણીઓનાં શરીરાદિના કારણપણાને પામે છે, અને ચેતનપ્રધાનસ્વરૂપવાળા થઈને જીવોના કારણપણાને પામે છે એમ વાર્તિકકાર શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યે પરમાત્માનું-બ્રહ્માનું-જડ પદાર્થોનું અને ચેતનનું હેતુપણું કહેલું છે, પણ ઈશ્વરનું હેતુપણું કહેલું નથી એમ બે શકા કરો તો તેનું સમાધાન સાંભળો:—જીવ અને કૂટસ્થની જેઠે અહીં પણ પરમાત્માનો અને બ્રહ્માનો પરસ્પર અધ્યાસ ગ્રહણ કરીને શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યે એમ કહ્યું છે.

એમ ત્વંપદના વાચ્યાર્થરૂપ જીવનો અને ત્વંપદના લક્ષ્યાર્થરૂપ કૂટસ્થનો બ્રાંતિથી પરસ્પર આરોપ થયો છે તેમ ત્વંપદના વાચ્યાર્થરૂપ ઈશ્વરનો અને તેના લક્ષ્યાર્થરૂપ બ્રહ્માનો બ્રાંતિવડે પરસ્પર આરોપ થયો છે. આમ સ્વીકારી વાર્તિકકારે ઈશ્વરને બદલે તેમના મૂલ સ્વરૂપનું કથન કરેલું છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ આ જગતનું કારણ છે એવો તેમનો અભિપ્રાય નથી. ૧૮૮-૮૯-૯૦

શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યે ઈશ્વરનો અને બ્રહ્માનો અન્યોન્યાધ્યાસ માગીને આ પ્રશ્ન કહ્યું છે એ વાતને નીચેના બે શ્લોકવડે વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

सत्यं ज्ञानमनंतं यद्ब्रह्म तस्मात्समुत्थिता: ।

खं वाय्वग्निजलव्योमप्यन्नदेहा इति श्रुति: ॥ ૧૯૧ ॥ :

આપાતદષ્ટિતસ્તત્ર વ્રહ્મણો ભાતિ હેતુતા ।

हेतोश्च सत्यता तस्मादन्योन्याध्यास इष्यते ॥ १९२ ॥

યત્ સત્યં જ્ઞાનં અનંતં વ્રહ્મ તસ્માત્ સ્વં વાચ્સ્વગ્નિજલોર્વ્યાપધ્યન્નદેહાઃ સમુ-
ત્થિતાઃ ઇતિ શ્રુતિઃ [અસ્તિ,] તત્ર આપાતદષ્ટિતઃ વ્રહ્મણઃ હેતુતા ભાતિ, ચ હેતોઃ
સત્યતા [ભાતિ] તસ્માત્ અન્યોન્યાધ્યાસઃ ઇષ્યતે ॥

જે સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ અને દેહ, કાલ તથા વસ્તુના અંતરહિત બ્રહ્મ છે તેમાંથી આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી, એપધી, અગ્નિ અને શરીરો ઉત્પન્ન થયાં છે એવી તૈત્તિરીયશ્રુતિ છે. તે શ્રુતિમાં સ્થૂલદષ્ટિથી બ્રહ્મનું જગત્કારણપણું પ્રતીત થાય છે, અને જગતના કારણરૂપ ઈશ્વરની સત્યતા જણાય છે, તે કારણથી બ્રહ્મનો અને ઈશ્વરનો અન્યોન્યાધ્યાસ અંગીકાર કરવામાં આવે છે.

તૈત્તિરીય-ઉપનિષદ્માં જે સત્યાદિસ્વભાવવાળા બ્રહ્મમાંથી આકાશાદિ જગતની ઉત્પત્તિ કહી છે તેથી બ્રહ્મનું જગત્કારણપણું અને જગતનું કારણ જે ઈશ્વર તેમનું સત્યપણું સ્થૂલદષ્ટિવડે જણાય છે, તે પરસ્પરના અધ્યાસવિના સંભવે નહિ, કેમકે નિર્ગુણબ્રહ્મ નિરવયવ અને અપરિણામી હોવાથી તે આ જગતનું કારણ થઈ શકે નહિ, અને ઈશ્વર પોતાની સોપાધિક સ્થિતિમાં સત્ય હોઈ શકે નહિ, એટલે બ્રહ્મનો ને ઈશ્વરનો વ્યવહારકાલે અન્યોન્યાધ્યાસ માનવો જોઈએ. ૧૯૧-૧૯૨

ઈશ્વરનું અને બ્રહ્મનું એકપણું બ્રાંતિવડે જણાય છે એમ જેણે જોયેલા હુગડાનું ઉઠાડરણુ આપીને સમજાવે છે:—

अन्योन्याध्यासरूपोऽसावन्नलिसपटो यथा ।

घटितेनैकतामेति तद्वद्भ્રાंत्यैकतां गतः ॥ १९३ ॥

યથા અન્નલિસપટઃ ઘટિતેન એકતાં એતિ, તદ્વત્ અન્યોન્યાધ્યાસરૂપઃ અસૌ
બ્રાંત્યા એકતાં ગતઃ ॥

જેમ જેણે ચઢાવેલું વસ્ત્ર ઢાળરીને તૈયાર કરેલા ધોયેલા વસ્ત્રની સાથે બ્રાંતિવડે એકપણાને પામેલું જણાય છે તેમ અન્યોન્યાધ્યાસરૂપવાળા આ ઈશ્વર બ્રાંતિવડે બ્રહ્મની સાથે એકપણાને પામેલા જણાય છે.

જેમ જેણે ચઢાવેલું વસ્ત્ર ધોઈને ઢાળરેલા વસ્ત્રની સાથે બ્રાંતિવડે એકપણાને પામેલાજેલું જણાય છે, અર્થાત્ જેણે ચઢાવેલા ને ધોઈને ઘાટેલા વસ્ત્રમાં સ્થૂલદષ્ટિવાળાને ભેદ જણાતો નથી, એવી રીતે માયારૂપ ઉપાધિ-
વાળા ને માયારૂપ ઉપાધિરહિત બ્રહ્મ એ જોને વસ્તુતાએ લિન્ન છતાં પણ સ્થૂલ-

“ સત્યં જ્ઞાનં અનંતં ” ચ ઇતિ ઉપક્રમ્ય “ યતો વાચો નિવર્તેતે ” ઇતિ
ઉપસંહતમ્ [તથા ચ] અસંગત્વનિર્ણયઃ [ભવતિ] ॥

તૈત્તિરીય-ઉપનિષદ્માં “ બ્રહ્મ સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ ને અનંતરૂપ છે ” એવો
આરંભ કરીને “ મન અને વાણી જેને વિષય નહિ કરીને જેનાથી પાછાં વળે
છે ” એવો ઉપસંહાર કર્યો છે, તેથી બ્રહ્મના અસંગપણનો નિશ્ચય થાય છે.
એવી રીતે ઉપક્રમ ને ઉપસંહારની એકતા એ નામના હેતુવડે બ્રહ્મનું અસંગપણું
સિદ્ધ થાય છે. ૧૯૬

માયાના સ્વામી ઇશ્વર જગત્ રચનારા છે એમ કહેનારી શ્વેતાશ્વતર-
ઉપનિષદની શ્રુતિનો અર્થથી અનુવાદ કરે છે:—

માયી સૃજતિ વિશ્વં સંનિરુદ્ધસ્તત્ર માયયા ।

અન્ય ઇત્યપરા બ્રૂતે શ્રુતિસ્તેનેશ્વરઃ સૃજેત્ ॥ ૧૯૭ ॥

માયી વિશ્વં સૃજતિ, તત્ર અન્યઃ માયયા સંનિરુદ્ધઃ [અસ્તિ,] ઇતિ અપરા
શ્રુતિઃ બ્રૂતે, તેન ઈશ્વરઃ સૃજેત્ ॥

માયાના સ્વામી પરમાત્મા આ જગત્ રચે છે, તેમાં બીજો એટલે જીવ
પરમાત્માની માયાવડે બંધન પામેલો થાય છે, એમ બીજી શ્રુતિ કહે છે,
તે પ્રમાણુવડે ઇશ્વર જગત્ને રચે છે, બ્રહ્મ કે જીવ જગત્ને રચતા નથી
એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૯૭

આ આનંદમય ઇશ્વર જગત્ને કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે તે કહે છે:—

આનંદમય ઈશોઽયં વહુ સ્યામિત્યવૈક્ષત ।

હિરણ્યગર્ભરૂપોઽભૂત્સુતિઃ સ્વપ્નો યથા ભવેત્ ॥ ૧૯૮ ॥

યથા સુતિઃ સ્વપ્નઃ ભવેત્ [एवं] અયં આનંદમયઃ ઈશઃ “ વહુ સ્યાં ” ઇતિ
અવૈક્ષત, [ચ ઈસિત્વા] હિરણ્યગર્ભરૂપઃ અભૂત્ ॥

જેવી રીતે સુપુતિ-અવસ્થા અંતઃકરણમાં કંઈક સૂક્ષ્મસંકલ્પ થવાથી
સ્વપ્નાવસ્થારૂપ થાય છે તેવી રીતે આ આનંદમયસ્વરૂપ ઇશ્વર જીવોનાં કર્મો
ફલ દેવાને તૈયાર થતાં “ હું બહુરૂપે થાઉં ” એમ સંકલ્પ કરવા લાગ્યા,
અને એવો સંકલ્પ કરીને પછી હિરણ્યગર્ભરૂપ થયા. ૧૯૮

કોઈ શ્રુતિમાં પરમાત્માથી આકાશાદિની ક્રમપૂર્વક ઉત્પત્તિ થઇ એમ
કહેલું છે, અને કોઈ શ્રુતિમાં આ સર્વ પરમાત્માએ રચ્યુ એમ એકસાથે સૃષ્ટિની
ઉત્પત્તિ થયાનું કહ્યું છે, તો આ બેમાં કયા નિરૂપણને સત્ય માનવું એમ શંકા
થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ક્રમેણ યુગપદ્વૈપા સૃષ્ટિર્જેયા યથાશ્રુતિ ।

દિવિધશ્રુતિસન્નાવાદ્દિવિધસ્વપ્નદર્શનાત્ ॥ ૧૯૯ ॥

દિવિધશ્રુતિસન્નાવાદ્ [ચ] દિવિધસ્વપ્નદર્શનાત્ યથાશ્રુતિ ક્રમેણ વા યુગપદ્
વૈપા સૃષ્ટિઃ ક્ષેપા ॥

જે પ્રકારની શ્રુતિનો ચણાવ હોવાથી, અને જે પ્રકારના સ્વપ્નનું દર્શન થતું હોવાથી, શ્રુતિમાં કહેલી રીતે ક્યારેક આકાશાદિ ક્રમવડે અને ક્યારેક એકસાથે આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ બાહ્યું.

જેવી રીતે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં ક્યારેક ક્રમપૂર્વક પદાર્થોને જુએ છે, ને ક્યારેક એકસાથે બધા પદાર્થોને જુએ છે, તેવી રીતે કોઇ શ્રુતિમાં ઇશ્વરના સંકલ્પથી સૃષ્ટિ ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે, અને કોઇ શ્રુતિમાં પ્રયોજનવશાત્ ઇશ્વરના સંકલ્પથી સૃષ્ટિ એકસાથે ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે. એવી રીતે જે પ્રકારની શ્રુતિઓ હોવાથી કહેલી બંને વાત સાચી છે. ૧૯૯ હવે હિરણ્યગર્ભના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

સૂત્રાત્મા સૂક્ષ્મદેહાલ્યઃ સર્વજીવધનાત્મકઃ ।

સર્વાહંમાનધારિત્વાત્ ક્રિયાજ્ઞાનાદિશક્તિમાન્ ॥ ૨૦૦ ॥

સર્વજીવધનાત્મકઃ સૂક્ષ્મદેહાલ્યઃ સૂત્રાત્મા સર્વાહંમાનધારિત્વાત્ ક્રિયાજ્ઞાનાદિ-
શક્તિમાન્ ॥

સર્વ જીવોના સમૂહરૂપ સમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરનામવાળા સૂત્રાત્મા સર્વ વ્યપ્તિ-
સૂક્ષ્મશરીરોમાં હું એવું અભિમાન રાખનારપણાથી ક્રિયા, જ્ઞાન અને ઇચ્છા-
શક્તિવાળા છે. ૨૦૦

હિરણ્યગર્ભની સ્થિતિમાં આ જગતની પ્રતીતિ દેવી રીતની થાય છે તે દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

પ્રત્યુપે વા પ્રદોપે વા મસો મંદે તમસ્યયમ્ ।

લોકો ભાતિ યથા તદ્વદસ્પષ્ટં જગદીક્ષ્યતે ॥ ૨૦૧ ॥

અર્થ લોકઃ પ્રત્યુપે વા પ્રદોપે વા મંદે તપતિ યગ્નઃ યથા ભાતિ તદ્વત્ [તન્]
અસ્પષ્ટં જગદ્ દીક્ષ્યતે ॥

આ જગત્ પ્રાતઃકાલમાં અથવા સાંજકાલમાં મંદ અંધકારમાં ડુબેલું હોય એવું પ્રતીત થાય છે તેવું હિરણ્યગર્ભાવસ્થામાં આ જગત્ સૂક્ષ્મપણાને લઈને અસ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. ૨૦૧

વળી આજખેલા ચિત્રપટનુ દષ્ટાત આપીને હિરણ્યગર્ભના સ્વરૂપને જણાવે છે—

સર્વતો લાંછિતો મપ્યા યથા સ્યાદ્ ઘટિતઃ પટઃ ।

સૂક્ષ્માકારૈસ્તથેશસ્ય વપુઃ સર્વત્ર લાંછિતમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

યથા ઘટિતઃ પટઃ મપ્યા સર્વતઃ લાંછિતઃ સ્યાત્ તથા ર્શસ્ય વપુઃ સૂક્ષ્માકારૈઃ સર્વત્ર લાંછિત [ભવતિ] ॥

જેવી રીતે ખેળ લગાડીને ઢાળરેલુ લુગડુ શાહીવડે મર્વભણીથી ચિત્રોના આકારવાળું કરવામા આવે છે તેવી રીતે હિરણ્યગર્ભરૂપ ઇશ્વરનુ શરીર જીવોના સૂક્ષ્મશરીરોના સૂક્ષ્મ (અપચીકૃત) આકારોવડે સર્વભણીથી આજખેલુ થાય છે ૨૦૨ વળી ખીલુ દષ્ટાત આપીને સૂત્રાત્માના સ્વરૂપને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે—

સસ્યં વા શાકજાતં વા સર્વતોઽકુરિતં યથા ।

કોમલં તદ્વદેવૈષ પેલવો જગદંકુરઃ ॥ ૨૦૩ ॥

યથા સર્વતઃ ંકુરિતં સસ્યં વા શાકજાતં વા કોમલં [વર્તતે] તદ્વત્ એવં એવઃ જગદંકુરઃ પેલવઃ [અસ્તિ] ॥

જેવી રીતે સર્વભણીથી અકુરવાળો ધાન્યનો છોડ ડિંવા નવો ઉપજેલો શાકનો છોડ વા શાકનો સમૂહ કે પેલો કોમલ હોય છે તેવી રીતેજ આ જગતનો અકુર (હિરણ્યગર્ભ) અતિકોમલ હોય છે.

સૂક્ષ્મજગદ્રૂપ અકુરનુ ખીજ માથારૂપ ઉપાધિવાળા ઇશ્વર છે, અને જગદ્રૂપી ધાન્યનો છોડ કે શાકનો છોડ એમાથી (એ અકુરમાથી) ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી હિરણ્યગર્ભને (સૂત્રાત્માને) સ્થૂલજગતના અકુરરૂપ કહ્યા છે ૨૦૩

સૂત્રાત્માના સ્વરૂપનુ વર્ણન કરીને હવે તેમની સ્થૂલસ્થિતિરૂપ પચીકૃત પાત્ર ભૂતોના કાર્યરૂપ ઉપાધિવાળા ભગવાન વિરાટનુ સ્વરૂપ ત્રણ દષ્ટાત આપીને કહે છે —

આતપામાતલોકો વા પટો વા વર્ણપૂરિતઃ ।

સસ્યં વા ફલિતં યદ્વત્તથા સ્પષ્ટવપુર્વિરાદ્ ॥ ૨૦૪ ॥

આતપામાતલોકઃ, વા વર્ણપૂરિતઃ પટઃ, વા ફલિતં સસ્ય વા યદ્વત્ [માતિ] તથા સ્પષ્ટવપુઃ વિરાદ્ [માતિ] ॥

સૂર્યના પ્રકાશવડે સ્પષ્ટ પ્રતીત થનારુ આ જગત, અથવા યથાયોગ્ય રગ પૂરેલુ ત્રિપટ, અથવા ફલવાળો થયેલો ધાન્યનો છોડ જેમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે તેમ સ્પષ્ટગરીરવાળા ભગવાન વિરાટ પ્રતીત થાય છે, ૨૦૪

વિરાટના સફળાવમાં શ્રુતિનું અને સ્મૃતિનું પ્રમાણ આપે છે:—

વિશ્વરૂપાધ્યાય એવ ઉક્તઃ સૂક્તેઽપિ પૌરુષે ।

ધાત્રાદિસ્તંવપર્યંતાનેતસ્યાવયવાન્નિદુઃ ॥ ૨૦૫ ॥

વિશ્વરૂપાધ્યાયે, પૌરુષે સૂક્તે અપિ એવઃ ઉક્તઃ [અસ્તિ,] ધાત્રાદિસ્તંવ-
પર્યંતાન્ એતસ્ય અવયવાન્ નિદુઃ ॥

ભગવદ્ગીતાના વિશ્વરૂપદર્શનનામના ૧૧મા અધ્યાયમાં અને તેના મૂલભૂત
ઋગ્વેદમાંના અને શુક્લયજુર્વેદમાંના પુરુષસૂક્તમાં પણ આ વિરાટનું સ્વરૂપ
કહેલું છે. બ્રહ્માથી માંડીને યુગકાપર્યંત જેટલા જીવો છે તે સર્વ આ વિરાટ-
ભગવાનના અવયવો છે એમ વિદ્વાનો બોલે છે.

જેટલાક ભાષાતરકારો વિશ્વરૂપાધ્યાયને ઋગ્વેદના બીજા અષ્ટકના પાંચમા
અધ્યાયરૂપે સમજે છે, પણ તેમનું તે સમજવું થોડું નથી એમ ઋગ્વેદમાંનો
તે ભાગ જોતાં જણાય છે. ૨૦૫

અંતર્ધામિરૂપ ઈશ્વરથી માંડીને કોદાળીમુખી સૌ ઈશ્વર છે એમ નીચેના
ત્રણ શ્લોકોવડે જણાવે છે:—

ઈશસૂત્રવિરાડ્વેધોવિષ્ણુરુદ્રેન્દ્રવહ્નયઃ ।

વિભ્રમૈરવમૈરાલમારિકાયક્ષરાક્ષસાઃ ॥ ૨૦૬ ॥

વિપ્રક્ષત્રિયવિદશૂદ્રા ગવાશ્વમૃગપક્ષિણઃ ।

અશ્વત્થવટચૂતાથા યવત્રીહિતૃણાદયઃ ॥ ૨૦૭ ॥

જલપાપાણમૃત્કાપ્રવાસ્યાકુદાલકાદયઃ ।

ઈશ્વરાઃ સર્વ એવૈતે પૂજિતાઃ ફલદાયિનઃ ॥ ૨૦૮ ॥

ઈશ....કુદાલકાદયઃ એતે સર્વે ઈશ્વરાઃ એવ, [તે] પૂજિતાઃ [સંતઃ]
ફલદાયિનઃ [ભવન્તિ] ॥

માયાના સ્વામી ઈશ્વર, સૂત્રાત્મા, વિરાટ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઇન્દ્ર, અગ્નિ,
ગજપતિ, ભૈરવ, મૈસાલ, (ચૈતાર-ચક્ષુવિશેષ,) મારિકા, (મહામારીનામળી
દેવી,) વક્ષ, રાક્ષસ, પ્રાહ્લણ, હાત્રિય, વૈશ્ય, સૂદ્ર, ગાય, અશ્વ, હરણ, પક્ષી,
પીંપળો વડ અને આબો ઇત્યાદિ વૃક્ષો, જવ હાંગર અને ઘાસ આદિ છોડો,
પાણી, પથ્થર, માટી, લાકડું, વાંસલો અને કોદાળી આદિ આ સર્વ ચેતન-
જડરૂપ હોવાથી ઈશ્વરોજ છે, અને તેઓને પૂજ્યા હોય તો તેઓ પોતાના
સામર્થ્યપ્રમાણે ફલદાતા થાય છે.

અંતર્યામિરૂપ ઇન્દ્રિયથી માંડીને કોદાળીપર્યંત જે ઇન્દ્રિયો કહ્યા તે ઇન્દ્રિયો તેમની પૂજા કરવાથી તેમની ઉપાધિની સ્વચ્છતાપ્રમાણે તથા પૂજા કરનારની ભાવનાપ્રમાણે ને તેમની પૂજાપ્રમાણે તે પૂજા કરનારને ફલ આપે છે, પણ શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાનાં માણસો સર્વમા રહેલા અંતર્યામિરૂપ ઇન્દ્રિય ફલ આપે છે એમ નથી સમજતા, પણ બાહ્યદૃષ્ટિએ પ્રતીત થતા પોતાના ઇષ્ટદેવજ ફલ આપે છે એમ સમજે છે. ૨૦૬-૨૦૭-૨૦૮

ઇન્દ્રિય પોતાની ઉપાસના કરનારને તેમની ઉપાસનાપ્રમાણે ફલ આપે છે એમ જણાવે છે:—

यथा यथोपासते तं फलमीयुस्तथा तथा ।

फलोत्कर्षापकर्षौ तु पूज्यपूजानुसारतः ॥ २०९ ॥

તં યથા યથા ઉપાસતે તથા તથા ફલં ઈયુઃ, પૂજ્યપૂજાનુસારતઃ તુ ફલો-
ત્કર્ષાપર્ષૌ [સ્તઃ] ॥

તે ઇન્દ્રિયની ઉપાસક જેવી જેવી ઉપાસના કરે છે તેવું તેવું ફલ તે ઉપાસકને મળે છે, પરંતુ પૂજા કરવાયોગ્ય દેવની યોગ્યતાપ્રમાણે અને પૂજાની રીતપ્રમાણે ફલનું અદિયાતાપણું અને હિતરતાપણું હોય છે.

ઇન્દ્રિયથી માંડીને કોદાળીપર્યંત સર્વ ઇન્દ્રિય છતાં પણ મનુષ્ય જેવી જેવી રીતે ઇન્દ્રિયને ઉપાસે છે તેવી તેવી રીતે તેને ફલ મળે છે એ નિયમને અનુ-સરીને પૂજા કરવાયોગ્ય દેવ જે સાત્ત્વિક હોય, ને પૂજા પણ સાત્ત્વિક હોય, તો તેનું સાત્ત્વિક જ્યેષ્ઠ ઉત્તમપ્રકારનું ફલ ઉપાસકને મળે છે. પૂજ્ય દેવ જે રાજસ હોય, અને પૂજા પણ રાજસ હોય, તો તેને મધ્યમપ્રકારનું ફલ મળે છે. પૂજ્ય દેવ જે તામસ હોય, ને પૂજા પણ તામસ હોય, તો તેને કનિષ્ઠ-પ્રકારનું ફલ મળે છે. ૨૦૯

સાંસારિક ફલની સિદ્ધિ ઉપર જણાવેલી રીતે ઉપાસના કરવાથી થાય છે, અને મોક્ષ તો બ્રહ્માના જ્ઞાનથીજ થાય છે એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव न चान्यथा ।

स्वप्रबोधं विना नैव स्वस्वप्नो हीयते यथा ॥ २१० ॥

યથા સ્વપ્રબોધં વિના સ્વસ્વપ્નઃ ન હીયતે એવ [તથા] મુક્તિઃ તુ બ્રહ્મતત્ત્વસ્ય જ્ઞાનાત્ એવ [મંવતિ,] ચ અન્યથા ન ॥

જેમ પોતાની જાગૃદવસ્થા થયા વિના પોતાને પ્રતીત થયેલું કલ્પિત સ્વપ્ન નાશ પામતું નથીજ તેમ કલ્પિત સંસારની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ તો બ્રહ્મ-

સ્વરૂપના અપરોક્ષજ્ઞાનથીજ થાય છે, બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી સાક્ષાત્ મોક્ષ-લાભ થતો નથી. ૨૧૦

મુક્તિના સંબંધમાં તમે અદ્વૈતજ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થનારા દ્વૈતને સ્વપ્નનું દર્શાવ આપ્યું તે યોગ્ય નથી, કેમકે બ્રહ્મજ્ઞાનવડે જે દ્વૈતનો બાધ થાય છે તે દ્વૈત પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતું હોવાથી સ્વપ્નજેવું નથી જોમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કહે છે:-

અદ્વિતીયબ્રહ્મતત્ત્વે સ્વપ્નોઽયમશિલં જગત્ ।

ઈશજીવાદિરૂપેણ ચેતનાચેતનાત્મકમ્ ॥ ૨૧૧ ॥

ઈશજીવાદિરૂપેણ [યત્ત્વં] ચેતનાચેતનાત્મકં અશિલં જગત્ [પ્રતીયતે]
અયં અદ્વિતીયબ્રહ્મતત્ત્વે સ્વપ્નઃ [એવ અસ્તિ] ॥

ધ્વિર અને જીવ ઇત્યાદિરૂપે જે આ ચેતન અને જડરૂપ સમમ જગત્ બ્રહ્મરૂપિણે પ્રતીત થાય છે તે આ જગત્ અદ્વિતીય બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સ્વપ્નરૂપજ છે, પરમાર્થિક રૂપિણે જોતાં તે સત્ય નથી. ૨૧૧

હવે ધ્વિરનો અને જીવનો જગત્માં કેવી રીતે અંતર્ભાવ થાય છે તે જણાવે છે:-

આનંદમયવિજ્ઞાનમયાવીશ્વરજીવકૌ ।

માયયા કલ્પિતાત્રેતૌ તાભ્યાં સર્વં પ્રકલ્પિતમ્ ॥ ૨૧૨ ॥

આનંદમયવિજ્ઞાનમયૌ ઈશ્વરજીવકૌ [સ્ત્વ] ત્રૈતૌ માયયા કલ્પિતૌ, તાભ્યાં સર્વં પ્રકલ્પિતમ્ ॥

આનંદમયકોશરૂપ અને વિજ્ઞાનમયકોશરૂપ ધ્વિર અને જીવ અનુક્રમે છે, તે બંને માયાવડે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં કલ્પિત છે, અને તે ધ્વિરવડે અને જીવવડે આ સર્વ જગત્ બહુપ્રકારે કલ્પેલું છે, તેથી ધ્વિરનો અને જીવનો જગત્માં અંતર્ભાવ થાય છે જોમ જાણવું. ૨૧૨

ધ્વિર અને જીવે આ સર્વ જગત્ કલ્પેલું છે જોમ કહ્યું, પણ તેમાં કોણે કેટલું જગત્ કલ્પ્યું તે કહેલું નથી તે હવે કહે છે:-

ઈક્ષણાદિપ્રવેશાન્તા સૃષ્ટિરીશેન કલ્પિતા ।

જાગ્રદાદિવિમોક્ષાન્તઃ સંસારો જીવકલ્પિતઃ ॥ ૨૧૩ ॥

ઈશેન ઈક્ષણાદિપ્રવેશાન્તા સૃષ્ટિઃ કલ્પિતા, જાગ્રદાદિવિમોક્ષાન્તઃ સંસારઃ જીવકલ્પિતઃ ॥

ધ્વિરે પ્રાણીઓનાં કર્મ ફલ દેવાને તત્પર થયાં છે માટે “ હું હોકોને

ઉત્પન્ન કરુ ” આ સંકલ્પથી માંડીને “ પ્રાણીઓને રચીને તેમનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કર્યો ” ત્યાંસુધીની શ્રુતિમાં કહેલી સદિ કલ્પેલી છે, અને અંતઃકરણની ભ્રમદશાથી માંડીને સુશ્રિપર્વતનો જે સંસાર છે તે જીવે કલ્પેલો છે. આ વાર્તા મહાગ્વેદની ઔતરેય-ઉપનિષદમાં કહેલી છે. ૨૧૩

જે અહીં એક પ્રદાન વસ્તુતાએ છે તે પછી જીવના અને ધર્મરના સ્વરૂપમાં વાદીઓ શામાટે વિવાદ કરે છે એમ શંકા થાય તે તેનું સમાધાન કહે છે:—

અદ્વિતીયં ब्रह्मतत्त्वं असंगं तन्न जानते ।

जीवेशयोर्मायिकयोर्दृष्टैव कलहं ययुः ॥ २१४ ॥

અદ્વિતીયં અસંગં બ્રહ્મતત્ત્વં તત્ત્વં ન જાનતે, [અતઃ] માયિકયોઃ જીવેશયોઃ
દૃષ્ટા એવ કલહં યયુઃ ॥

શ્રુતિસિદ્ધ, દૈત્યી રહિત અને સગથી રહિત જે એક સત્ય બ્રહ્મતત્ત્વ છે તેને વિવાદ કરનારા વાદીઓ બાહ્યતા નથી તેથી તેઓ માયાવડે કલ્પિત જીવના ને ધર્મરના સ્વરૂપસંગથી નકામોજ કલ્પકે કરે છે. ૨૧૪

વાદીઓનો ધર્મરના ને જીવના સ્વરૂપમાં જે મતભેદ છે તે અજ્ઞાનવડે ઉપજેલો છે તે પછી તેમને તમે ચક્રાર્થ બોધ કેમ કરતા નથી એમ શંકા થાય તે તેનું સમાધાન કરે છે:—

જ્ઞાત્વા સદા તત્ત્વનિષ્ઠાનનુમોદામહે વયમ્ ।

અનુશોચામ એવાન્યાન્ન બ્રાંતૈર્વિવદામહે ॥ ૨૧૫ ॥

વયં તત્ત્વનિષ્ઠાન્ જ્ઞાત્વા સદા અનુમોદામહે, અન્યાન્ અનુશોચામઃ એવ, બ્રાંતૈઃ
ન વિવદામહે ॥

અમે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં નિષ્ઠા રાખનારા પુરુષોને જાણીને તેમને સર્વદા અનુ-
મોદન આપીએ છીએ, અર્થાત્ એમના પ્રતિ અમે અમારો આનંદ પ્રદર્શિત
કરીએ છીએ, અને બીજા અજ્ઞાનીઓને જોઈને અમે તેમના ભાવિદુઃખનો
વિચાર કરી દયામુક્ત કાંઈક જોઈ કરીએ છીએ, પણ બ્રાંતિને વશ થયેલા
દુરાગ્રહી મનુષ્યોની સાથે અમે નિરર્થક વિવાદ કરતા નથી. ૨૧૫

ધર્મરના સ્વરૂપમાં બ્રાંતિ પામેલા કેણ કેણ છે, અને જીવના સ્વરૂપમાં
બ્રાંતિ પામેલા કેણ કેણ છે તે જણાવે છે:—

તૃણાર્ચકાદિયોગાંતા ईश्वरे ब्रान्तिमाश्रिताः ।

लोकायतादिसांख्यांता जीवे विब्रान्तिमाश्रिताः ॥ २१६ ॥

તૃણાર્ચકાદિયોગાંતાઃ ईश्वरे भ्रांतिं आश्रिताः, लोकायतादिसंख्यांताः जीवे विभ्रांतिं आश्रिताः ॥

શ્રો આદિ ઘાસની પૂજા કરનારાથી માંડીને યોગિપર્યંત જેટલા વાદીઓ પૂર્વે કહેલા છે તે સઘળા વાદીઓ ઇશ્વરના સ્વરૂપમાં ભ્રાંતિને આશ્રય કરીને રહેલા છે, અને આવાંકથી માંડીને સાંખ્યવાદિપર્યંત જેટલા વાદીઓ આગળ કહેલા છે તે સઘળા વાદીઓ જીવના સ્વરૂપમાં ૬૬ ભ્રાંતિને આશ્રય કરીને રહેલા છે. ૨૧૬

તે વાદીઓ ભ્રાંતિને આશ્રય કરીને રહેલા છે એમ જે ઉપર કહ્યું તેનું કારણ જણાવે છે:—

अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति यदा तदा ।

भ्रांता एवाखिलास्तेषां क्व मुक्तिः क्वेह वा सुखम् ॥ २१७ ॥

યદા અદ્વિતીયબ્રહ્મતત્ત્વં ન જાનંતિ, તદા [તે] અખિલાઃ ભ્રાંતાઃ એવ, તેષાં ક્વ મુક્તિઃ ? ક્વ વા ફહ સુખમ્ ? ॥

જે કારણથી તેઓ અદ્વિતીય બ્રહ્મસ્વરૂપને બહુતા નથી તે કારણથી તે બધા ભ્રાંતિને પામેલાજ છે, તેઓને બ્રહ્મજ્ઞાનવિના શોભ ક્યાંથી મળે ? અને દુરાશયી હોવાથી આ લોકમાં સુખ પણ ક્યાંથી મળે ? ૨૧૭

તે વાદીઓ બ્રહ્મના સ્વરૂપને ભલે ન બહુતા હોય, તોપણ તેઓમાં તેમના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં ઉત્તમપણું અને અધમપણું તો માનવું જોઈએ એમ જો તમે કહો તો એ તમારું કહેવું ચોક્કસ નથી એમ જણાવે છે:—

उत्तमाधमभावश्चेत्तेषां स्यादस्तु तेन किम् ? ।

स्वप्नस्थराज्यमिक्षाभ्यां न बुद्धः स्पृश्यते खलु ॥ २१८ ॥

તેષાં ઉત્તમાધમભાવઃ સ્વાત્ [ઇતિ] ચેદ્ અસ્તુ, તેન કિમ્ ? સ્વપ્નસ્થ-રાજ્યમિક્ષાભ્યાં બુદ્ધઃ ન સ્પૃશ્યતે ક્વલુ ॥

તે વાદીઓમાં ઇશ્વરના ને જીવના જ્ઞાનના ન્યૂનાધિકપણાથી પણ અધમપણું ને ઉત્તમપણું છે એમ જો તમે કહો તો વ્યવહારપણે ભલે તેમ હો, પણ તેવટ તેમને કયું ઉત્તમ ફલ મળનાર છે ? નિદ્રામાંથી જાગેલો પુરુષ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા રાજ્યથી અથવા સ્વપ્નમાં માગવી પડેલી ભિક્ષાથી સખધ પામતો નથી એ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે.

ધ્યાનને પૂજનારામાં ઇશ્વરનું જ્ઞાન જોતું હોવાથી અને યાત્રીઓને પૂજનારાં યોગીઓમાં ઇશ્વરજ્ઞાનથી જ્ઞાન વધારે હોવાથી એમનું વ્યવહારમાં ભલે

ક્રમથી અધમપણું અને ઉત્તમપણું પ્રતીત થાય, પણ તે જાને જ્ઞાનનો પરમાર્થ-
માં કાંઈ ઉપયોગ નથી, માટે મુમુક્ષુએ તેમના અધમપણાનો અથવા ઉત્તમ-
પણાનો વિચાર ન કરવો. સ્વપ્નમાં મળેલું રાજ્ય મિથ્યા છે, અને સ્વપ્નમાં
માગવી પડેલી શિક્ષા પણ મિથ્યા છે, કેમકે બગેરો મનુષ્ય સ્વપ્નના રાજ્યની
સાથે અને સ્વપ્નની શિક્ષાની સાથે બ્રહ્મત્વમાં સંબંધ પામતો નથી, તેમ વ્યવ-
હારના પદાર્થના જ્ઞાનનું ઉત્તમપણું ને અધમપણું કલ્પિત હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાની
તે જાનેને વિષે ઉત્તમપણું કે અધમપણું જોતા નથી. ૨૧૮

મુમુક્ષુએ જીવના ને ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં વિવાદ કરવો નહિ, પણ બ્રહ્મ-
વિચાર કરવો જોમ કહે છે:—

તસ્માન્મુમુક્ષુભિર્નૈવ મતિર્જીવેશવાદયોઃ ।

કાર્યા કિં તુ બ્રહ્મતત્ત્વં વિચાર્ય બુદ્ધ્યતાં ચ તત્ ॥ ૨૧૯ ॥

તસ્માત્ મુમુક્ષુભિઃ જીવેશવાદયોઃ મતિઃ ન કાર્યા એવ, કિં તુ બ્રહ્મતત્ત્વં
વિચાર્ય ચ તત્ બુદ્ધ્યતામ્ ॥

ઉપર જણાવેલા કારણથી મુમુક્ષુ પુરુષોએ જીવના સ્વરૂપના અને ઈશ્વર-
ના સ્વરૂપના વાદમાં પોતાની બુદ્ધિને નજ નોડવી, કિંતુ બ્રહ્મસ્વરૂપનો શ્રુતિ-
દ્વારા આદરપૂર્વક વિચાર કરવો, અને તે બ્રહ્મસ્વરૂપને સારી રીતે સંશય-
વિપર્યયરહિત બાણુ. જોમ કરવાથી તે મોક્ષ મેળવી કૃતાર્થ થશે. ૨૧૯

જીવના ને ઈશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો ઉપયોગપૂરતો વિચાર થાય
તેમાં કાંઈ અડચણ નથી, પણ મુમુક્ષુએ તે જાનેના સ્વરૂપના વિચારમાં નિમગ્ન
થઈ જવું ઉચિત નથી જોમ જણાવે છે:—

પૂર્વપક્ષતયા તૌ ચેત્તત્ત્વનિશ્ચયહેતુતામ્ ।

પ્રાપ્નુતોઽસ્તુ નિમજ્જસ્વં તયોર્નૈતાવતાઽવશઃ ॥ ૨૨૦ ॥

તૌ પૂર્વપક્ષતયા તત્ત્વનિશ્ચયહેતુતાં પ્રાપ્નુતઃ [ઇતિ] ચેત્ [તર્હિ તથા] અસ્તુ,
[કિં તુ] એતાવતા અવશઃ [સન્] તયોઃ ન નિમજ્જસ્વ ॥

તે જીવના ને ઈશ્વરના સ્વરૂપનો વાદ પૂર્વપક્ષપણાવડે બ્રહ્મતત્ત્વના
નિશ્ચયના કારણપણાને પામે છે જોમ બે તરફે કહેા તો તે તેમ ભલે હો, પરતુ
એટલા ઉપરથી પરત્વ થઈને તે જાનેના સ્વરૂપના વાદમાં તમારે ડુબી જવું
ઉચિત નથી, અર્થાત્ તે જાનેના સ્વરૂપમાં વિવેકજ્ઞાનચેત્ય થઈને કાલોષ
કરવો ઉચિત નથી. ૨૨૦

૧ અહીં કેટલાક વિદ્વાનો નિમજ્જાંય એવો પાઠ ઠીક માને છે, ને તેનો અર્થ હે
પ્રિય! તેમાં ન ડુબ એવો થાય છે.

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ને યોગશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલો જીવ (પુરુષ) અને યોગશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલા ઈશ્વર (પુરુષવિશેષ) એ બંને શુદ્ધચેતનરૂપ હોવાથી તે બંને શાસ્ત્રનું કહેવું તમારે સ્વીકારવું જોઈએ જોયે વાલીનો પૂર્વપક્ષ નીચેના ૨૨૧મા શ્લોકમાં જણાવી ૨૨૨મા શ્લોકવડે સિદ્ધાંતી તેનું ઉત્તર આપે છે:-

અસંગચિદ્વિમુર્જીવઃ સાંખ્યોક્તસ્તાદ્ગીશ્વરઃ ।

યોગોક્તસ્તત્ત્વમોરથૌ શુદ્ધૌ તાવિતિ ચેચ્છ્રુણુ ॥ ૨૨૧ ॥

ન તત્ત્વમોરુભાવર્થાવસ્મત્સિદ્ધાંતર્તા ગતૌ ।

અદ્વૈતવોપનાયૈવ સા કક્ષા કાચિદિપ્યતે ॥ ૨૨૨ ॥

સાંખ્યોક્તઃ જીવઃ અસંગચિત્ વિમુઃ, યોગોક્તઃ ઈશ્વરઃ તાદૃક્ [એવ,] તૌ તત્ત્વમોઃ શુદ્ધૌ અર્થૌ ઇતિ ચેત્ ગૃણુ, તત્ત્વમોઃ ડમૌ અર્થૌ અસ્મત્સિદ્ધાંતર્તા ન ગતૌ, અદ્વૈતવોપનાય એવ સા કાચિત્ કક્ષા ઇપ્યતે ॥

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં કહેલો જીવ (પુરુષ) પ્રકૃતિ આદિના સંગથી રહિત, ચેતન-સ્વરૂપ ને વ્યાપક છે, અને યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા ઈશ્વર (પુરુષવિશેષ) પણ તેવાજ (સંગથી રહિત, ચેતનરૂપ અને વ્યાપક) છે. તે બંને તમારા તત્ત્વપદના અને તત્ત્વપદના શુદ્ધ અર્થરૂપ છે જોમ જો તમે કહો તો તેનું ઉત્તર સાંખ્યોઃ-ત્વંપદ અને તત્ત્વપદ એ બંને પદના તેમજી માનેલા અર્થો અમારા સિદ્ધાંતપણાને પ્રાપ્ત થયેલા નથી, માત્ર અદ્વૈત પ્રાપ્તનો ઉપદેશ કરવામાટે તે યોગદેશી મર્યાદા કોઈ વિદ્વાનોવડે અંગીકાર કરાય છે.

સાંખ્યવાદીઓ જીવોને (પુરુષોને) ઘણા માને છે, અને યોગીઓ પણ જીવોને ઘણા માને છે, તથા તેમનો ઈશ્વરથી ભેદ માને છે. સાંખ્યશાસ્ત્રનો અને યોગશાસ્ત્રનો આ મત વેદાંતવાદીઓને ઈષ્ટ નથી. વેદાંતીઓ જીવોના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો ભેદ માનતા નથી, અને જીવોના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો ઈશ્વરના વાસ્તવિકસ્વરૂપથી ભેદ માનતા નથી, તેથી સાંખ્યશાસ્ત્ર અને યોગશાસ્ત્ર કહેલું જીવનું સ્વરૂપ અને યોગશાસ્ત્રે કહેલું ઈશ્વરનું સ્વરૂપ વેદાંતીઓને સંબંધા માન્ય નથી. સાંખ્યે અને યોગે કહેલ જીવનું સ્વરૂપ અને યોગશાસ્ત્રે કહેલું ઈશ્વરનું સ્વરૂપ વેદાંતે પ્રતિપાદન કરેલા પ્રાણનું સ્વરૂપ બાહ્યવામાં કેટલેક ખંશે ઉપયોગી હોવાથી તેટલા ભાગનો ચારત્રાદી શુદ્ધિથી વેદાંતશાસ્ત્રમાં સ્વીકાર કરાય છે. ૨૨૧-૨૨૨

જો જોમ હોય તો તમે સાંખ્યોગી ને યોગીઓની પેઠે સ્વપદના અર્થરૂપ જીવના અને તત્ત્વપદના અર્થરૂપ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું શોધન શામાટે કરો છો ? જોમ ભે શંકા કરવામા આવે તો તેનું સમપ્રધાન કરે છે:-

અનાદિમાયયા ધ્રાંતા જીવેશૌ સુચિલક્ષણૌ ।

મન્યંતે તદ્વ્યુદાસાય કેવલં શોધનં તયોઃ ॥ ૨૨૩ ॥

અનાદિમાયયા ધ્રાંતાઃ જીવેશૌ સુચિલક્ષણૌ મન્યંતે, [અતઃ] કેવલં તદ્વ્યુદાસાય તયોઃ શોધનં [ક્રિયતે] ॥

જેઓ આદિરહિત (કારણરહિત) માયાવટ (અવિધાવટ) ભ્રાંતિ પામેલા છે તેઓ જીવને અને ધ્મિરને અત્યંત વિપરીતલક્ષણવાળા માને છે, અર્થાત્ જીવનું કર્તાપણું અને લોકતાપણું આદિ સત્ય છે, અને ધ્મિરનું સર્વશક્તિ ને સર્વશક્તિવાળાપણું સત્ય છે એમ સ્વીકારે છે, આ કારણથી માત્ર તેમના મતનું નિરાકરણ કરવામાટે અમે તે બંનેના સ્વરૂપનું શોધન કરીએ છીએ. તેમનો અને અમારો મત એક છે એમ જણાવવામાટે અમે તે બંનેના સ્વરૂપનું શોધન કરતા નથી. ૨૨૩

જીવના અને ધ્મિરના સ્વરૂપનું શોધન કરવામાટેજ અમે આગળ ઘટાકાશાદિનું ઉદાહરણ આપેલું છે એમ જણાવે છે:—

અતઃ પ્વાત્ર દૃષ્ટાંતો યોગ્યઃ પ્રાક્ સમ્યગીરિતઃ ।

ઘટાકાશમહાકાશજલાકાશાશ્રસ્વાત્મકઃ ॥ ૨૨૪ ॥

અતઃ એવ અત્ર પ્રાક્ ઘટાકાશમહાકાશજલાકાશાશ્રસ્વાત્મકઃ યોગ્યઃ દૃષ્ટાંતઃ સમ્યક્ ઈરિતઃ ॥

આથીજ (જીવના અને ધ્મિરના સ્વરૂપનું શોધન કરવામાટેજ) આ પ્રકરણમાં પૂર્વે ઘટાકાશ, મહાકાશ, જલાકાશ અને મેઘાકાશરૂપ યોગ્ય ઉદાહરણ સારી રીતે કહેલું છે. ૨૨૪

હવે બંને પક્ષના અર્થના શોધનનો પ્રકાર જણાવે છે:—

જલાશ્રોપાધ્યધીને તે જલાકાશાશ્રસ્તે તયોઃ ।

આધારૌ તુ ઘટાકાશમહાકાશૌ સુનિર્મલૌ ॥ ૨૨૫ ॥

તે જલાકાશાશ્રસ્તે જલાશ્રોપાધ્યધીને, તુ તયોઃ આધારૌ ઘટાકાશમહાકાશૌ સુનિર્મલૌ ॥

તે જલાકાશ અને મેઘાકાશ જલ અને મેઘ (વાદળ) આ ઉપાધિને અધીન છે, પણ તે બંનેના (જલાકાશના અને મેઘાકાશના) આધારરૂપ જે ઘટાકાશ અને મહાકાશ છે તે બંને તો અત્યંત નિર્મલ છે, અર્થાત્ ઉપાધિના ધર્મથી રહિત પવિત્ર આકાશરૂપ છે. ૨૨૫

ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટાંતનો સિદ્ધાંત કહે છે:—

एवमानंदविज्ञानमयौ मायाधियोर्वशौ ।

तदधिष्ठानकूटस्थब्रह्मणी तु सुनिर्मले ॥ २२६ ॥

एवं आनंदविज्ञानमयौ मायाधियोः वशौ [वर्तेते,] तदधिष्ठानकूटस्थब्रह्मणी तु सुनिर्मले ॥

એવી રીતે આનંદમયકોશરૂપ ઈશ્વર અને વિજ્ઞાનમયકોશરૂપ જીવ અનુ-
ક્રમે માયારૂપ અને બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિને વશ રહેનારા છે, અર્થાત્ માયારૂપ અને
બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિ હોય ત્યાંસુધી તે બંનેની પ્રતીતિ થાય એવા છે, પણ તે
બંનેનું એટલે જીવનું અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ અને ઈશ્વરનું અધિષ્ઠાન પ્રદ્મ તે તો
અત્યંત નિર્મલ (બુદ્ધિરૂપ અને માયારૂપ ઉપાધિથી રહિત) છે ૨૨૬

તપદના અર્થરૂપ જીવ અને તત્ત્વદના અર્થરૂપ ઈશ્વર એ બંનેનું શોધન
સામ્યશાસ્ત્રમાં અને યોગશાસ્ત્રમાં કરેલું હોવાથી તમારે તે બંને શાસ્ત્રોના
સ્વીકાર કરવો જોઈએ એમ જો પૂર્વપક્ષી કહે તો તેનું ઉત્તર આપે છે —

एतत्कक्षोपयोगेन सांख्ययोगौ मतौ यदि ।

देहोऽन्नमयकक्षत्वादात्मत्वेनाभ्युपेयताम् ॥ २२७ ॥

यदि एतत्कक्षोपयोगेन सांख्ययोगौ मतौ, [तर्हि] अन्नमयकक्षत्वाद् देहः
आत्मत्वेन अभ्युपेयताम् ॥

જો જીવના અને ઈશ્વરના વાસ્તવિકસ્વરૂપના શોધનરૂપ આ મર્યાદાના
ઉપયોગવડે સામ્યમતનો અને યોગમતનો સર્વથા સ્વીકાર કરવામાં આવે તો
પછી અન્નમયકોશ એ પણ આત્માને સમજવાની આરભની મર્યાદા હોવાથી
સ્વૂક્ષ્ણકેહ આત્મા છે એ આવાકેનો મત પણ તમારે સ્વીકારવો જોઈએ

સામ્યનું અને યોગનું કહેલું જેમ એક પક્ષે ઉપયોગી છે તેમ આવાકેનું
કહેલું પણ એક પક્ષે ઉપયોગી છે, પણ જેમ આવાકેનો બધો મત
પ્રામાણિક પુરુષોવડે સ્વીકારવામાં આવતો નથી તેમ યોગશાસ્ત્રનો અને
સામ્યશાસ્ત્રનો પણ બધો મત વેદાતીઓ સ્વીકારતા નથી ૨૨૭

ત્યારે સામ્યનો અને યોગનો કેટલો ભાગ વેદાતશાસ્ત્રનો વિરોધી છે
એમ જો તમે પૂછો તો તેનું ઉત્તર આજણો —

आत्मभेदो जगत्सत्यमीशोऽन्य इति चेत् त्रयम् ।

त्यज्यते तैस्तदा सांख्ययोगवेदांतसंमतिः ॥ २२८ ॥

આત્મભેદઃ, જગત્ સત્યં, ઈશઃ અન્યઃ इति त्रयं तैः त्यज्यते चेत् तदा सांख्य-
योग-वेदांत-संमतिः ॥

જીવોનો પરસ્પર લેદ, જગતનું સત્યપણું અને ધર્મિય જીવથી અને જગતથી લિન્ન છે એવું માનવું આ ત્રણ બે સાંખ્યવાદીઓ અને યોગવાદીઓ મૂકી દે તો સાંખ્ય, યોગ અને વેદાંતનો એક મત થાય છે.

સાંખ્યમાં અને યોગમાં જે યમનિયમાદિ નિવૃત્તિમાર્ગનાં સાધનો કહ્યાં છે, જીવન અને ધર્મિયનું જે અસંગપણું સ્વીકાર્યું છે, અને પ્રકૃતિનું (માયાનું) સત્વાદિ ત્રણ ગુણુવાળાપણું સ્વીકાર્યું છે તેમના તે મતની સાથે વેદાંતીઓનો વિરોધ નથી. ૨૨૮

જીવ (પુરુષ) અસંગ છે એટલું જાણવાથી મુમુક્ષુને કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થતું નથી એમ જણાવે છે:—

.. જીવોઽસંગત્વમાત્રેણ કૃતાર્થ ઇતિ ચેત્તદા ।

સ્રક્ચંદનાદિનિત્યત્વમાત્રેણાપિ કૃતાર્થતા ॥ ૨૨૯ ॥

જીવઃ અસંગત્વમાત્રેણ કૃતાર્થઃ ઇતિ ચેત્ તદા સ્રક્ચંદનાદિનિત્યત્વમાત્રેણ અપિ કૃતાર્થતા [સ્યાત્] ॥

જીવ પોતાના અસંગપણાના જ્ઞાનમાત્રવડે કૃતાર્થ થાય છે એમ બે તમે કહ્યો તો પુષ્પની માલા અને ઝંઘન આદિ વસ્તુઓના નિત્યપણાના જ્ઞાનમાત્રવડે પણ પુરુષને કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થશે એમ તમારે માનવું પડશે, જે તમને ઇષ્ટ નહિ જણાય. ૨૨૯

જેમ પુષ્પમાલા આદિનું નિત્યપણું સંભવી શકતું નથી તેમ તમારા (સાંખ્યયોગના) સિદ્ધાંતમા પુરુષનું અસંગપણું પણ સંભવી શકતું નથી એમ જણાવે છે:—

યથા સ્ત્રગાદિનિત્યત્વં દુઃસંપાદ્યં તથાઽઽત્મનઃ ।

અસંગત્વં ન સંભાવ્યં જીવતોર્જગદીશયોઃ ॥ ૨૩૦ ॥

યથા સ્ત્રગાદિનિત્યત્વં દુઃસંપાદ્યં તથા જીવતોઃ જગદીશયો આત્મનઃ અસંગત્વં ન સંભાવ્યમ્ ॥

જેવી રીતે પુષ્પની માલા આદિ સ્વભાવથી વિનાશી પદાર્થોનું નિત્યપણું સિદ્ધ કરવું અત્યંત કઠણ (અશક્ય) છે તેવી રીતે જગત્ અને ધર્મિય વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી આત્માનું (પુરુષનું) અસંગપણું સંભાવના કરવાયોગ્ય નથી, અર્થાત્ તે સિદ્ધ થઈ શકે એવું નથી. ૨૩૦

પુરુષનું અસંગપણું જેમ સંભવી શકતું નથી તે સ્પષ્ટ કરીને જણાવે છે:—

અવશ્યં પ્રકૃતિઃ સંગં પુરેવાપાદયેત્તથા ।

નિયચ્છત્યેતમીશોઽપિ કોઽસ્ય મોક્ષસ્તથા સતિ ॥ ૨૩૧ ॥

પ્રકૃતિઃ પુરા ઇવ અવશ્યં સંગં આપાદયેત્, તથા ઈશઃ અપિ એતં નિયચ્છતિ,
તથા સતિ અસ્ય મોક્ષઃ કઃ ? ॥

પ્રકૃતિ પૂર્વની પેઠેજ તેને (પુરુષને) અવશ્ય દર્શવપદાર્થમાં આસક્તિ-
વાળો કરશે, ને ઇશ્વર પણ તેને (જીવને) ચોતાને વશ વર્તાવશે, અને જો
તેમ થાય તો પછી આને મોક્ષ શી રીતે થયો જણાય ?

ત્યાંસુધી પ્રકૃતિ સત્યરૂપે વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી જીવ પ્રકૃતિની આશેના
સંગથી મોકળો થઈ શકે નહિ, અને પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ વિષયોમાંથી આસક્તિ
પણ ત્યજી શકે નહિ, તથા જીવોના નિયામક ઇશ્વર વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી
જીવને તેનાં કર્મફળસાર ઊંચનીચ શરીરોમાં જોડ્યા વિના પણ રહે નહિ. ત્યારે
એમ થાય ત્યારે પુરુષનું અસંગપણું શી રીતે સિદ્ધ થાય ? અને તેને મોક્ષનો
લાભ પણ શી રીતે થઈ શકે ? નજ થઈ શકે. ૨૩૧

પૂર્વોક્ત સંગ અને નિયમન અવિવેકથી ઉપલેલાં છે એમ જો સાંખ્ય-
વાદી તથા યોગવાદી કહે તો તેમને અમારા વેદાંતવાદની પ્રાપ્તિ થાય છે
એમ વેદાંતીઓ કહે છે એમ જણાવે છે:—

અવિવેકકૃતઃ સંગો નિયમશ્ચેતિ ચેત્તદા ।

બલાદાપતિતો માયાવાદઃ સાંખ્યસ્ય દુર્મતેઃ ॥ ૨૩૨ ॥

સંગઃ ક નિયમઃ અવિવેકકૃતઃ ઇતિ ચેત્, તદા દુર્મતેઃ સાંખ્યસ્ય માયાવાદઃ
બલાદ્ આપતિતઃ ॥

પુરુષની વિષયોમાં આસક્તિ અને ઇશ્વરે કરેલું પુરુષનું નિયમન આ
અવિવેકવડે (આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનવડે) ઉત્પન્ન થયેલાં છે એમ જો સાંખ્ય-
વાદી કહે તો દુર્ણુદ્ધિવાળા સાંખ્યવાદીને અમારો માયાવાદ બહારકારે પ્રાપ્ત
થાય છે.

માયાવાદી (અજ્ઞાનવડે પ્રજ્ઞામાં જીવોની, ઇશ્વરની અને જગતની પ્રતીતિ
થાય છે એમ કહેનારા) એટલે વેદાંતીઓ જીવને ચોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનવડે
નિષયોમાં આસક્તિ થાય છે, અને કર્મફળપ્રજ્ઞાતા ઇશ્વરના સંકલ્પપ્રમાણે ઊંચનીચ
શરીરોમાં તેમનું જોડાવું થાય છે એમ જાને છે, તેમ સાંખ્યવાદીએ પણ માન્યું.
એટલે તેનો ચોતાનો સાંખ્યવાદ હર થઈ સંગ અને નિયમન જોળને અવિવેક-
વડે-અજ્ઞાનવડે-કલ્પિત છે એવો અમારો માયાવાદ તેની ઇચ્છા ન હોય તો-
પણ તેને પ્રાપ્ત થયો. ૨૩૨

સુક્ર પશુ નથી. એ પ્રમાણે આ પરમાર્થપણું છે, અર્થાત્ આ સર્વ અસંગ, એક, અદ્વિતીય, સત્ય પ્રકાશ છે, તેમાં વસ્તુતાએ બંધમોક્ષાદિ કાંઈ નથી. ૨૩૫

એવી રીતે જીવના અને ઈશ્વરના માયામયપણાને કહીને હવે તે વિષયની સમાપ્તિ કરે છે:—

માયાસ્વાયા: કામધેનોર્વત્સૌ જીવેશ્વરાવુભૌ ।

યથેચ્છં પિવતાં દ્વૈતં તત્ત્વં ત્વદ્વૈતમેવ હિ ॥ ૨૩૬ ॥

માયાસ્વાયા: કામધેનો: જીવેશ્વરૌ હૈભૌ વત્સૌ દ્વૈતં યથેચ્છં પિવતાં, હિ તત્ત્વં તુ અદ્વૈતં ઇવ ॥

માયાનામની કામધેનુના જીવ અને ઈશ્વર આ બે વાછડા છે, તેઓ દ્વૈતનો ઈચ્છા થાય તેમ ઉપભોગ કરે, પણ અહીં વાસ્તવિક તત્ત્વ તો અદ્વૈતજ છે, દ્વૈત નથી.

જીવ અને ઈશ્વર માયારૂપ ઉપાધિવડે પ્રકાશમાં કલ્યાય છે, અર્થાત્ માયાના સફળાવથી તેમનો સફળાવ પ્રતીત થાય છે, તેથી જીવ અને ઈશ્વરને માયારૂપ કામધેનુના વાછડા કલ્યાય છે. જીવ અને ઈશ્વર એમ દ્વૈતનો યથેચ્છ ઉપભોગ કરે છે તેમ દ્વૈતવાદીઓ પણ ભલે દ્વૈતનો બ્યવહારપક્ષ યથેચ્છ ઉપભોગ કરે, પણ વાસ્તવિક તત્ત્વ તો એક અદ્વૈતજ છે એમ તેમણે ભણવું જોઈએ. ૨૩૬

જીવ અને ઈશ્વર માધિક હોવાથી તેમનો ભેદ ભલે મિથ્યા હોય, પણ કૂટસ્થ અને પ્રકાશ સત્ય હોવાથી તેમનો ભેદ પણ સત્ય હોવો જોઈએ એમ કોઈ પૂર્વપક્ષ કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કૂટસ્થવ્રહ્મણોર્ભેદો નામમાત્રાદત્તે ન હિ ।

ઘટાકાશમહાકાશૌ વિયુજ્યેતે ન હિ ક્વચિત્ ॥ ૨૩૭ ॥

કૂટસ્થવ્રહ્મણો: નામમાત્રાત્ કૃત્તે ભેદ: ન, હિ ઘટાકાશમહાકાશૌ ક્વચિત્ ન હિ વિયુજ્યેતે ॥

કૂટસ્થ અને પ્રકાશ એવા એ બેના નામમાત્રવિના કૂટસ્થનો અને પ્રકાશનો વાસ્તવિક ભેદ નથી, કેમકે ઘટાકાશ અને મહાકાશ એ બંને કદીપણુ વિયોગ પામતાં નથી, અર્થાત્ ઘટાકાશ અને મહાકાશ એવા બે નામવિના એ બેનો કોઈ પ્રકારનો વાસ્તવિક ભેદ નથી, પણ અભેદજ છે. ૨૩૭

એવી રીતે જીવના અને ઈશ્વરના ભેદના મિથ્યાપણાના પ્રતિપાદનવડે શું સિદ્ધ થાય છે તે જણાવે છે:—

યદદ્વૈતં શ્રુતં સદ્દે: પ્રાક્તદેવાદ્ય ચોપરિ ।

મુક્તાવપિ વૃથા માયા ભ્રામયત્યસ્થિલાન્જનનાન્ ॥ ૨૩૮ ॥

સદ્દે: પ્રાક્ત યત્ અદ્વૈતં શ્રુતં, તત્ एव अद्य च उपरि मुक्तौ अपि [अस्ति, तथापि इयं] माया अस्थिलान् जनान् वृथा भ्रामयति ॥

। આ સૃષ્ટિની પૂર્વે જે અદ્વૈત છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ્માં સાંભળવામાં આવ્યું છે તેજ અદ્વૈત આજ એટલે વર્તમાનકાલમાં અને પછી એટલે ભવિષ્યકાલવિષે મુક્તિના સમયમાં અથવા પ્રલયકાલના સમયમાં પણ રહેશે, છતાં આ માયા સર્વ બહિર્મુખ મનુષ્યોને નિરર્થક ભાવે છે, અર્થાત્ જીવનો અને ધર્મરતનો ભેદ તેમને વૃથા પ્રતીત કરાવે છે. ૨૩૮

સસાર મિથ્યા છે, અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ સત્ય છે, એમ કહેનારા મનુષ્યો પણ સસારી મનુષ્યોના જેવા પ્રતીત થાય છે, તો પછી બ્રહ્મજ્ઞાનવડે તેમને શો લાભ થયો એવી શંકા ઠરી તેનું સમાધાન કરે છે:—

ये वदन्तीत्यमेतेऽपि भ्राम्यन्तेऽविद्ययाऽत्र किम् ।

न यथापूर्वमेतेषामत्र भ्रांतेरदर्शनात् ॥ २३९ ॥

ये इत्थं वदन्ति एते अपि अविद्यया भ्राम्यन्ते, अत्र किम् ? एतेषां यथापूर्वं [भ्रमणं] न [कृतः ?] अत्र भ्रांतेः अदर्शनात् ॥

જે પુરુષો આવું એટલે સસાર મિથ્યા છે, અને બ્રહ્મ સત્ય છે, એમ બોલનારા છે તે પુરુષો પણ દેહાદિમા આત્માની બુદ્ધિ અને જગત્માં સત્ય-પણાની બુદ્ધિ એ રૂપ અજ્ઞાનવડે ભ્રાંતિ પામેલા જણાય છે, તો પછી તત્ત્વ-જ્ઞાનવડે તેમને શો લાભ થયો એમ જો કોઈ વાદી કહે તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે તે બ્રહ્મવેત્તાઓનું પૂર્વના જેવું એટલે તેમના અજ્ઞાનકાલના જેવું ભ્રાંતિયુક્તપણું વર્તમાનમા હોતું નથી, કેમકે તેમના અંતઃકરણમાં હું દેહાદિ છું, અને જગત્ સત્ય છે, એવી ભ્રાંતિ વિવેકી મનુષ્યને જોવામાં આવતી નથી. જો ભ્રામ્યન્તેઽવિચ્છાને સ્થાને ભ્રામ્યન્તે વિચ્છા એવો પાઠ સ્વીકારીએ તો જેઓ આ પ્રમાણે કહે છે તેઓ પણ ભ્રાંતિને વશ જણાય છે, તો પછી વિદ્યાવડે શો લાભ થયો ? એવો અર્થ થાય.

કોઈ બ્રહ્મવેત્તાઓ પોતાના કે અન્યના પ્રારબ્ધકર્મને લીધે વ્યવહાર કરતા પ્રતીત થાય છે, પણ તેમનામાં દેહાદિ હું છું, અને આ જગત્ સત્ય છે, એવી ભ્રાંતિ કદીપણ હોતી નથી, એટલે વર્તમાનમાં તેમની જે સ્થિતિ પ્રતીત થાય છે તે તેમના અજ્ઞાનકાલના જેવી નથી, પણ તેથી વિપરીત છે. તે તેમના સહવાસમાં આવનાર વિવેકી મનુષ્યો સમજી શકે છે. ૨૩૯

બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ભ્રાંતિનો અભાવ હોય છે તે જણાવવામાટે પ્રથમ અજ્ઞાની પુરુષોનો નિશ્ચય જણાવે છે:—

ऐहिकामुष्मिकः सर्वः संसारो वास्तवस्ततः ।

न भाति नास्ति चाद्वैतमित्यज्ञानिविनिश्चयः ॥ ૨૪૦ ॥

ऐहिकामુષ્મિકઃ સર્વઃ સંસારઃ વાસ્તવઃ, અદ્વૈતં ન ભાતિ, તતઃ ન અસ્તિ ચ
इति अज्ञानिविनिश्चयः ॥

આ અીપુત્રાદિ પ્રતીત થતો સર્વ સંસાર અને પરલોકસબંધી એટલે શાશ્વત્ જણાતો સ્વર્ગાદિ સર્વ સંસાર સાચો છે, અદ્વૈત બ્રહ્મ સત્ય નથી, કેમકે અદ્વૈત બ્રહ્મ જણાતું નથી, તેથી તે નથીજ, આવો અજ્ઞાની મનુષ્યોનો ૬૯ નિશ્ચય હોય છે. ૨૪૦

હવે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષોનો નિશ્ચય કહે છે:—

ज्ञानिनो विपरीतोऽस्मान्निश्चयः सम्यगीक्ष्यते ।

स्वस्वनिश्चयतो बद्धो मुक्तोऽहं चेति मन्यते ॥ ૨૪૧ ॥

જ્ઞાનિનઃ નિશ્ચયઃ અસ્માત્ વિપરીતઃ સમ્યક્ ઈક્ષ્યતે, સ્વસ્વનિશ્ચયતઃ અહં
बद्धः च मुक्तः इति मन्यते ॥

બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષોનો નિશ્ચય આ અજ્ઞાની પુરુષોના નિશ્ચયથી કેવલ હિલટા પ્રકારનો હોય છે, અર્થાત્ સંસાર મિથ્યા છે, અને બ્રહ્મ પ્રતીત થાય છે, તથા છે, એવો હોય છે એમ વિવેકીને સ્પષ્ટ જાણવામા આવે છે. મનુષ્ય પોતપોતાના નિશ્ચયથીજ હું બધન પામેલો છું, અને હું મુક્તિ પામેલો છું, એમ માને છે, એટલે અજ્ઞાની પોતાની ભ્રાંતિથી પોતાને બધન પામેલો માને છે, અને બ્રહ્મજ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનથી પોતાને મુક્ત માને છે. ૨૪૧

અદ્વૈત બ્રહ્મ અપરોક્ષ જણાતું નથી, અને સમગ્ર લાગતું નથી, એવી શકા કરીને તેનું સમાધાન આપે છે:—

नाद्वैतमपरोक्षं चेन्न चिद्रूपेण भासनात् ।

अशेषेण न भातं चेद્દ્વૈતં किं भासतेऽखिलम् ॥ ૨૪૨ ॥

અદ્વૈતં અપરોક્ષં ન [ઈતિ] ચેત્ ન, [કુતઃ ?] ચિદ્રૂપેણ ભાસનાત્, [તત્]
अशेषेण न भातं [इति] चेत द्वैतं अखिलं भासते किम् ? ॥

અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તે તમાર કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે તે અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્મ ચેતનરૂપવટે (પદ્માચોના સ્ફુરણરૂપે) વિવેકીઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવમા આવે છે, જો

તમે કહો કે તે અદ્વૈતરૂપ પ્રજ્ઞ સંપૂર્ણપણે બાણવામાં આવતું નથી, તો અમે કહીએ છીએ કે શું તમારું દૈત બધું જ બોવામાં આવે છે ? નથી જ આવતું એમ કહેવું પડશે. ૨૪૨

બને પક્ષમાં દોષ સરખો. નેનું સમાધાન પણ સરખું જ છે એમ જણાવે છે:—

દિદ્માત્રેણ વિમાનં તુ દ્વયોરોપં સન

દૈતસિદ્ધિવદદૈતસિદ્ધિસ્તે તાવતા ન કિમ્ ॥ ૨૪૩ ॥

દિદ્માત્રેણ વિમાનં તુ દ્વયોઃ અપિ સ્વલુ સમં, તાવતા તે દૈતસિદ્ધિવત્
અદૈતસિદ્ધિઃ કિં ન [ભવતિ ?] ॥

એકદેશવડે થનારુ જ્ઞાન તો આપણુ બનેને ખરેખર સરખું જ છે. એક-
દેશવડે થયેલા જ્ઞાનથી તમારા દૈતની સિદ્ધિની પેઠે અમારા અદૈતની સિદ્ધિ
કેમ ન થાય ? અર્થાત્ થાયજ.

જેમ ઘટાદિ દૈતનુ એકબાજુનું જ્ઞાન થવાથી સમગ્ર ઘટાદિનું જ્ઞાન માની
લેવામાં આવે છે તેમ પ્રજ્ઞના એકદેશરૂપ સાક્ષીનું જ્ઞાન થવાથી અખંડ એકરસ્ય
પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. ૨૪૩

હવે પૂર્વપક્ષી ખીણ રીતે અદૈતસિદ્ધાંતપર આક્ષેપ કરે છે:—

દૈતેન હીનમદૈતં દૈતજ્ઞાને કથં ત્વિદમ્ ।

ચિદ્જ્ઞાનં ત્વવિરોધ્યસ્ય દૈતસ્યાતોઽસમે ઉમે ॥ ૨૪૪ ॥

દૈતેન હીનં અદૈતં, દૈતજ્ઞાને તુ इदं કથં [ભવતિ ?] ચિદ્જ્ઞાનં તુ અસ્પ દૈતસ્ય
અવિરોધિ, અતઃ ઉમે અસમે ॥

દૈતથી સહિત તે અદૈત કહેવાય છે, તો પછી દૈતનું જ્ઞાન હોય ત્યારે
તમે કહો છો તે અદૈતજ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે ? તમારે મતે ચૈતનરૂપ જ્ઞાન
તો આ દૈતનુ વિરોધી નથી તેથી આ બને (દૈતનું અને અદૈતનું) જ્ઞાન
સરખાં નથી.

દૈતથી સહિત જે અદૈત તેનો અને દૈતનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી બ્યારે
દૈતની પ્રતીતિ થતી હોય ત્યારે અદૈતની પ્રતીતિ સંભવી શકતી નથી. દૈત પણ
અદૈતનું વિરોધી હોવાથી અદૈતનુ જ્ઞાન થાય ત્યારે દૈતનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ એમ
બે તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તમારા મતે ચૈતનરૂપ જ્ઞાન એજ અદૈત
હોવાથી અદૈતરૂપ જ્ઞાન દૈતનું વિરોધી નથી તેથી અદૈતરૂપ જ્ઞાન અને દૈત
એ બેનું સરખાપણું નથી, અર્થાત્ દૈતના જ્ઞાનમાં અદૈત સંભવી શકે નહિ,
અને જ્ઞાનરૂપ અદૈતના સંજ્ઞાનમાં દૈત સંભવી શકે, તો પછી દૈતને તમે
મિથ્યા કેમ કહો છો ? અર્થાત્ દૈત સત્ય છે. ૨૪૪

ઉપર જણાવેલા આલેખનું સમાધાન કરે છે:—

एवं तर्हि शृणु द्वैतमसन्मायामयत्वतः ।

तेन वास्तवमद्वैतं परिशेषाद्विभासते ॥ ૨૪૫ ॥

एवं तर्हि शृणु, द्वैतं मायामयत्वतः असत्, तेन परिशेषात् अद्वैतं वास्तवं विभासते ॥

એમ જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન સાંભળો. દ્વૈત માયામયપણાથી (મિથ્યાપણાથી) મિથ્યા છે, તે કારણવડે પરિશેષથી (દ્વૈતના અભાવવડે બાકી રહેવાથી) અદ્વૈત વાસ્તવિકરીતે પ્રતીત થાય છે.

દ્વૈત અને અદ્વૈત એવી બે વસ્તુ પ્રતીત થાય છે, તેમાંથી દ્વૈતરૂપ એક વસ્તુ મિથ્યા સિદ્ધ થયા પછી બાકી રહેલી બીજી વસ્તુ જે અદ્વૈત તેજ સત્યરૂપે અવશેષ રહે છે એ સ્પષ્ટજ છે. ૨૪૫

હવે અદ્વૈતને અવશેષ કેમ રાખવું તે જણાવે છે:—

‘अचित्परचनारूपं मायैव सकलं जगत् ।

इति निश्चित्य वस्तुत्वमद्वैतं’ परिशेष्यताम् ॥ ૨૪૬ ॥

अचित्परचनारूपं सकलं जगत् माया एव इति निश्चित्य अद्वૈતે વસ્તુત્વં પરિશેષ્યતામ્ ॥

જેની રચનાનું ચિત્તન ન કરી શકાય એવા સ્વરૂપવાળું આ બધું જગત્ માયાજ (અસદ્ગુણ) છે એવો શ્રુતિના ને સદ્ગુણના ઉપદેશથી નિશ્ચય કરીને મુમુક્ષુએ અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્માં સત્યપણું અવશેષ રાખવું. ૨૪૬

અદ્વૈતનો નિશ્ચય કર્યા છતાં પણ પૂર્વના દ્વૈતના સરકારાવડે વારેવારે દ્વૈતનું સત્યપણું પ્રતીત થાય છે એવી શકા ઉત્પન્ન કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

पुनर्द्वैतस्य वस्तुत्वं भाति चेत् त्वं तथा पुनः ।

परिशीलय को वाऽत्र प्रयासस्तेन ते वद ॥ ૨૪૭ ॥

દ્વૈતસ્ય વસ્તુત્વં પુનઃ ભાતિ ચેત્ ત્વં પુનઃ તથા પરિશીલય, તેન તે અત્ર કાઃ વા પ્રયાસઃ વદ ? ॥

તમારા કહેવા પ્રમાણે અદ્વૈતનો નિશ્ચય કર્યા છતાં પણ દ્વૈતના સત્યપણાની પૂર્વકાલની વાસનાથી પ્રતીત થતા દ્વૈતનું સત્યપણું મને પુનઃ જણાય છે એમ જો તમે કહો તો અમે તમને કહીએ છીએ કે તમે પુનઃ પણ

૧ અહીં કેટલાક વિદ્વાનો અદ્વૈત એવો પાઠ ફીક માને છે.

તેવી રીતે એટલે દ્વૈત મિથ્યા છે, ને અદ્વૈત સત્ય છે, એમ વારંવાર વિચારો. તે વારંવારના વિચારવડે તમને એમાં શો પરિશ્રમ પડવાનો છે તે કહો ? અર્થાત્ તમને તેમાં કાંઈ પણ પરિશ્રમ પડવાનો નથી.

વેદાંતનું શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન કરવાથી દ્વૈતના મિથ્યાપણાને અને અદ્વૈતના સત્યપણાને નિશ્ચય મુમુક્ષુને થાય છે, માટે મુમુક્ષુએ પ્રાર્થના દ્વં બોધ થતાંસુધી શ્રવણાદિનું એક પાશ્વર્યા વિના વારંવાર આવર્તન કરવું જોઈએ. ૨૪૭

દ્વૈતના મિથ્યાપણાને અને અદ્વૈતના સત્યપણાને વિચાર કેટલા સમયસુધી કર્યા કરવો જોઈએ એવી શંકા ઉપાડીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

કિયંતં કાલમિતિ ચેત્ત્વેદોઽયં દ્વૈત ઇપ્યતામ્ ।

અદ્વૈતે તુ ન યુક્તોઽયં સર્વાનર્થનિવારણાત્ ॥ ૨૪૮ ॥

કિયંતં કાલં ઇતિ ચેત્, અયં સ્વેદઃ દ્વૈતે ઇપ્યતામ્, અદ્વૈતે તુ અયં ન યુક્તઃ, [કુતઃ ?] સર્વાનર્થનિવારણાત્ ॥

આ વિચાર કેટલા સમયસુધી કર્યા કરવો જોઈએ એમ જો તમે વિચારથી કટાણીને પૂછતા હો તો અમે તમને કહીએ છીએ કે આ એક દ્વૈતના સળધમાં કરવો જોઈએ, અર્થાત્ આ દ્વૈત ક્યાંસુધી દેખાયા કરશે એમ દ્વૈતના ઉપર તમારે કટાણો લાવવો જોઈએ. અદ્વૈતના સંબંધમાં તો આવો એક કરવો ઉચિત નથી, કેમકે સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ કરનાર હોવાથી અદ્વૈત ઉપકારક છે. પ્રાર્થના દ્વં સાક્ષાત્કાર થયા પછી તમારે વિચાર કરવો અવશ્ય રહેશે નહિ, માટે ધૈર્ય રાખી જ્યાંસુધી અદ્વૈત પ્રાર્થના દ્વં બોધ થાય ત્યાંસુધી જિજ્ઞાસુએ વિચાર કર્યા કરવો જોઈએ. ૨૪૮

મને આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન થયા છતાં પણ મારામાં ભૂખતરણ આદિ અનર્થનું જ્ઞાન થાય છે તો આત્મજ્ઞાન અનર્થની નિવૃત્તિ કરે છે એમ કેમ કહેવાય એવી શંકા ઉપજાવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

ક્ષુત્પિપાસાદયો દૃષ્ટા યથાપૂર્વં મયીતિ ચેત્ ।

મચ્છબ્દવાચ્યેહંકારે દૃશ્યતાં નેતિ કો વદેત્ ॥ ૨૪૯ ॥

ક્ષુત્પિપાસાદયઃ પ્રપિ યથાપૂર્વં દૃષ્ટાઃ ઇતિ ચેત્, મચ્છબ્દવાચ્યે અહંકારે દૃશ્યતાં, ન ઇતિ કઃ વદેત્ ? ॥

ભૂખ અને તરણ આદિ મારામાં પૂર્વની પેઠેજ પ્રતીત થાય છે એમ જો તમે કહેતા હો તો અમે કહીએ છીએ કે હું આ શબ્દના વાચ્યાર્થરૂપ અહંકારમાં તે જલે દેખાય, તેમાં તે ન દેખાય એમ કોણ કહે છે ? અર્થાત્ અમે

આત્મામાંથી અનર્થની નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહીએ છીએ, અહંકારમાંથી અનર્થની નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહેતા નથી. પ્રારબ્ધકર્મ હોય ત્યાંસુધી અહંકારમાંએવી મિથ્યા પ્રતીતિ થાય તેથી જ્ઞાનને કશી હાનિ પહોંચતી નથી. ૨૪૯
 ને શ્રાંતિથી ચિદાત્મામાં અનર્થની પ્રતીતિ થાય તો તેને દૂર કરવાનો ઉપાય બતાવે છે:—

ચિદ્રૂપેઽપિ પ્રસજ્યેરંસ્તાદાત્મ્યાધ્યાસતો યદિ ।

માઽધ્યાસં કુરુ કિં તુ ત્વં વિવેકં કુરુ સર્વદા ॥ ૨૫૦ ॥

તાદાત્મ્યાધ્યાસતઃ યદિ ચિદ્રૂપે અપિ પ્રસજ્યેરન્. [તર્હિ] અધ્યાસં મા કુરુ, કિં તુ ત્વં સર્વદા વિવેકં કુરુ ॥

આત્માના ને અહંકારના એકપણાની શ્રાંતિથી ને ચેતનરૂપ આત્મામાં ભૂખતરપરૂપ અનર્થનો સબધ તમને પ્રતીત થતો હોય તો તમે આત્માના ને અહંકારના એકપણારૂપ શ્રાંતિ ન ઉપજવા દો, કિંતુ તમે સર્વદા આત્માનું ને અહંકારનું પૃથક્પણું નક્કી કરતા રહો. એમ કરવાથી તમને આત્મામાં અનર્થનું ભાન નહિ થાય. ૨૫૦

ને પૂર્વની દૃઢ વાસનાથી અધ્યાસ ઉપજે તો વિવેકનુ આવર્તન કરવું એમ કહે છે:—

શ્વેદિત્યધ્યાસ આયાતિ દૃઢવાસનયેતિ ચેત્ ।

આવર્તયેદ્વિવેકં ચ દૃઢં વાસયિતું સદા ॥ ૨૫૧ ॥

દૃઢવાસનયા અધ્યાસઃ શ્વેદિતિ આયાતિ ઇતિ ચેત્, દૃઢં વાસયિતું સદા વિવેકં ચ આવર્તયેત્ ॥

અનાદિકાલની દૃઢવાસનાથી આત્માના ને અહંકારના એકપણાની શ્રાંતિરૂપ અધ્યાસ મારામાં ઊતાવળે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે એમ ને તમે કહો તો અમે તમને કહીએ છીએ કે તે અધ્યાસની નિવૃત્તિ કરવામાટે અને આત્માના ને અહંકારના પૃથક્પણારૂપ વિવેકની વાસનાને દૃઢ કરવામાટે તમે સર્વદા ઉપર જણાવેલા વિવેકનીજ આવૃત્તિ કરો. એમ કરવાથી તમારા અંતઃકરણમાં એકાએક ઉત્પન્ન થતા અધ્યાસની નિવૃત્તિ થયે. ૨૫૧

વિવેકવડે દ્વૈતનું મિથ્યાપણું સુક્ષિતથી સિદ્ધ થાય છે, અનુભવથી સિદ્ધ થતું નથી એવો પૂર્વપક્ષ ગ્રહણ કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

વિવેકે દ્વૈતમિથ્યાત્વં યુક્તયૈવેતિ ન મખ્યતામ્ ।

અચિંત્યરચનાત્વસ્યાનુભૂતિર્હિ સ્વસાક્ષિકી ॥ ૨૫૨ ॥

તો એ ચેતન ન હોવાથી અનુભવ કરનારનો અભાવ સિદ્ધ થશે. એ તમે કહો કે ચેતનથી ભિન્ન જે જડ છે તેણે ચેતનના પ્રાગભાવનો અનુભવ કયો છે તો તે તમારું કહેવું મિથ્યા છે, કેમકે જડમાં જ્ઞાનસ્વભાવ નથી, અને તે કલ્પિત છે. જ્ઞાનસ્વભાવવિનાશું ને કલ્પિત એવું જે જડ તે ચેતનના પ્રાગભાવને શી રીતે જાણી શકે? ચેતન સાક્ષિરૂપ હોવાથી તે જાત્રત્માં અને સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા દૈતની ઉત્પત્તિનું પ્રદાશક છે એ વાર્તા ઉપનિષદોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૨૫૪

દૈત પ્રાગભાવવડે યુક્ત હોવાથી અને તેની રચના અગ્નિત્ય હોવાથી ધ્વજ્જાલની પેઠે તે મિથ્યા છે એ વાત સિદ્ધ થઈ એમ જણાવે છે:—

પ્રાગભાવયુતં દૈતં રચ્યતે હિ ઘટાદિવત્ ।

તથાપિ રચનાઽર્ચિત્યા મિથ્યા તેનૈદ્રજાલવત્ ॥ ૨૫૫ ॥

પ્રાગભાવયુતં દૈતં ઘટાદિવત્ રચ્યતે હિ. તથાપિ [અસ્ય] રચના અર્ચિત્યા, તેન [ર્દ] ઇદ્રજાલવત્ મિથ્યા ॥

પ્રાગભાવથી યુક્ત દૈત ઘટા આદિની પેઠે રચાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ આ દૈતની રચના મનુષ્યના ચિત્તારમાં આવી શકે એવી નથી તે કારણથી ધ્વજ્જાલની પેઠે પ્રતીત થતું આ દૈત મિથ્યા છે. ૨૫૫

અદૈતને અપરોક્ષ ન માનવામાં આવે તો તેમાં વ્યાઘાતદોષની પ્રાપ્તિ થાય ॥ એમ જણાવે છે:—

ચિત્રત્યક્ષા તત્તોઽન્યસ્ય મિથ્યાત્વં ચાનુભૂયતે ।

નાદૈતમપરોક્ષં ચેત્યેતન્ન વ્યાહતં કથમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

ચિત્ પ્રત્યક્ષા, ચ તતઃ અન્યસ્ય મિથ્યાત્વં અનુભૂયતે ચ [એવ સતિ] અદૈતં અપરોક્ષં ન ઇતિ એતત્ વ્યાહતમ્ કથં ન ? ॥

ચેતન્ય સદાદિરૂપે સર્વદા પ્રત્યક્ષ છે, અને તેનાથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થનું મિથ્યાપણું અનુભવમાં પણ આવે છે, એમ છતાં અદૈતરૂપ ચેતન અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) નથી એવું આ બોલવું વ્યાઘાતદોષવાળું કેમ ન થાય? અર્થાત્ તે વ્યાઘાતદોષવાળું થાય છે. ૨૫૬

આવું જાણવા છતાં પણ કેટલાક પુરુષો અંતઃકરણમાં અસંતોષવાળા કેમ રહે છે એવો પૂર્વપક્ષ ઉપજાવીને વાહીને સામે પ્રશ્ન પૂછે છે:—

इत्थं ज्ञात्वाऽप्यसंतुष्टाः केचित्कुत इतीर्यताम् ।

चार्वाकादेः प्रबुद्धस्याप्यात्मा देहः कुतो वद ॥ ૨૫૭ ॥

इत्थं ज्ञात्वा अपि केचित् असंतुष्टाः कुतः ? इति ईर्यताम् [इति चेत्]
प्रबुद्धस्य चार्वाकादेः अपि देहः आत्मा कुतः वद ? ॥

એવી રીતે બાણીને પણ કેટલાક વેદાંતીઓ અસંતોષવાળા થાથી રહે છે તે કહો, એમ બે તમે કહો તો અમે તમને પૂછીએ છીએ કે શંકાસમાધાન કરવામાં કુશલ એવા ચાર્વાક આદિને પણ દેહ એજ આત્મા છે એવું વિપરીત શાથી બાણીય છે તે કહો. ચાર્વાક આદિને એમાંના આદિ શબ્દવડે પામર બાણીના. ૨૫૭

पूर्वपक्षी ते प्रश्नो उत्तर आये छे, अने सिद्धांवी तेनी शंकातुं समाधान करे छे:—

सम्यग्बिचारो नास्त्यस्य धीदोषादिति चेत्तथा ।

असंतुष्टास्तु शास्त्रार्थं न त्वैक्षंत विशेषतः ॥ २५८ ॥

धीदोषात् अस्य सम्यक् विचारः न अस्ति इति चेत्, तथा असंतुष्टाः तु
शास्त्रार्थं विशेषतः तु न ऐक्षन्त ॥

બુદ્ધિના દોષથી આ ચાર્વાક આદિને આત્માના સ્વરૂપનો ચર્ચાર્થ વિચાર પ્રાપ્ત થતો નથી એમ બે તમે કહો તો તેજ પ્રમાણે અસંતુષ્ટ રહેનારા કેટલાક મનુષ્યો પણ પોતાની બુદ્ધિના દોષને લઈને શાસ્ત્રના અર્થને વિશેષરીતે વિચારતા નથી, એટલે તેમને આત્માના અનુભવવડે મળનારા સંતોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૨૫૮

પ્રજ્ઞાતરવના વિચારવડે પ્રાપ્ત થનારા ફક્તના વિચાર કરવામાટે તે ફક્ત પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિનો અનુવાદ કરે છે:—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

इति श्रौतं फलं दृष्टं नेति चेद्दृष्टमेव तत् ॥ २५९ ॥

अस्य हृदि श्रिताः ये कामाः [ते] सर्वे यदा प्रमुच्यन्ते, इति श्रौतं फलं न
दृष्टं इति चेत् तत् दृष्टं एव ॥

આ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી જે વિષયની તૃષ્ણાઓ છે એ સર્વે વિષયતૃષ્ણાઓ જ્યારે અત્યંતનિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે મરણધર્મવાળો મનુષ્ય અમર થાય છે, અને અહીંજ પ્રજ્ઞને પામે છે એ પ્રમાણે શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલું ફલ અનુભવમાં આવતું નથી એમ બે તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તે પ્રજ્ઞાનાનીઓના અનુભવમાં આવેલું છેજ.

“ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्याऽमृतो भवत्यथ यदा सम्पन्नुते ॥ ” (આ સુચુક્તના હૃદયમાં રહેલી સર્વ કામનાઓ ત્યારે અત્યંત નિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે મરણધર્મવાળો પુરુષ અમર થાય છે, અને અહીંજ—આ શરીરમાંજ—પ્રજ્ઞને પામે છે—પ્રજ્ઞારૂપ થાય છે,) એ શ્રુતિમાં

કહેલી વિષયતૃષ્ણાની નિવૃત્તિવડે પ્રાક્ષની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ અનુભવમાં આવતું નથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે પ્રાક્ષવેત્તા પુરુષોને તે સંદેહરહિત અનુભવમાં આવે છે. ૨૫૬

આત્મજ્ઞાનનું ફલ જ્ઞાનીઓને અનુભવસિદ્ધ છે એ વાત સ્પષ્ટ કરવામાટે યદા૦ એ શ્રુતિનો તથા તેમાં આવેલા હૃદયગ્રંથિ એ શબ્દનો અર્થ કહે છે:—

યદા સર્વે પ્રભિચંતે હૃદયગ્રંથયસ્તિવતિ ।

કામા ગ્રંથિસ્વરૂપેણ વ્યાખ્યાતાઃ શ્રુતિદોષતઃ ॥ ૨૬૦ ॥

યદા સર્વે હૃદયગ્રંથયઃ પ્રભિચંતે इति हु श्रुतिशेषतः कामाः ग्रंथिस्वरूपेण व्याख्याताः ॥

ભ્યારે હૃદયની સર્વે ગ્રંથિઓ અત્યંત લેદાઈ બાય છે, આ પ્રસિદ્ધ શ્રુતિના પાકીના ભાગથી કામનાઓ હૃદયના ગ્રંથિસ્વરૂપવડે વ્યાખ્યાન કરેલી છે.

વિષયતૃષ્ણાઓનો નાશ થવો એ હૃદયની ગ્રંથિઓનું લેદાવું છે. તે ગ્રંથિલેદન વિવેકવડે અલકારના અને ચૈતન્યના એકપણાની ભ્રાતિની નિવૃત્તિ થવાથી થાય છે. એ જડચેતનની ગ્રંથિનો લેદ અનુભવસિદ્ધ હોવાથી અપ્રત્યક્ષ નથી, પણ જ્ઞાનીઓને તે પ્રત્યક્ષ છે. ૨૬૦

કામશબ્દનો અર્થ હૃદયની ગ્રંથિ એવો જામાટે કરવામાં આવે છે તે જણાવે છે:—

અહંકારચિદાત્માનાવેકીકૃત્યાવિવેકતઃ ।

इदं मे स्यादिदं मे स्यादितिच्छाः कामशब्दिताः ॥ ૨૬૧ ॥

અવિવેકતઃ અહંકારચિદાત્માનો એકીકૃત્ય इदं मे स्यात् इदं मे स्यात् इति इच्छाः कामशब्दिताः ॥

જડચેતનના અવિવેકથી અલકારને અને ચિદાત્માને એક કરીને આ પદાર્થ મને હો, આ પદાર્થ મને હો, એવી ઇચ્છાઓ કામશબ્દવડે કહેવાય છે, અર્થાત્ અલકારના મે આત્માના એકપણાની ભ્રાતિથી ઉપજેલી ઇચ્છાઓ કામશબ્દવડે કહેવાય છે, એકલી ઇચ્છાઓ કામશબ્દવડે કહેવાતી નથી. ૨૬૧

આત્માનો ને અલકારનો લેદ બંધ્યા પછી આત્મજ્ઞાનીમાં જે ઇચ્છાઓ પ્રારબ્ધકર્મથી ઉપજે છે તે ઇચ્છાઓ જ્ઞાનમાં અડચણ કરનારી નથી એમ જણાવે છે:—

अप्रवेश्य चिदात्मानं पृथक् पश्यन्नहंकृतिम् ।

इच्छंस्तु कोटिक्स्तूनि न बाधो ग्रंथिभेदतः ॥ ૨૬૨ ॥

વિદાત્માને અપ્રવેશ્ય અહંકૃતિ પૃથક્ પડ્યન્ કોટિવસ્તુનિ ઇચ્છન્ તુ ગ્રંથિભેદતઃ
વાયઃ ન ॥

ચિદાત્માને અહંકારમાં પ્રવેશ નહિ કરાવીને અહંકારને પૃથક્ જોનારા
આત્મવેત્તા પુરુષ પોતાના પ્રારબ્ધકર્મવડે કરોડો વસ્તુને ઇચ્છતા હતા પણ
ચેતન અને જડની ગ્રથિને લેઈ ચલાથી તેમની જ્ઞાનનિષ્ઠામાં અકચણ આવતી
નથી, અર્થાત્ તે ઇચ્છાવડે એમનું આત્મજ્ઞાન નાશ પામતું નથી. ૨૬૨

આત્માના ને અહંકારના એકપણાની સમજરૂપ ભ્રાંતિજ્ઞાનને અભાવ થયા
પછી પણ તેમના મનમાં ઇચ્છાઓ શા કારણથી ઉપજે છે તે જણાવે છે:—

ગ્રંથિભેદઽપિ સંભાવ્યા ઇચ્છાઃ પ્રારબ્ધદોષતઃ ।

બુદ્ધ્વાઽપિ પાપવાહુલ્યાદસંતોષો યથા તવ ॥ ૨૬૩ ॥

યથા બુદ્ધ્વા અપિ પાપવાહુલ્યાત્ તવ અસંતોષઃ [તથા] ગ્રંથિભેદે અપિ
પ્રારબ્ધદોષતઃ ઇચ્છાઃ સંભાવ્યાઃ ॥

જેવી રીતે આત્માને અહં રીતે જાણ્યા હતાં પણ પાપના બહુપણાથી
તમને અસંતોષ રહે છે તેવી રીતે જડચેતનની ગ્રથિને લેઈ ચલા હતાં પણ
અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કાર થયા હતાં પણ પ્રારબ્ધકર્મના દોષથી જ્ઞાનીઓના
અંતઃકરણમાં ઇચ્છાઓ સંભવી શકે છે. ૨૬૩

ભ્રાંતિજ્ઞાનને અભાવે અહંકારમાં ઉપજતી ઇચ્છાઓ આત્મજ્ઞાનને નાશ
કરી શકતી નથી એમ બે દષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરે છે:—

અહંકારગતેચ્છાચેદેદેહવ્યાધ્યાદિભિસ્તથા ।

વૃક્ષાદિજન્મનાશૈવા ચિદ્રૂપાત્મનિ કિં ભવેત્ ॥ ૨૬૪ ॥

[યથા] દેહવ્યાધ્યાદિભિઃ વા વૃક્ષાદિજન્મનાશૈઃ [વાયઃ ન,] તથા અહં-
કારગતેચ્છાઃ ચિદ્રૂપાત્મનિ કિં ભવેત્ ? ॥

જેવી રીતે સ્થૂલશરીરમાં ઉપજેલા વ્યાધિ આદિવડે અથવા વૃક્ષાદિની
ઉત્પત્તિ અને નાશવડે તેને જાણનાર સાક્ષીને કંઈ ખીડા થતી નથી તેવી રીતે
અંતઃકરણમાં રહેલી ઇચ્છા આદિવડે ચેતનરૂપ આત્મામાં શી ખીડા થાય ?
અર્થાત્ ન થાય.

જેમાં ખીડા થાય તે સાક્ષી કહેવાય નહિ, ને જે સાક્ષી હોય તેમાં
ખીડા સંભવી શકે નહિ. ૨૬૪

આત્માનું અગ્નિપત્નું હોવાથી ભ્રાંતિની નિવૃત્તિ થયા પહેલાં પણ દશ્યની

ઇચ્છાવડે આત્માને પીડા થતી નથી, તો પ્રાણી આત્મજ્ઞાનથી શો વધારે દાસ થાય છે એવી ચંકા ઉત્પન્ન કરીને તેનું સમાધાન કહે છે:—

ગ્રંથિભેદાત્પુરાડ્યેવમિતિ ચેત્તન્ન વિસ્મર ।

અચમેવ ગ્રંથિભેદસ્તવ તેન કૃતી ભવાન્ ॥ ૨૬૫ ॥

ગ્રંથિભેદાત્ પુરા અપિ એવ [અસ્તિ,] ઇતિ ચેત્ત વત્ત ન વિસ્મર, ક્ષય એવ તત્ત્વ ગ્રંથિભેદઃ, તેન ભવાન્ કૃતી ॥

આત્માના ને અહંકારના એકપણાની ક્ષાતિરૂપ અધિના લેદની પૂર્વે પ્રભુ એમજ છે, અથાત્ તે વેલા પછી ઇચ્છાવડે આત્માને કંઈ પીડા થતી નથી એમ જો તમે કહો તો તે વાત તમે ન જૂલો, આનું નામજ તમારી અધિનો લેદ છે તે અધિલેદવડે તમે કૃતાર્થ છે.

અહંકાર અને આત્મા સિદ્ધ છે, અને હું આત્મા છું, એવો અનુભવ જેને સતત રહે તેની જડચેતનની અધિનો લેદ થયેલો હોવાથી તે કૃતાર્થ છે ૨૬૫ હવે જ્ઞાનીમા અને અજ્ઞાનીમા શો લેદ છે તે જણાવે છે —

જૈર્વ જાનંતિ મૂઢાશ્ચેત્સોઽગ્રં ગ્રંથિર્ન ચાપરઃ ॥

ગ્રંથિતન્નેદમાત્રેણ વૈપમ્યં મૂઢવુદ્ધયોઃ ॥ ૨૬૬ ॥

મૂઢાઃ એવ ન જાનતિ [ઈતિ] ચેત્ત સઃ અયં ગ્રંથિઃ ચ અપરઃ ન, મૂઢવુદ્ધયોઃ ગ્રંથિતન્નેદમાત્રેણ વૈપમ્યમ્ ॥

અજ્ઞાની મનુષ્યો એમ જાણતા નથી એમ જો તમે કહો તો આ જડચેતનની અધિ છે, બીજી નથી અજ્ઞાનીનું અને જ્ઞાનીનું જડચેતનની અધિ હોવી ને જડચેતનની અધિનો લેદ થવો એવડેજ વિપરીતપણું છે, અર્થાત્ અજ્ઞાની ને આત્માનું અને અહંકારનું પૃથક્પણું જ્ઞાત નથી, અને જ્ઞાનીને આત્માનું ને અહંકારનું પૃથક્પણું જ્ઞાત છે, એટલેજ અજ્ઞાનીમા ને જ્ઞાનીમા લેદ ॥ ૨૬૬

ઉપર જણાવેલા કારણથીજ અજ્ઞાનીનો ને જ્ઞાનીનો લેદ છે, બીજા કંઈ કારણથી તેમનો લેદ નથી, એમ પુનઃ જણાવે છે —

પ્રવૃત્તૌ વા નિવૃત્તૌ વા દેહૈન્દ્રિયમનોધિયામ્ ।

ન કિંચિદપિ વૈપમ્યમસ્યજ્ઞાનિવિવુદ્ધયોઃ ॥ ૨૬૭ ॥

દેહૈન્દ્રિયમનોધિયા પ્રવૃત્તૌ વા નિવૃત્તૌ વા અજ્ઞાનિવિવુદ્ધયોઃ કિંચિત્ અપિ વૈપમ્ય ન અસ્તિ ॥

સ્થૂલશરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એમની પ્રવૃત્તિમા અથવા તેમની

નિવૃત્તિમાં અજ્ઞાનીનું અને આત્મજ્ઞાનીનું કાંઈ પણ વિપરિત્ય એટલે ભેદ નથી, અર્થાત્ જાણેની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ સામાન્ય માણસને સરખી પ્રતીત થાય છે. ૨૬૭

એ વાતને દૃષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરે છે:—

બ્રાત્યશ્રોત્રિયયોવેદપાઠાપાઠકૃતા ભિદા ।

નાહારાદાવસ્તિ ભેદઃ સોઽયં ન્યાયોઽત્ર યોજ્યતામ્ ॥ ૨૬૮ ॥

બ્રાત્યશ્રોત્રિયયોઃ વેદપાઠાપાઠકૃતા [એવ] ભિદા અસ્તિ, આહારાદૌ ભેદઃ ન, સઃ અયં ન્યાયઃ અત્ર યોજ્યતામ્ ॥

જેને યજ્ઞોપવીતનો સંસ્કાર થયો નથી એવા બ્રાહ્મણમાં અને જેણે યજ્ઞોપવીતસંસ્કાર પામીને વેદાદિનું ઉત્તમપ્રકારે અધ્યયન કર્યું છે એવા બ્રાહ્મણમાં વેદનું અધ્યયન નહિ કરવું અને વેદનું અધ્યયન કરવું એવડેજ ભેદ રહેલો છે, તેમના આહારાદિકમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો ભેદ પડતો નથી. આ ન્યાય અહીં (અજ્ઞાનીમાં ને જ્ઞાનીમાં) બેડવો.

જે બ્રાહ્મણને સોળમા વર્ષસુધી ઉપવીત ન થયું હોય, જે ક્ષત્રિયને બાવીશમા વર્ષસુધી ઉપવીત ન થયું હોય, અને જે વૈશ્યને ચાવીશમા વર્ષસુધી ઉપવીત ન થયું હોય તેઓ બ્રાત્ય એટલે ઉપનયનસંસ્કારથી રહિત ઠહેલાય છે. આવા બ્રાત્યને વેદનું અધ્યયન કરવાનો શાસ્ત્રાસાપ્રમાણે અધિકાર નથી. એવા બ્રાત્ય દિવનો અને જેનો જન્મ દિવના કુલમાં થયો છે, જેને યથાવિધિ ઉપનયનસંસ્કાર થયો છે, અને જેણે વેદાદિનું સારી રીતે અધ્યયન કર્યું છે એ જાણેમાં આહારાદિકનો ભેદ પડતો નથી, માત્ર બ્રાત્ય વેદાદિનું અધ્યયન કરી શકતો નથી, અને ઉપનયનસંસ્કારવાળો દિવ વેદાદિનું અધ્યયન કરી શકે છે એટલેજ તે જાણેમાં ભેદ છે. જેમ બ્રાત્યના અને શ્રોત્રિયના આહારાદિકમાં કાંઈ ફરક નથી તેમ જ્ઞાનીની ને અજ્ઞાનીની શરીર આદિની પ્રવૃત્તિમાં ને નિવૃત્તિમાં કાંઈ ફરક નથી, માત્ર ચિત્તજડની ત્રિધિ હોવી ને ન હોવી એટલેજ અજ્ઞાનીમાં ને જ્ઞાનીમાં ભેદ છે. ૨૬૮

આત્મજ્ઞાનીમાં જડચેતનની ત્રિધિ ભેદ પાગી ગયેલી હોય છે એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું વાક્ય લઇને જણાવે છે:—

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ।

ઉદાસીનવદાસીન ઇતિ ગ્રંથિભિદોચ્યતે ॥ ૨૬૯ ॥

સંપ્રવૃત્તાનિ ન દ્વેષ્ટિ, નિવૃત્તાનિ ન કાંક્ષતિ, ઉદાસીનવદ્ આસીનઃ ઇતિ ગ્રંથિભિદા ઉચ્યતે ॥

પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ દુઃખોની પ્રાપ્તિ થયા છતાં જે તેનો દેખ કરતો નથી, અને પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ સુખોની નિવૃત્તિ થયા છતાં જે તેની ઇચ્છા કરતો નથી, પણ તે બંનેમાં જે ઉદાસીનની પેઠે રહે છે, આ વચનવડે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં આત્મજ્ઞાનીની જડચેતનની અંધિનો ભેદ કહ્યો છે. ૨૬૬

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ઉપર જણાવેલા વચનમાં જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાનીએ ઉદાસીન રહેલું ભેદજે એમ વિધાન કરેલું છે એવી શંકા ઉપજાવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

औदासीन्यं विधेयं चेद्वच्छब्दव्यर्थता तदा ।

न शक्ता अस्य देहाद्या इति चेद्भोग एव सः ॥ २७० ॥

औदासीन્યं विधेयं [इति] चेत् तदा वत्तશब्दव्यर्थता [भवेत्,] अस्य देहाद्याः न शक्ताः इति चेत् सः रोगः एव ॥

ઉપરના શ્લોકમાં જ્ઞાની પુરુષમાટે ઉદાસીનપણાનું વિધાન કરેલું છે એમ જો તમે કહો તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે જો તમારા કહેવા પ્રમાણે માનવામાં આવે તો ‘ઉદાસીનવત્’ એ શબ્દમાં જે વત્તશબ્દ છે તેના બ્યર્થ-પણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જ્ઞાનીનાં શરીર આદિ આત્મજ્ઞાનવડે સામર્થ્યવાળાં રહેતાં નથી તેથી તેઓ પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી એમ જો તમે કહો તો તે આત્મજ્ઞાન નહિ, પણ એક પ્રકારનો રોગજ છે એમ માનવું ભેદજે, જે યુક્ત નથી. ૨૭૦ આત્મજ્ઞાન એ રોગજ છે એમ માનનારને ઉપહાસપૂર્વક કહે છે:—

तत्त्वबोधं क्षयं व्याधिं मन्यन्ते ये महाधियः ।

तेषां प्रज्ञाऽतिविशदा किं तेषां दुःशकं वद ॥ २७१ ॥

ये महाधियः तत्त्वबोधं क्षयं व्याधिं मन्यन्ते, तेषां प्रज्ञा अतिविशदा, तेषां किं दुःशकं वद ? ॥

જે માટી ખુદિવાળા (હોદસાદા) આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનને શરીરને ક્ષીણ કરનારો રોગ માને છે તેઓની ખુદિ અતિનિર્ભલ (અતિમલિન) છે ! તેવા મનુષ્યોને આ જગતમાં શું બોલવું અશક્ય છે તે તમે કહો, અર્થાત્ મૂર્ખ માણસો શાસ્ત્રજ્ઞાનો વિચાર ક્યાં વિના ગમે તેમ બોલી શકે છે. તેમના તે બોલવાને વિદ્વાનો આદર આપતા નથી. ૨૭૧

પુરાણમાં આત્મવેત્તાઓની પ્રવૃત્તિને અભાવ જણાવ્યો છે એવી શંકા કરીને તેનું સમાધાન કહે છે:—

भरतादेरप्रवृत्तिः पुराणोक्तेति चेत्तदा ।

जक्षन्क्रीडन् रतिं विदञ्जित्यश्रौर्षर्नि किं श्रुतिम् ॥ २७२ ॥

ભરતાદેઃ અપ્રવૃત્તિઃ પુરાણોક્તા ઇતિ ચેત્, તદા “જક્ષન્ ક્રીડન્ રતિં વિદન્”
ઇતિ શ્રુતિં ન અત્રોપીઃ કિમ્ ? ॥

ભરતાદિની (જડભરત આદિની) વ્યાવહારિક અપ્રવૃત્તિ પુરાણોમાં
કહેલી છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે ત્યારે તમે “ જ્ઞાની
ભક્ષણ કરતા છતા, અન્યની સાથે ક્રીડા કરતા છતા, અને પ્રિયજનોની પ્રીતિને
પ્રાપ્ત કરતા છતા ” એવી જે છાંદોગ્ય-ઉપનિષદની શ્રુતિ છે તે સાંભળી નથી
શું ? અર્થાત્ કોઈ જ્ઞાની પોતાના પ્રારબ્ધકર્મને લીધે દેહનિર્વાહજેટલી પરિમિત
પ્રવૃત્તિવાળા હોય છે, અને કોઈ જ્ઞાની દેવ, રાજા, આચાર્ય કે ગૃહસ્થ હોય
તો તે વધારે પ્રવૃત્તિવાળા હોઈને પોતાના આશ્રમાદિને ને સ્થિતિને ઘટે તેવી
રીતે નાનાપ્રકારના પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતા છતા, નાનાપ્રકારની ક્રીડાઓ કરતા
છતા, અને પોતાની સ્ત્રીથી તથા મિત્રોથી આનંદ પામતા છતા રહે છે, અને
પોતાના શરીરનું અજ્ઞાનીની પેઠે સ્મરણ કરતા નથી બધા જ્ઞાનીઓ વ્યાવ-
હારિક પ્રવૃત્તિવાળા હોતા નથી એમ શાસ્ત્રનું કહેવું નથી. ૨૭૨

પુરાણોના વચનોમાં ભરતાદિની જે સ્થિતિ જણાવી છે તેનું તાત્પર્ય
કહે છે:—

ન હ્યાહારાદિ સંત્યજ્ય ભરતાઘ્યાઃ સ્થિતાઃ ક્વચિત્ ॥

કાષ્ઠપાપાણવર્તિકં તુ સંગમીતા ઉદાસતે ॥ ૨૭૩ ॥

ભરતાઘ્યાઃ આહારાદિ સત્યજ્ય કાષ્ઠપાપાણવત્ ક્વચિત્ ન હિ સ્થિતાઃ કિં
તુ સંગમીતાઃ ઉદાસતે ॥

ભરત આદિ આહારાદિનો અપૂર્ણ ત્યાગ કરીને લાકડાની અને પાણીની
પેઠે કદીપણ રહેતા નહોતા, પરંતુ તેઓ બહિર્મુખ મનુષ્યાદિના સંસર્ગથી ભ્રમ
પામીને ઉદાસજેવા રહેતા હતા. બહિર્મુખ જનોના સગથી અને અન્ય પ્રાણીઓના
સગથી રાગદ્વેષાદિનો ઉદ્ભવ થવાનો સભવ માની તેઓ બહિર્મુખ મનુષ્યોના
ગંગને ઇચ્છતા નહોતા એવું પુરાણોના વચનોનું તાત્પર્ય છે. ૨૭૩

મનુષ્યાદિના ચગમા રહેલો દોષ જણાવે છે —

સંગી હિ વાધ્યતે લોકે નિઃસંગઃ સુખમશ્રુતે .

તેન સંગઃ પરિત્યાજ્યઃ સર્વદા સુખમિચ્છતા ॥ ૨૭૪ ॥

લોકે હિ સંગી વાધ્યતે, [ન] નિઃસંગઃ સુખ અશ્રુતે, તેન સુખ ઇચ્છતા
સર્વદા સંગઃ પરિત્યાજ્યઃ ॥

આ લોકમાં બહિર્મુખ મનુષ્યોનો ગંગ રાખનારા પુરુષ અવશ્ય કોઈ

પણ પ્રકારની ખીડા પામે છે, અને તેવા મનુષ્યોનો સંગ નહિ રાખનારો પુરુષ સુખને પામે છે; તે કારણથી નિર્દોષ સુખ ઇચ્છનાર પુરુષે સર્વદા બહિર્મુખ મનુષ્યોનો અને અન્ય પ્રાણીઓનો સંગ પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય છે. ૨૭૪

સર્વજ્ઞાનીએ સર્વપ્રકારના બ્યવહારમાં ઉદાસીનજ રહેવું બેધએ એવો શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય નથી એમ જણાવે છે:—

અજ્ઞાત્વા શાસ્ત્રહૃદયં મૂઢો વક્ત્યન્યથાજ્ઞયથા ।

મૂર્ખાણાં નિર્ણયસ્ત્વાસ્તામસ્મત્સિદ્ધાંત ઉચ્યતે ॥ ૨૭૫ ॥

શાસ્ત્રહૃદયં અજ્ઞાત્વા મૂઢઃ અન્યથા અન્યથા વક્તિ, તુ મૂર્ખાણાં નિર્ણયઃ આસ્તામ્, અસ્મત્ સિદ્ધાંતઃ ઉચ્યતે ॥

પ્રજ્ઞાજ્ઞાનીએ પોતાનું અતઃકરણ આસક્તિરહિત રાખી બહારથી પોતાનો પ્રાપ્તબ્યવહાર સમજાવથી કરવો બેધએ એવા વેદાંતશાસ્ત્રના રહસ્યને નહિ બાણીને મૂળ મનુષ્ય બીજા બીજા પ્રકારનું અર્થાત્ જે પ્રજ્ઞાજ્ઞાની હોય તેણે અવશ્ય ઉદાસીનજ રહેવું બેધએ એવું કહે છે. હવે મૂર્ખાઓનો તે નિશ્ચય અહીંજ પૂર્ણ થાઓ. એ વિશે વિશેષ ચર્ચા કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી. તેના સંબંધમાં હવે અમારો સિદ્ધાંત કહેવાય છે. ૨૭૫

હવે તેના સંબંધમાં વેદાંતસિદ્ધાંત કેવા પ્રકારનો છે તે જણાવે છે:—

વૈરાગ્યબોધોપરમાઃ સહાયાસ્તે પરસ્પરમ્ ।

પ્રાયેણ સહ વર્તેતે વિયુજ્યંતે ક્વચિત્સ્વચિત્ ॥ ૨૭૬ ॥

[એ] વૈરાગ્ય-બોધોપરમાઃ તે પરસ્પરં સહાયાઃ, પ્રાયેણ સહ વર્તેતે, ક્વચિત્ ક્વચિત્ વિયુજ્યંતે ॥

વૈરાગ્ય, બોધ (આત્મજ્ઞાન) અને ઉપરતિ (મનની વૃત્તિરહિત શાંતિ) એ ત્રણે એકબીજાને સાહાય્ય કરનાર છે. તે ત્રણે બહુધા પ્રજ્ઞાજ્ઞાનાભ્યાસી મનુષ્યના હૃદયમાં સાથે રહેનારા છે, પણ કદી કદી તેમના પ્રારબ્ધકર્મના ભેદથી અને દેશકાલાદિને લઈને તે બૃદ્ધા યજ્ઞ પડે છે. ૨૭૬

વૈરાગ્યાદિ ત્રણેના સ્વરૂપાદિ લિપ્ત લિપ્ત છે એમ જણાવે છે:—

हेतुस्वरूपकार्याणि भिन्नान्येषामसंकरः ।

यथावदवगंतव्यः शास्त्रार्थं प्रविचिन्वता ॥ २७७ ॥

[યતઃ] ઈષાં હેતુસ્વરૂપકાર્યાણિ ભિન્નાનિ [અતઃ] ઈષાં] અસંકરઃ [તુ] શાસ્ત્રાર્થં પ્રવિચિન્વતા યથાવત્ અવગંતવ્યઃ ॥

૧ કેટલાક વિદ્વાનો અહીં પ્રવિચિન્વતા અથવા પ્રવિવંચતા એવું પાઠાંતર માને છે.

જે કારણથી વૈરાગ્ય, બોધ અને ઉપરતિ આ ત્રણેનાં હેતુ, (કારણ) સ્વરૂપ અને ફલ સિન્ન સિન્ન છે તે કારણથી તે ત્રણેનું સિન્નપણું છે, માટે શાસ્ત્રના અર્થનું ઉત્તમપ્રકારે એટલે ધૈર્ય, બ્રહ્મતિ ને અંતઃકરણની નિર્મલતાથી દુસંત્રહનો ત્યાગ કરીને વિચાર કરનાર પુરુષે તે જેવી રીતે ઘટે તેવી રીતે બાણવાચોગ્ય છે. ૨૭૭

વૈરાગ્યનું કારણ, તેનું સ્વરૂપ અને તેનું ફલ કહે છે:—

દોષદષ્ટિર્જિહાસા ચ પુનર્ભોગેષ્વદીનતા ।

અસાધારણહેત્વાદ્યા વૈરાગ્યસ્ય ત્રયોઽપ્યમી ॥ ૨૭૮ ॥

દોષદષ્ટિઃ ચ જિહાસા પુનઃ ભોગેષુ અદીનતા અમી ત્રયઃ અપિ વૈરાગ્યસ્ય અસાધારણહેત્વાદ્યાઃ ॥

વિષયોમાં દોષદર્શન, વિષયોનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા અને વિષયોપ-લોગોમાં દીનતાથી રહિતપણું આ ત્રણ વૈરાગ્યનાં અસાધારણકારણાદિ છે.

વિષયોમાં રહેલા દોષો જોવા એ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે, વિષયો-નો ત્યાગ કરવાની શુદ્ધભાવવાળી ઇચ્છા એ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે, અને પછી વિષયોપલોગોમાં મનની દીનતાથી રહિતપણું એ વૈરાગ્યનું ફલ છે. ૨૭૮

આત્મબોધનાં કારણાદિ ત્રણેને જણાવે છે:—

શ્રવણાદિત્રયં તદ્વત્ત્વમિથ્યાવિવેચનમ્ ।

પુનર્મથેરનુદયો વોધસ્યૈતે ત્રયો મતાઃ ॥ ૨૭૯ ॥

શ્રવણાદિત્રયં, તદ્વત્ત્વમિથ્યાવિવેચનમ્, ગ્રંથેઃ પુનઃ અનુદયઃ एते વોધસ્ય પ્રયઃ મતાઃ ॥

શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન આ ત્રણ, તેમજ સત્યનું અને મિથ્યાનું પૃથક્કરણ અને ચેતન તથા જડની ગ્રંથિનો પુનઃ ઉદય ન થવો આ ત્રણ આત્મ-બોધનાં કારણાદિ માનેલા છે.

વેદાતશાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ આત્મબોધનું કારણ છે, આત્મા સત્ય છે, અને તેનાથી સિન્ન અન્ય સર્વ જડ અસત્ય છે એવું જડચેતનનું પૃથક્કરણ એ બોધનું સ્વરૂપ છે, અને પછી અહંકારથી માંડીને શરીરપર્યંતના સર્વ જડપદાર્થોની સાથે અસંગ ને અવિકારી આત્માના એકપણાની જ્ઞાતિનો ઉદય ન થવો એ આત્મબોધનું ફલ છે. ૨૭૯

ઉપરતિનું કારણ, તેનું સ્વરૂપ તથા તેનું ફલ કહે છે:—

યમાદિર્ધીનિરોધશ્ચ વ્યવહારસ્ય સંક્ષયઃ ।

સ્યુર્હેત્વાદ્યા ઉપરતેરિત્યસંકર ઈરિતઃ ॥ ૨૮૦ ॥

યંમાદિઃ, ધીનિરોધઃ ચ વ્યવહારસ્ય સંસયઃ [એતે] ઉપરંતૈઃ હેત્વાધ્યાઃ સ્પૃઃ,
ઈતિ [તેપાં] અસંકારઃ ઈતિઃ ॥

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, પારણા, ધ્યાન અને સમાધિ
એ ઉપરતિનું એટલે અતઃકરણની વિશ્રાંતિનું કારણ (સાધન) છે, બુદ્ધિની
વૃત્તિનો નિરોધ એટલે ચંપ્રજ્ઞાતયોગ એ ઉપરતિનું સ્વરૂપ છે, અને સ્થૂલસૂક્ષ્મ-
વ્યવહારનો સારી રીતે બાધ એ ઉપરતિનું ફલ છે આ ઉપરતિનાં સાધન,
સ્વરૂપ અને ફલ છે. એવી રીતે વૈશાખ, બોધ અને ઉપરતિનાં સાધનાદિનો
લેક દહીં. ૨૮૦

વૈશાખ, બોધ અને ઉપરતિમાં મુખ્ય કોણ છે તે દહે છે:—

તત્ત્વબોધઃ પ્રધાનં સ્યાત્સાક્ષાન્મોક્ષપ્રદત્વતઃ ।

બોધોપકારિણાવેતૌ વૈરાગ્યોપરમાવૃમૌ ॥ ૨૮૧ ॥

સાક્ષાત્ મોક્ષપ્રદત્વતઃ તત્ત્વબોધઃ પ્રધાનં સ્યાત્, વૈરાગ્યોપરમૌ એતૌ ઉભૌ
બોધોપકારિણૌ ॥

સાક્ષાત્ મોક્ષ આપનારે હોવાથી તત્ત્વબોધ એટલે અંતર્ગત્માથી અભિન્ન
પ્રદાતું જ્ઞાન એ ત્રણમાં મુખ્ય છે. વૈશાખ અને ઉપરતિ આ બે આત્મજ્ઞાનને
ઉપકાર કરનારાં છે, તેથી તે બોધ છે.

“ક્રત્તે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ” (આત્મજ્ઞાનવિના મોક્ષલાભ થતો નથી)
એ શ્રુતિ જ્ઞાનનું પ્રધાનપણ જણાવે છે, અને “શ્રાવણો નિર્વેદમાણાત્” (સુસુષુ
વૈશાખને પામે) એ શ્રુતિ વૈશાખ આત્મજ્ઞાનનું સાધન છે એમ જણાવે છે, તથા
“શાંતો જ્ઞાંત ઉપરતસ્તિતિષ્ઠઃ સમાહિતો મૃત્યાઽઽન્મન્યેવાત્માનં પર્યેત્”
(શાંતવાળો, દમવાળો, ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષાવાળો ને એકાગ્રમનવાળો થઇને
પ્રાપ્તાના શુદ્ધ અતઃકરણમાંજ આત્માને જુએ) એ શ્રુતિ ઉપરતિ આત્મજ્ઞાનનું
સાધન છે એમ જણાવે છે. ૨૮૧

વૈશાખ, બોધ અને ઉપરતિ એ તપના ફલરૂપે કોઈ મનુષ્યના હૃદયમાં
સાથે રહે છે, અને કોઈ મનુષ્યના હૃદયમાં પાપસંસ્કારવડે કરીને ડ્યારેક
તેમાંનું કોઈ એક પ્રતિબંધ પામે છે એમ જણાવે છે:—

ત્રયોઽપ્યત્યંતપક્વાશ્રેન્મહતસ્તપસઃ ફલમ્ ।

દુરિતેન ક્વચિત્ કિંચિત્ કદાચિત્પ્રતિવચ્યતે ॥ ૨૮૨ ॥

ત્રયઃ અપિ અત્યંતપકાઃ ચેત્ મહતઃ તપસઃ ફલમ્, [કિંતુ] દુરિતેન ક્વચિત્
કિંચિત્ કદાચિત્ પ્રતિવચ્યતે ॥

વૈરાગ્ય, બોધ અને ઉપરતિ આ ત્રણ બે કોઈ પુરુષના અંતઃકરણમાં અત્યંત પરિપક્વને ખાત્યાં હોય તો તે તે પુરુષના શુભવિચારરૂપ ને શુભ કર્મરૂપ મોટા તપતુ ફલ છે, પરંતુ પ્રતિબંધ કરનાર પાપસરકારવડે કોઈ પુરુષમાં કોઈ પ્રસંગે તેમાંનું કોઈ એક કેટલેક અંશે પ્રતિબંધ પામે છે. ૨૮૨

કોઈ જિજ્ઞાસુમાં વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ હોય, પણ બે તેનામાં આત્મજ્ઞાન પ્રતિબંધ પામેલ હોય તો તેનું શું ફલ થાય છે તે કહે છે:—

વૈરાગ્યોપરતી પૂર્ણે વોધસ્તુ પ્રતિવચ્યતે ।

યસ્ય તસ્ય ન મોક્ષોઽસ્તિ પુણ્યલોકસ્તપોવલાત્ ॥ ૨૮૩ ॥

યસ્ય વૈરાગ્યોપરતી પૂર્ણે તુ વોધઃપ્રતિવચ્યતે, તસ્ય મોક્ષઃ ન અસ્તિ, તપોવલાદ્ પુણ્યલોકઃ [ભવતિ] ॥

જે પુરુષમાં વૈરાગ્ય અને મનની શાંતિ એ બે પરિપૂર્ણ હોય, પણ બે આત્મજ્ઞાન પ્રતિબંધ પામેલ હોય તો તેને સુક્ષિતની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કિંતુ વૈરાગ્યરૂપ અને ઉપરતિરૂપ તપના સામર્થ્યથી તેને સ્વર્ગાદિ પવિત્ર લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૮૩

જેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય, પણ જેના અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય અને શાંતિ એકબે તેટલા પ્રમાણમાં ન હોય તો તેનું શું ફલ થાય છે તે જણાવે છે:—

પૂર્ણે વોધે તદન્યૌ દ્વૌ પ્રતિવચ્ચૌ યદા તદા ।

મોક્ષો વિનિશ્ચિતઃ કિંતુ દૃષ્ટદુઃખં ન નશ્યતિ ॥ ૨૮૪ ॥

યદા વોધે પૂર્ણે તદન્યૌ દ્વૌ પ્રતિવચ્ચૌ, તદા મોક્ષઃ વિનિશ્ચિતઃ, કિંતુ દૃષ્ટદુઃખં ન નશ્યતિ ॥

જ્યારે કોઈ પુરુષને આત્મજ્ઞાન પૂર્ણ પ્રાપ્ત થયું હોય, પણ તેનાથી ભિન્ન એ વૈરાગ્ય અને ઉપરતિ એ બે જેનામાં કોઈ પ્રકારના પાપસરકારથી પ્રતિબંધ પામેલાં હોય ત્યારે તે પુરુષને વિદેહસુક્ષિત અવશ્યજ મળે ॥ એમાં સશય નથી, પરંતુ તેમના આ લોકના દુઃખના અનુભવની નિવૃત્તિ થતી નથી, અર્થાત્ તેમને શુભ-સુક્ષિતના વિલક્ષણ આનંદનો લાભ મળતો નથી. ૨૮૪

વૈરાગ્ય, બોધ અને ઉપરતિની સીમા નીચેના બે શ્લોકોવડે કહે છે:—

બ્રહ્મલોકતૃણીકારો વૈરાગ્યસ્યાવધિર્મતઃ ।

દેહાત્મવત્પરાત્મત્વદાહ્યે વોધઃ સમાપ્યતે ॥ ૨૮૫ ॥

સુતિવાદ્દિસ્મૃતિઃ સીમા ભવેદુપરમસ્ય હિ ।

દિદ્યાજનયા વિનિશ્ચયં તારતમ્યમવાંતરમ્ ॥ ૨૮૬ ॥

ब्रह्मलोकवृणीकारः वैराग्यस्य अवधिः मतः, [तथा] देहात्मयत् परात्मत्व-
दाढ्ये बोधः समाप्यते ॥ हि सुप्तिवत् विस्मृतिः उपरमस्य सीमा भवेत्, अनया
दिशा अवांतरं तारतम्यं विनिश्चयम् ॥

પ્રાસલોક તણખલાના જેવો તુચ્છ પ્રતીત થાય તે વૈરાગ્યની સીમા માનેલી છે, અને અજ્ઞાનીઓને સ્થૂલદેહમાં રહેલી આત્મભાવનાની જે પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રદાપણની ભાવનાનું દૃઢપણ થયે આત્મજ્ઞાન પરિપૂર્ણ થાય છે, તથા સુપૃષ્ઠિમાં જેવી જગત્ની વિસ્મૃતિ છે તેવી જગત્માં જગત્ની વિસ્મૃતિ થાય તે ઉપરતિની સીમા ગણાય છે. આ નિયમને અનુસરીને એ ત્રણેનું અવાતર ન્યૂનાધિકપણું નક્કી કરવું, અર્થાત્ એ ત્રણેની અવધિમાં જેટલી જેટલી ન્યૂનતા હોય તેટલું તેટલું તે ત્રણેનું ન્યૂનપણું સમજવું. ૨૮૫-૨૮૬

આત્મજ્ઞાનીઓના પ્રારબ્ધકર્મની વિલક્ષણતા હોવાથી તેમનું વર્તન એકસરખું હોતું નથી, પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું હોય છે એમ જણાવે છે.—

आरब्धकर्मनानात्वाद्वृद्धानामन्यथाऽन्यथा ।

वर्तनं तेन शास्त्रार्थे भ्रमितव्यं न पंडितैः ॥ २८७ ॥

आरब्धकर्मनानात्वाद् वृद्धानां वर्तनं अन्यथा अन्यथा [भवति,] तेन पंडितैः
शास्त्रार्थे न भ्रमितव्यम् ॥

આત્મજ્ઞાનીઓના પ્રારબ્ધકર્મનું વિવિધપણું હોવાથી આત્મજ્ઞાનીઓનું બાહ્યવર્તન (આચરણ) ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું હોય છે. તેમના તે બાહ્યવર્તનવડે વિવેકી પુરુષોએ શાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા જ્ઞાનના ફલમાં પ્રાપ્તિ રાખવી ઉચિત નથી.

એમ મહાપ્રારબ્ધકર્મથી ઉપજેલા સ્થૂલશરીરના રોગાદિ જ્ઞાનના ફલરૂપ મોક્ષમાં પ્રતિબંધ કરતા નથી તેમ મહાપ્રારબ્ધકર્મના ફલરૂપ બાધ પ્રાપ્તિને અતઃકરણમાં રહેલા અદ્વૈતાભાસિરૂપ દોષ પણ જ્ઞાનના ફલરૂપ મોક્ષમાં પ્રતિ-
આત્મજ્ઞાનીઓના આચરણમાં નથી. તેમ જ્ઞાનીઓની બાહ્યસ્થિતિ અને તેમના આચાર ભિન્ન આત્મા ગણાય. પ્રાણુની સ્થિતિ ને બહારનું આચરણ બે તેમને દૃઢ આત્મજ્ઞાન ધારીને આત્મા નથી. પ્રતિબંધ કરનારા થતા નથી. ૨૮૭
પ્રાણુના સદ્ભાવથી પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે વર્તતા છતાં સર્વ જ્ઞાનીઓનો બોધ અને પ્રાણુ શ્રેષ્ઠ છે, અને સુખ જેમ જણાવે છે.—
એથી પ્રાણુ આત્મા છે. એમ જણાવે છે.—

पञ्च मन आत्मा છે એમ જણાવે છે. એમ જણાવે છે.—

એમ કહે છે. શાસ્ત્રિકર્ત્ત્વોપઃ સમા મુક્તિરિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨૮૮ ॥
સુન્દિ મનનું કારણ છે તે

તે સ્વસ્વકર્માતુસારેણ યથા તથા વર્તતામ્, સર્વવોષઃ અવિચ્છિદઃ [૩]
મુક્તિઃ સમા રૂપિ સ્થિતિઃ ॥

તે આત્મજ્ઞાનીઓ પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્મને અનુસરીને પોતપોતાને જેમ
ધટે તેમ વર્તન કરે, પણ તે ચર્વેનું હું સર્વના અંતઃકરણમાં રહેલ સચ્ચિદાનંદ
બ્રહ્મસ્વરૂપ હું આનું જ્ઞાન સમાન છે, અને એ જ્ઞાનવટે તે સર્વ આત્મજ્ઞાનીઓની
મુક્તિ (શરીર પછા પછી બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ) પણ સરળીજ છે, આવો
વેદાંતશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. ૨૮૮

હવે આ ચિત્રદીપનું તાત્પર્ય સંક્ષેપમાં કહે છે:—

જગદ્ધિત્તં સ્વચૈતન્યે પટે ચિત્રમિવાર્પિતમ્ ।

માયયા તદુપેક્ષ્યૈવ 'ચૈતન્યં પરિશેષ્યતામ્ ॥ ૨૮૯ ॥

પટે ચિત્રં ઇવ સ્વચૈતન્યે માયયા જગદ્ધિત્તં અપિતમ્, તદુપેક્ષ્ય ચૈતન્યં પણ
પરિશેષ્યતામ્ ॥

હુગડામાં ચિત્રની પેઠે પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યમાં અવરિત થતા
કરનારી માયાપટે જગત્રૂપી ચિત્ર પ્રતીત કરાવેલું છે. મુશ્કેલી તે જગત્રૂપી
ચિત્રની ઉપેક્ષા કરીને પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યનેજ અવશેષ રાખવું, અર્થાત્
તેણે આત્મરૂપ ચૈતન્યજ સત્ય છે, જગત્ સત્ય નથી, એવો કંઈ નિશ્ચય
કરવો. ૨૮૯

આ ચિત્રદીપઅંકરણનું આદરપૂર્વક વારંવાર ચિતન કરવાથી થનારા ફલને
જણાવે છે:—

ચિત્રદીપમિમં નિત્યં યેજ્ઞસંદધતે બુધાઃ ।

પશ્યંતોઽપિ જગદ્ધિત્તં તે મુહ્યંતિ ન, પૂર્વવત્ ॥ ૨૯૦ ॥

અન્યઃ—યે બુધાઃ ઇમં ચિત્રદીપં નિત્યં અનુસંદધતે તે, જગદ્ધિત્તં પશ્યન્તઃ
અપિ, પૂર્વવત્ ન મુહ્યંતિ ॥

इति श्रीमद्विद्यारण्यमुनिविरचितायां पंचदश्यां चित्रदीपः ॥ ६ ॥

જે વિષેકીઓ આ ચિત્રદીપઅંકરણનું નિર્ણયિત આદરપૂર્વક ચિતન કરે
છે તેઓ જગત્રૂપ ચિત્રને એટલા છતાં પણ આગળની પેઠે મોહને વશ થતા
નથી, અર્થાત્ અજ્ઞાનકાલમાં જગત્રૂપી ચિત્રને મોહને જેમ મોહ પામતા હતા
તેમ હવે મોહ પામતા નથી. (જગત્રૂપી ચિત્રને સત્ય માનતા નથી.) ૨૯૦

જે પ્રમાણે શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામિવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઇ. ૬,
છઠ્ઠા અંકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઇ. ૬,

પણ શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે એમ તેઓ કહે છે. શૂન્યવાદીઓ સુષુપ્તિ, બુદ્ધિ રહેતી નથી માટે શૂન્યને આત્મા માને છે, અને કહે છે કે આ આત્મા અસત્ત્વાથી ઉત્પન્ન થઈ છે એવી શ્રુતિ છે માટે અસત્ત્વ આત્મા છે. એ શૂન્ય અભાવરૂપ હોવાથી તેમાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે નહિ માટે સમિચ્છાનદસ્વભાવવાળું બ્રહ્મ આત્મા છે એમ વેદાંતીઓ કહે છે.

જેમ આત્માના સ્વરૂપમાં વિવાદ છે તેમ આત્માના પરિભાષામાં પણ વાદીઓના વિવાદ છે. કેટલાક ઉપાસકો આત્માને અણુજેવડો માને છે. જૈનો આત્માને શરીરજેવડો માને છે. ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ અને વેદાંત આત્માને વ્યાપક માને છે. તે સર્વ પદ્ધતિવાળા પોતપોતાના મતની પુષ્ટિમાટે શ્રુતિનાં વચનો ને પુણ્તિઓ જણાવે છે.

જેમ આત્માના પરિભાષામાં વાદીઓનો મતભેદ છે તેમ તેના વિશિષ્ટસ્વરૂપમાં પણ વાદીઓનો મતભેદ છે. પ્રભાકરના મતને અનુસરનારા તથા તાર્કિકો આત્માને દ્રવ્યરૂપ માને છે, અને જ્ઞાન, ઇચ્છા, પ્રયત્ન ને દ્રેષ્યાદિ આત્માનાં ગુણો છે એમ તેઓ કહે છે અદ્વૈતને લીધે આત્માનો ને મનનો સંયોગ થવાથી તે ગુણો આત્મામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે આત્મા વ્યાપક હોવાથી તેના પરલોકમાં જવાનો અને આ લોકમાં આવવાનો વ્યવહાર ગૌણરીતે સમજવો. તેમને મતે આનંદમયકોશ એ આત્મા છે, અને વિજ્ઞાનમયકોશ એ તેનો શુભ છે. કુમારિલભટ્ટના મતને અનુસરનારા આત્માને જડચેતનઉલ્લસરૂપ માને છે. ચેતનનો નાશ થવાનો સંભવ ન હોવાથી સુષુપ્તિમાં એ ચેતન ગૂઢરૂપે હોય છે, અને તે વેદા અજ્ઞાનનો અનુભવ પણ થાય છે તેથી આત્મામાં જડપણનો પાંડુ સંભવ જણાય છે. એવી રીતે આત્મામાં ચેતન અને જડ એવા બે સ્વભાવ રહ્યા છે જેમ બદોતના (આગીઆના) શરીરમાં પ્રકાશ અને અર્ધકાર બંને જણાય છે તેમ આત્મામાં જડ અને ચેતન એવા બે સ્વભાવ જણાય છે.

અવયવરહિત આત્મામાં ઉલ્લસરૂપપણુ સંભવે નહિ માટે આત્મા ચેતનનો છે એમ સાંખ્યવાદીઓ અને યોગીઓ કહે છે. સુષુપ્તિયુક્તિ જોવામાં આવે અનુભવ થાય છે તે પ્રકૃતિનુ રૂપ છે. ત્રણ શુભવાળી છે તેમ કૃતસ્થમાં ભોગમાટે અને મોક્ષમાટે મહદાદિરૂપે પરિણામ પામે રૂ વિશેષ કહેવાય છે. વિવેકના અભાવથી પુરુષને બધની પ્રતીતિ થાય છે, મ આત્માને કૃતસ્થમાં પુરુષનો ભેદ સમજાય છે ત્યારે તેને કૈવલ્યરૂપ મો હૃદ (આ) અથને બધમોક્ષાદિની વ્યવસ્થામાટે પ્રત્યેક શરીરમાં આત્માનાર સ્વયને (પોતાને) માનવુ એમજો

જેમ આત્માના સ્વરૂપમાં વાદીઓના વિવાદ છે તેમ આત્માના પરિભાષામાં પણ વાદીઓના વિવાદ છે. યોગીઓ કહે છે, જડ અને ચેતન એવા બે સ્વભાવ રહ્યા છે જેમ બદોતના (આગીઆના) શરીરમાં પ્રકાશ અને અર્ધકાર બંને જણાય છે તેમ આત્મામાં જડ અને ચેતન એવા બે સ્વભાવ જણાય છે.

ઉદય થઇ જતો હોય તો વારંવાર વિવેકની આવૃત્તિ કર્યા કરવી. જગતનું અચિત્તચર્યનારૂપ બ્રહ્મવેત્તાઓને અનુભવસિદ્ધ છે, તેથી દૈતનું મિથ્યાપણું કેવલ શુક્તિથીજ સિદ્ધ છે એમ ન કહેવું. ચેતન નિત્ય હોવાથી અચિત્ત છે, કેમકે તે ચેતન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તેનો વિચાર મનુષ્યબુદ્ધિથી કરી શકાતો નથી. ચેતનના પ્રાગભાવનો અનુભવ ક્યારેય કોઇને થતો નથી તેથી તે નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. દૈતનો પ્રાગભાવ ચેતનવડે અનુભવાય છે તેથી દૈતનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થાય છે. પ્રાગભાવનાળુ દૈત ઘટાદિ-કની પેઠે રચાય છે, તોપણ તેની રચના અચિત્ત છે તેથી તે ઇદ્રજલની પેઠે મિથ્યા છે. ચેતન પોતાના સ્વભાવથી પ્રત્યક્ષ છે. તેવડે બીજા સર્વનું મિથ્યાપણું અનુભવાય છે. અદૈત ચેતન પ્રત્યક્ષ નથી એમ કહેવું વિવેકીને શોભતું નથી. અદૈત જાણ્યા છતાં કેટલાક લોક અસતોપી રહે છે, કેમકે તેઓ શાસ્ત્રના અર્થનો ઉત્તમપ્રકારે વિચાર કરતા નથી. દશ્યની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય મરણુરહિત બ્રહ્મરૂપ થાય છે તેવું શ્રુતિમાં કહેવું ફલ વિદ્વાનના અનુભવમાં આવે છે. અહંકારને ને આત્માને ભ્રાંતિથી એક સમજી મને પુત્ર મળે, મને સ્ત્રી મળે, મને ધન મળે ઇત્યાદિ જે ઇચ્છાઓ ઉપજે છે તે ઇચ્છાઓ કામ-શબ્દવડે કહેવાય છે. આત્માને અને અહંકારને પૃથક્ અનુભવ્યા પછી પ્રારબ્ધ-કર્મવશાત્ જ્ઞાનીને ગમે તેટલી ઇચ્છાઓ ઉપજે તોપણ તેથી તેમના મોક્ષમાં વિરોધ આવતો નથી. અહંકારને અને આત્માને પૃથક્ જાણ્યા છતાં પણ પ્રારબ્ધકર્મના દોષથી અહંકારમાં ઇચ્છાઓ સંભવી શકે છે. તે ઇચ્છાઓનો આત્માની સાથે સંબંધ ન હોવાથી તે ઇચ્છાઓ મોક્ષમાં પ્રતિબંધ ઉપજાવી શકતી નથી. ઇચ્છાઓનો આત્માની સાથે કાંઈ પણ વાસ્તવિક સંબંધ નથી આમ જાણવું આજ આત્માના ને અહંકારના એકપણાની ભ્રાંતિનો નાશ છે. અજ્ઞાનીઓને તે સમજતું નથી તેજ તેમના હૃદયની ઁંથિઓ વા જઈચેતનની ઁંથિઓ કહેવાય છે. જ્ઞાનીમાં ને અજ્ઞાનીમાં માત્ર આટલોજ ભેદ છે. જે જ્ઞાનેતા આહ્વાનદિમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. બ્રહ્મજ્ઞાની ઉદાસીન રહે છે. આથી તેમનું શરીર સામર્થ્યરહિત થઈ જાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. દૈતસ્થમાં બ્રહ્મજ્ઞાન કાંઈ રાગ નથી કે તેમ થાય. ભરતાદિ આહારાદિનો ઉલ્લેખ છે. પાપાણાદિની પેઠે રહ્યા નહોતા, પણ તેઓ સગના ભયથી ઉદાસીન દૈતસ્થમાં હતા. વિપયાનુરાગી, મનુષ્યોના મંગથી અથવા વિપયની આસક્તિ અંશને બંધન પામે છે, અને આસક્તિથી રહિત યુરુપ સ્થાયી સુખને (ચોતાને) સ્થાયી સુખને ઇચ્છનાસઓએ સગનો સર્વદા ત્યાગ કરવો જોઈએ છે. સ્વયં, મનુષ્યો શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નહિ સમજતાં ગમે તેમ બોલે છે, પણ સાથે પ્રયોગ સંબંધમાં વિશેષ ન બોલતાં અમે અમારો સિદ્ધાંત કહીએ છીએ તેવું સત્યપણું

૭ તૃપ્તિદીપ ॥

ટીકાકારકૃત ભગલ

દોહરે

તૃપ્તિદીપનો બોધ બે, મનમાં સ્થિર કરાય,
તો આત્માના અનુભવે, સતત સુતૃપ્ત થવાય ૧

આ તૃપ્તિદીપનામના પ્રકરણમાં પ્રધાનપણે બૃહદ્દારણ્યકોપનિષદની નીચે જણાવેલી શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરવાનું હોવાથી આ પ્રકરણનો આરભ કરનારા શ્રીભારતીતીર્થમુનિ પ્રથમ આ પ્રકરણના સક્ષિપ્ત અર્થરૂપ તે શ્રુતિને કહે છે.—

આત્માનં ચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મીતિ-પૂરુષઃ ।

કિમિચ્છન્કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ—પૂરુષઃ • અય અસ્મિ 'ઇતિ આત્માન વિજાનીયાત્ ચેત્, કિં ઇચ્છન્
'કસ્ય કામાય શરીર અનુસંજ્વરેત્ ? ॥

પુરુષ આ પ્રત્યગાત્મા હું છું એમ બે બોલોતાના પ્રત્યગાત્માના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ બાજે તો પછી શાની (કયા લોગ્યની) ઇચ્છા કરીને કયા લોકતાના સુખને (લોગને) માટે શરીરની પછવાડે પોતે પરિતાપ મામે ? અર્થાત્ લોકતા અને લોગ્ય એ બંને કલ્પિત સમન્તવાથી પુરુષને શરીરની પછવાડે પામવાનું ઠારણ રહેતું નથી. ૧

સંપૂર્ણરીતે વિચારાય છે. એ વિચારવડે જીવન-મુક્ત પુરુષની જે પરિપૂર્ણ તૃપ્તિ છે તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. ૨

પહેલા શ્લોકરૂપ શ્રુતિમાં આવેલા પુરુષશબ્દનો અર્થ કહેવામાટે પ્રથમ ઉપોદ્ધાતરૂપે સૃષ્ટિનું દુકામા વર્ણન કરે છે.—

માયાઽઽભાસેન જીવેશૌ કરોતીતિ શ્રુતત્વતઃ ।

કલ્પિતાવેવ જીવેશૌ તાભ્યાં સર્વં પ્રકલ્પિતમ્ ॥ ૩ ॥

“માયા આભાસેન જીવેશૌ કરોતિ” ઇતિ શ્રુતત્વતઃ જીવેશૌ કલ્પિતૌ एव, તાભ્યાં સર્વં પ્રકલ્પિતમ્ ॥

માયા પોતામા પડેલા ચેતનના આભાસવડે જીવને અને ઇન્દ્રિયને પ્રતીત કરાવે છે આણુ શ્રુતિમાં સાંભળવામા આવતું હોવાથી જીવ અને ઇન્દ્રિય એ બંને કલ્પિતજ (વ્યાવહારિકજ) છે, અને ઇન્દ્રિય ને જીવ એ બંનેએ આ સર્વ જગત કલ્પેલું છે.

માયા સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એ ત્રણ ગુણરૂપ છે. એને પ્રકૃતિ પણ કહે છે. શુદ્ધસત્ત્વગુણવાળી પ્રકૃતિમાં (માયામા) ચેતનનો જે આભાસ પડેલો હોય છે તે ઇન્દ્રિય કહેવાય છે, અને મલિનસત્ત્વગુણવાળી પ્રકૃતિ (માયા) જેને અવિદ્યા કહેવામા આવે છે તેમા પડેલો ચેતનનો આભાસ જીવ કહેવાય છે. એ ઇન્દ્રિય અને જીવ ઉપર જણાવેલી રીતે માયાવડે પ્રતીત થતા હોવાથી એ બંનેનું માયાવડે કલ્પિતપણું કહેલું છે. ૩

ઇન્દ્રિયે કષ્ઠ સૃષ્ટિ કલ્પી છે, અને જીવે કષ્ઠ સૃષ્ટિ કલ્પી છે તે નીચેના શ્લોકમા જણાવે છે:—

ઈક્ષણાદિપ્રવેશાંતા સૃષ્ટિરીશેન કલ્પિતા ।

જાગ્રદાદિવિમોક્ષાંતઃ સંસારો જીવકલ્પિતઃ ॥ ૪ ॥

ઈક્ષણાદિપ્રવેશાંતા સૃષ્ટિઃ ઈશેન કલ્પિતા, જાગ્રદાદિવિમોક્ષાંતઃ સંસારઃ જીવકલ્પિતઃ ॥

જીવોના ભોગમોક્ષમાટે જગત્-સ્થવાના સકલ્પથી માડીને જીવોના શરીરમા પ્રવેશ કર્યામુદ્ધીની જે સૃષ્ટિ તે ઇન્દ્રિયે કલ્પેલી છે, અને બ્રહ્મવસ્થાથી માડીને મોક્ષપર્યંતનો જે સંસાર છે તે જીવે કલ્પેલો છે. ૪

ઇન્દ્રિયકૃત અને જીવકૃત સંસાર કહીને હવે આગળ જણાવેલી શ્રુતિમાના પુરુષશબ્દનો અર્થ કહે છે:—

અમાધિષ્ઠાનમૂતાત્મા કૂટસ્થાસંગચિદ્રુપુઃ ।

અન્યોન્યાધ્યાસતોઽસંગધીસ્થજીવોઽત્ર પૂરુષઃ ॥ ૫ ॥

[યઃ] કૂટસ્થાસંગચિદ્રુપુઃ અમાધિષ્ઠાનમૂતાત્મા, [સઃ एव] અન્યોન્યાધ્યાસતઃ
અસંગધીસ્થજીવઃ [સન] અત્ર પૂરુષઃ [ઇતિ ઉચ્યતે] ॥

જે નિર્વિકાર, દેહાદિના સગથી રહિત, ચૈતન્યસ્વરૂપ અને શરીર-
ઇદ્રિયાદિરૂપ ભ્રાંતિના અધિષ્ઠાનરૂપ થઇને રહેનારો આત્મા છે, તે આત્માજ
ચૈતનરૂપ આત્મામાં જડરૂપ અંતઃકરણાદિની અને જડરૂપ અંતઃકરણાદિમાં
ચૈતનરૂપ આત્માની ભ્રાંતિથી જેની સાથે વાસ્તવિક સંબંધ નથી એવી બુદ્ધિમાં
પ્રતિબિંબરૂપે થઇને જીવભાવને પામેલો જે જીવ (કૂટસ્થ, અંતઃકરણુ ને અંતઃકરણમાં
આવેલા કૂટસ્થના સ્વભાવ એ ત્રણનો સમૂહ) તે આત્માનંદ આ શ્રુતિમાં પુરુષ
કહેવાય છે. ૫

ઉપરના શ્લોકમાં પુરુષશબ્દવડે એકલો ચિદાભાસ ન કહેતાં અધિષ્ઠાનરૂપ
કૂટસ્થસહિત ચિદાભાસને પુરુષ શામાટે કહેલ છે એમ શક થાય તો
તેનું ઉત્તર આપે છે:—

સાધિષ્ઠાનો વિમોક્ષાદૌ જીવોઽધિક્રિયતે ન તુ ।

કેવલો નિરધિષ્ઠાનવિભ્રાંતેઃ ક્વાઽપ્યસિદ્ધિતઃ ॥ ૬ ॥

સાધિષ્ઠાનઃ જીવઃ વિમોક્ષાદૌ અધિક્રિયતે, તુ કેવલઃ ન, નિરધિષ્ઠાનવિભ્રાંતેઃ
ક્વ અપિ અસિદ્ધિતઃ ॥

કૂટસ્થરૂપ અધિષ્ઠાનસહિત જીવ મોક્ષનાં અને સ્વર્ગનાં સાધનોમાં અધિ-
કારવાળો છે, પણ એકલો ચિદાભાસ (જીવ) મોક્ષાદિનાં સાધનોના અનુષ્ઠાનનો
અધિકારી થતો નથી; કેમકે અધિષ્ઠાનવિના ભ્રાંતિ કોઈ પણ સ્થલે સિદ્ધ થતી
નથી. જ્યાં સર્પાદિની ભ્રાંતિ થાય છે ત્યાં રમખાંડ આદિ અધિષ્ઠાન હોય છે એ
વાત પ્રસિદ્ધ છે. આમ હોવાથી ચિદાભાસનો મોક્ષાદિની સાથે સંબંધ સિદ્ધ
થવામાટે પુરુષશબ્દવડે ચિદાભાસની સાથે તેના અધિષ્ઠાનરૂપ કૂટસ્થનું પણ
ગ્રહણ કરવું જોઈએ. ૬

અધિષ્ઠાનસહિત જીવજ સંસારી (કર્તાલોકના આદિ સ્વભાવવાળો) છે
એમ નીચેના બે શ્લોકોવડે કહે છે:—

અધિષ્ઠાનાંશસંયુક્તં ભ્રમાંશમવલંબતે ।

યદા તદાહં સંસારીત્યેવં જીવોઽભિમન્યતે ॥ ૭ ॥

અમાંશસ્ય તિરસ્કારાદધિષ્ઠાનપ્રધાનતા ।

યદા તદા ચિદાત્માહમસંગોઽસ્મીતિ બુદ્ધ્યતે ॥ ૮ ॥

યદા જીવઃ અધિષ્ઠાનાંશસંયુક્તં ભ્રમાંશં અવલંબતે, તદા અહં સંસારી ઇતિ એવં અભિમન્યતે, યદા ભ્રમાંશસ્ય તિરસ્કારાત્ અધિષ્ઠાનપ્રધાનતા [યત્તિ,] તદા અહં ચિદાત્મા અસંગઃ અસ્મિ ઇતિ બુદ્ધ્યતે ॥

જ્યારે ચિદાલાસરૂપ જીવ અધિષ્ઠાનના અંશસહિત સ્થૂલસૂક્ષ્મશરીરરૂપ બ્રાંતિના અંશનો આશ્રય કરે છે ત્યારે તે હું સંસારી (હું કર્તા, હું ભોક્તા, હું હુઃખી ને હું સુખી) છું એવું અભિમાન ધારણ કરે છે. ૭

જ્યારે ત્રણ શરીરરૂપ બ્રાંતિના અંશના તિરસ્કારથી, એટલે એ સર્વ મિથ્યા છે એવા નિશ્ચયવડે તેના અનાદરથી અધિષ્ઠાનરૂપ કૂટસ્થનું પ્રધાનપણું-તે હું છું એવો નિશ્ચય-યાત્ર છે ત્યારે હું ચેતનરૂપ આત્મા અસંગ છું એમ તે (જીવ) જાણે છે. ૮

હું ચેતનરૂપ આત્મા અસંગ છું એમ તે જાણે છે એમ જો ઉપર કહ્યું તે યોગ્ય નથી, કેમકે અવિકારી ને અસંગ આત્મા હું એવા અહકારવાળો હોઈ શકે નહિ એવી શકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

નાસંગેઽહંકૃતિર્યુક્તા કથમસ્મીતિ ચેચ્છૃણુ ।

एको मुख्यो द्वावमुख्यावित्यर्थस्त्रिविधो मतः ॥ ९ ॥

અસંગે અહંકૃતિઃ ન યુક્તા [અતઃ] અસ્મિ ઇતિ કથં [જાનીયાત્ ? ઇતિ] ચેત્ નૃણુ, એકઃ મુખ્યઃ, દ્વૌ અમુખ્યૌ ઇતિ [અહમઃ] ત્રિવિધઃ અર્થઃ મતઃ ॥

અસંગ (હું એવા શબ્દના ને હું એવા વૃત્તિજ્ઞાનના અવિષયરૂપ) આત્મામાં હું એવો અહકાર હોવો એ વાત સુક્ષ્મચુક્ત નથી, તો પછી હું અસંગ છું આવી રીતે તે કેમ જાણે ? એમ જો વચે પૂછતા હો, તો સાંભળો, એક સુખ્ય અને બે ગૌણ એમ હું એ શબ્દના વિદ્વાનોએ ત્રણ પ્રકારના અર્થ માનેલા છે. ૯ હવે હું એ શબ્દનો મુખ્યાર્થ કહું છે:—

अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्थाभासयोर्विपुः ।

एकीभूय भवेन्मुख्यस्तत्र मूढैः प्रयुज्यते ॥ १० ॥

કૂટસ્થામાસયોઃ વપુઃ અન્યોન્યાધ્યાસરૂપેણ એકીભૂય મુખ્યઃ યત્તે, તત્ર મૂઢૈઃ પ્રયુજ્યતે ॥

કૂટસ્થનું અને ચિદાલાસનું સ્વરૂપ પરસ્પરના ભ્રમવડે એક થઈને તે હું

એ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ થાય છે, કેમકે તે ખંનેના એકરૂપમાં વિવેકરહિત પુરુષોવડે હું એ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે. ૧૦

હવે હું એ શબ્દના બે ગૌણ અર્થ કહે છે:—

પૃથગાભાસકૂટસ્થાવમુચ્યૌ તત્ર તત્ત્વવિત્ ।

પર્વાયેણ પ્રયુક્તેઽહંશબ્દં લોકે ચ વૈદિકે ॥ ૧૧ ॥

[યતઃ] તત્ત્વવિત્ તત્ર અહંશબ્દં લોકે ચ વૈદિકે પર્વાયેણ પ્રયુક્તે, [અતઃ] પૃથક્ આભાસકૂટસ્થૌ અમુચ્યૌ [યતઃ] ॥

જેથી બ્રહ્મસ્વરૂપને બાહ્યનારા પુરુષ આભાસમાં ને કૂટસ્થમાં હું એ શબ્દનો પ્રયોગ લૌકિકવ્યવહારમાં અને વૈદિકવ્યવહારમાં પ્રસંગાનુસાર ક્રમપૂર્વક કરે છે, તેથી કૂટસ્થથી બિન્ન આભાસ ને આભાસથી બિન્ન કૂટસ્થ આ હું એ શબ્દના ગૌણ અર્થ થાય છે.

ચિદાભાસ અને કૂટસ્થ એ બેમાંથી એકમાં જ્યારે હું શબ્દ કહેવાને ઇચ્છત હોય ત્યારે તે હું શબ્દનો ગૌણ અર્થ થાય છે. બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ લૌકિકવ્યવહારમાં એકલા ચિદાભાસમાં હું શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, અને વૈદિકવ્યવહારમાં કેવલ કૂટસ્થમાં તેઓ હું શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. ચિદાભાસનું અને કૂટસ્થનું એકપણું સર્વ મનુષ્યોના વ્યવહારનો વિષય હોવાથી તેને હું શબ્દનો મુખ્યાર્થ કહ્યો છે, અને એકલો ચિદાભાસ અને એકલો કૂટસ્થ થોડા જ્ઞાની લોકોના વ્યવહારનો વિષય હોવાથી એકલા ચિદાભાસમાં ને એકલા કૂટસ્થમાં હું શબ્દનો ગૌણ અર્થ કહ્યો છે. ૧૧

લૌકિકવ્યવહારના સમયમાં અને વૈદિકવ્યવહારના સમયમાં બ્રહ્મજ્ઞાની હું એ શબ્દનો પ્રયોગ ક્રમપૂર્વક જેમ ઘટે તેમ કરે છે એમ જે ઉપર કહ્યું તેને નીચેના બે શ્લોકોવડે સ્પષ્ટ કરે છે:—

લૌકિકવ્યવહારેઽહં ગચ્છામીત્યાદિકે બુધઃ ।

વિવિચ્યૈવ ચિદાભાસં કૂટસ્થાત્તં વિવક્ષતિ ॥ ૧૨ ॥

અસંગોઽહં ચિદાત્માઽહમિતિ શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિઃ ।

અહંશબ્દં પ્રયુક્તેઽયં કૂટસ્થે કેવલે બુધઃ ॥ ૧૩ ॥

“અહં ગચ્છામિ” ઇત્યાદિકે લૌકિકવ્યવહારે બુધઃ કૂટસ્થાત્ ચિદાભાસં વિવિચ્યૈવ તં વિવક્ષતિ ॥ અયં બુધઃ શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિઃ “અહં અસંગઃ” “અહં ચિદાત્મા” ઇતિ કેવલે કૂટસ્થે અહંશબ્દં પ્રયુક્તે ॥

“હું જાઉં છું” ઇત્યાદિ લૌકિકવ્યવહારમાં ગ્રહ્યવેત્તા અવિકારી આત્માથી ચિદાભાસરૂપ જીવને પૃથક્ કરીને તેને હું એ શબ્દવડે કહેવાને ઇચ્છે છે. ૧૨
આ ગ્રહ્યવેત્તા વેદાંતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિવડે “હું સંગરહિત છું,” “હું ચેતનરૂપ આત્મા છું,” ઇત્યાદિ રીતે એકલા નિર્વિકાર આત્મામાં હું એ શબ્દનો લક્ષણાવડે પ્રયોગ કરે છે. ૧૩

વિકારી ચિદાભાસ વિકારરહિત આત્મા હું છું એમ કેમ જાણી શકે એવી પૂર્વપક્ષીની શંકા દર્શાવે છે:—

જ્ઞાનિતાજ્ઞાનિતે ત્વાત્માભાસસ્યૈવ ન ચાત્મનઃ ।

તથા ચ કથમાભાસઃ કૂટસ્થોઽસ્મીતિ બુદ્ધ્યતામ્ ॥ ૧૪ ॥

જ્ઞાનિતાજ્ઞાનિતે તુ આત્માભાસસ્ય એવ, ચ આત્મનઃ ન, તથા ચ આભાસઃ [અહં] કૂટસ્થઃ અસ્મિ ઇતિ કથં બુદ્ધ્યતામ્ ? ॥

જ્ઞાનીપણું ને અજ્ઞાનીપણું આ ધર્મ તો આત્માના આભાસનાજ એટલે ચિદા-ભાસનાજ છે, પણ શુદ્ધ આત્માના નથી, તેમ છતાં ચિદાભાસ “હું કૂટસ્થ છું” એમ કેવી રીતે જાણે ? ૧૪

પૂર્વપક્ષીની ઉપર જણાવેલી શંકાનું સિદ્ધાંતી સમાધાન કરે છે:—

નાયં દોષાશ્ચિદાભાસઃ કૂટસ્થૈકસ્વભાવવાન્ ।

આભાસત્વસ્ય મિથ્યાત્વાત્કૂટસ્થત્વાવશેષણાત્ ॥ ૧૫ ॥

અયં દોષઃ ન, આભાસત્વસ્ય મિથ્યાત્વાત્ [ચ] કૂટસ્થત્વાવશેષણાત્ ચિદા-ભાસઃ કૂટસ્થૈકસ્વભાવવાન્ [અસ્તિ] ॥

તમે જણાવેલો આ દોષ અમારા ત્રિદાંતમાં આવતો નથી. ચિદાભાસ-પણાના મિથ્યાપણાથી અને કૂટસ્થપણાના એટલે અવિકારી આત્મપણાના અવશેષ રહેવાથી ચિદાભાસ કૂટસ્થરૂપ મુખ્યસ્વભાવવાળો છે, અર્થાત્ ચિદા-ભાસનું વાસ્તવિકરૂપ કૂટસ્થજ છે, તેથી તમે કહેલો દોષ અમારા કથનમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૫

જો ચિદાભાસ મિથ્યા છે તો તેને થનારું “હું અવિકારી આત્મા છું” એહું જ્ઞાન પણ મિથ્યા ઠરશે, એવી શંકા કરી તેનું ઉત્તર આપે છે:—

કૂટસ્થોઽસ્મીતિ બોધોઽપિ મિથ્યા ચેન્નોત્તિ કો વદેત્ ।

ન હિ સત્યતયાઽમીદં રજ્જુસર્પવિસર્પણમ્ ॥ ૧૬ ॥

કૂટસ્થઃ અસ્મિ ઇતિ બોધઃ અપિ મિથ્યા [ઇતિ] ચેત્, ન ઇતિ કઃ વદેત્ ? હિ રજ્જુસર્પવિસર્પણં સત્યતયા ન અમીદમ્ ॥

ચિદાભાસને થનારું “હું અવિકારી આત્મા છું” એવું જ્ઞાન પણ ચિદાભાસની પેઠે મિથ્યા છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે એ જ્ઞાન મિથ્યા નથી એમ કોણ કહે છે? કેમકે રજ્જુમાં ભ્રાંતિથી પ્રતીત થનારા સર્પનું ગમન સત્ય છે એમ અમને કે અન્ય કોઈને ઇચ્છત નથી.

આત્માથી ભિન્ન સર્વ મિથ્યા હોવાથી ચિદાભાસની પેઠે ચિદાભાસને ઉત્પન્ન થનારું “હું અવિકારી આત્મા છું”, એવું જ્ઞાન પણ વેદાંતસિદ્ધાંત-પ્રમાણે મિથ્યા એટલે વ્યાવહારિક છે. ૧૬

ચિદાભાસને થનારું “હું અવિકારી આત્મા છું” એવું જ્ઞાન જો મિથ્યા હોય તો તે મિથ્યાજ્ઞાનવડે આ પ્રતીત થતા સંસારની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થશે એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

તાદૃશેનાપિ बोधेन संसारो हि निवर्तते ।

यक्षानुरूपो हि वलिरित्याहुर्लૌકિકા जनाः ॥ ૧૭ ॥

તાદૃશેન બોધેન અપિ સંસારઃ નિવર્તતે હિ, હિ “યક્ષાનુરૂપઃ વલિઃ” ઇતિ લૌકિકાઃ જનાઃ આહુઃ ॥

નિવૃત્ત કરવાયોગ્ય સંસાર મિથ્યા હોવાથી તેવી રીતના મિથ્યાજ્ઞાનવડે પણ મિથ્યાસંસાર નિવૃત્ત થાય છેજ, કેમકે “જેવો યક્ષ તેવું બલિદાન” (જેવું ભૂત તેવા બાકળા) એ કહેવત શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાનાં માણસો પણ કહે છે, અને સમજે છે.

સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા મિથ્યા સિંહનું મિથ્યાજ્ઞાન જેમ મનુષ્યના મિથ્યા સ્વપ્નની નિવૃત્તિ કરે છે તેમ ચિદાભાસને “હું અવિકારી આત્મા છું” એવું ઉત્પન્ન થયેલું મિથ્યાજ્ઞાન પણ બ્રહ્મમાં પ્રતીત થતા મિથ્યા સંસારનો બાધ કરે છે. ૧૭

હવે તે આલતા પ્રસંગની સમાપ્તિ કરે છે:—

तस्मादाभासपुरुषः सकूटस्थो विविच्य तम् ।

कूटस्थोऽस्मीति विज्ञातुमर्हतीत्यभ्यधाच्छ्रुतिः ॥ ૧૮ ॥

તસ્માત્ સકૂટસ્થઃ આભાસપુરુષઃ તં વિવિચ્ય, કૂટસ્થઃ અસ્મિ ઇતિ વિજ્ઞાતું અર્હંતિ ઇતિ શ્રુતિઃ અભ્યધાત્ ॥

જે કારણથી કૂટસ્થ એજ ચિદાભાસનું તત્ત્વ સ્વરૂપ છે તે કારણથી કૂટસ્થસહિત ચિદાભાસ આ શ્રુતિમાં કહેલો પુરુષ છે. તે કૂટસ્થને ચિદાભાસથી ભિન્ન કરીને “હું કૂટસ્થ છું” એવી રીતે બળવાને ચિદાભાસ સમર્થ છે એમ આગળ જણાવેલી બૃહદ્દાર્ણ્યક-ઉપનિષદની શ્રુતિ કહે છે. ૧૮

શ્રુતિમાં જણાવેલ પુરુષ અને અસ્મિ (હું) એ એ પદોના અર્થને કહીને હવે શ્રુતિમાં આવેલા અયં (આ) પદના પ્રયોગના અભિપ્રાયને કહે છે:—

અસંદિગ્ધાવિપર્યસ્તવોધો દેહાત્મનીક્ષયતે ।

તદ્વદ્નેતિ નિર્ણેતુમયમિત્યભિધીયતે ॥ ૧૯ ॥

દેહાત્મનિ અસંદિગ્ધાવિપર્યસ્તવોધઃ [યદ્વત્] ર્દેક્ષ્યતે તદ્વત્ અત્ર ઇતિ નિર્ણેતું 'અયં' ઇતિ અભિધીયતે ॥

જેમ શરીરરૂપ મિથ્યા આત્મામાં અજ્ઞાનીઓને સંશયરહિત તથા ભ્રાંતિરહિત હુપણાતું (આત્મપણાતું) જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે તેમ આ અંતરાત્મામાં સંશયવિપર્યયથી રહિત હુપણાતું જ્ઞાન મુમુક્ષુને થયું બોધએ એવો નિર્ણય કરવામાટે શ્રુતિમાં 'અયં' (આ) એમ કહેવાય છે. ૧૯

એવી રીતનું જ્ઞાન અશ્રિતું સાધન છે એમ ઉપદેશસાહસીમાં આચાર્ય-લગવાને પણ નીચેના શ્લોકવડે કહેલું છે:—

દેહાત્મજ્ઞાનવજ્ઞાનં દેહાત્મજ્ઞાનવાધકમ્ ।

આત્મન્યેવ ભવેદસ્ય સ નેચ્છન્નપિ મુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

દેહાત્મજ્ઞાનવત્ આત્મનિ એવ દેહાત્મજ્ઞાનવાધકં જ્ઞાનં યસ્ય ભવેત્ સઃ ન ઇચ્છન્ અપિ મુચ્યતે ॥

અજ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં હું શરીરજ હું આવા શરીરમાં થતા આત્માના હૃદ જ્ઞાનની પેઠે અંતરાત્મામાંજ શરીરમા રહેલા આત્માના જ્ઞાનનો બાધ કરનાર વાસ્તવિક આત્મજ્ઞાન જે પુરુષને થાય તે પુરુષ મોક્ષની ઈચ્છા ન કરે તોપણ મોક્ષ પામે છે. ૨૦

અયં (આ) પદના ધીજ અભિપ્રાયની શંકા કરીને તેને અનુમોદન આપે છે:—

અયમિત્યપરોક્ષત્વમુચ્યતે ચેત્તદુચ્યતામ્ ।

સ્વયંપ્રકાશચૈતન્યમપરોક્ષં સદા યતઃ ॥ ૨૧ ॥

અયં ઇતિ અપરોક્ષત્વં યચ્યતે ચેત્ તત્ યચ્યતામ્, યતઃ સ્વયંપ્રકાશચૈતન્યં સદા અપરોક્ષમ્ ॥

અયં (આ) એવા પદવડે આત્માનું અપરોક્ષપણું કહેવામાં આવે છે એમ જો તમે કહો તો ભલે તે તેમ કહેવાઓ, કારણકે સ્વયંપ્રકાશચૈતન્ય સર્વદા અપરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ) છે.

આ ઘર ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં આ એ શબ્દવડે જેમ ઘરનું પ્રત્યક્ષપણું જણાવાય છે તેમ આ આત્મા હું હું એ પ્રયોગમાં પણ આત્માનું પ્રત્યક્ષપણું

કહેવાને ઇચ્છત છે એમ જો વાદી કહે તો વાદીનું તે કહેવું વેદાંતીઓને ઇષ્ટજ છે, કેમકે બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષાવિના પ્રકાશનારું ચૈતન્ય સર્વદા પ્રત્યક્ષ છે એમ વેદાંતીઓ માને છે. ૨૧

એકજ આત્મામાં અમુકકાલે પરોક્ષ અને અમુકકાલે અપરોક્ષ તથા અમુકકાલે જ્ઞાન અને અમુકકાલે અજ્ઞાન એવા બે પરસ્પરવિરોધવાળા ધર્મો કેવી રીતે રહી શકે એમ જો પૂર્વપક્ષી શંકા કરે તો ગ્રંથકાર તેનું સમાધાન કરે છે:—

પરોક્ષમપરોક્ષં ચ જ્ઞાનમજ્ઞાનમિત્યદઃ ।

નિત્યાપરોક્ષરૂપેઽપિ દ્વયં સ્યાદ્દશમે યથા ॥ ૨૨ ॥

યથા દશમે પરોક્ષં ચ અપરોક્ષં, જ્ઞાનં [ચ] અજ્ઞાનં ઇતિ અદઃ દ્વયં [તથા] નિત્યાપરોક્ષરૂપે અપિ સ્યાત્ ॥

એમ પોતાથી ભિન્ન નવ વિદ્યાર્થીઓને ગણીને અને દશમા પોતાને નહિ ગણીને દશમો વિદ્યાર્થી નથી એમ કહેનારા દશમા વિદ્યાર્થીમાં પરોક્ષ અને અપરોક્ષ તથા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન આ બંને ધર્મ રહે છે તેમ નિત્ય અપરોક્ષ-આત્મામાં પણ પરોક્ષ અને અપરોક્ષ તથા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બંને ધર્મ ક્રમે કરીને રહી શકે છે. ૨૨

ઉપર આપેલા દષ્ટાંતને સ્પષ્ટ કરે છે:—

નવસંખ્યાહૃતજ્ઞાનો દશમો વિભ્રમાત્તદા ।

ન વેત્તિ દશમોઽસ્મીતિ વીક્ષ્યમાણોઽપિ તાન્નવ ॥ ૨૩ ॥

નવસંખ્યાહૃતજ્ઞાનઃ દશમઃ તાન્ નવ વીક્ષ્યમાણઃ અપિ [અહ] દશમઃ અસ્મિ ઇતિ તદા વિભ્રમાત્ ન વેત્તિ ॥

નવ આ સંખ્યાવડે જેનું દશમાનું જ્ઞાન હણાયેલું છે એવો દશમો પુરુષ તે નવ પુરુષોને પોતાનાથી પૃથક્ જોતો છતો પણ હુ દશમો છુ એમ તે કાલે 'દૃઢ' પ્રાંતિથી બાણતો નથી.

દશ વિદ્યાર્થીઓ એક ગામથી બીજે ગામ જતા હતા. તેમને વાટમાં એક નદી આવી. તે નદી ઊતરીને તેઓ સામે પાર ગયા. પછી " આપણામાંથી કોઈ તણાઈ ગયો તો નથી ? " એનો નિશ્ચય કરવામાટે તેમાંથી એક વિદ્યાર્થીએ બીજા નવ વિદ્યાર્થીઓને ગણ્યા, પણ તેમાં પોતાની ગણના કરી નહિ, 'એટલે તેને એક વિદ્યાર્થી તણાઈ ગયાની પ્રાંતિ થઈ. પછી બીજા વિદ્યાર્થીએ પણ ગણવામાં એવીજ ભૂલ કરી, તે દષ્ટાંતને ઉપરના શ્લોકમાં વર્ણવ્યું છે. ૨૩

દશાંતમાં કહેલા દશમા વિદ્યાર્થીને પોતાનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છતાં પણ તેને પોતાના દશમાપણાનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થયું નહિ તે જણાવીને અજ્ઞાનનું કાર્ય જે આવરણ તેને જણાવે છે:—

ન ભાતિ નાસ્તિ દશમ ઇતિ સ્વં દશમં તદા ।

મત્વા વક્તિ તદજ્ઞાનકૃતમાવરણં વિદુઃ ॥ ૨૪ ॥

તદા દશમઃ સ્વં દશમં [સંતે દશમઃ] ન ભાતિ [અતઃ] ન અસ્તિ ઇતિ મત્વા [તથા] વક્તિ. [અસ્ય યત્ કારણં] તન્ અજ્ઞાનકૃતં આવરણં [ઇતિ બુધાઃ] વિદુઃ ॥

ત્યારે એટલે સર્વ વિદ્યાર્થીને જણવાના સમયમાં દશમો પોતે દશમો છતાં પણ “દશમો પ્રતીત થતો નથી” અને આથી “તે નથી” એમ માનીને તેવી રીતે તે અન્યના પ્રતિ કહે છે. આવા વ્યવહારનું જે કારણ તે અજ્ઞાનનું કાર્ય આવરણ છે એમ વિદ્વાનો જાણે છે. ૨૪

હવે અજ્ઞાનનું બીજું કાર્ય જે વિશેષ તેનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

નયાં મમાર દશમ ઇતિ શોચન્પ્રરોદિતિ ।

અજ્ઞાનકૃતવિશેષં રોદનાદિં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૨૫ ॥

દશમઃ નયાં મમાર ઇતિ શોચન્ [સઃ] પ્રરોદિતિ, બુધાઃ [ઇમં] રોદનાદિં અજ્ઞાનકૃતવિશેષં વિદુઃ ॥

દશમો વિદ્યાર્થી નદીમાં ડુબીને મરી ગયો એમ માનીને શોક કરતો છતો તે વિદ્યાર્થી અત્યત રુએ છે. વિદ્વાનો આ રોવાકૃતવાને અજ્ઞાનનું કાર્ય વિશેષ જાણે છે.

હુંજ દશમો છું આણુ જ્ઞાન ન રહેલું તે આ દશાંતમાં અજ્ઞાન કહેવાય છે. “દશમો જણાતો નથી” અને “નથી” એમ માનવું ને કહેવું એ અજ્ઞાને કરેલું આવરણ છે, અને એમ માનીને શોક કરતા છતાં તે વિદ્યાર્થીઓનું અત્યત રડવું અને કપાલને તથા માથાને ફટકુ તે આ દશાંતમાં અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ વિશેષ કહેવાય છે. ૨૫

આવરણ જે પ્રકારનું છે, પહેલું અસત્ત્વાપાદક અને બીજું અભાનાપાદક. અસત્ત્વાપાદક આવરણવડે વસ્તુ હોય તોપણ વસ્તુ નથી એમ જણાય છે, અને અભાનાપાદક આવરણવડે વસ્તુ પ્રતીત થતી હોય છતાં તે પ્રતીત થતી નથી એમ જણાય છે. નીચેના શ્લોકમાં દશમા વિદ્યાર્થીના અસત્ત્વાપાદક આવરણને દૂર કરનારુ પરોક્ષજ્ઞાન કહે છે:—

ન મૃતો દશમોઽસ્તીતિ શ્રુત્વાઽસત્ત્વચનં તદા ।

પરોક્ષત્વેન દશમં વેત્તિ સ્વર્ગાદિલોકવત્ ॥ ૨૬ ॥

તદા “દશમઃ ન મૃતઃ, અસ્તિ” इति આત્મવચનં શ્રુત્વા [સઃ] દશમં સ્વર્ગાદિલોકવત્ પરોક્ષત્વેન વેત્તિ ॥

તે વેલ્લ “દશમો વિદ્યાર્થી મરી ગયો નથી, પણ જીવે છે,” આત્મ વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય કોઈ મનુષ્યનું વચન સાંભળીને દશમા વિદ્યાર્થીને શાસ્ત્રમાં કહેલા સ્વર્ગાદિક લોકની પેઠે તે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પરોક્ષપણાવડે જાણે છે. ૨૬

હવે તે દષ્ટાંતમાંના અભ્યાસપાઠક આવરણને દૂર કરનાર અપરોક્ષજ્ઞાન દેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

ત્વમેવ દશમોઽસ્તીતિ ગણયિત્વા પ્રદર્શિતઃ ।

અપરોક્ષતયા જ્ઞાત્વા હૃપ્યત્યેવ ન રોદિતિ ॥ ૨૭ ॥

“ત્વં એવ દશમઃ અસિ” इति ગણયિત્વા પ્રદર્શિતઃ [તતઃ સઃ અહં દશમઃ અસ્મિ इति] અપરોક્ષતયા જ્ઞાત્વા હૃપ્યતિ એવ, ન રોદિતિ ॥

પોતાને નહિ ગણનાર દશમા વિદ્યાર્થીને “તુંજ દશમો છે” એવી રીતે તેની પાસે નવને ગણાવીને સારી રીતે દેખાડેલો તે દશમો વિદ્યાર્થી, પછી “હું દશમો છું” એમ પ્રત્યક્ષપણાવડે પોતાને જાણીને હર્ષ પામે છેજ, પણ રીતો નથી. ૨૭

દષ્ટાંતરૂપ દશમાના જ્ઞાનમાં કઈ સાત અવસ્થા થાય છે તે જાણાવીને હવે સિદ્ધાંતવિષે જીવાત્મામાં તે સાત અવસ્થાઓ જોડવાયોગ્ય છે એમ કહે છે:—

અજ્ઞાનાવૃત્તિવિશેષાદિવિધજ્ઞાનતૃપ્તયઃ ।

શોકાપગમ इत्यેતે યોજનીયાશ્ચિદાત્મનિ ॥ ૨૮ ॥

અજ્ઞાનાવૃત્તિવિશેષાદિવિધજ્ઞાનતૃપ્તયઃ [ચ] શોકાપગમઃ इति एते [અવસ્થા-વિશેષાઃ] ચિદાત્મનિ યોજનીયાઃ ॥

અજ્ઞાન, આવરણ, વિશેષ,—શોક, જે પ્રકારનું જ્ઞાન એટલે પરોક્ષજ્ઞાન ને અપરોક્ષજ્ઞાન, તૃપ્તિ અને શોકની નિવૃત્તિ આ દષ્ટાંતમાં કહેલી સાત અવસ્થાઓ ચિદાત્માના ગ્રંથમાં જોડવાયોગ્ય છે. ૨૮

અજ્ઞાનાદિ આ સાત અવસ્થાઓ ચિદાત્મામાં દેવી રીતે જોડવી તે નીચેના આર શ્લોકોવડે જણાવે છે:—

સંસારાસક્તચિત્તઃ સંશ્ચિદામાસઃ કદાચન ।

સ્વયંપ્રકાશકૂટસ્થં સ્વતત્ત્વં નૈવ વૈત્યયમ્ ॥ ૨૯ ॥

અર્થે ચિદામાસઃ સંસારાસક્તચિત્તઃ સન્ કદાચન સ્વતત્ત્વં સ્વયંપ્રકાશકૂટસ્થ
ન વૈત્તિ એવ ॥

આ ચિદાભાસ સંસારના વિષયોમાં દ્વંદ્વરાગચુક્ત અંતઃકરણવાળો થયો
છતો શ્રુતિના વિચારની પૂર્વે અજ્ઞાનકાલમાં ક્યારેય પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપ-
ભૂત સ્વયંપ્રકાશ અવિકારી આત્માને બાહ્યતો નથી જ, આ અજ્ઞાનનામની
'ચિદાભાસની પહેલી અવસ્થા છે. ૨૯

હવે ચિદાભાસની આવરણનામની બીજી અવસ્થાને તથા વિશ્લેષનામની
ત્રીજી અવસ્થાને જણાવે છે:—

ન ભાતિ નાસ્તિ કૂટસ્થ ઇતિ વક્તિ પ્રસંગતઃ ।

કર્તા ભોક્તાઽહમસ્મીતિ વિશ્લેષં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૩૦ ॥

પ્રસંગતઃ “કૂટસ્થઃ ન ભાતિ ન અસ્તિ” ઇતિ વક્તિ, [તથા] અહં કર્તા
[ચ] ભોક્તા અસ્મિ ઇતિ વિશ્લેષં પ્રતિપદ્યતે ॥

જ્ઞાની પુરુષના પૂછવાથી અજ્ઞાની પુરુષ તે પ્રસંગે “કૂટસ્થ (અવિકારી
આત્મા) પ્રતીત થતો નથી” અને “તે નથી” એ પ્રમાણે કહે છે, આ
ચિદાભાસની આવરણનામની બીજી અવસ્થા છે. ઉપર જણાવેલુ બે પ્રકારનું
આવરણ તથા પછી “હું કર્તા છું,” અને “હું ભોક્તા છું,” આવા વિશ્લેષને
તે ચિદાભાસ માને છે, આ ચિદાભાસની વિશ્લેષનામની ત્રીજી અવસ્થા છે. ૩૦

હવે પરોક્ષજ્ઞાન અને અપરોક્ષજ્ઞાન એ નામની ચિદાભાસની ચોથી અને
પાંચમી અવસ્થા કહે છે:—

અસ્તિ કૂટસ્થ ઇત્યાદૌ પરોક્ષં વૈત્તિ વાર્તયા ।

પશ્ચાત્કૂટસ્થ એવાસ્મીત્યેવં વૈત્તિ વિચારતઃ ॥ ૩૧ ॥

આદૌ વાર્તયા “કૂટસ્થઃ અસ્તિ” ઇતિ પરોક્ષં વૈત્તિ, પશ્ચાત્ વિચારતઃ
“કૂટસ્થઃ એવ [અહં] અસ્મિ” ઇતિ એવં વૈચ ॥

પ્રથમ આચાર્યના અને શાસ્ત્રના કથનથી મુગ્ધપુરુષ “અવિકારી
આત્મા છે” એમ આત્માને પરોક્ષ બાણે છે, આ ચિદાભાસની પરોક્ષજ્ઞાનનામની
ચોથી અવસ્થા છે. પછી વિચારથી એટલે વિધિપૂર્વક થવજી, મનન અને
નિદિધ્યાસનવડે “અવિકારી આત્માજ હું છું” એમ તે બાણે છે, આ ચિદાભાસની
અપરોક્ષજ્ઞાનનામની પાંચમી અવસ્થા છે. ૩૧

હવે શોકનાશ અને અતિતૃપ્તિનામની ચિદાભાસની છઠી અને સાતમી અવસ્થા કહે છે:—

कर्ता भोक्तेत्येवमादिशोकजातं प्रमुंचति ।

कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव तुष्यति ॥ ૩૨ ॥

[તતઃ] કર્તા ભોક્તા इत्येवमादि-શોકજાતં પ્રમુંચતિ, [અનંતરં च] कृत्यं कृतं प्रापणीयं प्राप्तं इति एव तुष्यति ॥

“હું અવિકારી અસગ આત્મા છું” એવું અપરોક્ષજ્ઞાન થયા પછી હું કર્તા છું, અને હું ભોક્તા છું ઇત્યાદિ રીતના શોકના સમૂહનો તે આત્મવેત્તા પરિત્યાગ કરે છે, આ શોકનાશનામની ચિદાભાસની છઠી અવસ્થા છે. પછી “મેં કરવાયોગ્ય સર્વ કર્મ કર્યું, અને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય સર્વ મેં પ્રાપ્ત કર્યું” આવી રીતેજ તે સતોષને પામે છે. આ ચિદાભાસની અતિતૃપ્તિનામની સાતમી અવસ્થા છે. ૩૨

ઉપર જણાવેલી સાતે અવસ્થા ચિદાભાસની છે. તેમાં બંધ અને મોક્ષ રહેલા છે. તેમાં પહેલી ત્રણ અવસ્થા બંધન કરનારી છે, એ સર્વ વાતને નીચેના બે શ્લોકવડે કહે છે:—

अज्ञानमावृतिस्तद्विधिक्षेपश्च परोक्षधीः ।

अपरोक्षमतिः शोकमोक्षस्तृप्तिर्निरंकुशा ॥ ૩૩ ॥

सप्तावस्था इमाः सन्ति चिदाभासस्य तास्विमौ ।

बंधमोक्षौ स्थितौ तत्र तिस्रो बंधकृतः स्मृताः ॥ ૩૪ ॥

અજ્ઞાનં, આવૃત્તિઃ, તદ્વત્ વિશેષઃ, પરોક્ષધીઃ ચ અપરોક્ષમતિઃ, શોકમોક્ષઃ [તથા] નિરંકુશા તૃપ્તિઃ इमाः सप्तावस्थाः चिदाभासस्य सन्ति, तासु इमौ बंध-मोक्षौ स्थितौ, तत्र तिस्रः बंधकृतः स्मृताः ॥

અજ્ઞાન, અમરવાપાદક ને અભાનાપાદક એવા બે પ્રકારનું આવરણ, તેમજ વિશેષ, પરોક્ષજ્ઞાન અને અપરોક્ષજ્ઞાન, શોકની નિવૃત્તિ અને નિરતિશય તૃપ્તિ આ સાત અવસ્થાઓ ચિદાભાસની છે, અવિકારી આત્માની નથીજ. એ સાત અવસ્થાઓમાં આ જન્મમરણાદિરૂપ બંધ અને મોક્ષ રહેલા છે. તે અવસ્થામાં પ્રથમની ત્રણ (અજ્ઞાન, બે પ્રકારનું આવરણ અને વિશેષ એ) અવસ્થાઓ વિદાનોએ બંધ કરનારી-મંત્રારના કારણરૂપ-કહેલી છે. ૩૩-૩૪

છવને બંધ કરનારી ચિદાભાસની બે ત્રણ અવસ્થાઓ કહી તેમાંની પહેલી અજ્ઞાનનામની અવસ્થાનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

ન જાનામીત્યુદાસીનવ્યવહારસ્ય કારણમ્ ।

વિચારપ્રાગભાવેન યુક્તમજ્ઞાનમીરિતમ્ ॥ ૩૫ ॥

વિચારપ્રાગભાવેન યુક્તં ન જાનામિ ઇતિ ઉદાસીનવ્યવહારસ્ય [યત્] કારણં
[તત્] અજ્ઞાનં ઈરિતમ્ ॥

ચિદાભાસની જે અવસ્થામાં વેદાંતશાસ્ત્રના વિચારનો પ્રારંભ કર્યો નથી તે અવસ્થાથી યુક્ત અને “ હું અતગ આત્માને જાણતો નથી ” આવા અજ્ઞાનીના ઉદાસીન વ્યવહારનું (રાગદ્વેષરહિત પ્રતીતિનું ને કથનનું) જે કારણ તેને શાસ્ત્રકારોએ ચિદાભાસમાં રહેલું અજ્ઞાન કહેલું છે. ૩૫

હવે આવરણનું કાર્ય કહે છે:—

અમાર્ગેણ વિચાર્યાથ નાસ્તિ નો ભાતિ ચેત્યસૌ ।

વિપરીતવ્યવહૃતિરાવૃતેઃ કાર્યમિપ્યતે ॥ ૩૬ ॥

અમાર્ગેણ વિચાર્ય અથ ન અસ્તિ ચ નો ભાતિ ઇતિ અસૌ વિપરીતવ્યવહૃતિઃ
આવૃતેઃ કાર્યં ઇપ્યતે ॥

વેદાંતશાસ્ત્રે કહેલા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના શ્રવણાદિ ઉપાય છોડીને કેવલ અશાસ્ત્રીય તર્કવડે આત્મમગ્નથી વિચાર કરીને પછી “ આત્મા નથી ” અને તે “ પ્રતીત થતો નથી ” એવી રીતનો આ જિલ્લો વ્યવહાર તે અજ્ઞાનકૃત આવરણનું કાર્ય છે એમ અગીકાર કરાય છે. ૩૬

હવે વિશેષનું સ્વરૂપ અને તેનું કાર્ય જણાવે છે:—

દેહદ્વયચિદામાસરૂપો વિશેષ ઈરિતઃ ।

કર્તૃત્વાદ્યલિલઃ શોકઃ સંસારાલ્યોઽસ્ય વંધકઃ ॥ ૩૭ ॥

દેહદ્વયચિદામાસરૂપઃ વિશેષઃ ઈરિતઃ, વંધકઃ સંસારાલ્યઃ કર્તૃત્વાદ્યલિલઃ
શોકઃ અસ્ય [કાર્યં અસ્તિ] ॥

સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ બે શરીરોથી યુક્ત એવો જે ચિદાભાસ તેને વિદ્વાનોએ વિશેષ કહેલો છે. જીવને બંધન કરનાર સંસારનામનો કર્તાપણ, બોક્તાપણ, સુખીપણું ને દુઃખીપણું ઇત્યાદિરૂપ જે સમગ્ર શોક તે આના (વિશેષના) કાર્યરૂપ છે. ૩૭

અજ્ઞાન અને આવરણ પ્રકટ ચિદાભાસરૂપ વિશેષની ઉત્પત્તિની પૂર્વે સ્થિત છતાં પણ એ બંને અવસ્થા ચિદાભાસની છે, અવિઘ્નરી ને અતગ આત્માની નથી એમ કહે છે:—

અજ્ઞાનમાવૃત્તિશ્ચૈતે વિક્ષેપાત્પ્રાક્ પ્રસિધ્યતઃ ।

યદ્યપ્યથાપ્યવસ્થે તે વિક્ષેપસ્યૈવ નાત્મનઃ ॥ ૩૮ ॥

યદ્યપિ અજ્ઞાનં ચ આવૃત્તિઃ एते વિક્ષેપાત્ પ્રાક્ પ્રસિધ્યતઃ, અથાપિ તે અવસ્થે વિક્ષેપસ્ય एव, આત્મનઃ ન ॥

જોઈએ અજ્ઞાન અને આવરણ આ બે ચિદાભાસની અવસ્થાઓ કર્તાપણના ને લોકતાપણના અભિમાનવાળા વિક્ષેપની પૂર્વે વિદ્યમાન છે, તેપણ તે બે અવસ્થાઓ વિક્ષેપનીજ છે, અવિકારી ને નિર્લેપ આત્માની નથી. ૩૮

વિક્ષેપની ઉત્પત્તિની પૂર્વે વિક્ષેપના સંસ્કારો વિદ્યમાન હોવાથી અજ્ઞાનને તથા આવરણને વિક્ષેપની અવસ્થા માનવી જોઈએ એમ કહે છે:—

વિક્ષેપોત્પત્તિતઃ પૂર્વમપિ વિક્ષેપસંસ્કૃતિઃ ।

અસ્ત્યેવ તદવસ્થાત્વમવિરુદ્ધં તતસ્તયોઃ ॥ ૩૯ ॥

વિક્ષેપોત્પત્તિતઃ પૂર્વં અપિ વિક્ષેપસંસ્કૃતિઃ અસ્તિ एव, તતઃ તયોઃ તદવસ્થાત્વં અવિરુદ્ધમ્ ॥

વિક્ષેપની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પણ અંતઃકરણમાં વિક્ષેપના સંસ્કાર હોય છેજ, તે કારણથી તે બંને અવસ્થાઓનું તદવસ્થાપણું (વિક્ષેપની અવસ્થારૂપ હોવાપણું) વિરોધથી રહિત છે. ૩૯

અજ્ઞાનને અને આવરણને વિક્ષેપની અવસ્થા ન માનતાં તેમને તે બંને અવસ્થાના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મની અવસ્થા માનવી જોઈએ એમ શકા કરીને તેનું સમાધાન આપે છે:—

બ્રહ્મણ્યારોપિતત્વેન બ્રહ્માવસ્થે ઇમે ઇતિ ।

ન શંકનીયં સર્વાસાં બ્રહ્મણ્યેવાધિરોપણાત્ ॥ ૪૦ ॥

બ્રહ્મણિ આરોપિતત્વેન ઇમે બ્રહ્માવસ્થે ઇતિ ન શંકનીયમ્, બ્રહ્મણિ સર્વાસાં एव અધિરોપણાત્ ॥

બ્રહ્મમાં આરોપિતપણાવડે આ અજ્ઞાન અને આવરણ એ બે અવસ્થા બ્રહ્મની અવસ્થા છે એવી શંકા કરવી નહિ, કેમકે બ્રહ્મમાં તે સર્વે એટલે ચિદાભાસની સાથે અવસ્થાઓનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. આમ હોવાથી એ બે અવસ્થાઓને અસંગ ને વિકારરહિત બ્રહ્મની નહિ, પણ વિક્ષેપનીજ માનવી જોઈએ. ૪૦

સર્વ અવસ્થાઓ બ્રહ્મમાં આરોપિત છતાં પણ વિક્ષેપની ઉત્પત્તિની પછી પ્રતીત થનાર સંસારીપણા આદિરૂપ અવસ્થા વિક્ષેપની (અવની) છે એવા

અનુભવ થાય છે, તેથી તે બ્રહ્મની અવસ્થા નથી એવી શંકા ઉપજાવીને તેજ યુક્તિવડે અજ્ઞાન અને આવરણ પણુ વિક્ષેપને (અવને) આશ્રયે રહેલ જણાવાથી તે બ્રહ્મની અવસ્થા નથી એમ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છે:—

સંસાર્યહં વિવુદ્ધોઽહં નિઃશોકસ્તુષ્ટ इत्यपि ।

जीवगा उत्तरावस्था भांति न ब्रह्मगा यदि ॥ ४१ ॥

तर्ह्यज्ञोऽहं ब्रह्मसत्त्वभाने मदृष्टितो न हि ।

इति पूर्वे अवस्थे च भासेते जीवगे खलु ॥ ४२ ॥

यद्यपि अहं संસારી, અહં વિવુદ્ધઃ, [અહં] નિઃશોકઃ, [અહં] તુષ્ટઃ इति ઉત્તરાવસ્થાઃ જીવગાઃ ભાંતિ, બ્રહ્મગાઃ ન, તર્હિ અહં અજ્ઞઃ, મદૃષ્ટિતઃ બ્રહ્મસત્ત્વભાને ન હિ इति પૂર્વે અવસ્થે ચ ખલુ જીવગે ભાસેતે ॥

એકે હું સંસારી (કર્તાસોકનાસ્વભાવવાળો) છું, હું શાસ્ત્રને જાણી છું, હું શોકથી રહિત છું, હું તૃપ્તિ પામેલો છું, એવી અજ્ઞાનની ને આવરણની પછીની એટલે વિક્ષેપ, પરોક્ષજ્ઞાન, અપરોક્ષજ્ઞાન, શોકનાશ ને નિરતિશયતૃપ્તિ એ પાંચ અવસ્થાઓ અવમાં રહેલી પ્રતીત થાય છે, બ્રહ્મમાં રહેલી પ્રતીત થતી નથી, તો હું અજ્ઞાની છું, મારી સમજથી બ્રહ્મનું હોવાપણું નથી, અને બ્રહ્મની પ્રતીતિ પણ થતી નથી, એવી વિક્ષેપની પૂર્વની બે અવસ્થાઓ પણ અવશ્ય અવમાંજ પ્રતીત થાય છે. ૪૧-૪૨

વેદાંતના કોઈ ગ્રંથોમાં અજ્ઞાનને અવની અવસ્થા કહી નથી, પણ અજ્ઞાન બ્રહ્મને આશરે રહેલું છે એમ કહ્યું છે, છતાં તમે અજ્ઞાનને અવની અવસ્થા કેમ કહો છો એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

अज्ञानस्याश्रयो ब्रह्मेत्यधिष्ठानतया जगुः ।

जीवावस्थात्वमज्ञानाभिमानित्वाद्वादिषम् ॥ ४३ ॥

[તે] અજ્ઞાનસ્ય આશ્રયઃ બ્રહ્મ इति અધિષ્ઠાનતયા જગુઃ, [કિંતુ અહં અવ] અજ્ઞાનાભિમાનિત્વાદ્ [અજ્ઞાનસ્ય] જીવાવસ્થાત્વં અવાદિષમ્ ॥

તે ગ્રંથકારોએ અજ્ઞાનનો આશ્રય બ્રહ્મ છે એમ જે કહ્યું છે તે બ્રહ્મ અજ્ઞાનનું અધિષ્ઠાન હોવાથી કહ્યું છે, પણ મેં (આ પ્રકરણના કર્તાએ) 'અહીં (આ ગ્રંથમાં) અજ્ઞાનના અભિમાનીપણાથી અજ્ઞાન એ અવની અવસ્થા છે એમ કહ્યું છે, તેથી તેમના કહેવામાં ને મારા કહેવામાં વિરોધ આવતો નથી. ૪૩

અજ્ઞાનની અને આવરણની નિવૃત્તિદ્વારા મોક્ષનું કારણ થનારી પરોક્ષજ્ઞાન ને અપરોક્ષજ્ઞાન એ નામની ચિદાણાસની બે અવસ્થાઓ કહે છે:—

જ્ઞાનદ્વયેન નદ્યેઽસ્મિન્નજ્ઞાને તત્કૃતાઽઽવૃત્તિઃ ।

ન ભાતિ નાસ્તિ ચેત્યેષા દ્વિવિધાઽપિ વિનશ્યતિ ॥ ૪૪ ॥

જ્ઞાનદ્વયેન અસ્મિન્ અજ્ઞાને નદ્યે [સતિ] “ ન ભાતિ ચ ન અસ્તિ ” ઇતિ એવા દ્વિવિધા તત્કૃતા આવૃત્તિઃ અપિ વિનશ્યતિ ॥

આત્માનુ પરોક્ષજ્ઞાન અને આત્માનુ અપરોક્ષજ્ઞાન એ બે જ્ઞાનવડે આ અજ્ઞાનનો નાશ થયે સતે “ આત્મા પ્રતીત થતો નથી, અને આત્મા નથી ” આવું આ બે પ્રકારનું અજ્ઞાને કરેલું આવરણ પણ નાશ પામે છે ૪૪

હવે કયા જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનના કયા અંશની નિવૃત્તિ થાય છે ને જણાવે છે.—

પરોક્ષજ્ઞાનતો નશ્યેદસત્ત્વાવૃત્તિહેતુતા ।

અપરોક્ષજ્ઞાનનાશ્યા હ્યભાનાવૃત્તિહેતુતા ॥ ૪૫ ॥

પરોક્ષજ્ઞાનતઃ, અસત્ત્વાવૃત્તિહેતુતા નશ્યેત્, હિ અભાનાવૃત્તિહેતુતા અપરોક્ષજ્ઞાન-નાશ્યા [અસ્તિ] ॥

“ અવિકારી આત્મા છે ” એવા શાસ્ત્રાદિવડે થયેલા આત્માના પરોક્ષજ્ઞાનવડે અજ્ઞાનના અમત્વાવરણનું (આત્મા નથી એવા ભ્રમરૂપ આવરણનું) કારણપણું નાશ પામે છે, અને અભાનાવરણનું (આત્મા પ્રતીત થતો નથી એવા ભ્રમરૂપ આવરણનું) કારણપણું “ હું અવિકારી આત્મા છું ” એવા દૃઢ અપરોક્ષજ્ઞાનવડે નાશ થવાને યોગ્ય છે ૪૫

આત્માની અપ્રતીતિરૂપ આવરણનો નાશ થવાથી થનારા શોકનાશરૂપ ફલને કહે છે —

અભાનાવરણે નદ્યે જીવત્વારોપસંક્ષયાત્ ।

કર્તૃત્વાદ્યશ્ચિલઃ શોકઃ સંસારાશ્ચો નિવર્તતે ॥ ૪૬ ॥

અભાનાવરણે નદ્યે જીવત્વારોપસંક્ષયાત્ સસારાશ્ચઃ કર્તૃત્વાદ્યશ્ચિલઃ શોકઃ નિવર્તતે ॥

આત્માના દૃઢાક્ષાત્કારવડે આત્માની અપ્રતીતિરૂપ આવરણ નાશ પામે સતે જીવપણારૂપ આરોપનો સમ્યક્પ્રકારે નાશ થવાથી સંસારનામનો કર્તાપણું ને લોકાપણું આદિરૂપ મમત્ર શોક નાશ પામે છે, અર્થાત્ આત્મા કર્તા, લોકતા, સ્વખી, હું ખી ને પ્રમાતા નથી એવો દૃઢ અનુભવ થવાથી સર્વ શોકની નિવૃત્તિ થાય છે. ૪૬

હવે નિરંકુશતૃપ્તિ એ નામની આત્મજ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થનારી સ્થિતિ જણાવે છે —

નિવૃત્તે સર્વસંસારે નિત્યમુક્તત્વભાસનાત્ ।

નિરંકુશા ભવેતૃપ્તિઃ પુનઃ શોકાસમુદ્ભવાત્ ॥ ૪૭ ॥

વ્યવત્પનુલ્લેસમાત્રેણ ભ્રમત્વે સ્વર્ગીયઃ અપિ વ્યક્ત્યનુલ્લેસાત્ સામાન્યો-
લ્લેસદર્શનાત્ પ્રાંતિઃ સ્વાત્ ॥

કેઈ પણ સદ્ભાવવાળા પદાર્થનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કેઈ અણુથી ન થતું હોય તેટલા ઉપરથીજ એ પરોક્ષજ્ઞાનનું પ્રમપત્તું માનવામાં આવે, તો સ્વર્ગનું જ્ઞાન પણ મનુષ્યને તેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ન થવાથી અને તેનું સામાન્યજ્ઞાન શાસ્ત્રવડે થવાથી પ્રાંતિરૂપ મનાય, પણ આસ્તિક પુરુષો સ્વર્ગના પરોક્ષજ્ઞાનને પ્રાંતિરૂપ માનતા નથી, પણ સત્યરૂપ જાને છે, તેથી પ્રજ્ઞાનું પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાંતિરૂપ નથી. પરંતુ અપરોક્ષજ્ઞાનને યોગ્ય પદાર્થનું પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાંતિરૂપ નથી એમ કહે છે:—

અપરોક્ષત્વયોગ્યસ્ય ન પરોક્ષમતિર્ભ્રમઃ ।

પરોક્ષમિત્યનુલ્લેસાદર્થાત્પારોક્ષ્યસંભવાત્ ॥ ૫૪ ॥

અપરોક્ષત્વયોગ્યસ્ય પરોક્ષમતિઃ ભ્રમઃ ન, [કુતઃ ? વ્રજ] પરોક્ષં ઇતિ અનુ-
લ્લેસાત્, અર્થાત્ પારોક્ષ્યસંભવાત્ ॥

વેદાંતના શ્રવણાદિવડે પ્રત્યક્ષપણને યોગ્ય પ્રકારે પદાર્થનું જિજ્ઞાસુને વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણાદિવડે થયેલું પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાંતિરૂપ નથી, કેમકે પ્રકાર પરોક્ષ છે એવું રૂપ જ્ઞાન મનુષ્યને ક્યારેય થતું નથી, પણ જિજ્ઞાસુને આંતર-
માં “ આ પ્રકાર ” આવું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ન થવાથી અર્થથી, તેનું પરોક્ષપણ સ્પષ્ટ છે. ૫૪

પ્રજ્ઞાના કેટલાક ભાગનું ગ્રહણ ન થવાથી પ્રજ્ઞાનું પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાંતિરૂપ છે એમ કહેવાય નહિ એમ જણાવે છે:—

મા અમે કહીએ છીએ કે નિરવયવ બ્રહ્મા પણ પૃથક્ કરવાયોગ્ય છે
માયારૂપ ને માયાના કાર્યરૂપ વિષાધિ છે તેવડે નિરવયવ બ્રહ્મામાં પણ કલ્પિત
અવયવવાળાપણું સંભવી શકે છે, એટલે તેના કલ્પિત એક અંશના જ્ઞાનવડે
સર્વ બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે તેથી એવી રીતે થયેલું બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન
બ્રાતિરૂપ મનાતું નથી

આ મ્લેકાકનો આ પ્રમાણે બીજો અર્થ પણ થઈ શકે છે:—“બ્રહ્મ છે”
એવા અશનું જ્ઞાન થયા છતાં પણ “હું બ્રહ્મ હું” એવા અશનું અર્કજ્ઞ ન
થવાથી પરોક્ષબ્રહ્મજ્ઞાન બ્રાતિરૂપ છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે
“ધડો છે” એવું તેનું પરોક્ષજ્ઞાન પણ તેના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના અભાવે બ્રાતિ
રૂપ થશે સાવયવ પદાર્થનું પરોક્ષજ્ઞાન સંભવી શકે, પણ નિરવયવ પદાર્થનું
પરોક્ષજ્ઞાન સંભવી શકે નહિ એમ ન કહેવું, કેમકે નિરવયવ બ્રહ્મામાં પણ
પૃથક્ કરવાયોગ્ય બ્રહ્મ છે, અને બ્રહ્મ હું છું, એવા અશના ભેદથી બ્રહ્મામાં
કલ્પિત અશવાળાપણું સંભવી શકે છે ૫૫

ના

બ્રહ્મના અસત્પણારૂપ અશની અને બ્રહ્મના અભાનરૂપ અશની કયા
ના સાધનથી નિવૃત્તિ થાય છે તે કહે છે—

આ
ના

અસત્વાંશો નિવર્તેત પરોક્ષજ્ઞાનતસ્તથા ।

અમાનાંશનિવૃત્તિઃ સ્યાદપરોક્ષધિયા કૃતા ॥ ૫૬ ॥

૨૯-૧ પરોક્ષજ્ઞાનતઃ અસત્વાંશઃ નિવર્તેત, તથા અમાનાંશનિવૃત્તિઃ અપરોક્ષધિયા
કૃતા સ્પાત્ ॥

બ્રહ્મ છે એવા બ્રહ્મના પરોક્ષજ્ઞાનથી બ્રહ્મ નથી એવા બ્રહ્મના ન હોવાપણા-
રૂ રૂપ અશની નિવૃત્તિ થાય છે, અને બ્રહ્મ પ્રતીત થતું નથી એવા બ્રહ્મના
નિવર્તેત અભાનરૂપ અશની નિવૃત્તિ હું બ્રહ્મ છું એવા અપરોક્ષજ્ઞાને કરેલી છે ૫૬
: અપરોક્ષજ્ઞાનને યોગ્ય વસ્તુનું પરોક્ષજ્ઞાન બ્રાતિરૂપ નથી એમ કહ્યાત
સતે શુભાષીને મુદ્દક કરે છે—

સે સોદશા દશમોસ્તીત્યવિભ્રાંતં પરોક્ષજ્ઞાનમીદ્યતે ।

સુખી, ૬ બ્રહ્માસ્તીત્યપિ તદ્વત્સ્યાદજ્ઞાનાવરણં સમમ્ ॥ ૫૭ ॥

હવે [ચપા] “દશમઃ અસ્તિ” इति પરોક્ષજ્ઞાનં અવિભ્રાંતં ईद્યતે, તદ્વત્
નિદ્વા ” इति अपि स्यात्, ब्रह्मज्ञानावरणं [वृ] समम् ॥

નિરં એમ “દશમો વિધાર્થી છે” આતુ વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય પુ-
નથી થયેલું પરોક્ષજ્ઞાન બ્રાતિરૂપિત જ્ઞાનવામા આવે છે તેમ “બ્રહ્મ

એવું સર્વોત્તમ પ્રમાણરૂપ શ્રુતિના કથનથી અર્થેવું પરોક્ષપ્રાપ્તજ્ઞાન પણ પ્રમ-

૭ તૃતીય પાઠ

૨૬૭

સર્વસંસારે નિવૃત્તે [સતિ] નિત્યમુક્તત્વમાસનાત્ [ચ] પુનઃ શોકાસંમુદ્રવાત્
નિરંકુશો વૃત્તિઃ ભવેત્ ॥

કર્તાપણું, લોકતાપણું, સુખીપણું, દુઃખીપણું ને પ્રમાતાપણું આદિ આત્મામાં
જ્ઞાતિથી પ્રતીત થનારો સર્વસંસાર નિવૃત્ત થયે પોતાના નિત્યમુક્તપણાનો સ્પષ્ટ
અનુભવ થવાથી તથા કંટીને ચોકની ઉત્પત્તિ ન થવાથી જે તૃપ્તિને કોઈ અધિયાતી
વસ્તુની ઇચ્છા ન દબાવી શકે એવી નિઃસીમ તૃપ્તિ આત્મજ્ઞાનીના હૃદયમાં
ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૭

આ પ્રકરણના પહેલા શ્લોકમાં જણાવેલી આત્માનંદ ઇલાદિ શ્રુતિના
અભિપ્રાય કહે છે:—

અપરોક્ષજ્ઞાનશોકનિવૃત્ત્યાખ્યે ઉમે ઇમે ।

અવસ્થે જીવગે દ્રૂત આત્માનંં વેદિતિ શ્રુતિઃ ॥ ૪૮ ॥

ભૃગુનામના જિજ્ઞાસુ મુનિ. પોતાના પિતા શ્રીવરુણપાસે જઇને તેમને

॥ લાગ્યા કે “હે પ્રભો ! મને પ્રજ્ઞના સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરો,” ત્યા

છે પોતાના પુત્ર અને શિષ્ય ભૃગુને કહ્યું કે. “જેમાંથી આ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયેલાં તે ભૂતો જેનાવડે જીવતાં રહે છે, અને પ્રલય-કાલમાં જેમાં અણુદલાવે પ્રવેશ કરે છે, તેને જાણવાની ઇચ્છા કર. તે પ્રજ્ઞ છે.” આ વાક્ય સાંભળીને આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના કારણ-રૂપ લક્ષણવાળું પ્રજ્ઞ છે એમ તેમણે પરોક્ષપણે જાણ્યું. પછી તેમણે અન્નમય-કોશનો, પ્રાણમયકોશનો, મનોમયકોશનો, વિજ્ઞાનમયકોશનો ને આનંદમયકોશનો વિચાર કરીને તેના અધિષ્ઠાનરૂપ પ્રજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. શ્રીવરુણના વાક્યથી પ્રથમ ભૃગુને પ્રજ્ઞનું પરોક્ષજ્ઞાન થયું, અને પછી વિચારવડે તેમને પ્રજ્ઞનું અપરોક્ષજ્ઞાન થયું એવો નિર્દય થાય છે. ૬૩

ભગવાન વરુણે પોતાના પુત્ર અને શિષ્ય ભૃગુને “તું પ્રજ્ઞ છે” એવું અપરોક્ષજ્ઞાન ઉપજાવનારું વાક્ય કહ્યું નથી, છતાં તેવા ઉપદેશવિના તેમને આત્માથી અભિન્ન પ્રજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર કેમ થયો એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

यद्यपि त्वमसीत्यत्र वाक्यं नोचे भृगोः पिता ।

तथाप्यन्नं प्राणमिति विचार्यस्थलमुक्तवान् ॥ ૬૪ ॥

यद्यपि भृगोः पिता अत्र “ त्वं [ब्रह्म] असि ” इति वाक्यं न उचे, तथापि अन्नं प्राणं इति विचार्यस्थलं उक्तवान् ॥

પચતોમાં આત્માથી અભિન્ન પરોક્ષ પ્રદા જણાવ્યું છે. પછી હું લોકને ઉત્પન્ન કરું એમ કહીને પરમાત્મામાં જગતનો આરોપ કેવી રીતે થાય છે તે તે દ્યુતિમાં જણાવ્યું છે. પછી તેનો અપવાદ કરીને સર્વમાં પ્રજ્ઞાન રહ્યું છે એમ સ્પષ્ટ કરીને તે પ્રત્યક્-આત્મરૂપ પ્રજ્ઞાનનું પ્રદાપણ 'દેખાડ્યું' છે. એવી રીતે ઐતરેયોપનિષદમાં આત્માના પરોક્ષજ્ઞાનપછી તેનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ જણાવ્યું છે. ૬૮

વેદના અર્વાંતરવાક્યવડે પ્રદાનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, અને વેદના મહાવાક્યના વિચારથી પ્રદાનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ જણાવે છે:—

અર્વાંતરેણ વાક્યેન પરોક્ષા બ્રહ્મધીર્ભવેત્ ।

સર્વત્રૈવ મહાવાક્યવિચારાદપરોક્ષધીઃ ॥ ૬૯ ॥

સર્વત્ર એવ અર્વાંતરેણ વાક્યેન પરોક્ષા બ્રહ્મધીઃ ભવેત્ [ચ] મહાવાક્ય-વિચારાત્ અપરોક્ષધીઃ [ભવેત્] ॥

ઉપનિષદોમાં સર્વ સ્થલેજી એવપ્રદાનું સ્વરૂપ જણાવનારાં અર્વાંતર-વાક્યોવડે મુચ્છુકને પ્રદાનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, અને 'એવપ્રદાનના અલેદને યોધ' કરનારાં વેદનાં મહાવાક્યોના વિચારથી જિજ્ઞાસુને પ્રદાનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. ૬૯

કેટલાક ધ્રુવોમાં મહાવાક્યના મનનથી અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ કહ્યું છે, અને તમે મહાવાક્યના વિચારથી પ્રદાનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ કહ્યું છે, તેથી તમારું કહેલું કેટલાક અથકારોના મતથી વિપરીત જણાય છે એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

બ્રહ્માપરોક્ષ્યસિદ્ધયર્થ મહાવાક્યમિતીરિતમ્ ।

વાક્યવૃત્તાવતો બ્રહ્માપરોક્ષ્યે વિમતિર્ન હિ ॥ ૭૦ ॥

વાક્યવૃત્તૌ “ બ્રહ્માપરોક્ષ્યસિદ્ધયર્થ મહાવાક્ય ” ઇતિ રીતિં [અસ્તિ] અતઃ બ્રહ્માપરોક્ષ્યે વિમતિઃ ન હિ ॥

પૂત્યમચરણ શ્રીશકરાચાર્યેલકૃત વાક્યવૃત્તિનામના ગ્રંથમાં પ્રદાન, પ્રત્યક્-જ્ઞાન સિદ્ધ થવામાટે ઉપનિષદોનાં મહાવાક્ય છે એમ કહેલું છે. આ કારણ-થી મહાવાક્યના વિચારવડે યનારા પ્રદાનના અપરોક્ષજ્ઞાનમાં વિવાદ નથી.

ઉપનિષદોનાં મહાવાક્યોના મનનથી જિજ્ઞાસુને પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ જે ગ્રંથકારોએ કહેલું છે ત્યા મનનનો અર્થ વિચાર એવો કરવો, એટલે આચાર્યભગવાનના કહેવામાં, ને ધીન આચાર્યોના કહેવામાં, તથા અમારા કહેવામાં ભતસેદ રહેતો નથી. ૭૦

ઉપર જણાવેલા વાક્યવૃત્તિનામના ગ્રંથમાં મહાવાક્યના વિચારવડે આત્માથી

અભિન્ન પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે તે જણાવેલું છે, તેમાં નીચેના શ્લોક-
માં ત્વં(તું)પદનો વાચ્યાર્થ જણાવે છે:—

આલંબનતયા માતિ યોઽસ્મત્પ્રત્યયશબ્દયોઃ ।

અંતઃકરણસંભિન્નબોધઃ સ ત્વંપદાભિધઃ ॥ ૭૧ ॥

યઃ અંતઃકરણસંભિન્નબોધઃ અસ્મત્પ્રત્યયશબ્દયોઃ આલંબનતયા માતિ સઃ ત્વં-
પદાભિધઃ ॥

જે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળો ચેતનરૂપ આત્મા “હું” એવી વૃત્તિ
અને “હું” એવો શબ્દ એ બેના આધારપણાપડે પ્રતીત થાય છે તે તત્ત્વ-
મત્તિ (તે પ્રજ્ઞા તું છે) એ મહાવાક્યમાંના ત્વં(તું) એ પદના વાચ્યાર્થરૂપ છે. ૭૧
હવે તત્ત્વ(તે પદનો) વાચ્યાર્થ કહે છે:—

માયોપાધિર્જગદ્યોનિઃ સર્વજ્ઞત્વાદિલક્ષણઃ ।

પારોક્ષ્યશબલઃ સત્યાદ્યાત્મકસ્તત્પદાભિધઃ ॥ ૭૨ ॥

[યઃ] માયોપાધિઃ જગદ્યોનિઃ સર્વજ્ઞત્વાદિલક્ષણઃ. પારોક્ષ્યશબલઃ સત્યા-
દ્યાત્મકઃ [સઃ] તત્પદાભિધઃ [અસ્તિ] ॥

જે માયારૂપ ઉપાધિવાળા, આ જગતના કારણરૂપ, સર્વજ્ઞપણું ને સર્વ-
શક્તિવાળાપણું એ આદિ લક્ષણવાળા, પરોક્ષપણારૂપ ધર્મથી સુક્ત, અને સત્ય,
જ્ઞાન અને અનંત ઇત્યાદિ સ્વરૂપ છે તે તત્ત્વમત્તિ એ મહાવાક્યમાંના તત્ત્વ(તે)-
પદના વાચ્યાર્થરૂપ છે. ૭૨

ત્વંપદનો તથા તત્ત્વપદનો અર્થ કહીને હવે તે મહાવાક્યના અર્થના
જ્ઞાનભાટે લક્ષણોનો આશ્રય કરવો જોઈએ એમ કહે છે:—

પ્રત્યક્પરોક્ષતૈકસ્ય સદ્વિતીયત્વપૂર્ણતા ।

વિરુદ્ધ્યેતે યતસ્તસ્માલ્લક્ષણા સંપ્રવર્તતે ॥ ૭૩ ॥

યતઃ એકસ્ય પ્રત્યક્પરોક્ષતા સદ્વિતીયત્વપૂર્ણતા વિરુદ્ધ્યેતે તસ્માત્ લક્ષણા
સંપ્રવર્તતે ॥

જે કારણથી એક પદાર્થનું પ્રત્યક્પણું (અંતરાત્મપણું) અને પરોક્ષપણું,
(ઇદ્રિયોત્તુ અવિષયપણું,) તથા સદ્વિતીયપણું (દ્વેતયુક્તપણું) અને પૂર્ણપણું
(અદ્વિતીયપણું) વિરોધ પામે ॥ તે કારણથી તત્ત્વમત્તિ આ મહાવાક્યના
અર્થ કરવામાં લક્ષણોનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો પડે છે. જ્યાં વાચ્યાર્થ અથવા
શક્યાર્થ સંભવતો નથી ત્યાં લક્ષણોનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો પડે છે.

સ્વપદના અર્થરૂપ જીવનું અતરાત્મપણું હોવાથી પ્રત્યક્ષપણું છે, અને તત્પદના અર્થરૂપ ઇન્દ્રિયનું પરોક્ષપણું છે, તેમજ જીવનું ઘણું જીવો હોવાથી દ્વૈતસંહિતપણું છે, અને ઇન્દ્રિય એક હોવાથી તેનું પૂર્ણપણું (અદ્વિતીયપણું) છે. આવી રીતે જીવના ને ઇન્દ્રિયના ધર્મો વિરુદ્ધ હોવાથી તે બંનેનું એકપણું વાચ્યાર્થની રીતે સંભવી શકે નહિ, તેથી તત્સ્વમસિ આદિ મહાવાક્યનો અર્થ કરવામાં લક્ષણાનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો પડે છે. ૭૩

મહાવાક્યનો અર્થ કરવામાં ત્રણ પ્રકારની લક્ષણામાંની કઈ લક્ષણાનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો જોઈએ એ બાબતની ઇચ્છા થાય તો કહે છે:—

તત્સ્વમસ્યાદિવાક્યેષુ લક્ષણા ભાગલક્ષણા ।

સોડ્યમિત્યાદિવાક્યસ્યપદયોરિવ નાપરા ॥ ૭૪ ॥

“ સઃ અપં ” ઇત્યાદિવાક્યસ્યપદયોઃ इव तत्स्वमस्यादिवाक्येषु भागलक्षणा लक्षणा, अपरा न ॥

“ તે આ દેવહત્ત છે ” ઇત્યાદિ વાક્યમાં રહેલાં પ્રથમનાં બે પદની પેઠે તત્સ્વમસિ ઇત્યાદિ મહાવાક્યોમાં ભાગત્યાગલક્ષણાનામની લક્ષણા પ્રવૃત્ત થાય છે, બીજી બે લક્ષણા તેમાં પ્રવૃત્ત થતી નથી.

“ તે આ દેવહત્ત છે ” આ વાક્યમાં “ તે ” અને “ આ ” એ બંને પદોનો અર્થ પરસ્પરવિરોધવાળો છે, કારણકે તે શબ્દનો અર્થ દૂર અથવા પરોક્ષ એવો થાય છે, અને આ શબ્દનો અર્થ સમીપ અથવા પ્રત્યક્ષ એવો થાય છે, તેથી તે બંને શબ્દોનો દેવહત્તનામના યુરુપની સાથે અન્યથ થઈ શકતો નથી, આ કારણથી એ વાક્યનો અર્થ કરવામાં ભાગત્યાગલક્ષણા અથવા જહત્જહત્લક્ષણાનો આશ્રય ગ્રહણ કરવો પડે છે. જ્યાં ચક્રિતવૃત્તિવડે થતા પદના અર્થમાં રહેલા વિરોધિભાગનો ત્યાગ કરીને તેમાંના અવિરોધિભાગનું ગ્રહણ કરી બંને પદોની સાથે સંગ્રહ રાખનારા મુખ્ય પદાર્થની સાથે અન્યથ કરવામાં આવે ત્યાં જે લક્ષણા પ્રવર્તે છે તે ભાગત્યાગલક્ષણા કહેવાય છે. જેમ “ તે આ દેવહત્ત છે ” એ વાક્યનો અર્થ કરવામાં ભાગત્યાગલક્ષણા ગ્રહણ કરવી પડે છે તેમ “ તે બ્રહ્મ તું છે ” એ મહાવાક્યમાં પણ ભાગત્યાગલક્ષણા ગ્રહણ કરવી પડે છે. જહત્લક્ષણાવડે અને અજહત્લક્ષણાવડે તેનો અર્થ થઈ શકતો નથી. જ્યાં પદ પોતાના વાચ્યાર્થનો ત્યાગ કરીને પોતાના સંગ્રહવાળા અન્ય અર્થને જણાવે છે ત્યાં જહત્લક્ષણા ગ્રહણ કરાય છે. “ ગંગામાં નેસ છે ” એ વાક્યમાં જહત્લક્ષણા ગ્રહણ કરાય છે. જ્યાં પદ પોતાના શક્યાર્થ-સંહિત પોતાની સાથે સંગ્રહ રાખનારા અન્ય અર્થને પણ જણાવે છે ત્યાં

અજહત્લક્ષણા અહણ કરાય છે. જેમ “ રાતો દોડે છે ” એમાં અજહત્લક્ષણા અહણ કરાય છે, કેમકે તેમાં રાતા રગની સાથે અશ્વાદિનું અહણ કરવું પડે છે. ૭૪ મહાવાક્યમાં સંસર્ગવાળો અથવા વિશેષણવાળો અર્થ સભવી શકતો નથી એમ જણાવે છે:—

સંસર્ગો વા વિશિષ્ટો વા વાક્યાર્થો નાત્ર સંમતઃ ।

અર્થલેકરસત્વેન વાક્યાર્થો વિદુષાં મતઃ ॥ ૭૫ ॥

અત્ર વિદુષાં સંસર્ગઃ વા વિશિષ્ટઃ વા વાક્યાર્થઃ ન સંમતઃ, [કિંતુ] અર્થલેકરસત્વેન વાક્યાર્થઃ [સં] મતઃ ॥

અહીં એટલે સ્વમતિ આદિ મહાવાક્યોમાં વિદ્વાનોને સંસર્ગરૂપ અથવા વિશિષ્ટરૂપ વાક્યાર્થ સંમત નથી, પરંતુ અર્થલેકરસપણાવડે મહાવાક્યને અર્થ સંમત છે.

“ તું ગાય લાવ ” એ વાક્યમાં તું, ગાય અને લાવ એ ત્રણે પદોને પરસ્પર ઠતી, ઠર્મ અને ક્રિયાપદ એવા સંબંધ હોવાથી તે વાક્યમાં સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્થ થાય છે, અને “ આસમાની મોટું ને સુગંધવાળું કમલ છે ” આ વાક્યમાં આસમાની, મોટું ને સુગંધવાળું એ ત્રણ વિશેષણો કમલરૂપ વિશેષ્યને જણાવે છે, એટલે ત્યાં વિશિષ્ટરૂપ વાક્યાર્થ થાય છે. “ તે બ્રહ્મ તું છે ” આ મહાવાક્યમાં ઉપર જણાવેલા સંસર્ગાર્થ કે વિશિષ્ટાર્થ સંભવતા નથી તેથી વિદ્વાનો અખડ-એકરસરૂપે રહેલા સભતીય, વિભતીય ને સ્વગતલેહથી રહિત પ્રત્યક-આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મરૂપ અર્થને ભાગત્યાગલક્ષણાવડે સ્વીકારે છે. ૭૫ અખડ-એકરસ વાક્યાર્થ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

પ્રત્યગ્વોધો ય આભાતિ સોદ્રયાનંદલક્ષણઃ ।

અદ્રયાનંદરૂપશ્ચ પ્રત્યગ્વોધૈકલક્ષણઃ ॥ ૭૬ ॥

યઃ પ્રત્યગ્વોધઃ આભાતિ સઃ અદ્રયાનંદલક્ષણઃ, ચ [યઃ] અદ્રયાનંદરૂપઃ [પરમાત્મા સઃ] પ્રત્યગ્વોધૈકલક્ષણઃ [અસ્તિ] ॥

જે સર્વની અંતર શુદ્ધિના પ્રકાશરૂપે રહેલ ચેતનરૂપ આત્મા પ્રતીત થાય છે તે અદિતીયરૂપ ને આનંદરૂપ લક્ષણવાળા પરમાત્મા (બ્રહ્મ) છે, અને જે અદિતીયરૂપ ને આનંદરૂપ પરમાત્મા (બ્રહ્મ) છે તે સર્વની અંતર રહેનારો ચેતનરૂપ લક્ષણવાળો આત્મા છે. એવી રીતે મહાવાક્યમાં જીવના અને ઈશ્વરના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો અલેદ જણાવ્યો છે. ૭૬

જીવના ને ઈશ્વરના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો અલેદ બાણુવાથી થનારા ફલને નીચેના બે શ્લોકોવડે કહે છે:—

इत्थं मन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ।

अत्र ह्यत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि ॥ ७७ ॥

तदर्थस्य च पारોक्ष્યं यद्येवं किं ततः शृणु ।

पूर्णानंदैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते ॥ ७८ ॥

इत्થં અન્યોન્યતાદાત્મ્યપ્રતિપત્તિઃ યદા ભવેત્ તદા એવ હિ ત્વમર્થસ્ય અવ્રહ્મત્વં વ્યાવર્તેત, ચ તદર્થસ્ય પારોક્ષ્યં [નિવર્તેત,] યદિ એવં તતઃ કિં ? શૃણુ, પ્રત્યગ્બોધઃ પૂર્ણાનંદૈકરૂપેણ અવતિષ્ઠતે ॥

આવી રીતે પરસ્પરના (હવધિરના) એકપણાનું જ્ઞાન જ્યારે મુમુક્ષુને થાય છે ત્યારે નિશ્ચય સ્વપદના અર્થનું અગ્રણ્યપણું (પ્રણયી વિપરીતપણું) નિવૃત્ત થાય છે, અને તત્ત્વપદના અર્થનું પરોક્ષપણું (અપ્રત્યક્ષપણું) નિવૃત્ત થાય છે. જો એમ થાય તો તેથી મુમુક્ષુને શું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જો તમે પૂછો તો તેનું ઉત્તર સાંભળો:—હેહાદિ દરથનો જાણ થઈ શુદ્ધિની અંતર રહેલ ચેતનરૂપ આત્મા પૂર્ણ-આનંદરૂપેજ અવશેષ રહે છે, અર્થાત્ તે મુમુક્ષુ હવની પ્રણસ્વરૂપે સ્થિતિ થાય છે. ૭૭-૭૮

મહાવાક્યથી પ્રણતુ પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ કહેનારા વેદાંતસિદ્ધાંત સમજતા નથી એમ જણાવે છે:—

एवं सति महावाक्यात्परोक्षज्ञानमीर्यते ।

यैस्तेषां शास्त्रસિદ્ધાંતવિજ્ઞાનં શોભતેતરામ્ ॥ ૭૯ ॥

एवं सति ये: महावाक्यात् परोक्षज्ञानं ईर्यते तेषां शास्त्रसिद्धांतविज्ञानं शोभतेतराम् ! ॥

વિચારસહિત મહાવાક્યવડે પ્રણતું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ શુભિ-યુક્તિથી સિદ્ધ થયા છતાં પણ જોઆ ઉપનિષદોના મહાવાક્યથી મુમુક્ષુને પ્રણતું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ કહે છે તેઓનું વેદાંતશાસ્ત્રસિદ્ધાંતનું વિજ્ઞાન મહુ શોભે છે ! અર્થાત્ એમને વેદાંતસિદ્ધાંતનું લેશ પણ જ્ઞાન નથી એમ કહેવું બેધર્મ. ૭૯

મહાવાક્યથી 'પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે' આ વાત અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે આવી શકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

आस्तां शास्त्रस्य सिद्धांतो युक्त्या वाक्यात्परोक्षधीः ।

स्वर्गादिवाक्यवन्नैवं दशमे व्यभिचारतः ॥ ૮૦ ॥

શાસ્ત્રસ્ય સિદ્ધાંતઃ આસ્તાં, સ્વર્ગાદિવાક્યવત્ વાક્યાત્ પરોક્ષધીઃ [ઇતિ]
યુક્ત્યા [સિદ્ધં ઇતિ ચેત્] एवं न, दशमे व्यभिचारतः ॥

વેદાંતશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત તમે કહો છો તેવી રીતનો ભલે હોય, પણ સ્વર્ગાદિના વાક્યની જેમ મહાવાક્યથી પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ અનુમાનરૂપ યુક્તિવડે સિદ્ધ થાય છે એમ જો તમે કહો તો તમારે તેમ ન કહેવું, કેમકે “તું દશમે છે” એ વાક્યમાં તમે કહેલા અનુમાનનો વ્યભિચાર થાય છે.

કેાઈ વેદાંતવાક્યોથી બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, અને કેાઈ વેદાંતવાક્યોથી બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. બધાં વેદાંતવાક્યોથી બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાનજ થાય એમ કહેવાય નહિ. વેદનાં વચનોથી જેમ સ્વર્ગાદિનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે તેમ ઉપનિષદોનાં મહાવાક્યોથી બ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પણ થાય છે. જે શબ્દથી સર્વદા પરોક્ષજ્ઞાનજ થતું હોય તો “તું દશમે છે” જોયું વાક્ય સાંભળીને દશમાને પોતાનું પરોક્ષજ્ઞાન થયું જોઈએ, પણ તેને પોતાનું પરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ તેને પોતાનું અપરોક્ષજ્ઞાનજ થાય છે. ૮૦

મહાવાક્યથી બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એના સંબંધી તમે જણાવેલી યુક્તિ પણ યોગ્ય નથી એમ કહે છે:—

स्वतोऽपरोक्षजीवस्य ब्रह्मत्वमभिवाञ्छतः ।

नश्येत्सिद्धापरोक्षत्वमिति युक्तिर्महत्यहो ॥ ૮૧ ॥

બ્રહ્મત્વં અભિવાંછતઃ સ્વતઃ અપરોક્ષજીવસ્ય સિદ્ધાપરોક્ષત્વં નશ્યેત્ ઇતિ અહો મહતી યુક્તિઃ ! ॥

બ્રહ્મપણાની દૃઢ ઇચ્છા કરનારા અને સ્વભાવથી અપરોક્ષ જીવનું પૂર્વે જે અપરોક્ષપણું સિદ્ધ હતું તે અપરોક્ષપણું મહાવાક્યથી જો જીવનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય તો નાશ પામે એવી તમારી આશ્ચર્યકારક મોટી યુક્તિ છે ! અર્થાત્ આ તમારી યુક્તિ યોગ્ય નથી. ૮૧

સ્વભાવથી પ્રત્યક્ષરૂપે રહેલા જીવનું મહાવાક્યના શ્રવણથી પરોક્ષ થયું અમને ઇષ્ટ છે એમ જો વાહી કહે તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि नष्टमितीदृशम् ।

लौकिकं वचनं सार्थं संपन्नं त्वत्प्रसादतः ॥ ૮૨ ॥

ઈદિં ઇષ્ટવતઃ મૂલં અપિ નષ્ટં ઇતિ ઈદ્રશં લૌકિકં વચનં ત્વત્પ્રસાદતઃ સાર્થં સંપન્નમ્ ॥

“પોતાના દ્રવ્યની વ્યાજવડે વૃદ્ધિની ઇચ્છા કરનારાનું મૂલ દ્રવ્ય પણ નાશ

પાર્યુ” આ આવી રીતનું લૌકિકવચન તમારી કૃપાવડે અર્થવાળું થયું, અર્થાત્ સાર્થ (સાર્યું) થયું.

જે પરોક્ષ હોય તે શબ્દવડે અપરોક્ષ થાય, પણ જે અપરોક્ષ હોય તે શબ્દવડે પરોક્ષ ન થાય, એમ હોવાથી વાદીની યુક્તિ ભૂલભરેલી છે એમ જણાવ્યું છે. ૮૨

જીવ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળો હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષપણું સંભવી શકે છે, પણ બ્રહ્મ ઉપાધિરહિત હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષપણું સંભવતું નથી એમ વાદી શંકા કરે છે:—

અંતઃકરણસંભિન્નવોધો જીવોઽપરોક્ષતામ્ ।

અર્હત્યુપાધિસદ્ભાવાન્ન તુ બ્રહ્માનુપાધિતઃ ॥ ૮૩ ॥

અંતઃકરણસંભિન્નવોધઃ જીવઃ ઉપાધિસદ્ભાવાન્ન અપરોક્ષતાં અર્હતિ, [કિં] વુ બ્રહ્મ અનુપાધિતઃ ન [અર્હતિ] ॥

અંતઃકરણયુક્ત ચેતન જીવ કહેવાય છે. તે જીવ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના સદ્ભાવથી પ્રત્યક્ષપણાને યોગ્ય છે, પરંતુ બ્રહ્મ અંતઃકરણરૂપ કે માયારૂપ ઉપાધિથી રહિત હોવાથી તે પ્રત્યક્ષપણાને યોગ્ય નથી. ૮૩

તમે કહો છો તેમ બ્રહ્મ ઉપાધિથી રહિત નથી એમ કહીને યૂર્વપક્ષીનું સમાધાન કરે છે:—

નૈવં બ્રહ્મત્વવોધસ્ય સોપાધિવિપચત્વતઃ ।

યાવદ્વિદેહકૈવલ્યમુપાધેરનિવારણાત્ ॥ ૮૪ ॥

બ્રહ્મત્વવોધસ્ય સોપાધિવિપચત્વતઃ [ચ] યાવત્ વિદેહકૈવલ્યં [તાવત્] ઉપાધેઃ અનિવારણાત્ एवं ન ॥

બ્રહ્મપણાના જ્ઞાનના ઉપાધિયુક્તવિષયપણાથી અને બ્રહ્મજ્ઞાનીને જ્યાં-સુધી વિદેહકૈવલ્ય થાય ત્યાંસુધી ઉપાધિનું નિવારણ ન થઈ શકે તેમ હોવાથી તમે કહો છો તેમ નથી.

જ્ઞાનકાલે જિજ્ઞાસુને જે ચેતાના બ્રહ્મપણાનું જ્ઞાન થાય છે તે અંતઃકરણના રહિતપણારૂપ વસ્તુને વિષય કરનાર હોવાથી તેનો વિષય જે બ્રહ્મ તે પણ ઉપાધિયુક્ત હોય છે. ત્રેય ઉપાધિયુક્ત હોય તો તેનું જ્ઞાન પણ ઉપાધિવાળી વસ્તુને વિષય કરનાર હોય જોઈએ, અને જ્યાંસુધી જ્ઞાનીનું શરીર વિદ્યમાન હોય અર્થાત્ તેમને વિદેહસુક્તિની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાંસુધી અંતઃકરણના રહિતપણારૂપ ઉપાધિનું નિવારણ થઈ શકતું નથી તેથી હું બ્રહ્મ છું આ જ્ઞાન અને તેનો વિષય બ્રહ્મ એ બંને ઉપાધિવાળાં છે. ૮૪

હવે જીવના ને પ્રજ્ઞના ઉપાધિનું નિરૂપણ કરે છે:—

અંતઃકરણસાહિત્યરાહિત્યાભ્યાં વિશિષ્યતે ।

ઉપાધિર્જીવભાવસ્ય બ્રહ્મતાયાશ્ચ નાન્યથા ॥ ૮૫ ॥

જીવભાવસ્ય ચ બ્રહ્મતાયાઃ ઉપાધિઃ અંતઃકરણસાહિત્યરાહિત્યાભ્યાં વિશિષ્ય-
તે, અન્યથા ન ॥

જીવભાવનો અને પ્રજ્ઞાભાવનો ઉપાધિ અંતઃકરણના સહિતપણાવડે અને
અંતઃકરણના રહિતપણાવડે ભેદ પામે છે, ખીજા કોઈ કારણથી તે ભેદ પામતો
નથી, અર્થાત્ જીવ ને પ્રજ્ઞ ઉપર જણાવેલા ઉપાધિવિનાના નથી. ૮૫

અંતઃકરણનો સંબંધ ભાવરૂપ હોવાથી તે અંતઃકરણને જીવનું ઉપાધિપણું
ભલે હોય, પણ અંતઃકરણનું રહિતપણું તે અભાવરૂપ હોવાથી તેને પ્રજ્ઞનું
ઉપાધિપણું કેવી રીતે સંભવી શકે એમ શંકા થાય તો તેનું સુમાધાન કરે, છે:—

યથા વિધિરૂપાધિઃ સ્યાત્પ્રતિષેધસ્તથા ન કિમ્ ।

સુવર્ણલોહમેદેન શૃંગલાત્વં ન મિચ્યતે ॥ ૮૬ ॥

યથા વિધિઃ ઉપાધિઃ સ્યાત્ તથા પ્રતિષેધઃ ન કિમ્? સુવર્ણલોહમેદેન શૃંગલા-
ત્વં ન મિચ્યતે ॥

જેવી રીતે અંતઃકરણનો સંયોગ તે ઉપાધિ છે તેવી રીતે અંતઃકરણનો
વિયોગ શું ઉપાધિરૂપ નથી? સોનાના ને લોહના ભેદવડે બેડીપણું ભેદ પામતું નથી.

જેમ અંતઃકરણનો સંયોગ જીવના ઉપાધિરૂપ છે, તેમ અંતઃકરણનો
વિયોગ પ્રજ્ઞના ઉપાધિરૂપે કેમ ન ગણાય? ગણાયજ. જેમ સોનાની બેડી
પગમા પહેરી હોય તો તે મનુષ્યને હોડવામાં ને ચાલવામાં બંધન કરે છે તેમ
લોહની બેડી પહેરી હોય તો તે પણ મનુષ્યને હોડવામાં ને ચાલવામાં બંધન
કરે છે. લોહની બેડી વ્યવહારમાં નહારી ગણાય, અને સોનાની બેડી 'વ્યવ-
હારમાં સારી ગણાય, પણ તે બંને બેડીરૂપ હોવાથી મનુષ્યને પ્રતિબંધરૂપ
થાય છે, તેમ અંતઃકરણનું સહિતપણું એ જીવના ઉપાધિરૂપ ગણાય છે, અને
અંતઃકરણનું રહિતપણું એ પ્રજ્ઞના ઉપાધિરૂપ ગણાય છે. બંનેમાં ઉપાધિરૂપ
ધર્મ સરખો છે. ૮૬

વેદનાં વિધિરૂપ વચનો જેમ પ્રજ્ઞજ્ઞાનના સાધનરૂપ છે તેમ વેદનાં નિષેધ-
રૂપ વચનો પણ પ્રજ્ઞજ્ઞાનના સાધનરૂપ છે, તેથી તે બંને પ્રકારનાં વચનો
પ્રજ્ઞના ઉપાધિરૂપ છે એમ દૃઢ કરવામાટે વેદનાં વિધિવચનો અને નિષેધ-
વચનો બંને પ્રજ્ઞજ્ઞાનના ઉપાયરૂપ છે એવું આચાર્યભગવાને જણાવ્યું છે એમ
નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

અતદ્વચાવૃત્તિરૂપેણ સાક્ષાદ્વિધિમુખેન ચ ।

વેદાંતાનાં પ્રવૃત્તિઃ સ્યાદ્દ્વિધેત્યાચાર્યમાપિતમ્ ॥ ૮૭ ॥

અતદ્વચાવૃત્તિરૂપેણ ચ સાક્ષાદ્વિધિમુખેન [ઇતિ] વેદાંતાનાં વિધિ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ઇતિ આચાર્યમાપિતં [અસ્તિ] ॥

પ્રશ્નના જે સ્થૂલપદ્ધતિ આદિ સ્વભાવ નથી તેનો નિષેધ કરીને, અને પ્રશ્નના જે સત્યજ્ઞાનાદિ સ્વભાવ છે તેનું ગાણાત્ વિધાન કરીને, એમ પ્રશ્નનો ભોધ કરવાની ઉપનિષદોની જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે એમ આચાર્યભગવાને (પૂર્વ-ચરણ શંકરાચાર્યજીએ) કહેલું છે.

તત્ત્વ એટલે પ્રશ્ન, તેનાથી વિપરીત તે અતત્ત્વ એટલે અજ્ઞાન વા માયા અને તેનાં કાર્યો. ઉપનિષદમાં “ નેતિ નેતિ ” (પૃથ્વી, જલ ને તેજ એ ત્રણ સ્થૂલભૂતો પ્રશ્ન નથી, અને વાયુ ને આકાશ એ બે સૂક્ષ્મભૂતો પણ પ્રશ્ન નથી,) આ શબ્દોવડે માયા ને માયાનાં કાર્યરૂપ અતત્ત્વનું પ્રશ્નમાંથી નિરાકરણ કર્યું છે એમ ઉપનિષદોમાં પ્રશ્નનો નિષેધમુખે ઉપદેશ કર્યો છે, અને સત્ય, જ્ઞાન અને અનંતરૂપ પ્રશ્ન છે એવાં વચનોવડે ઉપનિષદમાં સાક્ષાત્ વિધિમુખે પણ પ્રશ્નનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, એવી રીતે નિષેધમુખે ને વિધિ-મુખે પ્રશ્નના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે એમ આચાર્યભગવાને જણાવ્યું છે. ૮૭

“ અહં બ્રહ્માસ્મિ ” (હું પ્રશ્ન છું) એ મહાવાક્યમાંના હું એ શબ્દના અર્થનો જે ત્યાગ કરવામાં આવે તો પછી “ હું પ્રશ્ન છું ” એવું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે એમ શકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

અહમર્થપરિત્યાગાદહં બ્રહ્મેતિ ધીઃ ક્રુતઃ ।

નૈવમંશસ્ય હિ ત્યાગો ભાગલક્ષણયોદિતઃ ॥ ૮૮ ॥

અહમર્થપરિત્યાગાત્ અહં બ્રહ્મ ઇતિ ધીઃ ક્રુતઃ ? एवं न, हि भागलक्षणया अंशस्य त्यागः उदितः ॥

હું આ શબ્દના અર્થનો પરિત્યાગ કરવાથી “ હું પ્રશ્ન છું ” એવું જ્ઞાન જિજ્ઞાસુને શી રીતે થઈ શકે એમ બે તમે પૂછી તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે તમારી એ શકા યોગ્ય નથી, કેમકે ભાગત્યાગલક્ષણાવડે અહં-શબ્દમાંના જડરૂપ અંતઃકરણ આદિ વિશેષભાગનો ત્યાગ ભાગત્યાગલક્ષણાવડે કહેલ છે, જીવના અધિક્ષાનરૂપ કૂટસ્થનો ત્યાગ કહેલો નથી. ૮૮

અહંશબ્દના અર્થમાં રહેલા જડભાગનો ત્યાગ કરવાથી પ્રશ્નજ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

અંતઃકરણસંત્યાગાદવશિષ્ટે ચિદાત્મનિ ।

અહં બ્રહ્મેતિ વાક્યેન બ્રહ્મત્વં સાક્ષિણીક્ષ્યતે ॥ ૮૯ ॥

અંતઃકરણસંત્યાગાત્ અવશિષ્ટે સાક્ષિણિ ચિદાત્મનિ અહં બ્રહ્મ इति વાક્યેન બ્રહ્મત્વં ઈક્ષ્યતે ॥

અહશબ્દના અર્થરૂપ જીવમાંથી અંતઃકરણનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાથી ણાકી રહેલા સાક્ષિરૂપ ચેતનસ્વરૂપમાં “હું પ્રકાશ છું” આ વાક્યવડે પ્રકાશવેનાઓને પોતાનું પ્રકાશપણ અનુભવાય છે. ૮૯

અંતરાત્મા સ્વપ્રકાશ હોવાથી તે બુદ્ધિની વૃત્તિનો વિષય થઈ શકે નહિ એવી શકા ઉપભવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

સ્વપ્રકાશોઽપિ સાક્ષ્યેવ ધીવૃત્ત્યા વ્યાપ્યતેઽન્યવત્ ।

ફલવ્યાપ્યત્વમેવાસ્ય શાસ્ત્રકૃદ્વિર્નિવારિતમ્ ॥ ૯૦ ॥

સાક્ષી સ્વપ્રકાશઃ અપિ અન્યવત્ ધીવૃત્ત્યા એવ વ્યાપ્યતે, શાસ્ત્રકૃદ્વિઃ અસ્ય ફલવ્યાપ્યત્વં એવ નિવારિતમ્ ॥

સાક્ષી સ્વપ્રકાશ છતાં પણ ઘટાદિ જડપદાર્થોની પેઠે બુદ્ધિવૃત્તિવડેજ તે વ્યાપ્ત થાય છે. અદ્વૈતશાસ્ત્રકારોએ સાક્ષીના ફલવ્યાપ્યપણાનુજ માત્ર નિવારણ કરેલું છે.

અંતઃકરણની વૃત્તિ ઘટાદિ જડપદાર્થોપરના આવરણનો જેમ ભંગ કરે છે તેમ સ્વપ્રકાશ સાક્ષીપરના આવરણનો પણ તે ભંગ કરે છે, અંતઃકરણની વૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસ જેમ ઘટાદિ જડપદાર્થને પ્રકાશે છે તેમ તે ચિદાભાસ સાક્ષીને પ્રકાશી થકતો નથી, પણ સાક્ષીના પ્રકાશમાં ભળી ગયેલા—જેવો થાય છે. અદ્વૈતશાસ્ત્રકર્તાઓએ અંતઃકરણની વૃત્તિ સાક્ષીપરના આવરણનો ભંગ કરે છે એમ સ્વીકાર્યું છે, પણ ચિદાભાસ સાક્ષીને પ્રકાશતો નથી એમ ફલના વ્યાપ્યપણાનું એટલે ચિદાભાસ સાક્ષીને પ્રકાશે છે એ વાતનું તેમણે નિવારણ કરેલું છે.

અંતઃકરણની વૃત્તિ પદાર્થપરના આવરણનો ભંગ કરે તેને વૃત્તિવ્યાપ્તિ કહે છે, અને વૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસ પદાર્થને પ્રકાશે તેને ફલવ્યાપ્તિ કહેવામાં આવે છે. આત્માના જ્ઞાનમાં વૃત્તિવ્યાપ્તિનો અંગીકાર કરવામાં આવે છે, પણ ફલવ્યાપ્તિનો અંગીકાર કરવામાં આવતો નથી. ૯૦

આત્માના જ્ઞાનમાં ફલવ્યાપ્તિનો ઉપયોગ થતો નથી એમ જણાવવામાટે જડપદાર્થના જ્ઞાનમાં વૃત્તિવ્યાપ્તિનો ને ફલવ્યાપ્તિનો ઉપયોગ થાય છે એમ જણાવે છે:—

બુદ્ધિતત્સ્થચિદાભાસૌ દ્વાવપિ વ્યાપ્નુતો ઘટમ્ ।

તત્રાજ્ઞાનં ધિયા નશ્યેદાભાસેન ઘટઃ સ્ફુરેત્ ॥ ૧૧ ॥

બુદ્ધિતત્સ્થચિદાભાસૌ દ્વૌ અપિ ઘટં વ્યાપ્નુતઃ, તત્ર ધિયા અજ્ઞાનં નશ્યેત્
[ચ] આભાસેન ઘટઃ સ્ફુરેત્ ॥

બુદ્ધિ અને તેમાં રહેલા ચિદાભાસ એ બંને પણ ઘડાને અને અન્ય જડપદાર્થને વ્યાપે છે, તેમાં બુદ્ધિવડે એટલે અંતઃકરણની વૃત્તિવડે ઘડા આદિના અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, અને બુદ્ધિમાં રહેલા ચિદાભાસવડે ઘડાનું અને અન્ય જડપદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. ૬૧

બ્રહ્મના જ્ઞાનમાં તેમજ આત્માના જ્ઞાનમાં વૃત્તિવ્યાપ્તિ ઉપયોગી થાય છે, પણ વૃત્તિમાં રહેલા ચિદાભાસ ઉપયોગી થતો નથી એમ જણાવે છે:—

બ્રહ્મણ્યજ્ઞાનનાશાય વૃત્તિવ્યાપ્તિરપેક્ષિતા ।

સ્વયં સ્ફુરણરૂપત્વાન્નાભાસ ઉપયુજ્યતે ॥ ૧૨ ॥

અજ્ઞાનનાશાય વ્રત્તમ્ણિ વૃત્તિવ્યાપ્તિઃ અપેક્ષિતા, [કિંતુ] સ્વયં સ્ફુરણરૂપ-
ત્વાત્ આભાસઃ ન ઉપયુજ્યતે ॥

બ્રહ્મના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિમાટે બ્રહ્મમાં મહાવાક્યના અર્થના વિચાર-
વડે ઉત્પન્ન થનારી વૃત્તિવ્યાપ્તિની અપેક્ષા માનેલી છે, પરંતુ બ્રહ્મ પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી બ્રહ્મના જ્ઞાનમાં ચિદાભાસ ઉપયોગી થતો નથી એમ માન્ય છે. ૬૨

ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતને દર્શાવ આપીને સ્પષ્ટ કરે છે:—

ચક્ષુર્દીપાવપેક્ષ્યેતે ઘટાદેર્દર્શને' યથા ।

ન દીપદર્શને કિંતુ ચક્ષુરેકમપેક્ષ્યતે ॥ ૧૩ ॥

યથા ઘટાદેઃ દર્શને ચક્ષુર્દીપૌ અપેક્ષ્યેતે [તથા] દીપદર્શને ન, કિંતુ એક
ચક્ષુઃ અપેક્ષ્યતે ॥

જેમ અંધારામાં રહેલા પરપ્રકાશિત ઘટાદિ પદાર્થના દર્શનમાં નિર્દોષ આંખ અને દીવો આ એ પદાર્થની અગત્ય રહે છે તેમ દીવાના દર્શનમાં તે અંધારાની અપેક્ષા રહેતી નથી, પરંતુ એક નિર્દોષ આંખનીજ અપેક્ષા રહે છે.

જેમ અંધારાવાળા સ્થાનમાં પડેલા ઘડા આદિ પ્રકાશરહિત પદાર્થને દીવો હોય તો અનુબંધને નિર્દોષ નેત્રની અને દીવાની અગત્ય રહે છે, દીવાવડે

૧ અહીં કાઈ પ્રતમાં ઘટાદિદર્શને એવો પણ બેધમાં આવે છે.

ઘટાદિને ઠાંકતાર અંધકારનો નાશ થાય છે, પછી આંખ તે પદાર્થને જોઈ શકે છે; પણ જો હીવો જોવો હોય તો તે અંધારાવડે ઠંકાયેલ ન હોવાથી એકલી આંખવડેજ તે જોઈ શકાય છે, તેમ જડપદાર્થના જ્ઞાનમાં અંતઃકરણની વૃત્તિની અને ચિદાભાસની અગત્ય રહે છે, પણ બ્રહ્મ સ્વયપ્રકાશ હોવાથી તેના જ્ઞાનમાં માત્ર અંતઃકરણની વૃત્તિની અગત્ય રહે છે, વૃત્તિમાં ચિદાભાસ, છતાં પણ તેના ઉપયોગની અગત્ય રહેતી નથી. ૯૩

અંતઃકરણની વૃત્તિમાં ચિદાભાસ વિદ્યમાન છતાં પણ તે ચિદાભાસ ઘટાદિની પેઠે બ્રહ્મને પ્રકાશવા સમર્થ થતો નથી એમ જણાવે છે:—

સ્થિતોઽપ્યસૌ ચિદાભાસો બ્રહ્મણ્યેકીભવેત્પરમ્ ।

ન તુ બ્રહ્મણ્યતિશયં ફલં કુર્યાદ્ઘટાદિવત્ ॥ ૧૪ ॥

અસૌ ચિદાભાસઃ સ્થિતઃ અપિ બ્રહ્મણિ પરં એકીભવેત્, તુ ઘટાદિવત્ બ્રહ્મણિ અતિશયં ફલં ન કુર્યાત્ ॥

આ ચિદાભાસ અંતઃકરણની વૃત્તિમાં રહેલો છતાં પણ તે બ્રહ્મમાં અત્યંત એકીભાવને પામે છે, પરંતુ ઘટાદિ જડપદાર્થપ્રમાણે બ્રહ્મમાં અતિશય-રૂપ (બ્રહ્મને પ્રકાશવારૂપ) ફલ ઉત્પન્ન કરતો નથી.

મધ્યાહ્નના સૂર્યને જોવામાટે હાથમાં હીવો લઈ જીઘાડા સ્થલમાં જવામાં આવે તો તે હીવાનો પ્રકાશ વિદ્યમાન છતાં પણ સૂર્યના પ્રકાશની સાથે એકી-ભાવને પામી જાય છે, અને તે સૂર્યને પ્રકાશવાનું કામ કરતો નથી, તેમ વૃત્તિમાં ચિદાભાસ છતાં પણ તે સ્વયપ્રકાશ બ્રહ્મમાં મળી જાય છે, અને તે ઘટાદિ જડપદાર્થની પેઠે તેને પ્રકાશવાનું કામ કરી શકતો નથી. ૯૪

બ્રહ્મમાં ફલવ્યાપ્તિનો ઉપયોગ થતો નથી, પણ વૃત્તિવ્યાપ્તિનો ઉપયોગ થાય છે એમ તમે શા આધારે કહો છો એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અપ્રમેયમનાદિં ચેત્યત્ર શ્રુત્યેદમીરિતમ્ ।

મનસૈવેદમાસવ્યમિતિ ધીવ્યાપ્યતા શ્રુતા ॥ ૧૫ ॥

અપ્રમેયં ચ અનાદિં ઇતિ અત્ર શ્રુત્યા ઇદં ઈરિતમ્ [અસ્તિ, તથા] મનસા એવ ઇદં આપ્તવ્યં ઇતિ ધીવ્યાપ્યતા શ્રુતા ॥

“બ્રહ્મ પ્રમાણના અવિષયરૂપ અને અનાદિ છે” આ શ્રુતિવડે ઉપર જણાવેલી ફલવ્યાપ્તિથી બ્રહ્મનું રહિતપણું કહેલું છે, અને “વેદાંતના સંસ્કાર-વાળા સૂક્ષ્મ મનવડે આ બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય છે” એ શ્રુતિમાં બુદ્ધિની વૃત્તિનું વ્યાખ્યપણું એટલે વૃત્તિવ્યાપ્તિપણું સાંભળ્યું છે.

“નિર્ધિક્ષ્વપમનંતં ચ દેનુદૃષ્ટાંતચર્જિતમ્ । અપ્રમેયમનાદિં ચ ચક્ષ્માસ્વા મુચ્યતે

બુધઃ ॥” (નામરૂપાદિ વિકલ્પથી રહિત, દેશાદિના અંતથી રહિત, હેતુ અને દષ્ટાંતથી રહિત, પ્રમાણના અવિષયભૂત અને આદિરહિત પ્રદ્ધ છે, જેને જાણીને જ્ઞાની મોક્ષ પામે છે) આ શ્રુતિમાં અપ્રમેયશબ્દવડે પ્રદ્ધનું કલ્પવ્યાપ્તિથી રહિતપણું જણાવ્યું છે, અને “ મનસૈવેદમાત્રવ્ય ” (યોગ્યતાવાળા મનવડે આ પ્રદ્ધ જાણવાયોગ્ય છે) આ શ્રુતિમાં પવિત્ર, સ્થિર, સૂક્ષ્મ અને વેદાંતના સસ્કારવાળી બુદ્ધિવૃત્તિવડે પ્રદ્ધ જાણવાયોગ્ય છે એમ કહી પ્રદ્ધમાં વૃત્તિ-વ્યાપ્તિપણું જણાવ્યું છે. ૯૫

“ જ્ઞાત્માન્તં ચેદ્વિજાનીયાત ” (જો પુરુષ આત્માને જાણે તો) ઇત્યાદિ શ્રુતિમાંના કેટલા ભાગવડે પ્રદ્ધના અપરોક્ષજ્ઞાનનું કથન કર્યું છે તે કહે છે:—

આત્માન્તં ચેદ્વિજાનીયાદયમમ્મીતિ વાક્યતઃ ।

બ્રહ્માત્મવ્યક્તિમુલ્લિખ્ય યો વોધઃ સોઽભિધીયતે ॥ ૧૬ ॥

“ આત્માન્તં ચેદ્વિજાનીયાદયમસ્મિ ” ઇતિ વાક્યતઃ બ્રહ્માત્મવ્યક્તિ મુલ્લિખ્ય યઃ વોધઃ [જાયતે] સઃ [એનેન] અભિધીયતે ॥

“ પુરુષ જો હું આ આત્મા છું એમ ચેતાના સ્વરૂપને જાણે તો ” આ વાક્યથી સત્યજ્ઞાનાદિ લક્ષણવાળા પ્રદ્ધરૂપ આત્માને જાણીને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન ઉપર જણાવેલી શ્રુતિનાં વચનોવડે કહેલું છે. ૯૬

મહાવાક્યનો એક વાર વિચાર કરવાથી જો પ્રદ્ધનું જ્ઞાન થતું હોય તો પછી વેદાંતના શ્રવણાદિના અભ્યાસ નિર્ણયક થશે એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અસ્તુ વોધોઽપરોક્ષોઽત્ર મહાવાક્યાત્તથાપ્યસૌ ।

ન દૃઢઃ શ્રવણાદિનામાચાર્યૈઃ પુનરૈરણાત્ ॥ ૧૭ ॥

અત્ર મહાવાક્યાત્ અપરોક્ષઃ વોધઃ અસ્તુ, તથાપિ અસૌ દૃઢઃ ન [ભવતિ,] આચાર્યૈઃ શ્રવણાદિનાં પુનઃ ઈરણાત્ ॥

પ્રદ્ધથી અલિપ્ત આત્માનું મહાવાક્યના એક વારના શ્રવણથી અત્યંતજ્ઞાન ભક્તે થાઓ, પણ આ જ્ઞાન સંશયવિષયકથી રહિત દૃઢ થતું નથી, માટે વ્યાસ-ભગવાન્ આદિ આચાર્યોએ વેદાંતના શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનનું દૃઢ બોધ યતાંમુધી વારંવાર અનુદાન કરવાનું કહેલું છે. ૯૭

આચાર્યભગવાને પણ નીચેના વચનથી એવું વિધાન કરેલું છે, એમ અચકાર જણાવે છે:—

અહં વ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થવોધો યાવદ્દૃઢીભવેત્ ।

શમાદિસહિતસ્તાવદભ્યસેચ્છ્રવણાદિકમ્ ॥ ૯૮ ॥

“ અહં વ્રહ્મ ” ઇતિ વાક્યાર્થવોધઃ યાવત્ દૃઢીભવેત્ તાવત્ શમાદિસહિતઃ

[સન] શ્રવણાદિકં અભ્યસેત્ ॥

“ હુ પ્રહ્મ હુ ” આવો મહાવાક્યના અર્થનો બોધ જ્યાંસુધી સંશય-વિપર્યયરહિત દૃઢ થાય ત્યાંસુધી શમદ્વાદિ સાધનોસહિત સુમુહુ શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનનો અભ્યાસ કરે. ૯૮

ઉપનિષદના વચનરૂપ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અદૃઢ કયા કારણથી હોય છે તે જણાવે છે:—

વાદં સંતિ હૃદાદર્શ્યસ્ય હેતવઃ શ્રુત્યનેકતા ।

અસંભાવ્યત્વમર્થસ્ય વિપરીતા ચ ભાવના ॥ ૯૯ ॥

હિ શ્રુત્યનેકતા અર્થસ્ય અસંભાવ્યત્વં ચ વિપરીતા ભાવના [ઇતિ] અદાદર્શ્યસ્ય હેતવઃ વાદં સન્તિ ॥

જિજ્ઞાસુને પ્રહ્મનું જ્ઞાન અદૃઢ થાય છે તેનું કારણ શ્રુતિનું અનેકપણું, જીવના ને ઈશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપભૂત અખંડ એકરસ પ્રહ્મરૂપ અલૌકિક અર્થનું પ્રતીત થતું અસંભાવ્યપણું અને હું હેહાદિ છું, ને આ જગત્ સત્ય છે, આ વિપરીતભાવના આવા પ્રહ્મજ્ઞાનના અદૃઢપણાના અનેક હેતુઓ અવશ્ય છે, તેથી અંતરાત્માથી અભિન્ન પ્રહ્મનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર કરવામાટે જિજ્ઞાસુએ વેદાંતશ્રવણાદિનું વારંવાર આવર્તન કરવું જોઈએ. ૯૯

પ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અદૃઢ રહેવાનાં ત્રણ કારણો ઉપરના સ્લોકમાં જણાવ્યાં તેમાંથી શ્રુતિના અનેકપણારૂપ પ્રથમ કારણની નિવૃત્તિ કરવામાટે જિજ્ઞાસુએ નિરતર વેદાંતનું શ્રવણ કરવું જોઈએ એમ કહે છે:—

શાસ્ત્રાભેદાત્કામભેદાચ્છ્રુતં કર્માન્યથાઽન્યથા ।

एवमत्रापि मा शंकीत्यतः श्रवणमाचरेत् ॥ ૧૦૦ ॥

શાસ્ત્રાભેદાત્ [ચ] કામભેદાત્ કર્મ અન્યથા અન્યથા શ્રુતં, એવં અત્ર અપિ [ઇતિ] મા શંકિ ઇતિ અતઃ [અસૌ] શ્રવણં આચરેત્ ॥

વેદની શાખાઓના બેદથી અને કામનાના બેદથી કર્મો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં શ્રુતિમાં સાંભળ્યા છે, એવી રીતે ઉપનિષદોમાં પ્રતિપાદન કરેલું પ્રહ્મતત્ત્વ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોયે એવી શંકા ન રહે એટલામાટે જિજ્ઞાસુ વેદાંતનું શ્રવણ પુનઃ પુનઃ આદરપૂર્વક દૃઢબોધ થતાંસુધી કરે.

વેદના કર્મકાંડભાગમાં શાખાના ભેદવટે કરવાયોગ્ય કર્મનો ભેદ કહેલો છે, જેમકે ઋગ્વેદીએ હોતાનું કામ કરવું, યજુર્વેદીએ અધ્વર્યુનું કામ કરવું, અને સામવેદીએ ઉદ્ગાતાનું કામ કરવું. કામનાના ભેદથી પણ વેદમાં કર્મનો ભેદ જોવામાં આવે છે, જેમકે વરસાદની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોએ કારીરિયાગ કરવો, પશુની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે ચિત્રેષ્ટિ કરવી ઇત્યાદિ. વેદના કર્મકાંડરૂપ ભાગપ્રમાણે ઉપનિષદોમાં પણ પ્રતિપાદન કરવાયોગ્ય પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું કહ્યું હશે આવી શંકા જો સુસુક્ષ્મના મનમાં થાય તો તેણે પોતાની શંકાની નિવૃત્તિ કરવામાટે ઉપનિષદોનું આદરપૂર્વક પાંદ્યાર શ્રવણ કરવું જોઈએ. ૧૦૦

નીચેના શ્લોકમાં વેદાંતશ્રવણનું સ્વરૂપ કહે છે:—

વેદાંતાનામશેપાણામાદિમધ્યાવસાનતઃ ।

બ્રહ્માત્મન્યેવ તાત્પર્યમિતિ ધીઃ શ્રવણં ભવેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

અશેપાણાં વેદાંતાનાં આદિમધ્યાવસાનતઃ બ્રહ્માત્મનિ એવ તાત્પર્યં ઇતિ ધીઃ શ્રવણં ભવેત્ ॥

સર્વ ઉપનિષદોનો આદિ, મધ્ય અને અંતથી (ઉપક્રમ-ઉપસંહારની એકતા, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ ને ઉપપત્તિથી) વિચાર કરતાં પ્રશ્નરૂપ અંતશાત્મામાંજ તેઓનું તાત્પર્ય છે આવો નિશ્ચય થવો તે વેદાંતનું શ્રવણ છે. ૧૦૧

વેદાંતદર્શનના પહેલા અધ્યાયનું શ્રવણ કરવાથી ઉપર જણાવેલો નિશ્ચય થાય છે ઇત્યાદિ કહે છે:—

સમન્વયાધ્યાય એતત્સૂક્તં ધીસ્વાસ્થ્યકારિભિઃ ।

તર્કઃ સંભાવનાર્થસ્ય દ્વિતીયાધ્યાયે રિતા ॥ ૧૦૨ ॥

એતત્ સમન્વયાધ્યાયે સૂક્તં [અસ્તિ,] દ્વિતીયાધ્યાયે ધીસ્વાસ્થ્યકારિભિઃ તર્કઃ અર્થસ્ય સંભાવના રિતા ॥

વેદાંતદર્શનના સમન્વયાધ્યાયનામના પહેલા અધ્યાયમાં આ કૃતિઓનું પ્રશ્નમાં તાત્પર્ય ઉત્તમપ્રકારે કહેલું છે, અને વેદાંતદર્શનના અવિશેષાધ્યાયનામના બીજા અધ્યાયમાં ખુદિને સ્વસ્થ કરનારા તર્કોવટે વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા પ્રશ્નના અને આત્માના એકપણારૂપ અર્થની સંભાવના જણાવી છે, તથા અસંભાવનાની સર્વ પ્રકારે નિવૃત્તિ કરી છે. ૧૦૨

નીચેના છે શ્લોકોવડે વિપરીતભાવનાનું સ્વરૂપ અને તેની નિવૃત્તિનું સાધન કહે છે:—

વહુજન્મદૃઢાભ્યાસાદેહાદિજ્વાત્મધીઃ ક્ષણાત્ ।

પુનઃ પુનરુદેત્યેવં જગત્સત્યત્વધીરપિ ॥ ૧૦૩ ॥

વિપરીતા ભાવનેયમૈકાગ્ર્યાત્સા નિવર્તતે ।

તત્ત્વોપદેશાત્પ્રાગેવ ભવત્યેતદુપાસનાત્ ॥ ૧૦૪ ॥

વહુજન્મદૃઢાભ્યાસાત્ દેહાદિજ્વા આત્મધીઃ ક્ષણાત્ પુનઃ પુનઃ ઉદેતિ, એવં જગત્-સત્યત્વધીઃ અપિ [પુનઃ પુનઃ ઉદેતિ] इयं વિપરીતા ભાવના, સા એકાગ્ર્યાત્ નિવર્તતે, એતત્ તત્ત્વોપદેશાત્ પ્રાક્ એવ ઉપાસનાત્ ભવતિ ॥

અસખ્ય જન્મોના દૃઢાભ્યાસથી કોઈના ઉપદેશવિનાજ દેહ, ઇન્દ્રિય ને અંતઃકરણાદિમાં ક્ષણવારમાં વારવાર મનુષ્યને આત્માનો નિશ્ચય ઉત્પન્ન થાય છે, એવી રીતે જગતમાં સત્યપણુનો નિશ્ચય પણ કોઈના ઉપદેશવિના તેના મનમાં વારવાર ઉદય પામે છે, આ વિપરીતભાવના કહેવાય છે. તે વિપરીત-ભાવના પ્રજ્ઞામાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાથી નિવૃત્ત થાય છે. ચિત્તનું આ એકાગ્રપણું પ્રજ્ઞાતત્ત્વના ઉપદેશની પૂર્વજ સગુણપ્રજ્ઞામાં ચિત્તને સ્થિર કરવા-રૂપ ઉપાસનાથી થાય છે. ૧૦૩-૧૦૪

ઉપર જણાવેલા કારણથી ઉપનિષદોમાં ને વેદાંતદર્શનના ત્રીજા અધ્યાયમાં સગુણપ્રજ્ઞાની ઉપાસનાઓ વર્ણવેલી છે એમ કહી છે:—

उपास्तयोऽस्त एवात्र ब्रह्मशास्त्रेऽपि चिंतिताः ।

प्रागनभ्यासिनः पश्चाद्ब्रह्माभ्यासेन तद्भवेत् ॥ ૧૦૫ ॥

અતઃ એવ અત્ર બ્રહ્મશાસ્ત્રે અપિ ઉપાસ્તયાઃ ચિંતિતાઃ, પ્રાક્ અનભ્યાસિનઃ પશ્ચાત્ બ્રહ્માભ્યાસેન તત્ ભવેત્ ॥

સગુણપ્રજ્ઞાની ઉપાસનાથી ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે, આ કારણથીજ આ વેદાંતશાસ્ત્રમાં પણ સગુણપ્રજ્ઞાની અનેક ઉપાસનાઓનો વિચાર કરેલો છે. જેમણે વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણની પૂર્વ પૂર્વજન્મમાં કે આ જન્મમાં સગુણપ્રજ્ઞાની ઉપાસનાનો અભ્યાસ કરેલો હોતો નથી તેમને પ્રજ્ઞાતત્ત્વોપદેશ થયા પછી પ્રજ્ઞાભ્યાસવડે (વારંવાર પ્રજ્ઞાકારવૃત્તિ કરવાવડે) ચિત્તનું એકાગ્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૫

હવે પ્રજ્ઞાભ્યાસનું સ્વરૂપ કહી છે:—

तच्चिंतनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ ૧૦૬ ॥

તર્જિતનં, તત્કર્મનં, અન્યોન્ય તત્પવોધનમ્ ચ એવદેકપરત્વં બુધાઃ બ્રહ્માભ્યાસં વિદુઃ ॥

સદ્ગુરુના મુખથી સાંભળેલા પ્રદાન સ્વરૂપનું પવિત્ર ને એકાંતસ્થાનમાં બેસીને ધ્યાન કરવું, જિજ્ઞાસુ શ્રોતાઓની આગળ તેનું (પ્રદાનસ્વરૂપનું) કથન એટલે પ્રવચન કરવું, અને પ્રદક્ષિણામાં લગભગ સમાનસ્થિતિવાળા મોક્ષ-સાધકો મળે ત્યારે મોક્ષની દૃઢતામાટે પરસ્પર પ્રદક્ષિણા ઉપદેશ કરવો, એવી રીતે સર્વદા દેવલ એક પ્રદક્ષિણા પરાયણ થઈ રહેવું તેને વિદાનો (પ્રદા-વેતાઓ) પ્રદક્ષિણાસ જાણે છે. ૧૦૬

એક પ્રદક્ષિણા પરાયણ દેવી રીતે થવું તેને સ્પષ્ટ કરવામાટે નીચેની શ્રુતિ ઉદાહરણરૂપે મૂકે છે:—

તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વીત બ્રાહ્મણઃ ।

નાનુધ્યાયાદ્દહૂઞ્છલ્લદાન્વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ॥ ૧૦૭ ॥

ધીરઃ બ્રાહ્મણઃ તં એવં વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વીત, વહુન શંકાન ન અનુધ્યાયાત્, હિ તદ્ વાચઃ વિગ્લાપનમ્ ॥

પોતાની પુલ્કિત શબ્દાદિ વિષયોથી રક્ષણ કરનાર મુમુક્ષુ તે પ્રદક્ષિણા પરાયણરીતે જાણીને અથવા અદક અપરોક્ષરીતે જાણીને પોતાના ચિત્તને પ્રદક્ષિણા એકાગ્ર કરે, અર્થાત્ આત્માકાર થતી વૃત્તિઓને રોકીને પ્રદક્ષિણા-વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ચલાવે. ઘણા શબ્દોને બોલે નહિ, અને ઘણા શબ્દોનું ધ્યાન ન કરે, કેમકે બહુ શબ્દોનું ધ્યાન કરવાથી મનને કલેશ થાય છે, અને ઘણા શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરવાથી વાણીને શ્રમ લાગે છે. ૧૦૭

ચિત્તના એકાગ્રપણાને પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ કહીને હવે ચિત્તના એકાગ્રપણાને પ્રતિપાદન કરનારી ભગવદ્ગીતારૂપ સ્મૃતિનું વચન નીચે આપે છે:—

અનન્યાશ્ચિંતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

અનન્યાઃ ચિંતયંતઃ યે જનાઃ માં પર્યુપાસતે, તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં અહં વહામિ ॥

મારામાં (પરમાત્મામાં) અનન્યભાવ રાખીને મારું ચિંતન કરતા છતાં જે મનુષ્યો મારી ઉત્તમપ્રકારની ઉપાસના કરે છે, તે નિત્ય મારામાં સર્વ-પ્રકારે જોડાયેલા મનુષ્યોના યોગને અને હેમને હું નહાવું છું.

ભક્તને અન્નવસ્ત્રાદિ ઉપયોગી પદાર્થોની અને પરમાર્થનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ

કરવી તે યોગ કહેવાય છે, અને તેમને પ્રાપ્ત થયેલાં અન્નવસ્ત્રાદિનું ને પરમાર્થના સાધનોનું રક્ષણ કરવું તે ક્ષેમ કહેવાય છે. પરમાત્મધ્યાનપ્રસાયણું પરમાત્માના અનન્યભક્તાના યોગનું અને ક્ષેમનું પરમાત્મા વહન કરે છે એમ આ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે. ૧૦૮

ઉપર જણાવેલી શ્રુતિના અને સ્મૃતિના તાત્પર્યને કહે છે:—

૧૧. **इति श्रुतिस्मृती नित्यमात्मन्येकाग्रतां धियः ।**

विधत्ते विपरीताया भावनायाः क्षयाय हि ॥ ૧૦૯ ॥

૧૧. **इति श्रुतिस्मृती विपरीतायाः भावनायाः क्षयाय हि आत्मनि नित्यं धियः एकाग्रतां विधत्ते ॥**

ઉપર જણાવેલી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ અમુકનું અત કરણના કહેલી વિપરીત-ભાવનાની નિવૃત્તિભાટેજ અતરાત્મામાં નિરતર બુદ્ધિના એકાગ્રપણાનું વિધાન કરે છે. ૧૦૯

૧૨. **स्थूलेदेहादि आत्मा છે, અને 'જગત્' સત્ય છે, આવા નિશ્ચયને વિપરીત-ભાવના કહેવાનું કારણ કહે છે —**

यद्यथा वर्तते तस्य तत्त्वं हित्वाऽन्यथात्वधीः ।

विपरीता भावना स्यात्पित्रादावरिधीर्यथा ॥ ૧૧૦ ॥

यत् यथा वर्तते तस्य तत्त्वं हित्वा अन्यथात्वधीः विपरीता भावना स्यात्, यथा पित्रादौ अरिधीः ॥

જે વસ્તુ જેવી રીતની હોય છે તે વસ્તુના તેવા સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને તેમાં ખીજપણાનો નિશ્ચય કરવો તે વિપરીતભાવના કહેવાય છે. જેવી રીતે પિતા ને માતા ઇત્યાદિ હિતેચ્છુમાં શત્રુની બુદ્ધિ કરવી તે વિપરીતભાવના કહેવાય છે તેવી રીતે દેહાદિમાં આત્માની ને જગત્માં સત્યપણાની બુદ્ધિ કરવી તે પણ વિપરીતભાવના કહેવાય છે

હીપમાં રૂપાનો, દોસ્તીમાં સ્પર્શનો ને કુઠામાં છુટારાનો નિશ્ચય કરવો તે વિપરીતભાવના કહેવાય છે, કેમકે તેમાં એક પ્રકારની વસ્તુમાં ખીજ પ્રકારની વસ્તુનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે પિતા ને માતા ઇત્યાદિ હિત કરનાર સગાઓમાં શત્રુનો નિશ્ચય કરવો એ પણ વિપરીતભાવના કહેવાય છે ૧૧૦

વિપરીતભાવનાનું ઉપર જણાવેલું લક્ષણ આત્મામાં લાગુ કરી ખતાવે છે —

आत्मा देहादिभिन्नोऽयं मिथ्या चेदं जगत् तयोः ।

देहाद्यात्मत्वसत्यत्वधीर्विपर्ययभावना ॥ ૧૧૧ ॥

અયં આત્મા.દેહાદિમિત્રઃ, ચ इदं जगत् मिथ्या, तयोः देहाद्यात्मत्वसत्यत्वधीः
विपर्ययभावना ॥

આ આત્મા શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણ આદિથી પૃથક્ છે, અને આ જગત્ મિથ્યા છે, આવી વાસ્તવિક સ્થિતિ છતાં પણ દેહ, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણ આદિમાં આત્મપણાનો નિશ્ચય કરવો, અને જગત્માં સત્યપણાનો નિશ્ચય કરવો આ વિપરીતભાવના છે. ૧૧૧

એ વિપરીતભાવનાને દૂર કરવામાટે સુસુક્ષ્મ આત્માનું દેહાદિથી પૃથક્પણું અને જગતનું મિથ્યાપણું નિરતર ચિંતવવું જોઈએ એમ કહે છે:—

तत्त्वभावनया नश्येत्साऽतो देहातिरिक्ताताम् ।

आत्मनो भावयेत्तद्वन्मिथ्यात्वं जगतोऽनिशम् ॥ ११२ ॥

સા તત્ત્વભાવનયા નશ્યેત્, અતઃ આત્મનઃ દેહાતિરિક્તતાં તદ્વત્ જગતઃ મિથ્યાત્વં અનિશં ભાવયેત્ ॥

દેહાદિમાં રહેલો આત્માનો નિશ્ચય અને જગત્માં રહેલો સત્યપણાનો નિશ્ચય એ 'ફ' વિપરીતભાવના તેમના ચતુર્થસ્વરૂપના ચિંતનવડે નાશ પામે છે, આ કારણથી સુસુક્ષ્મ આત્માનું દેહાદિથી પૃથક્પણું અને તેવી રીતે જગતનું મિથ્યાપણું નિરતર ચિંતવવું. ૧૧૨

એમ જપાદિકમાં અસુક નિયમોના પાલનની અપેક્ષા છે તેમ પ્રજ્ઞાભાવનામાં કોઈ પ્રકારના નિયમનાં પાલનની અપેક્ષા છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન વાદી પૂછે છે:—

किं मंत्रजपवन्मूर्तिध्यानवद्वाऽऽत्मभेदधीः ।

जगन्मिथ्यात्वधीश्चात्र व्यावर्त्या स्यादुतान्यथा ॥ ११३ ॥

અત્ર આત્મભેદધીઃ ચ જગન્મિથ્યાત્વધીઃ મંત્રજપવત્ કિં વા મૂર્તિધ્યાનવત્ વ્યાવર્ત્યા સ્યાત્ ઉત અન્યથા ? ॥

અહીં કહેલી દેહાદિકથી આત્માના લિન્નપણાની ભાવના અને જગતના મિથ્યાપણાની ભાવના મત્રના જપની જેઠે અથવા દેવની મૂર્તિના ધ્યાનની જેઠે નિયમપૂર્વક કરવી જોઈએ, અથવા લૌકિકવ્યવહારની જેઠે તેનાથી બીજે પ્રકારે એટલે નિયમવિના કરવી જોઈએ ? ૧૧૩

ઉપર જણાવેલી બંને પ્રકારની ભાવનાનું ફલ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તે ભાવના કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારના નિયમપાલનની અપેક્ષા નથી એમ જણાવે છે:—

अन्यथेति विजानीहि दृष्टार्थत्वेन-मुक्तिवत् ।

वुमुक्षुर्जपवद्भुक्ते न कश्चिन्नियतः ववचित् ॥ ११४ ॥

શુક્તિવત્ દૃષ્ટાર્થત્વેન અન્યથા ઇતિ વિજાનીરિ, કશ્ચિત્ વુશુહુઃ જપવત્ નિયતઃ
[સન્] ક્વચિત્ ન શુંકે ॥

લોજનની પેઠે ઉપર જણાવેલી ભાવનાના પ્રત્યક્ષફલપણાવડે તે ભાવના
કોઈ પણ પ્રકારના નિયમવિના કરવી એમ બહો. કોઈ ભૂખ્યો માણસ જપની
પેઠે કોઈ પણ પ્રકારના નિયમવાળો થઈને કદીપણ લોજન કરતો નથી, પણ
હુધાની નિવૃત્તિ થાય તેવી રીતે ઇચ્છાપ્રમાણે લોજન કરે છે.

લોજન કરતી વેલા શાસ્ત્રમાં અમુકદિશાભણી શુભ રાખીને બેસવાનું
કહ્યું છે, તથા પૂર્વાચમન ને ઉત્તરાચમન મન્નપૂર્વક લેવાનું કહ્યું છે, તે પુણ્ય-
સપાદન કરવામાટે કહ્યું છે, હુધાની નિવૃત્તિ કરવામાટે કહ્યું નથી. જેમ
કદ્દલવાળા લોજનરૂપ કર્મમાં કોઈ પણ પ્રકારના નિયમપાલનની અપેક્ષા
નથી તેમ આત્મા દેહાદિકથી ભિન્ન છે એવી ભાવના કરવામાં અને જગતના
ઝિંદગીપણાની ભાવના કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારના નિયમપાલનની અપેક્ષા
નથી, કેમકે તે ભાવનાનું ફલ-શાસ્ત્રોક્ત પ્રયત્ન કરનારને પ્રત્યક્ષ થનારું છે. ૧૧૪.

એ વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

અશ્નાતિ વા ન વાશ્નાતિ શુંકે વા સ્વેચ્છયાઽન્યથા ।

યેન કેન પ્રકારેણ હુધામપનિનીપતિ ॥ ૧૧૫ ॥

અશ્નાતિ વા ન વા અશ્નાતિ, વા અન્યથા સ્વેચ્છયા શુંકે, [एवं] યેન કેન
પ્રકારેણ હુધા અપનિનીપતિ ॥

ભૂખ્યો માણસ જે પોતાની પાસે અન્ન હોય તો તે ખાય છે, જે પોતાની
પાસે અન્ન ન હોય વા તે ખીજેથી ન મળી શકે તો ખીબા 'કામમા' રોકાઈ
તે ખાતો નથી, અથવા જે પોતાની પાસે અન્ન હોય વા કોઈની પાસેથી મળે
તો તે બેસીને, બેસા રહીને, અથવા ચાલતા ચાલતાં પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે
લોજન કરે છે. એવી રીતે કોઈ પણ પ્રકારે તે ભૂખ્યો માણસ પોતાની ભૂખને
ફર કરવાની ઇચ્છા કરે છે.

જેમ હુધાની નિવૃત્તિમાં લોજનની અપેક્ષા છે તેમ અરાન આદિની
નિવૃત્તિમાં ઉપર જણાવેલી ભાવનાની અપેક્ષા છે. બનેમાં કોઈ પણ પ્રકારના
નિયમની અપેક્ષા નથી ૧૧૫

જપાદિકમાં તો નિયમની અપેક્ષા છે એમ જણાવે છે:—

નિયમેન જપં કુર્યાદકૃતૌ પ્રત્યવાયત્ ।

અન્યથાકરણેઽનર્થઃ સ્વરવર્ણવિપર્યયાત્ ॥ ૧૧૬ ॥

નિયમેન જપં કુર્યાત્, અકૃતૌ પ્રત્યવાયતઃ, અન્યયાકરણે સ્વરવર્ણવિપર્યયાત્
અનર્થઃ ॥

દિગ્ધે શાસ્ત્રોક્ત નિયમપ્રમાણે જપ કરવો, કેમકે નિયમપૂર્વક જપ ન
કરવાથી દિગ્ધને દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. શાસ્ત્રે કહેલા નિયમથી બીજી રીતે
જપ કરવામાં સ્વર અને અક્ષરના ઊલટાપણાથી કર્તાને દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઇંદ્રને મારવામાટે વિશ્વરૂપના શવમાંથી એક પુરુષ ઉત્પન્ન કરવામાટે
મંત્રજપમાં ત્વષ્ટાએ સ્વરની ભૂલ કરી તેથી તેમણે વિશ્વરૂપના શવમાંથી ઉપજાવેલા
વૃત્રાસુરનો નાશ થયો, અને એક ગ્રાહણે સપ્તશતીના પાઠમાં અક્ષરનો દોષ
કર્યો તેથી તેની સ્ત્રીઓ મરવા લાગી. એવી રીતે મંત્રજપમાં નિયમને અનુસરીને
વર્તવાથી ઇન્દિયતનો લાભ થાય છે, અન્યથા પ્રત્યવાય વા અનર્થની પ્રાપ્તિ
થાય છે. ૧૧૬

ભૂખની પેઠે વિપરીતભાવના પણ પ્રત્યક્ષ પીડા કરનારી હોવાથી કોઈ પણ
પ્રકારે તેને નિવૃત્ત કરવી જોઈએ એમ કહે છે:-

ક્ષુધેવ દૃષ્ટવાધાકૃદ્વિપરીતા ચ માવના ।

જેયા કેનાધ્યુપાયેન નાસ્ત્યત્રાનુષ્ટિતેઃ ક્રમઃ ॥ ૧૧૭ ॥

ચ વિપરીતા માવના ક્ષુધા ઇવ દૃષ્ટવાધાકૃત્ [અસ્તિ, અતઃ સા] કેન અપિ
ઉપાયેન જેયા, અત્ર અનુષ્ટિતેઃ ક્રમઃ ન અસ્તિ ॥

આગળ જણાવેલી વિપરીતભાવના ભૂખની પેઠે મનુષ્યને અત્યક્ષ પીડા
કરનારી છે, આ કારણથી તે વિપરીતભાવના કોઈ પણ શાસ્ત્રોક્ત સાધનવડે
જિતવાયોઅ છે. આમાં (આ વિપરીતભાવનાને દૂર કરવાના સાધનમાં)
અનુધાનનો ક્રમ નથી, અર્થાત્ અમુક નિયમે આ વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિના
સાધનનું-નિદિધ્યાસનનું-અનુધાન કરવું જોઈએ એવો આગ્રહ નથી. ૧૧૭

વિપરીતભાવનાને દૂર કરવાનો ઉપાય કહે છે:-

ઉપાયઃ પૂર્વમેવોક્તસ્તર્ચિતાકથનાદિકઃ ।

एतदेकपरत्वेऽपि निर्वधो ध्यानवन्न हि ॥ ११८ ॥

તર્ચિતાકથનાદિકઃ ઉપાયઃ પૂર્વ એવ ઉક્તઃ, એતદેકપરત્વે અપિ ધ્યાનવત્
નિર્વધઃ ન હિ ॥

એકાંતસ્થલમાં તે પ્રદ્ધનો વિચાર કરવો, અને તે પ્રદ્ધનું જિજ્ઞાસુની
આગળ નિરૂપણ કરવું ઇત્યાદિ વિપરીતભાવનાનો જ્ય કરવાના સાધન પૂર્વ-
જ (આ પ્રકરણના ૧૦૬૬ શ્લોકમાજ) કહેલા છે. પ્રદ્ધાકથાઓમાં એક પ્રદ્ધને-

હે શુભશુભયુક્તો શમચંદ્રભા ! મોટા સાગરને પી જવાના કરતાં પણ, સુમેરુપર્વતને મૂલમાંથી ઊપાંથી લેવાના કરતાં પણ, અને અગ્નિના ભક્ષણના કરતાં પણ મનને નિગ્રહ કરવો એ અત્યંત કઠણ છે. ૧૨૧

હવે ધ્યાનના કરતાં પ્રજ્ઞાબ્યાસનું વિવશણપાત્રું કહે છે:—

કથનાદૌ ન નિર્વેષઃ શંખલાવદ્દેહવત્ ।

કિંત્વનંતેતિહાસાયૈર્વિનોદો નાટ્યવદ્વિયઃ ॥ ૧૨૨ ॥

શંખલાવદ્દેહવત્ કથનાદૌ નિર્વેષઃ ન, કિંતુ નાટ્યવત્ વિયઃ અનંતેતિહાસાયૈર્વિનોદઃ ॥

પ્રેક્ષીથી પંથન પામેલાં શરીરની પેઠે પ્રજ્ઞાનું અન્યની આગળ કથન આદિ કરવામાં પ્રજ્ઞાબ્યાસી અનુધ્યના મનને પંથન થતું નથી, પરંતુ નાટક જેવાની પેઠે પ્રજ્ઞાબ્યાસ કરનારની બુદ્ધિને અનેક પ્રાચીન કથાઓ, લોકિક વાંતો, યુક્તિઓ અને દષ્ટાંતોવડે એક પ્રકારનો આનંદ થાય છે. ૧૨૨

પ્રાચીન કથાઓ ઇત્યાદિકના કથનવડે પ્રજ્ઞાબ્યાસીના અંતઃકરણને એક પ્રજ્ઞાપરાયણ કરવામાં અડચણ થાય છે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ચિદેવાત્મા જગન્મિથ્યેત્યત્ર પર્યવસાનતઃ ।

નિદિધ્યાસનવિક્ષેપો નેતિહાસાદિભિર્ભવેત્ ॥ ૧૨૩ ॥

ચિત્ત एव आत्मा, जगत् मिथ्या इति अत्र पर्यवसानतः इतिहासादिभिः नि-
दिध्यासनविक्षेपः न भवेत् ॥

ચેતનજ આત્મા છે, અને પ્રતીત થતું આ જગત્ મિથ્યા છે, એવી રીતના ચિદ્વાંતમાં અહીં પ્રાચીનકથાઓ આદિના કથનમાં સમાગ્નિ થવાથી પ્રાચીનકથાઓના કથનાદિવડે પ્રજ્ઞાબ્યાસીના પ્રજ્ઞાપરાયણ થવારૂપ નિદિધ્યાસનમાં વિક્ષેપ થતો નથી. ૧૨૩

પ્રાચીનકથાઓ આદિના કથનવડે જો નિદિધ્યાસનમાં વિક્ષેપ થતો નથી, તો એક ને વેપાર આદિવડે પણ નિદિધ્યાસનમાં વિક્ષેપ થવો ન જોઈએ એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કૃપિવાણિજ્યસેવાદૌ કાવ્યતર્કાદિકેષુ ચ ।

વિક્ષિપ્યતે પ્રવૃત્યા ધીસ્તૈસ્તત્ત્વસ્મૃત્યસંભવાત્ ॥ ૧૨૪ ॥

कृपिवाणिज्यसेवादौ च काव्यतर्कादिकेषु प्रवृत्त्या धीः विक्षिप्यते, तैः
तत्त्वस्मृत्यसंभवात् ॥

ખેડ, વેપાર અને સેવા આદિ વ્યાવહારિક ધર્મોઓમાં અને કાવ્ય તથા તર્કશાસ્ત્ર આદિના અધ્યયનમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી ખેડ આદિ કરનારની અને કાવ્યાદિ લાઘુનારની બુદ્ધિ વિક્ષેપ પામે છે, કેમકે તેથી પ્રવૃત્તિઓવડે જગત્માં સત્યપણાનું જ્ઞાન થઈ પ્રહારસ્વરૂપના સ્મરણનો અસંભવ થાય છે, પણ પૂર્વોક્ત નિદિધ્યાસનમાં તેમ થતું નથી. ૧૨૪

જેમ ખેડ આદિ ધર્મો કરવામાં અને કાવ્યાદિ લાઘુવામાં પ્રહારસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે તેમ લોજનાદિ કરવામાં પણ પ્રહારસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવાનો સંભવ છે, તેથી ખેડ આદિકની પેઠે લોજનાદિકનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ એવી શકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

અનુસંદધતૈવાત્ર ભોજનાદૌ પ્રવર્તિતુમ્ ।

.. શક્યતેऽત્યંતવિક્ષેપાભાવાદાશુ પુનઃ સ્મૃતેઃ ॥ ૧૨૫ ॥

અનુસંદધતા એવ અત્ર ભોજનાદૌ પ્રવર્તિતું શક્યતે, [ક્રુતઃ?] પુનઃ આશુ સ્મૃતેઃ, અત્યંતવિક્ષેપાભાવાત્ ॥

પ્રહનું અનુસંધાન કરનાર પ્રહારક્યાસી પુરુષવડેજ અહીં પ્રહાનુસંધાન કરતાં છતાં પણ લોજનાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકાય છે, કેમકે લોજનપછી શીઘ્ર પ્રહનું સ્મરણ કરી શકાય છે, અને આ લોજનાદિમાં અત્યંત વિક્ષેપનો અભાવ પણ છે. આમ હોવાથી ખેડ આદિની અને કાવ્યાદિના અધ્યયનની પેઠે લોજનનો અને જલપાનાદિનો ત્યાગ કરવાની પ્રહારક્યાસીને આવશ્યકતા રહેતી નથી. ૧૨૫

લોજનાદિવેલા વિક્ષેપનો અભાવ ભલે હોય, પણ તે વેલા 'પ્રહારસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવાથી નિદિધ્યાસનનો પરિપાક કરી શકાશે નહિ એમ શકા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરે છે:—

તત્ત્વવિસ્મૃતિમાત્રાન્નાનર્થઃ કિંતુ વિપર્યયાત્ ।

વિપર્યેતું ન કાલોઽસ્તિ ક્ષતિતિ સ્મરતઃ ક્વચિત્ ॥ ૧૨૬ ॥

તત્ત્વવિસ્મૃતિમાત્રાત્ અનર્થઃ ન, કિંતુ વિપર્યયાત્ [અનર્થઃ,] ક્ષતિતિ સ્મરતઃ વિપર્યેતું ક્વચિત્ કાલઃ ન અસ્તિ ॥

માત્ર પ્રહારસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવાથી નિદિધ્યાસનના વિધોત્ક્રેપ હાનિ થતી નથી, પરંતુ દેહાદિ આત્મા છે, અને જગત્ સત્ય છે; આવી ત્ષાંતિથી નિદિધ્યાસનને હાનિ પહોંચે છે. લોજનાદિની પછી તુરંતજ પ્રહનું સ્મરણ થવાથી ઉપર જણાવેલી વિપરીતભાવના કરવાને મુમુક્ષુને ઘોટા પણ સમય રહેતો નથી. ૧૨૬

ને લોજનાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી પ્રહાનું વિસ્મરણ થતું નથી, અને વિપરીતભાવના પણ થતી નથી, તો પછી આ નિયમ કાવ્યાદિ-લઘુવામાં શામાટે લાગુ કરવો નહિ એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

તત્ત્વસ્મૃતેરવસરો નાસ્ત્યન્યાભ્યાસશાલિનઃ ।

પ્રત્યુતાભ્યાસઘાતિત્વાદ્લાત્તત્ત્વમુપેક્ષ્યતે ॥ ૧૨૭ ॥

અન્યાભ્યાસશાલિનઃ તત્ત્વસ્મૃતેઃ અવમરઃ ન અસ્તિ, પ્રત્યુત અભ્યાસઘાતિત્વાત્ ચલાત્ તત્ત્વં ઉપેક્ષ્યતે ॥

કાવ્યનો અને તર્કાદિ અન્ય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરનારા પુરુષોને પ્રહાસ્વરૂપનું સ્મરણ કરવાનો અવકાશજ મળતો નથી, અને તે કાવ્યતર્કાદિનો અભ્યાસ જિલટો પ્રહાભ્યાસના ઘાતકપણાથી બહારકારે. પ્રહાતત્ત્વની ઉપેક્ષા કરાવે છે, અર્થાત્ તર્કાદિ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતી વેલા ને પ્રહાનું સ્મરણ થાય તો તે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પ્રહાના સ્મરણને ભૂલાવી દે છે. ૧૨૭ .

પ્રહાસ્વરૂપના ચિંતનનો વિશેષો વાણીનો સર્વ વ્યવહાર ત્યજવાયોગ્ય છે. એમ શ્રુતિનું પ્રમાણ આપીને કહે છે:-

તમેવૈકં વિજાનીયં હ્યન્યા વાચો વિમુંચય ।

इति श्रुतं तथाऽन्यत्र वाचो विग्लापनं, त्विति ॥ ૧૨૮ ॥

તં એવં એકં વિજાનીયં, હિ અન્યાઃ વાચઃ વિમુંચયં ઇતિ, તથા અન્યત્ર તુ વાચઃ વિગ્લાપનં ઇતિ શ્રુતમ્ ॥

તેજ એક અતરાત્માથી અભિન્ન પ્રહાને બળ, અને અન્ય વાણીઓનો પરિત્યાગ કર એવી રીતે; અને તેજ પ્રમાણે બીજી શ્રુતિમાં પણ પ્રહાથી અભિન્ન આત્માથી અન્ય ભાષણ વાણીને શ્રમ આપનારું છે. એમ સાંભળ્યું છે. ૧૨૮

લોજનાદિની પેઠે તર્કશાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન કરવામાં કંઈ અડચણ નથી, એવો દુરાગ્રહ રાખનારને પ્રથકાર નીચે પ્રમાણે કહે છે -

आहारादि त्यजन्नेव जीवेच्छास्त्रान्तरं त्यजन् ।

किं न जीवसि येनेवं करोष्यत्र दुराग्रहम् ॥ ૧૨૯ ॥

આહારાદિ ત્યજન્ ન એવં જીવેત્, શાસ્ત્રાન્તરં ત્યજન્ [ત્વં] ન જીવસિ કિં ? એત્, અત્ર એવં દુરાગ્રહં કરોષિ ? ॥

લોજનાદિનો ત્યાગ કરવાથી મરુદ્ધ નથીજ હવી શકતો, પણ વેદાતથી

ભિન્ન લેહવાદનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રનો ત્યાગ કરવાથી તું જીવી શકતો નથી શું ? કે જેથી અન્ય શાસ્ત્રના અધ્યયનમાં તું આવો દુરાગ્રહ કરે છે ? ૧૨૬
જો અન્ય વ્યવહાર બ્રહ્મજ્ઞાનનો વિરોધી હોય તો જનકાદિ બ્રહ્મવેત્તાઓ રાજ્યપાલનમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થઈ શક્યા એમ સકા ધાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

જનકાદેઃ કથં રાજ્યમિતિ ચેદ્દૃઢવોધતઃ ।

તથા તવાપિ ચેત્તર્કં પઠ યદ્વા કૃપિં કુરુ ॥ ૧૩૦ ॥

જનકાદેઃ રાજ્યં કથં ઇતિ ચેત્ દૃઢવોધતઃ તથા તવ અપિ ચેત્ તર્કં પઠ યદ્વા કૃપિં કુરુ ॥

જો વેદાંતશ્રવણાદિથી અન્ય પ્રવૃત્તિ બ્રહ્મજ્ઞાનની આસિની વિરોધી હોય તો જનકાદિથી રાજ્ય કેવી રીતે કરી શકાય એમ જો તમે પૂછતા હો તો અમે તમને કહીએ છીએ કે તેમને બ્રહ્મનું દૃઢ જ્ઞાન થયેલું હોવાથી તેઓ રાજ્ય કરી શક્યા હતા, અને તેમની પ્રવૃત્તિ તેમના બ્રહ્મજ્ઞાનમાં વિરોધી થઈ શકી નહોતી. જો તમને પણ તેવી રીતે બ્રહ્મનું દૃઢજ્ઞાન થયું હોય તો તમે પણ તર્કશાસ્ત્ર ભણો, અથવા ખેડ કરો, તેથી તમારા બ્રહ્મજ્ઞાનને હાનિ નહિ થાય. ૧૩૦

મંસાર મિથ્યા છે એમ જાણનારા બ્રહ્મજ્ઞાનીની સંસારમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે એમ જો તમે પૂછતા હો તો તેનું ઉત્તર સાંભળો:—

મિથ્યાત્વવાસનાદાર્ઘ્યે પ્રારબ્ધક્ષયકાંક્ષયા ।

અક્રિશ્યંતઃ પ્રવર્તંતે સ્વસ્વકર્માનુસારતઃ ॥ ૧૩૧ ॥

મિથ્યાત્વવાસનાદાર્ઘ્યે [સતિ] પ્રારબ્ધક્ષયકાંક્ષયા અક્રિશ્યંતઃ સ્વસ્વકર્માનુસારતઃ પ્રવર્તંતે ॥

મંસારના મિથ્યાપણાની વાસનાનું દૃઢપણું થયા છતાં પણ પ્રાપ્ત વિષયના લોભવટે પોતાના પ્રારબ્ધકર્મના ફળની ઇચ્છાવટે કેઈ પણ પ્રકારે કલેશ નહિ પામતા છતાં તે બ્રહ્મવેત્તાઓ પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્માનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેઓ દેહાદિમાં આત્મબુદ્ધિ રાખતા નથી, અને મંસારમાં મત્યપણાની બુદ્ધિ રાખતા નથી. નાટકના પાત્રની જેઠે માત્ર કૃત્રિમ આસ્થા (ઉપર દપકે સત્યપણાની બુદ્ધિ) રાખીને તેઓ પ્રારબ્ધકર્મવટે પ્રાપ્ત થયેલો પોતપોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે. ૧૩૧

જો એમ હોય તો પછી બ્રહ્મજ્ઞાનીની અનુચિત ઈર્મમાં પણ પ્રવૃત્તિ થશે એમ જો તમે કહો તો તેનું અમે નીચે પ્રમાણે સમાધાન કરીએ છીએ:—

ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં કહેલી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાની પોતાના પ્રારબ્ધકર્મનું ફલ અતવાણુ છે એમ સમજીને ધૈર્યથી પોતાના પ્રારબ્ધકર્મના ફલને ભોગવે છે, અને બીજો અજ્ઞાની 'મનુષ્ય પ્રારબ્ધકર્મના ફલરૂપ ભોગથી મુંઝાઈ 'બળ્ય છે. કોઈ પ્રતમાં દીનધી:ને સ્થાને મૂઢધી: એવો પાઠ 'પણુ જોવામાં આવે છે. ૧૩૪ હવે આ પ્રકરણના પહેલા શ્લોકરૂપે જ્ઞાનીની તૃપ્તિનું પ્રતિપાદન કરવા- માટે બ્રહ્મણુ કરેલી શ્રુતિના ઉત્તરાર્ધનું વ્યાખ્યાન આરંભે છે:—

સાક્ષાત્કૃતાત્મધી: સમ્યગવિપર્યયવાંધિત: ।

કિમિચ્છન્કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ ॥૧૩૫॥

સમ્યક્ સાક્ષાત્કૃતાત્મધી: [ચ] અવિપર્યયવાધિત: 'કિં ઇચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરં અનુસંજ્વરેત્ ? ॥

જેમને યથાર્થરીતે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એવી બુદ્ધિવાળા અને જેઓ વિપરીતભાવનાથી પરાભવ પામેલા નથી એવા આત્મજ્ઞાની જેઓ ભોગ્યને અને ભોક્તાને કલ્પિત બાણે છે તેઓ કઈ મિથ્યાવસ્તુને ઇચ્છતા છતાં કયા મિથ્યા ભોક્તાના કલ્પિત ભોગમાટે શરીરની પછવાડે પરિતાપ પામે? ૧૩૫

ઉપર જણાવેલી શ્રુતિના તાત્પર્યને જણાવે છે:—

જગન્મિથ્યાત્વધીભાવાદાક્ષિતૌ કામ્યકામુકૌ ।

તયોરભાવે સંતાપ: શામ્યેન્નિ:સ્નેહદીપવત્ ॥૧૩૬॥

'જગન્મિથ્યાત્વધીભાવાત્'કામ્યકામુકૌ આક્ષિતૌ [સ્ત: ચ] તયો: અભાવે સંતાપ: નિ:સ્નેહદીપવત્ શામ્યેત્ ॥

જગતના મિથ્યાપણુની બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થવાથી જ્યારે કામના કરવા- યોગ્ય વસ્તુ અને 'તે' વસ્તુની કામના કરનાર ભોક્તા આ બંનેને મિથ્યા ગણીને ફેંકી દેવામાં આવે છે ત્યારે ભોગ્ય અને ભોક્તાના અભાવમાં મનનો પરિતાપ, તેલરહિત દીવાની પેઠે ચાંત થઈ બળ્ય છે. ૧૩૬

કામ્ય વસ્તુના અભાવથી કામનાનો અભાવ થાય છે 'એમ' દૃષ્ટાંત આપીને જણાવે છે:—

ગંધર્વપત્તને 'કિંચિન્નંદ્રજાલિકનિર્મિતમ્' ।

જાનન્કામયતે કિંતુ જિહાસતિ હસન્નિદમ્ ॥૧૩૭॥

ગંધર્વપત્તને ઇદં 'ઈન્દ્રજાલિકનિર્મિતં' [ઈતિ] જાનન્ કિંચિત્ ન કામયતે; કિંતુ હસન્ [સન્] જિહાસતિ ॥

૧૩૭માં વિદ્વાનો અહીં નિર્મિતે એવો પાઠ નાને છે.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ ०४६ ॥ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

—:ଉ ପାଲିଆ ଶିଳାପଥ୍ରରୁ ମିଳିଥିବା ଲେଖାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଲେଖିଥିବା ଲେଖା

[illegible]

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

अधर्मात् अस्मिन् विषये, तथा एव परिणामने [अस्मिन्] विषये, एवम्, एवम्

॥ १३६ ॥ : ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथानिर्वाणं विद्वत्तथैव परिपालनं ।

—: ૬૧૬/૦ ૫૫૫ ૫.

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

अथ विष्णुसहस्रनामम् ।

- ୧୭ - ଶ୍ରୀ ରାମ କବିଚନ୍ଦ୍ର ମହାପାତ୍ର

၈၉၆. စု. ၃၄. ၁၈၃၆ ခု၊ ဧပြီလ ၁၀ ရက်

[illegible]

માયાનીએ પોતાની માયાવડે નિર્માણ કરેલા કોઈ અધર્વનગરમાં આ સર્વ પદાર્થો માયાવીએ પોતાની માયાવડે ઉત્પન્ન કરેલા છે એમ બાણનારો પુરુષ તેમાંના કોઈ પદાર્થની ઈચ્છા કરતો નથી, પરંતુ તે પદાર્થોને એમને હસતો છતો તેનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા કરે છે. ૧૩૭

ઉપરના દૃષ્ટાંતને સિદ્ધાંતની સાથે જોડે છે:-

આપાતરમણીયેષુ ભોગેષ્વેવં વિચારવાન્ ।

‘નાનુરજ્યતિ કિંત્વેતાન્દોષદૃષ્ટ્યા જિહાસતિ’ ॥ ૧૩૮ ॥

‘એવં આપાતરમણીયેષુ ભોગેષુ વિચારવાન્ ન અનુરજ્યતિ, કિંતુ દોષદૃષ્ટ્યા ઇત્યાન્ જિહાસતિ ॥

ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં જણાવેલી રીતે, અવિચારથી રમણીય લાગનારા લોગોમાં આ સર્વ લોગો મિથ્યા છે એવા સ્થિર વિચારવાળો પુરુષ અનુરાગ પામતો નથી, પરંતુ દોષદૃષ્ટિવડે (આ સર્વ લોગો મિથ્યા, કુત્સિત અને દુઃખદ છે એવા દોષદર્શનવડે) એ સર્વ લોગોને ત્યજવાની ઈચ્છા કરે છે. ૧૩૮

મુમુક્ષુએ લોગના સાધનરૂપ દ્રવ્યમાં રહેલા દોષનું દર્શન કેવી રીતે કરવું તે પ્રથમ જણાવે છે:-

અર્થાનામર્જને ક્લેશસ્તથૈવ પરિપાલને ।

નાશો દુઃખં વ્યયે દુઃખં ધિગર્થાન્ક્લેશકારિણઃ ॥ ૧૩૯ ॥

અર્થાનાં અર્જને ક્લેશઃ, તથા એવ પરિપાલને [ક્લેશઃ,] નાશો દુઃખં, વ્યયે દુઃખં, ક્લેશકારિણઃ અર્થાન્ ધિક્ ॥

‘વિવિધ દ્રવ્યોને ઝેળવવામાં ક્લેશ રહેલો છે, અને તેવીજ રીતે તેનું રક્ષણ કરવામાં પણ ક્લેશ રહેલો છે, વળી તેના નાશમાં પણ ક્લેશ રહેલો છે, અર્થાત્ તેનો નાશ થવાથી મનુષ્યને દુઃખ થાય છે, અને વાપરવામાં પણ દુઃખાનુભવ થાય છે, આ કારણથી ક્લેશ ઉપબવનારાં દ્રવ્યોને અને તેવડે પ્રાપ્ત થનારા લોગોને ધિક્કાર હો એમ વિવેકીઓ કહે છે. ૧૩૯

હવે મુમુક્ષુપુરુષભાટે અર્થ વિષયનું કુત્સિતપણું જણાવે છે:-

માંસપાંચાલિકાયાસ્તુ યંત્રલોલેંગપંજરે ।

સ્નાય્વસ્થિગ્રંથિશાલિન્યાઃ સ્ત્રિયાઃ કિમિવ શોભનમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

સ્નાય્વસ્થિગ્રંથિશાલિન્યાઃ તુ માંસપાંચાલિકાયાઃ સ્ત્રિયાઃ યંત્રલોલે અંગપંજરે કિં શોભનં ઇવ ? ॥

સ્નાયુ, હાડકાં ને સ્તનાદિરૂપ જાઠોવાળી પ્રસિદ્ધ માંસની પુતળીરૂપ સ્ત્રીના બાહ્યગરની લાકડાની પુતળીજેવા ચપલશરીરરૂપ પિંજરામાં શું શોભાવાળું છે? અર્થાત્ શાસ્ત્રોક્ત દષ્ટિએ વિચાર કરતાં તેમાં કાંઈ પણ શોભાવાળું જણાતું નથી.

અહીં પુરુષને ઉદેશીને સ્ત્રીના શરીરમાં દોષદર્શન કરાયું છે, જિજ્ઞાસુ સ્ત્રીએ વિરાગની પ્રાપ્તિમાટે એવી રીતે પુરુષના શરીરમાં દોષદર્શન કરવું જોઈએ. ૧૪૦

લોભ્ય વિષયોમાં શાસ્ત્રે જે દોષો કહેલા છે તે વિચારીને મનુષ્યે લોભ્ય વિષયોમાં નિમગ્ન ન થવું જોઈએ એમ કહે છે:—

एवमादिषु शास्त्रेषु दोषाः सम्यक् प्रपंचिताः ।

विमृशन्ननिशं तानि कथं दुःखेषु मज्जति ॥ ૧૪૧ ॥

एवमादिषु शास्त्रेषु दोषाः सम्यक् प्रपंचिताः, तानि अनिशं विमृशन् दुःखेषु कथं मज्जति ? ॥

ઉપર જણાવેલાં વચનોમાં અને વિષયોમાં રહેલા દોષો જણાવનારાં બીજા શાસ્ત્રોમાં વિષયોમાં રહેલા દોષો સ્પષ્ટપણે વર્ણવેલા છે, તે વચનોનો નિરતર વિચાર કરનારો પુરુષ વિષયાનુરાગથી ઉપજનારાં દુઃખોમાં કેવી રીતે ડુબી જાય ? અર્થાત્ નજ દુખે. ૧૪૧

વિષયોમાં દોષ જોનારા વિવેકી પુરુષને વિષયસેવનની ઇચ્છા થતી નથી એ વાત સુઙ્ગિતસહિત દષ્ટાંત આપીને જણાવે છે:—

अप्या पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति ।

मिष्टान्नध्वस्तवृद् जानन्नमृदस्ताजिघत्सति ॥ ૧૪૨ ॥

अप्या पीड्यमानः अपि विषं अहं न इच्छति हि, मिष्टान्नध्वस्तवृद् अमृदः जानन् तद् न जिघत्सति ॥

બૂખવટે પીડા પામનારો મનુષ્ય પણ એર ખાવાની ઇચ્છા કરતો નથી આ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તો પછી મિષ્ટાન્નભોજનથી જેની બૂખ નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે એવો વિવેકી પુરુષ તે એરને જાણતો છતો તે ખાવાને ઇચ્છતો નથી એમાં શું કહેવું ? ૧૪૨

પ્રારબ્ધકર્મના પ્રભવપણાને લીધે બ્રહ્મવેત્તાને જે વિષયભોગની ઇચ્છા થાય તો તેઓ કેવી રીતે વિષયસેવનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે કહે છે:—

प्रारब्धकर्मप्रावल्याद् भोगेऽपिच्छा भवेद्यदि ।

हिंश्यन्नेव तदाप्येव भुंक्ते विष्टिर्हीतवत् ॥ ૧૪૩ ॥

યદિ પ્રારબ્ધકર્મમાવલ્યાત્ ભોગેષુ ઇચ્છા મયેત્, તદા અપિ એષઃ વિદિગૃહીતવત્
વિલક્ષ્યન્ એવ મુંક્તે ॥

એ પ્રારબ્ધકર્મના પ્રબલપણથી બ્રહ્મવેત્તાને વિષયોના સેવનમાં હમ્મણ થાય
તોપણ આ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ સબ્બજે વેઠે પકડેલા મનુષ્યની પેઠે અંતઃકરણમાં
કલેશ પામતા છતાંજ પ્રાપ્ત વિષયને ભોગવે છે, પણ તે વિષયસેવનમાં અજ્ઞાનીની
પેઠે તેમને ઉત્સાહ પ્રકટતો નથી. ૧૪૩

ઉપર જણાવેલી વાતને સિદ્ધ કરવામાટે ગૃહસ્થ બ્રહ્મવેત્તાનો વિચાર
જણાવે છે:—

મુંજાનાના અપિ બુધાઃ શ્રદ્ધાવંતઃ કુટુંબિનઃ।

નાચાપિ કર્મ નશ્ચિન્નમિતિ ક્લિષ્યંતિ સંતતમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

શ્રદ્ધાવંતઃ કુટુંબિનઃ બુધાઃ મુંજાનાનાઃ અપિ નઃ કર્મ અથ અપિ ન છિન્નં ઇતિ
સંતતં વિલક્ષ્યંતિ ॥

વેદાદિ શાસ્ત્રમાં ને પોતાના સદ્ગુરુએ કરેલા બ્રહ્મોપદેશમાં શ્રદ્ધા રાખ-
નારા અને શાસ્ત્રાનુસાર પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમનું પાલન કરનારા બ્રહ્મવેત્તાઓ
પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોને ભોગવતા છતાં પણ “અમારું પ્રારબ્ધકર્મ
હજી પણ નાશ પામ્યું નહિ” એમ નિરંતર કલેશ પામે છે, પણ વિષયોની
પ્રાપ્તિવરે મૂઢ મનુષ્યોની પેઠે આનંદી થતા નથી. ૧૪૪

બ્રહ્મવેત્તાને થતો એ કલેશ સંસારસંબંધી નથી, પણ પોતાના અંતઃકરણમાં
ઉપજેલા વેરાઅને લઇને એ કલેશ થાય છે એમ જણાવે છે:—

નાયં ક્લેશોઽત્ર સંસારતાપઃ કિંતુ વિરક્તતા ।

પ્રાંતિજ્ઞાનનિદાનો હિ તાપઃ સાંસારિકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૪૫ ॥

અયં કલેશઃ સંસારતાપઃ ન, કિંતુ અત્ર વિરક્તતા [અસ્તિ,] હિ સાંસારિકઃ
તાપઃ પ્રાંતિજ્ઞાનનિદાનઃ સ્મૃતઃ ॥

બ્રહ્મવેત્તાના હૃદયમાં થતો પૂર્વોક્ત કલેશ સંસારના તાપરૂપ નથી, પણ
આ સંસારમાં રાગરહિતપણારૂપ છે, કેમકે સંસારના સંબંધવાળો પરિતાપ વિપરીત-
જ્ઞાનરૂપ કારણવાળો શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. બ્રહ્મવેત્તાને થતો ઉપર જણાવેલો
કલેશ પ્રાંતિજ્ઞાનરૂપ કારણવાળો નથી. ૧૪૫

બ્રહ્મવેત્તાના પૂર્વોક્ત કલેશનું કારણ વિવેક છે, પણ પ્રાંતિજ્ઞાન નથી, એમ
નીચેના શ્લોકવરે સ્પષ્ટ કરે છે:—

વિવેકેન પરિક્લિષ્યન્નલ્પભોગેન તૃપ્યતિ ।

અન્યથાઽનંતભોગેઽપિ નૈવ તૃપ્યતિ કર્હિંચિત્ ॥ ૧૪૬ ॥

વિવેકેન પરિક્લિપ્યન્ [પુરુષઃ] અલ્પભોગેન તૃપ્યતિ, અન્યથા અનંતભોગે
અપિ [સઃ] કદર્શિત્ત્વ ન તૃપ્યતિ એવ ॥

નિત્ય વસ્તુની ને અનિત્ય વસ્તુની સમજૂપ વિવેકવડે અનિત્ય ને પરિ-
તાપક જણાતા વિષયોના ભોગમાં અત્યંત ખેદ પામતો છતાં વિવેકી પુરુષ,
થોડા ભોગવડે પણ સતોષ પામે છે વિવેકવિના અનંત ભોગો ગ્રાસ થાય તો-
પણ તેમાં તે કદીપણ સતોષ પામતો નથીજ ૧૪૬

વિષયસેવનવડે મનુષ્યની વિષયેચ્છા શાત થતી નથી એમ, મનુષ્યની
વચનવડે જણાવે છે —

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મેવ ભૂયઃ, એવાભિવર્ધતે ॥ ૧૪૭ ॥

કામઃ કામાનાં ઉપભોગેન જાતુ ન શામ્યતિ, [કિંતુ,] હવિષા, કૃષ્ણવર્ત્મા
એવ ભૂયઃ એવ અભિવર્ધતે ॥

વિષયોની તૃષ્ણા વિષયોના સેવનવડે કદીપણ શાત થતી નથી, પરંતુ
ધૃતાદિરૂપ હવિષવડે અગ્નિની પેઠે તે અતિશયજ્વ વૃદ્ધિ પામે છે ૧૪૭

વિષયોનું દુષ્ટ સ્વરૂપ સારી રીતે સમજીને પછી જો વિવેકપૂર્વક તેનો
ઉપભોગ કરવામાં આવે તો થોડા ભોગથી મનુષ્યનું મન સતોષ પામે છે એમ
દૃષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરે છે. —

પરિજ્ઞાયોપમુક્તો હિ ભોગો ભવતિ તુષ્ટયે ।

વિજ્ઞાય સેવિતશ્ચોરો મૈત્રીમેતિ ન ચોરતામ્ ॥ ૧૪૮ ॥

હિ વિજ્ઞાય સેવિતઃ ચોરઃ મૈત્રીં એતિ, ચોરતા ન, [તથા] પરિજ્ઞાય ઉપમુક્તઃ
ભોગઃ તુષ્ટયે ભવતિ ॥

જેવી રીતે આ ચોર છે એમ સારી રીતે જાણીને સેવેલો ચોર સેવ-
નાર મનુષ્યની મૈત્રીને પામે છે, પણ ચોરપણાને પામતો નથી, અર્થાત્, તેની
સાથે તે ચોરની પેઠે વર્તતો નથી, તેવી રીતે સારી રીતે જાણીને અર્થાત્
આ વિષયનું આવું અપકારક સ્વરૂપ છે, અને આટલા પ્રયત્નવડે તે પ્રાપ્ત થાય
છે, આવા વિવેકવડે ભોગવેલો ભોગ લોકતાના સતોષને માટે થાય છે, પણ
તૃષ્ણાને વધારનારો થતો નથી ૧૪૮

થોડા ભોગવડે વિવેકીના મનને કેવી રીતે સતોષ થાય છે તે જણાવે છે —

મનસો નિગૃહીતસ્ય લીલાભોગોઽલ્પકોઽપિ યઃ ।

તમેવાલબ્ધવિસ્તારં ક્ષિપ્ત્વાદ્દહુઃ મન્યતે ॥ ૧૪૯ ॥

નિગૃહીતસ્ય મનસઃ અલ્પકઃ અપિ યઃ લીલાભોગ ન અલબ્ધવિસ્તારં એવં
ક્ષિપ્ત્વાત્ વદુઃ મન્યતે ॥

નિદિધ્યાસનવડે વશ કરેલા મનને જે થોડા પણ વિનોદરૂપ લોગ, આસ
થયો હોય તે લોગ તૃષ્ણારૂપે વિસ્તાર નહિ પામેલો પણ મનને કલેશરૂપ.
જણાવાથી તે તેને ઘણો માને છે. એવી રીતે વશ કરેલા મનવડે જે અદ્ય-
લોગ લોગવવામાં આવે છે તે અદ્યલોગ વિષયતૃષ્ણાને વધારનારો થતો
નથી, પણ મનને સંતોષ આપનારો થાય છે. ૧૪૯

વશ કરેલા મનને થોડા લોગથી પણ સંતોષ થાય છે એમ દર્શાવે,
આપીને જણાવે છે:—

વદ્ધમુક્તો મહીપાલો ગ્રામમાત્રેણ તુષ્યતિ ।

પરૈર્ન વદ્ધો નાક્રાંતો ન રાષ્ટ્રં વહુ મન્યતે ॥ ૧૫૦ ॥

વદ્ધમુક્તઃ મહીપાલઃ ગ્રામમાત્રેણ તુષ્યતિ, [કિંતુ] પરૈઃ ન વદ્ધઃ, ન આક્રાંતઃ
રાષ્ટ્રં [અપિ] વહુ ન મન્યતે ॥

જે રાજાને પૂર્વે તેના શત્રુએ યંધનમાં નાંખીને પછી મોકળો કર્યો
હોય તે રાજા તેને જિતનાર રાજાએ પાછા આપેલા માત્ર એક ગામવડેજ
સંતોષ પામે છે, પરંતુ શત્રુઓવડે જે રાજા યંધન પામેલો નથી, અને જેને
શત્રુઓએ સર્વભણીથી ઘેરી તાબામાં લીધો નથી, તે રાજા વિસ્તારવાળા
પોતાના દેશને પણ ઘણો માનતો નથી. કેાઈ પુસ્તકમાં પરૈર્ન વદ્ધોને સ્થાને
પરૈરવદ્ધો એકું પાઠાંતર જેવામાં આવે છે. ૧૫૦

જેના અંતઃકરણમાં વિવેકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય એવા પુરુષના અંતઃ-
કરણમાં તેમનું પ્રારબ્ધકર્મ વિષયેચ્છા ઉપજાવી શકે નહિ એવી પૂર્વપક્ષી
શંકા કરે છે:—

વિવેકે જાગ્રતિ સતિ દોષદર્શનલક્ષણે ।

કથમારબ્ધકમાપિ ભોગેચ્છાં જનયિષ્યતિ ॥ ૧૫૧ ॥

દોષદર્શનલક્ષણે વિવેકે જાગ્રતિ સતિ આરબ્ધકર્મઃ અપિઃ ભોગેચ્છાં કથં
જનયિષ્યતિ ? ॥

વિષયોમાં દોષકલ્પિત લક્ષણવાળો વિવેક મનમાં જાગ્રત્ છતાં એ
વિવેકીનું પ્રારબ્ધકર્મ પણ તેમના મનમાં વિષયની ઇચ્છા કેવી રીતે ઉત્પન્ન
કરી શકશે ? અર્થાત્ વિષયેચ્છા નહિ ઉત્પન્ન કરી શકે. ૧૫૧

ઉપર જણાવેલી પૂર્વપક્ષીની શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

ત્રેય દોષો યતોઽનેકવિધં પ્રારબ્ધમીક્ષ્યતે ।

ઈચ્છાઽનિચ્છા પરેચ્છા ચ પ્રારબ્ધં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

एषः दोषः न, यतः अनेकविधं प्रारब्धं ईक्ष्यते, इच्छा, अनिच्छा च परेच्छा
[इति] त्रिविधं प्रारब्धं स्मृतम् ॥

તથે કહેલો આ દોષ અમારા સિદ્ધાંતમાં સંભવતો નથી, કેમકે ધણા પ્રકારનું પ્રારબ્ધકર્મ જોવામાં આવે છે. મનુષ્યમાં ઇચ્છા ઉપભવી પ્રવૃત્તિ કરાવી લોગ આપનાર, મનુષ્યની ઇચ્છાવિના પ્રવૃત્તિ કરાવી લોગ આપનાર, અને બીજાની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્તિ કરાવી લોગ આપનાર એમ ત્રણ પ્રકારનું પ્રારબ્ધ-કર્મ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, માત્ર એક પ્રકારનું એટલે મનુષ્યમાં ઇચ્છા ઉપભવી પ્રવૃત્તિ કરાવી લોગ આપનાર પ્રારબ્ધકર્મ શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી. ૧૫૨

લોકતાની ઇચ્છાવડે લોગ આપનારા મહાપ્રારબ્ધકર્મમે કહે છે:—

अपथ्यसेविनश्चोरा राजदारसता अपि ।

जानंत इव स्वानर्थमिच्छन्त्यारब्धकर्मतः ॥ १५३ ॥

अपथ्यसेविनः चोराः राजदारसताः अपि स्वानर्थं जानन्तः इव आरब्धकर्मतः
इच्छन्ति ॥

રોગ ઉપભવનારા અથવા રોગની વૃદ્ધિ કરનારા અહિંતકર આહોરત્ર સેવન કરનારાઓ, ખારકો ધરમા શુભ રીતે પ્રવેશ કરીને તેના ધનની ચોરી કરનારા ચોરા અને રાજાની સ્ત્રીઓમાં પ્રીતિ રાખનારાઓ પ્રકટપણે પોત-પોતાના ભૂતભરેલા કર્મનું દુઃખદ પરિણામ ભણ્યા છતાં પણ પોતપોતાના મહાપ્રારબ્ધકર્મથી અપથ્યસેવનને, ચોરીને અને રાજાની સ્ત્રીઓની પ્રીતિને ઇચ્છે છે. આ પોતાની ઇચ્છાવડે પ્રવૃત્તિ કરાવી દુ ખરૂં લોગ આપનાર પ્રારબ્ધકર્મ ભણ્યું ૧૫૩

આ પોતાની ઇચ્છાવડે પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વીરમહાપ્રારબ્ધકર્મ મનુષ્યથી દૂર કરી શકાતું નથી એમ કહે છે —

न चात्रितद्धारयितुमीश्वरेणापि शक्यते ।

यत ईश्वर एवाह गीतायामर्जुनं प्रति ॥ १५४ ॥

च अत्र ईश्वरेण अपि एतत् वारयितुं न शक्यते, यतः गीतायां अर्जुनं प्रति
ईश्वरः एव आह ॥

વળી આ લોકમાં પરમેશ્વરવડે પણ આ પોતાની ઇચ્છાવડે અપથ્ય-સેવનાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર મનુષ્યનું વીરવેગવાળું પ્રારબ્ધકર્મ નિવારણ કરવાને શક્ય નથી. આ કારણથીજ ભગવદ્ગીતામાં અર્જુનપ્રતિ શ્રીકૃષ્ણ-ભગવાને પોતેજ એમ કહ્યું છે ૧૫૪

શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનપ્રતિ જે વાક્ય કહ્યું હતું તે વાક્ય નીચે આપે છે:—

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૧૫૫ ॥

જ્ઞાનવાન અપિ સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેઃ સદૃશં ચેષ્ટતે, ભૂતાનિ પ્રકૃતિં યાન્તિ, નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ, ? ॥

પ્રધાને બાહ્યનાર પુરુષ પણ પોતાની પ્રકૃતિને (પૂર્વજન્મમાં કરેલાં તીમશુભાશુભકર્મના સરકારવડે આ જન્મમાં પ્રકટ થયેલા સ્વભાવને) અનુસરીને પ્રવૃત્તિ કરે છે. સર્વ પ્રાણીઓ પોતાપોતાના પ્રાપ્તસ્વભાવને અનુસરે છે, તેમાં મારે કે બીજા કોઈનો નિરાધ શું કરી શકશે ? અર્થાત્ કાંઈ નહિ કરી શકે. ૧૫૫

તીમપ્રારબ્ધકર્મનું ફલ નિવારણ કરી અકાય એવું નથી એમ નીચેના એક પ્રાચીન શ્લોકવડે જણાવે છે:—

અવશ્યંભાવિભાવાનાં પ્રતીકારો ભવેદાદિ ।

તદા દુઃસ્વૈર્ન લિપ્યેરન્નલરામયુધિષ્ઠિરાઃ ॥ ૧૫૬ ॥

યદિ અવશ્યંભાવિભાવાનાં પ્રતીકારઃ ભવેત્, તદા નલ્-રામ-યુધિષ્ઠિરાઃ દુઃસ્વૈર્ન લિપ્યેરન્ ॥

જો ભવિષ્યમાં અવશ્ય યનારા બતાવતી (દુઃખાદિકની, પ્રાપ્તિની) નિવૃત્તિનો ઉપાય મનુષ્યથી કરી શકાતો હોત તો રાજા નલ, શ્રીરામચદ્રજી અને મહારાજા યુધિષ્ઠિર દુઃખોવડે લેખ ન પામત, અર્થાત્ તેઓ દુઃખી ન થાત. ૧૫૬

પ્રારબ્ધકર્મનું ફલ જે અનિવાર્ય હોય તો, તેની નિવૃત્તિ કરવામાં અસમર્થ થયેલા ઇશ્વરનું ઇશ્વરપણું નહિ રહે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ન ચેશ્વરત્ત્વમીશસ્ય હીયતે તાવતા યતઃ ।

અવશ્યંભાવિતાપ્યેવામીશ્વરેણેવ નિર્મિતા ॥ ૧૫૭ ॥

યતઃ ઇપાં અવશ્યંભાવિતા અપિ ઈશ્વરેણ એવ નિર્મિતા, [તતઃ] તાવતા ઈશસ્ય ઈશ્વરત્વં ન ચ હીયતે ॥

જે કારણથી આ તીમપ્રારબ્ધકર્મના ફલોનું અવશ્ય ચલાવતું પણ પરમે-

શ્રેષ્ઠ નિર્માણ કરેલું છે તે કારણથી તેટલાવડે (તીવ્રપ્રારબ્ધકર્મના ફલના અવશ્ય થવાવડે) પરમેશ્વરનું પરમેશ્વરપણું (જગન્નિયતાપણું) દૂર થતું નથીજ. ૧૫૭
હવે મનુષ્યની પોતાની ઇચ્છાવિના પણ લોગ આપનારા પ્રારબ્ધકર્મના વર્ણનનો આરભ કરે છે —

પ્રશ્નોત્તરાભ્યામેવૈતદ્ગમ્યતેર્જુનકૃષ્ણયોઃ ।

અનિચ્છાપૂર્વકં ચાસ્તિ પ્રારબ્ધમિતિ તચ્છૃણુ ॥ ૧૫૮ ॥

ર્જુનકૃષ્ણયોઃ પ્રશ્નોત્તરાભ્યાં એવ અનિચ્છાપૂર્વકં પ્રારબ્ધં ચ અસ્તિ इति एतत् [અવ] ગમ્યતે તત્ શૃણુ ॥

અર્જુનના અને શ્રીકૃષ્ણના પ્રશ્ન અને ઉત્તરવડેજ અનિચ્છાપૂર્વક (મનુષ્યની પોતાની ઇચ્છાવિના) પ્રવૃત્તિ કરાવી લોગ આપનારું પ્રારબ્ધકર્મ પણ છે એમ આનો સંજ્ઞાવ જણાય છે. તે અનિચ્છાપૂર્વક પ્રારબ્ધકર્મ કેવી રીતનું છે તે સારણો..૧૫૮

શ્રીભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણપ્રતિ નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો છે:—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णोय वलादिव नियोजितः ॥ ૧૫૯ ॥

[હે] વાષ્ણેય! અથ અય પૂરુષઃ કેન પ્રયુક્તઃ [સન્] અનિચ્છન્ અપિ ઘલાત્ નિયોજિતઃ इव पापं चरति ? ॥

હે વૃષ્ણિનામના કુલમા ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ! ત્યારે આ પુરુષ કોનાવડે પ્રેરાયો છતો પોતે ઇચ્છા નહિ કરતો છતો પણ જાણે જલાતકારવડે કોઇથી પ્રેરાયો હોય તેવી રીતે પાપનું આચરણ કરે છે ? ૧૫૯

તે પ્રશ્નનું ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યું છે —

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ૧૬૦ ॥

एषः कामः, क्रोधः [अपि] एषः [एव, अय] महाशनः महापाप्मा रजोगुणसमुद्भवः [अस्ति,] एनं इह वैरिणं विद्भि ॥

મનુષ્યને તેની ઇચ્છા નહિ છતા પણ પાપકર્મમા પ્રવૃત્તિ કરાવનારો આ કામ (વિષયતૃષ્ણા) છે એ કામને કોઇ પ્રતિબદ્ધ કરે તો ક્રોધરૂપે અથવા આ કામજ થાય છે. આ કામ ઘણા વિષયો મળ્યા છતા પણ કદી

સતોપ નહિ પામનારો, લોકવેદાદિમાં પ્રસિદ્ધ બધાં પાપોના હેતુરૂપ હોવાથી મહાપાપી અને રમેશુષ્ણથી ઉપજેલો છે. આ કામને તમે અહીં (આ જગતમાં) શત્રુરૂપ સમજો. ૧૬૦

માત્ર જોકલા કામકોધજ મનુષ્યને અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં હેતુરૂપ થતા નથી, પણ અનિચ્છાપ્રારબ્ધકર્મને લીધે કામકોધાદિનો વેગ પુરુષના મનમાં પ્રકટીને તે પુરુષ પ્રવૃત્ત થાય છે એમ શ્રીકૃષ્ણના નીચેના વચનવડે જણાવે છે:—

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિવદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા-

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્કરિણ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥ ૧૬૧ ॥

કૌંતેય ! સ્વભાવજેન સ્વેન કર્મણા નિવદ્ધઃ [ત્વં] મોહાત્ પત્ત્વ કર્તુ ન ઇચ્છસિ તત્ અપિ અવશઃ કરિષ્યસિ ॥

હે કુંતીના પુત્ર અર્જુન ! તમારા ક્ષત્રસ્વભાવવડે ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના કર્મવડે બધાથેલા તમે જે શુદ્ધ સ્વકર્તૃત્વના અંતિવેકથી હમણાં કરવાને ઇચ્છતા નથી તે શુદ્ધ પણ તમે તમારા ક્ષત્રિયના સ્વભાવને અધીન થઇને ભવિષ્યમાં અવશ્ય કરશો. ૧૬૧

હવે પરેચ્છાપ્રારબ્ધકર્મનું નિરૂપણ કરે છે:—

નાનિચ્છંતો ન ચેચ્છંતઃ પરદાક્ષિણ્યસંયુતાઃ ।

સુખદુઃખે ભજંત્યેતત્પરેચ્છાપૂર્વકર્મ હિ ॥ ૧૬૨ ॥

ન અનિચ્છંતઃ, ન ચ ઇચ્છંતઃ [કિંતુ] પરદાક્ષિણ્યસંયુતાઃ સુખદુઃખે ભજન્તિ એતત્ પરેચ્છાપૂર્વકર્મ હિ ॥

નહિ ઇચ્છા કરતા છતાં એમ નહિ, અને ઇચ્છા કરતા છતાં એમ પણ નહિ, પરંતુ માત્ર બીજાને સતોપ આપવાની ઇચ્છાવાળા થઇ તે પ્રસંગે મનુષ્યો પ્રાપ્ત થયેલા સુખદુઃખને લોગવે છે. આ પરેચ્છાપૂર્વક પ્રારબ્ધકર્મ છે. આ વાત શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે.

મનુષ્યોની કોઇ વિષયમાં અનિચ્છા નહિ છતાં અને ઇચ્છા પણ નહિ છતાં માત્ર બીજાને પ્રસન્નતા ઉપજાવવાના વેગને વશ થઇને તેઓ પરેચ્છાપ્રારબ્ધવડે શુભાશુભકર્મમાં ભેડાઈ સુખદુઃખ લોગવે છે, આ પરેચ્છાથી ઉપજેલું પ્રારબ્ધકર્મ છે એમ જાણવું.

દોષદર્શન હૃદયમાં બાઝતું છતાં પણ વિવેકી મનુષ્યો ક્યારેક પોતાના મદતીત્રપ્રારબ્ધકર્મની નિવૃત્તિ ન થઇ શકવાથી લોગની ઇચ્છાવાળા થાય છે, એવી રીતે જ્ઞાનીમાં સ્વેચ્છાપ્રારબ્ધકર્મ પણ સભવી શકે છે. ૧૬૨

પ્રહ્લવેતાને પણ ભોગની ઇચ્છા થાય છે, એમ બે માનીએ તો “કિમિચ્છન્” (શાને ઇચ્છતો છતો) આ શ્રુતિની સાથે વિરોધ આવે છે એવી શકા થાય તો તેનું પમાધાન આપે છે:—

કથં તર્હિ કિમિચ્છન્નિત્યેવમિચ્છા નિપિધ્યતે ।

નેચ્છાનિપેધઃ કિંત્વિચ્છાવાધો ભર્જિતવીજવત્ ॥ ૧૬૩ ॥

તર્હિ “કિમિચ્છન્” इत्येवं इच्छा कथं निपिध्यते ? [अयं] इच्छानिपेधः न, किंतु भर्जितवीजवत् इच्छावाधः ॥

તો “શાને ઇચ્છતો છતો” એવી રીતે ભોગની ઇચ્છાનો નિપેધ શ્રુતિમાં શામાટે કરેલો છે એમ બે તમે પૂછો તો સાબળો—આ ભોગની ઇચ્છાનો નિપેધ નથી, કિંતુ ભુજેલા પીજની પેઠે ઇચ્છાનો બાધ છે. ૧૬૩

ઉપર જણાવેલા વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે,—

ભર્જિતાનિ તુ વીજાનિ સંત્યકાર્યકરાણિ ચ ।

વિદ્વદિચ્છા તથૈષ્ટવ્યાસસ્ત્વબોધાન્ન કાર્યકૃત્ ॥ ૧૬૪ ॥

[यथा] भर्जितानि बीजानि तु अकार्यकराणि सन्ति, तथा च विद्वदिच्छा एष्टव्या, [सा] असत्त्वबोधात् कार्यकृत् न ॥

જેવી રીતે ભુજેલા પીજને સ્વરૂપે વિષમાન છતાં પણ અકુર ઉપજાવવા-રૂપ કામ કરવાને સમર્થ થતાં નથી તેવી રીતેજ પ્રહ્લવેતાની ઇચ્છા જાણવી. તેમની તે ઇચ્છા સ્વરૂપે વિષમાન છતાં પણ દૃશ્યપદાર્થના અસત્પણના જ્ઞાનથી રાગની વૃદ્ધિ કરવારૂપ અથવા વિપત્તિરૂપ કાર્ય કરવામા સમર્થ થતી નથી. ૧૬૪

પ્રહ્લવેતાની તે ઇચ્છા શુ ફલ ઉપજાવે છે તે કહે છે:—

દग्ધવીજમરોહેऽपि भक्षणायोपयुज्यते ।

વિદ્વદિચ્છાઽપ્યલ્પભોગં કુર્યાન્ન વ્યસનં વહુ ॥ ૧૬૫ ॥

दग्धबीज अरोहे अपि भक्षणाय उपयुज्यते, [तथा] विद्वदिच्छा अपि अल्पभोगं कुर्यात्, वहु व्यसनं न [कुर्यात्] ॥

જેવી રીતે ભુજેલું પીજ જોગી શકતું નથી, પણ તે ખાવાને માટે ઉપયોગી થાય છે તેવી રીતે પ્રહ્લવેતાની ઇચ્છા પણ થોડો ભોગ કરનારી થાય છે, પણ રાગની વૃદ્ધિવટે ઘલું દુઃખ આપનારી થતી નથી. ૧૬૫

પ્રારબ્ધકર્મ વિષયોના ભોગદ્વારા પ્રહ્લવેતાને દુઃખ આપનારું કેમ નહિ થાય એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે —

ભોગેન ચરિતાર્થત્વાત્પ્રારબ્ધં કર્મ હીયતે ।

મોક્તવ્યસત્યતાભ્રાંત્યા વ્યસનં તત્ર જાયતે ॥ ૧૬૬ ॥

પ્રારબ્ધં કર્મ ભોગેન ચરિતાર્થત્વાત્ હીયતે, [ચ] તત્ર મોક્તવ્યસત્યતાભ્રાંત્યા વ્યસનં જાયતે ॥

પ્રારબ્ધકર્મ પ્રાપ્તવેત્તાને ભોગ આપવાવડે કૃતાર્થ થવાથી ભોગપછી તેમનું તે પ્રારબ્ધકર્મ નાશ પામે છે, પરંતુ તે ભોગ્ય વિષયમાં સત્યપણાની ભ્રાંતિવડે અજ્ઞાની ભોક્તાને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રારબ્ધકર્મ માત્ર ભોક્તાની સમીપ ભોગની સામગ્રી લાવવામાં હેતુરૂપ થાય છે, પણ તે દુઃખ ઉપભવવામાં સમર્થ થતું નથી. જો ભોગવવાયોગ્ય વિષયમાં સત્યપણાની ભ્રાંતિ હોય તો તે ભોગની સામગ્રી ભોક્તાને શગાદિવડે દુઃખ આપનારી થાય છે. ૧૬૬

દુઃખના હેતુરૂપ થનારી ભ્રાંતિનું સ્વરૂપ કહે છે:—

મા વિનश्यत्वयं भोगो वर्धतामुत्तरोत्तरम् ।

મા વિઘ્નાઃ પ્રતિવધ્નન્તુ ધન્યોઽસ્મ્યસ્માદિતિ ભ્રમઃ ॥ ૧૬૭ ॥

અર્થે ભોગઃ મા વિનश्यતુ, [કિંતુ] ઉત્તરોત્તરં વર્ધતામ્, વિઘ્નાઃ મા પ્રતિવધ્નન્તુ, અસ્માત્ [અહં] ધન્યાઃ અસ્મિ इति ભ્રમઃ ॥

મારો આ પ્રાપ્તભોગ નાશ ન પામે, પરંતુ તે ભોગ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે, વિઘ્નો મારા આ પ્રાપ્ત ભોગને પ્રતિબધ ન કરે, આ ભોગથી હું કૃતાર્થ છું, આ ભ્રાંતિ કહેવાય છે. જો ભ્રાંતિ અજ્ઞાની મનુષ્યને દુઃખ આપનારી થાય છે. ૧૬૭

જો ભ્રાંતિની નિવૃત્તિનું સાધન કહે છે:—

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथा ।

इति चिंताविषमोऽयं बोधो भ्रमनिवर्तकः ॥ ૧૬૮ ॥

यत् अभावि तत् भावि न, भावि चेत् तत् अन्यथा न इति चिंताविषमः अयं बोधः भ्रमनिवर्तकः ॥

જો સુખ મને પ્રાપ્ત થવાનું નથી તે સુખ મને પ્રાપ્ત નહિ થાય, અને મારા મંદપ્રારબ્ધકર્મવશાત્ મને લાભિયમા જો દુઃખ થવાનું છે તે જીને પ્રકારે નહિ થાય, અર્થાત્ તે અવશ્ય અશેષ, આનું ચિંતારૂપ વિષયો નાશ કરનાર આ જ્ઞાન ઉપર જણાવેલી ભ્રાંતિનો નાશ કરનાર છે. ૧૬૮

બ્રહ્મજ્ઞાની અને અજ્ઞાની એ બંને દુઃખરૂપ સમાન ભોગ ભોગવતા હોય છતાં તે ભોગવડે બ્રહ્મજ્ઞાનીને દુઃખની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને અજ્ઞાનીને તેવડે દુઃખની પ્રાપ્તિ શામાટે થાય એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

સમેऽપિ ભોગે વ્યસનં ભ્રાંતો ગચ્છેન્ન બુદ્ધિમાન્ ।

અશ્વક્યાર્થસ્ય સંકલ્પાદ્ભ્રાંતસ્ય વ્યસનં વહુ ॥ ૧૬૯ ॥

ભોગે સમે અપિ ભ્રાંતઃ વ્યસનં ગચ્છેત્, બુદ્ધિમાન્ ન, અશ્વક્યાર્થસ્ય સંકલ્પાત્ ભ્રાંતસ્ય વહુ વ્યસનં [ધવતિ] ॥

અજ્ઞાની અને જ્ઞાની એ બંનેને ભોગ સમાન હોય છતાં પણ ભ્રાંતિવાળો એટલે અજ્ઞાની મનુષ્ય દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જ્ઞાની દુઃખને પ્રાપ્ત થતો નથી. મિથ્યા પદાર્થમા રમણીયપણાની બુદ્ધિથી અથવા નહિ મળી શકે એવા પદાર્થની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી અજ્ઞાનીને ઘણું દુઃખ થાય છે, પણ જ્ઞાનીને ભ્રાંતિને અભાવે દુઃખ થતું નથી. ૧૬૯

જ્ઞાનીને દુઃખ ન થવાનું કારણ કહે છે:—

માયામયત્વં ભોગસ્ય બુદ્ધ્વાઽઽસ્થામુપસંહરન્ ।

મુંજાનોઽપિ ન સંકલ્પં કુરુતે વ્યસનં કુતઃ ॥ ૧૭૦ ॥

ભોગસ્ય માયામયત્વં બુદ્ધ્વા આસ્થાં ઉપસંહરન્ [જ્ઞાની] મુંજાનઃ [સન્] અપિ સંકલ્પં ન કુરુતે, વ્યસનં કુતઃ ? ॥

ભોગનું મિથ્યાપણું જાણીને તેમાં રહેલી આસક્તિને નિવૃત્ત કરતા છતાં જ્ઞાની પ્રારબ્ધકર્મના ફલરૂપ ભોગને ભોગવતા છતાં પણ તેમાં રમણીયપણાની બુદ્ધિ વા અશક્યપદાર્થ મેળવવાની ઇચ્છા કરતા નથી, એટલે પછી તેમને દુઃખ શા કારણથી થાય ? અર્થાત નજ થાય. ૧૭૦

વિષયના ઉપભોગવડે તે સમયમાં તેમને કુખનો અનુભવ થયા છતાં તેમાં રહેલી જ્ઞાનીની પ્રીતિ કેવી રીતે ન્યૂન થઈ શકશે એમ જો શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે.—

સ્વપ્નેદ્રજાલસદૃશમર્ચિત્યરચનાત્મકમ્ ।

દૃષ્ટનદૃષ્ટં જગત્પદ્યન્કથં તત્રાનુરજ્યંતિ ॥ ૧૭૧ ॥

સ્વપ્નેદ્રજાલસદૃશં અર્ચિત્યરચનાત્મકં દૃષ્ટનદૃષ્ટં જગત્, પદ્યન્ તત્ર કથં અનુરજ્યંતિ ? ॥

જાગૃતમાં પ્રતીત થતા જાગૃતના પદાર્થોને સ્વપ્નના જેવા, દૃઢજાલના જેવા, જેની રચના વિચારમા આવી શકતી નથી એવા સ્વરૂપવાળા અને ભેતભેતામાં

૧ અર્થો રેટલાક વિદ્વાનો શુદ્ધિયાન્ એવા પાઠ માને છે.

નાશ પાત્રી બેઠે એવી સ્વભાવવાળા જોનારા સંની પુરુષ જગતના પ્રદાર્યાના
લોગમાં કેવી રીતે ધારી આસક્તિવાળા થાય ? નહીં થાય : ૧૭૧ .
વિષયાનુસાગને અંતઃકરણમાંથી નિવૃત્ત કરનાર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ : સાધન
નીચેના છે . શ્લોકવડે કહે છે :—

સ્વસ્વપ્નસાપરોક્ષ્યેણ દૃષ્ટ્વા પश्यन्स्वजागरम् ।

चित्तयेदપ્રમત્તઃ સન્નુભાવનુદિનં મુહુઃ ॥ ૧૭૨ ॥

ચિરં તયોઃ સર્વસામ્યમનુસંધાય જાગરે ।

સત્યત્વબુદ્ધિં સંત્યજ્ય નાનુરજ્યતિ પૂર્વવત્ ॥ ૧૭૩ ॥

સ્વસ્વપ્ન આપરોક્ષ્યેણ દૃષ્ટ્વા સ્વજાગરં પश्यन् ઉપૌ અપ્રમત્તઃ સન્ન અનુદિનં
મુહુઃ ચિત્તયેત્ ॥ તયોઃ સર્વસામ્યં ચિરં અનુસંધાય, જાગરે સત્યત્વબુદ્ધિં સંત્યજ્ય
[અસૌ] પૂર્વવત્ [તસ્મિન્] ન અનુરજ્યતિ ॥

પોતાના સ્વપ્નને પ્રલક્ષપણે બોધને પછી-પોતાની બ્રહ્મવસ્થાને જોનારા
પુરુષ તે બંનેનું (સ્વપ્નનું ને બ્રહ્મતનું) સાધનાત્મનવાળા થઈને નિત્ય વારંવાર
ચિંતન કરવું, અર્થાત્ બ્રહ્મવસ્થા પણ સ્વપ્નાવસ્થાના જેવી છે એમ તેણે
વારંવાર વિચારવું. ૧૭૨

તે બંને અવસ્થાનું સર્વરીતે સમાનપણું છે એમ લાંબા સમયસુધી વિચારીને
બ્રહ્મવસ્થામાં રહેલી સત્યપણાની બુદ્ધિને સંપૂર્ણપણે ત્યજીને પછી આ જ્ઞાની
પૂર્વની જેમ બ્રહ્મવસ્થામાં ને તેના વિષયોમાં અનુરજ્યતિ થામતો નથી.

લોગનું ક્ષણિકપણું, લોગના ઉત્તરકાલમાં તેનું નીરસપણું, તેનું વિનાશીપણું
અને માત્ર તે કાલમાં લોગનું હેતુપણું ઇત્યાદિ ધર્મો સ્વપ્નાવસ્થાના ને બ્રહ્મવસ્થાના
વિષયોમાં સમાન છે એમ લાંબા સમયસુધી વારંવાર આદરસૂર્વક ચિંતન કરીને
બ્રહ્મવસ્થામાં અને તે સમયમાં અનુભવાતો વિષયોમાં રહેલી સત્યપણાની
બુદ્ધિને જ્ઞાની ત્યાગ કરે છે, તેથી જે વેલા તે બ્રહ્મવસ્થાને અને તેના
વિષયોને સત્ય સમજતો હતો તે વેલા તે વિષયોમાં જેવો તે આસક્ત થતો
હતો તેવો હવે તે વિષયોમાં તે આસક્ત થતો નથી. ૧૭૩

વિષયો મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થયો છતાં જ્ઞાનીને લોગની સિદ્ધિ કેવી
રીતે સંભવી થકે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે :—

इद्रजालमिदं द्वैतमचित्यरचनात्त्वतः ।

इत्यविस्मरतो हानिः का वा प्रारब्धभोगतः ॥ ૧૭૪ ॥

इदं द्वैतं अचित्तरचनात्वतः इंद्रजालं [अस्ति] इति अविस्मरतः प्रारब्ध-
भोगतः का वा हानिः ? ॥

પ્રતીત થતું આ ભોગના સમૂહરૂપ દ્વૈત અચિત્તરચનાપણાથી ઇંદ્રજાલરૂપ છે એમ યુક્તિવડે બાણી તેવા જ્ઞાનને નહિ ભૂલમાં ર જાનીની પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થનારા સુખદુઃખના ભોગવડે શી-હાનિ-થાય છે ? અર્થાત્ દ્વૈતનું-મિથ્યાપણું બાણીને પ્રારબ્ધકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા ભોગો જ્ઞાનીવડે દૃઢરાગરહિત ભોગવાય છે. એવા જ્ઞાનથી ભોગનું અદર્શન થતું નથી, અને તેનો ઉપયોગપૂરતો ઉપભોગ પણ તેમનાથી થાય છે. પદાર્થના મિથ્યાપણાના જ્ઞાનથી ભોગને ઠીકામિ પેહોંચતી નથી, અને ભોગવડે પદાર્થના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયને હાનિ પેહોંચતી નથી, કેમકે પ્રજ્ઞજ્ઞાનનો ને પ્રારબ્ધકર્મનો વિષય ભિન્ન ભિન્ન છે. ૧૭૪
પ્રજ્ઞવિદ્યાનું અને પ્રારબ્ધકર્મનું ભિન્ન ભિન્ન વિષયપણું સ્પષ્ટ કરીને જણાવે છે:—

निर्वधस्तत्त्वविद्याया इंद्रजालत्वसंस्मृतौ ॥ १७५ ॥

प्रारब्धस्याग्रहो भोगे जीवस्य सुखदुःखयोः ॥ १७५ ॥

तत्त्वविद्यायाः इंद्रजालत्वसंस्मृतौ निर्वधः, प्रारब्धस्य [दुः] जीवस्य सुख-
दुःखयोः भोगे आग्रहः ॥

પ્રજ્ઞવિદ્યાનો સસારના ઇંદ્રજાલપણાના (મિથ્યાપણાના) સ્મરણમાં આગ્રહ છે, ભોગનો નાશ કરવામાં તેનો આગ્રહ નથી, અને પ્રારબ્ધકર્મનો તે જીવને સુખ તથા દુઃખ આપવામાં આગ્રહ છે, ભોગ્યપદાર્થનું સત્યપણું જણાવવામાં તેનો આગ્રહ નથી. ૧૭૫

પ્રજ્ઞવિદ્યાનો અને પ્રારબ્ધકર્મનો ભિન્ન ભિન્ન વિષય હોવાથી તેઓ પરસ્પર વિરોધ પામતાં નથી તેથી ભોગ્ય પદાર્થના મિથ્યાપણાનું જ્ઞાન ભોગને પ્રતિબંધ કરતું નથી એમ દ્વૈતાંત આથી જણાવે છે:—

विद्यारब्धे विरुद्धयेते न भिन्नविषयत्वतः ।

जानद्भिरप्येन्द्रजालविनोदो दृश्यते खलु ॥ १७६ ॥

भिन्नविषयत्वतः विद्यारब्धे न विरुद्धयेते, जानद्भिः अपि ऐन्द्रजालविनोदः
दृश्यते खलु ॥

પોતપોતાના ભિન્નવિષયપણાથી પ્રજ્ઞવિદ્યા ને પ્રારબ્ધકર્મ પરસ્પર વિરોધ પામતાં નથી. આ ઇંદ્રજાલ છે એમ જાણનારા પુરુષોવડે પણ ઇંદ્રજાલનો વિનોદ એવાય છે, આ ચાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. ૧૭૬

જો લોગનું સત્યપણું જણાવી પ્રારબ્ધકર્મ જ્ઞાની મનુષ્યને લોગ લોગવાવે તો તે પ્રહ્લવિદ્યાનું વિરોધી થાય, પણ લોગમાત્રથી તે વિદ્યાનું વિરોધી થતું નથી એમ જણાવે છે—

જગત્સત્યત્વમાપાઘ પ્રારબ્ધં મોજયેદ્યદિ ।

તદા વિરોધિ વિદ્યાયા મોગમાત્રાન્ન સત્યતા ॥ ૧૭૭ ॥

યદિ પ્રારબ્ધં જગત્સત્યત્વં આપાઘ મોજયેત્, તદા [તત્] વિદ્યાયાઃ વિરોધિ [સ્યાત્, કિંતુ] મોગમાત્રાન્ન સત્યતા ન ॥

જો પ્રારબ્ધકર્મ અસારનું સત્યપણું નહીં ઠરાવીને જ્ઞાનીને સુખદુઃખદય લોગ લોગવાવે, તો તે પ્રારબ્ધકર્મ પ્રહ્લવિદ્યાનું (અમાર મિથ્યા છે; ને પ્રહ્લવ સત્ય છે આવા જ્ઞાનનું) વિરોધી થાય, પરંતુ પ્રારબ્ધકર્મે માત્ર ઠરેલા માત્ર વિપથના લોગથી અસારનું સત્યપણું શિદ્ધ થાય નહિ ૧૭૭

અસત્ય વસ્તુવડે સુખદુઃખનો અનુભવ ઢેવી રીતે સલાવી શકે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે—

‘અનૂનો જાયતે મોગો કલ્પિતૈઃ સ્વપ્નવસ્તુભિઃ ।

જાગ્રદ્વસ્તુભિરપ્યેવમસત્યૈર્મોગે હ્યપ્યતામ્ ॥ ૧૭૮ ॥

કલ્પિતૈઃ સ્વપ્નવસ્તુભિઃ અનૂનઃ મોગઃ જાયતે, અસત્યૈ જાગ્રદ્વસ્તુભિઃ અપિ એવ મોગઃ હ્યપ્યતામ્ ॥

વાસનાવડે ઠંટપાયેલી સ્વમાવસ્થામાં પ્રતીત થતી વસ્તુઓવડે મનુષ્યને તે વેલા જાગૃત્તા જેવો સંપૂર્ણ લોગ થાય છે, એવી રીતે મિથ્યા એવી જાગૃત્વસ્થામાં પ્રતીત થતી મિથ્યા વસ્તુઓવડે પણ સંપૂર્ણ લોગ થાય છે એમ જણાવે ૧૭૮

જેમ પ્રારબ્ધકર્મ પ્રહ્લવિદ્યાનું વિરોધી નથી તેમ પ્રહ્લવિદ્યા પણ પ્રારબ્ધ કર્મની વિરોધી નથી એમ જણાવે છે—

યદિ વિદ્યાપ્પહ્નુવીત જગત્પ્રારબ્ધઘાતિની ।

તદા સ્યાન્ન તુ માયાત્વવોધેન તદપહ્લવઃ ॥ ૧૭૯ ॥

યદિ વિદ્યા જગત્ અપહ્નુવીત તદા [સા] પ્રારબ્ધઘાતિની સ્યાત્, [કિં]-તુ માયાત્વવોધેન તદપહ્લવઃ ન [ભવતિ] ॥

જો પ્રહ્લવિદ્યા જગતનું અર્દ્ધશન કરાવે તો પ્રારબ્ધકર્મના ક્લેશરૂપે લોગવવાના

પદાર્થોના નાશથી ને પ્રારબ્ધકર્મનો ઘાત કરનારી થાય, પરંતુ જગતના મિથ્યા-
પણાના જ્ઞાનવડે જગતનું અદર્શન થતું નથી, અર્થાત્ પ્રહ્લવિદ્યા જગતના
મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કરાવે છે, પણ તે જગતનો નાશ કરતી નથી, તેથી તે
પ્રારબ્ધકર્મની વિરોધી નથી. ૧૭૬

ઉપર જણાવેલા વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે —

અનપદ્મનુત્ય લોકાસ્તદિદ્રજાલમિદં ત્વિતિ ।

જાનંત્યેવાનપદ્મનુત્ય ભોગં માયાત્વધીસ્તથા ॥ ૧૮૦ ॥

લોકાઃ તત્ અનપદ્મનુત્ય દ્વં તુ દ્વંદ્વજાલં ઇતિ [યયા] જાનંતિ એવં, તથા
ભોગં અનપદ્મનુત્ય માયાત્વધીઃ [સંભવતિ] ॥

મનુષ્યો પ્રતીત થતા તે ઇંદ્રજાલના પદાર્થોનો સ્વરૂપનું અદર્શન નહિ
કરીને આ તો ઇંદ્રજાલ છે એવી રીતે જેમ જાણે છે તેમ પ્રારબ્ધકર્મવડે
પ્રાપ્ત થયેલા ભોગનું અદર્શન નહિ કરીને પ્રહ્લવેત્તામાં ભોગના મિથ્યાપણાની
બુદ્ધિ સભવી શકે છે. ૧૮૦

“ જે જ્ઞાનદશામાં આ જ્ઞાનીને સર્વ આત્મસ્વરૂપે જણાયું તે જ્ઞાનદશામાં
તે કયા કરણવડે ઠોને ભ્રમ શકશે ? ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં દ્રષ્ટા, દર્શન ને દૃશ્યરૂપ
ત્રિપુટીનો અભાવ જ્ઞાનકાલે કહ્યો છે તેથી પ્રહ્લવિદ્યા જગતનું અદર્શન કરનારી
અવી ભ્રમણ, અને ભ્રમણ થાય તો પ્રહ્લવેત્તાને ભોગની સિદ્ધિ શી રીતે થઈ
શકે એવી પૂર્વપક્ષીની ચકા નીચેના બે શ્લોકમાં દેખાડે છે:—

યત્ર ત્વસ્ય જગત્સ્વાત્મા પદ્યેત્કસ્તત્ર કેન કમ્ ।

કં જિઘ્રેત્ કં વદેદ્દેતિ શ્રુતૌ તુ વહુઘોપિતમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

તેન દ્વૈતમપદ્મનુત્ય વિદ્યોદેતિ ન ચાન્યથા ।

તથા ચ વિદુષો ભોગઃ કથં સ્યાદિતિ ચેન્નૃણુ ॥ ૧૮૨ ॥

યત્ર તુ જગત્ અસ્ય સ્વાત્મા [ભવતિ,] તત્ર કઃ કેન કં પદ્યેત્ ? કં
જિઘ્રેત્ ? વા કં વદેત્ ? ઇતિ શ્રુતૌ તુ વહુઘોપિતમ્ [અસ્તિ,] તેન દ્વૈતં
અપદ્મનુત્ય વિદ્યા ઉદેતિ ચ અન્યથા ન, તથા ચ વિદુષઃ ભોગઃ કથં સ્યાત્ ? ઇતિ
ચેત્ નૃણુ ॥

જે અવસ્થામાં લોકપ્રસિદ્ધ આ મંત્રાર આ જ્ઞાનીને ચોતાના આત્મરૂપ યાદ
છે, અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન રહેતો નથી. તે અવસ્થામાં ઠોણ-કથો દ્રષ્ટા-
કયા કરણવડે ઠોને ભ્રમણે ? કયા કરણવડે ઠોને સુધે ? અથવા કયા કરણવડે

શું બોલે ? એમ આ પ્રકારણ્યકશ્રુતિમાં સર્વ ત્રિપીઠીઓના અભાવને ધણી
પ્રકાર કરેલો છે. એ કયનવડે દેતનું અદર્શન કરીને પ્રદાવિદ્યા જાનીના હૃદયમાં
ઉદય પામે છે, પણ ગીજી રીતે એટલે દેતનું અદર્શન કર્યા વિના તે ઉદય પામતી
નથી એમ સિદ્ધ થયું, તો પછી પ્રદાવેત્તાને વિષયનો જોગ શી રીતે થઈ
શકે ? એમ જો તમે શંકા કરો તો તેનું સમાધાન, સંભળો : ૧૮૧-૧૮૨

અંધકાર પૂર્વપક્ષીની શંકાનું સમાધાન કરે છે :—
સુપુતિવિષયા મુક્તિવિષયા વા શ્રુતિસ્તિતિ ॥ ૧૮૧ ॥

ઉક્તં સ્વાપ્યયસંપત્ત્યોરિતિ સૂત્રે હાતિસ્ફુટમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

શ્રુતિઃ તુ સુપુતિવિષયા વા મુક્તિવિષયા इति “સ્વાપ્યયસંપત્ત્યોઃ” इति सूत्रे
अतिस्फुटं हि उक्तम् ॥

તમે કહેલી શ્રુતિ તો સુપુતિ-અવસ્થાને જણાવનારી અથવા મોક્ષાવસ્થાને
જણાવનારી છે એમ “સ્વાપ્યયસંપત્ત્યોઃ” (ત્રિપીઠીનો અર્થ જણાવનારી
શ્રુતિ સુપુતિને વિષય કરનારી છે, અથવા મુક્તિને વિષય કરનારી છે) આ
વેદાંતદર્શનના સૂત્રમાં બચસભગવાને અત્યંતસ્પષ્ટપણે કહેલું છે, તે શ્રુતિ
શુભ-સુકૃતની સ્થિતિ જણાવનારી નથી. એમ હોવાથી, પ્રદાતાનવડે સંસારનું
અદર્શન થતું નથી, પણ બાધ થાય છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. ૧૮૩
તમે કહેલી શ્રુતિ સુપુતિ-અવસ્થાને વા વિદેહમોક્ષાવસ્થાને ઉદેશીને
નથી, પણ શુભ-સુકૃતને ઉદેશીને છે એમ માનીએ તો નીચે પ્રમાણે દોષ આવે
છે એમ જણાવે છે :—

अन्यथा याज्ञवल्क्यादेराचार्यत्वं न संभवेत् ।

द्वैतदृष्टावविद्वत्ता द्वैतादृष्टौ न वाग्वदेत् ॥ ૧૮૪ ॥

અન્યથા, યાજ્ઞવલ્ક્યાદેઃ આચાર્યત્વં ન સંભવેત્, દ્વૈતદૃષ્ટૌ અવિદ્વત્તા [ચ]

द्वैतादृष्टौ वाक् न वदेत् ॥

એ શ્રુતિ સુપુતિઅવસ્થાને અથવા વિદેહમોક્ષાવસ્થાને ઉદેશીને ન
માનીએ અને જાનીને વા શુભ-સુકૃતને ઉદેશીને માનીએ તો ભગવાન યાજ્ઞવલ્કય
આદિનું આચાર્યપણું સંભવી શકે નહિ. જો તેઓ દ્વૈતને સ્વતંત્રે જોતા હોય તો
તેમનું અજ્ઞાનીપણું સિદ્ધ થાય, અને જો તેઓ બાધ પામેલા દ્વૈતને બાધિતાનુ-
વૃત્તિથી નજી જોતા હોય તો તેમની વાણી જનકાદિ શિષ્યોપ્રતિ ઉપદેશનાં
વચનો બોલી શકે નહિ, ને એમ થવાથી પ્રદાવિદ્યાના સંપ્રદાયનો નાશ થવાનો
પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, જે અનિષ્ટ છે. ૧૮૪

જ્યાંથી દ્વૈતની પ્રતીતિ હોય ત્યાંથી મનુષ્યને પ્રદાનું અપરોક્ષજ્ઞાન

થતું નથી, પણ નિર્વિકલ્પસમાધિમા જ્યારે દ્વૈતદર્શનનો અભાવ થાય છે ત્યારેજ મનુષ્યને પ્રકૃતિ અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એવી શકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે —

નિર્વિકલ્પસમાધૌ તુ દ્વૈતાદર્શનહેતુતઃ ।

સૈવાપરોક્ષવિદ્યોતિ ચેત્સુપુતિસ્તથા ન કિમ્ ॥ ૧૮૫ ॥

નિર્વિકલ્પસમાધૌ તુ દ્વૈતાદર્શનહેતુતઃ સા એવ અપરોક્ષવિદ્યા इति चेत् સુપુતિઃ તથા ન કિં ? ॥

નિર્વિકલ્પસમાધિમા તો દ્વૈતના અદર્શનરૂપ કારણથી પ્રકૃતિ જે જ્ઞાન થાય છે તેજ પ્રકૃતિ અપરોક્ષજ્ઞાન છે એમ જો તમે કહો તો સુપુતિ-અવસ્થા તેવી નથી શું ? અર્થાત્ સુપુતિઅવસ્થામા દ્વૈતનું દર્શન ન હોવાથી, તે વેદા મનુષ્યને પ્રકૃતિ અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ તમારે માનવું પડશે, જે યોગ્ય નથી ૧૮૫

ઉપર જણાવેલા વિષયમા શકાસમાધાન જણાવે છે —

આત્મતત્ત્વં ન જાનાતિ સુતૌ યદિ તદા ત્વયા ।

આત્મધીરેવ વિદ્યોતિ વાચ્યં ન દ્વૈતવિસ્મૃતિઃ ॥ ૧૮૬ ॥

યદિ સુતૌ આત્મતત્ત્વં ન જાનાતિ તદા ત્વયા આત્મધીઃ એવ વિદ્યા इति વાચ્યં, દ્વૈતવિસ્મૃતિઃ ન ॥

જો તમે કહો કે સુપુતિમા દ્વૈતની વિસ્મૃતિ છતાં મનુષ્ય આત્મતત્ત્વને જાણતો નથી તેથી તે વેદા તેને આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે એમ માનવામા આવતું નથી, તો તમારે આત્માનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એજ વિદ્યા છે એમ કહેવું પડશે, પણ દ્વૈતની વિસ્મૃતિએ આત્મજ્ઞાન છે એમ તમારાથી કહી શકાશે નહિ ૧૮૬ । દ્વૈતની વિસ્મૃતિ અને આત્માનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન આ બે એકઠાં થઈને એક આત્મજ્ઞાન થાય છે, તેમાના એકને આત્મજ્ઞાન કહી શકાય નહિ, એવી શકા ઉપજવી તેનું સમાધાન કરે છે —

उभयं मिलितं विद्या यदि तर्हि घटादयः ।

अर्धविद्याभाजिनः स्युः सकलद्वैतविस्मृतेः ॥ ૧૮૭ ॥

यदि उभय मिलित विद्या, तर्हि घटादयः सकलद्वैतविस्मृतेः अर्धविद्या-भाजिनः स्युः ॥

જો સર્વદ્વૈતનું વિગ્રહરૂપ અને આત્માનો સાક્ષાત્કાર એ બે મળીને આત્મજ્ઞાન કહેવાય તો ઘડા આદિ સર્વ જડપદાર્થો પણ તેમને સર્વદા સર્વદ્વૈતની

વિસ્મૃતિ હોવાથી અર્ધા આત્મજ્ઞાનવાળા થશે, જે પૂર્વપક્ષીથી સ્વીકારી શકાશે નહિ. ૧૮૭

જહપદાથોને જો દેવની વિસ્મૃતિવડે અર્ધું આત્મજ્ઞાન માનવામાં આવે તો તેના જેવું દહ અર્ધું આત્મજ્ઞાન આત્મામાં ચિત્તની અત્યંત ઓકામતા-વિનાના વાદીને નહિ થઈ શકે એમ જણાવે છે —

મશકધ્વનિમુર્યાનાં વિક્ષેપાનાં વહુત્તતઃ ।

તથ વિદ્યા તથા ન સ્યાદ્દટ્ટાદીનાં યથા દટ્ટા ॥ ૧૮૮ ॥

મશકધ્વનિમુર્યાનાં વિક્ષેપાનાં વહુત્તતઃ ઘટાદીનાં વિદ્યા યથા દટ્ટા તથા તથ ન સ્યાત્ ॥

અમ્બરેનો ગણુગણુટ જેમા સુખ્ય છે એવા ચિત્તના વિક્ષેપોના અર્ધ-પણુથી ઘટાદિનું આત્મજ્ઞાન જેવું દહ હોય છે તેવું તમારું આત્મજ્ઞાન દહ નહિ થાય, કેમકે ઘટના જેવું દેવનું વિસ્મરણ તમે પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી ૧૮૮

આત્મસાક્ષાત્કાર એજ વિદ્યા છે, દેવનું વિસ્મરણ જો વિદ્યા નથી, એમ પૂર્વપક્ષી સ્વીકારે છે, અને સિદ્ધાવી તેને આથીથીજ આપે છે.—

“ આત્મધીરેવ વિવેચિતિ ચદિ તર્હિ સુખી ભવ ।

દુષ્ટચિત્તં નિરુંધ્યાન્નેન્નિરુન્દિ ત્વં યથાસુખમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

ચદિ આત્મધીઃ એવ વિદ્યા ઇતિ [ચદસિ] તર્હિ સુખી ભવ, દુષ્ટચિત્તં નિરુધ્યાત્ ચેત્ ત્વં [ત્વ] યથાસુખં નિરુન્દિ ॥

જો આત્માનું જ્ઞાનજ વિદ્યા છે એમ તમે કહો તો તમે સુખી થાઓ એમ અમે તમને આથીવાંદ આપીએ છીએ આત્માનહનો અનુભવ કરવામાંટે વિક્ષેપવાળા દુષ્ટચિત્તનો નિરોધ કરવો જોઈએ એમ જો તમે કહો તો અમે તમને કહીએ છીએ કે તેમા અમારી ના નથી, એમ તમને સુખ થાય એમ તમે તે દુષ્ટચિત્તનો નિરોધ કરો ૧૮૯

ચિત્તના નિરોધથી જેમ દેવનું અદર્શન થાય છે તેમ વિવેકવડે દેવનું મિથ્યાપણું સમજાય છે તેથી દેવના અદર્શનના જેવું દેવના મિથ્યાપણાનું દર્શન અમને પણ એમ અંધકારથી જણાવે છે —

તદિષ્ટમેષ્ટવ્યમાયાસયત્વસ્ય સમીક્ષણાત્ ।

ઇચ્છન્નપ્યજ્ઞવન્નેષ્ટેત્કિમિચ્છન્નિતિ હિ શ્રુતમ્ ॥ ૧૯૦ ॥

પ્રવ્યમાયાસયત્વસ્ય સમીક્ષણાત્ [અસ્માકં] ત્વ ઇષ્ટ [ઇષ્ટ] ઇચ્છન્ અપિ [અયં] અજ્ઞવત્ ન ઇચ્છેત્ [અતઃ] “ કિયિન્નન્ ” ઇતિ હિ શ્રુતમ્ ॥

અસીનકાલે ઇચ્છવાચોઽય ગણાતા જગતના પદાર્થોના મિશ્ર્યમંથનું
પ્રથાર્થજ્ઞાન થવાથી સુસુક્ષ્મે અદૈત આત્માનું જ્ઞાન થાય છે તેથી અમને બહિર્બુધે
'ચિત્તનો' નિરોધ ઇદ્ર છે. ચિત્તનિરોધવડે 'ચિત્તનો' રોગદ્વંદ્વાદિ દોષો નાશ
પોંખી ચિત્ત નિર્મલને સૂક્ષ્મ થઈ આત્મસાક્ષાત્કાર કરે છે. એવી રીતે જ્ઞાન-
વિરાગયુક્ત થયેલા આ જ્ઞાની અજ્ઞાનીની પેઠે ભોળ્યપદાર્થને ઇચ્છતા નથી, આ
કારણથી " જ્ઞાને ઇચ્છતા છતા " એમ આત્માનંદ આ શ્રુતિમાં સંબંધિયું છે. ૧૬૦

॥ શ્રુતિનો ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરવાનું કારણ કહે છે:—

૧૧૧ રાગો લિંગમવોધસ્ય સન્તુ રાગાદયો બુધે ।

इति शास्त्रद्वयं सार्थमेवं सत्यविरोधतः ॥ १९१ ॥

‘एवं’ સતિ “ રાગો લિંગમવોધસ્ય ” [ચ] “ સન્તુ રાગાદયો બુધે ” इति
शास्त्रद्वयं अविरोधतः सार्थम् ॥

શ્રુતિનો ઉપર કહેલી રીતે અભિપ્રાય છે એમ માનવાથી “ રાગ ” એ
અજ્ઞાનીનું ચિન્ન છે ” અને “ જ્ઞાની પુરુષમાં રાગાદિ ભલે હો ” આ બંને
શાસ્ત્રવચન અવિરોધથી સાર્થ (સાચા) થાય છે.

“ રાગો લિંગમવોધસ્ય ચિત્તગ્યાયામભૂમિષુ । કુતઃ શાદ્યંભતા તસ્ય યસ્યા-
મિઃ કોટરે સર્તોઃ ॥ ” (ચિત્તને વિચરવાના સ્થાનરૂપ શૂળદરૂપશાદિ વિષયોમાં
ઘાટી આસક્તિ એ અજ્ઞાનીનું ચિન્ન છે. એમ જે આડંબા પોલાણમાં અમિ
હોય તે આડંબુ લીલાપલ્લુ શી રીતે સંભવી શકે ? તેમ જેના ચિત્તમાં શૂળદાદિ
વિષયોમાં દૃઢ આસક્તિ હોય તેના ચિત્તમાં શાંતિ કેવી રીતે સંભવે ?) એ
શાસ્ત્રવચન જ્ઞાનીમાં વિષયાતુરાગ ન સંભવે એવો એક પ્રકારનો બોધ કરે છે, અને
“ શાસ્ત્રાર્થસ્ય સમાપ્તત્યામુક્તિઃ સ્વાત્ તાવતાઽપિ તે । રાગાદયઃ સન્તુ કામં ન
તદ્ભાવોઽપરાધ્યતે ॥ ” (સહવાક્યથી જનારા જ્ઞાનવડે શાસ્ત્રના પ્રયોજનનું
સમાપ્તિ થવાથી તેટલાવડેજ તને મોક્ષ થાય છે. પછી તારામાં (જ્ઞાનીમાં)
અદૃઢ રાગાદિક ભલે હોય, તેનો સહભાવ મોક્ષને અડચણ કરી શકતો નથી.)
એ શાસ્ત્રવચન પ્રજ્ઞજ્ઞાનીમાં અદૃઢ રાગ સંભવે છે એવો બીજા પ્રકારનો બોધ
કરે છે. એ જે શ્લોકનો જ્ઞાનીમાં દૃઢ રાગાદિ સંભવતા નથી, અને તીવ્ર-
પ્રારબ્ધકર્મને લીધે જ્ઞાનીમાં અદૃઢ રાગાદિ સંભવે છે, એવો અર્થ કરવાથી બંને
શ્લોકમાં પ્રતીત થતો વિરોધ દૂર થઈ બંને શ્લોકની એકવાક્યતા થાય છે. ૧૬૧

હવે શ્રુતિમાંના “ કસ્ય કામાય ? ” (કયા લોકતામાટે ?) એ બે
પદોના અભિપ્રાયને કહે છે:—

૧૧૨ જગન્મિધ્યાસ્વવત્સ્વાત્માઽસંગત્વસ્ય સમીક્ષણાત્ ।

कस्य।कामायेति वचो भोक्त्रभावविवक्षया ॥ १९२ ॥

જગન્મિથ્યાત્વવત્ સ્વાત્માસંગત્વસ્ય સમીક્ષણાત્ મોક્ષમાત્રચિવક્ષ્યા “ કસ્ય કામાય ” ઇતિ વચ્ચઃ ॥

સંસારના મિથ્યાપણાઅભાણે પોતાના આત્માના અસંગપણાનું સારી રીતે દર્શન કરવાથી લોભપદાર્થની પેઠે લોકતાનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. એ લોકતાના અભાવને કહેવાની ઇચ્છાવડે “ કસ્ય કામાય ” (કયા લોકતાને માટે ?) આ શ્રુતિમાંનું વચન છે.

સંસારના મિથ્યાપણાના જ્ઞાનવડે કામના કરવાયોગ્ય વિષયનો અભાવ થાય છે એમ કહેવાની ઇચ્છાથી શ્રુતિમાં “ કોને ઇચ્છતો છતો ? ” એમ કહ્યું છે, અને પોતાના આત્માના અસંગપણાના જ્ઞાનવડે આત્માના લોકતાપણાનો અભાવ નક્કી થાય છે એમ જણાવવામાટે શ્રુતિમાં “ કયા લોકતાને માટે ? ” એમ કહ્યું છે. ૧૬૨

આત્મામાં વસ્તવિક લોકતાપણું નથી, પણ લૌકિકરીતે તેમાં લોકતાપણું સ્વીકારાય છે એમ બૃહદારણ્યકની શ્રુતિમાં જણાવ્યું છે એ વાતને નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

પતિજાયાદિકં સર્વં તત્તદ્ભોગાય નેચ્છતિ ।

કિંત્વાત્મભોગાર્થમિતિ શ્રુતાવુદ્ધોપિતં વહુ ॥ ૧૯૩ ॥

પતિજાયાદિકં સર્વં તત્તદ્ભોગાય ન ઇચ્છતિ, કિંતુ આત્મભોગાર્થં ઇતિ શ્રુતૌ વહુ ઉદ્ધોપિતમ્ ॥

પતિ ને સ્ત્રી ઇત્યાદિક સર્વ તેના તેના (તે તે પ્રાણિપદાર્થના) ભોગને માટે તેની ઇચ્છા કરતાં નથી, પરંતુ પોતાના ભોગને માટે તે તે પ્રાણિપદાર્થની ઇચ્છા કરે છે એમ બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદની શ્રુતિમાં બહુ રીતે પોકારીને કહ્યું છે. એ કથનવડે આત્મામાં બ્યાવહારિક લોકતાપણું પ્રતીત થાય છે. ૧૬૩

એવી રીતે આત્મામાં બ્યાવહારિક લોકતાપણું દેખાડીને તેનું વાસ્તવિક લોકતાપણું નથી એમ જણાવવામાટે લોકતાના સ્વરૂપમાં વિકલ્પ કરે છે:—

કિં કૂટસ્થશ્ચિદાભાસોઽથવા કિં વોમયાત્મકઃ ।

મોક્ષા તત્ર ન કૂટસ્થોઽસંગત્વાદ્મોક્તૌ વ્રજેત્ ॥ ૧૯૪ ॥

મોક્ષા કિં કૂટસ્થઃ ? અથવા ચિદાભાસઃ ? કિં વા વોમયાત્મકઃ ? તત્ર કૂટસ્થઃ અસંગત્વાત્ મોક્તૌ ન વ્રજેત્ ॥

લોકતા શું કૂટસ્થ છે ? અથવા ચિદાભાસ છે ? અથવા કૂટસ્થ ને ચિદાભાસ એ બંને છે ? તે ત્રણમાં કૂટસ્થ પોતાના અસંગપણાથી લોકતાપણાને પ્રાપ્ત થતો નથી. અસંગપણું ને લોકતાપણું પરસ્પરવિરોધી હોવાથી અસંગ-

સ્વભાવવાળો કૂટસ્થ શી રીતે લોકતા થઈ શકે ? નહીં, થઈ શકે, કોઈ પ્રતિમાં ફિ કૂટસ્થચિદામાસૌ યથા ફિ ચોમયાત્મકઃ એણું પાઠાંતર બેવામાં આવે છે. તેના અર્થમાં ભેદ નથી. ૧૯૪

લોકતાપણું ને અસંગપણું વા અવિકારીપણું એ બંને પરસ્પર કેવી રીતે વિરોધી છે તે જણાવે છે:—

સુખિદુઃખ્યભિમાનાખ્યો વિકારો ભોગ ઉચ્યતે ।

કૂટસ્થશ્ચ વિકારી ચેત્યેતન્ન વ્યાહતં કથમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

સુખિદુઃખ્યભિમાનાખ્યઃ વિકારઃ ભોગઃ [ઈતિ] ઉચ્યતે, [તથા ચ] કૂટસ્થઃ ચ વિકારી ચ ઇતિ એતત્ વચઃ કથં ન વ્યાહતમ્ ? ॥

હું સુખી, હું દુઃખી એવા અભિમાનનામનો જે આત્મામાં પ્રતીત થતો વિકાર તે ભોગ કહેવાય છે. કૂટસ્થ (અવિકારી) અને વિકારી (વિકારવાળો) આણું વચન વ્યાઘાતહોષવાણું કેમ નહિ? આત્માને જે કૂટસ્થ માનવામાં આવે તો પછી તેને લોકતા માની શકાય નહિ. જે આત્માને કૂટસ્થ માન્યા પછી તેને લોકતા માનવામાં આવે તો તેમાં વ્યાઘાતહોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૯૫ એકલા ચિદાભાસને પણ લોકતા માની શકાય નહિ એમ કહે છે:—

વિકારિબુદ્ધયધીનત્વાદામાસે વિકૃતાવપિ ।

નિરધિષ્ઠાનવિભ્રાન્તિઃ કેવલા ન હિ તિષ્ઠતિ ॥ ૧૯૬ ॥

વિકારિબુદ્ધયધીનત્વાદ આમાસે વિકૃતો અપિ કેવલા નિરધિષ્ઠાનવિભ્રાન્તિઃ ન હિ તિષ્ઠતિ ॥

વિકાર પામનારી બુદ્ધિને અધીન રહેલ હોવાથી ચિદાભાસમાં સુખી-પણું, દુઃખીપણું આદિ વિકાર પ્રતીત થતા હોય - તોપણ તે બ્રાંતિથી કલ્પાયેલા છે એમ જાણવું, કેમકે ચિદાભાસ અધિષ્ઠાનરૂપ કૂટસ્થવિના રહી શકતો નથી. વ્યવહારમાં અધિષ્ઠાનવિનાની એકલી બ્રાંતિ કોઈ સ્થલે રહેતી નથી તેમ અહીં પણ કૂટસ્થવિના કલ્પિત ચિદાભાસ રહી શકે નહિ. ૧૯૬

હવે જે ત્રીજો પક્ષ અવશેષ રહ્યો છે તેના વિષે કહે છે:—

ઉભયાત્મક એવાતો લોકે ભોક્તા નિગદ્યતે ।

તાદગાત્માનમારભ્ય કૂટસ્થઃ શોપિતઃ શ્રુતૌ ॥ ૧૯૭ ॥

અતઃ લોકે ઉભયાત્મકઃ એવ ભોક્તા નિગદ્યતે, તાદગાત્માનં આરભ્ય શ્રુતૌ કૂટસ્થઃ શોપિતઃ ॥

જેથી એકલા કૃતસ્થમાં ને એકલા ચિદાભાસમાં લોકતાપણું થયેલું નથી તેથી બ્યવહારમાં કૃતસ્થ અને ચિદાભાસ એ એકરૂપ (કૃતસ્થરૂપ અધિધાનસહિત ચિદાભાસજ) લોકતા છે એમ કહેવાય છે. તેવા લોકતા આત્માનો આરંભ કરીને બૃહદ્દારણ્યકથામાં ચિદાભાસને દૂર કરીને કૃતસ્થને બાકી રાખેલ છે. ૧૬૭

બૃહદ્દારણ્યક-ઉપનિષદના તે વચનનો અર્થ ટુંકામાં કહે છે:—

આત્મા કતમ હત્યુક્તે યાજ્ઞવલ્ક્યો વિવોધયન્ ।

વિજ્ઞાનમયમારભ્યાસંગં તં પર્યશેપયત્ ॥ ૧૧૮ ॥

આત્મા કતમ: इति उक्ते [सति] याज्ञवल्क्यः विवोधयन् [सन्] विज्ञान-
मयं आरभ्य तं असंगं पर्यशेषयत् ॥

આ શરીરમાં “આત્મા કયો ?” એમ શરૂ કરી જનકે ભગવાન યાજ્ઞ-
વલ્ક્યને પૂછે સતે ભગવાન યાજ્ઞવલ્ક્ય તેમને બોધ કરતા હતા વિજ્ઞાનમયથી
(જીવથી-ચિદાભાસથી) આરંભ કરીને પછી અન્ય સર્વનું નિરાકરણ કરીને
કૃતસ્થરૂપ અસંગ આત્માને અવશેષ રાખતા હતા. ૧૬૮

અંતરેય આદિ બીજી ઉપનિષદોમાં પણ એવીજ રીતે કહેલું છે એમ
જણાવે છે:—

કોઽયમાત્મેત્યેવમાદૌ સર્વત્રાત્મવિચારતઃ ।

ઉભયાત્મકમારભ્ય કૃતસ્થઃ શોષ્યતે શ્રુતૌ ॥ ૧૧૯ ॥

કઃ અયં આત્મા इति एवमादां सर्वत्र श्रुतौ आत्मविचारतः उभयात्मकं
आरभ्य कृतस्थः शोष्यते ॥

શરીર અને ઇન્દ્રિયોમાં કેણુ આ આત્મા છે ? જેને અમે ઉપાસીએ છીએ
આ અને એવાં બીજા વચનોમાં સર્વસ્થલે શ્રુતિમાં આત્માનો વિચાર કરતાં
ઉભયરૂપથી (અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળા આત્માથી) આરંભ કરીને પ્રજ્ઞાન-
માત્ર સ્વરૂપ કૃતસ્થજ બાકી રાખેલ છે. એવી રીતે શ્રુતિઓમાં ચિદાભાસસહિત
કૃતસ્થનું લોકતાપણું ને કૃતસ્થનું અલોકતાપણું કહ્યું છે. ૧૬૯

ને જીવ (ચિદાભાસ) લોકતા નથી તો પછી હું સાચો લોકતા છું
એમ તેને કેમ જણાય છે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કૃતસ્થસત્યતાં સ્વસ્મિન્નધ્યસ્યાત્માઽવિવેકતઃ ।

તાત્ત્વિકીં મોક્ષતાં મત્વા ન કદાચિજિહાસતિ ॥ ૨૦૦ ॥

આત્મા અવિવેકતઃ કૂટસ્થસત્યતાં સ્વસ્મિન્ અધ્યસ્યં ભોયત્તાં તાત્ત્વિકીં
મત્વા કદાચિત્ ન જિહાસતિ ॥

જીવાત્મા “હું કૂટસ્થથી ભિન્ન છું” એવા વિવેકજ્ઞાનના અભાવથી
કૂટસ્થનું સત્યપણું પોતાનામાં આરોપીને અને પછી પોતાના લોકતાપણાને
સાચું માનીને તે ભોગને ક્યારે પણ છોડવાને ઇચ્છતો નથી. ૨૦૦

મૃહહારણ્યકશ્રુતિમાં “આત્માના ભોગમાટે સર્વ પ્રિય થાય છે”
એવું જે કહ્યું છે તેમાં જે લોકતા એવો શબ્દ છે તેવડે એકલો કૂટસ્થ
સમજવાનો નથી, પણ કૂટસ્થસહિત ચિદાભાસને ત્યાં લોકતા કહેલો છે
એમ જણાવે છે:—

મોક્તા સ્વસ્યૈવ મોગાય પતિજાયાદિમિચ્છતિ ।

एष लौकिकवृत्तांतः श्रुत्या सम्यगनुदितः ॥ ૨૦૧ ॥

મોક્તા સ્વસ્ય એવ મોગાય પતિજાયાદિં ઇચ્છતિ [ઇતિ] એષઃ લૌકિકવૃત્તાંતઃ
શ્રુત્યા સમ્યક્ અનુદિતઃ ॥

બ્યવહારમાં જે કૂટસ્થસહિત ચિદાભાસ લોકતા છે તે લોકતા પોતાનાજ
ભોગમાટે જો તે સ્ત્રી હોય તો પતિને અને જો તે પતિ હોય તો પત્નીને અને તે
બંને બીજા પ્રાણિપદાર્થને ઇચ્છે છે. એવી રીતે આ લૌકિકવૃત્તાંત શ્રુતિએ સારી
રીતે અનુવાદ કરીને કહેલો છે, બીજો કોઈ અપૂર્વ અર્થ કહ્યો નથી. ૨૦૧

શ્રુતિએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લોકતાનો અનુવાદ શામાટે કયો છે
એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો લોકતામાંજ પ્રેમનું પ્રતિપાદન કરવામાટે
એવો અનુવાદ કરેલો છે એમ જણાવે છે:—

મોગ્યાનાં મોક્તૃશેષત્વાન્મા મોગ્યેષ્વનુરજ્યતામ્ ।

મોક્તૃયૈવ પ્રધાનેઽતોઽનુરાગં તં વિધિત્સતિ ॥ ૨૦૨ ॥

મોગ્યાનાં મોક્તૃશેષત્વાત્ મોગ્યેષુ યા અનુરજ્યતામ્, અતઃ પ્રધાને મોક્તૃરિ
એવ તં અનુરાગં વિધિત્સતિ ॥

ભોગ્યપદાર્થોના લોકતાના ઉપભોગના સાધનપણાથી તે ભોગ્યપદાર્થોમાં
જિજ્ઞાસુએ પ્રીતિ ન કરવી, પણ તે ભોગ્યપદાર્થો જેના ઉપભોગમાટે છે તે
મુખ્ય લોકતારૂપ કૂટસ્થમાંજ તે પ્રીતિ કરવી એમ વિધાન કરવાની શ્રુતિ
ઇચ્છા કરે છે. ૨૦૨

તેના અંધમાં પુરાણમાં આવેલું પ્રસ્લાહનું વચન પ્રમાણરૂપે આપે છે:—

યા પ્રીતિરવિવેકાનાં વિષયેષ્વનપાયિની ।

ત્વામનુસ્મરતઃ સા મે હૃદયાન્માપ સર્પતુ ॥ ૨૦૩ ॥

[હે] માપ ! અવિવેકાનાં વિષયેષુ યા અનપાયિની પ્રીતિઃ [અસ્તિ,] સા ત્વાં અનુસ્મરતઃ મે હૃદયાત્ સર્પતુ ॥

હે માયાના સ્વામિન ! આત્મજ્ઞાનથી રહિત અવિવેકી પુરુષોની શબ્દાદિ વિષયોમાં ને તેનાં ઉપકરણોમાં જેવી સુદૃઢ પ્રીતિ છે તેવી વિષયોમાં રહેલી સુદૃઢ પ્રીતિ આપનું નિરંતર ચિંતન કરનારો જે હું તે મારા હૃદયમાંથી ફર થાઓ, અર્થાત્ મારા અંતઃકરણવિષે વિષયોમાં ને તેનાં સાધનોમાં ધાટી પ્રીતિ ન રહે.

આ શ્લોકના ચોથા ચરણનો હૃદયાન્મા અપસર્પતુ એવો પાઠ સ્વીકારીએ તો તેનો નીચે પ્રમાણે અર્થ થઈ શકે છે:—

આત્મજ્ઞાનથી રહિત અવિવેકી મનુષ્યોની શબ્દાદિ વિષયોમાં ને તેનાં સાધનોમાં જેવી અવિચલ પ્રીતિ છે તેવી આપને વિષે અવિચલ પ્રીતિ આપનું નિરંતર સ્મરણ કરનારો જે હું તે મારા હૃદયમાંથી ફર ન થાઓ. ૨૦૩

ઉપરના પુરાણવાક્યનો આલતા પ્રસંગની શ્રુતિની સાથે શો સંબંધ છે તે જણાવે છે:—

इति न्यायेन सर्वस्माद्भोग्यजातादिरक्तधीः ।

उपसंहृत्य तां प्रीतिं भोक्तॄर्येनं बुभुक्षते ॥ ૨૦૪ ॥

इति न्यायेन सर्वस्मात् भोग्यजातात् विरक्तधीः तां प्रीतिं भोक्तॄरुपसंहृत्य एनं बुभुक्षते ॥

એ પુરાણવચનમાં કહેલી રીતે સીપુત્રધનાદિ સર્વ ભોગ્યસમૂહથી જેની શુદ્ધિ પુણ્યસંતકારોવડે વૈરાગ્યવાળી થઈ છે તે પુરુષ ભોગ્યમાં રહેલી તે પ્રીતિને મુખ્યભોક્તારૂપ આત્મામાં સમાપ્ત કરીને (જધી પ્રીતિઓને મુખ્ય-ભોક્તાભાવથી વાળીને) મુખ્યભોક્તાને ભણવાને ધરે છે. ૨૦૪

આત્મામાં સર્વપ્રીતિઓને વાળવાથી શું સિદ્ધ થાય છે તે દષ્ટાંતસહિત કહે છે:—

स्रक्चंदनवधूवस्त्रसुवर्णादिषु पामरः ।

अप्रमत्तो यथा तद्वन्न प्रमाद्यति भोक्तॄरि ॥ ૨૦૫ ॥

પામરઃ સ્રક્-ચંદન-વધૂ-વસ્ત્ર-સુવર્ણાદિષુ યથા અપ્રમત્તઃ [ભવતિ,] તદ્વત્ [મુમુક્ષુઃ] ભોક્તૃરિ ન પ્રમાદ્યતિ ॥

શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાનો મનુષ્ય સુગંધવાળા પુષ્પની માલા, ગદન, શ્રી, વસ્ત્ર અને સોના આદિમા જેવો સાવધાન રહે છે, અર્થાત તે તેનું નિરંતર સ્મરણ કર્યા કરે છે તેવી રીતે ભોક્ષની ઇચ્છાવાળો પુરુષ લોકતાના મુખ્ય-સ્વરૂપભૂત આત્મામા સાવધાન રહે છે, અર્થાત આત્માના સ્વરૂપનું નિરંતર સ્મરણ કર્યા કરે છે. ૨૦૫

તે સમયમા બીજું દષ્ટાંત આપે છે —

કાવ્યનાટકતર્કાદીનમ્યસ્યતિ નિરંતરમ્ ।

વિજિગીપુર્યથા તદ્વન્મુમુક્ષુઃ સ્વં વિચારયેત્ ॥ ૨૦૬ ॥

યથા વિજિગીપુઃ નિરંતરં કાવ્ય-નાટક-તર્કાદીન્ અમ્યસ્યતિ, તદ્વત્ 'મુમુક્ષુઃ' સ્વં વિચારયેત્ ॥

જેવી રીતે પડિતોની સભામા પોતાના પ્રતિવાદીનો પરાજય કરવાની ઇચ્છા રાખનારો પુરુષ નિરંતર કાવ્ય, નાટક અને તર્કશાસ્ત્રાદિનો આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરે છે, તેવી રીતે ભોક્ષ ભેળવવાની ઇચ્છા રાખનારો પુરુષ પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો નિરંતર આદરપૂર્વક વિચાર કરે ૨૦૬

તેના સમયમા વળી ત્રીજું દષ્ટાંત આપે છે —

જપયાગોપાસનાદિ કુરુતે શ્રદ્ધયા યથા ।

સ્વર્ગાદિવાંચ્છયા તદ્વચ્છ્રદ્ધયાસ્ત્વે મુમુક્ષયા ॥ ૨૦૭ ॥

યથા સ્વર્ગાદિવાંચ્છયા જપયાગોપાસનાદિ શ્રદ્ધયા કુરુતે, તદ્વત્ મુમુક્ષયા 'સ્વે શ્રદ્ધયાત્ ॥

જેવી રીતે વૈદિકકર્મમા શ્રદ્ધા રાખનારો પુરુષ સ્વર્ગાદિ ઉત્તમ લોકની ઇચ્છાવડે ગાય-યાદિ મંત્રનો જપ, જ્યોતિષોમાદિ યાગ, અને સધ્યાવહનાદિરૂપ ઉપાસના ઇત્યાદિ શ્રદ્ધાવડે કરે છે, તેવી રીતે મુમુક્ષુએ ભોક્ષ ભેળવવાની ઇચ્છાવડે પોતાના આત્મસ્વરૂપમા શ્રદ્ધા કરવી, અર્થાત આત્માના સાક્ષાત્કાર-વડે મને અવશ્ય મુક્ત મળશે એવો સુદૃઢ વિશ્વાસ રાખવો ૨૦૭

એ વિષયને વિશેષ દૃઢ કરવા હવે ચોથું દષ્ટાંત કહે છે —

ચિત્તૈકાગ્ર્યં યથા યોગી મહાયાસેન સાધયેત્ ।

અણિમાદિપ્રેપ્સયૈવં વિવિચ્યાત્સ્વં મુમુક્ષયા ॥ ૨૦૮ ॥

યથા યોગી અણિમાદિપ્રેપ્સયા મહાયાસેન ચિત્તૈકાગ્ર્યં સાધયેત્, एवं મુમુક્ષયા સ્વં વિવિચ્યાત્ ॥

જેવી રીતે યોગનો અભ્યાસ કરનાર પુરુષ અભિમાદિ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવડે મોટા પ્રયત્નવડે ચિત્તનું એકાગ્રપણું સિદ્ધ કરે છે, તેવી રીતે સુસુક્ષ્મ એ શક્તિ મેળવવાની ઇચ્છાવડે યોગીના આત્મસ્વરૂપનું દેહાદિકથી પૃથક્કરણ કરવું, અર્થાત્ આત્માને ત્રણ શરીરોથી, અંતઃકરણની ત્રણ અવસ્થાઓથી અને તેના ત્રણ અભિમાનીઓથી ભિન્ન બાંધવો. ૨૦૮

તેમને નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી કયા ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જણાવે છે:—

કૌશલાનિ વિવર્ધંતે તેષામભ્યાસપાટવાત્ ।

યથા તદ્વદ્વિવેકોઽસ્યાપ્યભ્યાસાદ્વિશદાયતે ॥ ૨૦૯ ॥

યથા અભ્યાસપાટવાત્ તેષાં કૌશલાનિ વિવર્ધન્તે, તદ્વત્ અસ્ય અપિ અભ્યાસાત્ વિવેકઃ વિશદાયતે ॥

જેવી રીતે લાંબા સમયસુધી નિરંતર આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરવાથી શાસ્ત્રાર્થમાં ખીબનો પરાજય કરવા ઇચ્છનાર, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર અને ચિત્તની એકાગ્રતાની ઇચ્છા કરનાર પુરુષોને અભ્યાસના આતુર્યથી યોગીઓના વિષયોમાં કુશલપણું બહુ વૃદ્ધિ પામે છે, તેવી રીતે આ આત્માને ને અનાત્માને વિવેક કરનાર પુરુષને પણ દીર્ઘકાલ, નિરંતર, આદરપૂર્વક વિવેકનો અભ્યાસ કરવાથી જડચેતનના વિવેકમાં કુશલપણું બહુ વૃદ્ધિ પામે છે, અર્થાત્ તેને શરીરાદિકથી આત્મા અત્યંત ભિન્ન છે એવો સ્પષ્ટ યોગ થાય છે. ૨૦૯

લોકતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી થનારા ફલને કહે છે:—

વિવિંચતા ભોક્તૃતત્ત્વં જાગ્રદાદિપ્વસંગતા ।

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં સાક્ષિણ્યધ્યવસીયતે ॥ ૨૧૦ ॥

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં ભોક્તૃતત્ત્વં વિવિંચતા જાગ્રદાદિપુ સાક્ષિણિ અસંગતા અધ્યવસીયતે ॥

અન્વય અને વ્યતિરેકવડે લોકતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું દેહાદિક જડથી પૃથક્કરણ કરનારા પુરુષવડે બ્રહ્મ, સુષુપ્તિ અને તુર્યામાં સાક્ષીમાં રહેવું અસંગપણું નિશ્ચય કરાય છે. ૨૧૦

હવે અન્વયનું અને વ્યતિરેકનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

યત્ર યદૃશ્યતે દ્રષ્ટ્રા જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિપુ ।

તત્રૈવ તન્નેતરત્રેત્યનુભૂતિર્હિ સંમતા ॥ ૨૧૧ ॥

દ્રષ્ટા જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ યત્ર યત્ દૃશ્યતે, તત્ તત્ર એવ, ઇતરત્ર ન ઇતિ અનુભૂતિઃ સંમતા દિ ॥

અંતઃકરણની જાગ્રદાદિ અવસ્થાઓના સાક્ષીવડે જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપ અંતઃકરણની જે અવસ્થામાં જે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને આનંદરૂપ દૃશ્ય ભવાય છે તે ત્રણ પ્રકારનું લોકાવ્યરૂપ દૃશ્ય તે અવસ્થામાંજ હોય છે, બીજી અવસ્થામાં તે હોતું નથી, પણ સાક્ષી તો તે ત્રણે અવસ્થાઓમાં રહેલો હોય છે, આવો અનુભવ સર્વને સંમત છે, એ આ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. ૨૧૧

ઉપર જણાવેલા અનુભવમાં શ્રુતિઓનું પણ પ્રમાણ છે એમ કહી તે બે શ્રુતિના સારને કહે છે:—

સ યત્તત્રેક્ષતે કિંચિત્તેનાનન્વાગતો ભવેત્ ।

દૃષ્ટૈવ પુણ્યં પાપં ચેત્યેવં શ્રુતિષુ ઢિંઢિમઃ ॥ ૨૧૨ ॥

સઃ તત્ર યત્ કિંચિત્ ઈક્ષતે તેન અનન્વાગતઃ ભવેત્, પુણ્યં ચ પાપં દૃષ્ટ્વા એવ ઇતિ એવં શ્રુતિષુ ઢિંઢિમઃ ॥

તે સાક્ષી અંતઃકરણની તે જાગ્રદાદિ અવસ્થામાં જે કાંઈ પણ દૃશ્ય બુદ્ધિ છે તે દૃશ્યની સાથે તે નહિ ભેદાયો છતો. ચોતે બીજી અવસ્થામાં જાય છે, પુણ્યકર્મના ફલને તથા પાપકર્મના ફલને ભેદનેજ પુનઃ બીજી અવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે એવી રીતે “સ યત્ તત્ર કિંચિત્ પરિણત્યનન્વાગતસ્તેન ભવતિ” (તે તે અવસ્થામાં જે કાંઈ બુદ્ધિ છે તેની સાથે સંબંધ પામેલો થતો નથી,) તથા “દૃષ્ટૈવ પુણ્યં ચ પાપં ચ” (પુણ્યને તથા પાપને ભેદને જ) એ બે શ્રુતિઓમાં યોગ્ય કરેલો છે, અર્થાત્ આત્મા ત્રણે અવસ્થાઓમાં રહ્યા છતો તે ત્રણે અવસ્થાઓના દૃશ્યની સાથે સંબંધ પામતો નથી. ૨૧૨

લોકતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું વિવેચન કરનારી કૈવલ્યોપનિષદની શ્રુતિનું કથન કરે છે:—

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્ત્યાદિપ્રપંચં યત્પ્રકાશતે ।

તદ્બ્રહ્માહમિતિ જ્ઞાત્વા સર્વવંધૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૨૧૩ ॥

યત્ જાગ્રત્-સ્વપ્ન-સુષુપ્ત્યાદિપ્રપંચં પ્રકાશતે, તત્ બ્રહ્મ અહં ઇતિ જ્ઞાત્વા સર્વવંધૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥

જે સમ્વિદાનંદસ્વભાવવાળું બ્રહ્મ સાક્ષિરૂપે સ્થિત થઈને જાગ્રદવસ્થારૂપ, સ્વપ્નાવસ્થારૂપ ને સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થારૂપ જગતને પ્રકાશે છે તે સમ્વિદાનંદાદિસ્વભાવવાળું બ્રહ્મ હું છું, પણ અંતઃકરણ ને ચિદાભાસાદિરૂપ હું નથી

એમ શ્રુતિવડે ને પોતાના અનુભવવડે જાણીને જ્ઞાની પુરુષ સુખીપણું, દુઃખી-
પણું, કર્તાપણું ને લોકતાપણું આદિ સર્વ બધનોથી અત્યંત મોકળો થાય છે. ૨૧૩
અમૃતાર્ણવ-ઉપનિષદની નીચેની શ્રુતિમાં પણ એવાજ ભાવનું કહ્યું છે:—

एक एवात्मा मंतव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

સ્થાનત્રયવ્યતીતસ્ય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૨૧૪ ॥

જાગ્રત્-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિષુ એકઃ એવ આત્મા મંતવ્યઃ, [એવં] સ્થાનત્રયવ્યતીતસ્ય
પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥

જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં એકજ અસંગ આત્મા સ્વીકારવાયોગ્ય
છે. એવી રીતે જાગ્રત્ આદિ ત્રણ અવસ્થાઓથી વિવેકજ્ઞાનવડે પૃથક્ થયેલા
અસંગ આત્માનો અજ્ઞાનાદિ કારણના અભાવે પુનર્જન્મ થતો નથી. ૨૧૪

કૃત્યક્રમોપનિષદમાં પણ સુસુષુપ્તિ પોતાનું સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય
કરવો એમ કહ્યું છે:—

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् ।

તેભ્યો વિલક્ષણઃ સાક્ષી ચિન્માત્રોઽહં સદાશિવઃ ॥ ૨૧૫ ॥

ત્રિષુ ધામસુ યત્ ભોગ્યં [યઃ] ભોક્તા ચ યત્ (યઃ) ભોગઃ ભવેત્, તેભ્યા
વિલક્ષણઃ [યઃ] સાક્ષી ચિન્માત્રઃ સદાશિવઃ [સઃ એવ] અહં [અસ્મિ] ॥

જાગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થાઓમાં જે સૂક્ષ્મરૂપ, સૂક્ષ્મરૂપ ને આનંદરૂપ
લોભ્ય હોય છે, તથા વિશ્વરૂપ, તૈજસરૂપ ને પ્રાણરૂપ જે લોકતા હોય છે,
અને સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ ને આનંદરૂપ લોભ્યનો જે અનુભવ હોય છે તે સર્વથી
વિપરીતસક્તિવાળો જે સાક્ષી, ચૈતન્યમાત્ર, સર્વકા મગલરૂપ (નિરતિશયરૂપે
સર્વકા શેખરી રહેલો) છે તેજ હું છું.

મૂલમાં મયેતની પહેલા જે યત્ છે તે યઃને સ્થાને રેહિક પ્રયોગ
છે એમ જાણવું. ૨૧૫

જે આત્મા અસંગ હોવાથી તે લોકતા નથી, તે લોકતાપણું કેવળ છે
એમ થંકા થાય તે તેણે સમાધાન કરે છે —

एवं विवेचिते तत्त्वे विज्ञानमयशब्दितः ।

ચિદાભાસો વિકારી યો ભોક્તૃત્વં તસ્ય શિષ્યતે ॥ ૨૧૬ ॥

એવં તત્ત્વે વિવેચિતે [સત્તિ] યઃ વિજ્ઞાનમયશ્ચન્દિતઃ વિકારી ચિદાભાસઃ

[અસ્તિ,] તસ્ય ભોક્તૃત્વં શિષ્યતે ॥

એવી રીતે આત્મસ્વરૂપનું વિવેચન કરવાથી જે વિજ્ઞાનમયનામથી

કહેધાંચેલો વિદ્યાભાસ છે તેનું લોકતાપણું અવશેષ રહે છે; અર્થાત્ ક્રૂટસ્થ લોકતા નથી, પણ વિદ્યાભાસ લોકતા છે એમ નિશ્ચય થાય છે: ૨૧૬

જો વિદ્યાભાસ લોકતા હોય તો પછી શ્રુતિમા “કસ્યાકામાય” (કેના લોગને માટે?)—એ શબ્દોવડે લોકતાનો નિષેધ શમાટે કર્યો છે એમ શકા થાય તો, તેનું સમાધાન કરે છે —

માયિકોઽયં ચિદાભાસઃ શ્રુતેરનુભવાદપિ ।

ઇંદ્રજાલં જગત્પ્રોક્તં તદન્તઃપાત્યયં યતઃ ॥ ૨૧૭ ॥

શ્રુતેઃ અનુભવાત્ અપિ અયં ચિદાભાસઃ માયિકઃ, યતઃ જગત્ ઇંદ્રજાલં પ્રોક્તં [અતઃ] તદન્તઃપાતી અયં [મિથ્યાભૂતઃ एव] ॥

“માયા પોતામા પડેલા ચેતનના આભાસવડે જીવને અને ઇશ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે” એ શ્રુતિથી, તથા દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટીમા વિદ્યાભાસ આવી જવાનો અનુભવ થાય છે તેથી પણ, આ વિદ્યાભાસ માયિક એટલે મિથ્યા છે જેથી જગત્-ઇંદ્રજાલરૂપા કહ્યું છે તેથી તેની અતર-રહેલો આ વિદ્યાભાસ-પદ્ધતિ મિથ્યારૂપજ છે. એમ હોવાથી ક્રૂટસ્થ વાસ્તવિક લોકતા નથી એમ કેના લોગને માટે એ શબ્દોવડે સિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે ૨૧૭ જગત્ના વિનાશીપણાની પેઠે આ વિદ્યાભાસના વિનાશીપણાનો અનુભવ થાય છે તેથી પણ તે (વિદ્યાભાસ) મિથ્યા છે એમ જણાવે છે —

વિલયોઽપ્યસ્ય સુપ્ત્યાદૌ સાક્ષિણા હનુભૂયતે ।

। एतादृशं स्वस्वभावं विविनक्ति पुनः पुनः ॥ ૨૧૮ ॥

‘હિ’ સુપ્ત્યાદૌ અસ્ય વિલયઃ અપિ સાક્ષિણા અનુભૂયતે [તતઃ] एतादृशं स्वस्वभावं पुनः पुनः विविनक्ति ॥

જેથી સુષુપ્તિ, સમાધિ અને ભૂદર્શન આ વિદ્યાભાસનો વિકલ્પ પણ સાક્ષીવડે અવશ્ય અનુભવાય છે, તેથી વિદ્યાભાસ આવા પ્રકારના પોતાના સ્વરૂપને વારંવાર ક્રૂટસ્થથી ભિન્નપણાવડે મિથ્યા અને ભિન્ન બતાવે છે ૨૧૮ એવો વિદ્યાભાસ પુનઃ લોગને ઇચ્છતો નથી એમ દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે —

॥ विविच्य नाशं निश्चित्य पुनर्भोगं न वाञ्छति ।

।। मुमूर्षुः शायितो भूमौ विवाहं कोऽभिवाञ्छति ॥ ૨૧૯ ॥

વિવિચ્ય નાશં નિશ્ચિત્ય પુનઃ ભોગં ન વાન્છતિ, ભૂમૌ શાયિતઃ મુમૂર્ષુઃ કઃ વિવાહમભિવાન્છતિ ? ॥

દ્વિતીયથી પોતાને પૃથક્ કરીને તથા પોતાના ખાસનો નિશ્ચય કરીને તે ચિદાભાસ પુનઃ સંસારના સુખરૂપ લોગને ઇચ્છતો નથી. બુદ્ધિપરસ્પર કાઢેલા ને જેવું મરણ સમીપ આવ્યું છે એવો કયો પુરુષ પોતાના વિવાહની ઇચ્છા કરે ? નહીં કરે. ૨૧૯

એ ચિદાભાસ હું લોકતા છું એવો વ્યવહાર કરવાને પણ શરમાય છે એમ દષ્ટાત આપીને સમજાવે છે —

જિહ્વેતિ વ્યવહર્તુ ચ ભાક્તાહમિતિ પૂર્વવત્ ।

છિન્નનાસ इव ह्रीतः क्षिप्र्यन्नारब्धमश्नुते ॥ ૨૨૦ ॥

ચ “અહં મોક્તા” ઇતિ પૂર્વવત્ વ્યવહર્તુ જિહ્વેતિ, છિન્નનાસઃ इव ह्रीतः ક્ષિપ્ર્યન્ [સન્] આરબ્ધ અશ્નુતે ॥

વળી તે ચિદાભાસ હું લોકતા છું એવો પૂર્વની પેઠે (જે વેલા ચિદાભાસનો ને દ્વિતીયનો વિવેક થયો નહોતો તે વેલાની પેઠે) વ્યવહાર કરવાને શરમાય છે, અને જેવું નાહ કપાચેલું છે એવા મનુષ્યની પેઠે શરમાતો હતો તે મારું પ્રારબ્ધકર્મ હજી નાશ ન પામ્યું એમ કલેશ પામતો હતો પોતાના પ્રારબ્ધકર્મના ફલને લોગવે છે. ૨૨૦

જે ચિદાભાસ પોતાના લોકતાપણુ આરોપતા શરમાય છે તે, ચિદાભાસ સાક્ષીમા કદીપણુ લોકતાપણુ આરોપે નહિ એમ જણાવે છે:—

यदा स्वस्यापि भोक्तृत्वं मंतुं जिह्मत्ययं तदा ।

साक्षिण्यारोपयेदेतादिति कैव कथा वृथा ॥ ૨૨૧ ॥

યદા અયં સ્વસ્ય ભોક્તૃત્વં મંતું અપિ જિહ્મતિ, તદા એતત્ સાક્ષિણિ આરોપયેત્ ઇતિ વૃથા કથા કા ઇવ ? ॥

ત્યારે આ ચિદાભાસ પોતાનું લોકતાપણુ હું લોકતા છું એવી રીતે માનવાને પણ શરમાય ■ ત્યારે તે આ પોતાનામાં રહેલું લોકતાપણુ અસંગ સાક્ષીમા આરોપે એમ કહેલું એ મિથ્યા વાર્તા છે તે કેમ સમજે ? નહીં સમજે ૨૨૧

ઉપર કહેલા અર્થને આ પ્રકરણના પહેલાં શ્લોકમા જણાવેલી શ્રુતિને બધેએસતો કરી બતાવે છે:—

इत्यभिप्रेत्य भोक्तारमाक्षिपत्यविशंकया ।

कस्य कामायेति ततः शरीरानुज्वरो न हि ॥ ૨૨૨ ॥

इति अभिप्रेत्य “कस्य कामाय” इति [श्रुतिः] भोक्तारं अविशंकया
आलिपति, ततः शरीरानुज्वरः न हि ॥

એવા (કૂટસ્થ ને ચિદાભાસ એ બેમાં કોઈનું પણ વાસ્તવિક લોકતાપણું
નથી એવી રીતના) અભિપ્રાયને અનુસરી “ કયા લોકતાને માટે ” આ
શ્રુતિનું વચન લોકતાનો લેશ પણ સકાવિના નિષેધ કરે છે તેથી (લોકતાને
અભાવ થવાથી) શરીરની પછવાડે થનારા તાપો જ્ઞાનીને અવશ્ય થતા નથી ૨૨૨

બ્રહ્મવેત્તાને ત્રણ શરીરની સાથે સંબંધ રાખનારા તાપો થતા નથી એમ
દેખાડવામાટે પ્રથમ શરીરના પ્રકાર અને તેમા રહેલા તાપો જણાવે છે:—

स्थूलं सूक्ष्मं कारणं च शरीरं त्रिविधं स्मृतम् ।

अवश्यं त्रिविधोऽस्त्येव तत्र तत्रोचितो ज्वरः ॥ २२३ ॥

स्थूलं सूक्ष्मं च कारणं [इति] शरीरं त्रिविधं स्मृतम्, तत्र तत्र उचितः त्रिविधः
ज्वरः अवश्य अस्ति एव ॥

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એમ ત્રણીઓનું શરીર શાસ્ત્રમા ત્રણ પ્રકારનું
કહ્યું છે. તે તે શરીરમાં સંભવી શકે એવા ત્રણ પ્રકારના તાપ તે તે શરીરમાં
અવશ્ય છે. ૨૨૩

તેમાં પ્રથમ સ્થૂલશરીરમાં રહેલા તાપો કહે છે:—

वातपित्तश्लेष्मजन्यव्याधयः कोटिशस्तनौ ।

दुर्गन्धित्वकुरुपत्वदाहभंगादयस्तथा ॥ २२४ ॥

तनौ वातपित्तश्लेष्मजन्यव्याधयः कोटिशः [सन्ति] तथा दुर्गन्धित्व-कुरुपत्व-
दाह-भंगादयः [सन्ति] ॥

સ્થૂલશરીરમા વાતદોષ, પિત્તદોષ અને કફદોષ એનાથી ઉત્પન્ન થનારા
રોગો કરોડો છે, તથા દુર્ગંધીપણું, કુરૂપપણું, અગ્નિવટે થનારો દાહ ને શરીરના
અવયવોનું ભાગનું ઇત્યાદિ દુઃખો પણ સ્થૂલશરીરમા હોય છે. ૨૨૪

હવે સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલા તાપો જણાવે છે:—

कामक्रोधादयः शान्तिदांत्याद्या लिंगदेहगाः ।

ज्वरा द्वयेऽपि बाधन्ते प्राप्याऽप्राप्या नरं क्रमात् ॥ २२५ ॥

કામક્રોધાદયઃ શાંતિદાંત્યાદ્યાઃ લિંગદેહગાઃ જ્વરાઃ [સન્તિ,] દ્વયે અપિ
ક્રમાત્ પ્રાપ્યા [ચ] અપ્રાપ્યા નરં બાધન્તે ॥

‘કામ, ક્રોધ, લોભ, દ્વેષ, અથ ને એવાદિ અને શમ, દમ શક્તિ, તિતિક્ષા

ને સમાધાન ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલા તાપો છે. એ બંને તાપો પણ અનુક્રમે પોતાની પ્રાપ્તિવડે અને પોતાની અપ્રાપ્તિવડે મનુષ્યને પીડા કરે છે, અર્થાત્ કામક્રોધાદિ પોતાની પ્રાપ્તિવડે મનુષ્યને પીડા કરે છે, અને શમદમાદિ પોતાની અપ્રાપ્તિવડે મનુષ્યને પીડા ઉપબલે છે. ૨૨૫

છાંદોઽચ્યુતિમાં કારણશરીરમાં રહેલા તાપને જણાવેલા છે એમ કહે છે:-

સ્વં પરં ચ ન વેત્યાત્મા વિનષ્ટ ઇવ કારણે ।

આગામિદુઃસ્વવીજં ચેત્યેતાદિંદ્રેણ દર્શિતમ્ ॥ ૨૨૬ ॥

કારણે વિનષ્ટઃ ઇવ આત્મા સ્વં ચ પરં ન વૈચિ, ચ એતત્ આગામિદુઃસ્વવીજં ઇતિ દિંદ્રેણ દર્શિતમ્ ॥

કારણશરીરમાં અંતઃકરણની સુષુપ્તિ-અવસ્થાવિષે નાશ પામેલાજેવો થયેલો આત્મા (પુરુષ) પોતાને તથા બીજાને જાણતો નથી, અને આ કારણશરીર ભવિષ્યમાં (જાત્રતામાં તથા સ્વપ્નમાં) યનાશં દુઃખોના બીજરૂપ છે એમ ઇંદ્રે પોતાના ગુરુ પ્રભાપતિને જણાવેલું છે. ૨૨૬

એવી રીતે ત્રણ શરીરમાં રહેલા તાપોને કહીને કહે તેનું નિવારણ નહિ થઈ શકવાપણું જણાવે છે:-

एते ज्वराः शरीरेषु त्रिषु स्वाभाविका मताः ।

वियोगे तु ज्वरैस्तानि शरीराण्येव नासते ॥ ૨૨૭ ॥

ત્રિપુ શરીરેષુ એતે જ્વરાઃ સ્વાભાવિકાઃ મતાઃ, [અતઃ] જ્વરં વિયોગે તુ તાનિ શરીરાણિ એવ ન આસતે ॥

ઉપર જણાવેલાં સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરોમાં આ તાપો તે શરીરોની સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી સ્વાભાવિક માનેલા છે. આ કારણથી તે તાપોનો વિયોગ થવાથી તે તે સ્થૂલાદિ ત્રણે શરીરોજ રહેતાં નથી. ૨૨૭

ઉપર જણાવેલા વિષયને દૃષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરે છે:-

तंतोर्वियुज्येन्न^१ पटो बालेभ्यः कम्बलो यथा ।

मृदो घटस्तथा देहो ज्वरेभ्योऽपीति दृश्यताम् ॥ ૨૨૮ ॥

યયા તંતોઃ પટઃ, [વા] બાલેભ્યઃ કમ્બલઃ, [અથવા] મૃદઃ ઘટઃ ન વિયુજ્યેત્ તથા જ્વરેભ્યઃ અપિ દેહઃ [ન વિયુજ્યેત્] ઇતિ દૃશ્યતામ્ ॥

એવી રીતે તાંતણાઓથી વસ્ત્ર, ઘેટાના વાળોથી એટલે જિનથી કામળો, અને માટીથી ઘડો વિયોગ પામતાં નથી, અર્થાત્ તે ઉપાદાનકારણ હોવાથી તેના

૧ અહીં કેટલીક પ્રતમાં વિયુજ્યેત એવો પાઠ જોવામાં આવે છે.

વિના તે રહી શકતા નથી તેવી રીતે શરીરના ઉપાદાનકારણરૂપ તાપોથી પણ આ શરીર વિયોગ પામતું નથી એમ સમજવું, અર્થાત્ તાપોને અભાવે તે શરીરે રહી શકતા નથી ૨૨૮

અવિકારી આત્મામાં તાપનો અભાવ છે એમ જણાવવામાટે પ્રથમ ચિદાભાસમાં તાપનો અભાવ જણાવે છે —

ચિદાભાસે સ્વતઃ કોઽપિ જ્વરો નાસ્તિ યતશ્ચિતઃ ।

પ્રકાશૈકસ્વભાવત્વમેવ દૃષ્ટં ન ચેતરત્ ॥ ૨૨૯ ॥

ચિદાભાસે સ્વતઃ કઃ અપિ જ્વરઃ ન અસ્તિ, યતઃ ચિતઃ પ્રકાશૈકસ્વભાવત્વં એવ દૃષ્ટં, ચ દિતરત્ ન [દૃષ્ટમ્] ॥

ચિદાભાસમાં ત્રણ શરીરોમાં રહેલા તાપોના સમઘવિના ચોતાથી કોઈ પણ તાપ નથી જે કારણથી ચિદાભાસમાં ચૈતન્યનું કેવલ પ્રકાશસ્વભાવપણું જ્ઞાનીએ ભેડુ છે, પણ એનાથી ભિન્ન બીજું સત્યરૂપે ભેડુ નથી, અર્થાત્ ચિદાભાસનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ કૃદસ્થ હોવાથી તેમાં ત્રણ શરીરોમાંના કોઈ પણ તાપ સ્વભાવથી સહવતો નથી ૨૨૯

હવે કૃદસ્થમાં તાપો નથી એમ જણાવે છે —

ચિદાભાસેઽપ્યસંભાવ્યા જ્વરાઃ સાક્ષિણિ કાઃ કથા ।

એવમપ્યેકતાં મેને ચિદાભાસોઽહાવિવ્યયા ॥ ૨૩૦ ॥

[યદા] ચિદાભાસે અપિ જ્વરાઃ અસંભાવ્યાઃ [તદા] સાક્ષિણિ કાઃ કથા ? એવં અપિ ચિદાભાસઃ અવિવ્યયા એકતા મેને હિ ॥

જ્યારે ચિદાભાસમાં પણ તાપો સહવી શકતા નથી ત્યારે તે તાપો સાક્ષિરૂપ આત્મામાં હોવાની વાતજ શી કહેવી ? એમ છતાં પણ ચિદાભાસમાં અજ્ઞાની છયોને જે તાપની પ્રતીતિ થાય છે તે ચિદાભાસ અવિધાવડે ત્રણ શરીરોની સાથે ચોતાનું એકપણું માને છે તેથીજ તેને ચોતાનામાં તાપની પ્રાપ્તિ થાય છે ૨૩૦

ચિદાભાસ ત્રણ શરીરોની સાથે કેવી રીતે ચોતાનું એકપણું માને છે એ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે —

સાક્ષિસત્યત્વમધ્યસ્ય સ્વેનોપેતે વપુસ્ત્રયે ।

તત્સર્વં વાસ્તવં સ્વસ્ય સ્વરૂપમિતિ મન્યતે ॥ ૨૩૧ ॥

[ચિદાભાસઃ] સ્વેન ઉપેતે વપુસ્ત્રયે સાક્ષિસત્યત્વ અધ્યસ્ય તદ્ સર્વં સ્વસ્ય વાસ્તવં સ્વરૂપ ઇતિ મન્યતે ॥

ચિદાભાસ' પોતાના સહિત તાપયુક્ત સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરમાં સાક્ષીના સત્યપણાનો શ્રમ કરીને તે સર્વ 'પોતાનું' વાસ્તવિકસ્વરૂપ છે એમ તે માને છે. ૨૩૧

આવા મિથ્યાજ્ઞાનથી ચિદાભાસને શું ફલ થાય છે તે જણાવે છે:—

एतस्मिन् भ्रાंतिकालेऽयं शरीरेषु ज्वरत्स्वथ ।

स्वयमेव ज्वरामीति 'मन्यते हि कुटुंबिवत् ॥ २३२ ॥

અયં એતસ્મિન્ ભ્રાંતિકાલે શરીરેષુ જ્વરન્તુ' અથ સ્વયં એવ જ્વરામિ ઇતિ હિ કુટુંબિવત્ મન્યતે ॥

આ ચિદાભાસ એ ભ્રાંતિના સમયમાં સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરો'તાપયુક્ત' થયા છતાં 'હું' પોતેજ તાપયુક્ત થઈ છું એવી રીતે કુટુંબવાળા ગૃહસ્થની 'પેઠે' માને છે, અર્થાત્ કુટુંબવાળો ગૃહસ્થ જેમ પોતાના સગાં પીડાતાં હોય તેની પીડાનો આશય પોતાનામાં કરે છે તેવી રીતે આ ચિદાભાસ ત્રણ શરીરોની પીડા પોતામાં આશયે છે. ૨૩૨

ઉપર જણાવેલા કષ્ટાંતને ત્રયકારશ્રી વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

पुत्रदारेषु तप्यत्सु तपामीति वृथा यथा ।

मन्यते पुरुषस्तद्वदाभासोऽप्यभिमन्यते ॥ २३३ ॥

યથા પુરુષઃ પુત્રદારેષુ તપ્યત્સુ [અહં] તપામિ ઇતિ વૃથા [એવ] મન્યતે, તદ્વત્ આભાસઃ' અપિ અમિમન્યતે ॥

જેવી રીતે કોઈ ગૃહસ્થપુરુષ પોતાનો પુત્ર અને પોતાની 'સ્રી' કોઈ દુઃખથી પીડા' પામતાં હોય, છતાં તેમના સંસર્ગને લીધે હું પીડા પામું છું એવું મિથ્યાજ્ઞ માને છે, તેવી રીતે ચિદાભાસ પણ સંસર્ગને લીધે શરીરો પીડા પામતાં છતાં હું પીડા પામું છું એવું મિથ્યાભિમાન કરે છે. ૨૩૩

અજ્ઞાનકાલમાં ચિદાભાસમાં ભ્રાંતિવડે તાપો દેખાડીને જ્ઞાનકાલમાં તે તાપોનો અભાવ દેખાડે છે:—

विविच्य भ्रांतिमुज्जित्वा स्वमप्यगणयन्सदा ।

चिंतयन्साक्षिणं कस्माच्छरीरमनुसंज्वरेत् ॥ २३४ ॥

વિવિચ્ય, ભ્રાંતિ ઉજ્જિત્વા, [ચ], સ્વં અપિ અગણયન્ સાક્ષિણં સદા ચિંતયન્ કસ્માત્ શરીરં અનુસંજ્વરેત્ ? ॥

ચિદાભાસ કૃતસ્થને, 'પોતાને' અને 'ત્રણ' શરીરોને વિવેકવડે પૃથક્ પૃથક્ કરીને તથા તાપવાળાં ત્રણ શરીરોની સાથેના પોતાના અલેક્ષણસ્વરૂપ ભ્રાંતિનો

ત્યાગ કરીને, અને પોતાને પણ સત્યરૂપે નહિ ગણ્યો છો તો સર્વ તાપોથી અત્યંત રહિત પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપભૂત સાક્ષીનું સદા ચિંતન કરતો છો તો શામાટે તાપવાળા શરીરોની પછવાડે પોતે તાપ પામે ? ૨૩૪

વસ્તુનું મિથ્યાજ્ઞાન તાપનો હેતુ છે, અને વસ્તુનું યથાર્થજ્ઞાન તાપની નિવૃત્તિનો હેતુ છે એમ દૃષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરે છે:—

અયથાવસ્તુસર્પાદિજ્ઞાનં હેતુઃ પલાયને ।

રજ્જુજ્ઞાનેઽહિધીધ્વસ્તૌ કૃતમપ્યનુશોચતિ ॥ ૨૩૫ ॥

અયથાવસ્તુસર્પાદિજ્ઞાનં પલાયને હેતુઃ [ચ] રજ્જુજ્ઞાને અહિધીધ્વસ્તૌ [સત્યાં] કૃતં અપિ અનુશોચતિ ॥

દોરડીમાં કલ્પાયેલા એવા સર્પાદિકનું જ્ઞાન જ્ઞેનારના ત્યાંથી ભાગી જવામાં હેતુભૂત થાય છે, અને દોરડીનું જ્ઞાન યદ્યપે સર્પનું જ્ઞાન નાશ થવાથી પૂર્વે પોતે મિથ્યા સર્પના જ્ઞાનથી ભાગવાનું કર્યું હતું તેને માટે પશ્ચાત્તાપ પણ કરે છે. ૨૩૫

સાક્ષીનું નિરંતર ચિંતન કરતો છો તો એમ જે આગળ કહ્યું છે તે દૃષ્ટાંતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

મિથ્યાભિયોગદોષસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તપ્રસિદ્ધયે ।

ક્ષમાપયન્નિવાત્માનં સાક્ષિણં શરણં ગતઃ ॥ ૨૩૬ ॥

મિથ્યાભિયોગદોષસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તપ્રસિદ્ધયે સાક્ષિણં આત્માનં ક્ષમાપયન્નુ ઇવ શરણં ગતઃ [ભવતિ] ॥

કોઈના ઉપર ચોરી આદિનો મિથ્યા આરોપ કરવારૂપ જે દોષ થયો હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત સારી રીતે સિદ્ધ કરવામાટે જેના પર તે આરોપ કરવામાં આવ્યો હોય તેની તે આરોપ કરનાર મનુષ્ય વારંવારે ક્ષમા માગે છે તે પ્રમાણે અસંગ સાક્ષિરૂપ આત્મામાં કર્તાપણનો તથા લોકતાપણનો મિથ્યા આરોપ કરનાર જિદ્દાભાસ સાક્ષિરૂપ આત્માની બાજુ ક્ષમા માગનારા-જેવો યદ્યપે સાક્ષીને શરણે ગયાજેવો થાય છે. ૨૩૬

તેના અંધમાં એક બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે:—

આવૃત્તપાપનુત્પર્થ સ્નાનાદ્યાવર્ત્યતે યથા ।

આવર્તયન્નિવ ધ્યાનં સદા સાક્ષિપરાયણઃ ॥ ૨૩૭ ॥

યથા આરૂત્તપાપનુત્પર્થ સ્નાનાદિ આવર્ત્યતે, [તથા અયં] ધ્યાનં આવર્તયન્નુ ઇવ સદા સાક્ષિપરાયણઃ ॥

જેવી રીતે વારંવાર કરેલા પાપની નિવૃત્તિમાટે શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં સ્નાનાદિરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનું પાપ કરનારો મનુષ્ય વારંવાર સેવન કરે છે તેવી રીતે આ વિદ્યાભાસ પણ પોતે અસંસારી સાક્ષીઉપર અનાદિકાલથી સંસારીપણાનો ખોટો આરોપ કર્યો હતો તે દોષની નિવૃત્તિને માટે જાણે સાક્ષીનું વારંવાર ધ્યાન કરતો હોય તેવી રીતે સર્વજ્ઞ સાક્ષીને પરાયણ થાય છે. ૨૩૭

એ દૃષ્ટાંતવડે વિદ્યાભાસનું સાક્ષીના પરાયણપણાનું નિરૂપણ કરીને તે વિદ્યાભાસ પોતાની પ્રખ્યાતિ કરવામાં કેવો શરમાય છે તે દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે:—

उपस्थकुण्ठिनी वेश्या विलासेषु विलज्जते ।

જાનતોઽગ્રે તથાઽભાસઃ સ્વપ્રખ્યાતૌ વિલજ્જતે ॥ ૨૩૮ ॥

[યયા] ઉપસ્થકુણ્ઠિની વેશ્યા જાનતઃ અગ્રે વિલાસેષુ વિલજ્જતે, તથા [અયં] આભાસઃ સ્વપ્રખ્યાતૌ વિલજ્જતે ॥

જેવી રીતે જેના ગુણ અંગમાં ફેદ ચયેલો છે એવી અધિકા પોતાના તે રોગને જાણનારા પુરુષની આગળ વિલાસોમાં અત્યંત શરમાય છે તેવી રીતે આ વિદ્યાભાસ આત્મજ્ઞાનીઆગળ પોતાની પ્રખ્યાતિમાટે એટલે પોતાના ગુણો પ્રકટ કરવામાટે અત્યંત શરમાય છે. ૨૩૮

ત્રણ શરીરોથી પોતાને અત્યંત પૃથક્ જાણનારા વિદ્યાભાસને ત્રણ શરીરોની સાથે પોતાના એકપણાની ખાતિ થતી નથી એમ દૃષ્ટાંત આપીને જણાવે છે:—

गृहीतो ब्राह्मणो म्लेच्छैः प्रायश्चित्तं चरन्पुनः ।

મ્લેચ્છૈઃ સંકીર્યતે નૈવ તથાઽભાસઃ શરીરકૈઃ ॥ ૨૩૯ ॥

મ્લેચ્છૈઃ ગૃહીતઃ બ્રાહ્મણઃ પ્રાયશ્ચિત્તં ચરન્ પુનઃ મ્લેચ્છૈઃ ન સંકીર્યતે एव, તથા આભાસઃ શરીરકૈઃ [ન સંકીર્યતે एव] ॥

જેવી રીતે યવનોએ પકડેલો બ્રાહ્મણ તે સેવર્ગદોષની નિવૃત્તિ કરનારો પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પુનઃ યવનોની સાથે જોડાતો નથીજ, તેવીજ રીતે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થયા પછી વિદ્યાભાસ તુલ્ય શરીરોની સાથે મળી જતો નથીજ. ૨૩૯

વિદ્યાભાસ માત્ર પોતાના દોષની નિવૃત્તિમાટેજ સાક્ષીને શરણે જાય છે એમ નહિ, પણ પોતાને ઉત્તમપ્રકારનું કલ મળવાના હેતુથી પણ તે સાક્ષીનો આશ્રય કરે છે એમ દૃષ્ટાંત આપીને જણાવે છે:—

“યૌવરાજ્યે સ્થિતો રાજપુત્રઃ સામ્રાજ્યવાંછયા ।”

“રાજાનુકારી ભવતિ તથા સાક્ષ્યનુકાર્યયમ્ ॥ ૨૪૦ ॥”

[યથા] યૌવરાજ્યે સ્થિતઃ રાજપુત્રઃ સામ્રાજ્યવાંછયા રાજાનુકારી ભવતિ, તથા અયં સાક્ષ્યનુકારી [ભવતિ] ॥

જેથી રીતે રાજાના જીવતાં યુવરાજના પદપર સ્થિત થયેલો રાજપુત્ર ચક્રવર્તી રાજ્યની ઇચ્છાએ રાજાનું અનુકરણ કરનારો એટલે પ્રાપ્તને ॥ રાજા રાખવી ઇચ્છાથી શુભોથી સુક્રત થાય છે તેવી રીતે આ ચિદાભાસ સાક્ષિરૂપે સ્થિત થવા સાક્ષીનું અનુકરણ કરનારો થાય છે; અર્થાત્ તે સીક્ષીના સ્વભાવોને પોતામાં સ્થિર કરે છે. ૨૪૦

રાજાનું અનુકરણ કરવાથી જેમ યુવરાજને સામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ સાક્ષીનું અનુકરણ કરવાથી ચિદાભાસને સાક્ષિસ્વરૂપથી અભિન્ન પ્રદક્ષિણાવની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવે છે—

“યો ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवत्येव इति श्रुतिः ।”

“શ્રુત્વા તદેકચિત્તઃ સન્નબ્રહ્મ વેત્તિ ન ચેતરત્ ॥ ૨૪૧ ॥”

“યઃ બ્રહ્મ વેદ [સઃ] બ્રહ્મ એવ ભવતિ એવ” इति श्रुतिः શ્રુત્વા તદેકચિત્તઃ સન્ન બ્રહ્મ વેત્તિ ન ચેતરત્ ન ॥

“જે મનુષ્ય બ્રહ્મને જાણે છે તે મનુષ્ય અવશ્યક બ્રહ્મ થાય છે,” એવી શ્રુતિ છે. તે સાંભળીને ચિદાભાસ એ બ્રહ્મમાંજ ચિત્ત રાખનારો થઈને બ્રહ્મને જાણે છે, પણ તેનાથી ભિન્ન બીજાને જાણતો નથી. એવી રીતે ચિદાભાસ પોતાના સાક્ષિસ્વરૂપથી અભિન્ન બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં સાક્ષીનું પ્રીતિ ને સાવધાનતાથી અનુકરણ કરે છે. ૨૪૧

બ્રહ્મજ્ઞાનએ બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવાથી ચિદાભાસનો નોશ થાય છે, તો તે ચિદાભાસ પોતાના નાશમાં કેમી રીતે પ્રવૃત્ત થાય એમ શકી ધાયે તો તેનું નિરાકરણ કરે છે—

“देवत्वकामा ह्यग्न्यादौ प्रविशन्ति यथा तथा ।”

“સામિત્વેનાવશેપાય સ્વવિનાશો સ વાંછતિ ॥ ૨૪૨ ॥”

દેવત્વકામાઃ યથા અગ્ન્યાદૌ પ્રવિશન્તિ, હિ, તથા સઃ સામિત્વેન અવશેપાય સ્વવિનાશો વાંછતિ ॥

૧ અગ્નિઃ શ્રુતિમ્ એવા પ્રકાશને જોવામાં આવે છે

દેવભાવની ઇચ્છા કરતારા મનુષ્યો જેવી રીતે અગ્નિમાં કે ગંગાદિ પવિત્ર તીર્થના જલમાં પોતાના સ્થૂલશરીરનો વિનાશ કરવામાટે પ્રવેશ કરે છે એવાં લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેવી રીતે આ ચિદાભાસ સાક્ષિસ્વરૂપવડે અવશેષ રહેવા-માટે પોતાના વિનાશની ઇચ્છા કરે છે એમ વેદાંતશાસ્ત્ર જણાવે છે. ૨૪૨

પ્રજ્ઞાજ્ઞાનવડે જો ચિદાભાસની નિવૃત્તિ થઈ જતી હોય તો પ્રજ્ઞાજ્ઞાનીને ચિદાભાસ પણ પ્રજ્ઞાજ્ઞાન થવાવડે નિવૃત્ત થઈ જવો જોઈએ, પણ તેમ થતું જોવામાં આવતું નથી, એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

યાવત્સ્વદેહદાહં સ નરત્વં નૈવ મુંચતિ ।

યાવદારબ્ધદેહં સ્યાન્નાભાસત્વવિમોચનમ્ ॥ ૨૪૩ ॥

યાવત્ સ્વદેહદાહં સઃ નરત્વં ન મુંચતિ એવ, [તથા] યાવદારબ્ધદેહં આભાસ-ત્વવિમોચનં ન સ્યાત્ ॥

જેવી રીતે જ્યાંસુધી પોતાના સ્થૂલશરીરમાં દાહ ન થયે ત્યાંસુધી દેવભાવ પામવાને માટે જેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો છે તેણે પુરુષપોષાનું પુરુષપણું મૂકતો નથીજ, તેવી રીતે જ્યાંસુધી આરબ્ધકર્મેવડે પ્રોક્ત થયેલું પ્રજ્ઞાજ્ઞાનનું સ્થૂલશરીર વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી તેમના ચિદાભાસપણાની નિવૃત્તિ થતી નથી, અર્થાત આરબ્ધકર્મે હોય ત્યાંસુધી તેમના ચિદાભાસનું ચિદાભાસપણું (અવપણું) અન્યને પ્રતીત થયા કરે છે. ૨૪૩

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થયા પછી જ્ઞાનીને “હું મનુષ્ય છું” “હું લોક-જોક્તા છું” એવું વિપરીતજ્ઞાન કેવી રીતે પ્રતીત થાય એવી શંકા થાય તો દૃષ્ટાંત આપીને તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

રજ્જુજ્ઞાનેઽપિ કંપાદિઃ જ્ઞૈરેવોપશામ્યતિ ।

પુનર્મદાંધકારે સા રજ્જુઃ ક્ષિતોરગી ભવેત્ ॥ ૨૪૪ ॥

રજ્જુજ્ઞાને અપિ કંપાદિઃ જ્ઞૈઃ એવ ઉપશામ્યતિ, [ચ] મદાંધકારે સિપ્તા સા રજ્જુઃ પુનઃ ઊરગી ભવેત્ ॥

હીવા આદિ સાધનવડે દોરડીનું જ્ઞાન થયા છતાં પણ સર્પની પ્રાતિ-વડે જો કંપાદિ થયેલ હોય તે કંપાદિ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, સુસ્ત શાંત થઈ જતાં નથી, અને મંદ અંધકારમાં કોઈએ કંઈલી તે દોરડી પુતળ ક્યારેક સાપણરૂપે પણ પ્રતીત થાય છે, તેમ સિદ્ધાંતમાં પણ જાણવું. ૨૪૪

હવે ઉપરના દૃષ્ટાંતને સિદ્ધાંતની સાથે જોડી બતાવે છે:—

પ્રવમારબ્ધભોગોઽપિ જ્ઞૈઃ શામ્યતિ નો હઠાત્ ।

ભોગકાલે કદાચિત્તુ મલ્યાઽહમિતિ ભાસતે ॥ ૨૪૫ ॥

एवं आरब्धभोगः अपि शनैः शाम्यति, इवात् नो, तु कदाचित् भोगकाले
अहं मर्त्यः इति भासते ॥

ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટાંતની જેઠે પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રદક્ષણનીને પ્રાપ્ત થવાનો
સુખદુઃખના અનુભવરૂપ ભોગ પણ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, બિતાવળે શાંત
થતો નથી, અને ક્યારેક તીવ્રપ્રારબ્ધકર્મના ફલરૂપ ભોગના સમયમાં તેમને
" હું મરણકર્મવાળો મનુષ્ય છું " એવી ક્ષણિક પ્રતીતિ પણ થાય છે. ૨૪૫

પ્રદક્ષણ પામેલા મનુષ્યના મનમાં કોઈ વેલા હું મનુષ્ય છું એવો
ભાવ ઉદય પામે તો તેથી તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનો નાશ થતો નથી એમ જણાવે છે—

नैतावतापराधेन तत्त्वज्ञानं विनश्यति ।

जीवन्मुक्तिव्रतं नैदं किंतु वस्तुस्थितिः खलु ॥ २४६ ॥

एतावता अपराधेन तत्त्वज्ञानं न विनश्यति, इदं जीवन्मुक्तिव्रतं न, किंतु
वस्तुस्थितिः खलु ॥

કોઈ વેલા " હું મનુષ્ય છું " એવા જ્ઞાનનો ઉદય આત્મજ્ઞાનીના મનમાં
થાય તો તેમના એટલા અપરાધવડે તે આત્મજ્ઞાનીના આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન
વિનાશ પામતું નથી, કેમકે આ જીવન્મુક્તિનામનું વ્રત નથી, કે જેનું પૂરું
પાલન ન કરવાથી તે જ્ઞાનનો નાશ થાય. આ તો યથાર્થ આત્મજ્ઞાનવડે જ્ઞાતિ-
જ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી એવો પ્રસિદ્ધ વસ્તુસ્વભાવ છે એમ જણવું.

કોઈ વેલા આત્મજ્ઞાનીના અંતઃકરણની વૃત્તિનું બહિર્મુખપણું થવાથી " હું
મનુષ્ય છું " એવું જ્ઞાન જો આત્મજ્ઞાનીના અંતઃકરણમાં ઉદય પામે તો પુનઃ
" હું આત્મા છું " એવી ભાવનાવડે તે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. આત્મજ્ઞાનીને
કવચિત્ એવું જ્ઞાન થાય તો તેથી તેમનું આત્મજ્ઞાન નાશ પામતું નથી. ૨૪૬

" હું દશમે છું " એમ જાણવાથી તે વિદ્યાર્થીઓની દશમાના અભાવની
જ્ઞાતિ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પણ માથું ફટવાથી તેમને માથામાં થયેલું
દીમણું મટવામાં સમય જોઈએ છીએ એમ જણાવે છે—

दशमोऽपि शिरस्ताडं रुदन्बुद्धा न रोदिति ।

शिरोव्रणस्तु मासेन शनैः शाम्यति नो तदा ॥ २४७ ॥

शिरस्ताडं रुदन् दशमः अपि बुद्धा न रोदिति, तु शिरोव्रणः मासेन शनैः
शाम्यति, तदा नो ॥

માથું ફટતો ને રુદન કરતો દશમે વિદ્યાર્થી પણ " હું દશમે છું " એમ જાણીને પછી રોતો નથી, પરંતુ તેના માથામાં ફટવાથી થયેલું દીમણું તે

એકાદ મહિને ધીરે ધીરે શમે છે, (રુઝાઈ બાય છે,) પણ તે તુરત રુઝાઈ નથી. ૨૪૭

આત્માનું દેહજ્ઞાન થયા પછી આત્મજ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધકર્મવડે થનારું હુઃખી-પણું સુક્તિના લાભવડે દંકાઈ બાય છે એમ જણાવે છે:—

દશમામૃતિલાભેન જાતો હર્ષો વ્રણવ્યથામ્ ।

તિરોધત્તે મુક્તિલાભસ્તથા પ્રારબ્ધદુઃખિતામ્ ॥ ૨૪૮ ॥

[યયા] દશમામૃતિલાભેન જાતઃ હર્ષઃ વ્રણવ્યથાં તિરોધત્તે, તથા મુક્તિલાભઃ પ્રારબ્ધદુઃખિતાં [તિરોધત્તે] ॥

જેમ દશમા વિદ્યાર્થીનું મરણ થયું નથી, પણ તે જીવે છે, એમ તેના જીવવાના લાભવડે અતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયેલી હર્ષ દશમા વિદ્યાર્થીના કૂટ-વાળા દીમણાની વ્યથાને ઢાકી દે છે તેમ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી સુક્તિના લાભ પોતાના પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા હુઃખીપણાને ઢાકી દે છે. ૨૪૮

જીવન-સુક્તિ મત નથી એમ જે આગળ જણાવ્યું છે તે કથનનો અભિપ્રાય કહે છે:—

વ્રતાભાવાદ્યદાધ્યાસસ્તદા ભૂયો વિવિચ્યતામ્ ।

રસસેવી દિને મુંક્તે ભૂયો ભૂયો યથા તથા ॥ ૨૪૯ ॥

યયા રસસેવી દિને ભૂયઃ ભૂયઃ મુંક્તે, તથા વ્રતાભાવાત્ યદા અધ્યાસઃ તદા ભૂયઃ વિવિચ્યતામ્ ॥

જેવી રીતે રસાયનનું (પાશ આદિની લક્ષ્યનું) સેવન કરનારે મનુષ્ય પોતાને ખૂબ જાગવાથી એકજ દિવસમા પોતાને લાગેલી જૂખની નિવૃત્તિ-માટે વારવાર લોજન કર્યા કરે છે, તેવી રીતે જીવન-સુક્તિ એ મત ન હોવાથી જ્યારે જ્યારે આત્મજ્ઞાનીના મનમા “હું મનુષ્ય છું” એવી જ્ઞાતિનો ઉદય થાય ત્યારે ત્યારે પુનઃ “હું મનુષ્ય નથી, પણ સચ્ચિદાનંદધન આત્મા છું,” એવો વિવેક તેણે કર્યા કરવો. ૨૪૯

આત્માના અપરોક્ષ અનુભવવડે પણ દૂર નહિ જનારા પ્રારબ્ધકર્મના ફલની નિવૃત્તિ કયા ઉપાયવડે થાય છે એ દક્ષાતસહિત જણાવે છે.—

શમયત્યૌષધેનાયં દશમઃ સ્વં વ્રણં યથા ।

ભોગેન શમયિત્વૈતત્પ્રારબ્ધં મુચ્યતે તથા ॥ ૨૫૦ ॥

યથા અયં દશમઃ ઔષધેન સ્વં વ્રણં શમયતિ, તથા ભોગેન એતત્ પ્રારબ્ધં શમયિત્વા મુચ્યતે ॥

જેવી રીતે આ દશમે વિદ્યાર્થી ઔષધવડે પોતાનું કૂટવાળું ઢીમણું શાંત કરે છે તેમ પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થનારા ભોગવડે આ પ્રારબ્ધકર્મને શાંત કરીને આત્મજ્ઞાની વિદેહસુક્તિ પામે છે. ૨૫૦ ॥ ૬ ॥

શોકની નિવૃત્તિરૂપ ચિદાભાસની છઠ્ઠી અવસ્થા આગળ કહેવાઈ ગઈ, હવે તેની સાતમી અવસ્થા કહેવાનો આરભ કરે છે:—

કિમિચ્છન્નિતિ વાક્યોક્તઃ શોકમોક્ષ ઉદીરિતઃ ।

આભાસસ્ય હ્યવસ્થૈષા પૃષ્ઠી તૃત્તિસ્તુ સપ્તમી ॥ ૨૫૧ ॥

“કિમ્ ઇચ્છન્” ઇતિ વાક્યોક્તઃ શોકમોક્ષઃ ઉદીરિતઃ; એવા, હિ, આભાસસ્ય પૃષ્ઠી અવસ્થા, તૃત્તિઃ તુ, સપ્તમી ॥

“કયા ભોગ્યપદાર્થને ઇચ્છતો છતો” આ વાક્યમાં, કહેલા, શોકની નિવૃત્તિ હમણાંસુધી કહી. આ શોકની નિવૃત્તિ એ, પ્રસિદ્ધ, ચિદાભાસની છઠ્ઠી અવસ્થા છે, અને પરમતૃપ્તિ તો ચિદાભાસની સાતમી અવસ્થા છે. ૨૫૧ ॥ આત્માના દૃઢ અનુભવવડે પ્રાપ્ત થનારી તૃપ્તિ પ્રતિબધરહિત છે એવી પ્રતિયોગીના દર્શનપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

સાંકુશા ત્રિપયૈસ્તૃત્તિરિયં તૃત્તિર્નિરંકુશા ।

કૃતં કૃત્યં પ્રાપ્તીયં-પ્રાપ્તમિત્યેવ તૃપ્યન્તિ ॥ ૨૫૨ ॥

૧. ત્રિપયૈઃ તૃત્તિઃ સાંકુશા [ચ] इयं तृप्तिः, निरंकुशा, [यतः] कृत्यं कृतं, प्रापणीयं प्राप्तं इति एव तृप्यन्ति ॥

શબ્દાદિ વિષયોવડે પ્રાપ્ત થનારી તૃપ્તિ પ્રતિબધરહિત (ખીન શ્રેષ્ઠતર વિષયની ઇચ્છાવડે કુંઠિત થનારી-હજાઈ જનારી) છે, અને આનંદધન આત્માના અનુભવવડે જીવન્-મુક્તને પ્રાપ્ત થનારી આ તૃપ્તિ પ્રતિબધરહિત (દોષ પણ વિષયની ઇચ્છાવડે નહિ દખાનારી) છે, કેમકે જે કરવાયોગ્ય હતું તે સર્વ મેં કર્યું, અને જે પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય હતું તે સર્વ મેં પ્રાપ્ત કર્યું એવી રીતે તે જ્ઞાની પોતાના અતઃકરણમાં પરિતૃપ્ત થાય છે. ૨૫૨ ॥

• કરવાયોગ્ય સર્વ મેં કર્યું એમ જે ઉપર આત્મજ્ઞાનીનું માનવું કહ્યું તેને ૨૫૨ કહે છે:—

ऐहिकामुष्मिकयातसिद्धयै मुक्तेश्च सिद्धये ।

बहु-कृत्यं, पुरास्याभूतत्सर्वमधुना कृतम् ॥ २५३ ॥

• ऐहिकामुष्मिकयातसिद्धयै च मुक्तेश्च सिद्धये अस्य पुरा बहु कृत्यं अभूत्, तत् सर्वं अधुना कृतम् ॥

આ જ્ઞાનીને આત્મજ્ઞાન થયાની પૂર્વે આ લોકમા ઇષ્ટની પ્રાપ્તિમાટે ને અનિષ્ટની નિવૃત્તિમાટે ખેડ ને વ્યાપાર આદિરૂપ, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાટે શાસ્ત્રોક્ત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મના અનુષ્ઠાનરૂપ અને ઉપાસનારૂપ તથા સુકૃતિની પ્રાપ્તિમાટે જ્ઞાનના સાધન વિવેકાદિરૂપ ને શ્રવણાદિરૂપ ધણું કર્તવ્ય હતું, પણ તે સર્વ કર્તવ્યો હમણાં (જ્ઞાનદશામા) પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થવાથી મપૂર્ણ થયા છે, હવે તેમાનું એક પણ કર્તવ્ય તેમને અવશેષ રહ્યું નથી ૨૫૩

જીવન્મુક્તના એવી રીતના કૃતાર્યપણાનું પ્રતિપાદન કરીને હવે તેના ફલરૂપ તૃપ્તિને જણાવે છે —

તદેતત્કૃતકૃત્યત્વં પ્રતિયોગિપુરઃસરમ્ ।

અનુસંદધદેવાયમેવં તૃપ્યતિ નિત્યંશઃ ॥ ૨૫૪ ॥

અય તત્ એતત્ કૃતકૃત્યત્વં પ્રતિયોગિપુરઃસર અનુસંદધત્ એવ એવં નિત્યંશઃ તૃપ્યતિ ॥

આ જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાનું તે આ કૃતાર્યપણું પોતાનાથી વિપરીત સ્થિતિવાળાની સ્થિતિસાથે અનુસંધાન કરતા છતાજ એવી ગીતે સર્વથા તૃપ્તિ પામે છે ૨૫૪

હવે ઉપર જણાવેલા અનુસંધાનનું નિરૂપણ કરે છે —

દુઃખિનોઽજ્ઞાઃ સંસરન્તુ કામં પુત્રાદ્યપેક્ષયા ।

પરમાનંદપૂર્ણોઽહં સંસરામિ કિમિચ્છયા ॥ ૨૫૫ ॥

દુઃખિનઃ અજ્ઞાઃ પુત્રાદ્યપેક્ષયા કામ સંસરન્તુ, પરમાનંદપૂર્ણઃ અહ કિમિચ્છયા સંસરામિ ? ॥

પોતાને હું જી માનનારા ને પ્રદાને નહિ અર્જુનારા મનુષ્યો પુત્રાદિની ઇચ્છાવડે ભલે તેમની ઇચ્છા થાય તેમ આ સસારમા ભટકે, પણ પરમાનંદ વડે પરિપૂર્ણ થયેલા હૃદયવાળો હું કયા પ્રાણીની ને કયા પદાર્થની ઇચ્છાવડે પામર અને વિષયીની પેઠે આ સસારમા ભટકું ? ૨૫૫

સ્વર્ગાદિમાટે શાસ્ત્રોક્તકર્મનું અનુષ્ઠાન કરનારા મનુષ્યોથી જ્ઞાની પોતાનું વિપરીતપણું જણાવે છે —

અનુતિષ્ઠન્તુ કર્માણિ પરલોકયિયાસવઃ ।

સર્વલોકાત્મકઃ કસ્માદનુતિષ્ઠામિ કિં કથમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

પરલોકયિયાસવઃ કર્માણિ અનુતિષ્ઠન્તુ, સર્વલોકાત્મક [અહ] કસ્માત્ કિં કથ અનુતિષ્ઠામિ ? ॥

એમને સ્વર્ગાદિ લોકમાં જવાની ઇચ્છા હોય તેઓ ભલે શાસ્ત્રોક્ત અભિહોત્રાદિ કાર્યકર્મોનું અનુદાન કરે, પણ સર્વલોકસ્વરૂપ એવો, હું કયા કારણથી (કયા ક્ષણની ઇચ્છાથી) કયા કર્મનું કેવી રીતે અનુદાન કરું ? ૨૫૬

સ્વાર્થને માટે તમે ભલે કોઇ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ન કરો, પણ તમારે ખીબતના ભલામાટે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ એમ જો કોઇ કહે તો તેના સમાધાનમાટે તે પ્રશ્નવેત્તા નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयंतु वा ।

येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥ ૨૫૭ ॥

ये अत्र अधिकारिणः [सन्ति] ते शास्त्राणि व्याचक्षतां, वा वेदान् अध्यापयन्तु, ये तु अक्रियत्वतः अधिकारः न ॥

તેઓ અહીં શાસ્ત્રોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં વા વેદોનું અધ્યયન કરાવવામાં વર્ણવેલે ને આશ્રમવડે અધિકારી હોય તેઓ ભલે અન્ય જનસમીપ પદાપકારાર્થે શાસ્ત્રોનું વ્યાખ્યાન કરે, અથવા ઋગ્ગાદિ વેદોનું દિલેને અધ્યયન કરાવે, મને તો મારા સ્વાભાવિક અક્રિયપણાથી તેવો લેશ પણ અધિકાર નથી, તેથી હું કેવી રીતે અન્ય જનોની આગળ શાસ્ત્રોનું વ્યાખ્યાન કરું ? વા દિલેને વેદોનું અધ્યયન કરાવું ? ૨૫૭

તમે કહો છો કે હું કાંઈ કરતો નથી, પણ તમે તો અમને સૌને નિદ્રા અને ભિક્ષા આદિ કરતા જણાવો છો એમ જો કોઇ કહે તો તેનું તે પ્રશ્નવેત્તા નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે:—

निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च ।

द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्ति किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥ ૨૫૮ ॥

निद्राभिक्षे स्नानशौचे [ग्रह] न इच्छामि, च न करोमि, द्रष्टारः कल्पयन्ति चेत् अन्यकल्पनात् मे किं स्यात् ? ॥

નિદ્રા, ભિક્ષા, સ્નાન ને શૌચની અસગ ને અક્રિયસ્વભાવવાળો હું ઇચ્છા કરતો નથી, તથા કરતો પણ નથી, છતાં ખીબા જોનારાઓ જો મારામાં તેવો આરોપ કરે છે તો તે ખીબાના આરોપ કરવાથી મારા અક્રિયસ્વભાવને સી હાનિ થાય ? અર્થાત નજ હાનિ થાય, કેમકે મારી દૃષ્ટિથી હું અભિમાનપૂર્વક કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથીજ. ૨૫૮

ખીબાજોની કલ્પનાવડે વસ્તુનો સ્વભાવ બદલાઈ જતો નથી એમ દર્શાવ આપીને જણાવે છે:—

ગુંજાપુંજાદિ દહ્યેત નાન્યારોપિત્તવહિના ।

નાન્યારોપિતસંસારધર્માનેવમહં ભજે ॥ ૨૫૯ ॥

[યથા,] અન્યારોપિતવહિના ગુંજાપુંજાદિ ન દહ્યેત એવં અન્યારોપિતસંસાર-
ધર્માન્ અહં ન ભજે ॥

જેવી રીતે વાંદરા આદિ પ્રાણીઓએ અગ્નિના જેવા રાતા રંગવાળા ચણાડી-
ના ઢગલા આદિમાં આરોપ કરેલા અગ્નિવડે તે ચણાડીઓના ઢગલા આદિ
કાંઈ પણ પ્રાણિપદાર્થને ળાળતા નથી, તેવી રીતે અજ્ઞાનીઓએ અકર્તા ને
અલોકતા એવા મારામાં આરોપ કરેલા કર્તાપણું ને લોકતાપણું આદિ સંસારના
ધર્મોને હું વાસ્તવિકરીતે કદીપણુ સેવતો નથી. ૨૫૯

જો તમારે બીજું કાંઈ પણ કર્તવ્ય ન હોય તો ભલે તે કર્તવ્ય તમારે
ન હોય, પણ વેદાંતનું શ્રવણમનન તો તમારે અવશ્ય કરવું જોઈએ એમ જો
કાંઈ કહે તો તેનું તેઓ સમાધાન આપે છે:—

શૃણ્વન્ત્વજ્ઞાતતત્ત્વાસ્તે જાનન્કસ્માચ્છૃણોમ્યહમ્ ।

મન્યંતાં સંશયાપન્ના ન મન્યેઽહમસંશયઃ ॥ ૨૬૦ ॥

[યે] અજ્ઞાતતત્ત્વાઃ તે શૃણ્વન્તુ અહં [તુ] જાનન્ [સન્] કસ્માત્ શૃણોમિ ?
સંશયાપન્નાઃ મન્યન્તાં, અહં અસંશયઃ ન મન્યે ॥

જેઓ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણતા નથી તેઓ (એવા સુસુક્ષ્મ-
ઓ) ભલે વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરે, પણ હું તો બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણતો છતો શા
કારણથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરું ? જેઓ બ્રહ્મ આદિના સ્વરૂપમાં સંશય
પામેલા હોય તેઓ ભલે વેદાંતશાસ્ત્રના ઉપદેશનું મનન કરે, હું બ્રહ્મ આદિના
સ્વરૂપમાં સંશયવાળો નથી તેથી વેદાંતશાસ્ત્રના ઉપદેશનું મનન કરતો નથી.
એવી રીતે હું બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનવાળો ને સશયરહિત હોવાથી મારે વેદાંત-
શાસ્ત્રનું શ્રવણ ને મનન કરવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા રહી નથી. ૨૬૦

હું વિપરીતભાવનાથી રહિત હોવાથી મારે નિદિધ્યાસન પણ કર્તવ્ય
નથી એમ જણાવે છે:—

વિપર્યસ્તો નિદિધ્યાસેત્કિં ધ્યાનમવિપર્યયાત્ ।

દેહાત્મત્વવિપર્યાસં ન કદાચિદ્ભજામ્યહમ્ ॥ ૨૬૧ ॥

વિપર્યસ્તઃ નિદિધ્યાસેત્, અવિપર્યયાત્ ધ્યાનં કિમ્ ? અહં દેહાત્મત્વવિપર્યાસં
કદાચિદ્ ન ભજામિ ॥

એના અંતઃકરણમાં દેહાદિમાં આત્માની ભ્રાંતિ હોય, ને જંગતમાં સત્યપણની ભ્રાંતિ હોય, તે ભલે નિદિધ્યાસન (બ્રહ્મધ્યાન વા બ્રહ્મવિચાર) કરે, મારા અંતઃકરણમાં વિપરીતભાવના ન હોવાથી મને બ્રહ્મધ્યાન શા કામનું છે? હું શરીરમાં આત્મપણની વિપરીતભાવનાને ક્યારે પણ સેવતો નથી, અને જંગતના સત્યપણની ભ્રાંતિને પણ હું સેવતો નથી, એટલે મારે નિદિધ્યાસન પણ કર્તવ્ય નથી. ૨૬૧

વિપરીતભાવનાવિના “હું મનુષ્ય છું” એવો વ્યવહાર જાનીથી કેમ થઈ શકે એમ જો શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અહં મનુષ્ય इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् ।

विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोऽवकल्पते ॥ ૨૬૨ ॥

અહં મનુષ્યઃ इत्यादिव्यवहारઃ અમું વિપર્યાસં વિના અપિ ચિરાભ્યસ્તવાસનાતઃ અવકલ્પતે ॥

“હું મનુષ્ય છું” ઇત્યાદિ રીતનો વ્યવહાર “હું મનુષ્ય છું” આવી વિપરીતભાવનાવિના પણ લાંબા સમયથી અભ્યાસ કરેલી તેની વાસનાથી જાનીમાં સંભવી શકે છે, અર્થાત્ બાધ પામેલી વિપરીતભાવનાવડે બ્રહ્મજ્ઞાનીને હું બ્રહ્મજ્ઞાનિ છું એવો વ્યવહાર સંભવી શકે છે. ૨૬૨

એવા વ્યવહારની નિવૃત્તિમાટે બ્રહ્મજ્ઞાનીને બ્રહ્મધ્યાનની અપેક્ષા છે એમ જો તમે કહો તો તેનું ઉત્તર સાંભળો:—

प्रारब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ।

कर्माक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतઃ ॥ ૨૬૩ ॥

પ્રારબ્ધકર્મણિ ક્ષીણે [સતિ] વ્યવહારઃ નિવર્તતે, કર્માક્ષયે તુ અસૌ ધ્યાન-સદસ્રતઃ ન શામ્યેત્ એવ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધકર્મ નાશ પામવાથી “હું મનુષ્ય છું” એવો તેમને વ્યવહાર પોતાની મેળેજ નિવૃત્ત થાય છે. પોતાનું ફક્ત આપવાને તત્પર થયેલા પ્રારબ્ધકર્મનો ક્ષય થયા વિના તો “હું મનુષ્ય છું” આ વ્યવહાર હજારો ધ્યાનથી પણ શાંત થતો નથીજ. ૨૬૩

પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલો વ્યવહાર બલહીન કરવામાટે બ્રહ્મધ્યાન કરવું જોઈએ એમ જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન સાંભળો:—

विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते ।

अवाधिकां व्यवहृतिं पश्यन्व्यायाम्यहं कुतઃ ॥ ૨૬૪ ॥

વ્યવહારે: વિરલત્વં ઇદં ચેત્ તે ધ્યાનં અસ્તુ, વ્યવહારિ અવાધિકાં પશ્યન્
અહં કુતઃ ધ્યાયામિ ?

જો તમને જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદની પ્રાપ્તિમાટે વ્યવહારનું અદ્ય-
પણું (વિરલપણું) ઇદં હોય તો તમને ભલે બ્રહ્મધ્યાન તેના સાધનરૂપે હો,
પણ હું વ્યવહારને બ્રહ્મજ્ઞાનને કે મોક્ષને બાધ કરનારો જોતો નથી તેથી હું
તેની નિવૃત્તિમાટે શાસારુ બ્રહ્મધ્યાન કરું ? ૨૬૪

જો તમારે બ્રહ્મધ્યાનની અપેક્ષા ન હોય તો તમારે તમારા મનમાં
પ્રકટતા વિશેષની નિવૃત્તિમાટે સમાધિ કરવો જોઈએ એમ જો તમે કહો તો તેનું
ઉત્તર આ પ્રમાણે છે:—

વિક્ષેપો નાસ્તિ યસ્માન્મે ન સમાધિસ્તતો મમ ।

વિક્ષેપો વા સમાધિર્વા મનસઃ સ્યાદ્વિકારિણઃ ॥ ૨૬૫ ॥

યસ્માત્ મે વિક્ષેપઃ ન અસ્તિ, તતઃ મમ સમાધિઃ ન, વિક્ષેપઃ વા સમાધિઃ
વા વિકારિણઃ મનસઃ સ્યાત્ ॥

જે કારણથી મારા સ્વરૂપમાં વિક્ષેપ નથી તે કારણથી મને સમાધિની
આવશ્યકતા નથી. વિક્ષેપ (બ્રહ્મથી ભિન્ન પદાર્થને આકારે મનનું થવું) અથવા
સમાધિ (બ્રહ્મમાં મનની એકાગ્રસ્થિતિ) વિકારપામવાના સ્વભાવવાળા મનનો
ધર્મ છે, આત્માનો ધર્મ નથી. ૨૬૫

સમાધિનું ક્ષણ જો બ્રહ્મનો અનુભવ તે તમારે પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ એમ
જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન શ્રવણ કરો:—

નિત્યાનુભવરૂપસ્ય કો મે વાઽનુભવઃ પૃથક્ ।

કૃતં કૃત્યં પ્રાપ્તિયં પ્રાપ્તિમિત્યેવ નિશ્ચયઃ ॥ ૨૬૬ ॥

નિત્યાનુભવરૂપસ્ય મે કઃ વા પૃથક્ અનુભવઃ ? કૃત્યં કૃતં પ્રાપ્તિયં પ્રાપ્તિ
ઈતિ એવ નિશ્ચયઃ ॥

નિત્ય—અનુભવસ્વરૂપ એવા મારાથી બીજો ભિન્ન અનુભવ કયો છે ?
અર્થાત્ હું નિત્ય—અનુભવસ્વરૂપવાળો છું. મારા બ્રહ્મસ્વરૂપથી ભિન્ન બીજો કોઈ
પણ નિત્ય અનુભવ નથી. મારે જે કરવાયોગ્ય હતું તે સર્વ મેં કર્યું છે, અને
મારે જે પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય હતું તે સર્વ મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે, આવોજ મારો
નિશ્ચય છે. ૨૬૬

જો તમે કંઈ પણ કર્તવ્ય નહિ માનો તો તમારી કોઈ જાતના નિયમ-
વિનાની પ્રવૃત્તિ થશે એમ જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન અમે નીચે
આપીએ છીએ:—

વ્યવહારો લૌકિકો વા શાસ્ત્રીયો વાઽન્યથાઽપિ વા ।

મમાકર્તુરલેપસ્ય યથાઽઽરબ્ધં પ્રવર્તતામ્ ॥ ૨૬૭ ॥

મમ અર્કતુઃ અલેપસ્ય લૌકિકઃ વા શાસ્ત્રીયઃ વા અન્યથા અપિ વા વ્યવહારઃ
યથા આરબ્ધં પ્રવર્તતામ્ ॥

હું જે અકર્તા અને નિર્લેપ છું તે મારા અકર્તાનો ને નિર્લેપનો ભિક્ષા
આદિ લૌકિક વ્યવહાર અથવા જપ ને સમાધિ આદિ શાસ્ત્રીય વ્યવહાર
અથવા ક્ષોઢમાં બીજા પ્રકારનો અર્થાત્ નિષિદ્ધ મનાતો હિંસાદિ વ્યવહાર
મારું જેતું પ્રારબ્ધકર્મ હોય તે પ્રમાણે ભલે થાઓ, મને તેથી કોઈ પણ
પ્રકારની હાનિ નથી. ૨૬૭

એવી રીતે વેદાંતસિદ્ધાંતપ્રમાણે સમાધાન આપીને હવે શાસ્ત્રીય માર્ગે
વર્તવાથી પણ મને કાંઈ હાનિ થતી નથી એમ જણાવે છે:—

અથવા કૃતકૃત્યોઽપિ લોકાનુગ્રહકામ્યયા ।

શાસ્ત્રીયેણૈવ માર્ગેણ વર્તેઽહં કા મમ ક્ષતિઃ ॥ ૨૬૮ ॥

અથવા અહં કૃતકૃત્યઃ અપિ લોકાનુગ્રહકામ્યયા શાસ્ત્રીયેણ એવ માર્ગેણ વર્તે
[યથા ચ] મમ કા ક્ષતિઃ ? ॥

અથવા હું કૃતકૃત્ય છતાં પણ અજ્ઞાની લોકોના ઉપર તેમને નિષિદ્ધ-
માર્ગથી શેઠી સન્માર્ગે અદાવવારૂપ અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવડે જે, હું શાસ્ત્રીય
માર્ગે જ વર્તું તો તેમાં પણ મને શી હાનિ થનાર છે ? અર્થાત્ તેમ કરવાથી
મને કાંઈ પણ હાનિ થનાર નથી. ૨૬૮

જે તમે શાસ્ત્રીય માર્ગે વર્તવાનો નિયમ રાખ્યો તો તેવા નિયમવડે
તમારું મન અભિમાનથી ઉપજતા વિકારવાળુ થશે એમ જો વાતી શંકા કરે
તો તેનું સમાધાન નીચેના બે શ્લોકવડે આપે છે:—

દેવાર્ચનસ્નાનશૌચમિક્ષાદૌ વર્તતાં વયુઃ ।

તારં જપતુ વાકૃતદ્રવ્યપઠત્વામ્નાયમસ્તંકમ્ ॥ ૨૬૯ ॥

વિષ્ણું ધ્યાયતુ ધીર્યદ્રા બ્રહ્માનંદે વિલીયતામ્ ।

સાક્ષ્યહં કિંચિદપ્યત્ર ન કુર્વે નાપિ કારયે ॥ ૨૭૦ ॥

વયુઃ દેવાર્ચન-સ્નાન-શૌચ-મિક્ષાદૌ વર્તતાં, તદ્વત્ વાકૃત તારં જપતુ, [વા]
આમ્નાયમસ્તંકં પઠતુ, યદ્રા યીઃ વિષ્ણું ધ્યાયતુ [વા] બ્રહ્માનંદે વિલીયતામ્,
પરં સાક્ષી અત્ર કિંચિત્ અપિ ન કુર્વે ન અપિ કારયે ॥

મારું કલ્પિત શરીર દેવપૂજા, સ્નાન, મલમૂત્રનો ત્યાગ અને સિક્ષા ઇત્યાદિ કલ્પિત કર્મોમાં લાલે પ્રવૃત્ત થાઓ, તેમજ મારી કલ્પિત વાણી લાલે પ્રણવનો જપ કરે, અથવા તે વેદના મસ્તકરૂપ ઉપનિષદનો લાલે પાઠ કરે, કિંવા મારી કલ્પિત યુદ્ધિ વ્યાપક પરમાત્માનું લાલે ધ્યાન કરે, અથવા તે બ્રહ્માનંદમાં લાલે વિલીન થાઓ. હું સાક્ષી આમાં રાજના સેવકની પેઠે કાંઈ પણ કરતો નથી, અને રાજની પેઠે પ્રેરણા કરીને શરીરાદિદ્વારા કાંઈ કરાવતો પણ નથી, અર્થાત્ શરીરાદિ પ્રારબ્ધકર્મવડે પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થાય તેમાં હું કર્તાપણાનું અભિમાન રાખતો નથી તેથી મારામાં શુભાચરણવડે અભિમાન-જન્ય વિકાર ઉપજતો નથી. ૨૬૯-૨૭૦

મારી ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરનારની સાથે મારે કાંઈ પણ પ્રકારનો કલ્પો થવાનો સંભવ નથી એમ જણાવે છે:—

एवं च कलहः कुत्र संभवेत्कर्मिणो मम ।

विभिन्नविषयत्वेन पूर्वापरसमुદ્રવत् ॥ ૨૭૧ ॥

एवं च पूर्वापरसमुद्रवत् विभिन्नविषयत्वेन कर्मिणः [च] मम कलहः कुत्र संभवेत् ? ॥

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મારી (જ્ઞાનીની) સ્થિતિ હોવાથી કેવલ સિદ્ધ સિદ્ધ દેશમાં રહેલા પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમુદ્રની પેઠે અમારો ખંનેનો વિષય અત્યંત સિદ્ધ હોવાથી શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનારા પુરુષનો અને મારો (જ્ઞાનીનો) કલ્પો કેવી રીતે સંભવે ? અર્થાત્ નજ સંભવે. ૨૭૧

બ્રહ્મજ્ઞાનીનો અને શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનારનો પૂર્વના ને પશ્ચિમના સમુદ્રની પેઠે સિદ્ધ વિષય તમે કહ્યો તે કેવી રીતે છે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

वपूर्वाग्धीषु निर्वधः कर्मिणो न तु साक्षिणि ।

ज्ञानिनः साक्ष्यलेपत्वे निर्वधो नेतरत्र हि ॥ ૨૭૨ ॥

કર્મિણઃ વપૂર્વાગ્ધીષુ નિર્વધઃ, તુ સાક્ષિણિ ન, જ્ઞાનિનઃ સાક્ષ્યલેપત્વે નિર્વધઃ
ઇતરત્ર ન હિ ॥

શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનારનો સ્થૂલશરીર, વાણી અને યુદ્ધિમાં દૈવ આગ્રહ-વાળો નિશ્ચય છે, અર્થાત્ તે ત્રણે સત્સ્વભાવવાળાં ને કર્તા છે એવો તેમનો દૈવ આગ્રહ છે, પણ સાક્ષી નિર્લેપ છે એવો સાક્ષીમાં તેમનો દૈવ આગ્રહ નથી, અને બ્રહ્મજ્ઞાનીનો સાક્ષીના નિર્લેપપણામાં દૈવ આગ્રહ છે,

શરીર, વાણી અને બુદ્ધિમાં તેમનો લેશ પણ આગ્રહ નથી. એવી રીતે જ્ઞાનીના ને કર્મઠના વિષય સિદ્ધ સિદ્ધ છે. ૨૭૨

આમ છતાં જે જ્ઞાની ને કર્મઠ પરસ્પરમાં વિવાદ કરે છે તે બંને બુદ્ધિમાન પ્રહસવેતાના ઉપહાસને પાત્ર થાય છે એમ જણાવે છે:—

एवं चान्योन्यवृत्तांतानभिज्ञौ बधिराविव ।

विवदेतां बुद्धिमंतौ हसन्त्येव विलोक्य तौ ॥ २७३ ॥

एवं च अन्योन्यवृत्तांतानभिज्ञौ बधिरौ इव विवदेताम्, तौ विलोक्य बुद्धिमंतः
इसन्ति एव ॥

જ્ઞાનીનો અને કર્મઠનો વિષય સિદ્ધ સિદ્ધ છે, એમ છતાં પણ એક-બીજાનો અભિપ્રાય નહિ જાણનારા બે જાહેરાની પેઠે તે બંને-કર્મમાં આગ્રહ રાખનાર અને જ્ઞાનમાં આગ્રહ રાખનાર-વિવાદ કરે છે. તે વિવાદ કરનારા બંનેને એકબે બુદ્ધિમાન પ્રહસવેતાઓ હસેજ છે. વસ્તુતાએ તે બંનેને વિવાદ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. ૨૭૩

પ્રહસવેતાઓએ અને કર્મનિષેઠોએ પરસ્પર વિવાદ કરવો નિર્થક ॥ એમ નીચેના બે શ્લોકોથી અંધકારશ્રી જણાવે છે:—

यं कर्मी न विजानाति साक्षिणं तस्य तत्त्ववित् ।

ब्रह्मत्वं बुध्यतां तत्र कर्मिणः किं विहीयते ॥ २७४ ॥

देहवाग्बुद्ध्यस्त्यक्ता જ્ઞાનિનાઽનૃતબુદ્ધિતઃ ।

कर्मी 'प्रवर्तयतामभिज्ञानिनो हीयतेऽत्र किम् ॥ २७५ ॥

યં સાક્ષિણં કર્મી નવિજાનાતિ તસ્ય વ્રહ્મત્વં તત્ત્વવિત્ બુદ્ધ્યતામ્, તત્ર કર્મિણઃ
કિં વિહીયતે ? ॥ જ્ઞાનિના દેહવાગ્બુદ્ધયઃ અનૃતબુદ્ધિતઃ ત્યક્તાઃ, આભિઃ કર્મી
પ્રવર્તયતા, અત્ર જ્ઞાનિનઃ કિં હીયતે ? ॥

કર્માનુકાનમાં ઉપયોગી શરીર, વાણી અને બુદ્ધિથી અત્યંત વિલક્ષણ અસંગ સાક્ષીને સાક્ષીના કર્મ કરનાર અનુભવપૂર્વક જાણતો નથી, તે સાક્ષીનું પ્રહસનું પ્રહસવેતા બલે બલે, તેમના તે જાણવામાં સાક્ષીના કર્મ કરનારની તેના કર્માનુકાનમાં શી હાનિ થાય છે ? અર્થાત્ તેને કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી. ૨૭૪

પ્રહસજ્ઞાનીએ શરીર, વાણી અને બુદ્ધિ એ સર્વ મિથ્યા છે એવા નિશ્ચયથી તેમને ત્યજ દીધેલાં છે, અર્થાત્ તેમાંથી અહંતામમતાનો તેમણે ત્યાગ કર્યો

૧ ૨૮લીક પ્રતોમાં પ્રવર્તયતુ એવા પાઠ પણ છે.

છે, એ શરીરાદિવડે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનાર પુરુષ ભલે શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે; તેમના તેમ કરવાવડે બ્રહ્મજ્ઞાનીના પોતાના સાક્ષીથી અભિન્ન બ્રહ્મના નિશ્ચયમાં શી હાનિ થાય છે ? અર્થાત્ તેમને કંઈ પણ હાનિ થતી નથી. ૨૭૫

શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી નિવૃત્તિ એ બંને પોતા-પોતાના અધિકારપ્રમાણે ઉપયોગી છે એમ જણાવે છે:—

પ્રવૃત્તિર્નોપયુક્તા ચેન્નિવૃત્તિઃ ક્વોપયુજ્યતે ।

વોધહેતુર્નિવૃત્તિશ્ચેદ્બુભુત્સાયાં તથેતરા ॥ ૨૭૬ ॥

પ્રવૃત્તિઃ ન ઉપયુક્તા [ઇતિ] ચેત્ નિવૃત્તિઃ ક્વ ઉપયુજ્યતે ? નિવૃત્તિઃ વોધ-
હેતુઃ [ઇતિ] ચેત્ તથા બુભુત્સાયાં ઇતરા ॥

શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી નથી એમ જો તમે કહો તો શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી નિવૃત્તિ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ક્યાં ઉપયોગી છે ? જો તમે કહો કે શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી નિવૃત્તિ એ જ્ઞાનનું સાધન છે, તો અમે કહીએ છીએ કે બીજી એટલે શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ઉપજાવવામાં સાધનરૂપ છે. એવી રીતે બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવામાં શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ સાધનરૂપ છે, અને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારવડે જેમને ચિત્તની વિશ્રાંતિ અનુભવવી છે તેમને શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી નિવૃત્તિ પણ ઉપકારક છે. એવી રીતે અધિકારપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ બંને મનુષ્યને ઉપયોગી છે. ૨૭૬

બ્રહ્મજ્ઞાનીને શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી ઉપયોગી છે એવી શંકા ઉપજાવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

બુદ્ધશ્ચેન્ન બુભુત્સેત નાપ્યસૌ બુદ્ધ્યતે પુનઃ ।

અવાધાદનુવર્તેત વોધો ન ત્વન્યસાધનાત્ ॥ ૨૭૭ ॥

બુદ્ધઃ ન બુભુત્સેત ચેત્ અસૌ પુનઃ અપિ ન બુદ્ધ્યતે, વોધઃ અવાધાત્ અનુ-
વર્તેત, તુ અન્યસાધનાત્ ન ॥

બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા કરતા નથી, એટલે તેમને શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ ઉપયોગી નથી એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તે જ્ઞાની નિવૃત્તિવડે પુનઃ પણ બ્રહ્મને જાણતા નથી, એટલે નિવૃત્તિ પણ તેમને ઉપયોગી નથી, કેમકે કોઈ પણ પ્રજા પ્રમાણુવડે મિથ્યા નહિ ઠરેલો મહાવાક્યાદિના વિચારથી ઉપજેલો બ્રહ્મભોધ પોતાની મેળેજ અનુવૃત્તિ પામ્યા કરે છે, પણ બીજા સાધનથી નહિ, અર્થાત્ તે બોધને સ્થિર કરવા-માટે તેમને નિવૃત્તિરૂપ બીજા સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી. ૨૭૭

અવિદ્યા અને તેનાં કર્તાપણું આદિ કાર્યો બ્રહ્મભોધને મિથ્યા ઠરાવવા સમર્થ થતાં નથી એમ જણાવે છે:—

નાવિદ્યા નાપિ તત્કાર્યં વોધં વાધિતુમર્હતિ ।

પુરૈવ તત્ત્વવોધેન વાધિતે તે ઉમે યતઃ ॥ ૨૭૮ ॥

યતઃ તત્ત્વવોધેન તે ઉમે પુરા એવ વાધિતે, [તતઃ] ન અવિદ્યા, ન અપિ તત્કાર્યં વોધં વાધિતું અર્હતિ ॥

જે કારણથી પ્રજ્ઞાજ્ઞાનવડે અવિદ્યા અને તેનું કર્તાપણ આદિની પ્રાંતિ-રૂપ કાર્ય એ બંને પ્રજ્ઞાસાક્ષાત્કારની પૂર્વજ બાધ પામેલાં છે—અપરોક્ષમિથ્યા બાણુવામા આવ્યાં છે—તે કારણથી અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય આ બેમાંથી એક પણ પ્રજ્ઞાજ્ઞાનને મિથ્યા ઠરાવવાને સમર્થ થતાં નથી. ૨૭૮

બાધ પામેલી અવિદ્યા ભલે પ્રજ્ઞાજ્ઞાનનો બાધ ન કરે, પણ અવિદ્યાનાં કાર્યો પ્રતીત થતાં હોવાથી તેવડે પ્રજ્ઞાજ્ઞાનનો બાધ થવાનો સંભવ જણાય છે એવી શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વાધિતં દૃશ્યતામક્ષેસ્તેન વાધો ન શક્યતે ।

જીવન્નારુર્ન માર્જારં હંતિ હન્યાત્કથં મૃતઃ ॥ ૨૭૯ ॥

વાધિતં અક્ષૈઃ દૃશ્યતાં, તેન વાધઃ ન શક્યતે, જીવન્ આરુઃ માર્જારં ન હંતિ, મૃતઃ કથં હન્યાત્ ? ॥

બાધ પામેલું અવિદ્યાનું કાર્ય જે જગત્ તે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે ભલે દેખાઓ, પ્રતીત થતા તે જગત્વડે પ્રજ્ઞાજ્ઞાનનો બાધ થવો શક્ય નથી. જો જીવતો ઉદર બિલાડાને મારી શકતો નથી, તો મુએલો ઉદર બિલાડાને કેવી રીતે મારી શકે ? અર્થાત નજ મારી શકે.

જગત્ના પ્રાણરૂપ અવિદ્યા હતી ત્યારે પણ તે જગત્રૂપી ઉદર પ્રજ્ઞ-રૂપી બિલાડાને હેલી શક્યો નહોતો. હવે અવિદ્યારૂપી પ્રાણ નીકળી ગયા પછી મુએલો ઉદરજેલું બાધ પામીને પ્રતીત થતું જગત્ નિત્યસિદ્ધ પ્રજ્ઞ-રૂપ બિલાડાનો બાધ કેવી રીતે કરી શકે ? નજ કરી શકે. ૨૭૯

દેવતની પ્રતીતિવડે પ્રજ્ઞાજ્ઞાનનીના પ્રજ્ઞાજ્ઞાનનો બાધ થતો નથી એ વાત સિદ્ધ કરવામાટે દૃષ્ટાંત આપે છે:—

અપિ પાશુપતાસ્ત્રેણ વિદ્ધઃ સન્ન^૧ મમાર યઃ ।

નિષ્ફલેપુ વિનુત્રાંગો નંક્ષ્યતીત્યત્ર કા પ્રમા ॥ ૨૮૦ ॥

૧ અર્થો કેટલીક પ્રતોમા દૃશ્યતે એવો પાઠ જાણામા આવે છે.

૨ અર્થો કેટલીક પ્રતોમા સન્ન એવો પાઠ જોવામાં આવે છે

યઃ પાશુપતાસ્ત્રેણ વિદ્ધઃ સન્ અપિ ન મમાર, [સઃ] નિષ્કલેપુ વિનુન્નાંગઃ
નંક્ષ્યતિ ઇતિ અગ્ર કા પ્રમા ? ॥

જે સમર્થ પુરુષ પાશુપતનામના અમોઘ અસ્ત્રવડે વીંધાયો છતો પણ
મરણ ન પામ્યો તે સમર્થ પુરુષ કૃણાવિનાના બાણના રાડાવડે વીંધાયેલા
શરીરવાળો થઈને મરણ પામશે એમ કહેવું એમાં અહીં શી સત્ય વાત છે ?
અર્થાત્ એમ કહેવું લેશ પણ સંભવિત નથી. ૨૮૦

દષ્ટાંતથી સિદ્ધ થયેલા અર્થને સિદ્ધાંતની સાથે ભેડે છે:—

આદાવવિદ્યયા ચિત્રૈઃ સ્વકાર્યૈર્જૃંભમાણયા ।

યુદ્ધા વોધોઽજયત્સોઽય સુદૃઢો વાઘ્યતાં કથમ્ ॥ ૨૮૧ ॥

[યઃ] આદૌ ચિત્રૈઃ સ્વકાર્યૈઃ જૃંભમાણયા અવિદ્યયા [સહ] યુદ્ધા તાં

અજયત્, અથ સુદૃઢઃ સઃ વોધઃ કયં વાઘ્યતામ્ ? ॥

જે બ્રહ્મભોધ બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસસમયમાં પ્રમાતાપણું, કર્તાપણું,
લોકતાપણું, સુખીપણું ને દુઃખીપણું ઇત્યાદિરૂપ નાનાપ્રકારના ચેતાનાં કાર્યો-
વડે વિકાસ પામનારી અવિદ્યાની સાથે યુદ્ધ કરીને તેનો પરાજય કરતો
હવો. હવે અભ્યાસવડે અત્યંત દૃઢ થયેલો તે બ્રહ્મભોધ કારણરૂપ અવિદ્યા
નિવૃત્ત થઈ ગયેલી હોવાથી કેવી રીતે તે આવધાનાં કાર્યોવડે બાધ પામે ?
અર્થાત્ નજ બાધ પામે. ૨૮૧

બાધ પામેલું અજ્ઞાન અને તેનાં કાર્યો બ્રહ્મભોધરૂપ ચક્રવર્તી રાજાને ભય
ઉપજાવતાં નથી એમ જણાવે છે:—

તિષ્ઠન્ત્વજ્ઞાનતત્કાર્યશવા વોધેન મારિતાઃ ।

ન મીતિર્વોધસમ્રાજઃ કીર્તિઃ પ્રત્યુત્ત તસ્ય તૈઃ ॥ ૨૮૨ ॥

વોધેન મારિતાઃ અજ્ઞાનતત્કાર્યશવાઃ તિષ્ઠન્તુ, તૈઃ વોધસમ્રાજઃ મીતિઃ ન
પ્રત્યુત્ત તસ્ય કીર્તિઃ ॥

બ્રહ્મભોધે મારેલાં અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ મુડદાંઓ ભલે રહો,
અર્થાત્ ભલે તે પ્રતીત થાઓ. તે મુડદાંઓવડે બ્રહ્મભોધરૂપ ચક્રવર્તી રાજાને
કાંઈ ખીક લાગતી નથી, બલકી તેની (વોધરૂપ ચક્રવર્તી રાજાની) તે મુડદાંઓનાં
વડે કીર્તિ થાય છે. ૨૮૨

જે પુરુષ બ્રહ્મભોધથી વિયોગ પામતા નથી તેમને શરીરાદિની પ્રવૃત્તિ
અથવા નિવૃત્તિ અપકારક વા ઉપકારક થતાં નથી એમ જણાવે છે:—

ય એવમતિશૂરેણ વોધેન ન વિયુજ્યતે ।

પ્રવૃત્ત્યા વા નિવૃત્ત્યા વા દેહાદિગતયાસ્ય કિમ્ ॥ ૨૮૩ ॥

યઃ एवं अतिशूरेण बोधेन न विबुध्यते, अस्मिन् देहादिगतया प्रवृत्त्या वा निवृत्त्या वा किम् ? ॥

જે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ એવી રીતે અવિદ્યા ને અવિદ્યાના કાર્યોનો બાધ કરનાર અત્યંત શૂર બ્રહ્મબોધથી કદીપણુ વિયોગ પામતા નથી, અર્થાત્ સર્વદા બ્રહ્મબોધયુક્ત રહે છે એવા બ્રહ્મવેત્તાને તેમના શરીરાદિમા રહેલી પ્રવૃત્તિવડે વા નિવૃત્તિવડે કયો અપકાર વા ઉપકાર થાય ? કોઈ પણ પ્રકારનો અપકાર વા ઉપકાર નહિ થાય ૨૮૩

બ્રહ્મજ્ઞાનીની પેઠે અજ્ઞાની મનુષ્યને પણ શાસ્ત્રોક્ત કર્માદિવિષે પ્રવૃત્તિમા આગ્રહ રાખવો યુક્ત નથી એમ જો વાઢી કહે તો તેનું સમાધાન આપે છે —

प्रवृत्तावाग्रहो न्याय्यो बोधहीनस्य सर्वथा ।

स्वर्गाय वाऽऽपवर्गाय यतितन्त्र्यं यतो नृभिः ॥ २८४ ॥

બોધહીનસ્ય સર્વથા પ્રવૃત્તૌ આગ્રહઃ ન્યાય્યઃ યતઃ નૃભિઃ સ્વર્ગાય વા અપવર્ગાય યતિતન્ત્ર્યમ્ ॥

બ્રહ્મજ્ઞાનથી રહિત પુરુષને તો સર્વ પ્રકારે શાસ્ત્રોક્ત કર્મોનાં એટલે યોગાદિની વા વેદાંતશ્રવણાદિની પ્રવૃત્તિમા આગ્રહ રાખવો ઉચિતજ છે, કારણકે મનુષ્યોએ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાટે અથવા મોક્ષની પ્રાપ્તિમાટે વેદાદિ શાસ્ત્રમા કહેલો પ્રયત્ન અવશ્ય કરવો જોઇએ ૨૮૪

બ્રહ્મવેત્તાને કાઇ કર્તવ્ય નથી, છતાં તે બ્રહ્મવેત્તા જો શાસ્ત્રીય કર્મમા પ્રવૃત્તિ કરનારાઓની સાથે રહેતા હોય તો તેમણે શું કરવું ઉચિત છે એમ જો કોઈ પૂછે તો તેનું ઉત્તર આપે છે —

विद्वान् तादृशां मध्ये तिष्ठेत्तदनुरोधतः ।

कायेन मनसा वाचा 'करोत्वेवाखिलाः क्रियाः ॥ २८५ ॥

વિદ્વાન્ તાદૃશાં મધ્યે તિષ્ઠેત્ તદનુરોધતઃ કાયેન મનસા વાચા અખિલાઃ ક્રિયાઃ કરોતુ એવ ॥

વિદ્વાન્ (બ્રહ્મવેત્તા) જો શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનારા પુરુષોના સહવાસમા રહેતા હોય તો તે બ્રહ્મવેત્તા તેમને અનુમરીને શરીરવડે, મનવડે અને વાણીવડે તે પુરુષોને અન્નાર્ગમા સ્થિર રાખવામાટે આભાસરૂપે સઘળી શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓ ભલે કરાજ ૨૮૫

તે પ્રદક્ષવેત્તા એ વિરાગયુક્ત જિજ્ઞાસુઓના સહવાસમા રહેતા હોય તો તેમણે કેવી પ્રવૃત્તિ કરવી એમને એ જણાવે છે.—

एष मध्ये बुभुत्सूनां यदा तिष्ठेत्तदा पुनः ।

बोधायैषां क्रियाः सर्वाः दूषयंस्त्यज्जतु स्वयम् ॥ २८६ ॥

પુનઃ એષઃ યદા બુબુત્સૂનાં મધ્યે તિષ્ઠેત્ તદા એષાં બોધાય સર્વાઃ ક્રિયાઃ દૂષયન્ સ્વયં ત્પજતુ ॥

વળી આ પ્રદક્ષવેત્તા જ્યારે પ્રદક્ષનું સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા કરનારા વિરાગયુક્ત પુરુષોના સહવાસમા રહેતા હોય ત્યારે એ વિરક્ત જિજ્ઞાસુઓને શીઘ્ર પ્રદક્ષબોધ થવામાટે યાગાદિ સર્વે ક્રિયાઓનો તે ક્રિયાઓને દૂષણ આપતા છતાં જાણે ત્યાગ કરે. ૨૮૬

તે પ્રદક્ષવેત્તાઓએ આવી રીતે થામાટે કરવું એમને એમ જો કોઈ શકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે —

अविद्वदनुसारेण वृत्तिर्बुद्धस्य गृज्यते ।

स्तनंधयानुસारेण वर्तते तत्पिता यतः ॥ २८७ ॥

યતઃ સ્તનંધયાનુસારેણ તત્પિતા વર્તતે, [તતઃ] અવિદ્વદનુસારેણ બુદ્ધસ્ય વૃત્તિઃ ગુજ્યતે ॥

જેવી રીતે પ્રેમ નથા દયાને વશ થઈ ધાવણા બાલકને અનુસરીને તેને પ્રસન્ન રાખવા તેનો પિતા વર્તે છે તેવી રીતે અજ્ઞાનીને પ્રદક્ષનું જ્ઞાન થવામાટે અજ્ઞાનીને અનુસરીને કયાકુ જ્ઞાનીનું વર્તવું યુક્તજ મનાય છે. ૨૮૭

ધાવણા બાલકનો પિતા તે બાલકને અનુસરીને કેવી રીતે વર્તે છે તે જણાવે છે —

अधिक्षिप्तस्ताडितो वा बालेन स्वपिता तदा ।

न क्लिश्राति न कुप्येत बालं प्रत्युत लालयेत् ॥ २८८ ॥

બાલેન અધિક્ષિપ્ત. વા તાડિતઃ સ્વપિતા તદા ન ક્લિશ્રાતિ, ન કુપ્યેત, પ્રત્યુત બાલ લાલયેત્ ॥

અણુસમજી નાના બાલકે તિરસ્કાર કરેલો અથવા માર મારેલો તેનો પિતા ત્યારે દુઃખી થતો નથી, અને તે બાલકપ્રતિ તે ક્રોધ પણ કરતો નથી, પણ ઊલટો તે બાલકનું લાલન કરે છે, અર્થાત્ અનુકૂલચુક્રિતઓવડે તેને પ્રસન્ન રાખવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. ૨૮૮

ઉપર કહેલા દૃષ્ટાંતને સિદ્ધાંતની સાથે જોડી જતાવે છે —

નિંદિતઃ સ્તૂયમાનો વા વિદ્વાનજ્ઞૈર્ન નિંદતિ ।

ન સ્તૌતિ કિંતુ તેષાં સ્યાદથા વોધસ્તથાઽઽચરેત્ ॥ ૨૮૯ ॥

વિદ્વાન અજ્ઞૈઃ નિંદિતઃ વા સ્તૂયમાનઃ ન નિંદતિ [ચ] ન સ્તૌતિ, કિંતુ તેષાં
યથા વોધઃ સ્યાત્ તથા આચરેત્ ॥

બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ અજ્ઞાની મનુષ્યોએ નિંદા કરાયેલા અથવા સુમુક્ષુઓવડે
સ્તુતિ કરાયેલા પોતે અજ્ઞાનીની નિંદા કરતા નથી, ને સુમુક્ષુની સ્તુતિ કરતા
નથી, પરંતુ જેવી રીતે તેઓને બ્રહ્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તેવી રીતે તેઓ
આચરણ કરે છે. ૨૮૯

એવું આચરણ કરવાનું કારણ કહે છે:—

યેનાયં નટનેનાત્ર બુદ્ધયતે કાર્યમેવ તત્ ।

અજ્ઞપ્રવોધાન્નૈવાન્યત્કાર્યમસ્ત્યત્ર તદ્વિદઃ ॥ ૨૯૦ ॥

અર્થે અત્ર યેન નટનેન બુદ્ધયતે તત્ એવં કાર્યં, તદ્વિદઃ અત્ર અજ્ઞપ્રવોધાત્
અન્યત્ કાર્યં ન અસ્તિ એવં ॥

આ અજ્ઞાની આ લોકમાં જે આચરણવડે બ્રહ્મસ્વરૂપને બાણે તે આ-
ચરણ જ્ઞાનીને કરવાયોગ્ય છે, કેમકે બ્રહ્મસ્વરૂપને બાણનારને આ લોકમાં
અજ્ઞાનીને બ્રહ્મનો બોધ આપવાથી શિશુ બીજા કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી જ. ૨૯૦

એવા બ્રહ્મવેત્તા કૃતાર્થપણા આદિવડે સર્વદા તૃપ્તિ પામે છે એમ
જણાવે છે:—

કૃતકૃત્યતયા તૃપ્તઃ પ્રાપ્તપ્રાપ્યતયા પુનઃ ।

તૃપ્યન્નેવં સ્વમનસા મન્યતેઽસૌ નિરંતરમ્ ॥ ૨૯૧ ॥

કૃતકૃત્યતયા તૃપ્તઃ પુનઃ પ્રાપ્તપ્રાપ્યતયા તૃપ્યન્ અસૌ સ્વમનસા નિરંતરં હવં
મન્યતે ॥

પોતાના કૃતાર્થપણાવડે તૃપ્તિ પામેલા અને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાયોગ્યની
પ્રાપ્તિવડે તૃપ્ત થયેલા આ જ્ઞાની પોતાના મનવડે નિરંતર હવે પછી કહેવાશે તે
રીતે માને છે. ૨૯૧

તે બ્રહ્મવેત્તા આત્મસ્વરૂપના યથાર્થ અનુભવવડે અને બ્રહ્માનંદના લાભવડે
આવા ઉદ્ધાર કાઢે છે:—

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં નિત્યં સ્વાત્માનમંજસા વૈદ્મિ ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં બ્રહ્માનંદો વિભાતિ મે સ્પષ્ટમ્ ॥ ૨૯૨ ॥

[અહં] સ્વાત્માનં નિત્યં અંજસા વૈન્નિ [અતઃ] અહં ધન્યઃ [અસ્મિ,]
અહં ધન્યઃ, મે વ્રહ્માનંદઃ સ્પષ્ટં વિમાતિ [અતઃ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ ॥

હું દેશ, કાલ ને વસ્તુ નામના ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત પોતાના આત્મસ્વરૂપને નિરંતર સશયવિપર્યયથી રહિત સ્પષ્ટ બાહ્ય હું આથી હું કૃતાર્થ છું, હું કૃતાર્થ છું. મને આત્મજ્ઞાનના ફલભૂત બ્રહ્મરૂપ આનંદ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે આથી પણ હું કૃતાર્થ છું, હું કૃતાર્થ છું.

આ શ્લોકમાં “ ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં ” એમ જે બે વાર કથન છે તે પોતાની સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિના આદરને માટે છે. ૨૯૨

હવે પોતાના હુઃખની નિવૃત્તિવડે અને સ્વરૂપના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિવડે અનુભવાતા પોતાના કૃતાર્થપણને તે બ્રહ્મવેત્તા જણાવે છે:—

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં દુઃખં સાંસારિકં ન વીક્ષેઽય ॥

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં સ્વસ્યાજ્ઞાનં પલાયિતં કાપિ ॥ ૨૯૩ ॥

અથ સાંસારિકં દુઃખં ન વીક્ષે, [અતઃ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ, સ્વસ્ય
અજ્ઞાનં ક અપિ પલાયિતં, [અતઃ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ ॥

હવે હું સંસારસંબંધી ત્રણ પ્રકારમાંના કોઈ પણ પ્રકારના હુઃખને લેશ પણ જોતો નથી, આથી હું કૃતાર્થ છું, હું કૃતાર્થ છું. પોતાના આત્માને આશ્રયે રહેલું કામને તથા કર્મને ઉપજાવનારું અજ્ઞાન ક્યાંઈ લાગી ગયું, આથી હું કૃતાર્થ છું, હું બહુ કૃતાર્થ છું. ૨૯૩

બ્રહ્મજ્ઞાની પોતાના કર્તવ્યભાવને અને સર્વ પ્રાપ્ત્યની પ્રાપ્તિને નીચેના શ્લોકવડે જણાવે છે:—

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં કર્તવ્યં મે ન વિચિતે કિંચિત્ ॥

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં પ્રાપ્તવ્યં સર્વમથ સંપન્નમ્ ॥ ૨૯૪ ॥

મે કિંચિત્ કર્તવ્યં ન વિચિતે [અતઃ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ, પ્રાપ્તવ્યં
સર્વં અથ સંપન્નં [અતઃ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ ॥

હવે મને કોઈ પણ પ્રકારનું કાંઈ પણ કર્તવ્ય અવશેષ રહ્યું નથી, આથી હું કૃતાર્થ છું, હું કૃતાર્થ છું. પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય સર્વ આજ મને પ્રાપ્ત થયું છે આથી હું કૃતાર્થ છું, હું કૃતાર્થ છું. ૨૯૪

હવે પોતાના કૃતાર્થપણાવડે થયેલી તૃપ્તિનું નિરતિશયપણું તે બ્રહ્મવેત્તા જણાવે છે:—

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં તૃપ્તેર્મે કોપમા ભવેલ્લોકે ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં ધન્યો ધન્યઃ પુનઃ પુનર્ધન્યઃ ॥ ૨૯૫ ॥

અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ, લોકે મે તૃપ્તેઃ કા ઉપમા ભવેત્ ? અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ, ધન્યઃ, પુનઃ પુનઃ ધન્યઃ ॥

હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું, આ લોકમાં મારી તૃપ્તિની કંઈ ઉપમા આપી શકાય ? અર્થાત્ મારી તૃપ્તિની કંઈ પણ ઉપમા આપી શકાય નહિ. હું સર્વ પ્રકારે સર્વદા નિઃસશય ધન્ય છું, હું ધન્ય છું, પુનઃ હું ધન્ય છું, પુનઃ પણ હું ધન્ય છું, હું ધન્ય છું. ૨૯૫

આ કૃતાર્થપણું અને નિરુપમ તૃપ્તિ જે પુણ્યસમૂહના પરિપાકવડે પોતાને પ્રાપ્ત થયાં તેનું સ્મરણ કરીને તેઓ પોતાનો સંતોષ જણાવે છે:—

અહો પુણ્યમહો પુણ્યં ફલિતં ફલિતં દૃઢમ્ ।

અસ્ય પુણ્યસ્ય સંપત્તેરહો વયમહો વયમ્ ॥ ૨૯૬ ॥

અહો પુણ્યં ! અહો પુણ્યં ! ફલિતં, દૃઢં ફલિતમ્, વયં અહો ! અસ્ય પુણ્યસ્ય સંપત્તેઃ વયં અહો ! ॥

અહો ! કેવડું મારું સર્વોત્કૃષ્ટ પુણ્ય ! અહો કેવડું પુણ્ય ! તે પુણ્ય ફલવાળું થયું ! અવશ્ય દૃઢ ફલવાળું થયું. અમે મોટા ભાગ્યવાળા છીએ. આ શુભ-વિચાર ને શુભકર્મરૂપ પુણ્યની પ્રાપ્તિથી અમે મોટા ભાગ્યવાળા થયા છીએ. ૨૯૬ હવે એ પ્રદક્ષિણ વેદાંતશાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ, પ્રદક્ષિણ અને પ્રદક્ષિણને બહિષ્કાર જણાવી પોતાનો સંતોષ પ્રદર્શિત કરે છે:—

અહો શાસ્ત્રમહો શાસ્ત્રમહો ગુરુરહો ગુરુઃ ।

અહો જ્ઞાનમહો જ્ઞાનમહો સુખમહો સુખમ્ ॥ ૨૯૭ ॥

અહો ! અહો ! ગુરુઃ અહો ! ગુરુઃ અહો ! જ્ઞાનં અહો ! જ્ઞાનં અહો ! સુખં અહો ! સુખં અહો ! ॥

અદ્વૈતપ્રદાનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદાંતશાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ છે ! એ શાસ્ત્ર સર્વશાસ્ત્રોમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી આશ્ચર્યરૂપ છે ! વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા અદ્વૈતપ્રદાનો ઉપદેશ કરનારા સદ્ગુરુ આશ્ચર્યરૂપ છે ! તે સદ્ગુરુ પરમપૂજ્ય ને અત્યંત આશ્ચર્યરૂપ છે ! આ અદ્વૈતપ્રદાનું જ્ઞાન સર્વસાધનોના અંતિમ-ફલરૂપ હોવાથી બહુ ચમત્કારી છે ! આ જ્ઞાન અતિ ચમત્કારી છે ! પ્રદાન-ભવવડે પ્રાપ્ત થતા વિવચનિરપેક્ષ સ્વતંત્ર પ્રદાનંદ ઘણાજ આશ્ચર્યરૂપ છે ! આ પ્રદાનંદ વર્ણન ન કરી શકાય એવા આશ્ચર્યરૂપ છે ! ૨૯૭

આ અથના અભ્યાસનું ફલ કહીને આ તૃપ્તિદીપનામના પ્રકરણની સમાપ્તિ કરે છે:—

તૃપ્તિદીપમિમં નિત્યં ચેન્નુસંદધતે બુધાઃ ।

બ્રહ્માનંદે નિમજ્જંતસ્તે તૃપ્યંતિ નિરંતરમ્ ॥ ૨૯૮ ॥

इति श्रीपद्मारतीतीर्थमुनिविरचितायां पंचदश्यां तृप्तिदीपः ॥ ७ ॥

અન્વય:—યે બુધાઃ: इमं तृप्तिदीपं नित्यं अनुसंदधते, ते ब्रह्मानंदे नियज्जंतः [सन्तः] निरंतरं तृप्यंति ॥

જે શમદ્ભાદ્રિવાળા વિવેકી પુરુષો આ તૃપ્તિદીપનું અધ્યયન-અધ્યા-
પનાદિદ્વારા સર્વદા અનુસંધાન કર્યા કરે છે તેઓ પરિણામે પ્રધ્માનંદમાં
નિમગ્ન થયા છતાં સર્વદા નિરુપમ સતોષ પામે છે. ૨૯૮

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પચદશીના ચિત્રદીપ
નામના સાતમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત શાવાર્થદીપિકાનામની
ટીકા પૂરી થઇ. ૭

તૃપ્તિદીપનો સાર

“આ સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ હું છું” એમ જો મનુષ્ય સંશયવિપર્યયરહિત
જાણે તો તે કયા ભોગ્યને ઇચ્છતો છતો કયા લોકતાને માટે શરીરની પછવાડે
સતાપ પામે ? આ બૃહદ્વારવ્યક-ઉપનિષદની શ્રુતિનો અભિપ્રાય શો છે તેનો
આ પ્રકરણમાં વિચાર કરવામાં આવે છે. જે વિચારદ્વારા જીવન્મુક્તની તૃપ્તિ
સ્પષ્ટ કરાય છે. “માયા પોતાનામાં પડેલા ચેતનના આભાસવડે જીવને અને
ઈશ્વરને પ્રતીત કરાવે છે” આ શ્રુતિમાં કહેલા જીવ અને ઈશ્વર એ બંનેએ
આ સર્વ જગત્ કલ્પેલું છે. સૃષ્ટિરચનાના સકલપથી માડીને શરીરમાં પ્રવેશ
કર્યો ત્યાંસુધીની સૃષ્ટિ ઈશ્વરે કલ્પેલી છે, અને જાગૃત્વસ્થાથી માડીને ભોક્ષ-
સુધીનો સંસાર જીવે કલ્પેલો છે. વિકારરહિત, સગરહિત, ચેતનસ્વરૂપ ને
શરીરધર્મિયાદિના અધિષ્ઠાનરૂપ જે બ્રહ્મ તે બુદ્ધિથી પારમાર્થિકસંબંધ નહિ
પામીને બુદ્ધિમાં એકપણાની બ્રાતિથી રહેનારો જીવ થાય છે. તેને ઉપર
જાણાવેલી શ્રુતિમાં પુરુષ એ શબ્દથી કહેલો છે. અવિકારી ચૈતન્યરૂપ અધિ-
ષ્ઠાનની સાથે રહેલો ચિદાભાસ (જીવ) સ્વર્ગાદિનાં ને ભોક્ષનાં સાધનોના
અનુષ્ઠાનોનો અધિકારી છે, એકલો ચિદાભાસ તે સાધનોનો અધિકારી નથી.
કેમકે એકલો ચિદાભાસ અધિષ્ઠાનવિના રહી શકતો નથી. કૂટસ્થરૂપ અવિ-

કરી ચેતનસાથે ચિદાભાસ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ બે શરીરને પોતાનું સ્વરૂપ સમજે છે ત્યારે હું સંસારી (કર્તા, લોકતા, સુખી, દુઃખી ઇત્યાદિ સ્વભાવવાળો) છું આવું અભિમાન કરે છે, અને તે બન્યારે બે શરીરસહિત ચિદાભાસનો મિથ્યાપણાના જ્ઞાનવડે તિરસ્કાર કરીને કૂટસ્થજ મારું સ્વરૂપ છે એવો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે તે હું ચેતનરૂપ આત્મા છું, હું અસંગ છું, એમ જાણે છે. અસંગ આત્મામાં હું એવો અહંકાર કેમ સભવે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે બાજુલુઃ—એક મુખ્ય અને બે ગૌણ એમ હું એ શબ્દના ત્રણ પ્રકારના અર્થ થાય છે. કૂટસ્થ અને ચિદાભાસ એ બંનેના પરસ્પરના અધ્યાસ-વડે એકપણાને પ્રાપ્ત થયેલું સ્વરૂપ હું એ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે. સર્વ અજ્ઞાની મનુષ્યો એ અર્થમાજ હુશબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. એકલો આભાસ અને એકલો કૂટસ્થ એ હુશબ્દના ગૌણ અર્થ છે. પ્રકાસવેત્તા પુરુષ લૌકિક-વ્યવહારમા અને વૈદિકવ્યવહારમા ચિદાભાસના અર્થમા ને કૂટસ્થના અર્થમાં હું એ શબ્દનો ક્રમપૂર્વક પ્રયોગ કરે છે. હું બઈ છું ઇત્યાદિ લૌકિકવ્યવહારમા કૂટસ્થથી લિન્ન એકલા ચિદાભાસને હું એ શબ્દવડે કહે છે, અને હું અસંગ છું, હું ચેતનરૂપ છું, એમ શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિવડે ચિદાભાસથી લિન્ન એકલા કૂટસ્થમાં લક્ષણાવડે હું એ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. ચિદાભાસનું વાસ્તવિક-સ્વરૂપ કૂટસ્થ છે. કૂટસ્થથી લિન્ન ચિદાભાસ મિથ્યા છે. ચિદાભાસને હું કૂટસ્થ છું આવું જ્ઞાન થઇ શકે છે. એ જ્ઞાનવડે ચિદાભાસનો બાધ થઇને કૂટસ્થ બાકી રહે છે જેમ રજ્જુમા કટપાયેલો સર્પ મિથ્યા છે, અને તે રજ્જુમા કટપાયેલા સર્પનું ચાલવું મિથ્યા છે, તેમ કૂટસ્થમા કટપાયેલો ચિદાભાસ મિથ્યા છે, અને હું કૂટસ્થ છું એવું ચિદાભાસને થયેલું જ્ઞાન પણ મિથ્યા છે. એ જ્ઞાન મિથ્યા છતાં પણ સત્સારની નિવૃત્તિ કરી શકે છે. કૂટસ્થસહિત ચિદા-ભાસ કૂટસ્થને મિથ્યા ચિદાભાસથી લિન્ન કરીને જહતલક્ષણાવડે હું કૂટસ્થ છું એમ જાણી શકે છે એમ જણાવવા શ્રુતિમા “હું” એમ જણાવ્યું છે શ્રુતિમાના “પુરુષ” અને “હું” આ બે શબ્દના પ્રયોગનો અભિપ્રાય કહીને હવે “આ” શબ્દના પ્રયોગનો અભિપ્રાય કહે છે. અજ્ઞાનીઓને સ્થૂલશરીર હું હું આવું જ્ઞાન અશયવિપર્યયથી રહિત થાય છે, તેવુંજ અતરાતમાનું અશયવિપર્યયથી રહિત જ્ઞાન મુમુક્ષુએ સંપાદન કરવું બેઇએ એવો નિશ્ચય કરવામાટે શ્રુતિમા અયમ્ (આ) એમ કહ્યું છે. હું શરીરજ છું આવા મુદ્દજ્ઞાનપ્રમાણે તે જ્ઞાનનો બાધ કરનાર હું પ્રકાશ છું આવું જ્ઞાન જેમને થાય છે તેમની ઇચ્છા ન હોય તોપણ તેઓ મોક્ષ પામે છે એમ પૂન્યચરણ શ્રીમહારાયજીએ કહ્યું છે સ્વયંપ્રકાશસ્વભાવવાળું ચેતન્ય સર્વદા પ્રત્યક્ષ છે તેથી આ શબ્દવડે તેનું પ્રત્યક્ષપણું કહેવાને ઇચ્છિત છે. સર્વદા પ્રત્યક્ષરૂપ આત્મામા

પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ તથા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બંને સહી શકે છે પોતાને નહિ ગણીને નવની ગણના કરનારા દશમો વિદ્યાર્થીને શ્રાતિથી દશમો મરી ગયો એમ જણાય છે તે અજ્ઞાને કરેલુ આવરણ છે પછી તે દશમો વિદ્યાર્થી નદીમા ડુબીને મરી ગયો આવુ જાણીને તે રોવાફટવા લાગે છે આ વિશેષ છે. દશમો વિદ્યાર્થી મુઝો નથી, પણ જીવે છે આવુ વિશ્વાસુ મનુષ્યને મોઢેથી સાલળતા સ્વર્ગના જ્ઞાનની પેઠે તે દશમાનુ તેને પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે પછી તુ દશમો છે એમ ઠહી ગણી બતાવીને તેને સમજાવવામા આવ્યો ત્યારે તે હુ દશમો છુ એમ પ્રત્યક્ષપણે જાણીને જ્ઞાનદ્યુમ્ન થાય છે પછી તે રહતોફટતો નથી એવી રીતે અજ્ઞાન, આવરણ, વિશેષ, પરોક્ષજ્ઞાન, અપરોક્ષજ્ઞાન, શોક નિવૃત્તિ અને નિરકુશતૃપ્તિ એવી આ સાત અવસ્થા ચિદાભાસમા યોજવી

આ ચિદાભાસ સસારમા આસક્તિવાળો થઈને વિષયો પ્રાપ્ત કરવામાજ ગુથાય છે ઉપનિષદોના વચનોના વિચાર કરવા પૂર્વે તે પોતાના સ્વયંપ્રકાશ અવિકારિચેતનરૂપને જાણતો નથી, આ ચિદાભાસની અજ્ઞાનનામની પહેલી અવસ્થા છે અવિકારી આત્મા પ્રતીત થતો નથી, અને તે નથી, એમ સમજી ને તે તેવી રીતે બોલે છે આ આવરણનામની ચિદાભાસની બીજી અવસ્થા છે હુ કર્તા છુ, હુ ભોક્તા છુ, આવી સમજ આ ચિદાભાસની વિશેષનામની ત્રીજી અવસ્થા છે અવિકારી આત્મા છે આવુ શાસ્ત્રાદિકાર જાણુ આ પરોક્ષજ્ઞાનનામની ચિદાભાસની ચોથી અવસ્થા છે બ્રહ્મવિચારવડે કે બ્રહ્મધ્યાનવડે હુ અવિકારી આત્મા છુ એવો આત્માનો અનુભવ કરવો એ અપરોક્ષજ્ઞાનનામની ચિદાભાસની પાચમી અવસ્થા છે પોતામા કંટપાથેલુ કર્તાપણુ, ભોક્તાપણુ, સુખીપણુ ને હુ ખીપણુ એ રૂપ શોકને આત્માના અપરોક્ષજ્ઞાનદ્વારા નિવૃત્ત કરવો એ શોકના નાશરૂપ ચિદાભાસની છઠી અવસ્થા છે, અને મેં મારુ કર્તવ્ય કરી લીધુ ને પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધુ આવો અનુભવ થાય એ ચિદાભાસની નિરકુશતૃપ્તિનામની સાતમી અવસ્થા છે ચિદાભાસની એ સાત અવસ્થામા પહેલી ત્રણ અવસ્થા બંધન કરનારી અને છેઠી ચાર અવસ્થા મોક્ષ આપનારી છે આત્માના પરોક્ષજ્ઞાનવડે અવિકારી આત્મા નથી એવા અસત્વાવરણની નિવૃત્તિ થાય છે, અને અપરોક્ષજ્ઞાનવડે અવિકારી આત્મા પ્રતીત થતો નથી એવા અભાનાવરણની નિવૃત્તિ થાય છે અભાનાવરણ નિવૃત્ત થવાથી આત્મામા કંટપાથેલા જીવભાવની નિવૃત્તિ થાય છે એમ થવાથી કલ્પિત કર્તાપણુ ને ભોક્તાપણુ આદિ સર્વ શોક નાશ પામે છે આત્મામા કંટપાથેલા સસારની નિવૃત્તિ થતા આત્માના નિલચુકતપણુનો અનુભવ થાય છે શોકની અત્યંતનિવૃત્તિ થવાથી અને જ્ઞાતવ્યરૂપ તથા પ્રાપ્તવ્યરૂપ આત્માના જ્ઞાનથી અને પ્રાપ્તિથી જીવનચુકતાના અત કરણમા નિરકુશતૃપ્તિ સ્પુરે છે આ

પ્રકરણના પહેલા શ્લોકમાં જે શ્રુતિ આપી છે તે શ્રુતિ અપરોક્ષજ્ઞાન અને શોકનાશ એ નામની ચિદ્વાભાસની બે અવસ્થા જણાવે છે.

શ્રુતિમાં અર્થ (આ) એ શબ્દવડે કહેલું અપરોક્ષપણું બે પ્રકારનું છે. ચૈતન્યરૂપ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરવા બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી એ તેનું એક પ્રકારનું અપરોક્ષપણું, અને વેદાંત-સંસ્કારવાળી ભુદ્ધિવડે આવરણલંગ થતાં આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે આમ જણાવું એ તેનું બીજા પ્રકારનું અપરોક્ષપણું છે. બ્રહ્મના પરોક્ષજ્ઞાનના સમયમાં પણ બ્રહ્મ સ્વયંપ્રકાશ છે આયું જ્ઞાન થવાથી બ્રહ્મરૂપ વિષયની સ્વપ્રકાશતામાં ફેર પડતો નથી. પરોક્ષબ્રહ્મજ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન થતું નથી. બ્રહ્મ નથી એવું જ્ઞાન બો યોગ્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તો બ્રહ્મના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય થાય, પણ પ્રમાણને અભાવે તેના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય થતો નથી, તેથી બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન ભ્રાંતિજ્ઞાન નથી. વિષય પ્રત્યક્ષ પ્રતીત ન થતો હોય તેથી તેનું જ્ઞાન ભ્રાંતિરૂપ કહેવાય નહિ. બો એવા જ્ઞાનને ભ્રાંતિરૂપ માનીએ તો સ્વર્ગાદિકનું જ્ઞાન પણ ભ્રાંતિરૂપ માનવું પડે, જે યોગ્ય નથી. જે વસ્તુ અપરોક્ષજ્ઞાનને યોગ્ય હોય તેનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય તે તોપરૂપ નથી. બ્રહ્મનું અસત્વાપાદક આવરણ બ્રહ્મના પરોક્ષજ્ઞાનથી દૂર થાય છે, અને બ્રહ્મનું અભાનાપાદક આવરણ બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનથી દૂર થાય છે. અવિકારી આત્મા બ્રહ્મ છે એવો વિચાર કરવાથી જિજ્ઞાસુને બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. દશમે કોણ એવો વિદ્યાર્થીએ પ્રશ્ન કર્યો તેના ઉત્તરમાં વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય મનુષ્યે તે વિદ્યાર્થીને કહ્યું કે તું દશમે છે, એવું સાંભળીને બધા વિદ્યાર્થીઓને ગળીને હુંજ દશમે છું એમ તે વિદ્યાર્થી પોતાના દશમાપણાનો અપરોક્ષ અનુભવ કરે છે. પછી તેનું તે જ્ઞાન કદીપણ બાધ પામતું નથી. એવી રીતે “હે સોમ્ય ! આ જગત ઉત્પત્તિની પૂર્વે સદ્રૂપજ હતું” આ વાક્યવડે બ્રહ્મનું હોવાપણું પરોક્ષરીતે બાળીને પછી “તે અનાદિ સદ્રૂપ બ્રહ્મ તું છે” ઇત્યાદિ વાક્યના વિચારવડે “હુંજ બ્રહ્મ છું” એમ તે જિજ્ઞાસુ બાળે છે. ત્યારપછી તે બ્રહ્મજ્ઞાનીનો પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય કોઈ પણ સમયે બાધ પામતો નથી. શ્રીવરુણના યુત્ર ભૃગુ અને દેવોના રાજા ઇંદ્ર ઇત્યાદિ જિજ્ઞાસુઓ પૂર્વે બ્રહ્મને પરોક્ષરીતે બાળીને પછી બ્રહ્મવિચારવડે બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન મેળવવા ભાગ્યશાલી થયા હતા. બ્રહ્મના સદ્ભાવને જણાવનારાં વેદનાં અવાંતરવાક્યોવડે જિજ્ઞાસુને બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, અને એવ ને બ્રહ્મના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો અલેદ જણાવનારાં વેદનાં મહાવાક્યોવડે જિજ્ઞાસુને બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. ત્વંપદના અર્થનું અને તત્પદના અર્થનું શોધન કરવાથી લક્ષણાવડે બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. ભુદ્ધિ આદિના સાક્ષી ને શરીરાદિ સર્વની અંતર રહેલ જે ચિદ્વાભા તે અદિતીય આનંદરૂપ પરમાત્મા

છે, અને અદ્વિતીય આનંદરૂપ જે પરમાત્મા તે ચેતનરૂપ અંતરાત્મા છે, આવું એ બેના એકપણાનું જ્ઞાન થયું એટલે ત્વંપદના અર્થનું (જીવનું) પરિચિન્નપણું અને તત્પદના અર્થનું (ધર્મરત્ન) પરોક્ષપણું દૂર થાય છે, અને એક ને સર્વની અંતર રહેલા સમ્યક્દાનંદરૂપ પ્રદક્ષ અવશેષ રહે છે. વેદાંતનાં મહાવાક્યોનો આદરપૂર્વક વિચાર કરવાથી જિજ્ઞાસુને પ્રદક્ષનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થાય છે. અંતઃકરણસહિતપણું હોવું તે જીવપણાનો ઉપાધિ છે, અને અંતઃકરણરહિતપણું એ પ્રદક્ષપણાનો ઉપાધિ છે. અંતઃકરણ અને તેની વૃત્તિઓનો ત્યાગ કર્યા પછી બાકી રહેલા ચેતનરૂપ આત્મામાં હું પ્રદક્ષ છું આ મહાવાક્યવડે પ્રદક્ષપણું અનુભવવામાં આવે છે. અંતઃકરણરહિત સાક્ષી સ્વયંપ્રકાશ છતાં પણ ઘટાદિ જડપદાર્થોની પેઠે અંતઃકરણની વૃત્તિવડે તે વ્યાપ્ત થાય છે. સાક્ષીના જ્ઞાનમાં વૃત્તિવ્યાપ્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે, પણ દ્વલવ્યાપ્તિ સ્વીકારવામાં આવતી નથી, અર્થાત્ ચિદાભાસ સાક્ષીને પ્રકાશે છે એમ સ્વીકારવામાં આવતું નથી. ઘટાદિ જડપદાર્થને અંતઃકરણની વૃત્તિ અને તેમાં રહેલો ચિદાભાસ એ બંને વિષય કરે છે. તેમાં અંતઃકરણની વૃત્તિ પદાર્થ-ઉપરના આવરણને દૂર કરે છે, અને તે વૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસ તે પદાર્થને પ્રકાશે છે. પ્રદક્ષ સ્વપ્રકાશ હોવાથી અંતઃકરણની વૃત્તિ આવરણબંધ કરે એટલે પોતાની મેળે તે પ્રકાશે છે. તેને પ્રકાશવામાં ચિદાભાસ ઉપયોગી થતો નથી. ઘટાદિ પ્રકાશરહિત પદાર્થને જોવામાં નેત્ર અને હાથ એ બંનેની અપેક્ષા રહે છે, પણ હાથ જોવા હોય તો એક નેત્રઘટિયનીજ અપેક્ષા રહે છે. એવી રીતે પ્રદક્ષના જ્ઞાનમાં વૃત્તિવ્યાપ્તિની અપેક્ષા રહે છે, પણ દ્વલવ્યાપ્તિની (અંતઃકરણની વૃત્તિમાં રહેલા ચિદાભાસની વ્યાપ્તિની) અપેક્ષા રહેતી નથી. અંતઃકરણની વૃત્તિ સર્વદા ચિદાભાસસહિત હોય છે. તે જ્યારે પ્રદક્ષને વિષય કરે છે ત્યારે તેમાં ચિદાભાસ હોય છે, પણ સૂર્યની આગળ હાથનો પ્રકાશ પૃથક્ નહિ રહેતાં જેમ તેમાં બળી જાય છે તેમ ચિદાભાસ પૃથક્ નહિ રહેતાં સ્વપ્રકાશ પ્રદક્ષમાં બળી જાય છે.

“ પ્રમાણના અવિષયભૂત અને અનાદિ ” એ શ્રુતિમાં પણ એમજ કહ્યું છે. “ મનવડે કરીને આ પ્રદક્ષ પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય છે ” આ શ્રુતિવાક્યમાં પ્રદક્ષજ્ઞાનમાં અંતઃકરણની વૃત્તિવ્યાપ્તિ સ્વીકારી છે. સત્ય, જ્ઞાન ને અનંતરૂપ લક્ષણવાળા પ્રદક્ષરૂપ અંતરાત્માના સ્વરૂપનું હું પ્રદક્ષ છું એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન “ આ સમ્યક્દાનંદરૂપ આત્મા હું છું એમ જો પોતાને બહો ” એ શ્રુતિવચનમાં કહેલું છે. મહાવાક્યથી પ્રદક્ષનું અપરોક્ષજ્ઞાન થયું હોય તોપણ તે દૃઢ કરવાસાર વ્યાસભગવાને “ વેદાંતશાસ્ત્રના અવષ્ઠાદિકની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી ” એમ કહેલું છે, માટે “ હું પ્રદક્ષ છું ” આ જ્ઞાન સુદૃઢ થાય ત્યાંસુધી અંતઃકરણના નિશ્ચલઆદિક સાધનયુક્ત થઇને વેદાંતશાસ્ત્રના અવષ્ઠાદિકનો

અભ્યાસ કરવો પ્રદાનું દૃઢજ્ઞાન ન થવામા અનેક પ્રકારની શ્રુતિઓ, પ્રદાના ને આત્માના એકપણારૂપ વિષયનું સામાન્યદૃષ્ટિએ અમલવિતપણું અને વિપરીત-ભાવના આ ત્રણ કારણો છે સર્વ ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય તેના આદિ, મધ્ય અને અતનો વિચાર કરી પ્રદક્ષી અભિન્ન આત્મામા છે આવો નિર્ણય કરવો તે વેદાતનું શ્રવણ કહેવાય છે વેદાતદર્શનના સમન્વયાધ્યાયનામના પહેલા અધ્યાયમા તે નિર્ણય સારી રીતે કહેવો છે વેદાતદર્શનના બીજા અધ્યાયમા અત કરણનું સમાધાન કરનારા સુતકોવડે પ્રદક્ષી અભિન્ન આત્મરૂપ વિષયની જે સભાવના જણાવી છે તે વેદાતશાસ્ત્રનું મનન છે પૂર્વના અનેક જન્મોના દૃઢ અભ્યાસવડે “દેહાદિક હુ હુ, અને આ જગત્ મત્ય છે,” આ વિપરીત-ભાવના મનુષ્યના હૃદયમા વાગ્વાર ઉત્પન્ન થાય છે અતકરણની પ્રદક્ષમા એકાગ્રતા કરવાવડે તે નિવૃત્ત થાય છે પ્રદક્ષસ્વરૂપના ઉપદેશની પૂર્વે પ્રદક્ષની ઉપાસનાવડે જિજ્ઞાસુના અત કરણની સગુણપ્રદક્ષમા એકાગ્રતા થાય છે, તેથી વેદાત દર્શનમા પ્રદક્ષની ઉપાસનાનો વિચાર કરેલો છે જેમણે પ્રદક્ષનો ઉપદેશ થયા પહેલા પ્રદક્ષની ઉપાસના ન કરી હોય તેમનું અત કરણ પછીથી પ્રદક્ષાભ્યાસવડે એકાગ્ર થાય છે એકાતમા પ્રદક્ષનું ચિંતન કરવું, શ્રોતાઓની આગળ પ્રદક્ષસ્વરૂપનું ઠચન કરવું, અને સમાનજ્ઞાનવાળા પ્રદક્ષાભ્યાસીઓની સાથે પરસ્પર ઉત્તમપ્રકારે તેનું નિરૂપણ કરવું આમ અત કરણને પ્રદક્ષપરાયણ કરવું આ પ્રદક્ષાભ્યાસ કહેવાય છે ઉપનિષદમા “પ્રદક્ષી અભિન્ન આત્માને જાણીને એકાતમા તેનું ચિંતન કરવું, ઘણા શબ્દોનું ચિંતન કરવું નહિ કેમકે ઘણા શબ્દોનું ચિંતન મનને તથા વાણીને પરિશ્રમ આપી ક્ષીણ બવવાળા કરે છે” એમ કહેલું છે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા “નિરતર આરી અનન્યભક્તિ કરનારા મારા અનન્યભક્તના યોગદ્વેશનું હું વહન કરુ હુ” એમ કહ્યું છે ઉપર જણાવેલી શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિમાટે આત્મસ્વરૂપમા અત કરણની એકાગ્રતાનું વિધાન કરે છે જે વસ્તુ જેવી હોય તે વસ્તુને તેથી ન સમજતા જિલ્લી રીતે સમજવી તે વિપરીતભાવના કહેવાય છે અતરાત્મા સ્થૂલશરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ ને અત કરણથી કેવલ ભિન્ન છે, અને જગત્ પારમાર્થિકદૃષ્ટિએ મિથ્યા છે, આમ છતાં સ્થૂલશરીર આદિજ આત્મા છે, અને પ્રતીત થતું આ જગત્ સત્ય છે, આવી સમજણરૂપ વિપરીતભાવના અજ્ઞાની મનુષ્યના અત કરણમા રિથર થયેલી હોય છે એ વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિમાટે આત્મા દેહાદિકથી ભિન્ન છે, અને જાણદૃષ્ટિએ પ્રતીત થતું જગત્ મિથ્યા છે આવી ભાવના નિરતર આદરપૂર્વક કર્યા કરવી મત્રના જપની પેઠે કિંવા દેવની મૂર્તિના ધ્યાનની પેઠે પ્રદક્ષનું ચિંતન કોઈ પ્રકારનો નિયમ રાખીને કરવાનું નથી, પણ જેમ જ્યારે જ્યારે જૂજ લાગે ત્યારે ત્યારે મનુષ્ય ભોજન કરે છે તેમ જિજ્ઞાસુને

જ્યારે જ્યારે ઉપર જણાવેલી વિપરીતભાવના ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ત્યારે તેણે પ્રહ્મભાવના કરવી. મન અત્યંત અંચલ હોવાથી ધ્યાનાદિના સમયમાં તેને અનાત્મા-માંથી અતિશય રોકવું પડે છે. પ્રહ્મભાવના કરવામાં તે મનને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. આત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, અને જગત્ મિથ્યા છે, આ નિશ્ચયમાં જે ઇતિહાસાદિની સમાપ્તિ થાય છે તે ઇતિહાસાદિવડે નિદિધ્યાસનમાં અંતઃકરણને વિશેષ યતો નથી, પણ બિલટો તેને વિનાદ થાય છે. ખેતી, વ્યાપાર, સેવા અને કાવ્ય તથા તર્કાદિનું અધ્યયન એવડે અંતઃકરણ વિશેષ-વાળું થાય છે, અને પ્રહ્મનું અનુસંધાન રહી શકતું નથી, પણ સોજનાદિના સમયમાં ઉપયોગપૂરતું પ્રહ્મનું અનુસંધાન રહી શકે છે, કેમકે તે વેલા એ ક્રિયાવડે અંતઃકરણને વિશેષ યતો નથી. સોજનાદિવેલા એ અવ્ધાંશે તરવનું વિસ્મરણ થાય તો સોજનાદિ પછી પુનઃ શીઘ્રજ પ્રહ્મનું ચિંતન કરી શકાય છે.

પ્રહ્મનું વિસ્મરણ અનર્થકારી યતું નથી, પણ વિપરીતભાવના જન્મમરણ-રૂપ અનર્થ કરનારી થાય છે. વિસ્મરણ થયું કે તુરત પુનઃ પ્રહ્મનું સ્મરણ કરવાથી વિપરીતભાવનાને અવકાશ રહેતો નથી. કાવ્ય અને તર્કાદિનો અભ્યાસ કરનારા મનુષ્યોને પ્રહ્મનું વારંવાર સ્મરણ કરવાનો અવકાશ મળતો નથી, અને પોતાના કાવ્યાદિના અભ્યાસમાં આ પ્રહ્મસ્મરણ પ્રતિબંધ કરનાર છે એવા નિશ્ચયથી પ્રહ્માભ્યાસની ઉપેક્ષા પણ કરાય છે. “એક આત્માનેજ જાણો, બીજી સર્વ વાળીઓનો ત્યાગ કરો” એવા ભાવનું શ્રુતિ કહે છે. આહારાદિનો ત્યાગ કરવાથી શરીર છૂટી શકતું નથી, પણ કાવ્યાદિનો ત્યાગ કરવાથી શરીરનો નાશ થવાનો સંભવ નથી, માટે મુમુક્ષુએ એવાં દ્વૈતપ્રતિપાદક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાનો દુરાગ્રહ રાખવો નહિ. રાજર્ષિ જનકાદિકે પોતાને હૃદ પ્રહ્મજ્ઞાન થયેલું હોવાથી રાજ્યભારનું વહન કર્યું. એ તમને પ્રહ્મનો હૃદ-બોધ થયો હોય તો તમે કાવ્ય અને તર્કાદિ જાણો, અથવા ખેતી કરો. “આ સંસાર મિથ્યા છે” આ વાસના હૃદ થયા પછી પ્રહ્મવેત્તા પુરુષો પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્મનો ફલ કરવામાટે પોતાના અંતઃકરણમાં ખેદ ન પામતાં પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેઓ પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે વર્તતા હોવાથી તેમની સિત્ત સિત્ત પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોઈ તેમની જ્ઞાનનિષ્ઠામાં ને તેના ફલમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા કરવી ઉચિત નથી. પ્રહ્મજ્ઞાની અને અજ્ઞાની એ બંનેને પોતપોતાના પ્રારબ્ધકર્મનું ફલ સમાન-રીતે ભોગવવું પડે છે, પણ પ્રહ્મજ્ઞાની ધૈર્યને લીધે શોકને વશ થતા નથી, અને અજ્ઞાની અધૈર્યને લીધે ખેદ કરવા લાગે છે. જેમના અંતઃકરણે આત્માનો હૃદ સાક્ષાત્કાર થયો છે, અને જેમના અંતઃકરણમાં દેહાદિમાં આત્માની પ્રાંતિ રહી નથી, તેવા પ્રહ્મવેત્તા કયા વિષયની કયા ભોક્તાને માટે ઇચ્છા કરીને

શરીરના ચતાપવડે ચતાપ પામે ? તેમને જગતના મિથ્યાપણાનો દૃઢ બોધ હોવાથી તેમને વિષયો સત્યરૂપે પ્રતીત થતા નથી, અને વિષયોની ઇચ્છા કરનાર લોકતા પણ સત્યરૂપે પ્રતીત થતો નથી. એવા પુરુષને વિનાવિચારે શોભીતા જણાતા તુચ્છ ભોગોમાં આસક્તિ થતી નથી, પણ દોષદૃષ્ટિવડે તે વિષયોનો ત્યાગ કરવાનીજ ઇચ્છા થાય છે, બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ કરનારા વિષયોમાં કેવી રીતે દોષદૃષ્ટિ કરવી તે મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલ છે. અષ્ટાદિ વિષયો અને તેનાં ઉપકરણો દુઃખના હેતુરૂપ છે એમ વારંવાર ચિંતન કરવાથી વિષયોમાં ને વિષયોનાં સાધનોમાં રહેલી આસક્તિ દૂર થાય છે. પ્રારબ્ધકર્મના પ્રણવપણાથી બ્રહ્મવેત્તાના અંતઃકરણમાં ભોગેચ્છા ઉપજે તો તેઓ કલેશયુક્ત થઈને વેઠે પકડેલા માણસની પેઠે ભોગ ભોગવે છે. હંજી મારુ પ્રારબ્ધકર્મ ક્ષીણ થયું નહિ એમ કહીને કષ્ટપૂર્વક પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર કરે છે તેમનો આ કલેશ સસારસંબંધી તાપ નથી, પણ વૈરાગ્ય છે, કેમકે એ કલેશ વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. વિવેકી પુરુષ થોડા ભોગવડે સંતોષ પામે છે, અને અવિવેકી પુરુષ ઘણા ભોગ ભોગવીને પણ સંતોષ પામતો નથી. યત્નએ પરાલભ કરીને જેનું સર્વ રાજ્ય જિતી ક્ષીધું હોય તેવો રાજા જો તેને એક ગામ મળે તોપણ સંતોષ માને છે તેમ વિવેકી પુરુષ થોડા ભોગને પણ ઘણા માને છે.

દોષદર્શનરૂપ વિવેક અંતઃકરણમાં જાગતા હોય તો પ્રારબ્ધકર્મ કેવી રીતે ભોગેચ્છા ઉત્પન્ન કરે એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહેવાનું કે ઇચ્છા, અનિચ્છા ને પરેચ્છા એવાં ત્રણ પ્રકારનાં પ્રારબ્ધકર્મો હોય છે. અપચયનું સેવન કરનારા રાગી, ઘોર અને શબ્દની રાણીની સાથે પ્રીતિ રાખનારા પોતાના અનર્થને જાણતા છતાં પણ તે અકાર્યમાં સ્વેચ્છાએ પ્રવૃત્ત થાય છે. તીવ્રવેગ-વાળા સ્વેચ્છાપ્રારબ્ધનું નિવાગ્ધ કરવું શક્ય નથી એમ ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને અર્જુનપ્રતિ કહેલું છે. મનુષ્યને ઇચ્છા ન હોય છતાં પણ તેનું અનિચ્છાનામનું પ્રારબ્ધકર્મ તેને વિપયતુષ્ણામાં જોડે છે એમ ભગવદ્ગીતામાં અનિચ્છાપ્રારબ્ધનું નિરૂપણ કરેલું છે. પોતાની ઇચ્છા નહિ છતાં પણ બીજાની ઇચ્છાને વશ થઈને મનુષ્ય અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પરેચ્છાપ્રારબ્ધકર્મ છે. જ્ઞાનીની ઇચ્છા અજ્ઞાનીની ઇચ્છાજેવી હોતી નથી જ્ઞાનીની ઇચ્છા બ્રહ્મજ્ઞાનવડે બાધ પામેલી હોય છે આ સર્વ જગત મિથ્યા છે આનું જ્ઞાન થવાથી બ્રહ્મ-વેત્તાની ઇચ્છા અદ્વિત્યભોગ ઉપજાવે છે, પણ વાસનાની દૃઢતારૂપ અનર્થ ઉપ-જાવતી નથી. ભોગવડે પ્રારબ્ધકર્મ નાશ પામે છે, અને ભોગ મિથ્યા છે આવો જ્ઞાનીનો નિશ્ચય હોવાથી તે ભોગની વાસના તેમના મનમાં રહેતી નથી. અજ્ઞાની પુરુષને “ મારા ભોગો નાશ ન પામે, આ મારા પ્રિય વિષયનો ને

મારા વિયોગ થાઓ નહિ, તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જાઓ, મારા વિષય-
 સેવનમાં વિદ્ય ન આવે, આ વિષયસેવનવડે હું કૃતાર્થ છું” એવી જ્ઞાતિ થાય
 છે. “ભવિષ્યમાં થનારુ સુખદુઃખ કદીપણુ નિવૃત્ત થનાર નથી, અને ભવિષ્ય-
 માં નહિ પ્રાપ્ત થનારુ સુખદુઃખ કદીપણુ પ્રાપ્ત થનાર નથી” આવેા નિશ્ચય
 ઉપર જણાવેલી જ્ઞાતિની નિવૃત્તિ કરે છે. બ્રહ્મજ્ઞાની અને અજ્ઞાની આ બંનેને
 ભોગ સરખો છતાં પણ જ્ઞાતિવાળો અજ્ઞાની મનુષ્ય વાસનાદ્વારા પીડા ભોગવે
 છે, અને જ્ઞાતિરહિત જ્ઞાની પીડાને પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્ઞાની ભોગનું મિથ્યાપણું
 જાણીને તેમાં રહેલી સત્યપણાની બુદ્ધિને ન્યૂન કર્યા કરે છે, અને પોતાના
 પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થયેલા ભોગ ભોગવતા છતાં પણ તેમાં રમણીયપણાની
 બુદ્ધિ કરતા નથી, તેથી તેઓ જન્મમરણની પરંપરારૂપ સસારમાં ભમતા
 નથી. સ્વપ્નના જેવું અથવા ઇદ્રજલના જેવું ક્ષણભંગુર અને અચિત્તરચનાવાળું
 આ જગત્ જોમ જાણનાર બ્રહ્મજ્ઞાની મસારના વિષયોમાં આસક્ત થતા
 નથી. સ્વપ્નાવસ્થાનો અનુભવ લઈને જાગ્રદવસ્થાનો અનુભવ કરનાર પુરુષે
 અંતાઃકરણને સાવધાન રાખી તે બંને અવસ્થાનો વિચાર કરવો. જોમ કરવાથી
 તેને જાગ્રદવસ્થા પણ સ્વપ્નાવસ્થાના જેવી છે એમ સમજાયે. તે બંને અવસ્થા
 સરખી છે એમ જાણે સમય વિચાર કરવાથી જાગ્રદવસ્થામાં રહેલી સત્ય-
 પણાની જ્ઞાતિ દૂર થાય છે, અને જાગ્રદવસ્થામાં પ્રતીત થતા કલ્પિત વિષયોમાં
 પછી તે અતુરાગવાળા થતા નથી. આ જગત્ અચિત્તરચનાવાળું હોવાથી તે
 ઇદ્રજલજેવું છે આ વાતનું વિરમરણ નહિ કરનાર પુરુષને પ્રારબ્ધકર્મવડે
 પ્રાપ્ત થનારા ભોગથી શી હાનિ થાય છે ? “આ સર્વ દ્વૈત મિથ્યા છે” આ
 વાતનું નિરતર સ્મરણ રખાવવામાં બ્રહ્મવિદ્યાનો આગ્રહ છે, અને જીવને સુખ-
 દુઃખનો અનુભવ કરાવવો એવો પ્રારબ્ધકર્મનો આગ્રહ છે. એવી રીતે બ્રહ્મ-
 વિદ્યાનો ને પ્રારબ્ધકર્મનો વિષય ભિન્ન ભિન્ન છે, તેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રારબ્ધ-
 કર્મની વિરોધી થતી નથી, અને પ્રારબ્ધકર્મે બ્રહ્મવિદ્યાનું વિરોધી થતું નથી.
 બ્રહ્મવેદના સસારને મિથ્યા જાણ્યા છતાં તેમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકે છે.
 આ ઇદ્રજલ છે એમ જાણનારો મનુષ્ય પણ તે જોઈને પોતાના અંતા-
 ઃકરણમાં પ્રમન્નતાનો અનુભવ કરે છે એ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. પ્રારબ્ધકર્મ જો
 જગત્ સત્ય છે એવો નિશ્ચય કરાવીને ભોગ આપે તો તે બ્રહ્મવિદ્યાનું વિરોધી
 થાય, પણ માત્ર ભોગ આપવાવડે તેનું સત્યપણું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. જોમ
 સ્વપ્નાવસ્થામાં મિથ્યા વસ્તુવડે પણ સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે તેમ જાગ્રદવસ્થા
 માં પણ મિથ્યા વસ્તુવડે સુખદુઃખનો અનુભવ સંભવી શકે છે, બ્રહ્મજ્ઞાન
 જો જગતનું અદર્શન કરાવે તો તે પ્રારબ્ધકર્મનું વિરોધી થાય, પણ જગત્
 મિથ્યા છે એટલા જ્ઞાનવડે જગતનું અદર્શન થઈ શકતું નથી ઇદ્રજલનો એલ

જોનારા ઇંદ્રજલનું અદર્શન કરતા નથી, પણ આ ઇંદ્રજલ છે એટલું જાણે છે. એવી રીતે લોગ્યના સ્વરૂપનો નાશ ન કરતાં તે મિથ્યા છે એમ જાણીને પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થતા લોગોને જ્ઞાની લોગવે છે. “જ્ઞાનીને જ્યારે સર્વ સંસાર પોતાના આત્મસ્વરૂપ થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાની કયા સાધનવડે કયા વિષયનો અનુભવ કરે ?” આવા લાવની જે શ્રુતિ છે તે શ્રુતિ સુપુસિંચવસ્થાને અથવા મુદ્ધિદશાને વિષય કરનારી એમ વેદાંતદર્શનમાં નહીં કરેલું છે. તે શ્રુતિ દૈતનો નાશ કરીને મનુષ્ય જ્ઞાની થાય છે એમ કહેતી નથી. જ્ઞાનીને જો દૈતનું અદર્શન થતું હોય તો શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યાદિનું આચાર્યપણું કેવી રીતે સહવી શકે ? કેમકે જેઓ દૈતને જુએ તેઓ તમારે મતે જ્ઞાની કહેવાય નહિ, અને જો તેઓ દૈતને ન જુએ તો તેમની વાણી શિષ્યપ્રતિ કેવી રીતે યોગ્ય શકે ? “નિવિકલ્પસમાધિમાં દૈત પ્રતીત થતું નથી તેથી તે બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન છે એમ જો તમે કહો તો સુપુસિમાં દૈતનું અદર્શન હોવાથી સુપુસિને બ્રહ્મવિદ્યા કહેવી પડશે, કેમકે સુપુસિમાં દૈતની પ્રતીતિ થતી નથી. ઉપરના કથનથી સિદ્ધ થાય છે કે દૈતનું વિસ્મરણ એ બ્રહ્મજ્ઞાન નથી, પણ બ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ એજ બ્રહ્મજ્ઞાન છે. જાણે જાણે વૃત્તિરૂપે પરિણામ પામનારા દુષ્ટ ચિત્તનો નિરોધ કરવો જોઈએ એમ જો તમે કહો તો ભલે તમે તેમ કરો, અમને પણ તે ઇષ્ટ છે, કેમકે ચિત્તના નિરોધવડે ચિત્તના દોષોનો નાશ થવાથી અદ્વિતીય બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અત્યંત ઉપયોગી જે જગત્તા માયામયપણાનું જ્ઞાન તે ઉત્તમપ્રકારે અનુભવાય છે. જ્ઞાની પોતાના પ્રારબ્ધકર્મવડે ઇચ્છા કરતા હોય તોપણ તેઓ અજ્ઞાનીની પેઠે ઇચ્છા કરતા નથી માટેજ “કિમિચ્છન્” (જ્ઞાને ઇચ્છતા છતાં) એમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. બ્રહ્મવેદાને પોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે વિષયમાં અદૃઢ આસક્તિ થાય છે, દૃઢ આસક્તિ થતી નથી. એમ હોવાથીજ “રાગ એ અજ્ઞાનીનું ચિહ્ન છે,” અને “જ્ઞાનીમાં ભલે રાગાદિક હો,” એ અને શાસ્ત્રવચનો વિરોધને અભાવે અર્થવાળાં થાય છે.

જગત્તા મિથ્યાપણની પેઠે આત્માનું અસંગપણું પણ જ્ઞાની અનુભવે છે તેથી વાસ્તવિક લોગ્યના અભાવની પેઠે વાસ્તવિક લોગ્યાનો પણ અભાવ છે એમ કહેવાને માટે શ્રુતિમાં “કસ્ય કામાય ?” (કયા લોકતાને માટે ?) એમ કહ્યું છે. વાસ્તવિક લોગ્ય ન હોવાથી કયા લોગ્યની ઇચ્છા થાય ? અને વાસ્તવિક લોકતા ન હોવાથી કયા લોકતાને માટે ઇચ્છા થવી સંભવે ? એવો “કિમિચ્છન્ ?” અને “કસ્ય કામાય ?” એ શ્રુતિનાં વચનોનો અભિપ્રાય છે. પતિ અને પત્ની પોતપોતાના સુખને માટે એકબીજાની એટલે પતિ પત્નીનો ને પત્ની પતિની ઇચ્છા કરે છે એમ જાહેરરુપેક તે અને બીજાં

ઉપનિષદમાં દર્શાવેલો વિસ્તારથી કહ્યું છે. અવિકારી આત્મા અસંગ હોવાથી ભોક્તા સંભવી શકે નહિ, કેમકે તેનામાં સુખીપણું ને દુઃખીપણું એવા અભિમાનરૂપ વિકાર સંભવી શકે નહિ. વિકારરહિત કૃતસ્થ વિકારી કેમ સંભવી શકે ? ચિદાભાસ વિકાર પામનારી વૃત્તિને અનુસરીને પ્રતીત થનારો હોવાથી તેમાં વિકાર સંભવે છે. અધિધાનવિના કોઈ પણ જ્ઞાતિ સંભવી શકતી નથી, તેથી કૃતસ્થ ને ચિદાભાસ તે જાને મળીને ભોક્તા થાય છે. બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિસહિત ભોક્તાનો અનુવાદ કરીને શ્રુતિએ બુદ્ધિ આદિની કલ્પનાના અધિધાનરૂપ જે કૃતસ્થ તેને બુદ્ધિ આદિ જડ વસ્તુઓનું નિરાકરણ કરીને બાકી રાખેલ છે. રાજર્ષિ જનકે ભગવાન યાજ્ઞવલ્ક્યને “આત્મા કયો ?” એવો પ્રશ્ન પૂછ્યા ત્યારે “જે આ ઇન્દ્રિયાદિમાં વિજ્ઞાનમય છે તે આત્મા છે” એમ કહીને અંતે “આ પુરુષ અસંગ છે” એમ કૃતસ્થને બાકી રાખેલ છે. ઐતરેય-ઉપનિષદમાં “આ આત્મા એમ અમે ઉપાસના કરીએ છીએ તે આત્મા કયો ?” ઇત્યાદિ શબ્દોમાં અતઃકરણરૂપ ઉપાધિવાળા જીવાત્માથી પ્રારંભ કરીને ચૈતન્યરૂપ કૃતસ્થને બાકી રાખેલ છે. કૃતસ્થનું સત્તાપણું પોતાનામાં આરોપીને આત્માના અવિવેકથી ચિદાભાસ પોતાના ભોક્તાપણાને સત્ય માનીને ભોગ છોડવાની ઠઠીપણુ ઇચ્છા કરતો નથી. ભોક્તા પોતાનાજ સુખાદિનાં ઉપભોગમાટે યતિ ને સ્ત્રી ઇત્યાદિકની ઇચ્છા કરે છે આ લૌકિકવૃત્તાંતોને શ્રુતિએ અનુવાદ કરેલો છે. વિષયરૂપ ભોગ્ય ભોક્તાના ભોગના સાધનરૂપ હોવાથી ભોગ્યરૂપ વિષયોમાં પ્રીતિ ન રાખવી, પણ ભોક્તામાં પ્રીતિ રાખવી એમ શ્રુતિએ કહ્યું છે. ભોગ્યવિષય ગૌણ છે, ને ભોક્તા પ્રધાન છે, એમ જાણવું. શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના મનુષ્યો ભોગ્યરૂપ વિષયોમાં જેવા સાવધાન રહે છે તેવી સાવધાનતા સુમુક્ષુએ આત્મામાં રાખવી જોઈએ. તર્કશાસ્ત્રાદિ બાણનારો અને વિકલ્પ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારો મનુષ્ય કાવ્ય, નાટક અને તર્કાદિનો અભ્યાસ જેમ નિરંતર કર્યા કરે છે તેમ સુમુક્ષુએ નિરંતર આત્મવિચાર કરવો. સ્વર્ગોદિની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખનારો મનુષ્ય જેમ શ્રદ્ધાથી જપ, યાગ અને ઉપાસના કરે છે તેમ મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવડે સુમુક્ષુએ આત્મસ્વરૂપમાં શ્રદ્ધા રાખવી. જેમ યોગી અભિમાદિ સિદ્ધિ મેળવવામાટે ઘણા પ્રયત્નથી ચિત્તનું એકાગ્રપણું પ્રાપ્ત કરે છે તેમ સુમુક્ષુએ મોક્ષને માટે આત્માને ઘણામાં ઘણા પ્રયત્નવડે શરીરાદિકથી ભિન્ન બાણવો. જેવી રીતે દૈવ અભ્યાસથી ધીબ કામમાં કુશલપણું પ્રાપ્ત થાય છે તેવી રીતે અભ્યાસના દૃઢપણાવડે જડથી આત્માના પૃથક્પણાનું જ્ઞાન પણ મુદ્દ થાય છે.

જાગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થામાં આત્મા એકજ છે. તે આત્મા જે અવસ્થામાં જે વસ્તુ જુએ છે તે વસ્તુ તેજ અવસ્થામાં રહે છે. આત્મા જાગ્રદાદિ અવસ્થાથી

પૃથક્ છે એમ જે જાણે છે તેને વર્તમાનશરીર છોડ્યા પછી બીજા શરીરની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવી રીતે આત્મતત્ત્વ અનગ છે એવો નિશ્ચય થવાથી વિજ્ઞાનમય-નામનો જે વિકારવાળો ચિદાભાસ છે તેનું ભોક્તાપણું બાકી રહે છે. આ ચિદાભાસ મોહિયક છે, કેમકે શ્રુતિમા પણ તેમજ કહ્યું છે, અને જ્ઞાનીને અનુભવ પણ તેવાજ થાય છે. આ જગત્ ઇન્દ્રલરૂપ છે તેમા ચિદાભાસનો સમાસ થાય છે, એટલે તે મિથ્યા કહે છે તે ચિદાભાસને સાક્ષી પ્રકાશે છે. ચિદાભાસ હું મિથ્યા છું એમ જાણીને પુનઃ જોગની ઇચ્છા કરતો નથી. હું ભોક્તા છું આપ કહેવાની પણ તેને શરમ થાય છે તે પોતાને ભોક્તા કહેવાને ન્યાયે શરમાય છે ત્યારે તે સાક્ષીમા ભોક્તાપણુનો આરોપ કેવી રીતે કરે ? આ સર્વ આશયને મનમા ધારણ કરીને શ્રુતિ “જસ્ય જામાય ?” (કયા ભોક્તામાટે ?) આવો આક્ષેપ કરે છે. જ્ઞાની ન્યાયે પોતાને બ્રહ્મસ્વરૂપે સમજે છે ત્યારે તેઓ મતાપ પામતા નથી

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણ આ ત્રણ શરીરો છે. તે ત્રણ શરીરોમા તેમને ધરે તેવા ત્રણ પ્રકારના મતાષો રહે છે સ્થૂલશરીરમા વાતવડે, પિત્તવડે ને કફવડે ઉપજનારા અનેક હું ખદ રોગો રહેલા છે, તથા શરીરને દાહ થવો, શરીરના અવયવનું ભાગપુ ને કુરૂપપણું એ આદિ અનેક બીજા હું ખો પણ રહેલા છે. સૂક્ષ્મશરીરમા કામક્રોધાદિની પ્રાપ્તિવડે અને સમઘન આદિના અભાવ-વડે થનારા મતાષો રહેલા છે કારણશરીરમા આત્મા પોતાને કે અન્યને જાણતો નથી, પણ જડજેવો થઈને રહે છે તેમા ભવિષ્યમા થનારા તાપના બીજા હોય છે એવી રીતે ત્રણ શરીરોમા ત્રણ પ્રકારના સતાષો સ્વભાવથી છે તે તાપોની જે અત્યંતનિવૃત્તિ થાય તો તે ત્રણ શરીરો રહી શકે નહિ ચિદાભાસમા વાસ્તવિકરીતે તાપો રહેલા નથી, કેમકે તે વસ્તુતાએ ચેતનસ્વરૂપ છે જે ચિદાભાસમા સતાપ નથી તો પછી સાક્ષીમા તે કેવી રીતે હોઈ શકે ? ચિદાભાસ અજ્ઞાનને લઈને પોતાને ત્રણ શરીરરૂપ માને છે. તે સાક્ષીનું સત્ય-પણું પોતાનામા અને ત્રણે શરીરોમા કંઈપણે તે પોતાનું સાચું સ્વરૂપ છે એમ સમજે છે, જેવી રીતે કોઈ ગૃહસ્થ પોતાના સ્ત્રીપુત્રાદિકને પીડા થઈ હોય છતાં તે પીડા મને થઈ છે એમ માને છે તેવી રીતે ચિદાભાસ શરીરોમા પીડા થયા છતાં આ પીડા મને થાય છે એમ સમજે છે તે ચિદાભાસ ન્યાયે આત્માનો અને અનાત્માનો વિવેક કરે છે, ભ્રાતિનો ત્યાગ કરે છે, અને પોતાનું મિથ્યાપણું સમજી સર્વદા સતાપથી રહિત સાક્ષીનું ધ્યાન કરે છે, ત્યારે તે ત્રણ શરીરોના સતાપવડે સંતાપ પામતો નથી ભ્રાતિવડે કંઈપણ સર્પનું જ્ઞાન ત્યાથી ભાગી જવામા નિમિત્ત છે, અને રબળનું જ્ઞાન થયે સર્પની ભ્રાતિ નિવૃત્ત થવાથી પોતાના ભાગી જવાનો પોતાને પશ્ચાત્તાપ થાય છે.

ચિદાલાસે અલોકતા ક્રુટચરિત્ર પર લોકતાપણાને મિથ્યા આરોપ કર્યો તે માટે તેને પશ્ચાત્તાપ થાય છે, અને જાણે સાક્ષીની ક્ષમા માંગતો હોય તેમ તે ચિદાલાસ સાક્ષીને શરણે જાય છે. જેવી રીતે વારંવાર કરેલાં પાપની નિવૃત્તિ માટે વારંવાર વિધિવત્ સ્નાનાદિ કરવામાં આવે છે તેવી રીતે ચિદાલાસ વારંવાર સાક્ષીનું ધ્યાન કરીને સાક્ષીને પરાયણ થાય છે. પછી તે શરીરાદિની સાથે એકલાવને પામતો નથી. જેવી રીતે સુવરાજને પદે સ્થિત થયેલો રાજ-કુમાર ચક્રવર્તિરાજ્યની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવડે રાંભને અનુસરે છે તેવી રીતે ચિદાલાસ આત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિત થવા માટે સાક્ષીનું અનુસરણ કરે છે. જેમ દેવલાવની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવડે કોઈ મનુષ્ય અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ ચિદાલાસ સાક્ષિરૂપે સ્થિત થવા માટે પોતાના નાશની ઇચ્છા કરે છે, જેમ અગ્નિમાં જેણે પ્રવેશ કર્યો છે એવા મનુષ્યનું શરીર જ્યાંસુધી પૂરેપૂરું બળી રહે ત્યાંસુધી તે મનુષ્યનો આકાર છોડતું નથી તેમ પ્રારબ્ધકર્મ નાશ પામી વર્તમાનશરીર પડે ત્યાંસુધી ચિદાલાસ પોતાનું ચિદાલાસપણું મૂકતો નથી. જેમ દોરડીનું જ્ઞાન થયા પછી સર્પની બ્રાંતિવડે પોતાના શરીરમાં થયેલો કંપ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, અને આંખા અંધારામાં પંડેલી તે દોરડી પુનઃ કોઈ વેલા સાપણની બ્રાંતિના નિમિત્તરૂપ થાય છે તેમ પ્રારબ્ધકર્મનો લોગ પણ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, તુરત શાંત થતો નથી, અને લોગના સમયમાં ક્યારેક “હુ મનુષ્ય છું” એવું જ્ઞાન પણ થાય છે, પણ તેટલાંથી બ્રહ્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન નિવૃત્ત થતું નથી. જીવન્મુક્તિ એ એકાદશી આદિના જેવું મત નથી, પણ પારમાર્થિક સ્થિતિ છે. તેથી જેમ મનુષ્યને જ્યારે જ્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે ત્યારે તે જમી છે તેમ અદ્વૈત જ્ઞાનીને જ્યારે જ્યારે બ્રાંતિ થાય ત્યારે ત્યારે તેણે શરીરાદિ જડથી આત્માનું પૃથક્કરણ કરવું. “હું હશ્મો છું” એવું જ્ઞાન થતાં પ્રથમ બ્રાંતિ પામેલો વિદ્યાર્થી શાંતચિત્તવાળો થાય છે, અને તેનો સઘળો શોક નિવૃત્ત થાય છે, પણ ક્રુટવાર્થી તેના માથામાં થયેલાં દર્શનજ્ઞા તથા ક્રુટ તુરત દૂર થતાં નથી, પણ ઓપધોપચારવડે ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, તેમ આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન થવાથી શોકની નિવૃત્તિ થયા છતાં પણ પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થાય ત્યાંસુધી તેને પ્રારબ્ધકર્મોનુસાર લોગ લોગવડે પડે છે, તુરતજ વિદેહસુકિત થતી નથી. શોકનિવૃત્તિ એ ચિદાલાસની છઠ્ઠી અવસ્થા છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે. નિરંકુશતૃપ્તિ એ ચિદાલાસની સાતમી અવસ્થા છે. ઇચ્છિત વિષયોના લોગવડે થનારી તૃપ્તિ અન્ય વિષયવડે પ્રતિબંધવાળી છે. હોય છે, અને આત્માનુભવવડે થનારી તૃપ્તિ સર્વપ્રકારના પ્રતિબંધથી રહિત હોય છે. “મેં મારું સર્વ કર્તવ્ય કર્યું, અને મેં પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય સર્વ પ્રાપ્ત કર્યું” એમ માનીને આત્મરમની સ્તોષ પામે છે. આ આત્મજ્ઞાનીને આત્મજ્ઞાન થયાપૂર્વે પ્રિયની

પ્રાપ્તિમાટે ને અપ્રિયની નિવૃત્તિમાટે આ લોકમાં ખેડ, વ્યાપાર અને સેવા આદિ અનેક કર્તવ્યો હતાં, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાટે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ ને ઉપાસનાદિ કર્તવ્ય હતાં, અને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાટે શ્રવણમનનાદિ આત્મજ્ઞાનનાં સાધનો કર્તવ્ય હતાં, પણ હવે સાંસારિકકર્મના ફલની ઇચ્છા ન હોવાથી તેમને સાંસારિકકર્મ કર્તવ્યરૂપે રદ્યાં નથી, સ્વર્ગની ઇચ્છા ન હોવાથી તેમને શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કે ઉપાસના પણ કર્તવ્યરૂપે રદ્યાં નથી, અને આત્માનું દૃઢ અપરોક્ષજ્ઞાન થવાથી શ્રવણમનનાદિ પણ તેમને કર્તવ્યરૂપે રદ્યાં નથી. આવા આત્મજ્ઞાની પોતાના કૃતાર્થ-પણાનું અનુસંધાન કરીને આવી રીતે સંતોષ પામે છે:- અજ્ઞાની લોકો પુત્રાદિકની ઇચ્છાવડે હુઃખી થઇને ભલે આ સંસારમાં ભ્રમણ કરે, હું પરમાનંદપૂર્ણ હોવાથી મારે કંઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છાવડે ભ્રમણ કરવાનું નથી. જેને સ્વર્ગ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તે ભલે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરે, પણ સર્વલોકસ્વરૂપ એવો હું તે કયા લોકની પ્રાપ્તિમાટે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરું? જેઓ શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરવામાં અને વેદાધ્યયન કરાવવામાં અધિકારવાળા હોય તેઓ ભલે શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરે, અને વેદોનું અધ્યયન કરાવે, હું અક્રિયસ્વભાવવાળો આત્મા હોવાથી મને વ્યાખ્યાન કરવાનો કે વેદાધ્યયન કરાવવાનો અધિકાર નથી. હું નિદ્રા, શિક્ષા, સ્નાન અને શૌચ એમાંના કંઈની ઇચ્છા કરતો નથી, અને એમાંનું કંઈ કરતો પણ નથી. ખીજાં મનુષ્યો જો મારા ઉપર તેનો આરોપ કરે તો ભલે કરે, તેમાં મને શી હાનિ છે? જેઓને તત્ત્વજ્ઞાન થયું નથી તેઓ ભલે વેદાંતનું શ્રવણ કરે, જેઓના અંતઃકરણમાં શ્રેય હોય તેઓ ભલે વેદાંતનું મનન કરે, અને જેઓના અંતઃકરણમાં વિપરીતભાવના હોય તેઓ ભલે બ્રહ્મધ્યાન કે બ્રહ્મવિચાર કરે. એ ત્રણમાંનું એકે કર્તવ્ય મારે નથી, કેમકે મને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થયેલો હોવાથી મારા અંતઃકરણમાં શ્રેય કે વિપર્યય રહેલ નથી. વિપરીતભાવનાવિના પણ લાંબા કાલથી દૃઢ થયેલી વાસનાવડે “હું મનુષ્ય છું” એવો વ્યવહાર થઇ શકે છે. પ્રારબ્ધકર્મ નાશ પામતાંજ તે વ્યવહાર પણ નિવૃત્ત થાય છે. પ્રારબ્ધકર્મનો નાશ થયા વિના હજારો ધ્યાનોવડે પણ તે વ્યવહાર અત્યત શાંત થતો નથી. જેને વ્યવહાર થોડો હોય તો કીક એમ જણાતું હોય, અને તે વ્યવહાર થોડો થવામાટે જેને બ્રહ્મધ્યાનની આવશ્યકતા પ્રતીત થતી હોય તે ભલે બ્રહ્મધ્યાન કરે, મને વ્યવહાર બ્રહ્મજ્ઞાનનો વિરોધી પ્રતીત થતો નથી તેથી હું ધ્યાન આમાટે કરું? મારા સ્વરૂપમાં વિશ્લેષ નથી તેથી મને સમાધિની પણ આવશ્યકતા નથી. વિશ્લેષ અને સમાધિ એ વિકારી મનનો ધર્મ છે. હું સર્વદા અનુભવરૂપ છું. સમાધિના ફલરૂપ અનુભવ મારાથી ભિન્ન નથી. મેં મારું કર્તવ્ય કર્યું, અને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય સર્વ પ્રાપ્ત કર્યું આ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. અસંગ ને અકર્તા એવો જ હું તે મારો લૌકિક

વૈદિક કે ખીજા પ્રકારનો વ્યવહાર મારા પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે થાઓ, તેની સાથે મારો વાસ્તવિક સંબંધ નથી, અથવા હું કૃતાર્થ છતાં પણ અકૃતાર્થ લોકોના અનુગ્રહમાટે શાસ્ત્રીય માર્ગે વર્તું તો તેમાં પણ મારી શી હાનિ, છે ? મારું કલ્પિત શરીર ભલે દેવપૂજા ને સ્નાનાદિ કરે. મારી કલ્પિત વાણી મંત્રજપ અને ઉપનિષદોનો પાઠ ભલે કરે. શુદ્ધિ પરમાત્માનું ધ્યાન કરે, અથવા પ્રદાનહમાં લીન થાઓ. હું સાક્ષી તેમાંનું કાંઈ કરતો નથી, અને કોઈની પાસે કાંઈ કરાવતો પણ નથી. મારો અને કર્મકાંડમાં રત રહેનારા મનુષ્યને વિષય લિપ્ત લિપ્ત હોવાથી મારો અને તેમનો કલહ અભવતો નથી. શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં રત રહેનારનો આગ્રહ શરીર, વાણી અને શુદ્ધિના સંબંધમાં હોય છે, તેમણે નહિ જાણેલા સાક્ષીના સંબંધમાં તેનો આગ્રહ હોતો નથી. જ્ઞાનીનો આગ્રહ સાક્ષીના અસંગપણામાં છે, શરીરાદિના સંબંધમાં તેમનો આગ્રહ નથી, તેથી પરસ્પરનો અભિપ્રાય નહિ જાણનારા જે બહેરા મનુષ્યની પેઠે અણસમજુ જ્ઞાની અને શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનારો મનુષ્ય કલહ કરે છે. કર્મકંડ ને સાક્ષીને જાણતો નથી તે સાક્ષીને પ્રહસવેતા પ્રહા સમજે તેમાં કર્મકંડે શી હાનિ છે ? તેવી રીતે પ્રહસજ્ઞાની પુરુષે મિથ્યાશુદ્ધિવડે ત્યજી હીધેલાં શરીર, વાણી અને શુદ્ધિવડે કર્મકંડ શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે તેમાં પ્રહસજ્ઞાનીને શી હાનિ થાય છે ? શાસ્ત્રોક્ત નિષ્કામકર્મમાં પ્રવૃત્તિ પ્રહસને જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે, અને શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી નિવૃત્તિ પ્રહસજ્ઞાનનું સાધન થાય છે. પ્રહસજ્ઞાની પુરુષને શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી કે તેનાથી નિવૃત્તિ થવું એ બંનેની આવશ્યકતા નથી. અવિદ્યા અને તેના કાર્યો પ્રહસજ્ઞાનનો બાધ કરી શકતા નથી. તે બંને પ્રહસજ્ઞાન થયા પૂર્વે મિથ્યા સિદ્ધ થયેલા છે. જ્ઞાનવડે બાધ પામેલા અવિદ્યા અને તેનાં કાર્યરૂપ સુઠકાંઓ ભલે પ્રતીત થાય, પણ તે પ્રહસવેતાને કાંઈ હાનિ કરી શકતાં નથી. પોતાના કાર્યદ્વારા વિકાસ પામેલી અવિદ્યાની સાથે દ્વંદ્વને આત્મજ્ઞાને વિજ્ય મેળવેલો છે. અત્યત દૃઢ થયેલો પ્રહસબાધ અવિદ્યા ને તેના કાર્યથી બાધ પામી શકતો નથી જે મનુષ્ય આવા અત્યત સાર પ્રહસબાધથી વિચોગ પામતો નથી તેને શરીરાદિમાં રહેલી પ્રવૃત્તિવડે વા નિવૃત્તિવડે કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ કે લાલ થતા નથી. પ્રહસજ્ઞાનરહિત મનુષ્યને શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં આગ્રહ રાખવો યોગ્ય છે. પોતાનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છનાર મનુષ્યે સ્વર્ગાદિને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને વિવેકીએ મોક્ષલાભમાટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિદ્વાન પુરુષ જ્યારે અજ્ઞાનીઓમાં રહેતા હોય ત્યારે તેમણે તેમને શુભકર્મમાં સ્થિત રાખવામાટે પોતાના શરીરવડે, વાણીવડે અને મનવડે સર્વ શુભ કર્મ કરવાં, અને જ્યારે તેઓ વિરકત જિજ્ઞાસુઓમાં વસતા હોય ત્યારે તેમણે તેમને પ્રહસજ્ઞાનમાં સ્થિત રાખવામાટે કર્મમાં દોષ દેખાડીને

કર્મનો ત્યાગ કરવો પિતા જેમ પોતાના બાલકની ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તે છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષે અજ્ઞાનીઓને સન્માર્ગે ચઢાવવામાટે તેમને અનુસરીને વર્તવું બાલક કંઈ અપરાધ કરે તો તેનો પિતા તેના ઉપર ક્રોધ કરતા નથી તેમ બ્રહ્મવેત્તાએ અજ્ઞાનીઓ તેમની નિંદા કરે તેમના ઉપર ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી, પણ જે સાધનોથી તેમને જ્ઞાન થાય તે સાધનોનો ઉપયોગ તેમણે કરવો અજ્ઞાનીઓને આત્મજ્ઞાની કરવાથી ભિન્ન આત્મવેત્તાને અહીં બીજું કંઈ કર્તવ્ય નથી.

પોતાના કૃતાર્થપણાથી સતોષ પામેલા બ્રહ્મવેત્તા પોતાને નિરંતર કૃતાર્થ માને છે. આત્મજ્ઞાનવડે, બ્રહ્માનંદના અનુભવવડે, ત્રણ પ્રકારના દુઃખના અભાવવડે, અજ્ઞાનના નાશવડે, કૃતાર્થપણાવડે, પ્રાપ્ત કરવાયેાગ્યની પ્રાપ્તિવડે, નિરકુશતૃપ્તિવડે, પૂર્વના પુણ્યસરકારોવડે, વેદાતશાસ્ત્રવડે, સમર્થ સદ્ગુરુવડે, બ્રહ્મજ્ઞાનવડે અને બ્રહ્મસુખવડે તે પોતાને ધન્ય માને છે.

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વાભિવિરચિત પચ્ચદશીના તૃપ્તિદીપનામના સાતમા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર અપૂર્ણ થયો. ॥

૮ કૂટસ્થદીપ ॥

દીકાંકારકૃત મંગલ
દોહરો.

જે કૂટસ્થની જીવથી, અન્યતા સ્પષ્ટ જણાય;
તો જીવભાવના બાંધથી, તાપનય દૂર થાય. ૧

અજ્ઞાનથી નિરંકુશતંત્રિસુધીની સાત અવસ્થા ચિદાભાસની છે, પણ કૂટસ્થની નથી એમ ગયા પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે, પરંતુ કૂટસ્થનું સ્વરૂપ જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ કરીને હજી સુધી કહેવાયું નથી, તે સ્પષ્ટ કરવામાટે આ પ્રકરણમાં કૂટસ્થનું ને ચિદાભાસનું પૃથક્કરણ કરે છે. આ પ્રકરણ કૂટસ્થના સ્વરૂપને દીપકની પેઠે પ્રકાશે છે તેથી આ પ્રકરણનું કૂટસ્થદીપ એવું નામ રાખ્યું છે. કૂટસ્થવડે પ્રકાશેલા સ્થૂલશરીરને બુદ્ધિમાં રહેલા ચિદાભાસ પ્રકાશે છે એમ દર્શાવેલ સંહિત જણાવે છે:-

ત્વાદિત્યદીપિતે કુડયે દર્પણાદિત્યદીપિત્વત્ ।

કૂટસ્થમાસિતો દેહો ધીસ્થજીવેન માસ્યતે ॥ ૧ ॥

અન્વય:-ત્વાદિત્યદીપિતે કુડયે દર્પણાદિત્યદીપિત્વત્ કૂટસ્થમાસિતઃ દેહઃ ધીસ્થજીવેન માસ્યતે ॥

એમ આકાશમાં રહેલા સૂર્યના પ્રકાશવડે સાધારણરીતે પ્રકાશિત થયેલી ઘરની ભીંતને ભૂમિઉપર પડેલા ગોળ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થઈને ભીંતપર પરાવર્ત થયેલાં આદિત્યનાં કિરણોવડે બેવડી પ્રકાશવાળી ઠરવામાં આવે છે તેમ અવિકારી આત્મરૂપ કૂટસ્થવડે સાધારણરીતે પ્રકાશિત કરેલા સ્થૂલશરીરને બુદ્ધિમાં રહેલ ચિદાભાસવડે વધારે પ્રકાશિત કરાય છે. એવી રીતે સ્થૂલશરીર કૂટસ્થ ને ચિદાભાસ એ બે ચેતનવડે પ્રકાશાય છે. ૧

ગોળ દર્પણમાં પડેલાં સૂર્યનાં પ્રતિબિંબોના પરાવર્તન થયેલા પ્રકાશવિના બીજો પ્રકાશ ભીંતપર જોવામાં આવતો નથી એમ જો તમે કહો તો તેનું ઉત્તર સાંભળો:-

અનેકદર્પણાદિત્યદીપિનાં વદ્ધુસંધિષુ ।

ઇતરા વ્યજ્યતે તાસામભાવેઽપિ પ્રકાશતે ॥ ૨ ॥

અનેકદર્પણાદિત્યદીપ્તિનાં વહુસંધિપુ રૂપા વ્યજ્યતે [તથા] તાસાં અભાવે અપિ પ્રકાશતે ॥

ભૂમિપર પડેલાં ધણાં ગોળ દર્પણોમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા સૂર્યનાં અનેક કિરણો પરાવર્ત થઇને તેનો પ્રકાશ ભીંતપર પડેલો જણાય છે. તેના સંધિઓમાં આકાશમાં રહેલા સૂર્યનો સામાન્ય પ્રકાશ જેવો સ્પષ્ટ દેખાય છે તેવોજ તે પ્રકાશ પૂર્વોક્ત દર્પણોના પ્રકાશના અભાવમાં પણ ભીંતપર જણાય છે. ૨ દષ્ટાંતમાં કહેલા અર્થને સિદ્ધાંતમાં ભેદી જતાવે છે:-

ચિદાભાસવિશિષ્ટાનાં તથાનેકધિયામસૌ ।

સંધિં ધિયામભાવં ચ ભાસયન્પ્રવિવિચ્યતામ્ ॥ ૩ ॥

તથા ચિદાભાસવિશિષ્ટાનાં અનેકધિયાં સંધિં ચ ધિયાં અભાવં ભાસયન અસૌ પ્રવિવિચ્યતામ્ ॥

તેવી રીતે ચિદાભાસસહિત અનેક બુદ્ધિવૃત્તિઓને, તે બુદ્ધિવૃત્તિઓના સંધિઓને અને તે બુદ્ધિવૃત્તિઓના અભાવને પ્રકાશતો છતો આ કૃતસ્થ તે બુદ્ધિવૃત્તિથી ભિન્ન છે એમ જાણવું.

જેમ ભીંતપર પડેલો સૂર્યનો સામાન્યપ્રકાશ અને દર્પણમાંથી પરાવર્તન પામીને પડેલો વિશેષપ્રકાશ ભિન્ન છે તેમ જાણવસ્થામાં ને સ્વભાવસ્થામાં ચેતનના પ્રતિબિંબવાળી ઘટાદિના આકારે થયેલી બુદ્ધિવૃત્તિઓને ને, તે બુદ્ધિવૃત્તિઓના સંધિઓને અને સુપુતિ, મૂર્છા અને સમાધિ આ અવસ્થામાં એ બુદ્ધિવૃત્તિના અભાવને પ્રકાશિત કરનાર આ અવિકારી આત્મરૂપ કૃતસ્થ તે બુદ્ધિની વૃત્તિઓથી ભિન્ન છે એમ જાણવું ૩

શરીરમાં કૃતસ્થ અને ચિદાભાસ રહેલા છે તે જાનેનો ભેદ દેખાડવામાટે શરીરની જાહાર પણ પ્રજ્ઞાનો અને ચિદાભાસનો ભેદ કરીને દેખાડે છે.-

ઘટૈકાકારધીસ્થા ચિદ્ઘટમેવાવભાસયેત્ ।

ઘટસ્ય જ્ઞાતતા બ્રહ્મચૈતન્યેનાવભાસતે ॥ ૪ ॥

ઘટૈકાકારધીસ્થા ચિત્ ઘટ એવ અવભાસયેત્, [તુ] ઘટસ્ય જ્ઞાતતા બ્રહ્મચૈતન્યેન અવભાસતે ॥

માત્ર ઘડાને આકારે થયેલી બુદ્ધિમાં રહેલો ચિદાભાસ (ચેતનનો આભાસ) એ ઘડાનેજ પ્રકાશે છે, પણ મેં ઘડાને જાણ્યો એવા ઘડાના જ્ઞાનને તે પ્રકાશતો નથી, પરંતુ ઘડાનું જ્ઞાતપણું અર્થાત્ મેં ઘડાને જાણ્યો આવા, વ્યવહારનું કારણ ધનારો જે ધર્મ તે પ્રજ્ઞાચૈતન્યવડે પ્રકાશે છે, અર્થાત્ ચિદાભાસ “ આ ઘડો છે ” એમ ઘડાને પ્રકાશે છે, અને પ્રજ્ઞા ઘડાના જ્ઞાનને પ્રકાશે છે. ૪

ઘટાદિના જ્ઞાતપણાને પ્રકાશિત કરનારા ચેતનવડે ઘટાદિની પ્રતીતિ થવાનો સંભવ હોવાથી બુદ્ધિની કાંઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી એમ જો કોઈ કહે તો તેનું ઉત્તર આપે છે:-

અજ્ઞાતત્વેન જ્ઞાતોઽયં ઘટો બુદ્ધ્યુદયાત્પુરા ।

બ્રહ્મણૈવોપરિષ્ઠાત્ જ્ઞાતત્વેનેત્યસૌ મિદા ॥ ૫ ॥

બુદ્ધ્યુદયાત્ પુરા અયં ઘટઃ અજ્ઞાતત્વેન જ્ઞાતઃ, ઉપરિષ્ઠાત્ તુ બ્રહ્મણા એવ જ્ઞાતત્વેન [જ્ઞાતઃ] ઇતિ અસૌ મિદા ॥

બુદ્ધિવૃત્તિનો ઉદય થયાની પૂર્વે આ ઘટો અજ્ઞાતપણાવડે પ્રકાશિત થતો, અને બુદ્ધિવૃત્તિનો ઉદય થયા પછી તો પ્રકાશવડેજ આ ઘટો જ્ઞાતપણાવડે પ્રકાશિત થાય છે, એવો તે જનનેનો ભેદ છે. તે જનનેની સિદ્ધિમાટે બુદ્ધિના સફલાવની અપેક્ષા છે. ૫

એકજ ઘડાનું જ્ઞાતપણું ને અજ્ઞાતપણું કેમ સંભવી શકે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

ચિદાભાસાંતધીવૃત્તિર્જ્ઞાનં લોહાંતકુંતવત્ ।

જાડ્યમજ્ઞાનમેતાભ્યાં વ્યાપ્તઃ કુંભો દ્વિધોચ્યતે ॥ ૬ ॥

લોહાંતકુંતવત્ ચિદાભાસાંતધીવૃત્તિઃ જ્ઞાનં [ચ] જાડ્યં અજ્ઞાનં एताभ्यां વ્યાપ્તઃ કુંભઃ દ્વિધા ઉચ્યતે ॥

લોહાના ભાલાના અગ્રભાગપ્રમાણે ચિદાભાસ જેના અગ્રભાગમા રહેલો છે તેવી બુદ્ધિવૃત્તિ જ્ઞાન કહેવાય છે, અને જડતા એટલે સ્વતઃસ્ફૂર્તિથી રહિતપણું આ અજ્ઞાન કહેવાય છે. એ જનનેવડે વ્યાપેલો ઘટો એ પ્રકારનો છે એમ કહેવાય છે. એવી રીતે જ્ઞાનના અને અજ્ઞાનના યોગવડે યુક્ત ઘડાને કમથી જ્ઞાતઘટ અને અજ્ઞાતઘટ એમ કહેવામા આવે છે. ૬

નહિ બાણેલો ઘટો અજ્ઞાનવડે આવૃત્ત હોવાથી તે પ્રકાશવડે લલે પ્રકાશિત થાઓ, પણ ચિદાભાસે પ્રકાશેલો જે જ્ઞાત ઘટો છે તેને પ્રકાશચેતન્ય કેવી રીતે પ્રકાશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

અજ્ઞાતો બ્રહ્મણા ભાસ્યો જ્ઞાતકુંભસ્તથા ન કિમ્ ।

જ્ઞાતત્વજનનેનૈવ ચિદાભાસપરિક્ષયઃ ॥ ૭ ॥

અજ્ઞાતઃ [ઘટઃ યથા] બ્રહ્મણા ભાસ્યઃ, તથા જ્ઞાતઃ કુંભઃ ન કિમ્ ? [યતઃ] જ્ઞાતત્વજનનેન એવ ચિદાભાસપરિક્ષયઃ [ભવતિ] ॥

નહિ બાણેલો ઘડો જેમ પ્રદાવડે પ્રકાશિત થવાને યોગ્ય છે તેમ બાણેલો ઘડો પ્રદાવડે પ્રકાશવાને યોગ્ય શામાટે નથી ? કેમકે ઘડાનું જ્ઞાતપણું ઉપબવવાવડે ચિદાભાસનો સર્વ રીતે ક્ષય થાય છે, અર્થાત્ ઘડાના સદ્ભાવને પ્રકાશી ચિદાભાસ પોતાનું કર્તવ્ય સમાપ્ત કરે છે, અને પછી તે ઘડાના જ્ઞાનને પ્રદા પ્રકાશે છે, એટલે આ ઘડાને એ બાણેલો એવું મનુષ્યને જ્ઞાન થાય છે. જ એકલી બુદ્ધિવૃત્તિ ઘડાપરના આવરણનો ભંગ કરીને ઘડાનો સદ્ભાવ જણાવી શકશે, એટલે ઘડાના જ્ઞાનમાટે ચિદાભાસની અગત્ય રહેતી નથી એમ જો કોઈ કહે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

આભાસહીનયા બુદ્ધયા જ્ઞાતત્વં નૈવ જન્યતે ।

તાદૃગ્બુદ્ધેર્વિશેષઃ કો મૃદાદેઃ સ્યાદ્વિકારિણઃ ॥૮॥

આભાસહીનયા બુદ્ધયા જ્ઞાતત્વં ન એવ જન્યતે, તાદૃગ્બુદ્ધેઃ મૃદાદેઃ વિકારિણઃ કઃ વિશેષઃ સ્યાત્ ? ॥

ચિદાભાસરહિત બુદ્ધિવડે ઘડાનું જ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરાતું નથીજ, તેવી બુદ્ધિનો એટલે ચિદાભાસરહિત બુદ્ધિવૃત્તિનો માટી આદિ વિકારી પદાર્થોથી શો વિશેષ છે ? અર્થાત્ માટીના કાર્યરૂપ ઘડો જેમ જડ છે તેમ બુદ્ધિવૃત્તિ પણ જડ છે, એટલે તે જડબુદ્ધિવૃત્તિ ઘડાને પ્રકાશી શકે નહિ. તે બુદ્ધિવૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસ ચેતનરૂપ હોવાથી તે ઘડાને પ્રકાશી શકે, ૮

ચિદાભાસરહિત બુદ્ધિ ઘટાદિ પદાર્થને વ્યાખ્યા છતાં પણ તેમાં જ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી એમ હ્રષ્ટાંત આપીને જણાવે છે:—

જ્ઞાત ઇત્યુચ્યતે કુંભો મૃદા લિપ્તો ન કુત્રચિત્ ।

ધીમાત્રવ્યાસકુંભસ્ય જ્ઞાતત્વં નેપ્યતે તથા ॥ ૯ ॥

[યથા] મૃદા લિપ્તઃ કુંભઃ જ્ઞાતઃ ઇતિ કુત્રચિત્ ન ઉચ્યતે, તથા ધીમાત્રવ્યાસ-કુંભસ્ય જ્ઞાતત્વં ન ઇપ્યતે ॥

જેમ માટીવડે લીપિલો ઘડો બાણેલો એમ કોઈ પણ સ્થલે કોઈ કહેતું નથી તેવી રીતે માત્ર બુદ્ધિવડે વ્યાખેલા ઘડાનું જ્ઞાતપણું સ્વીકારવામાં આવતું નથી, કેમકે બુદ્ધિ અને ઘડો એ બંને જડ છે. ૯

ઉપર કહેલા અર્થને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

જ્ઞાતત્વં નામ કુંભેર્જ્જિદાભાસફલોદયઃ ।

ન ફલં બ્રહ્મચૈતન્યં માનાત્પ્રાગપિ સત્ત્વતઃ ॥૧૦॥

૧ અહીં કોઈ પ્રતિપાં તત્ત્વ એવો પાઠ બેવામાં આવે છે,

અતઃ કુંભે ચિદાભાસફલોદયઃ જ્ઞાતત્વં નામ, બ્રહ્મચૈતન્યં ફલં ન [ભવતિ,]
માનાત્ પ્રાક્ અપિ સત્ત્વતઃ ॥

આ ઠારણથી એટલે એકલી બુદ્ધિવડે ઘડામાં જ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરી
શકાતું નથી તેથી ઘડામાં ચિદાભાસરૂપ ફલની ઉત્પત્તિ થવી એ રૂપ જ્ઞાતપણું
અસિદ્ધ છે. બ્રહ્મચૈતન્ય એ ફલ એટલે ઘટાદિક પદાર્થનું સ્પુરણ નથી, કેમકે
બુદ્ધિવૃત્તિરૂપ પ્રમાણની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પણ બ્રહ્મચૈતન્ય વિદ્યમાન છે. ૧૦

તમારું કહેવું શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યના વાર્તિકથી વિરુદ્ધ છે એવી શંકા
ઉપભવીને નીચેના બે શ્લોકોવડે તેનું સમાધાન કરે છે:—

પરાગર્થપ્રમેયેષુ યા ફલત્વેન સંમતા ।

સંવિત્સૈવેહ મેયોઽર્થો વેદાંતોક્તિપ્રમાણતઃ ॥ ૧૧ ॥

इति वार्तिककाराणां चित्सादृश्यं विवक्षितम् ।

ब्रह्मचित्फलयोर्भेदः साहस्र्यां विश्रुतो यतः ॥ १२ ॥

પરાગર્થપ્રમેયેષુ ફલત્વેન સંમતા યા સંવિત્ સા એવં આ રૂપ વેદાંતોક્તિપ્રમાણતઃ
મેયઃ અર્થઃ [અસ્તિ] इति वार्तिककाराणां चित्सादृश्यं विवक्षितम्, यतः साहस्र्यां
ब्रह्मचित्फलयोः भेदः विश्रुतः [अस्ति] ॥

બહારના ઘટાદિ પદાર્થ પ્રમાણના વિષય થવાથી પ્રમેયરૂપ તે પદાર્થોમાં
ફલપણાવડે સંમત થયેલું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનજી અહીં (વેદાંતશાસ્ત્રમાં) વેદાંતનાં
વચનોરૂપ પ્રમાણથી બાણવાચોચ વિષય છે, એવી રીતે વાર્તિકકાર શ્રી-
સુરેશ્વરાચાર્યને બ્રહ્મચૈતન્યના જેવો ચિદાભાસ પ્રમાણના ફલરૂપે કહેવાને
ધ્વનિછત છે, બ્રહ્મચૈતન્ય કહેવાને ધ્વનિછત નથી, કેમકે ઉપદેશસાહસીમાં પોતાના
ગુરુ પૂજ્યથરણ શ્રીશંકરાચાર્યજીએ બ્રહ્મચૈતન્યનો ને ચિદાભાસનો ભેદ કહ્યો છે
તે તેમણે સ્પષ્ટપણે સાંભળેલો છે. ૧૧-૧૨

ઉપરના વિષયને નીચેના શ્લોકથી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

आभास उदितस्तस्माज्ज्ञातत्वं जनयेद् घटे ।

तत्पुनर्ब्रह्मणा भास्यमज्ञातत्ववदेव हि ॥ १३ ॥

તસ્માત્ ઉદિતઃ આભાસઃ ઘટે જ્ઞાતત્વં જનયેત્, તત્ પુનઃ અજ્ઞાતત્વવત્ એવં હિ
બ્રહ્મણા ભાસ્યમ્ ॥

જેથી બ્રહ્મચૈતન્યનો ને ચિદાભાસનો ભેદ છે તેથી ઘટને વિષય
કરવાને ઉત્પન્ન થયેલો ચિદાભાસ ઘડાના ઉપરનું આવરણ રૂર થવાથી ઘડામાં

જ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ્ઞાતપણું પુનઃ અજ્ઞાતપણાની પેઠેજ પ્રદક્ષવડે પ્રકાશિત થવાને યોગ્ય છે. ૧૩

એવી રીતે પ્રદક્ષો અને ચિદાભાસનો લોદ જણાવીને હવે તેમના નિષ્કર્ષો લિખિત હોવાથી પણ તે બંને લિખિત છે એમ જણાવે છે:—

ધીવૃત્ત્યાભાસકુંભાનાં સમૂહો ભાસ્યતે ચિતા ।

કુંભમાત્રફલત્વાત્સ એક આભાસતઃ સ્ફુરેત્ ॥ ૧૪ ॥

ચિત્તા ધીવૃત્ત્યાભાસકુંભાનાં સમૂહઃ ભાસ્યતે, કુંભમાત્રફલત્વાત્ આભાસતઃ સઃ એકઃ [એવ] સ્ફુરેત્ ॥

પ્રદક્ષચૈતન્યવડે બુદ્ધિની વૃત્તિ, ચિદાભાસ અને ઘટો આ ત્રણેનો સમૂહ પ્રકાશિત કરાય છે, પણ ચિદાભાસ માત્ર ઘટાને પ્રકાશનારો હોવાથી તે ચિદાભાસ-વડે તે એક ઘટજ પ્રકાશે છે, એટલે માત્ર એક ઘટાનુંજ જ્ઞાન થાય છે. ૧૪

ચિદાભાસ અને પ્રદક્ષ એ બેવડે ઘટો જ્ઞાત થાય છે તેમાં સૂચક ચિહ્ન કહે છે:—

ચૈતન્યં દ્વિગુણં કુંભે જ્ઞાતત્વેન સ્ફુરત્યતઃ ।

અન્યેઽનુવ્યવસાયારૂપમાહુરેતદ્યથોદિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અતઃ કુંભે જ્ઞાતત્વેન દ્વિગુણં ચૈતન્યં સ્ફુરતિ, યથોદિતં एतत् [એવ] અન્યે અનુવ્યવસાયારૂપં આદુઃ ॥

ઘટો પ્રદક્ષચૈતન્ય અને ચિદાભાસ એ બેવડે જ્ઞાત થતો હોવાથી ઘટામાં જ્ઞાતપણાવડે બમણું ચૈતન્ય સ્પુરે છે. પૂર્વે કહેલા આ ચૈતન્યનેજ તાર્કિકો અનુવ્યવસાયનામનું બીજું જ્ઞાન કહે છે. ૧૫

આ ઘટો છે એવું કથન ચિદાભાસના સામર્થ્યવડે થાય છે, અને મેં ઘટાને જાણ્યો આણું કથન પ્રદક્ષના સદ્ભાવથી થાય છે એમ કહે છે:—

ઘટોઽયમિત્યસાબુક્તિરાભાસસ્ય પ્રસાદતઃ ।

વિજ્ઞાતો ઘટ इत्युक्तिर्ब्रह्मानુग्रहतो भवेत् ॥ ૧૬ ॥

આભાસસ્ય પ્રસાદતઃ અયં ઘટઃ इति असौ उक्तिः [બવતિ, તથા] ઘટઃ વિજ્ઞાતઃ इति उक्तिः ब्रह्मानुग्रहतः भवेत् ॥

ચિદાભાસની કૃપાવડે આ ઘટો છે એવું આ કથન થાય છે, અને મેં ઘટાને જાણ્યો આણું કથન પ્રદક્ષની કૃપાવડે થાય છે, અર્થાત્ ચિદાભાસ ઘટાને પ્રકાશે છે, અને પ્રદક્ષ ઘટાના જ્ઞાનને પ્રકાશે છે. ૧૬

શરીરની બહાર જેમ પ્રદાસનો ને ચિદાભાસનો વિવેક કર્યો તેમ શરીરમાં કુટસ્થનો અને ચિદાભાસનો વિવેક કરવો બેધએ એમ કહે છે:—

આભાસવ્રહ્મણી દેહાદ્વહિર્યદ્વાદ્વિવેચિતે ।

તદ્વદાભાસકૂટસ્થૌ વિવિચ્યેતાં વપુષ્યપિ ॥ ૧૭ ॥

પદ્મ દેહાત્ વહિઃ આભાસવ્રહ્મણી વિવેચિતે તદ્વત્ આભાસકૂટસ્થૌ વપુષિ અપિ વિવિચ્યેતામ્ ॥

જેવી રીતે સ્થૂલશરીરની બહાર ચિદાભાસનો અને પ્રદાસનો વિવેક આ પ્રકરણના ૧૩મા શ્લોકમાં કર્યો તેવી રીતે સુમુક્ષુએ ચિદાભાસનો ને કુટસ્થનો સ્થૂલશરીરમાં પણ વિવેક કરવો બેધએ, ૧૭

સુમુક્ષુએ સ્થૂલશરીરની અંતર ચિદાભાસને કેવી રીતે ઓળખવો તે બતાવે છે:—

અહંવૃત્તૌ ચિદાભાસઃ કામક્રોધાદિકાસુ ચ ।

સંવ્યાપ્ય વર્તતે તપ્તે લોહે વહ્નિર્યથા તથા ॥ ૧૮ ॥

તપ્તે લોહે યથા વહ્નિઃ તથા અહંવૃત્તૌ ચ કામક્રોધાદિકાસુ ચિદાભાસઃ સંવ્યાપ્ય વર્તતે ॥

તપેલા લોહમાં જેમ અગ્નિ સારી રીતે વ્યાપીને રહે છે તેમ હું એવી અતઃકરણની વૃત્તિમાં અને કામ, ક્રોધ ને લોભાદિ અતઃકરણની વૃત્તિઓમાં ચિદાભાસ સારી રીતે વ્યાપીને રહે છે. ૧૮

ચિદાભાસયુક્ત વૃત્તિઓ માત્ર પોતાનેજ પ્રકાશે છે એમ દૃષ્ટાંત આપીને બતાવે છે:—

સ્વમાત્રં ભાસયેત્તતં લોહં નાન્યત્કદાચન ।

એવમાભાસસહિતા વૃત્તયઃ સ્વસ્વમાસિકાઃ ॥ ૧૯ ॥

તત્ત્વં લોહં સ્વમાત્રં ભાસયેત્, અન્યત્ કદાચન ન, એવં આભાસસહિતાઃ વૃત્તયઃ સ્વસ્વમાસિકાઃ [સન્તિ] ॥

જેવી રીતે અંધારામાં પડેલુ તપાવેલુ લોહું માત્ર પોતાને પ્રકાશે છે, બીજા પદાર્થને કદીપણ પ્રકાશતું નથી, તેવી રીતે ચિદાભાસયુક્ત અતઃકરણની વૃત્તિઓ માત્ર પોતપોતાને પ્રકાશનારી છે, અન્ય વૃત્તિઓને પ્રકાશનારી નથી. ૧૯

કુટસ્થતું સ્વરૂપ કહેવામાટે અતઃકરણની સર્વે વૃત્તિઓની ઉત્પત્તિને અને અતઃકરણની સર્વે વૃત્તિઓની વિલીનાવસ્થાને કહે છે —

ક્રમાદિચ્છિદ્ય વિચ્છિદ્ય જાયંતે વૃત્તયોઽખિલાઃ ।

સર્વા અપિ વિલીયંતે સુસિમૂર્છાસમાધિપુ ॥ ૨૦ ॥

અખિલાઃ વૃત્તયઃ ક્રમાત્ વિચ્છિદ્ય વિચ્છિદ્ય જાયંતે [તથા તાઃ] સર્વાઃ
સુસિમૂર્છાસમાધિપુ વિલીયંતે અપિ ॥

અંતઃકરણની સંધળી વૃત્તિઓ ક્રમપૂર્વક વારંવાર વિચ્છેદ પામી પામીને
ઉત્પન્ન થાય છે, અને અંતઃકરણની તે સર્વે વૃત્તિઓ અવસ્થા સુપુત્તિ, મૂર્છા
અને સમાધિમાં પોતાના કારણમાં વિલીન પણ થાય છે.

અંતઃકરણની એક વૃત્તિ ઉપજીને લીન થાય છે, અને પછી ખીજી વૃત્તિ
ઉપજે છે, એ બે વૃત્તિઓની વચ્ચે વૃત્તિનો અભાવ હોય છે, અને સુપુત્તિ
આદિ અવસ્થામાં બધી વૃત્તિઓનો અભાવ હોય છે. ૨૦

અંતઃકરણની સર્વે વૃત્તિઓની સંધિઓને અને અંતઃકરણની સર્વે
વૃત્તિઓના અભાવને જે ચેતન પ્રકાશે છે તે ચેતન કૂટસ્થ છે એમ જણાવે છે:—

સંધયોઽખિલવૃત્તીનામભાવાશ્રાવમાસિતાઃ ।

નિર્વિકારેણ येनासौ कूटस्थ इति चोच्यते ॥ ૨૧ ॥

ચ યેન નિર્વિકારેણ અખિલવૃત્તીનાં સંધયઃ ચ અભાવાઃ અવમાસિતાઃ અસૌ
કૂટસ્થઃ इति च उच्यते ॥

બળી જે વિકારરહિત ચેતનવડે અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓના સંધિઓ
અને શ્રે વૃત્તિઓના અભાવો પ્રકાશાય છે તે આ ચેતન કૂટસ્થ છે એમ
નિશ્ચય કહેવાય છે. ૨૧

જેમ ઘડામાં ચિદાભાસરૂપ ને બ્રહ્મરૂપ બમણું ચેતન્ય હોય છે તેમ
અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં પણ બમણું ચેતન્ય હોય છે એમ જણાવે છે:—

घटे द्विगुणचैतन्यं यथा बाह्ये तथाऽस्तरे ।

वृत्तिष्वपि ततस्तत्र वैशद्यं संधितोऽधिकम् ॥ ૨૨ ॥

યથા બાહ્યે ઘટે દ્વિગુણચૈતન્યં તથા આંતરે વૃત્તિપુ અપિ, તતઃ તત્ર સંધિતઃ
અધિકં वैशद्यं [दृश्यते] ॥

જેવી રીતે શરીરની બહાર ઘટાદિ પદાર્થોમાં ઘટાદિ પદાર્થને પ્રકાશનાર
ચિદાભાસ અને ઘટાદિના જ્ઞાનને પ્રકાશનાર બ્રહ્મ એમ બે પ્રકારનું ચેતન્ય હોય
છે તેવી રીતે શરીરની અંતર અહકારાદિ વૃત્તિઓના અધિકાનરૂપ કૂટસ્થ ચેતન્ય
તથા તે વૃત્તિઓને પ્રકાશનાર ચિદાભાસ એમ બે પ્રકારનું ચેતન્ય હોય છે, તેથી
તે વૃત્તિઓમાં બે વૃત્તિઓના સંધિઓના કરતાં વધારે સ્પષ્ટતા જણાય છે. ૨૨

ઘટાદિ અહારના પદાર્થોમાં જેમ અજ્ઞાતપણું અને જ્ઞાતપણું હોય તેમ અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં હોતું નથી એમ જણાવે છે:—

જ્ઞાતતાજ્ઞાતતે ન સ્તો ઘટવદ્વૃત્તિષુ કચિત્ ।

સ્વસ્ય સ્વેનાગ્રહીતત્વાત્તાભિશ્ચાજ્ઞાનનાશનાત્ ॥ ૨૩ ॥

સ્વસ્ય અસ્વેનાગ્રહીતત્વાત્ ચ તામિઃ અજ્ઞાનનાશનાત્ ઘટવત્ વૃત્તિષુ જ્ઞાતતા-જ્ઞાતતે કચિત્ ન સ્તઃ ॥

પોતાનું (અંતઃકરણની વૃત્તિનું) પોતાવડે (અંતઃકરણની વૃત્તિવડે) અહંભુ ન થઈ શકવાથી અને તે વૃત્તિઓવડે અજ્ઞાનનો નાશ થતો હોવાથી ઘડાની પેઠે અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં જ્ઞાતપણું ને અજ્ઞાતપણું કદીપણુ હોતાં નથી.

અંતઃકરણની વૃત્તિ પોતે પોતાને પ્રકાશતી નથી, પણ તેમાં ચિદ્વાલાસ હોવાથી તે ચિદ્વાલાસ તેને પ્રકાશે છે. ચિદ્વાલાસવાળી તે વૃત્તિઓ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. અંતઃકરણની વૃત્તિએ ઘડાના આવરણનો ભંગ ન કર્યો હોય ત્યાંજુધી તે ઘડો અજ્ઞાત હોય છે, પણ અંતઃકરણની વૃત્તિ તો ચિદ્વાલાસ-વાળી હોવાથી કદીપણુ અજ્ઞાત હોતી નથી. ઘટાદિનું જ્ઞાતપણું અને અજ્ઞાત-પણું પ્રહાયૈતન્યવડે પ્રકાશાય છે તેમ માનવામાં આવે છે, પણ અંતઃકરણની વૃત્તિનું જ્ઞાતપણું ને અજ્ઞાતપણું ક્રૂટસ્થૈતન્યવડે પ્રકાશવામાં આવે છે એમ માનવામાં આવતું નથી, કેમકે અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓને ચિદ્વાલાસ પ્રકાશ્યા કરે છે. ૨૩

ચિદ્વાલાસ અને ક્રૂટસ્થ એ બંને ચેતનરૂપ છતાં પણ ક્રૂટસ્થને અવિકારી અને ચિદ્વાલાસને વિકારી ગ્રામ્યાટે કહેવામાં આવે છે તે જણાવે છે:—

દ્વિગુણીકૃતચૈતન્યં જન્મનાશાનુભૂતિતઃ ।

અક્રૂટસ્થં તદન્યત્ ક્રૂટસ્થમવિકારિતઃ ॥ ૨૪ ॥

દ્વિગુણીકૃતચૈતન્યં જન્મનાશાનુભૂતિતઃ ત્વ અક્રૂટસ્થં, ત્વ અન્યત્ અવિકારિતઃ ક્રૂટસ્થમ્ ॥

બે પ્રકારના ચેતનવાળા ચિદ્વાલાસરૂપ ચેતનની બાબતમાં તથા સ્વપ્નમાં ઉત્પત્તિનો અને સુષુપ્તિ આદિમાં તેના નાશનો અનુભવ થતો હોવાથી તે અક્રૂટસ્થ એટલે વિકારી છે, અને તેનાથી ભિન્ન બીજી વિકારરહિત હોવાથી ક્રૂટસ્થ (વિકારરહિત) છે. ૨૪

ચિદ્વાલાસથી ભિન્ન ક્રૂટસ્થનું નિરૂપણ પૂર્વાચાર્યોએ કરેલું છે એમ જણાવે છે:—

અંતઃકરણતદ્વૃત્તિસાક્ષીત્યાદાવનેકધા ।

કૂટસ્થ એવ સર્વત્ર પૂર્વાચાર્યૈર્વિનિશ્ચિતઃ ॥ ૨૫ ॥

અંતઃકરણતદ્વૃત્તિસાક્ષી ઇત્યાદૌ અનેકધા પૂર્વાચાર્યૈઃ સર્વત્ર કૂટસ્થઃ એવ વિનિશ્ચિતઃ [અસ્તિ] ॥

“ અંતઃકરણનો અને અંતઃકરણની વૃત્તિનો સાક્ષી ” ઇત્યાદિ વચનો-
વડે અનેક રીતે વેદાંતશાસ્ત્રના પૂર્વના આચાર્યોએ સર્વસ્થલે કૂટસ્થને સારી
રીતે નિશ્ચિત કરેલો છે.

પૂજ્યચરણ શ્રીમદ્ધકરાચાર્યજીએ વાક્યવૃત્તિમાં આત્મરૂપ કૂટસ્થનું
સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે:—

અંતઃકરણતદ્વૃત્તિસાક્ષી ચૈતન્યવિગ્રહઃ ।

આનંદરૂપઃ સત્યઃ સન્ કિં નાત્માનં પ્રપચસે ? ॥

(અંતઃકરણનો અને તેની વૃત્તિનો સાક્ષી, ચૈતન્યસ્વરૂપ, પરમાનંદસ્વરૂપ
ને ત્રણે કાલમાં રહેનાર એવો આત્મા છે, છતાં એ આત્માને તું કેમ જાણતો
નથી ?) ૨૫

પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરાચાર્યજીએ ઉપદેશસાહસીનામના પોતાના ગ્રંથમાં
ચિદાભાસનું સ્વરૂપ પણ વર્ણવેલું છે એમ જણાવે છે:—

આત્માભાસાશ્રયાથૈવં મુખ્યાભાસાશ્રયા યથા ।

ગમ્યંતે શાસ્ત્રયુક્તિભ્યામિત્યાભાસશ્ચ વર્ણિતઃ ॥ ૨૬ ॥

યથા મુખ્યાભાસાશ્રયા એવં આત્માભાસાશ્રયાઃ ચ શાસ્ત્રયુક્તિભ્યાં ગમ્યંતે ઇતિ
આભાસઃ ચ વર્ણિતઃ ॥

જેવી રીતે મુખ, તેનું પ્રતિબિંબ અને તે પ્રતિબિંબના આશ્રયરૂપ દર્પણ એ
ત્રણ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે તેવી રીતે આત્મા, (કૂટસ્થ,) આત્માના
(કૂટસ્થના) પ્રતિબિંબરૂપ ચિદાભાસ અને તે ચિદાભાસના આશ્રયરૂપ બુદ્ધિ વા
અંતઃકરણ એ ત્રણ પદાર્થો પણ વેદાંતશાસ્ત્ર અને યુક્તિ એ બેવડે જાણવામાં આવે
છે એમ આચાર્યજીએ વર્ણવેલો કૂટસ્થથી ભિન્ન ચિદાભાસ પણ વર્ણવેલો છે. ૨૬

બુદ્ધિવડે પરિચ્છિન્ન કૂટસ્થ પરલોકમાં ગમન કરી શકે છે, અને તે ત્યાંથી
અહીં આવી શકે છે, એટલે ચિદાભાસ માનવાની કાંઈ અગત્ય નથી એમ જો
કાંઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

બુદ્ધયવચ્છિન્નકૂટસ્થો લોકાંતરગમાગમૌ ।

કર્તુ શક્તો ઘટાકાશં ઇવાભાસેન કિં વદ ॥ ૨૭ ॥

ઘટાકાશઃ ઇવ બુદ્ધયવચ્છિન્નકૂટસ્થઃ લોકાંતરગમાગમૌ કર્તુ શક્તઃ [અતઃ] આભાસેન કિં વદ ? ॥

ઘટાકાશની પેઠે બુદ્ધિવડે પરિચ્છેદ પામેલો કૂટસ્થ (આત્મા) બુદ્ધિદાશ પરલોકમા જવાને અને ત્યાંથી અહીં આવવાને સમર્થ છે, તો પછી ચિદાભાસ-વડે કયું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનું રહે છે ? તે કહો, અર્થાત્ ચિદાભાસ સ્વીકારવાની કાંઈ અગત્ય રહેતી નથી ૨૭

અસંગ કૂટસ્થને બુદ્ધિએ કરેલા પરિચ્છેદવડે જીવભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવા ભાવનું સિદ્ધાંતી ઉત્તર આપે છે—

શૂન્યસંગઃ પરિચ્છેદમાત્રાજીવો ભવેન્ન હિ ।

અન્યથા ઘટકુહ્યાદૈરવચ્છિન્નસ્ય જીવતા ॥ ૨૮ ॥

શૂન્ય, અસંગઃ પરિચ્છેદમાત્રાજીવઃ ન ભવેત્, હિ અન્યથા ઘટકુહ્યાદૈઃ અવચ્છિન્નસ્ય જીવતા [સ્યાત્] ॥

સામાન્ય, સંઅરહિત કૂટસ્થ માત્ર બુદ્ધિના કરેલા પરિચ્છેદથી કંઠીપણ જીવ થઈ શકતો નથી. જો કેવલ પરિચ્છેદ પામવાથી ચેતનને જીવભાવની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો ઘડો અને ભીંત ઇત્યાદિવડે પરિચ્છેદ પામેલા ચેતનને પણ જીવપણાની પ્રાપ્તિ થશે, જે સંભવી શકે એમ નથી ૨૮

બુદ્ધિ સ્વચ્છ છે, અને ઘટાદિ પદાર્થો મલિન છે, એમ જો અનેનું વિષમપણું છે તેથી, ઘટાદિ પદાર્થો પરિચ્છેદ પમાડેલું ચેતન જીવ થઈ શકે નહિ એવી યાદ કરીને તેનું સમાધાન કરે છે—

ન કુહ્યસદૃશી બુદ્ધિઃ સ્વચ્છત્વાદિતિ ચેત્તથા ।

અસ્તુ નામ પરિચ્છેદે કિં સ્વાચ્છયેન ભવેત્તવ ॥ ૨૯ ॥

સ્વચ્છત્વાત્ બુદ્ધિઃ કુહ્યસદૃશી ન ઇતિ ચેત્ તથા અસ્તુ નામ, પરિચ્છેદે સ્વાચ્છયેન તવ કિં ભવેત્ ? ॥

સ્વચ્છપણાથી બુદ્ધિ ભીંતના જેવી નથી એમ જો તમે કહો તો ભલું તે તેમ હોય, અર્થાત્ બુદ્ધિ ભીંતના કરતાં ભલું વધારે સ્વચ્છ હોય, પણ પરિચ્છેદમાં સ્વચ્છપણાવડે તમારા સિદ્ધાંતમાં શો લાભ થાય છે ? અર્થાત્ એ

બંનેના ઠરેલા પરિચ્છેદમાં સ્વચ્છપણાવટે અને અસ્વચ્છપણાવટે કંઈ ફેર પડતો નથી. ૨૯

એ વાતને દૃષ્ટાંત આપીને સ્પષ્ટ કરે છે:—

પ્રસ્થેન દારુજન્યેન કાંસ્યજન્યેન વા ન હિ ।

વિક્રેતુસ્તંદુલાદીનાં પરિમાણં વિશિષ્યતે ॥ ૩૦ ॥

વિક્રેતુઃ દારુજન્યેન વા કાંસ્યજન્યેન પ્રસ્થેન તંદુલાદીનાં પરિમાણં ન વિશિષ્યતે હિ ॥

અનાજ વેચનારા મનુષ્યને લાકડાના બનાવેલા પ્રસ્થવટે (પાલીવટે—અનાજ માપવાના એક જાતના માપવટે) અથવા કાંસાના બનાવેલા પ્રસ્થવટે ચોખા આદિનું પરિમાણ ફેરફારવાળું થતું નથી, આ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. ૩૦ તે સંબંધમાં પુનઃ શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

પરિમાણાવિશેષેऽપિ પ્રતિવિવો વિશિષ્યતે ।

કાંસ્યે યદિ તદા બુદ્ધાવપ્યાભાસો ભવેદ્દલાત્ ॥ ૩૧ ॥

પરિમાણાવિશેષે અપિ કાંસ્યે પ્રતિવિવઃ વિશિષ્યતે યદિ, તદા બુદ્ધૌ અપિ આભાસઃ વક્ષાત્ ભવેત્ ॥

બંને પ્રસ્થમાં અનાજનું પરિમાણ (માપ) સમાન છતાં પણ કાંસાના પ્રસ્થમાં ચોખા આદિ અનાજનું પ્રતિબિંબ પડે છે આ લાકડાના પ્રસ્થકરતાં તેમાં વિશેષ છે, એમ જો તમે કહો તો બુદ્ધિમાં પણ ચેતનનો આભાસ અવશ્ય આવે છે એમ તમારે જલાતકારે કહેવું પડશે. ૩૧

અમે કાંસાના પ્રસ્થમાં પ્રતિબિંબનો સ્વીકાર કર્યો તે ઉપરથી અમે આભાસનો સ્વીકાર કર્યો એમ તમે કેમ કહો છો એવી પૂર્વપક્ષીની શંકા લઈ તેનું સમાધાન કરે છે:—

ઈષદ્ભાસનમાભાસઃ પ્રતિવિવસ્તથાવિધઃ ।

વિવલક્ષણહીનઃ સન્ વિવવદ્ભાસતે સ હિ ॥ ૩૨ ॥

ઈષદ્ભાસનં આભાસઃ [ચ] પ્રતિવિવઃ તથાવિધઃ, હિ સઃ વિવલક્ષણહીનઃ સન્ વિવવદ્ ભાસતે ॥

ચોડું પ્રતીત થવું આ આભાસ કહેવાય છે, અને પ્રતિબિંબ પણ એવી રીતનું હોય છે, કેમકે તે પ્રતિબિંબ બિંબના લક્ષણથી સ્પષ્ટ હોઈને બિંબના જેવું લાગે છે.

આભાસમાં આ અને ભાસ એવા બે ભાગ છે, તેમાં આ એટલે થોડું ને ભાસ એટલે જણાવું. એવી રીતે આભાસનો અર્થ થોડું જણાવું થાય છે. થોડું જણાવું એ લક્ષણ આભાસની પેઠે પ્રતિબિંબમાં પણ રહેલ છે, તેથી આભાસ અને પ્રતિબિંબ એ બહુધા પર્યાય એટલે એક અર્થના તાત્પર્ય છે. ૩૨

પ્રતિબિંબમાં આભાસનું લક્ષણ કેવી રીતે છે તે જણાવે છે:—

સસંગત્વવિકારાભ્યાં વિવલક્ષણહીનતા ।

સ્ફૂર્તિરૂપત્વમેતસ્ય વિવવદ્ભાસનં વિદુઃ ॥ ૩૩ ॥

एतस्य ससंगतत्वविकाराभ्यां विवलक्षणहीनता [च] स्फूर्तिरूपत्वं विववद्भासनं विदुः ॥

આ ચિદાભાસનું બુદ્ધિની સાથે સંગવાળાપણું તથા પરિણામ થવારૂપ વિકારીપણું આ બંનેવડે તેમાં બિંબના લક્ષણથી રહિતપણું છે, અર્થાત્ બિંબરૂપ દ્વિતીયનું અસંગપણું અને વિકારરહિતપણું એ લક્ષણ ચિદાભાસમાં નથી, અને ચિદાભાસમાં સ્ફૂર્તિરૂપપણું (જ્ઞાનરૂપપણું) એ ચિદાભાસનું બિંબપ્રમાણે પ્રતીત થયું છે એમ પૂર્વાચાર્યો જાણે છે.

એવી રીતે બિંબના લક્ષણથી રહિત હોઇને બિંબપ્રમાણે જણાવું આ, પ્રતિબિંબનું લક્ષણ ચિદાભાસમાં છે. ૩૩

એવી રીતે દ્વિતીયથી ભિન્ન ચિદાભાસને સદ્ભાવ માનવાની અગત્ય જણાવીને હવે તે ચિદાભાસ બુદ્ધિથી ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ કરવામાટે શંકા ઉપભવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

न हि धीभावभावित्वादाभासोऽस्ति धियः पृथक् ।

इति चेदल्पमेवोक्तं धीरप्येवं स्वदेहतः ॥ ૩૪ ॥

धीभावभावित्वात् आभासः धियः पृथक् न हि अस्ति इति चेत् अल्पं एव [इदं] उक्तं [यतः] एवं धीः अपि स्वदेहतः [अभिन्ना] ॥

બુદ્ધિના હોવાથીજ આભાસનું અસ્તિત્વ જણાવાથી તે આભાસ બુદ્ધિથી ભિન્ન નથી એમ જો તમે કહો તો તમે આ થોડુંજ કહ્યું છે, કારણ તમે કહેલી રીતે બુદ્ધિ પણ દેહના અસ્તિત્વથી જણાય છે તેથી તેને પોતાના દેહથી અભિન્ન કહેવી બેઠાંજો, ને એમ કહેવું એ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે તેથી તમે તેમ કહી શકો નહિ. ૩૪

તેના ઉપર પુનઃ શંકાસમાધાન કરે છે:—

देहे मृतेऽपि बुद्धिश्चेच्छास्त्रादस्ति तथा सति ।

बुद्धेरन्यश्चिदाभासः प्रवेशश्रुतिषु श्रुतः ॥ ૩૫ ॥

દેહે મૃતે અપિ શાસ્ત્રાત્ બુદ્ધિઃ અસ્તિ [ઇતિ] ચેત્ તથા સતિ પ્રવેશશ્રુતિપ્ર
બુદ્ધિઃ અન્યઃ ચિદાભાસઃ શ્રુતઃ [અસ્તિ] ॥

શરીર મરણ પામ્યા છતાં પણ બુદ્ધિ રહે છે એમ “સચિદાનો મયતિ”
(તે ચિદાભાસ બુદ્ધિસહિત હોય છે) એ સાંભળ્ય નથી સિદ્ધ થાય છે, એટલે
બુદ્ધિ શરીરથી પૃથક્ છે એમ સિદ્ધ થાય છે એમ જો તમે કહો તો પર-
માત્માએ જીવના સ્થૂલશરીરમાં પ્રવેશ કર્યો એ પ્રવેશની શ્રુતિમાં બુદ્ધિથી
પૃથક્ ચિદાભાસ શ્રુતિમાં સાંભળેલો છે, એટલે બુદ્ધિથી ચિદાભાસ સિદ્ધ છે
એમ સિદ્ધ થાય છે. ૩૫

બુદ્ધિસહિત આત્માનો શરીરમાં પ્રવેશ થવો ઉચિત છે, એકલા આત્માનો
શરીરમાં પ્રવેશ થવો ઉચિત નથી, એવી શંકા ગ્રહણ કરીને તેનું
સમાધાન કરે છે:—

ધીયુક્તસ્ય પ્રવેશશ્ચૈતરેયે ધિયઃ પૃથક્ ।

“આત્મા પ્રવેશં સંકલ્પ્ય પ્રવિષ્ટ ઇતિ ગીયતે ॥ ૩૬ ॥

ધીયુક્તસ્ય પ્રવેશઃ [ઇતિ] ચેત્, ન, [યતઃ] એતરેયે ધિયઃ પૃથક્ આત્મા પ્રવેશં
સંકલ્પ્ય પ્રવિષ્ટઃ ઇતિ ગીયતે ॥

બુદ્ધિસહિત આત્માનો શરીરમાં પ્રવેશ થાય છે એમ જો તમે કહો તો
તે યોગ્ય નથી, કારણકે નકલવેદની ઐતરેય-ઉપનિષદમાં બુદ્ધિથી પૃથક્
આત્મા પ્રવેશનો સંકલ્પ કરીને શરીરમાં પ્રવેશ કરતો હોય એમ કહેતું છે,
પણ શ્રુતિમાં કોઈ કોઈએ સ્થૂલશરીરમાં બુદ્ધિસહિત આત્માએ પ્રવેશ કર્યો એમ
કહેતું જોવામાં આવતું નથી. ૩૬

ઉપર જણાવેલી ઐતરેય-ઉપનિષદની શ્રુતિનું અહીં અર્થથી કથન કરે છે:—

કથં ન્વિદં સાક્ષદેહં મદતે સ્યાદિતીરણાત્ ।

વિદાર્ય મૂર્ધસીમાનં પ્રવિષ્ટઃ સંસરત્યયમ્ ॥ ૩૭ ॥

અર્થેદં સાક્ષદેહં મદતે કથં નુ સ્યાત્ ઇતિ મૂર્ધસીમાનં વિદાર્ય પ્રવિષ્ટઃ
સંસરતિ [ઇતિ] ઈરણાત્ ॥

આ પરમાત્મા હૃદયો ને શરીરસહિત આ જડસમૂહ એતદ્વય માત્ર
વિના કેવી રીતે વ્યવહાર કરી શકશે એવો વિચાર કરીને, પછી માથામાં
રહેલા તાળવાને ફાંફીને, શરીરની અંતર પ્રવેશ કરી જાગ્રદાદિ સંસારનો અનુભવ
કરવા લાગ્યા એવું વર્ણન કરેલું છે. ૩૭

અસંગ આત્માનો સ્થૂલશરીરમાં પ્રવેશ સંભવતો નથી એવી શંકા કરીને
તેનું સમાધાન કરે છે:—

કથં પ્રવિષ્ટોઽસંગશ્ચેત્સૃષ્ટિર્વાઽસ્ય કથં વદ ।

માયિકત્વં તયોસ્તુલ્યં વિનાશશ્ચ સમસ્તયોઃ ॥ ૩૮ ॥

અસંગઃ કથં પ્રવિષ્ટઃ [ઈતિ] ચેત્ અસ્ય સૃષ્ટિઃ વા કથં ? વદ, તયોઃ માયિક-
ત્વં તુલ્યં ચ તયોઃ વિનાશઃ સમઃ ॥

સંગરહિત આત્માએ શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કર્યો એમ જો તમે કહો તો આ સંગરહિત આત્માએ સૃષ્ટિ કેવી રીતે કરી તે કહો, જગત્ રચનારનું અને સ્થૂલશરીરમાં પ્રવેશ કરનારનું માયિકપણું સમાન છે, અને તે બંનેનો વિનાશ પણ સમાન છે, અર્થાત્ જો તમે પરમાત્માનું સૃષ્ટિકર્તાપણું માથાને લીધે છે એમ કહો તો પરમાત્માનો સ્થૂલશરીરમાં પ્રવેશ પણ માથાને લીધે છે એમ સમજવું, તાત્પર્ય કે અસંગ આત્માનો માથાવડે સ્થૂલશરીરમાં પ્રવેશ સભવી શકે છે. ૩૮

આત્માના ઉપાધિવડે પ્રતીત થતા સ્વરૂપનું વિનાશીપણું શ્રુતિમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે એમ જણાવે છે:—

સમુત્થાયૈષ ભૂતેભ્યસ્તાન્યેવાનુવિનશ્યતિ ।

વિસ્પૃષ્ટમિતિ મૈત્રેયૈ યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ હ ॥ ૩૯ ॥

અપઃ ભૂતેભ્યઃ સમુત્થાય તાનિ એવ અનુવિનશ્યતિ ઇતિ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ મૈત્રેયૈ
વિસ્પૃષ્ટં ઉવાચ હ ॥

આ પ્રજ્ઞાનધન આત્મા પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોના કાર્યભૂત શરીરરૂપ અને ઇન્દ્રિયોરૂપ ઉપાધિથી જીવપણારૂપ અભિમાનને પ્રાપ્ત થઈને તે શરીરારૂપ કાર્ય જથ્થાને વિનાશ પામે છે ત્યારે તે જીવપણાનું અભિમાન પણ વિનાશ પામે છે એમ આત્માના સોપાધિકરૂપનું વિનાશીપણું ભગવાન યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાના પત્ની મૈત્રેયીને સ્પષ્ટરીતે કહેલું છે. ૩૯

“ આ આત્મા અવિનાશી છે ” આ શ્રુતિમાં જીવપણાના અભિમાનવાળા ચિદાસાસથી કૂટસ્થને પૃથક્ કહેલો ॥ એમ જણાવે છે:—

અવિનાશ્યમાત્મેતિ કૂટસ્થઃ પ્રવિવેચિતઃ ।

માત્રાસંસર્ગ ઇત્યેવમસંગત્વસ્ય કીર્તનાત્ ॥ ૪૦ ॥

“ અવિનાશી અયં આત્મા ” ઇતિ કૂટસ્થઃ પ્રવિવેચિતઃ, માત્રાસંસર્ગઃ ઇતિ
એવં અસંગત્વસ્ય કીર્તનાત્ ॥

“ આ આત્મા અવિનાશી છે ” એમ કહીને કૂટસ્થને ચિદાસાસથી

પૃથક્પણાવડે ઠહેલો છે, અને દેહાદિકથી તે દૃટસ્થનો વાસ્તવિક સંબંધ નથી એમ કહીને તેના અવિનાશીપણાનું અસંગપણું એ કારણ છે એમ જણાવ્યું છે.

“અવિનાશો યા અવેડયમાત્માડનુષ્ઠિષ્ઠિધર્મા” (અરે મૈત્રેયિ ! આ આત્મા અવિનાશીજ છે, તે અવિનાશિધર્મવાળો છે,) આ શ્રુતિમાં દૃટસ્થને જીવપણાના અભિમાનથી અત્યંત ચિન્તિત ઠહેલો છે, અને “માત્રાસંસર્ગસ્થસ્ય યયતિ”-દેહાદિકથી આ આત્માનો લેશ પણ સંબંધ નથી, -આ શ્રુતિમાં આત્માના અવિનાશીપણાનું કારણ તે આત્માનું અસંગપણું જણાવ્યું છે. ૪૦

“જીવાપેત ઘાઘ પિલેદં મ્રિયતે ન સ જીવો મ્રિયતે” (જીવરહિત પ્રસિદ્ધ આ શરીર મરે છે, જીવ મરતો નથી,) આ શ્રુતિમાં ઉપાધિવાળા જીવનું પણ અવિનાશીપણું કહ્યું છે આવી શંકા ઉપજાવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

જીવાપેતં વાવ કિલ શરીરં મ્રિયતે ન સઃ ।

इत्यत्र न विमोक्षोऽर्थः किंतु लोकांतरे गतिः ॥ ४१ ॥

જીવાપેતં વાવ કિલ શરીરં મ્રિયતે, ન સઃ; इति अत्र विमोक्षः अर्थः न, किंतु लोकांतरे गतिः ॥

પ્રારબ્ધકર્મની 'સમાપ્તિ' થયે જીવરહિત પ્રસિદ્ધ આ સ્થૂલશરીર મરણ પામે છે, તે વેલા તે એટલે જીવ મરણ પામતો નથી. એવી રીતે આ શ્રુતિમાં મોક્ષરૂપ અર્થ કહેલો નથી, પરંતુ તેની પરલોકમાં ગતિ કહેલી છે, અર્થાત સ્થૂલશરીરની સાથે જીવ મરણ પામતો નથી, પણ તેના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે તે બીજા શરીરને ગ્રહણ કરે છે. મોક્ષકાલે જીવનો નાશ થતો નથી, પણ તેના જીવભાવ નિવૃત્ત થાય છે એમ સમજવું. ૪૧

જીવ વિનાશી છે એમ જો માનવામા આવે તો તેનું અવિનાશી બ્રહ્મની સાથે હું બ્રહ્મ હું એવું એકપણાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે એમ જો શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

नाहं ब्रह्मेति बुध्येत स विनाशीति चेन्न तत् ।

सामानाधिकरण्यस्य बाधायामपि संभवात् ॥ ४२ ॥

સઃ વિનાશી “અહં બ્રહ્મ” इति न बुद्ध्येत इति चेत् तत् न, सामानाधिकरण्यस्य बाधायामपि संभवात् ॥

તે વિનાશી જીવ હું બ્રહ્મ હું એમ બાણી શકે નહિ એમ જો તમે કહો તો તે તમારું કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે સમાનાધિકરણપણાના બાધમાં પણ જીવભાવનો બાધ થઈ જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપભૂત દૃટસ્થનો બ્રહ્મની સાથે અલેક્ષ સંબંધી શકે છે.

વાક્યમાંના એકજ વિલક્ષિતવાળા બે ગુણનું સામાનાધિકરણ કહેવાય છે. એ સામાનાધિકરણના મુખ્યસામાનાધિકરણ અને બાધસામાનાધિકરણ એવા બે પ્રકાર છે. જે બે પદાર્થનું સર્વદા એકપણ હોય છે તેમનું મુખ્યસામાનાધિકરણ કહેવાય છે. ક્રૂટસ્થનું અને બ્રહ્મનું સર્વદા એકપણ હોવાથી તે બંનેનું મુખ્યસામાનાધિકરણ છે. કલ્પિતનો બાધ થઇને તે પદાર્થનો ખીજ પદાર્થની સાથે જે અભેદ થાય તે બાધસામાનાધિકરણ કહેવાય છે. જ્ઞાનવડે જીવના જીવભાવનો બાધ થઇને તેનો બ્રહ્મની સાથે જે અભેદ થાય છે તે તેનું બાધસામાનાધિકરણ છે. ૪૨

બાધસામાનાધિકરણવડે મહાવાક્યના અર્થના જ્ઞાનનો પ્રકાર શ્રીવાતિકઠારે દષ્ટાંતસહિત કહેલો છે એમ તેમના વચનનો અનુવાદ કરીને કહે છે:—

યોડયં સ્થાણુઃ પુમાનેષ પુંધિયા સ્થાણુધીરિવ ।

બ્રહ્માસ્મીતિ ધિયાઽશેષાડ્યહંબુદ્ધિર્નિવર્ત્યતે ॥ ૪૩ ॥

યઃ અર્થ સ્થાણુઃ एषः પુમાન્ [ઈતિ અત્ર] પુંધિયા સ્થાણુધીઃ ઇવ બ્રહ્મ અસ્મિ ઇતિ ધિયા અશેષા અપિ અહંબુદ્ધિઃ નિવર્ત્યતે ॥

જે આ હું છે એમ તમે સમજો છો તે હું નથી, પણ આ પુરુષ છે, આ દષ્ટાંતમાં પુરુષબુદ્ધિવડે જેમ હુઠાની બુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે તેમ હું બ્રહ્મ છું એવી બુદ્ધિવડે સમગ્રજ અહંબુદ્ધિ (દેહાદિમાં રહેલું હુંપણનું જ્ઞાન-જીવભાવ) નિવૃત્ત થાય છે. તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોમાંના જીવના ને બ્રહ્મના અર્થનું ને તે બે પદોનું બાધસામાનાધિકરણ છે એમ શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થાય છે. ૪૩

એજ અર્થને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધાવપ્યેવમાચાર્યૈઃ સ્પષ્ટમીરિતમ્ ।

સામાનાધિકરણસ્ય વાધાર્થત્વમતોઽસ્તુ તત્ ॥ ૪૪ ॥

एवं आचार्यैः नैष्कर्म्यसिद्धौ अपि सामानाधिकरणस्य वधार्थत्वं स्पष्टं ईरितं अतः तत् अस्तु ॥

એવી રીતે શ્રીમુરેશ્વરાચાર્યે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિનામના ગ્રંથમાં પણ સામાનાધિકરણનું બાધાર્થપણું સ્પષ્ટરીતે કહેલું છે. આ કારણથી હું બ્રહ્મ છું આ વાક્યમાંના બે પદોનું બાધસામાનાધિકરણ હો. ૪૪

તમે કહો છો એનું બાધસામાનાધિકરણ શ્રુતિમાં કોઈ સ્થલે જોવામાં આવતું નથી એવી ચકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

सर्वं ब्रह्मेति जगता सामानाधिकरण्यवत् ।

अहं ब्रह्मेति जीवेन सामानाधिकृतिर्भवेत् ॥ ४५ ॥

सर्वं ब्रह्म इति जगता सामानाधिकरण्यवत् अहं ब्रह्म इति जीवेन सामानाधिकृतिः भवेत् ॥

આ સર્વ પ્રકાર છે આ શ્રુતિમાં જેમ જગતની સાથે પ્રકારું સામાનાધિકરણ્ય જણાવ્યું છે તેમ હું પ્રકાર છું આ શ્રુતિવાક્યમાં પણ જીવની સાથે પ્રકારું સામાનાધિકરણ્ય છે.

“ सर्वं ब्रह्मिदं ब्रह्म ” (આ સર્વ જગત નિશ્ચય પ્રકાર છે,) એ શ્રુતિમાં જગતનો બાધ કરીને તેનો પ્રકારથી અભેદ જણાવ્યો છે, અને “ अहं ब्रह्मास्मि ” (હું પ્રકાર છું,) એ શ્રુતિમાં જીવના જીવભાવનો બાધ કરીને તેનો પ્રકારથી અભેદ જણાવ્યો છે. એવી રીતે શ્રુતિમાં બાધસામાનાધિકરણ્ય જણાવેલું છે. ૪૫ ને એમ હોય તો પછી શ્રીમદ્દેવદાસજીએ પોતાના વિવરણનામના ગ્રંથમાં બાધસામાનાધિકરણ્યનું નિરાકરણ શામાટે કરેલું છે એમ ને શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं निराकृतम् ।

प्रयत्नतो विवरणे कूटस्थत्वविवक्षया ॥ ४६ ॥

विवरणे कूटस्थत्वविवक्षया सामानाधिकरण्यस्य बाधार्थत्वं प्रयत्नतः निराकृतम् ॥

વિવરણનામના ગ્રંથમાં કૂટસ્થપણાને પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાવડે સામાનાધિકરણ્યનું બાધાર્થપણું પ્રયત્નપૂર્વક નિરાકરણ કરેલું છે.

હું પ્રકાર છું આ વાક્યમાં “ હું ” શબ્દનો અર્થ જીવ નહિ, પણ કૂટસ્થ છે, એમ કહેવાની ઇચ્છાવડે વિવરણગ્રંથમાં “ હું અને પ્રકાર ” એ બંનેના બાધસામાનાધિકરણ્યનું નિરાકરણ કરેલું છે, પણ તે ઉપરથી ઉપાધિવાજા હું અને પ્રકાર, એ બંનેનું બાધસામાનાધિકરણ્ય નથી એમ સિદ્ધાંતનું નથી, અર્થાત્ એ બંનેનું બાધસામાનાધિકરણ્ય પણ છે. ૪૬

કૂટસ્થપણાનું પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાવડે એમ બે ઉપર કહ્યું તેને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:-

शोधितस्त्वंपदार्थो यः कूटस्थो ब्रह्मरूपताम् ।

तस्य वक्तुं विवरणे तथोक्तमितरत्र च ॥ ४७ ॥

शोधितः यः त्वंपदार्थः, कूटस्थः तस्य ब्रह्मरूपतां वक्तुं विवरणे च इतरत्र तथा उक्तम् ॥

પુદ્ધિ આદિથી પૃથક્ કરેલો “ત્વં”(તું)પદના લક્ષ્યાર્થરૂપ ને કૂટસ્થ તેના પ્રદર્શપણને કહેવામાંટે વિવરણનામના ગ્રંથમાં તથા ખીને સ્થલે, એટલે ભામતીનામના શારીરકલાઘ્યપરના નિબંધમાં એવી રીતે કહેલું છે. તેમને મતે કૂટસ્થ એ પ્રદર્શ છે, એટલે તેમનું સુખ્યસામાનાધિકરણ થાય છે, બાધ-સામાનાધિકરણ થતું નથી. ૪૭

કૂટસ્થનું પ્રદર્શની સાથે એકપણું સભવે છે તે જણાવવામાંટે કૂટસ્થ-શબ્દનો કહેવાને ઇચ્છિત અર્થ કહે છે:—

देहेन्द्रियादियुक्तस्य जीवाभासभ्रमस्य या ।

अधिष्ठानचित्तिः सैषा कूटस्थाऽत्र विवक्षिता ॥ ४८ ॥

देहेन्द्रियादियુक्तस्य जीवाभासभ्रमस्य या अधिष्ठानचित्तिः, सा एषा अत्र કૂટસ્થા વિવક્ષિતા ॥

શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિસહિત જીવાભાસરૂપ જ્ઞાંતિનું ને અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્ય છે તે આ ચૈતન્ય અહીં એટલે વેદાંતશાસ્ત્રમાં કૂટસ્થ એ શબ્દવડે કહેવાને ઇચ્છિત છે. ૪૮

નીચેના શ્લોકમાં પ્રદર્શશબ્દનો અર્થ કહે છે:—

जगद्भ्रमस्य सर्वस्य यदधिष्ठानमीरितम् ।

त्रयन्तेषु तदत्र स्याद् ब्रह्मशब्दविवक्षितम् ॥ ४९ ॥

त्रयन्तेષુ सर्वस्य जगद्भ्रमस्य यत् अधिष्ठानं ईरितं, तत् अत्र ब्रह्मशब्दविव-ક્ષિતં સ્યાત્ ॥

વેદાંતશાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ થતા સર્વજગતરૂપ જ્ઞાંતિનું ને અધિષ્ઠાન કહેલું છે તે અહીં એટલે આભાસવાદમાં પ્રદર્શશબ્દવડે કહેવાને ઇચ્છિત છે. ૪૯.

જગતરૂપ આભાસનું અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ છે એમ કહેવું યોગ્ય, નથી એવી શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

एतस्मिन्नेव चैतन्ये जगदारोप्यते यदा ।

तदा तदेकदेशस्य जीवाभासस्य का कथा ॥ ५० ॥

एतस्मिन् एव चैतन्ये यदा जगत् आरोप्यते, तदा तदेकदेशस्य जीवाभासस्य का कथा ? ॥

આ પ્રદર્શચૈતન્યમાંજ જ્યારે સમગ્ર જગતનો આરોપ થાય છે ત્યારે તે જગતના એકલાગરૂપ જીવાભાસનો પ્રદર્શચૈતન્યરૂપ કૂટસ્થમાં આરોપ થાય તેમાં શું કહેવું ? ૫૦

ધમિર અને જીવ એ બંને તેમની ઉપાધિવડે ભિન્ન જણાય છે, અને ચેતનરૂપે એ બંને એકજ છે એમ જણાવે છે:—

જગત્તદેકદેશાલ્યસમારોપ્યસ્ય ભેદતઃ ।

તત્ત્વંપદાર્થો મિત્રો સ્તો વસ્તુતસ્ત્વેકતા ચિત્તેઃ ॥ ૫૧ ॥

જગત્તદેકદેશાલ્યસમારોપ્યસ્ય ભેદતઃ તત્ત્વંપદાર્થો મિત્રો સ્તઃ, વસ્તુતઃ વૃ
ચિત્તેઃ એકતા [અસ્તિ] ॥

જગત્ અને એનો એકદેશ (જીવનાં ત્રણ શરીર) એ નામના જે આરોપ કરવાયોગ્ય પદાર્થ તેના ભેદથી તત્ત્વપદનો અર્થ ધમિર અને રૂપપદનો અર્થ જીવ એ બંને ભિન્ન થયેલા છે, પારમાર્થિકરીતે તો તે બંનેના વાસ્તવિક સ્વરૂપભૂત ચેતનનું એકપણું છે, અર્થાત્ માયારૂપ ને તેના કાર્ય જગતરૂપ ઉપાધિથી પ્રદ્ધમાં ધમિરભાવનો આરોપ થાય છે, અને ત્રણ શરીરરૂપ ઉપાધિથી પ્રદ્ધમાં જીવભાવનો આરોપ થાય છે. ઉપર જણાવેલા બંને ઉપાધિને ત્યાગ કરવાથી બંનેમાં અખંડ એકરસ ચેતનજ અવશેષ રહે છે. ૫૧

ચિદાભાસમાં અધિષ્ઠાનના અને પુદ્ધિ આદિના ધર્મો-જણાતા નથી તો પછી ચિદાભાસને ભ્રમરૂપ કેમ કહેવાય એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કર્તૃત્વાદીન્બુદ્ધિધર્માન્સ્ફૂર્ત્યાલ્યાં ચાત્મરૂપતામ્ ।

દધદ્વિભાતિ પુરત્ આભાસોઽતો ભ્રમો ભવેત્ ॥ ૫૨ ॥

કર્તૃત્વાદીન્ બુદ્ધિધર્માન્ ચ સ્ફૂર્ત્યાલ્યાં આત્મરૂપતાં દધત્ આભાસઃ પુરતઃ
વિભાતિ, અતઃ [સઃ] ભ્રમઃ ભવેત્ ॥

કર્તાપણું, લોકજ્ઞાપણું, સુખીપણું ને દુઃખીપણું આદિ પુદ્ધિના ધર્મોને અને સ્ફૂર્તિનામના (જ્ઞાનસ્વભાવનામના) આત્મરૂપપણાને ધારણ કરતો છતો ચિદાભાસ વિવેકી મનુષ્યને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, આ કારણથી તે ચિદાભાસ જ્ઞાતિરૂપ છે, સત્યરૂપ નથી, તેનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ જે પ્રદ્ધ તે સત્ય છે: ૫૨

પુદ્ધિ આદિકના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન એ આ જ્ઞાતિનું કારણ છે એમ જણાવે છે:—

કા બુદ્ધિઃ કોઽયમાભાસઃ કો વાઽઽત્માત્ર જગત્કથમ્ ।

ઇત્યર્નિર્ણયતો મોહઃ સોઽયં સંસાર ઇષ્યતે ॥ ૫૩ ॥

બુદ્ધિઃ કા, અર્થ આપાસઃ કઃ, વા અત્ર આત્મા કઃ, જગત્ કથં इति अनिर्णयतः
[યઃ] મોહઃ સઃ અય સંસારઃ દૃષ્યતે ॥

બુદ્ધિ શેા પદાર્થ છે ? આ ચિદાભાસ શી વસ્તુ છે ? અથવા અહીં
(આ શરીરમાં) આત્મા કોણ છે ? અને પ્રતીત થતું આ જગત્ અહીં
(બ્રહ્મમાં) કેવી રીતે રહેલું છે ? તેનો નિર્ણય ન થવાથી ચનારો જે શ્રમ
તેજ આ સંસાર છે એમ મનાય છે. ૫૩

આ બ્રાંતિરૂપ સંસારની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

बुद्ध्यादीनां स्वरूपं यो विविनक्ति स तत्त्ववित् ।

स एव मुक्त इत्येवं वेदांतेषु विनिश्चयः ॥ ५४ ॥

બુદ્ધ્યાદીનાં સ્વરૂપં યઃ વિવિનક્તિ સઃ તત્ત્વવિત્, સઃ એવ મુક્તઃ इति एवं
वेदांतेषु विनिश्चयः [अस्ति] ॥

બુદ્ધિ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો અને શરીરના સ્વરૂપને જે આત્માથી પૃથક્કરે
જાણે છે તે મનુષ્ય આત્મવેત્તા છે, અને તે મનુષ્યજ સુખીપણ, દુઃખીપણ
એ આદિરૂપ સંસારથી મુક્ત થયેલો છે એવી રીતે વેદાંતશાસ્ત્રોમાં ઉત્તમ
પ્રકારે નિશ્ચય કરેલો છે. ૫૪

અદ્વૈતવાદમા બંધની અને મોક્ષની વ્યવસ્થા સભવી શકતી નથી એમ
કહેનારા લેહવાદીઓના કુતર્કત્વ ખડન ખડનખડખાલ આદિ ગ્રંથોને આધારે
કરવાયોગ્ય છે એમ જણાવે છે:—

एवं च सति बंधः स्यात्कस्येत्यादि कुतर्कजाः ।

विडम्बना दृढं खंड्याः खंडनोक्तिप्रकारतः ॥ ५५ ॥

એવં ચ સતિ કસ્ય બંધઃ સ્યાત્ इत्यादि कुतर्कजाः विडम्बनाः खंडनोक्तिप्रकारतः
दृढं खंड्याः ॥

જો એકજ આત્મા હોય તો આ સંસારરૂપ બંધ કેને થાય છે ?
ઇત્યાદિ તાર્કિકોના કુતર્કથી ઉપજેલી પીડાઓ શ્રીહર્ષમિશ્રકૃત ખડનખડ-
ખાલનામના ગ્રંથમાં જણાવેલી રીતે સપૂર્ણરીતે ખડન કરવાયોગ્ય છે. ૫૫

એવી રીતે શ્રુતિવડે ને સુક્તિવડે દ્વિતીયને બુદ્ધિ આદિકથી ભિન્ન
કરીને જણાવ્યો. હવે પુરાણમાં પણ દ્વિતીયને બુદ્ધિ આદિકથી ભિન્ન
જણાવ્યો છે એમ કહે છે:—

वृत्तेः साक्षितया वृत्तिप्रागभावस्य च स्थितः ।

बुभुत्सायां तथाऽज्ञोऽस्मीत्याभासाज्ञानवस्तुनः ॥ ५६ ॥

દુષ્ટોઃ, દુષ્ટિમાગભાવસ્ય ચ બુદ્ધુત્સાયાં તથા અગ્નઃ અસ્મિ इति આમાસાજ્ઞાન-
વસ્તુનઃ સાક્ષિતયા સ્થિતઃ [અસ્તિ] ॥

અંતઃકરણની કામક્રોધાદિ વૃત્તિઓના સાક્ષીપણાવડે અને અંતઃકરણની
વૃત્તિનો ઉદય થયા પહેલાં તે વૃત્તિના અભાવના સાક્ષીપણાવડે તથા આત્મ-
સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા થાય તે સમયના સાક્ષીપણાવડે અને “ હું અજ્ઞાની
હું ” આવી રીતના ચિદાભાસના અજ્ઞાનરૂપ પદાર્થના સાક્ષીપણાવડે કૂટસ્થરૂપ
શિવ સ્થિત છે એમ સૂતસંહિતામાં કહેલું છે. ૫૬

એ કૂટસ્થરૂપ શિવનું વિશેષ વર્ણન નીચેના એ શ્લોકવડે કરે છે:—

અસત્યાલંબનત્વેન સત્યઃ સર્વજહસ્ય તુ ।

સાધકત્વેન ચિદ્રૂપઃ સદા પ્રેમાસ્પદત્વતઃ ॥ ૫૭ ॥

આનંદરૂપઃ સર્વાર્થસાધકત્વેન હેતુના ।

સર્વસંબંધવત્ત્વેન સંપૂર્ણઃ શિવસંજ્ઞિતઃ ॥ ૫૮ ॥

[અસૌ] શિવસંજ્ઞિતઃ અસત્યાલંબનત્વેન સત્યઃ, સર્વજહસ્ય સાધકત્વેન ચિદ્રૂપઃ,
સદા પ્રેમાસ્પદત્વતઃ આનંદરૂપઃ, તુ સર્વાર્થસાધકત્વેન હેતુના સર્વસંબંધવત્ત્વેન
[ચ] સંપૂર્ણઃ [અસ્તિ इति ઉચ્યતે] ॥

આ શિવનામનો અંતઃકરણની વૃત્તિ આદિના સાક્ષિરૂપ કૂટસ્થ અસત્ય
જગતના અધિજ્ઞાનપણાવડે સત્ય છે, સર્વ જહપદાર્થના પ્રકાશકપણાવડે
ચેતનરૂપ છે, સર્વદા પ્રેમના પાત્રપણાથી આનંદરૂપ છે, અને સર્વ પદાર્થના
પ્રકાશકપણારૂપ હેતુવડે અને સર્વની સાથે સંબંધવાળાપણાવડે સંપૂર્ણ છે
એમ કહેવાય છે. ૫૭-૫૮

ઉપર પ્રમાણે સૂતસંહિતામાં કહેલું છે એમ જણાવે છે:—

इति शैवपुराणेषु कूटस्थः प्रविवेचितः ।

जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्नमः शिवः ॥ ૫૯ ॥

इति शैवपुराणेषु जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्नमः शिवः कूटस्थः
प्रविवेचितः [अस्ति] ॥

એવી રીતે શિવનું અતિપાદન કરનારા સૂતસંહિતાદિ પુરાણોમાં જીવ-
ભાવથી અને ઇશ્વરભાવથી રહિત, કેવલ ને સ્વપ્નપ્રકાર શિવરૂપ કૂટસ્થ બુદ્ધિ
આદિથી પૃથક્ કરીને સારી રીતે જણાવેલો છે. ૫૯

અન્ય જહપદાર્થોના કરતા જીવ અને ઇશ્વર કેવી રીતે સ્વચ્છ છે તે
જણાવે, છે:—

માયાઽઽમાસેન જીવેશૌ કરોતીતિ શ્રુતત્વતઃ।

માયિકાવેવ જીવેશૌ સ્વચ્છૌ તૌ કાચકુંભવત્ ॥ ૬૦ ॥

માયા આમાસેન જીવેશૌ કરોતિ ઇતિ શ્રુતત્વતઃ જીવેશૌ માયિકૌ એવ, [કિંતુ] કાચકુંભવત્ તૌ સ્વચ્છૌ ॥

માયા પોતામાં પડેલા ચૈતન્યના આભાસવડે એવ અને ઈશ્વર એ બંને પ્રતીત કરાવે છે એમ શ્રુતિમાં કહેલું હોવાથી એવ અને ઈશ્વર એ બંને માયાવડે કલ્પિતજ છે, પરંતુ કાચના ઘડાની પેઠે બીજા જડપદાર્થોના કરતાં, એવ અને ઈશ્વર એ બંને વધારે સ્વચ્છ છે. ૬૦

એવ, ઈશ્વર અને જગત્ એ ત્રણે માયિક હોવાથી જગત્ના કરતાં એવ અને ઈશ્વર સ્વચ્છ ઠહી શકાય નહિ એવી શકા ગ્રહણ કરીને દેહ અને મન એ બંને અત્તરું કાર્ય છતાં પણ જેમ દેહના કરતાં મન સ્વચ્છ છે તેમ જગત્ના કરતાં એવ અને ઈશ્વર સ્વચ્છ છે એમ જણાવે છે :—

અન્નજન્યં મનો દેહાત્સ્વચ્છં યદ્વત્તથૈવ તૌ ।

માયિકાવપિ સર્વસ્માદન્યસ્માત્સ્વચ્છતાં ગતૌ ॥ ૬૧ ॥

યદ્વત્ અન્નજન્યં મનઃ દેહાત્ સ્વચ્છં તથા એવ તૌ માયિકૌ અપિ અન્યસ્માત્ સર્વસ્માત્ સ્વચ્છતાં ગતૌ ॥

જેવી રીતે મનુષ્યે ખાધેલા અન્નના સૂક્ષ્મભાગમાંથી ઉપજેલું મન સ્થૂણશરીરના કરતાં સ્વચ્છ છે તેવી રીતેજ તે એવ અને ઈશ્વર બંને માયાના કાર્યરૂપ છતાં પણ જગત્ના અન્ય સર્વ પદાર્થોના કરતાં સ્વચ્છપણાને પામેલા છે. ૬૧

એવમાં અને ઈશ્વરમાં અન્ય પદાર્થોના કરતાં લહે સ્વચ્છપણું હોય, પણ તેમાં ચૈતન્યપણું કેવી રીતે છે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે :—

ચિદ્રૂપત્વં ચ સંભાવ્યં ચિત્ત્વેનૈવ પ્રકાશનાત્ ।

સર્વકલ્પનશક્તાયા માયાયા દુષ્કરં ન હિ ॥ ૬૨ ॥

ચિત્ત્વેન એવ પ્રકાશનાત્ ચિદ્રૂપત્વં ચ સંભાવ્યં, હિ સર્વકલ્પનશક્તાયાઃ માયાયાઃ

[તત્] દુષ્કરં ન ॥

ચૈતન્યપણાવડેજ પ્રકાશવાથી તેનું (એવનું ને ઈશ્વરનું) ચૈતન્યરૂપપણુંજ સંભાવના કરવાયોગ્ય છે, કેમકે સર્વ કલ્પના કરવાના સામર્થ્યવાળી માયાને તે કરવું ઠઠણ નથી, અર્થાત્ એવ અને ઈશ્વર એ બંને માયિક છતાં પણ ચૈતન્યરૂપપણાવડે તેમનું પ્રકાશનું અઘટિતઘટના કરનારી માયાના સામર્થ્યવડે

સંભવી શકે છે, તાત્પર્ય કે ચેતનસ્વભાવવાળા વ્યાવહારિક જીવને તથા ઈશ્વરને માયા પ્રતીત કરાવી શકે છે. ૬૨

એ વાતને કૈમુતિકન્યાયવડે સિદ્ધ કરી બતાવે છે:—

અસ્મન્નિદ્રાઽપિ જીવેશૌ ચેતનૌ સ્વપ્નગૌ સૃજેત્ ।

મહામાયા સૃજત્યેતાવિત્યાશ્ચર્યં કિમત્ર તે ॥ ૬૩ ॥

[યદિ] અસ્મન્નિદ્રા અપિ સ્વપ્નગૌ ચેતનૌ જીવેશૌ સૃજેત્ [તર્હિ] एतौ महामाया सृजति इति अत्र ते किं आश्चर्यम् ? ॥

જો આપણી નિદ્રા પણ સ્વપ્નમાં રહેલા ચેતનરૂપ જીવને તથા ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે, તો પછી આ વ્યાવહારિક જીવને અને ઈશ્વરને મહામાયા સુજે છે એવી આ વાતમાં તમને શું આશ્ચર્ય લાગે છે ? ૬૩

જો ઈશ્વરને માયિક કહેશે તો તે ઈશ્વર જીવના જેવા અસર્વજ્ઞત્વાદિ ગુણવાળા થશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

सर्वज्ञत्वादिकं चेशे कल्पयित्वा प्रदर्शयेत् ।

धर्मिणं कल्पयेद्याऽस्याः को भारो धर्मकल्पने ॥ ६४ ॥

ईशे सर्वज्ञत्वादिकं च कल्पयित्वा प्रदर्शयेत्, या धर्मिणं कल्पयेत् अस्याः धर्मकल्पने कः भारः [अस्ति ?] ॥

માયા ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞપણું, સર્વશક્તિમાનપણું ને સ્વતંત્રપણું આદિ કલ્પીને દેખાડે છે. જે માયા ધર્મિરૂપ ઈશ્વરને બ્રહ્મમાં કલ્પે તે માયાને તે ઈશ્વરના સર્વજ્ઞપણાદિ ધર્મોની કલ્પના કરવામાં શી કઠણતા છે ? અર્થાત કંઈ પણ કઠણતા નથી. ૬૪

જો તમે જીવ અને ઈશ્વર માયિક છે એમ કહો છો તો તમારે કૂટસ્થરૂપ આત્માને પણ માયિક કહેવો પડશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

कूटस्थेऽप्यतिशंका स्यादिति चेन्माऽतिशंक्यताम् ।

कूटस्थमायिकत्वे तु प्रमाणं न हि विद्यते ॥ ६५ ॥

कूटस्थे अपि अतिशंका स्यात् इति चेत् ? मा अतिशंक्यताम्, हि कूटस्थ-मायिकत्वे तु प्रमाणं न विद्यते ॥

જીવને તથા ઈશ્વરને માયિક માનવાથી કૂટસ્થમાં પણ તેના માયિક-પણાની વધારે પડતી શંકા થશે એમ જો તમે કહો તો તમારે તેવી વધારે

પડતી શંકા કરવી નહિ, કેમકે કૂટસ્થરૂપ આત્માના માયિકપણામાં શ્રુતિસ્મૃતિરૂપ પ્રમાણુ વિદ્યમાન નથીજ. ૬૫

જો તમે કહો કે કૂટસ્થના સત્યપણામાં કંઈ પ્રમાણુ નથી તો તેનું ઉત્તર સાંભળો:—

વસ્તુત્વં ઘોષયંત્યસ્ય વેદાંતાઃ સકલા અપિ ।

સપત્નરૂપં વસ્ત્વન્યદ્વ સહંતેઽત્ર કિંચન ॥ ૬૬ ॥

સકલાઃ અપિ વેદાંતાઃ અસ્ય વસ્તુત્વં ઘોષયન્તિ, [ચ] અત્ર સપત્નરૂપં અન્યત્ કિંચન વસ્તુ ન સહન્તે ॥

સર્વેજ ઉપનિષદો આ કૂટસ્થના સત્યપણાને ઘોષારીને કહે છે, અને કૂટસ્થના પરમાર્થપણામાં—સત્યપણામાં—પ્રતિપક્ષરૂપ બીજી કોઈ જડવસ્તુને ઉપનિષદો સહન કરતી નથી, અર્થાત્ ઉપનિષદો કૂટસ્થથી ભિન્ન કોઈ જડ વસ્તુને સત્ય કહેતી નથી. ૬૬

કૂટસ્થનું સત્યપણું અને જીવધર્મનું બ્યાવહારિકપણું સિદ્ધ કરવામાં તમે માત્ર શ્રુતિનો આશ્રય લેવો છો, પણ તર્કવડે તેની સિદ્ધિ કરતા નથી, એવી વાદી શકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

શ્રુત્યર્થ વિશદીકુર્મો ન તર્કાદ્વચ્ચિ કિંચન ।

તેન તાર્કિકશંકાનામત્ર કોઽવસરો વદ ॥ ૬૭ ॥

[વચં] શ્રુત્યર્થ વિશદીકુર્મ, તર્કાત્ કિંચન [વસ્તુ] ન વચ્ચિ, તેન તાર્કિકશંકાનાં અત્ર કઃ અવસરઃ ? વદ ॥

અમે શ્રુતિના અર્થને (ઉપનિષદે પ્રતિષ્ઠાપન કરેલા વિવચનને) સ્પષ્ટ કરીએ છીએ, તર્કથી એટલે તર્કનો આશ્રય ગ્રહણ કરીને અમે કોઈ પણ વસ્તુ કહેતા નથી, તે કારણથી તાર્કિકોની શંકાનો અહીં (અમારા કથનમાં) શો અવકાશ છે ? તે તમેજ કહો. ૬૭

આમ હોવાથી મુમુક્ષુએ જીવના ને ઈશ્વરના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા- માટે કુતર્કનો ત્યાગ કરી શ્રુતિનો આશ્રય લેવો જોઈએ એમ કહે છે:—

તસ્માત્કુતર્ક સંત્યજ્ય મુમુક્ષુઃ શ્રુતિમાશ્રયેત્ ।

શ્રુતૌ તુ માયા જીવેશૌ કરોતીતિ પ્રદર્શિતમ્ ॥ ૬૮ ॥

તસ્માત્ મુમુક્ષુઃ કુતર્ક સંત્યજ્ય શ્રુતિ આશ્રયેત્, શ્રુતૌ તુ માયા જીવેશૌ કરોતિ ઇતિ પ્રદર્શિતમ્ ॥

અમે ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદન કરેલા અર્થનેજ સુસ્પષ્ટ કરીને 'ઠહીએ છીએ તે કારણથી મોક્ષેચ્છુ મનુષ્ય શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધ કૃતકર્તો સારી રીતે ત્યાગ કરીને સત્યને સમજવામાટે શ્રુતિનો આશ્રય ગ્રહણ કરે. શ્રુતિમાં તે અધટિતઘટનાપટીયસી માયા છવને અને ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરીને દેખાડે છે એમ સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે. ૬૮

હવે ઈશ્વરે કરેલી સૃષ્ટિ અને છવે કરેલી સૃષ્ટિ વર્ણવે છે:--

ईक्षणादिप्रवेशांता सृष्टिरीशकृता भवेत् ।

जाग्रदादिविमोक्षांतः संसारो जीवकर्तृकः ॥ ६९ ॥

ईक्षणादिप्रवेशान्ता સૃષ્ટિઃ ઈશકૃતા ભવેત્ [તથા] જાગ્રદાદિવિમોક્ષાન્તાઃ સંસારઃ જીવકર્તૃકઃ [અસ્તિ] ॥

છવોના પ્રારબ્ધકર્માનુસાર સૃષ્ટિ રચવાના ઈશ્વરના સહકર્મથી માંડીને છવોના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાંસુધીની સૃષ્ટિ ઈશ્વરે કરેલી છે, અને બ્રહ્મવસ્થાથી માંડીને સઘોમોક્ષપર્યંતની (બ્રહ્મત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, બંધ. ને વિદેહકૈવલ્ય ત્યાંસુધીની) સૃષ્ટિ છવે કરેલી છે. ૬૯

કૂટસ્થ અસંગ હોવાથી તેમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી એમ જણાવે છે.--

असंग एव कूटस्थः सर्वदा नास्य कश्चन ।

भवत्यतिशयस्तेन मनस्येवं विचार्यताम् ॥ ७० ॥

કૂટસ્થઃ અસંગઃ એવ, અસ્ય કશ્ચન અતિશયઃ ન ભવતિ, તેન મનસિ સર્વદા એવં વિચાર્યતામ્ ॥

કૂટસ્થરૂપ આત્મા સગરહિતજ છે, અને આતુ જન્મમરણાદિરૂપ કાંઈ પણ પ્રકારનું ન્યૂનાધિકષણ થતું નથી, આ કારણથી મોક્ષેચ્છુએ પોતાના મનમાં સર્વદા હવે પછી કહેવાશે એવો વિચાર કરવો બેઠાંજો. ૭૦

મુમુક્ષુએ કેવી રીતે વિચાર કરવો બેઠાંજો તે હવે બતાવે છે:--

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ७१ ॥

નિરોધઃ ન, ચ ઉત્પત્તિઃ ન, વદ્ધઃ ન, ચ સાધકઃ ન, મુમુક્ષુ ન, વૈ મુક્તઃ ન, ઇતિ એવા પરમાર્થતા [અસ્તિ]

૧ કાંઈ પ્રતમા કિંચન એવો પાઠ બેવામાં આવે છે, પણ તે ચોક્કસ જણાતો નથી

વસ્તુતાએ ચેતનનો નાશ નથી, અને તેની ઉત્પત્તિ પણ નથી, તે બંધન પામેલું નથી, અને મોક્ષનું સાધન કરનારું પણ નથી, તે મુમુક્ષુ નથી, અને મુક્ત પણ નથી, એવી રીતે આ પરમાર્થપણું છે, અર્થાત્ અસંગ દૃષ્ટસ્થમાં નાશ અને ઉત્પત્તિ આદિ સંભવતાં નથી. ૭૧

જો ચેતનનાં ઉત્પત્તિનાશાદિ થતાં નથી તો પછી શ્રુતિમાં જીવ, ઈશ્વર અને જગતના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન શામાટે કર્યું છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અવાહ્મનસગમ્યં તં શ્રુતિર્વોધયિતું સદા ।

જીવમીશં જગદ્વાપિ સમાશ્રિત્ય પ્રવોધયેત્ ॥ ૭૨ ॥

શ્રુતિઃ સદા અવાહ્મનસગમ્યં તં વોધયિતું જીવં ઈશં ચાં જગત્ અપિ સમાશ્રિત્ય પ્રવોધયેત્ ॥

શ્રુતિ સર્વદા વાણીના અને મનના અવિષયભૂત તે દૃષ્ટસ્થનો બોધ કરવામાટે જીવ, ઈશ્વર અને જગતનો પણ સારી રીતે અગ્રથ કરીને મુમુક્ષુને તેનો બોધ કરે છે. ૭૨

જો ઉપનિષદોને એક પ્રદ્ધસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાતું છે તો પછી તેમાં પ્રદ્ધસ્વરૂપનો બોધ કરવાના પ્રકારમાં વિશેષ કેમ જોવામાં આવે છે એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરવામાં આવે છે:—

યયા યયા ભવેત્પુંસાં વ્યુત્પત્તિઃ પ્રત્યગાત્મનિ ।

સા સૈવ પ્રક્રિયેહ સ્યાત્સાધ્વીત્યાચાર્યમાપિતમ્ ॥ ૭૩ ॥

પુંસાં પ્રત્યગાત્મનિ યયા યયા [પ્રક્રિયયા] વ્યુત્પત્તિઃ ભવેત્ સા સા પ્રક્રિયા યય દ્વ સાધ્વી સ્યાત્ ઇતિ આચાર્યમાપિતં [અસ્તિ] ॥

મુમુક્ષુપુરુષોને પ્રદ્ધથી અલિપ્ત પ્રત્યક્-આત્મામાં જે જે પ્રક્રિયાવડે સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય તે તે પ્રક્રિયાજ (ઉપદેશનો પ્રકારજ) અહીં (અદ્વૈતશાસ્ત્રનાં ઉપદેશમાં) ઉત્તમ પ્રક્રિયા છે એમ વેદાંતશાસ્ત્રપારંગ આચાર્યશ્રીએ કહેલું છે.

પ્રદ્ધસ્વરૂપ એક પ્રકારનું છતાં પણ શ્રુતિમાં તેના સબધમાં જે લિપ્ત લિપ્ત પ્રકારે બોધ કરેલો જોવામાં આવે છે તે મુમુક્ષુના ચિત્તની યોગ્યતાને અનુસરીને છે એમ સમજવું. ૭૩

અજ્ઞાની મનુષ્ય શ્રુતિનું તાત્પર્ય સમજતો નથી તેથી જમણામાં પડે છે, અને જ્ઞાની શ્રુતિના તાત્પર્યને જાણીને આનંદરૂપ મહાસાગરમાં સ્થિત થાય છે એમ કહે છે:—

શ્રુતિતાત્પર્યમશ્વિલમબુધ્વા ભ્રામ્યતે^૧ જઠઃ ।

વિવેકી ત્વશિલં બુધ્વા તિષ્ઠત્યાનંદવારિધૌ ॥૭૪॥

જઠઃ અશિલં શ્રુતિતાત્પર્ય અબુધ્વા ભ્રામ્યતે, વિવેકી તુ અશિલં બુધ્વા આનંદવારિધૌ તિષ્ઠતિ ॥

અસાની મનુષ્ય સમગ્ર ઉપનિષદોના તાત્પર્યરૂપ પ્રદાને નહિ જાણીને ક્રાંતિને વશ થાય છે, અને તેથી જન્મમરણરૂપ ચક્રારમાં જ્રમણ કરે છે, પણ વિવેકવાળો મનુષ્ય તો સમગ્ર ઉપનિષદોના તાત્પર્યરૂપ પ્રદાને જાણીને પરમાનંદરૂપ મહાસાગરમાં સ્થિતિ કરે છે. ૭૪

હવે પ્રદ્યુમ્ન પુરુષના નિશ્ચયને કહે છે:—

માયામેघો જગન્નીરં વર્ષત્વેષ યથા તથા ।

ચિદાકાશસ્ય નો હાનિર્ન વા લાભ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥૭૫॥

પપઃ માયામેઘઃ જગન્નીરં યથા તથા વર્ષતુ, ચિદાકાશસ્ય હાનિઃ નો, વા લાભઃ ન ઇતિ સ્થિતિઃ [અસ્તિ] ॥

પ્રદ્યુમ્નજાનવડે બાધ પામેલ આ માયારૂપ મેઘ નામરૂપાત્મક જગદ્રૂપ પાણી તેને જેમ ઠીક લાગે તેમ ભલે વરસે, તેવડે મને એટલે ચેતનરૂપ આકાશને કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી, અથવા કાંઈ લાભ પણ થતો નથી, એવી વાસ્તવિક સ્થિતિ છે, એટલે વિવેકીનો એવો નિશ્ચય છે. ૭૫

આ અથના અભ્યાસનું ફલ કહે છે:—

ઇમં કૂટસ્થદીપં યોઽનુસંધત્તે નિરંતરમ્ ।

સ્વયં કૂટસ્થરૂપેણ દીપ્યતેઽસૌ નિરંતરમ્ ॥૭૬॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભારતીતીર્થમુનિવિરચિતાયાં પદ્મવશ્યાં કૂટસ્થદીપ ॥૮॥

અન્વયઃ—યઃ ઇમં કૂટસ્થદીપં નિરંતરં અનુસંધત્તે અસૌ સ્વયં કૂટસ્થરૂપેણ નિરંતરં દીપ્યતે ॥

જે પુરુષ આ કૂટસ્થદીપનામના પ્રકરણને નિરંતર ચિંતવે છે તે પુરુષ પોતે અવિકારી આત્મસ્વરૂપે સર્વદા પ્રકાશમાન થાય છે ૭૬

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પદ્યદશીના કૂટસ્થદીપનામના આઠમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઈ. ૮

કૃતસ્થદીપનો સાર

જેમ આકાશમાં રહેલા સૂર્યના પ્રકાશવડે સાધારણરીતે પ્રકાશિત થયેલી ભીંતઉપર ભૂમિપર પડેલાં ગોળ દર્પણોમાં સૂર્યનાં જે ઠિરણો પડ્યાં હોય તેનો પ્રકાશ પરાવર્તન થઈ ભીંતઉપરના સૂર્યના સામાન્ય પ્રકાશને વિશેષ પ્રકાશિત કરે છે, તેમ કૃતસ્થચેતનવડે સાધારણરીતે પ્રકાશિત કરેલા શરીરને ખુદિમાં રહેલો ચિદાભાસ પ્રકાશે છે. જેમ ઘણાં દર્પણોમાંથી ભીંતપર પડેલા અનેક ગોળ પ્રકાશોની અનેક સંધિઓમાં આકાશમાં રહેલા સૂર્યનો સામાન્ય પ્રકાશ પ્રતીત થાય છે, અને તે દર્પણોને ભૂમિપરથી દૂર કરવાવડે ભીંતપર પડેલા તે દર્પણોના ગોળ પ્રકાશો દૂર થયા છતાં પણ સૂર્યનો સામાન્ય પ્રકાશ એ ભીંતપર ફેલાઈ રહેલો જોવામાં આવે છે, તેમ જાગૃત્વસ્થામાં ને સ્વપ્નાવસ્થામાં ઘટાદિ પદાર્થને વિષય કરનારી ચિદાભાસબુદ્ધિ અનેક ખુદિવૃત્તિઓના સંધિઓને ને સુપુત્રિમાં, સમાધિમાં અને સૂચ્છામાં શર્વ વિષયોના જ્ઞાનના અભાવને પ્રકાશિત કરનાર આ કૃતસ્થને તે વિષયોના જ્ઞાનથી અને વિષયોના જ્ઞાનના અભાવથી ભિન્ન જણાવે. ઘડાને આકારે થયેલી ખુદિવૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસ માત્ર ઘડાનેજ પ્રકાશે છે, અને ઘડાના જ્ઞાતપણાને બ્રહ્મચેતન્ય પ્રકાશે છે. ઘડાને વિષય કરનારી ખુદિવૃત્તિ ઉત્પન્ન થયાપડેલાં ઘડો બ્રહ્મથી અજ્ઞાતપણાવડે પ્રકાશિત થયો હતો, અને ઘડાને વિષય કરનારી ખુદિવૃત્તિ ઉત્પન્ન થયાપછી તે ઘડો બ્રહ્મવડે જ્ઞાતપણાવડે પ્રકાશિત કરાય છે. એવી રીતે પદાર્થના અજ્ઞાતપણાને ને જ્ઞાતપણાને બ્રહ્મચેતન્ય પ્રકાશે છે.

લાલાના ફળાની જેઠે જેના આગલ્યા ભાગમાં ચિદાભાસ રહેલો છે એવી ખુદિવૃત્તિ ઘડાના આવરણનો ભંગ કરે છે, અને તે ખુદિવૃત્તિમાં રહેલો ચિદાભાસ આ ઘડો જો એમ ઘડાને પ્રકાશે છે. નહિ જાણેલો ઘડો જેમ બ્રહ્મવડે પ્રકાશ પામેલો હોય છે તેમ જાણેલો ઘડો પણ બ્રહ્મવડે પ્રકાશ પામેલો હોય છે. ઘટાદિનું જ્ઞાતપણું ઉપજીવને ચિદાભાસ ચેતાના કામથી નિવૃત્ત થાય છે તેથી તે ચિદાભાસ ઘડાના જ્ઞાતપણાને પ્રકાશી શકતો નથી. પદાર્થનું અજ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરવાને માટે જેમ એકલા અજ્ઞાનની અગત્ય છે તેમ પદાર્થનું જ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરવામાટે એકલી ખુદિની અગત્ય છે, ચિદાભાસની કાંઈ અગત્ય નથી એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે:- ચિદાભાસથી રહિત ખુદિમાં જ્ઞાતપણું ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નથી, કેમકે ચિદાભાસરહિત ખુદિમાં ઘટાદિક જડપદાર્થના કરતાં કોઈ જાતનો ફેર નથી. જેમ ઘડાઉપર ચોપડેલી માટી ઘડાના અજ્ઞાનને દૂર કરતી નથી તેમ ચિદાભાસરહિત ખુદિ પણ ઘટાદિના અજ્ઞાનને દૂર કરી શકે નહિ, તેથી ઘડામાં ચિદાભાસરૂપ ફલનો ઉદય થવો જો ઘડાને જ્ઞાત કરનાર છે. બ્રહ્મ-

ચૈતન્ય ઘટાદિકના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ નથી, કેમકે તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણની ઉત્પત્તિની પૂર્વે વિદ્યમાન હોય છે. ઘટાદિ બહારના પદાર્થો પ્રમાણના વિષય થવાથી પ્રમાણના ફલરૂપે સંમત જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનવડે બાંધવાયોગ્ય વિષય છે. શ્રીવાતિકકારે પ્રદ્યયૈતન્યજેવા ચિદાભાસને પ્રમાણના ફલરૂપે કહેલ છે. પ્રદ્યયૈતન્ય અને ચિદાભાસ એક નથી, કેમકે ઉપદેશસાહસીમાં તેમનો ભેદ કહેલો છે.

પ્રદ્યયૈતન્ય અને ચિદાભાસનો ભેદ હોવાથી ઘડાને બ્યાપેલો ચિદાભાસ તેના જ્ઞાતપણાને ઉત્પન્ન કરે છે, અને ઘડાનું તે જ્ઞાતપણું ઘડાના અજ્ઞાતપણા-પ્રમાણે પ્રદ્યવડે પ્રકાશિત થાય છે. પ્રદ્યયૈતન્યવડે બુદ્ધિવૃત્તિ, ચિદ ભાસ અને ઘટાદિ પદાર્થ પ્રકાશિત કરાય છે, અને ચિદાભાસ માત્ર ઘટાદિ પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે. ઘટાદિ પદાર્થ પ્રદ્યયૈતન્ય અને ચિદાભાસ આવા બે ચૈતન્ય-વડે બ્યાપ્ત હોવાથી ઘડામાં જ્ઞાતપણારૂપે બમણું ચૈતન્ય જણાય છે. તાર્કિકો પદાર્થના જ્ઞાતપણાને પ્રકાશનાર ચૈતન્યને અનુબ્યવસાથી એવું નામ આપે છે. ચિદાભાસવડે આ ઘડો એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રદ્યયૈતન્યવડે મેં ઘડાને બાંધ્યો એમ ઘડાના જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરાય છે. જેવી રીતે શરીરની બહાર ચિદાભાસનો અને પ્રદ્યનો વિવેક કર્યો તેવી રીતે શરીરમાં ચિદાભાસનો અને કૃતસ્થનો વિવેક કરવો જોઈએ. અગ્નિમાં તપાવેલા લોહમાં જેમ અગ્નિ બ્યાપીને રહે છે તેમ અહકાર, કામ ને ક્રોધાદિ વૃત્તિઓમાં ચિદાભાસ બ્યાપીને રહે છે. અગ્નિમાં તપાવેલું લોહું જેમ માત્ર પોતાનેજ પ્રકાશે છે તેમ ચિદાભાસયુક્ત અંતઃકરણની વૃત્તિ માત્ર પોતાનેજ પ્રકાશે છે.

એવી રીતે ચિદાભાસનું સ્વરૂપ કહીને હવે કૃતસ્થને કહે છે. બ્રહ્મત્તમાં અને સ્વપ્નમાં સર્વ વૃત્તિઓ પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થઈને પુનઃ પુનઃ નાશ પામે છે, અને સુષુપ્તિમાં, મૂર્ચ્છામાં ને સમાધિમાં સર્વ વૃત્તિઓના સંધિઓ અને તેમનો અભાવ જે નિર્વિકાર ચૈતન્યવડે પ્રકાશિત થાય છે તે કૃતસ્થ કહેવાય છે. ઘડામાં જેમ ઘડાને પ્રકાશ કરનારો ચિદાભાસ અને તેના જ્ઞાતપણાને પ્રકાશ કરનાર પ્રદ્યયૈતન્ય એમ બમણું ચૈતન્ય હોય છે તેમ શરીરમાં અહકારાદિ વૃત્તિઓમાં કૃતસ્થચૈતન્ય અને અહકારાદિ વૃત્તિઓને પ્રકાશનાર ચિદાભાસ એમ બમણું ચૈતન્ય હોય છે, તેથી અહકારાદિ વૃત્તિઓના સધિના કરતાં વૃત્તિમાં અધિક સ્પષ્ટપણું જણાય છે. ચિદાભાસયુક્ત વૃત્તિ સ્વપ્રકાશ હોવાથી તેમાં જ્ઞાનની વ્યાપ્તિ નથી, અને તે ઉત્પન્ન થતાંજ તેના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવાથી તેમાં અજ્ઞાનની વ્યાપ્તિ પણ નથી. વૃત્તિના જ્ઞાતપણાને અને અજ્ઞાત-પણાને કૃતસ્થ પ્રકાશતો નથી, પણ તે વૃત્તિને ચિદાભાસ પ્રકાશે છે. ચિદાભાસની ઉત્પત્તિનો અને ચિદાભાસના નાશનો અનુભવ થાય છે, ને સાક્ષિચૈતન્ય

ઉત્પત્તિનાશથી રહિત છે, માટે તેને કૃત્સ્થ કહેવામાં આવે છે. આગાર્ય-ભગવાને અંતઃકરણનો અને તેની વૃત્તિનો સાક્ષી ઇત્યાદિ વચનોવડે કૃત્સ્થનું જ પ્રતિપાદન કરેલું છે. શ્રુતિવડે અને યુક્તિવડે ચિદાભાસની સિદ્ધિ થાય છે. બુદ્ધિના પરિચ્છેદવડે કૃત્સ્થ જીવ થઈ શકતો નથી. નિર્મલ બુદ્ધિમાં કૃત્સ્થનું પ્રતિબિંબ પડીને તે પ્રતિબિંબને જીવપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ચિદાભાસ બુદ્ધિથી ભિન્ન છે. ઉપનિષદોમાં પરમાત્માએ સંકલ્પવડે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી અને તેમાં પ્રવેશ કર્યો એવું વર્ણન છે, તેથી વિકારરહિત ચેતનથી, ચિદાભાસ ભિન્ન છે આ વાત સિદ્ધ થાય છે.

જીવે ત્યજી દીધેલું શરીર મરે છે, જીવ મરતો નથી, એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે તેનો અર્થ ચિદાભાસરૂપ જીવ શરીરના નાશની સાથે નાશ પામતો નથી, પણ દ્વોકાંતરમાં ખીજા શરીરની સાથે સંબંધ પામે છે એવો થાય છે. મોક્ષકાલે અંતઃકરણનો નાશ થવાથી ચિદાભાસનો નાશ થાય છે. ચિદાભાસ ને નાશ પામનારો હોય તો તેને હું બ્રહ્મ છું એવું જ્ઞાન કેમ થઈ શકે એમ ને. પૂછો તો કહેવાનું કે હું અને બ્રહ્મ એનું બાધસામાનાધિકરણ્ય કહેવાને ઇચ્છિત છે, અર્થાત્ ચિદાભાસ અને જગત્ એ બેનો બાધ કરતાં અનુક્રમે ને કૃત્સ્થ અને બ્રહ્મ રહે છે એ બેનો અલેદ કહેવાને ઇચ્છિત છે. ઉપાધિરહિત આત્માનો ઉપાધિરહિત બ્રહ્મની સાથે અલેદ છે એમ વિવરણ આદિ ગ્રંથમાં કહેલું છે. બે શરીરસહિત ચિદાભાસરૂપ પ્રાંતિના અધિષ્ઠાનરૂપ ને ચેતન્ય છે તે કૃત્સ્થ છે, અને સર્વ જગત્ રૂપ પ્રાંતિનું ને અધિષ્ઠાન છે તે બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મમાં જગત્નો અને જગત્ના એકદેશરૂપ ચિદાભાસનો આરોપ કરેલો છે. જગત્ રૂપ અને તેના એકદેશરૂપ આરોધ્યનો લેક હોવાથી તત્ત્વપદના અને સ્વપદના બે ભિન્ન અર્થ થયેલા છે, પણ વસ્તુતાએ ચેતન તો એકજ છે. ચિદાભાસમાં કર્તાપણું આદિ બુદ્ધિના ધર્મો જણાય છે, અને આત્માનો જ્ઞાન-સ્વભાવ પણ જણાય છે, તેથી ચિદાભાસ કલ્પિત છે. બુદ્ધિ, ચિદાભાસ, આત્મા અને જગત્ એમનું સ્વરૂપ ન સમજાવું આ મોહ છે, અને તેને સંસાર કહેવામાં આવે છે. આ બુદ્ધિ આદિકના યથાર્થસ્વરૂપને ને જાણે છે તે તત્ત્વવેત્તા છે, અને તેજ યુક્ત છે આવો ઉપનિષદોમાં નિશ્ચય કરેલો છે. પુરાણોમાં પણ સાક્ષિરૂપ કૃત્સ્થનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું એવામાં આવે છે. માયા પોતાનામાં પડેલા ચેતનના આભાસવડે જીવને તથા ઇન્દ્રિયને નિર્માણ કરે છે એમ ઉપનિષદોમાં કહેલું છે તેથી જીવ અને ઇન્દ્રિય એ બંને માયિક છે. તે બંને માયિક છતાં પણ તે બંનેમાં ચેતનસ્વભાવ રહેલો છે. અન્નમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું મન જેમ અન્નમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરના કરતાં સ્વચ્છ છે તેમ જગત્, જીવ અને ઇન્દ્રિય માયાના કાર્યરૂપ છતાં પણ જગત્ના કરતાં

જીવ અને ઈશ્વર વધારે સ્વચ્છ છે. મનુષ્યની નિદ્રા જો સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા ચેતનરૂપ જીવઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે, તો મહામાયા જગદવસ્થામાં જીવ-ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? તે માયા ઈશ્વરમાં સર્વજ્ઞપણુંદિકની કલ્પના કરાવે છે. જે માયા ધર્મરૂપ ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે તે માયા તે ઈશ્વરના સર્વજ્ઞપણુંદિક ધર્મને અવશ્ય ઉત્પન્ન કરી શકે. વિકારરહિત આત્મા માયિક નથી, કેમકે તેના માયિકપણામાં કોઈ શાસ્ત્રવચનરૂપ પ્રમાણ મળતું નથી. સર્વ ઉપનિષદો અવિકારી આત્મા નિત્ય છે એમ પોકારીને કહે છે. અમે ઉપનિષદોમાં કહેલા વિષયને સ્પષ્ટ કરનારા છીએ, તર્કને અવલંબીને અમે બોલનારા નથી, માટે સુસુક્ષ્મ કુતર્કનો ત્યાગ કરીને શ્રુતિનો આશ્રય કરવો જોઈએ. શ્રુતિમાં માયા જીવને તથા ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહ્યું છે, અને કૃટસ્થ નિત્ય છે એમ પણ કહ્યું છે. સૃષ્ટિ રચવાના સંકલ્પથી માંડીને સૃષ્ટિના પ્રવેશપર્યંતની સૃષ્ટિ ઈશ્વરે રચી છે, અને જગદવસ્થાથી માંડીને મોક્ષ-પર્યંતની સૃષ્ટિ જીવે રચેલી છે. કૃટસ્થ સંગરહિત હોવાથી તેમાં કદીપણ કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી. આત્માની ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેનો નાશ થતો નથી, તે બંધન પામેલો નથી, તે સાધક નથી, અને તે સુસુક્ષ્મ પણ નથી. તે સર્વદા ત્રિકાલાબાધ્ય પ્રહસજ છે. મનવાણીના અવિષયભૂત આત્માનો ઉપદેશ કરવામાટે શ્રુતિ જીવ, ઈશ્વર અને જગતનો આશ્રય કરે છે. જે ઉપાયવડે મનુષ્યને પ્રહસથી અભિન્ન આત્માનું જ્ઞાન થાય તે ઉપાય તેને માટે ઉત્તમ છે એમ વેદાંતાચાર્યો કહે છે. આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોમાં ભલે ભેદ હોય, પણ આત્મસ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી. મૂઠ મનુષ્ય સર્વ વેદવચનોનું તાત્પર્ય નહિ જાણવાથી જ્ઞાંતિમાં પડે છે, અને વિવેકી મનુષ્ય સર્વ વેદવચનોનું તાત્પર્ય જાણીને આનંદરૂપ મહાસાગરમાં નિમજ્જ થાય છે. માયારૂપ મેઘ જગતરૂપ જલની વૃષ્ટિ જેમ ઠીક લાગે તેમ ભલે કયાં કરે, પણ તેમાં ચેતનરૂપ આકાશની હાનિ થતી નથી, તેમ તેને કાંઈ લાલ પણ થતો નથી એવો જ્ઞાનીનો નિશ્ચય છે. જે મનુષ્ય આ કૃટસ્થદીપનું સર્વદા ચિંતન કરે છે તે મનુષ્ય પોતે કૃટસ્થરૂપે સર્વદા સ્થિત થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીના કૃટસ્થ-દીપનામના આઠમા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર પૂરો થયો. ૮

૧ ધ્યાનદીપ ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

હોહરે

નિર્ગુણબ્રહ્મના ધ્યાનથી, નિર્ગુણબ્રહ્મ જણાય;

નિર્ગુણબ્રહ્મના દર્શને, સર્વોમોક્ષ પમાય. ૧

વિવેકાદિ સાધનસખ્યન મુમુક્ષુને વેદાંતના શ્રવણાદિકનું આદરપૂર્વક અનુધ્યાન કરવાથી જીવના ને ઈશ્વરના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, પણ જે મુમુક્ષુની બુદ્ધિ મંદ હોય છે તેને વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણમનનાદિથી બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી, તેવા અધિકારીને નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાદ્વારા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ મોક્ષલાભ થાય છે એ વાત હૃદ્યાંતસહિત શ્રંથકારશ્રી નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

સંવાદિભ્રમવદ્ બ્રહ્મતત્ત્વોપાસ્ત્યાપિ મુચ્યતે ।

ઉત્તરે તાપનીયેષ્તઃ શ્રુતોપાસ્તિરનેકધા ॥ ૧ ॥

અન્વય:—સંવાદિભ્રમવત્ બ્રહ્મતત્ત્વોપાસ્ત્યા અપિ મુચ્યતે, અતઃ ઉત્તરે તાપનીયે અનેકધા ઉપાસ્તિઃ શ્રુતા ॥

સંવાદિભ્રાંતિની પેઠે બ્રહ્મસ્વરૂપની ઉપાસનાવડે પણ મુમુક્ષુ સંસારરૂપ બંધનથી મુક્ત થાય છે. આ કારણથી ઉત્તરનૃસિંહતાપનીય ઉપનિષદમાં બ્રહ્મની અનેક પ્રકારે ઉપાસના સાંભળી (કહેલી) છે. ૧

સંવાદિભ્રમનું સ્વરૂપ શ્રંથકાર આગળ ૭૬ શ્લોકમાં કહેશે. નીચેના શ્લોકમાં તેને ઉપોદ્ધાત કહે છે:—

મણિપ્રદીપમમયોર્મણિબુદ્ધ્યાભિધાવતોઃ ।

મિથ્યાજ્ઞાનાવિશેષેષ્વપિ વિશેષોર્થક્રિયાં પ્રતિ ॥ ૨ ॥

મણિપ્રદીપમમયોઃ મણિબુદ્ધ્યાભિધાવતોઃ મિથ્યાજ્ઞાનાવિશેષે અપિ અર્થક્રિયાં પ્રતિ વિશેષઃ [અસ્તિ] ।

મણિનું અજવાળું અને દીવાનું અજવાળું એ બંનેની તરફ “ આ મણિ છે ” એવી સમજણવડે દોડનારા બંનેનું મિથ્યા જ્ઞાન સમાન છતાં પણ ફલની પ્રાપ્તિમાં ભેદ છે.

કોઈ મનુષ્યે વગડામાં છેટે રહેલા ઘરમાંથી બહાર પડતું મણિનું અજવાળું જોયું, અને બીજા મનુષ્યે વગડામાં છેટે રહેલા ઘરમાંથી બહાર પડતું દીવાનું અજવાળું જોયું. તે બંને મનુષ્યો આ મણિ છે એમ ધારીને તે મણિ લેવાને માટે વેગથી દોડ્યા. અજવાળાને મણિ માનવારૂપ બંને મનુષ્યોનું જ્ઞાન ભ્રાંતિરૂપ હતું, છતાં તેમને તે ભ્રાંતિજ્ઞાનથી ફલ ભિન્ન ભિન્ન મળે છે, અર્થાત મણિના અજવાળાને મણિ ધારીને તે તરફ જનારા મનુષ્યને મણિની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને દીવાના અજવાળાને મણિ ધારી તે તરફ જનારા મનુષ્યને મણિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૨

નીચેના ત્રણ શ્લોકોવડે ઉપરના શ્લોકમાં કહેલી વાતને સ્પષ્ટ કરે છે:—

દીપોઽપવરકસ્યાંતર્વર્તતે તત્પ્રભા વહિઃ ।

દૃશ્યતે દ્વાર્યથાઽન્યત્ર તદ્દદૃષ્ટા મણેઃ પ્રભા ॥ ૩ ॥

દીપઃ અપવરકસ્ય અંતર વર્તતે [ચ] તત્પ્રભા વહિઃ દ્વારિ દૃશ્યતે, અથ અન્યત્ર તદ્દત્ મણેઃ પ્રભા દૃષ્ટા ॥

વગડામાં રહેલા કોઈ ઘરમાં દીવો રહેલો છે, અને તે દીવાનું અજવાળું ઘરના કમાડના ઢાણામાંથી બહાર મણિના જેવું ગોળા જેવામાં આવે છે, તથા બીજે કોણે તેવી રીતે મણિનું અજવાળું જેવામાં આવ્યું. ૩

દૂરે પ્રમાદ્વયં દૃષ્ટ્વા મણિબુદ્ધ્યાઽભિધાવતોઃ ।

પ્રમાયાં મણિબુદ્ધિસ્તુ મિથ્યાજ્ઞાનં દ્વયોરપિ ॥ ૪ ॥

ન લભ્યતે મણિર્દીપપ્રભાં પ્રત્યભિધાવતા ।

પ્રમાયાં ધાવતાઽવશ્યં લભ્યેતૈવ મણિર્મણેઃ ॥ ૫ ॥

દૂરે પ્રમાદ્વય દૃષ્ટ્વા મણિબુદ્ધ્યા અભિધાવતોઃ દ્વયોઃ અપિ પ્રમાયાં મણિબુદ્ધિઃ તુ મિથ્યાજ્ઞાનં [એવ] ॥ દીપપ્રભાં પ્રતિ અભિધાવતા [પુરુષેણ] મણિઃ ન લભ્યતે, મણેઃ પ્રમાયાં [અભિ] ધાવતા [તુ] મણિઃ અવશ્યં લભ્યેત એવ ॥

દૂર રહેલા તે બંને અજવાળાને જોઈને “ તે મણિ છે ” એવી બુદ્ધિવડે તે ભણી દોડનારા બંને મનુષ્યોનું પણ અજવાળામાં મણિની બુદ્ધિરૂપ જ્ઞાન તો મિથ્યાજ્ઞાનજ છે. દીવાના અજવાળાભણી દોડનારા મનુષ્યને મણિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ મણિના અજવાળાભણી દોડનારા મનુષ્યને અવશ્ય મણિની પ્રાપ્તિ થાય છેજ. ૪-૫

હવે સવાદિશ્વરનું અને વિસવાદિશ્વરનું સ્વરૂપ કહે છે:—

દીપપ્રભામણિભ્રાંતિવિસંવાદિભ્રમઃ સ્મૃતઃ ।

મણિપ્રભામણિભ્રાંતિઃ સંવાદિભ્રમ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

દીપપ્રભામણિભ્રાંતિઃ વિસંવાદિભ્રમઃ સ્મૃતઃ, [તથા] મણિપ્રભામણિભ્રાંતિઃ સંવાદિભ્રમઃ ઉચ્યતે ॥

દીવાના અજવાળામાં જે મણિની ભ્રાંતિ તે વિસંવાદિભ્રમ કહેવાય છે, અને મણિના અજવાળામાં જે મણિની ભ્રાંતિ તે સંવાદિભ્રમ કહેવાય છે. ૬

પ્રત્યક્ષ વિષયમાં સંવાદિભ્રમ જણાવીને હવે અનુમાનના વિષયમાં સંવાદિભ્રમ જણાવે છે:—

વાપ્ત્વં ધૂમતયા બુદ્ધ્યા તત્રાંગારાનુમાનતઃ ।

બહિર્યદૃચ્છયા લબ્ધઃ સ સંવાદિભ્રમો મતઃ ॥ ૭ ॥

વાપ્ત્વં ધૂમતયા બુદ્ધ્યા તત્ર અંગારાનુમાનતઃ [પ્રવૃત્તેન] યદૃચ્છયા બહિઃ લબ્ધઃ સઃ સંવાદિભ્રમઃ મતઃ ॥

કોઈ દેકાણે શીઆળામાં કોઈ જલના અરણુમાંથી નીકળતી વરાળને ધૂમાડારૂપે જાણીને તે સ્થલે અગ્નિના અંગારાના અનુમાનથી અગ્નિ મેળવવાને પ્રયત્ન થયેલા મનુષ્યને જે પ્રારબ્ધવડે (અન્યાયાસે) ત્યાં અગ્નિ પ્રાપ્ત થયેા તેા તે સંવાદિભ્રમ માનેલો છે. ૭

હવે શાસ્ત્રસંબંધી સંવાદિભ્રાંતિ દેખાડે છે:—

ગોદાવર્યુદકં ગંગોદકં મત્વા વિશુદ્ધયે ।

સંપ્રોક્ષ્ય શુદ્ધિમાપ્નોતિ સ સંવાદિભ્રમો મતઃ ॥ ૮ ॥

ગોદાવર્યુદકં ગંગોદકં મત્વા વિશુદ્ધયે સંપ્રોક્ષ્ય શુદ્ધિં આપ્નોતિ સઃ સંવાદિભ્રમઃ મતઃ ॥

કોઈ શ્રદ્ધાલુ મનુષ્ય ગોદાવરીનદીના જલને ગંગાનદીનું જલ માનીને પવિત્રતામાટે પોતાના શરીરઉપર પ્રોક્ષણ કરીને પવિત્રપણાને પામે છે તે સંવાદિભ્રમ માનેલ છે.

ગોદાવરીના જલથી પણ પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ગોદાવરીના જલમાં ગંગાના જલની કલ્પના તે ભ્રાંતિજ છે, યથાર્થજ્ઞાન નથી. ૮

શાસ્ત્રજન્ય સંવાદિભ્રમનું બીજું ઉદાહરણ આપે છે:—

જ્વરેણાસઃ સંનિપાતં ભ્રાંત્યા નારાયણં સ્મરન્ ।

મૃતઃ સ્વર્ગમવાપ્નોતિ સ સંવાદિભ્રમો મતઃ ॥ ૯ ॥

સાક્ષિરૂપ આત્માને નહિ જાણીને વેદાંતશાસ્ત્રથી “બ્રહ્મ છે” એવી રીતે વિષ્ણુ આદિની મૂર્તિની પેઠે તેનું (બ્રહ્મનું) જે સામાન્યજ્ઞાન થાય છે તે અહીં (ઉપાસનામાં) પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાને ઇચ્છિત છે. ૧૫

શાસ્ત્રથી વિષ્ણુ આદિની મૂર્તિનું આર હાથવાળાપણું આદિ જણાય છે તો પછી તે જ્ઞાનને પરોક્ષજ્ઞાન કેમ કહેવાય એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ચતુર્મુજાદ્યવગતાવપિ મૂર્તિમનુલ્લિખન્ ।

અક્ષૈઃ પરોક્ષજ્ઞાન્યેવ ન તદા વિષ્ણુમીક્ષતે ॥ ૧૬ ॥

[શાસ્ત્રાત્] ચતુર્મુજાદ્યવગતૌ અપિ મૂર્તિં અનુલ્લિખન્ [પુરુષઃ] પરોક્ષજ્ઞાની એવ, [અતઃ] તદા અક્ષૈઃ વિષ્ણું ન ઈક્ષતે ॥

શાસ્ત્રથી વિષ્ણુનું ચતુર્ભુજાદિરૂપે જ્ઞાન થયા છતાં પણ તે સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ નહિ જાણનારો પુરુષ પરોક્ષજ્ઞાનીજ છે. આ કારણથી ધ્યાનના સ્થમયમાં તે પોતાની આંખોવડે વિષ્ણુને પ્રત્યક્ષ જોતો નથી. ૧૬

તેવા પરોક્ષજ્ઞાનને બ્રાંતિજ્ઞાન કહેવું જોઈએ, કેમકે પરોક્ષજ્ઞાનનો વિષય પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

પરોક્ષત્વાપરાધેન ભવેન્નાતત્ત્વવેદનમ્ ।

પ્રમાણેનૈવ શાસ્ત્રેણ સત્યમૂર્તેર્વિભાસનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પરોક્ષત્વાપરાધેન અતત્ત્વવેદનં ન ભવેત્, [ઈહ તુ] પ્રમાણેન શાસ્ત્રેણ એવ સત્યમૂર્તેઃ વિભાસનાત્ ॥

પરોક્ષપણારૂપ અપરાધવડે તે પરોક્ષજ્ઞાન બ્રાંતિજ્ઞાન થતું નથી. અહીં આપેલા ઉદાહરણમાં તો પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રવડેજ વિષ્ણુ આદિની સત્યમૂર્તિનું જ્ઞાન થાય છે, એટલે તે પરોક્ષજ્ઞાન બ્રાંતિરૂપ નથી. ૧૭

સચ્ચિદાનંદરૂપને વિષય કરનારું બ્રહ્મસ્વરૂપનું શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાન છે તેને પરોક્ષપણું કેમ સંભવે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

સચ્ચિદાનંદરૂપસ્ય શાસ્ત્રાદ્જ્ઞાનેऽપ્યનુલ્લિખન્ ।

પ્રત્યંચં સાક્ષિણં તત્તુ બ્રહ્મ સાક્ષાન્ન વીક્ષતે ॥ ૧૮ ॥

સચ્ચિદાનંદરૂપસ્ય શાસ્ત્રાત્ જ્ઞાને અપિ પ્રત્યંચં સાક્ષિણં અનુલ્લિખન્ તુ તત્તુ બ્રહ્મ સાક્ષાત્ ન વીક્ષતે ॥

સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મનું શાસ્ત્રથી જ્ઞાન થયા છતાં પણ અંતરાત્મરૂપ સાક્ષીને વિષય નહિ કરનારો પુરુષ તો તે બ્રહ્મને સાક્ષાત્ અનુભવતો નથી, તેથી શાસ્ત્રથી

થયેલા સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મના જ્ઞાનનું પરોક્ષપણું સંભવે છે. ૧૮

એવી રીતે થયેલા બ્રહ્મના પરોક્ષજ્ઞાનનું તત્ત્વજ્ઞાનપણું કેમ સંભવે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

શાસ્ત્રોક્તેનૈવ માર્ગેણ સચ્ચિદાનંદનિશ્ચયાત્ ।

પરોક્ષમપિ તજ્ઞાનં તત્ત્વજ્ઞાનં ન તુ ભ્રમઃ ॥ ૧૯ ॥

તત્ જ્ઞાનં પરોક્ષં અપિ શાસ્ત્રોક્તેન એવ માર્ગેણ સચ્ચિદાનંદનિશ્ચયાત્ તત્ત્વજ્ઞાનં [એવ,] તુ ભ્રમઃ ન ॥

વેદાંતશાસ્ત્રથી થયેલું બ્રહ્મનું તે જ્ઞાન પરોક્ષ છતાં પણ શાસ્ત્રે કહેલા પ્રકારવડેજ બ્રહ્મના સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપના નિશ્ચયથી તે પરોક્ષજ્ઞાન વાસ્તવિક જ્ઞાનજ છે, પણ ભ્રાંતિજ્ઞાન નથી. ૧૯

વેદાંતશાસ્ત્રથી ઉપજેલું બ્રહ્મજ્ઞાન અંતરાત્માને વિષય કરનારું હોવાથી તે જ્ઞાન અપરોક્ષજ છે, પરોક્ષ નથી, એવી શંકા ઉપજાવીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

બ્રહ્મ યદ્યપિ શાસ્ત્રેષુ પ્રત્યક્ત્વેનૈવ વર્ણિતમ્ ।

મહાવાક્યૈસ્તથાપ્યેતદુર્વોધમવિચારિણઃ ॥ ૨૦ ॥

યદ્યપિ શાસ્ત્રેષુ બ્રહ્મ મહાવાક્યૈઃ પ્રત્યક્ત્વેન એવ વર્ણિતમ્, તથાપિ એતત્ અવિચારિણઃ દુર્વોધમ્ ॥

તેકે વેદાંતશાસ્ત્રોમાં (ઉપનિષદોમાં) બ્રહ્મનું “ તત્ત્વમસિ ” આદિ મહાવાક્યોવડે પ્રત્યક્ષપણાવડેજ વર્ણન કરેલું છે, તોપણ આ બ્રહ્મનું પ્રત્યક્-સ્વરૂપ અન્વયવ્યતિરેકવડે નહિ વિચારનારા પુરુષોને સમજી શકાય એવું નથી, તેથી માત્ર વેદાંતશાસ્ત્રનાં વચનોવડે આમાન્ય અનુભવોને બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થઈ શકતું નથી, માત્ર પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. ૨૦

“ તે તું છે ” ઇત્યાદિ વેદાંતશાસ્ત્રનાં વાક્યોરૂપ પ્રમાણુ વિદ્યમાન છે, અને બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્મરૂપ વસ્તુ પણ વિદ્યમાન છે, તો પછી વિચાર-વિના બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન કેમ ન થઈ શકે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

દેહાદ્યાત્મત્વવિભ્રાંતૌ જાગ્રત્યાં ન હઠાત્પુમાન્ ।

બ્રહ્માત્મત્વેન વિજ્ઞાતું ક્ષમતે મંદધીત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

દેહાદ્યાત્મત્વવિભ્રાંતૌ જાગ્રત્યાં મંદધીત્વતઃ પુમાન્ હઠાત્ બ્રહ્મ આત્મત્વેન વિજ્ઞાતું ન ક્ષમતે ॥

જ્વરેણ સંનિપાત આપ્તઃ પ્રાંત્યા નારાયણં સ્મરન્ મૃતઃ સ્વર્ગે અવાપ્નોતિ સઃ
સંવાદિન્નમઃ મતઃ ॥

જ્વરવડે સંનિપાતને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ પ્રાંતિવડે નારાયણનો મહિમા
સમજ્યાવિના નારાયણનું સ્મરણ કરતો હતો એ મરણ પામ્યો. તો તે સ્વર્ગને
પ્રાપ્ત થાય છે તે સંવાદિન્નમ માનેલો છે. ૯

એવી રીતે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી, અનુમાનપ્રમાણથી અને શબ્દપ્રમાણથી
સંવાદિન્નમને ઉદાહરણવડે સિદ્ધ કરીને હવે ઉદાહરણવડે સિદ્ધ થયેલા
અર્થને કહે છે:—

પ્રત્યક્ષસ્યાનુમાનસ્ય તથા શાસ્ત્રસ્ય ગોચરે ।

ઉક્તન્યાયેન સંવાદિન્નમાઃ સંતિ હિ કોટિશઃ ॥ ૧૦ ॥

ઉક્તન્યાયેન પ્રત્યક્ષસ્ય, અનુમાનસ્ય તથા શાસ્ત્રસ્ય ગોચરે સંવાદિન્નમાઃ
કોટિશઃ સંતિ હિ ॥

ઉપર જણાવેલા ન્યાયવડે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાસ્ત્રના વિષયમાં
સંવાદિન્નમો કહેડો છે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦

એ સંવાદિન્નમ માનવામા ન આવે નો કહેલી વાતો સહવી શકતી નથી
એમ જણાવીને કહેલા અર્થને ૬૬ કહે છે:—

અન્યથા મૃત્તિકાદારુશિલાઃ સ્યુર્દેવતાઃ કથમ્ ।

અગ્નિત્વાદિધિયોપાસ્યાઃ કથં વા યોપિદાદયઃ ॥ ૧૧ ॥

અન્યથા મૃત્તિકા-દારુ-શિલાઃ દેવતાઃ કથં સ્યુઃ ? વા યોપિદાદયઃ અગ્નિ-
ત્વાદિધિયા કથં ઉપાસ્યાઃ [સ્યુઃ] ? ॥

એ સંવાદિન્નમ માનવામા ન આવે તો માટી, લાકડું અને પાષાણ અર્થાત્
તેની ખનાવેલી દેવપ્રતિમાઓ દેવ દેવી રીતે સહવી શકે? અથવા પચાગ્નિ-
વિદ્યામાં જણાવેલ સૂર્ય, પુરુષ, પૃથ્વી, મેઘ અને સ્વર્ગ એ અગ્નિપણુ આદિની
બુદ્ધિવડે દેવી રીતે ઉપાસના કરવાચોગ્ય થાય ? અને મન તથા આદિત્ય
પણુ બ્રહ્મપણુની બુદ્ધિવડે દેવી રીતે ઉપાસના કરવાચોગ્ય થાય ? ૧૧

હવે સંવાદિન્નમનો અર્થ દુકામા કહે છે:—

અયથાવસ્તુવિજ્ઞાનાત્કલં 'લભ્યત ઈપ્સિતમ્ ।

કાકતાલીયતઃ સોઽયં સંવાદિન્નમ ઉચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

૧ અહીં કોઇ દીકાર લભ્યત એવો પાઠ સ્વીકારે છે

[યસ્માત્] અયથાવસ્તુવિજ્ઞાનાત્ કાકતાલીયતઃ ઈપ્સિતં ફલં લભ્યતે, સઃ અયં સંવાદિભ્રમઃ ઉચ્યતે ॥

જે વસ્તુ જેવી નથી તે વસ્તુના તેવા જ્ઞાનથી અર્થાત્ કોઈ વસ્તુના વિપરીત જ્ઞાનથી કાકતાલીયન્યાયથી (કાગડાનું બેસવું ને તાડવું વા તાડના ફલનું પડવું થાય એ દાંતાંથી) ઇન્દ્રેલું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે આ સંવાદિભ્રાંતિ કહેવાય છે. ૧૨

સંવાદિભ્રાંતિરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસનાથી ચચાર્થજ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત થનારા મોક્ષરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે સભવી થકે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

સ્વયં ભ્રમોઽપિ સંવાદી યથા સમ્યક્ફલપ્રદઃ ।

બ્રહ્મતત્ત્વોપાસનાપિ તથા મુક્તિફલપ્રદા ॥ ૧૩ ॥

સંવાદી સ્વયં ભ્રમઃ અપિ યથા સમ્યક્ફલપ્રદઃ તથા બ્રહ્મતત્ત્વોપાસના અપિ મુક્તિફલપ્રદા [ભવતિ] ॥

સંવાદિભ્રમ પોતે ભ્રમરૂપ છતાં પણ જેવી રીતે ચચાર્થ ફલ આપનારો થાય તેવી રીતે બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસના પણ મોક્ષરૂપ ફલ આપનારી થાય છે. ૧૩

વેદાંતશાસ્ત્રોથી બ્રહ્મતત્ત્વને પરોક્ષ જાણીને પછી “તે બ્રહ્મ હું છું” એવી રીતે ઉપાસક બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે એમ જણાવે છે:—

વેદાંતેભ્યો બ્રહ્મતત્ત્વમર્થંકરસાત્મકમ્ ।

પરોક્ષમવગમ્યૈતદહમસ્મીત્યુપાસતે ॥ ૧૪ ॥

વેદાંતેભ્યઃ અર્થંકરસાત્મક બ્રહ્મતત્ત્વં પરોક્ષં અવગમ્ય એતત્ અહં અસ્મિ ઇતિ ઉપાસતે ॥

વેદાંતશાસ્ત્રોથી અર્થંક એકરસ સ્વભાવવાળા બ્રહ્મસ્વરૂપને પરોક્ષ જાણીને બ્રહ્મોપાસક “આ બ્રહ્મસ્વરૂપ હું છું” એવી ઉપાસના કરે છે. ૧૪

ઉપાસના કરવાયોગ્ય બ્રહ્મતત્ત્વના પરોક્ષજ્ઞાનના સ્વરૂપને કહે છે:—

પ્રત્યગ્ન્યક્તિમનુહિલ્ય શાસ્ત્રાદિવિષ્ણવાદિમૂર્તિવત્ ।

અસ્તિ બ્રહ્મેતિ સામાન્યજ્ઞાનમત્ર પરોક્ષધીઃ ॥ ૧૫ ॥

પ્રત્યગ્ન્યક્તિ અનુહિલ્ય શાસ્ત્રાત્ “બ્રહ્મ અસ્તિ” ઇતિ વિષ્ણવાદિમૂર્તિવત્ સામાન્યજ્ઞાનં અત્ર પરોક્ષધીઃ [વિવક્ષિતા] ॥

શરીર આદિ જડપદ્ધતિમાં આત્મપણાની દૃઢ પ્રાંતિ વિદ્યમાન હોવાથી મહાબુદ્ધિપણાથી પુરુષ બલાત્કારથી પ્રદાને આત્મપણાવડે અનુભવવાને સમર્થ થતો નથી, અર્થાત્ દેહાદિમાં રહેલી આત્માની પ્રાંતિ પ્રદાથી અભિન્ન આત્માનો વિચાર કરવાથીજ દૂર થાય છે, અન્યથા તે દૂર થતી નથી. ૨૧

પ્રતીત થતા દૈવની પ્રાંતિ શાસ્ત્રવડે બાણેલા પરોક્ષ અદ્વૈતજ્ઞાનની વિરોધી ન હોવાથી શ્રદ્ધાહુ પુરુષને શાસ્ત્રદ્વારા પ્રદાનું પરોક્ષજ્ઞાન થઈ શકે છે એમ જણાવે છે:—

બ્રહ્મમાત્રં સુવિજ્ઞેયં શ્રદ્ધાલોઃ શાસ્ત્રદર્શિનઃ ।

અપરોક્ષદ્વૈતબુદ્ધિઃ પરોક્ષાદ્વૈતબુદ્ધયનુત્ ॥ ૨૨ ॥

[યતઃ] અપરોક્ષદ્વૈતબુદ્ધિઃ પરોક્ષાદ્વૈતબુદ્ધયનુત્ [અતઃ] શ્રદ્ધાલોઃ શાસ્ત્ર-
દર્શિનઃ બ્રહ્મમાત્રં સુવિજ્ઞેયમ્ ॥

જે કારણથી અપરોક્ષદ્વૈતબુદ્ધિ પરોક્ષઅદ્વૈતબુદ્ધિનો નાશ કરી શકતી નથી તે કારણથી શાસ્ત્રાદિમાં શ્રદ્ધા રાખનારા અને શાસ્ત્રના અર્થને તાત્પર્યથી બાણનારા મનુષ્યોને કેવલપ્રદા સુખપૂર્વક બાણી શકાય એવું છે. ૨૨

અપરોક્ષપ્રાંતિ પરોક્ષતત્ત્વજ્ઞાનની વિરોધી નથી એમ દર્શાવે આપીને જણાવે છે:—

અપરોક્ષશિલાબુદ્ધિર્ન પરોક્ષેશતાં નુદેત્ ।

પ્રતિમાદિપુ વિષ્ણુત્વે કો વા વિપ્રતિપદ્યતે ॥ ૨૩ ॥

અપરોક્ષશિલાબુદ્ધિઃ પરોક્ષેશતાં ન નુદેત્, પ્રતિમાદિપુ વિષ્ણુત્વે કઃ વા વિપ્રતિપદ્યતે ? ॥

પાપાણની બનાવેલી દેવની પ્રતિમામાં જે પ્રત્યક્ષ પાપાણનું જ્ઞાન છે તે પરોક્ષ ઇશ્વરપણાને દૂર કરતું નથી. વિષ્ણુની પ્રતિમાદિવિષે વિષ્ણુપણામાં કોણ વિવાદ કરે છે? કોઈ આસ્તિક તેમાં વિવાદ કરતો નથી. ૨૩

નાસ્તિક મનુષ્યોને વિષ્ણુની પદ્ધતિની પ્રતિમામાં વિષ્ણુની બુદ્ધિ થતી નથી એમ જો કોઈ કહે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અશ્રદ્ધાલોરવિશ્વાસો નોદાહરણમર્હતિ ।

શ્રદ્ધાલોરેવ સર્વત્ર વૈદિકેષ્વધિકારતઃ ॥ ૨૪ ॥

સર્વત્ર વૈદિકેષુ શ્રદ્ધાલોઃ એવ અધિકારતઃ અશ્રદ્ધાલોઃ અવિશ્વાસઃ ઉદાહરણં નર્હતિ ॥

સર્વ સ્થલે વૈદિકક્રમાંદિમાં શ્રદ્ધાવાળા પુરુષનોજ અધિકાર હોવાથી
અશ્રદ્ધાલુ પુરુષનો અવિશ્વાસ ઉદાહરણરૂપ થઈ શકતો નથી. ૨૪
ઉપર જણાવેલા પ્રસંગથી જે સિદ્ધ થાય છે તે જણાવે છે:—

સક્રદાત્તોપદેશેન પરોક્ષજ્ઞાનમુદ્ભવેત્ ।

વિષ્ણુમૃત્યુપદેશો હિ ન મીમાંસામપેક્ષતે ॥ ૨૫ ॥

સક્રદાત્તોપદેશેન પરોક્ષજ્ઞાનં ઉદ્ભવેત્, હિ વિષ્ણુમૃત્યુપદેશઃ મીમાંસાં ન
અપેક્ષતે ॥

વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય પ્રામાણિક પુરુષના એક વાર કરેલા ઉપદેશવડે
શ્રદ્ધાલુ મનુષ્યને પરાક્ષજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે શાલગ્રામમાં કે વિઘ્નુની
પ્રતિમામાં વિઘ્નુની ભૂતિનો ઉપદેશ આસ્તિકને માટે વિચારની અપેક્ષા
કરતો નથી. ૨૫

આત્મપુરુષે કરેલા ઉપદેશમાં બે વિચાર કરવાની અગત્ય ન હોય તો
પછી પૂર્વમીમાંસા આદિ ગ્રંથોમાં કર્મના સળધમાં તથા ઉપાસનાના સંબંધમાં
શામાટે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે એમ બે શંકા થાય તો તેનું સમાધાન
કરે છે:—

કર્મોપાસ્તી વિચાર્યેતે અનુષ્ટેયાવિનિર્ણયાત્ ।

વહુશાસ્ત્રાવિપ્રકીર્ણં નિર્ણેતું કઃ પ્રભુર્નરઃ ॥ ૨૬ ॥

અનુષ્ટેયાવિનિર્ણયાત્ કર્મોપાસ્તી વિચાર્યેતે, વહુશાસ્ત્રાવિપ્રકીર્ણં નિર્ણેતું કઃ
નરઃ પ્રભુઃ [અસ્તિ ?] ॥

અનુષ્ઠાન કરવાયોગ્ય જે કર્મ અને ઉપાસના તેનો નિર્ણય ન થઈ
શકવાથી કર્મના ને ઉપાસનાના સંબંધમાં પૂર્વમીમાંસા આદિ ગ્રંથોમાં વિચાર
કરવામાં આવ્યો છે, કેમકે વેદની અનેક શાખાઓમાં કહેલાં કર્મ ને ઉપાસના
બહુ ફેલાઈ ગયેલાં હોવાથી તેને એકત્ર કરીને તેનો નિર્ણય કરવામાટે કથો
પુરુષ સમર્થ છે ? કોઈ નથી, તેથી તેનો પૂર્વમીમાંસા આદિ ગ્રંથોમાં વિચાર
કરેલો છે. ૨૬

જ્યારે કર્મના ને ઉપાસનાના સ્વરૂપનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી ત્યારે
કર્મ ને ઉપાસના શી રીતે થઈ શકશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન
કરે છે:—

નિર્ણીતોઽર્થઃ કલ્પસૂત્રૈર્થયિતસ્તાવતાઽઽસ્તિકઃ ।

વિચારમંતરેણાપિ શક્તોઽનુષ્ઠાતુમંજસા ॥ ૨૭ ॥

નિર્ણીતઃ અર્થઃ કલ્પસૂત્રૈઃ ગ્રયિતઃ [અસ્તિ,] તાવતા આસ્તિકઃ વિચારં
અંતરેણ અપિ અંજસા અનુષ્ઠાતું શક્તઃ [અસ્તિ] ॥

શ્રીકૃષ્ણમિત્રિ આદિ આચાર્યોએ પૂર્વમીમાંસાદ્વારા નિર્ણય કરેલો છે એ
અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર છે તે અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર આશ્વલાયનાદિએ રચેલાં કલ્પ-
સૂત્રોવરે ગુથેલો છે, એટલે તેનો એક ઠેકાણો સંગ્રહ કરેલો છે. તે કલ્પસૂત્રોને
અનુસરીને આસ્તિક પુરુષ વિચાર કર્યા વિના પણ કર્મનું ને ઉપાસનાનું
યથાર્થરીતે અનુષ્ઠાન કરવાને સમર્થ થઈ શકે છે. ૨૭

કલ્પસૂત્રાદિમાં માત્ર વૈદિકકર્મનોજ વિચાર કરેલો છે, ઉપાસનાનો વિચાર
કરેલો નથી, તેથી ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન સંભવી શકતું નથી એમ શંકા થાય
તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

ઉપાસ્તીનામનુષ્ઠાનમાર્પગ્રંથેષુ વર્ણિતમ્ ।

વિચારાક્ષમમર્ત્યાશ્ચ તચ્છ્રુત્વોપાસતે ગુરોઃ ॥ ૨૮ ॥

ઉપાસ્તીનાં અનુષ્ઠાનં આર્પગ્રંથેષુ વર્ણિતં [અસ્તિ,] ચ વિચારાક્ષમમર્ત્યાઃ
ગુરોઃ તત્ શ્રુત્વા ઉપાસતે ॥

ઉપાસનાઓના અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર શ્રીવસિષ્ઠ આદિ ઋષિઓએ રચેલા
ગ્રંથોમાં વર્ણવેલો છે, અને વિચાર કરવામાં અશક્ત પુરુષો યોગ્ય ગુરુના
મુખથી તે ઉપાસનાનું સ્વરૂપ સાંભળીને ઉપાસના કરે છે. એવી રીતે ઉપા-
સનાનું અનુષ્ઠાન સંભવી શકે છે. ૨૮

એ એમ છે તો કેટલાક મનુષ્યો વેદનાં વચનોનો વિચાર શામાટે કરે
છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વેદવાક્યાનિ નિર્ણેતુમિચ્છન્મીમાંસતાં જનઃ ।

આત્તોપદેશમાત્રેણ હ્યનુષ્ઠાનં હિ સંભવેત્ ॥ ૨૯ ॥

વેદવાક્યાનિ નિર્ણેતું ઇચ્છન્ જનઃ મીમાંસતાં હિ આત્તોપદેશમાત્રેણ અનુ-
ષ્ઠાનં હિ સંભવેત્ ॥

વેદનાં વચનોનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્ય ભલે વેદના
વચનોનો વિચાર કરે, પરંતુ ગ્રામાણિક વક્તાના ઉપદેશમાત્રવડે કર્મનું ને
ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન તો સંભવી શકે છે. ૨૯

બ્રહ્મની ઉપાસનાપ્રમાણે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર માત્ર આત્મપુરુષના ઉપદેશથી
સિદ્ધ થઈ શકતો નથી એમ જણાવે છે:—

બ્રહ્મસાક્ષાત્કૃતિસ્ત્વેવં વિચારેણ વિના નૃણામ્ ।

આપ્તોપદેશમાત્રેણ ન સંભવતિ કુત્રચિત્ ॥ ૩૦ ॥

તુ एवं નૃણાં બ્રહ્મસાક્ષાત્કૃતિઃ વિચારેણ વિના આપ્તોપદેશમાત્રેણ કુત્રચિત્
ન સંભવતિ ॥

પણ ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનની પેઠે મનુષ્યોને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર બ્રહ્મ-
સ્વરૂપના વિચારવિના બ્રહ્મવેત્તાના ઉપદેશમાત્રવડે કદીપણ સંભવતો નથી. ૩૦

આભાણિક વિદ્વાન્ના ઉપદેશવડે બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે, પણ બ્રહ્મનું
અપરોક્ષજ્ઞાન બ્રહ્મના વિચારવિના થતું નથી તેનું કારણ જણાવે છે:—

પરોક્ષજ્ઞાનમશ્રદ્ધા પ્રતિવધ્નાતિ નેતરત્ ।

અવિચારોઽપરોક્ષસ્ય જ્ઞાનસ્ય પ્રતિવંધકઃ ॥ ૩૧ ॥

અશ્રદ્ધા પરોક્ષજ્ઞાનં પ્રતિવધ્નાતિ. इतरत् न, अपरોक्षस्य ज्ञानस्य प्रतिवंधकः
अविचारः [अस्ति] ॥

અશ્રદ્ધા બ્રહ્મના પરોક્ષજ્ઞાનનો પ્રતિબંધ કરે છે, અવિચાર તેનો પ્રતિબંધ
કરતો નથી. બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનનો પ્રતિબંધક બ્રહ્મનો અવિચાર છે, તે પ્રતિ-
બંધ બ્રહ્મના વિચારવડે દૂર થાય છે. ૩૧

બ્રહ્મનો વિચાર કયાં છતાં પણ જો જિજ્ઞાસુને બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન ન
થાય તો જિજ્ઞાસુએ શું કરવું એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વિचार्याप्याપરોक्ष्येण ब्रह्मात्मानं न वेत्ति चेत् ।

आपरोक्ष्यावसानत्वाद्भूयो भूयो विचारयेत् ॥ ૩૨ ॥

विचार्य अपि आपरोक्ष्येण ब्रह्मात्मानं न वेत्ति चेत्, आपरोक्ष्यावसान-
त्वाद् भूयः भूयः विचारयेत् ॥

બ્રહ્મસ્વરૂપનો વિચાર કયાં છતાં પણ જિજ્ઞાસુ પુરુષ અપરોક્ષપણાવડે
બ્રહ્મથી અજિનન આત્માને જો ન જાણે, તો બ્રહ્મવિચારની બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં
પરિસમાપ્તિ હોવાથી તે વારે વારે બ્રહ્મસ્વરૂપનો આદરપૂર્વક વિચાર કરે. ૩૨ -

વારે વારે બ્રહ્મવિચાર કયાં છતાં પણ જો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર ન થાય તો
બ્રહ્મવિચાર વ્યર્થ થશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

विचारयन्नामरणं नैवात्मानं लभेत चेत् ।

जन्मांतरे लभेतैव प्रतिवंधक्षये सति ॥ ૩૩ ॥

જન્માન્તરે લભેતૈવ પ્રતિવંધક્ષયે સતિ ॥ ૩૩ ॥

આમરણં વિચારયન્ એવ આત્માનં ન લભેત ચેત્, પ્રતિવંધસયે સતિ જન્માંતરે
લભેત એવ ॥

પોતાના મરણપર્યંત પ્રહ્લનો વિચાર કરતાં છતાં પણ જો તે જિજ્ઞાસુ
પોતાના આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત નહિ થાય તો આત્મજ્ઞાનના પ્રતિબંધનો હ્રય
થયે સતે બીજા કે ત્રીજા જન્મમાં તે આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેજ એમાં
શંકા નથી. ૩૩

પ્રહ્લવિચાર કરનાર મનુષ્યને વર્તમાનજન્મમાં કે પછીના જન્મમાં પ્રહ્લ-
સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ ભગવાન સૂત્રકાર અને શ્રુતિઓ જણાવે છે એમ કહે છે:-

इह वाऽमुत्र वा विद्येत्येवं सूत्रकृतोदितम् ।

शृण्वंतोऽप्यत्र बहवो यन्न विद्युरिति श्रुतिः ॥ ૩૪ ॥

“इह वा अमुत्र वा विद्या” इति एवं सूत्रकृता उदितम् [अस्ति, च]
“अत्र बहवः शृण्वंतः अपि यत् न विद्युः” इति श्रुतिः [अस्ति] ॥

પ્રહ્લવિચાર કરનાર મુમુક્ષુને આ જન્મમાં અથવા બીજા જન્મમાં પ્રહ્લ-
વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ભગવાન સૂત્રકારે કહ્યું છે, અને વર્તમાનજન્મમાં
ધણા મનુષ્યો વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરતાં છતાં પણ જે પ્રહ્લને જાણતા નથી
એવી શ્રુતિ છે.

જેમના અંતઃકરણમાં પ્રહ્લજ્ઞાનનો પ્રતિબંધ કરનાર સંસ્કાર ન હોય તેઓ-
ને તે જન્મમાં પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને જેમના અંતઃકરણમાં
પ્રહ્લજ્ઞાનનો પ્રતિબંધ કરનાર સંસ્કારો હોય તેમને તે સંસ્કારોની નિવૃત્તિ થયે
બીજા કે ત્રીજા જન્મમાં પ્રહ્લનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પ્રતિબંધક સંસ્કારોને
હીપે વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કર્યા છતાં પણ મનુષ્યોને પ્રહ્લસાક્ષાત્કારનો લાભ
થતો નથી. ન્યાયે પ્રતિબંધક સંસ્કાર દૂર થાય છે ત્યારે તેમને પ્રહ્લસાક્ષાત્કારનો
લાભ થાય છે એવો શ્રુતિનો ને ભગવાન સૂત્રકારનો અભિપ્રાય છે. ૩૪

વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરનારા જે જિજ્ઞાસુને તે જન્મમાં પ્રહ્લનું જ્ઞાન
થતું નથી તેને પ્રતિબંધક સંસ્કાર દૂર થવાથી બીજા જન્મમાં પ્રહ્લનું અપરોક્ષ-
જ્ઞાન થાય છે એમ ઐતરેય-ઉપનિષદ્માં શ્રીવામદેવનો પ્રસંગ કહીને
જણાવ્યું છે એમ કહે છે:-

गर्भे एव शयानः सन्वामदेवोऽवबुद्धवान् ।

पूर्वाभ्यस्तविचारेण यद्वदध्ययनादिषु ॥ ૩૫ ॥

યદત્ અધ્યયનાદિષુ [વદત્] વામદેવઃ ગર્ભે એવ શયાનઃ સન્ પૂર્વાભ્યસ્ત-
વિચારેણ અવબુદ્ધવાન્ ॥

જેમ શાસ્ત્રના અધ્યયનાદિમાં પૂર્વદિવસે અભ્યાસ કર્યો હોય તે પછી બીજે દિવસે અનાયાસે સ્પુરે છે તેમ વામદેવ ગર્ભમાં સૂતા છતાં ગયા જન્મમાં કરેલા અભ્યાસવડે લાવિપ્રતિબંધની નિવૃત્તિ થવાથી પ્રક્રમે બાહ્યતા હવા, ૩૫ ઉપર જે અધ્યયનનું દષ્ટાંત આપ્યું તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

बहुवारमधीतेऽपि तदा नायाति चेत्पुनः ।

दिनांतरेऽनधीत्यैव पूर्वाधीतं स्मरेत्पुमान् ॥ ૩૬ ॥

बहुवारं अधीते अपि तदा न आयाति चेत् पुनः दिनांतरे अनधीत्य एव पुमान् पूर्वाधीतं स्मरेत् ॥

ધણી વાર શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યા છતાં પણ તે વેલા જો તે અધ્યયન પોતાના અંતઃકરણમાં સ્થિર ન થાય તો પુનઃ બીજે દિવસે અધ્યયન કર્યા વિનાજ પુરુષ આગદ્યે દિવસે અધ્યયન કરેલાનું સ્મરણ કરે છે, અર્થાત તેને તેનું અનાયાસે સ્મરણ થાય છે. ૩૬

આગળ પાંત્રીશમાં શ્લોકમાં “અધ્યયનાદિપુ” એવો જે શબ્દ છે તે- માંના આદિશબ્દવડે કહેવાને ઇચ્છિત અર્થનાં બીજાં દષ્ટાંત આપે છે:—

कालेन परिपच्यंते कृपिगर्भादयो यथा ।

तद्वदात्मविचारोऽपि शनैः कालेन पच्यते ॥ ૩૭ ॥

यथा कृपिगर्भादयः कालेन परिपच्यंते तद्वत् आत्मविचारः अपि कालेन शनैः पच्यते ॥

જેવી રીતે જોડ અને ગર્ભ આદિ સમય જતાં પરિપાકને પામે છે તેવી રીતે આત્માનો વિચાર પણ સમય જતાં ધીરે ધીરે પરિપાકને પામે છે, તુરંતજ તેનો પરિપાક થતો નથી. ૩૭

આત્મસ્વરૂપનો વારે વારે વિચાર કર્યો છતાં પણ પ્રતિબંધકના સફલાવધી આત્મસાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ વાર્તિકકારે જણાવ્યું છે એમ કહે છે:—

पुनः पुनर्विचारेऽपि त्रिविधप्रतिबंधतः ।

न वेत्ति तत्त्वमित्येतद्वार्तिके सम्यगीरितम् ॥ ૩૮ ॥

पुनः पुनः विचारे अपि त्रिविधप्रतिबंधतः [पुरुषः] तत्त्वं न वेत्ति इति एतत् वार्तिके सम्यक् ईरितम् [अस्ति] ॥

વારે વારે આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરવા છતાં પણ ભૂત, વર્તમાન અને

ભાવી આ ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધથી પુરુષ આત્મસ્વરૂપને બાણુતો નથી એમ આ વાત શ્રીમુરેશ્વરાચાર્યે પોતાના વાર્તિકમાં સ્પષ્ટપણે કહેલી છે. ૩૮

શ્રીમુરેશ્વરાચાર્યના વાર્તિકમાંના તે શ્લોકો નીચે આપે છે:—

કુતસ્તજ્ઞાનમિતિ ચેત્તદ્ધિ વંધપરિક્ષયાત્ ।

અસાવપિ ચ ભૂતો વા ભાવી વા વર્તતેઽથ વા ॥ ૩૯ ॥

અધીતવેદવેદાર્થોઽપ્યત્ત એવ ન મુચ્યતે ।

હિરણ્યનિધિદૃષ્ટાંતાદિદમેવ હિ દર્શિતમ્ ॥ ૪૦ ॥

તત્ જ્ઞાનં કુતઃ ઇતિ ચેત્ તત્ હિ વંધપરિક્ષયાત્, ચ અસૌ અપિ ભૂતઃ વા ભાવી વા અથ વર્તતે વા ॥ અતઃ એવ અધીતવેદવેદાર્થઃ અપિ ન મુચ્યતે, હિરણ્યનિધિ-
દૃષ્ટાંતાત્ ઇદં એવ હિ દર્શિતં [અસ્તિ] ॥

તે આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે એમ જો તમે પૂછો તો કહેવાનું કે તે આત્મજ્ઞાન પ્રતિબંધનો સારી રીતે ક્ષય થવાથી થાય છે એમ બાણુ. આ પ્રતિબંધ પણ ભૂત, ભાવી અને વર્તમાન એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. આ ત્રણ પ્રતિબંધ હોવાથીજ જેણે વેદનો અને વેદના અર્થનો અભ્યાસ કર્યો હોય એવો પુરુષ પણ મોક્ષ પામતો નથી, ભૂમિમાં રહેલા સોનાના ભંડારના દૃષ્ટાંતથી આજ વાત શ્રુતિમાં દેખાડી છે.

પ્રતિબંધના સફલાવથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એ વાત જેમ ભૂમિમાં રહેલા સોનાના ભંડારઉપર ફરનારો મનુષ્ય ભૂમિમાં રહેલા ભંડારને વચ્ચે માટી અને પાષાણ હોવાથી બાણુતો નથી તેમ અજ્ઞાનને તથા પ્રતિ-
બંધને લીધે મનુષ્ય પોતાના આત્મસ્વરૂપને બાણુતો નથી. ૩૯-૪૦

ભૂતપ્રતિબંધ કોઈ સ્થલે જોવામાં આવતો નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અતીતેનાપિ મહિપીસ્નેહેન પ્રતિવંધતઃ ।

મિશ્રુસ્તત્ત્વં ન વેદેતિ ગાથા લોકે પ્રગીયતે ॥ ૪૧ ॥

અતીતેન મહિપીસ્નેહેન અપિ પ્રતિવંધતઃ મિશ્રુઃ તત્ત્વં ન વેદ ઇતિ ગાથા લોકે પ્રગીયતે ॥

ભૂતકાલમાં-ગૃહસ્થાશ્રમના સમયમાં-રાજાની રાણીઉપર થયેલા અથવા પોતાની ભેશઉપર થયેલા પ્રેમવડે બ્રહ્મસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ થવાથી

કેઇ સંન્યાસી પોતાના ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા પ્રહરને જાણી શક્યો નહિ એવી વાર્તા લોકમાં કહેવાય છે. આ જૂતપ્રતિબંધનું ઉદાહરણ છે. ૪૧

પછી તે સંન્યાસીને પ્રહરજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અનુસ્ટ્ય ગુરુઃ સ્નેહં મહિષ્યાં તત્ત્વમુક્તવાન્ ।

તતો યથાવદ્દેવ પ્રતિવંધસ્ય સંક્ષયાત્ ॥ ૪૨ ॥

ગુરુઃ સ્નેહં અનુસ્ટ્ય મહિષ્યાં તત્ત્વં ઉક્તવાન્, તતઃ એવઃ પ્રતિવંધસ્ય સંક્ષયાત્ યથાવત્ વેદ ॥

તેના સદ્ગુરુ તે સંન્યાસીના મહિષીપરના (રાજાની રાણીપરના અથવા ભેંશપરના) પ્રેમને અનુસરીને તે સંન્યાસીને મહિષીમાં અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલા પ્રહરનું સ્વરૂપ કહેતા હતા. પછી આ સંન્યાસી પોતાના પ્રહરજ્ઞાનના જૂતપ્રતિબંધનો સારી રીતે ક્ષય થવાથી પોતાના સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા પ્રહરનું સ્વરૂપ સારી રીતે જાણતો હતા. ૪૨

એવી રીતે ઉપરના બે શ્લોકમાં પ્રહરજ્ઞાનના જૂતપ્રતિબંધનું નિરૂપણ કરીને નીચેના શ્લોકમાં વર્તમાનપ્રતિબંધનું નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રતિવંધો વર્તમાનો વિપયાસકિલક્ષણઃ ।

પ્રજ્ઞામાયં કુતર્કશ્ચ વિપર્યયદુરાગ્રહઃ ॥ ૪૩ ॥

વર્તમાનઃ પ્રતિવંધઃ વિપયાસકિલક્ષણઃ, પ્રજ્ઞામાયં, કુતર્કઃ ચ વિપર્યયદુરાગ્રહઃ ॥

પ્રહરજ્ઞાનનો વર્તમાનપ્રતિબંધ આર પ્રકારનો છે, વિપયાસકિલ, બુદ્ધિનું મંદપણ, કુતર્ક અને વિપર્યયમાં દુરાગ્રહ.

વિપયાસકિલ એટલે શબ્દાદિ વિષયોમાં અને તેનાં સાધનોમાં ઘાટી પ્રીતિ, બુદ્ધિનું મંદપણ એટલે સાશ્વત્માં પ્રતિષ્ઠાન કરેલા પ્રહરનું સ્વરૂપ સમજવામાં બુદ્ધિની નિર્બલતા, કુતર્ક એટલે કૃતિસ્મૃતિથી વિપરીત સૂકા તર્કો કરવાનો સ્વભાવ અને વિપર્યયમાં દુરાગ્રહ એટલે દેહાદિમાં આત્મપણાનો નિશ્ચય અને જગત્માં સત્યપણાનો નિશ્ચય. ૪૩

આ આર પ્રકારના વર્તમાનપ્રતિબંધની નિવૃત્તિ કયા સાધનથી થાય છે તે કહે છે:—

શમાદ્યૈઃ શ્રવણાદ્યૈશ્ચ તત્ર તત્રોચિતૈઃ ક્ષયમ્ ।

નીતેઽસ્મિન્પ્રતિવંધેઽતઃ સ્વસ્ય વ્રહ્મત્વમશ્રુતે ॥ ૪૪ ॥

તત્ર તત્ર ઉચિતૈઃ શમાદ્યૈઃ ચ શ્રવણાદ્યૈઃ અસ્મિન્ પ્રતિવંધે ક્ષયં નીતે [સતિ]
અતઃ સ્વસ્ય વ્રહ્મત્વં અશ્નુતે ॥

તે તે પ્રતિબંધને યોગ્ય શમાદિ સાધનોવડે અને વેદાંતનાં શ્રવણાદિ સાધનોવડે આ પ્રતિબંધનો ક્ષય કરવાથી પછી મુમુક્ષુ પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે.

જે વિધયાસક્તિરૂપ વર્તમાનપ્રતિબંધ હોય તો તેની નિવૃત્તિ શમ, દમ, વિવેક ને વૈરાગ્યવડે કરવી; જે ભુદ્ધિના મંદપણારૂપ વર્તમાનપ્રતિબંધ હોય તો તેની નિવૃત્તિ વેદાંતશાસ્ત્રના શ્રવણ, મનન ને બ્રહ્મવેત્તા પુરુષના સંગવડે કરવી; જે કૃતકંડૂરૂપ વર્તમાનપ્રતિબંધ હોય તો તેની નિવૃત્તિ વેદાંતદર્શનના મહેલા અધ્યાયના અને બીજા અધ્યાયના શ્રવણમનનવડે કરવી, અને જે વિ-પર્યયમાં દુરાગ્રહરૂપ વર્તમાનપ્રતિબંધ હોય તો તેની નિવૃત્તિ આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના ધ્યાનવડે કરવી. એવી રીતનો શુભ પ્રયત્ન કરવાથી ઉપર જણાવેલા આર પ્રકારના વર્તમાનપ્રતિબંધોમાંનો જે પ્રતિબંધ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અડચણ કરતો હોય તે દૂર થાય છે, અને તેમ થવાથી મુમુક્ષુને આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો હૃદ સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૪૪

હવે ભાવિપ્રતિબંધનું સ્વરૂપ ઉદાહરણસહિત જણાવે છે:—

આગામિપ્રતિવંધશ્ચ વામદેવે સમીરિતઃ ।

एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥ ૪૫ ॥

ચ આગામિપ્રતિવંધઃ વામદેવે સમીરિતઃ [સઃ તસ્ય] એકેન જન્મના ક્ષીણઃ, ભરતસ્ય ત્રિજન્મભિઃ [ક્ષીણઃ] ॥

અને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ભાવિપ્રતિબંધ + વામદેવનામના મુનિને વિષે સારી રીતે કહેલો છે. એ વામદેવનો ભાવિપ્રતિબંધ તે વામદેવના એક જન્મવડે નિવૃત્ત થયો, અને સર્વર્થિ ભરતનો ભાવિપ્રતિબંધ તેમના ત્રણ જન્મોવડે નિવૃત્ત થયો.

+ શ્રીવામદેવે પોતાના પૂર્વજન્મમાં ઉત્તમપ્રકારે વેદાંતનાં શ્રવણમનનાદિ કર્યા છતાં પણ તેમના એક જન્મના ભાવિપ્રતિબંધને લઈને તેમને તેજ જન્મમાં જ્ઞાન થયું નહિ. પછી નવા જન્મમાં તેમને માતાના ગર્ભમાં બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ થઈ.

* સર્વર્થિ ભરત પનમાં તપશ્ચર્યાપરાયણ હતા તેમને ત્રણ જન્મ આપનારા ભાવિ-પ્રતિબંધને લઈને મૃગના બચ્ચામાં વધારે દયા ઉત્પન્ન થઈ, અને તેમાં પ્રેમ બંધાયો, તેથી તે શરીર છોડ્યા પછી તેઓ મૃગનો જન્મ પામ્યા. તે શરીર છોડ્યા પછી તેમને બ્રહ્મજ્ઞાન શરીરની પ્રાપ્તિ થઈ, ને તે જન્મમાં બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો. એવી રીતે ત્રીજા જન્મમાં ભાવિપ્રતિબંધ દૂર થવાથી તેમને બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થયું.

ભવિષ્યના જન્મનું કારણ ચનાર પ્રારબ્ધકર્મનો અવશેષભાગ તે ભાવિ-પ્રતિબંધ અથવા આગામિપ્રતિબંધ કહેવાય છે. તે પ્રારબ્ધકર્મરૂપ હોવાથી તેની ભોગવિના નિવૃત્તિ થતી નથી. તેથી વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણાદિ કર્યા છતાં પણ તે સુમુક્ધને બ્રહ્મજ્ઞાન થઈ શકતું નથી. પછી જ્યારે તે પ્રારબ્ધકર્મની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે સદ્ગુરુના ઉપદેશવિના પણ તે સુમુક્ધને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૪૫

બ્રહ્મવિચાર કર્યા છતાં જો તે જન્મમાં સુમુક્ધને બ્રહ્મજ્ઞાન ન થાય તો પછીના જન્મમાં તેને બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે, એટલે બ્રહ્મવિચાર નિરર્થક નથી એમ જણાવે છે:—

યોગભ્રષ્ટસ્ય ગીતાયામતીતે बहुजन्मनि ।

प्रतिबंधक्षयः प्रोक्तो न विचारोऽप्यनर्थकः ॥ ૪૬ ॥

ગીતાયાં યોગભ્રષ્ટસ્ય बहुजन्मनि અતીતે [સતિ] પ્રતિબંધક્ષયઃ પ્રોક્તઃ, [અતઃ] વિચારઃ અપિ અનર્થકઃ ન ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં બ્રહ્મવિચાર કર્યા છતાં પણ જેમને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થયો નથી એવા યોગભ્રષ્ટને ઘણા જન્મો વ્યતીત થયા પછી તેમના પ્રતિબંધનો નાશ થઈ બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુન-પ્રતિ કહ્યું છે. આથી બ્રહ્મવિચાર કદીપણ વ્યર્થ થતો નથી, અર્થાત્ તે બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કારરૂપ ફક્ત આપનારો થાય છે. ૪૬

ભગવદ્ગીતામાં નિરૂપણ કરેલા અર્થને ભગવદ્ગીતાના આર શ્લોકોનો અનુવાદ કરીને જણાવે છે:—

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानात्मतत्त्वविचारतः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे सामिलापोऽभिजायते ॥ ૪૭ ॥

સામિલાપઃ આત્મતત્ત્વવિચારતઃ પુણ્યકૃતાં લોકાન્ પ્રાપ્ય શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે અભિજાયતે ॥

વિષયાભિલાષવાળો યોગભ્રષ્ટ પુરુષ આત્મસ્વરૂપના વિચારથી પુણ્ય કરનારાઓના સ્વર્ગાદિ લોકોને પામીને-સ્વર્ગાદિનાં સુખોના ભોગનો અનુભવ કરીને-પૃથ્વીઉપર પવિત્ર ધનવાનોને ઘેર ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૭

વિષયાભિલાષવાળો યોગભ્રષ્ટની ગતિ કહીને હવે વૈશંપયના યોગભ્રષ્ટની ગતિ કહે છે:—

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

નિઃસ્પૃહો બ્રહ્મતત્ત્વસ્ય વિચારાત્તદ્ધિ દુર્લભમ્ ॥ ૪૮ ॥

અથવા નિઃસ્પૃહઃ બ્રહ્મતત્ત્વસ્ય વિચારાત્ ધીમતાં યોગિનાં એવ કુલે ભવતિ, તત્ દુર્લભં હિ ॥

હવે જો તે યોગશ્રુટ વિષયની સ્પૃહાથી રહિત હોય તો બ્રહ્મસ્વરૂપના વિચારથી આત્મસ્વરૂપના નિશ્ચયવાળા અને બ્રહ્મમાં ચિત્તની એકાગ્રતાવાળા પુરુષોના કુલમાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતનો તે જન્મ અવશ્ય દુર્લભ છે. અહપુણ્યવાળાને એવે ઠંકાણે જન્મની પ્રાપ્તિ થવી સંભવિત નથી. ૪૮

તેવા જન્મના દુર્લભપણાનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો ભૂયસ્તસ્માદેતદ્ધિ દુર્લભમ્ ॥ ૪૯ ॥

હિ તત્ર પૌર્વદેહિકં તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે, ચ તતઃ ભૂયઃ યતતે, તસ્માદ્ એતત્ દુર્લભમ્ ॥

પછી તે જન્મમાં તેને પૂર્વજન્મના તે બ્રહ્મનિશ્ચયનો સંયોગ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પછી તે પૂર્વજન્મના પ્રયત્નના કરતાં અધિક પ્રયત્ન કરે છે, તેથી આ જન્મ દુર્લભજ ગણાય છે. ૪૯

પૂર્વના બ્રહ્મવિચારના અભ્યાસનું તેને વર્તમાનમાં થનારું ફલ જણાવે છે:—

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્વિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૫૦ ॥

તેન પૂર્વાભ્યાસેન એવ અવશઃ અપિ દ્વિયતે, [એવં] અનેકજન્મસંસિદ્ધઃ સઃ તતઃ પરાં ગતિં યાતિ ॥

યોગશ્રુટના તે પૂર્વજન્મના અભ્યાસવડેજ તે યોગશ્રુટ પરાધીન હોય તોપણ બ્રહ્મવિચારભણી આકર્ષાય છે, અને તે પરમાદરપૂર્વક બ્રહ્મવિચાર કરે છે. પછી અનેક જન્મવડે ઉત્તમપ્રકારનો બ્રહ્મવેત્તા થઈ તે બ્રહ્મવેત્તા તે બ્રહ્મજ્ઞાનવડે ઉત્તમ ગતિને એટલે વિદેહમુક્તિને પામે છે. ૫૦

જેના અંતઃકરણમાં બ્રહ્મલોકના ભોગોની ઇચ્છા હોય તે બ્રહ્મવિચાર કર્યા છતાં પણ બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી એમ જણાવે છે:—

બ્રહ્મલોકાભિવાંછાયાં સમ્યક્સત્યાં નિરુદ્ધ્ય તામ્ ।

વિચારયેદ્ય આત્માનં ન તુ સાક્ષાત્કરોત્યયમ્ ॥ ૫૧ ॥

ब्रह्मलोकाभिवांछायां सम्यक् सत्यां तां निरुध्य यः आत्मानं विचारयेद्
अयं तु न साक्षात्करोति ॥

પોતાના ઐતઃકરણમાં બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિની દૃઢ ઇચ્છા છતાં તે ઇચ્છાનો
નિરોધ કરીને જે સુમુક્ષુ આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરે છે આ સુમુક્ષુ એવર્થ
બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિની ઇચ્છારૂપ પ્રતિબંધ હોવાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી
શકતો નથી. ૫૧

આત્મવિચાર કર્યા છતાં બ્રહ્મલોકની વાસનાથી બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા તે
સુમુક્ષુની શી ગતિ થાય છે તે જણાવે છે:—

वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्था इति शास्त्रतः ।

ब्रह्मलोके स कल्पांते ब्रह्मणा सह मुच्यते ॥ ५२ ॥

“ वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः ” इति शास्त्रतः सः ब्रह्मलोके कल्पांते ब्रह्मणा
सह मुच्यते ॥

“ વેદાંતશાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલા વિજ્ઞાનમાં અત્યંત દૃઢ નિશ્ચયવાળા
પુરુષો ” આ શ્રુતિરૂપ શાસ્ત્રથી તે સુમુક્ષુ બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્માના શરીરનું પતન
થાય ત્યારે બ્રહ્માની સાથે વિદેહકેવલ્યને પામે છે. ૫૨

પાપસંસ્કારના બહુપણાથી કેટલાક મનુષ્યોને આત્મવિચાર કરવાની
ઇચ્છાજ થતી નથી એમ જણાવે છે:—

केपांचित्स विचारोऽपि कर्मणा प्रतिवध्यते ।

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥

“ શ્રવણાયાપિ બહુભિઃ યઃ ન લભ્યઃ ” इति श्रुतेः केपांचित् सः विचारः
अपि कर्मणा प्रतिवध्यते ॥

જે પરમાત્મા ઘણા મનુષ્યોને શ્રવણને માટે પણ પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય નથી
આવા જાવની શ્રુતિ હોવાથી કેટલાક મનુષ્યને તે આત્મવિચાર પણ પાપ-
કર્મના સંસ્કારવડે પ્રતિબંધ પામે છે ૫૩

આત્મવિચાર કરવામાં જે પુરુષો અસમર્થ હોય તેમજ નિરતર બ્રહ્મની
ઉપાસના કરવી એમજ એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે.—

अत्यंतबुद्धिमांघाद्वा सामग्र्या वाप्यसंभवात् ।

यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिशम् ॥ ५४ ॥

अत्यंतबुद्धिमांघाद् वा सामग्र्याः अपि असंभवाद् वा यः विचारं न लभते
सः ब्रह्म अनिशं उपासीत ॥

પોતાની બુદ્ધિના અત્યંત સંદેહાથી અથવા પ્રહોષદેશ કરનારા સદ્-ગુરુની અપ્રાપ્તિરૂપ, વેદાંતશાસ્ત્રની અપ્રાપ્તિરૂપ અથવા અનુકૂલ દેશકાલાદિની અપ્રાપ્તિરૂપ સામગ્રીના અસંભવથી જે જિજ્ઞાસુ પુરુષ આત્મવિચારને પ્રાપ્ત ન કરી શકે તે પુરુષ નિરંતર પ્રદ્ધની ઉપાસના કરે. ૫૪

નિર્ગુણપ્રદ્ધ ગુરુરહિત હોવાથી તેની ઉપાસના સંભવી શકે નહિ એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં સગુણપ્રદ્ધની ઉપાસનાની રીતે નિર્ગુણપ્રદ્ધની ઉપાસના પણ સંભવી શકે છે એમ જણાવે છે:—

નિર્ગુણબ્રહ્મતત્ત્વસ્ય ન હ્યુપાસ્તેરસંભવઃ ।

સગુણબ્રહ્મણીવાત્ર પ્રત્યયાવૃત્તિસંભવાત્ ॥ ૫૫ ॥

સગુણબ્રહ્મણિ ઇવ અત્ર પ્રત્યયાવૃત્તિસંભવાત્ નિર્ગુણબ્રહ્મતત્ત્વસ્ય ઉપાસ્તેઃ અસંભવઃ ન હિ ॥

સગુણપ્રદ્ધની પેઠે આ નિર્ગુણપ્રદ્ધમાં પણ અંતઃકરણની વૃત્તિઓની આવૃત્તિ કરવારૂપ ઉપાસનાનો સંભવ હોવાથી નિર્ગુણપ્રદ્ધસ્વરૂપની ઉપાસનાનો અસંભવ નથી, અર્થાત્ સગુણપ્રદ્ધના અનુસધાનની પેઠે નિર્ગુણપ્રદ્ધનું અનુસધાન પણ સંભવી શકે છે. ૫૫

નિર્ગુણપ્રદ્ધ વાણીના અને મનના અવિષયરૂપ છે તેથી તેના ચિંતનરૂપ ઉપાસના સંભવી શકે નહિ એવી કોઈ શંકા કરે તો તેના સમાધાનમાં જ્ઞાન-પદ્ધતિમાં પણ આ દોષ આવે છે એમ કહે છે:—

અવાહ્મનસગમ્યં તત્ત્રોપાસ્યમિતિ ચેત્ તદા ।

અવાહ્મનસગમ્યસ્ય વેદનં ન ચ સંભવેત્ ॥ ૫૬ ॥

તત્ અવાહ્મનસગમ્યં ન ઉપાસ્યં ઇતિ ચેત્ તદા અવાહ્મનસગમ્યસ્ય વેદનં ચ ન સંભવેત્ ॥

તે નિર્ગુણપ્રદ્ધ વાણીના ને મનના અવિષયરૂપ હોવાથી તેની ઉપાસના સંભવી શકે નહિ એમ જો તમે કહો તો વાણીના ને મનના અવિષયરૂપ પ્રદ્ધનું જ્ઞાન પણ સંભવી શકે નહિ એમ તમારે માનવું પડશે, જે અયોગ્ય છે. ૫૬

પ્રદ્ધ વાણીના ને મનના અવિષયરૂપ છે એવું જ્ઞાન સંભવી શકે છે એમ જો તમે કહો તો તેવીજ રીતે પ્રદ્ધની ઉપાસના પણ સંભવી શકે છે એમ કહે છે:—

વાગાદ્યગોચરાકારમિત્યેવં યદિ વૈત્યસૌ ।

વાગાદ્યગોચરાકારમિત્યુપાસીત નો કૃતઃ ॥ ૫૭ ॥

વાગાધ્યગોચરાકારં ઇતિ એવં યદિ અસૌ વેત્તિ, [તર્હિ] વાગાધ્યગોચરાકારં
ઇતિ કુતઃ નો ડપાસીત ? ॥

વાણીના ને મનના અવિષયરૂપસ્વરૂપવાળું બ્રહ્મ છે એવી રીતે આ
સુસુક્ષ્મ બાણે છે એમ જો તમે કહો, તો વાણી અને મનના અવિષયરૂપ-
સ્વરૂપવાળું બ્રહ્મ છે એવી રીતે તે બ્રહ્મની ઉપાસના સુસુક્ષ્મ કેમ ન કરી શકે ?
અર્થાત્ કરી શકે. ૫૭

નિર્ગુણબ્રહ્મ જો ઉપાસના કરવાયોગ્ય થાય તો તે ગુણવાળું થશે એવી
આશંકા કરીને તેનું જ્ઞાનનું વિષયપણું માનવાથી પણ તેને ગુણવાળું માનવું
પડશે એમ કહે છે:—

સગુણત્વમુપાસ્યત્વાદિ વેદ્યત્વતોઽપિ તત્ ।

વેદ્યં ચૈલ્લક્ષણાદૃત્યા લક્ષિતં સમુપાસ્યતામ્ ॥ ૫૮ ॥

યદિ ઉપાસ્યત્વાત્ સગુણત્વં [તર્હિ] વેદ્યત્વતઃ અપિ તત્ [ભવિષ્યતિ એવં]
લક્ષણાદૃત્યા વેદ્યં ચૈત્ત્ લક્ષિતં સમુપાસ્યતામ્ ॥

જો ઉપાસ્યપદ્ધતી બ્રહ્મનું સગુણપણું થાય તો જ્ઞાનના વિષયપદ્ધતી પણ
તે બ્રહ્મ સગુણ થશેજ. જો તમે કહો કે લક્ષણાદૃત્તિવડે બ્રહ્મ જ્ઞાનના વિષયરૂપ
થાય ॥ તો લક્ષણાદૃત્તિવડે જ્ઞાત થનારા બ્રહ્મની લક્ષણાદૃત્તિવડે આરી રીતે
ઉપાસના કરવી. ૫૮

નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાનો શ્રુતિએ નિષેધ કરેલો છે એવી વાદીની શંકા
નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

બ્રહ્મ વિદ્ધિ તદેવ ત્વં ન ત્વિદં યદુપાસતે ।

ઇતિ શ્રુતેરુપાસ્યત્વં નિષિદ્ધં બ્રહ્મણો યદિ ॥ ૫૯ ॥

તત્ એવં બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ, તુ યત્ત્વં ઇદં ઉપાસતે [તત્] ન ઇતિ શ્રુતેઃ બ્રહ્મણઃ
ઉપાસ્યત્વં નિષિદ્ધં [ઇતિ] યદિ [વક્ષિં ચૈત્] ॥

“ જે મનવાણીના વિષયરૂપ નથી તેજ બ્રહ્મ છે એમ તું બાણ, પણ ઉપા-
સક જે આ નામરૂપવાળા પદાર્થની તેને બ્રહ્મ માની ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મ
નથી ” એવી શ્રુતિથી નિર્ગુણબ્રહ્મનું ઉપાસ્યપણું નિષિદ્ધ ॥ એમ જો તમે
કહો તો; ૫૯

તમારી શકાનું સમાધાન સાંભળો:—

વિદિતાદાન્યદેવેતિ શ્રુતેર્વેદ્યત્વમસ્ય ન ।

યથાશ્રુત્યૈવ વેદ્યં ચૈત્તથાશ્રુત્યાઽપ્યુપાસ્યતામ્ ॥ ૬૦ ॥

વિદિતાત્ અન્યત્ એવમિતિ શ્રુતેઃ અસ્ય વેદ્યત્વ ન, યથાશ્રુત્યા એવમવેદ્યં ચેત્
તથાશ્રુત્યા અપિ ઉપાસ્યતામ્ ॥

જે તમે કહો છો એ વાત સત્ય માનીએ તો “બલેલા પદાર્થથી તે નિર્ગુણપ્રદા સિદ્ધ છે” એવી શ્રુતિથી આ નિર્ગુણપ્રદાનું બલવાયોગ્યપણું નથી એમ સિદ્ધ થાય. શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલી રીતે તે બલવાયોગ્ય છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે શ્રુતિએ કહેલી રીતે જ તે પ્રદાની ઉપાસના કરવી.

“જેનું મનવડે મનન થઈ શકતું નથી.” એવા ભાવવાળી શ્રુતિએ ઉપાસ્યના પ્રદાપણનો નિષેધ કરેલો છે. “જે વાણીથી ને મનથી પર છે તેજ પ્રદા છે એમ તું બલુ. મનુષ્ય જેની ઉપાસના કરે છે તે પ્રદા નથી” એમ પણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. એવી શ્રુતિઓ પ્રદાના ઉપાસ્યપણાનો નિષેધ કરે છે એમ જો વાદી કહે તો તેના ઉત્તરમાં સિદ્ધાંતી કહે છે કે:—“તે પ્રદા બલેલા પદાર્થથી અને નહિ બલેલા પદાર્થથી પણ સિદ્ધ છે” એમ પણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે, તેથી પ્રદા જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે નહિ એમ તમારે માનવું જોઈએ. જે વાદી કહે કે શ્રુતિમાં કહેલી રીતે પ્રદા જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે છે તો સિદ્ધાંતી કહે છે કે શ્રુતિમાં કહેલી રીતે તે પ્રદાની ઉપાસના પણ થઈ શકે છે. ૬૦

પ્રદાનું વેદ્યપણું વાસ્તવિક નથી એમ જો વાદી કહે તો પ્રદાનું ઉપાસ્યપણું પણ વાસ્તવિક નથી એમ સિદ્ધાંતી કહે છે:—

અવાસ્તવી વેદ્યતા ચેદુપાસ્યત્વં તથા ન કિમ્ ।

વૃત્તિવ્યાપ્તિર્વેદ્યતા ચેદુપાસ્યત્વેऽપિ તત્સમમ્ ॥ ૬૧ ॥

વેદ્યતા અવાસ્તવી ચેત્ ઉપાસ્યત્વં તથા ન કિમ્ ? વૃત્તિવ્યાપ્તિઃ વેદ્યતા ચેત્
ઉપાસ્યત્વે અપિ તત્ સમમ્ ॥

પ્રદાનું વેદ્યપણું અવાસ્તવિક છે એમ જો તમે કહો તો પ્રદાનું ઉપાસ્યપણું પણ તેનું (અવાસ્તવિક) નથી શું ? વૃત્તિવ્યાપ્તિ (અંતઃકરણની વૃત્તિવડે પ્રદાસ્વરૂપપરના આવરણનો ભંગ થવો તે) વેદ્યપણું છે એમ જો તમે કહો તો ઉપાસ્યપણામાં પણ તે સમાન છે, અર્થાત્ તેમાં પણ આવરણનો ભંગ કરી ઉપાસ્યને આકારે અંતઃકરણની વૃત્તિ થાય છે. ૬૧

નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાનો દ્રેષ કરવો ઉચિત નથી, કેમકે ઘણી શ્રુતિઓમાં નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના વર્ણવેલી છે એમ કહે છે:—

કા તે ભક્તિરૂપાસ્તૌ ચેત્કસ્તે દ્રેષસ્તદીરિય ।

માનાભાવો ન વાચ્યોઽસ્યાં વહુશ્રુતિષુ દર્શનાત્ ॥ ૬૨ ॥

ઉપાસ્તૌ તે કા ભક્તિઃ [ઇતિ] ચેત્ ? તે કઃ દ્રેષઃ તત્ ઈરય, વદ્યુતિપુ
દર્શનાત્ અસ્યાં માનાભાવઃ ન વાચ્યઃ ॥

નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં તમારી આટલી બધી ભક્તિ કેમ છે ? એમ
જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં તમારો
આટલો બધો દ્રેષ શામાટે છે ? તે કહો. ઘણી શ્રુતિઓમાં નિર્ગુણપ્રદાની
ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરેલો જોવામાં આવે છે તેથી નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં
પ્રમાણનો અભાવ છે એમ તમારાથી કહી શકાય નહિ. ૬૨

હવે કઇ શ્રુતિઓમાં નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરેલું છે તે
જણાવે છે:—

ઉત્તરસ્મિન્તાપનીયે શૈવ્યપ્રશ્નેઽથ કાઠકે ।

માંદૂક્યાદૌ ચ સર્વત્ર નિર્ગુણોપાસ્તિરીરિતા ॥ ૬૩ ॥

ઉત્તરસ્મિન્ તાપનીયે, શૈવ્યપ્રશ્ન, અથ કાઠકે ચ માંદૂક્યાદૌ સર્વત્ર નિર્ગુણો-
પાસ્તિઃ ઈરિતા [અસ્તિ] ॥

અથર્વવેદની નૃસિંહ-ઉત્તરતાપનીયનામની ઉપનિષદમાં, પ્રશ્નોપનિષદમાં
શૈવ્યનામના મુનિના પ્રશ્નમાં, વળી કાઠકોપનિષદમાં અને માંદૂક્ય આદિ
સર્વ ઉપનિષદોમાં નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કહેલી છે. ૬૩

[ઉપનિષદોનામના આનંદાશ્રમ-ગીલખા-માંથી પ્રકટ થયેલા પુસ્તકમાં
ઉપર જણાવેલી ઉપનિષદો આવી જાય છે, માટે એમને તે સંગ્રહી વિશેષ
જણવાની ઇચ્છા થાય તેમણે તે ગ્રંથમાં જોવું.]

નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

અનુષ્ઠાનપ્રકારોઽસ્યાઃ પંચીકરણ ઈરિતઃ ।

જ્ઞાનસાધનમેતચ્છેત્તેતિ કેનાત્ર વારિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

અસ્યાઃ અનુષ્ઠાનપ્રકારઃ પંચીકરણે ઈરિતઃ [અસ્તિ,] एतत् જ્ઞાનસાધનં
[ઇતિ] ચેત્ ? અત્ર ન ઇતિ કેન વારિતમ્ ? ॥

આ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યકૃત
પંચીકરણમાં કહેલો છે. આ ઉપાસના જ્ઞાનનું સાધન છે એમ જો તમે કહો
તો આ ઉપાસના જ્ઞાનનું સાધન નથી એમ તેનું કોણે નિવારણ કરેલું છે ?

અર્થાત્ નિર્ગુણ-ઉપાસનાવડે નિર્ગુણપ્રદાનું જ્ઞાન થાય છે, અને નિર્ગુણ-
પ્રદાના જ્ઞાનથી વિદેહકૈવલ્યનો લાભ થાય છે. ૬૪

ઘણા મનુષ્યો સગુણપ્રદાની ઉપાસના કરે છે, પણ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના

કોઈ કરતું નથી, માટે નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કરવાયોગ્ય નથી એમ જો વાદી શકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

નાનુતિષ્ઠતિ કોઽપ્યેતદિતિ चेन्माऽनुतिष्ठतु ।

पुरुषस्यापराधेन किमुपास्तिः प्रदुष्यति ? ॥ ૬૫ ॥

ક: અપિ એતત્ ન અનુતિષ્ઠતિ ઇતિ ચેત્ મા અનુતિષ્ઠતુ, પુરુષસ્ય અપરાધેન ઉપાસ્તિઃ પ્રદુષ્યતિ કિમ્ ? ॥

કોઈ પણ મનુષ્ય આ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કરતો નથી એમ જો તમે કહો તો ભલે કોઈ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના ન કરે, મનુષ્યના અપરાધ-વડે શું ઉપાસના દોષયુક્ત થાય ? અર્થાત્ કોઈ મનુષ્ય નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના ન કરે તેથી કરીને નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના દોષયુક્ત થતી નથી, તાત્પર્ય કે શ્રુતિરૂપ પ્રમાણથી સિદ્ધ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાને ખોટી કહી શકાય નહિ. ૬૫

શ્રુતિરૂપ પ્રમાણથી સિદ્ધ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન કોઈ કરતું ન હોય તો તેથી તે નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના ત્યજવાયોગ્ય સિદ્ધ થતી નથી એમ દર્શાવે આખીને સમજાવે છે:—

इतोऽप्यतिशयं मत्वा मंत्रान्वश्यादिकारिणः ।

मूढा जपंतु तेभ्योऽतिमूढाः कृपिमुपासताम् ॥ ૬૬ ॥

મૂઢાઃ ઇતઃ અપિ અતિશયં મત્વા વશ્યાદિકારિણઃ મંત્રાન્ જપન્તુ, [અથવા] તેભ્યઃ અતિમૂઢાઃ કૃપિ ઉપાસતામ્ ॥

મૂઢ મનુષ્યો સગુણપ્રદાની ઉપાસનાથી પણ અધિક લાભદાયક માનીને વશીકરણાદિ મંત્રોનો જપ કરે, અથવા તેમનાથી પણ અત્યંત મૂઢ મનુષ્યો ખેડ કરે.

કેટલોક સમય ગયા પછી ફલ દેનારી સગુણપ્રદાની ઉપાસનાના કરતાં વશીકરણ આદિ મંત્રોને આ લોકમાં ફલ દેનારા ઘોટા ગુણવાળા માનીને મૂર્ખ લોકો તે મંત્રોના જપ આદિમાં જો પ્રવૃત્ત થાય તો તેથી સગુણપ્રદાની ઉપાસનાનો મહિમા જાણનારા સગુણપ્રદાની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરતા નથી. વશીકરણાદિ મંત્રોમાં નિયમપૂર્વક જપ કરવો આદિ નિયમોની અપેક્ષા હોવાથી અતિ-સ્થૂલ ભુદિવાળા મનુષ્યો એવા મંત્રોના કરતાં નિયમોની અપેક્ષાચિનાનાં ખેતી અને વેપાર આદિને વધારે ઉપકારક માનીને તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પણ તેમની તેવી પ્રવૃત્તિથી વશીકરણાદિ મંત્રોમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા તે મંત્રોના જપનું અનુ-ધાન ત્યજ દેવા નથી. એવી રીતે સાંસારિક ફલની ઇચ્છા કરનારા મનુષ્યો

નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના ન કરતા હોય તેથી મુગ્ધુઓ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરતા નથી. ૬૬

પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલી ચચાની સમાપ્તિ કરીને હવે ચાહુ વિષયનું નિરૂપણ કરે છે:—

તિષ્ઠંતુ મૂઢાઃ પ્રકૃતા નિર્ગુણોપાસ્તિરીયંતે ।

વિદ્યૈવ્યાત્સર્વશાસ્ત્રાસ્થાન્ગુણાનત્રોપસંહરેત્ ॥ ૬૭ ॥

મૂઢાઃ તિષ્ઠંતુ, પ્રકૃતા નિર્ગુણોપાસ્તિઃ ઈર્યંતે, વિદ્યૈવ્યાત્ સર્વશાસ્ત્રાસ્થાન્ ગુણાન્ અત્ર ઉપસંહરેત્ ॥

અજ્ઞાની મનુષ્યોની વાત આટલેથી પૂરી થાઓ. એ વિષે વિશેષ કહેવું ઉપયોગી નથી. હવે જેનું નિરૂપણ કરવાનો આરભ કર્યો છે તેવી નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કહેવાય છે. નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાના એકપણાથી વેદોની સર્વ શાખાઓમાં કહેલા પ્રદાના ગુણોનો આ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં ઉપસંહાર કરવો, અર્થાત્ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના એક હોવાથી વેદોની લિન્ન લિન્ન શાખાઓમાં કહેલા ઉપાસ્યરૂપ નિર્ગુણપ્રદાના ગુણોનો આ નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં ઉપસંહાર કરીને નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કરવી. ૬૭

પ્રદાના આનંદાદિ ગુણોનો ઉપસંહાર પ્રદાની ઉપાસનામાં કરવો એમ શ્રીવ્યાસભગવાને કહેલું છે એમ જણાવે છે:—

આનંદાદેર્વિધેયસ્ય ગુણસંઘસ્ય સંહૃતિઃ ।

આનંદાદય ઇત્યાસ્મિન્સૂત્રે વ્યાસેન વર્ણિતા ॥ ૬૮ ॥

આનંદાદેઃ વિધેયસ્ય ગુણસંઘસ્ય સંહૃતિઃ “આનંદાદયઃ” ઇતિ અસ્મિન્ સૂત્રે વ્યાસેન વર્ણિતા ॥

આનંદાદિ પ્રદાના વિધાન કરવાયોગ્ય ગુણના સમૂહનો પ્રદાની ઉપાસનામાં ઉપસંહાર કરવો એમ “આનંદાદયઃ પ્રધાનસ્ય” (આનંદાદિ પ્રદાના ગુણો વા સ્વભાવો છે તે સર્વ શાખામાંથી ઉપાસનામાં લેવા) આ સૂત્રમાં શ્રીવ્યાસભગવાને વર્ણવેલું છે.

વિધાન કરવાયોગ્ય એટલે વેદનાં વિધિવાક્યોવડે સમજવાળેવા અને નિષેધ એટલે વેદના નિષેધ કરનારાં વચનોવડે સમજવાળેવા. “પ્રદા આનંદ-રૂપ છે” અને “પ્રદા વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે” ઇત્યાદિ પ્રદાના વિધેયગુણ કહેવાય છે. ૬૮

પ્રદાના વિધેય ગુણોની જેઠે પ્રદાના નિષેધ ગુણોનો પણ ઉપાસનામાં ઉપસંહાર કરવો એમ શ્રીવ્યાસભગવાને કહેલું છે એમ જણાવે છે:—

અસ્થૂલાદોર્નિષેધ્યસ્ય ગુણસંઘસ્ય સંહતિઃ ।

તથા વ્યાસેન સૂત્રેઽસ્મિન્નુક્તાઽક્ષરધિયાં ત્વિતિ ॥ ૬૯ ॥

તથા વ્યાસેન “અક્ષરધિયાં તુ” ઇતિ અસ્મિન્ સૂત્રે અસ્થૂલાદેઃ નિષેધ્ય-
સ્ય ગુણસંઘસ્ય સંહતિઃ ઉક્તા ॥

જેમ પ્રજ્ઞના વિધેય ગુણોનો પ્રજ્ઞની ઉપાસનામાં ઉપસંહાર કરવાનું
કહેલું છે તેમ વ્યાસભગવાને “અક્ષરધિયાં તુ” (પ્રજ્ઞમાં દ્વૈતસંબંધી વિ-
શેષોના નિષેધનો નિશ્ચય સર્વ ઉપનિષદોમાં સરખો છે) આ સૂત્રમાં પ્રજ્ઞના
અસ્થૂલાદિ નિષેધ કરવાયોગ્ય ગુણના સમૂહનો પ્રજ્ઞની ઉપાસનામાં ઉપસંહાર
કરવાનું કહેલું છે.

અસ્થૂલાદિમાં જે આદિ શબ્દ છે તેવડે અનણ્ય, અહસ્ત્વ, અદૃશ્ય, અ-
ગ્રાહ્ય, અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ ને અવ્યય ઇત્યાદિ વેદની ભિન્ન ભિન્ન શાખામાં
કહેલા પ્રજ્ઞના નિષેધ કરવાયોગ્ય ગુણોનું શ્રદ્ધા કરવું. ૬૯

નિર્ગુણપ્રજ્ઞની ઉપાસનામાં ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય નથી, કેમકે
તેમ કરવાથી તે ઉપાસનાનું નિર્ગુણપ્રજ્ઞની ઉપાસનાપણું રહેશે નહિ એમ જાણે
વાદી કહે તો એ ઠપકો અમને આપવાયોગ્ય નથી એમ શંકારશ્રી
કહે છે:—

નિર્ગુણવ્રહ્મતત્ત્વસ્ય વિદ્યાયાં ગુણસંહતિઃ ।

ન યુજ્યેતેત્યુપાલંભો વ્યાસં પ્રત્યેવ માં ન તુ ॥ ૭૦ ॥

નિર્ગુણવ્રહ્મતત્ત્વસ્ય વિદ્યાયાં ગુણસંહતિઃ ન યુજ્યેત ઇતિ ઉપાલંભઃ વ્યાસં
પ્રતિ एव, માં [પ્રતિ] તુ ન ॥

નિર્ગુણવ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસનામાં પ્રજ્ઞના ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય
નથી, અર્થાત્ પ્રજ્ઞને નિર્ગુણ કહીને પછી તેમા ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો તે
ઉચિત નથી આવો ઠપકો ભગવાન વ્યાસનેજ તમારે આપવો જોઈએ, મને
એ ઠપકો નજ આપવો જોઈએ, કેમકે હું તો ભગવાન વ્યાસે જે વાત વેદાંત-
દર્શનમાં કહી છે તેનો અનુવાદ કરીને કહું છું. વ્યાસભગવાન સર્વજ્ઞ
હોવાથી તેમણે પ્રતિપાદન કરેલા વિષયમાં તમારા જેવાએ એવી શંકા કરવી
ઉચિત નથી. ૭૦

જેનાં દાદીમૂળ સોનાનાં છે તેવા ગુણવાળી ભૂતિનું કથન નિર્ગુણપ્રજ્ઞમાં
ન હોવાથી પ્રજ્ઞના વિધેય ગુણોવડે અને નિષેધ ગુણોવડે નિર્ગુણપ્રજ્ઞની ઉપાસના

કહી છે એમ જો તમે કહો તો એમાં અમને કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી એમ જણાવે છે:—

હિરણ્યમ્મશ્રુસૂર્યાદિમૂર્તીનામનુદાહૃતે: ।

અવિરુદ્ધં નિર્ગુણત્વમિતિ ચેતુષ્યંતાં ત્વયા ॥ ૭૧ ॥

હિરણ્યમ્મશ્રુસૂર્યાદિમૂર્તીનાં અનુદાહૃતે: નિર્ગુણત્વં અવિરુદ્ધં ઇતિ ચેત્ ત્વયા તુલ્યતામ્ ॥

જોનાના જેવી દાદી અને મૂછવાળા સૂર્યાદિની મૂર્તિઓનું નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનામાં કંઈ ન હોવાથી આનંદાદિસ્વભાવવાળા પ્રદાનું નિર્ગુણપણું વિરોધ-રહિત છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તમે તેના અંગી-કારવડે સંતોષ પામો, અર્થાત તમારા તે કંઈનું ખંડન કરવાની અમને આવશ્યકતા નથી. ૭૧

આનંદાદિ વિશેષશુભોનો અને સ્થૂલ આદિ નિરોધ્ય શુભોનો ઉપાસના કેવંચીએય પ્રદાનમાં પ્રવેશ થવો અશક્ય હોવાથી તે તે શુભોવાળા પ્રદાનની ઉપાસના કેવી રીતે થઈ શકે એમ જો તમે શંકા કરો તો તેમું ઉત્તર સાંભળો:—

ગુણાનાં લક્ષકત્વેન ન તત્ત્વે:પ્રવેશનમ્ ।

इति चेदस्त्वेवમેव ब्रह्मतत्त्वमुपास्यताम् ॥ ૭૨ ॥

ગુણાનાં લક્ષકત્વેન તત્ત્વે અંત:પ્રવેશનં ન [ભવતિ] ઇતિ ચેત્, एवं एव अस्तु, ब्रह्मतत्त्वं उपास्यताम् ॥

આનંદાદિ અને અસ્થૂલાદિ પ્રદાનના શુભોનો લક્ષકપણાવડે (એળખાણું કરાંચીવાડે) પ્રદાસ્વરૂપની અંતર પ્રવેશ થતો નથી એમ જો તમે કહો તો તે એમજ હો. તમે તેવી રીતે પ્રદાસ્વરૂપની ઉપાસના કરો. ૭૨

તેવી ઉપાસનાનો પ્રકાર જણાવે છે:—

आनंदादिभिर्स्थूलादिभिश्चात्माऽत्र लक्षितः ।

अखंडैकरसः सोऽहमस्मीत्येवमुपासते ॥ ૭૩ ॥

અનં [ધ:] અખંડૈકરસઃ આત્મા આનંદાદિમિઃ ચ અસ્થૂલાદિમિઃ લક્ષિતઃ સઃ અહં અસ્મિ ઇતિ एवं ઉપાસતે ॥

અંકડી એટલે સર્વ ઉપનિષદોમાં જે અખંડ અને એકરસ આત્મો આનંદાદિ શુભોવડે અને અસ્થૂલાદિ શુભોવડે લક્ષણાથી જણાવેલો છે તે આત્મા હું હું એવી રીતે મુમુક્ષો નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કરે છે, ૭૩

તો પછી બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અને નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનામાં લેક શામાટે માનવામાં આવે છે એમ જો શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

વોધોપાસ્ત્યોર્વિશેષઃ ક ઇતિ ચેદુચ્યતે શૃણુ ।

વસ્તુતંત્રો ભવેદ્વોધઃ કર્તૃતંત્રમુપાસનમ્ ॥ ૭૪ ॥

વોધોપાસ્ત્યોઃ કઃ વિશેષઃ ઇતિ ચેત્, યચ્યતે શૃણુ, વોધઃ વસ્તુતંત્રઃ ભવેત્, ઉપાસનં [તુ] કર્તૃતંત્રં [અસ્તિ] ॥

તો પછી નિર્ગુણબ્રહ્મના જ્ઞાનમાં અને નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનામાં શો ફેર છે એમ જો તમે કહો તો તેનું ઉત્તર કહેવાય છે તે સાંભળો. નિર્ગુણ-બ્રહ્મનું જ્ઞાન નિર્ગુણબ્રહ્મરૂપ વસ્તુને આશ્રયે રહેલું છે, અને નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના તો નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના કરનારાને આશ્રયે રહેલી છે.

કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન તે વસ્તુને આશ્રયે રહેલ છે, અને ઉપાસના અથવા ભાવના તો ઉપાસના કરનારને આશ્રયે રહેલ છે. શંકરના બાણમાં પદ્મચરનું જ્ઞાન થતું તે પદ્મચરરૂપ વસ્તુને અધીન છે, પણ તેમાં શંકરની ભાવના કરવી ના ન કરવી તે મનુષ્યને અધીન છે. ૭૪

જ્ઞાનમાં અને ઉપાસનામાં વિલક્ષણપણું સિદ્ધ કરવામાટે નીચેના બે શ્લોકવડે જ્ઞાનનું કારણ, જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ને જ્ઞાનનું ફલ જણાવે છે:-

વિચારાજાયતે વોધોઽનિચ્છા યં ન નિવર્તયેત્ ।

સ્વોત્પત્તિમાત્રાત્સંસારે દહત્યત્થિલસત્યતામ્ ॥ ૭૫ ॥

વિચારાત્ વોધઃ જાયતે, અનિચ્છા યં ન નિવર્તયેત્, સ્વોત્પત્તિમાત્રાત્ સંસારે અતિલમત્યતાં દહતિ ॥

બ્રહ્મસ્વરૂપના વિચારથી બ્રહ્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યની ઇચ્છાનો અભાવ તે જ્ઞાનનું નિવારણ કરી શકતો નથી. તે બ્રહ્મજ્ઞાન પોતાની ઉત્પત્તિમાત્રથી સંસારમાં રહેલી સમગ્ર સત્યતાને બાળી નાંખે છે. ૭૫

તાવતા કૃતકૃત્યઃ સન્નિત્યત્તુસિમુપાગતઃ ।

જીવન્મુક્તિમનુપ્રાપ્ય પ્રારબ્ધક્ષયમીક્ષતે ॥ ૭૬ ॥

તાવતા કૃતકૃત્યઃ સન્ નિત્યવર્તિ ઉપાગતઃ [મુમુક્ષુઃ] જીવન્મુક્તિ અનુપ્રાપ્ય પ્રારબ્ધક્ષયં ઇક્ષતે ॥

એટલાવડે એટલે સંસારની સત્યતાની નિવૃત્તિવડે કૃતાર્થ થઇને નિત્ય-વૃત્તિને પ્રાપ્ત થયેલો મુમુક્ષુ શીઘ્ર જીવન્મુક્તિને પામીને વિદેહકેવલ્યને માટે તે પ્રારબ્ધકર્મના નાશની વાટ જુએ છે. ૭૬

હવે પ્રદક્ષિણાથી પ્રદક્ષિણી ઉપાસનાનું વિલક્ષણપણું સિદ્ધ કરવામાટે પ્રદક્ષિણી ઉપાસનાનું સાધન, તેનું સ્વરૂપ અને તેનું ફલ જણાવે છે:—

આત્મોપદેશં વિશ્વસ્ય શ્રદ્ધાલુરવિચારયન્ ।

ચિંતયેત્પ્રત્યયૈરન્યૈરનંતરિતટ્ટિભિઃ ॥ ૭૭ ॥

શ્રદ્ધાલુઃ આત્મોપદેશં વિશ્વસ્ય અવિચારયન્ અન્યૈઃ પ્રત્યયૈઃ અનંતરિતટ્ટિભિઃ ચિંતયેત્ ॥

શાસ્ત્રાદિએ કહેલી ઉપાસનામાં વિશ્વાસ રાખનારો મુમુક્ષુ વિશ્વાસ રાખવાયોગ્ય સમર્થ સફળરુદા ઉપાસનાસંબંધી ઉપદેશમાં વિશ્વાસ રાખીને ઉપાસ્યના સ્વરૂપમાં સંશય નહિ રાખતાં અંતઃકરણની ધીર વૃત્તિઓવડે અતરાય નહિ પામેલી વૃત્તિઓવડે પ્રદક્ષિણું ચિંતન કરે. તેવડે તેને પ્રદક્ષિણો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૭૭

આવી ઉપાસના કેટલો સમય કરવી જોઈએ તે જણાવે છે:—

યાવદ્વિચિંત્યસ્વરૂપત્વાભિમાનઃ સ્વસ્ય જાયતે ।

તાવદ્વિચિંત્ય પશ્ચાન્ન તથૈવાઽઽમૃતિ ધારયેત્ ॥ ૭૮ ॥

યાવત્ સ્વસ્ય ચિંત્યસ્વરૂપત્વાભિમાનઃ જાયતે તાવત્ વિચિંત્ય પશ્ચાત્ ચ તથા એવં આમૃતિ ધારયેત્ ॥

જ્યાંસુધી પોતાના ઉપાસ્યસ્વરૂપપણાનું અભિમાન અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યાંસુધી પોતાના ઉપાસ્યસ્વરૂપ પ્રદક્ષિણું સારી રીતે ચિંતન કરીને પછી તેવીજ રીતે પોતાના શરીરનો ખાત યાચ ત્યાંસુધી તેને ધારણ કરે, તેનો પરિત્યાગ ન કરે. ૭૮

ઉપાસકને ઉપાસ્યના સ્વરૂપપણાનું અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ ઉદાહરણ આપીને સમજાવે છે:—

બ્રહ્મચારી મિક્ષમાણો યુતઃ સંવર્ગવિઘ્નયા ।

સંવર્ગરૂપતાં ચિત્તે ધારયિત્વા હ્યભિક્ષત ॥ ૭૯ ॥

સંવર્ગવિઘ્નયા યુતઃ બ્રહ્મચારી મિક્ષમાણઃ [સન્] ચિત્તે સંવર્ગરૂપતાં ધારયિત્વા અભિક્ષત હિ ॥

સંવર્ગવિઘ્નયાથી મુક્ત કેમકે બ્રહ્મચારી અભિપ્રતારીનામના રાજની આગળ શિક્ષા માગતો છતો પોતાના અંતઃકરણમાં પોતાના સંવર્ગરૂપપણાને ધારણ કરીને શિક્ષા માગતો હવો એ શ્રુતિપ્રસિદ્ધ છે.

અભિ આદિ દેવોમાં વાચુ સંવર્ગ છે, અને વાહ્ની આદિમાં મુખ્યપ્રાણ

સંવર્ગ એટલે તે સર્વનો પોતાનામાં ઉપસહાર કરનારો છે. સંવર્ગશુભ્રયુક્ત પ્રાણુજ હુ છુ એવી ઉપાસના કરનારો કોઈ બ્રહ્મચારી પોતાનો પ્રાણુથી અલોદ અનુભવીને અભિપ્રતારીરાબાપાસે ભિક્ષા માગવા આંચે, હેતો એવું વર્ણન છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં છે. ૭૯

ઉપાસકે ઉપાસ્યને આકારે પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ સતત ચલાવવો જોઈએ એમ કહે છે:—

પુરુષસ્યેચ્છયા કર્તુમકર્તુ કર્તુમન્યથા ।

શક્યોપાસ્તિરતો નિત્યં કુર્યાત્પ્રત્યયસંતતિમ્ ॥ ૮૦ ॥

ઉપાસ્તિ: પુરુષસ્ય ઇચ્છયા કર્તુ, અકર્તુ, અન્યથા કર્તુ શક્યા, અતઃ પ્રત્યય-સંતતિ નિત્યં કુર્યાત્ ॥

ઉપાસના ઉપાસક પુરુષની ઇચ્છાવડે કરવાને, નહિ કરવાને અને શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતથી ખીજે પ્રકારે કરવાને શક્ય છે, આ કારણથી અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ઉપાસ્યને આકારે નિરતર ચલાવવો જોઈએ. ૮૦

બ્રહ્મનું ધ્યાન કરનાર ઉપાસકે પોતાના અંતઃકરણને ધ્યાનના સંસ્કારોવડે યુક્ત કરવું જોઈએ એમ જણાવે છે:—

વેદાધ્યાયી હ્યપ્રમત્તોઽધીતે સ્વપ્નેઽધિવાસતઃ ।

જપિતા તુ જપત્યેવ તથા ધ્યાતાઽપિ વાસયેત્ ॥ ૮૧ ॥

[યથા] હિ અપ્રમત્તઃ વેદાધ્યાયી અધિવાસતઃ. સ્વપ્ને અધીતે, જપિતા તુ જપતિ ઇવ, તથા ધ્યાતા અપિ વાસયેત્ ॥

જેવી રીતે સર્વદા સાવધાનતાવાળો થઈને નેકગ્વેદાદિનું અધ્યયન કરનાર પુરુષ તેની ૬૬ વાસનાવડે સ્વપ્નમાં પણ વેદનું અધ્યયન કરે છે, અને સતત જપ કરનારો પુરુષ પણ સ્વપ્નમાં જપજ કરે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મનું ધ્યાન કરનારો ઉપાસક પણ ધ્યાનની ૬૬ વાસનાવડે સ્વપ્નમાં પણ ધ્યાન કરે. ૮૧

સ્વપ્નાદિકમાં પણ બ્રહ્મના ધ્યાનની અનુવૃત્તિ થવાનું કારણ જણાવે છે:—

વિરોધિપ્રત્યયં ત્યક્ત્વા નૈરંતર્યેણ ભાવયન્ ।

લભતે વાસનાવેશાત્સ્વપ્નાદાવપિ ભાવનામ્ ॥ ૮૨ ॥

વિરોધિપ્રત્યયં ત્યક્ત્વા નૈરંતર્યેણ ભાવયન્ [મુમુક્ષુઃ] વાસનાવેશાત્ સ્વપ્નાદૌ અપિ ભાવનાં લભતે ॥

બ્રહ્મધ્યાનની વિરોધી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરીને નિરંતર બ્રહ્મનું ધ્યાન

કરનારો સુમુક્ષુ તે ધ્યાનની વાસનાના આવેશથી સ્વપ્નમાં ને મનોરાજ્યમાં પણ પ્રહ્લધ્યાનને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૨

પ્રારબ્ધકર્મવડે પ્રાપ્ત થનારા વિષયોનો ઉપભોગ કરનાર સુમુક્ષુ પુરુષથી નિરંતર પ્રહ્લધ્યાન કેવી રીતે કરી શકાય એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

મુંજાનોઽપિ નિજારબ્ધમાસ્થાતિશયતોઽનિશમ્ ।

ધ્યાતું શક્તો ન સંદેહો વિષયવ્યસની યથા ॥ ૮૩ ॥

યથા વિષયવ્યસની [તથા] નિજારબ્ધં મુંજાનઃ અપિ આસ્થાતિશયતઃ અનિશં ધ્યાતું શક્તઃ [અસ્તિ,] સંદેહઃ ન ॥

તેવી રીતે શબ્દાદિ વિષયોમાં ઘાટી આસક્તિવાળો પુરુષ પોતાનો પ્રાપ્તવ્યવહાર કરતો છતો પણ પોતાના વિષયોનું ધ્યાન કર્યા કરે છે તેવી રીતે પ્રહ્લનું ધ્યાન કરનારો પુરુષ પણ પોતાના પ્રારબ્ધકર્મના ફલનો ઉપભોગ કરતો છતો પણ પ્રહ્લમાં પોતાના અંતઃકરણની અત્યંત પ્રીતિ હોવાથી નિરંતર પ્રહ્લનું ધ્યાન કરવાને માટે સમર્થ થાય છે. એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય નથી. ૮૩

ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટાંતને સ્પષ્ટ કરે છે:—

પરવ્યસનિની નારી વ્યગ્રાઽપિ શ્વહર્મણિ ।

તદેવાઽસ્વાદયત્યંતઃ પરસંગરસાયનમ્ ॥ ૮૪ ॥

પરવ્યસનિની નારી શ્વહર્મણિ વ્યગ્રા અપિ અંતઃ તત્ એવ પરસંગરસાયનં આસ્વાદયતિ ॥

પરપુરુષમાં અત્યંત આસક્તિવાળી સ્ત્રી પોતાના ઘરના કામમાં વ્યાકુલ છતાં પણ પોતાના અંતઃકરણમાં તે પરપુરુષના સંગથી પ્રાપ્ત થયેલા આનંદનો અત્યંત સ્વાદ લીધા કરે છે. ૮૪

તે સ્ત્રી એટલી રીતે આનંદાનુભવ કરતી હતી પોતાના ઘરનું કામ ઉપર-ટપકે કર્યા કરે છે એમ જણાવે છે:—

પરસંગં સ્વાદયંત્યા અપિ નો શ્વહર્મ તત્ ।

કુંઠીભવેદપિ ત્વેતદાપાતેનૈવ વર્તતે ॥ ૮૫ ॥

પરસંગં સ્વાદયંત્યાઃ અપિ તત્ શ્વહર્મ નો કુંઠીભવેત્, અપિ ત્વ પતત્ આપાતેન એવ વર્તતે. ॥

પરપુરુષના સંગનો પોતાના મનમાં સ્વાદ લેનારી તે સ્ત્રીના ઘરનું કામ

અટકી જતું નથી, પણ આ કામ ઉપરટપકે તે ક્યેંજ નાય છે, અર્થાત્ મનને તેમાં બેડીને તે કરતી નથી. ૮૫

પોતાના ઘરના કામમાં આસક્તિવાળી સ્ત્રી પોતાના ઘરનું કામ જેવી રીતે કરે છે તેવી રીતનું કામ પરપુરુષમાં આસક્તિવાળી સ્ત્રી કરી શકતી નથી એમ જણાવે છે:—

गृहकृत्यव्यसनिनी यथा सम्यक् करोति तत् ।

परव्यसनिनी तद्वन्न करोत्येव सर्वथा ॥ ૮૬ ॥

ગૃહકૃત્યવ્યસનિની યથા તત્ સમ્યક્ કરોતિ તદ્વત્ પરવ્યસનિની સર્વથા ન કરોતિ એવ ॥

પોતાના ઘરના કામમાં પ્રીતિવાળી સ્ત્રી જેવી રીતે તે કામ ઉત્તમપ્રકારે કરે છે તેવી રીતે પરપુરુષમાં આસક્તિવાળી સ્ત્રી સર્વપ્રકારે કરી શકતી નથીજ. ૮૬

ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટાંતની સિદ્ધાંતની સાથે ચોજના કરે છે:—

एवं ध्यानैकनिष्ठोऽपि लेशाल्लौकिकमारभेत् ।

તત્ત્વવિત્ત્વવિરોધિત્વાલ્લૌકિકં સમ્યગાચરેત્ ॥ ૮૭ ॥

એવં ધ્યાનૈકનિષ્ઠઃ અપિ લેશાત્ લૌકિકં આરભેત્, તત્ત્વવિત્ તુ અવિરોધિત્વાત્ લૌકિકં સમ્યક્ આચરેત્ ॥

ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટાંતની પેઠે પ્રશ્નના ધ્યાનમાં મુખ્યનિષ્ઠાવાળો પુરુષ પણ લેશથી-અંશથી-પોતાના લૌકિકકર્મનો આરભ કરે છે, પણ પ્રશ્નજ્ઞાનો પુરુષ તો લૌકિકકર્મનું પ્રશ્નજ્ઞાનની સાથે અવિરોધીપણું હોવાથી પોતાનું લૌકિકકર્મ ઉત્તમપ્રકારે કરે છે. ૮૭

લૌકિકકર્મ પ્રશ્નજ્ઞાનનું કેવી રીતે વિરોધી નથી તે જણાવે છે:—

मायामयः प्रपंचोऽयमात्मा चैतन्यरूपधृक् ।

इति बोधे विरोधः को लौकिकव्यवहारिणः ॥ ૮૮ ॥

અયં પ્રપંચઃ માયામયઃ [તુ] આત્મા ચૈતન્યરૂપધૃક્ ઇતિ બોધે લૌકિકવ્યવહારિણઃ. ક. વિરોધઃ ? ॥

બાહ્યદષ્ટિએ પ્રતીત થતો આ સસાર માયામય જોટલે મિથ્યા છે, અને આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપને ધારણ કરનારો છે, અર્થાત્ ચૈતનરૂપજ છે. આનું જ્ઞાન થવાથી પોતાનો માત્ર લૌકિકવ્યવહાર કરનાર જ્ઞાનીને પોતાના પ્રશ્નજ્ઞાનની સાથે શો વિરોધ આવે છે ? અર્થાત્ કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. ૮૮

૧ અહીં કોઈ પ્રશ્નમાં આચરેત્ એનો પાઠ જોવામાં આવે છે.

હવે લૌકિકવ્યવહાર અને બ્રહ્મજ્ઞાન એ બંનેના અવિરોધને કહે છે:—

અપેક્ષતે વ્યવહૃતિર્ન પ્રપંચસ્ય વસ્તુતામ્ ।

નાપ્યાત્મજાડ્યં કિંત્વેષા સાધનાન્યેવ કાંક્ષતિ ॥ ૮૯ ॥

વ્યવહૃતિઃ પ્રપંચસ્ય વસ્તુતાં ન અપેક્ષતે, આત્મજાડ્યં અપિ ન [અપેક્ષતે,]
કિંતુ एषા સાધનાનિ एव કાંક્ષતિ ॥

લૌકિકવ્યવહાર પદાર્થોના સત્યપણાની અપેક્ષા કરતો નથી, અને તે આત્માના જડપણાની પણ અપેક્ષા કરતો નથી, કિંતુ તે વ્યવહાર પોતાનાં સાધનોની ઇચ્છા કરે છે, આમ હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનનો તે વ્યવહારનો કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી. ૮૯

વ્યવહારનાં સાધનો કયાં છે તે જણાવે છે:—

મનોવાક્કાયતદ્વાહ્યપદાર્થાઃ સાધનાનિ તાન્ ।

તત્ત્વવિન્નોપમૃદ્નાતિ વ્યવહારોઽસ્ય નો ક્રુતઃ ॥ ૯૦ ॥

મનોવાક્કાયતદ્વાહ્યપદાર્થાઃ સાધનાનિ, તાન્ તત્ત્વવિદ્ ન ઉપમૃદ્નાતિ,
[અતઃ] અસ્ય વ્યવહારઃ ક્રુતઃ નો [ભવતિ ?] ॥

મન, વાણી, શરીર ને શરીરની બહારના સી, યુગ્મ ને ગૃહાદિ પદાર્થો એ વ્યવહારનાં સાધનો છે. તે સાધનોને બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ હણી નાંખતા નથી, આ કારણથી આ બ્રહ્મવેત્તાનો વ્યવહાર શા કારણથી ન થાય ? અર્થાત્ વ્યવહારનાં સાધનો વિદ્યમાન હોવાથી બ્રહ્મવેત્તાથી માત્ર વ્યવહાર કરી શકાય છે. ૯૦

બ્રહ્મવેત્તા એ બહારના પદાર્થોનો નાશ ન કરી શકે તો ભલે, પણ તેમણે પોતાના ચિત્તનો નાશ (નિરોધ) તો કરવો જોઈએ એમ તે કોઈ કહે તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

ઉપમૃદ્નાતિ ચિત્તં ચેદ્ધ્યાતાઽસૌ ન તુ તત્ત્વવિદ્ ।

ન બુદ્ધિમર્દયન્દષ્ટો ઘટતત્ત્વસ્ય વેદિતા ॥ ૯૧ ॥

ચિત્તં ઉપમૃદ્નાતિ ચેત્ અસૌ ધ્યાતા, તુ તત્ત્વવિદ્ ન, ઘટતત્ત્વસ્ય વેદિતા
બુદ્ધિર્મર્દયન્ ન દષ્ટઃ ॥

જો કોઈ પુરુષ પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરતો હોય તો, તે પુરુષ ધ્યાન કરનારો કહેવાય છે, પણ બ્રહ્મવેત્તા કહેવાતો નથી. ઘટના સ્વરૂપને નાશનારો કોઈ પણ પુરુષ પોતાની બુદ્ધિનો નિરોધ કરતો જોવામાં આવતો નથી. બ્રહ્મનું ધ્યાન કરનારો પુરુષ પોતાના બ્રહ્મધ્યાનના પરિપાકમાં બલે

પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરે, પણ જોમને પ્રદક્ષાનું દૃઢજ્ઞાન થયું છે તેમને પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરવાની હેશ પણ આવશ્યકતા નથી. ૯૧

ઘડા સ્થૂલ હોવાથી તેના જ્ઞાનમાટે મનુષ્યને પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરવો પડતો નથી, પણ પ્રદક્ષા અત્યંતસૂક્ષ્મ હોવાથી તેના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે ચિત્તના નિરોધની આવશ્યકતા છે એમ જો કોઈ કહે તો તેનું ઉત્તર આપે છે:-

સકૃત્પ્રત્યયમાત્રેણ ઘટશ્ચેદ્ભાસતે સદા ।

સ્વપ્રકાશોઽયમાત્મા કિં ઘટવચ્ચ ન ભાસતે ॥ ૧૨ ॥

સકૃત્પ્રત્યયમાત્રેણ ઘટઃ સદા ભાસતે [ઇતિ] ચેત્ અર્થ સ્વપ્રકાશ. આત્મા ચ ઘટવત્ કિં ન ભાસતે ? ॥

એકવાર જ્ઞાત થવાવડેજ જો ઘડા મનુષ્યને સર્વદા પ્રતીત થાય છે તો આ સ્વયમ્પ્રકાશ આત્મા પણ ઘડાની જેમ તત્ત્વજ્ઞાનીને જ્ઞાનમાટે પ્રતીત ન થાય ? પ્રતીત થાયજ, અર્થાત્ તેના જ્ઞાનમાટે ચિત્તના નિરોધની તેમને અપેક્ષા નથી. ૯૨

અંતાકરણની વૃત્તિ ક્ષણિક હોવાથી તે 'વૃત્તિને વશીકાર આત્મામાં બિદાશ કરવી જોઈએ એમ જો વાહી કહે તો ઘટાદિકને પણ તેના જ્ઞાનમાટે આ ન્યાય દાશ કરવો જોઈએ એવું સિદ્ધાંતીનું કહેવું જણાવે છે:-

સ્વપ્રકાશતયા કિં તે તદ્બુદ્ધિસ્તત્ત્વવેદનમ્ ।

બુદ્ધિશ્ચ ક્ષણનાશ્યેતિ ચોયં તુલ્યં ઘટાદિષુ ॥ ૧૩ ॥

સ્વપ્રકાશતયા તે કિં ? તદ્બુદ્ધિ. તત્ત્વવેદનં, ચ બુદ્ધિઃ ક્ષણનાશ્યા, ઇતિ ચોયં ઘટાદિષુ તુલ્યમ્ ॥

આત્માના સ્વપ્રકાશપણાવડે તમને શો લાભ થશે ? એમ જો વાહી કહે તો અમે તેને કહીએ છીએ કે આત્માને વિષય કરનારી બુદ્ધિ તે આત્મજ્ઞાન છે. તે બુદ્ધિ ક્ષણમાં નાશ પામનારી છે એમ જો વાહી કહે તો અમે કહીએ છીએ કે આવો પ્રશ્ન ઘટાદિકમાં પણ સમાન છે. ૯૩

તેના ઉપર મુનઃ શંકા અને સમાધાન કહે છે:-

ઘટાદૌ નિશ્ચિતે બુદ્ધિર્નશ્યત્યેવ યદા ઘટઃ ।

ઇષ્ટો નેતું તદા શક્ય ઇતિ ચેત્સમમાત્મનિ ॥ ૧૪ ॥

ઘટાદૌ નિશ્ચિતે બુદ્ધિ નશ્યતિ એવ, યદા ઘટઃ ઇષ્ટઃ તદા નેતું શક્યઃ ઇતિ ચેત્ આત્મનિ [તત્] સમમ્ ॥

ઘટાદિકનો નિશ્ચય થયા પછી તેના સંબંધવાળી બુદ્ધિ નાશ પામે છેજ, તેથી ઘટાદિકનું જ્ઞાન ક્ષણિક છે, છતાં જ્યારે ઘડાનો વ્યવહાર કરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેનો વ્યવહાર થઇ શકે છે એમ જો વાહી કહે તો આત્મામાં પંથુ તે સમાન છે, અર્થાત્ આત્માનો એક વાર નિશ્ચય થયા પછી જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે તેનો વ્યવહાર કરી શકાય છે. ૯૪

ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલા વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

निश्चित्य सकृदात्मानं यदाऽपेक्षा तदैव तम् ।

वक्तुं મંતું તથા ધ્યાતું શક્નોત્યેવ હિ તત્ત્વવિત્ ॥ ૯૫ ॥

આત્માને સકૃત્ નિશ્ચિત્ય યદા અપેક્ષા તદા એવ તં વક્તું મંતું તંથા ધ્યાતું તત્ત્વવિત્ શક્નોતિ એવ હિ ॥

ઘડાની જેઠે આત્માનો એક વાર નિશ્ચય કરીને તે સંબંધની બુદ્ધિ નાશ પામ્યા છતાં પણ પછી જ્યારે અપેક્ષા થાય ત્યારેજ તે આત્માના સંબંધમાં કહેવાને, મનન કરવાને અને તેનું ધ્યાન કરવાને આત્મવેત્તાપુરુષ સમર્થ થાય છેજ. ૯૫

ઉપાસકની જેઠે આત્મવેત્તા પણ આત્માનું અનુસંધાન કરવાથી જગતને વિસરી જશે એમ જો વાહી કહે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

उपासक इव ध्यायंल्लौकिकं विस्मरेद्यदि ।

विस्मरस्તેવ સા ધ્યાનાદિસ્મૃતિર્ન તુ વેદનાત્ ॥ ૯૬ ॥

ઉપાસકઃ ઇવ ધ્યાયન્ [જ્ઞાની] યદિ લૌકિકં વિસ્મરેત્, [તર્હિ] વિસ્મરત્ એવ, સા વિસ્મૃતિઃ ધ્યાનાત્, તુ વેદનાત્ ન ॥

પ્રારંભી ઉપાસના કરનારની જેઠે આત્માનું ધ્યાન કરનારે આત્મજ્ઞાની પણ જો જગતને વિસરી જાય તો કહે તે જગતને વિસરી જાય. જગતની તે વિસ્મૃતિ આત્માના ધ્યાનથી થાય છે, પણ આત્માના જ્ઞાનથી થતી નથી. ૯૬

આત્મવેત્તાને શોધની સિદ્ધિમાટે આત્મધ્યાન કરતું જોઇએ એવો નિયમ નથી એમ જણાવે છે:—

ध्यानं त्वैच्छिकमेतस्य वेदनात्मुक्तिसिद्धितः ।

જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યમિતિ શાસ્ત્રેષુ હિંદિમઃ ॥ ૯૭ ॥

વેદનાત્ મુક્તિસિદ્ધિઃ એતસ્ય ધ્યાનં તુ યૈચ્છિકં, જ્ઞાનાત્ એવ તુ કૈવલ્યં ઇતિ શાસ્ત્રેષુ હિંદિમઃ ॥

આત્મજ્ઞાનથી ભોક્ષની સિદ્ધિ થવાથી આ આત્મવેત્તાને આત્માનું ધ્યાન તો ઐચ્છિક છે, અર્થાત તેની ઇચ્છા થાય તો તે આત્માનું ધ્યાન કરે, અથવા ઇચ્છા ન થાય તો ન કરે. આત્માના દૃઢજ્ઞાનથીજ વિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એમ વેદાંતશાસ્ત્રોમાં “ જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યમ્ ” (જ્ઞાનથીજ કૈવલ્ય પામે છે) ઇત્યાદિ વચનોથી ઠીકો વગાડીને કહ્યું છે. ૯૭

જો આત્મવેત્તા પુરુષ આત્મધ્યાન નહિ કરે તો તેમની આદ્યપ્રવૃત્તિ થશે એવી શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

તત્ત્વવિદ્યાદિ ન ધ્યાયેત્પ્રવર્તેત તદા વહિઃ ।

પ્રવર્તતાં સુખેનાયં કો વાધોઽસ્ય પ્રવર્તને ॥ ૯૮ ॥

તત્ત્વવિદ્દિ યદિ ન ધ્યાયેત્ તદા વહિઃ પ્રવર્તેત, અયં સુખેન પ્રવર્તતાં, અસ્ય પ્રવર્તને કઃ વાધઃ ? ॥

આત્મતત્ત્વને જાણનાર પુરુષ જો આત્મધ્યાન નહિ કરે તો તેઓ બહારના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થશે એમ જો કહ્યો તો અમે કહીએ છીએ કે આ આત્મવેત્તા સુખપૂર્વક બહારના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. આ આત્મવેત્તાની બહારના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થવાથી તેમને શે વાધ થવાનો છે ? અર્થાત તેમની આદ્યપ્રવૃત્તિ તેમના આત્મજ્ઞાનને કોઈ પણ પ્રકારે અડચણ કરી શકતી નથી. ૯૮

જો આત્મવેત્તાની આદ્યપ્રવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે તો તેમનામાં નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિ પણ સંભવશે એવી શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

અતિપ્રસંગ ઇતિ ચેત્પ્રસંગં તાવદીરય ।

પ્રસંગો વિધિશાસ્ત્રં ચેન્ન તત્તત્ત્વવિદં પ્રતિ ॥ ૯૯ ॥

અતિપ્રસંગઃ ઇતિ ચેત્, પ્રસંગ તાવત્ ઈરય, વિધિશાસ્ત્રં પ્રસંગઃ [ઇતિ] ચેત્, તત્ તત્ત્વવિદં પ્રતિ ન ॥

આત્મવેત્તા બહારના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે એમ માનવાથી તેમની નિષિદ્ધકર્મમાં પણ પ્રવૃત્તિ થશે એમ જો તમે કહ્યો તો નિયમ વા વિધિત વિષય કયો તે કહ્યો. વિધિને કહેનારુ શાસ્ત્ર નિયમ વા વિધિ છે એમ જો તમે કહ્યો તો તે વિધિશાસ્ત્ર આત્મવેત્તાને માટે નથી, પણ જેમને આત્માનું જ્ઞાન થયું નથી તેવા મનુષ્યોમાટે છે. ૯૯

વિધિશાસ્ત્ર અને નિપેદ્યાશ્ત્ર કોને માટે છે તે જણાવે છે:—

વર્ણાશ્રમવયોઽવસ્થાભિમાનો यस્ય વિદ્યતે ।

તસ્યેવ ચ નિપેદ્યાશ્ચ વિધયઃ સકલા અપિ ॥ ૧૦૦ ॥

યસ્ય વર્ણાશ્રમવયોઽવસ્થાભિમાનઃ વિદ્યતે, તસ્ય એવ ચ નિપેધાઃ ચ સકલાઃ
અપિ વિધયઃ ॥

જે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણનું, બ્રાહ્મણ્ય આદિ આશ્રમનું,
શરીરના વયનું અને અવસ્થાનું અભિમાન હોય છે તેને માટેજ સર્વ નિપેધા
અને સઘળાથ વિધિઓ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. ૧૦૦

આત્માને બાહુનાર શરીરધારી હોવાથી તેમનામાં વણાશ્રમ, આદિનું
અભિમાન હોવું જોઈએ એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વર્ણાશ્રમાદયો દેહે માયયા પરિકલ્પિતાઃ ।

નાઽઽત્મનો વૌધરૂપસ્યેત્યેવં તસ્ય વિનિશ્ચયઃ ॥ ૧૦૧ ॥

વર્ણાશ્રમાદયઃ દેહે માયયા પરિકલ્પિતાઃ [સન્તિ,] વૌધરૂપસ્ય આત્મનઃ ન
ઈતિ એવં તસ્ય વિનિશ્ચયઃ [વર્તતે] ॥

બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ અને બ્રાહ્મણ્ય આદિ આશ્રમે, તથા વય અને અવસ્થા
સ્થૂળશરીરમાં માયાવડે સર્વપ્રકારે કલ્પાયેલાં છે, તે સર્વ જ્ઞાતસ્વરૂપ આત્મામાં
નથી આવેા તેમના દૃઢ નિશ્ચય હોય છે, જોડલે તેઓ શરીરધારી છતાં પણ
તેમના અંતઃકરણમાં વણાશ્રમ આદિનું અભિમાન હોતું નથી. ૧૦૧

દૃઢ આત્મજ્ઞાનીને સમાધિ કે શાઓકત કર્મ એ એમાંનું એકે કર્તવ્ય
નથી એમ જણાવે છે:—

સમાધિમથ કર્માણિ મા કરોતુ કરોતુ વા ।

હૃદયેનાસ્તસર્વાસ્થો મુક્ત એવોત્તમાશયઃ ॥ ૧૦૨ ॥

[યઃ] હૃદયેન અસ્તસર્વાસ્થઃ ઉત્તમાશયઃ [સઃ] મુક્તઃ એવ, [અતઃ સઃ]
સમાધિ અથ કર્માણિ કરોતુ વા મા કરોતુ ॥

જેણે પોતાના અંતઃકરણવડે દૃશ્યમાં રહેલી સત્યપણાનો પુદ્ધિને નિવૃત્ત
કરી છે એવા ઉત્તમ અભિપ્રાયવાળા (દૃઢ આત્મજ્ઞાનવાળા) જે પુરુષ છે તે
મુક્તજ છે, આ કારણથી તે દૃઢ આત્મજ્ઞાની સમાધિ અને શાઓકત કર્મ
કરે, અથવા ન કરે, અર્થાત્ સમાધિ કે શાઓકત કર્મ કરવાં કે ન કરવાં
એ તેમની ઇચ્છાનો વિષય છે. ૧૦૨

જેનું મન દૃશ્યની વાસનાથી રહિત થયું છે એવા દૃઢ આત્મજ્ઞાનીને
કાંઈ કર્તવ્ય નથી એમ જણાવે છે:—

નૈષ્કર્મ્યેણ ન તસ્યાર્થસ્તસ્યાર્થોઽસ્તિ ન કર્મભિઃ ।

ન સમાધાનજપ્યાભ્યાં યસ્ય નિર્વાસનં મનઃ ॥ ૧૦૩ ॥

યસ્ય મનઃ નિર્વાસનં [અભૂત] તસ્ય નૈષ્કર્મ્યેણ અર્થઃ ન, [ચ] તસ્ય કર્મભિઃ
અર્થઃ ન, [ચ] સમાધાનજપ્યાભ્યાં [અર્થઃ] ન અસ્તિ ॥

જેતુ મન વિષયની વાસનાથી રહિત થયું છે તે પુરુષને કર્મના રહિત-
પણાથી કંઈ ફલ નથી, અને તેમને શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરવાવડે પણ કંઈ ફલ નથી.
વળી તેમને સમાધિ કરવાવડે અને જપ કરવાવડે પણ કંઈ ફલ નથી. ૧૦૩

આત્મજ્ઞાનીના મનમાં દશ્યની વાસના શા કારણથી રહેતી નથી તે
જણાવે છે:-

આત્માસંગસ્તતોઽન્યત્સ્યાદિંદ્રજાલં હિ માયિકમ્ ।

इत्यचंचलनिर्णीते कुतो मनसि वासना ॥ १०४ ॥

આત્મા અસંગઃ તતઃ અન્યત્ માયિકં ઇંદ્રજાલં હિ સ્યાત્ इति अवंचलनिर्णीते
मनसि वासना कुतः [स्यात्] ? ॥

આત્મા અસંગ છે, અને તેનાથી બિન્ન અન્ય સર્વ માયાના કાર્યરૂપ ઈંદ્ર-
જાલજ છે, અર્થાત્ મિથ્યા પ્રતીત થનારું છે આવેા સુદૃઢ નિશ્ચય થવાથી
આત્મજ્ઞાનીના મનમાં દશ્યની વાસના કેવી રીતે રહી શકે ? અર્થાત્ નબ
રહી શકે. ૧૦૪

આત્મજ્ઞાનીને વિધિ અને નિષેધ જો બંને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી
એમ કહે છે:-

एवं नास्ति प्रसंगोऽपि कुतोऽस्यातिप्रसंजनम् ।

प्रसंगो यस्य तस्यैव शङ्क्येतातिप्रसंजनम् ॥ १०५ ॥

एवं अस्य प्रसंगः अपि न अस्ति, अतिप्रसंजनं कुतः ? यस्य प्रसंगः
तस्य एव अतिप्रसंजनं शङ्क्येत ॥

એવી રીતે આ આત્મજ્ઞાનીને બ્યારે વિધિ પણ નથી ત્યારે તેમને નિષેધ
પણ ક્યાંથી સભવે ? જે પુરુષને શાસ્ત્રે કહેલો વિધિ પ્રાપ્ત હોય તે પુરુષને
માટેજ નિષેધની શકા કરાય. આત્મજ્ઞાની માયાના ત્રણ ગુણોથી પર રહેલા
હોવાથી તેમને શાસ્ત્રોક્ત કંઈ પણ વિધિનિષેધ સ્પર્શ કરી શકતા નથી. ૧૦૫
જ્ઞાનીને વિધિનિષેધ નથી જો વાત કદાંત આપીને સમજાવે છે:-

विध्यभावाच्च बालस्य दृश्यतेऽतिप्रसंजनम् ।

स्यात्कुतोऽतिप्रसंगोऽस्य विध्यभावे समे सति ॥ १०६ ॥

વિધ્યભાવાત્ વાલસ્ય અતિપ્રસંગનં ન દૃશ્યતે, વિધ્યભાવે સમે સતિ અસ્ય
અતિપ્રસંગઃ કુતઃ સ્યાત્ ? ॥

શાસ્ત્રોક્ત વિધિના અભાવથી બાલકને નિષેધ પણ બોવામાં આવતો નથી.
શાસ્ત્રોક્ત વિધિનો અભાવ બાલકને અને જ્ઞાનીને સમાન હોવાથી આ આત્મ-
જ્ઞાનીને નિષેધ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? અર્થાત નજ પ્રાપ્ત થાય. ૧૦૬

બાલકને તેના અજ્ઞપણથી વિધિ નથી, અને આત્મજ્ઞાનીને તેના સર્વજ્ઞ-
પણથી વિધિ નથી એમ કહે છે:-

ન કિંચિદ્વેતિ વાલશ્ચેત્સર્વં વેત્યેવ તત્ત્વવિત્ ।

અલ્પજ્ઞસ્યૈવ વિધયઃ સર્વે સ્યુર્નાન્યયોર્દ્વયોઃ ॥ ૧૦૭ ॥

વાલઃ કિંચિત્ [અપિ] ન વેતિ [ઈતિ] ચેત્, તત્ત્વવિત્ સર્વં વેતિ एव, સર્વે
વિધયઃ અલ્પજ્ઞસ્ય एव સ્યુઃ, અન્યયોઃ દ્વયોઃ ન ॥

બાલક કંઈ પણ બાલ્યુતો નથી તેથી તેને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ સંભવી શકે
નહિ એમ બે તરફે કહેા તો "અમે કહીએ છીએ કે આત્મવેત્તા સર્વરૂપ બ્રહ્મને
બાલ્યુ છેજ તેથી તેમને પણ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ સંભવે નહિ. શાસ્ત્રમાં કહેલા
સર્વ વિધિઓ અદ્વૈત પુરુષને માટેજ છે, અજ્ઞાની ને આત્મજ્ઞાની એ બંનેને
માટે તે વિધિઓ નથી. ૧૦૭

જેમનામા શાપ દેવાતું અને કૃપા કરવાતું સામર્થ્ય હોય તે આત્મજ્ઞાની
ગણાય, બીજા આત્મજ્ઞાની ન ગણાય, બોવી શકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે:-

શાપાનુગ્રહસામર્થ્યં યસ્યાસૌ તત્ત્વવિદિ ।

તન્ન શાપાદિસામર્થ્યં ફલં સ્યાત્તપસો યતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

યસ્ય શાપાનુગ્રહસામર્થ્યં અસૌ યદિ તત્ત્વવિત્, તદ્ ન, યતઃ શાપાદિસામર્થ્યં
તપસઃ ફલં સ્યાત્ ॥

જે પુરુષમાં વ્યાસભગવાન્ આદિની પેઠે શાપ આપવાનું અને અનુગ્રહ
કરવાનું બલ હોય આ આત્મજ્ઞાની છે એમ બે કોઈ કહે તો તે યોગ્ય નથી,
કારણકે શાપ આપવાનું અને અનુગ્રહ કરવાનું સામર્થ્ય શરીર, ઇન્દ્રિયો ને
અતઃકરણને વશ રાખવારૂપ તપનું ફલ છે, વેદાતના શ્રવણાદિનું તે ફલ નથી. ૧૦૮

શ્રીવ્યાસાદિ મુનિઓ આત્મસ્વરૂપને બાલ્યુનારા અને અપરાધીને શાપ
આપવામાં ને ભક્તપર અનુગ્રહ કરવામાં સમર્થ હતા તે વાત સાચી, પરંતુ
તેમના શાપ આપવાના ને અનુગ્રહ કરવાના સામર્થ્યનો આત્મજ્ઞાનસાથે કોઈ
પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી એમ જણાવે છે:-

વ્યાસાદેરપિ સામર્થ્ય દૃશ્યતે તપસો વલાત્ ।

શાપાદિકારણાદન્યત્તપો જ્ઞાનસ્ય કારણમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

તપસઃ વલાત્ વ્યાસાદેઃ અપિ સામર્થ્ય દૃશ્યતે, શાપાદિકારણાત્ અન્યત્ તપઃ જ્ઞાનસ્ય કારણં [ભવતિ] ॥

શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને વશ રાખવારૂપ તપના સામર્થ્યથીજ શ્રી- વ્યાસાદિમાં પણ શાપાનુગ્રહરૂપ સામર્થ્ય હતું એમ સાક્ષમાં જોવામાં આવે છે. શાપાદિ સામર્થ્યના કારણરૂપ તપથી આત્મવિચારરૂપ ધીનું તપ આત્મ- જ્ઞાનનું કારણ થાય છે. ૧૦૯

શ્રીવ્યાસાદિકમાં આત્મજ્ઞાનીપણું અને શાપાનુગ્રહનું સામર્થ્ય શા કારણથી હતું તે જણાવે છે:—

દ્વયં યસ્યાસ્તિ તસ્યૈવ સામર્થ્યજ્ઞાનયોર્જનિઃ ।

एकैकं तु ततः कुर्वन्नेकैकं लभते फलम् ॥ ११० ॥

યસ્ય દ્વયં અસ્તિ તસ્ય એવ સામર્થ્યજ્ઞાનયોઃ જનિઃ, તતઃ એકૈકં તુ કુર્વન્ એકૈકં ફલં લભતે ॥

જે પુરુષમાં બંને પ્રકારનાં તપ હોય છે તે પુરુષના અતઃકરણમોજ શાપાનુગ્રહરૂપ સામર્થ્ય અને આત્મજ્ઞાન એ બંને હિતપ્રદ થાય છે. તે કારણથી જે પુરુષ એ બેમાંનું એક તપ કરે છે તે પુરુષ એક એક ફલને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીવ્યાસાદિકે બંને પ્રકારનાં તપ કરેલાં હોવાથી તેમનામાં શાપાનુગ્રહરૂપ સામર્થ્ય અને આત્મજ્ઞાન એ બંને હતા. ૧૧૦

શાપાનુગ્રહરૂપ સામર્થ્યથી રહિત આત્મજ્ઞાની એ વિધિથી રહિત હશે તો તે વિહિતકર્મનું અનુષ્ઠાન કરનારા પુરુષોવડે નિદાને પાત્ર થશે એમ શકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

‘સામર્થ્યહીનો નિયશ્ચેદ્યતિમિર્વિધિવર્જિતઃ ।

નિંદ્યંતે યત્તયોઽપ્યન્યૈરનિશં મોગલંપટૈઃ ॥ ૧૧૧ ॥

સામર્થ્યહીનઃ વિધિવર્જિતઃ યતિભિઃ નિંદ્યઃ ચેત્, યતયઃ અપિ અન્યૈઃ મોગલંપટૈઃ અનિશં નિંદ્યંતે ॥

૧ આ શ્લોકનું પાંદતર નીચે પ્રમાણે છે:—

સામર્થ્યહીનો નિયશ્ચેદ્યતિર્વિધિવર્જિતઃ ।

નિંદ્યંતે તત્તપોઽપ્યન્યૈરનિશં મોગલંપટૈઃ ॥

શાપાનુબ્રહ્મસામર્થ્યથી રહિત અને વિહિતનું અનુષ્ઠાન નહિ કરનારે આત્મજ્ઞાની વિહિતનું આચરણ કરનારા સંન્યાસીઓવડે નિંદાનું પાત્ર થશે એમ જો તમે કહો તો વિહિતનું આચરણ કરનારા સંન્યાસીઓ પણ ખીજા વિષયોપ-લોગમાં અત્યંત આસક્ત પુરુષોવડે નિરંતર નિંદાષ છે. આમ હોવાથી શાપાનુ-બ્રહ્મથી રહિત અને વિહિતનું અનુષ્ઠાન નહિ કરનારા આત્મજ્ઞાનીને અજ્ઞાનીઓ-ની નિંદાથી ભય પામવાનું કંઈ કારણ નથી. ૧૧૧

વિષયસુખભાટે વિહિત આચરણ કરનારા તે સંન્યાસી વિષયોને સંપાદન કરશે એમ જો તમે કહો તો તેમ કરવાથી તેમનું સંન્યાસીપણું નાશ પામશે એમ કહે છે—

મિક્ષાવસ્ત્રાદિ રક્ષેયુર્યચેતે ભોગતુષ્ટયે ।

અહો યતિત્વમેતેષાં વૈરાગ્યભરમંથરમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

યદિ એતે ભોગતુષ્ટયે મિક્ષાવસ્ત્રાદિ રક્ષેયુઃ, [તર્હિ] એતેષાં વૈરાગ્યભરમંથરં યતિત્વમ્ અહો ! ॥

જો એ સંન્યાસીઓ લોગજન્ય સંતોષભાટે મિક્ષાના યદ્યથોનું અને વસ્ત્રાદિનું રક્ષણ કરશે તો તેઓનું વૈરાગ્યના ભારવડે ભારે થયેલું સંન્યાસીપણું વખાણવાજેતું છે એમ કહેતું પડશે અર્થાત્ તેઓ પોતાના સંન્યાસીના ધર્મથી ભ્રષ્ટ થશે. ૧૧૨

ક્રમાનુષ્ઠાનમાં તત્પર રહેનારા દેહાક્ષિમાનીઓએ કરેલી નિંદાવડે આત્મ-વેત્તાની કંઈ હાનિ થતી નથી એમ જણાવે છે—

વર્ણાશ્રમપરાન્મૂઢા નિંદંત્વિત્યુચ્યતે યદિ ।

દેહાત્મમતયો બુદ્ધં નિંદંત્વાશ્રમમાનિનઃ ॥ ૧૧૩ ॥

મૂઢાઃ વર્ણાશ્રમપરાન્ નિંદંતુ ઇતિ યદિ ઉચ્યતે, [તર્હિ] આશ્રમમાનિનઃ દેહાત્મમતયઃ બુદ્ધં નિંદંતુ ॥

અજ્ઞાનીઓ વર્ણના અને આશ્રમના ધર્મોનું પરિપાલન કરનારની ભલે નિંદા કરે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે આશ્રમનું અભિમાન રાખનારા અને દેહમાં આત્માની બુદ્ધિ રાખનારા પુરુષો ભલે આત્મજ્ઞાનીને નિંદા. તેમની નિંદાથી આત્મજ્ઞાનીની કંઈ હાનિ થવાની નથી. ૧૧૩

હવે પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલા વિચારને ગંધ રાષ્ટ્રીને ચાલતા પ્રસંગનું પ્રતિ-પાદન કરે છે—

તદિત્યં તત્ત્વવિજ્ઞાને સાધનાનુપમર્દનાત્ ।

જ્ઞાનિનાઽઽચરિતું શક્યં સમ્યગ્રાજ્યાદિ લૌકિકમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

તત્ इत्थं, तत्त्वविज्ञाने [सति] साधनानुपमर्दनात् ज्ञानिना लौकिकं राज्यादि
सम्पत् आचरितुं शक्यम् ॥

તે એવી રીતે સિદ્ધ થયું. આત્માનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થયે સતે શરીર
અને ઇદ્રિયાદિ જ્ઞાનનાં અને કર્મનાં સાધનોનો નાશ ન થવાથી તે આત્મજ્ઞાની
પુરુષવડે રાજ્યાદિ વા લૌકિકકર્મ ઉત્તમપ્રકારે કરવાને શક્ય છે. ૧૧૪

સંસાર મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થવાથી આત્મજ્ઞાનીને સંસારના વિષયોની
ધ્રુષ્ટા થશે નહિ એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તેઓ ભલે
પોતાના પ્રારબ્ધકર્મને અનુસરીને વર્તે એમ કહે છે:—

मिथ्यात्वबुद्ध्या तत्रेच्छा नास्ति चेत्तर्हि मास्तु तत् ।

ध्यायन्वाथ व्यवहरन् यथारब्धं वसत्वयम् ॥ ११५ ॥

मिथ्यात्वबुद्ध्या तत्र इच्छा न अस्ति [इति] चेत्, तर्हि तत् मा अस्तु,
अयं ध्यायन् अथवा व्यवहरन् [सन्] यथारब्धं वसतु ॥

સંસારમાં મિથ્યાપણાની ભુદ્ધિવડે આત્મજ્ઞાનીને તેમાં ધ્રુષ્ટા થતી નથી
એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે ભલે તેમને સંસારના પદાર્થની
ધ્રુષ્ટા ન થાય. આ આત્મજ્ઞાની આત્માનું ધ્યાન કરતા છતા અર્થવા વ્યવહાર
કરતા છતા એમ તેઓનું પ્રારબ્ધ હોય તેમ ભલે રહે. ૧૧૫

બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારની સ્થિતિ તેથી ખીલ પ્રકારની છે એમ કહે છે:—

उपासकस्तु सततं ध्यायन्नेव वसेद्यतः ।

ध्यानेनैव कृतं तस्य ब्रह्मत्वं विष्णुतादिवत् ॥ ११६ ॥

उपासकः तु सततं ध्यायन् एव वसेत्, यतः विष्णुतादिवत् तस्य ब्रह्मत्वं
ध्यानेन एव कृतम् ॥

બ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર તો નિરંતર બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતો છતાજ રહે,
કારણકે વિષ્ણુપણા આદિની ચેઠે તેનું બ્રહ્મપણું બ્રહ્મના ધ્યાનવડેજ કરેલું છે.
ઉપાસકે જ્ઞાનવડે વાસ્તવિક બ્રહ્મપણું પ્રાપ્ત કર્યું નથી. ૧૧૬

ધ્યાનવડે પ્રાપ્ત કરેલું બ્રહ્મપણું વાસ્તવિક નથી, કેમકે ધ્યાન ત્યજી દેતાં
તે નિવૃત્ત થઈ જાય છે એમ જણાવે છે:—

ध्यानोपादानकं यत्तद्विद्यानाभावे विलीयते ।

वास्तवी ब्रह्मता नैव ज्ञानाभावे विलीयते ॥ ११७ ॥

यत् ध्यानोपादानकं तत् ध्यानाभावे विलीयते, वास्तवी ब्रह्मता [तु]
ज्ञानाभावे न विलीयते एव ॥

જે ધ્યાનવડે ઉપજનારું હોય છે તે ધ્યાનના અભાવમાં વિલીન થઈ જાય છે, પણ વાસ્તવિક પ્રદક્ષપણું તો જ્ઞાનના અભાવમાં વિલીન થતું નથીજ. ૧૧૭

પ્રદક્ષ વાસ્તવિક હોવાથી જ્ઞાનવડે તે ઉત્પન્ન કરવામાં આવતું નથી એમ જણાવે છે:—

તત્તોઽભિજ્ઞાપકં જ્ઞાનં ન નિત્યં જનયત્યદઃ ।

જ્ઞાપકાભાવમાત્રેણ ન હિ સત્યં વિલીયતે ॥ ૧૧૮ ॥

[યત] અદઃ [વ્રહ્મત્વં] નિત્યં તતઃ જ્ઞાનં [તસ્ય] અભિજ્ઞાપકં, ન જનયતિ, હિ સત્યં જ્ઞાપકાભાવમાત્રેણ ન વિલીયતે ॥

જે કારણથી આ પ્રદક્ષપણું નિત્ય રહેનારું છે તે કારણથી જ્ઞાન તેને જણાવનારું છે, પણ તેને ઉત્પન્ન કરતું નથી, અને જે સત્ય હોય છે તે માત્ર જણાવનારના અભાવવડે વિલીન થતું નથીજ. ૧૧૮

જ્ઞાનીના વાસ્તવિક પ્રદક્ષપણાની પેઠે ઉપાસકનું પણ વાસ્તવિક પ્રદક્ષપણું એમ એ તમે કહો તો તેનું ઉત્તર સાશયો:—

અસ્ત્યેવોપાસકસ્યાપિ વાસ્તવી વ્રહ્મતેતિ ચેત્ ।

પામરાણાં તિરશ્ચાં ચ વાસ્તવી વ્રહ્મતા ન કિમ્ ? ॥ ૧૧૯ ॥

ઉપાસકસ્ય અપિ વાસ્તવી વ્રહ્મતા અસ્તિ એવંતિ ચેત્, પામરાણાં તિરશ્ચાં ચ વાસ્તવી વ્રહ્મતા ન કિમ્ ? ॥

ઉપાસકનું પણ વાસ્તવિક પ્રદક્ષપણું છેજ એમ એ તમે કહો તો પામર મનુષ્યોનું અને પશુપક્ષી આદિનું પણ શું વાસ્તવિક પ્રદક્ષપણું નથી ? અર્થાત્ તે સર્વનું પ્રદક્ષપણું છે ત્યારે ઉપાસકનું પ્રદક્ષપણું હોય એમ શું આશ્ચર્ય ? ૧૧૯

પામર મનુષ્ય આદિનું પ્રદક્ષપણું છતાં પણ તેમને યોગ્યતાનું પ્રદક્ષપણું જ્ઞાત ન હોવાથી તે પુરવારમાં ઉપયોગી થતું નથી એમ શકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે:—

અજ્ઞાનાદપુમર્થત્વમુભયત્રાપિ તત્સમમ્ ।

ઉપવાસાદ્યથા મિક્ષા વરં ધ્યાનં તથાઽન્યતઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અજ્ઞાનાત્ અપુમર્થત્વં ઉભયત્ર અપિ તત્ સમમ્, યથા ઉપવાસાત્ મિક્ષા તથા અન્યતઃ ધ્યાનં વરમ્ ॥

યોગીના પ્રદક્ષપણાના અજ્ઞાનથી દુઃખની અનિવૃત્તિ અને પરમાનંદની અપ્રાપ્તિરૂપ અપુરવાર્યપણું બંને સ્થલે પણ (ઉપાસકમાં અને પામર આદિમાં

પણ) સમાન છે. જેવી રીતે અન્ન ન મળવાથી ઘતા ઉપવાસથી શિક્ષા સારી ગણાય છે તેવી રીતે ખીનાં સાધનોના કરતાં બ્રહ્મધ્યાન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૧૨૦

હવે ખીણ ક્રિયાઓના કરતાં બ્રહ્મધ્યાનનું શ્રેષ્ઠપણું બતાવે છે:—

પામરાણાં વ્યવહૃતેર્વરં કર્માચનુષ્ઠિતિઃ ।

તતોઽપિ સગુણોપાસ્તિર્નિગુણોપાસના તતઃ ॥ ૧૨૧ ॥

પામરાણાં વ્યવહૃતેઃ કર્માચનુષ્ઠિતિઃ વરમ્, તતઃ અપિ સગુણોપાસ્તિઃ, તતઃ નિર્ગુણોપાસના ॥

શાસ્ત્રસંસ્કારરહિત પામર મનુષ્યોના વ્યવહારના કરતાં, શાસ્ત્રોક્ત કર્માદિનું અનુષ્ઠાન શ્રેષ્ઠ છે, તે શાસ્ત્રોક્ત કર્માદિના કરતાં પણ સચુલ્લુબ્ધની ઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે, અને તે સચુલ્લુબ્ધની ઉપાસનાના કરતાં પણ નિર્ગુણુબ્ધની ઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨૧

તેમના ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠપણાનું કારણ કહે છે:—

યાવદ્વિજ્ઞાનસામીપ્યં તાવદ્ઐષ્ટ્યં વિવર્ધતે ।

બ્રહ્મજ્ઞાનાયતે સાક્ષાન્નિર્ગુણોપાસનં શનૈઃ ॥ ૧૨૨ ॥

યાવત્ વિજ્ઞાનસામીપ્યં તાવત્ ઐષ્ટ્યં વિવર્ધતે, નિર્ગુણોપાસનં શનૈઃ સાક્ષાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનાયતે ॥

જે સાધનનું જેટલું બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું સમીપપણું તેટલું તે સાધનનું શ્રેષ્ઠપણું વૃદ્ધિ પામે છે. નિર્ગુણુબ્ધની ઉપાસના ધીરે ધીરે સાક્ષાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ થાય છે. ૧૨૨

ઉપર કહેલી વાતને દાખાંતથી સુદૃઢ કરે છે:—

યથા સંવાદિવિભ્રાંતિઃ ફલકાલે પ્રમાયતે ।

વિદ્યાયતે તથોપાસ્તિર્મુક્તિકાલેઽતિપાક્તઃ ॥ ૧૨૩ ॥

યથા સંવાદિવિભ્રાંતિઃ ફલકાલે પ્રમાયતે તથા ઉપાસ્તિઃ અતિપાક્તઃ મુક્તિકાલે વિદ્યાયતે ॥

જેવી રીતે સવાદિભ્રમ પ્રથમ ભ્રમ છતાં પણ ફલના સમયમાં સત્યરૂપ થાય છે તેવી રીતે નિર્ગુણુબ્ધની ઉપાસના પણ તેનો પૂરો પરિપાક થવાથી મોક્ષકાંક્ષા બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ થાય છે. ૧૨૩

જેમ સવાદિભ્રમ ચથાર્થ જ્ઞાનરૂપ નહિ છતાં પણ તે ભ્રમવડે પ્રવૃત્ત

યથેલા પુરુષને ઇન્દ્રિયનો વિષયની સાથે સંયોગ થવાથી યથાર્થજ્ઞાનરૂપ થાય છે તેમ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનામાં પણ થાય છે એમ જણાવે છે:—

સંવાદિશ્રમતઃ પુંસઃ પ્રવૃત્તસ્યાન્યમાનતઃ ।

પ્રમેતિ ચેત્તથોપાસ્તિર્માતરે કારણાયતામ્ ॥ ૧૨૪ ॥

સંવાદિશ્રમતઃ પ્રવૃત્તસ્ય પુંસઃ અન્યમાનતઃ પ્રમા ઇતિ ચેત્, તથા ઉપાસ્તિઃ માતરે કારણાયતામ્ ॥

સંવાદિશ્રમથી પ્રવૃત્ત યથેલા પુરુષને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી તે યથાર્થજ્ઞાનરૂપ થાય છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે એવીજ રીતે નિર્ગુણ-બ્રહ્મની ઉપાસના પણ નિદિધ્યાસનરૂપ થઇને મહાવાક્યજન્ય બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારનું કારણ થાય છે. ૧૨૪

દેવની મૂર્તિનું ધ્યાનાદિક પણ અતઃકરણની એકાગ્રતા સપાદન કરવાદ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાનનું કારણ થાય છે, તો પછી નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાની શી અગત્ય છે એમ શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે:—

મૂર્તિધ્યાનસ્ય મંત્રાદેરપિ કારણતા યદિ ।

અસ્તુ નામ તથાપ્યત્ર પ્રત્યાસત્તિર્વિશિષ્યતે ॥ ૧૨૫ ॥

મૂર્તિધ્યાનસ્ય [ચ] મંત્રાદેઃ અપિ યદિ કારણતા [તર્હિ] અસ્તુ નામ, તથાપિ અત્ર પ્રત્યાસત્તિઃ વિશિષ્યતે ॥

હરિહરોદિ દેવની મૂર્તિના ધ્યાનનું અને શાસ્ત્રોક્ત મંત્રમાં જપ આદિનું પણ બ્રહ્મજ્ઞાનનું સાધનપણું છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે ભલે તેમ હો, તોપણ આ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનામાં અન્ય સાધનોના કરતાં બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું સમીપપણું આ વિશેષ છે. ૧૨૫

નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના કેવી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાનની સમીપ છે તે જણાવે છે:—

નિર્ગુણોપાસનં પક્વં સમાધિઃ સ્યાચ્છનૈસ્તતઃ ।

યઃ સમાધિર્નિરોધાલ્લયઃ સોઽનાયાસેન લભ્યતે ॥ ૧૨૬ ॥

નિર્ગુણોપાસનં [યદા] પક્વં [ભવતિ તદા] શનૈઃ સમાધિઃ સ્યાત્, તતઃ [શનૈઃ] નિરોધાલ્લયઃ યઃ સમાધિઃ સઃ અનાયાસેન લભ્યતે ॥

નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના જ્યારે પરિપક્વ થાય છે ત્યારે ધીરે ધીરે તે સવિકલ્પસમાધિરૂપ થાય છે, અને પછી તે સવિકલ્પસમાધિ ધીરે ધીરે નિવિકલ્પનામનો જે સમાધિ તે સમાધિ તે ઉપાસકને સુખપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨૬

નિવિકલ્પસમાધિથી કયો લાભ થાય છે તે કહે છે:—

નિરોધલાભે પુંસોઽત્તરસંગં વસ્તુ શિષ્યતે ।

પુનઃ પુનર્વાસિતેઽસ્મિન્વાક્યાજ્ઞાયેત તત્ત્વધીઃ ॥૧૨૭॥

નિરોધલાભે [સતિ] પુંસઃ અંતઃ અસંગં વસ્તુ શિષ્યતે, અસ્મિન્ પુનઃ પુનઃ વાસિતે [સતિ] વાક્યાત્ તત્ત્વધીઃ જાયેત ॥

નિવિકલ્પસમાધિનો લાભ થવાથી તે પુરુષના અંતઃકરણમાં અસંગ વસ્તુરૂપ આત્મા અવશેષ રહે છે. આ આત્મામાં વારંવાર ભાવના ઠરવાથી મહાવાક્યવડે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા “હું બ્રહ્મ છું” એવું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨૭

હવે તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે:—

નિર્વિકારાસંગનિત્યસ્વપ્રકાશૈકપૂર્ણતાઃ ।

બુદ્ધૌ જ્ઞટિતિ શાસ્ત્રોક્તા આરોહંત્યવિવાદતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

શાસ્ત્રોક્તાઃ નિર્વિકારાસંગનિત્યસ્વપ્રકાશૈકપૂર્ણતાઃ બુદ્ધૌ જ્ઞટિતિ અવિવાદતઃ આરોહન્તિ ॥

વેદાંતશાસ્ત્રમાં કહેલું નિર્વિકારીપણું, અસંગપણું, નિત્યપણું, સ્વપ્રકાશપણું, એકપણું અને પૂર્ણપણું આ ચેતનના સ્વભાવો નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના કરનાર પુરુષના અંતઃકરણમાં શીઘ્ર નિઃશકપણે આરૂઢ થાય છે. ૧૨૮

અમૃતબિંદુ આદિ ઉપનિષદોમાં નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનામાં યોગનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ જણાવે છે —

યોગાભ્યાસસ્ત્વેતદર્થોઽમૃતવિંદ્યાદિપુ શ્રુતઃ ।

एवं च दृष्टद्वाराऽपि हेतुत्वादन्यतो वरम् ॥ ૧૨૯ ॥

અમૃતવિંદ્યાદિપુ તુ યોગાભ્યાસઃ एतदर्थः શ્રુતઃ [અસ્તિ,] एवं च दृष्टद्वारा अपि हेतुत्वात् अन्यत વરમ્ ॥

અમૃતબિંદુ-ઉપનિષદ અને કોષાપનિષદ ઇત્યાદિ ઉપનિષદોમાં જે યોગાભ્યાસ વર્ણવેલો છે તે યોગાભ્યાસ આ નિર્ગુણબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં વર્ણવેલો છે. એવી રીતે નિવિકલ્પસમાધિરૂપ દક્ષસાધનદ્વારા પણ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનું હેતુપણું હોવાથી સચ્ચુણબ્રહ્મની ઉપાસના આદિ બીજા સાધનોથી નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે. ૧૨૯

જેઓ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરીને બીજા સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેઓને માત્ર પરિશ્રમજ થાય છે એમ લૌકિકયુક્તિથી જણાવે છે:—

उपेक्ष्य तत्तीर्थयात्राजपादीनेव कुर्वताम् ।

પિંડં સમુત્સૃજ્ય કરં લેઢીતિ ન્યાય આપતેત્ ॥ ૧૩૦ ॥

તત્ ઉપેક્ષ્ય તીર્થયાત્રાજપાદીન્ એવ કુર્વતામ્ “ પિંડં સમુત્સૃજ્ય કરં લેઢિ ”
इति न्यायः आपतेत् ॥

તે નિર્જુષ્ણપ્રદાની ઉપાસનાની ઉપેક્ષા કરીને તીર્થયાત્રા અને જપાદિ કરનારના ઉપર “ માગણુનો પિંડો ફેંકી દઇને હાથ આટવા લાગ્યો ” આ ન્યાય લાગુ થાય છે, અર્થાત્ ઉત્તમ સાધનનો ત્યાગ કરીને અધિકારીએ ઊતરતા સાધનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે ઉચિત નથી. ૧૩૦

જો એમ છે તો પછી પ્રદાવિચારનો ત્યાગ કરીને નિર્જુષ્ણપ્રદાની ઉપાસના કરવી ઉચિત નથી એમ જો વાદી કહે તો તે વાતને અમે સ્વીકારીએ છીએ એમ અંથકારશ્રી કહે છે:—

उपासकानामप्येवं विचारत्यागतो यदि ।

बाढं तस्माद्विचारस्यासंभवे योग ईरितः ॥ १३१ ॥

વિચારત્યાગતઃ ઉપાસકાનાં અપિ યદિ એવં, બાઢં, તસ્માત્ [એવ] વિચારસ્ય અસંભવે યોગઃ ઈરિતઃ [અસ્તિ] ॥

પ્રદાવિચારના ત્યાગથી નિર્જુષ્ણપ્રદાની ઉપાસના કરનારને પણ ઉપરનો ન્યાય લાગુ પડે છે એમ જો તમે કહો તો તે તમારું કહેવું ઠીક છે, તેથીજ પ્રદાવિચારના અસંભવમાં મુમુક્ષુભાટે નિર્જુષ્ણપ્રદાની ઉપાસનારૂપ યોગ કહેલો છે. ૧૩૧

પ્રદાવિચાર નહિ થઇ શકવાનું કારણ જતાવે છે:—

बहुव्याकुलचित्तानां विचारान्तस्वधीर्न हि ।

योगो मुख्यस्ततस्तेषां धीदर्पस्तेन नश्यति ॥ १३२ ॥

बहुव्याकुलचित्तानां हि विचारान् तत्त्वधीः न, ततः तेषां योगः मुख्यः, तेन धीदर्पः नश्यति ॥

જેમનાં અંતઃકરણ અત્યંત વ્યાકુલ રહે છે તેવા પુરુષોને માત્ર પ્રદાવિચારથી પ્રદસ્તવરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી, તેથી તેવા પુરુષોને નિર્જુષ્ણપ્રદાની ઉપાસનારૂપ યોગ મુખ્યસાધનરૂપ છે. તે સાધનવડે તેમના અંતઃકરણનું વ્યાકુલપાતું નાશ પામે છે. ૧૩૨

જેઓનાં ચિત્ત વ્યાકુલ નથી તેમને પ્રદાવિચારજ મુખ્યસાધનરૂપ છે એમ કહે છે:—

અવ્યાકુલધિયાં મોહમાત્રેણાચ્છાદિતાત્મનામ્ ।

સાંખ્યનામા વિચારઃ સ્યાન્મુખ્યો જ્ઞાતિતિ સિદ્ધિદઃ ॥ ૧૩૩ ॥

અવ્યાકુલધિયાં મોહમાત્રેણ આચ્છાદિતાત્મનાં સાંખ્યનામા વિચારઃ મુખ્યઃ સ્પાદ, જ્ઞાતિતિ સિદ્ધિદઃ ॥

અવ્યાકુલતાસ્થિત અંતઃકરણવાળા અને માત્ર અવિવેકવટે જેમનાં અંતઃકરણ આચ્છાદન પામેલાં છે તેવા, અર્થાત્ જેમને આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું નથી એવા જિજ્ઞાસુઓને સમ્યક્જ્ઞાનનામનો પ્રદાવિચાર મુખ્યસાધન છે, કેમકે તે તેમને તુરત પ્રદાસાધારકારરૂપ સિદ્ધિ આપનાર યાત્ર છે. ૧૩૩

પ્રદાવિચાર અને નિર્જુષપ્રદાની ઉપાસનારૂપ યોગ એ બંનેનું પ્રદાજ્ઞાનદ્વારા મુક્તિનું સાધનપણું છે એમ ગીતાશ્રમાં પણ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

યત્સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ૧૩૪ ॥

યત્ સ્થાનં સાંખ્યઃ પ્રાપ્યતે, તત્ યોગૈઃ અપિ ગમ્યતે [અતઃ] યઃ સાંખ્યં ચ યોગં ચ એકં પશ્યતિ સઃ પશ્યતિ ॥

પ્રદારૂપ જે સ્થાન પ્રદાજ્ઞાનીઓવડે પ્રાપ્ત કરાય છે તે પ્રદારૂપ સ્થાન નિર્જુષપ્રદાની ઉપાસના કરનાર યોગીઓવડે પણ પ્રાપ્ત કરાય છે, આથી જે પુરુષ પ્રદાજ્ઞાનને અને પ્રદોપાસનરૂપ યોગને એકરૂપ જાણે છે તે પુરુષજ્ઞ શાસ્ત્રના અર્થને યથાર્થ જાણે છે. ૧૩૪

તેમાં એકલું ગીતાવાક્યજ પ્રમાણ નથી, પણ તેના મૂલ્યભૂત શ્રુતિ પણ પ્રમાણ છે એમ જણાવે છે:—

તત્કારણં સાંખ્યયોગાધિગમ્યમિતિ હિ શ્રુતિઃ ।

यस्तु श्रुतेर्विरुद्धः स आभासः सांख्ययोगयोः ॥ ૧૩૫ ॥

"તત્કારણં સાંખ્યયોગાધિગમ્યં" ઇતિ હિ શ્રુતિઃ [અસ્તિ,] યઃ તુ સાંખ્ય-યોગયોઃ શ્રુતેઃ વિરુદ્ધઃ [અર્થઃ] સ આભાસઃ ॥

આ જગતનું જે કારણ છે તે કારણ ઉપર જણાવેલા સાંખ્યવડે અને યોગવડે પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય છે એવી શ્રુતિ પણ છે. સાંખ્યશાસ્ત્રનો અને યોગશાસ્ત્રનો શ્રુતિથી વિરુદ્ધ જે અર્થ છે તે અર્થ આભાસરૂપ છે, અર્થાત્ સત્યરૂપ નથી. ૧૩૫

નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસના કરનારો પુરુષ પ્રદક્ષાન યથા પહેલાં મરણ પામે તો તેની શી ગતિ થાય છે તે કહે છે:—

ઉપાસનં નાતિપક્વમિહ યસ્ય પરત્ર સઃ ।

મરણે બ્રહ્મલોકે વા તત્ત્વં વિજ્ઞાય મુચ્યતે ॥ ૧૩૬ ॥

યસ્ય ઉપાસનં ઇહ અતિપક્વં ન સઃ પરત્ર, મરણે, બ્રહ્મલોકે વા તત્ત્વં વિજ્ઞાય મુચ્યતે ॥

જે ઉપાસકની ઉપાસના વર્તમાનજન્મમાં અતિપક્વ થઈ ન હોય તે ઉપાસક ખીજા જન્મમાં ઉપાસનાનો પરિપાક થવાથી પ્રદક્ષવરૂપને જાણીને વિદેહકૈવલ્યને પામે છે, અથવા મરણસમયમાં જો તેની ઉપાસનાનો પરિપાક થાય તો પ્રદક્ષને જાણીને વિદેહસુક્રિતિને પામે છે, કેવા પ્રદક્ષોકની વાસના હોય તો પ્રદક્ષોકમાં જઈને ત્યાં પ્રદક્ષવરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરીને વિદેહકૈવલ્ય પામે છે. ૧૩૬

ઉપાસકને મરણકાલે પ્રદક્ષાન થઈને મોક્ષ મળે છે તેમાં પ્રમાણ કહે છે:—

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ યચ્ચિત્તસ્તેન યાતીતિ શાસ્ત્રતઃ ॥ ૧૩૭ ॥

અપિ વા યં યં ભાવં સ્મરન્ અંતે કલેવરં ત્યજતિ, તં તં એવં એતિ, [ચ] યચ્ચિત્તઃ તેન યાતિ ઇતિ શાસ્ત્રતઃ ॥

અથવા જે જે પદાર્થનું સ્મરણ કરતો છતો મરણકાલમાં મનુષ્ય પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે છે તે તે પદાર્થનેજ તે પામે છે એ શાસ્ત્રવચનથી અને મનુષ્ય જેમાં ચિત્તવાળો હોય છે તે ચિત્તવડે પોતાના ઇચ્છિત લોકભણી જાય છે એવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી મરણસમયમાં નિર્ગુણપ્રદાની ઉપાસનાનો પરિપાક થવાથી તેને પ્રદક્ષાન થવું સંભવિત છે. ૧૩૭

ઉપરનાં શાસ્ત્રવચનો મરણસમયમાં મનુષ્યનું જેમાં ચિત્ત હોય તેવા જન્મને તે પામે છે એટલુંજ કહે છે, જ્ઞાનદ્વારા તેને મોક્ષ થાય છે એમ કહેતાં નથી, એવી શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે:—

અંત્યપ્રત્યયતો નૂનં ભાવિ જન્મ તથા સતિ ।

નિર્ગુણપ્રત્યયોઽપિ સ્યાત્ સમુણોપાસને યથા ॥ ૧૩૮ ॥

નૂનં અંત્યપ્રત્યયતઃ ભાવિ જન્મ, તથા સતિ યથા સમુણોપાસને [તથા] નિર્ગુણપ્રત્યયઃ અપિ સ્યાત્ ॥

અવશ્ય મરણસમયની જાવનાથી મનુષ્યને લવિધ્યનો ઇચ્છિત જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જોવાથી જેમ સશુણ્ણપ્રદાની ઉપાસનાથી સશુણ્ણપ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમ નિર્જુણપ્રદાની ઉપાસનાથી પણ નિર્જુણપ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થશે. નિર્જુણપ્રદાનો જે સાક્ષાત્કાર તેજ મોક્ષ છે. ૧૩૮

નિર્જુણપ્રદાની ઉપાસનાથી નિર્જુણપ્રદાની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ થાય છે એમ કહે છે:—

નિત્યનિર્ગુણરૂપં તદ્વામમાત્રેણ ગીયતામ્ ।

અર્થતો મોક્ષ એવૈપ સંવાદિભ્રમવન્મતઃ ॥ ૧૩૯ ॥

તત્ નિત્યનિર્ગુણરૂપં નામમાત્રેણ ગીયતામ્, અર્થતઃ [તુ] સંવાદિભ્રમવત્ એપઃ મોક્ષઃ એવ મતઃ ॥

તે પ્રદા નિત્યનિર્જુણરૂપ છે એમ માત્ર નામવડે કહેા, અર્થથી તો સંવાદિભ્રમની પેઠે આ મોક્ષજ માનેહો છે. નિર્જુણપ્રદા અને સ્વરૂપે સ્થિતિ થવારૂપ મોક્ષ એકજ વસ્તુ છે. ૧૪૦

નિર્જુણપ્રદાની ઉપાસનાવડે થનાર પ્રદાજ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે એમ જણાવે છે:—

તત્સામર્થ્યાજાયતે ધીર્મૂલાવિદ્યાનિવર્તિકા ।

અવિમુક્તોપાસનેન તારકવ્રહ્મબુદ્ધિવત્ ॥ ૧૪૦ ॥

અવિમુક્તોપાસનેન તારકવ્રહ્મબુદ્ધિવત્ તત્સામર્થ્યાત્ મૂલાવિદ્યાનિવર્તિકા ધીઃ જાયતે ॥

જેમ સશુણ્ણપ્રદાની ઉપાસનાવડે મસારસાગરથી તારનાર સશુણ્ણપ્રદાનું જ્ઞાન થાય છે તેમ નિર્જુણપ્રદાની ઉપાસનાના સામર્થ્યથી આ સસારના કારણરૂપ અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરનારી પ્રદાવિદ્યા એટલે પ્રદાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪૦

નિર્જુણપ્રદાની ઉપાસનાનું ફલ મોક્ષ છે એવો રીતે શ્રુતિમાં જણાવ્યું છે એમ કહે છે —

સોઽકામો નિષ્કામ ઇતિ હ્યશરીરો નિરિન્દ્રિયઃ ।

અભયં હીતિ મુક્તત્વં તાપનીયે ફલં શ્રુતમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

“સઃ અકામઃ નિષ્કામઃ” ઇતિ [તથા] હિ “અશરીરઃ નિરિન્દ્રિયઃ” [ઇતિ તથા] હિ “અભયં” ઇતિ તાપનીયે મુક્તત્વં ફલં શ્રુતં [અસ્તિ] ॥

તે જ્ઞાની સ્થૂલવિષયોની કામનાથી રહિત અને સૂક્ષ્મવિષયોની કામનાથી રહિત છે એવી રીતે, તથા તે જ્ઞાની સ્થૂલશરીરથી રહિત અને ઇન્દ્રિયોથી

રહિત છે એવી રીતે, અને તે જાંની અભયરૂપ પ્રદાને પામે છે એવી રીતે નૃસિંહ-ઉત્તરતાપનીય-ઉપનિષદમાં મુક્તપણું એ નિર્જુલ ઉપાસનાનું ફલ છે. એમ સાબળ્યું છે. ૧૪૧

તે તમે નિર્જુલપ્રદાની ઉપાસનાવટે મોક્ષ મળે છે એમ કહેશે તો, “નાન્યઃ પંથા વિષતેડયમાય” (મોક્ષને માટે જ્ઞાનથી શિષ્ટ ખીલુ કોઈ સાધના નથી) એ શ્રુતિની સાથે વિરોધ આવશે એમ કહેા તો તેમ ઉત્તર સાબળો:-

ઉપાસનસ્ય સામર્થ્યાદિદ્યોત્પત્તિર્ભવેત્તતઃ ।

નાન્યઃ પંથા ઇતિ હ્યેતચ્છાસ્ત્રં નૈવ વિરુદ્ધયતે ॥ ૧૪૨ ॥

હિ ઉપાસનસ્ય સામર્થ્યાત્ વિદ્યોત્પત્તિઃ મવેત્, તતઃ “નાન્યઃ પંથા” ઇતિ એતત્ શાસ્ત્રં ન વિરુદ્ધયતે એવ ॥

જેથી નિર્જુલપ્રદાની ઉપાસનાના સામર્થ્યથી પ્રદક્ષજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી “નાન્યઃ પંથા વિષતેડયમાય” (મોક્ષને માટે જ્ઞાનથી શિષ્ટ ખીલુ કોઈ સાધના નથી) એવુ આ શાસ્ત્રવચન વિરોધ પામતું નથીજ, અર્થાત્ નિર્જુલપ્રદાની ઉપાસના પોતે મોક્ષ આપતી નથી, પણ તે ઉપાસના પ્રદક્ષજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ આપનારી થાય છે, એટલે અમારા કહેવામાં અને શ્રુતિના કહેવામાં વિરોધ રહેતો નથીજ. ૧૪૨

કામનારહિત નિર્જુલપ્રદાની ઉપાસના કરનારને જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષલાભ થાય છે, અને કામનાવાળા નિર્જુલપ્રદાના ઉપાસકને પ્રદક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવી રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે એમ જણાવે છે —

નિષ્કામોપાસનાન્મુક્તિસ્તાપનીયે સમીરિતા ।

‘‘બ્રહ્મલોકઃ સકામસ્ય શૈવ્યપ્રશ્ને સમીરિતઃ ॥ ૧૪૩ ॥

તાપનીયે નિષ્કામોપાસનાત્ મુક્તિઃ સમીરિતા [તથા] શૈવ્યપ્રશ્ને સકામસ્ય બ્રહ્મલોકઃ સમીરિતઃ ॥

નૃસિંહ-ઉત્તરતાપનીય-ઉપનિષદમાં નિર્જુલપ્રદાની કામનારહિત ઉપાસનાથી પ્રદક્ષજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે, અને પ્રશ્નોપનિષદમાં શૈવ્યપ્રશ્નના પ્રથમ નિર્જુલપ્રદાની સકામ ઉપાસના કરનારને પ્રદક્ષલોક પ્રાપ્તિ થાય છે એમ પિપ્પલાદ્યુનિએ કહ્યું છે ૧૪૩

ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નોપનિષદના વચનને અર્થથી કહે ॥ —

ય ઉપાસ્તે ત્રિમાત્રેણ બ્રહ્મલોકે સ નીયતે ।

સ એતસ્માજીવધનાત્પરં પુરુષમીક્ષતે ॥ ૧૪૪ ॥

યઃ ત્રિમાત્રેણ ઉપાસ્તે સઃ બ્રહ્મલોકે નીયતે, સઃ પતસ્માત્ જીવિધનાત્ પરં પુરુષે રીક્ષતે ॥

જે ઉપાસક અ, ડ ને મ આ ત્રણ માત્રાથી યુક્ત સ્કારવડે બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તે ઉપાસક દેવોવડે બ્રહ્મલોકભણી દધ જવાય છે. પછી તે ઉપાસક આ સમદિરૂપ હિરણ્યગર્ભથી શ્રેષ્ઠ એવા ઉપાધિરહિત સચ્ચિદાનંદધન બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૧૪૪

કામનાવાળો ઉપાસક બ્રહ્મલોકમાં જાય છે એના સંબંધમાં વેદાંતદર્શનનું સૂત્ર પ્રમાણરૂપે આપે છે:—

અપ્રતીકાધિકરણે તત્કતુન્યાય રીતિઃ ।

બ્રહ્મલોકફલં તસ્માત્સકામસ્યેતિ વર્ણિતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

અપ્રતીકાધિકરણે તત્કતુન્યાયઃ રીતિઃ, તસ્માત્ સકામસ્ય બ્રહ્મલોકફલં રીતિ વર્ણિતમ્ ॥

અપ્રતીકાધિકરણમાં (પ્રતીક ઉપાસનાથી ભિન્ન અહંબ્રહ્મ ઉપાસનાનું સ્વરૂપ જે અધિકરણમાં જણાવ્યું છે તે અધિકરણમાં) તત્કતુનામનો ન્યાય (સંકલ્પપ્રમાણે મનુષ્યને ફક્તની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી યુક્તિ) કહેલો છે, તેથી ત્યાં કામનાવાળો ઉપાસકને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ થાય છે એમ વર્ણવેલું છે. ૧૪૫

બ્રહ્મલોકમાં જાયલા ઉપાસકને બ્રહ્મજ્ઞાન દેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

નિર્ગુણોપાસ્તિસામર્થ્યાત્તત્તત્ત્વમવેક્ષતે ।

પુનરાવર્તતે નાયં કલ્પાંતે ચ વિમુચ્યતે ॥ ૧૪૬ ॥

તત્ર નિર્ગુણોપાસ્તિસામર્થ્યાત્ તત્ત્વં અવેક્ષતે, [ચ] અયં પુનઃ ન આવર્તતે, ચ કલ્પાંતે વિમુચ્યતે ॥

બ્રહ્મલોકમાં જાયલા ઉપાસકને તે લોકમાં નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાના સામર્થ્યથી બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પછી આ ઉપાસક નિર્ગુણબ્રહ્મને પોષિતો નથી, પણ બ્રહ્મને જ્યારે વિદેહકેવલ્ય નથીય મર્યારે એને ઉપાસક વિદેહકેવલ્ય થાય છે. ૧૪૬

પ્રણવ-ઉપાસના જે પ્રકારની છે એમ કહે છે:—

પ્રણવોપાસ્તયઃ પ્રાયો નિર્ગુણા એવં વેદગાઃ ।

કચિત્સગુણતાપ્યુક્તા પ્રણવોપાસનસ્ય હિ ॥ ૧૪૭ ॥

વેદગાઃ પ્રણવોપાસ્તયઃ પ્રાયઃ નિર્ગુણાઃ એવં, હિ પ્રણવોપાસનસ્ય સગુણતા અપિ કચિત્ ઉક્તા ॥

વેદમા કહેલી પ્રભુવની ઉપાસનાઓ બહુધા નિર્ગુણપ્રદાનપ્રધીજ છે, એમ છતાં પણ પ્રભુવની ઉપાસનાનું સચુષ્ણપ્રદાનપ્રધીપણું પણ કોઈ સ્થલે કહેલું છે ૧૪૭

૧૧ ઝંકારની ઉપાસનાના દિવિધપણાસંબધી પ્રમાણ કહે ૬ —

પરાપરબ્રહ્મરૂપ ઝંકાર ઉપવર્ણિતઃ ।

પિપ્પલાદેન મુનિના સત્યકામાય પૃચ્છતે ॥ ૧૪૮ ॥

પિપ્પલાદેન મુનિના પૃચ્છતે સત્યકામાય પરાપરબ્રહ્મરૂપઃ ઝંકારઃ ઉપવર્ણિતઃ ॥

શ્રીપિપ્પલાદનામના મુનિએ પોતાને પૂછનાર સત્યકામને (શીષ્યને) પરબ્રહ્મરૂપે (નિર્ગુણપ્રદાનરૂપે) અને અપરબ્રહ્મરૂપે (સચુષ્ણપ્રદાનરૂપે) ઝંકાર સારી રીતે વર્ણવેલો છે ૧૪૮

શ્રીકૃષ્ણહી-ઉપનિષદમા આ આવળનને બાણીને, ઇત્યાદિ, વાક્યવડે પ્રભુવની ઉપાસનાનું દિવિધપણું કહ્યું છે એમ જણાવે છે —

एतदालंबनं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ।

इति प्रोक्तं यमेनापि पृच्छते नचिकेतसः ॥ ૧૪૯ ॥

૧૧ પૃચ્છતે નચિકેતસે યમેન અપિ “एतत् आलंबनं ज्ञात्वा यः पृच्छति तस्य तत्” इति प्रोक्तम् ॥

પોતાને પૂછનારા નચિકેતાને શ્રીયમે પણ ‘આ ઝંકારરૂપ આલંબનને બાણીને જે ઉપાસક જેની (સચુષ્ણપ્રદાનની વા નિર્ગુણપ્રદાનની) ઇચ્છા કરે છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેલું છે ૧૪૯

નિર્ગુણપ્રદાનની ઉપાસના કરનારને પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ જણાવે છે —

इह वा मरणे वास्य ब्रह्मलोकेऽथवा भवेत् ।

ब्रह्मसाक्षात्कृतिः सम्यगुपासीनस्य निर्गुणम् ॥ ૧૫૦ ॥

સમ્યક્ નિર્ગુણ ઉપાસીનસ્ય અસ્ય બ્રહ્મસાક્ષાત્કૃતિઃ इह वा मरणे वा अथवा ब्रह्मलोके भवेत् ॥

ઉત્તમરીતે નિર્ગુણપ્રદાનની ઉપાસના કરનારા આ પ્રક્ષોપાસકને પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર આ જન્મમા મરણપહેલાં, અથવા મરણના સમયમા, કિંવા પ્રદાનોકમા પ્રતિપદ્ધતો હવ થયે થાય છે ૧૫૦

આત્મગીતામા પણ આત્મવિચાર કરવામા અસમર્થ પુરુષને નિર્ગુણપ્રદાનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે એમ જણાવે છે —

‘અર્થોઽયમાત્મગીતાયામપિ સ્પષ્ટમુદીરિતઃ ।’

વિચારાક્ષમ આત્માનુપાસીતેતિ સંતતમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

વિચારાક્ષમઃ સંતતં આત્માનં ઉપાસીત્વ ઇતિ અર્થઃ આત્મગીતાયાં અપિ સ્પષ્ટં ઉદીરિતઃ ॥

આત્મવિચાર કરવામાં અસમર્થ પુરુષે નિરતર નિર્ગુણબ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું એવો આ અર્થ આત્મગીતાનામના અથમાં પણ સ્પષ્ટ કહેલો છે. ૧૫૧

આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા આત્મગીતાના ત્રણ શ્લોકો નીચે આપે છે:—

‘સાક્ષાત્કર્તુમશક્તોઽપિ ચિંતયેન્મામશંકિતઃ ।’

કાલેનાનુભવારૂઢો ભવેયં ફલિતો ધ્રુવમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

યથાગાધનિધેર્લબ્ધૌ નોપાયઃ સ્વનનં વિના ।

મહાભેઽપિ તથા સ્વાત્મચિંતાં મુક્ત્વા ન ચાપરઃ ॥ ૧૫૩ ॥

દેહોપલમપાકૃત્ય બુદ્ધિકુદ્દાલકાત્પુનઃ ।

સ્વાત્મા મનોમુવં મૂયો શ્લીયાન્માં નિર્ધિ પુમાન્ ॥ ૧૫૪ ॥

સાક્ષાત્કર્તુ અશક્તઃ અપિ માં અશંકિતઃ ચિંતયેત્, કાલેન [અહં] અનુભવા-
રૂઢઃ [ચ] ફલિતઃ ધ્રુવં ભવેયમ્ ॥ યથા અગાધનિધેઃ લબ્ધૌ સ્વનનં વિના ઉપાયઃ
ન [અસ્તિ] તથા ચ મહાભે અપિ સ્વાત્મચિંતાં મુક્ત્વા અપરઃ [ઉપાયઃ] ન
[વર્તેતે] ॥ પુમાન્ દેહોપલં અપાકૃત્ય પુનઃ બુદ્ધિકુદ્દાલકાત્ મનોમુવં મૂયઃ સ્વાત્મા
માં નિર્ધિ શ્લીયાત્ ॥

મારો સાક્ષાત્કાર કરવાને અસમર્થ પુરુષ પણ મારું શંકારહિત થઈ
ચિંતન કરે, એમ કરવાથી થોડા સમય જતાં હું તેના અનુભવમાં આદૃષ્ટ અને
ધ્યાનના દૃઢરૂપ અવશ્ય થઈશ ૧૫૨

તેવી રીતે ઘણા ભાષાઓમાં રહેલા દ્રવ્યભગવાનની પ્રાપ્તિમાં ભૂમિને યોદવા-
ના વિના બીજું સાધન નથી તેવી રીતે મારી પ્રાપ્તિમાં પણ મારો સ્વરૂપભૂત
પોતાના આત્માનું ચિંતન મૂકી દઇને બીજું સાધન નથી. ૧૫૩

જિજ્ઞાસુ પુરુષ ત્રણ શરીરરૂપ પથ્થરને દૂર કરીને પુનઃ દૃઢવિવેકરૂપ
કોદાળીથી અંતઃકરણરૂપ ભૂમિને યોદીને હુંરૂપ દ્રવ્યભગવાને ચઢણ કરે. ૧૫૪
બ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં અસમર્થ પુરુષનો બ્રહ્મનાં ધ્યાનમાં અધિકાર
છે એમ જણાવે છે:—

અનુભૂતેરભાવેઽપિ બ્રહ્માસ્મીત્યેવ ચિંત્યતામ્ ।

અપ્યસત્પ્રાપ્યતે ધ્યાનાન્નિત્યાસં બ્રહ્મ કિં પુનઃ ॥ ૧૫૫ ॥

અનુભૂતેઃ અભાવે અપિ ‘[અહં] બ્રહ્મ અસ્મિ’ इति एव चिंत्यताम्, ‘ધ્યાનાત્ અસત્ અપિ પ્રાપ્યતે, કિં પુનઃ નિત્યાત્ બ્રહ્મ ? ॥

પ્રાર્થના અનુભવના અભાવમા પણ ‘હું પ્રાર્થ છું’ એવું જ ચિંતન કરે. ધ્યાનથી ધ્યાન, કરનારને દેવભાવરૂપ અસત્ (પૂર્વે અવિદ્યમાન) વસ્તુ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી નિત્યપ્રાપ્ત પ્રાર્થ પ્રાપ્ત થાય એમા શું કહેવું ? ૧૫૫

પ્રાર્થાધ્યાનનું ફક્ત પ્રત્યક્ષ છે માટે પણ સુશુક્ષ્મે પ્રાર્થાધ્યાન કરવું જોઈએ એમ જણાવે છે —

અનાત્મબુદ્ધિસૌથિલ્યં ફલં ધ્યાનાદિને દિને ।

પદ્યન્નપિ ન ચેદ્ધ્યાયેત્કોઽપરોઽસ્માત્પશુર્વદ્ ॥ ૧૫૬ ॥

ધ્યાનાત્ દિને દિને અનાત્મબુદ્ધિસૌથિલ્ય ફલં પશ્યન્ અપિ પુરુષઃ ન ધ્યાયેત્ વેત્ અસ્માત્ અપરઃ કઃ પશુઃ ? વદ ॥

આત્માથી અલિપ્ત પ્રાર્થના ધ્યાનથી દિવસે દિવસે અનાત્મબુદ્ધિના શિથિલ-પણાદ્ ફલને જોતો છતો પણ જો પુરુષ આત્માથી અલિપ્ત પ્રાર્થનું ધ્યાન ન કરે તો પછી આના કરતા ખીજો કયો પશુ છે ? તે કહે ૧૫૬

અહીંસુધી પ્રતિપાદન કરેલા અર્થને હવે સંક્ષેપમા કહે છે —

દેહાભિમાનં વિધ્વસ્ય ધ્યાનાદાત્માનમદ્યમ્ ।

પદ્યન્મર્ત્યોઽમૃતો ભૂત્વા હ્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥ ૧૫૭ ॥

ધ્યાનાત્ દેહાભિમાન વિધ્વસ્ય અદ્ય આત્માન પશ્યન્ મર્ત્યઃ અમૃતઃ ભૂત્વા હિ અત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥

આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનથી દેહમા રહેલી આત્માની શુદ્ધિનો નાશ કરીને અદિતીય આત્માને જાણનારે મરણસ્વભાવવાળો પુરુષ અવિનાશી થઈને વર્તમાનશરીરમા પ્રાર્થસ્વરૂપને સારી રીતે પામે છે ૧૫૭

હવે આ ધ્યાનદીપપ્રકરણનું અનુસંધાન કરનારા પુરુષને થનારું ફલ કહે છે—

ધ્યાનદીપમિમં સમ્યક્પરામૃશતિ યો નરઃ ।

મુક્તસંશય એવાયં ધ્યાયતિ બ્રહ્મ સંતતમ્ ॥ ૧૫૮ ॥

इति श्रीमद्भारतीतीर्थमुनिविरचिताया यक्षवत्या ध्यानदीप ॥ ૧ ॥

અન્વય:-યઃ નરઃ ઇમં ધ્યાનદીપં સમ્યક્ પરામૃશતિ, અયં મુક્તસંશયઃ એવં સંતતં વ્રજ્ય ધ્યાયતિ ॥

જે મનુષ્ય આ ધ્યાનદીપનો ઉત્તમપ્રકારે, વિચાર કરે છે આ પુરુષ સંશયથી રહિત ચંદ્રનેજ નિરંતર પ્રદ્યુત્ત્વ ધ્યાન કરે છે, અને પ્રદ્યુત્ત્વ ધ્યાનવડે પ્રદ્યુત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી કૃતાર્થ થાય છે. ૧૫૮

જો પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીમા ધ્યાનદીપનામની મંવમાં પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઇ, ૬

ધ્યાનદીપનો સાર

સંવાદિશ્વરપ્રમાણે પ્રદ્યુત્ત્વરૂપની ઉપાસના કરવાથી પણ જ્ઞાનદારો મોક્ષ મળે છે, માટે નૃસિંહ-ઉત્તરતાપનીય-ઉપનિષદમાં પ્રદ્યુત્ત્વરૂપની ઉપાસના વર્ણવેલી છે. જમથી પ્રવૃત્ત થયેલાં મનુષ્યને જે ઇચ્છિત વસ્તુનો લાલ યાય તો તેને સંવાદિશ્વર કહેવામાં આવે છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય દૂર રહેલા મણિના અજવાળાને મણિ સમજીને તે લેવાને તે તરફ જાય છે, પછી ત્યાં જઈને આ અજવાળું મણિ નથી, પણ તેનું અજવાળું છે એમ તેને જણાય છે, અને તેને મણિની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે, આ સંવાદિશ્વર છે. કોઈ બીજો મનુષ્ય દીવાના અજવાળાને જોઈને તે મણિ છે એમ માની તેને લેવાને તે તરફ જાય છે, તેની પાસે જતાં તેને જણાય છે કે આ મણિ નથી, પણ દીવાનું અજવાળું છે, આ મનુષ્યને મણિનો લાલ થતો નથી, આ વિસંવાદિશ્વર કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષ વિષયોમાં, અનુમાનનાં વિષયોમાં ને શાસ્ત્રનાં વિષયોમાં ઉપર જણાવેલા અને પ્રકારના જમો પ્રતીત થાય છે. જમવાળા જ્ઞાનથી પણ કાઠ-તાલીયન્યાયવડે જે ઇચ્છિત ફલની પ્રાપ્તિ થાય તો તેને સંવાદિશ્વર કહેવામાં આવે છે. તે જમરૂપ છતાં પણ સત્યફલ આપનાર થાય છે. એવી રીતે પ્રદ્યુત્ત્વરૂપની ઉપાસના જમરૂપ છતાં મુક્તિરૂપ સત્યફલને આપે છે. વેદાંત-શાસ્ત્રદ્વારા પ્રદ્યુત્ત્વરૂપ અપરિચિન્ન એકરૂપ છે એવું પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને “તે પ્રદ્યુત્ત્વ હું” એવી રીતે મુમુક્ષુ મનુષ્ય ઉપાસના કરે છે. બુદ્ધ્યાદિના આદિરૂપે રહેલ અંતરાત્માથી અભિન્ન પ્રદ્યુત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર નહિ કરીને પ્રદ્યુત્ત્વ સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ ને અનંતરૂપ છે ઇત્યાદિ વેદાંતશાસ્ત્રનાં વચનોથી પ્રદ્યુત્ત્વ જે સામાન્યજ્ઞાન થવું તે જ્ઞાન ઉપાસનામાં પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. શિવ અને વિશ્વ આદિની મૂર્તિનું પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રવચનોથી થનારું તેમનું જ્ઞાન પણ પરોક્ષજ્ઞાન છે, કેમકે શાસ્ત્રથી તેમનું પાંચ મુખવાળું કે ચાર હાથવાળું સ્વરૂપ છે. એવો ભોધ થાય છે, પણ તેનું સ્વરૂપ તેમને પ્રત્યક્ષ

એવામાં આવતું નથી. તે પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાપ્તિજ્ઞાન કહી શકાય નહિ, કેમકે જે જ્ઞાનનો વિષય અસત્ય હોય તેજ પ્રાપ્તિજ્ઞાન કહેવાય છે. પ્રામાણિકશાસ્ત્રથી જાણવામાં આવનારી શિવની અને વિષ્ણુની મૂર્તિનું આરંભમાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન હોતું નથી, છતાં તે જ્ઞાન પ્રાપ્તિજ્ઞાન મનાતું નથી. એવી રીતે શાસ્ત્રથી સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ તે બ્રહ્મજ્ઞાન સાક્ષી છે એવી રીતે બ્રહ્મનું અંતરાત્મપણું નહિ જાણનારો પુરુષ બ્રહ્મને પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકતો નથી, તેપણુ તે જ્ઞાન પ્રાપ્તિજ્ઞાન કહેવાતું નથી, કેમકે મનુષ્યને શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતે બ્રહ્મના સચ્ચિદાનંદરૂપપણાનું પરોક્ષજ્ઞાન થયેલું હોય છે. એમ હોવાથી પરોક્ષજ્ઞાન પણ યથાર્થજ્ઞાનજ છે.

વેદાંતશાસ્ત્રમાં તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોવડે બ્રહ્મને અંતરાત્મસ્વરૂપે વર્ણવેલ છે, છતાં અન્વયવડે અને વ્યતિરેકવડે તત્ત્વપદના અર્થનો અને તત્ત્વપદના અર્થનો વિવેક નહિ કરનારા મંદબુદ્ધિવાળા અધિકારીને બ્રહ્મના ને આત્માના એકપણાનું અપરોક્ષજ્ઞાન થતું નથી. શરીરને તથા ઇન્દ્રિયાદિને આત્મા માનવારૂપ પ્રાપ્તિ ત્યાંસુધી વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી મુમુક્ષુને બ્રહ્મના ને આત્માના એકપણાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. બ્રહ્મવિચારથીજ તે પ્રાપ્તિની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે, માટે તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યોના વિચારની અપેક્ષા છે. શ્રદ્ધાવાળા પુરુષને શાસ્ત્રદ્વારા બ્રહ્મનું પરોક્ષજ્ઞાન થઈ શકે છે, કેમકે પ્રત્યક્ષ દેવતનું જ્ઞાન પરોક્ષ અદ્વૈતજ્ઞાનનું વિરોધ કરતું નથી. શાસ્ત્રમાં શિવા છે આ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તેના પરોક્ષવિષ્ણુપણાની નિવૃત્તિ કરતું નથી. વિશ્વાસ રાખવાયોજ્ય પુરુષે એક વાર કહેલા ઉપદેશથી સાંભળનાર મનુષ્યને તેનું પરોક્ષજ્ઞાન થઈ શકે છે. વિષ્ણુની મૂર્તિના ઉપદેશમાં પૂજ્યલાવવાળો સૂક્ષ્મવિચાર કરવાની અગત્ય રહેતી નથી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં અને ઉપાસનામાં સૂક્ષ્મવિચારની અગત્ય રહે છે, કેમકે વેદની અનેક શાખાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે કહેલાં કર્મોનો ને ઉપાસનાનો નિર્ણય કરવામાં સાધારણબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય સમર્થ થતો નથી, તેથી જૈમિનિ આદિ મુનિઓએ કર્મના ને ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનનો પ્રકાર નક્કી કરેલો છે. કલ્પસૂત્ર કરનારાઓએ તેનો સંગ્રહ કરેલો છે. એ ઉપરથી સાધારણબુદ્ધિવાળો શ્રદ્ધાલુ મનુષ્ય પણ તેના સબધમાં વિશેષ વિચાર ન કરતાં શાસ્ત્રમાં કહેલા કર્મનું ઉત્તમપ્રકારે અનુષ્ઠાન કરી શકે છે. કેટલાંક કલ્પસૂત્રોમાં ઉપાસનાની રીત પણ વર્ણવેલી છે. પોતાના ગુરુના મુખથી સમજી લઈને કોઈ પણ શ્રદ્ધાલુ મનુષ્ય ઉપાસના કરી શકે છે. કોઈ મનુષ્યને પોતાના સંતોષને માટે વેદનાં વચનોનો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છા થાય તો બલે તે વેદવચનોનો સૂક્ષ્મવિચાર કરે, પરંતુ કર્મનું અનુષ્ઠાન અને ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન તો એકલા વિશ્વાસ રાખવાયોજ્ય પુરુષના ઉપદેશથી સંભવી શકે છે,

કિંતુ પ્રદક્ષસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર એકલા ઉપદેશથીજ થઈ શકતો નથી. પરોક્ષજ્ઞાનને અશ્રદ્ધા પ્રતિબંધ કરે છે, અને અપરોક્ષજ્ઞાનને અવિચાર પ્રતિબંધ કરે છે, માટે તત્ત્વપદના અર્થનો અને ત્ત્વપદના અર્થનો ઉત્તમપ્રકારે વિચાર કર્યા છતાં પણ જે પ્રદક્ષનું અપરોક્ષજ્ઞાન ન થાય તો વારે વારે મુમુક્ષુએ તેનો વિચાર કરવો. પ્રદક્ષવિચારનો છેડો પ્રદક્ષના અપરોક્ષજ્ઞાનમાંજ છે મરણમુખી પ્રદક્ષવિચાર કર્યા છતાં પણ જે પ્રદક્ષનો સાક્ષાત્કાર ન થયો તો બીજા જન્મમાં પ્રતિબંધનો નાશ થયા પછી તેને અવશ્ય પ્રદક્ષસાક્ષાત્કાર થયેજ આમ હોવાથી પ્રદક્ષવિચાર ઠઠી-પણ નિષ્ફલ થતો નથી તેના સળધમાં શ્રુતિમાં અને સૂત્રોમાં અનેક પ્રમાણો છે વામદેવને માતાના ગર્ભાશયમાં છતાં આત્માથી અલિપ્ત પ્રદક્ષનું જ્ઞાન થયું એવું શ્રુતિમાં કથન કરેલું છે જેમ બહુવાર ગોખ્યા છતાં પણ જે પાઠ મોઢે થતો નથી તે પાઠ બીજે દિવસે અનાયાસે સ્મરણમાં આવે છે તેમ વર્તમાનજન્મમાં કરેલો પ્રદક્ષવિચાર આ જન્મમાં પ્રદક્ષનો સાક્ષાત્કાર ન કરાવી શકે તો બીજા જન્મમાં તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે છે એક અને ગર્ભ આદિ જેમ અમુક સમય ગયા પછી પરિપક્વ થાય છે તેમ આત્મવિચાર પણ સમય જતાં ધીરે ધીરે પરિપક્વ થાય છે ભૂત, વર્તમાન અને ભાવી આવા ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધ હોવાથી વારંવાર પ્રદક્ષવિચાર કર્યા છતાં પણ મુમુક્ષુને પ્રદક્ષજ્ઞાન થતું નથી. તે પ્રતિબંધનો ક્ષય થયા પછીજ તેને પ્રદક્ષનું જ્ઞાન થાય છે જેમ ભૂમિમાં સુવર્ણનો ભંડાર હોય તેની પ્રાપ્તિ માટી અને પથ્થરરૂપ પ્રતિબંધને દૂર કર્યા વિના થતી નથી તેમ આત્માનો સાક્ષાત્કાર પણ ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધને નિવૃત્ત કર્યા વિના થતો નથી કોઈ સંન્યાસીને પોતાની ગૃહસ્થાશ્રમવાળી સ્થિતિમાં પોતાની ભેંસમાં ઘણા સ્નેહ હોવાથી તેને ભૂતપ્રતિબંધથી વેદાત-શાસ્ત્રનું શ્રવણ કર્યા છતાં પણ પ્રદક્ષજ્ઞાન થયું નહિ, પણ જ્યારે તેના સદ્ગુરુએ મહિષીરૂપ ઉપાધિવાળા પ્રદક્ષસ્વરૂપનો બોધ કર્યો, ત્યારે તેનો ભેશમાં રહેલા રાગરૂપ ભૂતપ્રતિબંધનો નાશ થયો, ને તેને પ્રદક્ષનું જ્ઞાન થયું. શબ્દાદિ વિષયોમાં ઘાટી પ્રીતિ, પુદ્ગિનું મંદપણું, શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી વિરોધી તર્ક, અને દેહાદિમાં આત્માની પુદ્ગિરૂપ ને જગતમાં સત્યપણાની પુદ્ગિરૂપ વિપર્યયમાં દુરાચલ આ ચાર વર્તમાનપ્રતિબંધ છે શમાદિવડે અને શ્રવણાદિ ચોથા સાધનોવડે વર્તમાનપ્રતિબંધનો નાશ કરવાથી પ્રદક્ષથી અલિપ્ત આત્માનું જ્ઞાન થાય છે એકે વા અનેક જન્મ આપનારો જે પ્રતિબંધ તે પ્રતિબંધ ભાવિપ્રતિબંધ કહેવાય છે વામદેવ અને રાજર્ષિ ભરત એ ભાવિપ્રતિબંધના દૃષ્ટાંત છે વામદેવનો ભાવિપ્રતિબંધ, એક જન્મે દૂર થયો, અને રાજર્ષિ ભરતનો ભાવિપ્રતિબંધ ત્રણ જન્મે દૂર થયો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં યોગબ્રહ્મના પ્રતિબંધનો ક્ષય અનેક જન્મોવડે થાય છે એમ કહેલું છે આમ

છતાં કરેલો પ્રહાવિચાર નિષ્ફલ થતો નથી. પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રહાલોકની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા છતાં તેને શક્તિને જે પ્રહાધ્યાન કરે છે તેને પ્રહાનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, પણ પ્રહાલોકમાં જઈને જ્યારે પ્રહાને વિદેહકૈવલ્ય થાય છે ત્યારે તે વિદેહક્રુષ્ણ થાય છે, આલું ઉપનિષદોમાં, સ્મૃતિઓમાં અને પુરાણોમાં નિરૂપણ કરેલું જોવામાં આવે છે. પાપસંસ્કારના બહુપણાથી કેટલાક મનુષ્યોને પ્રહાવિચાર કરવો જોઈએ એમ સમજાતું નથી. ક્રીયમે નચિકેતાને જે આત્મા ઘણા મનુષ્યોને શ્રવણને માટે પણ પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય નથી એ વચનોવડે એજ વાત કહી છે. જુહિના મહાપણથી ઠિંવા સફુરુ ને શાસ્ત્રાદિરૂપ પ્રહાજ્ઞાનની સામગ્રીના અભાવથી જેઓથી પ્રહાવિચાર કરી શકાય નહિ તેમજ પ્રહાની ઉપાસના કરવી.

નિર્જુણપ્રહાની ઉપાસના મલવી થકે છે. પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિ વારંવારે પ્રહાને આકારે કર્યા કરવી તે નિર્જુણપ્રહાની ઉપાસના કહેવાય છે, જેમ સજુણપ્રહાની ઉપાસના થઈ શકે તેમ નિર્જુણપ્રહાની ઉપાસના પણ થઈ શકે છે. વાણીથી અને મનથી પર નિર્જુણપ્રહાની ઉપાસના કેવી રીતે થઈ શકે એમ જો વાદી કહે તો અમે તેને પૂછીએ છીએ કે વાણીથી અને મનથી પર નિર્જુણપ્રહાનું જ્ઞાન કેવી રીતે સંભવે ? જો વાદી કહે કે વાણીના ને મનના અવિષયરૂપ પ્રહા છે તેહું તેહું જ્ઞાન થઈ શકે, તો અમે તેને કહીએ છીએ કે પ્રહા જ્ઞાનના વિષયરૂપ થવાથી પણ સજુણ થશે. પ્રહા લક્ષણાવૃત્તિવડે જ્ઞાનના વિષયરૂપ થાય છે એમ વાદી કહે તો અમે તેને કહીએ છીએ કે લક્ષણાવડે જ્ઞાનાત્મક પ્રહા ઉપાસ્ય છે એમ જાણીને તેની ઉપાસના કરવી. કેનોપનિષદમાં જેમ જેની ઉપાસના કરાય છે તે પ્રહા નથી એમ કહ્યું છે તેમ તે પ્રહા જાણેલી વસ્તુથી ને નહિ જાણેલી વસ્તુથી અત્યવ વિલક્ષણ છે એમ પણ તેજ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. પ્રહાનું જ્ઞાનના વિષયરૂપપણું અસત્ય છે તેવીજ રીતે તેનું ઉપાસનાના વિષયરૂપપણું પણ અસત્ય છે. અંતઃકરણની વૃત્તિ પ્રહાની ઉપરના આવરણનો ભગ કરે એજ પ્રહાનું વેદપણું ને ઉપાસ્યપણું છે. મૃતિસંતાપનીય અને પ્રશ્ન આદિ ઘણી ઉપનિષદોમાં નિર્જુણપ્રહાની ઉપાસના વર્ણવેલી છે, તેથી નિર્જુણપ્રહાની ઉપાસનામાં કોઈ પ્રમાણ નથી એમ વાદીથી કહી શકાય નહિ. નિર્જુણપ્રહાની ઉપાસનાની રીત પંચીકરણમાં શ્રીમુરુશ્વરાચાર્યે કહેલી છે. તે ઉપાસના નિર્જુણપ્રહાના જ્ઞાનનું સાધન છે. નિર્જુણપ્રહાની ઉપાસના ઘણા લોકો કરતા નથી તેથી કરીને તે ઉપાસના ત્યજવાયેાગ્ય ઠરતી નથી. શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના કેટલાક મનુષ્યોને વશીકરણાદિ મંત્રોમાં લાક્ષની પ્રતીતિ થાય છે તેથી તે સજુણપ્રહાની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરીને વશીકરણાદિ મંત્રોના જપમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેના કરતા વધારે મૂઠ માણસો વશીકરણાદિ મંત્રોના કરતાં

જેઠ અને વ્યાપાર આદિમાં વધારે લાભ છે એમ સમજી તે વશીકરણાદિ મંત્રોનો ત્યાગ કરીને જેઠમાં ને વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એવીજ રીતે કેટલાક મનુષ્યો નિર્જુષ્ણપ્રદક્ષની ઉપાસનાનો ત્યાગ કરીને સચ્ચુષ્ણપ્રદક્ષની ઉપાસનામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથીજ કાંઈ નિર્જુષ્ણપ્રદક્ષની ઉપાસના ત્યજવાયોગ્ય સિદ્ધ થતી નથી. નિર્જુષ્ણપ્રદક્ષની ઉપાસના એક પ્રકારની પ્રદક્ષવિદ્યા છે માટે વેદાની સર્વ શાખાઓની ઉપનિષદોમાં કહેલા આનંદાદિ વિષેયશુભોનો અને અસ્થૂલાદિ નિર્વેદ્યશુભોનો એક સ્થલેજ ઉપસંહાર કરીને તે સર્વ શુભોથી યુક્ત પ્રદક્ષની ઉપાસના કરવી, અર્થાત તે પ્રદક્ષ હું હું એમ નિરતર ચિંતવવું. જ્ઞાન વસ્તુને અધીન છે, અને ઉપાસના કરતાંને અધીન છે. વસ્તુના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી મનુષ્યની ઇચ્છા ન હોય તોપણ તેને વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, અને ઉત્પન્ન થયેલું પ્રદક્ષનું જ્ઞાન સંસારમાં રહેલા સત્યપણાના ભ્રમને ખાળી નાંખે છે, તેથી પુરુષ કૃતાર્થ થઈ નિત્યતૃપ્તિને અનુભવ કરે છે. તે જીવન્મુક્ત થઈને વિદેહસુકૃતિ-માટે પોતાના પ્રારબ્ધકર્મના હાયની વાટ જુએ છે. ઉપાસનાની રીત જ્ઞાનનાં કરતાં ખીજા પ્રકારની છે. પ્રદક્ષની ઉપાસના કરનારો પુરુષ પોતાના સદૃશકર્મનાં ઉપાસના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારાં વચનોપર શ્રદ્ધા રાખીને નિરતર નિર્જુષ્ણ-પ્રદક્ષનું ચિંતન કરે છે. ઉપાસ્યજ મારું સ્વરૂપ છે એવું અભિમાન ઉપાસનાવડે ઉત્પન્ન કરીને પછી અરણ્યપર્વત તેજ અભિમાન સ્થિર રાખવું. આવી ઉપાસના-નું એક પ્રદક્ષચારીનું ઉદાહરણ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં આપેલું છે. ઉપાસના કરવી, ના ન કરવી, અથવા શાસ્ત્રે કહેલી રીતથી ખીજી રીતે કરવી એ વાત પુરુષને અધીન છે.

જેમ નિરતર વેદાભ્યાસ કરનારો પુરુષ પોતાની દૈવ વાસનાથી સ્વપ્નમાં પણ જાણે વેદાધ્યયન કરતો હોય એમ જણાય છે, અને નિરતર મંત્રજપ કરનારો પુરુષ સ્વપ્નમાં પણ જાણે મંત્રજપ કરતો હોય એમ અનુભવે છે, તેમ નિરતર પ્રદક્ષનું ધ્યાન કરનારો ઉપાસક પણ ઉપાસનાની દૈવ વાસનાવડે સ્વપ્નમાં પણ જાણે પોતે પ્રદક્ષધ્યાન કરતો હોય એવો એને અનુભવ થાય છે, પોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા સુખનો કે દુઃખનો અનુભવ કરતાં છતાં પણ શ્રદ્ધાલુ ઉપાસક પ્રદક્ષરૂપ ઉપાસ્યનું ધ્યાન કરી શકે છે. જેમ કોઈ વ્યક્તિ પુરુષનું મન પોતાના પ્રિય વિષયમાં આસક્ત છતાં પણ તે પોતાનો પ્રાપ્ત લૌકિકવ્યવહાર સાધારણરીતે કરે છે તેવીજ રીતે પ્રદક્ષધ્યાનમાં નિષ્ઠાવાળો પુરુષ પણ સાધારણરીતે પોતાનો પ્રાપ્ત લૌકિકવ્યવહાર કરે છે. વ્યસનરહિત મનુષ્ય જેમ પોતાનું પ્રાપ્ત લૌકિકકર્તવ્ય ઉત્તમપ્રકારે કરે છે તેવીજ રીતે પ્રદક્ષ-વેત્તા પુરુષ પણ પોતાનું પ્રાપ્ત લૌકિકકર્તવ્ય સારી રીતે કરે છે. પ્રદક્ષજ્ઞાનનો અને વ્યવહારનો પરસ્પર વિરોધ નથી. સંસાર માયિક છે, અને આત્મા ચૈતન્યરૂપ

છે આવા જ્ઞાનમાં અને પ્રાપ્ત લૌકિકવ્યવહારમાં વિરોધ નથી. વ્યવહાર સંસારના સત્યપણાની અપેક્ષા કરતો નથી, અને આત્માના જડપણાની પણ અપેક્ષા કરતો નથી, કિંતુ માત્ર ક્રિયાનાં સાધનોનીજ અપેક્ષા કરે છે. મન, વાણી આદિ ઇન્દ્રિયો, શરીર અને જહારના વિષયો એ વ્યવહારનાં સાધનો છે. આત્મજ્ઞાની તે સાધનોનું નિવારણ કરતો નથી, એટલે તેનાથી પોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલો લૌકિકવ્યવહાર કરી શકાય છે. આત્મજ્ઞાનીને પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરવાની આવશ્યકતા નથી. બ્રહ્મધ્યાન કરનારાને પોતાના ચિત્તનો નિરોધ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. કેાંઈ પણ પદાર્થનું સ્વરૂપ એક વેલા પૂરેપૂરું સમજવામાં આવ્યા પછી પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિ ક્ષણિકસ્વભાવવાળી છતાં પણ તે પુરુષ જ્યારે પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તે જાણેલા પદાર્થસંબંધી વ્યવહાર કરી શકે છે. ઉપાસકની પેઠે બ્રહ્મનું ધ્યાન કરનારો જ્ઞાની જો લૌકિકવ્યવહારનું વિસ્મરણ કરે તો તે વિસ્મરણ તેમના બ્રહ્મધ્યાનથી થયું છે, બ્રહ્મજ્ઞાનથી થયેલું હોતું નથી. બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષની બ્રહ્મધ્યાન કરવાની ઇચ્છા થાય તો જલ્દી તે બ્રહ્મધ્યાન કરે. બ્રહ્મધ્યાન ન કરવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનીના વિદેહકૈવલ્યમાં કાંઈ અડચણ આવતી નથી, કેમકે બ્રહ્મજ્ઞાનવડેજ વિદેહકૈવલ્ય થાય તે આ વેદાંતશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ બ્રહ્મધ્યાનના અભાવને કીધે લૌકિકવ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થશે એમ જો તમે કહો તો તેમના પ્રારબ્ધકર્મોનુસાર તેઓ પોતાના લૌકિકવ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થશે એમ જો તમે કહો તો તેથી તેમની વિદેહમુક્તિમાં કાંઈ હાનિ થતી નથી, જેમને વર્ણ, આશ્રમ અને અવસ્થાદિનું અભિમાન હોય તેમને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ અને નિષેધ લાગુ પડે છે. વર્ણાશ્રમાદિ માયાવડે શરીરમાં કલ્પાયેલા છે, તે સંવિધાનરૂપ આત્માના ધર્મ નથી, એવો આત્મજ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય છે. આત્મજ્ઞાની શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરે, ના ન કરે, એ તેમની ઇચ્છાનો વિષય છે. જે પુરુષે સંસારના સત્યપણાની યુક્તિનો ત્યાગ કર્યો છે તે ઉત્તમ આત્મવેત્તા મુક્તજ છે. જે પુરુષનું મન વિષયવાસનાથી રહિત છે એવા આત્મજ્ઞાનીને કર્મરહિતપણું, કર્મ, સમાધિ અને જપ શોભાદે ઉપયોગનાં નથી. આત્મા અસંગ છે, અને તેનાથી ભિન્ન અન્ય સર્વ માયાના કાર્યરૂપ એટલે મિથ્યા છે, આવી રીતે સંશયરહિત નહીં થાય તો પછી તે પુરુષના મનમાં વિષયની વાસના કેવી રીતે સંભવી શકે? આત્મજ્ઞાની પુરુષને વિધિનિષેધરૂપ શાસ્ત્રનો પ્રસંગ નથી તો પછી તેમને અતિપ્રસંગ શી રીતે લાગુ પડે? અત્યંત નાનું જાલકે કંઈ જાણતું નથી તેથી તેને વિધિ અને નિષેધ નથી, અને આત્મજ્ઞાની સર્વને બ્રહ્મરૂપ જાણે છે તેથી તેમને પણ વિધિ ને નિષેધ નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં જે વિધિ અને નિષેધ કહેલા છે તે અલ્પજ્ઞ મનુષ્યોમાટે છે, જાલકને માટે કે આત્મજ્ઞાનીને માટે નથી.

શાપ આપવાનું સામર્થ્ય અને અન્યના ઉપર અનુગ્રહ કરવાનું સામર્થ્ય આત્મજ્ઞાનીનું લક્ષણ નથી, કેમકે તે સામર્થ્ય શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને વશ રાખવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મજ્ઞાનનું કારણ આત્મવિચારરૂપ તપ છે, ઉપર જણાવેલું તપ નથી. શ્રીવ્યાસાદિકર્મા ઉપર જણાવેલાં બંને પ્રકારનાં તપ હોવાથી તેમનામાં આત્મજ્ઞાન અને શાપ આપવાનું તથા અનુગ્રહ કરવાનું એ બંને પ્રકારનાં સામર્થ્ય હતાં. જે આત્મજ્ઞાનીમાં શાપ આપવાનું અને અનુગ્રહ કરવાનું બલ ન હોય તે આત્મજ્ઞાનીની કર્મક લોકો નિંદા કરશે એમ જો તમે કહો તો વિષયમાં આસક્તિવાળા મનુષ્યો કર્મકની પણ નિંદા કરશે. કોઈએ કોઈની નિંદા કરી તેપરથી કોઈ પણ નિર્દોષ વસ્તુ હોવાવાળી સિદ્ધ થતી નથી. આત્મજ્ઞાની વિષયસુખને માટે લિક્ષાન્નનો ને વસ્ત્રાદિનો સંગ્રહ કરવા લાગે તો તેનું વૈરાગ્યરહિત સંન્યાસીપણું તુચ્છ ગણાય છે. શાસ્ત્રાંસરકારવિનાના મનુષ્યો વણાશ્રમના ધર્મોનું પાલન કરનારની નિંદા કરે છે, અને વણાશ્રમના ધર્મનું પાલન કરનારા દેહાભિમાની મનુષ્યો આત્મજ્ઞાનીની નિંદા કરે છે. તેમની નિંદાથી આત્મજ્ઞાનીને કોઈ પણ પ્રકારની વાસ્તવિક હાનિ થતી નથી. આત્મજ્ઞાનવડે કર્મનાં દેહાદિ સાધનોનો નાશ થતો નથી તેથી આત્મજ્ઞાની પુરુષ પોતાના પ્રારબ્ધકર્મથી રાજ્યપાલનાદિ લૌકિકવ્યવહાર ઉત્તમપ્રકારે કરી શકે છે. આત્મજ્ઞાનીને સસાર મિથ્યા છે આવી દૃઢ લાવના થયેલી હોવાથી તેમને રાજ્યપાલનાદિ લૌકિકવ્યવહારની ઇચ્છાજ નહિ થાય એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે આત્મજ્ઞાની પોતાના પ્રારબ્ધકર્મપ્રમાણે પ્રહ્લ્યાધ્યાન કરે, ક્ષિવા લૌકિકવ્યવહાર કરે. પ્રહ્લ્યાની ઉપાસના કરનારની રીત આત્મજ્ઞાનીથી કેવલ ઊલટી છે. પ્રહ્લ્યાપાસકે નિરતર પ્રહ્લ્યાનું ધ્યાન કર્યા કરવું જોઈએ, કેમકે ધ્યાનવડે પ્રાપ્ત કરેલા વિષ્ણુપણા આદિની જેટલું તેનું પ્રહ્લ્યાપણું પણ પ્રહ્લ્યાધ્યાનવડે સિદ્ધ થાય છે. તે પ્રહ્લ્યાપણું જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયેલું નથી. ધ્યાનવડે પ્રાપ્ત કરેલું પ્રહ્લ્યાપણું ધ્યાનના અભાવમાં નિવૃત્ત થઈ જાય છે, જ્ઞાનવડે અનુભવમાં આવેલું પ્રહ્લ્યાપણું વાસ્તવિક હોવાથી જ્ઞાનના અભાવમાં તે નાશ પામતું નથી. કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન તે વસ્તુને જણાવનાર છે, તે વસ્તુને ઉત્પન્ન કરનાર નથી. કોઈ પણ સત્ય વસ્તુ તેને જણાવનાર સામગ્રીના અભાવથી નાશ પામતી નથી. જો તમે કહો કે આત્મજ્ઞાનીની જેટલું પ્રહ્લ્યાની ઉપાસના કરનારનું પણ વાસ્તવિક પ્રહ્લ્યાપણું છે, એટલે આત્મજ્ઞાનીના પ્રહ્લ્યાપણામાં ને ઉપાસના કરનારના પ્રહ્લ્યાપણામાં કોઈ ફેર રહેતો નથી, તો અમે તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે પામર મનુષ્યોનું, પશુઓનું અને પક્ષીઓનું પણ વાસ્તવિક પ્રહ્લ્યાપણું છે. જો તમે કહો કે તેમને પોતાના પ્રહ્લ્યાપણાનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેમનું તે પ્રહ્લ્યાપણું કુઞ્ઞની નિવૃત્તિમાં ને સુખની પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી થતું નથી તો અમે કહીએ છીએ કે ઉપાસકનું

બ્રહ્મપણું પણ તેને બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયેલો ન હોવાથી દુઃખની નિવૃત્તિમાં ને સુખની પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી થતું નથી. જ્ઞાન ન મળવાથી યતા ઉપવાસના કરતાં જેમ શિક્ષા સારી તેમ શાસ્ત્રોક્ત કર્મના કરતાં બ્રહ્મધ્યાન સારું. પામરોના પશુના જેવા લૌકિકવ્યવહારના કરતાં શાસ્ત્રોક્ત નિત્યકર્માદિનું અનુધ્યાન સારું, તેના કરતાં સગુણબ્રહ્મની ઉપાસના સારી, અને સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાના કરતાં નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના સારી છે. બ્રહ્મના અનુભવનું સમીપપણું જેટલું વધારે તેટલું તેનું શ્રેષ્ઠપણું વધારે છે. નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના ધીરે ધીરે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ થાય છે. સંવાદિબ્રમ જેમ ફક્તના સમયમાં યથાર્થરૂપ થાય છે તેમ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના તેનો અત્યંત પરિપાક થવાથી મુક્તિવેલા બ્રહ્મવિદ્યારૂપ થાય છે. સંવાદિ-બ્રમવડે પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષને વસ્તુના પ્રત્યક્ષપણાવડે તે યથાર્થજ્ઞાનરૂપ થાય છે. તેમ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના પણ નિરિધ્યાસનરૂપ થઈને મહાવાક્યથી ઉપજતા બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનનું કારણ થાય છે. ઈશ્વરની મૂર્તિનું ધ્યાન અને મંત્રનો જપ ઇત્યાદિ ચિત્તની એકાગ્રતાદ્વારા બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનનું સાધન થાય છે, પણ નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં બહુ સમીપ છે તેથી ઈશ્વરની મૂર્તિના ધ્યાનથી અને મંત્રના જપથી તે શ્રેષ્ઠ છે. નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના ધીરે ધીરે સર્વિકલ્પસમાધિરૂપ થાય છે, અને પછી તે નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપ થાય છે. નિર્વિકલ્પસમાધિમાં સંગરહિત બ્રહ્મ અવશેષ રહે છે, અને તેની વારંવાર ભાવના કરવાથી વેદાંતના મહાવાક્યવડે બ્રહ્મનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. વિકાર-રહિતપણું, સંગરહિતપણું, નિત્યપણું, જ્ઞાનસ્વરૂપપણું ને પરિપૂર્ણપણું ઇત્યાદિ વેદાંતશાસ્ત્રમાં કહેલા બ્રહ્મના સ્વભાવો ઉપાસનાવડે ઉપાસકની બુદ્ધિમાં સંશયરહિત સ્થિર થાય છે, તે માટે અમૃતર્ષિદુ આદિ ઉપનિષદોમાં યોગનું વર્ણન કરેલું છે. નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાવડે નિર્વિકલ્પસમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસના સગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાથી શ્રેષ્ઠ કહી છે. નિર્ગુણબ્રહ્મની ઉપાસનાની ઉપેક્ષા કરીને જેઓ તીર્થયાત્રા અને મંત્રજપાદિ કરે છે તેઓ હાથમાંના માખણના પિડાને ફેંકી દઈને ચોતાનો હાથ ચાટવાનું કામ કરનારના જેવા ગણાય છે. જેઓ બ્રહ્મવિચારનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેઓ પણ એવો જ દોષ કરે છે, તેથી બ્રહ્મવિચારના અસંશ્લેષમાં યોગનો ઉપદેશ કરેલો છે. જે જિજ્ઞાસુનું અંતઃકરણ બહુ વ્યાકુલ હોય તેને બ્રહ્મવિચારથી બ્રહ્મજ્ઞાન થઈ શકતું નથી, તેથી તે મનુષ્યને માટે યોગ એ મુખ્ય સાધન છે. યોગના અભ્યાસવડે તેના અંતઃકરણની વ્યાકુલતા દૂર થાય છે. જેનું અંતઃકરણ અવ્યાકુલ એટલે શાંત હોય છે, અને આવરણદોષવાળું હોય છે, તેને સાંખ્યનામનો બ્રહ્મવિચારજ મુખ્યસાધન છે. તે તેને જિતાવળે બ્રહ્મ-સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

જે ઉપાસકની ઉપાસના વર્તમાનશરીરમાં પરિપક્વ ન થઈ હોય તેને મરણ-સમયમાં, વાળીબા શરીરમાં, અથવા પ્રજ્ઞલોકમાં પ્રજ્ઞજ્ઞાન થઈને તે વિદેહમુક્ત થાય છે. ભગવદ્ગીતામાં અને પ્રશ્નોપનિષદમાં આ પ્રસંગ વર્ણવેલો છે. જેવી રીતે સગુણપ્રજ્ઞની ઉપાસના કરનારનું અતઃકરણ સગુણપ્રજ્ઞને આકારે થાય છે તેવી રીતે નિર્ગુણપ્રજ્ઞની ઉપાસના કરનારનું અતઃકરણ નિર્ગુણપ્રજ્ઞને આકારે થાય છે. સવાદિભ્રમ કથનમાત્ર ભ્રમ છે, વાસ્તવિકરીતે તો તે યથાર્થજ્ઞાનજ છે, એવી રીતે નિર્ગુણપ્રજ્ઞની ઉપાસના પણ કથનમાત્ર ઉપાસના છે, વસ્તુતાએ તો પ્રજ્ઞાના જ્ઞાનદ્વારા તે મોક્ષરૂપજ છે. અંતરાત્માથી અલિન્ન પ્રજ્ઞરૂપે સ્થિતિ કરવી આજ મોક્ષ છે. સગુણપ્રજ્ઞની ઉપાસનાવડે જેમ સસારથી તારનાર સગુણપ્રજ્ઞનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેમ નિર્ગુણપ્રજ્ઞની ઉપાસનાવડે નિર્ગુણપ્રજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. નિર્ગુણપ્રજ્ઞની ઉપાસના કરનારને મોક્ષરૂપ ફલ થાય છે એમ નૃસિંહતાપનીય-ઉપનિષદમાં કહેલું છે. પ્રજ્ઞની ઉપાસનાના બલથી પ્રજ્ઞજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જ્ઞાનજ મુક્તિનું સાધન છે આ શાસ્ત્રવચનની સાથે ઉપાસનાનો વિરોધ આવતો નથી. પ્રજ્ઞની કામનારહિત ઉપાસના કરનારને મોક્ષલાભ થાય છે એમ નૃસિંહતાપનીય-ઉપનિષદમાં કહ્યું છે, અને પ્રજ્ઞની કામનાસહિત ઉપાસના કરનારને પ્રજ્ઞલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ પ્રશ્નોપનિષદમાં કહેલું છે. વેદાંત-દર્શનમાં પણ એમ જણાવેલું છે. સગુણપ્રજ્ઞની ઉપાસના કરનાર પ્રજ્ઞલોકમાં જઈને નિર્ગુણપ્રજ્ઞની ઉપાસનાવડે પ્રજ્ઞને બાણે છે. તે ઉપાસક પુનઃજન્મ પામતો નથી, પણ પ્રજ્ઞાની સાથે વિદેહમુક્ત થાય છે. કંઠકારની ઉપાસના બહુધા નિર્ગુણપ્રજ્ઞસંબંધી છે. કોઈ સ્થલે પ્રભુવની ઉપાસના સગુણપ્રજ્ઞસંબંધી પણ કહેલી જણાય છે. પ્રશ્નોપનિષદમાં અને કંઠોપનિષદમાં આ વાત જણાવેલી છે.

આત્મગીતામાં આ સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:-પ્રજ્ઞસ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં જે પુરુષ અસમર્થ હોય તેણે આત્માથી અલિપ્ત પ્રજ્ઞની ઉપાસના સતત કરવી. મારું નિસ્તર ચિંતન કરનાર પુરુષને તેના ચિંતનના પરિપાકે મારો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જેમ ભૂમિના ઉડાણમાં રહેલા ખજાનાની પ્રાપ્તિનું સાધન એ ભૂમિને ખોદવી એજ છે તેમ મારું ચિંતન કરવું એ મારી પ્રાપ્તિનું સાધન છે. છુદ્ધિરૂપી કોદાળીવડે શરીરરૂપ માટીને ને પાણીને દૂર કરવામાટે મનોરૂપ ભૂમિને ખોદવી, અને પ્રજ્ઞથી અલિપ્ત આત્મરૂપ ખજાનાની પ્રાપ્તિ કરવી.

આત્મશુદ્ધિ દિવસે દિવસે શિથિલ થતી જાય છે તે પ્રત્યક્ષ જોતો છતો. પણ જે પ્રણયનું ધ્યાન કરતો નથી તે પશુજેવો જાણવો. દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરીને પ્રણયધ્યાનવડે અદ્વિતીય પ્રણયને અનુભવનારો મનુષ્ય મરણરહિત યદ્યપે જીવતાંજ પોતાના પ્રણયપણાનો અનુભવ કરે છે.

જે પુરુષ આ ધ્યાનદીપનો સમજપૂર્વક વિચાર કરે છે તે પુરુષ સર્વ સંશયોથી રહિત યદ્યપે નિરંતર પ્રણયનું ચિંતન કરે છે.

જો પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીના ધ્યાનદીપનામના નવમા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર પૂરા થયો. ૬

૧૦ નાટકદીપ ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

દોહરો

નૃત્યશાલાના દીપસભ, આત્મા વપુષોઝાર;

તે અવિકૃતને જાણતાં, આવે કુખનો પાર. ૧

આરભ કરેલા પ્રયત્ની નિર્વિઘ્ને સમાપ્તિ થવામાટે પરમાત્માના સ્મરણરૂપ મંગલાચરણ કરીને મંદ્યુદ્ધિવાળા જિજ્ઞાસુને પ્રણયથી અભિન્ન આત્માનું જ્ઞાન સુખપૂર્વક થવામાટે અધ્યારોપ ને અપવાદવડે પ્રપંચરહિત પ્રણયનું પ્રતિપાદન કરાય છે, આ કથનને અનુસરીને પ્રથમ પરમાત્મામાં જગદ્ભાવનો ને જીવ-ભાવનો અધ્યારોપ કરે છે:—

પરમાત્માદ્વયાનંદપૂર્ણઃ પૂર્વે સ્વમાયયા ।

સ્વયમેવ જગન્મૂત્વા પ્રાવિશજ્જીવિરૂપતઃ ॥ ૧ ॥

અન્વય:—પૂર્વે અદ્વયાનંદપૂર્ણઃ પરમાત્મા સ્વમાયયા સ્વયં એવ જગન્ મૂત્વા જીવિરૂપતઃ પ્રાવિશત્ ॥

સૃષ્ટિની પૂર્વે અદ્વિતીય, સુખરૂપ અને પરિપૂર્ણ પરમાત્મા હતા, તે પોતાની માયાવડે પોતેજ જગદ્મૂળ યદ્યપે તેમા જીવરૂપે પ્રવેશ કરતા હતા,

“સદેવ સોમ્યેદમથ આસીદેકમેવાદિત્રીયમ્” (હે પ્રિયદર્શન ! જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે આ સર્વ સદ્રૂપજ હતું, એકજ અદિત્રીય હતું,) એ શ્રુતિમાં પ્રધાને અદિત્રીય કહ્યું છે, “વિદ્વાનમાનંદં મદ્ય” (પ્રધા વિદ્વાનરૂપ અને આનંદરૂપ છે,) એ શ્રુતિમાં પ્રધાને સુખરૂપ કહેલા છે, અને “પૂર્ણમદઃ” (આ પરમાત્મા તથા પ્રકારના લેદથી રહિત છે,) એ શ્રુતિમાં પ્રધાને પૂર્ણ કહેલું છે. “માયાં સુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં સુ મહેશ્વરમ્” (માયાને તો આ જગત્નું ઉપાધાનકારણ બાણે, અને માયાના સ્વામીને મહેશ્વર બાણે,) એ શ્રુતિમાં માયાનું અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. “તત્સદૃષ્ટ્વાં તદેવાનુપ્રાવિશત” (તેને રચીને તેમાંજ પ્રવેશ કરતા હવા,) આ શ્રુતિવડે જગતને રચીને પરમાત્માએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો એમ જણાવ્યું છે. “અનેન કીયેનાત્મનાડનુ-મવિશ્ય” (આ છવરૂપે અનુપ્રવેશ કરીને,) આ શ્રુતિમાં પરમાત્માએ છવરૂપે પ્રવેશ કર્યાનું જણાવ્યું છે. ૧

તે એકજ પરમાત્મા બધાં શરીરોમાં પ્રવેશ પામીને રહ્યા હોય તો પછી આ જગત્માં કોઈ પૂજ્ય અને કોઈ પૂજક એવા ઉત્તમભાવની અને અધમ-ભાવની શી રીતે પ્રતીતિ થાય છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:-

વિષ્ણવાદ્યુત્તમદેહેષુ પ્રવિષ્ટો દેવતા ભવેત્ ।

મર્ત્યાદ્યધમદેહેષુ સ્થિતો ભજતિ મર્ત્યતામ્ ॥ ૨ ॥

વિષ્ણવાદિ-ઉત્તમદેહેષુ પ્રવિષ્ટઃ દેવતા ભવેત્, મર્ત્યાદિ-અધમદેહેષુ સ્થિતઃ મર્ત્યતાં ભજતિ ॥

શ્રીવિષ્ણુ આદિ ઉત્તમ શરીરોમાં પ્રવેશ પામેલા પરમાત્મા દેવ થાય છે, અને મનુષ્યાદિ ઊતરતા શરીરોમાં પ્રવેશ પામેલા પરમાત્મા મનુષ્યપણાને પામે છે. બ્યવહારમાં પ્રતીત થતા ઉત્તમભાવ ને અધમભાવ સ્વાભાવિક નથી, પણ તેમના શરીરરૂપ ઉપાધિને લઈને છે. ૨

પરમાત્મામાં સદ્ધિનો અધ્યાસોપ કેવી રીતે થાય છે તે સંક્ષેપથી કહીને હવે તેનો અપવાદ સાધનસહિત સંક્ષેપમાં કહે છે:-

અનેકજન્મભજનાત્સ્વવિચારં ચિકીર્ષતિ ।

વિચારેણ વિનષ્ટાયાં માયાયાં શિષ્યતે સ્વયમ્ ॥ ૩ ॥

અનેકજન્મભજનાત્ સ્વવિચારં ચિકીર્ષતિ, વિચારેણ માયાયાં વિનષ્ટાયાં સ્વયં શિષ્યતે ॥

૧ કોઈ પ્રતમાં અહીં અમચત્ પાઠ જોવામાં આવે છે. ૨ અહીં દેવતામ્ એવો પાઠ પણ જોવામાં આવે છે.

પૂર્વના અનેક જન્મોમાં કરેલાં શાસ્ત્રોક્ત કર્મો પરમાત્માને અર્પણ કરવારૂપ ભજનવડે મનુષ્ય “ હું કોણ હું ” આવી રીતે પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો શાસ્ત્રશ્રવણદ્વારા વિચાર કરવાની ઇચ્છા કરે છે, પોતાના સ્વરૂપના વિચારવડે માયારૂપ આવરણનો નાશ થતાં પ્રકાશી અભિન્ન આત્મા પોતેજ અવશેષ રહે છે. ૩

“ એ પ્રકાશ હું હું ” એમ જાણીને મુમુક્ષુ સર્વ બંધોથી સારી રીતે મોકળો થાય છે એવા ભાવની અનેક શ્રુતિઓ બંધની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષને જ્ઞાનના ફલરૂપે કહે છે, એથી આત્મરૂપે અવશેષ રહેવું એ જ્ઞાનનું ફલ ॥ એમ કહેવું ઉચિત નથી એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અદ્વયાનંદરૂપસ્ય સદ્વ્યત્વં ચ દુઃખિતા ।

વંધઃ પ્રોક્તઃ સ્વરૂપેણ સ્થિતિર્મુક્તિરિતીર્યતે ॥ ૪ ॥

અદ્વયાનંદરૂપસ્ય સદ્વ્યત્વં ચ દુઃખિતા વંધઃ પ્રોક્તઃ [તર્થા] સ્વરૂપેણ સ્થિતિઃ મુક્તિઃ ઇતિ રીર્યતે ॥

અદ્વિતીયરૂપ અને આનંદરૂપ આત્માનું સદ્વિતીયપણું અને દુઃખીપણું બંધ છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, અને આત્મસ્વરૂપે સ્થિતિ એ મુક્તિ છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેવાય છે. આત્મામાં વાસ્તવિક બંધ અને વાસ્તવિક મોક્ષ નથી, એટલે અમારા કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ નથી. ૪

રાજર્ષિ જનકાદિ કર્મવડે સિદ્ધ થયા એમ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે, તે ઉપરથી કર્મ મોક્ષનું સાધન છે એમ નક્કી થાય છે, તો પછી વિચારજન્ય જ્ઞાનનો શો ઉપયોગ છે એમ શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણ કરે છે:—

અવિચારકૃતો વંધો વિચારેણ નિવર્તતે ।

તસ્માજીવપરાત્માનો સર્વદૈવ વિચારયેત્ ॥ ૫ ॥

અવિચારકૃતઃ વંધઃ વિચારેણ નિવર્તતે, તસ્માત્ જીવપરાત્માનો સર્વદા, એવું વિચારયેત્ ॥

આત્માના અવિચારરૂપ અજ્ઞાને ઉપબંધેલો બંધ છે. તે બંધ આત્મા વિચારવડે, ઉપજેલા આત્મજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય છે, તે કારણથી મુમુક્ષુ જીવાત્માના અને પરમાત્માના સ્વરૂપનો નિસ્તરજ આદરપૂર્વક વિચાર કરે. રાજર્ષિ જનકાદિ કર્મવડે સિદ્ધિને એટલે મુક્તિને નહિ, પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિને માથા હતા એવો ભગવદ્ગીતાના વચનનો અભિપ્રાય છે, એટલે કર્મથી મોક્ષ થતો નથી, પણ આત્મવિચારવડે ઉપજેલા જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. ૫

નીચેના શ્લોકથી જાણવાસ્તવિક સ્વરૂપ કહે છે:—

અહમિત્યભિમંતા યઃ કર્તાસૌ તસ્ય સાધનમ્ ।

મનસ્તસ્ય ક્રિયે અંતર્વહિર્વૃત્તી ક્રમોત્પિતે ॥ ૬ ॥

યઃ અહં इति अभिमंता असौ कर्ता, तस्य साधनं मनः, क्रमोत्पिते अंतर्-
वहिर्वृत्ती तस्य क्रिये ॥

જે દેહાદિમા હું એવું અભિમાન કરનાર છે તે કર્તા (કર્તાપણાદિધર્મ-
વાળો જીવ) છે તે કર્તાનું સાધન મન છે મનમાથી આતુકરો ઉત્પન્ન થનારી
અતરના વિષયોને વિષય કરનારી અને બહારના વિષયોને વિષય કરનારી જે
વૃત્તિ તે એ મનની ક્રિયા, છે ૬

હવે તે જે વૃત્તિનું સ્વરૂપ અને વિષય કહે છે —

અંતર્મુખાહમિત્યેવા વૃત્તિઃ કર્તાર્મુલ્લિખેત્ ।

બહિર્મુખેદમિત્યેવા વાહ્યં ચસ્તિત્વદ્મુલ્લિખેત્ ॥ ૭ ॥

અહં इति एषा अंतर्मुखा वृत्तिः कर्तारं उल्लिखेत्, [तथा], इदं इति एषा
बहिर्मुखा [वृत्तिः] इदं बाह्यं वस्तु उल्लिखेत् ॥

હું એવી આ અંતર્મુખવૃત્તિ કર્તાને વિષય કરે છે, અને આ એવી આ
બહિર્મુખવૃત્તિ આ દેહાદિની બહારના પદાર્થને વિષય કરે છે ૭

મનવડે જે 'સર્વ' વ્યવહાર સિદ્ધ થતો હોય 'તો પછી નેત્રાદિ' ધૃત્રિયો
નિરર્થક થયો એવી શંકા કરી તેનું 'સમાધાન' કરે છે:—

इदमो ये विशेषाः स्युर्गैधरूपरसादयः ।

असांकर्येण तान्निभयाद्ग्राणादीन्द्रियपंचकम् ॥ ૮ ॥

इदमः ये गैधरूपरसादयः विशेषाः स्युः, तान् ग्राणादीन्द्रियपंचकं असांकर्येण
मिथ्यात्वात् ।

આના (બાહ્યવૃત્તિના વિષયના) જે ગંધ, રૂપ ને રસ ઇત્યાદિ ભેદો છે
તેમને નાસિકાદિ પાંચ જાનેન્દ્રિયો પૃથક્પૃથક્સ્વરૂપે બહુલ કરે છે. ૮

જીવનું અમિતિના સાધનોનું નિરૂપણ કરીને હવે સાંક્ષીના સ્વરૂપને
કહે છે —

कर्तारं च क्रियां तद्वक्ष्यावृत्तविषयानपि ।

स्फोरयेदेकयत्नेन, योऽसौ साक्ष्यत्र चिद्रूपः ॥ ૯ ॥

કર્તારં ચ ક્રિયાં તદ્વત્ વ્યાવૃત્તવિષયાન્ અપિ યઃ ચિદ્રુપઃ એકચત્ત્વેન, સ્ફોરયેત્
અસૌ અત્ર સાક્ષી ॥

અહંકારરૂપ કર્તાને, મનોવૃત્તિરૂપ ક્રિયાને, અને તે પ્રમાણે નાસિકાદિ
દ્વિત્રિયોવડે ગ્રાહ્ય ભિન્ન ભિન્ન ગંધાદિ વિષયોને પણ જે ચેતનરૂપ આત્મા એક-
ચેત્ત્વવડે (એકજ સમયે) પ્રકાશે છે આ આત્મા વેદાંતશાસ્ત્રમાં સાક્ષી
કહેવાય છે. ૯

કર્તા, ક્રિયા ને વિષયો આ સર્વને એકજ સમયમાં સાક્ષી રહેથી રીતે
પ્રકાશે છે તે જણાવે છે:—

ईक्षे शृणोमि जिघ्रामि स्वादयामि स्पृशाम्यहम् ।

इति भासयन्ते सर्वं नृत्यशालास्थदीपवत् ॥ ૧૦ ॥

અહં ઈક્ષે, શૃણોમિ, જિઘ્રામિ, સ્વાદયામિ, સ્પૃશામિ ઇતિ નૃત્યશાલાસ્થદીપવત્
સર્વં ભાસયતે ॥

હું જોઉં છું, હું સાંભળુ છું, હું સુંબું છું, હું ચાસું છું, અને હું સ્પર્શ કરું
છું, એવી રીતે નૃત્યશાલામાં રહેલા દીવાની પેઠે તે સર્વને અવિકારી રહીને
સાક્ષી પ્રકાશે છે. ૧૦

હવે ઉપરના દૃષ્ટાંતને સ્પષ્ટ કરે છે:—

नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च नर्तकीम् ।

॥ दीपयेदविशेषेण तदभावेऽपि दीप्यते ॥ ૧૧ ॥

નૃત્યશાલાસ્થિતઃ દીપઃ પ્રભું સભ્યાં ચ નર્તકીં અવિશેષેણ દીપયેત્ [તથા]
તદભાવે અપિ દીપ્યતે ॥

નૃત્યશાલામાં રહેલો દીવા તે નૃત્યશાલાના અધ્યક્ષને, સલાસદોને અને
નાચનારી સ્ત્રીને વિકાર પામ્યા વિના સમાનપણે પ્રકાશિત કરે છે, તથા તે
અધ્યક્ષાદિના અભાવમાં પણ તે દીપક પોતે પ્રકાશે છે. ૧૧

ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટાંતને સિદ્ધાંતની સાથે જોડે છે:—

अहंकारं धियं साक्षी विषयानपि भासयेत् ।

॥ अहंकाराद्यभावेऽपि स्वयं भात्येव पूर्ववत् ॥ ૧૨ ॥

સાક્ષી અહંકારં ધિયં વિષયાન્ અપિ ભાસયેત્ [તથા] અહંકારાદ્યભાવે અપિ
પૂર્વવત્ સ્વયં ભાતિ એવ ॥

સાક્ષિરૂપ આત્મા અહંકારરૂપ અધ્યક્ષને, શુદ્ધિરૂપ નાચનારીને અને

વિષયોરૂપ સભ્યોને પણ વિકાર પામ્યા વિના જગતમા ને સ્વપ્નમા પ્રકાશે છે, અને સુપુત્રિ-અવસ્થામા અહંકારાદિના અભાવમા પણ પૂર્વની પેઠે એટલે જગદવસ્થાની ને સ્વખાવસ્થાની પેઠે પોતે પ્રકાશે છેજ ૧૨

જ્ઞાનસ્વભાવવાળી બુદ્ધિ અહંકારાદિ સર્વ પદાર્થને પ્રકાશવામા સમર્થ છે, માટે તેમાથી લિંગ સાક્ષીની ઠટપના કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે —

નિરંતરં ભાસમાને કૂટસ્થે જ્ઞાતિરૂપતઃ ।

તદ્ભાસા ભાસ્યમાનેયં બુદ્ધિર્નૃત્યત્યનેકધા ॥ ૧૩ ॥

કૂટસ્થે જ્ઞાતિરૂપતઃ નિરંતરં ભાસમાને [સતિ] તદ્ભાસા ભાસ્યમાના इय બુદ્ધિઃ અનેકધા નૃત્યતિ ॥

અવિકારિસ્વરૂપવાળો આત્મા જ્ઞાનરૂપથી નિરંતર પ્રકાશતો હોવાથી તેના પ્રકાશવડે પ્રકાશ પામેલી આ બુદ્ધિ ઘટપટાદિ અનેકરૂપે થવારૂપ નાચ કરે છે, અર્થાત્ પદાર્થના આકારરૂપ પરિણામને પામે છે બુદ્ધિ પરિણામ પામનારી હોવાથી જડ છે જડપદાર્થ જ્ઞાનસ્વભાવવાળો ન હોવાથી બીજાને પ્રકાશી શકે નહિ, માટે તેનાથી લિંગ સર્વને પ્રકાશનારો ચેતનરૂપ સાક્ષી અવશ્ય માનવો જોઈએ ૧૩

આ સિદ્ધાંતને નાટકરૂપે નિરૂપણ કરે છે —

અહંકારઃ પ્રમુઃ સમ્યા વિષયા નર્તકી મતિઃ ।

તાલાદિધારીણ્યક્ષાણિ દીપઃ સાક્ષ્યવભાસકઃ ॥ ૧૪ ॥

અહંકાર પ્રમુઃ, વિષયા સમ્યા, મતિઃ નર્તકી, અક્ષાણિ તાલાદિધારીણિ [ચ] સાક્ષી અવભાસક દીપઃ ॥

અહંકાર નાટકશાલાનો અધ્યક્ષ છે, ગદ્યાદિ વિષયો સંભાસકો છે, બુદ્ધિ નાચ કરનારી સ્ત્રી છે, નાસિકાદિ ધ્વજિયો તાલાદિ ધારણ કરનારી હાસીઓ છે, અને અવિકારી સાક્ષી તે સર્વને પ્રકાશનારો નાટકશાલાનો દીપક છે ૧૪

નાટકશાલાના દીપકજેવો સાક્ષી વિકાર પામતો નથી એમ જણાવે છે —

સ્વસ્થાનસંસ્થિતો દીપઃ સર્વનો ભાસયેદ્યથા ।

સ્થિરસ્થાયી તથા સાક્ષી વહિરંતઃ પ્રકાશયેત્ ॥ ૧૫ ॥

સ્વસ્થાનસંસ્થિત દીપ યથા સર્વતઃ ભાસયેત્ તથા સ્થિરસ્થાયી સાક્ષી વહિઃ અતઃ પ્રકાશયેત્ ॥

પોતાના સ્થાનમા સારી રીતે સ્થિર રહેલો દીપક જેમ આસપાસના

સર્વ પદાર્થને વિકાર પામ્યા વિના પ્રકાશે છે તેમ કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા નહિ કરતાં સ્થિર રહેનારો સાક્ષી બહારના ને અંતરના વિષયોને પ્રકાશે છે. ૧૫
બહારના અને અંતરના જે વિષયો કદા તે કોની અપેક્ષાએ કદા તે જણાવે છે:—

વહિરંતર્વિભાગોઽયં દેહાપેક્ષો ન સાક્ષિણિ ।

વિષયા વાહ્યદેશસ્થા દેહસ્યાંતરહંકૃતિઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ વહિરંતર્વિભાગઃ દેહાપેક્ષઃ, સાક્ષિણિ ન [વર્તતે,] વિષયાઃ દેહસ્ય વાહ્યદેશસ્થાઃ, અંતરહંકૃતિઃ અંતઃ[સ્થા] ॥

આ બહારનો ને અંતરનો વિભાગ સ્થૂલશરીરની અપેક્ષાવાળો છે. તે વિભાગ સાક્ષીમાં રહેલો નથી. ગદ્યાદિ વિષયો સૂક્ષ્મશરીરની બહારના દેશમાં રહેલા છે, ને અહકાર શરીરની અંતર રહેલો છે. ૧૬

સાક્ષી ચચલપણથી રહિત છે, અજ્ઞાનવડે બુદ્ધિનુ ચચલપણુ સાક્ષીમાં આરોપાય છે એમ કહે છે —

અંતઃસ્થા ધીઃ સૈવાક્ષૈર્વહિર્યાતિ પુનઃ પુનઃ ।

ભાસ્યબુદ્ધિસ્થર્ચાંચલ્યં સાક્ષિણ્યારોપ્યતે વૃથા ॥ ૧૭ ॥

અંતઃસ્થા ધીઃ અક્ષૈઃ સહ એવ પુનઃ પુનઃ વહિઃ યાતિ, [તથા ચ] ભાસ્ય-બુદ્ધિસ્થર્ચાંચલ્યં સાક્ષિણિ વૃથા આરોપ્યતે ॥

સ્થૂલશરીરની અંતર રહેલી બુદ્ધિ નેગ્રાદિ ઇન્દ્રિયોસાથેજ વારંવાર બહાર જાય છે. એમ થવાથી સાક્ષીવડે પ્રકાશ પામેલી બુદ્ધિમાં રહેલું ચચલપણુ તેને પ્રકાશનારા સાક્ષીમાં વૃથા આરોપાય છે. ૧૭

પ્રકાશના વિષયરૂપ પદાર્થના ચચલપણુનો આરોપ પ્રકાશ કરનાર પર થાય છે આવો અનુભવ કયે સ્થલે થાય છે એવી શકા ગ્રહણ કરીને નીચેના બે શ્લોકમાં દર્શાવે અને સિદ્ધાંતદ્વારા તેવો અનુભવ થવાનું જણાવે છે —

ગૃહાંતરગતઃ સ્વલ્પો ગવાક્ષાદાતપોઽચલઃ ।

તત્ર હસ્તે નર્ત્યમાને નૃત્યતીવાતપો યથા ॥ ૧૮ ॥

નિજસ્થાનસ્થિતઃ સાક્ષી વહિરંતર્ગમાગમૌ ।

અકુર્વન્બુદ્ધિર્ચાંચલ્યાત્કરોતીવ તથા તથા ॥ ૧૯ ॥

ગવાક્ષાદ્ ગૃહાંતરગતઃ સ્વલ્પઃ આતપઃ અચલઃ [એવ વર્તતે, વિંતુ] તત્ર હસ્તે

નર્ત્યમાને [સતિ] યથા આતપઃ નૃત્યતિ ઇવ, [તથા] નિજસ્થાનસ્થિતઃ સાક્ષી
વહિઃ અતઃ ગમાગમૌ અકુર્વન્ [એવ સન્] બુદ્ધિર્ચાચલ્યાત્ તથા તથા કરોતિ ઇવ ॥

જાણીઆમાથી ઘરની અદર પડેલો થોડો તડકો સ્થિરજ જણાય છે,
પરંતુ તેમા હાથ નચાવવાથી જેમ તે તડકો નાચતો હોય તેમ જણાય છે,
તેથી રીતે પોતાના સ્થાનમાજ રહેલો સાક્ષી જહાર, અને, અંતર જબુઆવડુ
નહિ કરતા છતાં પણ બુદ્ધિના ચચતપણાથી તેવી તેવી રીતે કરતો (જહાર
જબુ ને આવડુ કરતો) હોય એમ જણાય છે ૧૮-૧૯

સાક્ષી શરીરની અંતર ને જહાર રહેલો નથી, અંતર ને જહાર એ
બુદ્ધિના દેશ છે એમ કહે છે —

ન વાહ્યો નાંતરઃ સાક્ષી બુદ્ધેર્દેશૌ હિ તાવુભૌ ।

બુદ્ધચાચશેપસંશાંતૌ યત્ર ભાત્યસ્તિ તત્ર સઃ ॥ ૨૦ ॥

સાક્ષી ન વાહ્યઃ ન [ચ] આંતરઃ, હિ તૌ ઉભૌ બુદ્ધેઃ દેશૌ [સ્તઃ, અતઃ]
બુદ્ધચાચશેપસંશાંતૌ યત્ર ભાતિ તત્ર સઃ અસ્તિ ॥

સાક્ષી શરીરની જહાર નથી, અને શરીરની અંતર પણ નથી પ્રસિદ્ધ તે
જે-જહાર ને અંતર-બુદ્ધિના, દેશ છે, આથી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિયો એ સર્વની
અપૂર્ણ શાંતિ થવાથી બધા તે પ્રકાશે છે ત્યાં તે છે, અર્થાત્ તે સર્વકા પોતાના
અવિકારસ્વરૂપમાજ છે ૨૦

બુદ્ધિ આદિ સર્વનો વ્યવહાર શાંત થયા પછી કોઈ દેશ પ્રતીત થતો
નથી તો પછી બધા તે પ્રતીત થાય છે ત્યાં તે છે એમ કેમ કહે છે એમ
જો શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે —

દેશઃ કોઽપિ ન ભાસેત્તદિ તર્હસ્ત્વદેશભાક્ ।

૧૧ સર્વદેશપ્રકૃત્યૈવ સર્વગત્વં ન તુ સ્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

યદિ ક અપિ દેશઃ ન ભાસેત્તદિ અદેશભાક્ અસ્તુ, સર્વદેશપ્રકૃત્યૈવ એવ
સર્વગત્વ, સ્વતઃ તુ ન ॥

જો સાક્ષીમાં કોઈ પણ દેશ પ્રતીત થતો નથી એમ તંમે કહેા તો
સાક્ષી ભલે દેશરહિતજ હો સાક્ષીમા સર્વ દેશની કટપના હોવાથીજ તેવડે
અદિતીય ને અસંગ સાક્ષીનું સર્વવ્યાપકપણું છે, પોતાથી તો નથી ૨૧

સર્વવ્યાપકપણાની પેઠે તે સાક્ષીનું સર્વસાક્ષીપણું પણ વાસ્તવિક નથી
એમ કહે છે —

અંતર્વહિર્વા સર્વં વા યં દેશં પરિકલ્પયેત્ ।

બુદ્ધિસ્તદ્દેશગઃ સાક્ષી તથા વસ્તુષુ યોજયેત્ ॥ ૨૨ ॥

બુદ્ધિઃ અંતઃ વા વહિઃ વા સર્વં [વા] યં દેશં પરિકલ્પયેત્, તદ્દેશગઃ સાક્ષી વસ્તુષુ તથા યોજયેત્ ॥

બુદ્ધિ શરીરની અનરનો દેશ અથવા શરીરની બહારનો દેશ અથવા સર્વ દેશ એમ જે દેશની કલ્પના કરે છે તે દેશમા રહેનારો તેનો સાક્ષી છે. સર્વ વસ્તુઓમાં તેમને પ્રકાશીને તે સાક્ષિરૂપે પ્રતીત થાય છે એમ યોજના કરવી. ૨૨ વસ્તુઓને પ્રકાશીને તે સાક્ષિરૂપે પ્રતીત થાય છે એમ જે ઉપર કહ્યું તેને સ્પષ્ટ કરે છે:—

યદ્યદ્વૂપાદિ કલ્પ્યેત્ બુદ્ધ્યા તત્તત્પ્રકાશયન્ ।

તસ્ય તસ્ય ભવેત્સાક્ષી સ્વતો વાગ્બુદ્ધયગોચરઃ ॥ ૨૩ ॥

બુદ્ધ્યા યત્ યત્ રૂપાદિ કલ્પ્યેત્, તત્ તત્ પ્રકાશયન્ તસ્ય તસ્ય સાક્ષી ભવેત્, સ્વતઃ વાગ્બુદ્ધયગોચરઃ ॥

બુદ્ધિવડે જે જે રૂપાદિ વિષયોની કલ્પના કરાય છે તે તે રૂપાદિ વિષયોને પ્રકાશનારો ચેતનરૂપ આત્મા તેનો તેનો સાક્ષી થાય છે, અને ચેતો, વાણીના અને બુદ્ધિના અવિષયરૂપે રહે છે. ૨૩

આત્મા જે વાણીનો અને બુદ્ધિનો અવિષય હોય તો પછી અનુક્રમે તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે એમ શકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કથં તાદૃક્ મયા ગ્રાહ્યઃ, ઇતિ चेन्मैव शृण्वताम् ।

“ सर्वग्रहोपसंशान्तौ स्वयमेवावशिष्यते ॥ ૨૪ ॥

તાદૃક્ મયા કથં ગ્રાહ્યઃ ઇતિ ચેત્, મા એવ શ્રવતાં, સર્વગ્રહોપસંશાંતૌ [સઃ] સ્વય એવ અવશિષ્યતે ॥

જેવા પ્રકારના આત્માને મારે કેવી રીતે ગ્રહણ કરવો થોડું છે એમ જે તમે પૂછો તો તે આત્મા અંતઃકરણનો ને ઇન્દ્રિયોનો વિષય ન હોવાથી તમે તેનું ગ્રહણ નહીં કરો. ગ્રહણ થઈ શકે એવી સર્વ દ્રવ્ય વસ્તુની ઉત્તમ પ્રકારે શાંતિ થતાં તે પોતે અવશેષ રહે છે ૨૪,

અવશેષ રહેલા તે આત્માના અપરોક્ષજ્ઞાનમાટે, કોઈ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી એમ જણાવે છે:—

ન તત્ર માનાપેક્ષાસ્તિ સ્વપ્રકાશસ્વરૂપતઃ । ,

તાદૃગ્વ્યુત્પત્ત્યપેક્ષા ચેચ્છ્રુતિં પઠ ગુરોર્મુખાત્ ॥ ૨૫ ॥

સ્વપ્રકાશસ્વરૂપતઃ તત્ર માનાપેક્ષા ન અસ્તિ, તાદૃક્ વ્યુત્પત્ત્યપેક્ષા ચેત્ ગુરોઃ
મુખાત્ શ્રુતિં પઠ ॥

આત્મા સ્વયપ્રકાશસ્વરૂપવાળો. હોવાથી તેને બાહ્યવામાટે પ્રત્યક્ષાદિ
પ્રમાણની અપેક્ષા નથી. જો એવા પ્રકારના તેના જ્ઞાનની તને અપેક્ષા હોય
તો તું શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના ગુણથી ઉપનિષદનું અધ્યયન કર. એમ
કરવાથી તને પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણના અવિષયભૂત આત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન થશે. ૨૫
ઉત્તમ અધિકારીને આત્માના જ્ઞાનનું સાધન કહીને હવે મહા અધિકારીને
માટે આત્માના અપરોક્ષજ્ઞાનનું સાધન કહે છે —

યદિ સર્વગ્રહત્યાગોઽશક્યસ્તર્હિ ધિયં વ્રજ ।

શરણં તદધીનોઽતર્વહિર્વૈપોઽનુભૂયતામ્ ॥ ૨૬ ॥

इति श्रीमद्भारतोतीर्थमुनिविरचितायां पंचदश्यां, नाटकदीप ॥ ૧૦ ॥

અન્યથા—યદિ સર્વગ્રહત્યાગઃ અશક્યઃ તર્હિ ધિય, શરણં વ્રજ, તદધીનઃ અંતઃ
વા બહિઃ એપઃ અનુભૂયતામ્ ॥

જો સર્વ વિષયોના અનુભવનો ત્યાગ કરવો તને અશક્ય જણાય તો તું
તારી બુદ્ધિને શરણે જા, અર્થાત્ તે બુદ્ધિવડે જે જે અંતરના અને બહારના
વિષયોની કટપના કરવામાં આવે તે તે વિષયોના સાક્ષીપણાવડે રહેલા આ
આત્માનો તારે અનુભવ કરવો. ૨૬

જો પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિતે પંચદશીના નાટકદીપ
નામના દશમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા
પૂરી થઈ ૧૦

૧૦

નાટકદીપનો સાર

આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અદિતીય, આનંદધન અને સર્વ પરિચ્છેદથી
રહિત પરિપૂર્ણ પરમાત્માએ પોતાની અર્ધદિતઘટના કરવાના સામર્થ્યવાળી
માયાવડે પોતેજ જગદ્રૂપ થઈને તેમાં જીવરૂપે પ્રવેશ કર્યો તે પંચમાત્મા
શકર અને વિષ્ણુ આદિરૂપે ઉત્તમ શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને દેવરૂપ થયા,
અને કનિષ્ઠ શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને તેઓ મનુષ્ય, પશુ અને પક્ષિરૂપે થયા
શરીરાદિરૂપ ઉપાધિવડે પરમાત્મામાં ઉત્તમ અને કનિષ્ઠ એવા ભેદ

પ્રતીત થાય છે, વાસ્તવિકરીતે પરમાત્મામાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી. પરમાત્મામાં આ જગતનો આશય થયો છે. પૂર્વના અનેક જન્મોમાં શુભકર્મો કરીને તે ઇશ્વરાર્પણ કરવામાં આવ્યા હોય ત્યારે તેવી શુભપ્રવૃત્તિરૂપ બજનથી અધિકારી મનુષ્યને પ્રદર્શન આત્માના જ્ઞાનનું સાધન જે વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણાદિક તે કરવાની ઇચ્છા ઉપજે છે. પછી આત્મવિચારવડે આત્મજ્ઞાની થઈને આનંદસ્વરૂપ આત્માને ઢાંકનારી માયાને વા અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરી પોતે અદ્વિતીય, આનંદધન અને પરિપૂર્ણ પરમાત્મરૂપે અવશેષ રહે છે. અદ્વિતીય અને આનંદસ્વરૂપ આત્માનું સદ્વિતીયપણું અને દુઃખીપણું જણાય છે તે ગંધ કહેવાય છે, અને આત્માનું સ્વરૂપે સ્થિત થવું તે ગોક્ષ કહેવાય છે. આત્મસ્વરૂપના વિચારનો આરભ કર્યા પહેલાં આત્માનું જે સ્વાભાવિક અજ્ઞાન હોય છે, તેથી મનુષ્યને ગંધનું ભાન થાય છે, અને તે જ્યારે આત્મસ્વરૂપનો વિધિવત્ વિચાર કરવા લાગે છે ત્યારે આત્મવિચારથી ઉપજેલા જ્ઞાનવડે તે ગંધની નિવૃત્તિ થાય છે. ગંધની નિવૃત્તિમાટે જિજ્ઞાસુ મનુષ્યે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાંસુધી જીવન સ્વરૂપનો ને પરમાત્માના સ્વરૂપનો આહરપૂર્વક નિરંતર વિચાર કરવો. શરીરમાં ને ઇન્દ્રિયાદિકના સમૂહમાં હું એવી જુદી શખતાએ ચિદાભાસસંહિત જે અહ-કાર તે કતાપણા ને લોકતાપણા આદિથી યુક્ત જીવ કહેવાય છે. કામાદિ વૃત્તિઓથી યુક્ત જે અતઃકરણનો ભાગ તે મન કહેવાય છે, તેની હું અને આ એવી બે વૃત્તિઓ છે. તેમાંની હું આ અતર્મુખવૃત્તિ કતાંરૂપ, જીવને વિષય કરે છે, અને આ એવી બહિર્મુખવૃત્તિ શરીરની ગહારના પદાર્થોને વિષય કરે છે. ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ તે આ એવી વૃત્તિના લેહ છે. નાસિકા, જીભ, નેત્ર, ત્વચા અને શ્રોત્ર આ પાંચ ઇન્દ્રિયો તે શબ્દાદિ વિષયોનો જીવાત્માને પૃથક્ પૃથક્ અનુભવ કરાવે છે.

કતાં એ જીવ, હું અને આ એ મનની ક્રિયા અને એકબીજાથી અત્યંત ભિન્ન રહેલા ગંધાદિ વિષય એ સર્વને જે ચેતનરૂપ આત્મા એકજ સમયમાં પ્રકાશિત કરે છે તેને વેદાંતશાસ્ત્રમાં સાક્ષી કહેલો છે. તે સાક્ષી નૃત્યશાલામાં રહેલા દીવાની પેઠે હું રૂપ ભેદ છું, અને હું શબ્દ સાલણ છું ઇત્યાદિ દ્રશ્ય, હ્રદય અને દૃશ્ય આદિ બધી ત્રિપુટીઓને એકજ સમયમાં પોતે નિવિકારી રહી પ્રકાશે છે. જેમ નૃત્યશાલામાં રહેલો દીવો નૃત્યશાલાના સ્વામીને, નૃત્ય જ્ઞેનારા સ્થળોને અને નૃત્ય કરનારીને સમાનપણે પ્રકાશે છે, અને તેમના અભાવ હોય ત્યારે પણ તેમના અભાવને પોતે પ્રકાશે છે, તેમ સાક્ષી અહકારને, વિષયોને, અને બુદ્ધિને જાત્રાત્મા અને સ્વપ્નમાં પ્રકાશે છે, ને સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થામાં તે સર્વનો અભાવ થાય ત્યારે તે અભાવના સાક્ષીપણાવડે પોતે પ્રકાશે છે આ અવિકારી આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપે નિરંતર પ્રકાશમાન હોવાથી તેના પ્રકાશવડે પ્રકાશિત

થનારી ખુદ્ધિ અનેક વિષયોના આકારે થાય છે. અહંકાર નૃત્યશાલાનો સ્વામી છે, ગંધાદિ વિષયો એ સલાસદો છે, ખુદ્ધિ એ નાચ કરનારી છે, અને ઇદ્રિયો તાલ ધારણ કરનારી છે. એ સર્વને પ્રકાશનારો સાક્ષી એ દીવારૂપ છે.

નાટકશાલામાં પોતાના સ્થાનમાંજ રહેલો દીવો જેવી રીતે નાટકશાલાનો અધ્યક્ષ આદિ સર્વને પ્રકાશે છે તેવી રીતે સર્વ વિકારથી રહિત સાક્ષી અહંકાર આદિ સર્વને પ્રકાશે છે. સાક્ષીને પોતાથી કાંઈ અંતર નથી, અને પોતાથી કાંઈ બહાર પણ નથી. અંતર અને બહાર આ વિભાજ સ્થૂલશરીરની અપેક્ષાએ છે. અહંકાર સ્થૂલશરીરની અંતર છે, અને ગંધાદિ વિષયો સ્થૂલશરીરની બહાર છે. ખુદ્ધિ ઇદ્રિયોદ્વારા પુનઃ પુનઃ શરીરમાંથી બહાર જાય છે સાક્ષીવડે પ્રકાશ પામેલી ખુદ્ધિમાં રહેલું ચંચલપણું અજ્ઞાનથી સાક્ષીમાં આરોપવામાં આવે છે. જાણીઆમાંથી ઘરમાં પડતા સૂર્યના તડકામાં હાથ નચાવવાથી તે તડકો નાચતો હોય એમ ભ્રાંતિ થાય છે તે પ્રમાણે ખુદ્ધિના ચંચલપણાથી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત રહેલો અવિકારી સાક્ષી શરીરની અંતર ને બહાર ગમના-ગમન કરતો હોય એમ ભ્રાંતિ થાય છે. અંતર અને બહાર એ ખુદ્ધિના દેશ છે. સર્વવ્યાપક સાક્ષીના દેશ નથી. ખુદ્ધિ તથા ઇદ્રિયો ને તેની સર્વ વૃત્તિઓ અત્યંત શાંત 'થતાં' તે સાક્ષી' જ્યાં પ્રતીત થાય છે ત્યાંજ તે છે. સાક્ષીનો કોઈ દેશજ નથી, કેમકે સાક્ષી દેશાદિ 'સર્વ કલ્પનાઓનું અધિષ્ઠાન છે. 'સર્વદેશની કલ્પનાને લીધે તેનું 'સર્વવ્યાપકપણું અને સર્વસાક્ષીપણું કહેવાય' છે. ખુદ્ધિ રૂપાદિ જે જે વિષયોની કલ્પના કરે છે તે તે વિષયોનો આત્મા સાક્ષી થાય છે, અને પોતે વાણીના ને મનના અવિષયભૂત રહે છે. તેનું ઇદ્રિયાદિકવડે ગ્રહણ થઈ શકતું નથી. આત્માથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે આવો 'નિશ્ચય થઈને' તેનો બાધ થાય તો આત્મા પોતાના સત્યસ્વરૂપે અવશેષ રહે છે. તે સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેને પોતાની સિદ્ધિમાટે બીજા કોઈ પ્રમાણની અપેક્ષા રહેતી નથી. ઉપનિષદોમાં સાક્ષીનું સ્વરૂપ એવા પ્રકાશનુંજ વર્ણવેલું છે. ઉત્તમ સુસુષુવડે અતઃકરણની ને ઇદ્રિયોની સર્વ વૃત્તિઓનો ત્યાગ સિદ્ધ કરી 'શકાય છે, 'પણ મંદ' સુસુષુથી તેમ થઈ શકતું નથી, માટે તેણે પોતાની ખુદ્ધિનો આશ્રય કરવો; અને તે 'ખુદ્ધિ' જે જે બહારના વિષયોની અને અંતરના વિષયોની' કલ્પના કરે તે 'તે વિષયોના સાક્ષીપણાવડે' તે તે વિષયોના અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્માનો અનુભવ કરવો.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીના નાટકદીપ-નામના દશમા અકરણનો શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાર પૂરો થયો. ૧૦

૧૧ બ્રહ્માનંદે યોગાનંદ ॥

ટીકાકારંકૃત મંગલ

દોહરે.

અક્ષરૂપ આનંદનું, જ્ઞાન યોગથી, થાય;
અક્ષાનંદના અનુભવે, ત્રિવિધ તાપ, વિલાય.- ૧

આ અક્ષાનંદનામના ગ્રંથમાં યોગાનંદ આદિ પાંચ પ્રકરણો છે. તેમાંનું આ 'અક્ષાનંદ'માં યોગાનંદ એ નામનું પહેલું પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણના પહેલાં શ્લોકનો પહેલો શબ્દ અક્ષાનંદ છે, તે શબ્દવડે આ ગ્રંથનું મંગલાચરણ થઈ જાય છે. આ પ્રકરણના વિષયને અને પ્રયોજનને કહીને પછી આ પ્રકરણના આરંભની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

બ્રહ્માનંદં પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાતે તસ્મિન્નશેષતઃ ।

ऐहिकामुष्मिकानर्थव्रातं हित्वा सुखायते ॥ ૧ ॥

બ્રહ્માનંદં પ્રવક્ષ્યામિ, તસ્મિન્ જ્ઞાતે [સતિ] ऐहिकामુष्મિકાનર્થવ્રાતં અશેષતઃ
હિત્વા સુખાયતે ॥

હું અક્ષરૂપ આનંદનું પ્રતિપાદન કરનાર આ અક્ષાનંદનામના ગ્રંથને સારી રીતે કહું છું. તે ગ્રંથવડે અક્ષરૂપ આનંદનું જ્ઞાન થવાથી આ લોકના અને પરલોકના અનર્થના સમૂહનો નિઃશેષ ત્યાગ કરીને મોક્ષસાધક સુખરૂપ જે અક્ષ તે રૂપ થાય છે. ૧

અક્ષજ્ઞાન ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ કરનારું છે એમ ઘણી શ્રુતિઓમાં ને સ્મૃતિઓમાં કહેલું છે એમ જણાવવામાટે નીચેના શ્લોકમાં કેટલીક શ્રુતિઓને અર્થથી કહે છે:—

ब्रह्मवित्परमाप्नोति शोकं तरति चात्मवित् ।

रसो ब्रह्मरसं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति नान्यथा ॥ ૨ ॥

બ્રહ્મવિદ્ પરં આપ્નોતિ, ચ આત્મવિદ્ શોકં તરતિ, [અસૌ] રસઃ, બ્રહ્મરસં લબ્ધ્વા આનંદી ભવતિ, અન્યથા નઃ॥

બ્રહ્મને બાણનાર પુરુષ માયાથી પર રહેલા બ્રહ્મને અલેક્ષણાવે પ્રાપ્ત થાય છે, અને પોતાના વાસ્તવિક સન્નિવિદ્યાનદસ્વરૂપને બાણનારો પુરુષ માનસસતાપરૂપ શોકને તરી બંધ છે. આ આત્મા આનંદરૂપ છે આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મરૂપ આનંદને પામીને મનુષ્ય આનંદી થાય છે બીજા કોઈ પણ ઉપાયે એ આનંદી થતો નથી ૨

પુનઃ બીજી બે શ્રુતિઓનો નીચેના શ્લોકમાં અનુવાદ કરી આત્મામાં અલેક્ષણાવે રહેનાર મનુષ્ય નિર્ભય થાય છે, અને તેમાં ભેદ રાખનાર ભય પામે છે એમ જણાવે છે —

પ્રતિષ્ઠાં વિંદતે સ્વસ્મિન્યદા સ્યાદથ સોઽભયઃ ।

કુરુતેઽસ્મિન્નંતરં ચેદથ તસ્ય ભયં ભવેત્ ॥ ૩ ॥

યદા સ્વસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠાં વિંદતે, અથ સઃ અભયઃ સ્યાત્, અસ્મિન્ અંતરં કુરુતે ચેત્, અથ તસ્ય ભયં ભવેત્ ॥

જ્યારે મુમુક્ષુ પોતાના સન્નિવિદ્યાનદસ્વરૂપ આત્મસ્વરૂપમાં સશયવિપર્યયરહિત સુસ્થિર થાય છે ત્યારે તે મુમુક્ષુ સર્વપ્રકારના ભયથી રહિત થાય છે, અને આ આત્મામાં કોઈ મુમુક્ષુ બે ઘોડો પણ અંતર (ભેદ) કરે છે તો તેને પ્રતિકૂલતાનું જ્ઞાન થઈ ભયની પ્રાપ્તિ થાય છે ૩

ભેદરહિત રાખનારાને ભયની પ્રાપ્તિ થાય છે આ વાત સુદૃઢ કરવામાટે બ્રહ્મથી આત્માના એકપણાના જ્ઞાનથી રહિત વાયુ આદિ દેવોને ભયની પ્રાપ્તિ દેખાડનારી શ્રુતિ નીચેના શ્લોકમાં અર્થથી કહે છે —

વાયુઃ સૂર્યો વહ્નિરિંદ્રો મૃત્યુર્જન્માંતરેઽંતરમ્ ।

કૃત્વા ધર્મે વિજાનન્તોઽપ્યસ્માન્મીત્યા ચરન્તિ હિ ॥ ૪ ॥

વાયુ, સૂર્ય, વહ્નિ, ઇંદ્રઃ [ચ] મૃત્યુઃ જન્માતરે ધર્મે વિજાનન્તઃ અપિ અંતરં કૃત્વા અસ્માત્ મીત્યા ચરન્તિ હિ ॥

વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ, ઇંદ્ર ને યમ એ દેવો પૂર્વજન્મમાં ઇંદ્રાપૂતાદિરૂપ ધર્મનું જ્ઞાનપૂર્વક અનુદાન કરનારા છતાં પણ બ્રહ્મથી પોતાનો ભેદ માનવાથી આ જન્મમાં બ્રહ્મના ભયવડે પોતપોતાનું કામ સાધવાનતાપૂર્વક કરે છે ૪

આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મને બાણનારો પુરુષ કોઈથી ભય પામતો નથી, અને ચિંતાને વશ થતો નથી એવા જ્ઞાનની શ્રુતિઓને અર્થથી જણાવે છે:—

આનંદં વ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિમેતિ કુતશ્ચન ।

एतमेव तपेन्नैषा चिन्ता कर्माग्निसंभृता ॥ ૫ ॥

ब्रह्मणः आनंदं विद्वान् कुतश्च न विभेति, एषा कर्माग्निसंभृता चिता एत
न तपेत् एव ॥

બ્રહ્મના સ્વરૂપમૂલ સ્વાભાવિક આનંદને જાણનારે પુરુષ આ લોકના
અથવા પરલોકના કોઈ પણ નિમિત્તથી ભય પામતો નથી આ શુભાશુભકર્મરૂપ
અગ્નિથી ઉત્પન્ન થનારી ચિંતા આ પુરુષને તપાવતી નથીજ

પુણ્યકર્મ ન કરવાથી ભાવિસુખની અપ્રાપ્તિના વિચારવડે અજ્ઞાની મનુષ્યને
ચિંતા થાય છે, અને પાપકર્મ કરવાથી પણ ભાવિ દુઃખની પ્રાપ્તિના વિચારવડે
અજ્ઞાની મનુષ્યને ચિંતા થાય છે બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માને જાણનાર પુરુષને
પુણ્ય ને પાપ એ બંને પોતાના આત્મસ્વરૂપમા કલ્પિત છે એમ જણાવાથી
પુણ્યકર્મ ન કરવાથી અને પ્રારબ્ધવશાત્ થઈ ગયેલા પાપકર્મથી તેમને ચિંતા
ઉપજીને તપાવતી નથી ૫

પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મ આત્મજ્ઞાનીને શામાટે પરિતાપ ઉપજાવતા નથી
એ વાત શ્રુતિના આધારથી નીચેના શ્લોકવડે જણાવે છે —

एवं विद्वान्कर्मणी द्वे हित्वाऽऽत्मानं स्मरेत्सदा ।

कृते च कर्मणी स्वात्मरूपेणैवैष पश्यति ॥ ६ ॥

एव विद्वान् द्वे कर्मणी हित्वा सदा आत्मान स्मरेत् च एषः कृते कर्मणी
स्वात्मरूपेण एव पश्यति ॥

મારુ વાસ્તવિકસ્વરૂપ બ્રહ્મજ છે એમ જાણનાર જ્ઞાની પુરુષ પુણ્યકર્મ ને
પાપકર્મ એ બંનેને મિથ્યા સમજી તેનો ત્યાગ કરીને નિરતર બ્રહ્મથી અભિન્ન
પોતાના આત્માનું સ્મરણ કરે છે, અને આ આત્મજ્ઞાની પોતે કરેલા પુણ્યકર્મને
ને પોતે કરેલા પાપકર્મને પોતાના આત્મસ્વરૂપેજ જુએ છે, તેનાથી ભિન્ન
ભેદતા નથી, તેથી તેમને કરેલા પુણ્યકર્મો ને પાપકર્મો પરિતાપ ઉપજાવી
શકતા નથી ૬

બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી બ્રહ્મવેદાના કર્મો નાશ પામી જાય છે એમ
મુંડકોપનિષદની શ્રુતિવડે કહે છે —

मिथ्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ॥ ७ ॥

તસ્મિન્ પરાવરે દૃષ્ટે [સતિ] અસ્ય હૃદયગ્રંથિઃ મિથ્યતે, સર્વસંશયાઃ છિન્નંતે
'ચ' કર્માણિ ક્ષીયંતે ॥

હિરણ્યગર્ભાદિ દેવોયી એક તે બ્રહ્મનો ૬૬સાક્ષાત્કાર થવાથી આ બ્રહ્મવેદા

પુરુષની અહંકારના ને આત્માના એકપણાની શ્રાંતિરૂપ દૃઢ્યની શ્રધ્ધિ લેદાઇ જાય છે, તેના આત્માદિના સ્વરૂપને લગતા સર્વ સંશયો છેદાઇ જાય છે, અને તેના પુણ્યપાપરૂપ સર્વ સચિતકર્મો વિનાશ પામી જાય છે.

પર એટલે વિરાટથી શ્રેષ્ઠ જે હિરણ્યગર્ભ તે જેનાથી અવર એટલે કનિષ્ઠ છે તે પરાવર એટલે પ્રદા પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તે પ્રદાવેતાની દૃઢ્યશ્રધ્ધિ એટલે આત્માના ને અહંકારના એકપણાની શ્રાંતિ નિવૃત્ત થઇ જાય છે. આત્મા દેહાદિરૂપ છે ? ના દેહાદિથી ભિન્ન છે ? તે કર્તૃત્વાદિ ધર્મવાળો છે ? અથવા કર્તૃત્વાદિ ધર્મથી રહિત છે ? આત્મા પ્રદાથી ભિન્ન છે ? ના પ્રદાસ્વરૂપ છે ? અને માત્ર આત્મજ્ઞાનજ સુક્તિનું સાધન છે ? ના કર્મઉપાસનાસહિત આત્મજ્ઞાન સુક્તિનું સાધન છે ? ઇત્યાદિ સંશયોનો પણ પ્રદાના સાક્ષાત્કારવડે નાશ થાય છે પ્રદાના જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી પુણ્યપાપના સંસ્કારરૂપ સર્વ સચિતકર્મો નાશ પામે છે, ક્રિયમાણકર્મના સંસ્કાર પડતા નથી, ને પ્રારબ્ધકર્મનો ઉપસોગવડે નાશ થાય છે ૭

પ્રદાજ્ઞાનવડે મોક્ષલાભ થાય છે, અન્ય સાધનોવડે મોક્ષનો સાક્ષાત્ લાભ થતો નથી, એમ જણાવનારી શ્રુતિઓનો નીચેના શ્લોકમા અનુવાદ કરે છે —

તમેવ વિદ્વાનત્યેતિ મૃત્યું પંથા ન ચેતરઃ ।

જ્ઞાત્વા દેવં પાશહાનિઃ ક્ષીણૈઃ ક્લેશૈર્ન જન્મભાક્ ॥ ૮ ॥

ત એવ વિદ્વાન્ મૃત્યુ અત્યેતિ ચ ઇતરઃ પંથાઃ ન [વિગતે,] દેવં જ્ઞાત્વા પાશહાનિઃ [સ્વાત્,] ક્ષીણૈઃ ક્લેશૈઃ જન્મભાક્ ન [બદતિ] ॥

તે પ્રદાનેજ જાણનારો જન્મભરણાદિરૂપ સંસારનું ઉલ્લંઘન કરી જાય છે. પ્રદાના જ્ઞાનવિના કર્મ કે ઉપાસના એ મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન નથી સ્વયં પ્રદાશરૂપ પ્રદાને જાણીને જ્ઞાની કામ, ક્રોધ ને લોભાદિરૂપ ના અહંનામમતારૂપ પાશથી મોકળો થાય છે, અને અવિદ્યાદિ કલેશો ક્ષીણ થવાથી તે જ્ઞાની પુનર્જન્મનું પાત્ર થતો નથી ૮

પ્રદાના સાક્ષાત્કારવડે જ્ઞાની હર્ષશોકનો પરિત્યાગ કરે છે, અને નહિ કરેલા પુણ્યકર્મ ને કરેલા પાપકર્મ તેમને તપાવતા નથી એવું જણાવનારી શ્રુતિનો અનુવાદ નીચેના શ્લોકમા કરે છે —

દેવં મત્વા હર્ષશોકૌ જહાત્યત્રૈવ ધૈર્યવાન્ ।

નેનં કૃતાકૃતે પુણ્યપાપે તાપયતઃ કચિત્ ॥ ૯ ॥

ધૈર્યવાન્ દેવં મત્વા અત્ર એવ હર્ષશોકૌ જહાતિ, એન કૃતાકૃતે પુણ્યપાપે કચિત્ ન તાપયત ॥

ધીરજવાળો સુમુદ્ધ પુરુષ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરીને ભૂતમાન-જન્મમાં જ હર્ષનો ને શોકનો પરિત્યાગ કરે છે. આ બ્રહ્મજ્ઞાનીને પૂર્વે નહિ કરેલાં પુણ્ય અને કરેલાં પાપ કદીપણ તપાવતાં નથી.

કરેલાં પુણ્યકર્મો ભવિષ્યમાં તેથી સુખ થશે એવા વિચારવડે મનુષ્યના મનમાં હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, અને નહિ કરેલાં પુણ્યકર્મો ભવિષ્યમાં મને સુખની પ્રાપ્તિ નહિ થાય એવા વિચારવડે મનુષ્યના મનમાં શોક ઉત્પન્ન કરે છે. નહિ કરેલું પાપકર્મ ભવિષ્યમાં દુઃખ નહિ થાય એવા વિચારવડે મનુષ્યના મનમાં હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, અને કરેલું પાપકર્મ ભવિષ્યમાં દુઃખ ઉપભવશે એવા વિચારવડે મનુષ્યના મનમાં ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે. બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને એ પુણ્યકર્મ કે પાપકર્મ હર્ષરૂપ વા ખેદરૂપ તાપને ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી, કેમકે તેમણે પોતાના અસંગ ને અક્રિય આત્માને ભણ્યો છે. ૯

બ્રહ્મજ્ઞાન દુઃખની નિવૃત્તિ અને આનંદની પ્રાપ્તિ કરે છે એમ ઘણી શ્રુતિઓ અને પુરાણ આદિના વચનો જણાવે છે એમ કહે છે:—

इत्यादि श्रुतयो बह्व्यः पुराणैः स्मृतिभिः सह ।

ब्रह्मज्ञानेऽनर्थहानिमानंदं चाप्यधोपयन् ॥ ૧૦ ॥

इत्यादि बह्व्यः श्रुतयः पुराणैः [च] स्मृतिभिः सह ब्रह्मज्ञाने [सति] अनर्थहानिं च आनंदं अपि अधोपयन् ॥

ઉપર જણાવેલી અને ખીણ ઘણી શ્રુતિઓ પુરાણોનાં વચનોસાથે અને સ્મૃતિઓનાં વચનોસાથે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી ત્રિવિધતાપરૂપ આનંદની નિવૃત્તિ થાય છે, અને નિરુપાધિક પરમાનંદની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે એમ પોકારે છે. ૧૦

હવે આનંદના બેદો કદીને બ્રહ્માનંદનું સ્વરૂપ જણાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

आनंदस्त्रिविधो ब्रह्मानंदो विद्यासुखं तथा ।

विषयानंद इत्यादौ ब्रह्मानंदो विविच्यते ॥ ૧૧ ॥

ब्रह्मानंदः, विद्यासुखं तथा विषयानंदः इति त्रिविधः आनंदः [अस्ति, तत्र] आदौ ब्रह्मानंदः विविच्यते ॥

બ્રહ્માનંદ, વિદ્યાનંદ અને વિષયાનંદ એમ ત્રણ પ્રકારનો આનંદ છે. તેમાં પ્રથમ બ્રહ્માનંદનું વિવેચન કરવામાં આવે છે. ૧૧

તૈત્તિરીયોપનિષદમાં બ્રહ્મ આનંદસ્વરૂપ છે એમ કહ્યું છે એમ જણાવવાં ભુશુવદ્દીનો અર્થ સંક્ષેપથી કહે છે:—

મૃગુઃ પુત્રઃ પિતુઃ શ્રુત્વા વરુણાદ્વ્રહ્માલક્ષણમ્ ।

અન્નપ્રાણમનોબુદ્ધીસ્ત્યક્ત્વાઽઽનંદં વિજાણિવાન્ ॥ ૧૨ ॥

પુત્ર મૃગુ. વરુણાત્ પિતુઃ વ્રહ્માલક્ષણં શ્રુત્વા અન્ન-પ્રાણ-મનો-બુદ્ધી ત્યક્ત્વા
આનંદ વિજાણિવાન્ ॥

શ્રીવરુણના પુત્ર મૃગુ પોતાના વરુણનામના પિનાની પાસેથી “જેમાંથી
આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે” ઇત્યાદિ પ્રશ્નનું લક્ષણ સાબળીને અન્ન, પ્રાણ,
મન અને બુદ્ધિ એ ચારનો ત્યાગ કરીને આનંદને અલ્પરૂપ બહુતા હવા,
અર્થાત્ અન્નમયકોશ, પ્રાણમયકોશ, મનોમયકોશ અને વિજ્ઞાનમયકોશ અલ્પ-
રૂપ નથી, પણ આનંદ પ્રલ્પસ્વરૂપ છે એમ તે બહુતા હવા ૧૨

મૃગુવહ્નીમાના તે શ્રુતિવાક્યને અર્થથી કહે છે—

આનંદાદેવ ભૂતાનિ જાયંતે તેન જીવનમ્ ।

તેષાં લયશ્ચ તત્રાતો વ્રહ્માનંદો ન સંશયઃ ॥ ૧૩ ॥

આનંદાત્ એવ ભૂતાનિ જાયન્તે, તેષાં તેન [એવ] જીવન [ભવતિ,] ચ લયઃ
તત્ર [એવ,] અત [સઃ] વ્રહ્માનંદઃ, સંશયઃ ન ॥

શ્રીપુરુષના સયોગજન્ય આનંદથીજ સર્વે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે
તે પ્રાણીઓનું વિષયલોગજન્ય આનંદવડેજ જીવન ચાલે છે, અને તે પ્રાણીઓ-
નો લય સુષુપ્તિકાલના સ્વરૂપભૂત આનંદમાજ થાય છે, આ કારણથી તે
આનંદ પ્રશ્નના છે, એમા સંશય નથી ૧૩

છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમા પણ એમજ કહ્યું છે, એમ જણાવવામાટે ભગવાન
મનસ્કુમાર અને નારદના સવાદરૂપ પ્રલ્પસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારા વાક્યનો
અર્થ સંક્ષેપમા કહે છે—

ભૂતોત્પત્તેઃ પુરા ભૂમા ત્રિપુટીદ્વૈતવર્જનાત્ ।

જ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયરૂપા ત્રિપુટી પ્રલયે હિ નો ॥ ૧૪ ॥

ભૂતોત્પત્તે પુરા ત્રિપુટીદ્વૈતવર્જનાત્ ભૂમા [આંસીત્,] પ્રલયે જ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયરૂપા
ત્રિપુટી નો હિ ॥

આકાશાદિ ભૂતાની ઉત્પત્તિની પહેલા ત્રિપુટીરૂપ દ્વૈતથી રહિત તથા
દેશ, કાલ અને વસ્તુના પરિચેદથી રહિત ભૂમા (પરમાત્મા) હતા સૃષ્ટિના
પ્રલયકાલમા જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયરૂપ ત્રિપુટી હોતી નથી આ વાત સર્વ
ઉપનિષદોથી સિદ્ધ છે એ ત્રિપુટીરહિત ભૂમા વાસ્તવિક આનંદરૂપ છે ૧૪

હવે જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને જ્ઞેયનું સ્વરૂપ કહે છે—

વિજ્ઞાનમય ઉત્પન્નો જ્ઞાતા જ્ઞાનં મનોમયઃ ।

જ્ઞેયાઃ શબ્દાદયો નૈતત્ત્રયમુત્પત્તિતઃ પુરા ॥ ૧૫ ॥

ઉત્પન્નઃ વિજ્ઞાનમયઃ જ્ઞાતા, મનોમયઃ જ્ઞાનં, [ચ] શબ્દાદયઃ જ્ઞેયાઃ, એતત્ત્રયં ઉત્પત્તિતઃ પુરા ન [આસીત્] ॥

પરમાત્માથી પ્રાંતિવડે ઉત્પન્ન થયેલો બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ જે વિજ્ઞાનમય તે જ્ઞાતા છે, મનોમયકોશ (પદાર્થને આકારે થયેલું મન) એ જ્ઞાન છે, અને શબ્દરૂપશોદિ વિષયો એ જ્ઞેય છે. આ જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને જ્ઞેય કાર્ય હોવાથી જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે કારણરૂપ પરમાત્માથી લિન્ન હોતાં નથી. ૧૫

ઉપર જણાવેલી ત્રિપુટીઓના અભાવમાં દૈતરહિત પરિપૂર્ણ બ્રહ્મજ હોય છે એમ જણાવે છે:—

ત્રયાભાવે તુ નિર્દેતઃ પૂર્ણ એવાનુભૂયતે ।

સમાધિસુતિમૂર્છાસુ પૂર્ણઃ સ્ટપ્ટેઃ પુરા તંથા ॥ ૧૬ ॥

સમાધિસુતિમૂર્છાસુ ત્રયાભાવે તુ નિર્દેતઃ પૂર્ણઃ એવ અનુભૂયતે, તથા સ્ટપ્ટેઃ પુર્ણઃ ॥

એમ સમાધિ, સુષુપ્તિ અને મૂર્છામાં જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય આ ત્રિપુટીના અભાવમાં તો દૈતથી રહિત પરિપૂર્ણ આત્માજ અનુભવાય છે, તેમ આ જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પણ ત્રિપુટીથી તથા દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત પરમાત્માજ હોય છે. ૧૬

ભૂમા (પરમાત્મા) સુખરૂપ છે, પરિચ્છિન્ન વિષયો સુખરૂપ નથી, એવા ભાવનું છાંદોગ્ય-ઉપનિષદનું વચન અર્થથી કહે છે:—

યો ભૂમા સ સુખં નાલ્પે સુખં ત્રેષા વિભેદિનિ ।

સનત્કુમારઃ પ્રાહૈવં નારદાયાતિશોકિને ॥ ૧૭ ॥

યઃ ભૂમા સઃ સુખં, ત્રેષા વિભેદિનિ અલ્પે સુખં ન [અસ્તિ,] एवं સનત્કુમારઃ અતિશોકિને નારદાય પ્રાહ ॥

દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદરહિત જે ભૂમા છે તે આનંદરૂપ છે, દેશ, કાલ ને વસ્તુ એ રૂપ ત્રણ પ્રકારે લેઈ યોગેલા પરિચ્છિન્ન દૈતમાં વાસ્તવિક આનંદ નથી, એવી રીતે ભગવાન સનત્કુમાર અત્યત શોક કરનારા નારદપ્રતિ કહેતા હતા. ૧૭

છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં નારદને અત્યત શોક થવાનું જે કારણ કહ્યું છે તે કારણનો નીચેના શ્લોકમાં અનુવાદ કરે છે:—

સપુરાણાનપંચ વેદાઞ્છાસ્ત્રાણિ વિવિધાનિ ચ ।

જ્ઞાત્વાઽપ્યનાત્મવિત્ત્વેન નારદોઽતિશુશોચ હ ॥ ૧૮ ॥

સપુરાણાન્ પંચ વેદાન્ ચ વિવિધાનિ શાસ્ત્રાણિ જ્ઞાત્વા અપિ અનાત્મવિત્ત્વેન નારદઃ અતિશુશોચ હ ॥

પુરાણોપસંહિત પાંચ (ચાર વેદો ને ઇતિહાસ મળીને પાંચ) વેદોને, તથા નાનાપ્રકારનાં શાસ્ત્રોને જાણીને પણ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ જાણનાર હોવાથી નારદ અત્યંત શોક કરતા હતા એમ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. ૧૮

નારદને વેદાદિ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હતું, છતાં તેઓને અત્યંત શોક શામાટે થયો એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વેદાભ્યાસાત્પુરા તાપત્રયમાત્રેણ શોકિતા ।

પશ્ચાત્ત્વભ્યાસવિસ્મારભંગર્વેશ્ચ શોકિતા ॥ ૧૯ ॥

વેદાભ્યાસાત્ પુરા તાપત્રયમાત્રેણ શોકિતા, [ચ] પશ્ચાત્ તુ અભ્યાસ-વિસ્માર-ભંગ-ર્વેશ્ચ શોકિતા ॥

વેદના અભ્યાસની પહેલાં દિવ્યને દેવલ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક આ ત્રણ પ્રકારના તાપથી શોક થાય છે, અને વેદાભ્યાસ કર્યા પછી તો તેને તે અધ્યયન કરેલા શાસ્ત્રના જ્ઞાનને પરિપક્વ રાખવામાટે કરવા પડતા અભ્યાસવડે, અધ્યયન કરેલા શાસ્ત્રના વિસ્મરણ થવાના ભયવડે, પોતાનાથી વધારે અધ્યયન કરેલા વિદ્વાનોવડે થતા અપમાનવડે અને પોતાનાથી જિતરતા વિદ્વાનને બોધને તેના કરતાં હું શ્રેષ્ઠ છું આવી રીતના ઉપજતા ગર્વ-વડે શોક થાય છે. ગર્વવડે પાપના સંસ્કારો પડી તે સંસ્કારો ક્રોધદ્વારા પરા-ભવ પમાડી શોક ઉપજાવે છે માટે ગર્વને પણ શોકના હેતુભૂત કહ્યો છે. ૧૯ નારદે ભગવાન્ સનત્કુમારપાસે પોતાનું શોકયુક્તપણું જણાવ્યું, અને તેમને ભગવાન્ સનત્કુમારે શોકના પારરૂપ ભૂમાનો ઉપદેશ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

સોઽહં વિદ્વન્પ્રશોચામિ શોકપારં નયાત્ર મામ્ ।

ઇત્યુક્તઃ સુખમેવાસ્ય પારમિત્યભ્યધાદૃપિઃ ॥ ૨૦ ॥

[હે] વિદ્વન્ ! સઃ અહં પ્રશોચામિ, અત્ર માં શોકપારં નય્-ઇતિ ઉક્તઃ કૃપિઃ સુખં એવ અસ્ય પારં-ઇતિ અભ્યધાત્ ॥

હે શોકરહિત પરમાત્માને જાણનાર ભગવાન સનતકુમાર ! “ તે હું વેદાદિને જાણનારો અત્યંત શોક કરુ છુ. આ શોકમાંથી મને શોકના સામા કાંઠારૂપ પરમાત્મપ્રતિ લઈ જાઓ.” એમ નારદે જેમને કહેલું છે એવા શ્રી-સનતકુમારમુનિ “ નિરતિથય-આનંદરૂપ પરમાત્માજ આ શોકનો સામો કાંઠો છે ” એમ નારદને કહેતા હવા. ૨૦

વિષયજન્ય સુખ દુઃખથી મિશ્ર હોવાથી ભગવાન સનતકુમારે તે સુખને દુઃખરૂપ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

સુખં વૈષયિકં શોકસહસ્રેણાદૃતત્વતઃ ।

દુઃખમેવેતિ મત્વાહ નાલ્પેઽસ્તિ સુખમિત્યસૌ ॥ ૨૧ ॥

વૈષયિકં સુખં શોકસહસ્રેણ આદૃતત્વતઃ દુઃખં એવ ઇતિ મત્વા અલ્પે સુખં ન અસ્તિ ઇતિ અસૌ આહ ॥

વિષયના સેવનથી ઉપજનારું સુખ હજારો શોકોવડે વીંટાયેલું હોવાથી દુઃખરૂપજ છે એમ માનીને તુચ્છ વિષયમાં સુખ નથી એવી રીતે આ ભગવાન સનતકુમાર નારદપ્રતિ કહેતા હવા. ૨૧

∴ જો દ્વૈતમાં સુખ નથી એમ આપ કહો છો તો અદ્વૈતમાં પણ સુખ નથી એમ મને જણાય છે એવી વાદીની ચકા નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

નનુ દ્વૈતે સુખં મા મૂદદ્વૈતેઽપ્યસ્તિ નો સુખમ્ ।

અસ્તિ ચેદુપલભ્યેત તથા ચ ત્રિપુટી ભવેત્ ॥ ૨૨ ॥

નનુ, દ્વૈતે સુખં મા મૂત્, અદ્વૈતે અપિ સુખં નો અસ્તિ, અસ્તિ ચેત્ ઉપલભ્યેત, તથા ચ ત્રિપુટી ભવેત્ ॥

શંકા:—દ્વૈતમાં ભલે સુખ ન હો, પરંતુ દ્વૈતની પેઠે અદ્વૈતમાં પણ સુખ નથી. અદ્વૈતમાં જો સુખ હોય તો તે જોનારને પ્રતીત થવું જોઈએ, અને જો જોનારને અદ્વૈતમાં સુખ પ્રતીત થાય તો ત્રિપુટી થાય, ને એમ થવાથી અદ્વૈતની હાનિ થાય, તેથી અદ્વૈતમાં સુખ નથી એમ માનવું જોઈએ. ૨૨

એ શંકાનું સમાધાન નીચેના શ્લોકમાં કરે છે:—

માઽસ્ત્વદ્વૈતે સુખં કિંતુ સુખમદ્વૈતમેવ હિ ।

કિં માનમિતિ ચેન્નાસ્તિ માનાકાંક્ષા સ્વયંપ્રભે ॥ ૨૩ ॥

અદ્વૈતે સુખં મા અસ્તુ, કિંતુ હિ અદ્વૈતે સુખં એવ, [તત્ર] કિં માનં ઇતિ ચેત્ સ્વયંપ્રભે માનાકાંક્ષા ન અસ્તિ ॥

સમાધાન:—જલે અદ્વૈતમાં લોગ્યરૂપ મુખ ન હો, પરંતુ ત્રિપુટીરહિત અદ્વૈત મુખ રૂપજ છે. તે અદ્વૈતમાં શું પ્રમાણ છે એમ જો તમે પૂછો તો અમે કહીએ છીએ કે સ્વયંપ્રકાશ અદ્વૈતમાં પ્રમાણની અપેક્ષાજ નથી. ૨૩

અદ્વૈત સ્વયંપ્રકાશ છે એમાં શું પ્રમાણ ? એવી શંકા ગ્રહણ કરીને તમારું વચનજ એમાં પ્રમાણ છે એમ ઉત્તર આપે છે:—

સ્વપ્રભત્વે ભવદ્વાક્યં માનં યસ્માદ્ભવાનિદમ્ ।

અદ્વૈતમભ્યુપેત્યાસ્મિન્સુખં નાસ્તીતિ ભાષતે ॥ ૨૪ ॥

યસ્માત્ ભવાન્નંદં અદ્વૈતં અભ્યુપેત્ય અસ્મિન્ સુખં ન અસ્તિ ઇતિ ભાષતે [તસ્માત્ અસ્ય] સ્વપ્રભત્વે ભવદ્વાક્યં માનમ્ ॥

જે કારણથી પ્રમાણની અપેક્ષા ક્યાં વિના તમે આ અદ્વૈતનો સ્વીકાર કરીને આ અદ્વૈતમાં મુખ નથી એમ કહો છો તે કારણથી આ અદ્વૈતના સ્વયંપ્રકાશપણામાં તમારું વાક્યજ પ્રમાણરૂપ છે. ૨૪

હું અદ્વૈતનો સ્વીકાર કરતો નથી, પણ તમે કહેલા અદ્વૈતનો અનુવાદ કરીને તેમાં હોય આપુ, છું, તેથી મારા વચનવડે અદ્વૈતના સ્વયંપ્રકાશપણાની સિદ્ધિ થતી નથી એવી શંકા લઇને તેની પાસે અદ્વૈતનો સ્વીકાર કરાવવામાટે સિદ્ધાંતી વાદીને પ્રશ્ન કરે છે:—

નાભ્યુપૈમ્યહમદ્વૈતં ત્વદ્વચ્ચોઽનૂચ દૂપણમ્ ।

વચ્મીતિ ચેત્તદા બ્રૂહિ કિમાસીદ્વૈતતઃ પુરા ॥ ૨૫ ॥

અહં અદ્વૈતં ન અભ્યુપૈમિ [કિંતુ] ત્વદ્વચ્ચઃ અનૂચ દૂપણં વચ્મિ ઇતિ ચેત્ તદા દ્વૈતતઃ પુરા કિં આસીત્ બ્રૂહિ ॥

હું અદ્વૈતનો સ્વીકાર કરતો નથી, પરંતુ તમારા વચનનો અનુવાદ કરીને તેમાં દૂપણ જણાવું છું એમ જો તમે કહો તો દ્વૈતની પૂર્વે શું હતું તે કહો. ૨૫
દ્વૈતની પૂર્વે શું હતું એ શબ્દોથી સૂચવેલા વણ વિકલ્પો નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

કિમદ્વૈતમુત દ્વૈતમન્યો વા કોટિરંતિમઃ ।

અપ્રસિદ્ધો ન દ્વિતીયોઽનુત્પત્તેઃ શિષ્યતેઽગ્નિમઃ ॥ ૨૬ ॥

કિં અદ્વૈતં, ઉત દ્વૈતં, અન્યઃ વા કોટિઃ ? અંતિમઃ અપ્રસિદ્ધઃ, અનુત્પત્તેઃ ન દ્વિતીયઃ, [અતઃ] અગ્નિમઃ શિષ્યતે ॥

દ્વૈતની પૂર્વે શું અદ્વૈત હતું ? અથવા દ્વૈત હતું ? કે તે બેથી લિપ્ત બીજો કોઈ પ્રકાર હતો ? તેમાં છેલ્લો એટલે અદ્વૈતથી ને દ્વૈતથી લિપ્ત કાંઈક હતું એવો પ્રકાર લોકમાં અપ્રસિદ્ધ હોવાથી સંભવતો નથી, કેમકે દ્વૈતથી અને અદ્વૈતથી વિલક્ષણપ્રકાર આ જગતમાં કોઈ સ્થલે પ્રતીત થતો નથી. દ્વૈતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે દ્વૈત ન હોવાથી દ્વૈતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે દ્વૈત હતું એ બીજો વિકલ્પ પણ સંભવતો નથી, આ કારણથી દ્વૈતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અદ્વૈત હતું આ પહેલો વિકલ્પ વા પક્ષ અવશેષ રહે છે. ૨૬

અદ્વૈત યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે, અનુભવથી સિદ્ધ થતું નથી, એમ બે વાદી કહે તો તેને સિદ્ધાંતી પૂછે છે:—

અદ્વૈતસિદ્ધિર્યુક્ત્યૈવ નાનુભૂત્યેતિ ચેદ્વદ ।

નિર્દેષ્ટાંતા સદૃષ્ટાંતા વા કોટ્યંતરમત્ર નો ॥ ૨૭ ॥

અદ્વૈતસિદ્ધિઃ યુક્ત્યા એવ, અનુભૂત્યા ન ઇતિ ચેત્ [સા યુક્તિઃ] નિર્દેષ્ટાંતા વા સદૃષ્ટાંતા વદ, અત્ર કોટ્યંતરં નો [અસ્તિ] ॥

અદ્વૈતની સિદ્ધિ યુક્તિવડેજ થાય છે, અનુભવવડે થતી નથી, એમ બે તમે કહો તો અમે કહેલી યુક્તિ દૃષ્ટાંતરહિત છે ? અથવા દૃષ્ટાંતવાળી છે ? તે કહો, અહીં દૃષ્ટાંતરહિત અને દૃષ્ટાંતસહિત એ બે પક્ષથી લિપ્ત અન્ય ત્રીજો પ્રકાર (પક્ષ) સંભવતો નથી. ૨૭

અદ્વૈતની સિદ્ધિ કરનારી અમારી યુક્તિ દૃષ્ટાંતરહિત નથી એવા ભાવનું સિદ્ધાંતી પ્રશ્નપૂર્વક જણાવે છે:—

નાનુભૂતિર્ન દૃષ્ટાંત ઇતિ યુક્તિસ્તુ શોભતે ।

સદૃષ્ટાંતત્વપક્ષે તુ દૃષ્ટાંતં વદ મે મતમ્ ॥ ૨૮ ॥

ન અનુભૂતિઃ ન દૃષ્ટાંતઃ ઇતિ યુક્તિઃ તુ શોભતે । સદૃષ્ટાંતત્વપક્ષે તુ મે મતં દૃષ્ટાંતં વદ ॥

અદ્વૈતનો અનુભવ નથી, અને તેનું દૃષ્ટાંત પણ નથી, આવી તમે માનેલી યુક્તિ તો બહુ શોભે છે ! દૃષ્ટાંતવાળાપણાના પક્ષમાં તો મને માનવામાં આવે એવું દૃષ્ટાંત તમે કહો.

અદ્વૈતની સિદ્ધિ યુક્તિથી થાય છે એમ કહેનારા તમને અદ્વૈતનો અનુભવ સ્વીકારવો ગમે એમ નથી, અને યુક્તિ દૃષ્ટાંતવિના સાધ્યને સિદ્ધ કરી શકતી નથી, માટે યુક્તિ દૃષ્ટાંતરહિત છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી યુક્તિ બે દૃષ્ટાંતવાળી છે એમ તમે કહો તો મને સંમત એવું કોઈ દૃષ્ટાંત તમારે કહેવું બેઠબે. ૨૮

હું દષ્ટાંતવડે અદ્વૈતના સદ્ભાવની યુક્તિને સિદ્ધ કરું છું એમ વાદી કહે છે, અને સિદ્ધાંતી તેને પૂછે છે:—

અદ્વૈતઃ પ્રલયો દ્વૈતાનુપલંભેન સુસિવત્ ।

इति चेत्सुप्तिरद्वैतेत्यत्र दृष्टાंतमीरय ॥ ૨૯ ॥

પ્રલયઃ અદ્વૈતઃ, દ્વૈતાનુપલંભેન, સુસિવત્, इति चेत् સુપ્તિઃ અદ્વૈતા इति અગ્ર દૃષ્ટાંતં ઈરય ॥

જગત્નો પ્રલય દ્વૈતથી રહિત છે, કેમકે તે વેલા દ્વૈતની પ્રતીતિ થતી નથી, સુપુસિની પેઠે, એમ જો તમે કહો તો સુપુસિ દ્વૈતથી રહિત છે એમાં અહીં તમે દષ્ટાંત કહો.

આ અનુમાનમાં પ્રલય જો પડે છે, દ્વૈતથી રહિતપણું આ સાધ્ય છે, દ્વૈતની પ્રતીતિ થતી નથી તેથી આ હેતુ છે, અને સુપુસિની પેઠે આ દષ્ટાંત છે. વાદીએ આપેલા દષ્ટાંતઉપરથી સિદ્ધાંતી તેને પૂછે છે કે તું જે સુપુસિનું દષ્ટાંત આપે છે તે કોની સુપુસિનું દષ્ટાંત આપે છે? તારી સુપુસિનું કે બીજાની સુપુસિનું? જો તું તારી સુપુસિનું દષ્ટાંત આપતો હોય તો તે બીજાના અનુભવમાં આવી શકનારી ન હોવાથી તેની સિદ્ધિ વાદે યુક્તિદ્વારા કરવી પડશે, તે યુક્તિમાં તું કોનું દષ્ટાંત આપે છે તે કહે. ૨૯

બીજાની સુપુસિનું દષ્ટાંત કહું છું એમ વાદી કહે છે, અને સિદ્ધાંતી તેનું ઉત્તર આપે છે:—

दृष्टांतः परसुप्तिश्चेदहो ते कौशलं महत् ।

यः स्वसुप्तिं न वेत्यस्य परसुप्तौ तु का कथा ॥ ૩૦ ॥

પરસુપ્તિઃ દૃષ્ટાંતઃ [इति] चेत् अहो ते महत् कौशलं? यः स्वसुप्तिं न वेति अस्य परसुप्तौ तु का कथा? ॥

બીજાની સુપુસિ દષ્ટાંત છે એમ જો તમે કહો તો તે તમારી માટી ચતુરાઈ છે! જે પોતાની સુપુસિને જાણતો નથી તેને બીજાની સુપુસિનું જ્ઞાન ન હોય તેમાં શું કહેવું છે? અર્થાત્ જેને પોતાની સુપુસિનું જ્ઞાન નથી તેને બીજાની સુપુસિનું જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ એ સ્પષ્ટજ છે. ૩૦

અનુમાનથી બીજાની સુપુસિનું જ્ઞાન થાય છે એમ જો વાદી કહે તો તેને સિદ્ધાંતી ઉત્તર આપે છે:—

નિશ્ચેષ્ટત્વાત્પરઃ સુપ્તો યથાઽહમિતિ ચેત્તદા ।

ઉદાહર્તુઃ સુપુત્રેસ્તે સ્વપ્રભત્વં વલાદ્ભવેત્ ॥ ૩૧ ॥

યથા અહં [તથા] પરઃ નિશ્ચેષ્ટત્વાત્ સુપ્તઃ [અસ્તિ] ઇતિ ચેત્ તદા ઉદાહર્તુઃ
તે સુપુત્રેઃ સ્વપ્રભત્વં વલાત્ ભવેત્ ॥

જેવી રીતે હું પ્રાણસહિત ચેષ્ટારહિતપણાથી ધારી નિદ્રાને પ્રાપ્ત થાઉં
છું તેવી રીતે બીજે મનુષ્ય પણ પ્રાણસહિત ચેષ્ટારહિતપણાથી ધારી નિદ્રાને
પ્રાપ્ત થયો હોય છે એમ જો તમે કહો તો પોતાની સુપુત્રિનું ઉદાહરણ દેનારા
જે તમે તે તમારી સુપુત્રિનું સ્વયંપ્રકાશપણું ગણાત્કારે સિદ્ધ થાય છે. ૩૧

તે સ્વયંપ્રકાશપણું કેવી રીતે છે એમ શકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:-

નેંદ્રિયાણિ ન દૃષ્ટાંતસ્તથાપ્યંગીકરોપિ તામ્ ।

ઇદમેવ સ્વપ્રભત્વં યજ્ઞાનં સાધનૈર્વિના ॥ ૩૨ ॥

ઈંદ્રિયાણિ ન, દૃષ્ટાંતઃ ન, તથાપિ તાં અંગીકરોપિ, સાધનૈઃ વિના યત્ માનં ઇદં
एव स्वप्रभत्वं ॥

સુપુત્રિના સમયમાં બધી ઇંદ્રિયો પોતપોતાના કારણમાં લીન થયેલી
હોવાથી તે ઇંદ્રિયો સુપુત્રિનું અહણ કરી શકતી નથી, અને બંને પક્ષ સ્વીકારે
એવું તેના સંબંધી દૃષ્ટાંત પણ નથી, તોપણ તમે તે સુપુત્રિના અંગીકાર કરો
છો. જ્ઞાનનાં સાધનોવિના સુપુત્રિનું જે જ્ઞાન થવું (સુપુત્રિના અનુભવ
થયો.) આજ તેનું સ્વપ્રકાશપણું છે. ૩૨

પ્રલયના દૃષ્ટાંતપણાવડે કહેલી સુપુત્રિમાં રહેલું અદૈતપણું અને સ્વયંપ્રકાશ-
પણું સિદ્ધ કરીને તેમાં સુખની સિદ્ધિ કરવામાટે પૂર્વપક્ષ ઉપબંધીને તેનું
સમાધાન કરે છે:-

સ્તામદ્વૈતસ્વપ્રભત્વે વદ સુતૌ સુખં કથમ્ ।

શૃણુ દુઃખં તદા નાસ્તિ તતસ્તે શિષ્યતે સુખમ્ ॥ ૩૩ ॥

અદ્વૈતસ્વપ્રભત્વે સ્તામ્, [કિંતુ] સુતૌ સુખં કથં? વદ, શૃણુ, તદા દુઃખં ન
અસ્તિ તતઃ તે સુખં શિષ્યતે ॥

વાદી કહે છે-સુપુત્રિમાં અદૈતપણું અને સ્વયંપ્રકાશપણું એ બે ધર્મ જાણે
છો, પણ સુપુત્રિમાં સુખ કેવી રીતે છે? તે કહે. સિદ્ધાંતી વાદીને કહે છે
કે તમારા પ્રશ્નનું ઉત્તર સાંભળો:-સુપુત્રિકાલમાં દુઃખ નથી તેથી તે વેદા
તમારું સુખ અવશ્ય રહે છે. ૩૩

સુપુત્રિના સમયમાં દુઃખ નથી તેમાં શું પ્રમાણ એવી શકા કરીને તેનું
સમાધાન આપે છે:-

અંધઃ સન્નપ્યનન્ધઃ સ્યાદ્વિદ્ધોઽવિદ્ધોઽથ રોગ્યપિ ।

અરોગીતિ શ્રુતિઃ પ્રાહ તત્ત્વ સર્વે જના વિદુઃ ॥ ૩૪ ॥

અંધઃ સન્ અપિ અનન્ધઃ સ્યાત્, વિદ્ધઃ અવિદ્ધઃ [સ્યાત્] અથ રોગી અપિ અરોગી ઇતિ શ્રુતિઃ પ્રાહ, ચ તત્ત્વ સર્વે જનાઃ વિદુઃ ॥

મનુષ્ય આંધળો છતાં પણ સુપુષ્પિકાલમાં આંધાપાના દુઃખથી રહિત થાય છે, શસ્ત્રાદિથી વીંધાયેલો છતાં પણ સુપુષ્પિમાં નહિ વીંધાયોળેવો થાય છે, અર્થાત્ તેના દુઃખથી રહિત થાય છે, અને રોગી છતાં પણ સુપુષ્પિમાં રોગરહિત થયાળેવો થાય છે, એમ છાંદોગ્યોપનિષદની શ્રુતિ કહે છે, અને તે વાત સર્વે મનુષ્યો પોતાના અનુભવવડે જાણે છે. ૩૪

ત્યાં દુઃખ ન હોય ત્યાં સુખ હોય છે એવો કાંઈ નિયમ નથી એવી શંકા કરીને તેનું ઉત્તર આપે છે:—

ન દુઃખાભાવમાત્રેણ સુખં લોષ્ટશિલાદિપુ ।

દ્વયાભાવસ્ય દૃષ્ટ્વાદિતિ ચેદ્વિપમં વચઃ ॥ ૩૫ ॥

લોષ્ટશિલાદિપુ દ્વયાભાવસ્ય દૃષ્ટ્વાત્ [તત્ર] દુઃખાભાવમાત્રેણ ન સુખં ઇતિ ચેત્ વિપમં વચઃ ॥

માટીના ઢેકામાં અને પાપાણાદિ સર્વ જઠ પદાર્થોમાં સુખ અને દુઃખ એ બંનેનો અભાવ પ્રત્યક્ષ એવામાં આવે છે, તેથી ત્યાં (સુપુષ્પિમાં) માત્ર દુઃખના અભાવવડે સુખની સિદ્ધિ થતી નથી એમ એ તમે કહો તો તમારું તે વચન વિપમ છે, અર્થાત્ તમારું દર્ષાતરૂપ વચન સિદ્ધાંતને અનુસરતું નથી. ૩૫

તમારું દર્ષાતરૂપ વચન સિદ્ધાંતને અનુસરનારું કેવી રીતે નથી તેનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

મુલ્લદૈન્યવિકાસાભ્યાં પરદુઃખસુખોહનમ્ ।

દૈન્યાદ્યભાવતો લોષ્ટે દુઃસ્વાદ્યૂહો ન સંભવેત્ ॥ ૩૬ ॥

મુલ્લદૈન્યવિકાસાભ્યાં પરદુઃખસુખોહનં [ભવતિ, કિંતુ] લોષ્ટે દૈન્યાદ્યભાવતઃ

દુઃસ્વાદ્યૂહઃ ન સંભવેત્ ॥

સુખના દીનપણાવડે અને સુખના વિકાસવડે બીજાના દુઃખની અને સુખની કલ્પના થાય છે, પરંતુ માટીના ઢેકામાં દીનપણાદિના અભાવથી દુઃખાદિની કલ્પના સભવતી નથી, અર્થાત્ તે દુઃખી છે કે સુખી છે તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. ૩૬

હવે બીજાના સુખદુઃખથી પોતાના સુખદુઃખનું વિષમપણું જણાવે છે:—

સ્વકીયે સુખદુઃખે તુ નોહનીયે તતસ્તયોઃ ।

ભાવો વેદ્યોઽનુભૂત્યૈવ તદભાવોઽપિ નાન્યતઃ ॥ ૩૭ ॥

તુ સ્વકીયે સુખદુઃખે ન ઝહનીયે, તતઃ તયોઃ ભાવઃ અનુભૂત્યા એવ વેદ્યઃ; તદભાવઃ અપિ અન્યતઃ ન ॥

પણ પોતાનું સુખદુઃખ અનુભવમાં આવનારું હોવાથી તેમાં કલ્પના કરવાજેલું રહેતું નથી, તેથી તે અનેનો સદ્ભાવ અનુભવવડે જ જાણવાયોગ્ય છે, અને તે સુખદુઃખનો અભાવ પણ અનુભવવિના જીજ્ઞાસાદિ સાધનથી જાણવામાં આવતો નથી. ૩૭

ઉપરના શ્લોકનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે એમ જણાવે છે:—

તથા સતિ 'સ્વસુખૌ ચ દુઃખાભાવોઽનુભૂતિતઃ ।

વિરોધિદુઃખરાહિત્યાસ્સુખં નિર્વિઘ્નમિષ્યતામ્ ॥ ૩૮ ॥

તથા સતિ સ્વસુખૌ ચ દુઃખાભાવઃ અનુભૂતિતઃ [સિદ્ધઃ, અતઃ] વિરોધિ-દુઃખરાહિત્યાત્ નિર્વિઘ્નં સુખં ઇષ્યતામ્ ॥

ઉપર જણાવેલી રીતે સુખદુઃખ અનુભવગમ્ય હોવાથી પોતાની સુખસિમાં દુઃખનો અભાવ અનુભવથી સિદ્ધ થયો. આ કારણથી—સુખસિમાં સુખના વિશેષી દુઃખનું રહિતપણું હોવાથી—સુખસિમા વિગ્નરહિત સુખનો તમારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ૩૮

માણસ શય્યાદિ સુખનાં સાધનો સંપાદન કરે છે તેથી પણ સુખસિમાં સુખ હોય છે આ વાત સિદ્ધ થાય છે એમ જણાવે છે:—

મહત્તરપ્રયાસેન મૃદુશય્યાદિસાધનમ્ ।

કુતઃ સંપાદ્યતે સુખૌ સુખં ચેત્તત્ર નો ભવેત્ ॥ ૩૯ ॥

તત્ર સુખૌ સુખં નો ભવેત્ ચેત્ [તર્હિ] મહત્તરપ્રયાસેન મૃદુશય્યાદિસાધનં કુતઃ સંપાદ્યતે ? ॥

તે સુખસિમાં જો સુખ ન હોય તો સૂનાર મનુષ્ય બહુ મોટા પ્રયાસવડે કોમલ શય્યાદિરૂપ (ગાદલા ને એશિકા આદિરૂપ) સાધનનું સંપાદન શા- માટે કરે છે ? ૩૯

તેના સંપાદનમાં શકા કરી સમાધાન કરે છે:—

૧ અહીં કોઈ જોતમાં સુખનો એવો પ્રકાર જોવામાં આવે છે,

દુઃખનાશાર્થમેવેતદિતિ ચેદ્રોગિણસ્તથા ।

ભવત્વરોગિણસ્ત્વેતત્સુખાયૈવેતિ નિશ્ચિનુ ॥ ૪૦ ॥

एतत् दुःखनाशार्थ एव इति चेत् रोगिणः तथा भवतु अरोगिणः तु एतत् सुखाय एव इति निश्चिनु ॥

આ કોમલ શય્યાદિરૂપ સાધનનું સંપાદન પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિને માટેજ મનુષ્ય કરે છે એમ જો તમે કહો તો રોગી મનુષ્યને કોમલ શય્યાદિનું સંપાદન રોગાદિ દુઃખના નાશને માટે ભલે હો, પણ નીરોગ મનુષ્યને તો આ શય્યાદિરૂપ સાધનનું સંપાદન તેના સુખને માટેજ છે એમ નિશ્ચય કરો. ૪૦ સુપુત્રિમાં કોમલ શય્યાદિરૂપ સાધનથી જો સુખ ઉપજતું હોય તો તે સુખ વિષયજન્ય થશે એવી શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

તર્હિ સાધનजन्यत्वात्सुखं वैषयिकं भवेत् ।

‘भवत्वेवात्र निद्रायाः पूर्वं शय्यासनादिजम् ॥ ૪૧ ॥

તર્હિ સાધનजन्यत्वात् [इदं] सुखं वैषयिकं भवेत्, अत्र निद्रायाः पूर्वं शय्यासनादिजं भवतु एव ॥

જો સુપુત્રિમાં શય્યાદિથી સુખની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો તે સુખના સાધન-જન્યપણથી આ સુપુત્રિસમયનું સુખ વિષયથી ઉપજતું સુખ થશે, તે આત્મસ્વરૂપભૂત સુખ નહિ ગણાય, એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે અહીં નિદ્રાની પૂર્વે શય્યા અને આસન આદિથી ઉત્પન્ન થનારું સુખ ભલે વિષયજન્ય હો, પણ સુપુત્રિમાં અનુભવાતું સુખ વિષયજન્ય નથી, તે આત્મસ્વરૂપભૂત સુખજ છે. ૪૧

સુપુત્રિમાં જે સુખ અનુભવાય છે તે આત્મસ્વરૂપભૂત સુખ છે એ કથનની કઠતા કરવામાટે પુનઃ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

નિદ્રાયાં તુ सुखं यत्तज्जन्यते केन हेतुना ।

सुखाभिमुखधीरादौ पश्चान्मज्जेत्परे सुखे ॥ ૪૨ ॥

નિદ્રાયાં તુ यत् सुखं क्व केन हेतुना जन्यते? आदौ सुखाभिमुखधीः पश्चात् परे सुखे मज्जेत् ॥

નિદ્રાના સમયમા જે સુખ સૂનારને અનુભવાય છે તે સુખ જો વિષયજન્ય હોય તો તે કયા સાધનવડે ઉત્પન્ન થાય છે તે કહો. તે સુખ કોમલ શય્યાદિવડે ઉત્પન્ન થતું નથી, કેમકે તે વેલા સૂનારને તે શય્યાદિકનું ભાન થતું નથી,

૧ અહીં કોઈ પ્રતમા ભવત્વેવાત્ર એવો પાઠ જોવામા આવે છે,

તેથી તે સુખ શય્યાદિકથી ઉપજેલું કહી શકાય નહિ. નિદ્રામાં શય્યાદિ સાધનથી ન ઉપજનારું આત્મસ્વરૂપભૂત સુખ હોય તો તે વેલા કેમ અનુભવમાં આવતું નથી એમ જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન સાંભળો:-નિદ્રાઅભ્યાસ પૂર્વે મનુષ્યની આત્મસ્વરૂપભૂત સુખની અભિમુખ થયેલી બુદ્ધિ પછી નિદ્રાના સમયમાં ઉત્કૃષ્ટ સુખમાં લીન થાય છે, એટલે તે સુખ અનુભવના વિષયરૂપે જણાતું નથી. ૪૨

ઉપર જણાવેલા વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:-

‘જાગ્રદ્વ્યાપૃતિભિઃ શ્રાંતો વિશ્રમ્યાથ વિરોધિનિ ।

અપનીતે સ્વસ્થચિત્તોઽનુભવેદ્વિષયે સુખમ્ ॥ ૪૩ ॥

જાગ્રદ્વ્યાપૃતિભિઃ શ્રાંતઃ વિશ્રમ્ય અથ વિરોધિનિ અપનીતે [સતિ] સ્વસ્થ-
ચિત્તઃ [સન્] વિષયે સુખં અનુભવેત્ ॥

જાગ્રદવસ્થામાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વ્યવહારો કરવાપડે ચાકી ગયેલો મનુષ્ય કેમલ શય્યાદિકઉપર વિશ્રાંતિ લઇને પછી જાગ્રદવસ્થાના વ્યવહારથી ઉપજેલા વિષયમુખના વિરોધી દુઃખની નિવૃત્તિ થવાથી વ્યાકુલતારહિત ચિત્તવાળો થયો છતો તે મનુષ્ય કેમલ શય્યાદિરૂપ વિષયથી ઉપજેલા સુખનો અનુભવ કરે છે. ૪૩

આત્માની અભિમુખ થયેલી બુદ્ધિવૃત્તિમાં અનુભવાતું સુખ ત્રિપુટીજન્ય હોવાથી મનુષ્યને તે વેલા અમ પ્રતીત થાય છે એમ જણાવે છે:-

આત્માભિમુખધીવૃત્તૌ સ્વાનંદઃ પ્રતિવિવતિ ।

અનુભૂયૈનમત્રાપિ ત્રિપુટ્યા શ્રાંતિમાપ્નુયાત્ ॥ ૪૪ ॥

આત્માભિમુખધીવૃત્તૌ સ્વાનંદઃ પ્રતિવિવતિ, અથ અપિ એનં અનુભૂય ત્રિપુટ્યા શ્રાંતિ આપ્નુયાત્ ॥

જાગ્રદવસ્થામાં ઇચ્છિત વિષયોની પ્રાપ્તિ કરવામાટે પ્રયત્ન કરવાથી ચાકી ગયેલો મનુષ્ય અમજનિત દુઃખને દૂર કરવામાટે ભિંષાનામાં પડે છે. પછી સુપુષ્ટિના સમયની પૂર્વે આત્માની અભિમુખ થયેલી બુદ્ધિવૃત્તિમાં આત્મસ્વરૂપભૂત આનંદ પ્રતિબિંબિત થાય છે, આ સમયમાં પછુ આ શય્યાદિ-જન્ય વિષયાનંદનો અનુભવ કરીને મનુષ્ય ત્રિપુટીવડે યમને પામે છે. ૪૪

તે અમની નિવૃત્તિ કરવામાટે મનુષ્ય પરમાત્માલક્ષી વેગવાળો થાય છે, અને પરમાત્માને પામીને પરમાનંદરૂપ થાય છે એમ કહે છે:-

૧ અહીં કેમ પ્રતમા જાગ્રદ્વ્યાપૃતિભિઃ એવો પાઠ ભેવામાં આવે છે,

તત્ત્વમસ્યાપનુત્તર્યર્થ જીવો ધાવેત્પરાત્મનિ ।

તેનૈક્યં પ્રાપ્ય તત્રત્યો વ્રહ્માનંદઃ સ્વયં ભવેત્ ॥ ૪૫ ॥

તત્ત્વમસ્ય અપનુત્તર્યર્થ જીવઃ પરાત્મનિ ધાવેત્ [તથા ચ] તેન એક્યં પ્રાપ્ય સ્વયં તત્રત્યઃ વ્રહ્માનંદઃ ભવેત્ ॥

તે ત્રિપુટીજન્ય શ્રમની નિવૃત્તિ કરવામાટે બિછાનાપર પડેલા તે જીવ આનંદરૂપ બ્રહ્મભણી બિતાવળે બંધ છે, અને તે આનંદરૂપ બ્રહ્મની સાથે એકપણાને પામીને પોતે તે સુપુત્રિમાં રહેલા બ્રહ્માનંદરૂપ થાય છે. ૪૫

સુપુત્રિમાં પ્રતીત થતા આનંદના સંબંધમાં શ્રુતિએ શકુનિ આદિનાં દર્શાવેલાં આપેલાં છે એમ જણાવે છે:—

દૃષ્ટાંતાઃ શકુનિઃ જ્યેનઃ કુમારશ્ચ મહાનૃપઃ ।

મહાબ્રાહ્મણ ઇત્યેતે સુપ્ત્યાનંદે શ્રુતીરિતાઃ ॥ ૪૬ ॥

સુપ્ત્યાનંદે શકુનિઃ, જ્યેનઃ, કુમારઃ, મહાનૃપઃ ચ મહાબ્રાહ્મણઃ ઇતિ એતે દૃષ્ટાંતાઃ શ્રુતીરિતાઃ ॥

સુપુત્રિ-અવસ્થાના આનંદના સંબંધમાં બાજ, સિંચાણો, નાનો બાલક, ચક્રવર્તી મહારાજા અને શ્રોત્રિયબ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ એવાં આ દર્શાવેલાં છાંદોગ્યાદિ ઉપનિષદોમાં કહેલાં છે. એ દર્શાવેલાં સુપુત્રિમાં સુખ નથી એવા પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરેલું છે. ૪૬

એ છાંદોગ્યશ્રુતિમાં બાજના દર્શાવેલ અને તેના સિદ્ધાંતના પ્રતિપાદનપર જે શ્રુતિવચનો છે તેનો અર્થ નીચેના બે શ્લોકોવડે સંક્ષેપમાં કહે છે:—

શકુનિઃ સૂત્રવદ્ધઃ સન્ દિશુ વ્યાપૃત્ય વિશ્રમન્ ।

અલબ્ધ્વા વંધનસ્થાનં હસ્તસ્તંભાયુપાશ્રયેત્ ॥ ૪૭ ॥

જીવોપાધિમનસ્તદ્વદ્ધર્માધર્મફલાપ્તયે ।

સ્વપ્ને જાગ્રતિ ચ ભ્રાંત્વા ક્ષીણે કર્મણિ લીયતે ॥ ૪૮ ॥

શકુનિઃ સૂત્રવદ્ધઃ સન્ દિશુ વ્યાપૃત્ય વિશ્રમન્ અલબ્ધ્વા હસ્તસ્તંભાદિ વંધનસ્થાનં [યથા] ઉપાશ્રયેત્, તદ્વત્ જીવોપાધિમનઃ ધર્માધર્મફલાપ્તયે સ્વપ્ને ચ જાગ્રતિ ભ્રાંત્વા કર્મણિ ક્ષીણે [સતિ] લીયતે ॥

બાજપક્ષી હાથની સાથે અથવા ચાંભલા આદિની સાથે સૂત્રની દોરીથી બંધાયેલા છતાં પૂર્વાદિ દિશાઓમાં બિડવાનો પ્રયત્ન કરીને ત્યાં કોઈ સ્થલે આધારને નહિ પામીને પુનઃ હાથ કે ચાંભલા ઇત્યાદિ બંધનના સ્થાનનો જેવી

રીતે આગ્રય કરે છે તેવી રીતે જીવના ઉપાધિરૂપ મન પુણ્યપાપનાં સુખ-
દુઃખરૂપ ફલો ભોગવવામાટે સ્વપ્નાવસ્થામાં તથા જાગૃત્ત્વવસ્થામાં ભગીને ભોગ
આપનારાં કર્મો ક્ષીણ થયે સતે પોતાના ઉપાદાનકારણરૂપ અજ્ઞાનના અંશમાં
લીન થાય છે. મનનો લય થવાથી મનોરૂપ ઉપાધિવાળો જીવ તે વેલા
પ્રદ્મરૂપ થાય છે. ૪૭-૪૮

હવે રચેનના (સિચાણુના) દૃષ્ટાંતપરનાં શ્રુતિવાક્યોનો અર્થ સંક્ષેપમાં
કહે છે:—

इयेनो वेगेन नीडैकलंपटः शयितुं ब्रजेत् ।

जीवः सुप्त्यै तथा धावेद्ब्रह्मानन्दैकलंपटः ॥ ४९ ॥

[યથા] ઇયેનઃ શયિતું નીડૈકલંપટઃ [સન્] વેગેન વ્રજેત્, તથા જીવઃ
વ્રહ્માનંદૈકલંપટઃ [સન્] સુપ્ત્યૈ ધાવેત્ ॥

જેવી રીતે સિચાણુ આકાશમાં સર્વજાણી જડીને આકાશમાં જડવાથી
થયેલા પરિશ્રમને દૂર કરવામાટે પોતાના માળામાં સુવાસારુ માત્ર પોતાના
માળાનીજ ઇચ્છા કરીને પોતાના માળાભણી જિતાવળે જડે છે એવી રીતે,
જીવ (મનોરૂપ ઉપાધિવાળો ચિદાભાસ) માત્ર પ્રદ્મરૂપ આનંદની ઇચ્છાવાળો
થયો છતાં સુષુપ્તિને માટે હૃદયાકાશમાં રહેલા પ્રદ્મભણી જિતાવળે ગમન
કરે છે. ૪૯

હવે નાના બાલકના દૃષ્ટાંતના શ્રુતિવચનોને તથા તે પરનાં સિદ્ધાંતનાં
શ્રુતિવચનોને નીચેના શ્લોકમાં સંક્ષેપથી કહે છે:—

अतिवालः स्तनं पीत्वा मृदुशय्यागतो हसन् ।

रागद्वेषाद्यनुत्पत्तेरानन्दैकस्वभावभाक् ॥ ५० ॥

[યથા] અતિવાલઃ સ્તનં પીત્વા મૃદુશય્યાગતઃ હસન્ રાગદ્વેષાદ્યનુત્પત્તેઃ
આનંદૈકસ્વભાવભાક્ [ભવતિ] ॥

જેવી રીતે ધાવણો બાલક પોતાની માતાના સ્તનમાં રહેલા દૂધનું પાન
કરીને ઠોમલ બિછાનાપર પડ્યો પડ્યો હસતો છતાં પોતાનું ને અન્યનું વિશેષ
જ્ઞાન ન હોવાથી પોતાના મનમાં રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિ ન થવાથી માત્ર આનંદ-
સ્વભાવવાળો થઈને રહે છે, તેવી રીતે જીવ-ગુહ્ય પુરુષ અથવા સુષુપ્તિને
ધામેલો જીવ દૈતનો બાધ કરી, અથવા વિરમરણ કરી, રાગદ્વેષાદિની ઉત્પત્તિના
અભાવથી માત્ર આનંદસ્વરૂપેજ રહે છે. ૫૦

ચક્રવર્તી મહારાજના દૃષ્ટાંતનાં શ્રુતિવચનોને તથા તેના સિદ્ધાંતનાં શ્રુતિ-
વચનોને સંક્ષેપથી કહે છે:—

મહારાજઃ સાર્વભૌમઃ સંતૃપ્તઃ સર્વભોગતઃ ।

માનુપાનંદસીમાનં પ્રાપ્યાનંદૈકમૂર્તિભાક્ ॥ ૫૧ ॥

સર્વભોગતઃ સંતૃપ્તઃ સાર્વભૌમઃ મહારાજઃ માનુપાનંદસીમાનં પ્રાપ્ય આનંદૈક-
મૂર્તિભાક્ [ભવતિ] ॥

જેમ સર્વપ્રકારના વ્યાવહારિક શ્રેષ્ઠ લોગથી સંતૃપ્તપણે સંતોષ પામેલા ચક્રવર્તી મહારાજ પૃથ્વીપરના મનુષ્યને પ્રાપ્ત થનારા આનંદની સીમાને પાળીને પછી ઇચ્છવાયેાચ્છ એવો કેઈ પણ પ્રકારનો લૌકિક લોગ ન રહેવાથી રાગદ્વેષ-રહિત થઈને કેવલ આનંદની મૂર્તિરૂપ થઈને રહે છે તેમ જીવ સુપુત્રિમાં રાગદ્વેષરહિત થઈને કેવલ આનંદની મૂર્તિરૂપ થઈને રહે છે. ૫૧

હવે બ્રહ્મવેત્તાના દષ્ટાંતરૂપ શ્રુતિવચનોને તથા તેના સિદ્ધાંતરૂપ શ્રુતિવચનોને સંક્ષેપથી કહે છે:—

મહાવિપ્રો બ્રહ્મવેદી કૃતકૃત્યત્વલક્ષણામ્ ।

વિદ્યાનંદસ્ય પરમાં કાષ્ઠાં પ્રાપ્યાવતિષ્ઠતે ॥ ૫૨ ॥

[અથવા યથા] મહાવિપ્રઃ બ્રહ્મવેદી કૃતકૃત્યત્વલક્ષણાં વિદ્યાનંદસ્ય પરમાં
કાષ્ઠાં પ્રાપ્ય અવતિષ્ઠતે [તથા મુક્તઃ અપિ આનંદરૂપઃ તિષ્ઠતિ] ॥

અથવા જેવી રીતે અતરાત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મને જાણનારા બ્રહ્મવેત્તા કૃતાર્થપણના લક્ષણવાળા વિદ્યાનંદના પરમ અવધિને પામીને રહે છે તેવી રીતે સુપુત્રિને પામેલો જીવ પણ પરમાનંદરૂપ થઈને રહે છે. ૫૨

નાનો બાલક, ચક્રવર્તી મહારાજ અને અંતરાત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મને જાણનારા બ્રહ્મવેત્તા એ ત્રણનાંજ દષ્ટાંત શ્રુતિમાં સામાટે આપેલાં છે તે જણાવે છે:—

મુઘ્નબુદ્ધાતિબુદ્ધાનાં લોકે સિદ્ધા સુખાત્મતા ।

ઉદાહૃતાનામન્યે તુ દુઃખિનો ન સુખાત્મકાઃ ॥ ૫૩ ॥

ઉદાહૃતાનાં મુઘ્નબુદ્ધાતિબુદ્ધાનાં લોકે સુખાત્મતા સિદ્ધા, અન્યે તુ દુઃખિનઃ
સુખાત્મકાઃ ન ॥

ઉપર જણાવેલા જે ત્રણ દષ્ટાંતો છે તેમાં વિવેકરહિત નાનું બાલક, વ્યાવહારિકવિવેકવાળા ચક્રવર્તી મહારાજ અને અતિવિવેકવાળા બ્રહ્મવેત્તા એ ત્રણનું રાગદ્વેષરહિતપણું હોવાથી તેમનું સુખરૂપપણું લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમનાથી લિપ્ત બીજા રાગદ્વેષવાળા હોવાથી દુઃખીજ છે, સુખી નથી, આ કારણથી શ્રુતિમાં તે ત્રણનાં દષ્ટાંત આપ્યાં છે. ૫૩

ઉપરનાં દષ્ટાંતોના સિદ્ધાંતરૂપ શ્રુતિવાક્યોનું તાત્પર્ય કહે છે:—

કુમારાદિવદેવાયં બ્રહ્માન્દૈકતત્પરઃ ।

સ્ત્રીપરિપ્લવક્રદ્વેદ ન વાહ્યં નાપિ ચાંતરમ્ ॥ ૫૪ ॥

કુમારાદિવત્ એવં બ્રહ્માન્દૈકતત્પરઃ અયં સ્ત્રીપરિપ્લવત્ ન વાહ્યં ન ચ
આંતરં અપિ વેદ ॥

નાનો બાલક, ચક્રવર્તી મહારાજા ને પ્રહ્લવેત્તા એ ત્રણની પેઠેજ માત્ર
બ્રહ્માન્દમાં તત્પર રહેલો આ સુપુત્રિને પામેલો પુરુષ પ્રિય સ્ત્રીએ જેને ગાઢ
આસિંગન આપ્યું છે એવા વિષયી પુરુષની પેઠે બહારનું ને અંતરનું કાંઈ પણ
જાણતો નથી, અર્થાત્ આન્દરૂપે સ્થિત થાય છે. ૫૪

હવે દૃષ્ટાંતમાં અને સિદ્ધાંતમાં જે બહાર ને અંતર એવા શબ્દો ॥ તે
શબ્દોનો અર્થ કહે છે:—

વાહ્યં રથ્યાદિજં વૃત્તં મહકૃત્યં યથાંતરમ્ ।

તથા જાગરણં વાહ્યં નાડીસ્થઃ સ્વપ્ન આંતરઃ ॥ ૫૫ ॥

યથા રથ્યાદિજં વૃત્તં વાહ્યં [ચ] મહકૃત્યં આંતરં, તથા જાગરણં વાહ્યં, નાડીસ્થઃ
સ્વપ્નઃ આંતરઃ ॥

જેવી રીતે રાજમાગાદિમાં થતી ક્રિયા એ ઘરની બહાર કહેવાય છે,
અને ઘરની અંતરનું કંઈ તે ઘરની આંતર કહેવાય છે તેવી રીતે સિદ્ધાંતમાં
જાગ્રત તે બહાર કહેવાય છે, અને હિતાનાડીમાં રહેલું સ્વપ્ન તે આંતર
કહેવાય છે. ૫૫

જીવ સુપુત્રિમાં કેવલ પ્રહ્લાન્દરૂપે સ્થિત થાય છે તેમાં શુક્તિ
જણાવનારી “અહીં પિતા અપિતા થાય છે” એ શ્રુતિના તાત્પર્યને કહે છે:—

પિતાપિ સુપ્તાવપિતેત્યાદૌ જીવત્ત્વવારણાત્ ।

સુપ્તૌ વ્રહ્મૈવ નો જીવઃ સંસારિત્વાસમીક્ષણાત્ ॥ ૫૬ ॥

સુપ્તૌ પિતા અપિ અપિતા [ભવતિ] ઇત્યાદૌ જીવત્ત્વવારણાત્ સુપ્તૌ સંસારિત્વા-
સમીક્ષણાત્ વ્રહ્મ એવં નો જીવઃ ॥

સુપુત્રિ-અવસ્થામાં પિતા પણ પિતાપણુના -લાવથી રહિત થાય છે,
અને માતા માતાપણુના લાવથી રહિત થાય છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પિતાપણુ
આદિ આરોપિત જીવધર્મની નિવૃત્તિ થવાથી સુપુત્રિ-અવસ્થામાં સંસારીપણુના
એટલે જીવપણુના અદર્શનથી તે જીવ પ્રહ્લસ્વરૂપ જાય છે, તે વેલા તે
જીવરૂપ હોતો નથી. ૫૬

દેહાભિમાનના અભાવવડે સંસારનો અભાવ થાય છે, ને તેથી સુપુત્રિમાં હૃદયના સર્વ શોકની નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહે છે:—

પિતૃત્વાદ્યભિમાનો યઃ સુખદુઃખાકરઃ સ હિ ।

તસ્મિન્નપગતે તીર્ણઃ સર્વાઞ્છોકાન્મવત્યયમ્ ॥ ૫૭ ॥

યઃ પિતૃત્વાદ્યભિમાનઃ સઃ હિ સુખદુઃખાકરઃ, [અતઃ] તસ્મિન્ અપગતે [સતિ] 'અયં સર્વાન્ શોકાન્ તીર્ણઃ ભવતિ ॥

જે પિતાપણા આદિનું અભિમાન છે તેજ સુખદુઃખની ખાણ છે. આ કારણથી તે અભિમાન દૂર થવાથી આ પુરુષ સુપુત્રિ-અવસ્થામાં સર્વ શોકોને તરી ગયેલો થાય છે. ૫૭

“તીર્ણો હિ તદ્વા સર્વાન્ શોકાન્ હૃદયસ્ય મયતિ” (સુપુત્રિ-અવસ્થામાં મનુષ્ય હૃદયના સર્વ શોકોને તરી ગયેલો થાય છે) એ શ્રુતિમાં સુપુત્રિ-અવસ્થામાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું સ્પષ્ટ કહેવું નથી એવી શંકા બ્રહ્મ ઠરીને સુપુત્રિમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ પ્રત્યક્ષ કહેનારું કૈવલ્યશ્રુતિનું વચન અર્થથી કહે છે:—

સુપુત્રિકાલે સકલે વિલીને તમસાઽઽવૃતઃ ।

સુખરૂપમુપૈતીતિ વ્રૂતે હ્યાયર્વણી શ્રુતિઃ ॥ ૫૮ ॥

સુપુત્રિકાલે સકલે વિલીને [સતિ] તમસા આવૃતઃ [સઃ] સુખરૂપં ઉપૈતિ ઇતિ હિ આયર્વણી શ્રુતિઃ વ્રૂતે ॥

સુપુત્રિના સમયમાં બ્રહ્મઅવસ્થાના ને સ્વપ્નાવસ્થાના સર્વ પ્રપંચનો પોતાના ઉપાદાનકારણરૂપ તમોગુણપ્રધાન પ્રકૃતિમાં લય થવાથી તે તમોગુણપ્રધાન પ્રકૃતિથી ઢંકાયેલો એવ સુખરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ અયર્વવેદની કૈવલ્ય-ઉપનિષદની શ્રુતિ કહે છે. ૫૮

સુપુત્રિમાં એવ સુખરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે એમ એકલી શ્રુતિજ કહેતી નથી, પણ સર્વ લોકના અનુભવમાં પણ એ વાત આવે છે એમ કહે છે:—

સુખમસ્વાપ્સમન્નાહં ન વૈ કિંચિદવેદિષમ્ ।

ઇતિ સુપ્તે સુખાજ્ઞાને પરામૃશતિ ચોત્થિતઃ ॥ ૫૯ ॥

ચ ઉત્થિતઃ અહં અત્ર સુખં અસ્વાપ્સં, કિંચિત્ ન વૈ અવેદિષં ઇતિ સુપ્તે સુખાજ્ઞાને પરામૃશતિ ॥

વળી સુપુત્રિમાંથી જોડેલો મનુષ્ય હું ગ્રાહ્યો સમય સુખપૂર્વક સૂતો હતો, અને મેં કાંઈ પણ બાંધ્યું નહિ, એવી રીતે સુપુત્રિમાં રહેલા સુખનું ને અજ્ઞાનનું સ્મરણ કરે છે તેથી સુપુત્રિમાં સુખ રહેલું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૫૯

સુપુત્રિસમયના સુખના અને અજ્ઞાનના બદલત્વાં થતા સ્મરણની સિદ્ધિ તેના મૂલભૂત તે બંનેના અનુભવવડે થાય છે એમ કહે છે:—

પરામર્શોઽનુભૂતેઽસ્તીત્યાસીદનુભવસ્તદા ।

ચિદાત્મત્વાત્સ્વતો ભાતિ સુખમજ્ઞાનધીસ્તતઃ ॥ ૬૦ ॥

પરામર્શઃ અનુભૂતે અસ્તિ ઇતિ [હેતોઃ] તદા અનુભવઃ આસીત્, ચિદાત્મત્વાત્ સુત્તં સ્વતઃ ભાતિ, તતઃ અજ્ઞાનધીઃ ॥

સ્મરણ અનુભવ કરેલા પદાર્થનું થાય છે, અનુભવ નહિ કરેલા પદાર્થનું સ્મરણ થતું નથી, આવો નિયમ હોવાથી સુપુત્રિના સમયમાં સુખનો ને અજ્ઞાનનો અનુભવ થતો હતો એવો નિશ્ચય થાય છે. સુખ સ્વયંપ્રકાશ ચેતનરૂપ હોવાથી તેના અનુભવમાટે અંતઃકરણરૂપ ને ઇન્દ્રિયરૂપ સાધનની આવશ્યકતા નથી, તે પોતાની મેળે પ્રતીત થાય છે, અને સ્વયંપ્રકાશ સુખના સામર્થ્યથી બહારના સ્થૂલસૂક્ષ્મ પદાર્થના જ્ઞાનને આચ્છાદન કરનારા અજ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે. ૬૦

જો સુપુત્રિમાં સ્વયંપ્રકાશ સુખ હોય તો તે સુખ બ્રહ્મરૂપ છે એમ કયા પ્રમાણુવડે બાંધ્યું એવી શંકા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

બ્રહ્મ વિજ્ઞાનમાનંદમિતિ વાજસનેયિનઃ ।

પઠંત્યતઃ સ્વપ્રકાશં સુત્તં બ્રહ્મૈવ નેતરત્ ॥ ૬૧ ॥

બ્રહ્મ વિજ્ઞાનં આનંદં ઇતિ વાજસનેયિનઃ પઠંતિ, અતઃ સ્વપ્રકાશં સુત્તં બ્રહ્મ એવ ઇતરત્ ન ॥

બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે એમ “વિજ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ” એ શ્રુતિવડે વાજસનેયિશાખાનું અધ્યયન કરનારાઓ (શુકલયજુર્વેદીઓ) બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદમાં બાંધે છે, આ કારણથી સ્વયંપ્રકાશ સુખ બ્રહ્મ છે, તેનાથી અન્ય (જીવ કે બીજું કાંઈ) નથી. ૬૧

વિજ્ઞાનમયકોશ અને મનોમયકોશ બેમાં લીન થાય છે તે નિદ્રા અથવા અજ્ઞાન કહેવાય છે એમ કહે છે:—

યદજ્ઞાનં તત્ર લીનો તૌ વિજ્ઞાનમનોમયૌ ।

તયોર્હિ વિલયાવસ્થા નિદ્રાઙ્જ્ઞાનં ચ સૈવ હિ ॥ ૬૨ ॥

યત્ અજ્ઞાનં તત્ર તૌ વિજ્ઞાનમનોમયૌ લીનો, હિ તયોઃ વિલયાવસ્થા નિદ્રા ચ સા એવં અજ્ઞાનં હિ ॥

સુપુષ્પિના સમયમાં અને કાંઈ જ્ઞાન નહોતું આતું જાગૃતમાં મનુષ્યને જે સ્મરણ થાય છે તે સ્મરણઉપરથી સુપુષ્પિકાલે અનુભવેલું જે અજ્ઞાન તે વ્યદિ-અજ્ઞાનમાં જાગૃદવસ્થામાં અનુભવાયેલા તે વિજ્ઞાનમયકોશ અને મનોમયકોશ લીન થઈ જાય છે, કેમકે તે જાને કોશોની વિલયાવસ્થા નિદ્રા છે, અને એજ (નિદ્રાજ) પ્રસિદ્ધ અજ્ઞાન છે. ૬૨

સુપુષ્પિ-અવસ્થામાં આનંદમયકોશરૂપે થયેલા વિજ્ઞાનમયકોશ સુખનો અને અજ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે, અને જાગૃદવસ્થામાં ધર્મીભાવરૂપ થયેલા આનંદમયકોશ જે વિજ્ઞાનમયકોશને નામે કહેવાય છે તે સુપુષ્પિકાલમાં અનુભવેલા સુખનું અને અજ્ઞાનનું સ્મરણ કરે છે એમ જણાવે છે:—

વિલીનઘૃતવત્પશ્ચાત્સ્યાદ્વિજ્ઞાનમયો ઘનઃ ।

વિલીનાવસ્થા આનંદમયશબ્દેન કથ્યતે ॥ ૬૩ ॥

વિલીનઘૃતવત્ પશ્ચાત્ વિજ્ઞાનમયઃ ઘનઃ સ્યાત્, વિલીનાવસ્થાઃ આનંદમય-શબ્દેન કથ્યતે ॥

ઉષ્ણતા લાગવાથી જોગળી ગયેલા ધીની પંદે અથોત ઉષ્ણતા લાગવાથી જોગળેલું ધી જેમ પછી ટાઢ લાગવાથી થાડુ થાય છે તેમ જાગૃતમાં ને સ્વપ્નમાં ફક્ત આપનારાં કર્મોના (સંસ્કારોના) ક્ષય થવાથી નિદ્રારૂપે (વ્યદિ-અજ્ઞાનમાં) લીન થયેલી બુદ્ધિ પુનઃ જોગ આપનારાં કર્મોપદે (સંસ્કારોપદે) જાગૃદવસ્થામાં વિજ્ઞાનમયકોશરૂપે ઘન થાય છે. સુપુષ્પિકાલે વિલીનાવસ્થાવાળો વિજ્ઞાનમયકોશ આનંદમયશબ્દવડે કહેવાય છે. ૬૩

વ્યદિ-અજ્ઞાનમાં લીન થયેલી બુદ્ધિવૃત્તિ આનંદમયકોશરૂપ થાય છે એમ કહે છે:—

સુસિર્વક્ષણે બુદ્ધિવૃત્તિર્યા સુખવિવિતા ।

સૈવ તદ્વિવસહિતા લીનાઙ્જ્ઞાનંદમયસ્તતઃ ॥ ૬૪ ॥

સુસિર્વક્ષણે યા બુદ્ધિવૃત્તિઃ સુખવિવિતા, સા એવં તતઃ તદ્વિવસહિતા લીના આનંદમયઃ ॥

સુપુષ્પિત-અવસ્થાના વ્યવધાનરહિત પૂર્વકાણુમાં જે અંતર્મુખ થયેલી
બુદ્ધિવૃત્તિ આત્મસ્વરૂપજૂત આનંદના પ્રતિભિંબાથી સુકૃત થાય છે તે બુદ્ધિવૃત્તિજ
પછી તે પ્રતિભિંબસહિત નિદ્રારૂપે લીન થઈ સતી આનંદમયકોશરૂપ થાય છે. ૬૪

આનંદમયકોશનું સ્વરૂપ કહીને એ આનંદમયકોશજ ભગવદવસ્થામાં
વિજ્ઞાનરૂપે સુખનું સ્મરણ કરનારો છે આ પાત સિદ્ધ કરવામાટે સુપુષ્પિત-
અવસ્થાના આનંદાનુભવને પ્રતિપાદન કરે છે:—

અંતર્મુખો ય આનંદમયો વ્રહ્મસુખં તદા ।

મુંકે ચિદ્વિવયુક્તાભિરજ્ઞાનોત્પન્નવૃત્તિભિઃ ॥ ૬૫ ॥

યઃ અંતર્મુખઃ [સઃ] આનંદમયઃ, [સઃ] તદા ચિદ્વિવયુક્તાભિઃ અજ્ઞાનોત્પન્ન-
વૃત્તિભિઃ વ્રહ્મસુખં મુંકે ॥

જે અંતર્મુખવૃત્તિવાળો વિજ્ઞાનમયકોશ છે તે આનંદમયકોશ કહેવાય છે.
તે આનંદમયકોશ સુપુષ્પિત-અવસ્થામાં ચેતનના પ્રતિભિંબવાળી અજ્ઞાનથી (વ્યદિ-
અવિદ્યાથી) ઉપજેલી વૃત્તિઓવડે બ્રહ્માનંદને (બ્રહ્મના સ્વરૂપજૂત સુખને)
લોગવે છે. ૬૫

ભગવદવસ્થાની પેઠે સુપુષ્પિત-અવસ્થામાં હું આનંદ લોગવું છું એવું અભિમાન
સૂતેલા મનુષ્યને કેમ થતું નથી એવી શકા ઉપજાવીને અતઃકરણની વૃત્તિની
પેઠે અજ્ઞાનની (વ્યદિ-અવિદ્યાની) વૃત્તિ સ્પષ્ટ ન હોવાથી તેવું અભિમાન
સૂતેલા મનુષ્યને ઉત્પન્ન થતું નથી એમ જણાવે છે:—

અજ્ઞાનવૃત્તયઃ સૂક્ષ્મા વિસ્પષ્ટા બુદ્ધિવૃત્તયઃ ।

इति वेदांतसिद्धांतपारगाः प्रवदन्ति हि ॥ ६६ ॥

અજ્ઞાનવૃત્તયઃ સૂક્ષ્માઃ [ચ] બુદ્ધિવૃત્તયઃ વિસ્પષ્ટાઃ इति वेदांतसिद्धांतपारगाः
प्रवदन्ति हि ॥

અવિદ્યાની વૃત્તિઓ સૂક્ષ્મ એટલે અસ્પષ્ટ હોય છે, અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓ
અત્યંત સ્પષ્ટ હોય છે, એમ વેદાંતસિદ્ધાંતનો પાર પામેલા પુરુષો સ્પષ્ટપણે
કહે છે. ૬૬

આનંદમયકોશ સૂક્ષ્મ એવી અવિદ્યાની વૃત્તિઓવડે બ્રહ્માનંદને લોગવે છે
તેમાં શુ પ્રમાણ છે એવી શકા થાય તો તેવું સમાધાન કરે છે:—

माह्वयतापनीयादिश्रुतिष्वेतदतिस्फुटम् ।

आनंदमयभोक्तृत्वं ब्रह्मानंदं च भोग्यता ॥ ६७ ॥

આનંદમયમોક્તૃત્વં ચ બ્રહ્માનંદં ભોગ્યતા [इति] एतत् माह्वय-तापनीयादि-
श्रुतिषु अतिस्फुटं [अस्ति] ॥

ધનપણું થાય છે, અર્થાત્ આકાશમાંથી પડતા હિમના કણોનું ઘાટાપણું થાય છે, તેવી રીતે પૂર્વે (જાત્રાત્માં અને સ્વપ્નમાં) ઘટાદિકના જ્ઞાનરૂપ જે બુદ્ધિ-વૃત્તિઓ હતી તે બુદ્ધિવૃત્તિઓ હવે સુષુપ્તિકાલમાં ઘટાદિ પદાર્થોની પ્રતીતિના અભાવે એક વ્યધિ-અજ્ઞાનરૂપ અથવા એક સાક્ષિરૂપ થઈ જાય છે. ૭૦

હવે પ્રજ્ઞાનધનપણાના સંબંધમાં કેટલુંક વિશેષ નિરૂપણ કરે છે:—

તદ્દનત્વં સાંક્ષિભાવં દુઃસ્વાભાવં પ્રચક્ષતે ।

લૌકિકાસ્તાર્કિકા યાવદ્દુઃસ્વવૃત્તિવિલોપનાત્ ॥ ૭૧ ॥

[યત્] સાંક્ષિભાવં યત્તત્ત્વં તત્ લૌકિકાઃ [ચ] તાર્કિકાઃ દુઃસ્વાભાવં પ્રચક્ષતે, યાવદ્દુઃસ્વવૃત્તિવિલોપનાત્ ॥

જે સાંક્ષિભાવરૂપ પ્રજ્ઞાનધનપણું છે તેને જ્ઞાત્રસંસ્કારવિનાના લોકિક મનુષ્યો અને ન્યાયવૈશેષિકને માનનારા તાર્કિકો દુઃખનો અભાવ કહે છે, કેમકે જેટલી દુઃખને વિષય કરનારી વૃત્તિઓ છે તે સર્વ વૃત્તિઓનો તે અવસ્થામાં અત્યંત લોપ થઈ જાય છે. ૭૧

હવે માંડૂક્યશ્રુતિમાંના ચૈતોમુખશબ્દનો અર્થ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

અજ્ઞાનવિવિતા ચિત્સ્યાન્મુખમાનંદભોજને ।

મુક્તં વ્રહ્મસુખં ત્યક્ત્વા વહિર્યાત્યથ કર્મણા ॥ ૭૨ ॥

અજ્ઞાનવિવિતા ચિત્ આનંદભોજને મુક્તં સ્વાત્, અથ મુક્તં વ્રહ્મસુખં ત્યક્ત્વા કર્મણા વહિઃ યાતિ ॥

અવિદ્યાની વૃત્તિઓમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું ચૈતન આનંદનો ઉપભોગ કરવાના સાધનરૂપ છે. સુષુપ્તિ-અવસ્થાના આનંદને ત્યજી દઈને જીવ દુઃખમય જાગ્રત્માં કે સ્વપ્નમાં જા કારણથી આવે છે તે જણાવે છે:—પછી સુષુપ્તિકાલે લોગવેલા આત્મસ્વરૂપભૂત આનંદનો ત્યાગ કરીને સુષુપ્તિમાં રહેલો તે જીવ ચોતાના પુણ્યપાપના સંસ્કારોને વશ થઈને તેનું સુખદુઃખરૂપ ફલ લોગવવા બહાર એટલે જાગ્રત્માં કે સ્વપ્નમાં આવે છે. ૭૨

પુણ્યપાપના સંસ્કારવડે જીવ સુષુપ્તિમાંથી જાગ્રત્માં આવે છે તેવા ભાવની કેવલ્યોપનિષદ્દની શ્રુતિને નીચેના શ્લોકમાં અર્થથી કહે છે:—

કર્મ જન્માંતરેઽમૃદ્યત્તદ્યોગાદુદ્ધચતે પુનઃ ।

ઈતિ કૈવલ્યશાસ્ત્રાયાં કર્મજો વોધ ઈરિતઃ ॥ ૭૩ ॥

યત્ કર્મ જન્માંતરે અમૃત્ તદ્યોગાત્ પુનઃ બુદ્ધચતે ઇતિ કૈવલ્યશાસ્ત્રાયાં કર્મજઃ વોધઃ ઈરિતઃ [અસ્તિ] ॥

જે શુભાશુભકર્મ પૂર્વજ-મમાં કર્યા હતાં તેનાં ફલ આપવાને તત્પર થયેલા સંસ્કારવટે એવ પુનઃ જાગ્રદવસ્થામાં આવે છે, એ પ્રમાણે આયર્વવેદની કૈવલ્યશાખામાં શુભાશુભકર્મથી ઉપજેલી જાગ્રદવસ્થા કહેલી છે. ૭૩

સુપુત્તિ-અવસ્થામાં એવ પ્રધ્યાનદનો અનુભવ કરે છે તેને જણાવનારો હેતુ કહે છે:—

કંચિત્કાલં પ્રવુદ્ધસ્ય બ્રહ્માનંદસ્ય વાસના ।

અનુગચ્છેદ્યતસ્તૂણીમાસ્તે નિર્વિપયઃ સુખી ॥ ૭૪ ॥

પ્રવુદ્ધસ્ય [અપિ] કચિત્ કાલં બ્રહ્માનંદસ્ય વાસના અનુગચ્છેત્, યતઃ [સઃ] નિર્વિપયઃ [ચ] સુખી [સન્] તૂણીમ્ આસ્તે ॥

સુપુત્તિમાંથી જાગેલા મનુષ્યને પણ કેટલાક સમયસુધી પ્રધ્યાનદની વાસના અનુગત (પાછળ આવનારી-સુપુત્તિના અતમાંથી જાગ્રતના પ્રારંભમાં આવનારી) થાય છે, તે કારણથી જાગ્રત થયેલો તે પુરુષ કેટલાક સમય સ્થૂલસૂક્ષ્મ વિષયથી રહિત ને સુખી થયો છતો શાંત (મૌન) રહે છે. ૭૪

સુપુત્તિનો ત્યાગ કર્યા પછી તે એવ શામાટે શાંત રહી શકતો નથી એમ શકા થાય તો તેનું ક્ષમાધાન કરે છે:—

કર્મભિઃ પ્રેરિતઃ પશ્ચાન્નાનાદુઃખાનિ ભાવયન્ ।

શનૈર્વિસ્મરતિ બ્રહ્માનંદમેષોઽસ્થિલો જનઃ ॥ ૭૫ ॥

કર્મભિઃ પ્રેરિતઃ એષઃ અસ્થિલઃ જનઃ પશ્ચાત્ નાનાદુઃખાનિ ભાવયન્ બ્રહ્માનંદં શનૈર્ વિસ્મરતિ ॥

પૂર્વના શુભાશુભકર્મોવટે પ્રેરાયેલો આ સર્વ જનસમૂહ સુપુત્તિ-અવસ્થા-પછી અનેક દુઃખોની ભાવના કરતો છતો સુપુત્તિકાલના પ્રધ્યાસુખને ધીરે ધીરે ભૂલી જાય છે ૭૫

આ કારણથી વિવેકીએ પ્રધ્યાનદના સળધમાં વિવાદ કરવો ઉચિત નથી એમ જણાવે છે.—

પ્રાગૂર્ધ્વમપિ નિદ્રાયાઃ પક્ષપાતો દિને દિને ।

બ્રહ્માનંદે નૃણા તેન પ્રાજ્ઞોઽસ્મિન્વિવદેત કઃ ॥ ૭૬ ॥

નૃણા, દિને દિને નિદ્રાયાઃ પ્રાગ્ ઋર્ધ્વમપિ બ્રહ્માનંદે પક્ષપાતઃ [અસ્તિ,] તેન કઃ પ્રાજ્ઞઃ અસ્મિન્ વિવદેત ? ॥

મનુષ્યોનો પ્રત્યેક દિવસે નિદ્રાના આરભમાં અને નિદ્રાના અંતમાં પણ

બ્રહ્માનંદમાં પદપાત (રનેહવાળી લાગણી) જણાય છે, આ કારણથી તે નિદ્રાના આરંભમાં કોમલ શય્યાદિકને મેળવે છે, અને નિદ્રાના અંતમાં શય્યાનો ત્યાગ નહિ કરતાં કેટલોક સમય શાંત રહે છે, આમ હોવાથી કયો સમજી મનુષ્ય સુપુત્રિના સમયના આ બ્રહ્માનંદમાં વિવાદ કરે ? કોઇ પણ સમજી મનુષ્ય વિવાદ ન કરે. ૭૬
અંતઃકરણાદિની શાંતસ્થિતિમાં બ્રહ્માનંદનું જ્ઞાન થાય છે એવું સાંભળીને વાહી શંકા કરે છે:—

નનુ તૂર્ણીસ્થિતૌ બ્રહ્માનંદશ્ચેદ્ભાતિ લૌકિકાઃ ।

અલસાશ્ચરિતાર્થાઃ સ્યુઃ શાસ્ત્રેણ ગુરુણાઽત્ર કિમ્ ॥ ૭૭ ॥

નનુ, બ્રહ્માનંદઃ તૂર્ણીસ્થિતૌ ભાતિ ચેત્ અલસાઃ લૌકિકાઃ ચરિતાર્થાઃ સ્યુઃ, અત્ર ગુરુણા [ચ] શાસ્ત્રેણ કિમ્ ? ॥

શંકા:—અંતર્બુધવૃત્તિવડે અને સદ્ગુરુની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થનાર બ્રહ્માનંદ માત્ર અંતઃકરણ આદિની શાંતસ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થાય છે જોમ જો તમે કહો તેનાં પછી આગસુ ને શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના મનુષ્યો પ્રયત્નવિના કૃતાર્થ થશે. પછી આ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિમાં ગુરુવડે અને શાસ્ત્રવડે શું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનું રહેશે ? અર્થાત્ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિમાટે મનુષ્યને તેમની કાંઈ પણ અગત્ય નહિ રહે. ૭૭

હવે ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

વાદં બ્રહ્મેતિ વિદ્યુશ્ચેત્કૃતાર્થાસ્તાવતૈવ તે ।

ગુરુશાસ્ત્રે વિનાઽત્યંતં ગંભીરં બ્રહ્મ વેત્તિ કઃ ॥ ૭૮ ॥

વાદં [તત્] બ્રહ્મ ઇતિ વિદ્યુઃ ચેત્ [તર્હિ] તાવતા એવ તે કૃતાર્થાઃ [સ્યુઃ, કિંતુ] ગુરુશાસ્ત્રે વિના અત્યંતં ગંભીરં બ્રહ્મ કઃ વેત્તિ ? ॥

તમારું કહેવું કેટલેક અંશે સાચું છે. અંતઃકરણાદિની શાંતસ્થિતિમાં અનુભવાતું બુધ બ્રહ્મ છે જોમ જો તેઓ સમજે તો તેટલાવડેજ તેઓ કૃતાર્થ થશે, પણ બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુવિના ને સત્શાસ્ત્રવિના અત્યંત ગંભીર ને સૂક્ષ્મતમ બ્રહ્મને કોણ જાણી શકે ? અર્થાત્ કોઇ પણ જાણી શકે નહિ. ૭૮

જો જોમ હોય તો તમારા કહેવાથી બ્રહ્માનંદનું સ્વરૂપ જાણનારા મને કૃતાર્થપણું કેમ પ્રાપ્ત થતું નથી જોવી વાદીની શંકા અને તેનું હાસ્યપૂર્વક સિદ્ધાંતીનું સમાધાન નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

જાનામ્યહં ત્વદુક્ત્યાય કૃતો મે ન કૃતાર્થતા ।

શૃણ્વત્ર ત્વાદૃશો વૃત્તં પ્રાજ્ઞમન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥ ૭૯ ॥

અહં ત્વદુક્તયા અથ [વ્રહ્માનંદં] જાનામિ, મે કૃતઃ કૃતાર્થતા ન? અથ કસ્યચિદ્
ત્વાદશઃ પ્રાણમન્યસ્ય વૃત્તં શૃણુ ॥

હું તમારા કથનવડે આજ પ્રહરને જાણું છું, છતાં મને શા કારણથી
કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થતું નથી એમ જો તમે કહો તો અહીં કોઈ તમારા જેવા
પોતાની મેળે પોતાને શુદ્ધિમાનુ માનનારા (મૂર્ખ) મનુષ્યનો વૃત્તાંત કહું છું
તે સાંભળો. ૭૬

હવે એ મૂર્ખનો વૃત્તાંત કહે છે:—

ચતુર્વેદવિદે દેયમિતિ શૃણ્વન્નવોચત ।

વેદાશ્ચત્ત્વાર इत्येवं वेद्मि मे दीयतां धनम् ॥ ૮૦ ॥

ચતુર્વેદવિદે દેયં इति शृण्वन् वेदाः चत्वारः इति एवं [અહં] વેદ્મિ, [અતઃ]
મે ધનં દીયતામ્ [इति] अवोचत ॥

આ સર્વ ધન ચાર વેદને જાણનારા કોઈ પ્રાણીને આપવાનું છે એવું
કોઈ રાજાનાં કે ધનાઢ્યનાં વચનો સાંભળીને કોઈ મૂર્ખ મનુષ્ય વેદો ચાર છે
એમ હું તમારાં વચનોથી જાણું છું માટે મને તે સર્વ ધન આપો એમ તે
બોલ્યો, એવીજ રીતે તમારા કહેવાથી હું પ્રહરને જાણું છું એવું તમારું
કહેવું પણ છે. ૮૦

તેના સંબંધમાં થંકા અને સમાધાન કહે છે:—

संख्यामेवैष जानाति न तु वेदानशेषतः ।

यदि तर्हि त्वमप्येवं नाशेषं ब्रह्म वेत्सि हि ॥ ૮૧ ॥

एषः संख्यां एव जानाति, तु वेदान् अशेषतः न, एवं यदि, तर्हि त्वं अपि
ब्रह्म अशेषं न वेत्सि हि ॥

આ ધન માગનારો મનુષ્ય અન્યના કહેવાથી માત્ર વેદોની સંખ્યાનેજ
જાણે છે, પણ વેદોને સંપૂર્ણપણે જાણતો નથી, એમ જો તમે કહો તો અમે
કહીએ છીએ કે તમે પણ પ્રહરને સંપૂર્ણપણે જાણતા નથીજ, તેથી તમને
પણ કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. ૮૧

અપરિચિન્ન ને એકરસ પ્રહરમાં સંપૂર્ણપણું ને અપૂર્ણપણું સંભવતાં નથી
એમ વાદી થંકા કરે છે:—

• अखंडैकरसानंदे मायातत्कार्यवर्जिते ।

अशेषत्वसशेषत्ववार्तावसर एव कः ॥ ૮૨ ॥

માયાતત્કાર્યવર્જિતે અસંદેહકરસાનંદે અશેપત્વસશેપત્વવાર્તાવિસરઃ એવ કઃ
[અસ્તિ ?] ॥

માયાથી અને માયાનાં કાર્યથી રહિત, અખંડ, એકરસ અને આનંદરૂપ
બ્રહ્મમાં સંપૂર્ણપણાની અને અસંપૂર્ણપણાની વાર્તાનો અવસરજ ક્યાં છે ? અને
એમ હોવાથી હું પ્રશ્નને સંપૂર્ણરીતે બાજુતો નથી એમ તમારાથી કહી
‘શકાય નહિ. ૮૨

એ વાદીને વિકલ્પ કરીને સિદ્ધાંતી સમજાવે છે:—

શબ્દાનેવ પઠસ્યાહો તેપામર્થ ચ પશ્યસિ ।

શબ્દપાઠેર્થવોધસ્તે સંપાદ્યત્વેન શિષ્યતે ॥ ૮૩ ॥

શબ્દાન્ એવ પઠસિ આહો તેપાં અર્થ ચ પશ્યસિ ? તે શબ્દપાઠે અર્થવોધઃ
સંપાદ્યત્વેન શિષ્યતે ॥

અખંડ, એકરસ ને આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે એમ તમે માત્ર શબ્દોજ કહો છો ?
જે તે શબ્દોના વાસ્તવિક અર્થોને પણ તમે સમજાવેલાં બાજુ છો ? જો તમને
માત્ર શબ્દોજ કહેતાં આવડતા હોય તો તમારેતે શબ્દોના વાસ્તવિક અર્થોનો
બોધ સંપાદન કરવાયોગ્યપણાવડે અવશેષ રહે છે. ૮૩

પુનઃ પણ વાદીને સિદ્ધાંતી તેનું કર્તવ્ય સૂચવે છે:—

અર્થે વ્યાકરણાદ્રવુદ્ધે સાક્ષાત્કારોઽવશિષ્યતે ।

સ્વાત્કૃતાર્થત્વધીર્યાવત્તાવદ્ગુરુમુપાસ્વ મોઃ ॥ ૮૪ ॥

વ્યાકરણાત્ અર્થે વુદ્ધે [સતિ] સાક્ષાત્કારઃ અવશિષ્યતે, [અતઃ] યાવત્
કૃતાર્થત્વધીઃ સ્યાત્ તાવત્ મોઃ ! ગુરું ઉપાસ્વ ॥

વ્યાકરણથી ને કોશથી શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન અને તેવડે બ્રહ્મનું પરોક્ષ-
જ્ઞાન થયા છતાં પણ બ્રહ્મનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર કરવાનું કામ બાકી રહે છે. આ
કારણથી ન્યાસુધી તમને કૃતાર્થપણાનું જ્ઞાન થાય ત્યાંસુધી હે ભાઈ ! તમે
સદ્ગુરુની શ્રદ્ધા, ધૈર્ય ને સાવધાનતાથી ઉપાસના કરો. ૮૪

એવી રીતે પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિનું નિરાકરણ કરીને હવે આલતા
વિષયનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

આસ્તામેતદ્યત્ર યત્ર સુખં સ્યાદ્વિપયૈર્વિના ।

તત્ર સર્વત્ર વિદ્ધયેતાં બ્રહ્માનંદસ્ય વાસનામ્ ॥ ૮૫ ॥

एतत् आस्ताम्, यत्र यत्र विषयैः विना सुखं स्यात् तत्र सर्वत्र एतां ब्रह्मा-
नंदस्य वासनां विद्धि ॥

હવે આ નિરર્થક પ્રસંગ અહીં પૂરો થાઓ. જે જે સમયમાં વિપયોવિના મનુષ્યને સુખ થાય છે તે તે સર્વ સમયમાં તેમને આ પ્રદ્યાનંદની વાસના અનુભવાય છે એમ બહોળા. ૮૫

પ્રદ્યાનંદનું અને વાસનાનંદનું સંક્ષેપમાં કથન કરીને હવે વિષયાનંદનું કથન કરે છે:—

વિષયેષ્વભિલબ્ધેષુ તદિચ્છોપરમે સતિ ।

અંતર્મુખમનોવૃત્તાવાનંદઃ પ્રતિવિવતિ ॥ ૮૬ ॥

વિષયેષુ અભિલબ્ધેષુ તદિચ્છોપરમે સતિ અંતર્મુખમનોવૃત્તૌ આનંદઃ પ્રતિવિવતિ ॥

ઇચ્છિત વિષયની પૂરી પ્રાપ્તિ થવાથી મનુષ્યના મનમાંથી તે વિષયની ઇચ્છા નિવૃત્ત થાય છે, તેથી આત્માભિમુખ થયેલી મનોવૃત્તિમાં જે આત્મસ્વરૂપભૂત આનંદ પ્રતિબિંબિત થાય છે તે વિષયાનંદ છે. ૮૬

આ વિશ્વમાં પ્રદ્યાનંદ, વાસનાનંદ ને વિષયાનંદ એવા ત્રણ પ્રકારના આનંદ છે એમ કહે છે:—

બ્રહ્માનંદો વાસના ચ પ્રતિવિવ ઇતિ ત્રયમ્ ।

અંતરેણ જગત્યસિદ્ધાનંદો નાસ્તિ કશ્ચન ॥ ૮૭ ॥

બ્રહ્માનંદઃ, વાસના ચ પ્રતિવિવઃ ઇતિ ત્રયં અંતરેણ અસ્મિન્ જગતિ કશ્ચન આનંદઃ ન અસ્તિ ॥

પ્રદ્યાનંદ, વાસનાનંદ અને પ્રતિબિંબરૂપ વિષયાનંદ આ ત્રણ આનંદથી ભિન્ન આ જગત્માં ખીલે કોઈ પણ આનંદ નથી.

પ્રદ્યાનંદ, વિદ્યાનંદ અને વિષયાનંદ એમ ત્રણ પ્રકારના આનંદ કહેવાય છે. વળી મુખ્યાનંદ, આત્માનંદ, યોગાનંદ, પ્રદ્યાનંદ ને અદૈતાનંદ એવા પણ આનંદો કહેવાય છે. તેમાં વિદ્યાનંદનો વિષયાનંદમાં અતર્ભાવ થાય છે, અને મુખ્યાનંદાદિ સર્વ આનંદો પ્રદ્યાનંદનાં ભિન્ન ભિન્ન નામો છે, એટલે આનંદનાં ભિન્ન ભિન્ન નામોવડે એ આનંદોનો પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. ૮૭

આ પ્રદ્યાનંદના પ્રકરણમાં વિષયાનંદનું અને વાસનાનંદનું નિરૂપણ કરવું અસંગત છે એમ ચંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

તથા ચ વિષયાનંદો વાસનાનંદ ઇત્યમૂ ।

આનંદૌ જનયન્નાસ્તે બ્રહ્માનંદઃ સ્વયંપ્રભઃ ॥ ૮૮ ॥

તથા ચ [યઃ] સ્વયંપ્રભઃ [આનંદઃ] વિપયાનંદઃ [ચ] વાસનાનંદઃ ઇતિ અમૂ
આનંદૌ જનયન્ આસ્તે [સઃ] બ્રહ્માનંદઃ ॥

એવો જે સ્વયંપ્રકાશ પ્રદર્શક આનંદ વિપયાનંદ ને વાસનાનંદ એવા આ
બે આનંદને ઉપજાવતો છતો રહે છે એ પ્રદ્યાનંદ છે, અર્થાત્ વિપયાનંદ ને
વાસનાનંદ પ્રદ્યાનંદથી ભિન્ન નથી, એટલે તે બે આનંદનું નિરૂપણ આ પ્રકરણમાં
ઠરવાથી ચાલતા વિષયમાં અસંગતપણું થતું નથી. ૮૮

સુપુસિના સમયમાં પ્રદ્યાનંદને સિદ્ધ કર્યાનું ને બીજી અવસ્થામાં પણ
તેનો સદ્ભાવ હોવાનું જણાવે છે:—

શ્રુતિયુક્ત્યનુભૂતિભ્યઃ સ્વપ્રકાશચિદાત્મકે ।

બ્રહ્માનંદે સુતિકાલે સિદ્ધે સત્યન્યદા શૃણુ ॥ ૮૯ ॥

શ્રુતિયુક્ત્યનુભૂતિભ્યઃ સુતિકાલે સ્વપ્રકાશચિદાત્મકે બ્રહ્માનંદે સિદ્ધે સતિ
અન્યદા શૃણુ ॥

શ્રુતિ, યુક્તિ ને અનુભવ એ ત્રણવડે સુપુસિદ્ધિમાં સ્વયંપ્રકાશ ચેતનરૂપ
પ્રદ્યાનંદની સિદ્ધિ થયા પછી બ્રહ્મવસ્થામાં ને સ્વપ્રાવસ્થામાં તે પ્રદ્યાનંદનો જે
સદ્ભાવ જણાય છે તે સાંભળો. ૮૯

સુપુસિમાં રહેલો આનંદમય સ્થાનલેહથી સ્વપ્નને અથવા બ્રહ્મત્વને પામે છે
એમ કહે છે:—

ય આનંદમયઃ સુષૌ સ વિજ્ઞાનમયાત્મતામ્ ।

ગત્વા સ્વપ્નં પ્રવોધં વા પ્રાપ્નોતિ સ્થાનભેદતઃ ॥ ૯૦ ॥

સુષૌ યઃ આનંદમયઃ સઃ વિજ્ઞાનમયાત્મતાં ગત્વા સ્થાનભેદતઃ સ્વપ્નં વા પ્રવોધં
પ્રાપ્નોતિ ॥

સુપુસિદ્ધિમાં જે આનંદમય તે વિજ્ઞાનમયપણાને પ્રાપ્ત થઈને કંઠમાં
રહેલી હિતાનાડીરૂપ વા નેત્રાદિના ચોલકરૂપ સ્થાનના લેહથી સ્વપ્નને વા બ્રહ્મત્વને
પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૦

હવે બ્રહ્મદાદિ ત્રણ અવસ્થાનાં ત્રણ શરીરોમાં રહેલાં સ્થાનો જણાવે છે:—

નેત્રે જાગરણં કંઠે સ્વપ્નઃ સુતિર્હૃદંબુજે ।

આપાદમસ્તકં દેહં વ્યાપ્ય જાગર્તિ ચેતનઃ ॥ ૯૧ ॥

નેત્રે જાગરણં, કંઠે સ્વપ્નઃ [ચ] હૃદંબુજે સુતિઃ [અસ્તિ,] ચેતનઃ આપાદ-
મસ્તકં દેહં વ્યાપ્ય જાગર્તિ ॥

હવે આ નિરર્થક પ્રસંગ અહીં પૂરો થાઓ, જે જે સમયમાં વિષયો વિના મનુષ્યને સુખ થાય છે તે તે સર્વ સમયમાં તેમને આ પ્રદ્યાનંદની વાસના મનુલવાય છે એમ બાણો. ૮૫

પ્રદ્યાનંદનું અને વાસનાનંદનું સંક્ષેપમાં કથન કરીને હવે વિષયાનંદનું કથન કરે છે:—

વિષયેષ્વમિલબ્ધેષુ તદિच्छોપરમે સતિ ।

અંતર્મુખમનોવૃત્તાવાનંદઃ પ્રતિવિંવતિ ॥ ૮૬ ॥

વિષયેષુ અમિલબ્ધેષુ તદિच्छોપરમે સતિ અંતર્મુખમનોવૃત્તૌ આનંદઃ પ્રતિવિંવતિ ॥

ઇચ્છિત વિષયની પૂરી પ્રાપ્તિ થવાથી મનુષ્યના મનમાંથી તે વિષયની ઇચ્છા નિવૃત્ત થાય છે, તેથી આત્માભિસુખ થયેલી મનોવૃત્તિમાં જે આત્મ-સ્વરૂપભૂત આનંદ પ્રતિબિંબિત થાય છે તે વિષયાનંદ છે. ૮૬

આ વિશ્વમાં પ્રદ્યાનંદ, વાસનાનંદ ને વિષયાનંદ એવા ત્રણ પ્રકારના આનંદ છે એમ કહે છે:—

બ્રહ્માનંદો વાસના ચ પ્રતિવિંવ ઇતિ ત્રયમ્ ।

અંતરેણ જગત્યસ્મિન્નાનંદો નાસ્તિ કશ્ચન ॥ ૮૭ ॥

બ્રહ્માનંદઃ, વાસના ચ પ્રતિવિંવઃ ઇતિ ત્રયં અંતરેણ અસ્મિન્ જગતિ કશ્ચન આનંદઃ ન અસ્તિ ॥

પ્રદ્યાનંદ, વાસનાનંદ અને પ્રતિબિંબરૂપ વિષયાનંદ આ ત્રણ આનંદથી ભિન્ન આ જગતમાં ખીજો કોઈ પણ આનંદ નથી.

પ્રદ્યાનંદ, વિદ્યાનંદ અને વિષયાનંદ એમ ત્રણ પ્રકારના આનંદ કહેવાય છે. વળી મુખ્યાનંદ, આત્માનંદ, યોગાનંદ, પ્રદ્યાનંદ ને અદ્વૈતાનંદ એવા પણ આનંદો કહેવાય છે. તેમાં વિદ્યાનંદનો વિષયાનંદમાં અંતર્ભાવ થાય છે, અને મુખ્યાનંદાદિ સર્વ આનંદો પ્રદ્યાનંદનાં ભિન્ન ભિન્ન નામો છે, એટલે આનંદનાં ભિન્ન ભિન્ન નામોપર એ આનંદોનો પરસ્પર વિરોધ થતો નથી. ૮૭

આ પ્રદ્યાનંદના પ્રકરણમાં વિષયાનંદનું અને વાસનાનંદનું નિરૂપણ કરતું અસંગત છે એમ ચંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

તથા ચ વિષયાનંદો વાસનાનંદ ઇત્યમ્ ।

આનંદૌ જનયન્નાસ્તે બ્રહ્માનંદઃ સ્વયંપ્રભઃ ॥ ૮૮ ॥

તથા ચ [યઃ] સ્વયંપ્રકાશ પ્રદાશ આનંદ વિષયાનંદઃ [ચ] વાસનાનંદઃ ઇતિ અમ્ આનંદૌ જનયન્ આસ્તે [સઃ] વ્રહ્માનંદઃ ॥

એવો જે સ્વયંપ્રકાશ પ્રદાશ આનંદ વિષયાનંદ ને વાસનાનંદ એવા આ બે આનંદને ઉપભવતો છતો રહે છે એ પ્રદ્યાનંદ છે, અર્થાત્ વિષયાનંદ ને વાસનાનંદ પ્રદ્યાનંદથી ભિન્ન નથી, એટલે તે બે આનંદનું નિરૂપણ આ પ્રકરણમાં કરવાથી ચાલતા વિષયમાં અસંગતપણું થતું નથી. ૮૮

સુપુષ્પિના સમયમાં પ્રદ્યાનંદને સિદ્ધ કર્યાનું ને ખીલ અવસ્થામાં પણ તેનો સદ્ભાવ હોવાનું જણાવે છે:—

શ્રુતિયુક્ત્યનુભૂતિભ્યઃ સ્વપ્રકાશચિદાત્મકે ।

વ્રહ્માનંદે સુષ્પિકાલે સિદ્ધે સત્યન્યદા શૃણુ ॥ ૮૯ ॥

શ્રુતિયુક્ત્યનુભૂતિભ્યઃ સુષ્પિકાલે સ્વપ્રકાશચિદાત્મકે વ્રહ્માનંદે સિદ્ધે સતિ અન્યદા શૃણુ ॥

શ્રુતિ, સુક્તિ ને અનુભવ એ ત્રણવડે સુપુષ્પિકામાં સ્વયંપ્રકાશ ચેતનરૂપ પ્રદ્યાનંદની સિદ્ધિ થયા પછી ભગ્રહવસ્થામાં ને સ્વપ્નાવસ્થામાં તે પ્રદ્યાનંદનો જે સદ્ભાવ જણાય છે તે સાંભળો. ૮૯

સુપુષ્પિમાં રહેલો આનંદમય સ્થાનલેદથી સ્વપ્નને અથવા ભગ્રતને પામે છે એમ કહે છે:—

ય આનંદમયઃ સુષ્પૌ સ વિજ્ઞાનમયાત્મતામ્ ।

ગત્વા સ્વપ્નં પ્રવોર્ધં વા પ્રાપ્નોતિ સ્થાનભેદતઃ ॥ ૯૦ ॥

સુષ્પૌ યઃ આનંદમયઃ સઃ વિજ્ઞાનમયાત્મતાં ગત્વા સ્થાનભેદતઃ સ્વપ્નં વા પ્રવોર્ધં પ્રાપ્નોતિ ॥

સુપુષ્પિકામાં જે આનંદમય છે તે વિજ્ઞાનમયપણુને પ્રાપ્ત થઇને કંઠમાં રહેલી હિતાનાડીરૂપ વા નેત્રાદિના જોલકરૂપ સ્થાનના લેદથી સ્વપ્નને વા ભગ્રતને પોતાના કર્મોનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૦

હવે ભગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થાનાં ત્રણ શરીરોમાં રહેલાં સ્થાનો જણાવે છે:—

નેત્રે જાગરણં કંઠે સ્વપ્નઃ સુષ્પિર્હૃદંબુજે ।

આપાદમસ્તકં દેહં વ્યાપ્ય જાગર્તિ ચેતનઃ ॥ ૯૧ ॥

નેત્રે જાગરણં, કંઠે સ્વપ્નઃ [ચ] હૃદંબુજે સુષ્પિઃ [અસ્તિ,] ચેતનઃ આપાદ-
મસ્તકં દેહં વ્યાપ્ય જાગર્તિ ॥

નેત્રમાં ને બીજી ઇંદ્રિયોનાં ગોલકોમાં બગ્ગદવસ્થા, કંઠમાં હિતાનામની નાડીમાં સ્વભાવસ્થા ને હૃદયકમલમાં સુપુષ્પિ-અવસ્થા રહે છે. બગ્ગદવસ્થામાં ચેતનરૂપ જીવ પગથી માંડીને અસ્તકપર્વત શરીરને વ્યાપીને વ્યવહાર કરે છે. ૬૧
જીવ સ્થૂલશરીરને વ્યાપીને પોતાનો વ્યવહાર કરે છે એ અર્થને દૃષ્ટાંત-વડે સ્પષ્ટ કરે છે:—

દેહતાદાત્મ્યમાપન્નસ્તસાય:પિંડવત્તત: ।

અહં મનુષ્ય इत्येवं निश्चित्यैवावतिष्ठते ॥ ૧૨ ॥

[યત:] તસાય:પિંડવત્ દેહતાદાત્મ્યં આપન્ન: તત: અહં મનુષ્ય: इति एवं નિશ્ચિત્ય એવં અવતિષ્ઠતે ॥

જેથી તમેલા લોહાના ગોળાની પેઠે જીવાત્મા મનુષ્યાદિના શરીરની સાથે એકપણાને પામેલો થાય છે તેથી હું મનુષ્ય છું એવી રીતે નિશ્ચય કરીનેજ તે રહે છે. ૬૨

દેહની સાથે જીવાત્માના એકપણાની ભ્રાંતિ થવાથી તેને જે અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે:—

उदासीनः सुखी दुःखीत्यवस्थात्रयमेत्यसौ ।

सुखदुःखे कर्मकार्ये त्वौदासीन्यं स्वभावतः ॥ ૧૩ ॥

અસૌ ઉદાસીનઃ, સુખી [ચ] દુઃખી इति અવસ્થાત્રયં एति, સુખદુઃખે કર્મ-કાર્યે, ઔદાસીન્યં તુ સ્વભાવતઃ ॥

આ જીવાત્મા દેહની સાથે એકપણાની ભ્રાંતિ થવાથી ઉદાસીન, સુખી અને દુઃખી આ ત્રણ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં સુખ અને દુઃખ પુણ્ય-ફળ અને પાપફળ કર્મનાં ફલ છે, ને ઉદાસીનપણું તો સ્વાભાવિક છે, અર્થાત્ આત્મસ્વભાવ છે. ૬૩

આ સુખદુઃખના જે લોહ અને ઉદાસીનપણું ક્યારે હોય છે તે જણાવે છે:—

वाह्यभोगान्मनोराज्यात्सुखदुःखे द्विधा मते ।

सुखदुःखान्तरालेषु भवेत्तूष्णीमवस्थितिः ॥ ૧૪ ॥

વાહ્યભોગાત્ [ચ] મનોરાજ્યાત્ સુખદુઃખે દ્વિધા મતે, સુખદુઃખાન્તરાલેષુ તૂષ્ણી અવસ્થિતિઃ ભવેત્ ॥

ગહારના વિષયોના લોગથી અને મનોરાજ્યથી પ્રાપ્ત થતાં સુખ અને દુઃખ જે પ્રકારનાં માનેલાં છે. સુખ અને દુઃખ એ બેની વચ્ચે મોનાવસ્થા એટલે તૂષ્ણીભાવ હોય છે તે ઉદાસીનતા કહેવાય છે. ૬૪

અંતઃકરણની સ્વાભાવિક ઉદાસીનતાના સમયમાં આત્માનંદનું જ્ઞાન થાય છે એમ જણાવે છે:—

ન કાપિ ચિંતા મેઽસ્ત્યય સુખમાસ इति ब्रुवन् ।

औदासीन्ये निजानंदमानं वक्त्यखिलो जनः ॥ ૧૫ ॥

અથ મે કા અપિ ચિંતા ન અસ્તિ, [અહં] સુખં આસે इति ब्रुवन् અખિલઃ જનઃ ઔદાસીન્યે નિજાનંદમાનં વક્તિ ॥

આ સમયમાં મને કાંઈ પણ ચિંતા નથી, હું સુખરૂપ બેઠો છું એમ બોલનારા સર્વ મનુષ્યો પોતાના અંતઃકરણની રાગદ્વેષરહિતપણાવાળી સ્થિતિરૂપ ઉદાસીનતામાં આત્માનંદના અનુભવને કહે છે. એવી રીતે જાગ્રદવસ્થામાં પણ મનુષ્યને આત્માનંદનું જ્ઞાન થાય છે. ૯૫

અંતઃકરણની ઉદાસીન-અવસ્થામાં અનુભવાતા આનંદને જો નિજાનંદ કહેવામાં આવે તો તે નિજાનંદ પ્રહ્લાનંદરૂપ થયો, તેથી તેને પૂર્વે કહેલું વાસનાનંદપણું રહ્યું નહિ એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

अहमस्मीत्यहंकारसामान्याच्छादितत्वतः ।

निजानंदो न मुख्योऽयं किंत्वसौ तस्य वासना ॥ ૧૬ ॥

અહં અસ્મિ इति अहंकारसामान्याच्छादितत्वतः અયં મુખ્યઃ નિજાનંદઃ ન, કિંતુ અસૌ તસ્ય વાસના ॥

હું છું એવા સામાન્ય અહંકારવડે આચ્છાદિતપણાથી આ આનંદ મુખ્ય નિજાનંદ નથી, પરંતુ આ આનંદ મુખ્ય નિજાનંદની વાસના છે. ૯૬

મુખ્ય નિજાનંદથી ભિન્ન વાસનાનંદ છે એમ દષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

नीरपूरितभांडस्य बाह्ये शैत्यं न तज्जलम् ।

किंतु नीरगुणस्तेन नीरसत्तानुमीयते ॥ ૧૭ ॥

નીરપૂરિતભાંડસ્ય બાહ્યે [યત્] શૈત્યં [અસ્તિ] તત્ જલં ન, કિંતુ નીરગુણઃ, તેન નીરસત્તા અનુમીયતે ॥

શીતલ પાણીથી ભરેલા વાસણનો બહારથી સ્પર્શ કરવાવડે અનુભવમાં આવતું જે શીતલપણું છે તે શીતલપણું પોતે પાણી નથી, પરંતુ તે શીતલ પાણીનો ગુણ છે. તે શીતલતારૂપ ગુણવડે તે વાસણમાં શીતલ પાણીના હોવાનું અનુમાન થાય છે. ૯૭

જેમ પાત્રની શીતલતાવડે તે પાત્રમાં શીતલ પાણી હોવાનું અનુમાન

થાય છે તેમ સમાધિના અભ્યાસવડે અહંકારનું વિસ્મરણ થવાથી નિજાનંદનું અનુમાન થાય છે એમ જણાવે છે:—

યાવદ્યાવદહંકારો વિસ્મૃતોઽભ્યાસયોગતઃ ।

તાવત્તાવત્સૂક્ષ્મદષ્ટેર્નિજાનંદોઽનુમીયતે ॥ ૯૮ ॥

અભ્યાસયોગતઃ યાવત્ યાવત્ અહંકારઃ વિસ્મૃતઃ તાવત્ તાવત્ સૂક્ષ્મદષ્ટેઃ નિજાનંદઃ અનુમીયતે ॥

નિર્વિકલ્પસમાધિના અભ્યાસના બલથી જેટલો જેટલો અહંકાર ભૂલાય છે તેટલો તેટલો અતઃકરણની સૂક્ષ્મદષ્ટિથી નિજાનંદ અનુમાન કરાય છે. ૯૮ અહંકારની સર્વથા વિસ્મૃતિ થવાથી અહંકારની નિદ્રાથી લિપ્ત અત્યત સૂક્ષ્મ સ્થિતિ થાય છે એમ જણાવે છે:—

સર્વાત્મના વિસ્મૃતઃ સન્સૂક્ષ્મતાં પરમાં વ્રજેત્ ।

અલીનત્વાન્ન નિદ્રૈષા તત્તો દેહોઽપિ નો પતેત્ ॥ ૯૯ ॥

સર્વાત્મના વિસ્મૃતઃ સન્ [અહંકારઃ] પરમાં સૂક્ષ્મતાં વ્રજેત્, અલીનત્વાન્ન પપા નિદ્રા ન, તતઃ દેહઃ અપિ નો પતેત્ ॥

સર્વપ્રકારે વિસ્મૃત થયેા છતો અહંકાર અત્યતસૂક્ષ્મપણાને પામે છે. અહંકાર અજ્ઞાનમાં લીન થયેલો ન હોવાથી અહંકારની આ પરમસૂક્ષ્મ અવસ્થા નિદ્રા નથી, તે કારણથી તે સ્થિતિમાં સુપુષ્પિની પેઠે સ્થૂલશરીર ભૂમિપર પડવા લાગતું નથી. ૯૯

એ સ્થિતિમાં જે સુખ છે તે બ્રહ્માનંદ છે એમ ભગવદ્ગીતાનું પ્રમાણ આપીને કહે છે:—

ન દૈતં ભાસતે નાપિ નિદ્રા તત્રાસ્તિ ચત્સુખમ્ ।

સ બ્રહ્માનંદ ઇત્યાહ ભગવાનર્જુનં પ્રતિ ॥ ૧૦૦ ॥

[યત્ર] દૈતં ન ભાસતે, નિદ્રા અપિ ન, તત્ર યત્ સુખં અસ્તિ સઃ બ્રહ્માનંદઃ ઇતિ ભગવાન્ અર્જુનં પ્રતિ આહ ॥

જે સમયમાં દૈતરૂપ પ્રપંચ પ્રતીતે થતો નથી, અને નિદ્રા પણ હોતી નથી, તે સમયમાં મનુષ્યને જે સ્વાભાવિક સુખ અનુભવાય છે તે બ્રહ્માનંદ છે એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણભગવાન્ અર્જુનપ્રતિ કહેતા હવા. ૧૦૦

શ્રીકૃષ્ણભગવાનું ભગવદ્ગીતામાં આવેલું તે વચન નીચે આપે છે:—

શનૈઃ શનૈરુપરમેદ્વુદ્ધયા ધૃતિઘ્નીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

ધૃતિઘ્નીતયા વુદ્ધયા શનૈઃ શનૈઃ ઉપરમેત્ [ચ] મનઃ આત્મસંસ્થં કૃત્વા કિંચિત્
અપિ ન ચિંતયેત્ ॥

ધીરજ્ઞના ઘણવાળી બુદ્ધિવડે યોતાના અંતઃકરણને ધીરે ધીરે વિષય-
ચિંતનથી રહિત કરે, અર્થાત્ તેને આત્માભિમુખ કરે, અને તે અંતઃકરણને
આત્મામાં સારી રીતે સ્થિર કરીને પછી ઘડારના કે અંતરના સ્થૂલસૂક્ષ્મ
વિષયનું કાંઈ પણ ચિંતન ન કરે. ૧૦૧

વિષયાભિમુખ થતા મનને સુમુક્ષ્ણે આત્મામાં ઢેલી રીતે સ્થિર કરવું
તે પણ શ્રીકૃષ્ણભગવાનના નીચેના જયનવડે કહે છે:—

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ।

તત્તસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

ચંચલં [ચ] અસ્થિરં મનઃ યતઃ યતઃ નિશ્ચરતિ, તતઃ તતઃ પતત્ નિયમ્ય
આત્મનિ એવ વશં નયેત્ ॥

સ્વભાવથીજ ચંચલ અને જોડ વિષયમાં નિયમપૂર્વક સ્થિર નહિ રહેનારું
મન જે જે શબ્દાદિ વિષયો રૂપ નિમિત્તાથી ચલાયમાન થાય તે તે શબ્દાદિરૂપ
વિષયોથી દોષદર્શનાદિરૂપ ઉપાયવડે યોગાધ્યાસી આ મનને પાછું વાળીને
આત્મામાંજ સુસ્થિર કરે. ૧૦૨

મનં અત્યંત શાંત થવાથી થનારા ફલને કહે છે:—

પ્રજ્ઞાંતમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાંતરજસં વ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

શાંતરજસં પ્રજ્ઞાંતમનસં અકલ્મષં एनં યોગિનં ઉત્તમં વ્રહ્મભૂતં સુખં હિ ઉપૈતિ ॥

જેના અંતઃકરણમાંના રમેશુષ્ટ શાંત થઈ ગયો છે, જેનું મન અત્યંત
શાંત થયું છે, અને જેના અંતઃકરણમાંના પાપસંસ્કારો નિવૃત્ત થયા છે એવા
આ યોગીને ઉત્તમ એવો બ્રહ્મસ્વરૂપભૂત આનંદ નિશ્ચય પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૩

ઉપર જણાવેલા સંક્ષિપ્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરવામાટે અધિકાર શ્રીકૃષ્ણભગ-
વાનના ચાર શ્લોકો નીચે આપે છે:—

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પश्यन्नाત્માનિ તુ પ્યતિ ॥ ૧૦૪ ॥

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્વુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તોદ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

યં લઘ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિંસ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥ ૧૦૬ ॥

તં વિદ્યાદુઃસ્વસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા ॥ ૧૦૭ ॥

યત્ર યોગસેવયા નિરુદ્ધં ચિત્તં ઉપરમતે ચ યત્ર આત્મના આત્માનં પશ્યન્ આત્માનિ એવ તુષ્યતિ ॥ [યત્ર ચ] યત્ વુદ્ધિગ્રાહ્યં અર્તોદ્રિયં આત્યંતિકં સુખં તત્ વેત્તિ, ચ યત્ર સ્થિતઃ અયં તત્ત્વતઃ ન ચલતિ એવ ॥ ચ યં લઘ્વા અપરં લાભં તતઃ અધિકં ન મન્યતે, યસ્મિન્ સ્થિતઃ ગુરુણા અપિ દુઃખેન ન વિચાલ્યતે ॥ તં દુઃસ્વસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતં વિદ્યાત્, સઃ યોગઃ અનિર્વિણ્ણચેતસા નિશ્ચયેન યોક્તવ્યઃ ॥

જે સમયમાં યોગાનુષ્ઠાનવડે નિરોધ કરેલું ચિત્ત શાંત થાય છે, અને જે સમયમાં વિવેકવાળા અંતઃકરણવડે અંતરાત્માને અનુભવતો છતો યોગી આનંદધન આત્મામાંજ સંતોષ પામે છે, તથા જે અવસ્થામાં જે નિર્મલબુદ્ધિદારા ગ્રહણ કરવાયોગ્ય ને નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના અવિપચીભૂત નિઃસીમ સુખ છે તેને યોગી જાણે છે, અને જે અવસ્થામાં સ્થિર થયેલો આ યોગી આત્મસ્વરૂપથી ચલાયમાન થતો નથીજ, તથા જેને ખામીને તેનાથી ખીજો કોઈ પણ અધિક લાભ માનતો નથી, ને જે સ્વરૂપમાં સ્થિર થયેલો આ યોગી મોટા દુઃખવડે પણ ચલાયમાન થતો નથી, તે ત્રિવિધ દુઃખના સંયોગના અત્યંત વિયોગને યોગનામવાળો જાણે. તે ચિત્તના નિરોધરૂપ યોગ સુમુક્ષ્મ્યે ખેદરહિત અંતઃકરણવડે નિશ્ચયપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવાયોગ્ય છે. ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭

ઉપર જણાવેલા અર્થની શ્રીકૃષ્ણભગવાનના વચનવડે અંથકાર સમાપ્તિ કરે છે:--

યુંજન્નેવં સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં સુખમશ્રુતે ॥ ૧૦૮ ॥

एवं आत्मानं सदा यंजन् विगतकल्मषः योगी ब्रह्मसंस्पर्शं अत्यंतं सुखं । अश्रुते ॥

એવી રીતે યોગીના અંતઃકરણને સર્વદા આત્મામાં જોડતો છતો પ્રતિબંધ

કરનારા પાપસંસ્કારોથી રહિત થયેલો યોગી પ્રદાના સ્વરૂપભૂત નિરતિશય-
મુખને અનાયાસે અનુભવે છે. ૧૦૮

જેદ પામ્યા વિના યોગનો અભ્યાસ કરવાથી મનનો નિગ્રહ થાય છે એમ
દ્વાંતસહિત કહે છે:—

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकर्विदुना ।

मनसो नियहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥ १०९ ॥

કુશાગ્રેણ એકર્વિદુના યદ્વત્ ઉદધેઃ ઉત્સેકઃ, તદ્વત્ મનસઃ નિગ્રહઃ અપરિ-
ખેદતઃ ભવેત્ ॥

દર્શના અગ્રવડે સમુદ્રના એક એક ખિંદુને ગહાર કાઢવાવડે જેમ
ટીટિડાને સમુદ્રને ઊલેચવાનું ફલ થયું, તેમ મનનો નિગ્રહ જેદ પામ્યા વિના
પ્રયત્ન કરવાથી થાય છે.

જોઈ ટીટિડાનાં ઇંડાં સમુદ્રે ઊપાડી લીધાં હતાં, તે ઇંડાં પાછાં મેળવવા-
નું ટીટિડાએ પોતાની આંચમાં દહાડે કંકડો લઈને સમુદ્રને સૂકવવામાટે
સમુદ્રનું જલ ગહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તે તેના પ્રયત્નથી અનેક પક્ષીઓઃ
એ, શ્રીનારદેવો અને અરુડે તે ટીટિડાને આહ્વાય કર્યું. પછી સૂકાઈ,
જવાની ખીકથી સમુદ્રે તે ટીટિડાને તેનાં ઇંડાં પાછાં આપ્યાં, તેમ ચિત્તને
નિરોધ કરવા મથતા જેદરહિત મનવાળા યોગાભ્યાસીને સારા સફળતાની
પ્રાપ્તિ અને ઉચ્ચરનો અનુભવ પ્રાપ્ત થવાથી તે પોતાના મનનો નિરોધ કરી
શકે છે. ૧૦૯

મનની શાંતિવડે અદ્વાનંદનો અનુભવ થાય છે આ વાત મૈત્રાયણી-
શાખામાં પણ કહી છે એમ જણાવે છે:—

बृहद्रथस्य राजर्षेः शाकायन्यो मुनिः सुखम् ।

प्राह मैत्राख्यशाखायां समाध्युक्तिपुरःसरम् ॥ ११० ॥

મૈત્રાયણ્યશાખાયાં શાકાયન્યઃ મુનિઃ બૃહદ્રથસ્ય રાજર્ષેઃ સમાધ્યુક્તિપુરઃસરં
સુખં પ્રાહ ॥

મૈત્રાયણીનામની કૃષ્ણચતુર્વેદની શાખામાં શાકાયન્યનામના મુનિ પોતાની
પાસે શિષ્યભાવે આવેલા બૃહદ્રથનામના રાજર્ષિપ્રતિ સમ્પ્રદાન કરાવવામાં
નંદનું નિરૂપણ કરતા હતા. ૧૧૦

અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો ક્ષય થવાથી ચિત્તની શી સ્થિતિ થાય છે તે
દ્વાંતસહિત જણાવે છે:—

૧ આ ઉદાહરણનું વિશેષ વર્ણન બાલુવાની કબજાવાળાએ શ્રીચોગકૈસ્તુભમાંથી તે જોઈ લેવું

યથા નિરિંધનો વહ્નિઃ સ્વયોનાવુપશામ્યતિ ।

તથા વૃત્તિક્ષયાચ્ચિત્તં સ્વયોનાવુપશામ્યતિ ॥ ૧૧૧ ॥

યથા નિરિંધનઃ વહ્નિઃ સ્વયોનૌ ઉપશામ્યતિ તથા ચિત્તં વૃત્તિક્ષયાત્ સ્વયોનૌ ઉપશામ્યતિ ॥

જેવી રીતે ઇંધનરહિત થયેલા અગ્નિ જ્વાલાદિરૂપ પોતાના વિશેષ આકાર-નો ત્યાગ કરીને પોતાના કારણભૂત સામાન્યતેજ્ઞરૂપે રહે છે તેવી રીતે ચિત્ત પોતાની વૃત્તિઓનો ક્ષય થવાથી પોતાના કારણભૂત સત્ત્વગુણરૂપે અવશેષ રહે છે. ૧૧૧

પછી તે મનની શી સ્થિતિ થાય છે તે જણાવે છે:—

સ્વયોનાવુપશાંતસ્ય મનસઃ સત્યકામિનઃ ।

इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥ ૧૧૨ ॥

સત્યકામિનઃ સ્વયોનૌ ઉપશાંતસ્ય ઇન્દ્રિયાર્થવિમૂઢસ્ય મનસઃ કર્મવશાનુગાઃ અનૃતાઃ [સ્યુઃ] ॥

સત્યરૂપ બ્રહ્મની ઇચ્છા કરનારા, પોતાના ઉપાદાનકારણમાં લીન થયેલા અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી વિમુખ થયેલા અર્થાત્ વિષયજ્ઞાનથી રહિત થયેલા મનને શુભાશુભકર્મરૂપ સાધનને અધીન રહેલા મુખદુઃખરૂપ ભાવ માયિકપણાના જ્ઞાનથી મિથ્યા થાય છે, અર્થાત્ મિથ્યા જણાય છે. ૧૧૨

ચિત્ત શાંત થવાથી જગત્ મિથ્યા જણાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમકે ચિત્ત આ જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ।

यचित्तस्तन्मयो मर्त्यो गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ ૧૧૩ ॥

ચિત્તં એવ હિ સંસારઃ [અતઃ] તત્ પ્રયત્નેન શોધયેત્, મર્ત્યઃ યચિત્તઃ તન્મયઃ એતત્ સનાતનં ગુહ્યં [અસ્તિ] ॥

બહિર્મુખ ચિત્તજ પ્રતીત થતો સંસાર (જગત્) છે, આ કારણથી તે ચિત્તનું પ્રયત્નવડે શોધન કરવું—દોષથી રહિત કરવું. મનુષ્ય જે વિષયમાં ચિત્તવાળો થાય છે તે વિષયરૂપ તે થઈ જાય છે આ બાધરહિત ગુપ્ત વાત છે.

જગત્ ઇન્દ્રિયરચિત છતાં પણ તેમાં મનુષ્યનું ચિત્ત ભોગ્યપણાનો આરોપ કરે છે તેથી તે જીવનું ચિત્ત પણ પોતે કલેપેલા જગતનું કારણ થાય છે, આ કારણથી આ જ્ઞેયકર્મમાં ચિત્તજ જગત્ છે એમ કહ્યું છે. સુપુત્રિ-અવસ્થામાં

ચિત્તનો પોતાના ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાનમાં લય થવાથી સુખદુઃખનો અનુભવ થતો નથી, અને બ્રહ્મસ્વરૂપમાં મનુષ્યને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે. તે ચિત્તને અવ્યાસવૈરાગ્યરૂપ પ્રયત્નવડે રત્નેશુભથી ને તમોશુભથી રહિત કરવું તે તેનું શોધન કરવું કહેવાય છે. આત્મા શુદ્ધરહિત હોવાથી તેનું શોધન કરવાનું નથી. ચિત્તનું સારી રીતે શોધન કરવાથી જીવાત્માના કલ્પિત સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે આ અનાદિસિદ્ધ રહસ્ય છે. ૧૧૩

ચિત્તની નિર્મલતાવડે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થતાં શુભાશુભકર્મનો નાશ થઇ સુસુક્ષ્મ અવિનાશી સુખને પામે છે એમ કહે છે:—

ચિત્તસ્ય હિ પ્રસાદેન હંતિ કર્મ શુભાશુભમ્ ।

પ્રસન્નાત્માઽઽત્મનિ સ્થિત્વા સુખમક્ષય્યમશ્રુતે ॥ ૧૧૪ ॥

ચિત્તસ્ય પ્રસાદેન હિ શુભાશુભં કર્મ હંતિ, [તથા ચ] પ્રસન્નાત્મા આત્મનિ સ્થિત્વા અક્ષય્યં મુક્તં અશ્રુતે ॥

ચિત્તની નિર્મલતાવડેજ મનુષ્ય શુભાશુભકર્મના સંસ્કારોને નિવૃત્ત કરે છે. પછી નિર્મલ અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરીને અવિનાશી આનંદને પામે છે. ૧૧૪

બ્રહ્મમાં જેનું ચિત્ત આસક્ત થયું છે એવો મનુષ્ય બંધનથી મોકળો થાય છે એમ કહે છે:—

સમાસક્તં યથા ચિત્તં જન્તોર્વિપયગોચરે ।

યથેવં વ્રહ્મણિ સ્યાત્તત્કો ન મુચ્યેત વંધનાત્ ॥ ૧૧૫ ॥

જન્તોઃ ચિત્તં વિપયગોચરે યથા સમાસક્તં [અસ્તિ] एवं यदि ब्रह्मणि तत् स्यात्, [तर्हि] कः बंधनात् न मुच्येत ? ॥

પ્રાણીનું ચિત્ત ઇન્દ્રિયોના વિષયરૂપ ભૂમિમાં જેવું અત્યંત આસક્ત થઇ રહેલું હોય છે તેવું જો સર્વના આધારભૂત બ્રહ્મમાં તે ચિત્ત અત્યંત આસક્ત થાય તો કયો પ્રાણી સંસારરૂપ બંધનથી મોકળો ન થાય? અર્થાત્ સર્વ પ્રાણી સંસારરૂપ બંધનથી મોકળો થાય. ૧૧૫

હવે મનના બે પ્રકારના લેહને વથા તેના સ્વરૂપને કહે છે:—

મનો હિ દિવિધં પ્રોક્તં શુદ્ધં ચાશુદ્ધમેવ ચ ।

અશુદ્ધં કામસંપર્કાચ્છુદ્ધં કામવિવર્જિતમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

શુદ્ધં ચ અશુદ્ધં एव च [इति] मनः द्विविधं प्रोक्तं, हि कामसंपर्कात् [तत्] अशुद्धं [च] कामविवर्जितं शुद्धं [भवति] ॥

પવિત્ર અને અપવિત્ર એમ મન શાસ્ત્રમાં બે પ્રકારનું કહેલું છે. વિષય-તૃષ્ણાના સંબંધથી તે મન અપવિત્ર થાય છે, અને વિષયતૃષ્ણાથી રહિત થયેલું મન પવિત્ર થાય છે. ૧૧૬

તે બે પ્રકારનું મન ક્રમથી સંસારની પ્રાપ્તિમાં ને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત થાય છે એમ જણાવે છે:—

મન एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ ૧૧૭ ॥

મનુષ્યાણાં બંધમોક્ષયોઃ કારણં મનઃ એવ [અસ્તિ, તત્ર] વિષયાસક્તં બંધાય [ચ] નિર્વિષયં મુક્ત્યૈ સ્મૃતમ્ ॥

મનુષ્યોના બંધનું અને મોક્ષનું કારણ મનજ છે. તેમાં વિષયમાં આસક્તિ-વાળું મન જીવના બંધને માટે થાય છે, અને વિષયની આસક્તિવિનાનું મન મુક્તિને માટે કહેલું છે. ૧૧૭

સમાધિથી પવિત્ર થયેલું મન પ્રજ્ઞાસુખનો અનુભવ કરવાને સમર્થ થાય છે એમ શ્રુતિરૂપ પ્રમાણવડે જણાવે છે:—

समाधिनिर्भूतमलस्य चेतसो,

निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् ।

न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा,

स्वयं तदंतःकरणेन गृह्यते ॥ ૧૧૮ ॥

આત્મનિ નિવેશિતસ્ય સમાધિનિર્ભૂતમલસ્ય ચેતસઃ તદા યત્ સુખં ભવેત્ [તત્] ગિરા વર્ણયિતું ન શક્યતે, તત્ સ્વયં અંતઃકરણેન ગૃહ્યતે ॥

અંતરાત્મામાં અત્યંત પ્રવેશ પામેલા અને ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ સમાધિ-વડે રજોશુભ્રૂપ ને તમોશુભ્રૂપ મેલો જેના ધોવાઈ ગયા છે તેવા ચિત્તને તે સમાધિવેદા જે નિરુપમ સ્વરૂપભૂત સુખ અનુભવાય છે તે અલૌકિક સુખનું વોણીવડે વર્ણન કરવું શક્ય નથી. તે વેલા તે સુખ બીજાના સાહાય્યવિના અંતઃકરણવડેજ અહંભુ કરાય છે. ૧૧૮

આ સમાધિ મનુષ્યોને હૃલ્લેહ હોવાથી તેવડે પ્રહ્લાનંદનો નિશ્ચય કેવી રીતે થઈ શકે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

यद्यप्यसौ चिरं कालं समाधिर्दुर्लभो नृणाम् ।

तथापि क्षणिको ब्रह्मानंदं निश्चाययेत्यसौ ॥ ૧૧૯ ॥

यद्यपि असौ समाधिः नृणां चिरं कालं दुर्लभः, तथापि असौ क्षणिकः
ब्रह्मानंदं निश्चाययति ॥

એકે આ સમાધિ મનુષ્યોને લાંબા સમયસુધી પ્રાપ્ત થવો દુર્લભ છે, તોપણ આ ક્ષણવાર રહેતો સમાધિ પણ બ્રહ્માનંદનો નિશ્ચય કરાવી શકે છે, અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ આનંદનો સદ્ભાવ છે એમ જણાવી શકે છે. કેાઇ પ્રતિભાં બ્રહ્માનંદને સ્થાને 'બ્રહ્માનંદ' એવો પાઠ જોવામાં આવે છે. ૧૧૯

શ્રદ્ધારહિત મનુષ્યને બ્રહ્માનંદનો નિશ્ચય લાલે ન થાય, પણ શ્રદ્ધાહુ મનુષ્યને તેનો નિશ્ચય થાય છે એમ જણાવે છે:—

• શ્રદ્ધાલુર્વ્યસની યોજ્ઞ નિશ્ચિનોત્યેવ સર્વથા ।

निश्चिते तु सकृत्तस्मिन्निश्चसित्यन्यदाप्ययम् ॥ ૧૨૦ ॥

यः श्रद्धालुः व्यसनी [सः] अत्र सर्वथा निश्चिनोति एव, तस्मिन् सकृत्
निश्चिते तु अयं अन्यदा अपि विश्वसिति ॥

જે મનુષ્ય શાસ્ત્રાદિના વચનમાં પ્રમાણિકપણના નિશ્ચયવાળો અને સમાધિની પ્રાપ્તિ કરવામાં સદાગ્રહવાળો હોય છે તે મનુષ્ય સમાધિમાં અનુભવાતા બ્રહ્માનંદનો સર્વપ્રકારે નિશ્ચય કરે છેજ. તે સમાધિમાં બ્રહ્માનંદનો એકવાર નિશ્ચય થવાથી આ મનુષ્ય ણીબ સમયમાં પણ બ્રહ્માના સ્વરૂપભૂત આનંદના સદ્ભાવમાં વિશ્વાસ કરે છે. ૧૨૦

તે મનુષ્ય આનંદની વાસનાની ઉપેક્ષા કરીને મુખ્યાનંદની ભાવતામાં તત્પર થાય છે એમ જણાવે છે:—

तादृक्पुमानुदासीनकालेऽप्यानंदवासनाम् ।

उपेक्ष्य मुख्यमानंदं भावयत्येव तत्परः ॥ ૧૨૧ ॥

तादृक् पुमान् उदासीनकाले अपि आनंदवासनां उपेक्ष्य तत्परः [सन्] मुख्यं
आनंदं एव भावयति ॥

એવો શ્રદ્ધાહુ ને સદાગ્રહી પુરુષ જેણે બ્રહ્માનંદનો એકવાર નિશ્ચય કર્યો છે તે ઉદાસીનકાલમાં પણ આનંદની વાસનાની ઉપેક્ષા કરીને મુખ્યાનંદમાં તત્પર થયો છતો મુખ્યાનંદનીજ ભાવના કરે છે. ૧૨૧

શ્રદ્ધાહુ અને સદાગ્રહી પુરુષ વ્યવહારકાલે પણ બ્રહ્માનંદની ભાવના કરે છે એ વાત દર્શાવે અને સિદ્ધાંતવડે નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि ।

तदेवास्वादयत्यंतः परसंगरसायनम् ॥ ૧૨૨ ॥

एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।

तदेवास्वादयत्यंतर्बहिर्व्यवहरन्नपि ॥ १२३ ॥

[યથા] પરવ્યસનિની નારી ગૃહકર્મણિ વ્યગ્રાં અપિ તત્ પરસંગરસાયનં એવં અંતઃ આસ્વાદયતિ, એવં પરે શુદ્ધે તત્ત્વે વિશ્રાંતિં આગતઃ ધીરઃ બહિઃ વ્યવહરન્ અપિ અંતઃ તત્ એવ આસ્વાદયતિ ॥

જેવી રીતે પરપુરુષમાં અતિપ્રેમવાળી સ્ત્રી પોતાના ઘરના કામમાં વ્યગ્ર-મનવાળી છતાં પણ તે પરપુરુષના સંગરૂપ શુભનોજ પોતાના મનમાં સ્વાદ લીધા કરે છે, તેવી રીતે માયા ને માયાનાં કાર્યથી પર રહેલા પવિત્ર, બ્રહ્મ-સ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ પામેલા ધીર જ્ઞાની પુરુષ પોતાનો બહારનો પ્રાપ્ત્યવહાર કરતા છતાં પણ પોતાના મનમાં એ બ્રહ્મશુભનોજ સ્વાદ લીધા કરે છે. ૧૨૨-૧૨૩ ઉપરના શ્લોકમાં જે ધીરશબ્દ આવેલો છે તેનો અર્થ કહે છે:—

धीरत्वमक्षप्रावत्येऽप्यानंदास्वादवांच्छया ।

तिरस्कृत्याखिलाक्षाणि तच्चिंतायां प्रवर्तनम् ॥ १२४ ॥

અક્ષપ્રાવલ્યે અપિ આનંદાસ્વાદવાંછયા અસ્થિલાક્ષાણિ તિરસ્કૃત્ય તચ્ચિંતાયાં પ્રવર્તનં ધીરત્વમ્ ॥

ઇદ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયોલાક્ષી જવાનું પ્રબલપાતું છતાં પણ નિબ-નંદનો સ્વાદ લેવાની પ્રબલ ઇચ્છાવડે તે સર્વ ઇદ્રિયોનો તિરસ્કાર કરીને નિગ્તનંદના અનુસધાનમાં પ્રવૃત્ત થવું તે ધીરપાતું છે. ૧૨૪

૧૨૩માં શ્લોકમાં જે વિશ્રાંતિશબ્દ છે તેનો કહેવાને ઇચ્છિત અર્થ દ્વાંતસહિત જણાવે છે:—

भारवाही शिरोभारं मुक्त्वाऽऽस्ते विश्रमं गतः ।

संसारव्यापृतित्यागे तादृग्युद्धिस्तु विश्रमः ॥ १२५ ॥

[યથા] ભારવાહી શિરોભારં મુક્ત્વા વિશ્રમં ગતઃ [સન્] આસ્તે [તથા] સંસારવ્યાપૃતિત્યાગે [સતિ] તાદૃગ્યુદ્ધિઃ તુ વિશ્રમઃ ॥

જેવી રીતે પોતાના માથાપર ભારનું વહન કરનારો પુરુષ શ્રમનું કારણ થનારા પોતાના મસ્તકઉપરનો ભાર નીચે જિતારીને શ્રમરહિત થઇને રહે છે, તેવી રીતે સંસારના રાગદેવવાળા કામકાજનો ત્યાગ કરવાથી હું શ્રમરહિત થયો છું આવા પ્રકારની યતારી જે યુદ્ધિ-તે વિશ્રાંતિ-એ શબ્દવડે કહી છે. ૧૨૫ જેવી વિશ્રાંતિ પામેલો પુરુષ શુભદુઃખની અવસ્થામાં પણ નિગ્તનંદમાં તરપર થાય છે એમ કહે છે:—

વિશ્રાંતિં પરમાં પ્રાપ્તસ્ત્વૌદાસીન્યે યથા તથા ।

સુખદુઃખદશાયાં ચ તદાનંદૈકતત્પરઃ ॥ ૧૨૬ ॥

પરમાં વિશ્રાંતિં પ્રાપ્તઃ યથા ઔદાસીન્યે તથા સુખદુઃખદશાયાં ચ તદાનંદૈક-
તત્પરઃ [ભવતિ] ॥

ઉત્તમપ્રકારની વિશ્રાંતિને પામેલો પુરુષ જોમ પોતાની ઉદાસીનદશામાં નિબ્ભનંદના અનુભવમાં તત્પર હોય છે તેમ પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલી સુખદુઃખની અવસ્થામાં પણ તે તેના (સુખદુઃખના) વિચારનો ત્યાગ કરીને નિબ્ભનંદનો અનુભવ લેવામાંજ તત્પર થાય છે. ૧૨૬

વિષયસુખનું અનુસંધાન નિબ્ભનંદના અનુસંધાનનું વિશેષી છે તેથી વિવેકી પુરુષ વિષયસુખનું અનુસંધાન કરતો નથી જોમ દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:-

અગ્નિપ્રવેશહેતૌ ધીઃ શૃંગારે યાદશી તથા ।

ધીરસ્યોદેતિ વિષયેન્નુસંધાનવિરોધિનિ ॥ ૧૨૭ ॥

અગ્નિપ્રવેશહેતૌ શૃંગારે યાદશી ધીઃ તથા અસ્ય ધીઃ અનુસંધાનવિરોધિનિ
વિષયે ઉદેતિ ॥

દેવભાવ પામવામાટે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને જિતાવળે પોતાના સ્થૂલ-
શરીરનો ત્યાગ કરવો જોવી દૃઢ ઇચ્છા જેના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ છે એવા પુરુષને દેહેત્યાગમાં વિલંબ કરનારા અલંકાર ધારણ કરવા ઇત્યાદિ શોભાની સામગ્રીમાં જેવી વિરાગવાળી બુદ્ધિ થાય છે તેવી વિરાગ આદિ સાધનસંપન્ન આ વિવેકી પુરુષની બુદ્ધિ નિબ્ભનંદના અનુસંધાનમાં વિશેષી સ્વારના વિષયોમાં ઉદય પામે છે, અર્થાત્ તેની બુદ્ધિ વિષયોમાં વિરાગવાળી થાય છે. ૧૨૭

વિવેકી મનુષ્યની બુદ્ધિ નિબ્ભનંદના અવિશેષી સુખમાં પ્રારબ્ધકર્મને લીધે પ્રવૃત્તિ કરે છે જોમ જણાવે છે:-

અવિરોધિ સુખે બુદ્ધિઃ સ્વાનંદે ચ ગમાગમૌ ।

કુર્વેત્યાસ્તે ક્રમાદેપા કાકાક્ષિવદિતસ્તતઃ ॥ ૧૨૮ ॥

એવા બુદ્ધિઃ અવિરોધિ સુખે ચ સ્વાનંદે કાકાક્ષિવત્ ક્રમાત્ હતસ્તતઃ
ગમાગમૌ કુર્વેતી આસ્તે ॥

વિવેકી મનુષ્યની આ બુદ્ધિ નિબ્ભનંદના અનુસંધાનનો વિશેષ નહિ કર-
નારા સુખમાં અને નિબ્ભનંદમાં કાગડાની નેત્રેન્દ્રિયની જેઠે કમથી અહીં તહીં
ગમનાગમન કરતી છતી રહે છે. ૧૨૮

ઉપરના દૃષ્ટાંતને સિદ્ધ કરી સિદ્ધાંત સમજાવે છે:-

પ્રજ્ઞાનંદગત યોગાનંદનો સાર

હવે આ પ્રજ્ઞાનંદનામના પાંચ પ્રકરણમાં પ્રજ્ઞાનંદનું સ્વરૂપ કહું છું. એ પ્રજ્ઞરૂપ આનંદનું જ્ઞાન થવાથી આ લોકનાં ને પરલોકનાં સર્વ દુઃખોનો ત્યાગ કરીને સુસુક્ષ્મ આનંદરૂપ પ્રજ્ઞજ થાય છે. પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન સર્વ અનિદ્રાનો નાશ અને ધંધની પ્રાપ્તિ કરે છે આ વાત ઘણી શ્રુતિઓરૂપ ને સ્મૃતિઓરૂપ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. આનંદ ત્રણ પ્રકારનો છે. પ્રજ્ઞાનંદ, વિદ્યાનંદ ને વિષયાનંદ. તેમાં પ્રજ્ઞાનંદનું નિરૂપણ પ્રથમનાં ત્રણ પ્રકરણમાં કર્યું છે. ભૃગુનામના જિજ્ઞાસુ પુત્રે પોતાના વરુણનામના પ્રજ્ઞાવેતા પિતાને સુખેથી પ્રજ્ઞનું લક્ષણ સાંભળ્યું, અને પછી કેમથી અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય ને વિજ્ઞાનમય આ ચાર કોશોનો ત્યાગ કરીને આનંદમયકોશને આત્મા બાણીને પશ્ચાત્ આનંદમયકોશના આધારરૂપે જે નિરુપાધિક આનંદ છે તેજ પ્રજ્ઞ છે એમ ભણ્યું. જેમાંથી જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેનાવડે જગત્ની સ્થિતિ થાય છે, અને પ્રલયકાલે જેમાં જગત્નો અલેહભાવે પ્રવેશ થાય છે તે પ્રજ્ઞ છે. એ પ્રજ્ઞના લક્ષણને તે ભૃગુએ આનંદમાં જોડ્યું. મૈથુનરૂપ નિષિત્તવાળા આનંદથી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, વિષયોપ-લોગાદિથી ઉપજતા આનંદવડે તેમના જીવનનો નિર્વાહ થાય છે, અને સુપ્રસિક્કાલે તે પ્રાણીઓનો લય આત્મસ્વરૂપભૂત આનંદમાંજ થાય છે, આવી રીતે તે ભૃગુએ પ્રજ્ઞના લક્ષણની આનંદમાં યોજના કરી. એ પછી આનંદના સૂક્ષ્મરૂપનો વિચાર કરીને નિરુપાધિક એટલે વિષયનિરપેક્ષ આનંદજ પ્રજ્ઞ છે એમ ભૃગુએ નિશ્ચય કર્યો.

આકાશાદિ પાંચ ભૂતોની અને ભૌતિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિની પૂર્વે ત્રણ પરિચ્છેદથી રહિત એક પ્રજ્ઞજ હતું. તે વેલા જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને જ્ઞેયરૂપ ત્રિપુટી નહોતી. પ્રજ્ઞમાંથી વિવર્તરૂપે ઉત્પન્ન થયેલો જીવ એ જ્ઞાતા, શબ્દાદિ વિષયને આકારે થયેલી મનોવૃત્તિ તે જ્ઞાન, અને શબ્દાદિ વિષય તે જ્ઞેય. તે જ્ઞાતાદિ ત્રણ કાર્યરૂપ હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિની પૂર્વે તે કારણરૂપ પ્રજ્ઞથી ભિન્ન નહોતાં. એ ત્રિપુટીનો જ્યારે અભાવ હોય છે ત્યારે એટલે સમાધિમાં, સુષુપ્તિમાં ને મૂર્છામાં સર્વ દૈતથી રહિત પૂર્ણ પ્રજ્ઞનોજ અનુભવ હોય છે. આ જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે ત્રિપુટીના અભાવમાં એ પ્રજ્ઞ તેવી રીતેજ પરિપૂર્ણ હોય છે. ત્રિપુટીથી રહિત જે પ્રજ્ઞ તેજ વાસ્તવિક સુખ છે. ત્રિપુટીરૂપે ભેદ પામેલું દૈત વાસ્તવિક સુખરૂપ નથી એમ ભગવાન સનત્કુમારે અત્યંત શોક પામેલા નારદજીને કહ્યું છે. નારદજીએ ઘણી વિદ્યાઓનું અધ્યયન કર્યું હતું, પણ તેમને આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ નહિ થયેલો હોવાથી જ્ઞાનસપરિતાપરૂપ ઘણો શોક થયો. શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાની પૂર્વે મનુષ્યને આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદેવિક આ ત્રણ તાપજ પીડા કરે છે, પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ ક્યો પછી તે અજ્ઞાની

મનુષ્યને તે ત્રણ તાપઉપરાંત ધોરવાર કરવા પડતા શાસ્ત્રના અભ્યાસરૂપ, અભ્યાસ કરેલા શાસ્ત્રના વિસ્મરણરૂપ, પોતાનાથી બિતરતા વિદ્વાનને જોઈને થનારા ગર્વરૂપ, અને પોતાનાથી ચઢીઆતા વિદ્વાનવડે થનારા પોતાના માનના ભંગરૂપ આ ચાર તાપ તેને વધે છે. ચોકથી ખીડા પામેલા નારકજી પોતાને શરણે આવ્યો ત્યારે ભગવાન સનતકુમારે તેમને સુખરૂપ બ્રહ્મજી ચોકની નિવૃત્તિનું સાધન છે એમ કહ્યું. વિષયથી ઉપજેલુ સુખ અનેક દુઃખોથી ઘેરાયેલુ હોવાથી દુઃખજી છે એમ સમજીને ભગવાન સનતકુમારે દૈતમાં સુખ નથી એમ કહ્યું છે.

નાંકા:—જેમ દૈતમાં સુખ નથી તેમ અદૈતમાં પણ સુખ નથી. અદૈતમાં જો સુખ હોય તો તે જણાવું જોઈએ. જો તે જણાય તો જાણનારો અને જાણવાનો વિષય એમ બે પદાર્થ થવાથી દૈતની પ્રાપ્તિ થાય, અને અદૈતની કોનિ થાય.

સમાધાન:—અદૈત જો સુખનું અધિકરણ નથી એ સાચી વાત છે, પણ અદૈત સુખસ્વરૂપજ છે, અને તે સ્વપ્રકાશ હોવાથી તેની સિદ્ધિમાટે ખીજા પ્રમાણની અવેક્ષા રહેતી નથી. આ જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે શું દૈત હતું? અથવા શું અદૈત હતું? અથવા શું દૈત અને અદૈતથી ભિન્ન બીજું કંઈ હતું? તેમાં દૈત અને અદૈતથી ભિન્ન બીજું કંઈ હતું એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે એવી કોઈ પણ વસ્તુનો સફલાવ આ જગત્માં કયાંઈ જોવામાં આવતો નથી. દૈતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે દૈત હતું એમ પણ કહી શકાય નહિ, કેમકે દૈત તો જગત્ની ઉત્પત્તિની પછી સભવી શકે છે. એમ હોવાથી આ જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અદૈતજ હતું એમજ સ્વીકારવું જોઈએ. સુપુષ્ટિમાં દૈતનો અનુભવ થતો નથી આ વાત હોકપ્રસિદ્ધ છે. સુપુષ્ટિમાં પ્રતીત થતું સુખ સ્વપ્રકાશ છે. તે અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો હોતી નથી, અને તે અવસ્થાના આનંદને સિદ્ધ કરવામાટે કોઈ દષ્ટાંત પણ જડતું નથી, તોપણ પ્રત્યેક મનુષ્ય તે અવસ્થામાં આનંદનો સ્વીકાર કરે છે તેથી તે અવસ્થામાં અનુભવાતા આનંદનું સ્વપ્રકાશપણ સિદ્ધ થાય છે. સાધનવિના જો જાણવામાં આવે તે સ્વપ્રકાશ કહેવાય છે. એવી રીતે સુપુષ્ટિના સમયમાં અનુભવાતા સુખનું અદૈતપણું ને સ્વપ્રકાશપણું સિદ્ધ થયું.

સુપુષ્ટિ-અવસ્થામાં દુઃખ ન હોવાથી અથેથી તેમાં સુખનો સફલાવ જો એમ સિદ્ધ થાય છે. સુપુષ્ટિમાં આંધળાને અધાપાનું દુઃખ જણાતું નથી, રાગીને રાગનું દુઃખ જણાતું નથી, અને બીજાં કોઈ પણ દુઃખો તે વેલા મનુષ્યોને પ્રતીત થતાં નથી. લાકડાં, પાણી અને માટીનાં ઢેકાં ઇત્યાદિમાં સુખ જણાતું નથી, અને દુઃખ પણ જણાતું નથી, એમ હોવાથી એટલે તેમાં દુઃખ ન હોવાથી સુખ છે એમ કહેવાતું નથી, તેમ સુપુષ્ટિમાં દુઃખ ન હોવાથી

एकैव दृष्टिः काकस्य वामदक्षिणनेत्रयोः ।

यात्यायात्येवमानंदद्वये तत्त्वविदो मतिः ॥ १२९ ॥

[યથા] કાકસ્ય એકા એવ દૃષ્ટિઃ વામદક્ષિણનેત્રયોઃ યાતિ [ચ] આયાતિ એવં તત્ત્વવિદઃ મતિઃ આનંદદ્વયે [યાતિ ચ આયાતિ] ॥

જેવી રીતે કાગડાની એકજ નેત્રદ્વિય ડાબા અને જમણા નેત્રગોલકમાં બંધ છે, ને આવે છે, તેવી રીતે પ્રહસ્ત્વરૂપને બાહુનારા મનુષ્યની યુદ્ધિ નિબનંદના અવિરોધી સુખમાં અને નિબનંદમાં બંધ છે, ને આવે છે. ૧૨૯ હવે ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતને અધિક સ્પષ્ટ કરે છે:—

भुंजानो विषयानंदं ब्रह्मानंदं च तत्त्ववित् ।

द्विभाषाभिज्ञवद्वિद्यादुभौ लौકिकवैदિકौ ॥ १३० ॥

તત્ત્વવિત્ [વિષયાન્] મુંજાનઃ વિષયાનંદં ચ બ્રહ્માનંદં લૌકિકવૈદિકૌ ઊભૌ દ્વિભાષાભિજ્ઞવત્ વિદ્યાત્ ॥

પ્રહસ્ત્વરૂપને બાહુનાર પુરુષ નિબનંદના અવિરોધી વિષયોને ભોગવતા છતાં તે વિષયના આનંદરૂપ તથા પ્રહ્લવિચારવડે પ્રાપ્ત થયેલા પ્રહ્માનંદરૂપ લૌકિક અને વૈદિક એવા બંને આનંદોને જ ભાષા બાહુનારા મનુષ્યની પેઠે બાંધે છે. ૧૩૦

તે વિવેકી પુરુષને દુઃખની પ્રાપ્તિમાં ઉદ્વેગ થતો નથી એમ જણાવે છે:—

दुःखप्राप्तौ न चोद्वेगो यथापूर्वं यतो द्विहृक् ।

गंगामग्नार्धकायस्य पुंसः शीतोष्णधीर्यथा ॥ १३१ ॥

યતઃ દ્વિહૃક્ [તતઃ] ગંગામગ્ન્યાર્ધકાયસ્ય પુંસઃ યથા શીતોષ્ણધીઃ [તથા] દુઃખપ્રાપ્તૌ યથાપૂર્વં ઉદ્વેગઃ ચ ન [ભવતિ] ॥

જે કારણથી આ વિવેકી પુરુષ લૌકિક અને વૈદિક બંનેવેદાર બાહુનારા છે તે કારણથી જિનાણામાં હરદારની આજળ ગંગાનદીમાં જેવું અર્ધું શરીર ડુબેલું છે એવા પુરુષને જેમ નીચે શીતલતાની અને ઉપર થોડી ઉષ્ણતાની પ્રતીતિ થાય છે તેવી રીતે પ્રારબ્ધકર્મને લીધે પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખની પ્રાપ્તિમાં અજ્ઞાન-દશાની પેઠે તેમને ઉદ્વેગ થતો નથી, અર્થાત્ અંતઃકરણના ઉપરના ભાગમાં, તેમને સાધારણ ઉદ્વેગ થયા છતાં પણ તેમના અંતઃકરણના જિહ્વાના ભાગમાં નિબનંદ બન્યો રહે છે. ૧૩૧

એ વિવેકીને વ્યગ્રદવસ્થામાં અનુભવાતો, પ્રહ્માનંદ સ્વભાવસ્થામાં પણ અનુભવાય છે એમ કહે છે:—

इत्थं जागरणे तत्त्वविदो ब्रह्मसुखं सदा ।

भाति तद्वासनाजन्ये स्वप्ने तद्भासते तथा ॥ १३२ ॥

इत्थं तत्त्वविदः जागरणे सदा ब्रह्मसुखं भाति, तद्वासनाजन्ये स्वप्ने तद्
तथा भासते ॥

આવી રીતે બ્રહ્મવેદાને જાગૃત્વસ્થામાં નિરંતર બ્રહ્માન્દની પ્રતીતિ થાય
છે. જાગૃત્વસ્થાના બ્રહ્માન્દની વાસનાથી ઉપજેલા સ્વપ્નમાં પણ તે બ્રહ્માન્દ
તેમને જાગૃત્વસ્થાની જેમ પ્રતીત થાય છે. ૧૩૨

તેમનું તે સ્વપ્ન જો આનંદના અનુભવની વાસનાથી ઉપજતું હોય તો
તેમને સ્વપ્નમાં આનંદનો જ અનુભવ થવો જોઈએ, પણ દુઃખનો અનુભવ ઠરી-
પણ નજ થવો જોઈએ એવી કોઈ ચંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

अविद्यावासनाप्यस्तीत्यतस्तद्वासनोत्थिते ।

स्वप्ने मूर्खवदेवैष सुखं दुःखं च वीक्षते ॥ १३३ ॥

अविद्यावासना अपि अस्ति इति अवः तद्वासनोत्थिते स्वप्ने एषः मूर्खवद्
एव सुखं च दुःखं वीक्षते ॥

તેમના અંતઃકરણમાં બ્રહ્માન્દની વાસનાની જેમ જાગૃત્વ પામેલી અવિદ્યાની
વાસના પણ હોય છે, આ કારણથી તે અવિદ્યાની વાસનાથી ઉપજેલા સ્વપ્નમાં
આ બ્રહ્મવેદા પુરુષ જ્ઞાની પુરુષની જેમ પ્રારબ્ધકર્મવશાત જાગૃત્વ પામેલા
વિષયસુખને અને દુઃખને પણ જુઓ છે. ૧૩૩

હવે બ્રહ્માન્દમાં યોગાન્દ આ નામના પ્રકરણની સમાપ્તિ કરે છે:—

ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे ब्रह्मानंदप्रकाशकम् ।

योगिप्रत्यक्षमध्याયે प्रथमेऽस्मिन्नुदीरितम् ॥ १३४ ॥

इति श्रीमद्भारतीतीर्थमुनिविरचितायां पंचदश्यां ब्रह्માन्ंदे योगાન્દ: ॥ ૧૧ ॥
અન્વયઃ—બ્રહ્માન્દાભિધે ગ્રંથે અસ્મિન્ પ્રથમે અધ્યાયે બ્રહ્માન્દપ્રકાશકં યોગિ-
પ્રત્યક્ષં ઉદીરિતમ્ ॥

આ બ્રહ્માન્દનામના પાંચ અધ્યાયરૂપ ગ્રંથમાં આ પહેલા અધ્યાયવિષે
સુષુપ્તિમાં, ઉદાસીનસ્થિતિમાં, સમાધિદશામાં અને સુષુદ્ધિના સમયમાં
સ્વપ્રકાશચેતનરૂપ બ્રહ્માન્દને પ્રકાશ કરનાર યોગીના અનુભવનું નિરૂપણ
કર્યું છે. ૧૩૪

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીના બ્રહ્માન્દમાં
યોગાન્દ એ નામના અગિયારમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થ-
દીપિકાટીકા પૂરી થઈ. ૧૧

સુખ છે એમ કહી શકાય નહિ એ ખરું, પણ ખીજના દુઃખની અને સુખની કલ્પના ખીજ મનુષ્યો તેના સુખનો સંકોચ અને તેના સુખનો વિકાસ જોઈને કરી શકે છે. લોકડાં આદિ જડ પદાર્થોમાં તેવાં ચિહ્નો જોવામાં આવતાં નથી તેથી તેના સુખદુઃખની કલ્પના કરી શકાતી નથી. મનુષ્યનાં સુખ-દુઃખ મનુષ્યને પોતાના અનુભવથી જણાય છે તેથી તેનું હોવાપણું ને ન હોવાપણું તેને પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે, તેમાં અનુમાન કરવું પડતું નથી. સુપુત્રિમાં દુઃખનો અભાવ અનુભવસિદ્ધ છે, અને સુખનું વિરોધી દુઃખ ન હોવાથી તે સ્થિતિમાં એકલું સુખજ હોય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જો સુપુત્રિમાં સુખ ન હોય તો મનુષ્ય મોટા પ્રયત્નવડે કોમલ શય્યારૂપ સામગ્રી સંપાદન કરે છે તે તેણે સંપાદન ન કરવી જોઈએ. દુઃખના નાશમાટે કોમલ શય્યારૂપ સામગ્રી સંપાદન કરે છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે રોગીને માટે ભલે તેમ હોય, પણ રોગરહિત મનુષ્ય જે કોમલ શય્યારૂપ સામગ્રી સંપાદન કરે છે તે સુખને માટેજ કરે છે એમ માનવું જોઈએ. જો તમે કહો કે સુપુત્રિનું સુખ શય્યારૂપ સાધનજન્ય માનવાથી તે સુખ વિષયસંગ્રામી સુખ થયે, અને તેથી તેને આત્મસ્વરૂપભૂત સુખ નહિ કહી શકાય, તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે નિદ્રા આવે ત્યાંસુખી કોમલ શય્યાદિરૂપ સાધનોવડે પ્રાપ્ત થનારું સુખ ભલે વિષયસંગ્રામી સુખ હોય, પણ નિદ્રા આવ્યા પછી જે સુખ થાય છે તે સુખ વિષયસંગ્રામી સુખ નથી. નિદ્રા આવ્યા પહેલાં મનુષ્યનું અંતઃકરણ કોમલ શય્યાથી ઉપજેલા હૃદયસ્થ સુખની અભિમુખ થાય છે, પછી નિદ્રાના સમયમાં તે મનુષ્યનું અંતઃકરણ આત્મસ્વરૂપભૂત સુખમાં લીન થાય છે. ભગવદ્વસ્થામાં ઘણા કામકાજવડે શ્રમિત થયેલો મનુષ્ય કોમલ શય્યાઉપર પડીને પ્રથમ પોતાનો શ્રમ દૂર કરે છે, અને પછી સ્થિર અંતઃકરણવાળો થઈને કોમલ શય્યારૂપ વિષયસુખથી ઉપજતા સુખનો અનુભવ કરે છે. તે વેલા આત્માની અભિમુખ થયેલી અંતઃકરણની વૃત્તિમાં આત્માના આનંદસ્વભાવનું પ્રતિબિંબ પડે છે, પણ તે વેલા ત્રિપુટી હોવાથી તેને કાંઈક શ્રમ જણાય છે. તે શ્રમ દૂર કરવામાટે તે જીવ પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મભણી જાય છે, અને તેની સાથે એકપણને પાગીને પોતે તે બ્રહ્માનંદરૂપ થાય છે. તેના સંગ્રામમાં જાજ, નાનો જાલક, સિંચાણો, મહારાજા અને બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ એ પાંચનાં દષ્ટાંતો શ્રુતિમાં આપેલાં છે. જેવી રીતે જાજ આકાશમાં દશે દિશાભણી બિડીને ત્યાં તેને આધાર ન મળવાથી પુનઃ પોતાના આધારરૂપ ચાંબલાઉપર કે મનુષ્યના હાથઉપર આવીને બેસે છે, તેવી રીતે જીવના ઉપાધિરૂપ મન પણ પુણ્યપાપના ફલરૂપ સુખદુઃખને લોગવવામાટે ભગવદ્વસ્થામાં ને સ્વપ્નાવસ્થામાં જમણ કરીને લોગ આપનારાં કર્મો ક્ષીણ થવાથી

તે પોતાના ઉપદેશનકારણરૂપ અંજ્ઞાનમાં લીન થાય છે, ને મનનો લય થવાથી જીવ પ્રજ્ઞરૂપ થાય છે. નાનો બાલક રતનપાન કરીને કોમલ ગિણનાપર પડ્યો પડ્યો હોય છે. તેના મનમાં રાગદ્વેષનો દૃઢ આવિર્ભાવ થયેલો ન હોવાથી તે આનંદસ્વભાવવાળો જણાય છે. સિંચાણો આકાશમાં જડીને જ્યારે ઢાકે છે ત્યારે વિશ્રાંતિ લેવામાટે પોતાના માળાતરફ જેવા વેગથી જાડે છે તેવા વેગથી જીવ સસારનાં કામકાજોથી થાકીને પ્રજ્ઞસ્વરૂપ આનંદમાં પ્રીતિવાળો થઈ નિદ્રા લેવામાટે જતાવળે દૃઢ્યાકાશમાં રહેલા પ્રજ્ઞાભૂમિ જાય છે. અકર્તૃ મહારાજ સર્વ પ્રકારના વિષયોના લોભથી બાહુજ રાતોપવાળા થઈ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય આનંદના અવધિને પામીને આનંદરૂપ થઈને રહે છે. તેને કોઈ પણ બ્યાવહારિક વિષયની આકાંક્ષા રહેતી નથી, તેથી તેને અસંતોષ પણ થતો નથી. અંતરાત્માથી અભિન્ન પ્રજ્ઞનો જોગને દૃઢ સાક્ષાત્કાર થયો છે એવા પ્રજ્ઞાવેત્તા પુરુષ હું કૃતાર્થ છું એવા વિદ્યાનંદના અવધિને પ્રાપ્ત થઈને પરમાનંદસ્વરૂપેજ રહે છે. ગૃહ, બ્યાવહારિકજ્ઞાની અને પ્રજ્ઞાનાની આ ત્રણેની સુખરૂપતા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેનાથી લિપ્ત થીત સર્વ મનુષ્યો દુઃખી છે. આ દુઃખાંતમાંના બાલક આદિની પેઢેજ આ સુપુત્રિ-અવસ્થાને પામેલો પુરુષ પ્રજ્ઞાનંદમાંજ તત્પર થઈને જાત્રાત્મા વિષયોને ને સ્વપ્નના વિષયોને જાણતો નથી. સુપુત્રિમાં જીવભાવ નિવૃત્ત થાય છે, કારણ શ્રુતિમાં સુપુત્રિકાલે કર્મના સંબંધનો અભાવ હોવાથી પિતા અપિતા થાય છે, અને માતા અમાતા થાય છે ઇત્યાદિ નિરૂપણ કરેલું છે. વળી તે અવસ્થામાં સંસારીપણનો અનુભવ હોતો નથી. હું માતા છું, હું પિતા છું, ને હું પુત્ર છું ઇત્યાદિ અભિમાન સુખદુઃખની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તકારણ છે. તે અભિમાન નિવૃત્ત થવાથી સુપુત્રિમાં જીવ બધા ચોક્કસ અતિક્રમણ કરે છે એમ કહ્યું છે. કૈવલ્યોપનિષદમાં સુપુત્રિના સમયમાં જાત્રાત્મસ્વપ્નનો સર્વ પ્રપંચ તમો-શુષ્કપ્રધાન પ્રકૃતિમાં લીન થવાથી અજ્ઞાનવટે આચ્છાદિત થયેલો જીવ સુખરૂપ પ્રજ્ઞને પામે છે એમ કહેલું છે. નિદ્રામાંથી જાગેલો મનુષ્ય હું સુખથી સૂતો હતો, મને બહારનું કંઈ જ્ઞાન નહોતું એમ કહે છે, જોડેલે તે વેલા તે સુપુત્રિમાં અનુભવેલા સુખનું ને અજ્ઞાનનું સ્મરણ કરે છે તે ઉપરથી સુપુત્રિ-અવસ્થામાં મનુષ્યને સુખાનુભવ થાય છે એમ નક્કી થાય છે. જાગ્યાંથી જાગેલો પુરુષ સુપુત્રિ-અવસ્થામાં અનુભવેલા સુખનું સ્મરણ કરે છે તેથી તે જ્ઞાનને પ્રાપ્તિજ્ઞાન કહી શકાય નહિ. સુપુત્રિમાં અનુભવાતું સુખ સ્વપ્રકાશ ચેતનરૂપ છે. તે સુખ અન્ય પ્રમાણવિના પોતાથીજ પ્રતીત થાય છે, અને તે સ્વપ્રકાશરૂપવટે આત્માને આચ્છાદિત - કરનારા અજ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે. પ્રજ્ઞ વિજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ છે એમ જૈનદારણ્યક-ઉપનિષદમાં કહ્યું છે,

તેથી સુપુસિમાં જણાતું જે સ્વપ્રકાશસુખ છે તે પ્રદ્યુત છે. સુપુસિ-
અવસ્થામાં રહેલા અજ્ઞાનમાં વિજ્ઞાનમયકોશ અને મનોમયકોશ વિલીન થાય
છે. તે બંને કોશોની જે વિલયાવસ્થા તેજ નિદ્રા કહેવાય છે. થીજી ગયેલા
ધીની પેઠે જાગૃતમાં ને સ્વપ્નમાં વિજ્ઞાનમયકોશ ને મનોમયકોશ ધનરૂપ
(સ્થૂલરૂપ) હોય છે. લોગ આપનારાં કર્મોનો ફલ થવાથી જોગળી ગયેલા ધીની
પેઠે તે બંને કોશો જળી જઈ તે અજ્ઞાનમાં લીન થાય છે. તે વેલાની તે બંને
કોશની સ્થિતિને આનંદમયકોશ કહેવામાં આવે છે. થીજી ગયેલું ધી અગ્નિ આદિથી
જોગળું છે તે જેમ સિદ્ધ દ્રવ્યરૂપ થતું નથી તેમ જોગળેલા ધીના જેવા
થયેલા વિજ્ઞાનમયકોશથી તેની વિલીનાવસ્થારૂપ આનંદમયકોશ સિદ્ધ વસ્તુરૂપ
નથી તેથી આનંદમયકોશવાળા પ્રાણે અનુભવેલા સુખનું અને અજ્ઞાનરૂપ
વિજ્ઞાનમયકોશવાળા વિશ્વને સ્મરણ થાય છે. નિદ્રા આવવાના પૂર્વક્ષણમાં
જે બુદ્ધિવૃત્તિ આનંદના પ્રતિબિંબથી યુક્ત હોય છે તે પછીથી તે સુખના
પ્રતિબિંબસંહિત નિદ્રારૂપે લીન થાય છે તે આનંદમયકોશ કહેવાય છે. અંત-
ર્બુદ્ધિવૃત્તિવાળા આનંદમયકોશનો અભિમાની પ્રાણ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલી
ચેતનના પ્રતિબિંબવાળી વૃત્તિવડે પ્રદ્યાનંદનો અનુભવ કરે છે. અવિદ્યાની વૃત્તિ
સૂક્ષ્મ હોય છે, ને બુદ્ધિની વૃત્તિ સ્પષ્ટ હોય છે. આ કારણથી હું સુખનો
અનુભવ કરું છું એવું નિદ્રાકાલે જીવને સ્પષ્ટ અભિમાન હોતું નથી, અને
જાગૃતવસ્થામાં તે સુખાદિનું અભિમાન સ્પષ્ટ હોય છે. આનંદમયકોશનો અભિ-
માની પ્રાણ લોખંડા છે, અને પ્રદ્યાનંદ લોખંડા છે આ વાત મૈત્રેયોપનિષદમાં
અને નૃસિંહતાપનીય ઇત્યાદિ ઉપનિષદોમાં વર્ણવેલી છે. જાગૃતવસ્થામાં જે જીવ
વિજ્ઞાનમય, મનોમય, પ્રાણમય ને ચક્ષુર્મય ઇત્યાદિ અનેક આકારવાળો હોય
છે તેજ વિજ્ઞાન અને મન આદિ જીવના ઉપાધિનો સુપુસિકાલે અજ્ઞાનમાં લય
થવાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ચોખાના લોટપ્રમાણે એક આકારવાળો થાય
છે, તેથી મૈત્રેયશ્રુતિમાં તેને એકીભૂત કહેલ છે. પૃથ્વીના ઉત્તરભાગીના
શીતલપ્રદેશમાં પડેલા હિમના કણો જેમ જાગૃતરૂપ થાય છે તેમ જાગૃતવસ્થામાં
ને સ્વપ્નાવસ્થામાં ઘટાદિ પદાર્થોને વિષય કરનારી જે બુદ્ધિની વૃત્તિઓ હોય
છે તે વૃત્તિઓ સુપુસિ-અવસ્થામાં ઘટાદિ પદાર્થોને અભાવે એક ચેતનરૂપ
થાય છે. વેદાંતશાસ્ત્રમાં સાદીપણાવડે કહેલ જે પ્રજ્ઞાનધનપણું તેને શાસ્ત્ર-
સંસ્કારવિનાના મનુષ્યો અને તારિકેલો દુષ્પાલાવ એમ કહે છે, કેમકે તે વેલા
દુઃખને વિષય કરનારી સર્વ વૃત્તિઓનો અભાવ હોય છે. સુપુસિ-અવ-
સ્થામાં પ્રદ્યાનંદના અનુભવનું સાધન અવિદ્યાની વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું
ચેતન છે. સુપુસિમાં જીવને એકે પ્રદ્યાનંદનો અનુભવ થાય છે, તોપણ તે
જીવ પોતાનાં પૂર્વકર્મોને લીધે તે પ્રદ્યાનંદનો ત્યાગ કરીને જાગૃતમાં આવે

છે. પુનઃ જન્માંતરોનાં કર્મોપકે તે જિંદી ગયેલો છવ જાત થાય છે એમ કેવલ્યોપનિષદમાં કહેલું છે. નિદ્રામાંથી જાગત થયા પછી કેટલોક સમય નિદ્રામાં અનુભવેલા બ્રહ્માનંદની વાસના રહેલી હોય છે તેથી મનુષ્ય જગ્યા પછી કેટલોક સમય શાંતસ્થિતિમાં રહે છે, તે ઉપરથી પણ નિદ્રામાં બ્રહ્માનંદના સદ્ભાવની કલ્પના થાય છે. તે આનંદાવસ્થામાં મનુષ્ય લાંબો સમય રહી શકતો નથી, કેમકે જન્માંતરનાં કર્મોની પ્રેરણાવડે તે નાનાપ્રકારનાં હુબોહુ અનુસંધાન કરવા લાગે છે, અને ધીરે ધીરે બ્રહ્માનંદને ભૂલી જાય છે. મનુષ્ય નિત્ય નિદ્રાની પૂર્વે કોમલ શય્યારૂપ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે, અને નિદ્રા પૂરી થયા પછી તે તુરંત શય્યા છોડવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તેથી તેનો બ્રહ્માનંદઉપર કેટલો સ્નેહ છે તેની કલ્પના થઈ શકે છે. સુષુપ્તિમાં અનુભવાતા આ બ્રહ્માનંદના અસ્તિત્વના સંબંધમાં કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ વિવાદ કરે ? અર્થાત્ કોઈ પણ વિવાદ ન કરે.

જે અંતઃકરણાદિની શાંતદશામાં બ્રહ્માનંદ પ્રતીત થતો હોય. તે પછી શુરેશાસ્ત્રાદિના સાહાય્યવિના આજસુ માણસો પણ કૃતાર્થ થઈ જશે. એવી ચંકા કરવી ઉચિત નથી, કેમકે અંતઃકરણાદિની શાંતાવસ્થામાં જે આનંદ અનુભવાય છે તે બ્રહ્મ જ એમ જે મનુષ્ય જાણે તો તે કૃતાર્થ થાય જે સાચી વાત છે, પણ સદ્ગુરુવિના અને વેદાંતશાસ્ત્રવિના અત્યંતગંભીર બ્રહ્મ મનુષ્યથી પોતાની ભેળે જાણી શકાતું નથી. બ્રહ્મના સંબંધનું એકલું શબ્દવડે થનારું જ્ઞાન ઉપયોગી નથી. બ્યાકરણ અને કોશવડે અખંડ એકરસ ને આનંદરૂપ બ્રહ્મ છે જે શબ્દના અર્થ જાણવાથી પરોક્ષજ્ઞાન થાય, પણ બ્રહ્મવિચારવિના તેનું અપરોક્ષજ્ઞાન થાય નહિ, માટે હું કૃતાર્થ છું એવું જ્ઞાન જ્યાંસુધી સુસુક્ષ્મને થાય નહિ ત્યાંસુધી તેણે સદ્ગુરુનો આશ્રય લઈને વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ આદરપૂર્વક કરવું જોઈએ.

અંતઃકરણાદિની તૃણસ્થિતિમાં વિષયના અનુભવવિના જે આનંદ થાય છે તે આનંદ વિષયથી ઉપજેલો ન હોવાથી અને સામાન્ય અલંકારવડે તે ઠંકાયેલો હોવાથી તે વાસનાનંદ કહેવાય છે. એવી રીતે સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્માનંદ કહ્યો, અને તૃણસ્થિતિમાં વાસનાનંદ કહ્યો. હવે વિષયાનંદનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. પ્રિય વિષયની પ્રાપ્તિ થતાં તે વિષયની ઇચ્છા નિવૃત્ત થવાથી મન આત્માલિસુખ થાય છે. આત્માલિસુખ થયેલા મનમાં આત્માના આનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે વખતે જે સુખ થાય છે તે વિષયાનંદ કહેવાય છે. એવી રીતે આ જગતમાં ત્રણ પ્રકારના આનંદ છે. આત્માનંદ, નિબ્ધનંદ, સુખ્યાનંદ, યોગાનંદ ને અદ્વૈતાનંદ આ બ્રહ્માનંદનાં જ નામો છે. વિદ્યાનંદ આ વિષયાનંદ છે. સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્માનંદ વિષયાનંદને ને વાસનાનંદને ઉત્પન્ન કરે છે. શ્રુતિ, સુક્તિ અને અનુભવવડે

સુપુત્રિ-અવસ્થામાં ચેતનરૂપ પ્રધાનંદ છે એમ સિદ્ધ કર્યું. હવે જાગૃદવસ્થામાં પ્રધાનંદનો જ્ઞાનનું સાધન કહેવાય છે. સુપુત્રિઅવસ્થામાં જે આનંદમયકોશનો અભિમાની પ્રાપ્ત છે તે વિજ્ઞાનમયકોશના અભિમાની તેજસપણાને-વા વિશ્વ-પણાને પામીને સ્થાનભેદથી પોતાના કર્માનુસાર સ્વપ્નાવસ્થાનો અથવા જાગૃદવસ્થાનો, અનુભવ શહેણ કરે છે. જાગૃદવસ્થા સર્વ સ્થૂલશરીરમાં રહે છે. સ્વપ્નાવસ્થા કંઠમાં હિતાનામની નાડીમાં રહે છે, અને સુપુત્રિ-અવસ્થા હૃદય-કેમલની ઉપરની પુરીતત્તામની નાડીમાં રહે છે. જાગૃદવસ્થામાં જીવાત્મા નખતી, શિખાગુપ્તી સર્વશરીરમાં વ્યાપીને રહે છે. તપાવેલા લોઢાના ગોળાની સાથે જેમ્મ અગ્નિ એકપણાને પામે છે તેમ શરીરની સાથે એકપણાને પામીને જીવ “હું મનુષ્ય છું” ઇત્યાદિ નિશ્ચય કરીને રહે છે. દેહની સાથેના એકપણાના અભિમાનથી તે જીવ સુખી, દુઃખી અને ઉદાસીન એવી ત્રણ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પુણ્યકર્મથી સુખીપણું ને પાપકર્મથી દુઃખીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદાસીનપણું સ્વાભાવિક છે, અર્થાત્ તે કેમનું ફલ નથી. સુખ અને દુઃખ જહારના વિષયોનો ઉપલોગવડે થાય છે, અને મનોરાજ્યવડે પણ થાય છે. સુખ અને દુઃખ એ બેની વચલી અવસ્થામાં તૂષ્ટીઅવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. “આ વેલા મને કંઈ થિતા નથી, હું સુખરૂપે સ્થિત છું” એમ તૂષ્ટીઅવસ્થામાં જેઠેલો મનુષ્ય ઉદાસીનકાલમાં પોતાના નિજાનંદનો અનુભવ અન્યને કહે છે, તેથી જાગૃદવસ્થામાં પણ નિજાનંદનું લાંબ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ આનંદ “હું સુખી છું” એવા સામાન્ય અહંકારવડે ઠંકાયેલો હોવાથી તે સુખ્યાનંદ નથી, પણ સુખ્યાનંદની વાસના છે. શીતલ પાણીથી કારેલા વાસણનો જહારથી સ્પર્શ કરવાવડે શીતલતાનો અનુભવ થાય છે તે શીતલતા જલ નથી, કેમકે તેમાં પ્રવાહીપણારૂપ જલનો સ્વભાવ નથી. શીતલ-પણું એ જલનો ગુણ છે. તે ગુણવડે તે વાસણમાં જલના સદ્ભાવનું અનુ-માન થાય છે. અમાધિના અભ્યાસવડે સુસુષુ મનુષ્યનો અહંકાર જેટલો જેટલો વિસ્મૃત થાય છે તેટલી તેટલી તેના અંતઃકરણની સૂક્ષ્મદૃષ્ટિવડે તેને તેના નિજાનંદનું અનુમાન થાય છે. અંતઃકરણની જાધી વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને તે અહંકારનું સર્વ-પ્રકારે વિસ્મરણ કરવાથી તે અહંકાર અત્યંતસૂક્ષ્મપણાને પામી આત્માકાર થાય છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયોએ અહંકારની સૂક્ષ્મતાનો અવધિ છે. તે વેલા અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓનો વિલય થયા છતાં પણ અંતઃકરણના સ્વરૂપનો પોતાના કારણ અજ્ઞાનમાં વિલય થતો નથી તેથી તે સ્થિતિ નિદ્રા નથી. સુપુત્રિ-અવસ્થામાં અહંકાર-નો પોતાના કારણરૂપ અજ્ઞાનમાં વિલય થવાથી મનુષ્યનું શરીર નમી જાય છે, વા ભૂમિપર પડી જાય છે, પણ આ અવસ્થામાં શરીર નમી જતું નથી, વા ભૂમિ-પર પડી જતું નથી તેથી તે અવસ્થા નિદ્રા નથી. જે સમયમાં દેહ પ્રવીત

યતું નથી, અને નિદ્રા પણ હોતી નથી, તે સમયમાં મનુષ્યને જે એકલા નિરુપાધિક સુખનોજ અનુભવ થાય છે તે પ્રદ્યાનંદ છે જોગ. શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનપ્રતિ કહ્યું છે.

લેશ પણ કંટાળો ન લાવતાં સદાચક્રપૂર્વક ચતત યોગાભ્યાસ કરવાથી મનનો નિગ્રહ થાય છે. શ્રીશાકાયન્યમુનિએ રાજર્ષિ બ્રહ્મદ્રથને સમાધિ-પૂર્વક પ્રદ્યાનંદનું સ્વરૂપ કહેલું છે. ઇંધણાવિનાનો અગ્નિ જોગ પોતાના કારણરૂપ સામાન્ય અગ્નિમાં લીન થાય છે તેમ વૃત્તિઓનો હ્યય ચેવાંથી ચિત્ત પોતાના વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ આત્મામાં શાંત થાય છે. આત્માની કામનાવડે પોતાના વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ આત્મામાં શાંત થયેલા અને વિવયથી વિમુખ થયેલા મનને વિષયસુખનાં સાધનોસહિત સર્વ વિવયસંબંધી સુખો મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. ચિત્તજ સંસાર છે. તે ચિત્તને અભ્યાસ અને વૈરાગ્યાદિરૂપ પ્રયત્નવડે રજેશુભુથી ને તમોશુભુથી રહિત એકાગ્ર કરવું. મનુષ્યનું ચિત્ત જોમાં આસક્ત થાય છે તે રૂપ તે મનુષ્ય થાય છે. ચિત્તના સંસર્ગથીજ આત્માને સંસારીપણું છે. ચિત્તને પ્રદ્યામાં એકાગ્ર કરવાથી આત્માના સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે. ચિત્તની નિર્મલતાથી પુણ્યપાપરૂપ શુભાશુભકર્મનો નાશ થાય છે. જેનું ચિત્ત નિર્મલ હોય છે તે જીવાત્મા પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈને અવિનાશી આનંદનો અનુભવ કરે છે. મનુષ્યાદિનું ચિત્ત જેવું શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્ત હોય છે તેવું જો તે પ્રદ્યામાં આસક્ત થાય તો આ સંસારમાંથી કયો મનુષ્ય મોક્ષ ન પામે ? મન શુદ્ધ ને અશુદ્ધ જોમ બે પ્રકારનું હોય છે. દરબની તૃષ્ણાના સંબંધથી તે અશુદ્ધ થાય છે, ને દરબની તૃષ્ણાના ત્યાગથી તે શુદ્ધ થાય છે. મનજ મનુષ્યોના બંધનું અને મોક્ષનું કારણ છે. શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્તિવાળું મન બંધનું કારણ થાય છે, અને શબ્દાદિ વિષયોની આસક્તિવિનાનું મન મનુષ્યના મોક્ષનું કારણ થાય છે. અંતરાત્માથી અભિન્ન પ્રદ્યાને આકારે અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો પ્રવાહ ચલાવીને રજેશુભુથી ને તમોશુભુથી રહિત કરેલા અને અંતરાત્માથી અભિન્ન પ્રદ્યામાં સુસ્થિર કરેલા અંતઃકરણને તો વેલા જે સુખ થાય છે તેનું વર્ણન વાણીથી કરી શકાતું નથી. તે સુખ પવિત્ર ને એકાગ્ર અંતઃકરણથી ગ્રહણ કરી શકાય છે. આ સમાધિ બધા મનુષ્યોથી દીર્ઘકાલ કરી શકાતો નથી, તોપણ તેના ચોઠા સમયનો અનુભવ પણ પ્રદ્યાનંદનો નિશ્ચય કરાવી શકે છે, અને એકવાર તે સમાધિવડે અનુભવાતા પ્રદ્યાનંદનો નિશ્ચય થયો કે પછી સર્વદા મનુષ્ય તેમાં વિશ્વાસ કરે છે. આવી રીતનો મનુષ્ય હિંદાસીનસમયમાં પણ પ્રદ્યાનંદની વાસનાની ઉપેક્ષા કરીને મુખ્યાનંદમાં તત્પર થઈને તેનીજ લાવના કરે છે. પરચુરુષમાં અત્યંત આસક્તિવાળી સ્ત્રી જેમ પોતાના ઘરના કામકાજમાં અત્યંત વ્યાકુલ છતાં

પણ પોતાના મનમાં પરપુરુષના સંગથી ઉપજેલા આનંદનો સ્વાદ લીધા કરે છે તેમ પરમપવિત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ પામેલા ધીરપુરુષ પણ પોતાનો બહારનો વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ મનમાં બ્રહ્મરૂપ આનંદનો સ્વાદ લીધા કરે છે. પોતાની ઇંદ્રિયો સામર્થ્યવાળી છતાં પણ સ્વરૂપાનંદના અનુસંધાનની ઇચ્છા-વડે સર્વ ઇંદ્રિયોના બાહ્યવેગનો તિરસ્કાર કરીને નિજાનંદનુંજ અનુસંધાન કરવું તે ધીરપણું કહેવાય છે. પોતાના મસ્તકપર ભારનું વહન કરનાર મનુષ્ય પોતાના મસ્તકઉપરનો ભાર જિતારીને જેમ થાકથી રહિત થાય છે તેમ સંસારના કામકેળનો ત્યાગ કરીને જીવાત્મા સંસારરૂપ થાકથી રહિત થાય છે. તે વિશ્રાંતિ કહેવાય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપમાં પરમવિશ્રાંતિ પામેલા પુરુષ ઉદાસીન-પણાની સ્થિતિમાં જેવો પરમાનંદના અનુભવમાં તત્પર હોય છે તેવોજ તે સુખદુઃખાદિના નિમિત્તની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પણ તેનું અનુસંધાન ન કરતાં નિજાનંદના અનુભવમાં નિમગ્ન રહે છે. વૈરાગ્યાદિ સાધનોવડે યુક્ત વિવેકી પુરુષને બ્રહ્મના અનુસંધાનમાં વિરોધ કરનાર વિષયસુખ ગમતું નથી. બ્રહ્માનંદનું અવિરોધી સુખ અને બ્રહ્માનંદ તેમાં તેની બુદ્ધિ ક્રમથી કાગડાની નેત્રેન્દ્રિયપ્રમાણે જાણાવ કરે છે. કાગડાની એકજ નેત્રેન્દ્રિય બંને નેત્રગોલકોમાં જેમ જાણાવ કરે છે તેમ બ્રહ્મવેત્તાની બુદ્ધિ બ્રહ્માનંદના અવિરોધી વિષયસુખમાં અને બ્રહ્માનંદમાં જાણાવ કરે છે. એ જાણ જાણુનારની પેઠે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ લૌકિક વિષયાનંદ અને વૈદિક બ્રહ્માનંદ એ બંનેનો અનુભવ કરે છે. મંદપ્રારબ્ધ-કર્મના ઉદયથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય તોપણ તેમને પૂર્વની-અજ્ઞાતાવસ્થાની-પેઠે હવે ઉદ્વેગ થતો નથી, કેમકે તેમને વ્યવહારનું મિથ્યા સ્વરૂપ ને બ્રહ્મનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાયું છે. દુઃખની પ્રાપ્તિની વેલાએ તેઓ શરીરાદિનો ને આત્માનો વિવેક કરે છે તેથી તેમને નિજાનંદના અનુસંધાનમાં કાંઈ પણ અડચણ આવતી નથી.

બ્રહ્મવેત્તાને જેમ જાગૃતવસ્થામાં સર્વદા બ્રહ્માનંદની પ્રતીતિ થાય છે તેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ તેમને બ્રહ્માનંદની વાસનાવડે તેવી પ્રતીતિ થાય છે. બ્રહ્મવેત્તાનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયેલું હોય છે, પણ તેમની અજ્ઞાનની વાસના સર્વથા નિવૃત્ત થયેલી હોતી નથી તેથી તેમને સ્વપ્નમાં બાધ પામેલા સુખદુઃખનો અનુભવ પણ થાય છે.

આ બ્રહ્માનંદગત યોગાનંદનામના પ્રકરણમાં સુષુપ્તિદશામાં, ઉદાસીનપણાની સ્થિતિમાં, સમાધિમાં ને સુખદુઃખની સ્થિતિમાં સ્વપ્રકાશ ચેતનરૂપ બ્રહ્મને જણાવનાર યોગીજ્ઞાને પ્રત્યક્ષ થતી વસ્તુરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપભૂત આનંદનું નિરૂપણ કર્યું.

એ વામાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીના બ્રહ્માનંદગત યોગાનંદ એ નામના અગિયારમા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથશર્મવિરચિત સાર પૂરો થયો. ૧૧

૧૨ બ્રહ્માનંદે આત્માનંદ ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

દોહરો

વિષયાનંદના બિબિઝ, આત્માનંદ જણાય;

તો મન તેમાં સ્થિર રહી, પરમાનંદી યાય. ૧

પંચદશીના અગિયારમા પ્રકરણમાં વિવેકી મનુષ્યને યોગવડે નિજાનંદનો અનુભવ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવીને હવે મંદમતિવાળા જિજ્ઞાસુને આત્માનંદનામના આ પ્રકરણમાં ત્વંપદાર્થનું વિવેચન કરીને તે દ્વારા બ્રહ્માનંદના અનુભવનો પ્રકાર દેખાડવામાટે શિષ્યનો પ્રશ્ન જણાવે છે:—

નન્વેવં વાસનાનંદાદ્બ્રહ્માનંદાદપીતરમ્ ।

વેત્તુ યોગી નિજાનંદં મૂઢસ્યાત્રાસ્તિ કા ગતિઃ ॥ ૧ ॥

અન્વય:—નહુ, એવં યોગી વાસનાનંદાત્ બ્રહ્માનંદાત્ અપિ ઇતરં નિજાનંદં વેત્તુ, અત્ર મૂઢસ્ય કા ગતિઃ અસ્તિ ? ॥

શિષ્યની શંકા:—એવી રીતે યોગી પુરુષ વાસનાનંદથી અને બ્રહ્માનંદથી, પણ જિજ્ઞાસુ નિજાનંદને શકે બાંધે, પણ અહીં મંદમતિવાળા મૂઢ મનુષ્યની શી ગતિ છે ? અર્થાત્ તેને બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ કયા સાધનથી થશે ? તે આપ કૃપા કરીને કહો. ૧

શિષ્યનો એવો પ્રશ્ન સાંભળી મંદમતિવાળા મૂઢનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર નથી એમ શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:—

ધર્માધર્મવશાદેવ જાયતાં મિયતામપિ ।

પુનઃ પુનર્દેહલક્ષ્ઁ કિં નો દાક્ષિણ્યતો વદ ॥ ૨ ॥

અર્થ: ધર્માધર્મવશાત્ પુનઃ પુનઃ દેહલક્ષ્ઁ જાયતાં મિયતાં, અપિ નઃ દાક્ષિણ્યતઃ કિં ? વદ ॥

આ મંદમતિવાળો મૂઢ મનુષ્ય પોતાના પૂર્વના અનેક જન્મોમાં કરેલાં પુણ્યપાપાનુસારે આ સંસારમાં વારંવાર લાગે શરીરાવડે જન્મે, અને મરે, પણ તેમાં અમારી તેમના ઉપરની દયાથી તેને શું ફલ મળશે ? તે કહો. ૨

શ્રીસદ્ગુરુ સર્વ મનુષ્યોના ઉપર અનુગ્રહ કરવાના સ્વભાવવાળા હોય છે; માટે આપે તે મંદમતિવાળા મૂઢને માટે પણ કોઈ સ્નાધન અવશ્ય કહેવું જોઈએ એમ શિષ્ય વિનંતિ કરે છે:—

અસ્તિ વોઽનુજિઘૃક્ષત્વાદાક્ષિણ્યેન પ્રયોજનમ્ ।

તર્હિ વ્રૂહિ સં મૂઢઃ કિં જિજ્ઞાસુર્વા પરાહ્મુઃ ॥ ૩ ॥

વાં અનુજિઘૃક્ષત્વાદાક્ષિણ્યેન પ્રયોજનં અસ્તિ, તર્હિ સઃ મૂઢઃ કિં જિજ્ઞાસુઃ ? વા પરાહ્મુઃ ? વ્રૂહિ ॥

શિષ્ય:—આપની સર્વ પ્રાણીઓના ઉપર દયા કરવાની ઇચ્છા હોવાથી આપની દયાવડે શિષ્યના ઉદ્ધારરૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. તેના ઉત્તરમાં શ્રીસદ્ગુરુ શિષ્યને કહે છે:—જો તમે એમ કહે છો તો તે મંદમતિવાળા મનુષ્ય શું પ્રદાને જાણવાની ઇચ્છાવાળો છે ? અથવા બહિર્મુખ એટલે શબ્દાદિ વિષયોમાં આસક્તિવાળો છે ? તે કહે. ૩

જો તે વિષયાતુરાળી હોય તો તેની વિષયાસક્તિને અનુસરીને તેને શાસ્ત્રોક્ત કર્મ અથવા શાસ્ત્રોક્ત ઉપાસના કહેવી એમ કહે છે:—

ઉપાસ્તિ કર્મ વા વ્રૂયાત્ વિમુક્તાય યથોચિતમ્ ।

મંદપ્રજ્ઞં તુ જિજ્ઞાસુમાત્માનંદેન વોધયેત્ ॥ ૪ ॥

વિમુક્તાય યથોચિતં કર્મ વા ઉપાસ્તિ વ્રૂયાત્, મંદપ્રજ્ઞં જિજ્ઞાસું તુ આત્માનંદેન વોધયેત્ ॥

જો તે મનુષ્ય પ્રદક્ષિણાથી વિરુદ્ધ હોય તો તેને તેની ચોખ્ખતાપ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત કર્મનો વા ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરવો, અર્થાત્ જો તે સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનારો હોય તો તેને શાસ્ત્રોક્ત કર્મનો ઉપદેશ કરવો, અને જો તે પ્રદક્ષિણાની ઇચ્છા રાખનારો હોય તો તેને શાસ્ત્રોક્ત ઉપાસનાનો ઉપદેશ કરવો. જો તે મદબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય જિજ્ઞાસુ હોય તો તેને આત્માનંદવડે ઉપદેશ કરવો, અર્થાત્ તેને શરીરથી ભિન્ન આત્માના સ્વરૂપભૂત આનંદનો ઉપદેશ કરવો. ૪

આવી રીતે પૂર્વે કહેલું કાને ઉપદેશ કર્યો હતો એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેનું ઉત્તર આપે છે:—

વોધયામાસ મૈત્રેયીં યાજ્ઞવલ્ક્યો નિજપ્રિયામ્ ।

ન વા અરે પત્યુરર્થે પતિઃ પ્રિય ઇતીરયન્ ॥ ૫ ॥

અરે પત્યુઃ અર્થે પતિઃ પ્રિયઃ ન વા ઇતિ ઈરયન્ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ નિજપ્રિયાં મૈત્રેયીં વોષયામાસ ॥

અરે મૈત્રેયી ! સ્ત્રીને પતિના પ્રયોજનમાટે પતિ વહાલો થતો નથીજ, પણ પોતાના પ્રયોજનમાટે તેને પોતાનો પતિ વહાલો થાય છે, એવી રીતે કહેતા હતા ભગવાન યાજ્ઞવલ્કય પોતાનાં પ્રિય સ્ત્રી મૈત્રેયીને ઉપદેશ કરતા હતા. ૫

આત્મા પરમપ્રેમનું સ્થાન છે, જોટલે તે પરમાનંદરૂપ છે, એમ સિદ્ધ કરવામાટે પ્રથમ તેના પરમપ્રેમના સ્થાનપણાને સિદ્ધ કરવા શ્રીબૃહદ્વારણ્યકો-
પનિપદના આ પ્રકરણમાંનાં સર્વ વાક્યોનો સાર કહે છે:—

પતિર્જાયા પુત્રવિત્તે પશુબ્રાહ્મણવાહુજાઃ ।

લોકા દેવા વેદભૂતે સર્વે ચાત્માર્થતઃ પ્રિયમ્ ॥ ૬ ॥

પતિઃ, જાયા, પુત્રવિત્તે, પશુ-બ્રાહ્મણ-વાહુજાઃ, લોકાઃ, દેવાઃ ચ વેદભૂતે સર્વે આત્માર્થતઃ પ્રિયં [અસ્તિ] ॥

પતિ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પશુ, બ્રાહ્મણ, સ્વપ્રિય, ભૂરાદિ લોકો, હરિહરાદિ દેવો, અક્ષાદિ વેદો, આઠાશાદિ ભૂતો અને અન્ય સર્વ પ્રત્યેકને પોતાના પ્રયોજન-
માટે પ્રિય લાગે છે, અર્થાત્ સર્વ લોચ્ય પ્રાણિપદાર્થ લોકતાના લોગનું સાધન હોવાથી લોકતાના પ્રયોજનમાટેજ પ્રિય થાય છે, એમના પોતાના પ્રયોજન-
માટે તે પ્રિય થતાં નથી. ૬

પતિના પ્રયોજનમાટે પતિ પ્રિય થતો નથી એ શ્રીબૃહદ્વારણ્યકોના વાક્યનું તાત્પર્ય કહે છે:—

પત્યાવિચ્છા યદા પત્યાસ્તદા પ્રીતિં કરોતિ સા ।

હુદનુષ્ઠાનરોગાયૈસ્તદા નેચ્છતિ તત્પતિઃ ॥ ૭ ॥

યદા પત્યાઃ પત્યૌ ઇચ્છા [ભવતિ] તદા સા પ્રીતિં કરોતિ, [યદા] તત્પતિઃ
હુદનુષ્ઠાનરોગાયૈઃ [યુક્તઃ ભવતિ] તદા [તાં] ન ઇચ્છતિ ॥

જ્યારે સ્ત્રીને પોતાના પતિની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તે સ્ત્રી પોતાના પતિઉપર પ્રીતિ કરે છે. જ્યારે એ સ્ત્રીનો પતિ બુદ્ધ, જપાદિનું આનુષ્ઠાન કે રાગાદિવડે યુક્ત હોવાથી પત્નીની ઇચ્છાના અભાવવાળો હોય છે ત્યારે તે પત્નીની ઇચ્છા કરતો નથી. ૭

ઉપરના શ્લોકમાં જે વાત કહી છે તે વાતપરથી નીચે પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે એમ કહે છે:—

ન પત્યુરર્થે સા પ્રીતિઃ સ્વાર્થે એવ કરોતિ તામ્ ।

પતિશ્ચાત્મન એવાર્થે ન જાયાર્થે કદાચન ॥ ૮ ॥

સા પ્રીતિઃ પત્યુઃ અર્થે ન, [કિંતુ] તાં સ્વાર્થે એવ કરોતિ, ચ પતિઃ આત્મનઃ અર્થે એવ, જાયાર્થે કદાચન ન [કરોતિ] ॥

પત્નીની એ પ્રીતિ પતિને માટે નથી, પણ એ પ્રીતિ પત્ની પોતાના સ્વાર્થમાટેજ કરે છે, અને પતિ પત્નીમાં જે પ્રીતિ કરે છે તે પ્રીતિ પણ પોતાને માટેજ કરે છે, પત્નીને માટે કદીપણ તે પ્રીતિ કરતો નથી. ૮

જ્યારે એકની ઇચ્છાવડે પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તે પ્રીતિ ભલે પોતાના પ્રયોજનમાટે હોય, પણ જ્યારે પતિ અને પત્ની તે બંનેની એકજ સમયમાં સુખની ઇચ્છાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે તેમાં તે પ્રીતિ એકને માટે નહિ, પણ બંનેને માટે છે એમ કહેવું પડે, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અન્યોન્યપ્રેરણેષ્યેવં સ્વેચ્છયૈવ પ્રવર્તનમ્ ॥ ૯ ॥

અન્યોન્યપ્રેરણે અપિ એવં સ્વેચ્છયા એવ પ્રવર્તનમ્ ॥

તે બંનેની પરસ્પરની પ્રેરણામાં પણ પૂર્વે કહેલી રીતે પોતપોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાટેજ તેમની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એટલે તે પ્રત્યેકની પોત-પોતાના પ્રયોજનમાટે પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૯

પોતાના પ્રયોજનમાટે મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થાય છે એ વાત ઉઠાડરણુ આપીને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

શ્મશ્રુકંટકવેધેન વાલે રુદતિ તત્પિતા ।

ચુંવત્યેવ ન સાં પ્રીતિર્વાલાર્થે સ્વાર્થ એવ સા ॥ ૧૦ ॥

શ્મશ્રુકંટકવેધેન વાલે રુદતિ [સતિ અપિ] તત્પિતા ચુંવતિ એવ, સા પ્રીતિઃ વાલાર્થે ન [કિંતુ] સા સ્વાર્થે એવ ॥

પિતાના દાદી અને મૂછના કાંટાજેવા વાળના વેધવડે (ખુંચવાવડે) બાલક રુએ છે, છતાં પણ તે બાલકનો પિતા તેના ગાલઉપર ચુબન કર્યા કરે છેજ. પિતાની તે પ્રીતિ તે બાલકને માટે નથી, પરંતુ તે પ્રીતિ પિતાના પોતાના પ્રયોજનમાટેજ છે. ૧૦

સ્ત્રી અને પુત્રાદિ લોચ્ય પદાર્થો ચેતનવાળા હોવાથી તેના સંબંધમાં તે સર્વ કોના પ્રયોજનમાટે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે બરાબર સ્પષ્ટ થતું નથી, પરંતુ જડપદાર્થના સંબંધમાં તેવો સશય સંભવતો નથી, એટલામાટે જડપદાર્થના દર્દાંતવડે તે વાત સ્પષ્ટ કરે છે:—

નિરિચ્છમપિ રત્નાદિવિત્તં યત્નેન પાલયન્ ।

પ્રીતિં કરોતિ સ સ્વાર્થે વિત્તાર્થત્વં ન શંકિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

નિરિચ્છં રત્નાદિવિત્તં અપિ યત્નેન પાલયન્ સઃ [પુરુષઃ] સ્વાર્થે પ્રીતિં
કરોતિ, વિત્તાર્થત્વં શંકિતં ન ॥

જડ હોવાથી પોતાના પ્રયોજનની ઇચ્છાવિનાના રત્નાદિ દ્રવ્યનું પણ
તે પુરુષ યત્નવડે રક્ષણ કરે છે તે પુરુષ પોતાના પ્રયોજનમાટે તેના ઉપર
તેના રક્ષણરૂપ પ્રીતિ કરે છે. તે પ્રીતિ રત્નાદિરૂપ દ્રવ્યના પ્રયોજનમાટે
છે એમ કોઈથી શંકા કરાતી નથી. ૧૧

બળદના ઉદાહરણવડે પણ એજ વાત સિદ્ધ કરે છે:—

અનિચ્છતિ વલીવર્દે વિવાહયિષતે વલાત્ ।

પ્રીતિઃ સા વણિગર્થેવ વલીવર્દાર્થતા ક્રુતઃ ॥ ૧૨ ॥

વલીવર્દે અનિચ્છતિ [સતિ] વલાત્ વિવાહયિષતે, સા પ્રીતિઃ વણિગર્થા એવ,
[તસ્યા:] વલીવર્દાર્થતા ક્રુતઃ ? ॥

બળદની ઇચ્છા નહિ છતાં પણ વાણીએ બલાતકારથી તેના ઉપર ભાર
ભરીને વહન કરાવવાની ઇચ્છા કરે છે તે પ્રીતિ વાણીઆને માટેજ છે, તે
પ્રીતિમાં બળદનું પ્રયોજનપણું કેવી રીતે સહવી શકે? નજ સહવી શકે. ૧૨
બ્રાહ્મણનું દશાંત આપીને પણ ઉપરની વાતને સિદ્ધ કરે છે:—

બ્રાહ્મણ્યં મેઽસ્તિ પૂજ્યોઽહમિતિ તુખ્યતિ પૂજયા ।

અચેતનાયા જાતેનોં સંતુષ્ટિઃ પુંસ એવ સા ॥ ૧૩ ॥

મે બ્રાહ્મણ્યં અસ્તિ, અહં પૂજ્યઃ इति પૂજયા તુખ્યતિ, [સા] સંતુષ્ટિઃ અચેતનાયાઃ
જાતેઃ નો, સા પુંસઃ એવ ॥

મારુ બ્રાહ્મણપણું છે, તેવડે હું પૂજવાયોગ્ય છું, એવી રીતે અન્ય લોકોએ
કરેલી પૂજાવડે બ્રાહ્મણ સંતોષ પામે છે, તે સંતોષ જડસ્થાવવાળી બ્રાહ્મણભક્તિને
માટે નથી, પણ તે સંતોષ તે બ્રાહ્મણરૂપ પુરુષને માટેજ છે. ૧૩

ક્ષત્રિયના અને વૈશ્યના ઉદાહરણવડે ઉપરની વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

ક્ષત્રિયોઽહં તેન રાજ્યં કરોમીત્યત્ર રાજતા ।

ન જાતેવૈશ્યજાત્યાદૌ યોજનાયેદમીરિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

અહં ક્ષત્રિયઃ [અસ્મિ] તેન રાજ્યં કરોમિ इति અત્ર રાજતા જાતેઃ ન, इदं
વૈશ્યજાત્યાદૌ યોજનાયેદમીરિતમ્ ॥

હું ક્ષત્રિય છું, મે તે ક્ષત્રિયપણાવડે હું રાજ્ય કરુ છું, એવી રીતે અહીં
રાજાપણું ક્ષત્રિયભક્તિનું નથી, પણ તે ક્ષત્રિયનું પોતાનું છે. આ કથન વૈશ્ય-
ભક્તિ આદિમાં બેઠવાને માટે કરેલું છે. ૧૪

સ્વર્ગાદિ લોકને માટે સ્વર્ગાદિ લોક પ્રિય થતાં નથી એવા શ્રુતિવાક્યનું તાત્પર્ય કહે છે:—

સ્વર્ગલોકવ્રહ્મલોકૌ સ્તાં મૃમેત્યભિવાંછનમ્ ।

લોકયોનોપકારાય સ્વભોગાયૈવ કેવલમ્ ॥ ૧૫ ॥

મય સ્વર્ગલોકવ્રહ્મલોકૌ સ્તાં इति અભિવાંછનં લોકયોઃ ઉપકારાય ન, કેવલં સ્વભોગાય एव ॥

મને શાસ્ત્રોક્ત કર્યવડે સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થાઓ, અથવા ઉપાસનાવડે મને બ્રહ્મલોક પ્રાપ્ત થાઓ, આવી મનુષ્યના મનની જે દૃઢ ઇચ્છા થાય છે તે સ્વર્ગલોકના અથવા બ્રહ્મલોકના પ્રયોજનમાટે થતી નથી, પણ માત્ર પોતાના ઉપભોગમાટેજ થાય છે. ૧૫

શ્રદ્ધાલુ મનુષ્ય દેવોનું પૂજન કરે છે તે પણ પોતાના લાભમાટે કરે છે, દેવોના લાભમાટે કરતા નથી એમ કહે છે:—

ईशविष्णवादयो देवाः पूज्यन्ते पापनष्टये ।

न तन्निष्पापदेवार्थं तत्तु स्वार्थं प्रयुज्यते ॥ ૧૬ ॥

ईशविष्णवादयः देवाः पापनष्टये पूज्यन्ते, तत् न निष्पापदेवार्थं न, [किं] तु तत् स्वार्थं प्रयुज्यते ॥

મહેશ્વર અને વિષ્ણુ-આદિ દેવો મનુષ્યના પોતાના પાપસંસ્કારની નિવૃત્તિને માટે મનુષ્યોવડે પૂજવામાં આવે છે, તે પૂજન પાપસંસ્કારસંહિત દેવોને માટે કરવામાં આવતું નથી, પરંતુ તે પૂજન મનુષ્યના પોતાના સ્વાર્થમાટેજ કરવામાં આવે છે. ૧૬

વેદોનું અધ્યયન પણ પોતાને માટેજ કરવામાં આવે છે, વેદોને માટે કરવામાં આવતું નથી એમ જણાવે છે:—

ऋगादयो ह्यधीयन्ते दुर्ब्राह्मण्यानवाप्तये ।

न तत्प्रसक्तं वेदेषु मनुष्येषु प्रसज्यये ॥ ૧૭ ॥

दुर्ब्राह्मण्यानवाप्तये ऋगादयः अधीयन्ते, हि तत् वेदेषु प्रसक्तं न, मनुष्येषु प्रसज्यते ॥

દુર્બ્રાહ્મણ્યપ્રાપ્તિ (માતૃમણ્યાની) પ્રાપ્તિ ન થવામાટે બ્રાહ્મણવડે પ્રસિદ્ધ ઋગાદિ વેદો ભણવામાં આવે છે, કેમકે તે માતૃમણ્ય ઋગાદિ વેદોમાં સંબંધ પામેલું નથી, પણ બ્રાહ્મણાદિ મનુષ્યોમાં તે સંબંધ પામેલું છે. ૧૭

પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોને પણ પ્રાણીઓ પોતાને માટે ઇચ્છે છે એમ જણાવે છે:—

ભૂમ્યાદિપંચભૂતાનિ સ્થાનતદ્વાકશોષણૈઃ ।

हेतुभिश्चावकाशेन वाञ्छन्त्येषां न हेतवः ॥ १८ ॥

[सर्वे प्राणिनः] स्थान-तद्-वाक-शोषणैः हेतुभिः न अवकाशेन भूમ્યાदि-
પંચભૂતાનિ વાંછંતિ, ઇષાં હેતવઃ ન ॥

મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ પૃથ્વીને પોતાના રહેવાના સ્થાનરૂપ પ્રયોજનમાટે, જલને તરપની નિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજનમાટે, અગ્નિને પાક કરવામાટે, વાયુને સુકવવાને માટે અને આકાશને અવકાશને માટે એમ પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોને સ્થાન, તૃણ, પાક અને શેષભૂરૂપ તથા અવકાશરૂપ પોતાના પ્રયોજન-માટે ઇચ્છે છે, તેઓના પ્રયોજનમાટે તેઓ તેમને ઇચ્છતા નથી. ૧૮

સ્વામી અને આકર આદિ સર્વ પોતાના ઉપકારને માટે આકર ને સ્વામી આદિને ઇચ્છે છે એમ જણાવે છે:—

स्वामिभृत्यादिकं सर्वं स्वोपकाराय वाञ्छति ।

तत्तत्કृतોપकारस्तु तस्य तस्य न विद्यते ॥ १९ ॥

સ્વામિભૃત્યાદિકં સર્વં સ્વોપકારાય વાંછતિ, તત્તત્કૃતોપકારઃ તુ તસ્ય તસ્ય ન વિદ્યતે ॥

સ્વામી અને સેવક આદિ સર્વ પોતાના ઉપકારમાટે સેવકને અને સ્વામી આદિને ઇચ્છે છે. તે તે સ્વામી અને સેવકે કરેલો ઉપકાર તેા વાસ્તવિકરીતે તેમને માટે કરેલો હોતો નથી, પણ પોતાને માટે હિત છે, અર્થાત સ્વામી સેવકને જે પગાર આપે છે તે પગાર પોતાના પ્રયોજનમાટે આપે છે, ને સેવક જે સેવા કરે છે તે પણ પોતાના પ્રયોજનમાટે કરે છે. ૧૯

ભૃદહારણ્યકથૃતિમાં આવાં ઘણાં દર્શાવેલાં આપવાનું કારણ જણાવે છે:—

सर्वव्यवहृतिष्वेवमनुसंधાतुमीदृशम् ।

उदाहरणवाहुल्यं तेन स्वां वासयेन्मतिम् ॥ २० ॥

સર્વવ્યવહૃતિષુ ઇદં અનુસંધાતું ઈદં ઉદાહરણવાહુલ્યં [ઉક્તમ્] તેન સ્વાં મતિં વાસયેત્ ॥

ઇચ્છાપૂર્વક મતા સર્વ વ્યવહારોમાં પોતાના મુખને માટે સર્વ પ્રિય થાય છે એવી રીતે અનુસંધાન કરવામાટે આવા ઉદાહરણનું બહુપણું છે, અર્થાત ઘણું

દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. તે દૃષ્ટાંતોવડે પોતાની બુદ્ધિને પોતાને માટે સર્વ પ્રિય થાય છે એજ નિર્ણયમાં દેઢ કરે. ૨૦

પોતાને માટે અન્ય પ્રાણિપદાર્થમાં પ્રીતિ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું એ ઉદાહરણોમાં આવેલા પ્રીતિશબ્દના અર્થવિષે નીચેના દોઢ શ્લોકમાં ચંકા કરે છે:—

અથ કેયં ભવેત્પ્રીતિઃ શ્રૂયતે યા નિજાત્મનિ ।

રાગો વધ્વાદિવિષયે શ્રદ્ધા યાગાદિકર્મણિ ।

ભક્તિઃ સ્યાદ્ગુરુદેવાદાવિચ્છા ત્વપ્રાપ્તવસ્તુનિ ॥ ૨૧ ॥

અથ નિજાત્મનિ યા પ્રીતિઃ શ્રૂયતે [સા] इयं का भवेत् ? वध्वादिविषये रागः, यागादिकर्मणि श्रद्धा, गुरुदेवादौ भक्तिः तु अप्राप्तवस्तुनि इच्छा [प्रीतिः] स्यात् ॥

હવે પોતાના આત્મામાં જે પ્રીતિ શ્રુતિમાં સાંભળવામાં આવે છે તે આ પ્રીતિ કય છે ? તે શું રાગરૂપ છે ? વા શ્રદ્ધારૂપ છે ? વા ભક્તિરૂપ છે ? કે ઇચ્છારૂપ છે ? જે તે રાગરૂપ હોય તો તે સ્ત્રીપુત્રાદિકઉપર સંભવે, યજ્ઞયાગાદિકમાં સંભવે નહિ; જે તે શ્રદ્ધારૂપ હોય તો યજ્ઞયાગાદિ શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં સંભવે, પણ સ્ત્રી આદિકમાં સંભવે નહિ; જે ભક્તિરૂપ હોય તો તે સદ્ગુરુમાં ને દેવાદિમાં સંભવે, બીજા વિષયમાં સંભવે નહિ; અને જે ઇચ્છારૂપ હોય તો નહિ પ્રાપ્ત થયેલી પ્રિય વસ્તુમાં સંભવે, પ્રાપ્તવસ્તુમાં સંભવે નહિ. જોવી રીતે તે પ્રીતિ સર્વ વિષયવિષે સંભવી શકે નહિ. ૨૧

ઉપર જણાવેલા ચાર પક્ષોથી ભિન્ન પક્ષનો સ્વીકાર કરીને ઉપરની ચંકાતું સમાધાન કરે છે:—

तर्ह्यस्तु सात्त्विकी वृत्तिः सुखमात्रानुवर्तिनी ।

प्राप्ते नष्टेऽपि सद्भावादिच्छातो व्यतिरिच्यते ॥ २२ ॥

तर्हि सुखमात्रानुवर्तिनी सात्त्विकी वृत्तिः अस्तु, प्राप्ते नष्टे अपि [अस्याः] सद्भावाद् [इयं] इच्छातः व्यतिरिच्यते ॥

જે પ્રીતિના રાગાદિરૂપપણાને અસંભવ છે તો માત્ર સુખમાં અનુવૃત્ત (જોતપ્રોત) થઇને રહેનારી સત્ત્વગુણના પરિણામરૂપ ચિત્તવૃત્તિજ પ્રીતિ હો. પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાણિપદાર્થમાં અને નાશ થયેલા પ્રાણિપદાર્થમાં પણ આ પ્રીતિનો સંભાવ હોવાથી આ પ્રીતિ ઇચ્છાથી ભેદ પામે છે, અર્થાત ઇચ્છા અપ્રાપ્ત પ્રાણિપદાર્થમાં હોય છે, અને આ તો પ્રાપ્ત થયેલામાં ને નાશ થયેલામાં પણ હોય છે. ૨૨

સુખના સાધનરૂપ અંત્રાદિ પદાર્થોપમાણેજ આત્મામાં પ્રીતિ જણાવાથી આત્મા પણ અંત્રાદિપ્રમાણે સુખનું સાધન થશે એવી શંકા ઉપજાવી તેનું સમાધાન કરે છે:—

સુખસાધનતોપાધેરન્નપાનાદયઃ પ્રિયાઃ ॥ ૨૩ ॥

આત્માઽનુકૂલ્યાદન્નાદિસમશ્ચેદમુનાત્ર કઃ ।

અનુકૂલયિતવ્યઃ સ્યાન્નૈકસ્મિન્કર્મકર્તૃતા ॥ ૨૪ ॥

અન્નપાનાદયઃ સુખસાધનતોપાધેઃ [યથા] પ્રિયાઃ [દૃષ્ટાઃ તથા] આત્મા [અપિ] અનુકૂલ્યાત્ અન્નાદિસમઃ [ઈતિ] ચેત્ અમુના અત્ર કઃ અનુકૂલયિતવ્યઃ? એકસ્મિન્ કર્મકર્તૃતા ન સ્યાત્ ॥

ખાવાના પદાર્થો અને પીવાના પદાર્થો ઇત્યાદિ સુખના સાધનપણારૂપ ઉપાધિથી જેમ પ્રિય જણાય છે તેમ આત્મા પણ અનુકૂલપણાથી (પ્રિય પ્રતીત થવાથી) અન્નાદિના સમાન થશે એમ જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન સાંભળો:—આમ થવાવડે આ આત્માને આ હોઠમાં અનુકૂલ માનીને મહંશુ કરનાર કયો લોકતા થશે? કોઈ પણ નહિ થાય, કેમકે આત્માજ લોકતા છે. તે આત્મા પોતેજ પોતાને અનુકૂલ કરીને તેને લોભવશે એમ જો તમે કહો તો એકજ આત્મામાં ઈર્મપણું (લોભપણું) અને કર્તાપણું (લોકતાપણું) સંભવી શકે નહિ. ૨૩-૨૪

વિષયજન્ય સુખમાં સામાન્ય પ્રીતિ હોય છે, અને આત્મામાં તો નિરતિશય પ્રીતિ હોય છે એમ જણાવે છે:—

સુખે વૈષયિકે પ્રીતિમાત્રમાત્મા ત્વતિપ્રિયઃ ।

સુખે વ્યભિચરત્વેષા નાત્મનિ વ્યભિચારિણી ॥ ૨૫ ॥

વૈષયિકે સુખે પ્રીતિમાત્રં, આત્મા તુ અતિપ્રિયઃ, સુખે એવા વ્યભિચરતિ, આત્મનિ વ્યભિચારિણી ન ॥

વિષયથી ઉપજતા સુખમાં સાધારણ પ્રીતિ હોય છે, અને આત્મા તો અત્યંત પ્રિય છે. વિષયથી ઉપજતા સુખમાં આ પ્રીતિ વ્યભિચાર પામે છે, અર્થાત્ એક વિષયસુખને છોડીને તે બીજા વિષયસુખમાં જાય છે, પણ આત્મામાં રહેલી પ્રીતિ વ્યભિચાર પામતી નથી, અર્થાત્ આત્માને છોડીને તે પ્રીતિ બીજે કંઈકે જઈ શકતી નથી. ૨૫

વિષયથી ઉપજતા સુખમાં પ્રીતિનો જે વ્યભિચાર થાય છે તે જણાવે છે:—

एकं त्यक्तवान्यदादत्ते सुखं वैपयिकं सदा ।

नात्मा त्याज्यो न चादेयस्तस्मिन्न्यभिचरेत्कथम् ॥ २६ ॥

एकं वैपयिकं सुखं त्यक्त्वा सदा अन्यत् आदत्ते, आत्मा त्याज्यः न, च आदेयः ;
न, तस्मिन् कथं व्यभिचरेत् ? ॥

એક વિષયસંગી સુખનો ત્યાગ કરીને મનુષ્યાદિનું મન સર્વદા ખીજ વિષયસુખનું ગ્રહણ કરે છે, પણ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય નથી, અને ગ્રહણ કરવાયોગ્ય પણ નથી, તેથી તેમાં રહેલી પ્રીતિ કેવી રીતે વ્યભિચાર પામે? અર્થાત નજ પામે. ૨૬

એ આત્મા ત્યાગનો વિષય અને ગ્રહણનો વિષય ન થતો હોય તો તે તણખલાં આદિની પેઠે ઉપેક્ષાનો વિષય કેમ નહિ થાય એમ શંકા કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:—

हानादानविहीनेऽस्मिन्नुपेक्षा चेतृणादिवत् ।

उपेक्षितुः स्वरूपत्वान्नोपेक्ष्यत्वं निजात्मनः ॥ २७ ॥

हानादानविहीने अस्मिन् तृणादिवत् उपेक्षा चेत् उपेक्षितुः स्वरूपत्वात्
निजात्मनः उपेक्ष्यत्वं न ॥

ત્યાગથી અને ગ્રહણથી રહિત આ આત્મામાં તણખલાં આદિ તુચ્છ પદાર્થની પેઠે ઉપેક્ષા થશે.એમ, એ તમે કહો તો અમે તેના સમાધાનમાં કહીએ છીએ કે આ આત્મા ઉપેક્ષા કરનાર મનુષ્યનું સ્વરૂપ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપનું ઉપેક્ષ્યપદ્ધતિ સંભવી શકતું નથી. ૨૭

આત્મા પરિત્યાગનો વિષય થતો નથી એમ જો તમે કહો છો તે યોગ્ય નથી, કેમકે રોગાદિવડે તેનું ત્યાગ્યપણું હોવાનો મનુષ્યોને અનુભવ થાય છે. એવી શંકા કરીને તેનું હુંકું સમાધાન કરે છે:—

रोगक्रोधाभिभूतानां मुमूर्षां वीक्ष्यते कश्चित् ।

ततो द्वेषाद्भवेत्याज्य आत्मेति यदि तन्न हि ॥ २८ ॥

रोगक्रोधाभिभूतानां कश्चित् मुमूर्षां वीक्ष्यते, ततः द्वेषात् आत्मा त्याज्यः
भवेत् इति यदि [तर्हि] तत् नहि ॥

રોગ અને ક્રોધાદિવડે બ્યાકુલ થયેલા મનુષ્યોની ક્યારેક મરવાની ઇચ્છા જોવામાં આવે છે એ કારણથી આત્મા દ્વેષથી ત્યાગ કરવાયોગ્ય સિદ્ધ થાય છે એમ જો તમે કહો તો તે તમારું કહેવું યોગ્ય નથીજ. ૨૮

ત્યાગનો વિષય આત્મા નથી, પણ તેનાથી ભિન્ન દેહ ત્યાગનો વિષય છે એમ પૂર્વોક્ત શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

ત્યક્તું યોગ્યસ્ય દેહસ્ય નાત્મતા ત્યક્તુરેવ સા ।

ન ત્યક્તર્યસ્તિ સ દ્વેપસ્ત્યાજ્યે દ્વેપે તુ કા ક્ષતિઃ ॥ ૨૯ ॥

ત્યક્તું યોગ્યસ્ય દેહસ્ય આત્મતા ન, [કિંતુ] તા ત્યક્તુઃ એવ, [અતઃ] સઃ દ્વેપઃ ત્યક્તરિ ન અસ્તિ, ત્યાજ્યે દ્વેપે તુ કા ક્ષતિઃ ? ॥

શેઝાદિવડે પરાણવ પામેલા પુરુષને ત્યાગ કરવાયોગ્ય જણાતા શરીરનું આત્મપણું નથી, પરંતુ તે આત્મપણું દેહાદિથી ભિન્ન દેહનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છનારા આત્માનુંજ છે, આ કારણથી આગળ જણાવેલો દ્વેપ ત્યાગ કરવા ઇચ્છનારા આત્મામાં નથી. ત્યાગ કરવાયોગ્ય શરીરમાં કોઈ કારણથી જો દ્વેપ થાય તો તેમાં આત્માના ત્યાગનો અસંભવ છે એમ કહેનારા અભારી શી હાનિ થાય છે ? કોઈ હાનિ થતી નથી. ૨૯

પતિના સુખમાટે પતિ પ્રિય થતો નથી ત્યાંથી આરંભીને આત્માના સુખમાટે સર્વ પ્રિય થાય છે ત્યાંસુખીની શુતિના તાત્પર્યનું અવલોકન કરીને આત્માનું અત્યંત પ્રિયપણું દેખાડયું. હવે યુક્તિથી આત્માનું પ્રિયતમપણું દેખાડે છે:—

આત્માર્થત્વેન સર્વસ્ય પ્રીતેશ્ચાત્મા હ્યતિપ્રિયઃ ।

સિદ્ધો યથા પુત્રમિત્રાત્પુત્રઃ પ્રિયતરસ્તથા ॥ ૩૦ ॥

યથા પુત્રમિત્રાત્ પુત્રઃ પ્રિયતરઃ તથા સર્વસ્ય આત્માર્થત્વેન પ્રીતેઃ ચ આત્મા અતિપ્રિયઃ સિદ્ધઃ હિ ॥

જેવી રીતે મનુષ્યને પોતાના પુત્રના મિત્રથી પોતાનો પુત્ર વધારે પ્રિય હોય છે તેવી રીતે પતિ સ્ત્રી આદિ સર્વ લોગ્ય પ્રાણિપદાર્થોના સમૂહ આત્માના પ્રયોજનપણાવડે પ્રીતિનો વિષય થવાથીજ આત્મા અતિપ્રિય છે એમ સારી રીતે સિદ્ધ થયું. ૩૦

આત્મા નિરતિશય પ્રીતિનો વિષય છે એમ શુતિવડે અને યુક્તિવડે સિદ્ધ કરીને હવે મનુષ્યોના અનુભવવડે પણ તેજ વાતને વધારે દઢ કરે છે:—

મા ન મૃત્મહં કિંતુ મૃયાસં સર્વદેત્યસૌ ।

આશીઃ સર્વસ્ય દૃષ્ટેતિ પ્રત્યક્ષા પ્રીતિરાત્મનિ ॥ ૩૧ ॥

અહં મા મૃત્વં [ઈતિ] ન, કિંતુ સર્વદા મૃયાસં ઇતિ અસૌ આશીઃ સર્વસ્ય દૃષ્ટા ઇતિ આત્મનિ પ્રીતિઃ પ્રત્યક્ષા [અસ્તિ] ॥

હું ન હોઉં તો ઠીક એમ કોઈ પણ પ્રાણીને લાગતું નથી, પરંતુ હું સર્વદા રહું તો ઠીક એમ આ જીવવાની ઇચ્છા સર્વ પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં જોવામાં આવે છે. એવી રીતે આત્મામાં નિરતિશય પ્રીતિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ૩૧ મનુષ્યને આત્મામાં નિરતિશય પ્રેમ નથી, પણ પુત્ર ને સ્ત્રી આદિમાં નિરતિશય પ્રેમ છે એમ કેટલાક વાદીઓ કહે છે એમ જણાવે છે:—

इत्यादिभिस्त्रिभिः प्रीतौ सिद्धायामेवमात्मनि ।

पुत्रभार्यादिशेषत्वमात्मनः कैश्चिदीरितम् ॥ ૩૨ ॥

इत्यादिभिः त्रिभिः एवं आत्मनि प्रीतौ सिद्धायां [सत्यां] कैश्चित् आत्मनः पुत्रभार्यादिशेषत्वं ईरितं [अस्ति] ॥

શ્રુતિ, સુક્તિ ને અનુભવ આ ત્રણવડે પૂર્વે કહેલી રીતે આત્મામાં પ્રીતિ સિદ્ધ થયા છતાં પણ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને લોકાનુભવનું તાત્પર્ય નહિ જાણનારા કેટલાક મનુષ્યોએ આત્મા પુત્ર અને સ્ત્રી આદિના શેષરૂપ છે એમ કહેલું છે, અર્થાત્ પુત્ર ને સ્ત્રી આદિ લોકતા છે, અને આત્મા એમના લોગતું સાધન છે એમ કહેલું છે. ૩૨

એ વાદીઓ પોતાનું કહેલું સિદ્ધ કરવા નીચે પ્રમાણે કહે છે એમ જણાવે છે:—

एतद्विवक्षया पुत्रे मुख्यात्मत्वं श्रुतीरितम् ।

आत्मा वै पुत्रनामेति तच्चोपनिषदि स्फुटम् ॥ ૩૩ ॥

एतद्विवक्षया “आत्मा वै पुत्रनामा” इति पुत्रे मुख्यात्मत्वं श्रुतीरितम् [अस्ति,] तत् च उपनिषदि स्फुटम् ॥

વાદીઓ કહે છે કે પુત્રનું આત્મપણું કહેવાની ઇચ્છાવડે “આત્મા એ પુત્ર છે” એ વચનોવડે પુત્રમાં મુખ્યાત્મપણું શ્રુતિમાં કહેલું છે, એટલે પુત્રનું મુખ્યાત્મપણું ઐતરેયોપનિષદમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. ૩૩

‘ઐતરેયોપનિષદમાં કયાં વચનોવડે પુત્રનું મુખ્યાત્મપણું કહેલું છે એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તે વચનોને અર્થથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ।

अथास्येतर आत्मायं कृतकृत्यः प्रमीयते ॥ ૩૪ ॥

अस्य सः अयं आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते, अथ अस्य इतरः अयं आत्मा कृतकृत्यः [सत्] प्रमीयते ॥

આ પિતાનો તે આ પુત્રરૂપ આત્મા પુણ્યકર્મોના અનુદાનમાટે પોતાનો પ્રતિનિધિ કરાય છે. પછી આ પિતાનો પુત્રથી વિન્ન વૃદ્ધાવસ્થાથી ઘેરાયેલો આ પિતૃરૂપ આત્મા કૃતાર્થ થયો હતો મરણ પામે છે. ૩૪

આ અર્થ સુદૃઢ કરવામાટે પુત્રરહિતને પરલોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવા શાસ્ત્રવચનને વાઢી અર્થથી નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

સત્યપ્યાત્મનિ લોકોઽસ્તિ નાપુત્રસ્યાત એવ હિ ।

અનુશિષ્ટં પુત્રમેવ લોક્યમાહુર્મનીપિણઃ ॥ ૩૫ ॥

અતઃ એવ આત્મનિ સતિ અપિ અપુત્રસ્ય લોકઃ ન અસ્તિ, હિ મનીપિણઃ
અનુશિષ્ટં પુત્રં એવ લોક્યં આહુઃ ॥

જેથી પુત્રનું મુખ્યાત્મપણું છે તેથીજ પોતાનો આત્મા વિદ્યમાન હતાં પણ પુત્રરહિત મનુષ્યને પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ પુરાણાદિમાં કહેલું છે. શ્રુતિમાં પણ શાસ્ત્રને જાણનારા સુદ્ધિમાત્ર પુરુષ “તું વેદ છે” ઇત્યાદિ મંત્રવડે જેને ઉપદેશ કયો છે એવો પુત્રજ પરલોકનું સાધન થાય છે એમ કહે છે. ૩૫

આ લોકનું મુખ પણ પુત્રવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે એવા વાવની શ્રુતિને અર્થથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

મનુષ્યલોકો જય્યઃ સ્યાત્પુત્રેણૈવેતરેણ નો ।

મુમુર્ષુર્મંત્રયેત્પુત્રં ત્વં બ્રહ્મેત્યાદિમંત્રકૈઃ ॥ ૩૬ ॥

મનુષ્યલોકઃ પુત્રેણ એવ જય્યઃ સ્યાત્, ઇતરેણ નો, મુમુર્ષુઃ “ત્વં બ્રહ્મ.” ઇત્યાદિ મંત્રકૈઃ પુત્રં મંત્રયેત્ ॥

આ મનુષ્યલોકનું મુખ અને પ્રતિષ્ઠા પુત્રવડેજ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ખીલ્લ કર્માદિ સાધનવડે તે પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ નથી, જો કારણથી જેને મરણકાલ સમીપ આવ્યો છે એવો પુરુષ “તું વેદ છે” ઇત્યાદિ મંત્રોવડે પોતાના પુત્રને શ્રુત ઉપદેશ કરે છે, અર્થાત્ જો પુત્રને કહે છે કે:—“મેં જે વેદભાગનું અધ્યયન કર્યું નથી તે વેદભાગનું અધ્યયન તું મારી વતી કરજે, મેં જે યજ્ઞ કયાં નથી તે યજ્ઞ તું મારી વતી કરજે, અને આ લોકમાં મારું જે લેલું છે તે મારું લેલું છે પણ તું મારી વતી લેજે.” ૩૬

ઉપર જણાવેલા અર્થની વાઢી નીચેના શ્લોકથી સમાપ્તિ કરે છે—

ઃઈત્યાદિશ્રુતયઃ પ્રાહુઃ પુત્રભાર્યાદિશેપતામ્ ।

લોકિકા અપિ પુત્રસ્ય પ્રાધાન્યમનુમન્યંતે ॥ ૩૭ ॥

इत्यादिश्रुतयः पुत्रभार्यादिशेषतां प्राहुः। लौकिकाः अपि पुंसस्य प्राधेय्यं अनुमन्वते ॥

ધત્યાદિ ઘણી શ્રુતિઓ આત્માના પુત્ર ને સ્ત્રી આદિના શેષપણને બેટલે.
આત્મા પુત્રના ને સ્ત્રી આદિના લોગનું સાધન છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. લોકિક.
મનુષ્યો પણ પુત્રનું પ્રધાનપણું પ્રસિદ્ધપણું સ્વીકારે છે. ૩૭

ઉપર જણાવેલા અર્થને હવે યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે:—

स्वस्मिन्मृतेऽपि पुत्रादिर्जीवेद्वित्तादिना यथा ।

तथैव यत्नं कुरुते मुख्याः पुत्रादयस्ततः ॥ ૩૮ ॥

[યતઃ] સ્વસ્મિન્ મૃતે અપિ પુત્રાદિઃ ત્રિતાદિનાં યથા જીવેત્ તથા એવ યત્નં
કુરુતે તતઃ પુત્રાદયઃ મુખ્યાઃ ॥

જે કારણથી પિતા પોતાના મરણપછી પણ પોતાનો પુત્ર અને પોતાની
સ્ત્રી આદિ દ્રવ્ય અને ભૂમિ આદિવડે જેવી રીતે જીવતાં રહે તેવી રીતેજ
પ્રયત્ન કરે છે, અર્થાત્ તેમને જીવનનિર્વાહ સુખરૂપ આલેક્ષીકતામાં દ્રવ્યાદિ
સંપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તે કારણથી પુત્ર અને સ્ત્રી આદિ મુખ્યઆત્મા છે. ૩૮

વાદીનું કથન કેટલેક અંશે સ્વીકાર્યા છતાં પણ આત્મા પુત્રાદિના
લોગના સાધનરૂપ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી એમ સિદ્ધાંતી જણાવે છે:—

घाढमेतावता नात्मा शेषो भवति कस्यचित् ।

गौणमिथ्यामुख्यभेदेरात्माऽयं भवति त्रिधा ॥ ૩૯ ॥

ઘાઢમ્, એતાવતા આત્મા કસ્યચિત્ શેષઃ ન ભવતિ, અયં આત્મા ગૌણમિથ્યા-
મુખ્યભેદઃ ત્રિધા ભવતિ ॥

તમારું કહેવું કેટલેક અંશે ભલે સત્ય હોય, અર્થાત્ પુત્રાદિનું કૌણ
પ્રસંગે ભલે પ્રધાનપણું હોય, પણ એટલા ઉપરથી મુખ્યઆત્મા કેવળ લોગના
સાધનરૂપ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. આ આત્મા ગૌણ, મિથ્યા અને મુખ્ય
એવા લેહોવડે ત્રણ પ્રકારનો છે. ૩૯

તેમાં પુત્રાદિ ગૌણ આત્મા છે, જે જણાવવામાં તે ગૌણપ્રયોગનું લોકિક
દર્શન આપીને તેની પુત્રાદિકમાં યોજના કરે છે:—

देवदत्तस्तु सिंहोऽयमित्येक्यं गौणमेतयोः ।

भेदस्य भासमानत्वात्पुत्रादेरात्मता तथा ॥ ૪૦ ॥

અયં દેવદત્તઃ તુ સિંહઃ એવિં એતયોઃ જેસ્યં ભેદસ્ય ભાસમાનત્વાત્ ગૌણ, તથા
પુત્રાદેઃ આત્મતા [અપિ] ॥

આ દેવદત્ત તો, સિંહ છે એવી રીતે દેવદત્તનું અને સિંહનું એકપણ એ બંનેનો લેહ સ્પર્શ જણાતો હોવાથી જેમ ગૌણ છે તેમ પુત્રાદિનું આત્મપણું પણ ગૌણ છે. ૪૦

હવે મિથ્યા આત્મા કોણ છે તે જણાવે છે:—

ભેદોઽસ્તિ પંચકોશेषુ સાક્ષિણો ન તુ માતૃસૌ ।

મિથ્યાઽઽત્મતાઽતઃ કોશાનાં સ્થાણોશ્ચોરાત્મતા યથા ॥ ૪૧ ॥

પંચકોશેષુ સાક્ષિણઃ ભેદઃ અસ્તિ, તુ અસૌ ન માતિ, અતઃ સ્થાણોઃ ચોરાત્મતા યથા [મિથ્યા તથા] કોશાનાં આત્મતા મિથ્યા [અસ્તિ] ॥

આનેકમય, વિજ્ઞાનમય, મનોમય, પ્રાણમય ને અન્નમય એ પાંચ કોશનો તેમના સાક્ષિરૂપ આત્માથી લેહ શાસ્ત્રદષ્ટિએ વિદ્યમાન છતાં પણ આ લેહ મનુષ્યોને પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતો નથી, આ કારણથી હુંકાનું ચારપણું જેમ મિથ્યા છે તેમ પાંચ કોશોનું આત્મપણું પણ મિથ્યા છે. ૪૧

હવે સાક્ષિરૂપ આત્માનું સુખ્યાત્મપણું પ્રતિપાદન કરે છે:—

ન માતિ ભેદો નાપ્યસ્તિ સાક્ષિણોઽપ્રતિયોગિનઃ ।

સર્વોત્તરત્વાત્તસ્યૈવ મુખ્યમાત્મત્વમિષ્યતે ॥ ૪૨ ॥

અપ્રતિયોગિનઃ સાક્ષિણઃ ભેદઃ ન માતિ, ન અસ્તિ અપિ, સર્વોત્તરત્વાદ્ તસ્ય એવ મુખ્યં આત્મત્વં ઇષ્યતે ॥

જેનો કોઈ પ્રતિયોગી (પ્રતિપક્ષી) નથી એવા સાક્ષિરૂપ આત્માનો કોઈથી લેહ જણાતો નથી, અને વસ્તુતાએ અન્ય કલ્પિત હોવાથી તેનો તેમનીથી લેહ ન પણ નહિ. તે દેહાદિ સર્વની અંતર રહેનાર હોવાથી તેનું સુખ્યાત્મપણું ફરીકારાય છે.

જેવી રીતે પુત્રાદિ ગૌણાત્મા અને શરીરાદિ મિથ્યાત્મા પરસ્પર ને બીજાનાં પ્રતિપક્ષી થાય છે તેવી રીતે સર્વ કલ્પિતનાં અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી સુખ્યાત્માનો કોઈ પ્રતિપક્ષી નથી, અર્થાત્ પુત્રાદિનો ને શરીરાદિનો પરસ્પર ને અન્ય પદાર્થથી લેહ છે, પરંતુ સાક્ષિરૂપ આત્માનો તે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી કોઈ પણ પ્રાણિપદાર્થથી લેહ નથી, એટલે તે સર્વના પ્રતિપક્ષીવિનાનો છે, આત્મા સર્વનું અધિષ્ઠાન હોવાથી અન્ય સર્વ તેમાં કલ્પિત છે, એટલે તે કોઈથી લેહ પામતો નથી. વળી તે ત્રણે શરીરોની અંતર રહેલો હોવાથી તેનું સુખ્યાત્મપણું માન્યું જોઈએ. ૪૨

આત્મા ભલે ત્રણ પ્રકારનો હોય, પણ તેથી પુત્રાદિકનું લોકતાપણું

(પ્રધાનપણું) અને આત્માનું જોગ્યપણું (ગૌણપણું) જે અમે કહ્યું છે તેનું નિરાકરણ શી રીતે થાય છે એમ વાદીને શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે—

सत्येवं व्यवहारेषु येषु यस्यात्मतोचिता ।

तेषु तस्यैव शेषित्वं सर्वस्यान्यस्य शेषतां ॥ ૪૩ ॥

एवं सति येषु व्यवहारेषु यस्य आत्मता उचिता तेषु तस्य एव शेषित्वं, अन्यस्य सर्वस्य शेषता ॥

એવી રીતે આત્માનું ત્રિવિધપણું હોવાથી જે વ્યવહારોમાં (પાલન, પોષણ ને બ્રહ્માત્મપણું ઇત્યાદિ વ્યવહારોમાં) જે પુત્રાદિકનું, સ્થૂલદૈહ્યાદિકનું ને સાક્ષીનું આત્મપણું ઉચિત છે તે વ્યવહારોમાં તેનુંજ પ્રધાનપણું છે, અને અન્ય સર્વનું ગૌણપણું છે. ૪૩

ઉપર જણાવેલા વિષયને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

सुसूर्पोऽर्हहरक्षादौ गौणात्मैवोपयुज्यते ।

न मुख्यात्मा न मिथ्यात्मा पुत्रः शेषी भवत्यतः ॥ ૪૪ ॥

सुसूर्पोः गृहरक्षादौ गौणात्मा एव उपयुज्यते, मुख्यात्मा न, मिथ्यात्मा [अपि] न, अतः पुत्रः शेषी भवति ॥

મરણપ્રચારીપર પડેલા પુરુષને ઘરના રક્ષણ આદિના કામમાં પુત્ર અને શ્રીરૂપ ગૌણાત્માનોજ ઉપયોગ થાય છે, કેમકે મરનારના પછી તે જીવતાં રહે છે. મુખ્યાત્મા એટલે સાક્ષી નિકારરહિત હોવાથી તે કામમાં તે ઉપયોગી થતો નથી, મિથ્યાત્મરૂપ સ્થૂલશરીર પણ મરણોન્મુખ થવાથી તેનો પણ કાંઈ ઉપયોગ નથી, આ કારણથી તે પ્રસંગમાં પુત્ર પ્રધાન થાય છે. ૪૪

પોતે વિદ્યમાન છતાં પણ પોતાના ગૃહાદિના રક્ષણમાટે પુત્રરૂપ ગૌણાત્માનો આમાટે સ્વીકાર કરાય છે તે દષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

अध्येता वह्निरित्यत्र सन्नप्यग्निर्न गृह्यते ।

अयोग्यत्वेन योग्यत्वाद्દુરેવાત્ર ગૃહ્યતે ॥ ૪૫ ॥

अध्येता वह्निः इति अत्र अग्निः सन् अपि अयोग्यत्वेन न गृह्यते, [किंतु] योग्यत्वात् अत्र घटुः एव गृह्यते ॥

આ વેદાદિનું અધ્યયન કરનારો અગ્નિ છે, આ વાક્યમાં અગ્નિ વિદ્યમાન છતાં પણ અધ્યયન કરવાના અયોગ્યપણાવડે અગ્નિશબ્દવડે ત્યાં તેનું ગ્રહણ કરવામાં આવતું નથી, પરંતુ અધ્યયન કરવાના યોગ્યપણાથી આ વાક્યમાં

ધર્મોચારીજ અદક્ષ કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે મરનાર મનુષ્ય વિદ્યમાન કર્તાં પણ તેના ગૃહરક્ષણાદિમાં ઉપયોગ થઈ શકે એમ નથી, એટલે તેનું પ્રધાનપણું મનાતું નથી, પણ પુત્રાદિ ગૃહાદિનું રક્ષણ કરી શકે એમ તેથી તેનું પ્રધાનપણું ગણાય છે. ૪૫

હવે મિથ્યાત્મરૂપ સ્થૂલશરીરનું પ્રધાનપણું ક્યારે હોય છે તે જણાવે છે:-

કૃદ્દશોઽહં પુષ્ટિમાપ્સ્યામીત્યાદૌ દેહાત્મતોચિતા ।

ન પુત્રં વિનિયુક્તેઽન્ન પુષ્ટિહેત્વન્નમક્ષણે ॥ ૪૬ ॥

અહં કૃદ્દશઃ [અસ્મિ,] પુષ્ટિં આપ્સ્યામિ इत्यादौ દેહાત્મતા ડચિતા, અન્ન પુષ્ટિહેત્વન્નમક્ષણે પુત્રં ન વિનિયુક્તે ॥

હું કુબળો છું, માટે અન્નાદિના ભક્ષણાદિરૂપ સાધનોવડે હું પુષ્ટ થઇશ; ઇત્યાદિ વ્યવહારમાં સ્થૂલશરીરનું આત્મપણું યોગ્ય છે. આ પુષ્ટિના સાધનરૂપ અન્નાદિના ભક્ષણમાં પુત્રને ઉપયોગ કોઈ પણ મનુષ્ય કરતો નથી. ૪૬

હવે પ્રેતાને કર્તા માનનારા જીવરૂપ મિથ્યાત્માનું પ્રધાનપણું જણાવે છે:-

તપસા સ્વર્ગમેષ્યામીત્યાદૌ કર્ત્રાત્મતોચિતા ।

અનપેક્ષ્ય વપુર્ભોગં ચરેત્કૃષ્ણાદિકં તતઃ ॥ ૪૭ ॥

તપસા [અહં] સ્વર્ગં ઇષ્યામિ इत्यादौ કર્ત્રાત્મતા ડચિતા, તતઃ વપુર્ભોગં અનપેક્ષ્ય, કૃષ્ણાદિકં ચરેત્ ॥

કૃષ્ણાંદ્રાણ્યાદિરૂપ તપવડે હું સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થઇશ ઇત્યાદિ વ્યવહારમાં કર્તાપણાના અભિમાનવાળો જે જીવ તેનું આત્મપણું યોગ્ય છે, ત્યાં દેહાદિકનું આત્મપણું યોગ્ય નથી. તે કારણથી શરીરના ભોજની અપેક્ષા નહિ કરીને મનુષ્ય કૃષ્ણાંદ્રાણ્યાદિરૂપ તપ કરે છે. ૪૭

હવે ચેતનરૂપ આત્માનું સુષ્ણાત્મપણું જણાવે છે:-

મોક્ષ્યેઽહમિત્યન્ન ચુકં ચિદાત્મત્વં તદા પુમાન્ ।

તદ્રેત્તિ ગુરુશાસ્ત્રાભ્યાં ન તુ કિંચિચ્ચિકીર્ષ્યતિ ॥ ૪૮ ॥

[યદા] પુમાન્ અહં મોક્ષ્યે इति [નિશ્ચયં કરોતિ] તદા ગુરુશાસ્ત્રાભ્યાં તત્ત્વેતિ, તુ કિંચિત્ ન ચિકીર્ષ્યતિ, અન્ન ચિદાત્મત્વં ચુક્તમ્ ॥

ન્યારે મનુષ્ય હું વિવેકાદિ અને વેદાંતશ્રવણાદિ સાધનો સપાદન કરીને મોક્ષ મેળવીશ એવો નિશ્ચય કરે ॥ ત્યારે પ્રેતાના સદ્ગુણવડે અને વેદાંતશાસ્ત્રવડે ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનથી હું પુત્રાદિરૂપ ગૌણાત્મક નથી, અને શરીર-

દિગ્ધ મિથ્યાત્મા પણ નથી, પરંતુ સચ્ચિદાનંદધન બ્રહ્મ હું છું, એમ બ્રહ્મથી અભિન્ન ચેતનરૂપ આત્માને બાંહેધર છે, પછી કૃતાર્થ થયેલો તે કાંઈ પણ કર્માદિક કરવાને ઇચ્છતો નથી. આ પ્રસંગમાં ચેતનનું આત્મપણું ઉચિત છે. ૪૮

એવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના વ્યવહારમાં ત્રણ પ્રકારના આત્માનું વ્યવસ્થાવડે પ્રધાનપણું છે એમ દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

વિપ્રક્ષત્રાદયો યદ્વદ્વૃહસ્પતિસવાદિષુ ।

વ્યવસ્થિતાસ્તથા ગૌણમિથ્યામુખ્યા યથોચિતમ્ ॥ ૪૯ ॥

વિપ્રક્ષત્રાદયઃ યદ્વદ્વૃહસ્પતિસવાદિષુ વ્યવસ્થિતાઃ તથા ગૌણ-મિથ્યા-મુખ્યાઃ [આત્માનઃ] યથોચિતં [વ્યવસ્થિતાઃ] ॥

જેમ બૃહસ્પતિસવમાં, રાજસૂયયજ્ઞમાં અને વૈશ્યસ્તોમમાં અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વ્યવસ્થા પામેલા છે, અર્થાત્ અધિકારી ગણાય છે, તેમ પુત્રાદિરૂપ ગૌણાત્મા, શરીરાદિરૂપ મિથ્યાત્મા અને ચેતનરૂપ મુખ્યાત્મા એ આત્માઓનું પોતપોતાની યોગ્યતાપ્રમાણે પ્રધાનપણું વ્યવસ્થિત છે.

બ્રાહ્મણ બૃહસ્પતિસવવડે પરમાત્માનું યજન કરે, રાજ રાજસૂયયજ્ઞવડે પરમાત્માનું યજન કરે, અને વૈશ્ય વૈશ્યસ્તોમવડે પરમાત્માનું યજન કરે એવા ભાવનાં શ્રુતિવચનોવડે બૃહસ્પતિસવમાં બ્રાહ્મણનોજ અધિકાર છે, ક્ષત્રિયનો ને વૈશ્યનો અધિકાર નથી, રાજસૂયયજ્ઞમાં ક્ષત્રિયનોજ અધિકાર છે, બ્રાહ્મણનો અને વૈશ્યનો અધિકાર નથી; અને વૈશ્યસ્તોમમાં વૈશ્યનોજ અધિકાર છે, બ્રાહ્મણનો અને ક્ષત્રિયનો અધિકાર નથી, એવી રીતે ગૌણાત્માનું, મિથ્યાત્માનું અને મુખ્યાત્માનું પોતપોતાના યોગ્ય વ્યવહારમાંજ પ્રધાનપણું મનાય છે. ૪૯

હવે ઉપર પ્રતિષાઢન કરેલા વિષયનો સાર કહે છે:—

તત્ર તત્રોચિતે પ્રીતિરાત્મન્યેવાતિશાયિની ।

અનાત્મનિ તુ તત્ત્વેપે પ્રીતિરન્યત્ર નોભયમ્ ॥ ૫૦ ॥

તત્ર તત્ર ઓચિતે આત્મનિ એવ અતિશાયિની પ્રીતિઃ, તત્ત્વેપે અનાત્મનિ તુ પ્રીતિઃ, અન્યત્ર હમયં [અપિ] ન [અસ્તિ] ॥

જે જે વ્યવહારમાં જે જે આત્મા ઉચિત હોય છે તે તે વ્યવહારમાં તે તે ઉપયોગી હોવાથી પ્રધાનરૂપ તે તે આત્મામાંજ અતિશય પ્રીતિ હોય છે, અને તેના ભોગના સાધનરૂપ જડ વસ્તુમાં સાધારણપ્રીતિ હોય છે, અતિશય પ્રીતિ હોવી નથી. પ્રધાનરૂપ આત્માથી અને તેના ભોગના સાધનરૂપ જડવસ્તુથી ભિન્નમાં તે નિરતિશયપ્રીતિ કે સામાન્યપ્રીતિ પણ હોતી નથી. ૫૦

ઉપરના શ્લોકમાં અન્યત્ર (આત્મા અને આત્માના લોગનું સાધન એ બેથી સિત્ત) એવો સખ્દ આવેલો છે તેના પેટા શ્લોક કહે છે:--

उपेक्ष्य द्वेष्ट्यमित्यन्यद्द्वेष्टा मार्गवृणादिकम् ।

उपेक्ष्य व्याघ्रसर्पादि द्वेष्ट्यमेवं चतुर्विधम् ॥ ૫૧ ॥

उपेक्ष्य [च] द्वेष्ट्य इति अन्यत् द्वेष्टा, मार्गवृणादिकं उपेक्ष्य, व्याघ्रसर्पादि द्वेष्ट्य, एवं [पदार्थजातं] चतुर्विधं [अस्ति] ॥

ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ને દ્વેષ કરવાયોગ્ય એમ આત્મા અને આત્માના લોગનાં સાધનથી સિત્ત બીજા પદાર્થ એ પ્રકારના છે. માર્ગમાં પડેલાં તણ-ખલાં, ઠીંકરાં ને કાંકરા આદિ ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે, અને પોતાને પીડા કરનાર વાઘ, સર્પ ને સિંહાદિ દ્વેષ કરવાયોગ્ય છે. એવી રીતે આ જગત્માંના પદાર્થોનો સમૂહ ચાર પ્રકારનો છે. ૫૧

એ ચાર પ્રકારના પદાર્થોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરીને કહે છે:--

आत्मा शेष उपेक्ष्य च द्वेष्ट्यं चेति चतुर्विधम् ।

न व्यक्तिनियमः किंतु तत्तत्कार्यात्तथा तथा ॥ ૫૨ ॥

આત્મા, શેષ, ઉપેક્ષ્યં ચ દ્વેષ્યં इति चतुर्विधं अपि व्यक्तिनियमः न [अस्ति,] किंतु तत्तत्कार्यात् तथा तथा [भवति] ॥

આત્મા, આત્માને ઉપકાર કરનાર, ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય અને દ્વેષ કરવાયોગ્ય આ ચાર પ્રકારમાં પણ વ્યક્તિનો નિયમ નથી, પરંતુ તે તે ઉપકારાદિરૂપ કાર્યનિશ્ચયથી તે તે પદાર્થ તેવો તેવો થાય છે, અર્થાત્ આત્મા સૌથી વધારે પ્રિય છે, આત્માને ઉપકાર કરનાર હોય તે પ્રિય ગણાય છે, આત્માને ઉપકાર કે અપકાર કરનાર ન હોય તે ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ગણાય છે, અને આત્માને અપકાર કરનાર હોય તે દ્વેષ કરવાયોગ્ય ગણાય છે. તેમા પદાર્થોનો કોઈ પણ પ્રકારનો નિયમ નથી, પણ જે જે ઉપકારક આદિ હોય તે તે પ્રિય, ઉપેક્ષ્ય કે દ્વેષ્ય થાય છે. ૫૨

એકજ પ્રાણી તેના કાર્યઉપરથી દ્વેષ કરવાયોગ્ય, ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય કે પ્રિય થાય છે એમ કદાંત આપાને કહે છે:--

स्याद्वाघ्रः संमुखो द्वेष्ट्यो ह्युपेक्ष्यस्तु पराङ्मुखः ।

लालनादनुकूलश्चेद्दिनोदायेति शेषताम् ॥ ૫૩ ॥

વ્યાઘ્રઃ સંમુખઃ દ્વેષ્યઃ સ્યાત્, પરાઙ્મુખઃ ચેત્ તુ ઉપેક્ષ્યઃ [સ્યાત્,] હિ લાલનાત્ અનુકૂલઃ વિનોદાય્ इति शेषतां [स्यात्] ॥

વાદ્ય લક્ષણ કરવામાટે આપણા સામે દોઢ્યો આવતો હોય ત્યારે તે દેખ કરવાયોગ્ય ગણાય છે, અને જો આપણાથી બીજા બાબુએ ચાલ્યો જતો હોય તો તે ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ગણાય છે, ને એને રમાડવાથી જો તે અનુકૂલ થાય તો તે વિનોદને માટે થાય છે, અને તેથી તે પ્રિયપણાને (સુખના સાધનપણાને) પામે છે. એવી રીતે એકજ વાદ્ય પોતાની પ્રવૃત્તિ-ઉપરથી દેખ્ય, ઉપેક્ષ્ય અને પ્રિય થાય છે. ૫૩

જો એકજ પ્રાણિપદાર્થમાં પ્રિય, દેખ્ય ને ઉપેક્ષ્ય એવા ત્રણ ધર્મ માનવામાં આવે તો વ્યવહારની વ્યવસ્થા રહી શકશે નહિ એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

વ્યક્તીનાં નિયમો મા મૂલક્ષણાન્તુ વ્યવસ્થિતિઃ ।

આનુકૂલ્યં પ્રાતિકૂલ્યં દ્વયાભાવશ્ચ લક્ષણમ્ ॥ ૫૪ ॥

વ્યક્તીનાં નિયમઃ મા મૂલ, તુ લક્ષણાત્ વ્યવસ્થિતિઃ [સ્વાત્,] આનુકૂલ્યં, પ્રાતિકૂલ્યં ચ દ્વયાભાવઃ લક્ષણં [અસ્તિ] ॥

વ્યક્તિઓનો નિયમ ભલે ન હો, પણ તેમનાં લક્ષણથી તેમની વ્યવસ્થા સંભવી શકે છે. અનુકૂલપણું, પ્રતિકૂલપણું અને અનુકૂલપણાને ને પ્રતિકૂલપણાને અભાવ આ પ્રિયનું, દેખ્યનું ને ઉપેક્ષ્યનું અનુક્રમે લક્ષણ છે. ૫૪

ઉપર પ્રતિપાદન કરેલા વિષયને સંક્ષેપથી કહે છે:—

આત્મા પ્રેયાન્ પ્રિયઃ શેષો દ્વેષ્યોપેક્ષ્યે તદન્યયોઃ ।

इति व्यवस्थितो लोको याज्ञवल्क्यमतं च तत् ॥ ५५ ॥

આત્મા પ્રેયાન્, શેષઃ પ્રિયઃ, તદન્યયોઃ દ્વેષ્યોપેક્ષ્યે ઇતિ લોકઃ વ્યવસ્થિતઃ, ચ તત્ યાજ્ઞવલ્ક્યમતમ્ ॥

આત્મા અતિપ્રિય છે, ઉપકારક વસ્તુ પ્રિય છે, તે ખંનેથી ભિન્ન એટલે વ્યાગ્રાદિ ને તણખલાં આદિ પ્રાણિપદાર્થ અનુક્રમે દેખ કરવાયોગ્ય ને ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે. આવી રીતે આ લોક વ્યાવહારિક લોદરૂપ વ્યવસ્થા પામેલો છે, અને તે આત્મા આદિનું અતિપ્રિયપણું આદિ શ્રીયાગવલ્ક્યાદિને ગમત છે ૫૫

માત્ર મૈત્રેયીપ્રાણીઓમાંજ આત્માનું અતિપ્રિયપણું કહેવું છે એમ નહિ, પરંતુ પુરુષવિધનામના પ્રાણીઓમાં પણ એવી રીતે કહેલ છે એવા અભિપ્રાયથી તે પ્રાણીઓમાંનાં વચનોના અર્થને સંક્ષેપથી કહે છે:—

अन्यत्रापि श्रुतिः ग्राह पुत्रादित्तात्तथाऽन्यतः ।

सर्वस्मादांतरं तत्त्वं तदेतत्प्रेय इष्यताम् ॥ ५६ ॥

પુત્રાત્ વિત્તાત્ તથા અન્યતઃ સર્વસ્માત્ આંતરં [યત્] તત્ત્વં [અસ્તિ] તત્ એતત્
મેયઃ ક્ષિપ્યતાં [ઈતિ] અન્યત્ર અપિ શ્રુતિઃ પ્રાહ ॥

પુત્રથી, ધનથી તથા અન્ય સર્વ પ્રાણિપદાર્થથી અંતર જે તત્ત્વ છે તે
આ આત્મતત્ત્વ અતિપ્રિય છે એમ સ્વીકારવું. એવી રીતે બીજે સ્થલે પણ
શ્રુતિ કહે છે. ૫૬

જે સાક્ષી છે તે આત્મા-છે, અને તે આત્માને પાંચ કોશોથી પૃથક્
કરીને જાણવો એમ એમ કહે છે:—

શ્રૌત્યા વિચારદૃષ્ટ્યાઽયં સાક્ષ્યેવાત્મા ન ચેતરઃ ।

કોશાન્પંચ વિવિચ્યાંતર્વસ્તુદૃષ્ટિર્વિચારણા ॥ ૫૭ ॥

શ્રૌત્યા વિચારદૃષ્ટ્યા અયં સાક્ષી એવ આત્મા, ચેતરઃ ન, પંચ કોશાન્
વિવિચ્ય અંતર્વસ્તુદૃષ્ટિઃ વિચારણા ॥

શ્રુતિના અર્થના અવલોકનરૂપ વિચારદૃષ્ટિવડે આ સાક્ષી છે તેજ આત્મા
છે, પણ પુત્રાદિ બીજે કોઈ સુખ્યાત્મા નથી. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય,
વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ પાંચ કોશોને આત્માથી પૃથક્ કરીને તે સર્વની
અંતર રહેલ આત્માનો અનુભવ કરવા પ્રયત્ન કરવો આ વિચારણા એટલે આત્મ-
સ્વરૂપનું મનન છે. ૫૭

પાંચ કોશોની અંતર રહેલ આત્મસ્વરૂપ, વસ્તુના સાક્ષાત્કારનો પ્રકાર
કહે છે:—

જાગરસ્વપ્નસુત્પ્તીનામાગમાપાયમાસનમ્ ।

યતો ભવત્યસાવાત્મા સ્વપ્રકાશચિદાત્મકઃ ॥ ૫૮ ॥

જાગરસ્વપ્નસુત્પ્તીનાં આગમાપાયમાસનં યતઃ ભવતિ, અસૌ સ્વપ્રકાશચિદા-
ત્મકઃ આત્મા ॥

જાગરત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણની ઉત્પત્તિનું અને નાશનું જ્ઞાન જે
ચેતન્યરૂપ સાક્ષીથી થાય છે તે સ્વયંપ્રકાશ ચેતનરૂપ આત્મા છે. ૫૮

પ્રાણુથી માંડીને ધનપર્યંતના પદાર્થો જેટલા પ્રમાણમાં આત્માની સમીપ
હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેમાં પ્રીતિ જણાય છે એમ કહે છે:—

શેષાઃ પ્રાણાદિવિત્તાંતા આસન્નાસ્તારતમ્યતઃ ।

પ્રીતિસ્તથા તારતમ્યાત્તેષુ સર્વેષુ વીક્ષ્યતે ॥ ૫૯ ॥

પ્રાણાદિવિચ્છાન્તાઃ શેષાઃ તારતમ્યતઃ ઑસન્નાઃ, તથા તેષુ સર્વેષુ પ્રીતિઃ તારતમ્યાત્ વીક્ષ્યતે ॥

મુખ્યાત્માથી ભિન્ન પ્રાણથી માંડીને ધનપર્યંત આત્માને ઉપકાર કરનારી વસ્તુ અધિકન્ધૂનપણે આત્માની સમીપ છે, અને જેટલા અધિકન્ધૂનપણાથી તેનું સમીપપણું હોય છે તેટલી તે સર્વમાં પ્રીતિ અધિકન્ધૂનપણાથી જણાય છે. ૫૬ ધનાદિમાં પ્રીતિના ન્યૂનાધિકપણાવડે કેવો અનુભવ થાય છે તે જણાવે છે:-

વિચ્છાત્પુત્રઃ પ્રિયઃ પુત્રાત્પિંડઃ પિંડાત્તથેન્દ્રિયમ્ ।

ઇન્દ્રિયાન્ન પ્રિયઃ પ્રાણઃ પ્રાણાદાત્મા પરઃ પ્રિયઃ ॥ ૬૦ ॥

વિચ્છાત્ પુત્રઃ પ્રિયઃ, પુત્રાત્ પિંડઃ તથા પિંડાત્ ઇન્દ્રિયં ચ ઇન્દ્રિયાત્ પ્રાણઃ પ્રિયઃ, પ્રાણાત્ આત્મા પરઃ પ્રિયઃ ॥

મનુષ્યને ધનથી પોતાનો પુત્ર પ્રિય છે, પુત્રથી પોતાનું સ્થૂલશરીર પ્રિય છે, પોતાના સ્થૂલશરીરથી પોતાની ઇન્દ્રિયો પ્રિય છે, પોતાની ઇન્દ્રિયોથી પોતાનો પ્રાણ પ્રિય છે, અને પોતાના પ્રાણથી પોતાનો આત્મા પરમપ્રિય છે.

પોતાના પુત્રાદિકનું હઃખ દૂર કરવામાટે મનુષ્ય પોતાના ધનનો વ્યય કરે છે તેથી ધનના કરતાં પુત્રાદિ પ્રિય છે એમ નક્કી થાય છે, પોતાના શરીરના રક્ષણમાટે ક્યારેક મનુષ્ય પોતાના પુત્રાદિનો પણ ત્યાગ કરે છે તેથી પુત્રાદિના કરતાં મનુષ્યને પોતાનું શરીર પ્રિય છે એમ જણાય છે, પોતાની નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું રક્ષણ કરવામાટે શરીરપર પડતા મારને મનુષ્ય સહન કરે છે તેથી પોતાના શરીરના કરતાં પોતાની ઇન્દ્રિયો મનુષ્યને વધારે પ્રિય છે એમ જણાય છે, પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવામાટે મનુષ્ય પોતાની કોઈ એક ઇન્દ્રિયનો નાશ પણ સહન કરે છે તેથી ઇન્દ્રિયોના કરતાં પ્રાણ પ્રિય છે એમ જણાય છે, અને કોઈ વેલા મનુષ્ય પોતાના પ્રાણહાનની નિવૃત્તિમાટે પોતાના પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરે છે તેથી પ્રાણના કરતાં પણ આત્મા વધારે પ્રિય છે એમ જણાય છે. ૬૦

એવી રીતે આત્માનું અત્યંતપ્રિયપણુ શ્રુતિથી અને યુક્તિથી સિદ્ધ થયું. હવે જ્ઞાનીના અને અજ્ઞાનીના મતભેદનું નિરાકરણ કરવામાટે શ્રુતિએ તેમના વિરોધનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરી આત્માનું પરમપ્રિયપણું નક્કી કર્યું છે એમ જણાવે છે:-

एवं स्थिते विवादोऽत्र प्रतिबुद्धविमूढयोः ।

શ્રુત્યોદાહરિ તત્રાત્મા પ્રેયાનિત્યેવ નિર્ણયઃ ॥ ૬૧ ॥

एवं स्थिते अत्र प्रतिबुद्धविमूढयोः विवादः श्रुत्या उदाहरि, तत्र आत्मा प्रेषान् इति एव निर्णयः ॥

એવી રીતે સુખ્યાત્મામાં અત્યત્પ્રિયપણું શ્રુતિવડે અને યુક્તિવડે નિશ્ચય થયા છતાં પણ એ નિશ્ચયને વધારે-૬૬ કરવામાટે જ્ઞાનીનો અને અજ્ઞાનીનો વાદ શ્રુતિએ ઉદાહરણરૂપે જણાવ્યો છે, અને તેમાં આત્મા સૌથી વધારે પ્રિય છે એવોજ નિર્ણય કર્યો છે. ૬૧

હવે આત્માના પ્રિયતમપણાના સંબંધમાં જ્ઞાનીનો ને અજ્ઞાનીનો જે પરસ્પરવિરોધ છે તે જણાવે છે:—

સાક્ષ્યેવ દૃશ્યાદન્યસ્માત્પ્રેયાનિત્યાહ તત્ત્વવિત્ ।

પ્રેયાન્પુત્રાદિરવેમં ભોક્તું સાક્ષીતિ મૂઢધીઃ ॥ ૬૨ ॥

સાક્ષી એવ અન્યસ્માત્ દૃશ્યાત્ પ્રેયાન્ इति તત્ત્વવિત્ આહ, પુત્રાદિઃ એવ પ્રેયાન્, इमं ભોક્તું સાક્ષી इति મૂઢધીઃ [આહ] ॥

સાક્ષિરૂપ આત્માજ અન્ય સર્વ દૃશ્યથી અધિક પ્રિય છે એમ તત્ત્વવેદના પુરુષ કહે છે, અને પુત્રાદિજ વધારે પ્રિય છે, ને આ પુત્રાદિના લોભમાટે સાક્ષિરૂપ આત્મા છે એમ મૂઢધુલ્લિવાળો પુરુષ કહે છે. ૬૨

જિજ્ઞાસુ શિષ્ય અને દુરાગ્રહી પ્રતિવાદી આત્માથી લિન્ન પુત્રાદિને પ્રિય કહેતા હોય તો તે બંનેને જ્ઞાનીએ આપેલું ઉત્તર કેલું પરિણામ ઉપજાવે છે તે જણાવે છે:—

આત્મનોઽન્યં પ્રિયં વ્રૂતે શિષ્યશ્ચ પ્રતિવાદ્યપિ ।

તસ્યોત્તરં વચો વોધશાપૌ કુર્યાન્તયોઃ ક્રમાત્ ॥ ૬૩ ॥

શિષ્યઃ ચ પ્રતિવાદી અપિ આત્મનઃ અન્યં મિયં વ્રૂતે, તયોઃ તસ્ય ઉત્તરં વચઃ ક્રમાત્ વોધશાપૌ કુર્યાન્ ॥

જિજ્ઞાસુ શિષ્ય ને દુરાગ્રહી પ્રતિવાદી પણ આત્માથી લિન્ન પુત્રાદિ પ્રિય છે એમ કહે છે, તે બંનેને તેમના તે કથનજ્ઞ જ્ઞાની તરફથી ઉત્તરરૂપે અપાયેલું નીચેના શ્લોકમાં જણાવેલું વચન અનુક્રમે બોધરૂપ ને શાપરૂપ રૂલ ઉત્પન્ન કરે છે, અર્થાત્ શિષ્યને પ્રહરવેતાના તે ઉત્તરથી બોધ થાય છે, અને પ્રતિવાદીને તે ઉત્તર-શાપરૂપ પરિણામ ઉપજાવે છે. ૬૩

જે મનુષ્ય આત્માથી લિન્ન પુત્રાદિને પ્રિયરૂપે કહે છે તેને તેના ઉત્તર-મા “ તારુ પ્રિય તને શેવરાવશે ” એમ જ્ઞાની કહે છે એવા બાવની શ્રુતિને અર્થથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

પ્રિયં ત્વાં રોત્સ્યતીત્યેવમુત્તરં વક્તિ તત્ત્વવિત્ ।

સ્વોક્તપ્રિયસ્ય દુષ્ટત્વં શિષ્યો વેત્તિ વિવેકતઃ ॥ ૬૪ ॥

“મિયં ત્વાં રોત્સ્યતિ” ઇતિ एवं तत्त्ववित् उत्तरं वक्ति, [तेन] शिष्यः स्वोक्त-
मियस्य दुष्टत्वं विवेकतः वेत्ति ॥

હે અરુ ! તને પ્રિય લાગનારી પુત્રાદિરૂપ વસ્તુ પોતાના નોશ થયે તને
રોવશયશે એવી રીતે પ્રહારવેત્તા તેને તેના કથનનું ઉત્તર આપે છે, તેમાં
પુત્રાદિને પ્રિય કહેનાર જો શિષ્ય હોય તો પ્રહારાનીના તે સ્વત્વનવડે શિષ્ય
પોતે કહેલા પુત્રાદિરૂપ પ્રિયનું દુષ્ટપણું છે એમ વિવેકથી જાણે છે, અને પુત્રાદિ-
માંથી પ્રિયપણના ભાવ ત્યજે છે, એવી રીતે પ્રહારવેતાનું તે વચન શિષ્યને
આશીર્વાદરૂપ થાય છે. ૬૪

પુત્રમાં રહેલા હોયોના તે શિષ્ય આવી રીતે વિચાર કરે છે:—

अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम् ।

लब्धोऽपि गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ॥ ६५ ॥

जातस्य ग्रहरोगादिः कुमारस्य च मूर्खता ।

उपनीतेऽप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्च पंडिते ॥ ६६ ॥

यूनश्च परंदारादि दारिद्र्यं च कुटુંबिनः ।

पित्रोर्दुःखस्य नास्त्वंतो धની चेन्म્રિયતે તદા ॥ ૬૭ ॥

અલભ્યમાનઃ તનયઃ પિતરૌ ચિરં ક્લેશયેત્, લબ્ધઃ અપિ ગર્ભપાતેન ચ પ્રસવેન
બાધતે, જાતસ્ય કુમારસ્ય ગ્રહરોગાદિઃ ચ મૂર્ખતા, ઉપનીતે અપિ અવિદ્યત્વં, ચ
પંડિતે અનુદ્વાહઃ, ચ યૂનઃ પરદારાદિ, ચ કુટુંબિનઃ દારિદ્ર્યં, ધની ચેત્ [યદા]
મ્રિયતે તદા પિત્રોર્દુઃખસ્ય અંતઃ નં અસ્તિ ॥

પ્રાપ્ત મુહિ થયેલો પુત્ર અવિધ્યમાં યનાશ પોતાના માતાપિતાને અમને
પુત્ર નથી એવા વિચારવડે લાંબા સમયસુધી દુઃખ આપે છે, ગર્ભરૂપે પ્રાપ્ત
થયેલો પુત્ર પણ ગર્ભના પડવાવડે અને પ્રસવવડે તેમને પીડા કરે છે, જન્મેલા
પુત્રને જન્મભેલા અનુચિત ગ્રહ હોય તો તેને રોગાદિ થાય, અથવા તેનું
મૂર્ખપણું જણાય તો તેથી તેના માતાપિતાને દુઃખ થાય છે, ઉપનયન થયા
પછી પણ તેનું વિદ્યારહિતપણું દુઃખ આપે છે, અને જાણીને પંડિત થયા
પછી પણ જો તેનો વિવાહ ન થાય તો તે દુઃખ આપે છે, ને જીવાન થયા
પછી તેના યરમીના સેવનથી તેના માતાપિતાને દુઃખ થાય છે, અને જો તે
મોટા પરિવારવાળો થઈ દરિદ્રી થાય તો તેથી તેના માતાપિતાને દુઃખ થાય
છે, તથા ધનવાન થયા પછી જો અરણ્ય પામે તો તેથી પણ તેના માતાપિતાના
દુઃખનો પાર રહેતો નથી, એવી રીતે પુત્ર માતાપિતાને સર્વદા દુઃખ
આપનાર છે, માટે તેને પ્રિય માનવો તે ઉચિત નથી. ૬૫-૬૬-૬૭

એવા વિવેકવડે શિષ્ય પુત્રાદિમાંથી પ્રીતિનો ત્યાગ કરીને પોતાના આત્મામાં પરમપ્રીતિ કરે ॥ એમ જણાવે છે.—

एवं विविच्य पुत्रादौ प्रीतिं त्यक्त्वा निजात्मनि ।

निश्चित्य परमां प्रीतिं वीक्षते तमहर्निशम् ॥ ૬૮ ॥

एवं विविच्य पुत्रादौ प्रीतिं त्यक्त्वा निजात्मनि परमां प्रीतिं निश्चित्य तं
અહર્નિશં વીક્ષતે ॥

એવી રીતે યુત્ર ને સ્ત્રી આદિ વિષયોમાં રહેલા દોષોને વિવેકવડે જાણીને પછી તે પુત્રાદિમાં રહેલી પ્રીતિનો ત્યાગ કરીને પોતાના અંતરાત્મામાં પરમ-પ્રીતિનો નિશ્ચય કરી પછી તે અંતરાત્માને તે સત્વિવસ્ય થિતવે છે. ૬૮

હવે બ્રહ્મજ્ઞાનીએ પ્રતિવાદીને આશિષ્ણુ હોય તો તેની રીતે શાપરૂપ થાય છે તે કહે છે:—

आग्रहाद्ब्रह्मविद्वेषादपि पक्षममुंचतः ।

वादिनो नरकः प्रोक्तो दोषश्च बहुयोनिषु ॥ ૬૯ ॥

आग्रहात् [च] ब्रह्मविद्वेषात् अपि पक्ष अमुंचतः वादिनः नरकः प्रोक्तः च
बहुयोनिषु दोषः [प्रोक्तः अस्ति] ॥

મેં કહેલું પુત્રાદિનું વધારે પ્રિયપણુ યથાર્થ છે એવા દુરાગ્રહથી અને તે બ્રહ્મજ્ઞાની એટલું કહે છે એવા તે બ્રહ્મજ્ઞાનીપરના વિદ્વેષથી પણ પુત્રાદિકનું વધારે પ્રિયપણુ છે એવા પોતાના પક્ષનો ત્યાગ નહિ કરનારા પ્રતિવાદીને નરકની પ્રાપ્તિ કહી છે, અને પરશુપક્ષી આદિની અનેક અધમ યોનિઓમાં પ્રિયનો વિયોગ અને અપ્રિયની પ્રાપ્તિરૂપ દોષ સુતિએ કહેલો છે. ૬૯

એકજ વાક્યના શિષ્યને અને પ્રતિવાદીને એ વિરુદ્ધપરિણામ કેવી રીતે થઈ શકે એમ થકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે.—

ब्रह्मविद्ब्रह्मरूपत्वादीश्वरस्तेन वर्णितम् ।

यद्यत्तत्तत्तथैव स्यात्तच्छिष्यप्रतिवादिनोः ॥ ૭૦ ॥

ब्रह्मविद् ब्रह्मरूपत्वात् ईश्वरः [अतः] तेन यत् यत् वर्णितं तत् तत् तच्छिष्य-
प्रतिवादिनोः तथा एव स्यात् ॥

બ્રહ્મને જાણનાર મહાપુરુષ પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપપણાથી ઈશ્વરરૂપ છે. આ કારણથી તેમણે જે જે કહ્યું હોય તે તે તેમના શિષ્યને અને તેમના પ્રતિવાદીને તેમજ થાય છે. ૭૦

જેઓ આશિષ્ણુ આત્માને ઉપાસે છે તેમને થનાર ફલ કહે છે:—

યસ્તુ સાક્ષિણમાત્માનં સેવંતે પ્રિયમુત્તમમ્ ।

તસ્ય પ્રેયાનસાવાત્મા ન નંદ્યતિ કદાચન ॥ ૭૧ ॥

તુ યઃ સાક્ષિણં આત્માનં [અર્થ] ઉત્તમં પ્રિયં સેવતે તસ્ય અસૌ પ્રેયાન્ આત્મા
કદાચન ન નંદ્યતિ ॥

પુત્રાદિને પ્રિય- કહેનારા પ્રતિવાદીથી લિન્ન પ્રકારનો જે શિષ્ય તે
સાક્ષિરૂપ આત્માનેજ નિરતિશયપ્રીતિનું સ્થાન સમજીને તેનું સર્વદા સ્મરણધ્યાન
કરે છે તેનો આ અત્યંતપ્રિય આત્મા પ્રતિવાદીએ પ્રિય માનેલા પુત્રાદિ
નાશ પામે છે તેમ કદીપણ નાશ પામતો નથી. ૭૧

આત્મા પરમપ્રેમનું સ્થાન છે, એમ જાણનારા મનુષ્યને થનારું ફલ કહે છે:-

‘પરપ્રેમાસ્પદત્વેન પરમાનંદરૂપતા’ ।

સુખવૃદ્ધિઃ પ્રીતિવૃદ્ધૌ સાર્વભૌમાદિપુ શ્રુતા ॥ ૭૨ ॥

પરપ્રેમાસ્પદત્વેન પરમાનંદરૂપતા, સાર્વભૌમાદિપુ પ્રીતિવૃદ્ધૌ સુખવૃદ્ધિઃ શ્રુતા ॥

સાક્ષિરૂપ આત્માના પરમપ્રેમના સ્થાનપણાવડે તેનું પરમાનંદરૂપપણું સિદ્ધ
થાય છે. ચક્રવર્તી રાજા આદિમાં જ્યાં જ્યાં પ્રીતિની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યાં
ત્યાં સુખની વૃદ્ધિ થાય છે એમ તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં અને બૃહદ્દેવરૂપકશ્રુતિમાં
કહેલું છે. ૭૨

આત્માના પરમાનંદપણામાં વાદી નીચેના શ્લોકવડે સંકા કરે છે:-

‘ચૈતન્યવત્સુખં ચાસ્ય સ્વભાવશ્ચેદિદાત્મનઃ’ ।

ધીવૃત્તિષ્વનુવર્તેત સર્વાસ્વપિ ચિત્તિર્યથા ॥ ૭૩ ॥

‘ચેત્ અસ્ય ચિદાત્મનઃ ચૈતન્યવત્ સુખં ચ સ્વભાવઃ [તર્હિ] યથા ચિત્તિઃ
[તથા તત્] અપિ સર્વાંસુ ધીવૃત્તિષુ અનુવર્તેત ॥

જે આ ચેતનરૂપ આત્માનો ચેતનની પેઠે આનંદ પણ સ્વભાવ હોય
તો જેમ તે ચેતન અંતાઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓમાં પ્રવેશ કરીને રહે છે તેમ
તે આનંદ પણ અંતાઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓમાં પ્રવેશ કરીને રહેવો જોઈએ, પણ
તેમ થતું હોય એમ જણાતું નથી, તેથી આનંદ આત્માનો સ્વભાવ નથી. ૭૩

ચેતન અને આનંદ એ બંનેનું આત્મસ્વરૂપપણું છતાં પણ અંતાઃકરણની
બધી વૃત્તિઓમાં ચેતનનો પ્રવેશ થયેલો જણાય છે, પણ કેટલીક વૃત્તિઓમાં

તેઓની અયોગ્યતાથી આનંદનો પ્રવેશ થયેલો જણાતો નથી એમ દર્શાવ આપીને સમજાવે છે:—

મૈવમુળ્યપ્રકાશાત્મા દીપસ્તસ્ય પ્રમા ગૃહે ।

ન્યામોતિ નોળ્ળતાં તદ્વચિતેરેવાનુવર્તનમ્ ॥ ૭૪ ॥

મા એવં, દીપઃ ભળ્યપ્રકાશાત્મા [અસ્તિ, તથાપિ] તસ્ય પ્રમા ગૃહે ન્યામોતિ, [તિ] ભળ્ળતા ન, તદ્વ ચિતેઃ એવ અનુવર્તનમ્ ॥

તમે કહો છો, તે શંકા સંભવતી નથી. જેમ હીલો ઉધ્ધુરવરૂપવાળો ને પ્રકાશસ્વરૂપવાળો છતાં પણ તેનું અજવાળું આખા ઘરમાં ફેલાય છે, પણ તેની ઉધ્ધુતાં ઓખા ઘરમાં ફેલાતી નથી, તેમ આત્માનો ચેતનસ્વભાવ (જ્ઞાન-સ્વભાવ) અંતઃકરણની બધી વૃત્તિઓમાં પ્રવેશ કરીને રહેલો જણાય છે, પણ તેનો આનંદસ્વભાવ કેટલીક વૃત્તિઓની અયોગ્યતાને લીધે તેઓમાં પ્રવેશ કરીને રહેલો જણાતો નથી. ૭૪

આત્માના સ્વરૂપભૂત ચેતનનો જાને આનંદનો એ અલોક હોય તો અંતઃ-કરણની વૃત્તિઓમાં ચેતનની પ્રતીતિની પેઠે આનંદની પ્રતીતિ પણ થવી જોઈએ એવી વાદીની શંકાને ગ્રહણ કરીને પછી એવો નિયમ નથી એમ દર્શાવ આપીને સમજાવે છે:—

ગંધરૂપરસસ્પર્શેષ્વપિ સત્ત્વ યથા પૃથક્ ।

एकाक्षेणैक एवार्थो गृह्यते नेतरस्तथा ॥ ૭૫ ॥

યથા ગંધ-રૂપ-રસ-સ્પર્શેષુ સત્ત્વ અપિ એકાક્ષેણ પૃથક્ એકઃ એવ અર્થઃ ગૃહ્યતે, હતરઃ ન, તથા [ચિતેઃ એવ અનુવર્તનમ્] ॥

જેમ કોઈ દેહમાં ગંધ, રૂપ, રસ અને સ્પર્શ એ ચારે ગુણો વિદ્યમાન છતાં પણ નાસિકાદિ એક એક ઇન્દ્રિયવડે તેમાંના પૃથક્ પૃથક્ એક એક ગુણવૃંદ ગ્રહણ કરાય છે, પણ બીજા ગુણવૃંદ ગ્રહણ ચતું નથી તેમ અંતઃ-કરણની બધી વૃત્તિઓમાં આત્માનો એક ચેતનસ્વભાવજ પ્રવેશ કરીને રહેલો જણાય છે, પણ આનંદસ્વભાવ બધી વૃત્તિઓમાં પ્રવેશ કરીને રહેલો જણાતો નથી. ૭૫.

આ દર્શાવ અને સિદ્ધાંત સ્પરશમાં નથી એવી વાદીની શંકાને ગ્રહણ કરીને સિદ્ધાંતી વાદીને પ્રશ્ન કરે છે:—

चिदानंदौ नैव भिन्नौ गंधाद्यास्तु विलक्षणाः ।

इति चेत्तदभेदोऽपि साक्षिण्यन्यत्र वा वद ॥ ૭૬ ॥

ચિદાનંદૌ મિત્રૌ ન એવ, ગંધાદ્યાઃ તુ વિક્ષણાઃ ઇતિ ચેત્, તદ્ભેદઃ અપિ સાક્ષિણિ વા અન્યત્ર વદ ? ॥

ચેતન અને આનંદને બે આત્મસ્વભાવ હોવાથી ભિન્ન નથી, અને ગંધાદિ શુદ્ધો તેા પરસ્પર વિક્ષણુ છે એમ બે તમે કહો તેા અમે તમને પૂછીએ છીએ કે ચેતનનો અને આનંદનો અલેહ પણ શું સાક્ષિરૂપ આત્મામાં છે કે તેના ઉપાધિરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિમાં છે તે કહો. ૭૬

તેમાં પહેલા પક્ષમાં દ્વંદ્વાત્વ અને સિદ્ધાંતત્વ સમપાત્તું છે એમ જણાવે છે:-

આયે ગંધાદયોઽપ્યેવમભિન્નાઃ પુષ્પવર્તિનઃ ।

અક્ષમેદેન તદ્ભેદે વૃત્તિભેદાંતયોર્મિદા ॥ ૭૭ ॥

આયે પુષ્પવર્તિનઃ ગંધાદયઃ અપિ એવં અભિન્નાઃ, અક્ષમેદેન તદ્ભેદે [સતિ] વૃત્તિભેદાત્ તયોઃ મિદા ॥

ચેતનનો (જ્ઞાનનો) અને આનંદનો સાક્ષીમાં ભેદ નથી આ પહેલા પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તેા પુષ્પમાં રહેલા ગંધાદિ શુદ્ધો પણ ચેતન અને આનંદપ્રમાણે પરસ્પર અભિન્ન છે, કેમકે તેમના એક શુદ્ધને ખીલ શુદ્ધોથી પૃથક્ પાડી શકાતો નથી. ખીજે પક્ષે એટલે ગંધાદિને ગ્રહણ કરનારી નાસિકાદિ ઇન્દ્રિયોના ભેદથી ગંધાદિનો ભેદ થાય છે એમ બે સ્વીકારવામાં આવે તેા તેજ પ્રમાણે ચેતનની અને આનંદની અભિવ્યક્તિત્વ કારણે અંતઃકરણવૃત્તિના અને સાત્ત્વિકવૃત્તિના ભેદથી ચેતનનો અને આનંદનો ભેદ થાય છે. ૭૭
અંતઃકરણની કંઈ વૃત્તિમાં ચેતનનો અને સુખનો સાથે અંતુલવ થાય છે અને કંઈ વૃત્તિમાં સુખનો અંતુલવ થતો નથી તે જણાવે છે:-

સત્ત્વવૃત્તૌ ચિત્સુલૈક્યં તદ્વૃત્તેર્નિર્મલત્વતઃ ।

રજોવૃત્તેસ્તુ માલિંન્યાત્સુલાંશોઽત્ર તિરસ્કૃતઃ ॥ ૭૮ ॥

સત્ત્વવૃત્તૌ ચિત્સુલૈક્યં [પ્રાપ્તે,] તદ્વૃત્તેઃ નિર્મલત્વતઃ, તુ રજોવૃત્તેઃ માલિંન્યાત્ અત્ર સુલાંશઃ તિરસ્કૃતઃ [ધર્મતિ] ॥

પુણ્યકર્મના ઉદ્યમવડે ઉદય થયેલી સત્ત્વશુદ્ધિવાળી અંતઃકરણની વૃત્તિમાં ચેતનત્વ અને આનંદત્વ એકપાત્તું પ્રતીત થાય છે, કેમકે અંતઃકરણની તે વૃત્તિત્વ નિર્મલપાત્તું હોય છે, પણ રજેશુદ્ધિના વધારાવાળી અંતઃકરણની રાજસીવૃત્તિના મલિનપણાથી અહીં (રાજસીવૃત્તિમાં) સુખનો અંશ તિરોધાન પામે છે. ૭૮

સાક્ષીમાં સુખનો અંશ વિદ્યમાન છતાં પણ તે કેમ તિરોધાન પામે છે તે દ્વંદ્વ આપીને સમજાવે છે:-

તિતિણિફલમત્યમ્લં લવણેન યુતં યદા ।

તદામ્લસ્ય તિસ્કારાદીપદમ્લં યથા તથા ॥ ૭૯ ॥

તિતિણિફલં અતિ-અમ્લં [વર્તેતે, તત્] યદા લવણેન યુતં તદા અમ્લસ્ય તિસ્કારાત્ યથા રૂપત્ અમ્લ [મવતિ] તથા [આનંદસ્ય તિસ્કારઃ મવતિ] ॥

આંખલીનું ફલ એટલે આંખલીનો કાતરો અત્યંત ખાટો હોય છે. આંખલીનો તે-કાતરો જ્યારે ખીંઠાવડે ધુક્ત કરવામાં આવે ॥ ત્યારે તેમાંની ખટાશનું તિરેધાન થવાથી જેમ તે થોડો ખાટો થઈ જાય છે તેમ સાર્વિકવૃત્તિમાં અનુભવાતો આનંદ શબ્દીવૃત્તિ ઉપજે ત્યારે તિરેધાન પામી જાય છે. ૭૯

હલે આત્માનું પરમાનંદપણું સિદ્ધ થતું હોય, પણ તે પરમાનંદપણું યોગ-વિના શી રીતે જાણવામાં આવશે એમ પૂર્વપક્ષી શકા કરે છે:—

નનુ પ્રિયતમત્વેન પરમાનંદતાઽઽત્માનિ ।

વિવેક્તું શક્યતામેવં વિના યોગેન કિં ભવેત્ ॥ ૮૦ ॥

નનુ, एवं મિયતમત્વેન આત્માનિ પરમાનંદતા વિવેક્તું શક્યતાં, યોગેન વિના કિં ભવેત્ ? ॥

જોડા:—ઉપર જણાવેલી રીતે પરમપ્રેમના પાનપણાવડે આત્મામાં પરમાનંદરૂપપણાનો વિવેક-કર્ત્રી શક્યજો, અર્થાત્ ગૌણાત્મા ને મિથ્યાત્મા જે પ્રિય ॥ તેનાથી, અને ઉપેક્ષાના વિષયથી, તથા દેવના વિષયથી પરમાનંદરૂપ મુખ્યાત્મા, પૃથક્પણાવડે હલે જાણવામાં આવે, પણ યોગવિના સુસુક્ષ્મે શું ફલ મળવાનું છે ? અર્થાત્ ઉપર જણાવેલા વિવેકથી સુસુક્ષ્મે શોધતાજનહિ થાય, પણ યોગવડે પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ શોધતાજ થશે. ૮૦

પૂર્વપક્ષીની ઉપર જણાવેલી શકાનું ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકમાં સમાધાન કરે છે:—

યયોગેન તદેવેતિ વદામો જ્ઞાનસિદ્ધયે ।

યોગઃ પ્રોક્તો વિવેકેન જ્ઞાનં કિં નોપજાયતે ॥ ૮૧ ॥

યત્ યોગેન તદ્ એવં હિતિ વદામઃ, જ્ઞાનસિદ્ધયે યોગઃ પ્રોક્તઃ, વિવેકેન જ્ઞાનં ન ઉપજાયતે કિમ્. ૧ ॥

જે આત્મજ્ઞાન યોગવડે થાય છે તેજ આત્મજ્ઞાન વિવેકવડે પણ થાય છે એમ અમે કહીએ છીએ. આત્મજ્ઞાનની ને શોધની સિદ્ધિને માટે શાસ્ત્રમાં યોગ કહ્યો છે એ વાત સત્ય છતાં પણ આત્મવિવેકવડે આત્મજ્ઞાન ને

મોક્ષલાભ થતાં નથી શું ? અર્થાત્ પાંચ કૌશોથી પૃથક્ રહેલા આત્માનો પાંચ કૌશોથી વિવેક કરવાથી પણ મુમુક્ષુને આત્મજ્ઞાન ને મોક્ષલાભ થઈ શકે છે. ૮૧

યોગીઓને અને વિવેકીઓને સમાનપદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ભગવદ્-ગીતાનું વચન આપીને જણાવે છે:—

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

इति स्मृतं फलैकत्वं योगिनां च विवेकिनाम् ॥ ८२ ॥

પત્ સ્થાનં સાંખ્યૈઃ પ્રાપ્યતે, તત્ યોગૈઃ અપિ ગમ્યતે ઇતિ યોગિનાં ચ વિવેકિનાં ફલૈકત્વં સ્મૃતમ્ ॥

જે બ્રહ્મરૂપ સ્થાન આત્મા-અનાત્માનો વિવેક કરનારાઓવડે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે તેજ સ્થાન યોગીઓવડે પણ પ્રાપ્ત કરાય છે, એ પ્રમાણે યોગીઓના અને વિવેકીઓના ફલનું એકપણ ભગવદ્ગીતારૂપ સ્મૃતિમાં જણાવેલું છે, અર્થાત્ તે બંનેને આત્મજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષરૂપ એકજ ફલ થાય છે એમ કહ્યું છે. ૮૨

ને વિવેકવડે અને યોગવડે એકજ ફલ થતું હોય તો પછી શાસ્ત્રોમાં તે બેમાંથી એકનુંજ પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ, તે બંનેનું પ્રતિપાદન ન કરવું જોઈએ, આવી શંકા પ્રહણ કરીને અધિકારીઓના લેઢથી બંને પ્રકારનું પ્રતિ-પાદન શાસ્ત્રમાં કર્યું છે એમ જણાવે છે:—

असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ।

इत्थं विचार्य मार्गो द्वौ जगाद परमेश्वरः ॥ ८३ ॥

કસ્યચિત્ યોગઃ અસાધ્યઃ, કસ્યચિત્ જ્ઞાનનિશ્ચયઃ [અસાધ્યઃ] ઇત્યં વિચાર્ય પરમેશ્વરઃ દ્વૌ માર્ગૌ જગાદ ॥

કોઈ મુમુક્ષુને યોગ અસાધ્ય જણાય છે, અને કોઈ મુમુક્ષુને જ્ઞાનનો નિશ્ચય અસાધ્ય જણાય છે, આવો વિચાર કરીને પરમેશ્વર ઉપનિષદોદ્વારો તે બંને માર્ગ (સાધન) મુમુક્ષુઓને જણાવતા હતા. ૮૩

આત્મજ્ઞાન અને રાગદ્વેષાદિના અલાવ યોગીમાં અને વિવેકીમાં સમાન હોવાથી તે બંનેમાં કંઈ પણ વ્યતીતભેદતાપણું નથી એમ જણાવે છે:—

योगे कोऽतिशयस्तेऽत्र ज्ञानमुक्तं समं द्वयोः ।

रागद्वेषाद्यभावश्च तुल्यो योगिविवेकिनोः ॥ ८४ ॥

તે યોગે કઃ અતિશયઃ ? યોગિવિવેકિનોઃ દ્વયોઃ અત્ર જ્ઞાનં સમં ઉક્તમ્ ચ રાગદ્વેષાદ્યભાવઃ તુલ્યઃ ॥

તમે માનેલા યોગમાં કયો અતિશય (વિવેકના કરતાં વધારે દેહ આપવાનું સામર્થ્ય) છે ? યોગી અને આત્મા-અનાત્માના વિવેકવાળો એ બંનેને ભગવદ્ગીતાના ઉપર જણાવેલા વચનમાં આત્મજ્ઞાન સમાન કહેવું છે, અને તે બંનેને સગદેવાદિનો અભાવ પણ સમાન છે. ૮૪

નિવેદી પુરુષમાં રાજદેવ હોતા નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:-

ન પ્રીતિર્વિપયેષ્વસ્તિ પ્રેયાનાત્મેતિ જાનતઃ ।

કુતો રાગઃ કુતો દ્વેષઃ પ્રાતિકૂલ્યમપદ્યતઃ ॥ ૮૫ ॥

આત્મા પ્રેયાન્ ઇતિ જાનતઃ વિપયેષુ પ્રીતિઃ ન અસ્તિ, રાગઃ કુતઃ ? [ચ] પ્રાતિકૂલ્યં અપદ્યતઃ દ્વેષઃ કુતઃ ? ॥

આત્મા અત્યંત પ્રિય છે એમ સુદૃઢ રીતે જાણનારા વિવેકી પુરુષની શબ્દાદિ વિષયોમાં પ્રીતિ હોતી નથી, તેથી તેમાં તેમનો રાગ કેવી રીતે સંભવે ? નજ સંભવે, અને પ્રતિકૂલપણાને નહિ જોનારા વિવેકી પુરુષમાં દેવ પણ કયાંથી હોઈ શકે ? નજ હોઈ શકે, અર્થાત્ અતુલપણાના જ્ઞાનના અભાવથી વિવેકીમાં રાગ હોતો નથી, અને પ્રતિકૂલપણાના જ્ઞાનના અભાવથી વિવેકીમાં દેવ પણ હોતો નથી. ૮૫

દેહાદિને પ્રતિકૂલ પ્રસંગની પ્રાપ્તિ થયે યોગીને અને વિવેકીને દેવાભાસ સમાન થાય છે એમ જણાવે છે:-

દેહાદેઃ પ્રતિકૂલેષુ દ્રેષસ્તુલ્યો દ્વયોરપિ ।

દ્રેષં કુર્વન્ યોગી ચેદવિવેક્યપિ તાદૃશઃ ॥ ૮૬ ॥

દ્વયોઃ અપિ દેહાદેઃ પ્રતિકૂલેષુ દ્રેષઃ તુલ્યઃ, દ્રેષં કુર્વન્ યોગી ન [ઇતિ] ચેત્ તાદૃશઃ અવિવેકી અપિ ॥

વિવેકીને અને યોગીને પણ દેહાદિના પ્રતિકૂલ પ્રસંગોમાં દેવાભાસ સમાન થાય છે. તેવા પ્રસંગમાં દેવ કરનારા યોગી નથી એમ એ તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તેવા પ્રસંગોમાં કદ દેવ કરનારા વિવેકી પણ નથી, - અવિવેકી છે. ૮૬

વિવેકીને દેવત્વ દર્શન થાય છે, અને યોગીને દેવત્વ દર્શન થતું નથી, આ વિવેકીના કરતાં યોગીમાં વિશેષ છે એવી સંકા ગ્રહણ કરીને તેનું સમાધાન કરે છે:-

દૈત્તસ્ય પ્રતિમાનં તુ વ્યવહારે દ્વયોઃ સમમ્ ।

સમાધૌ નેતિ ચેત્તદ્વન્નાદૈતત્ત્વવિવેકિનઃ ॥ ૮૭ ॥

૧ કોઈ પ્રતિમાં નદૈતત્ત્વ એવા પાઠ જોવામાં આવે છે તે બુલભરેલો છે એમ જાણવું.

વ્યવહારે તુ દ્વૈતસ્ય પ્રતિમાનં દ્વયોઃ સમં, સમાધૌ ન ઇતિ ચેત્ તદ્વત્ અદ્વૈત-
ત્વવિવેકિનઃ [અપિ] ન ॥

વ્યવહારના સમયમાં તો દ્વૈતની પ્રતીતિ યોગી અને વિવેકી તે ધનેને
સમાન છે. યોગીને સમાધિમાં દ્વૈતની પ્રતીતિ થતી નથી એમ જો તમે કહો
તો અમે કહીએ છીએ કે તેવી રીતે અદ્વૈતપણાના વિવેકવાળાને પણ વિવેકના
સમયમાં દ્વૈત પ્રતીત થતું નથી. ૮૭

જડચેતનનો વિવેક કરવાના સમયમાં વિવેકીને દ્વૈતની પ્રતીતિ કેવી
રીતે થતી નથી તે અમે હવે પછીના પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ કરીને કહેનાર છીએ
એમ કહે છે:—

વિવક્ષ્યતે તદસ્માભિરદ્વૈતાનંદનામકે ।

અધ્યાયે હિ તૃતીયેऽતઃ સર્વમપ્યતિમંગલમ્ ॥ ૮૮ ॥

તત્ અસ્મામિઃ અદ્વૈતાનંદનામકે તૃતીયે અધ્યાયે હિ વિવક્ષ્યતે, અતઃ સર્વં અપિ
અતિમંગલમ્ ॥

વિવેકીને વિવેકકાલે દ્વૈતની પ્રતીતિ કેવી રીતે થતી નથી તે અમે
અદ્વૈતાનંદનામના આ બ્રહ્માનંદગ્રંથના ત્રીજા અધ્યાયમાંજ કહેનાર છીએ; આથી
અમે કહેલું બધું બહુમંગલરૂપ છે. ૮૮

દ્વૈતના અદર્શનસહિત આત્મદર્શનને પામેલા પુરુષ યોગી છે એમ જો
તમે કહો તો તે વાત અમને ઇષ્ટ છે એમ જણાવે છે:—

સદા પश्यन्निજાનંદમપश्यन्निखिलं जगत् ।

अर्थाद्योगीति चेत्तर्हि संतुष्टो वर्धतां भवान् ॥ ૮૯ ॥

નિજાનંદં સદા પશ્યન્ [ચ] નિખિલં જગત્ અપશ્યન્ અર્થાત્ યોગી ઇતિ ચેત્
તર્હિ ભવાન્ સંતુષ્ટઃ [સન્] વર્ધતામ્ ॥

સ્વસ્વરૂપના આનંદને નિરંતર અનુભવનારા અને સમગ્ર જગતને
સત્યરૂપે નહિ જોનારા અર્થથી યોગી છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ
છીએ કે તમે સંતોષ પામ્યા છતાં વૃદ્ધિ પામેા, અર્થાત્ અમારું કહેલું ને
તમારું કહેલું એકજ પ્રકારનું છે. ૮૯

હવે આ બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથના બીજા અધ્યાયનું સંક્ષેપથી તાત્પર્ય કહે છે:—

ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे मंदानुग्रहसिद्धये ।

द्वितीयाध्याय एतस्मिन्नात्मानंदो विवेचितः ॥ ૯૦ ॥

इति श्रीमद्भारतीतीर्थमुनिविरचितायां पंचदश्यां ब्रह्मानंदे आत्मानंदः ॥ ૧૨ ॥

અન્વય:-બ્રહ્માનંદામિથે ગ્રંથે एतस्मिन् द्वितीयाध्याये मदानुग्रहसिद्धये
આત્માનંદઃ વિવેચિતઃ ॥

આ બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથવિષે આ બીજા અધ્યાયમાં (પંચદશીના બારમા પ્રકરણમાં) મંદળુદિવાળા અધિકારીઉપર હયા કરવામાટે આત્માનંદનું વિવેચન કર્યું. ૯૦

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્દત્તારતીતીર્થમુનિવિરચિત પંચદશીના બ્રહ્માનંદમાં આત્માનંદ એ નામના બારમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્મવિરચિત ભાવાર્થ-લીપિકાટીકા પૂરી થઈ. ૧૨

બ્રહ્માનંદગત આત્માનંદનો સાર

આ પ્રકરણમાં મંદળુદિવાળા જિજ્ઞાસુને આત્માનંદદ્વારા બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવાય છે. અત્યંતમંદળુદિવાળો મનુષ્ય પોતાના પુણ્યપાપના સંસ્કારવડે આ બનાવિ સંસારમાં નાનાપ્રકારનાં શરીરો ધારણ કરીને વાં-વાર જન્મમરણના પ્રવાહમાં તણાયા કરે છે. મંદળુદિવાળા મનુષ્યોનો મોટો ભાગ વિષયાનુરાગવાળો હોય છે, અને થોડો ભાગ વૈરાગ્ય-યુક્ત મનવાળો હોય છે. વિષયાનુરાગી વાહિર્મુખ મનુષ્યને તેના અંતઃકરણની ચોંચતાને વિચાર કરીને આસીક્ત કર્મ અથવા આસીક્ત ઉપાસના ઉપદેશકે કહેવી, કેમકે તે બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકારી નથી. બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓમાં કેટલાકે બહુ વિવેકી હોય છે, અને ઘણા મંદળુદિવાળા હોય છે. તેમાં અંતિવિવેકી જિજ્ઞાસુઓમાટે અગીઆરમા પ્રકરણમાં કહેલા ચોગાનંદવડે ઉપદેશ કરવો ઉચિત છે. આ પ્રકરણમાં મંદળુદિવાળા જિજ્ઞાસુ મનુષ્યને માટે આત્માનંદ-દ્વારા બ્રહ્માનંદનો ઉપદેશ કરાય છે.

ભગવાન આશવદકચે પોતાના મૈત્રેયીનામનાં મુશુક્ષ્મ પત્નીને આત્માનંદ-દ્વારા બ્રહ્મસ્વરૂપ આનંદનો ભોધ કર્યો છે. પતિ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન અને પશું આદિ સર્વ આત્માને માટે જોટલે પોતાને માટે મિય થાય છે, તેમને માટે તે પ્રિય થતાં નથી, અર્થાત્ જે મનુષ્ય બીજા પ્રાણિપદાર્થઉપર પ્રીતિ કરે છે તે પ્રિય થતાં નથી, અર્થાત્ જે મનુષ્ય બીજા પ્રાણિપદાર્થને માટે પ્રીતિ કરતો નથી. પિતા પોતાને માટે પ્રીતિ કરે છે, તે પ્રાણિપદાર્થને માટે પ્રીતિ કરતો નથી. પિતા પોતાના નાના બાલકના બાલપર જે યુગ્મન કરે છે તે પોતાના મુખને માટે યુગ્મન કરે છે, બાલકના મુખને માટે યુગ્મન કરતો નથી, કેમકે બાલકને તો તેના મૂછના અને ડાઢીના કંટાળેલા વાળ તેના કોમલ બાલપર યુગ્મવાથી તેના મૂછના અને ડાઢીના કંટાળેલા વાળ તેના કોમલ બાલપર યુગ્મવાથી દુઃખ થાય છે. મનુષ્યો રત્ન ને સોનારૂપા આદિ જડપદાર્થોનું રક્ષણ કરે છે તે પોતાને માટે કરે છે, તે રત્નમાટે ને સોનારૂપામાટે તેનું રક્ષણ કરતા નથી,

પોઠીઆઉપર ભાર લરીને વહેવરાવવામાં આવે છે તે વેપારીના સુખમાટે છે, પોઠીઆના સુખમાટે નથી. બ્રાહ્મણ પોતામાં પૂજ્યપણું આદિ માની જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પોતાને માટે છે, પોતાની બ્રાહ્મણપણાઈ જડભૂતિને માટે નથી. ક્ષત્રિયાદિની પ્રવૃત્તિમાટે પણ એમજ જાણવું. કોઈ મનુષ્ય સ્વર્ગલોકની કે બ્રહ્મલોકની ઇચ્છા કરે છે તે પોતાનેમાટે કરે છે, તે સ્વર્ગલોક કે બ્રહ્મલોકને માટે તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરતા નથી. મનુષ્ય મહેશ્વર અને વિષ્ણુ આદિ દેવોની પૂજા કરે છે તે પોતાના પાપસંસ્કારના નાશમાટે કરે છે, પાપરહિત દેવોને માટે તે પૂજા કરતા નથી. દિલ્લે ઝગાદિ વેદોનું અધ્યયન પોતાના માતૃપણુની નિવૃત્તિમાટે કરે છે, વેદોને માટે તે અધ્યયન કરતા નથી. એવી રીતે જગતમાં પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના સુખને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. આમ હોવાથી પોતાનું સ્વરૂપ જે આત્મા તે અત્યંતપ્રિય છે એવો નિશ્ચય મુમુક્ષુએ કરવો.

જેને પ્રીતિ કહેવામાં આવે છે તે પ્રીતિ રાગરૂપ, શ્રદ્ધારૂપ, ભક્તિરૂપ કે ઇચ્છારૂપ નથી, પણ સર્વ સુખમાં પ્રવેશ કરીને રહેનારી અંતઃકરણની સાર્વિકવૃત્તિ તે અહીં પ્રીતિશબ્દથી કહેલ છે. ખાવાપીવાના પદાર્થો મનુષ્યના સુખના સાધનરૂપ હોવાથી પ્રિય મનાય છે, તે ખાવાપીવાના પદાર્થોની પેઠે આત્મા સુખનું સાધન નથી, પણ સુખરૂપજ છે. આત્માને જો સુખનું સાધન માનવામાં આવે તો તે આત્માનો ઉપભોગ કરનાર કોઈ બીજો આત્મા માનવો પડે. આત્માજ ભોજના અને આત્માજ ભોજ્ય એમ સંભવી શકે નહિ. વિષયજન્ય સુખમાં મનુષ્યને સામાન્યપ્રીતિ હોય છે, અને આત્મામાં તો અતિપ્રીતિ હોય છે. વિષયજન્ય સુખમાં રહેલી પ્રીતિ સર્વદા એકસરખી રહેતી નથી, પણ તે ધણી વેલા વ્યભિચાર પામે છે. મનુષ્યની આજ એકપ્રકારના વિષયસુખઉપર પ્રીતિ હોય છે, અને કાલે તે વિષયસુખઉપર પ્રીતિ ન થતાં બીજા કોઈ વિષયસુખઉપર તેની પ્રીતિ થાય છે. આવો ફેરફાર આત્માઉપરની પ્રીતિમાં થતો નથી. તે પ્રીતિ નિત્ય અને નિઃસીમ હોય છે. આત્માથી ભિન્ન પદાર્થો ત્યજવાયોગ્ય કે ગ્રહણ કરવાયોગ્ય હોય છે, આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી તે ત્યજવાયોગ્ય કે ગ્રહણ કરવાયોગ્ય નથી. તણુખલાં આદિ તુચ્છ પદાર્થો ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ગણાય છે, પણ ઉપેક્ષા કરનારાનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ જે આત્મા તે આત્મા ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય ગણાતો નથી. આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી તે દ્રેષનો વિષય પણ નથી. રોગ અને કોષાદિવડે વ્યગ્ર થયેલા મનુષ્યને ક્યારેક મરવાની ઇચ્છા થાય છે તે આત્માઉપરના દ્રેષને લીધે થતી નથી, પણ પ્રતિકૂલ પ્રતીત થતા દેહાદિઉપર તે દ્રેષ થાય છે, અને દ્રેષને લઇને તે વેલા ત્યજવાયોગ્ય દેહાદિકેનો ત્યાગ કરાય છે, પણ પોતાના સ્વરૂપભૂત આત્માનો ત્યાગ કરાતો નથી. આત્મામાટે સુખના સાધનરૂપ મનાતા પદાર્થ

પ્રિય થાય છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા અતિપ્રિય છે. આ વાત “અરે મૈત્રેયી ! પતિના સુખને માટે પતિ પ્રિય થતો નથી, પણ પોતાના સુખને માટે પતિ પ્રિય થાય છે,” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં કહી છે. યુક્તિવડે વિચારીએ તોપણ એજ વાત સિદ્ધ થાય છે. પોતાના પુત્રના મિત્રના કરતાં પોતાનો પુત્ર મનુષ્યને અધિક પ્રિય હોય છે તે વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે આત્મા સુખ્યપ્રિય છે, અને આત્માને ઉપકારક થનાર પુત્રાદિક ગૌણપ્રિય છે. કેાંઈ પણ પ્રાણી પોતાના અભાવને કદીપણ ઇચ્છતો નથી, તેથી આત્મા અત્યંત-પ્રિય છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

એવી રીતે શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવવડે આત્મામાં અત્યંતપ્રીતિ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિના અર્થનો પૂર્વોપરનો વિચાર નહિ કરનારા કેટલાક મનુષ્યો પુત્ર અને સ્ત્રી એ સુખ્યાત્મા છે, અને આત્મા તેના શેષરૂપ (સુખના સાધનરૂપ) છે એમ કહે છે. નકરનેહની ઝાંતરેય-ઉપનિષદમાં પ્રથમગર્ભરૂપે પિતાના શરીરમાં રહેલો અને જન્મ્યા પછી પિતાએ સર્વપ્રકારે રક્ષણ કરવા-યોગ્ય પુત્રરૂપ આત્મા તે પિતાવડે પુણ્યકર્મમાટે પોતાના પ્રતિનિધિરૂપે નીમવા-માં આવે છે, અને એ પિતારૂપ વૃદ્ધ આત્મા મરણ પામે છે એમ વર્ણવેલું છે. પુત્રવિનાના પુરુષને સ્વર્ગરૂપ ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થવી નથી એમ શાસ્ત્રોમાં સંભળાય છે, પુત્ર પરલોકેતું સાધન છે એમ પણ કહેવામાં આવે છે, તથા મનુષ્યલોકેતું સુખ પુત્રવડે પ્રાપ્ત થાય છે એમ પણ લોકમાં કહેવાય છે. એવી રીતે શ્રુતિ આદિના કહેવાથી આત્મા પુત્ર અને સ્ત્રી આદિના સુખના સાધન-રૂપ છે એમ પૂર્વપક્ષી કહે છે. વળી તે કહે છે કે:-ન્યવહારકુશલ મનુષ્ય પુત્રાદિકના પ્રધાનપણાને સ્વીકારે છે, અને મનુષ્ય પોતાના મરણપછી પોતાના પુત્રતું અને પોતાની સ્ત્રી આદિતું પોતાના ધનવડે રક્ષણ થાય એમ જાણીને તેમને માટે દુઃખ વેઠીને ધન મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, એ સર્વ ઉપરથી પુત્રાદિક સુખ્યાત્મા છે, પણ આત્મા સુખ્યાત્મા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

એ પૂર્વપક્ષીનું કહેલું ચોગ્ય નથી. સુખ્યાત્મા કદીપણ કોઈને શેષ (સુખનું સાધન) થતો નથી. આત્મા ત્રણ પ્રકારનો છે, ગૌણ, મિથ્યા અને સુખ્ય. દેવદત્ત સિંહ છે આ વાક્યમાં દેવદત્તનું સિંહપર્ણ ગૌણ છે, કેમકે દેવદત્તનો અને સિંહનો લેદ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે. એવી રીતે પુત્રાદિકનું આત્મપણું પણ ગૌણ છે, સુખ્ય નથી. અન્નમયાદિ પાંચ કોશોથી આશિરૂપ આત્માનો પણ ગૌણ છે, સુખ્ય નથી. અન્નમયાદિ કોશોનું આત્મપણું પણ મિથ્યા છે. આશિરૂપ આત્મા ગૌણ કે મિથ્યા નથી, તે તો સુખ્યાત્મા છે. તે આત્મા પોતાના શરીરની અને પુત્રાદિક અન્ય આણિપદાર્થોના શરીરની ઝાંતર રહેલો,

છે તેથી તેનો કોઈની સાથે વાસ્તવિક લોદ કદીપણ સંભવતો નથી. જે વ્યવહારમાં જેનું આત્મપણું ઉચિત ગણાતું હોય તે વ્યવહારમાં તેનું પ્રધાનપણું ને બીજાનું ગૌણપણું મનાય છે. જેનું મરણ સમીપ આવ્યું હોય એવા મનુષ્યને પોતાના ઘરના રક્ષણાદિના કામમાટે પુત્રાદિ ગૌણ આત્માની આવશ્યકતા છે. તે કામમાં સાક્ષિરૂપ આત્માનો કાંઈ પણ ઉપયોગ થઈ શકતો નથી, કેમકે તે અસંગ ને વિકારરહિત છે, અને મિથ્યાત્મરૂપ શરીર તો મરણની અભિમુખ થયેલું છે, એટલે તેવે પ્રસંગે પુત્રાદિ પ્રધાનપણુને પામે છે. “વેદાદિનું અધ્યયન કરનારો આ અસિ છે” એ વાક્યમાં અસિ વિષમાન છતાં પણ અસિશબ્દવડે અસિનું ગ્રહણ થતું નથી, કેમકે અસિમાં શાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન કરવાની યોગ્યતા નથી, માટે ત્યાં અસિશબ્દવડે શાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન કરવાયોગ્ય એવો દ્વિજ બ્રહ્મ-ચારી ગ્રહણ કરાય છે.

હું હુબળો થયો છું મારે શરીરને પુષ્ટ કરનારાં અન્નાદિ ખાઈને હું પુષ્ટ થઉં એવા લોકવ્યવહારમાં અન્નાદિનું ભક્ષણ કરવાને યોગ્ય સ્થૂલ-શરીરનુંજ પ્રધાનપણું (આત્મપણું) માનવું ઉચિત છે, એવા પ્રસંગમાં પોતાની વતી પુત્રાદિને અન્ન ખાવાનું કહેવાતું નથી. હું તપ કરીને સ્વર્ગમાં જઈશ છતાં પ્રસંગમાં જીવનુંજ પ્રધાનપણું (આત્મપણું) માનવું ઉચિત છે, તેમાં સ્થૂલશરીરનું આત્મપણું કે પુત્રાદિનું આત્મપણું માનવું ઉચિત નથી. સ્વર્ગ મેળવવાને ઇચ્છનાર મનુષ્ય પોતાના સ્થૂલશરીરના સુખની અપેક્ષા ન રાખતાં પોતાના શરીરને સૂકવનાર કૃષ્ણચંદ્રાયણાદિરૂપ તપ કરે છે તેથી તેમાં સ્થૂલ-શરીરનું પ્રધાનપણું નથી, પણ જીવનું પ્રધાનપણું છે, એ સ્પષ્ટ છે. જ્યારે મુમુક્ષુ પુરુષ હું શમકમાદિ ને શ્રવણાદિ સાધનોને પ્રાપ્ત કરી મુક્તિ મેળવીશ એવો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે તે આચાર્યના ઉપદેશવડે અને મહાવાક્યના વિચારવડે આત્મસ્વરૂપનું અપરોક્ષજ્ઞાન સંપાદન કરીને મોક્ષલાભ પ્રાપ્ત કરે છે. એ મોક્ષના પ્રસંગમાં સાક્ષિરૂપ આત્માનું આત્મપણું યોગ્ય છે, જીવાદિકનું આત્મપણું ત્યાં ઉચિત નથી. જેમ બૃહસ્પતિસવમાં બ્રાહ્મણનોજ અધિકાર છે, તેમાં ક્ષત્રિયાદિનો અધિકાર નથી, રાજસૂયયજ્ઞમાં ક્ષત્રિયનોજ અધિકાર છે, બ્રાહ્મણાદિનો અધિકાર નથી, અને વૈશ્યસ્તોમમાં વૈશ્યનોજ અધિકાર છે, બ્રાહ્મણાદિનો અધિકાર નથી. એવી રીતે કોઈ પ્રસંગમાં ગૌણાત્માનું, કોઈ પ્રસંગમાં મિથ્યાત્માનું અને કોઈ પ્રસંગ-માં મુખ્યાત્માનું પ્રધાનપણું મનાય છે. જે વ્યવહારમાં જે આત્મા યોગ્ય ગણાય છે તે વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ હોવાથી તેનું પ્રધાનપણું હોવાથી તે વેદા તેમાં અધિક પ્રીતિ હોય છે, અને તેના શેષભૂત (ઉપકાર કરનાર) પદાર્થ-ઉપર સામાન્યપ્રીતિ હોય છે, અત્યંતપ્રીતિ હોતી નથી. જે આત્મા ન હોય, વા ઉપકારક ન હોય, તેના ઉપર સામાન્યપ્રીતિ કે વિશેષપ્રીતિ હોતી નથી. આત્મા

અને તેને ઉપકાર કરનાર વસ્તુથી સિદ્ધ પદાર્થમાં કોઈ પદાર્થ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય હોય છે, ને કોઈ પદાર્થ દેખ કરવા યોગ્ય હોય છે. માર્ગમાં પડેલાં તણુજવાં આદિ પદાર્થો ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય મનાય છે, અને દુઃખ દેનારા વ્યાધાદિ દેખ કરવા યોગ્ય મનાય છે. આત્મા, આત્માને ઉપકાર કરનાર, ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય ને દેખ કરવા યોગ્ય એમ આર પ્રકારના પદાર્થો છે. તેમાં અમુક પદાર્થનું નિત્ય અતિપ્રિય, અમુક પદાર્થ પ્રિય, અમુક પદાર્થ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય અને અમુક પદાર્થ દેખ કરવા યોગ્ય છે એવો નિયમ થઈ શકતો નથી, પરંતુ પ્રત્યેક પદાર્થ પોતપોતાના કાર્યવડે પ્રિય, ઉપેક્ષ્ય કે દેખ્ય થાય છે. જેમ કોઈ વાદ્ય પોતાના સામે પોતાનું લક્ષણ કરવા દોડ્યો આવતો હોય તે વેલા તે વાદ્ય દેખ્ય ગણાય છે, તે દૂર બીજા બાજુએ દોડ્યો જતો હોય તે વેલા તે ઉપેક્ષ્ય ગણાય છે, અને જો તે કુદીકેડીને આનંદ આપનારો થાય તો તે પ્રિય ગણાય છે. અતુકલપણું જે પ્રિયપણું લક્ષણ છે, અને પ્રિયપણાથી ને પ્રતિકૂલપણાથી રહિત હોવું તે ઉપેક્ષ્યનું લક્ષણ છે. અંતરાત્મા અતિશય પ્રિય છે, તેને ઉપકાર કરનાર પદાર્થ પ્રિય છે, પ્રતિકૂલ પદાર્થ દેખ્ય છે, અને અતુકલ નહિ ને પ્રતિકૂલ નહિ એવા પદાર્થ ઉપેક્ષ્ય છે. અંતરાત્માનું અત્યંતપ્રિયપણું ભગવાદ્ યજ્ઞવલ્કયે મૈત્રેયીપ્રાણણમાં કહ્યું છે, તેમજ બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદના પુરુષવિધપ્રાણણમાં પણ તેનું અત્યંતપ્રિયપણું દર્શાવ્યું છે.

વેદવચનોનો વિચાર કરતાં સાક્ષિરૂપ આત્માનું સુખ્યાત્મપણું છે, પુત્રાદિકમાં સુખ્યાત્મપણું નથી એવો નિશ્ચય થાય છે. જન્મમર્યાદિ પાંચ કૌશોને તૈત્તિરીય-સુખ્યાત્મપણું નથી એવો નિશ્ચય થાય છે. જન્મમર્યાદિ પાંચ કૌશોને તૈત્તિરીય-ઉપનિષદમાં કહ્યા પ્રમાણે આત્માથી જુદા કરીને તેની અંતર રહેલા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે. જન્મમર્યાદિ અવસ્થાઓનું જ્ઞાન જેનાવડે થાય છે તે સ્વયંપ્રકાશ આત્મા છે. પ્રાણથી માંડીને દ્રવ્યપર્યંતના જે ઉપકારક પદાર્થ છે તે અધિકન્ધૂનપ્રમાણથી આત્માની સમીપ રહે છે. તેમાં જે પદાર્થ જેટલો આત્માની અધિક સમીપ તેટલી તેના પર અધિક પ્રીતિ હોય છે. દ્રવ્યના કરતાં પુત્રાદિ પ્રિય છે, પુત્રાદિના કરતાં પોતાનું શરીર પ્રિય છે, શરીરના કરતાં ઇન્દ્રિયો પ્રિય છે, ઇન્દ્રિયોના કરતાં પ્રાણ પ્રિય છે, અને પ્રાણના કરતાં સાક્ષિરૂપ આત્મા અત્યંતપ્રિય છે. આત્મા સુખ્યપ્રીતિનું સ્થાન છે આ કરતાં સાક્ષિરૂપ આત્મા અત્યંતપ્રિય છે, અને બીજા દ્રવ્યાદિ પદાર્થ ઉપર શરત્તર વાત આત્મવેત્તાઓના અનુભવવડે સિદ્ધ છે, અને બીજા દ્રવ્યાદિ પદાર્થ ઉપર શરત્તર અધિક પ્રિય છે આ વાત અથા મનુષ્યોના અનુભવવડે સિદ્ધ છે.

આત્મા અત્યંતપ્રિય છે પુત્રાદિ અત્યંતપ્રિય છે એમાં જ્ઞાનીનો ને અજ્ઞાનીનો વિવાદ છે. આત્મવેત્તા અન્ય સર્વ દ્રવ્ય પદાર્થના કરતાં સાક્ષિરૂપ આત્માજ્ઞ અત્યંત-પ્રિય છે એમ કહે છે, અને અજ્ઞાની પુરુષ પુત્રાદિકજ્ઞ અત્યંતપ્રિય છે, ને સાક્ષિરૂપ આત્મા તેના હોયતું સાધન છે એમ કહે છે. આત્માથી સિદ્ધ પુત્રાદિ પ્રિય છે એમ શિષ્ય અને પ્રતિપાદી બંને આત્મવેત્તાની સમીપ કહે છે, તેમનું કહેવું સાંભળીને તે

આત્મવેત્તા તમારું પ્રિય તમને રોવરાવશે એવું વાક્ય તે ખંનેને સંભળાવે છે. શિષ્ય તેમના ઉપદેશનું તાત્પર્ય સમજીને હું જે પુત્રાદિને પ્રિય કહું છું તે પુત્રાદિ અનેકપ્રકારનું દુઃખ આપનાર છે એમ નીચે પ્રમાણે વિચાર કરીને સમજે છે. પુત્ર ન થયો હોય તો તે માતપિતાને દુઃખ આપે છે, ગર્ભમાં આવે તો ગર્ભના પાતથી તે માતપિતાને દુઃખ આપે છે, અને પ્રસવકાલમાં પણ તે માતપિતાને દુઃખ આપે છે, જન્મપછી રોગાદિકથી યુક્ત થાય તો માળાપને દુઃખ આપે છે, જો મૂર્ખ થાય તોપણ દુઃખ, ઉપનયન આખ્યા પછી જણે નહિ તોપણ દુઃખ, જણીને તેને કન્યા ન મળે તોપણ દુઃખ, સુવાવસ્થામાં જો દુરાચરણી થાય તોપણ દુઃખ ને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોટા કુટુંબવાળો થઈ જો દરિદ્રી થાય તોપણ દુઃખ ને ધનવાન થઈ મરણ પામે તો વળી માતપિતાને ધણું દુઃખ આપે છે, એવો વિચાર કરીને પુત્રાદિ અતિપ્રિય નથી એમ સમજીને પુત્રાદિપરનો પ્રેમ છોડીને આત્મા અત્યંતપ્રિય છે એવો નિશ્ચય કરીને શિષ્ય તેનુંજ અનુસંધાન કરે છે. પ્રતિવાદી દુરાચરને લીધે અને બ્રહ્મવેત્તાપરના દ્વેષને લીધે પોતાનો જોટો પક્ષ છોડતો નથી, તેથી તેને તે આત્મવેત્તાએ પૂર્વે કહેલું વચન શાપરૂપ થાય છે. તેને પુત્રાદિ પ્રિય પ્રાણીઓનો વિયોગ થવાથી દુઃખ થાય છે, અને જડપદાર્થપર આસક્તિ રાખવાથી પશુપક્ષી આદિનાં અનેક શરીર ધારણ કરવાં પડે છે. આત્મવેત્તા પુરુષ ઈશ્વરરૂપ હોવાથી તેમના કહેલા એકજ વચનનું શિષ્યને અને પ્રતિવાદીને વિરોધવાળું પરિણામ થાય છે.

જે મુમુક્ષુ સાક્ષિરૂપ આત્માને અત્યંતપ્રેમનું સ્થાન સમજીને તેની ઉપાસના કરે છે તેનો આત્મા કદીપણ નાશ પામતો નથી. આત્મા પરમપ્રેમનું સ્થાન હોવાથી પરમાનંદરૂપ છે. ચક્રવર્તી રાજાથી માંડીને હિરણ્યગર્ભપર્યંત જ્યાં જ્યાં અધિક પ્રેમ થાય છે ત્યાં ત્યાં પ્રેમ રાખનારને અધિક સુખ થાય છે એમ તૈત્તિરીય આદિ શ્રુતિમાં કહેલું છે. પ્રીતિના અત્યંતપણાઉપરથી આત્માનું અત્યંતસુખરૂપપણું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આત્માના ચેતનસ્વભાવની પેઠે સુખ પણ આત્માનોજ સ્વભાવ છે, છતાં જેમ પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વલતા એ એ સ્વભાવવાળા દીવાનો એક પ્રકાશજ ઘરમાં ફેલાય છે, પણ તેની ઉજ્જ્વલતા ઘરમાં ફેલાતી નથી તેમ આત્માનો ચેતનસ્વભાવ અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓમાં અનુપ્રવેશ કરીને રહે છે, અને આનંદ સત્ત્વગુણવાળી વૃત્તિમાં અનુપ્રવેશ પામે છે. જેમ ઠેરી આદિ પદાર્થમાં ગંધ, રૂપ, રસ અને સ્પર્શ આ ચાર ગુણ છતાં પણ તેનો એક એક ગુણ એક એક નાસિકાદિ ઇન્દ્રિયવડે અહેણ કરવામાં આવે છે તેમ આત્મામાં રહેલો ચેતનસ્વભાવ અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓમાં પ્રતીત થાય છે, અને આનંદસ્વભાવ સાર્વિકવૃત્તિમાં પ્રતીત થાય છે. અંતઃકરણની સાર્વિકવૃત્તિ નિર્મલ હોય છે તેથી તેમાં ચેતન અને આનંદ એ

આત્માના ઝંને સ્વભાવો જણાય છે, અને અંતઃકરણની રાજસવૃત્તિ મલિન હોવાથી તેમાં આત્માનો સુખસ્વભાવ પ્રતીત થતો નથી. આંખલીને મીઠું લગાડવાથી જેમ તેનું ખાટાપણું તિરોધાન પામે છે તેમ અંતઃકરણની રજોસુષુપ્તપ્રધાન વૃત્તિમાં આત્માનો આનંદસ્વભાવ તિરોધાન પામે છે. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં આત્માનો અને અનાત્માનો વિવેક અને યોગ એ બે સાધન છે. વિવેકીને આત્મજ્ઞાનદ્વારા જે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે તેજ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ યોગીઓને પણ યોગદ્વારા થાય છે એમ શ્રીકૃષ્ણભગવાને ભગવદ્ગીતામાં કહેલું છે. કેાઇ સુમુક્ષુને યોગ અસાધ્ય લાગે છે, અને કેાઇ સુમુક્ષુને આત્મજ્ઞાનનો નિશ્ચય અસાધ્ય લાગે છે, તેથી પરમેશ્વરે મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે બે માર્ગ કહેલા છે. રાગનો અભાવ અને દ્વેષનો અભાવ વિવેકીને અને યોગીને બંનેને આવશ્યક છે, તેથી વિવેકીના કરતાં યોગીમાં અધિકપણું છે એમ કહી શકાય નહિ. આત્મા અતિપ્રિય છે એમ બ્રહ્માનારા પુરુષને શબ્દાદિ વિષયોમાં પ્રીતિ સંભવતી નથી, તેથી તેના ચિત્તમાં રાગ અને દ્વેષ કેવી રીતે રહે ? શરીરાદિને હુણ દેનારા પદાર્થ બ્રહ્મદષ્ટિએ બંનેને અપ્રિય લાગે છે, છતાં સાચા યોગી કે સાચા વિવેકી તેનો દૃઢ દ્વેષ કરતા નથી. વ્યવહારકાલે દ્વૈતની પ્રતીતિ બંનેને સરખીજ હોય છે. સમાધિ-અવસ્થામાં યોગીને જેમ દ્વૈતનું ભાન હોતું નથી તેમજ અદ્વૈતતત્ત્વના વિવેકકાલે વિવેકીને પણ દ્વૈતની પ્રતીતિ હોતી નથી. આગળના અધ્યાયમાં આ વાત અધિક રુપે થશે. એવી રીતે યોગીમાં અને વિવેકીમાં કોઈ પણ ન્યૂનાધિકપણું ન હોવાથી સર્વદા નિબ્બનંદને જોનારા ને જગતને સત્યરૂપે નહિ જોનારા વિવેકી પુરુષ યોગીજ છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તમે સતોષ પામેો. તમારા કહેવાથી અમારા સિદ્ધાંતને કોઈ બલતની હાનિ પહોંચતી નથી. મંદબુદ્ધિવાળા સુમુક્ષુના ઉપર અનુગ્રહ કરવા- માટે આ પ્રહ્લાદનંદનામના ગ્રંથના બીજા અધ્યાયમાં આત્માનંદનું નિરૂપણ કર્યું.

એ પ્રમાણે પંચદશીના શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસુનિવિરચિત પ્રહ્લાદનંદમાં આત્માનંદ એ નામના બારમા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથરામવિરચિત સાર પૂરા થયો. ૧૨

૧૩ બ્રહ્માનંદે અદ્વૈતાનંદ ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

દોહરો

સર્વ દ્વૈતનો બાધ કરી, અદ્વૈત સ્થિર કરાય;

તો અદ્વૈતાનંદવડે, સકલ દુઃખ દૂર થાય

બ્રહ્માનંદ, વિદ્યાનંદ અને વિષયાનંદ આમ આનંદ ત્રણ પ્રકારનો છે એમ પંચદશીના અગીઆરમા પ્રકરણમાં અને બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથના પહેલા અધ્યાયમાં કહેલું છે. આત્માનંદનામનો એક ખીન્ને આનંદ પણ આ ગ્રંથના બારમા પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે, તેથી પૂર્વના વચનની સાથે વિરોધની પ્રતીતિ થાય છે એમ જો કોઈ કહે તો ગ્રંથકારશ્રી તેનું સમાધાન કરે છે :—

યોગાનંદઃ પુરોક્તો યઃ સ આત્માનંદ ઇષ્યતામ્ ।

કથં બ્રહ્મત્વમેતસ્ય સદ્વયસ્યેતિ ચેચ્છ્રુણુ ॥ ૧ ॥

અન્વયઃ—યઃ યોગાનંદઃ પુરા ઉક્તઃ સઃ આત્માનંદઃ ઇષ્યતામ્, સદ્વયસ્ય એતસ્ય બ્રહ્મત્વં કથં ? इति चेत् शृणु ॥

જે યોગાનંદ પૂર્વે (બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથના પહેલા અધ્યાયમાં) કહેલો છે તે યોગાનંદ આત્માનંદ છે એમ સમજવું. દ્વૈતથી શુદ્ધ એવા આ આત્માનંદનું બ્રહ્મપણું કેવી રીતે સંભવે એમ જો તમે કહો તો તેનું સમાધાન સાંભળો.

પૂર્વે કહેલો બ્રહ્માનંદ યોગવડે થતા સાક્ષાત્કારનો વિષય હોવાથી યોગાનંદ કહેવાય છે, અને નિરુપાધિપણાવડે તેજ બ્રહ્માનંદ નિજાનંદ કહેવાય છે, તે ગોણાત્માના, મિથ્યાત્માના અને સુખ્યાત્માના વિવેકવડે જાણવામાં આવે છે માટે તે આત્માનંદ પણ કહેવાય છે. એવી રીતે આત્માનંદ અને નિજાનંદ બ્રહ્માનંદથી ભિન્ન નથી. ૧

આ આત્માનંદ સ્વત્ત્વીય પુત્રાદિ ગોણાત્માથી તથા દેહાદિ મિથ્યા આત્માથી અને વિજ્ઞત્ત્વીય આકાશ આદિથી ભિન્ન છે તેથી તે સદ્વિત્ત્વીય છે, તે અદ્વિત્ત્વીય યોગાનંદરૂપ કેવી રીતે સંભવે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન નીચેના શ્લોકમાં કહેવાશે, અર્થાત્ પુત્રાદિ ગોણાત્માનો અને દેહાદિ મિથ્યાત્માનો

તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં કહેલા જગતમાં અંતર્ભાવ થાય છે, અને આકાશાદિ જગતની આત્માનંદથી પૃથક્કર્ણાવડે સત્તા નથી તેથી તે યોગાનંદનું અદિતીય પ્રદાનપણું સંભવે છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

આકાશાદિસ્વદેહાંતં તૈત્તિરીયશ્રુતીરિતમ્ ।

જગન્નાસ્ત્યન્યદાનંદાદૈત્તત્રવ્રહ્મતા તતઃ ॥ ૨ ॥

તૈત્તિરીયશ્રુતીરિતં આકાશાદિસ્વદેહાંતં જગત્ આનંદાત્ અન્યત્ ન અસ્તિ, તત્તઃ [તસ્ય] અદૈત્તવ્રહ્મતા ॥

કૃષ્ણચતુર્વેદની તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં કહેલું આકાશથી માંડીને પોતાના શરીરપર્યંતનું જગત્ પોતાના વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ આનંદથી ભિન્ન નથી, તેથી આ આત્માનંદનું અદિતીયપ્રદાનપણું છે. ૨

તમે કહેલી શ્રુતિમાં આત્મા આ જગતનું કારણ છે એમ કહ્યું છે, પણ આનંદ આકાશાદિ જગતનું કારણ છે એમ કહ્યું નથી એવી શંકા-કોઈ કરે તો આનંદ આ જગતનું કારણ છે એમ કહેનારી તે શ્રુતિના આનંદથીજ પ્રસિદ્ધ આ બૂતો ઉત્પન્ન થાય છે ઇત્યાદિ ભાગને અર્થથી કહે છે:—

આનંદાદેવ તજ્ઞાતં તિષ્ઠત્યાનંદ એવ તત્ ।

આનંદ એવ લીનં ચેત્યુક્તાનંદાત્કથં પૃથક્ ॥ ૩ ॥

તત્ આનંદાત્ એવ જાતં, તત્ આનંદે એવ તિષ્ઠતિ, ચ આનંદે એવ લીનં ઇતિ ઉક્તાનંદાત્ પૃથક્ કથં ? ॥

તે જગત્ આનંદથીજ ઉત્પન્ન થયું છે, તે આનંદમાંજ રહે છે, અને અંતે આનંદમાંજ લીન થાય છે એમ કોવાચી કહેલા આનંદથી જગત્ કેવી રીતે પૃથક્ હોઈ શકે ? જે કાર્ય હોય તે પોતાના ઉપાદાનકારણથી પૃથક્ ન હોય એ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. ૩

કુભારથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘડો જેમ કુભારથી ભિન્ન છે તેમ આનંદથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત્ આનંદથી ભિન્ન હોયું એમજે એવી શંકા કરીને તે શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

કુંભારથી ઘંટા ઉત્પન્ન થયેલો છે, છતાં તે કુંભારથી ભિન્ન છે, પણ કુંભારરૂપ નથી એવી ચંકા કરવી નહિ, કેમકે માટીની પેઠે આ આનંદ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે, કુંભારની પેઠે નિમિત્તકારણ નથી. ૪

કુંભાર ઘડાનું ઉપાદાનકારણ શાથી નથી તે જણાવે છે:—

સ્થિતિર્લયશ્ચ કુંભસ્ય કુલાલે સ્તો ન હિ કચિત્ ।

દૃષ્ટૌ તૌ મૃદિ તદ્વત્સ્યાદુપાદાનં તયોઃ શ્રુતેઃ ॥ ૫ ॥

કુંભસ્ય સ્થિતિઃ ચ લયઃ કુલાલે કચિત્ ન સ્તઃ, તૌ હિ મૃદિ દૃષ્ટૌ, તદ્વત્ [જગતઃ] તયોઃ (સ્થિતિલયયોઃ) શ્રુતેઃ [આનંદઃ] ઉપાદાનં સ્યાત્ ॥

ઘડાની સ્થિતિ અને તેનો લય કુંભારમાં કદીપણ થતાં નથી, ઘડાની સ્થિતિ અને તેનો લય એ બંને નિશ્ચય માટીમાં એવામાં આવે છે, તેની (માટીની) પેઠે જગતના સ્થિતિ અને તેનો લય એ બંનેનું “આનંદથીજ” એ શ્રુતિવાક્યમાં કહેલો આનંદ ઉપાદાનકારણ છે. ૫

ઉપાદાનકારણ ત્રણ પ્રકારનાં છે એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

ઉપાદાનં ત્રિધા ભિન્નં વિવર્તિ પરિણામિ ચ ।

આરંભકં ચ તત્રાંત્યૌ ન નિરંશેઽવકાશિનૌ ॥ ૬ ॥

વિવર્તિ પરિણામિ ચ આરંભકં इति ઉપાદાનં ત્રિધા ભિન્નં [અસ્તિ,] ચ તત્ર અંત્યૌ [ભેદૌ] નિરંશે અવકાશિનૌ ન [સ્તઃ] ॥

વિવર્તી, પરિણામી અને આરંભક એવી રીતે ઉપાદાનકારણ ત્રણ પ્રકારે પૃથક્ પૃથક્ છે, પણ તેમાં પરિણામી ને આરંભક એ બે છેદલા પ્રકાર નિરવયવ આનંદરૂપ પ્રદાનમાં અવકાશવાળા નથી. ૬

ઉપર જણાવેલાં ત્રણ પ્રકારનાં ઉપાદાનકારણમાંથી પ્રથમ આરંભક ઉપાદાનકારણ માનનારા આરંભવાદીના મતનું કથન કરે છે:—

આરંભવાદિનોઽન્યસ્માદન્યસ્યોત્પત્તિમૂચિરે ।

તંતોઃ પટસ્ય નિષ્પત્તેર્ભિન્નૌ તંતુપટૌ સ્વલ્પ ॥ ૭ ॥

આરંભવાદિનઃ અન્યસ્માત્ અન્યસ્ય ઉત્પત્તિ મૂચિરે, તંતોઃ પટસ્ય નિષ્પત્તેઃ તંતુપટૌ ભિન્નૌ સ્વલ્પ ॥

આરંભવાદને માનનારા નેયાધિકો ને વૈશેધિકો કાર્યની અપેક્ષાએ લિન્ન એવા પરમાણુ આદિ કારણથી કારણની અપેક્ષાએ ભિન્ન એવા દ્રવ્યણુક આદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહે છે. તાંતણુથી લુગડાની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી તાંતણુ અને લુગડુ એ બંને લિન્ન પદાર્થ છે એ લોકપ્રસિદ્ધ વાત છે. ૭

નીચેના શ્લોકમાં પરિણામી ઉપાધાનકારણનું નિરૂપણ કરે છે:—

અવસ્થાંતરતાપત્તિરેકસ્ય પરિણામિતા ।

સ્યાત્ક્ષીરં દધિ મૃત્કુંભઃ સુવર્ણં કુંડલં યથા ॥ ૮ ॥

एकस्य अवस्थांतरतापत्तिः परिणामिता, यथा क्षीरं दधि, मृत्. कुंभः, [च] सुवर्णं कુંडलं स्यात् ॥

એક પદાર્થને બીજી અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થવી તે પરિણામિતા કહેવાય છે. જેવી રીતે દૂધ દહીંરૂપ થાય છે, માટી ઘડારૂપ થાય છે, અને સોનું કુંડલરૂપ થાય છે. એમાં દૂધ આદિ પદાર્થ પોતાની અવસ્થાનો ત્યાજ કરીને દહીં આદિરૂપ બીજી અવસ્થાને પામે છે તેજ પરિણામ છે. ૮

હવે વિવર્તનું લક્ષણ કહે છે:—

અવસ્થાંતરમાનં તુ વિવર્તો રજ્જુસર્પવત્ ।

નિરંદોઽપ્યસ્ત્યસૌ વ્યોમ્નિ તલમાલિન્યકલ્પનાત્ ॥ ૯ ॥

रज्जुसर्पवत् अवस्थांतरमानं तु विवर्तः, असौ निरंशे अपि अस्ति, व्योम्नि तलमालिन्यकल्पनात् ॥

દોરડીમાં સાપની જેમ એક પદાર્થની અન્ય અવસ્થારૂપે પ્રતીતિ થવી તે વિવર્ત કહેવાય છે. આ વિવર્ત નિરવયવ પદાર્થમાં પણ સંભવી શકે છે. જેવી રીતે આકાશમાં કદાઈના તળીઆના જેવી અને નીલા (આરામાની) રંગની પ્રતીતિ થાય છે તેવી રીતે. ૯

નિરવયવ આનંદ (શ્રદ્ધા) માયાવડે આ જગતનું વિવર્તોપાધાનકારણ સંભવી શકે છે એમ જણાવે છે:—

તતો નિરંશ આનંદે વિવર્તો જગદિપ્યતામ્ ।

માયાશક્તિઃ કલ્પિકા સ્યાદેદ્રજાલિકશક્તિવત્ ॥ ૧૦ ॥

ततः जगत् निरंशे आनंदे विवर्तः इप्यताम्, ऐद्रजालिकशक्तिवत् मायाशक्तिः कल्पिका स्यात् ॥

ઉપર જણાવેલા કારણથી અર્થાત નિરવયવ વસ્તુમાં પણ પ્રાંતિમી અન્યની પ્રતીતિ સંભવી શકે છે તેથી પ્રતીત થતું આ જગત્ અવયવવર્જિત આનંદમાં કલ્પિત છે એમ જાણવું. ઇદ્રજાલ કરનારની શક્તિની જેમ ઇદ્રજાની માયાનામની શક્તિ આ જગતની કલ્પના કરનારી છે. ૧૦

આત્માથી પૃથક્ક માયાશક્તિનો સ્વીકાર કરવાથી દેવતાની પ્રાપ્તિ થશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

શક્તિઃ શક્તાત્પૃથક્કુનાસ્તિ તદ્દદૃષ્ટેર્ન ચામિદા ।

પ્રતિવંધસ્ય દૃષ્ટત્વાચ્છત્યભાવે તુ કંસ્ય સઃ ॥ ૧૧ ॥

શક્તિઃ શક્તાત્ પૃથક્ ન અસ્તિ, [ક્રિતઃ ?] તદ્દત્ દૃષ્ટેઃ, ચ પ્રતિવંધસ્ય દૃષ્ટત્વાત્

અમિદા [અપિ] ન [અસ્તિ,] શત્યભાવે તુ સઃ કસ્ય ? ॥

કેાઇ પણ શક્તિ તે શક્તિવાળાથી ભિન્ન હોતી નથી એમ શાથી કહે છે એમ જો તમે પૂછો તો અમે કહીએ છીએ કે એમ જોવામાં આવે છે તેથી એમ કહીએ છીએ, અને તે શક્તિનો પ્રતિબંધક સામગ્રીવડે પ્રતિબંધ થવાનું જોવામાં આવે છે તેથી તે શક્તિનો શક્તિવાળાથી અલેદ પણ નથી, શક્તિવાળાથી શક્તિ ભિન્ન નથી એમ કહીને જો શક્તિનો અભાવ માનવામાં આવે તો તે પ્રતિબંધ કેનો થાય છે ? તે કહેા. પદાર્થથી શક્તિ ભિન્ન છતાં પણ તે પૃથક્ જોવામાં આવતી નથી. ૧૧

ઇદ્રિયોવડે જોવામાં નહિ આવતી શક્તિનો પ્રતિબંધ કઇ રીતે જોવામાં આવે છે તે જણાવે છે:—

શક્તેઃ કાર્યાનુમેયત્વાદકાર્યે પ્રતિવંધનમ્ ।

જ્વલતોઽગ્નેરદાહે સ્યાન્મંત્રાદિપ્રતિવંધતા ॥ ૧૨ ॥

શક્તેઃ કાર્યાનુમેયત્વાત્ અકાર્યે પ્રતિવંધનં [અવગમ્યતે,] જ્વલંતઃ અગ્નેઃ અદાહે મંત્રાદિપ્રતિવંધતા સ્યાત્ ॥

પદાર્થની શક્તિનું તેના કાર્યવડે અનુમેયપણું હોવાથી જ્યારે કાર્ય ન થાય ત્યારે તેના પ્રતિબંધયુક્તપણાનું મનુષ્યને જ્ઞાન થાય છે. જળતા અગ્નિથી જ્યારે દાહ પદાર્થનો દાહ ન થાય ત્યારે મંત્રાદિવડે તેના પ્રતિબંધયુક્તપણાની કદપના થાય છે. ૧૨

લોકિકશક્તિનું કથન કરીને હવે માયાનામની શક્તિના હોવાપણાના સંબંધમાં સ્ત્રેતાશ્વતર-ઉપનિષદનું વચન અર્થથી કહે છે:—

દેવાત્મશક્તિં સ્વગુણૈર્નિગૂઢાં મુનયોઽવિદન્ ।

પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધા ક્રિયાજ્ઞાનવલાત્મિકા ॥ ૧૩ ॥

મુનયઃ સ્વગુણૈઃ નિગૂઢાં દેવાત્મશક્તિ અવિદન્, અસ્ય પરાશક્તિઃ વિવિધા ક્રિયાજ્ઞાનવલાત્મિકા ॥

આ જગતનું કારણ થોધવાનો પ્રયત્ન કરનારા મુનિઓ સ્થૂલશરીરરૂપ તથા સૂક્ષ્મશરીરરૂપ પોતાના શુષ્કોવડે અત્યંતશુદ્ધ થઇને રહેલી પ્રકાશરૂપની

વસ્તુમાં નાશશક્તિ પ્રતીત થાય છે. જેમ ઇંડામાં મોટો સર્પ હોય છે તેમ સૂક્ષ્મ-તમ આત્મામાં અવ્યક્તરૂપે જગત્ હોય છે. ૧૫-૧૬-૧૭

આત્મામાં વિચિત્ર જગત્ કેવી રીતે રહે છે તે દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

ફલપત્રલતાપુષ્પશાખાવિટપમૂલવાન્ ।

નનુ વીજે યથા વૃક્ષસ્તથેદં બ્રહ્મણિ સ્થિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

નનુ યથા વીજે ફલ-પત્ર-લતા-પુષ્પ-શાખા-વિટપ-મૂલવાન્ વૃક્ષઃ તથા
ઇદં બ્રહ્મણિ સ્થિતમ્ ॥

નિશ્ચય જેમ વૃક્ષના ણીજમાં ફલ, પાંદડાં, કુણી ડાળીઓ, ફૂલ, મોટી ડાળીઓ, થડ અને મૂલવાળું વૃક્ષ રહે છે તેમ આ સર્વ જગત્ પ્રજ્ઞમાં રહેલું છે. ૧૮

જો પ્રજ્ઞમાં સર્વ શક્તિઓ રહી હોય તો તે બધી શક્તિઓનો એકસાથે ઉદય કેમ પ્રતીત થતો નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કચિત્કાશ્ચિત્કદાચિચ્ચ તસ્માદુચ્યંતિ શક્તયઃ ।

દેશકાલવિચિત્રત્વાત્ક્રમાતલાદિવ શાલયઃ ॥ ૧૯ ॥

ક્રમાતલાત્ શાલયઃ इव देशकालविचित्रत्वात् तस्मात् कचित् कदाचित् काश्चित्
શક્તયઃ ચ ઉચ્યંતિ ॥

પૃથ્વીની સપાટીમાંથી ઉત્પન્ન થનારી શાળની (કમોદની) પેઠે દેશના અને કાલના વિચિત્રપણાથી તે પ્રજ્ઞમાંથી કોઈ સ્થલે કોઈ વેલા કોઈ શક્તિઓજ ઉત્પન્ન થાય છે, બધી શક્તિઓ, બધા સ્થાનમાં, બધી વેલા એકસાથે ઉત્પન્ન થતી નથી. ૧૯

આ જગત્ કલ્પિત છે એમ જણાવવામાટે જગત્ની કલ્પના કરનારા મનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સ આત્મા સર્વગો રામ નિત્યોદિતમહાવપુઃ ।

યન્મનાહ્મનનીં શક્તિં ધત્તે તન્મન ઉચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

[હે] રામ ! નિત્યોદિતમહાવપુઃ સર્વગઃ સઃ આત્મા યત્ મનાઃ મનનીં શક્તિં ધત્તે તત્ મનઃ ઉચ્યતે ॥

હે રામચંદ્ર ! સર્વદા પ્રકાશવાન મોટા સ્વરૂપવાળો તથા દેશ, કાલ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત તે આત્મા જે થોડી મનનશક્તિ (પોતાને અને પરને જાણવાની શક્તિ) ધારણ કરે છે તે શક્તિ મન કહેવાય છે. ૨૦

હેવે જગતની કલ્પના જેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:—

આદૌ મનસ્તદનુ વંધવિમોક્ષદૃષ્ટી,

પશ્ચાત્પરંપરચના ભુવનાભિધાના ।

ઇત્યાદિકા સ્થિતિરિયં હિ ગતા પ્રતિષ્ઠા—

માહ્યાયિકા સુભગવાલજનોદિતેવ ॥ ૨૧ ॥

આદૌ મન: [ભવતિ,] તદનુ વંધવિમોક્ષદૃષ્ટી [ભવત:] પશ્ચાત્ ભુવનાભિધાના
પરંપરચના, ઇત્યાદિકા इयं સ્થિતિ: સુભગવાલજનોદિતા આહ્યાયિકા इव પ્રતિષ્ઠા
ગતા હિ ॥

પ્રથમ મનની કલ્પના થાય છે. ત્યારપછી વંધની અને મોક્ષની કલ્પના
થાય છે. તે પછી ચૌદ ભુવનાભિધાની સંસારની રચના થાય છે. આવી
રીતની આ જગતની સ્થિતિ હુંદર બાલકને તેની ધાવે કહેલી કથાની જે
સત્યપણાને પ્રાપ્ત થયેલી છે. ૨૧

ધાવે બાલકને કહેલી કથા નીચેના પાંચ શ્લોકોવડે કહે છે:—

વાલસ્ય હિ વિનોદાય ધાત્રી વક્તિ શુભાં કથાં ।

યવચિત્સંતિ મહાવાહો રાજપુત્રાસ્ત્રયઃ શુભાઃ ॥ ૨૨ ॥

દ્વૌ ન જાતૌ તથૈકસ્તુ ગર્ભે એવ ન ચ સ્થિતઃ ।

વસંતિ તે ધર્મયુક્તા અત્યંતાસતિ પત્તને ॥ ૨૩ ॥

સ્વકીયાદ્યુન્યનગરાન્નિર્ગત્ય વિમલાશયાઃ ।

ગચ્છંતો ગગને વૃક્ષાન્દદશુઃ ફલશાલિનઃ ॥ ૨૪ ॥

ભવિષ્યન્નગરે તત્ર રાજપુત્રાસ્ત્રયોઽપિ તે ।

સુખમથ સ્થિતાઃ પુત્ર મૃગયાવ્યવહારિણઃ ॥ ૨૫ ॥

ધાત્ર્યેતિ કથિતા રામ વાલકાહ્યાયિકા શુભા ।

નિશ્ચયં સ યયૌ વાલો નિર્વિચારણયા ધિયા ॥ ૨૬ ॥

વાલસ્ય વિનોદાય હિ ધાત્રીશુભાં કથાં વક્તિ, [દે] મહાવાહો ! યવચિત્ શુભાઃ
ત્રયઃ રાજપુત્રાઃ સન્તિ, દ્વૌ ન જાતૌ તથા એકઃ તુ ગર્ભે એવ ન ચ સ્થિતઃ, તે ધર્મ-
યુક્તાઃ [સતઃ] અત્યંતાસતિ પત્તને વસંતિ, વિમલાશયાઃ [તે] સ્વકીયાદ્યુન્યનગરાદ્

નિર્ગત્ય ગચ્છન્તઃ ગગને ફલશાલિનઃ વૃક્ષાન્ દદૃશુઃ, પુત્ર ! તે મૃગયાવ્યવહારિણઃ
ત્રયઃ અપિ રાજપુત્રાઃ તત્ર ભવિષ્યન્નગરે અથ મુક્તં સ્થિતાઃ સંતિ, [હે]
રામ ! इति धात्र्या शुभा वालकाख्यायिका कथिता, સઃ વાલઃ નિર્વિચારણયાધિયા
નિશ્ચયં યયૌ ॥

બાલકના મનને પ્રસન્નતા ઉપજાવવામાટેજ ધાવ તેને આવી શુભ કથા
કહે છે:-હે મહાબાહો ! કોઈ સ્થલે શુભકર્મ કરનારા ત્રણ રાજ્યપુત્રો હતા,
તેમાંના બે જન્મ્યાજ નહોતા, અને એક તો માતાના ગર્ભમાં પણ સ્થિત
થયો નહોતો તે ત્રણ ધર્મશુદ્ધ થયા હતા અત્યંત અસત્ એ નામવાળા
એક નગરમાં રહેતા હતા. જેમનાં અંતઃકરણ અત્યંતશુદ્ધ છે એવા તે
રાજપુત્રો એક સમય પોતાના શૂન્યનગરમાંથી નીકળીને જતા હતા ત્યાં તેમણે
આકાશમાં ફલોવાળાં વૃક્ષો જોયાં. હે પુત્ર ! તે મૃગયા કરવાનું કામ કરનારા
ત્રણ રાજપુત્રો ત્યાં ભવિષ્યમાં થનારા નગરમાં હમણાં સુખપૂર્વક સ્થિર થયેલા
છે. હે રામ ! એ પ્રમાણે ધાવે શુભ એવી બાલકને વિનોદ ઉપજાવનારી કથા
કહી, પછી તે કથા સાંભળનાર તે બાલકે વિચારરહિત બુદ્ધિવટે તેવોજ
નિશ્ચય કર્યો. ૨૨-૨૬

ઉપરના દષ્ટાંતવડે સિદ્ધ થયેલા અર્થને સિદ્ધાંતની સાથે જોડીને કહે છે:-

इयं संसाररचना विचारोज्झितचेतसाम् ।

वालकाख्यायिकेत्रेत्थमवस्थितिमुपागता ॥ ૨૭ ॥

વાલકાખ્યાયિકા ઇવ ઇયં સંસારરચના વિચારોઞ્જિતચેતસાં इत्यं अवस्थितिं
उपागता ॥

બાલકને કહેલી કથાની પેઠે આ સંસારની રચના સત્યાસત્યના
વિચારરહિત ચિત્તવાળા મનુષ્યોને આવી રીતે સત્યરૂપે પ્રતીતિ પામી છે. ૨૭
હવે શ્રીવસિષ્ઠમુનિના કથનની સમાપ્તિ કરે છે:-

इत्यादिभिरुपाख्यानैर्मायाशक्तेश्च विस्तरम् ।

वसिष्ठः कथयामास सैव शक्तिर्निरूप्यते ॥ ૨૮ ॥

इत्यादिभिः उपाख्यानैः वसिष्ठः मायाशक्तैः विस्तरं च कथयामास, सा
शक्तिः एव निरूप्यते ॥

ઇત્યાદિ ઘણી કથાઓવડે શ્રીવસિષ્ઠમુનિ યોગવાસિષ્ઠમાં માયાશક્તિનો
વિસ્તાર સ્પષ્ટ રીતે કહેતા હતા. તે માયાશક્તિજ અમારાવડે નિરૂપણ
કરાય છે. ૨૮

આ શક્તિ પોતાના કાર્યથી અને પોતાના આશ્રયથી વિલક્ષણ છે એમ જણાવે છે:—

कार्यादाश्रयतश्चैषा भवेच्छक्तिर्विलक्षणा ।

स्फोटांगारौ दृश्यमानौ शक्तिस्तत्रानुमीयते ॥ ૨૯ ॥

एषा शक्तिः कार्यात् च आश्रयतः विलक्षणा भवेत्, स्फोटांगारौ दृश्यमानौ, तत्र शक्तिः अनुमीयते ॥

આ શક્તિ પોતાના કાર્યથી અને પોતાના આશ્રયથી વિપરીતસ્વભાવવાળી છે. અભિમાં રહેલી શક્તિના કાર્યરૂપ દેરદેહો અને તેના (શક્તિના) આશ્રયરૂપ અંગારા એ બે પ્રત્યક્ષ બેવામાં આવે છે, ત્યાં અભિમાં રહેલી શક્તિશક્તિ તેના કાર્યરૂપ દેરદેહોવાળે અનુમાન કરાય છે. ૨૯

ઉપર જણાવેલો ન્યાય માટીમાં રહેલી શક્તિમાં એવી જણાવે છે:—

पृथुबुध्नोदराकारो घटः कार्योऽत्र मृत्तिका ।

शब्दादिभिः पंचगुणैर्युक्ता शक्तिस्त्वतद्विधा ॥ ૩૦ ॥

पृथुबुध्नोदराकारः घटो, कार्यः, शब्दादिभिः पंचगुणैः युक्ता मृत्तिका अत्र [आश्रयः,] शक्तिः तु अतद्विधा ॥

તેનું પેટ મોટું અને ગોલ છે એવા આકારવાળો ઘડો માટીનું કાર્ય છે, અને શબ્દરૂપશબ્દિક પાંચ ગુણોથી યુક્ત માટી તેમાં રહેલી શક્તિનો આશ્રય છે, ને શક્તિ તે પૂર્વોક્ત આશ્રયથી તથા કાર્યથી સિત્ત પ્રકારની છે. ૩૦

શક્તિ કાર્યથી અને આશ્રયથી કેવી રીતે બીજા પ્રકારની છે તે જણાવે છે:—

न पृथ्वादिर्न शब्दादिः शक्तावस्तु यथा तथा ।

अत एव ह्यर्चित्यैषा न निर्वचनमर्हति ॥ ૩૧ ॥

शक्तौ पृथ्वादिः न, [च] शब्दादिः न, [अतः] यथा तथा अस्तु, अतः - एव हि एषा अर्चित्या, निर्वचनं न अर्हति ॥

માટીની શક્તિમાં સ્વરૂપપણું અને ગોલાકારપણું એ ઘટરૂપ કાર્યના ધર્મ નથી, અને શબ્દરૂપશબ્દિક માટીરૂપ આશ્રયના ધર્મ પણ તેમાં નથી, આ કારણથી તે શક્તિ એવા પ્રકારની હો તેવા પ્રકારની હો. તેથીજ આ શક્તિ ચિંતન ન કરી શકાય એવી છે, અને શબ્દવાળે તેનું કથન યથ શક્ય નથી, અર્થાત્ તે પોતાના આશ્રયથી સિત્ત છે કે અસિત્ત છે એ સમજી શકાયું નથી, અને તે વિષે કંઈ કહી પણ શકાયું નથી. ૩૧

જે શક્તિ પોતાના કારણસ્વરૂપથી લિન્ન હોય તો તે પોતાના કારણસ્વરૂપની પેઠે કેમ પ્રતીત થતી નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

કાર્યોત્પત્તેઃ પુરા શક્તિર્નિગૂઢા મૃદ્યવસ્થિતા ।

કુલારાદિસહાયેન વિકારાકારતાં વ્રજેત્ ॥ ૩૨ ॥

શક્તિઃ કાર્યોત્પત્તેઃ પુરા મૃદિ નિગૂઢા અવસ્થિતા, [તતઃ] કુલારાદિસહાયેન વિકારાકારતાં વ્રજેત્ ॥

માટીમાં રહેલી શક્તિ ઘટાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિની પહેલાં માટીમાં શુભરૂપે રહેલી હોય છે. પછી કુલાર અને ચાકડા આદિ સાહાય્ય કરનારવડે તે ઘટાદિ કાર્યના આકારપણાને પામે છે. એવી રીતે માટી આદિ કારણ અને ઘટાદિ કાર્ય પ્રતીત થાય છે, પણ માટી આદિમાં રહેલી શક્તિ ગૂઢ હોવાથી પ્રતીત થતી નથી, ૩૨

શક્તિનું કાર્ય જે કારણથી લિન્ન છે તો પછી કાર્યનો ને કારણનો લેહ કેમ પ્રતીત થતો નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

પૃથુત્વાદિવિકારાંતં સ્પર્શાદિં ચાપિ મૃત્તિકાં ।

एकीकृत्य घटं प्राहुर्विचारविकला जनाः ॥ ૩૩ ॥

વિચારવિકલાઃ જનાઃ પૃથુત્વાદિવિકારાંતં ચ સ્પર્શાદિં મૃત્તિકાં અપિ એકીકૃત્ય ઘટં પ્રાહુઃ ॥

વિચારથી રહિત મનુષ્યો સ્થૂલપણાથી માંડીને કાર્યરૂપ ઘટસુધીને અને શબ્દરૂપશાદિ શુષ્કવાળી કારણભૂત માટીને પણ અવિચારવડે એક કરીને ઘટ એમ કહે છે, અર્થાત્ લેહજ્ઞાન કરાવનારા વિચારને અભાવે વિચારહીન મનુષ્યોને કાર્યનો અને કારણનો વ્યાવહારિકલેહ પ્રતીત થતો નથી, ૩૩

કુલારના પ્રયત્નની પૂર્વે જે માટી છે તે ઘટ કહેવાતી નથી, પણ કુલારના પ્રયત્નપછી તેનો સ્થૂલપણાવાળો ને ગોલપણાવાળો જે આકાર થાય છે તેમાં ઘટ એવા નામનો આરોપ થાય છે એમ કહે છે:—

કુલારવ્યાપૃતેઃ પૂર્વો યાવાનંશઃ સ નો ઘટઃ ।

पश्चाच्च पृथुवुघ्नादिमत्त्वे युक्ता हि कुंभता ॥ ૩૪ ॥

કુલારવ્યાપૃતેઃ પૂર્વઃ યાવાન્ અંશઃ સઃ ઘટઃ નો, તુ પશ્ચાત્ પૃથુવુઘ્નાદિમત્ત્વે કુંભતા યુક્તા હિ ॥

કુલારના પ્રયત્નની પૂર્વે જેટલો માટીનો અંશ છે તે ઘટો નથી, પણ

કુંભારના પ્રયત્નપછી તેનો સ્વૂલપણાવાળો ને ગોલપણાવાળો જે આકાર થાય છે તેમાં ઘટપણું ચોક્કસ છે. ૩૪

તે ઘડાને માટીથી ભિન્ન કે અભિન્ન કહેવાતો નથી એમ કહે છે:--

સ ઘટો ન મૃદો ભિન્નો વિયોગે સત્યનીક્ષણાત્ ।

નાપ્યભિન્નઃ પુરા પિંડદશાયામનવેક્ષણાત્ ॥ ૩૫ ॥

વિયોગે સત્તિ અનીક્ષણાત્ સઃ ઘટઃ મૃદઃ ભિન્નઃ ન, પુરા પિંડદશાયાં અનવેક્ષણાત્ અભિન્નઃ અપિ ન ॥

માટીનો વિયોગ થવાથી ઘડો ભેવામાં આવતો નથી તેથી તે ઘડો માટીથી ભિન્ન નથી, અને ઘડાની ઉત્પત્તિની પૂર્વે પિંડાની સ્થિતિમાં ઘડાની પ્રતીતિ થતી ન હોવાથી ઘડો માટીથી અભિન્ન પણ નથી. ૩૫

જેમ માટીમાં રહેલી શક્તિ અનિર્વચનીય છે તેમ માટીની શક્તિમાંથી ઉપજેલો ઘડો પણ અનિર્વચનીય છે એમ જણાવે છે:--

અતોઽનિર્વચનીયોઽયં શક્તિવત્તેન શક્તિજઃ ।

અવ્યક્તત્વે શક્તિરુક્તા વ્યક્તત્વે ઘટનામશૃત્ ॥ ૩૬ ॥

અતઃ શક્તિવત્ અયં અનિર્વચનીયઃ, તેન શક્તિજઃ, અવ્યક્તત્વે શક્તિઃ રુક્તા

[૩] વ્યક્તત્વે ઘટનામશૃત્ ॥

ઉપર જણાવેલા કારણથી શક્તિની જેઠે આ ઘડો પણ અનિર્વચનીય છે, તેથી તે માટીની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થનારો છે. ઘટના અવ્યક્તપણામાં જે સ્થિતિ છે તેને શક્તિ કહે છે, ને ઘટના વ્યક્તપણામાં તેા તે ઘટનામને કારણ કરનારી થાય છે. ૩૬

લોકમાં પ્રતીત થતી માયા પણ એવાજ પ્રકારની છે એમ કહે છે:--

દૈદ્રજાલિકાનિષ્ઠાપિ માયા ન વ્યવ્યયતે પુરા ।

પશ્ચાત્તંધર્વસેનાદિરૂપેણ વ્યક્તિમાપ્નુયાત્ ॥ ૩૭ ॥

દૈદ્રજાલિકાનિષ્ઠા માયા અપિ પુરા ન વ્યવ્યયતે, પશ્ચાત્તં ધર્વસેનાદિરૂપેણ વ્યક્તિ આપ્નુયાત્ ॥

દૈદ્રજાલિકામાં (બાહ્યકરમાં) રહેલી માયા પણ ચોતાના કાર્યની પૂર્વે પ્રતીત થતી નથી, પછી માનસિક સેનાદિરૂપે તે પરિણામ પામી પ્રકટ-પણાને પામે છે. ૩૭

માટીની શક્તિના ઘટાદિ કાર્યનું નિશ્ચયપણું અને માટીમાં રહેલી

શક્તિના આધારરૂપ માટીનું સત્યપણું છાંદોઽવ્યશ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

एवं मायामयत्वेन विकारस्यानृतात्मताम् ।

विकाराधारमृद्रस्तुसत्यत्वं चाब्रवीच्छ्रुतिः ॥ ૩૮ ॥

एवं मायामयत्वेन विकारस्य अनृतात्मतां च विकाराधारमृद्रस्तुसत्यत्वं શ્રુતિઃ અબ્રવીત્ ॥

એવી રીતે માયાના (શક્તિના) કાર્યપણાવડે ઘટાદિરૂપ કાર્યના મિથ્યાપણાને અને ઘટાદિરૂપ કાર્યના આધારભૂત માટીરૂપ પદાર્થના સત્યપણાને છાંદોઽવ્યશ્રુતિ કહેતી હવી. ૩૮

ઉપર જણાવેલી છાંદોઽવ્યશ્રુતિને નીચેના શ્લોકમાં અર્થથી કહે છે:—

वाङ्मनिष्पाद्यं नाममात्रं विकारो नास्य सत्यता ।

स्पर्शादिगुणयुक्ता तु सत्या केवलमृत्तिका ॥ ૩૯ ॥

વિકારઃ વાઙ્મનિષ્પાદ્યં નામમાત્રં, અસ્ય સત્યતા ન, તુ સ્પર્શાદિગુણયુક્તા કેવલમૃત્તિકા સત્યા ॥

ઘટાદિ કાર્ય વાણીવડે સિદ્ધ થનારું નામમાત્ર છે. આ ઘટાદિ કાર્યનું સત્યપણું નથી, પરંતુ તેના કારણરૂપ સ્પર્શાદિ ગુણવાળી એકલી માટીજ સત્ય છે. ૩૯

હવે શક્તિનું અને તેના કાર્યનું મિથ્યાપણું અને શક્તિના તથા તેના કાર્યના આધારનું સત્યપણું શા કારણથી છે તે જણાવે છે:—

व्यक्ताव्यक्ते तदाधार इति त्रिष्वान्वयोर्द्वयोः ।

पर्यायः कालभेदेन तृतीयस्त्वनुगच्छति ॥ ૪૦ ॥

વ્યક્તાવ્યક્તે તદાધારઃ ઇતિ ત્રિષુ આશ્રયોઃ દ્વયોઃ કાલભેદેન પર્યાયઃ, તૃતીયઃ તુ [ઉપયત્ર] અનુગચ્છતિ ॥

ઘટાદિરૂપ કાર્ય તે વ્યક્ત (નામરૂપવડે પ્રકટ) અને તેના કારણરૂપ જે શક્તિ તે અવ્યક્ત (નામરૂપવડે અપ્રકટ) તથા તે બંનેના આધારરૂપ માટી આ ત્રણ પદાર્થોમાં પહેલા બેનો એટલે કાર્યનો અને શક્તિનો સમય ભિન્ન હોવાથી તે બંનેનું એક સમયમાં હોવાપણું સંભવતું નથી, પણ તે બંને ક્રમપૂર્વક રહે છે, અને શક્તિના જે કાર્યના આધારભૂત ત્રીજા જે માટી તે તે શક્તિ અને કાર્ય એ બંનેમાં અનુપ્રવેશ પામીને રહે છે. ૪૦

હવે કાર્યના અનિત્યપણાના હેતુને કહે છે:—

નિસ્તત્ત્વં ભાસમાનં ચ વ્યક્તમુત્પત્તિનાશભાક્ ।

તદુત્પત્તૌ તસ્ય નામ વાચા નિષ્પાદ્યતે નૃભિઃ ॥ ૪૧ ॥

વ્યક્ત, નિસ્તત્ત્વં ચ ભાસમાનં [તથા] ઉત્પત્તિનાશભાક્ [તથા ચ] તદુત્પત્તૌ
નૃભિઃ તસ્ય નામ વાચા નિષ્પાદ્યતે ॥

નામરૂપથી પ્રકટ, વાસ્તવિકસ્વરૂપવિનાશું છતાં પણ પ્રતીત થનારું અને
ઉત્પત્તિનાશવાળું તથા તેની ઉત્પત્તિપછી મનુષ્યોવડે તેનું નામ વાણીવડે
સંપાદન કરાય છે એવું જે કાર્ય તે મિથ્યા છે. ૪૧

વ્યક્ત એટલે પ્રકટ વસ્તુ નામમાત્ર શાથી કહેવાય છે તે જણાવે છે:-

વ્યક્તે નષ્ટેऽપિ નામૈતન્નૃવચ્ચત્રેણુવર્તતે ।

તેન નામ્ના નિરુપ્યસ્વાદ્યક્તં તદ્વપમુચ્યતે ॥ ૪૨ ॥

વ્યક્તે નષ્ટે અપિ એતન્ નામ વૃથચત્રેણુ અનુવર્તતે, તેન નામ્ના નિરુપ્યસ્વાદ્ય
વ્યક્તં તદ્વપં મુચ્યતે ॥

કાર્યરૂપ વસ્તુ નાશ પામ્યા છતાં પણ તેનું નામ મનુષ્યોનાં મુખોમાં
વિદ્યમાન રહે છે. કાર્ય તે નામવડે નિરૂપણ કરવાયોગ્ય હોવાથી કાર્યરૂપ વસ્તુ
નામરૂપ છે એમ કહેવાય છે. ૪૨

કાર્યરૂપ વસ્તુ તેના કારણની પેઠે સત્ય નથી એમ જણાવે છે:-

નિસ્તત્ત્વત્વાદિનાશિત્વાદ્વાચારંભણનામતઃ ।

વ્યક્તસ્ય ન તુ તદ્વપં સત્યં કિંચિન્મૃદાદિવત્ ॥ ૪૩ ॥

વ્યક્તસ્ય [યત્] રૂપં [અસ્તિ] તત્ કિંચિત્ સત્યં ન, નિસ્તત્ત્વત્વાત્ વિનાશિ-
ત્વાત્ તુ વાચારંભણનામતઃ, મૃદાદિવત્ ॥

ઘટાદિરૂપ કાર્યનું જે સાંકડી ડોકવાળું ને ઓટા પેટવાળું રૂપ છે તે
લેશ પણ સત્ય નથી, તેના વાસ્તવિકરૂપરહિતપણાથી, વિનાશીપણાથી અને
વાણી-દાદિયજન્ય શબ્દમાત્રપણાથી; માટી આદિની પેઠે. તે કાર્ય નિત્ય નથી,
અર્થાત્ માટીનું સ્વરૂપ ઘડાની અપેક્ષાએ વાસ્તવિક હોવાથી, ઘટાદિના જેવું
વિનાશી ન હોવાથી ને ઘટાદિની પેઠે કેવલ શબ્દમાત્ર ન હોવાથી તે નિત્ય
છે, અને ઘટાદિનું સ્વરૂપ તેથી વિપરીત હોવાથી અનિત્ય છે. ૪૩

ઘટાદિ કાર્યના અસત્યપણાનું પ્રતિપાદન કરીને હવે તેના અધિષ્ઠાનરૂપ
માટીના સત્યપણાનું પ્રતિપાદન કરે છે:-

વ્યક્તકાલે તતઃ પૂર્વમૂર્ધ્વમપ્યેકરૂપમાક્ ।

સતત્ત્વમવિનાશં ચ સત્યં મૃદ્વસ્તુ કથ્યતે ॥ ૪૪ ॥

વ્યક્તકાલે તતઃ પૂર્વં ઝર્ધ્વં અપિ એકરૂપમાક્, સતત્ત્વં ચ અવિનાશં મૃદ્વસ્તુ સત્યં કથ્યતે ॥

ઘટાદિ કાર્યના સ્થિતિકાલમાં, તેની ઉત્પત્તિના પૂર્વસમયમાં અને નાશપછીના સમયમાં પણ એકસ્વરૂપે રહેનારી, વાસ્તવિકસ્વરૂપવાળી (ત્રણે કાલમાં પોતાને સ્વરૂપે રહેનારી,) અને વિનાશરહિત માટીનામની વસ્તુ સત્ય છે, એમ કહેવાય છે. ૪૪

જો ઘટાદિ કાર્ય અસત્ હોય તો દોરડીમાં કદપાયેલા સર્પની પેઠે પંખાટીરૂપે અધિધાનના જ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ એવી પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે.—

વ્યક્તં ઘટો વિકારશ્ચેત્યેતૈર્નામભિરીરિતઃ ।

અર્થશ્ચેદનૃતઃ કસ્માન્ન મૃદ્વોધે નિવર્તતે ॥ ૪૫ ॥

વ્યક્તં, ઘટઃ ચ વિકારઃ इति एतैः नामभिः ईरितः अर्थः अनृतः चेत् मृद्व-
બોધે કસ્માત્ ન નિવર્તતે ? ॥

નામરૂપવડે પ્રકટ, ઘટો અને કાર્ય એવાં આ નામોવડે કહેવાતો ઘટરૂપ પદાર્થ જો મિથ્યા હોય તો માટીનું જ્ઞાન થયા પછી કલ્પિત સપાંદિની પેઠે તેની શામાટે નિવૃત્તિ થતી નથી ? ૪૫

ઉપરની શંકાનું સિદ્ધાંતી સમાધાન આપે છે:—

નિવૃત્ત એવ યસ્માત્તે તત્સત્યત્વમતિર્ગતા ।

ઈદદ્વનિવૃત્તિરેવાત્ર વોધજા ન ત્વમાસનમ્ ॥ ૪૬ ॥

યસ્માત્ તે તત્સત્યત્વમતિઃ ગતા [તસ્માત્ સઃ] નિવૃત્તઃ એવ, અત્ર ઈદદ્વ એવ વોધજા નિવૃત્તિઃ, તુ અમાસનં ન ॥

જેથી તમારી તેના સત્યપણાસળંધી ક્ષાંતિ દૂર થઈ તેથી તે ઘટાદિ નિવૃત્ત થઈ ગયેલ છેજ. આવી સોપાધિકક્ષાંતિમાં આવા પ્રકારનીજ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી નિવૃત્તિ છે, પણ આરોપિત વસ્તુનું અદર્શન થવું એવી નિવૃત્તિ નથી.

ઘટાદિ કાર્ય પોતાના કારણરૂપ જો માટી તેનાથી ભિન્ન નથી એમ સમજાયા પછી તમને ઘટાદિ કાર્યમાં સત્યપણાની શુદ્ધિ થતી નથી, પણ માટીમાં સત્યપણાની શુદ્ધિ રહે છે. કારણતું જ્ઞાન થવાથી કાર્યના સત્યપણાની નિવૃત્તિ થવી એ જ્ઞાનવડે થનારી નિવૃત્તિ કહેવાય છે. જે કલ્પિત વસ્તુ હોય

તેનું સોપાધિકશ્રાંતિમાં અદર્શન થતું નથી. શ્રાંતિ જે પ્રકારની ઝ. સોપાધિક અને નિરુપાધિક. સૂર્યના કિરણમાં મૃગજલની પ્રતીતિ થાય છે તે સોપાધિક-શ્રાંતિ છે. સૂર્યનો પ્રકાશ જ્યાંસુધી રહે ત્યાંસુધી તે સૂર્યનાં કિરણો છે એમ જાણ્યા છતાં પણ મૃગજલની પ્રતીતિ દ્વર થતી નથી. દોરડીમાં સર્પની શ્રાંતિ થાય છે તે નિરુપાધિકશ્રાંતિ છે, કેમકે દીવાલડે સર્પની શ્રાંતિ દ્વર થતાં સર્પરૂપ વસ્તુનું અદર્શન થઇ જાય છે. કારણમાં કાર્યની જે પ્રતીતિ થાય તે સોપાધિકશ્રાંતિ કહેવાય છે. ૪૬

આવો અનુભવ કયે સ્થલે થાય છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:-

પુમાનધોમુલ્લો નીરે ભાતોઽપ્યસ્તિ ન વસ્તુતઃ ।

તટસ્થમર્ત્યવત્તાસ્મિન્નૈવાસ્થા કસ્યચિત્કચિત્ ॥ ૪૭ ॥

નીરે અધોમુલ્લો ભાતઃ અપિ પુમાન્ વસ્તુતઃ ન અસ્તિ, તટસ્થમર્ત્યવત્ તસ્મિન્ કસ્યચિત્ ક્વચિત્ આસ્થા ન [અસ્તિ] एव ॥

જલાશયના તીરપર જિલા રહેલા મનુષ્યને સ્થિર જલમાં પોતાનું મુખ નીચે અને ધડ ઉપર જણાતાં છતાં પણ તે જોનારે પુરુષ વસ્તુતાએ તેણે હોતો નથી. તે જલાશયના તીરઉપર જિલા રહેલા મનુષ્યની જેડે તે જલમાં નીચે મુખે પ્રતીત થનારા મનુષ્યમા કોઇ પણ મનુષ્યને ક્યારે પણ સ્વપ્નમાંની પુલ્કિ જોવામાં આવતી નથીજ. ૪૭

આરોપિત વસ્તુ મિથ્યા છે એટલા જ્ઞાનથી પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી એવી શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે:-

ઈદ્વ્યોધે પુમર્થત્વં મતમદ્વૈતવાદિનામ્ ।

મૃદૂપસ્યાપરિત્યાગાદિવર્તસ્વં ઘટે સ્થિતમ્ ॥ ૪૮ ॥

અદ્વૈતવાદિનાં ઈદ્વક્ વોથે પુમર્થત્વં મતમ્, મૃદૂપસ્ય અપરિત્યાગાત્ ઘટે વિવર્ત-ત્વં સ્થિતમ્ ॥

અદ્વૈતવાદીઓએ આવી રીતના જ્ઞાનમાં પુરુષાર્થપણું માનેલું છે, અર્થાત્ અદ્વૈતવાદીઓએ આત્માનંદથી વિજિત બાહ્યકાંક્ષાએ પ્રતીત થતા શરૂ જગતનું મિથ્યાપણું છે આવો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળા પુરુષના અતઃકરણમાં અદ્વૈતાનંદની પ્રકટતા થવારૂપ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માનેલી છે. ઉપાદાનકારણરૂપ માદીના સ્વરૂપનો પરિત્યાગ નહિ થતાં ધડાનું જ્ઞાન થવાથી ધડો માદીના વિવર્તકાર્યરૂપ જ એમ સિદ્ધ થયું. ૪૮

ઘડામાંથી માટીના રૂપનો ત્યાગ ન થવાથી ઘડો માટીનું પરિણામ છે એમ કેમ ન કહેવાય એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

• પરિણામે પૂર્વરૂપં ત્યજેત્તત્ક્ષીરરૂપવત્ ।

મૃત્સુવર્ણે નિવર્તેતે ઘટકુંડલયોર્ન હિ ॥ ૪૯ ॥

ક્ષીરરૂપવત્ પરિણામે તત્ પૂર્વરૂપં ત્યજેત્, ઘટકુંડલયોઃ મૃત્સુવર્ણે નિવર્તેતે ન હિ ॥

દ્વધના દહીંસ્વરૂપની પેઠે પરિણામમાં ઉપાદાનકારણ પોતાના પૂર્વરૂપનો ત્યાગ કરે છે, પણ ઘટમાં અને કુંડલમાં તેના કારણરૂપ માટી અને સોનું નિવૃત્ત થતાં નથી એ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ઘડો અને કુંડલ માટીના અને સોનાના પરિણામરૂપ નથી, પણ વિવર્તકાર્યરૂપ છે. ૪૯

ઘડો માટીના વિવર્તકાર્યરૂપ નથી, કેમકે ઘડાનો નાશ થયા પછી તે મૃત્તિકારૂપ થયેલો જોવામાં આવતો નથી એવી શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે:—

ઘટે ભગ્ને ન મૃદ્ભાવઃ કપાલાનામવેક્ષણાત્ ।

મૈવં ચૂર્ણેઽસ્તિ મૃદ્ભૂપં સ્વર્ણરૂપં ત્વતિસ્ફુટમ્ ॥ ૫૦ ॥

ઘટે ભગ્ને કપાલાનાં અવેક્ષણાત્ મૃદ્ભાવઃ ન, મા એવં, [યતઃ] ચૂર્ણે મૃદ્ભૂપં અસ્તિ, સ્વર્ણરૂપં તુ અતિસ્ફુટં [વર્તેતે] ॥

ઘડો ભાંગી ગયા પછી ઠીબડાંઓ જોવામાં આવવાથી ને માટી જોવામાં ન આવવાથી તે ઘડો માટીરૂપ થઈ જતો નથી, માટે તે વિવર્તકાર્યરૂપ નથી એમ તમારે કહેવું નહિ, કારણકે તે ઠીબડાંનો બચાવે ભૂકો થાય ત્યારે તે ભૂકામાં માટીનું રૂપ જણાય છે, અને કુંડલ આદિમાં તો સોનાનું રૂપ મનુષ્યને અતિસ્ફુટ જણાય છે. ૫૦

માટી અને સોનું એ બેને જેમ વિવર્તનાં દૃષ્ટાંત માન્યાં તેમ દ્વધને પણ વિવર્તના દૃષ્ટાંતરૂપ શામાટે ન માનવું એમ શંકા કરી તેનું સમાધાન કરે છે:—

ક્ષીરાદૌ પરિણામોઽસ્તુ પુનસ્તદ્ભાવવર્જનાત્ ।

एतावता मृदादीनां दृष्टान्तत्वं न हीयते ॥ ५१ ॥

પુનઃ તદ્ભાવવર્જનાત્ ક્ષીરાદૌ પરિણામઃ અસ્તુ, એતાવતા મૃદાદીનાં દૃષ્ટાન્તત્વં ન હીયતે ॥

એક વાર દ્વધનું દહીં થયા પછી પુનઃ તેનું દ્વધ થતું નથી તેથી દ્વધ

આદિમાં તો પરિણામજ છે, પરંતુ એટલા ઉપરથી માટી આદિનું વિવર્તદણ્ડ-પણું ત્યજવાયોગ્ય થતું નથી, અર્થાત્ માટી અને સોનું ઘટાદિના ને કુંડલાદિના વિવર્તકારણરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. ૫૧

નીચે જણાવેલા દોષથી વેદાંતીઓ પરિણામવાદની પેઠે આરંભવાંદને પણ સ્વીકારતા નથી એમ જણાવે છે:—

આરંભવાદિનઃ કાર્યે મૃદો દ્વૈગુણ્યમાપતેત્ ।

રૂપસ્પર્શાદયઃ પ્રોક્તાઃ કાર્યકારણયોઃ પૃથક્ ॥ ૫૨ ॥

આરંભવાદિનઃ કાર્યે મૃદઃ દ્વૈગુણ્યં આપતેત્, રૂપસ્પર્શાદયઃ કાર્યકારણયોઃ પૃથક્ પ્રોક્તાઃ ॥

આરંભવાદીઓના મતમાં ઘટાદિ માટીના કાર્યમાં માટી આદિ દ્રવ્યના કાષીકારવડે અને કારણકારવડે બમણાપણું પ્રાપ્ત થયે, અર્થાત્ માટીના કરતાં તેના ઘટાદિ કાર્યનું તોલ બમણું થયે એ દોષ આવે છે. તેમણે ૩૫ અને ૨૫શાદિ શુદ્ધો કાર્યમાં અને કારણમાં ભિન્ન કહેલા છે તેથી ઉપર જણાવેલો દોષ આવે છે, માટે આરંભવાદ ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે. ૫૨

વેદાંતીઓ કારણને સત્યરૂપ માને છે, અને તેના કાર્યને મિથ્યા માને છે એમ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ્માંનાં ત્રણ દણ્ડો લઈને જણાવે છે:—

મૃત્સુવર્ણમયશ્ચેતિ દૃષ્ટાંતત્રયમારુણિઃ ।

પ્રાહાતો વાસયેત્કાર્યાનૃતત્વં સર્વવસ્તુપુ ॥ ૫૩ ॥

મૃત્, સુવર્ણં ચ અયઃ इति દૃષ્ટાંતત્રયં આરુણિઃ પ્રાહ, અતઃ સર્વવસ્તુપુ કાર્યા-નૃતત્વં વાસયેત્ ॥

માટી, સોનું અને લોહુ આ ત્રણ દૃષ્ટાંત શ્રીઅરુણના પુત્ર શ્રીઉદાલકે પોતાના પુત્ર સ્વેતકેતુમતિ કારણનું સત્યપણું જણાવવામાટે કહેલાં છે, આ કારણથી ભૂતભૂતિકે સર્વ વસ્તુઓમાં કાર્યનું મિથ્યાપણું વારંવાર વિચારીને નહીં કરવું. ૫૩

ભગવાન ઉદાલકે કારણનું જ્ઞાન થવાથી કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે એમ ત્યાં કહ્યું છે, પણ કારણરૂપ સત્યનું જ્ઞાન થવાથી કાર્યરૂપ મિથ્યાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકે એવી પૂર્વપક્ષી ચંકા કરે છે:—

કારણજ્ઞાનતઃ કાર્યવિજ્ઞાનં चापि सोऽवदत् ।

सत्यज्ञानेऽनृतज्ञानं कथमत्रोपपद्यते ॥ ૫૪ ॥

સઃ કારણજ્ઞાનતઃ કાર્યવિજ્ઞાનં ચ અપિ અવદત્, અત્ર સત્યજ્ઞાને અનૃતજ્ઞાનં
કથં ઉપપદ્યતે ? ॥

. શ્રીઅરુણના પુત્ર શ્રીહિદાલક કારણનું જ્ઞાન થવાથી કાર્યનું જ્ઞાન થાય
છે એમ પણ પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને કહેતા હતા. તેમાં શંકા થાય છે કે
આ મૃત્તિકાદિ કારણરૂપ સત્યના જ્ઞાનવડે ઘટાદિ કાર્યરૂપ મિથ્યાનું જ્ઞાન કેવી
રીતે સંભવી શકે ? ૫૪

અંધકારશ્રી ઉપરની શકાનું સંભાધાન કરે છે:—

સમૃત્કસ્ય વિકારસ્ય કાર્યતા લોકદૃષ્ટિતઃ ।

વાસ્તવોઽત્ર મૃદંશોઽસ્ય વોધઃ કારણવોધતઃ ॥ ૫૫ ॥

સમૃત્કસ્ય વિકારસ્ય કાર્યતા લોકદૃષ્ટિતઃ, અત્ર વાસ્તવઃ મૃદંશઃ [અસ્તિ,]
અસ્ય વોધઃ કારણવોધતઃ [અસ્તિ] ॥

અધિજ્ઞાનરૂપ માટીસહિત ઘટાદિ વિકારનું (કાર્યનું) કાર્યપણું લોકદૃષ્ટિથી
છે. આ ઘટાદિ કાર્યમાં વાસ્તવિક માટીનો અંશ છે, આ ઘટાદિ કાર્યનું જ્ઞાન
કારણરૂપ માટીના જ્ઞાનપૂર્વકે થાય છે. ૫૫

કાર્યમાં જે કારણરૂપ સત્યનો અશ છે તે. બાણુવો મુમુક્ષુને ઉપ-
કારક છે, પણ તેમાં રહેલો મિથ્યા અશ બાણુવાથી મુમુક્ષુને લાભ નથી
એમ કહે છે:—

અનૃતાંશો ન વોદ્ધવ્યસ્તદ્વોધાનુપયોગતઃ ।

તત્ત્વજ્ઞાનં પુમર્થં સ્યાન્નાનૃતાંશાવવોધનમ્ ॥ ૫૬ ॥

તદ્વોધાનુપયોગતઃ અનૃતાંશઃ ન વોદ્ધવ્યઃ, તત્ત્વજ્ઞાનં પુમર્થં સ્યાત્, અનૃતાંશાવ-
વોધનં ન ॥

ઘટાદિ કાર્યમાં પ્રતીત થતા નામરૂપ મિથ્યા અંશના જ્ઞાનનો મુમુક્ષુને
પારમાર્થિક કંઈ પણ ઉપયોગ ન હોવાથી તેમાં રહેલો મિથ્યા અંશ મુમુક્ષુને
બાણુવાયોગ્ય નથી વસ્તુનું વાસ્તવિક જ્ઞાન પુરુષાર્થરૂપ છે, પણ મિથ્યા
અંશનું જ્ઞાન પુરુષાર્થરૂપ નથી. ૫૬

તેના સંબધમાં વાલી શકા કરે છે:—

તર્હિ કારણવિજ્ઞાનાત્ કાર્યજ્ઞાનમિતીરિતે ।

મૃદ્વોધાન્મૃત્તિકા વુદ્ધેત્યુક્તં સ્યાત્કોઽત્ર વિસ્મયઃ ॥ ૫૭ ॥

અને યોગદર્શનવાળા પરિણામવાદી કહેવાય છે. શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના મનુષ્ય લૌકિક મનુષ્ય કહેવાય છે.

જે કૌંઠદ્વારા કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે તે અસમવાયીકારણ કહેવાય છે. જે કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે તે સમવાયીકારણ કહેવાય છે, જેને વેદાંતીઓ ઉપાધાનકારણ કહે છે. જે કાર્યમાં બધા વિના ફર રહીને કાર્યની ઉત્પત્તિ કરે તે નિમિત્તકારણ કહેવાય છે. ૫૯

શ્રુતિવડે જેવો અર્થ સાંભળવામાં આવ્યો હોય તેવા અર્થનો ત્યાગ કરીને કલેશવડે સમજાય એવો અન્ય અર્થ કરવાનું શું કારણ છે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

અદ્વૈતેऽભિમુખીકર્તુમેવાત્રૈકસ્ય बोधतः ।

सर्वबोधः श्रुतौ नैव नानात्वस्य विवक्षया ॥ ૬૦ ॥

અદ્વૈતે અભિમુખીકર્તુ એવ અત્ર શ્રુતૌ એકસ્ય બોધતઃ સર્વબોધઃ [ઉક્તઃ,] નાનાત્વસ્ય વિવક્ષયા ન એવ ॥

શિષ્યને અદ્વૈતતત્ત્વની અભિમુખ કરવામાટેજ આ છાંદોબ્યશ્રુતિમાં એક કારણના જ્ઞાનથી તેનાં સર્વ કાર્યોનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહ્યું છે, કાર્યોનું અનેકપણ છે એમ કહેવાની ઇચ્છાવડે એમ કહ્યું નથીજ, અર્થાત કારણનાં અનેક કાર્યોને જણાવવામાટે શ્રુતિમાં એમ જણાવ્યું નથીજ, કેમકે મિથ્યાના જ્ઞાનથી મનુષ્યને ભ્રાંશ થતો નથી. ૬૦

એક માટીના પિંડાના જ્ઞાનથી જેમ માટીનાં સર્વ કાર્યોનું જ્ઞાન થાય છે તેમ એક બ્રહ્મના જ્ઞાનથી જગતનું જ્ઞાન થાય છે એમ જણાવે છે:—

एकमूर्तिपिंडविज्ञानात्सर्वमृण्मयधीर्यथा ।

तथैकब्रह्मबोधेन जगद्बुद्धिर्विभाव्यताम् ॥ ૬૧ ॥

યથા એકમૂર્તિપિંડવિજ્ઞાનાત્ સર્વમૃણ્મયધીઃ [ભવતિ,] તથા એકબ્રહ્મબોધેન જગદ્બુદ્ધિઃ વિભાવ્યતામ્ ॥

જેવી રીતે ઉપાધાનકારણરૂપ એક માટીના પિંડાના જ્ઞાનથી માટીનાં ઘટાદિ સર્વ કાર્યોનું મનુષ્યને જ્ઞાન થાય છે, તેવી રીતે જગતના કારણરૂપ એક બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે તેના કલ્પિત કાર્યરૂપ સર્વ જગતનું જ્ઞાન થાય છે એમ જણવું. ૬૧

બ્રહ્મનું ને જગતનું સ્વરૂપ બધા વિના બ્રહ્મના જ્ઞાનથી જગતનું જ્ઞાન થાય છે તે સમજાય નહિ, માટે હવે બ્રહ્મના અને જગતના સ્વરૂપને નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

સચ્ચિત્સુખાત્મકં બ્રહ્મ નામરૂપાત્મકં જગત્ ।

તાપનીયે શ્રુતં બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદલક્ષણમ્ ॥ ૬૨ ॥

બ્રહ્મ સચ્ચિત્સુખાત્મકં [ચ] જગત્ નામરૂપાત્મકં [અસ્તિ,] તાપનીયે બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદલક્ષણં શ્રુતં [અસ્તિ] ॥

બ્રહ્મ સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ ને આનંદરૂપ છે, અને બ્રાહ્મદષ્ટિવડે પ્રતીત થતું જગત્ નામરૂપરવરૂપવાળું છે. તૃતીયહૃદય-તાપનીય-ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ ને આનંદરૂપ લક્ષણવાળું છે એમ સાંભળ્યું છે. ૬૨

બીજી શ્રુતિઓમાં પણ બ્રહ્મ સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ ને આનંદરૂપ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

સદ્રૂપમારુણિઃ પ્રાહ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ વહ્વૃચઃ ।

સનત્કુમાર આનંદમેવમન્યત્ર ગમ્યતામ્ ॥ ૬૩ ॥

આરુણિઃ સદ્રૂપં પ્રાહ, વહ્વૃચઃ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ [ઇતિ પ્રાહુઃ,] સનત્કુમારઃ આનંદં [આહ] અન્યત્ર ઇવં ગમ્યતામ્ ॥

છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં શ્રીઆરુણના પુત્ર શ્રીઉદાલકે સ્વેતકેતુપ્રતિ “ સદેય સોમ્યેદમમ આસીત્ ” (હે પ્રિયદર્શન ! આ જગત્ મુદ્ધિની પૂર્વે સદ્રૂપજ હતું,) આ વચનવડે બ્રહ્મને સદ્રૂપ કહેતા હતા. સ્મૃતદેવ-ઉપનિષદમાં ઋગ્વેદીઓએ “ પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ ” (પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મરૂપ છે,) એ વચનવડે બ્રહ્મને પ્રજ્ઞાનરૂપ કહ્યું છે, ને છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં ભગવાન સનત્કુમાર શ્રીનારદ-પ્રતિ “ યો વૈ મૃમા ભસ્મજમ્ ” (જે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ છે તે આનંદરૂપ છે,) એ વચનોવડે બ્રહ્મના આનંદરૂપને કહેતા હતા. તૈત્તિરીયાદિ બીજી શ્રુતિઓમાં પણ બ્રહ્મનું આનંદરૂપ કહ્યું છે એમ જણાવું. ૬૩

હવે નામરૂપના સંબંધની શ્રુતિઓને નીચેના શ્લોકમાં અર્થથી જણાવે છે:—

વિચિંત્ય સર્વરૂપાણિ કૃત્વા નામાણિ તિષ્ઠતિ ।

અહં વ્યાકરવાણીમે નામરૂપે ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ ૬૪ ॥

સર્વરૂપાણિ વિચિંત્ય [ચ] નામાણિ કૃત્વા તિષ્ઠતિ, અહં ઇમે નામરૂપે વ્યાકરવાણિ ઇતિ શ્રુતેઃ ॥

સર્વ રૂપોના સંબંધમાં ચારી રીતે વિચાર કરીને અને તેમનાં નામો પાકીને તે પરમાત્મા રહે છે. હું આ નામરૂપોને પ્રકટ કરું એવી ચેતાશ્વતર-ઉપનિષદની અને તૈત્તિરીય-ઉપનિષદની જગતના સંબંધની શ્રુતિઓ છે. ૬૪

તેના સંબંધની એક બીજી શ્રુતિને પણ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:-

અવ્યાકૃતં પુરા સૃષ્ટેરુર્ધ્વં વ્યાક્રિયતે દ્વિધા ।

અચિંત્યશક્તિર્માયૈષા બ્રહ્મણ્યવ્યાકૃતાભિધા ॥ ૬૫ ॥

સૃષ્ટે: પુરા અવ્યાકૃતં [અભૂત,] ઊર્ધ્વં દ્વિધા વ્યાક્રિયતે, બ્રહ્મણિ [યા]
 ઇષા અચિંત્યશક્તિ: માયા [અસ્તિ, સા] અવ્યાકૃતાભિધા ॥

આ જગતની ઉત્પત્તિની પૂર્વે નામરૂપવટે અપ્રકટ એવી એક માયા હતી. પછી તે નામ અને રૂપ એ બે પ્રકારે પ્રકટ કરાય છે. પ્રકટમાં જે આ રીતેથી ન શકાય એવી શક્તિરૂપ માયા છે તે અવ્યાકૃતનામવાળી ॥ એમ બૃહદ્દશરણ્યક-ઉપનિષદમાં કહેલું છે. ૬૫

હવે તે માયાના સ્વરૂપને અને તેના નિયંતાને સંક્ષેપમાં કહે છે:-

અવિક્રિયબ્રહ્મણિષ્ઠા વિકારં યાત્યનેકથા ।

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ॥ ૬૬ ॥

અવિક્રિયબ્રહ્મણિષ્ઠા [સા] અનેકથા વિકારં યાતિ, માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્,
 તુ માયિનં મહેશ્વરં [વિદ્યાત્] ॥

વિકારરહિત બ્રહ્મને આશ્રયે રહેલી તે માયા પાંચ ભૂતો અને અનેક ભૌતિક પદાર્થો એમ અનેકરીતે પરિણામ પામે છે. માયાનેજ પ્રકૃતિ એટલે આ જગતનું ઉપાદાનકારણ જાણવું, અને તે માયાના સ્વામીને મહેશ્વર જાણવા. ૬૬

હવે માયારૂપ ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનું પહેલું વિવર્તકાર્ય નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:-

આદ્યો વિકાર આકાશઃ સોઽસ્તિ ભાત્યપિ ચ પ્રિયઃ ।

અવકાશસ્તસ્ય રૂપં તન્મિથ્યા ન તુ તત્ત્રયમ્ ॥ ૬૭ ॥

આદ્યઃ વિકારઃ આકાશઃ, સઃ અસ્તિ, ભાતિ અપિ ચ પ્રિયઃ, તસ્ય રૂપં અવ-
 કાશઃ, તત્ મિથ્યા, તુ તત્ ત્રયં ન ॥

માયારૂપ ઉપાધિવાળા બ્રહ્મનું પહેલું વિવર્તકાર્ય આકાશ છે. તે આકાશ છે, પ્રતીત થાય છે, ને પ્રિય છે, તે ત્રણ બ્રહ્મસ્વભાવ આકાશમાં રહેલા છે. તે આકાશનું પોતાનું રૂપ અવકાશ છે. તેનું તે રૂપ મિથ્યા છે, પણ છે, પ્રતીત થાય છે, અને પ્રિયરૂપ છે એ ત્રણ તેમાં પ્રતીત થતા બ્રહ્મ-સ્વભાવ મિથ્યા નથી. ૬૭

આકાશનું જે અવકાશરૂપ છે તે શા કારણથી મિથ્યા છે તે જણાવે છે:-

ન વ્યક્તેઃ પૂર્વમસ્ત્યેવ ન પશ્ચાદ્વાપિ નાશંતઃ ।

આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેઽપિ તત્તથા ॥ ૬૮ ॥

વ્યક્તેઃ પૂર્વે ન અસ્તિ એવ, ચ નાશતઃ પશ્ચાત્ અપિ ન, યત્ આદૌ ચ અન્તે ન અસ્તિ, તત્ વર્તમાને અપિ તથા ॥

આ જગત્ પ્રતીત થયાની પૂર્વે તે અવકાશ નથીજ, અને મહાપ્રલયકાલે જગતનો નાશ થયા પછી પણ તે અવકાશ નથીજ. જે પદાર્થ ઉત્પત્તિની પૂર્વે ન હોય, અને નાશની પછી પણ ન હોય, તે વર્તમાનસમયમાં સ્વચ્છુમાં કલ્પાયેલા સર્વની પેઠે પ્રતીત થતો હોય તોપણ તેવોજ હોય છે, અર્થાત્ મિથ્યાજ હોય છે. ૬૮

શ્રીકૃષ્ણભગવાન ગીતાણમાં પણ એમજ કહે છે એમ જણાવે છે:-

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધેનાન્યેવેત્યાહ કૃષ્ણોઽર્જુનં પ્રતિ ॥ ૬૯ ॥

ભારત ! અવ્યક્તાદીનિ, વ્યક્તમધ્યાનિ [ચ] અવ્યક્તનિધનાનિ એવ ભૂતાનિ ઈતિ કૃષ્ણઃ અર્જુનં પ્રતિ આહ ॥

હે અર્જુન ! જે ઉત્પત્તિની પૂર્વે નામરૂપથી અપ્રકટ છે, જે વર્તમાનકાલમાં એટલે મધ્ય અવસ્થામાં પ્રકટ છે, અને નાશની પછી પણ નામરૂપથી અપ્રકટજ થઈ જાય છે એવાં આ આકાશાદિ ભૂતો અથવા સર્વ પ્રાણીઓ છે એમ શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનપ્રતિ ગીતાણમાં કહેલું છે. ૬૯

હોયું, પ્રતીત થયું, અને પ્રિયરૂપપણું આ ત્રણ આકાશના કારણરૂપ પ્રકાશના સ્વભાવો આકાશરૂપ કાર્યમાં હોય છે, અને આકાશનો સ્ભાવ થાય તોપણ તે ત્રણ સ્વભાવો રહે છે, તેમાં અતુલ્ય પ્રભાવરૂપ છે એમ કહે છે:-

મૃદત્તે સચ્ચિદાનંદા અનુગચ્છંતિ સર્વદા ।

નિરાકાશે સદાદીનામનુભૂતિર્નિજાત્મનિ ॥ ૭૦ ॥

મૃદત્ તે સચ્ચિદાનંદાઃ સર્વદા અનુગચ્છંતિ, નિરાકાશે નિજાત્મનિ સદાદીનાં અનુભૂતિઃ [ભવતિ] ॥

પોતાના ગુણોચ્છિદ માટે જેમ ઘટાદિ કાર્યમાં સર્વદા (ત્રણે કાલમાં) અનુપ્રવેશ પામીને રહે છે તેમ સત, ચિત્ત ને આનંદ એ પ્રકાશ ત્રણ સ્વભાવો પ્રકાશના આકાશરૂપ કાર્યમાં સર્વદા અનુપ્રવેશ પામીને રહે છે. આકાશચ્છિદ પોતાના આત્મોમાં એ સત, ચિત્ત અને આનંદનો વિવેકીને અતુલ્ય થાય છે. ૭૦

આકાશના ધર્મરૂપ અવકાશનું વિસ્મરણ થવાથી જે વસ્તુ અવશેષ રહે છે તે વસ્તુ પ્રદાન છે એમ જણાવે છે:—

અવકાશે વિસ્મૃતેઽથ તત્ર કિં ભાતિ તે વદ ।

શૂન્યમેવેતિ चेदस्तु नाम तादृग्भिभाति हि ॥ ૭૧ ॥

અવકાશે વિસ્મૃતે [સતિ] અથ તત્ર તે કિં ભાતિ ? વદ, શૂન્યં એવં એવં એવં

— અસ્તુ નામ, તાદૃક્ ભિભાતિ હિ ॥

અવકાશનું અને તેના ધર્મરૂપ આકાશનું વિસ્મરણ થવા પછી ત્યાં તમને શું પ્રતીત થાય છે તે કહો, શૂન્યજ પ્રતીત થાય છે એમ જો તમે કહો તો ભલે તે હો. શૂન્ય એટલે કંઈ નહિ જો પણ કોઈ પ્રકારે પ્રતીત થાય છે, એટલે તમે જેને શૂન્ય કહો છો તેનેજ અમે આનંદરૂપ પ્રદાન કહીએ છીએ. ૭૧ ઉપરના શ્લોકમાં જણાવેલી વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

તાદૃક્ત્વાદેવ તત્તત્ત્વમૌદાસીન્યેન તત્સુખમ્ ।

આનુકૂલ્યપ્રાતિકૂલ્યહીનં યત્તન્નિજં સુખમ્ ॥ ૭૨ ॥

તાદૃક્ત્વાદેવ એવં તત્તત્ત્વમ્, તત્ ઔદાસીન્યેન સુખમ્, યત્ આનુકૂલ્યપ્રાતિકૂલ્યહીનં તત્ નિજં સુખમ્ ॥

શૂન્ય છે એમ તમે કહ્યું તેથીજ તેનું હોવાપણું સિદ્ધ થાય છે. તે ઉદાસીનપણાવડે જણાવાથી અર્થાત્ ઉદાસીનપણાનો વિષય થવાથી સુખરૂપ છે. જે અનુકૂલપણાથી અને પ્રતિકૂલપણાથી રહિત છે તે આત્મસ્વરૂપહૂત સુખ છે. ૭૨ ઉપર જણાવેલી વાતનું સંભવિતપણું જણાવે છે:—

આનુકૂલ્યે હર્ષધીઃ સ્યાત્પ્રાતિકૂલ્યે તુ દુઃસ્વધીઃ ।

દ્વયાભાવે નિજાનંદો નિજદુઃસ્વં ન તુ કચિત્ ॥ ૭૩ ॥

આનુકૂલ્યે હર્ષધીઃ સ્યાત્, તુ પ્રાતિકૂલ્યે દુઃસ્વધીઃ, દ્વયાભાવે નિજાનંદઃ, નિજદુઃસ્વં તુ કચિત્ [અપિ] ન ॥

અનુકૂલપણામાં મનુષ્યને હર્ષનું જ્ઞાન થાય છે, અને પ્રતિકૂલપણામાં મનુષ્યને દુઃખનું જ્ઞાન થાય છે. હર્ષના જ્ઞાનના અને દુઃખના જ્ઞાનના અભાવમાં તો નિજાનંદ હોય છે. નિજદુઃખ આત્મસ્વભાવ ન હોવાથી તે નિજદુઃખ (આત્માના સ્વભાવરૂપ દુઃખ) તો કદીપણ હોતું નથી. ૭૩

નિજાનંદ નિત્ય છતાં મનુષ્યને સર્વદા આનંદનો અનુભવ નહિ થતાં ક્યારેક ક્યારેક શોકની પ્રતીતિ શામાટે થાય છે એમ ચંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

નિજાનંદે સ્થિરે હર્ષશોકયોર્વ્યત્યયઃ ક્ષણાત્ ।

મનસઃ ક્ષણિકત્વેન તયોર્માનસતેષ્યતામ્ ॥ ૭૪ ॥

નિજાનંદે સ્થિરે [સતિ] હર્ષશોકયોઃ જ્યત્યયઃ ક્ષણાત્ [સ્યાત્, સઃ] મનસઃ
ક્ષણિકત્વેન, તયોઃ માનસતા ઇષ્યતામ્ ॥

નિજાનંદ એટલે આત્માનંદ સર્વદા સ્થિર છતાં પણ મનુષ્યના મનમાં
હર્ષનો ને શોકનો જે ફેરફાર ક્ષણમાત્રમાં થાય છે તે ફેરફાર મનના ક્ષણિક-
પણાવડે જણાય છે, તેથી તે હર્ષનું અને શોકનું માનસપણું સ્વીકારવું; અર્થાત્
હર્ષ ને શોક આત્માના ધર્મ નથી એમ નક્કી કરવું. ૭૪

આકાશથી માંડીને સ્ફૂલ્લશરીરપર્યંત સમ્વિચ્છાનંદ પ્રકાશ રહેતું છે એમ
મતિપાઠન કરે છે:—

આકાશેऽપ્યેવમાનંદઃ સત્તામાને તુ સંમતે ।

વાય્વાદિદેહપર્યંતં વસ્તુષ્વેવં વિભાવ્યતામ્ ॥ ૭૫ ॥

एवं आकाशे अपि आनंदः [अस्ति,] सत्तामाने तु संमते, वाय्वादिदेहपर्यंतं
वस्तुषु एवं विभाव्यताम् ॥

ઉપર જણાવેલી રીતે આકાશમાં પણ આનંદ છે. તેમાં સત્તા અને
મતિતિ તેા તમે પણ સ્વીકારેલી છે. -વાયુથી માંડીને સ્ફૂલ્લશરીરપર્યંત સર્વ
વસ્તુઓમાં એવી રીતે સમ્વિચ્છાનંદરૂપ પ્રકાશની કાવના કરવી. ૭૫

હવે વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વીનાં રૂપો વા ધર્મો જણાવે છે:—

ગતિસ્પર્શો વાયુરૂપં વહ્નનેદાહપ્રકાશને ।

જલસ્ય દ્રવતા ભૂમેઃ કાઠિન્યં ચેતિ નિર્ણયઃ ॥ ૭૬ ॥

ગતિસ્પર્શો વાયુરૂપં, દાહપ્રકાશને વહેઃ, દ્રવતા જલસ્ય ચ કાઠિન્યં ભૂમેઃ
इति निर्णयः ॥

ગતિ અને સ્પર્શ એ વાયુરૂપ રૂપ છે, દાહ અને પ્રકાશ અગ્નિનું રૂપ છે,
મનાહીપણું જલરૂપ રૂપ છે, અને કઠિનપણું ભૂમિનું રૂપ છે એવા આરે ભૂતોનાં
રૂપોનો વા ધર્મોનો નિર્ણય બબ્બે. ૭૬

એવી રીતે ઓવધી ગ્રાહિમાં પણ તેમનાં અસાધારણરૂપો સમજવાં
એમ કહે છે:—

असाधारण आकार औपच्यन्नवपुष्यपि ।

एवं विभाव्यं मनसा तत्तद्रूपं यथोचितम् ॥ ૭૭ ॥

[એવં] ઔપધ્યક્ષવપુષિ અપિ અસાધારણઃ આકારઃ [જ્ઞેયઃ,] એવં મનસા
યયોચિતં તત્તદ્રૂપં વિભાવ્યમ્ ॥

કહેલી રીતેજ ઔપધી, અન્ન અને શરીરમાં પણ તેમના અસાધારણ
આકાર (ધર્મો) બાણવાચોચ છે. જોવી રીતે મનવડે જેમ ઘટે તેમ તે તે
વસ્તુના રૂપની ભાવના કરવાચોચ છે. ૭૭

અનેક નામરૂપોમાં એકજ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ રહ્યું છે એમ જણાવે છે:-

અનેકથા વિભિન્નેષુ નામરૂપેષુ ચૈકથા ।

તિષ્ઠંતિ સચ્ચિદાનંદા વિસંવાદો ન કસ્યચિત્ ॥ ૭૮ ॥

અનેકથા વિભિન્નેષુ નામરૂપેષુ ચ સચ્ચિદાનંદાઃ એકથા તિષ્ઠંતિ, [અત્ર]
કસ્યચિત્ વિસંવાદઃ ન [અસ્તિ] ॥

અનેકપ્રકારે અત્યંત ભિન્ન જણાતાં સર્વ નામરૂપોમાં પણ સત્, ચિત્ ન
આનંદ એકરૂપે રહેલા છે. આના સંબધમાં કોઈ પણ મનુષ્યનો વિવાદ નથી,
અર્થાત્ પદાર્થભાવમાં સત્તા, જ્ઞાન ને પ્રીતિ રહેલાં છે એમ સૌ સ્વીકારે છે. ૭૮

ઉપર જણાવેલાં નામરૂપો પ્રદક્ષમાં કલ્પિત છે એમ જણાવે છે:-

નિસ્તત્ત્વે નામરૂપે દ્વે જન્મનાશયુતે ચ તે ।

બુદ્ધ્યા બ્રહ્મણિ વીક્ષસ્વ સમુદ્રે બુદ્બુદાદિવત્ ॥ ૭૯ ॥

નામરૂપે દ્વે નિસ્તત્ત્વે ચ જન્મનાશયુતે, [અતઃ] સમુદ્રે બુદ્બુદાદિવત્ બુદ્ધ્યા
તે બ્રહ્મણિ વીક્ષસ્વ ॥

નામ અને રૂપ એ બે વાસ્તવિકસ્વરૂપવિનાનાં તથા જન્મથી ને નાશથી
સુક્ત છે, આ કારણથી સમુદ્રમાં પરપોટા આદિની જેમ વિવેકજ્ઞાનવડે તે
બંને પ્રદક્ષમાં કલ્પિત છે એમ બાણો. ૭૯

સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થવાથી જ્ઞાનીઓ નામરૂપની ઉપેક્ષા
કરે છે એમ જણાવે છે:-

સચ્ચિદાનંદરૂપેઽસ્મિન્પૂર્ણે બ્રહ્મણિ વીક્ષિતે ।

સ્વયમેવાવજાનાતિ નામરૂપે શનૈઃ શનૈઃ ॥ ૮૦ ॥

અસ્મિન્ પૂર્ણે સચ્ચિદાનંદરૂપે બ્રહ્મણિ વીક્ષિતે [સતિ] નામરૂપે શનૈઃ શનૈઃ
સ્વયં એવં અવજાનાતિ ॥

આ દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચયથી રહિત સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તે બ્રહ્મવેત્તા નામની અને રૂપની ધીરે ધીરે પોતાની મેળે જ ઉપેક્ષા-અનાદર-કરવા લાગે છે. ૮૦

દૈતની ઉપેક્ષા કરવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનની કઠતા થાય છે, માટે વેદાંતશ્રવણાદિની પેઠે સુસુક્ષ્મો દૈતની ઉપેક્ષા પણ કરવી બોધ્યો જોમ જણાવે છે:—

યાવદ્યાવદવજ્ઞા સ્યાત્તાવત્તાવત્તદીક્ષણમ્ ।

યાવદ્યાવદ્વીક્ષ્યતે તત્તાવત્તાવદુભે ત્યજેત્ ॥ ૮૧ ॥

યાવત્ યાવત્ અવજ્ઞા સ્યાત્ તાવત્ તાવત્ તદીક્ષણમ્, યાવત્ યાવત્ તત્ વીક્ષ્યતે તાવત્ તાવત્ સમે ત્યજેત્ ॥

સુસુક્ષ્મવડે નામરૂપાત્મક દૈતની જેટલી જેટલી ઉપેક્ષા વા અવજ્ઞા થતી જાય છે તેટલું તેટલું તેને બ્રહ્મનું દર્શન સ્પષ્ટ થતું જાય છે, અને તેના વડે જેટલું જેટલું બ્રહ્મનું વિશેષ દર્શન કરાય છે તેટલાં તેટલાં તેના વડે નામ અને રૂપ એ બંને ત્યજાય છે. ૮૧

દૈતનો અનાદર કરવાનો અને બ્રહ્મનું દર્શન કરવાનો અભ્યાસ કરવાથી થનારું ફલ જણાવે છે:—

તદભ્યાસેન વિદ્યાયાં સુસ્થિતાયામયં પુમાન્ ।

જીવન્નેવ ભવેન્મુક્તો વપુરસ્તુ યથા તથા ॥ ૮૨ ॥

તદભ્યાસેન વિદ્યાયાં સુસ્થિતાયાં [સત્યાં] અયં પુમાન્ જીવન્ એવ મુક્તઃ ભવેત્, [તતઃ પરં] વપુઃ યથા તથા અસ્તુ ॥

દૈતના અનાદરના અને બ્રહ્મના દર્શનના અભ્યાસવડે બ્રહ્મજ્ઞાન અત્યંત સ્થિર થવાથી આ પુરુષ જીવતાં છતાંજ સુકૃત થાય છે. ત્યારપછી તેમનું શરીર જેમ તેમનું પ્રારબ્ધ હોય તેમ ભલે રહે, તેથી તેમના બ્રહ્મજ્ઞાનને હાનિ થતી નથી. ૮૨

નીચેના શ્લોકમાં બ્રહ્માભ્યાસનું સ્વરૂપ કહે છે:—

તર્ચ્ચિતનં તત્કથનમન્યોન્યં તત્પ્રવોધનમ્ ।

एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्वुधाः ॥ ૮૩ ॥

તર્ચ્ચિતનં, તત્કથનં, અન્યોન્યં તત્પ્રવોધનમ્ ચ એતત્ એકપરત્વં વુધાઃ બ્રહ્માભ્યાસં વિદુઃ ॥

એકાંતમાં તે બ્રહ્મનું ચિંતન કરવું, તે બ્રહ્મનું કોઈ અધિકારી મનુષ્ય

મળે તો તેની આગળ કથન કરવું, બ્રહ્મવિદ્યામાં રુચિ રાખનારા પુરુષ મળે તો પરસ્પર તે બ્રહ્મનોજ ઉત્તમપ્રકારે બોધ કરવો, અને એવી રીતે તે એક બ્રહ્મનેજ પરાયણ થવું તેને બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ બ્રહ્મબ્યાસ બોલે છે. ૮૩

હવે દ્વૈતની વાસનાનો ક્ષય કરવાનો ઉપાય કહે છે:—

વાસનાનેકકાલીના દીર્ઘકાલં નિરંતરમ્ ।

સાદરં ચાભ્યસ્યમાને સર્વથૈવ નિવર્તતે ॥ ૮૪ ॥

અનેકકાલીના વાસના દીર્ઘકાલં, નિરંતરં ચ સાદરં અભ્યસ્યમાને [સતિ] સર્વથા એવ નિવર્તતે ॥

અનેક સમયથી અંતઃકરણમાં સ્થિર થયેલી દ્વૈતની વાસના (દૃઢસંસ્કાર) લાંબો સમય, અંતરાયવિના અને આદરપૂર્વક અદ્વૈત બ્રહ્મનો અભ્યાસ કરવાથી સંપૂર્ણપણેજ નિવૃત્ત થાય છે. ૮૪

એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ માયાવડે આ જગતનું કારણ થાય છે એમ જણાવે છે:—

મૃચ્છકિવદ્બ્રહ્મશક્તિરનેકાનનૃતાન્સૃજેત્ ।

યદ્વા જીવગતા નિદ્રા સ્વપ્નશાત્ર નિદર્શનમ્ ॥ ૮૫ ॥

મૃચ્છકિવત્ બ્રહ્મશક્તિઃ અનેકાન્ અનૃતાન્ સૃજેત્, યદ્વા જીવગતા નિદ્રા ચ સ્વપ્નઃ અત્ર નિદર્શનં [અસ્તિ] ॥

માટીમાં રહેલી શક્તિ જેમ ઘટાદિ અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ બ્રહ્મને આશરે રહેલી માયા અનેક નામરૂપવાળા મિથ્યા પદાર્થોને પ્રતીત કરાવે છે. માટીમાં રહેલી શક્તિ સમસ્તતાવાળી હોવાથી સત્યના જેવી છે, અને બ્રહ્મને આશરે રહેલી માયા સત્ય નથી એમ દર્શાવતું ને સિદ્ધાંતનું વિષમપણું જણાય છે એમ બે શંકા થાય તો તે શંકાની નિવૃત્તિ કરવા બીજો પક્ષ કહે છે:—અથવા જીવમાં રહેલી નિદ્રા અને તેવડે પ્રતીત થતું સ્વપ્ન અહીં ઉદાહરણરૂપે ગ્રહણ કરવાં, અર્થાત્ જીવને આશરે રહેલી નિદ્રા જેમ સ્વપ્નના મિથ્યા પદાર્થોને પ્રતીત કરાવે છે તેમ બ્રહ્મને આશરે રહેલી માયા નામરૂપાત્મક મિથ્યા પદાર્થોને પ્રતીત કરાવે છે. ૮૫

ઉપર જણાવેલા વિષયને નીચેના શ્લોકવડે વધારે સ્પષ્ટ કરે છે:—

નિદ્રાશક્તિર્યથા જીવે દુર્ઘટસ્વપ્નકારિણી ।

બ્રહ્મણ્યેષા સ્થિતા માયા સૃષ્ટિસ્થિત્યંતકારિણી ॥ ૮૬ ॥

યથા નિદ્રાશક્તિઃ જીવે દુર્ઘટસ્વપ્નકારિણી [તથા] વ્રહ્મણિ સ્થિતા ઇમા માયા
દૃષ્ટિસ્થિત્યંતકારિણી [અસ્તિ] ॥

જેવી રીતે જીવમાં રહેલી નિદ્રાનામની શક્તિ જીવના સ્વરૂપમાં નહિ
ધરી શકે એવાં સ્વપ્નો ઉપજાવનારી જણાય છે તેવી રીતે બ્રહ્મને આશરે રહેલી
આ માયા જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ કરનારી છે. ૮૬

હવે જીવમાં રહેલી નિદ્રાનામની શક્તિનું અઘટિતધર્મના કરવાનું
સામર્થ્ય જણાવે છે:—

સ્વપ્ને વિચદ્રાતિં પश्यેત્સ્વમૂર્ધચ્છેદનં યથા ।

મુહૂર્તે વત્સરૌઘં ચ મૃતપુત્રાદિકં પુનઃ ॥ ૮૭ ॥

યથા [જીવઃ] સ્વપ્ને વિચદ્રાતિં પश्यેત્, સ્વમૂર્ધચ્છેદનં [પश्यેત્], મુહૂર્તે
વત્સરૌઘં ચ મૃતપુત્રાદિકં પુનઃ [પश्यેત્] ॥

જેમ સૂતેલો કોઈ પુરુષ સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતાની આકાશમાં થતી ગતિને
જુએ છે, અર્થાત્ પોતાને આકાશમાં જોડતો જુએ છે, અને કોઈ સ્વપ્નમાં
પોતાના માથાને કપાયેલું જુએ છે, તથા કોઈ સ્વપ્નમાં બે ઘડીમાં વર્ષોના
સમૂહને જુએ છે, અને કોઈ સ્વપ્નમાં મરી ગયેલા પુત્રાદિકને પુનઃ
જુએ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. ૮૭

યોગ્યાયોગ્યની વ્યવસ્થા સ્વપ્નમાં થઈ શકતી નથી એમ જણાવે છે:—

ઈદં યુક્તમિદં નેતિ વ્યવસ્થા તત્ર દુર્લભા ।

યથા યથેક્ષતે યથાત્તત્તયુક્તં તથા તથા ॥ ૮૮ ॥

ઈદં યુક્તં, ઈદં ન હિતિ વ્યવસ્થા તત્ર દુર્લભા, યત્ યત્ યથા યથા ઈક્ષતે તત્
તત્ તથા તથા યુક્તમ્ ॥

આ યુક્ત (સંલલિત) છે, અને આ યુક્ત નથી એવી વ્યવસ્થા સ્વપ્નમાં
મનુષ્યથી કરી શકાતી નથી. સ્વપ્નમાં જે જે વસ્તુ જેવી જેવી રીતે જોવામાં
આવે છે તે તે વસ્તુ તેવી તેવી રીતે યુક્ત છે એમ મનાય છે. ૮૮

જીવની નિદ્રાશક્તિ જે ઉપર પ્રમાણે કરી શકે છે તે પછી બ્રહ્મને
આશરે રહેલી માયાશક્તિ અદ્વિત્ય કાર્ય કરી શકે એમાં આશ્ચર્ય માનવાનું
નથી એમ જણાવે છે:—

ઈદૃશો મહિમા દૃષ્ટો નિદ્રાશક્તેર્યદા તદા ।

માયાશક્તેરર્ચિત્યોઽયં મહિમેતિ કિમદ્ભુતમ્ ॥ ૮૯ ॥

યદા નિદ્રાશક્તેઃ ईदृशः महिमा दृष्टः, तदा मायाशक्तेः अयं अर्चित्यः महिमा इति किं अद्भुतम् ? ॥

જ્યારે જીવમાં રહેલી નિદ્રાશક્તિનો આવો મહિમા મનુષ્યે જોયો છે ત્યારે બ્રહ્મને આશરે રહેલી અતિબલવતી માયાશક્તિનો આ મનુષ્યથી ન ચિંતવી શકાય એવો મહિમા હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? કાંઈ નહિ. ૮૯

વિકારરહિત બ્રહ્મને આશરે રહેલી માયા આ જગતનું કારણ કેવી રીતે થાય છે તે દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

शयाने पुरुषे निद्रा स्वप्नं बहुविधं सृजेत् ।

ब्रह्मण्येवं निर्विकारे विकारान्कल्पयत्यसौ ॥ ९० ॥

[યથા] શયાને પુરુષે નિદ્રા વહુવિધં સ્વપ્નં સૃજેત્, એવં નિર્વિકારે બ્રહ્મણિ અસૌ વિકારાન્ કલ્પયતિ ॥

જેવી રીતે સૂતેલા મનુષ્યમાં નિદ્રા બહુ પ્રકારનું સ્વપ્ન ઉત્પન્ન કરે છે એવી રીતે વિકારરહિત બ્રહ્મમાં આ માયા આકાશાદિ બૂતોરૂપ, લૌતિકરૂપ તથા કર્તાપણુ ને લોકતાપણુ આદિરૂપ અનેક વિકારોની કલ્પના કરાવે છે. ૯૦

હવે તે માયાના કાર્યોને અને પ્રાણીઓની શુદ્ધિમાં ચેતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેને કહે છે:—

खानिलाग्निजलोर्व्यङ्गलोकप्राणिशिलादिकाः ।

विकाराः प्राणिधीष्वंतश्चिच्छाया प्रतिविंबिता ॥ ९१ ॥

खानिलाग्निजलोर्व्यङ्गलोकप्राणिशिलादिकाः विकाराः, प्राणिधीषु अंतः चिच्छाया प्रतिविंबिता ॥

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, બ્રહ્માંડ, સત્યલોકાદિ ચૌક લોકો, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાણીઓ અને પાષાણો આદિ માયાનાં કાર્યો છે, પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં રહેલાં અંતઃકરણોમાં ચેતનનો આભાસ પડેલો પ્રતીત થાય છે. અંતઃકરણના સદ્ભાવથી જેમાં ચેતનનો આભાસ પ્રતીત થાય છે તે ચેતન વા જીવ કે પ્રાણી કહેવાય છે, અને જેમાં ચેતનનો આભાસ પ્રતીત થતો નથી તે જડપદાર્થ કહેવાય છે. ૯૧

જડચેતનરૂપ સર્વમાં બ્રહ્મ સમાનરૂપે રહ્યું છે અને તેમનાં નામરૂપ ભિન્ન ભિન્ન છે એમ જણાવે છે:—

चेतनाचेतनेष्वेपु सच्चिदानंदलक्षणम् ।

समानं ब्रह्म भिद्येते नामरूपे पृथक् पृथक् ॥ ९२ ॥

एषु चेतनाचेतनेषु सच्चिदानंदलक्षणं ब्रह्म समानं, [च] नामरूपे पृथक् पृथक् भिद्येते ॥

આ ચેતનમાં અને જડપદાર્થોમાં સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ સ્વભાવ-
વાળું બ્રહ્મ સમાનપણે રહેલું છે. અને પ્રતીત થતાં જડચેતનના નામ અને
રૂપ ભિન્ન ભિન્ન હોઈને તે ભેદ પામે છે. ૯૨

મુમુક્ષુએ કલ્પિત નામરૂપની ઉપેક્ષા કરીને સર્વત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપની જાવના
કરવી એમ કહે છે:—

ब्रह्मण्येते नामरूपे पटे चित्रमिव स्थिते ।

उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानंदधीर्भवेत् ॥ ૧૩ ॥

પટે ચિત્રં इव एते नामरूपे ब्रह्मणि स्थिते, [अतः] द्वे नामरूपे उपेक्ष्य
सच्चिदानंदधीः भवेत् ॥

હુગડામાં ચિત્રની પેઠે બ્રાહ્મદષ્ટિએ પ્રતીત થતા આ નામરૂપ બ્રહ્મમાં
કલ્પિત રીતે રહેલા છે, ને બ્રહ્મ તે સર્વ નામરૂપની કલ્પનાતુ અધિષ્ઠાન
હોવાથી તે સર્વ નામરૂપમા વ્યાપીને રહેલું છે, આથી મુમુક્ષુએ આ બે કલ્પિત
નામરૂપની ઉપેક્ષા કરીને સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ બ્રહ્મના નિશ્ચય-
વાળા થયું. ૯૩

પ્રતીત થતા નામરૂપની ઉપેક્ષા કરીને બ્રહ્મમા મનને સ્થિર કરવાના
અબધમાં દક્ષાત આપે છે:—

जलस्थेऽधोमुखे स्वस्य देहे दृष्टेऽप्युपेक्ष्य तम् ।

तीरस्थ एव देहे स्वे तात्पर्यं स्याद्यथा तथा ॥ ૧૪ ॥

जलस्थे अधोमुखे स्वस्य देहे दृष्टे अपि त उपेक्ष्य तीरस्थे एव स्वे देहे यथा
तात्पर्यं स्यात् तथा ॥

સ્થિર જલમા પ્રતીત થતો નીચા મુખવાળો પોતાનો દેહ એવા છતાં
પણ તેની ઉપેક્ષા કરીને મનુષ્ય તે જલાશયના કાઠાપર રહેલ જ પોતાના
સ્થૂલદેહમાં જેમ તાપર ચાય છે, અર્થાત ઉપર મુખવાળોજ આ મારો સ્થૂલ-
દેહ છે એમ માને છે તેમ મુમુક્ષુએ બ્રાહ્મદષ્ટિએ પ્રતીત થતા નામરૂપની ઉપેક્ષા
કરીને તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મમા પોતાના મનને સ્થિર કરવું. ૯૪

મુમુક્ષુએ નામરૂપની કેવી રીતે ઉપેક્ષા કરવી તે અબધમા એક પીંછું
દર્શાવે છે. —

સહસ્રશો મનોરાજ્યે વર્તમાને સદૈવ તત્ ।

સર્વેરુપેક્ષ્યતે યદ્વદુપેક્ષા નામરૂપયોઃ ॥ ૧૫ ॥

સદસ્રશઃ મનોરાજ્યે વર્તમાને યદ્વત્ તત્ સર્વૈઃ સદા એવ ઉપેક્ષ્યતે [તદ્વત્]
નામરૂપયોઃ ઉપેક્ષા [કર્તવ્યા] ॥

પોતાના મનમાં હજારો મનોરાજ્ય આલતાં હોય તે છતાં પણ જેમ તે
મને રાજ્યની સર્વે મનુષ્યોવડે મિથ્યા સમજીને સર્વદાજ ઉપેક્ષા કરાય છે તેમ
મુમુક્ષુએ પ્રદક્ષિણાધની પ્રાપ્તિમાટે નામરૂપની સર્વદા ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. ૬૫
ક્ષણે ક્ષણે પ્રતીત થતા મનોરાજ્યના જેવો આ બહારનો સંસાર છે એમ
જણાવે છે.—

ક્ષણે ક્ષણે મનોરાજ્યં ભવત્યેવાન્યથાઽન્યથા ।

ગતં ગતં પુનર્નાસ્તિ વ્યવહારો વહિસ્તથા ॥ ૧૬ ॥

મનોરાજ્યં ક્ષણે ક્ષણે અન્યથા અન્યથા એવ ભવતિ, ગતં ગતં પુનઃ ન અસ્તિ
તથા વહિઃ વ્યવહારઃ ॥

મનોરાજ્ય ક્ષણે ક્ષણે બિન્ન બિન્ન પ્રકારનુંજ પ્રતીત થાય છે. તેમાં
ગયેલું ગયેલું મનોરાજ્ય પુનઃ હોતું નથી, તેજ પ્રમાણે આ બહારનો
સંસાર જાણો. ૬૬

ઉપર કહેલી વાતને નીચેના શ્લોકમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

ન બાલ્યં યૌવને લભ્યં યૌવનં સ્થાવિરે તથા ।

મૃતઃ પિતા પુનર્નાસ્તિ નાયાલેવ ગતં દિનમ્ ॥ ૧૭ ॥

બાલ્યં યૌવને ન લભ્યં, તથા યૌવનં સ્થાવિરે [ન લભ્યમ્,] મૃતઃ પિતા પુનઃ
ન અસ્તિ, ગતં દિનં ન આયાતિ એવ ॥

મનુષ્યની બાલ્યાવસ્થા તેની યુવાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થઈ શકવાયોગ્ય હોતી
નથી, તેવી રીતે યુવાવસ્થા વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી હોતી નથી,
મરણ પામેલા પિતા પુનઃ પ્રાપ્ત થતા નથી, અને ગયેલો દિવસ પુનઃ આવતો
નથી. ૬૭

ક્ષણમાં નાશ પામનારા લૌકિક પદાર્થમાં સત્યપણાની ખુદી મુમુક્ષુએ ન
રાખવી એમ કહે છે:—

મનોરાજ્યાદિશેષઃ કઃ ક્ષણધ્વંસિનિ લૌકિકે ।

અતોઽસ્મિન્ભાસમાનેઽપિ તત્સત્યત્વધિયં ત્યજેત્ ॥ ૧૮ ॥

ક્ષણધ્વંસિનિ લૌકિકે મનોરાજ્યાત્ કઃ વિશેષઃ ? અતઃ અસ્મિન્ માસમાને
અપિ તત્સત્યત્વધિયં ત્યજેત્ ॥

સઘમાં નાશ થામનાર લૌકિક પ્રાણિપદાર્થમાં મનોરાજ્યના કરતાં શેા
વિશેષ છે ? આ કારણથી આ લૌકિક પ્રાણિપદાર્થ વાચનાના અલવડે પ્રતીત
થતાં હોય તોપણ તેમાંથી સત્યપણાની બુદ્ધિને સુસુષુએ ત્યાગ કરવો. હૃદ
પ્રતીત થતા પ્રાણિપદાર્થની ઉપેક્ષા કરવાથી શેા લાભ થાય છે તે
જણાવે છે:—

उपेक्षिते लौकिके धीर्निर्विघ्ना ब्रह्मचिंतने ।

नटवत्कृत्रिमास्यायां^૧ निर्वहत्येव लौकिकम् ॥ ૧૧ ॥

લૌકિકે ઉપેક્ષિતે બ્રહ્મચિંતને ધીઃ નિર્વિઘ્ના [મયેત્,] નટવત્ કૃત્રિમાસ્યાયાં
લૌકિકં નિર્વહતિ એવ ॥

પ્રતીત થતા લૌકિક પ્રાણિપદાર્થની ઉપેક્ષા કરવાથી બ્રહ્મચિંતારમાં
સુસુષુની બુદ્ધિ નિર્વિઘ્ન થાય છે. (વિમ્બરહિત સ્થિર થાય છે.) લવાયાની
પેટે ઉપરથી દેખાવવાળી આસથા રાખવાથી જ્ઞાનીના બચવહારને નિર્વાહ
માય છેજ. હૃદ

નામરૂપ બદલાયા છતાં પણ તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ બદલાતું નથી એમ
દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

प्रवहत्यपि नीरेऽधः स्थिरा प्रौढशिला यथा ।

नामरूपान्यथात्वेऽपि कूटस्थं ब्रह्म नान्यथा ॥ ૧૦૦ ॥

નીરે પ્રવહતિ અપિ યથા અધઃ પ્રૌઢશિલા સ્થિરા, [તથા] નામરૂપાન્યથાત્વે
અપિ કૂટસ્થં બ્રહ્મ અન્યથા ન [મવતિ] ॥

નદીમાં પાણી વેગથી વહેતું હોય તોપણ જેમ તે નદીના જાણી નીચે
રહેલી મોટી શિલા સ્થિર રહે છે તેમ પ્રારબ્ધકર્મને લઇને નામરૂપના અન્યથા-
પણામાં પણ અવિકારી બ્રહ્મ બીજે પ્રકારે ચતું નથી. જ્ઞાનીનું અંતઃકરણ
પ્રારબ્ધકર્મવશાત્ પોતાનો પ્રાપ્તબચહાર કરે તોપણ તેથી તે જ્ઞાનીનો આત્મા
વિકાર પામતો નથી એમ ઉપરના દર્શાવથી સમજાવું. ૧૦૦

બ્રહ્મમાં જગત્ની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય છે તે દર્શાવે આપીને
સમજાવે છે:—

૧ અહીં ક્રોધ મેઘમાં કૃત્રિમાસ્યાય એવો પાઠ ભેદમાં આવે છે.

નિઃકિંદ્રે દર્પણે ભાતિ વસ્તુર્ગર્ભં વૃહદ્વિયત્ ।

સચ્ચિદ્ધને તથા નાનાજગદ્ગર્ભમિદં વિયત્ ॥ ૧૦૧ ॥

[યથા] નિઃકિંદ્રે દર્પણે વસ્તુર્ગર્ભં વૃહત્ વિયત્ ભાતિ, તથા સચ્ચિદ્ધને इदं નાનાજગદ્ગર્ભં વિયત્ [ભાતિ] ॥

જેમ કિંદ્રરહિત દર્પણમાં, જેમાં અનેક પદાર્થો રહ્યા છે એણે મોટું આકાશ પ્રતીત થાય છે તેમ સૂક્ષ્મરૂપ ને ચિદ્ધનરૂપ બ્રહ્મમાં આ વિવિધ પ્રકારનું જગત્ જેમાં રહ્યું છે એણે આકાશ પ્રતીત થાય છે ૧૦૧

જગતનું જ્ઞાન સન્નિધાનરૂપ બ્રહ્મના જ્ઞાનપૂર્વક થાય છે એમ કહ્યું છે —

અદૃષ્ટા દર્પણં નૈવ તદંતસ્થેક્ષણં તથા ।

અમત્વા સચ્ચિદાનંદં નામરૂપમતિઃ કુતઃ ॥ ૧૦૨ ॥

દર્પણ અદૃષ્ટા તદંતસ્થેક્ષણં ન એવ, તથા સચ્ચિદાનંદ અમત્વા નામરૂપમતિઃ કુતઃ ? ॥

જેમ દર્પણુ જોયા વિના તેની અંતર રહેલા પદાર્થોનું દર્શન થતું નથીજ તેમ સન્નિધિ નરૂપ બ્રહ્મને નહિ જાણીને નામરૂપનું જ્ઞાન શી રીતે થઈ શકે? અર્થાત્ પ્રથમ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈને પછી જગતનું જ્ઞાન થાય છે ૧૦૨

પ્રથમ પ્રતીત થયેલા સન્નિધાનરૂપ બ્રહ્મમાં સુમુક્ષુએ પોતાના મનને શાખીને પછી તેને નામરૂપમાં ન જવા દેણું એમ કહે છે —

પ્રથમં સચ્ચિદાનંદે ભાસમાનેઽથ તાવતા ।

બુદ્ધિં નિયમ્ય નૈવોર્ધ્વં ધારયેન્નામરૂપયોઃ ॥ ૧૦૩ ॥

પ્રથમં સચ્ચિદાનંદે ભાસમાને અથ તાવતા બુદ્ધિં નિયમ્ય ઊર્ધ્વં નામરૂપયોઃ [બુદ્ધિ] ન ધારયેત્ એવ ॥

પ્રથમ સન્નિધાનરૂપ બ્રહ્મ પ્રતીત થયા પછી તેટલાવડે બુદ્ધિને રોકીને અર્થાત્ અધિજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મમાં બુદ્ધિને વિશ્રાંતિ આપી પછીથી પ્રતીત થનારા નામરૂપમાં સુમુક્ષુએ પોતાની બુદ્ધિને સ્થિત થવા દેવી નહિજ ૧૦૩

સન્નિધાનરૂપસ્વભાવવાળા અદ્વૈતાનરૂપ બ્રહ્મમાં મનુષ્યો વિશ્રાંતિ પામે એમ પ્રથકાર આશીર્વાદ આપે છે —

एवं च निर्जगद्ग्रह्य सच्चिदानंदलक्षणम् ।

અદ્વૈતાનંદ એતસ્મિન્વિશ્રામ્યંતુ જનાશ્ચિરમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

एवं च निर्जगद्ब्रह्म सचिदानंदलक्षणं [भवति,] एतस्मिन् अद्वैतानंदे जनाः
चिरं विश्राम्यन्तु ॥

એવી રીતે બ્રહ્મામાં શુદ્ધિ સ્થિત થવાથી નામરૂપાત્મક જગત્થી રહિત
બ્રહ્મ સમ્વિદ્યાનંદસ્વભાવવાળું છે એમ તે વિવેકી મનુષ્યને સમજાય છે. આ
અદ્વૈતાનંદરૂપ બ્રહ્મમાં પુણ્યશાલી મનુષ્યે લાંબો સમય વિચારી પામે, ૧૦૪
હવે આ અધ્યાયની સમાપ્તિ કરે છે:—

ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे तृतीयोऽध्याय ईरितः ।

अद्वैतानंद एव स्याज्जगन्मिथ्यात्वचिंतया ॥ १०५ ॥

इति क्षોभदभारतोत्तोर्यमुनिरिचितायां पंचदश्यां ब्रह्मानंदे अद्वैतानंदः ॥ १३ ॥

અન્વય:—બ્રહ્માનંદાભિધે ગ્રંથે [અર્થ] તૃતીયઃ અધ્યાયઃ ઈરિતઃ, જગન્મિથ્યાત્વ-
ચિંતયા અદ્વૈતાનંદઃ એવ સ્વાદ્ ॥

બ્રહ્માનંદનામના આ ગ્રંથમાં આ ત્રીજો (પંચદશીમાં તેરમો) અધ્યાય
હશે. જગત્ના મિથ્યાપણના વિચારવડે મુમુક્ષુઓ અદ્વૈતાનંદરૂપ જ થાય છે. ૧૦૫

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીનીચિરવામિવિરચિત પંચદશીમાં બ્રહ્માનંદમાં
અદ્વૈતાનંદ એ નામના તેરમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થ-
હીપિકાટીકા પૂરી થયે. ૧૩

બ્રહ્માનંદગત અદ્વૈતાનંદનો સાર

આગળ કહેલ યોગાનંદ તેજ આત્માનંદ છે. હવે દ્વૈતયુક્ત આનંદનું
બ્રહ્મપણું કેવી રીતે છે તે કહેવાય છે. કૃષ્ણચલુર્વેદની તૈત્તિરીયસુતિમાં કહેલ
આકાશથી આંકીને શરીરપર્યવતના જગત્ના કારણરૂપ બ્રહ્મ આનંદથી સિત્ત
નથી, તેથી તે આનંદનું અદ્વિતીયપણું છે. આનંદમાંથી ઉત્પન્ન થઇને આનંદમાં
સ્થિત થનારું અને અતે આનંદમાં લય પામનારું આ જગત્ આનંદનું કાર્ય
છે તેથી તે જગત્ આનંદથી સિન્ન નથી. ઘડો કુંભારવડે ઉત્પન્ન થાય છે,
અને તે કુંભારથી પૃથક્ હોય છે તે સત્ય વાત છે, પરંતુ કુંભાર ઘડાનું ઉપા-
દાનકારણ નથી, પણ નિમિત્તકારણ છે, અને માટી તેનું ઉપાદાનકારણ છે.
એવી રીતે આનંદ આ જગત્નું ઉપાદાનકારણ છે, નિમિત્તકારણ નથી.
ઘટાદિમા ઉપાદાનકારણરૂપ માટીથી ઘટાદિ જેમ પૃથક્ નથી તેમ આનંદથી
આ જગત્ વસ્તુવાળે પૃથક્ નથી. ઘડાની સ્થિતિ માટીવડે થાય છે, અને
તેનો લય પણ માટીમાં થાય છે, કુંભારમાં તેનો લય થતો નથી, તેથી માટી

ઘટાદિનું ઉપાદાનકારણ છે, કુભાર તેનું ઉપાદાનકારણ નથી. આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય આનંદરૂપ બ્રહ્મવડે થાય છે તેથી આનંદરૂપ બ્રહ્મ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે. ઉપાદાનકારણ ત્રણ પ્રકારનાં છે, વિવર્તિ, પરિણામી ને આરંભક. અવયવરહિત બ્રહ્મ પરિણામિકારણ કે આરંભકકારણ સંભવી શકતું નથી. નેયાયિકો ને વૈશેષિકો આરંભવાદી છે. તેઓ કારણમાંથી તેનાથી અત્યંત ભિન્ન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહે છે. તાંત્રણરૂપ કારણમાંથી તેનાથી અત્યંત ભિન્ન પદ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તેઓ જણાવે છે. એક પદાર્થ પોતાની અવસ્થાનો ત્યાગ કરીને બીજી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય તે પરિણામ કહેવાય છે, જેમ દૂધ દહીંરૂપ થાય છે. એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થનું ભાન થયું, અર્થાત્ જ્ઞાતિવડે પદાર્થનું મિથ્યાજ્ઞાન યત્ન આ વિવર્ત કહેવાય છે, જેમ દોરડીમાં સર્પની જ્ઞાતિ થાય છે. વિવર્ત સાવયવ પદાર્થમાંજ થાય એવો નિયમ નથી, અવયવરહિત પદાર્થમાં પણ વિવર્ત થાય છે, જેમ આકાશમાં નીલરંગની અને કઠાઈના તળીઆની જ્ઞાતિ થાય છે. અવયવરહિત આકાશમાં જેમ નીલરંગાદિની જ્ઞાતિ થાય છે તેમ નિરવયવ બ્રહ્મમાં આ જગતનો વિવર્ત એટલે મિથ્યા ભ્રમ થાય છે એમ જાણવું. બાહ્યગરમ જેમ ઇંદ્રબલ કરવાની શક્તિ રહેલી છે તેમ આનંદરૂપ બ્રહ્મને આશરે માયાનામની શક્તિ રહેલી છે, તે શક્તિ આનંદરૂપ બ્રહ્મમાં જગતરૂપ વિવર્તની ભ્રમણા કરાવે છે. ઠાંઈ પણ શક્તિ શક્તિવાળી વસ્તુથી ભિન્ન હોતી નથી. શ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદમાં માયાનામની શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પરમાત્માની જગતના હેતુભૂત શક્તિ નાનાપ્રકારની છે. ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, ઇન્દ્રિયશક્તિ અને મોહશક્તિ. આ સર્વ શક્તિઓ પરમાત્માને આશરે રહેલી છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે. શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં શ્રીવસિષ્ઠજીએ પણ તેનું વર્ણન કરેલું છે. બ્રહ્મ પોતાને આશરે રહેલી માયાનામની શક્તિવડે ભિન્નભિન્નરૂપે પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મની જ્ઞાનશક્તિ દેવાદિનાં શરીરોમાં પ્રતીત થાય છે. પવન, પાવાણુ, પાણી, આકાશ, અગ્નિ અને વિનાશ પામનારી વસ્તુઓમાં અનુક્રમે ગતિશક્તિ, દહપણારૂપ શક્તિ, પ્રવાહીશક્તિ, સૂન્યશક્તિ, દાહશક્તિ અને નાશશક્તિ રહેલી છે. પ્રલયકાલે બ્રહ્મમાં જગતની અબ્યકતરૂપે સત્તા હોય છે. સાપના ઇંડામાં જેમ મોટો સાપ ન જણાય એવી રીતે રહેલો હોય છે તેમ આત્મામાં ન જણાય એવી રીતે જગત રહેલું હોય છે. વૃક્ષના બીજમાં જેમ ફલ, ફલ, પાંદડાં અને પાતળી ડાળીઓ ઇત્યાદિસહિત આડ ગુપ્તરૂપે રહે છે તેમ બ્રહ્મમાં જગત ગુપ્તરૂપે રહે છે. બ્રહ્મને આશરે રહેલી બધી શક્તિઓ સર્વસ્થલે એકસમયે પ્રકટ થતી નથી, પણ પૃથ્વીમાં જેમ ડાંગર આદિ બીજો રહેલાં છે તે બધે ઠંકાણે બધાં અકુશદિરૂપે થતાં નથી, પણ કોઈ દેશમાં ને

કોઈ કાલમાં તે અંકુશદ્વિરૂપે થાય ॥ તેમ પ્રકાશને આશરે રહેલી શક્તિઓ-
માંથી કોઈ શક્તિઓ કોઈ દેશમાં અને કોઈ કાલમાં પ્રકટ થાય છે. યોગ-
વાસિષ્ઠમાં શ્રીવસિષ્ઠશ્રીએ આ માયાશક્તિના સંબંધમાં ઘણા ઉપદેશ કરેલો છે.

આ માયાનામની શક્તિ પોતાના કાર્યરૂપ જગત્તરી અને પોતાના આશ્રય-
રૂપ પ્રકાશી વિપરીતલક્ષણવાળી છે, જેમ અગ્નિમાં રહેલી કાલકશક્તિ પોતાના
કાર્યરૂપ દેહલાથી અને પોતાના આશ્રયરૂપ અંગાશથી વિલક્ષણ છે તેમ.
અગ્નિની કાલકશક્તિના કાર્યરૂપ દેહલો પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે, અને તે કાલક-
શક્તિના આશ્રયરૂપ અંગાશ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ અગ્નિમાં
રહેલી કાલકશક્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતી નથી. અગ્નિનો સ્પર્શ કરવાથી દેહલો
થયો એ કાર્યઉપરથી અગ્નિમાં કાલકશક્તિ રહેલી છે એમ અનુમાનવડે તે
કાલકશક્તિ જણાય છે. જેનું પેટ મોઢું ને ચોખ છે એવો ઘડો તે માટીમાં
રહેલી શક્તિનું કાર્ય છે, અને અગ્નિમાં પાંચ ઘુણવાળી માટી આ માટીમાં
રહેલી શક્તિનો આશ્રય છે. માટીમાં ઘટાદિને ઉત્પન્ન કરવાની જે શક્તિ છે
તે ઘટથી અને માટીથી વિપરીતલક્ષણવાળી છે. તેમાં ઘટાદિ કાર્યના ધર્મ
નથી, અને અગ્નિમાં આશ્રયના શુભ પણ નથી. શક્તિનું સ્વરૂપ સત્ય-
અસત્યથી વિપરીત બનાય છે. ઘટાદિ કાર્ય ઉત્પન્ન થયાપૂર્વે તેને ઉત્પન્ન કરનારી
શક્તિ માટી આદિ ઉપાદાનકારણમાં ગૂઢરૂપે રહે છે. પછી કુંભાર આદિ નિમિત્ત-
કારણની ક્રિયાવડે તે પ્રકટ થાય છે. વિવેકવિનાના મનુષ્યો માટી આદિ કારણને
અને તેના ઘટાદિ કાર્યને એક કરીને તેને ઘટાદિ કાર્ય એવું નામ આપે છે.
કુંભાર આદિના પ્રયત્નની પૂર્વે માટી આદિ જે હોય છે તેને કોઈ ઘડા આદિનું
નામ આપતા નથી, પણ કુંભાર આદિના પ્રયત્નપછી તેનો ઘડા આદિરૂપે આકાર
થવાથી તેને ઘડા આદિનું નામ આપવામાં આવે છે. તે ઘડો માટીથી જૂદો
નથી, કેમકે તેને માટીથી જૂદો કરીને બતાવી શકાતો નથી. વળી તે ઘડો
માટીરૂપ પણ નથી, કેમકે માટીની પિંડારૂપ સ્થિતિમાં તે પ્રતીત થતો નથી.
જેમ શક્તિ અનિર્વચનીય છે તેમ તેનું કાર્ય પણ અનિર્વચનીય છે. કાર્ય પોતાની
અપ્રકટ સ્થિતિમાં શક્તિ કહેવાય છે, અને પ્રકટ સ્થિતિમાં તે ઘટ આદિ
કાર્ય કહેવાય છે. ગાણગરમાં રહેલી ઈંદ્રજાલ કરવાની શક્તિ પણ મણિ, મત્ર ને
ઔષધીનો પ્રયોગ કરતાપહેલાં પ્રતીત થતી નથી, પણ મણિમત્રાદિના પ્રયોગ-
પછી માયિક સેનાદિરૂપે તે પ્રતીત થાય છે. સર્વ કાર્યો માયાનું કાર્ય હોવાથી
મિથ્યા છે. કાર્યો નામમાત્ર છે, અને તે કાર્યના હેતુભૂત શક્તિનો આશ્રય
સત્ય છે એમ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. વ્યક્તરૂપ કાર્ય, અવ્યક્તરૂપ
શક્તિ અને અવ્યક્તરૂપ શક્તિનો આધાર એ ત્રણમાં શક્તિનો આધાર જે
ઉપાદાનકારણ તે ત્રણે કાલમાં રહે છે. તેમાં શક્તિ અપ્રકટરૂપે રહે છે, અને

શક્તિનું પ્રકટરૂપ જે કાર્ય તે સર્વદા હોતું નથી, તે કારણથી શક્તિ અને કાર્ય મિથ્યા ગણાય છે, અને શક્તિના આધારરૂપ ઉપાદાનકારણ સત્ય ગણાય છે. કાર્ય સ્વરૂપથી મિથ્યા છતાં પ્રતીત થાય છે, તે ઉત્પત્તિનાશવાળું છે, અને તે ઉત્પન્ન થયા પછી વાણીવટે તેના નામથી વ્યવહાર થાય છે, તેથી તે મિથ્યા ગણાય છે. કાર્યનો નાશ થયા પછી પણ તેનું નામ મનુષ્યના મેઢામાં રહે છે તેથી કાર્ય નામસ્વરૂપવાળું કહેવાય છે. ઉપાદાનકારણ પોતાના કાર્યનો નાશ થાય તે વેલા નાશ પામતું નથી તેથી તે સત્ય કહેવાય છે. ઘટાદિના ઉપાદાનકારણરૂપ માટીનું જ્ઞાન થયા પછી માટીનાં કાર્ય ઘટાદિ નાશ પામતાં નથી, પણ તેનો બાધ થાય છે, અર્થાત ઘટાદિના કારણરૂપ માટીનું જ્ઞાન થવાથી માટીજ સત્ય છે, અને ઘટાદિ કાર્ય મિથ્યા છે એમ સમજાય છે. કોઈ જલશયના કાંઠાઉપર ઊભા રહેલા મનુષ્યને તે જલાશયમાંના જલમાં પોતાના શરીરનું નીચા મુખવાળું પ્રતીત થતું શરીર મારું શરીર છે એવું લાગતું નથી, પણ જલાશયના કાંઠાઉપર રહેલું જ્યાં મસ્તકવાળું પોતાનું શરીર છે એમ તે માને છે. અદ્વૈતસિદ્ધાંતમાં આત્માનંદથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે આવો નિશ્ચય થવાથી વિવેકીને અદ્વૈતાનંદની અભિવ્યક્તિરૂપ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

ઘડો માટીના વિવર્તરૂપ છે, કેમકે તે પોતાના ઉપાદાનકારણના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરતો નથી. દૂધનું દહીંરૂપ પરિણામ થાય છે ત્યાં દૂધનું મૂલરૂપ રહેતું નથી. છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં માટીનું, સોનાનું અને લોહનું ઉદાહરણ આપીને ભગવાન ઉદાહરે સર્વ કાર્યોનું મિથ્યાપણું વર્ણવ્યું છે તેથી મુમુક્ષુએ આકાશાદિ સર્વ ભૂતોમાં અને સર્વ ભોક્તા પદાર્થોમાં મિથ્યાપણાની ભાવના કરવી. માટી-સહિત ઘટાદિ કાર્યોનું લોકદેષ્ટિએ કાર્યપણું મનાય છે તેમાં માટીનો અંશ સત્ય હોય છે. સત્યરૂપ કારણનું સ્વરૂપ જાણવાથી લાભ થાય છે, અને કાર્યરૂપ મિથ્યાને જાણવાથી કંઈ લાભ થતો નથી. પદાર્થમાં રહેલા સત્યાંશના જ્ઞાનથી પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે, માટે સર્વ પદાર્થમાં રહેલા સત્યાંશને મુમુક્ષુએ જાણવો. કારણના જ્ઞાનથી કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવાયો માટીના જ્ઞાનથી માટીનું જ્ઞાન થાય છે એવો તેનો અર્થ થાય છે, એ સાચી વાત છે, અને તેથી જાણનારને તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય લાગતું નથી, પણ કાર્યનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ કારણ છે એમ નહિ જાણનારને તે સાંભળીને આશ્ચર્ય થાય છે. આરંભવાદી, પરિણામવાદી અને માત્ર લોકવ્યવહારને જાણનાર મનુષ્યને એક કારણના જ્ઞાનથી તેનાં સર્વ કાર્યોનું જ્ઞાન થાય છે એ સાંભળીને આશ્ચર્ય થાય છે. શિષ્યને. અદ્વૈતજ્ઞાનની અભિમુખ કરવામાટેજ છાંદોગ્ય-ઉપનિષદમાં એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહ્યું છે, એક કારણના જ્ઞાનવડે અનેક

કાર્યોના જ્ઞાનની સિદ્ધિ જણાવવામાટે તે કહેલું નથી. એક માટીના પિંડાના જ્ઞાનથી જેમ માટીનાં સર્વ કાર્યોનું જ્ઞાન થાય છે તેમ બ્રહ્મના જ્ઞાનથી સર્વ જગતનું જ્ઞાન થાય છે એમ જણવું. બ્રહ્મ સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ ને સુખરૂપ છે, અને જગત નામરૂપવાળું છે. નૃસિંહ-ઉત્તરતાપનીય-ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે એમ કહ્યું છે. ભગવાન ઉદાલકે બ્રહ્મને સદ્રૂપ કહેલ છે, ચૈતરેયોપનિષદમાં મસાન (જીવ) બ્રહ્મ છે એમ કહેલું છે, અને ભગવાન સનત્કુમારે બ્રહ્મને આનંદરૂપ કહેલું છે. બ્રહ્મને આશરે રહેલી ને મનુષ્યથી ચિંતવી શકાય નહિ એવી માયાશક્તિને અવ્યાકૃત કહેલ છે. વિકારરહિત બ્રહ્મમાં તે માયા નામરૂપવાળા વિકારો રેખાડે છે. સ્વેતાશ્વતર-ઉપનિષદમાં માયાને પ્રકૃતિ કહી છે, અને માયાના સ્વામીને મહેશ્વર કહ્યા છે.

માયાનું પહેલું કાર્ય આકાશ છે. તેમા છે, પ્રતીત થાય છે, અને પ્રિયરૂપ છે, આ બ્રહ્મસ્વભાવ રહેલ છે. અવકાશ એ આકાશનું સ્વરૂપ છે. આકાશમાં જે છે, પ્રતીત થાય છે, અને પ્રિય છે એ ત્રણ અંશ છે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી મિથ્યા નથી, પણ સાચ છે. આકાશનો જે અવકાશધર્મ છે તે મિથ્યા છે. જે પદાર્થ ઉત્પત્તિની પૂર્વે અને નાશની પછી ન હોય તે પદાર્થ વર્તમાનમાં પ્રતીત થતો હોય તોપણ નથી એમ સમજવું. શ્રીકૃષ્ણભગવાને ભગવદ્ગીતામાં પણ ભૂતો અબ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, મધ્યમા અબ્યક્ત થાય છે, અને અબ્યક્તમાં હીન થાય છે એમ કહ્યું છે. થટાદિ માટીના કાર્યમા જેમ માટી ત્રણે કાલમાં અનુપ્રવેશ પામીને રહે છે તેમ સર્વ જગતમાં સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મ ત્રણે કાલમાં અનુપ્રવેશ પામીને રહે છે. આકાશરહિત આત્મામાં સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપની સર્વકા પ્રતીતિ થાય છે. આકાશના અવકાશધર્મની વિસ્મૃતિ કરવાથી ઘીબા કથાને અનુભવ થતો નથી, પણ શૂન્યનો અનુભવ થાય છે, એમ કોઈ કહે તો ત્યાં પણ વસ્તુતાએ તે શૂન્ય અભાવરૂપ નથી. શૂન્યની પ્રતીતિ ચવાઉપરથીજ તેના સદ્ભાવની સિદ્ધિ થાય છે. ઉદાહરણકાલમા આત્માના સુખસ્વરૂપનું મનુષ્યને ભાન થાય છે. અનુકૂલપણાથી અને પ્રતિકૂલપણાથી રહિત તે નિબળનંદ છે. અનુકૂલપણાના ભાનથી મનુષ્યને હર્ષ થાય છે, અને પ્રતિકૂલપણાના ભાનથી મનુષ્યને શોક વા દુઃખ થાય છે. હર્ષના વા શોકના અભાવમાં નિબળનંદનો અનુભવ થાય છે. તે નિબળનંદ નિત્ય છે. હર્ષની અને શોકની પ્રતીતિ મનવડે છે, અને મન ક્ષણિકસ્વભાવવાળું હોવાથી ક્ષણવારમાં હર્ષશોકની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે. મનના અધિષ્ઠાનરૂપ નિબળનંદ ક્ષણિક નથી.

આકાશમાં અનુકૂલપણાની વૃત્તિનો અને પ્રતિકૂલપણાની વૃત્તિનો અભાવ હોવાથી મનુષ્યને આકાશમાં આનંદનો અનુભવ થાય છે. આકાશની સત્તા અને આકાશનું ભાન તો, સર્વ લોકોને જ્ઞાત છે. ઉપર જણાવેલી રીતે વાયુથી

માંડીને સ્થૂલશરીરપર્યંત સર્વ વસ્તુમાં અસ્તિ, ભાતિ ને પ્રિયરૂપ પ્રદા રહેલું છે એમ નિશ્ચય કરવો. ગતિ ને સ્પર્શ એ વાયુનું અસાધારણરૂપ છે. પ્રકાશ અને દાહ એ અગ્નિનું અસાધારણરૂપ છે. પ્રવાહીપણું એ જલનું અને કઠણપણું એ પૃથિવીનું અસાધારણરૂપ છે. ઓપધી, અન્ન અને શરીરમાં રહેલાં અસાધારણરૂપોની પણ એવીજ રીતે કલ્પના કરવી. આ વિશ્વમાં અનેકપ્રકારે રહેલાં નામરૂપોમાં સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રદા એકજ છે એમાં કોઇનો મતભેદ સંભવતો નથી. પ્રતીત થનારાં નામરૂપો વાસ્તવિકસ્વરૂપવિનાનાં ને ઉત્પત્તિ નાશવાળાં છે. સમુદ્રમાં પરપોટાની પેઠે તે નામરૂપો પ્રદામાં રહ્યાં છે એમ વિવેકદૃષ્ટિએ જોવું. સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થવાથી જ્ઞાની પોતાની મેળે ધીરેધીરે નામરૂપનો અનાદર કરવા લાગે છે. દેવતા અનાદરનો વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી પ્રદાજ્ઞાન સુદૃઢ થાય છે, અને તે પ્રદાજ્ઞાની જીવતા છતાં મુક્ત થાય છે. પછી તેમનું શરીર તેમના આરબ્ધકર્મપ્રમાણે ભલે ગમે તે દેશમાં ગમે તે અવસ્થામાં રહે.

અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત થયેલી દેવતાસના થોડા સમયના જ્ઞાનાભ્યાસથી નિવૃત્ત થવી સંભવિત નથી, માટે લાંબો સમય નિરંતર સત્કારપૂર્વક કરેલા પ્રદાભ્યાસવડે તેની નિવૃત્તિ કરવી જોઇએ. માટીમાં રહેલી શક્તિની પેઠે પ્રદાને આશરે રહેલી શક્તિ અનેક પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. જીવની નિદ્રાશક્તિ જેમ ન ઘટે એવાં સ્વપ્નો ઉત્પન્ન કરે છે તેમ પ્રદાને આશરે રહેલી માયાશક્તિ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરે છે. કોઇ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં આકાશમાં પોતાની ગતિ, કોઇ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાના મસ્તકનું છેદન અને કોઇ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાના મરી ગયેલા દીકરાનું દર્શન ઇત્યાદિ ઘણી જાગૃતમાં ન સંભવી શકે એવી વાતો જુએ છે. સ્વભાવસ્થામાં આ ચોખ્ખું છે, ને આ અચોખ્ખું છે એવી વ્યવસ્થા કરી શકાતી નથી. તે વેલાએ જે જેમ દેખાય છે તે તેમ ઠીક જ એમ માનવું જોઇએ. જીવની નિદ્રાશક્તિનો જ્યારે આવો પ્રભાવ છે ત્યારે પ્રદાની માયા-શક્તિનો ન ચિતવી શકાય એવો પ્રભાવ હોય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. સૂતેલા મનુષ્યમાં નિદ્રા જેમ અનેકપ્રકારનાં સ્વપ્ન ઉત્પન્ન કરે છે તેમ માયા નિર્વિકાર, પ્રદામાં આકાશાદિ અનેક કાર્યો ઉત્પન્ન કરે છે. સર્વ કાર્યો ભૌતિક છતાં પણ પ્રાણીઓનાં અંતઃકરણોમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેથી તે ચેતન કહેવાય છે, અને તેનાથી જિજ્ઞાસાપાષાણાદિ જડ કહેવાય છે. ચેતનમાં અને જડમાં પ્રદાનો સચ્ચિદાનંદસ્વભાવ સરખોજ હોય છે. લુગડામાં જેમ ચિત્રો હોય તેમ પ્રદામાં નામરૂપો રહેલાં છે. પ્રાણીમાં મનુષ્ય પોતાનું નીચા મુખવાળું પ્રતિબિંબ જુએ તોપણ તેમાં તે સત્યપણાની જુદી કરતો નથી, પણ કાંઠાઉપર રહેલા જાયા મોઢાવાળા સ્થૂલશરીરમાં સત્યપણાની જુદી કરે

છે. એવી રીતે સુસુક્ષ્મને પ્રતીત થતા નામરૂપની ઉપેક્ષા કરીને તે નામરૂપમાં રહેલા સવિચ્છાનંદરૂપ પ્રજ્ઞાનું અનુસંધાન કરવું. મનુષ્ય જેમ મનોરાજ્યના પદાર્થોની ઉપેક્ષા કરે છે તેમ સુસુક્ષ્મને જગતમાં પ્રતીત થતા નામરૂપની ઉપેક્ષા કરવી. મનોરાજ્ય જેમ ક્ષણભંગુર છે તેમ જગતના પદાર્થો પણ ક્ષણભંગુર છે. જીવાનીમાં ગયેલી જ્ઞાત્યાવસ્થા આવી શકતી નથી, વૃદ્ધાવસ્થામાં ગયેલી જીવાની આવી શકતી નથી, મરેલા પિતા પુનઃ દેખી શકાતા નથી, અને ગયેલો દિવસ પણ પાછો આવતો નથી. ક્ષણભંગુર મનોરાજ્યમાં અને ક્ષણભંગુર વ્યાવહારિક પદાર્થોમાં વસ્તુતાએ કંઈ હેર નથી, નામરૂપવાળું દ્વૈત દેખાતું હોય તોપણ તેમાં સુસુક્ષ્મને સત્યપણાની જીદિ રાખવી નહિ. લૌકિક પદાર્થોની ઉપેક્ષા કરવાથી સુસુક્ષ્મની જીદિ પ્રજ્ઞાચિત્તનમાં વિખરકિત સુસ્થિર થાય છે. નાટકના પ્રાપ્તની પેઠે ઉપરછલી આસ્થા રાખીને જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત-વ્યવહાર થઈ શકે છે. નદીના પાણીનો પ્રવાહ વેગથી ચાલતો હોય તોપણ તે નદીના નીચેના ભાગમાં પડેલી ઐટી શિલા સ્થિર રહે છે તેમ જ્ઞાનીનું ચિત્તકરણ પ્રારબ્ધકર્મને લીધે સંસારનું કામકાજ કરે તોપણ તેનો અવિકારી આત્મા કંઈ પણ ચલાયમાન થતો નથી. જેમ અવકાશરહિત દર્પણમાં ઘણા પદાર્થોથી ભરેલું આ મહાકાશ પ્રતીત થાય છે તેમ ચિત્તનલન પ્રજ્ઞામાં અનેક પદાર્થોથી ભરેલું આ મહાકાશ પ્રતીત થાય છે. જેમ દર્પણને જોયા વિના તેમાં રહેલા પ્રતિબિંબો જોવામાં આવતાં નથી તેમ સવિચ્છાનંદસ્વભાવવાળા પ્રજ્ઞાના દર્શનવિના જગતનો દેખાવ થવો સંભવિત નથી. આમ હોવાથી પહેલાં પ્રતીત થનાર સવિચ્છાનંદ પ્રજ્ઞામાંજ સુસુક્ષ્મને પોતાની જીદિને સ્થિર કરવી, તેને નામરૂપમાં જવા દેવી નહિ. પ્રજ્ઞા જગત્તરહિત સવિચ્છાનંદરૂપ છે સુસુક્ષ્મનો આ અદ્વૈત પ્રજ્ઞામાં લાંબો સમય વિશ્રાંતિ પામે, પ્રતીત થતું જગત્ મિથ્યા છે એમ લાંબો સમય ચિંતન કરવાથી સુસુક્ષ્મને અદ્વૈતાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીયૈશ્વરામિવિરચિત પંચદશીના પ્રજ્ઞાનંદમાં અદ્વૈતાનંદ એ નામના તેરમા પ્રકરણનો શ્રીમદ્માયરામવિરચિત સાર પૂરો થયો. ૧૭

૧૪ બ્રહ્માનંદે વિદ્યાનંદ ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

દોહરે

બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિથી, ત્રિવિધ દુઃખ દૂર થાય;

શાશ્વતી શાંતિ પમાય ને, પરમાનંદી થવાય ૧

અધિકારભેદે આ બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથનાં પ્રથમનાં ત્રણ પ્રકરણોમાં બ્રહ્મ-
રૂપ આનંદનો ઉપદેશ કર્યો. હવે આ ચોથા પ્રકરણમાં વિદ્યાનંદનું નિરૂપણ
આરંભવાની અધિકાર પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

યોગેનાત્મવિવેકેન દ્વૈતમિથ્યાત્વચિંતયા ।

બ્રહ્માનંદં પश्यતોઽથ વિદ્યાનંદો નિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

અન્વય:—યોગેન, આત્મવિવેકેન [ચ] દ્વૈતમિથ્યાત્વચિંતયા બ્રહ્માનંદં પશ્યતઃ
વિદ્યાનંદઃ અથ નિરૂપ્યતે ॥

ચિત્તવૃત્તિને બ્રહ્મમાં ભેડવારૂપ યોગવડે, આત્માના અને અનાત્માના
વિવેકવડે તથા દ્વૈતના મિથ્યાપણાના ચિંતનવડે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરનારા
બ્રહ્મવેત્તાના વિદ્યાનંદનું (બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિવડે તેમના અંતઃકરણમાં ઉપજતો
આનંદનું) હવે નિરૂપણ કરાય છે. ૧

હવે વિદ્યાનંદનું સ્વરૂપ તથા તેનાં પેટા ભેદ કહે છે:—

વિપયાનંદવદ્વિદ્યાનંદો ધૌત્તિરૂપકઃ ।

દુઃસ્વાભાવાદિરૂપેણ પ્રોક્ત એષ ચતુર્વિધઃ ॥ ૨ ॥

વિપયાનંદવત્ વિદ્યાનંદઃ ધૌત્તિરૂપકઃ, એષઃ દુઃસ્વાભાવાદિરૂપેણ ચતુ-
ર્વિધઃ પ્રોક્તઃ ॥

અનુકૂલ વિષયની પ્રાપ્તિવડે થનારો આનંદ જેમ બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે
તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનવડે થનારો આનંદ જોટલો વિદ્યાનંદ પણ બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે.
બ્રહ્મજ્ઞાનવડે ઉપજનારો આ આનંદ દુઃખાભાવાદિકે શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારનો
કહ્યો છે. ૨

ઉપર જણાવેલા વિધાનનના ચાર પ્રકાર કહે છે:—

દુઃસ્વાભાવશ્ચ કામાસિઃ કૃતકૃત્યોઽહમિત્યસૌ ।

પ્રાપ્તપ્રાપ્ત્યોઽહમિત્યેવ ચાતુર્વિધ્યમુદાહૃતમ્ ॥ ૩ ॥

દુઃસ્વાભાવઃ, કામાસિઃ, અહં કૃતકૃત્યઃ इति च असौ अहं प्राप्तप्राप्यः इति एव चातुर्विध्यं उदाहृतं [अस्ति] ॥

સર્વપ્રકારના દુઃખને બ્રહ્માવ, ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ, હું કૃતાર્થ થયો છું એવો નિશ્ચય અને હું પ્રાપ્ત કરવાયોગ્યને પ્રાપ્ત થયો છું એવો નિશ્ચય એમ વિધાનકર્તૃ આતુર્વિધ્યપત્તિ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ૩

નિવૃત્ત કરવાયોગ્ય દુઃખના પ્રકાર કહે છે:—

ऐहिकं चामुष्मिकं चेत्येवं दुःखं द्विधेरितम् ।

निवृत्तिमौहિકस्याह बृहदारण्यकं वचः ॥ ૪ ॥

ऐहिकं च आमुष्मिकं च इति एवं दुःखं द्विधा ईरितं [अस्ति,] बृहदारण्यकं वचः ऐहिकस्य निवृत्ति आह ॥

આ લોકકર્તૃ દુઃખ અને પરલોકકર્તૃ દુઃખ એમ શાસ્ત્રમાં દુઃખ બે પ્રકારનાં કહ્યા છે. બૃહદારણ્યકોપનિષદ્નું વચન આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિવડે આ લોકના દુઃખની નિવૃત્તિને કહે છે. ૪

ઉપર જણાવેલા બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ના વચનને નીચેના મંત્રોકરૂપે કહે છે:—

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ ૫ ॥

पूरुषः आत्मानं अयं अस्मि इति विजानीयात् चेद् किं इच्छन् कस्य कामाय शरीरं अनुसंज्वरेत् ? ॥

પૂરુષ ધોતાના સમિચ્છાનકરૂપ આત્માને આ હું છું એમ જો બાંહે તે પછી તે કયા વિષયને ઇચ્છતો છતો કયા લોકતાને આદે શરીરની સાથે સંજ્ઞ શરીરને સંતાપ પામે ? ૫

આત્માના બે પ્રકારને અને જીવના સ્વરૂપને કહે છે:—

जीवात्मा परमात्मा चेत्यात्मा द्विविध ईरितः ।

चित्तादात्म्यात्त्रિभिर्देहैर्जीवः सन्भोक्तृतां व्रजेत् ॥ ૬ ॥

जीवात्मा च परमात्मा इति आत्मा द्विविधः ईरितः [अस्ति,] त्रिभिः देहैः चित्तादात्म्याद् जीवः सन् भोक्तृतां व्रजेत् ॥

શાસ્ત્રમાં જીવાત્મા અને પરમાત્મા એમ આત્મા બે પ્રકારના કહેલા છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ શરીરોની સાથે ચેતનના એકપણાની ભ્રાંતિથી તે ચેતન જીવરૂપ થઈને લોકતાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬

હવે પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે:—

પરાત્મા સચ્ચિદાનંદસ્તાદાત્મ્યં નામરૂપયોઃ ।

ગત્વા ભોગ્યત્વમાપન્નસ્તદ્વિવેકે તુ નોભયમ્ ॥ ૭ ॥

પરાત્મા સચ્ચિદાનંદઃ, નામરૂપયોઃ, તાદાત્મ્યં ગત્વા ભોગ્યત્વં આપન્નઃ, તદ્વિવેકે તુ ભયં ન [અસ્તિ] ॥

પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલા તે પરમાત્મા કદિપત નામની અને રૂપની સાથે એકપણાને પામીને લોગ્યપણાને પ્રાપ્ત થયા છે. સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરોથી અને નામરૂપાત્મક જગતથી તે સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્મા (બ્રહ્મ) અત્યત 'ભિન્ન' છે એવું વિવેકજ્ઞાન થવાથી તે શુદ્ધચેતનમાં (બ્રહ્મમાં) લોકતાપણું અને લોગ્યપણું એ બંને પ્રતીત થતાં નથી. ૭

લોકતાને માટે લોગ્યને ઇચ્છવાથી સંતાપ થાય છે તે સંતાપ આત્મામાં નથી એમ કહે છે:—

ભોગ્યમિચ્છન્મોક્તુરર્થે શરીરમનુસંજ્વરેત્ ।

જ્વરાશ્ત્રિષુ શરીરેષુ સ્થિતા ન ત્વાત્મનો જ્વરાઃ ॥ ૮ ॥

મોક્તુઃ અર્થે ભોગ્યં ઇચ્છન્ શરીરં અનુસંજ્વરેત્, જ્વરાઃ ત્રિષુ શરીરેષુ સ્થિતાઃ, તુ જ્વરાઃ આત્મનો ન [સન્તિ] ॥

લોકતાને માટે લોગ્યને ઇચ્છનારે જીવ શરીરની સાથે એકપણાની ભ્રાંતિથી સંતાપ પામે છે. પ્રતિકૂલ પ્રતીત થતા સંતાપો સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરોમાં રહેલા છે, પણ તે સંતાપો આત્માના નથીજ. ૮

ત્રણ શરીરોમાં રહેલા સંતાપો જણાવે છે:—

વ્યાધયો ધાતુવૈષમ્યે સ્થૂલદેહે સ્થિતા જ્વરાઃ ।

કામક્રોધાદયઃ સૂક્ષ્મે દ્વયોર્વીજં તુ કારણે ॥ ૯ ॥

ધાતુવૈષમ્યે [યે] વ્યાધયઃ [તે] સ્થૂલદેહે સ્થિતાઃ જ્વરાઃ [સન્તિ,] કામક્રોધાદયઃ સૂક્ષ્મે [સ્થિતાઃ,] દ્વયોઃ વીજં તુ કારણે [સ્થિતમ્] ॥

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુના વિષમપણાથી પ્રાણીઓને જે રોગો થાય છે તે રોગો સ્થૂલદેહમાં રહેલા સંતાપો (જ્વરો) છે. કામ, ક્રોધ

અને લોભાદિ સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલા જવરો છે. ઉપર જણાવેલા અને શરીરના જવરોનું ખીજ (સંસ્કાર) તો કારણશરીરમાં રહેલું છે. ૯

બ્રહ્મવેત્તા અદ્વૈતાનંદનામના પ્રકરણમાં કહેલી રીતે બ્રહ્મથી જડને પૃથક્ કરીને પછી કોઇ પણ ભોગ્યને ઇચ્છતા નથી એમ જણાવે છે:—

અદ્વૈતાનંદમાર્ગેણ પરાત્મનિ ત્રિવેચિતે ।

અપદ્યન્વાસ્તવં ભોગ્યં કિં નામેચ્છેત્પરાત્મવિત્ ॥ ૧૦ ॥

અદ્વૈતાનંદમાર્ગેણ પરાત્મનિ ત્રિવેચિતે [સત્તિ] ભોગ્યં વાસ્તવં અપદ્યન્ પરાત્મ-
વિત્ કિં નામ્ ઇચ્છેત્ ? ॥

આ બ્રહ્માનંદએના ત્રીજા અધ્યાયરૂપ અદ્વૈતાનંદનામના પ્રકરણમાં જણાવેલા અદ્વૈતાનંદરૂપ બ્રહ્મના વિચારપદે માયાના કાર્યરૂપ નામરૂપથી પર સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મનું પૃથક્કરણ કરીને સર્વ દ્રવ્ય મિથ્યા છે એવા નિશ્ચયપદે ભોગ્ય પદાર્થને શ્રાવ્ય નહિ જોનારા બ્રહ્મવેત્તા કયા પદાર્થની ઇચ્છા કરે? અર્થાત્ તેઓ કોઇ મિથ્યા પદાર્થની ઇચ્છા ન કરે. ૧૦

જીવાત્માનું વાસ્તવિકરૂપ અનિકારી કૂટસ્થરૂપ છે એમ જણાવવાથી કોઇ ભ્રાંતિ રહેતો નથી એમ જણાવે છે:—

આત્માનંદોક્તરીત્યાસ્મિન્ જીવાત્મન્યવધારિતે ।

મોક્તા નૈવાસ્તિ કોઽપ્યત્ર શરીરે તુ જ્વરઃ ક્રુતઃ ॥ ૧૧ ॥

આત્માનંદોક્તરીત્યા અસ્મિન્ જીવાત્મનિ અવધારિતે [સત્તિ] અત્ર શરીરે કઃ
અપિ મોક્તા ન અસ્તિ એવ, તુ જ્વરઃ ક્રુતઃ ? ॥

આત્માનંદનામના અધ્યાયમાં કહેલી રીતે આ જીવાત્માના વાસ્તવિકરૂપ કૂટસ્થનો દૃઢ નિશ્ચય કરવાથી આ શરીરમાં કોઇ પણ ભ્રાંતિ રહેતો નથી, તોપણ જવર કયાંથીજ હોય ? ૧૧

હવે પારલૌકિક દુઃખને વા જવરને કહે છે:—

પુણ્યપાપદ્વયે ચિંતા દુઃસ્વમામુષ્મિકં ભવેત્ ।

પ્રથમાધ્યાય એવોક્તં ચિંતા નૈનં તપેદિતિ ॥ ૧૨ ॥

પુણ્યપાપદ્વયે [યા] ચિંતા [તત્ એવ] આમુષ્મિકં દુઃસ્વં ભવેત્, એનં ચિંતા ન
તપેત્ इति પ્રથમાધ્યાયે એવ ઉક્તમ્ ॥

શુભકર્મરૂપ પુણ્ય અને અશુભકર્મરૂપ પાપ એ બેના સંબંધમાં મનુષ્યને જે ચિંતા થાય છે તેજ પરલૌકસંબંધી દુઃખ કહેવાય છે. સર્વને બ્રહ્મરૂપ જોનારા આ બ્રહ્મવેત્તાને પુણ્યપાપની ચિંતા સંતાપ આપી શકતી નથી એમ આ બ્રહ્માનંદનામના એકાદશ અધ્યાયમાંજ કહ્યું છે. ૧૨

પ્રદાવેતાને ક્રિયમાણકર્મનો સ્પર્શ થતો નથી એમ જણાવે છે:—

યથા પુષ્કરપર્ણેઽસ્મિન્નપામશ્લેષણં તથા ।

વેદનાદૂર્ધ્વમાગામિકર્મણોઽશ્લેષણં વુધે ॥ ૧૩ ॥

યથા અસ્મિન્ પુષ્કરપર્ણે અપાં અશ્લેષણં તથા વુધે વેદનાત્ ઊર્ધ્વ આગામિ-
કર્મણઃ અશ્લેષણં [ભવતિ] ॥

જેમ આ કમલના પાંદડાને જલનો સ્પર્શ થતો નથી તેમ પ્રદાવેતાને પ્રદાનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી ક્રિયમાણકર્મનો સ્પર્શ થતો નથી. ૧૩

પ્રદાવેતાનાં સચિતકર્મો પ્રદાજ્ઞાનથી બળી જાય છે એમ કહે છે:—

ઇપીકાતૃણતૂલસ્ય વહ્નિદાહઃ ક્ષણાદયથા ।

તથા સંચિતકર્માસ્ય દર્ગ્યં ભવતિ વેદનાત્ ॥ ૧૪ ॥

યથા ઇપીકાતૃણતૂલસ્ય ક્ષણાત્ વહ્નિદાહઃ તથા અસ્ય સંચિતકર્મ વેદનાત્
દર્ગ્યં ભવતિ ॥

જેમ ઝુંજનામના ધાસના રાડાઉપરના તૂલનો (ચમરીમાંના રૂજેવા ભાગનો) ક્ષણવારમા અગ્નિવટે દાહ થઈ જાય છે તેમ આ પ્રદાવેતાનાં સંચિતકર્મો પ્રદાના જ્ઞાનથી બળી જાય છે.

તેરમા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનીને ક્રિયમાણકર્મનો સ્પર્શ થતો નથી, અને આ શ્લોકમા જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનીનાં સચિતકર્મો બળી જાય છે, તેથી તેમને બને પ્રકારના કર્મોના ફોજોની ચિંતા રહેતી નથી. ૧૪

પ્રદાજ્ઞાનીના પ્રારબ્ધકર્મથી લિપ્ત બીજાં બે કર્મો બળી જાય ॥ એમ ભગવદ્ગીતાનો શ્લોક નીચે આપીને સિદ્ધ કરે છે:—

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૧૫ ॥

અર્જુન ! યથા સમિદ્ધઃ અગ્નિઃ ઇધાંસિ ભસ્મસાત્ કુરુતે તથા જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વ-
કર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતે ॥

હે અર્જુન ! જેવી રીતે અત્યત સળગેલો અગ્નિ સૂકા ઇંધણાંઓને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે તેવી રીતે પ્રદાજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ પ્રારબ્ધકર્મથી લિપ્ત સર્વ કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે, અર્થાત્ તેમના સચિત કર્મો બળી જાય છે, અને તેમને ક્રિયમાણકર્મનો સ્પર્શ થતો નથી. ૧૫

પ્રદાવેતાને ક્રિયમાણકર્મવડે બધન થતું નથી એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો શ્લોક નીચે આપીને નિશ્ચય કરે છે. —

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાપિ સ ઇમાંલ્લોકાન્ન હન્તિ ન નિવધ્યતે ॥ ૧૬ ॥

યસ્ય અહંકૃતઃ ભાવઃ ન, [ચ] યસ્ય બુદ્ધિઃ ન લિપ્યતે, સઃ ઇમાન્ લોકાન્
હત્વા અપિ ન હન્તિ [ચ] ન નિવધ્યતે ॥

જેને હું આ કર્મેના કર્તા છું એવું અભિમાન નથી, અને જેની બુદ્ધિ
પ્રાપ્ત મુખદુઃખવડે હંપીશોકરૂપ લેપ પામતી નથી તે દ્વિતીય પુરુષ કર્મચુલ્લ
કરતાં વ્યાવહારિક રીતે આ લોકોનું હનન કરીને પણ પારમાર્થિક રીતે હનન
કરતો નથી, અને અધિગતિરૂપ બંધનને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૬

ચોથા પ્રસંગવશાત્ માતાના વધવડે અથવા તેમના અપમાનવડે કે
પિતાના વધવડે અથવા તેમના અપમાનવડે વા બીજા કોઈ અંશુભં જણાતા
કર્મવડે પ્રહારેતાની મુક્તિ નાશ પામતી નથી એવા ભાવની દુઃખીતકિ-ઉપનિ-
પદની શ્રુતિને નીચેના શ્લોકમાં અર્થથી કહે છે:—

માતાપિત્રોર્વધઃ સ્તેયં ભ્રૂણહત્યાન્યદીદશમ્ ।

ન મુક્તિં નાશયેત્પાપં મુલ્કાંતિર્ન નશ્યતિ ॥ ૧૭ ॥

માતાપિત્રોઃ વધઃ, સ્તેયં, ભ્રૂણહત્યા [ચ] ઈદં અન્યત્ પાપં મુક્તિં ન નાશયેત્
[ચ] મુલ્કાંતિઃ ન નશ્યતિ ॥

સ્વકર્તવ્યના પાલનરૂપે કરાયેલી માતાનો કે પિતાનો વધ, આપતકાલમાં
-કરાયેલી અભાદની ચોરી, અર્સપાત વા બાલકની હત્યા અને આવાજ પ્રકાર-
નું બીજું પાપ પ્રહારેતાની મુક્તિને નાશ કરતું નથી, અને તેમના મુખઉપરની
કાંતિ નાશ પામતી નથી, અર્થાત્ તેમના મુખઉપર સ્થાપતા આવતી નથી. ૧૭

ઉપર પ્રમાણે દુઃખના અભાવરૂપ વિદ્યાનદનું વર્ણન કરીને હવે ઇચ્છિતની
પ્રાપ્તિરૂપ બીજા વિદ્યાનદનું નિરૂપણ કરે છે:—

દુઃસ્વાભાવવદેવાસ્ય સર્વકામાસિરીરિતા ।

સર્વાન્કામાનસાવાપ્ત્વા હામૃતોઽભવદિત્યતઃ ॥ ૧૮ ॥

અસૌ સર્વાન્ કામાન્ આપ્ત્વા દિ અમૃતઃ અમવત્ इति, અતઃ દુઃસ્વાભાવવત્
પંચ અસ્ય સર્વકામાસિઃ રિરિતા ॥

આ પ્રહારેતા સર્વે ઇચ્છિત લોગોને પામીનેજ મરણરહિત થયા એવી
રીતે શ્રુતિમાં કહ્યું છે, આ કારણથી લોકિક અને પારલોકિક દુઃખના અભાવ-
ની પેઠેજ આ પ્રહારેતાને ઇચ્છિત લોગોની પ્રાપ્તિ કહેલી છે. ૧૮.

હવે પ્રદક્ષવેત્તા લક્ષણ કરતા છતા, ક્રીડા કરતા છતા તથા સ્મરણ કરતા છતા પોતાના શરીરનું સ્મરણ કરતા નથી એ ભાવવાળી છાંદોગ્ય-ઉપનિષદની શ્રુતિને નીચેના શ્લોકમાં અર્થથી કહે છે:—

જક્ષન્ક્રીડન્નૃતિં પ્રાપ્તઃ સ્ત્રીભિર્યાનૈસ્તથેતરૈઃ ।

શરીરં ન સ્મરેત્પ્રાણઃ કર્મણા જીવયેદમુમ્ ॥ ૧૯ ॥

જક્ષન્, ક્રીડન્, સ્ત્રીભિઃ, યાનૈઃ તથા इतरे: રતિં પ્રાપ્તઃ શરીરં ન સ્મરેત્, પ્રાણઃ કર્મણા અમું જીવયેત્ ॥

પોતાના અધિકારપ્રમાણે લક્ષણ કરતા છતા, અન્યની સાથે ક્રીડા કરતા છતા, સ્ત્રીઓવડે, વાહનોવડે અને ધીબ્જ જ્ઞાની, અજ્ઞાની ને મિત્રાદિવડે પ્રીતિ મેળવતા છતા પ્રદક્ષવેત્તા પોતાના શરીરનું સ્મરણ કરતા નથી. તેમના શરીરમાં રહેલો પ્રાણ તેમના પ્રારબ્ધકર્મવડે તેમના શરીરને જીવાડે છે. ૧૯

તે પ્રદક્ષવેત્તા સર્વ લોગોને સાથે પામે છે એવા ભાવવાળી તૈત્તિરીયોપનિષદની શ્રુતિને અર્થથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

સર્વાન્કામાન્સહાપ્નોતિ નાન્યવજ્જન્મકર્મભિઃ ॥

વર્તન્તે શ્રોત્રિયે ભોગા યુગપત્ ક્રમવર્જિતાઃ ॥ ૨૦ ॥

સર્વાન્ કામાન્ સહ આપ્નોતિ, અન્યવત્ જન્મકર્મભિઃ ન, શ્રોત્રિયે ભોગાઃ યુગપત્ ક્રમવર્જિતાઃ વર્તન્તે ॥

પ્રદક્ષવેત્તા સર્વ લોગોને એકસાથે પામે છે. ધીબ્જ અજ્ઞાની જનોની પેઠે જન્મોવડે અને કર્મોવડે તે લોગોને પ્રાપ્ત થતા નથી. શ્રોત્રિય અને પ્રદક્ષનિષ્ઠ પુરુષમાં સર્વે લોગો એકસાથે કબજો લ્યાગ કરીને રહે છે.

અજ્ઞાની મનુષ્ય તેના વર્તમાનજન્મવડે અને ભવિષ્યમાં થનારા જન્મવડે તથા શુભાશુભકર્મવડે લોગોને લોગવે છે, અને પ્રદક્ષજ્ઞાની તે પોતાના વર્તમાનજન્મમાં ચક્રવર્તી રાજાથી માંડીને પ્રદક્ષલોકસુધીનાં સુખોને એકસાથે લોગવે છે, અને તેનાથી અધિક પ્રદક્ષાનદનો લાભ પણ લે છે. પ્રદક્ષજ્ઞાનીને પુનર્જન્મ ન હોવાથી તેમને ધીબ્જ જન્મવડે સુખ લોગવવાનું રહેતું નથી. ૨૦

તૈત્તિરીય-ઉપનિષદમાંની અને બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદમાંની આનદનો વિચાર કરનારી શ્રુતિઓને અર્થથી નીચેના બે શ્લોકવડે કહે છે:—

યુવા રૂપી ચ વિદ્યાવાન્ નીરોગો દૃઢચિત્તવાન્ ।

સૈન્યોપેતઃ સર્વપૃથ્વીં વિત્તપૂર્ણાં પ્રપાલયન્ ॥ ૨૧ ॥

સર્વેર્માનુષ્યકૈર્ભોગૈઃ સંપન્નસ્તુત્તમભૂમિપઃ ॥

યમાનન્દસવાપ્નોતિ બ્રહ્મવિદ્ધ તમશ્રુતે ॥ ૨૨ ॥

પ્રવા, રૂપી, વિદ્યાવાન્, નીરોગઃ, દૃઢચિત્તવાન્, સૈન્યોપેતઃ, વિત્તપૂર્ણી સર્વપૃથ્વી પ્રપાલયન્, ચ સર્વેઃ માનુષ્યકૈઃ ભોગૈઃ સંપન્નઃ તુષ્ઠભૂમિપઃ યં આનંદં અવા-
પ્નોતિ તં બ્રહ્મવિદ્ ચ અશ્રુતે ॥

જીવાન, સાશ રૂપવાળા, વિદ્વાન્, રોગરાહિત, દૃઢચિત્તવાળા, શૈન્ય સેનાવાળા, ધનથી પરિપૂર્ણ સર્વપૃથિવીનું સારી રીતે પાલન કરનારા ને મનુષ્ય-
લોકના સર્વ લોગોવડે યુક્ત હોવાથી સંતોષ પામેલા રાજા જે સુખને પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખને બ્રહ્મવેત્તા પણ પામે છે. ૨૧-૨૨

ચક્રવર્તી રાજાને અને બ્રહ્મવેત્તાને મર્ત્યલોકના વિષયની નિરપૃહતા સંરખી
હોવાથી તેમને તુષ્ઠિ પણ સમાન થાય છે એમ કહે છે:—

મર્ત્યભોગે દ્વયોર્નાસ્તિ કામસ્તૃતિરતઃ સમા ॥

ભોગાન્નિષ્કામતૈકસ્ય પરસ્યાપિ વિવેકતઃ ॥ ૨૩ ॥

મર્ત્યભોગે દ્વયોઃ કામઃ ન અસ્તિ, અતઃ તૃપ્તિઃ સમા, એકસ્ય ભોગાત્ નિષ્કા-
મતા, પરસ્ય અપિ વિવેકતઃ ॥

મનુષ્યલોકના ભોગમાં ચક્રવર્તી રાજાને અને બ્રહ્મવેત્તાને તૃપ્તિ નથી,
આથી તે બંનેનો સંતોષ સમાન છે. એકને એટલે ચક્રવર્તી રાજાને લોગથી
તૃપ્તિરહિતપણું છે, અને બીજાને એટલે બ્રહ્મવેત્તાને પણ વિવેકથી-વિષયદોષ-
રહીતથી-તૃપ્તિરહિતપણું છે. ૨૩

બ્રહ્મવેત્તા વેદાદિ શાસ્ત્રોવડે વિષયોમાં રહેલા દોષોને જુએ ॥ તેથી તેમને
વિષયો લોગવવાની ઇચ્છા થતી નથી એવા બાવનું બજાવે છે:—

શ્રોત્રિયત્વાદ્વેદશાસ્ત્રેર્ભોગદોષાનવેક્ષતે ॥

રાજા બૃહદ્રથો દોષાન્સ્તાન્ ગાથાભિરુદાહરત્ ॥ ૨૪ ॥

શ્રોત્રિયત્વાત્ વેદશાસ્ત્રેઃ ભોગદોષાન્ અવેક્ષતે, રાજા બૃહદ્રથઃ તાન્ દોષાન્
ગાથાભિઃ ઉદાહરત્ ॥

વેદાદિ શાસ્ત્રના જ્ઞાતાપણથી બ્રહ્મવેત્તા વેદોવડે અને શાસ્ત્રોવડે લોગમાં
રહેલા દોષોને સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી જુએ છે. બૃહદ્રથરાજા લોગમાં રહેલા તે દોષોને
મૈત્રાયણીશાખામાં ગાથાઓવડે (શ્લોકોવડે) કહેલા હતા. ૨૪

વેદાદિમાં રહેલા દોષોને જોવાથી રાજાએ બૃહદ્રથની જેઠે વિવેકીને વિષયો
લોગવવાની ઇચ્છા થતી નથી એમ બજાવે છે:—

દેહદોષાંશ્ચિત્તદોષાન્ ભોગ્યદોષાનનેકશઃ ।

શુના વાંતે પાયસે નો કામસ્તદ્વિવેકિનઃ ॥ ૨૫ ॥

૧. [સ:] દેહદોષાન્, ચિત્તદોષાન્ [ચ] અનેકશઃ ભોગ્યદોષાન્ [ઉદાહરત્,] [યથા] શુના વાંતે પાયસે કામઃ નો [અસ્તિ] તદ્વત્ વિવેકિનઃ ॥

તે બહુદ્રથરાજા શ્રીશાકાયન્યમુનિપ્રતિ શરીરમાં રહેલા દોષોને, અંતઃ-કરણમાં રહેલા દોષોને અને લોભ્યમાં-વિષયોમાં-રહેલા અનેકપ્રકારના દોષોને કહેતા હતા જેમ કુતરાએ, વમન કરેલા દૂધપાકમાં કાંઈ મનુષ્યની ઇચ્છા થતી નથી તેમ વિવેકીને દોષબહુલ વિષયો ભોગવવાની ઇચ્છા થતી નથી. ૨૫ ચક્રવર્તી રાજાના કરતા પ્રજાવેત્તાનું અધિકપણ નીચેના બે શ્લોકોએ જણાવે છે:—

નિષ્કામત્વે સમેઽપ્યત્ર રાજ્ઞઃ સાધનસંચયે ।

દુઃખમાસીદ્ભાવિનાશાદંતિભીરનુવર્તતે ॥ ૨૬ ॥

નોભયં શ્રોત્રિયસ્યાતસ્તદાનંદોઽધિકોઽન્યતઃ ।

‘ગંધર્વાનંદ આશાસ્તિ રાજ્ઞો નાસ્તિ વિવેકિનઃ ॥ ૨૭ ॥

નિષ્કામત્વે સમે અપિ અત્ર રાજ્ઞઃ સાધનસંચયે દુઃખં આસીત્ [ચ] ભાવિનાશાદ્ અતિભીઃ અનુવર્તતે, શ્રોત્રિયસ્ય [ઈદં] ભયં ન, અતઃ તદાનંદઃ અન્યતઃ અધિકઃ, રાજ્ઞઃ ગંધર્વાનંદે આશા અસ્તિ, વિવેકિનઃ ન અસ્તિ ॥

આ લોકના લોભામાં રાજાનું અને પ્રજાવેત્તાનું તુલ્યારહિતપણુ સમાન હતા પણ અહીં ચક્રવર્તી રાજાને સાધનો એકત્ર કરવામાં પૂર્વે હુઃખ થયું હતું, અને તેના ભવિષ્યના નાશના વિચારથી તેના મનમાં અત્યંત બીક રહ્યા કરે છે. પ્રજાવેત્તાને આ બને હુ ણ નથી, આ કારણથી પ્રજાવેત્તાનો આનંદ ચક્રવર્તી રાજાના આનંદના કરતા અધિક છે વળી ચક્રવર્તી રાજાને મનુષ્યગંધર્વના આનંદમાં તુલ્યા છે, પણ પ્રજાવેત્તાને મનુષ્યગંધર્વના આનંદમાં તુલ્યા નથી. ૨૬-૨૭

નીચેના બે શ્લોકોમાં મનુષ્યગંધર્વનું અને દેવગંધર્વનું સ્વરૂપ કહે છે:—

અસ્મિન્કલ્પે મનુષ્યઃ સન્પુણ્યપાકવિશેષતઃ ।

ગંધર્વત્વં સમાપન્નો મર્ત્યગંધર્વ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

૧ અહીં કાંઈ અથમા ઇતિ ભીરનુવર્તતે (જેવી બીક અનુપ્રવેશ પામીને રહે છે) એવો પાઠ બેમાં આવે છે

પૂર્વકલ્પે કૃતાત્પુણ્યાત્કલ્પાદાવેવ ચેદ્ભવેત્ ।

ગંધર્વત્વં તાદૃશોઽન્ન દેવગંધર્વ ઉચ્યંતે ॥ ૨૯ ॥

અસ્મિન્ કલ્પે મનુષ્યઃ સન્ પ્રુણ્યપાકવિશેષતઃ ગંધર્વત્વં સમાપન્નઃ મર્ત્યગંધર્વઃ
ઉચ્યતે, પૂર્વકલ્પે કૃતાત્ પ્રુણ્યાત્ કલ્પાદૌ एव ગંધર્વત્વં ભવેત્ ચેત્ [તર્હિ] તાદૃશઃ
અન્ન દેવગંધર્વઃ ઉચ્યતે ॥

આ કલ્પમાં (પ્રજ્ઞાના દિવસમાં) મનુષ્ય હોઈને અમુક પ્રકારના પુણ્ય-
કર્મના પરિપાકથી જે આ કલ્પમાં દેવના ગર્ભાપણાને એટલે ગંધર્વપણાને
પામ્યા હોય તે મનુષ્યગંધર્વ કહેવાય છે, અને પૂર્વકલ્પમાં કરેલા પુણ્યકર્મના
પરિપાકથી વર્તમાનકલ્પના આરભમાંજ જે ગંધર્વપણાને પામ્યા હોય તો તેવા
પ્રકારના ગંધર્વને શાસ્ત્રમાં દેવગંધર્વ કહેવામાં આવે છે. ૨૮-૨૯

પિતૃઓના અને આત્મનદેવોના સ્વરૂપને નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:-

અગ્નિષ્વાત્તાદયો લોકે પિતરશ્ચિરવાસિનઃ ।

કલ્પાદાવેવ દેવત્વં ગતા આજાનદેવતાઃ ॥ ૩૦ ॥

લોકે ચિરવાસિનઃ અગ્નિષ્વાત્તાદયઃ પિતરઃ, કલ્પાદૌ एव દેવત્વં ગતાઃ
આજનદેવતાઃ ॥

પિતૃલોકમાં (અંતરિક્ષમાં) લાંબો સમય નિવાસ કરનારા અગ્નિષ્વાત્તા-
દિહિ પિતૃઓ કહેવાય છે, અને કોઈ પણ કલ્પના આરભમાંજ જેઓ દેવ-
પણાને પામેલા હોય તેઓ આત્મનદેવો કહેવાય છે ૩૦

નીચેના શ્લોકમાં કર્મદેવોનું સ્વરૂપ કહે છે:-

અસ્મિન્કલ્પેઽશ્વમેષાદિ કર્મ કૃત્વા મહત્પદમ્ ।

અવાપ્યાજાનદેવૈર્યાઃ પૂજ્યાસ્તાઃ કર્મદેવતાઃ ॥ ૩૧ ॥

અસ્મિન્ કલ્પે અશ્વમેષાદિ કર્મ કૃત્વા મહત્પદં અવાપ્ય આજાનદેવઃ યાઃ
પૂજ્યાઃ તાઃ કર્મદેવતાઃ ॥

આ કલ્પમાં અશ્વમેષાદિ વેદોક્ત ગુણકર્મ કરીને મોટા પદને પામીને
આત્મનદેવોવડે જેઓ પૂજવાયોગ્ય થયા છે તેઓ કર્મદેવતા કહેવાય છે. ૩૧
હવે સુખ્યદેવાદિના સ્વરૂપને કહે છે:-

યમાદિમુખ્યા દેવાઃ સ્યુર્જાતાર્વિદ્રવૃહસ્પતી ।

પ્રજાપતિર્વિરાદ્ પ્રોક્તો બ્રહ્મા સૂત્રાત્મનામકઃ ॥ ૩૨ ॥

યમાદિમુખ્યાઃ દેવાઃ સ્યુઃ, ઇંદ્રચૂડસ્પતી જ્ઞાતૌ, પ્રજાપતિઃ વિરાદ્ પ્રોક્તઃ [ચ]
વ્રહ્મા સૂત્રાત્મનામકઃ [અસ્તિ] ॥

- યમ અને અગ્નિ આદિ જેમા મુખ્ય છે એવા દેવો તે મુખ્યદેવો છે. દેવોના રાજા ઇંદ્ર અને તેમના પુરોહિત બૃહસ્પતિ એ બંને શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. પ્રજાપતિને શાસ્ત્રમાં વિરાદ્ કહ્યા છે, અને બ્રહ્મા સૂત્રાત્મનામવાળા છે. ૩૨ ચક્રવર્તી રાજથી માંડીને બ્રહ્મામુધીના જે આનંદ પુણ્યવાન મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે તે આનંદના કરતા આત્માનંદ એક છે એમ જણાવે છે.—

સાર્વભૌમાદિસૂત્રાંતા ઉત્તરોત્તરકામિનઃ ।

અવાદ્મનસગમ્યોઽયમાત્માનંદસ્તતઃ પરઃ ॥ ૩૩ ॥

સાર્વભૌમાદિસૂત્રાંતાઃ ઉત્તરોત્તરકામિનઃ [સન્તિ, કિંતુ] અયં આત્માનંદઃ
અવાદ્મનસગમ્યઃ તતઃ પરઃ [અસ્તિ] ॥

ચક્રવર્તી રાજથી માંડીને બ્રહ્મા એટલે સૂત્રાત્માપર્યંત સર્વે ઉત્તરોત્તરની એટલે પોતપોતાના પદકરતા ચઢતા પદની ઇચ્છા કરનારા છે, પરંતુ આ આત્મસ્વરૂપભૂત આનંદ જે વાણીના અને મનના અવિષયભૂત છે તે તેા પૂર્વે જણાવેલા સર્વે આનંદોના કરતા એક છે ૩૩

ઉપર જણાવેલા સર્વે આનંદો બ્રહ્મવેત્તામા શા કારણથી હોય છે તે જણાવે છે —

તૈસ્તૈઃ કામ્યેષુ સર્વેષુ સુખેષુ શ્રોત્રિયો યતઃ ।

નિઃસ્પૃહસ્તેન સર્વેપામાનંદાઃ સંતિ તસ્ય તે ॥ ૩૪ ॥

યતઃ શ્રોત્રિયઃ તૈઃ તૈઃ કામ્યેષુ સર્વેષુ સુખેષુ નિઃસ્પૃહઃ તેન તસ્ય તે સર્વેષાં
આનંદાઃ સન્તિ ॥

જે કારણથી વેદાદિ શાસ્ત્રને જાણનારા બ્રહ્મવેત્તા તે તે ચક્રવર્તી રાજ આદિવડે ઇચ્છવામાં આવતા સર્વસુખોમાં તૃપ્તિારહિત છે તે કારણથી તે બ્રહ્મવેત્તાને તે સર્વેના સુખો પ્રાપ્ત હોય છે ૩૪

બ્રહ્મજ્ઞાનીને એક રીતે સર્વ ભોગોની પ્રાપ્તિ કહીને હવે બીજી રીતે તેમને સર્વ ભોગોની પ્રાપ્તિ જણાવે છે —

સર્વકામાસિરેપોક્તા યદ્વા સાક્ષિચિદાત્મના ।

સ્વદેહવત્સર્વદેહેષ્વપિ ભોગાનવેક્ષતે ॥ ૩૫ ॥

एषा सर्वकामाप्ति उक्ता, यद्वा साक्षिचिदात्मना स्वदेहवत् सर्वदेहेषु अपि भोगान् अवैक्षते ॥

પ્રહ્લવેતાને આ સર્વ ભોગોની એક પ્રકારે પ્રાપ્તિ ઠહી, હવે બીજે પ્રકારે ભોગોની પ્રાપ્તિ કહે છે, અથવા પ્રહ્લવેતા સાક્ષિચેતન્યરૂપે પોતાના શરીરની પેઠે અન્ય સર્વ શરીરોમાં તેમના ભોગોને બુજે છે, તેથી સર્વ પ્રાણીઓના આનંદોની તેમને અર્થથી પ્રાપ્તિ હોય છે. ૩૫

अज्ञानीने सर्व आनंदोनी प्राप्ति यती नथी तेनु कारण्ण जताये छैः—

अज्ञस्याप्येतदस्यैव न तु तृप्तिरबोधतः ।

यो वेद सोऽश्रुते सर्वान्कामानित्यब्रवीच्छ्रुतिः ॥ ૩૬ ॥

अज्ञस्य अपि एतत् अस्ति एव, तु अबोधतः तृप्तिः न [अस्ति,] श्रुतिः “ यः वेद सः सर्वान् कामान् अश्रुते ” इति अब्रवीत् ॥

અજ્ઞાની મનુષ્યને પણ આ આનંદની પ્રાપ્તિ હોય છેજ એમ જો તમે કહો તો તેના ઉત્તરમાં એમ કહીએ છીએ કે તે અજ્ઞાનીને સર્વના સાક્ષિરૂપ પોતાના આત્માનું જ્ઞાન ન હોવાથી તૃપ્તિ થતી નથી, અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓના આનંદોનો હું માફી છું એવા જ્ઞાનના અભાવથી તેને સર્વ આનંદોની પ્રાપ્તિ અને નિરતિથયતૃપ્તિ થતા નથી, તેનિતિથયકૃતિ પણ “ જે પાપ કૌશોદય શુદ્ધિમાં શુદ્ધરૂપે રહેલા પ્રહ્લને સ્પષ્ટરીતે બાજુ છે તે પુરુષ સર્વ ભોગોને પામે છે ” એમ કહે છે ૩૬

હવે સર્વ સુખની પ્રાપ્તિનો ત્રીજો પ્રકાર કહે છે —

यद्वा सर्वात्मता स्वस्य साम्ना गायति सर्वदा ।

अहमन्नं तथान्नादश्चेति साम ह्यधीयते ॥ ૩૭ ॥

यद्वा स्वस्य सर्वात्मता साम्ना सर्वदा गायति—“ अहं अन्नं तथा च अन्नादः ” इति हि साम अधीयते ॥

અથવા તે પ્રહ્લવેતા પોતાના સર્વાત્મપણાને નીચે જણાવેલા સામવેદના મંત્રવડે સર્વદા ગાય છે, અને પરમાનંદી રહે છે.—“ હું લોખ્ય છું, તથા હું લોકાના છું, ” અર્થાત્ લોખ્ય અને લોકાના મારા પરમાનંદસ્વરૂપમાં કદિપત છે એવી રીતે સામવેદનો પ્રસિદ્ધ મંત્ર બાજુ છે. ૩૭.

હ.આજ્ઞાવને અને હચ્ચિતની પ્રાપ્તિને કહીને હવે અન્ય કહેવાના વિષયની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

દુઃસ્વાભાવશ્ચ કામાસિરુમે હ્યેવં નિરૂપિતે ।

કૃતકૃત્યત્વસન્યચ્ચ પ્રાપ્તપ્રાપ્યત્વમીક્ષતામ્ ॥ ૩૮ ॥

एवं दुःस्वाभावः च कामाप्तिः [इति] उभे हि निरूपिते, अन्यत् कृतकृत्यत्वं च प्राप्तप्राप्यत्वं ईक्षताम् ॥

એવી રીતે આ લોકના ને પરલોકના દુઃખનો અભાવ તથા સર્વ લોગની પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિવેત્તાને થાય છે એ બંનેનું વર્ણન કર્યું હવે બીજું જે કૃતાર્થપણું અને પ્રાપ્તપ્રાપ્યપણું છે તે બુદ્ધિ, અર્થાત પાછળ તૃપ્તિદીપમા વર્ણવ્યા છે તેનું અવલોકન કરે ૩૮

તે બંને તૃપ્તિદીપમા અમે વર્ણવેલા છે એમ ગ્રંથકારશ્રી કહે છે:—

उभयं तृप्तिदीपे हि सम्यग्स्माभिरीरितम् ।

त एवानुसंधेयाः श्लोका बुद्धिविशुद्धये ॥ ૩૯ ॥

अस्माभिः उभयं तृप्तिदीपे सम्यक् ईरितं हि, बुद्धिविशुद्धये ते एव श्लोकाः अत्र अनुसंधेयाः ॥

અમે તે બંનેને તૃપ્તિદીપનામના સાતમા પ્રકરણમા સારી રીતે કહેલાં છેજ. પોતાના અતઃકરણની અત્યતશુદ્ધિમાટે તે પ્રસિદ્ધ શ્લોકોનું અહીં સુસુદ્ધિ અનુસંધાન કરવું ચોખ્ખું છે ૩૯

પૂર્વે કહેલા તે અઠાર શ્લોકો કમથી નીચે પ્રમાણે છે —

ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्धयै मुक्तेश्च सिद्धये ।

बहुकृत्यं पुरास्याभूतत्सर्वमधुना कृतम् ॥ ૪૦ ॥

पुरा ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्धयै च मुक्तेः सिद्धये अस्य बहुकृत्यं अभूत्, अधुना तत् सर्वं कृतम् ॥

પ્રજ્ઞાસાક્ષાત્કાર થયા પૂર્વે આ લોકના અને પરલોકના સુખના સમૂહની સિદ્ધિમાટે અને મુક્તિની પ્રાપ્તિમાટે આ જ્ઞાનીને ઘણું કર્તવ્ય હતું, પણ હંમણા પ્રજ્ઞાસાક્ષાત્કાર થવાથી તે સર્વ કરેલું થયું, અર્થાત હવે તેમને તે માટે કંઈ પણ કર્તવ્ય રહ્યું નથી ૪૦ ।

तदेतत्कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुर.सरम् ।

अनुसंदधदेवायमेवं तृप्यति नित्यशः ॥ ૪૧ ॥

तत् एतत् कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरं अनुसंदधत् एव अयं नित्यशः एवं
तृप्यति ॥

ते आ कृतकृत्यपञ्चाने तेना विशेषी कर्तव्यसहित अनुसंधान करतो
छताळ आ अहवेत्ता निरंतर आवी रीते संतोष पात्रे छे. ४१

दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया ।

परमानंदपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया ॥ ४२ ॥

अज्ञाः पुत्राद्यपेक्षया दुःखिनः कामं संसरन्तु, अहं परमानंदपूर्णः किमिच्छया
संसरामि ? ॥

अज्ञानी मनुष्ये पुत्रादिनी तृष्णावडे दुःखी यधने तेमनी धर्माभां आवे
तेम भले संसारभां भटके, हुं परमानंदशी परिपूर्णं छुं ते क्या विषयनी
तृष्णावडे आ संसारभां भटके ? ४२

अनुतिष्ठंतु कर्माणि परलोकपियासवः ।

सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥ ४३ ॥

परलोकपियासवः कर्माणि अनुतिष्ठंतु, सर्वलोकात्मकः [अहं] कस्मात् कथं
किं अनुतिष्ठामि ? ॥

स्वर्गादि लोकप परलोकभां जवानी धर्मावाणाओ स्वर्गादिनी प्राप्त
करावनाशं शास्त्रोक्त कर्मानुं भले अनुष्ठान करे, सर्वलोकस्वर्ग ओवो हुं शां करणुधी
हेवी रीते क्यां कर्मानुं अनुष्ठान करे ? अर्थात् भारे स्वर्गादिने प्राप्त करावनाश
कर्मानुं अनुष्ठान करवानी कांय अजत्य नथी. ४३

व्याचक्षता ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा ।

येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥ ४४ ॥

ये अत्र अधिकारिणः [सन्ति] ते शास्त्राणि व्याचक्षतां वा वेदान् अध्या-
पयन्तु, मे तु अक्रियत्वतः अधिकारः न [अस्ति] ॥

जे आचार्यादि जीवजोना हत्याणुभाटे शास्त्रांनुं व्याख्यान संसणाववाना
अने वेदानुं अध्ययन कराववाना अधिकारी होय तेओ भले शास्त्रांनुं व्याख्यान
करे, अथवा वेदानुं अध्ययन करावे, पणु भने तो अक्रियपणुशी ते अने कर्म
करवाने अधिकार नथी. ४४

निद्रामिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च ।

द्रष्टारः कल्पयन्ति चेत् किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥ ४५ ॥

[અહં] નિદ્રામિદ્ધે સ્નાનશૌચે ન ઇચ્છામિ ચ ન કરોમિ, દ્રષ્ટારઃ ચેત્ કલ્પ-
યંતિ અન્યકલ્પનાત્ત્વે કિં સ્પાત્ ? ॥

હું નિદ્રા અને લિપ્તા તથા સ્નાન અને શૌચ ઇચ્છતો નથી, અને કરતો
પણ નથી, જોનારો જો મારે વિષે તે ક્રિયાઓ કહ્યે છે તો તે અન્યની
કલ્પનાથી મને શું થાય ? અર્થાત્ તેમની કલ્પનાથી હું તે ક્રિયા કરનારો થી
રીતે થઈ નહીં થઉં. ૪૫

ગુંજાપુંજાદિ દદ્યેત નાન્યારોપિતવદ્ગુણિના ।

નાન્યારોપિતસંસારધર્માનેવમહં ભજે ॥ ૪૬ ॥

[યથા] અન્યારોપિતવદ્ગુણિના ગુંજાપુંજાદિ ન દદ્યેત, एवं અહં અન્યારોપિતસંસાર-
ધર્માન્ ન ભજે ॥

જેમ વાંદરા વગેરેએ રાત્રી ચણાઠીના ઢગલામાં કે ગેરૂમાં કે બીજા કોઈ
રાતા પદાર્થોમાં આરોપ કરેલા અગ્નિવડે તે ચણાઠીનો ઢગલો કે ગેરૂ આદિ
કોઈને બાળતાં નથી તેમ હું સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા બીજાઓએ મારામાં
આરોપેલા સંસારના ધર્મોને વસ્તુતાએ સેવતો નથી. ૪૬

શૃણ્વંત્વજ્ઞાતતત્ત્વાસ્તે જાનન્કસ્માચ્છૃણોમ્યહમ્ ।

મન્યંતાં સંશયાપન્ના ન મન્યેઽહમસંશયઃ ॥ ૪૭ ॥

[યે] અજ્ઞાતતત્ત્વાઃ તે શૃણ્વંતુ, અહં [તુ] જાનન્ [સન્] કસ્માત્ શૃણોમિ ?
સંશયાપન્નાઃ મન્યંતાં, અહં અસંશયઃ ન મન્યે ॥

જેમણે પ્રશ્નસ્વરૂપને બાંધ્યું નથી તેઓ ભલે વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરે,
હું પ્રશ્નસ્વરૂપને બાંધતો છતો સામાટે વેદાંતશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરું ? જેઓ અદ્વૈત
પ્રશ્નાદિના સ્વરૂપમાં સંશય પામેલા છે તેઓ ભલે વેદાંતશાસ્ત્ર ઉપદેશેલા વેદાંત-
તત્ત્વનું મનન કરે, પણ હું પ્રશ્નના સ્વરૂપમાં, આત્માના સ્વરૂપમાં અને
મોક્ષના સ્વરૂપમાં સંશયવાળો નથી તેથી હું મનન કરતો નથી. ૪૭

વિપર્યસ્તો નિદિધ્યાસેત્ કિં ધ્યાનમવિપર્યયે ।

દેહાત્મત્વવિપર્યાસં ન કદાચિદ્ગુણમ્યહમ્ ॥ ૪૮ ॥

વિપર્યસ્તઃ નિદિધ્યાસેત્, અવિપર્યયે ધ્યાનં કિં ? અહં દેહાત્મત્વવિપર્યાસં
કદાચિત્ ન ભજામિ ॥

દેહાદિમાં આત્માની શુદ્ધિવાળા અને જગતમાં સત્યપણાની શુદ્ધિવાળા

ભલે પ્રાણનું ધ્યાન વા બ્રહ્મવિચાર કરે, મારામાં એ વિષય ન હોવાથી મને ધ્યાન શું હોય ? હું શરીરમાં આત્મપણની શ્રાંતિને કોઈ પણ વેલા સેવતો નથી. ૪૮

અહં મનુષ્ય इत्यादि व्यवहारो विनाप्यमुमु ।

विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोऽवकल्पते ॥ ૪૯ ॥

અહં મનુષ્યઃ इत्यादि व्यवहारઃ અમું વિપર્યાસં વિના અપિ ચિરાભ્યસ્તવાસના-
તાઃ અવકલ્પતે ॥

હું મનુષ્ય છું ઇત્યાદિ વ્યવહાર આ ઉપર જણાવેલા વિપરીતજ્ઞાનવિના
પણ તેની કાંઈ કાંઈ અભ્યાસ કરેલી વાસનાથી થઈ શકે છે. ૪૯

आरब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ।

कर्माक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतः ॥ ૫૦ ॥

આરબ્ધકર્મણિ ક્ષીણે [સતિ] વ્યવહારઃ નિવર્તતે, તુ કર્માક્ષયે અસૌ ધ્યાન-
સહસ્રતઃ ન શામ્યેત્ એવ ॥

પ્રારબ્ધકર્મ ક્ષીણ થવાથી મનુષ્યનો વ્યવહાર નિવૃત્ત થાય છે, પણ
પ્રારબ્ધકર્મનો ક્ષય થયા વિના આ વ્યવહાર હજારો ધ્યાનથી પણ શાંત થાય
નહિજ. ૫૦

विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते ।

अवाधिकां व्यवहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कुतः ॥ ૫૧ ॥

વ્યવહૃતેઃ વિરલત્વં ચેત્ ઇષ્ટં તે ધ્યાનં અસ્તુ, અહં વ્યવહૃતિં અવાધિકાં પશ્યન્
કુતઃ ધ્યાયામિ ? ॥

વ્યવહારનું વિરલપણ એ તમને ઇષ્ટ હોય તો ભલે તમને બ્રહ્મધ્યાન
હો, હું શાસ્ત્રીયદષ્ટિવડે પ્રાપ્તવ્યવહારને આત્મજ્ઞાનનો આધાર કરનારો નહિ
અનુભવતો છતાં શાભાટે બ્રહ્મધ્યાન કરું ? ૫૧

विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।

विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ ૫૨ ॥

યસ્માત્ મે વિક્ષેપઃ ન અસ્તિ તતઃ મમ સમાધિઃ ન, વિક્ષેપઃ વા સમાધિઃ વા
વિકારિણઃ મનસઃ સ્યાત્ ॥

જેથી મારા અપરિણામી આત્મસ્વરૂપમાં વિક્ષેપ નથી તેથી મને સમાધિ

પણુ નથી. મનની ચંચલતારૂપ વિદ્વેષ અને મનની સ્થિરતારૂપ સમાધિ તેો વિકાર પામનારા મનનાં છે. (મનના ધર્મરૂપ છે.) આત્માનાં (આત્માના સ્વભાવરૂપ) નથી. ૫૨

નિત્યાનુભવરૂપસ્ય કો મે વાઽનુભવઃ પૃથક્ ।

કૃતં કૃત્યં પ્રાપ્તનીયં પ્રાપ્તમિત્યેવ નિશ્ચયઃ ॥ ૫૩ ॥

નિત્યાનુભવરૂપસ્ય મે વા પૃથક્ અનુભવઃ કઃ ? કૃત્યં કૃતં, પ્રાપ્તનીયં પ્રાપ્તં
ઈતિ એવ નિશ્ચયઃ [અસ્તિ] ॥

હું જે સ્વભાવથીજ નિત્યાનુભવરૂપ છું તે મારે મારાથી ભિન્ન અનુભવ કયો છે ? અર્થાત્ મારા જ્ઞાનસ્વરૂપથી ભિન્ન બીજો કોઈ પણ અનુભવ નથી. મેં મારા હિતમાટે કરવાયોગ્ય સર્વ કર્યું છે, અને મારે પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય સર્વ મેં પ્રાપ્ત કર્યું છે એવોજ મારે દૃઢ નિશ્ચય છે. ૫૩

વ્યવહારો લૌકિકો વા શાસ્ત્રીયો વાઽન્યથાપિ વા ।

મમાર્કર્તુરલેપસ્ય યથારબ્ધં પ્રવર્તતામ્ ॥ ૫૪ ॥

અર્કર્તુઃ અલેપસ્ય મમ લૌકિકઃ વા શાસ્ત્રીયઃ વા અન્યથા અપિ વા વ્યવહારઃ
યથારબ્ધં પ્રવર્તતામ્ ॥

અકર્તાસ્વભાવવાળા અને નિર્લેપસ્વભાવવાળા મારે ભોજનાદિ તથા કૃષિ આદિ લૌકિકવ્યવહાર વા સ્વાધ્યાયજપાદિ શાસ્ત્રીયવ્યવહાર વા બીજા પ્રકારનો કોઈ વ્યવહાર પણ જેમ મારું પ્રારબ્ધકર્મ હોય તેમ ભલે થાઓ, એમાં મને લગાડે હર્ષશોક નથી. ૫૪

અથવા કૃતકૃત્યોઽપિ લોકાનુગ્રહકામ્યયા ।

શાસ્ત્રીયેણૈવ માર્ગેણ વર્તેઽહં કા મમ ક્ષતિઃ ॥ ૫૫ ॥

અથવા અહં કૃતકૃત્યઃ અપિ લોકાનુગ્રહકામ્યયા શાસ્ત્રીયેણ માર્ગેણ એવ વર્તે
[તથા ચ] મમ કા ક્ષતિઃ ? ॥

અથવા આત્મજ્ઞાનવટે હું કૃતકૃત્ય છતાં પણ જો લોકના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવટે શાસ્ત્રીય માર્ગેજ વર્તું તો તેમાં પણ મારી શી હાનિ છે ? કોઈ હાનિ નથી. ૫૫

દેવાર્ચનસ્નાનશૌચમિક્ષાદૌ વર્તતાં વપુઃ ।

તારં જપતુ વાક્ તદ્વત્પઠત્વામ્નાયમસ્તકમ્ ॥ ૫૬ ॥

વપુઃ દેવાર્ચનસ્નાનગૌતમિસાદૌ વર્તતાં, તદ્વત્ વાક્ તારં જપત્ [વા] આમ્નાય-
મસ્તર્કં પવત્ ॥

અન્યને પ્રતીત થતું મારું સ્થૂલશરીર હરહરરૂપ દેવની પૂજા, સ્નાન,
શૌચ અને શિક્ષા આદિમાં લહે પ્રવૃત્તિ કરો, તેમ વાણી લહે પ્રણવનો જપ
કરો, વા વેદના મરતકરૂપ ઉપનિષદનો લહે પાઠ કરો. ૫૬

વિષ્ણું ધ્યાયતુ ધીર્યદ્વા બ્રહ્માનંદે વિલીયતામ્ ।

સાક્ષ્યહં કિંચિદપ્યત્ર ન કુર્વે નાપિ કારયે ॥ ૫૭ ॥

યદ્વા ધીઃ વિષ્ણું ધ્યાયત્, [વા] બ્રહ્માનંદે વિલીયતામ્, અહં સાક્ષી અત્ર
કિંચિત્ અપિ ન કુર્વે ન અપિ કારયે ॥

અથવા ભુદિ સર્વવ્યાપક પરમાત્માનું ધ્યાન કરો, હિંવા તે બ્રહ્માનંદમાં
વિલીન થાઓ, હું સાક્ષી પોતે અહીં કાંઈ પણ કરે કરતો નથી, અને આજ્ઞા
કે પ્રેરણા કરીને કોઈની પાસે કાંઈ પણ કરે કરાવતો પણ નથી. ૫૭

કૃતકૃત્યપણાવડે અને પ્રાપ્તપ્રાપ્યપણાવડે પરમચંતોષ પામેલા તે બ્રહ્મા-
વેત્તા હવે પછી કહેવાશે તેમ સર્વદા માને છે એમ જણાવે છે:—

કૃતકૃત્યતયા તૃપ્તઃ પ્રાપ્તપ્રાપ્યતયા પુનઃ ।

તૃપ્યન્નેવં સ્વમનસા મન્યતેઽસૌ નિરંતરમ્ ॥ ૫૮ ॥

કૃતકૃત્યતયા પુનઃ પ્રાપ્તપ્રાપ્યતયા તૃપ્તઃ અસૌ તૃપ્યન્ સ્વમનસા નિરંતરં એવં
મન્યતે ॥

કૃતકૃત્યપણાવડે અને પ્રાપ્તપ્રાપ્યપણાવડે સંતોષ પામેલા આ બ્રહ્માવેત્તા
સંતોષ પામતા છતાં પોતાના મનવડે નિરંતર આવી રીતે (નીચેના છ શ્લોક-
માં જણાવેલી રીતે) માને છે. ૫૮

તે બ્રહ્માવેત્તા નીચેના છ શ્લોકમાં જણાવેલી રીતે પોતાને કૃતાર્થ માને
છે એમ જણાવે છે:—

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં સ્વાત્માનં નિત્યમંજસા વેદ્મિ ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં બ્રહ્માનંદો વિભાતિ મે સ્પષ્ટમ્ ॥ ૫૯ ॥

[અહં] સ્વાત્માનં નિત્યં અંજસા વેદ્મિ, [અવઃ] અહં ધન્યઃ [અસ્મિ], અહં ધન્યઃ
[અસ્મિ], મે બ્રહ્માનંદઃ સ્પષ્ટં વિભાતિ [અતઃ] અહં ધન્યઃ [અસ્મિ] અહં ધન્યઃ [અસ્મિ] ॥

હું મારા આત્માને નિરંતર ચકાર્થરીતે જાણું છું તેથી હું કૃતાર્થ છું, હું

કૃતાર્થ છે. મને બ્રહ્મસ્વરૂપભૂત આનંદ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે તેથી હું કૃતાર્થ છે, હું કૃતાર્થ છે. ૫૯

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં દુઃખં સાસારિકં ન વીક્ષેઽય ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં સ્વસ્યાજ્ઞાનં પલાયિતં ક્વાપિ ॥ ૬૦ ॥

અય સાંસારિકં દુઃખં ન વીક્ષે [અતઃ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ, સ્વસ્ય અજ્ઞાનં
ક્વ અપિ પલાયિતં [અતઃ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ ॥

આજ હું સંસારસંગેથી ત્રિતાપને મારા પરમાનંદસ્વરૂપમાં ભેતો નથી
તેથી હું કૃતાર્થ છે, હું કૃતાર્થ છે, મારું ચોતાનું અનાદિ ને વિવિધ દુઃખ
ઉપભવનાર અજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનથી ભય પામી ક્યાંઈક ભાગી ગયું તેથી પણ
હું કૃતાર્થ છે, હું કૃતાર્થ છે. ૬૦

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં કર્તવ્યં મે ન વિચિતે કિંચિત્ ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં પ્રાપ્તવ્યં સર્વમય સંપન્નમ્ ॥ ૬૧ ॥

મે કિંચિત્ કર્તવ્યં ન વિચિતે [અતઃ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ, અય સર્વ
પ્રાપ્તવ્યં સંપન્ન [અતઃ અપિ] અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ ॥

મારે કોઈ પણ પ્રકારનું કાંઈ પણ કર્તવ્ય હવે બાકી રહ્યું નથી તેથી હું
કૃતાર્થ છે, હું કૃતાર્થ છે, આજ મને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય સર્વ પ્રાપ્ત થયું છે
તેથી પણ હું કૃતાર્થ છે, હું કૃતાર્થ છે. ૬૧

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં તૃપ્તેર્મે કોપમા ભવેલ્લોકે ।

ધન્યોઽહં ધન્યોઽહં ધન્યો ધન્યઃ પુનઃ પુનર્ધન્યઃ ॥ ૬૨ ॥

અહં ધન્યઃ, અહં ધન્યઃ, લોકે મે તૃપ્તેઃ કા હપમા ભવેત્ ? અહં ધન્યઃ, અહં
ધન્યઃ, ધન્યઃ, ધન્યઃ, પુનઃ પુનઃ ધન્યઃ ॥

હું કૃતાર્થ છે, હું કૃતાર્થ છે. આ લોકમાં મારા નિરુપમા સંતોષની શી
ઉપમા આપી શકાય ? અર્થાત્ કોઈ પણ ઉપમા નજ આપી શકાય. હું
કૃતાર્થ છે, હું કૃતાર્થ છે, કૃતાર્થ છે, કૃતાર્થ છે, વારંવાર કૃતાર્થ છે. ૬૨

અહો પુણ્યમહો પુણ્યં ફલિતં ફલિતં દૃઢમ્ ।

અસ્ય પુણ્યસ્ય સંપત્તેરહો વયમહો વયમ્ ॥ ૬૩ ॥

અહો ! પુણ્યં અહો ! પુણ્યં ફલિતં, દૃઢં ફલિતં, અસ્ય પુણ્યસ્ય સંપત્તેઃ વયં
અહો ! વયં અહો ! ॥

મને પ્રદાસાક્ષાત્કાર કરાવનારું મારું પુણ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ હોવાથી આશ્ચર્યરૂપ છે । મારું તે પુણ્ય આશ્ચર્યરૂપ છે । તે પુણ્ય ફલવાળું થયું છે. પ્રદાના ૬૯ સાક્ષાત્કારરૂપ અત્યંત ૬૯ ફલવાળું થયું છે. આ પુણ્યની સંપત્તિથી (પ્રાપ્તિથી) ના શુભ સામગ્રીથી) અમે (પ્રદાવેતાઓ) આશ્ચર્યરૂપ છીએ. અમે આશ્ચર્યરૂપ છીએ. ૬૩

અહો શાસ્ત્રમહો શાસ્ત્રમહો ગુરુરહો ગુરુઃ ।

અહો જ્ઞાનમહો જ્ઞાનમહો સુખમહો સુખમ્ ॥ ૬૪ ॥

શાસ્ત્રં અહો ! શાસ્ત્રં અહો ! ગુરુઃ અહો ! ગુરુઃ અહો ! જ્ઞાનં અહો ! જ્ઞાનં અહો !
સુખં અહો ! સુખં અહો ! ॥

અદ્વૈતતત્ત્વનો ઉપદેશ કરનાર આ વેદાંતશાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ (સર્વશાસ્ત્રોના શિરોમણિરૂપ) છે । આ વેદાંતશાસ્ત્ર આશ્ચર્યરૂપ છે । અદ્વૈત બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરનારા પરમહંયાણુ સદ્ગુરુ આશ્ચર્યરૂપ (સર્વદા સર્વથા ઉપાસ્ય) છે । એવા સદ્ગુરુ આશ્ચર્યરૂપ છે । સર્વ સાધનોના અંતિમ ફલરૂપ અદ્વૈતજ્ઞાન આશ્ચર્યરૂપ (પરમાવધિરૂપ) છે । અદ્વૈતજ્ઞાન આશ્ચર્યરૂપ છે । નિરતિશય બ્રહ્મસુખ અવર્ણનીય હોવાથી આશ્ચર્યરૂપ છે । તે બ્રહ્મસુખ આશ્ચર્યરૂપ છે । ૬૪

હવે અંધકારશ્રી આ વિવાનંદનામના પ્રકરણની સમાપ્તિ કરે છે:—

ब्रह्मानंदाभिधे ग्रंथे चतुर्थोऽध्याय ईरितः ।

વિવાનંદસ્તદુત્પત્તિપર્યંતોઽભ્યાસ ઇષ્યતામ્ ॥ ૬૫ ॥

इति श्रीमद्भारतीतीर्थसुनिषिरचित्तायां पंचदश्यां ब्रह्मानंदे विवानंदः ॥ १४ ॥

અન્યથા:—બ્રહ્માનંદાભિધે ગ્રંથે વિવાનંદઃ ચતુર્થઃ અધ્યાયઃ ઈરિતઃ, તદુત્પત્તિ-પર્યંતઃ અભ્યાસઃ ઇષ્યતામ્ ॥

બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથમાં આ વિવાનંદનામનો ચોથો અધ્યાય કહ્યો છે. ચોતાના અંતઃકરણમાં વિવાનંદનો આવિર્ભાવ થતાંસુધી સુસુષુકો બ્રહ્મસ્વરૂપના સતત અનુસંધાનરૂપ અભ્યાસ સ્વીકારવો જોઈએ. ૬૫

એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્થાગિવિરચિત પંચદશીના બ્રહ્માનંદમાં વિવાનંદ એ નામના ચૌદમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત સાવાયંદીપિકા-ટીકા પૂરી થઈ. ૧૪

બ્રહ્માનંદગત વિધાનંદનો સાર

વિધ્યાનંદ જેમ બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે તેમ વિધાનંદ પણ બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે. એ વિધાનંદ ચાર પ્રકારનો કહેા છે. ૧ દુઃખનો અભાવ, ૨ ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ, ૩ કૃતકૃત્યપણું ને ૪ પ્રાપ્તપ્રાપ્યપણું. દુઃખ એ પ્રકારનાં છે, આ લોકસંબંધી દુઃખ ને પરલોકસંબંધી દુઃખ. અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણવાથી બ્રહ્મવેત્તાનાં આ લોકસંબંધી દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે એમ શ્રીમૃદ્ધા-રણ્યકોપનિપદ્ધમાં કહ્યું છે. આત્મા એ પ્રકારનો છે, જીવાત્મા ને પરમાત્મા. ચેતનરૂપ આત્માને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણ આ ત્રણ શરીરની સાથે એકપણાની ભ્રાંતિ થવાથી તે આત્મા લોકના થાય છે. એ લોકતાને જીવ કહેવામાં આવે છે. સચ્ચિદાનંદરૂપ આત્મા નામરૂપની કલ્પનાનું અધિષ્ઠાન થઇ તેની સાથે એકપણાને પામ્યાજેવું થઈ લોભ્ય થાય છે. ત્રણ શરીરોથી અને નામરૂપાત્મક જગત્થી ચેતનરૂપ આત્મા ભિન્ન છે એવું જ્ઞાન થવાથી તેમાં ઉપજેલી લોકતાપણાની ભ્રાંતિ અને લોભ્યપણાની ભ્રાંતિ દૂર થાય છે. કલ્પિત લોકતામાટે કલ્પિત લોભ્યની ઇચ્છા કરનારો જીવાત્મા શરીરના સંતાપોવડે સંતાપયુક્ત થાય છે. સંતાપો અથવા જ્વરો સ્થૂલાદિ ત્રણ શરીરોના ધર્મો છે, આત્માના ધર્મો નથી. વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુમાંના કોઈ પણ ધાતુના વિવિધપણાવડે થનારા રોગો એ સ્થૂલદેહમાં રહેલા જ્વરો છે, કામક્રોધાદિ એ સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલા જ્વરો છે, અને એ બંને પ્રકારના જ્વરોનાં બીજ એ કારણશરીરમાં રહેલા જ્વરો છે.

માયાના કાર્યરૂપ નામરૂપાત્મક જગત્થી સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મને પૃથક્ જાણવાથી પ્રતીત થતું જગત્ મિથ્યા છે એવો નિશ્ચય થાય છે. પછી જગત્ ને મિથ્યા જોનારો પુરુષ કોઈ પણ લોભ્ય પદાર્થની ઇચ્છા કરતો નથી. આત્મા અસંગ, અવિકારી ને ચેતનરૂપ છે એવો દૃઢ અનુભવ થવાથી લોભ્ય પદાર્થોની કામના કરનારો લોકતા પણ અવશેષ રહેતો નથી. આત્મસ્વરૂપનો દૃઢ અનુભવ થવાથી આત્માની સાથે ત્રણે શરીરોના જ્વરોનો સંબંધ રહેતો નથી. મેં પાપ શામાટે કર્યું અને મેં પુણ્ય શામાટે ન કર્યું ? આવા પ્રકારની મરણના સમયમાં મનુષ્યને જે ચિંતા થાય છે તે પરલોકસંબંધી દુઃખ છે. બ્રહ્મવેત્તા પુણ્યને અને પાપને પોતાના આત્માથી પૃથક્ જોતા નથી તેથી તેમને પરલોકસંબંધી દુઃખ થતું નથી. કમલના પાંદડાને જેમ પાણીનો સ્પર્શ થતો નથી તેમ બ્રહ્મવેત્તાને બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી તેમનાથી થનારાં ક્રિયામાણુ-કર્મોનો સ્પર્શ થતો નથી. બ્રહ્મવેત્તાનાં સચિતકર્મો બ્રહ્મજ્ઞાનવડે બળી જાય છે એમ કૌપીતકિ-ઉપનિષદમાં અને ભગવદ્ગીતા આદિમાં કહેલું છે.

બ્રહ્મવેત્તાને બ્રહ્મજ્ઞાનવડે સર્વે ઇન્દ્રિયતની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ઐતરેય, છાંદોગ્ય ને તૈત્તિરીય આદિ ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે. તૈત્તિરીય અને બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદમાં ચક્રવર્તી રાજાથી માંડીને હિરણ્યગર્ભસુધીના ઉત્તરોત્તર સો સો ગણા આનંદો કહીને તે સર્વ આનંદો બ્રહ્મવેત્તાને એકકાલે પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવ્યું છે. તે બ્રહ્મવેત્તા ચક્રવર્તી રાજાથી માંડીને હિરણ્યગર્ભપર્યંતના આનંદને બ્રહ્માનંદના લેશરૂપ સમજે છે. ચક્રવર્તી રાજાને સર્વ ઇન્દ્રિયત વિષયો પ્રાપ્ત હોવાથી તેમને વ્યાવહારિક વિષયની ઇચ્છા થતી નથી, અને બ્રહ્મવેત્તા સર્વ વિષયોને અસત્ ને તુચ્છ માને છે તેથી તેમને પણ વ્યાવહારિક વિષયની ઇચ્છા થતી નથી, તેથી તે બંનેનો સંતોષ સમાન છે. બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ વેદાદિ શાસ્ત્રોથી લોગ્ય પ્રાશ્નિપદાર્થમાં રહેલા દોષોને જાણે છે તેથી તેમને તે લોગ્ય પ્રાશ્નિપદાર્થની ઇચ્છા થતી નથી. મૈત્રાયણીશાખામાં બૃહદ્રથરાજર્ષિએ શ્રી-શાકાયન્યમુનિપાસે શરીરમાં રહેલા દોષો, ચિત્તમાં રહેલા દોષો અને લોગ્યમાં રહેલા દોષો વર્ણવેલા છે. કૃતરાએ બોલેલો દૂધપાક ખાવામાં જેમ વિવેકી મનુષ્યની ઇચ્છા થતી નથી તેમ બ્રહ્મવેત્તાને લોગ્ય પ્રાશ્નિપદાર્થની દૃઢ ઇચ્છા થતી નથી. રાજાને અને બ્રહ્મવેત્તાને મર્ત્યલોકના વિષયોની ઇચ્છાના અભાવવડે થનારી તૃપ્તિ સરખી છતાં પણ રાજાને લોગનાં સાધનો એકત્ર કરવામાં બહુ શ્રમ કરવો પડેલો હોય છે, અને ભવિષ્યમાં તેના નાશની ચિંતા ને ભય પણ તેના મનમાં રહે છે. શ્રાત્રિય ને બ્રહ્મવેત્તાને વિષયનાં સાધનો મેળવવામાં શ્રમ કરવાનો હોતો નથી અને તેના રક્ષણને માટે પણ તેમના ઐતઃકરણમાં ચિંતા તથા ભય રહેતાં નથી. એમ હોવાથી બ્રહ્મવેત્તાનો સંતોષ ચક્રવર્તી રાજાના સંતોષ કરતાં અધિક છે. મનુષ્યગંધર્વાદિકના ને બ્રહ્મવેત્તાના આનંદમાટે પણ એ પ્રમાણે સમજવું. બ્રહ્મવેત્તાનો નિરુપાધિક બ્રહ્માનંદ ચક્રવર્તી રાજાથી માંડીને હિરણ્યગર્ભના આનંદના કરતાં પણ અધિક છે. બ્રહ્મવેત્તાના મનમાં કોઈ પણ વિષયની ઇચ્છા ન રહેવાથી તેઓ સર્વકાલ નિરવધિ નિબળનંદને અનુભવ કરે છે. આ તેમને સર્વ ઇન્દ્રિયતની પ્રાપ્તિ કહી. વળી એ બ્રહ્મવેત્તા સર્વમાં સાક્ષિરૂપે રહેલા હોવાથી પણ સર્વ પ્રાણીઓના આનંદની તેમને પ્રાપ્તિ થયેલી છે, એવો આનંદ અજ્ઞાની મનુષ્યને પણ વાસ્તવિક રીતે પ્રાપ્ત હોય છે, પણ તેને હું સર્વ પ્રાણીઓના સાક્ષિરૂપે રહેલો છું એવું જાન નથી તેથી તેને બ્રહ્મવેત્તાના જેવા અનવધિ સંતોષની પ્રાપ્તિ અનુભવાતી નથી. તૈત્તિરીય-ઉપનિષદમાં પણ અત્રમયાદિ યાંચ ક્રેશોરૂપ શુક્ષ્મમાં રહેલા આત્માને જે જાણે છે તેને એકસાથે સર્વ લોગોની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેવું છે. એવી રીતે બ્રહ્મવેત્તાની દુઃખાભાવરૂપ અને ઇન્દ્રિયતની પ્રાપ્તિરૂપ એ અવસ્થા જણાવી બ્રહ્મવેત્તાના કૃતકૃત્યપણાનું અને પ્રાપ્તપ્રાપ્તવ્યપણાનું વર્ણન તૃપ્તિદીપના સારમાં જણાવ્યું છે એટલે તે અહીં જણાવ્યું નથી. જેમને તે જોવાની ઇચ્છા થાય તેમજો તે ત્યાં જોવું, વા આ પ્રકરણનો અંતિમભાગ વાંચવો.

એ પ્રમાણે પંચદશીના શ્રીમદ્ભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત બ્રહ્માનંદગત વિદ્યાનંદનામના ચૌદમા પ્રકરણનો શ્રીમન્નાથસ્વામિવિરચિત સાર:પૂરો થયો. ૧૪

૧૫ બ્રહ્માનંદે વિષયાનંદ ॥

ટીકાકારકૃત મંગલ

દોહરો

વિષયાનંદના મૂલરૂપ, પ્રધાનંદ સમભય;

તો જિજ્ઞાસુ કૃતાર્થ થઈ, પ્રલરૂપે સ્થિર થાય. ૧

આ પ્રધાનંદમાં વિષયાનંદનામના પાંચમા અધ્યાયનો પ્રતિપાદન કરવા-
થોડ્ય વિષય નીચેના શ્લોકમાં ગ્રંથકાર કહે છે:—

અથાત્ર વિષયાનંદો બ્રહ્માનંદાંશરૂપભાક્ ।

નિરૂપ્યતે દ્વારભૂતસ્તદંશત્વં શ્રુતિર્જગૌ ॥ ૧ ॥

અન્વય:—અથ અત્ર બ્રહ્માનંદાંશરૂપભાક્ દ્વારભૂત: વિષયાનંદ: નિરૂપ્યતે,
તદંશત્વં શ્રુતિ: જગૌ ॥

હવે આ વિષયાનંદનામના છેલ્લા પ્રકરણમાં પ્રધાનંદના અંશરૂપ અને
પ્રધાનનાની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ લોકપ્રસિદ્ધ વિષયાનંદનું નિરૂપણ કરવામાં
આવે છે આ વિષયાનંદને પ્રધાનંદનું અશપર્ણું છે એમ શ્રુતિએ કહેલું છે. ૧

વિષયાનંદ એ પ્રધાનંદના એકદેશરૂપ છે એમ કહેનારી શ્રુતિને અર્થથી
નીચેના શ્લોકમાં કહે છે.—

एषोऽस्य परमानंदो योऽखंडैकरसात्मकः ।

अन्यानि भूतान्येतस्य मात्रामेवोपभुंजते ॥ २ ॥

ય: ઇષ: અઁઁકરસાત્મક: અસ્ય પરમાનંદ:, અન્યાનિ ભૂતાનિ ઇતસ્ય માત્રા
ઇવ ઉપભુંજતે ॥

જે આ આખડ ને એકરસરૂપ આનંદ છે તે આ પ્રધાનો સ્વરૂપભૂત
પરમાનંદ છે. બીજા સર્વ પ્રાણીઓ આ પરમાનંદના લેશનોજ અનુભવરૂપ
ઉપલોગ કરે છે. ૨

વિષયાનંદ પ્રધાનંદના લેશરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરવામાટે પ્રથમ વિષયા-
નંદના ઉપાધિરૂપ અત-કરણની વૃત્તિઓ કેટલી છે તે નીચેના એ શ્લોકોમાં
જણાવે છે:—

શાંતા ઘોરાસ્તથા મૂઢા મનસો વૃત્તચત્ત્રિધા ।

વૈરાગ્યં ક્ષાંતિરૌદાર્યમિત્યાદ્યાઃ શાંતવૃત્તયઃ ॥ ૩ ॥

તૃષ્ણા સ્નેહો રાગલોભાવિત્યાદ્યા ધોરવૃત્તયઃ ।

સંમોહો ભયમિત્યાદ્યાઃ કથિતા મૂઢવૃત્તયઃ ॥ ૪ ॥

શાંતાઃ ઘોરાઃ તથા મૂઢાઃ [ઈતિ] મનસઃ ત્રિધા વૃત્તયઃ [સંતિ,] વૈરાગ્યં ક્ષાંતિઃ ઔદાર્યં ઇત્યાદ્યાઃ શાંતવૃત્તયઃ, તૃષ્ણા સ્નેહઃ રાગલોભૌ ઇત્યાદ્યાઃ ધોરવૃત્તયઃ [ચ] સંમોહઃ ભયં ઇત્યાદ્યાઃ મૂઢવૃત્તયઃ કથિતાઃ ॥

શાંત, (સાત્ત્વિકી), ધોર (રાજસી) અને મૂઢ (તામસી) એવી ત્રણ-કેરણની ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓ છે. વૈરાગ્ય, ક્ષમા અને ઉદારતા ઇત્યાદિ શાંતવૃત્તિઓ છે. દ્રવ્યાદિની તૃષ્ણા, પ્રાણિપદ્યર્થઉપર હેત, વિષયોમાં ઘાટી આસક્તિ ને લોભ (કબુજાઇ) ઇત્યાદિ ધોરવૃત્તિઓ છે, અને અવિવેક ને ભય ઇત્યાદિ મૂઢવૃત્તિઓ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે.

અંતઃકેરણમાં સ્વચ્છુષ્ણના વધારાવડે શાંતવૃત્તિઓ-સાત્ત્વિકીવૃત્તિઓ ઉપજે છે, અંતઃકેરણમાં રમેણુષ્ણના વધારાવડે ધોરવૃત્તિઓ-રાજસીવૃત્તિઓ ઉપજે છે અને અંતઃકેરણમાં તમેણુષ્ણના વધારાવડે મૂઢવૃત્તિઓ-તામસી-વૃત્તિઓ-ઉપજે છે. ૩-૪

ઉપર જણાવેલી ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓમાં પ્રકરને ચેતનસ્વભાવ પ્રતીત થાય છે, અને શાંતવૃત્તિઓમાં ચેતન અને મુખ એ બંનેનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહે છે:—

વૃત્તિષ્વેતાસુ સર્વાસુ બ્રહ્મણશ્ચિત્ત્વભાવતા ।

પ્રતિવિવતિ શાંતાસુ સુત્વં ચ પ્રતિવિવતિ ॥ ૫ ॥

પ્રતાસુ સર્વાસુ વૃત્તિષુ બ્રહ્મણઃ ચિત્ત્વભાવતા પ્રતિવિવતિ, શાંતાસુ સુત્વં ચ પ્રતિવિવતિ ॥

અંતઃકેરણની એ સર્વ વૃત્તિઓમાં પ્રકરનું ચેતનસ્વભાવપણું પ્રતિબિંબિત થાય છે, અને અંતઃકેરણની શાંતવૃત્તિઓમાં ચેતનસ્વભાવઉપરાંત મુખ પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ૫

ઉપર કહેલા અર્થમાં શ્રુતિના મથનને અર્થથી કહે છે:—

રૂપં રૂપં વમૂવાસૌ પ્રતિરૂપં ઇતિ શ્રુતિઃ ।

ઉપમા સૂર્યકેત્યાદિ સૂત્રયામાસ સૂત્રકૃત્ ॥ ૬ ॥

અસૌ રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપઃ વભૂવ ઇતિ શ્રુતિઃ [અસ્તિ, તથા] સૂર્યકેત્યાદિ
ઉપમા સૂત્રકૃત્ સૂત્રયામાસ ॥

આ પરમાત્મા પ્રત્યેક શરીરમાં તે તે શરીરપ્રમાણે થયેલા એટલે પ્રતિ-
બિંબ પામેલા જણાય છે એવી શ્રુતિ છે. તેવી રીતે જલપાત્રોમાં પડતા સૂર્યના
પ્રતિબિંબની ઉપમા છે એમ ભગવાન બ્રહ્મસૂત્રકારે (વ્યાસભગવાને)
“અતઃ પથ ચોપમા સૂર્યકાદિષત્” (આથીજ જલમાં પ્રતિબિંબિત સૂર્યાદિ-
ની ઉપમા-દૃષ્ટાંત-છે) એ સૂત્રવડે જણાવ્યું છે. ૬

પરમાત્મા એક છતાં પણ ઉપાધિના સંબંધથી તેઓ અનેકપણાને પામેલા
જણાય છે એમ નીચેની શ્રુતિવડે જણાવે છે:—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥ ७ ॥

एकः एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः [अस्ति,] जलचंद्रवत् एकधा
च बहुधा एव दृश्यते ॥

એકજ એવા પ્રસિદ્ધ સર્વ ભૂતોના આત્મા પ્રત્યેક ભૂતમાં ભિન્ન ભિન્ન-
રૂપે વ્યાપીને રહેલા પ્રતીત થાય છે. ઘડાઓના કે તળાવના જલમાં પ્રતીત
થતા ચંદ્રપ્રતિબિંબપ્રમાણેજ તે બિંબરૂપે એક પ્રકારના અને પ્રતિબિંબરૂપે બહુ
પ્રકારનાજ જણાય છે, તાત્પર્ય કે બિંબરૂપ પરમાત્મા એકજ છે, અને
પ્રતિબિંબરૂપ છવેં ઉપાધિઓના અનેકપણાથી અનેક છે. ૭

અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓમાં એકજ બ્રહ્મ ચેતનરૂપે જણાય છે, અને
શાંતવૃત્તિઓમાં તે ચેતનરૂપે અને મુખરૂપે જણાય છે એમ કહેવું અસંભવિત
છે એવી કોઈ શકા કરે તો નીચેના શ્લોકમાં ચંદ્રવત્ દૃષ્ટાંત આપી તે શકાનું
સમાધાન કરે છે:—

जले प्रविष्टश्चंद्रोऽयमस्पष्टः कलुषे जले ।

विस्पष्टो निर्मले तद्बद्धेधा ब्रह्मापि वृत्तिषु ॥ ८ ॥

[यथा] जले प्रविष्टः अयं चंद्रः कलुषे जले अस्पष्टः [च] निर्मले विस्पष्टः
तद्वत् ब्रह्म अपि वृत्तिषु देधा [भवति] ॥

જેવી રીતે જલમાં પ્રતિબિંબરૂપે પ્રવેશ પામેલો આ ચંદ્ર મેલા જલમાં
અસ્પષ્ટ જણાય છે, અને નિર્મલ જલમાં અતિસ્પષ્ટ જણાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મ
પણ અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં બે પ્રકારે પ્રતીત થાય છે. ૮

ઉપર જણાવેલી વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

ધોરમૂઢાસુ માલિન્યાત્સુસ્વાંશશ્ચ તિરોહિતઃ ।

ઈપદ્મૈર્મલ્યતસ્તત્ર ચિદંશપ્રતિવિવનમ્ ॥ ૧ ॥

ધોરમૂઢાસુ માલિન્યાત્ સુસ્વાંશઃ તિરોહિતઃ, ચ ઈપદ્મૈર્મલ્યતઃ તત્ર ચિદંશપ્રતિ-
વિવનં [ભવતિ] ॥

અંતઃકરણની ધોરવૃત્તિઓમાં અને મૂઢવૃત્તિઓમાં તે બે વૃત્તિઓના
મહિનપણાથી પ્રદ્યુનો સુખરૂપ અંશ તિરોધાન પામેલો થાય છે, અને તેમના થોડા
નિર્મલપણાથી તેમાં પ્રદ્યુના વા આત્માના ચેતનરૂપ અંશનું પ્રતિબિંબ થાય છે. ૬
ચંદ્રનો ઉપાધિ જે પાણી તે પાણી બે પ્રકારનું હોવાથી તેમાં સ્પષ્ટ ને
અસ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ જણાવું શકતા છે, પણ આત્માનો અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ
એક હોવાથી પ્રદ્યુના વા આત્માના એક અંશનું જ્ઞાન તેમાં સંભવતું નથી એવી
સંકા ગ્રહણ કરીને બીજા દષ્ટાંતવડે તેનું સમાધાન આપે છે:--

યદ્વાપિ નિર્મલે નીરે વહ્નેરૌણ્યસ્ય સંક્રમઃ ।

ન પ્રકાશસ્ય તદ્વત્સ્યાચિન્માત્રોદ્ભૂતિરેવ ચ ॥ ૧૦ ॥

યદ્વા નિર્મલે નીરે વહ્નેઃ ઔણ્યસ્ય સંક્રમઃ સ્પાત્, અપિ પ્રકાશસ્ય ન, તદ્વત્
ચ ચિન્માત્રોદ્ભૂતિઃ એવ ॥

અથવા જેમ નિર્મલ પાણીમાં અગ્નિના ઉષ્ણપણાનું માત્ર સંક્રમણ-ગમન
થાય છે, પણ તેમાં પ્રકાશનું સંક્રમણ થતું નથી તેમજ અંતઃકરણની ત્રણે વૃત્તિ-
ઓમાં માત્ર ચેતનનોજ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, પણ ધોરવૃત્તિઓમાં અને મૂઢવૃત્તિ-
ઓમાં તેમની ચોક્ષ્યતાને અભાવે આનંદનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ શકતો નથી. ૧૦

શાંતવૃત્તિઓમાં ચેતનની-જ્ઞાનની અને આનંદની પ્રતીતિ થાય છે તેના
સંબંધમાં બીજું દષ્ટાંત આપે છે:--

કાષ્ઠે ત્વૌણ્યપ્રકાશૌ દ્વાનુદ્ભવં ગચ્છતો યથા ।

શાંતાસુ સુખચૈતન્યે તથૈવોદ્ભૂતિમાપ્નુતઃ ॥ ૧૧ ॥

હુ યથા કાષ્ઠે ઔણ્યપ્રકાશૌ દ્વૌ ઉદ્ભવં ગચ્છતઃ તથા એવ શાંતાસુ સુખ-
ચૈતન્યે ઉદ્ભૂતિ આપ્નુતઃ ॥

વળી જેમ સૂકા લાકડામાં ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ એવા અગ્નિના બે
સ્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ શાંતવૃત્તિઓમાં સુખ અને ચૈતન્ય આ બંને
આત્માના સ્વભાવો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બ્યવસ્થા કરવાનું કારણ કહે છે:--

વસ્તુસ્વભાવમાશ્રિત્ય વ્યવસ્થા તૂમયોઃ સમા ।

અનુભૂત્યનુસારેણ કલ્પ્યતે હિ નિયામકમ્ ॥ ૧૨ ॥

વસ્તુસ્વભાવં આશ્રિત્ય સમયોઃ વ્યવસ્થા તુ સમા, હિ અનુભૂત્યનુસારેણ નિ-
યામકં કલ્પ્યતે ॥

વસ્તુના સ્વભાવનો આશ્રય કરીને ખંને વૃત્તિઓની વ્યવસ્થા તો સરખીજ
છે, કેમકે અનુભવપ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુનું નિયમન કરનારની કલ્પના કરાય
છે. સમયોઃને સ્થાને કોઈ પ્રતમાં ભૂતયોઃ એવો પાઠ હોય તો તેનો અર્થ
કષ્ટાંતસિદ્ધાંત ખનેની એવો કરવો. ૧૨

હવે ઉપર જણાવેલો અનુભવ કહે છે:—

ન ઘોરાસુ ન મૂઢાસુ સુખાનુભવ ईक्ष्यते ।

શાંતાસ્વપિ ક્વચિત્કશ્ચિત્સુખાતિશય ईक्ष्यताम् ॥ ૧૩ ॥

સુખાનુભવઃ ઘોરાસુ ન, [ચ] મૂઢાસુ ન ईक्ष્યતે, શાંતાસુ અપિ ક્વચિત્
ક્વચિત્ સુખાતિશયઃ ईक्ष્યતામ્ ॥

મનુષ્યાદિને સુખનો અનુભવ અંતઃકરણની ઘોરવૃત્તિઓમાં (રાજસી-
વૃત્તિઓમાં) થતો નથી, અને મૂઢવૃત્તિઓમાં (તામસીવૃત્તિઓમાં) પણ તે
થતો નથી. શાંતવૃત્તિઓમાં (સાત્ત્વિકીવૃત્તિઓમાં) પણ ક્યારેક (ત્રિય
પ્રાણિપદાર્થના સ્મરણુવેલા કે તેની પ્રાપ્તિવેલા) કોઈ પ્રકારના સુખનું અધિકપણ
અનુભવવામાં આવે છે, ને ક્યારેક તે સુખનું ન્યૂનપણ પણ અનુભવાય છે. ૧૩

ઘોરવૃત્તિઓમાં સુખનો અનુભવ થતો નથી એમ નીચેના શ્લોકથી
જણાવે છે:—

ગૃહક્ષેત્રાદિવિષયે યદા કામો ભવેત્તદા ।

રાજસસ્યાસ્ય કામસ્ય ઘોરત્વાત્તત્ર નો સુખમ્ ॥ ૧૪ ॥

યદા ગૃહક્ષેત્રાદિવિષયે કામઃ ભવેત્ તદા અસ્ય રાજસસ્ય કામસ્ય ઘોરત્વાત્
તત્ર સુખં નો [અસ્તિ] ॥ :

જ્યારે ઘર અને જેતર આદિ લૌકિક વિષયની મનુષ્યને ઇચ્છા થાય છે
ત્યારે આ રાજસતૃષ્ણાના ઘોરપણાથી તેમાં સુખ થતું નથી. ૧૪

ઘોરવૃત્તિમાં સુખ થાયી થતું નથી તે જણાવે છે:—

સિદ્ધચેન્ન વેત્યસ્તિ દુઃસ્વમસિદ્ધૌ તદ્વિવર્ધતે ।

પ્રતિવંધે ભવેત્ ક્રોધો દ્વેષો વા પ્રતિકૂલતઃ ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધયેત્ ન વા રૂતિ દુઃખં અસ્તિ, અસિદ્ધૌ તત્ વિવર્ધતે, પતિવંચે ક્રોધઃ
ભવેત્ વા પ્રતિકૂલતઃ દ્વેષઃ [ભવેત્] ॥

મારી ગૃહાદિની ઇચ્છા પૂરી થશે કે નહિ થાય એવી રીતે ઇચ્છા
કરનાર મનુષ્યના મનમાં દુઃખ થાય છે, અને જો એ ઇચ્છા પૂર્ણ ન થાય
તો તેનું તે દુઃખ વધે છે. ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિમાં જો કોઈ કારણથી પ્રતિબંધ
થાય તો તેના મનમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા તેની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિ-
કૂલતા થવાથી તે પ્રતિકૂલતા કરનાર ઉપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૫

જો ઇચ્છાનો અભિધાત થવાથી ઉપજેલું દુઃખ દૂર કરવું અશક્ય હોય
તો મનુષ્યના મનમાં ખેદ થાય છે, તે ખેદ તામસ હોવાથી તેમાં સુખ હોતું
નથી એમ કહે છે:—

અશક્યશ્ચેત્પ્રતીકારો વિપાદઃ સ્યાત્સ તામસઃ ।

ક્રોધાદિપુ મહદુઃખં સુખશંકાપિ દૂરતઃ ॥ ૧૬ ॥

પ્રતીકારઃ અશક્યઃ ચેત્ વિપાદઃ સ્યાત્, સઃ તામસઃ, ક્રોધાદિપુ મહદુઃખં
[અસ્તિ,] સુખશંકા અપિ દૂરતઃ [એવ] ॥

જો તે દુઃખનો યોગ્ય ઉપાય કરવો અશક્ય હોય તો મનુષ્યના મનમાં
ખેદ થાય છે. તે ખેદ તમોગુણના કાર્યરૂપ છે. જ્યારે ખેદ થાય ત્યારે સુખ
ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. ક્રોધાદિમાં મોટું દુઃખ રહેલું છે. તેમાં સુખની
શંકા કરવી પણ દુરળ રહે છે. ૧૬

શાંતવૃત્તિમાં (સાત્ત્વિકીવૃત્તિમાં) સુખાનુભવ થાય છે એમ જણાવે છે:—

કામ્પલાભે હર્ષવૃત્તિઃ શાંતા તન્ન મહત્સુખમ્ ।

ભોગે મહત્તરં લાભપ્રસક્તાવીપદેવ હિ ॥ ૧૭ ॥

કામ્પલાભે હર્ષવૃત્તિઃ શાંતા, તન્ન મહત્ સુખમ્, ભોગે મહત્તરં, હિ લાભપ્રસક્તૌ
ઈપત્ એવ ॥

ઇચ્છિત વસ્તુનો લાભ થવાથી હર્ષવૃત્તિ ઉપજે છે, તે શાંતવૃત્તિ છે,
તેમાં મોટું સુખ પ્રવીત થાય છે. ઇચ્છિત વસ્તુનો ઉપયોગ થવાથી થતું મોટું
સુખ ઉપજે છે, અને ઇચ્છિત વસ્તુના લાભના પ્રસંગમાં થોડુંજ સુખ થાય છે. ૧૭

સાત્ત્વિકીવૃત્તિમાં ચિત્તદોષની નિવૃત્તિ થવાથી સર્વોત્તમ સુખ થાય છે
એમ જણાવે છે:—

મહત્તમં વિરક્તૌ તુ વિદ્યાનંદે તદીરિતમ્ ।

एवं क्षांतौ तथौदार्ये क्रोधलोभनिवारणात् ॥ ૧૮ ॥

વિરક્તૌ તુ મહત્તમં [સુખં ભવતિ,] તત્ વિદ્યાનંદે ર્શિતમ્, એવં સાંતૌ તથા
ઔદાર્યે ક્રોધલોભનિવારણાત્ [ભવતિ] ॥

વૈરાગ્યવાળી વૃત્તિમાં તો સર્વોત્તમ શુભની પ્રાપ્તિ થાય છે એ વિદ્યાનંદનામના
પ્રકરણમાં કહેલું છે. એવી રીતે ક્ષમામાં ને ઉદારતામાં ક્રોધની અને લોભની
નિવૃત્તિ હોવાથી પણ ઘણો આનંદ થાય છે. ૧૮

મનુષ્યને જે જે શુખ થાય છે તે તે શુખ પ્રદાના પ્રતિગિણરૂપ છે
એમ જણાવે છે:—

યદ્યત્સુખં ભવેત્તત્તદ્બ્રહ્મૈવ પ્રતિવિવનાત્ ।

વૃત્તિજ્વંતર્મુલાસ્વસ્ય નિર્વિઘ્નં પ્રતિવિવનમ્ ॥ ૧૯ ॥

યત્ યત્ સુખં તત્ તત્ વ્રણ એવં ભવેત્, પ્રતિવિવનાત્, અંતર્મુલાસુ વૃત્તિષુ
અસ્ય નિર્વિઘ્નં પ્રતિવિવનમ્ [ભવતિ] ॥

આ જગતમાં જે જે શુખ છે તે તે શુખ પ્રદાસ્વરૂપજ છે, કેમકે તે
આનંદરૂપ પ્રદાનું પ્રતિગિણ પડવાથી થાય છે. આત્માભિશુખ થયેલી મનોવૃત્તિ-
ઓમાં આ આનંદરૂપ પ્રદાનું વિધનરહિત પ્રતિગિણ થાય છે. ૧૯

સર્વત્ર પ્રદાસ્વરૂપનો અનુભવ દર્શાવવામાટે પદાર્થોમાં પ્રદાસ્વરૂપનું દર્શન
કેવી રીતે કરવું તે જણાવે છે:—

સત્તા ચિતિઃ સુખં ચેતિ સ્વભાવા વ્રહ્મણસ્રયઃ ।

મૃચ્છિલાદિષુ સત્તૈવ વ્યજ્યતે નેતરદ્વયમ્ ॥ ૨૦ ॥

સત્તા, ચિતિઃ ચ સુખં ઇતિ વ્રહ્મણઃ ત્રયઃ સ્વભાવાઃ, મૃચ્છિલાદિષુ સત્તા એવં
વ્યજ્યતે, ઇતરદ્વયં ન ॥

સત્તા, ચેતન અને આનંદ આવા પ્રદાના ત્રણ સ્વભાવો છે. માટી અને
પાયાણુદિમાં પ્રદાનો સત્તાસ્વભાવજ પ્રકટ થાય છે, યોગ્યતાને અભાવે તેમાં
ચેતન અને આનંદનામના એ સ્વભાવો પ્રકટ થતા નથી. ૨૦

અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં રહેલા મિશ્રપ્રદાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સત્તા ચિતિર્દ્વયં વ્યક્તં ધીવૃત્ત્યોર્ધૌરમૂઢયોઃ ।

જ્ઞાતવૃત્તૌ ત્રયં વ્યક્તં મિશ્રં વ્રહ્મેત્યમીરિતમ્ ॥ ૨૧ ॥

ધૌરમૂઢયોઃ ધીવૃત્ત્યોઃ સત્તા [ચ] ચિતિઃ [ઇતિ] દ્વયં વ્યક્તં, [તથા] જ્ઞાત-
વૃત્તૌ ત્રયં વ્યક્તં, ઇત્યં મિશ્રં વ્રહ્મ ર્શિતમ્ ॥

ધોર અને મૂઢ એવી બે બુદ્ધિવૃત્તિઓમાં સત્તા અને ચૈતન્ય એવા બે પ્રકારના સ્વભાવ પ્રકટ જણાય છે, અને બુદ્ધિની શાંતવૃત્તિમાં સત્, ચિત્ત અને આનંદ એ ત્રણે પ્રકારના સ્વભાવ પ્રકટ જણાય છે. એવી રીતે બુદ્ધિવૃત્તિની આથે મળેલાજેતું પ્રકારસ્વરૂપ કહ્યું. ૨૧

હવે વૃત્તિશુદ્ધિત પ્રકારનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

અમિશ્રં જ્ઞાનયોગાભ્યાં તૌ ચ પૂર્વમુદીરિતૌ ।

આથેઽધ્યાયે યોગચિંતા જ્ઞાનમધ્યાયયોર્દ્વયોઃ ॥ ૨૨ ॥

અમિશ્રં [ગ્રહ્ય] જ્ઞાનયોગાભ્યાં [જાયતે,] તૌ ચ પૂર્વ મુદીરિતૌ, આથે અધ્યાયે યોગચિંતા [ચ] દ્વયોઃ અધ્યાયયોઃ જ્ઞાનમ્ ॥

અમિશ્ર એટલે પાપાણાદિરૂપ ને બુદ્ધિવૃત્તિરૂપ ઉપાધિથી શુદ્ધિત એકલું પ્રકાર જ્ઞાનવડે અને યોગવડે બાણુવામાં આવે છે. તે જ્ઞાન અને યોગ પૂર્વ વર્ણવેલાં છે. પ્રકારનાંકના પહેલા અધ્યાયમાં યોગનો વિચાર કર્યો છે, અને તે પછીના છીબ્ત બે અધ્યાયમાં જ્ઞાનનો વિચાર કરેલો છે. ૨૨

હવે આયાનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

અસત્તા જાઢ્યદુઃસ્વે દ્વે માયારૂપેત્રયં ત્વિદમ્ ।

અસત્તા નરજંગાદૌ જાઢ્યથં કાષ્ઠશિલાદિપુ ॥ ૨૩ ॥

અસત્તા [ચ] જાઢ્યદુઃસ્વે દ્વે [રૂપ] રૂપં માયારૂપત્રયં, નરજંગાદૌ અસત્તા [તયા] કાષ્ઠશિલાદિપુ જાઢ્યમ્ ॥

અસતપણું તે એક અને જઠરા ને હુઃખ આ બે એમ આ પ્રસિદ્ધ માયાનાં ત્રણ રૂપ છે. મનુષ્યનાં શિંગડાં આદિમાં અસતપણું અને લોકડા તથા પાપાણુ આદિમાં જઠપણું છે એમ બતાવ્યું. ૨૩

હવે આયાનો હુઃખનામનો સ્વભાવ કયા જણાય છે તે અને મિશ્રપ્રકારનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

ધોરમૂઢધિયોર્દુઃસ્વમેવં માયા વિજૃંભિતા ।

જ્ઞાંતાદિબુદ્ધિવૃત્ત્યૈક્યાન્મિશ્રં વ્રહ્મેતિ કીર્તિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

ધોરમૂઢધિયોઃ દુઃસ્વં, एवं માયા વિજૃંભિતા, જ્ઞાંતાદિબુદ્ધિવૃત્ત્યૈક્યાન્ મિશ્રં વ્રહ્મં હિતિ કીર્તિતમ્ ॥

૧ અર્થો કેષ પ્રતિમા માયારૂપં ત્રયં એવા પાઠ એવામાં આવે છે.

ધોરબુદ્ધિવૃત્તિમાં અને મૂઢબુદ્ધિવૃત્તિમાં દુઃખ જણાય છે. એવી રીતે માયા વિકાસ પામેલી છે. શાંત આદિ બુદ્ધિની વૃત્તિઓની સાથે પ્રક્ષતું એક-પણું થવાથી તે પ્રક્ષને મિશ્રપ્રક્ષ એવું નામ આપેલું છે. ૨૪

નિશામુએ કેવી રીતે પ્રક્ષતું ધ્યાન કરવું તે કહે છે.—

एवं स्थितेऽत्र यो ब्रह्म ध्यातुमिच्छेत्पुमानसौ ।

नृशंगादिमुपेक्षेत शिष्टं ध्यायेद्यथायथम् ॥ ૨૫ ॥

एवं स्थिते अत्र यः पुमान् ब्रह्म ध्यातुं इच्छेत्, असौ नृशंगादि उपेक्षेत [च] शिष्टं यथायथं ध्यायेत् ॥

એવી રીતે નક્ષી થવાથી આ લોકમાં જે નિશામુ પુરુષ પ્રક્ષતું ધ્યાન કરવા ઇચ્છતો હોય તેણે માણસનાં શિંગડાં આદિ મિથ્યા પદાર્થની ઉપેક્ષા કરવી, અર્થાત્ તેમાં પ્રક્ષતું ધ્યાન કરવાનું નથી, અને બાકી રહેલા જડ પદાર્થોમાં ને અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં પ્રક્ષતસ્વનું જેવી રીતે ધટે તેવી રીતે (આગળ કહેલી રીતે) ધ્યાન કરવું. ૨૫

નિશામુએ કઇ વસ્તુમાં કેવી રીતે પ્રક્ષતું ધ્યાન કરવું તે જણાવે છે—
शिलादौ नामरूपे द्वे त्यक्त्वा सन्मात्रचिंतनम् ।

त्यक्त्वा दुःखं घोरमूढधियोः सच्चिद्विचिंतनम् ॥ ૨૬ ॥

शिलादौ नामरूपे द्वे त्यक्त्वा सन्मात्रचिंतनं [कार्यं, तथा] घोरमूढधियोः दुःखं त्यक्त्वा सच्चिद्विचिंतनं [कार्यम्] ॥

પાષાણાદિ જડ પદાર્થોમાં નામ અને રૂપ એ બેનો ત્યાગ કરીને પ્રક્ષતું સન્માત્રરૂપે ધ્યાન કરવું, અને ધોરવૃત્તિમાં તથા મૂઢવૃત્તિમાં દુઃખનો ત્યાગ કરીને સદ્વૃષ્ટિ અને ચેતનરૂપે પ્રક્ષતું ધ્યાન કરવું. ૨૬

હવે અંતઃકરણની શાંતવૃત્તિઓમાં પ્રક્ષતું કેવી રીતે ધ્યાન કરવું ઇત્યાદિ જણાવે છે—

शांतासु सच्चिदानंदांस्त्रीनप्येवं विचिंतयेत् ।

कनिष्ठमध्यमोत्कृष्टास्तिस्रश्चिंताः क्रमादिमाः ॥ ૨૭ ॥

शांतासु सच्चिदानंदान् त्रीन् अपि एवं विचिंतयेत्, इमाः तिस्रः चिंताः क्रमात् कनिष्ठमध्यमोत्कृष्टाः [सन्ति] ॥

શાંતવૃત્તિઓમાં સત્, ચિત્ અને આનંદ આ ત્રણે પ્રક્ષના સ્વભાવોનું ધ્યાન કરવું. આ ત્રણ પ્રકારનાં ધ્યાનો અનુક્રમે કનિષ્ઠ, મધ્યમ ને ઉત્તમ છે,

અર્થાત્ પ્રથમ પ્રકારનું ધ્યાન કનિષ્ઠ, બીજા પ્રકારનું ધ્યાન મધ્યમ અને છેલા પ્રકારનું ધ્યાન ઉત્તમ છે. ૨૭

મિશ્રપ્રકારનું ધ્યાન કોને માટે કહ્યું છે તે જણાવે છે:—

મંદસ્ય વ્યવહારેऽપિ મિશ્રવ્રહ્માણિ ચિંતનમ્ ।

ઉત્કૃષ્ટં વત્તુમેવાત્ર વિપયાનંદ ઈરિતઃ ॥ ૨૮ ॥

વ્યવહારે અપિ મંદસ્ય મિશ્રવ્રહ્માણિ ચિંતનં ઉત્કૃષ્ટમ્ [ઈતિ] વત્તું એવ અત્ર વિપયાનંદઃ ઈરિતઃ ॥

વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ મંદબુદ્ધિવાળા મનુષ્યને મિશ્રપ્રકારનું ધ્યાન ઉત્તમ છે એમ કહેવામાટેજ અહીં (આ બ્રહ્માનંદનામના શ્રેયમાં) વિપયાનંદ કહેલ છે. ૨૮

હવે અંતાઃકરણની ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓથી સહિત પ્રકારનું ધ્યાન કહે છે:—

ઔદાસીન્યે તુ ધીવૃત્તેઃ શૈથિલ્યાદુત્તમોત્તમમ્ ।

ચિંતનં વાસનાનંદે ધ્યાનમુક્તં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૨૯ ॥

ઔદાસીન્યે તુ ધીવૃત્તેઃ શૈથિલ્યાત્ વાસનાનંદે ચિંતનં લઘ્વમોત્તમ, [એવં] ચતુર્વિધં ધ્યાનં ઉક્તમ્ ॥

અંતાઃકરણની રાગદ્વેષાદિસહિત ઉદાસીનપણ્યાવાળી સ્થિતિમાં તો બુદ્ધિવૃત્તિના શિથિલપણાથી વાસનાનંદમાં જે પ્રકારનું ધ્યાન તે બહુ ઉત્તમ છે, અર્થાત્ પૂર્વનાં ત્રણ ધ્યાનો કરતાં તે એક છે એવી રીતે ચાર પ્રકારનું પ્રલ્લધ્યાન કહ્યું. ૨૯

આ ધ્યાન ઉપર જણાવેલાં સવૃત્તિક ત્રણ ધ્યાનોથી જિનન છે એમ જણાવે છે:—

ન ધ્યાનં જ્ઞાનયોગાભ્યાં વ્રહ્મવિદ્યૈવ સા સ્વલ્લુ ।

ધ્યાનેનૈકાગ્ર્યમાપન્ને ચિત્તે વિદ્યા સ્થિરીભવેત્ ॥ ૩૦ ॥

જ્ઞાનપોગાભ્યાં ધ્યાનં ન, સા વ્રહ્મવિદ્યા એવ સ્વલ્લુ, ધ્યાનેન એકાગ્ર્યં આપન્ને ચિત્તે વિદ્યા સ્થિરીભવેત્ ॥

આ ધ્યાન જ્ઞાનયુક્ત અને યોગયુક્ત હોવાથી ઉપર જણાવેલાં ત્રણેમાંનું એકે ધ્યાન આ નથી, પણ તે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવિદ્યાજ છે. ધ્યાનવડે એકાગ્રપણાને પામેલા અંતાઃકરણમાં બ્રહ્મવિદ્યા સ્થિર થાય છે. ૩૦

આ ધ્યાનને બ્રહ્મવિદ્યા કહેવાયું કારણ કહે છે:—

વિદ્યાયાં સચ્ચિદાનંદા અર્થદૈકરસાત્મતામ્ ।

પ્રાપ્ય ભાંતિ ન ભેદેન ભેદકોપાધિવર્જનાત્ ॥ ૩૧ ॥

વિદ્યાયાં સચ્ચિદાનંદાઃ અર્થદૈકરસાત્મતાં પ્રાપ્ય ભેદકોપાધિવર્જનાત્ ભેદેન ન ભાંતિ ॥

આ પ્રદક્ષિણામાં સત્, ચિત્ અને આનંદ અર્થદૈકરસપણાને પાત્રીને પ્રતીત થાય છે, પણ શિલા આદિરૂપ અને અંતઃકરણની ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓરૂપ ભેદ કરનારા ઉપાધિઓના અભાવથી ભેદવડે તે સત્, ચિત્ અને આનંદ ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીત થતાં નથી. ૩૧

હવે આનંદાદિમાં ભેદ પાડનારા ઉપાધિઓને કહે છે:—

જ્ઞાતા ધોરાઃ શિલાદ્યાશ્ચ ભેદકોપાધયો મતાઃ ।

યોગાદિવેકતો વૈપામુપાધીનામપાકૃતિઃ ॥ ૩૨ ॥

જ્ઞાતાઃ ધોરાઃ ચ શિલાદ્યાઃ ભેદકોપાધયઃ મતાઃ, એવાં ઉપાધીનાં યોગાત્ વા વિવેકતઃ અપાકૃતિઃ ॥

જ્ઞાત, ધોર અને શિલા આદિ આનંદાદિકને ભેદ કરનારા ઉપાધિઓ માનેલા છે. આ ઉપાધિઓનું ચિત્તાના નિરોધરૂપ યોગથી અથવા જડથેતનના પૃથક્કરણરૂપ વિવેકથી નિરાકરણ થાય છે. ૩૨

અદ્વૈતરૂપ પ્રદક્ષિણા ત્રિપુટી ન હોવાથી તે ભૂમાનંદ (પ્રદ્યાનંદ) કહેવાય છે એમ જણાવે છે:—

નિરુપાધિવ્રહ્મતત્ત્વે ભાસમાને સ્વયંપ્રભે ।

અદ્વૈતે ત્રિપુટી નાસ્તિ ભૂમાનંદોઽત્ત ઉચ્યતે ॥ ૩૩ ॥

સ્વયંપ્રભે અદ્વૈતે નિરુપાધિવ્રહ્મતત્ત્વે ભાસમાને [સતિ] ત્રિપુટી ન અસ્તિ, અતઃ ભૂમાનંદઃ ઉચ્યતે ॥

સ્વયંપ્રકાશ, અદ્વૈત અને ઉપાધિરહિત પ્રદક્ષિણરૂપ પ્રતીત થયે સતે દ્રશ્ય, દર્શન અને દૃશ્ય ઇત્યાદિ દોષ પણ ત્રિપુટી પ્રતીત થતી નથી. આ કારણથી ત્રિપુટીરહિત જે આનંદ તે ભૂમાનંદ (દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત આનંદ) કહેવાય છે. ૩૩

હવે આ પાંચમા અધ્યાયની સમાપ્તિ કરે છે:—

બ્રહ્માનંદાભિધે ગ્રંથે પંચમોઽધ્યાય ઈરિતઃ ।

વિપયાનંદ एतेन द्वारेणान्तः प्रविश्यताम् ॥ ૩૪ ॥

બ્રહ્માનંદાભિધે ગ્રંથે વિપયાનંદઃ પંચમઃ અધ્યાયઃ ઈરિતઃ, एतेन द्वारेण અંતઃ પ્રવિશ્યતામ્ ॥

બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથમાં આ વિપયાનંદનામનો પાંચમો અધ્યાય કહ્યો. આ સાધનવડે અંતઃકરણમાં રહેલ આનંદરૂપ બ્રહ્મમાં મુમુક્ષુએ પ્રવેશ કરવો. ૩૪ હવે આ બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથની સમાપ્તિ કરે છે:—

પ્રીયાહરિહરોઽનેન બ્રહ્માનંદેન સર્વદા ।

પાયાઞ્ચ પ્રાણિનઃ સર્વાન્ સ્વાશ્રિતાઞ્શુદ્ધમાનસાન્ ॥ ૩૫ ॥

इति श्रीभारतीतीर्थमुनिविरचितायां पंचदश्यां ब्रह्मानंदे विपयानंदः ॥ ૩૫ ॥

અન્વયઃ—હરિહરઃ અનેન બ્રહ્માનંદેન સર્વદા પ્રીયાત્ ચ શુદ્ધમાનસાન્ સ્વાશ્રિતાન્ સર્વાન્ પ્રાણિનઃ પાયાત્ ॥

મુમુક્ષુના અવિઘાદિ દોષોત્તું કરણ કરનાર શ્રીશંકર આ બ્રહ્માનંદનામના ગ્રંથની રચનાવડે ભાષા ઉપર ને મુમુક્ષુઓપર સર્વદા પ્રસન્ન થાઓ, અને પવિત્ર અંતઃકરણવાળા પોતાના આશ્રિત સર્વ પ્રાણીઓતું રક્ષણ કરો. ૩૫

હોહરૈ

જે મુમુક્ષુ આ ગ્રંથતું મનન કરે ધરી પ્યાર;

તે દુઃખોથી રહિત થઈ પામે મુખ અપાર. ૧

જે પ્રમાણે શ્રીઆસ્તીતીર્થસ્વામિવિરચિત પંચદશીમાં બ્રહ્માનંદમાં વિપયાનંદ એ નામના પંદરમા પ્રકરણની શ્રીમન્નાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થ-સીપિકાટીકા પૂરી થઈ. ૧૫

બ્રહ્માનંદગત વિપયાનંદનો સાર

વિપયાનંદ એ બ્રહ્માનંદનો એક અલ્પભાગ છે. તે બ્રહ્માનંદના સાધનરૂપ ગણાય છે, તેથી તેનું વર્ણન કરાય છે. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં બ્રહ્માનંદના એક અંશનંદે બીજાં પ્રાણીઓ પોતપોતાની ઉપલબ્ધિકા ચલાવે છે એમ કહેતું છે. શાંત, ધીર અને મૂઢ એવી અંતઃકરણની ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓ છે. વેશઅ, ક્ષમા અને ઉદારતા આદિ સાત્ત્વિકવૃત્તિઓ શાંતવૃત્તિઓ કહેવાય છે, અપ્રાપ્ત-

અહીં કાષ્ટ પ્રતિમાં હરિહરઃ એવો પાઠ બેતામાં આવે છે.

ની તૃષ્ણા, વિષયમાં પ્રીતિ, વિષયમાં ઘાટી આસક્તિ અને લોભ (કંબુસાઈ) ઇત્યાદિ રાજસવૃત્તિઓ ધોરવૃત્તિઓ કહેવાય છે, તથા અવિવેક, ત્રાસ અને આલસ્યાદિ તામસવૃત્તિઓ મૂઢવૃત્તિઓ કહેવાય છે. ઉપર જણાવેલી ત્રણે વૃત્તિઓમાં પ્રદ્વંના ચેતનસ્વરૂપનું ભાન થાય છે, અને શાંતવૃત્તિઓમાં ચેતનના ભાનઉપરાંત સુખનું ભાન પણ થાય છે. જેમ એક ચંદ્ર જલનાં લિન્ન લિન્ન પાત્રોમાં લિન્ન લિન્નરૂપે પ્રતીત થાય છે તેમ એકજ પરમાત્મા લિન્ન લિન્ન ઉપાધિઓમાં લિન્ન લિન્નરૂપે પ્રતીત થાય છે એમ ઘણી શ્રુતિઓમાં કહેતું છે. જેમ નિર્મલ જલમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ જણાય છે અને મેલા જલમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ અસ્પષ્ટ જણાય છે તેમ શાંતવૃત્તિઓમાં આત્માનો આનંદસ્વભાવ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, અને ધોર ને મૂઢવૃત્તિઓમાં આત્માનો આનંદસ્વભાવ સ્પષ્ટ પ્રતીત થતો નથી. ધોરવૃત્તિઓ અને મૂઢવૃત્તિઓ પાપાણ્ડિના કરતાં કંઈક નિર્મલ હોવાથી તેમાં આત્માના ચેતનસ્વભાવનું ભાન થાય છે. જેમ સ્વચ્છ પાણીમાં અગ્નિનું ઉજ્જ્વળ પ્રવેશ કરે છે, પણ પ્રકાશ પ્રવેશ કરતો નથી તેમ ધોરવૃત્તિઓમાં અને મૂઢવૃત્તિઓમાં આત્માનો ચેતનસ્વભાવ પ્રતીત થાય છે, પણ આનંદસ્વભાવ પ્રતીત થતો નથી. જેમ સૂકા લાકડામાં અગ્નિનું ઉજ્જ્વળ અને પ્રકાશ એ જાંને અગ્નિના સ્વભાવો આવિર્ભાવ પામે છે તેમ શાંતવૃત્તિઓમાં ચેતન્ય અને આનંદ એ જાંને આત્માના સ્વભાવો આવિર્ભાવ પામે છે. આમ થવાનું કારણ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. પ્રત્યેક વસ્તુના નિયામકની કલ્પના મનુષ્યના અનુભવને અનુસરીને કરવી પડે છે. ધોરવૃત્તિમાં અને મૂઢવૃત્તિમાં આનંદનો અનુભવ થતો નથી, અને શાંતવૃત્તિમાં ઇષ્ટ વસ્તુના સ્મરણવડે વા ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિવડે મનુષ્યને આનંદનો ન્યૂનાધિક અનુભવ થાય છે. ગૃહાદિ વિષયોની ઇચ્છા રાજસી છે, તેથી તેમાં સુખ જણાતું નથી. મારી ઇચ્છા સકલ યથે કે નહિ એમ તે વિષયની ઇચ્છા કરનારને ચિંતા થાય છે. જો ઇચ્છિત વિષય ન મળે તો ઇચ્છા કરનારને દુઃખ થાય છે, ને જો તે મળવામાં કોઈ કારણથી પ્રતિબંધ થાય તો ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જો તેમાં કોઈ પ્રતિકૂલતા કરે તો પ્રતિકૂલતા કરનારઉપર દ્રેષ ઉપજે છે. જો તે ઇચ્છિત વસ્તુ ન મળવાથી થનારા દુઃખને દૂર કરવાની શક્તિ ન હોય તો તે મનુષ્યના મનમાં ખેદ થાય છે. તે ખેદ તમોગુણના કાર્યરૂપ છે. ક્રોધાદિવડે મનમાં ધણું દુઃખ થાય છે. તે વેલા લેશ પણ સુખ પ્રતીત થતું નથી. ઇચ્છિત પ્રાપ્તિપદાર્થની પ્રાપ્તિ થવાથી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં હર્ષ ઉત્પત્ત થાય છે. તે વેલા તેના અંતઃકરણની શાંતવૃત્તિમાં આનંદ અનુભવાય છે. પ્રાપ્ત થયેલી ઇચ્છિત વસ્તુનો ભોગ કરવાથી મનુષ્યને અધિક આનંદની પ્રતીતિ થાય છે. ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાનું જણાતાં મનુષ્યને થોડું સુખ થાય છે. અંતઃકરણ ચળાદિ વિષયોમાં જો વૈરાગ્યવાળું થાય તો અંતઃકરણને સર્વથી

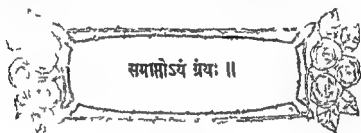
અધિક સુખ થાય છે. સમા અને ઉદારતારૂપ શાંતવૃત્તિઓમાં કોષનો અને લોશનો અભાવ હોવાથી અંતઃકરણ ઘણું સુખાનુભવ કરે છે.

જે આનંદ છે તે વસ્તુતાએ પ્રદર્શ છે. અંતઃકરણની અંતર્બુધવૃત્તિમાં આનંદરૂપ પ્રદર્શનું વિધરહિત પ્રતિબિંબ પડે છે. સત્તા, ચેતન ને આનંદ એ પ્રદર્શના ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવ છે. માટી અને પાષાણાદિ જડપદાર્થોમાં પ્રદર્શનો માત્ર સત્તારસભાવ પ્રતીત થાય છે, અંતઃકરણની રાજસી અને તામસીવૃત્તિઓમાં પ્રદર્શના સત્તા અને ચેતન એવા બે સ્વભાવ પ્રતીત થાય છે અને અંતઃકરણની સાર્વિકીવૃત્તિમાં પ્રદર્શના સત્તા, ચેતન અને આનંદ એ ત્રણ સ્વભાવો પ્રતીત થાય છે. આ પદાર્થની સાથે મળેલું પ્રદર્શસ્વરૂપ છે. જડચેતનતા વિવેકરૂપ જ્ઞાનવડે અને અંતઃકરણની વૃત્તિને પ્રદર્શમાં સ્થિર કરવારૂપ યોગવડે ભાયાના કાર્યરૂપ ઉપાધિથી રહિત પ્રદર્શનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. યોગાનંદનું, આત્માનંદનું અને અદ્વૈતાનંદનું નિરૂપણ પૂર્વનાં પ્રકરણોમાં થઈ ગયું છે.

અસત્તા, જડતા અને દુઃખ એ ત્રણ ભાયાના સ્વભાવ છે. મનુષ્યનાં શિંગડાં આદિ અત્યંત મિથ્યાપદાર્થોમાં ભાયાનો અસત્તાસ્વભાવ રહે છે, પાષાણાદિ જડપદાર્થોમાં ભાયાનો જડપણારૂપ સ્વભાવ પ્રતીત થાય છે અને અંતઃકરણની રાજસી અને તામસીવૃત્તિઓમાં ભાયાનો દુઃખસ્વભાવ પ્રતીત થાય છે. સંજ્ઞાવવાળા પદાર્થોમાં ને અંતઃકરણની સાર્વિકી આદિ વૃત્તિઓમાં એકપણું પામવાથી તે કાલે અનુભવાતા પ્રદર્શને મિશ્રપ્રદર્શ કહેલ છે. જે મનુષ્યને પ્રદર્શધ્યાન કરવું હોય તેણે મનુષ્યનાં શિંગડાં આદિ મિથ્યા પદાર્થની ઉપેક્ષા કરીને ખીજા અસ્તિત્વવાળા પદાર્થમાં કહેવાય છે તે રીતે પ્રદર્શનું ધ્યાન કરવું. પાષાણાદિ જડપદાર્થોમાં તેમના નામરૂપનો ત્યાગ કરીને પ્રદર્શનું સત્તારૂપે ધ્યાન કરવું. અંતઃકરણની રાજસી અને તામસીવૃત્તિઓમાં દુઃખનો પરિત્યાગ કરીને પ્રદર્શનું સદ્રૂપે અને ચિદ્રૂપે ધ્યાન કરવું. અંતઃકરણની શાંતવૃત્તિઓમાં પ્રદર્શનું સદ્રૂપે, ચિદ્રૂપે અને આનંદરૂપે ધ્યાન કરવું. આ ત્રણ પ્રકારનાં ધ્યાન અનુક્રમે કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ ગણાય છે. જેઓનાં અંતઃકરણો નિર્જીવપ્રદર્શનું ધ્યાન કરવાને સમર્થ હોતાં નથી તેવા મંદ અધિકારીઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવામાટે વ્યવહારમાં મિશ્રપ્રદર્શનું ધ્યાન કહેલું છે. અંતઃકરણની રાજદેવરહિત ઉદાસીન સ્થિતિમાં અંતઃકરણની વૃત્તિ શિથિલ થવાથી વાચનાનંદનું જ્ઞાન થાય છે. જે ધ્યાન સર્વોત્તમ ગણાય છે. વાસ્તવિકરૂતિ કહીએ તો તે પ્રદર્શધ્યાન નથી, પણ પ્રદર્શવિદ્યા છે. પ્રદર્શધ્યાનવડે અંતઃકરણનું એકાગ્રણું થવાથી તે અંતઃકરણમાં પ્રદર્શાન સ્થિર થાય છે. પ્રદર્શકાર થયેલી વૃત્તિમાં સચ્ચિદાનંદરૂપ પ્રદર્શ અખંડ એકરસરૂપે પ્રતીત થાય છે, કેમકે તે વેલા એક ઉત્પન્ન કરનારી અંતઃકરણની

સારિવકી, રાજસી અને તામસીવૃત્તિઓ રહેતી નથી. ચિત્તનિરોધરૂપ રે અને જડચેતનના પૃથક્કરણરૂપ વિવેકવડે જડ ઉપાધિઓનું પ્રદ્ નિરાકરણ કરણુ સ્વયંપ્રકાશ ને ઉપાધિરહિત બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર : સર્વપ્રકારની ત્રિપુટીઓનો અભાવ થાય છે. તેથી તે સ્થિતિ બ્રહ્માનંદ ક' છે આ પ્રકરણુમા કહેલા વિષયાનંદદ્વારા જિજ્ઞાસુએ પ્રધ્યાનંદમા પ્રવેશ આ પ્રધ્યાનંદનામના અથવડે અવિદ્યાદિને હરનાર શ્રીહર પ્રસન્ન થાઓ, પરમાત્માનું સ્મરણુધ્યાન કરનારા ને તેમને અરણે આવેલા પ્રાણીઓનું કરવા કૃપા કરે

એ પ્રમાણે પંચદશીના શ્રીભારતીતીર્થસ્વામિવિરચિત પ્રધ્યાન વિષયાનંદનામના પદરમા પ્રકરણુનો શ્રીમન્નાથમંવિરચિત સાર પૂરે થયો.

॥ ૐ ॥

॥ પ્રાતઃસ્મરણસ્તોત્રમ્ ॥

પ્રાતઃ સ્મરામિ હૃદિ સસ્ફુરદાત્મતત્ત્વં, સચ્ચિત્સુત્ત્વં પરમહસગતિં તુરીયમ્
યત્સ્વપ્નજાગરસુપુષ્પમૈવૈતિ નિત્ય, તદ્બ્રહ્મ નિષ્કલમહ ન ચ ભૂતસહુઃ ॥ ૧ ॥

પ્રાતર્મજામિ મનસો વચસામગમ્ય, વાચો વિભાન્તિ નિતિલ્લા યદનુગ્રહેણ
યન્નેતિ નેતિ વચનૈર્નિગમા અવોચુસ્તં દેવદેવમગ્નમચ્યુતમાહુરગમ્યમ્ ॥ ૨ ॥

પ્રાતર્નમામિ તમસઃ પરમર્કઽવર્ણ, પૂર્ણ સનાતનપદં પુરુષોત્તમારુખ્યમ્ ।

યસ્મિન્નિદં જગદ્દેવમથેષમૃતૌ, રજ્જ્વા યુગમ્ય ઇવ પ્રતિભામિતં ચૈ ॥ ૩ ॥

શ્લોકત્રયમિદં પુણ્ય, લોકત્રયવિભૂષણમ્ ।

પ્રાતઃકાલે પઠેત્સુ, સ મચ્છેત્પરમં પદમ્ ॥ ૪ ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यविरचित प्रातःस्मरणस्तोत्रम् ॥

શ્રી પંચદશીના શ્લોકોની અકારાંદિવર્ણનુક્રમશીલિકા

નું પ્રતીક	પૃષ્ઠાંક	શ્લોકનું પ્રતીક	પૃષ્ઠાંક	શ્લોકનું પ્રતીક	પૃષ્ઠાંક
જ		અતિપ્રસંગો મા સંકય: ૩૩૧		અનામજુદિદિયિયં ૪૯૩	
શ્રી વિષ્ણુસ્તીરુદ્ધ ૧૦૮		અતિગ્રાહ: સ્તન પીત્વા ૫૩૩		અનામવિદ સંસાર ૩૧	
સ્થાપિતેશ્વેતલ ૪૭		અતીતનાપિ મદિધી ૨૫૨		અનાદિમાયમા ભાતા ૨૪૨	
કંસાનદિ ૫૪૪		અનોડનિર્વચનીયોડય ૧૨૧		અનાદ્ય શ્રુતિ ગૌર્મીત ૫૪	
પ્રવેશહેતુ ધી: ૫૫૯		અર્થતણ્ણિમાંઘાદા ૧૫૭		અનિરૂપિત બલીવદે ૫૭૫	
સાતાદ્યો લોકે ૧૧૧		અત્યત નિર્ગમ્બલોમ ૫૬		અનિરૂપેડપીશમુદ્ધે ૧૭૫	
સમધદાદીનાં ૨૦૬		અત્રાપિ કસદાયતે ૧૯૮		અનુતિશંતુ કર્મશી ૩૭૫	
ચરચનામ્પ ૨૫૧		અગ્રાહપ્રત્યથી ક્તે ૪૮		અનુતિશંતુ કર્મશી ૧૬૫	
ચરચનાશક્તિ ૨૧૬		અથ કેન પ્રયુક્તોડય ૩૪૦		અનુભૂતેરભાવેડપિ ૪૬૩	
આ: ખલુ ચે ભાવા: ૨૧૫		અથ કેય ભવેત્રોતિ: ૫૭૮		અનુભૂતપ્રકારોડસ્થા: ૪૬૧	
તનાનાં હેતુ: સ્વાત્ ૨૨૮		અથવા કૃતકૃત્યોડપિ ૩૮૦		અનુસંધેતેવાત ૩૨૮	
આચેતદસ્ત્યેવ ૧૬૩		અથવા કૃતકૃત્યોડપિ ૧૬૮		અનુસૃત્ય સુરુ: સ્નેહ ૪૫૩	
તત્ત્વેન માતોડય ૪૦૯		અથવા યોગિનામેવ ૪૫૬		અનુતો જપતે ભોમ: ૩૪૭	
તો સહજા ભાર્યો ૪૦૯		અથાત્ર વિષયાનંદ: ૧૭૪		અનુતોશી ન બોદધ્વ: ૧૨૮	
ત્વા શાશ્વદ્ય ૨૬૩		અદૃષ્ટવા દર્પણુ નેવ ૧૪૪		અનેકજન્મભગવાત ૫૦૪	
નિમિષિતા ચિત્તયાત્ ૫૪૧		અદ્યાનંદરૂપસ્ય ૫૦૫		અનેકદર્પણાદિત્ય ૪૦૭	
નિમાવૃત્તિસ્તદ્વ ૨૬૨		અદિતીયખડાતરવે ૨૩૭		અનેકધા વિભિન્નેષુ ૧૩૬	
નિમાવૃત્તિચેતે ૨૬૪		અદિતીયખડાતરત્વ ૨૩૬		અનનજન્મ અને દેહાત્ ૪૨૬	
નિવૃત્તય: સુદ્ધમા: ૫૭૬		અદિતીય ખડાતત્વ ૨૩૮		અનપ્રાણાદિકોરેષુ ૩૦૩	
નિસ્પાશ્રયો ભલ ૨૬૫		અદિત: પ્રથમો દેતા ૫૨૬		અન પ્રાણો મનોશુદ્ધિ ૧૮	
નાનાદ્યુભયત્વ ૪૮૧		અદિતસિદ્ધિયુક્તૈવ ૫૨૫		અનપ્રતાપા: પ્રતિદક્ષી ૧૭૮	
નાનાવૃત્તિવિશેષ ૨૬૦		અદિતાનંદમાર્ગેષુ ૧૪૫		અનપ્રતાપિ શ્રુતિ: પ્રાદ ૫૬૦	
નાની વિદુષા પૃષ્ઠ: ૧૬૯		અદિતેડભિસુખીકર્તૃ ૧૭૦		અનપ્રત્યવારક સ્વત્વં ૧૭૫	
ધર્મહાન્યમ્બમો વા ૧૮૯		અદિતેડભિસુખીકર્તૃ ૧૭૦		અનપ્રમા શ્રુતિમદાર ૪૪૨	
ધ્વ વદંત્યાંતરાલા: ૧૮૯		અધિક્ષિતસ્તાડિતો વા ૩૮૭		અનપ્રમા યાતવદ્ધમદિ ૩૪૬	
ધોરણીયાતેયોડય: ૧૮૬		અધિષ્ઠાનતવા દેહ ૨૬૭		અનપ્રથેતિ વિભતીદિ ૩૨૩	
ત એવ દિતીયત્વં ૬૨		અધિષ્ઠાનાંશમયુક્ત ૨૮૨		અન્યોનાપ્રેરણેડયેવ ૫૭૪	
ત એવ શ્રુતિમિધ્ ૧૧૦		અધીતવેદવેદાથો ૪૫૨		અન્યોનાપ્રાસમત્રાપિ ૨૨૬	
ત એવાત દૃષ્ટાંત: ૨૪૨		અધ્યેતા વહ્નિરિત્તમ ૫૮૬		અન્યોનાપ્રાસરુપોડય ૨૩૦	
તદ્વાચાવૃત્તિરૂપેષુ ૩૧૩		અધ્યેતવર્ગમધ્યસ્ય ૮		અન્યોનાપ્રાસરુપેષુ ૨૮૩	
તિપ્રસંગ છતિ એત ૪૭૪		અનપ્રાશ્રિતયંતે માં ૩૨૧		અન્યો વિશાનમયત ૧૮૮	
		અનપ્રાશ્રિત્ય લોકાસ્તલ ૩૪૮		અનપ્રત્યવિતેરકામ્યાં ૨૦	

ટીપ:- સંસ્કૃત અક્ષરોની અનુક્રમતા ન હોવાથી શ્લોકોની વર્ણનુક્રમશીલિકા ગુજરાતી
 ૭ ૧ શ્રી માં આવી છે.

श्लोकानु प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानु प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानु प्रतीक	पृष्ठांक
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां	१३१	अवस्थं प्रकृतिः संगं	२४५	असंशयाभावितेऽपि	१६७
अपथ्यसेविनश्चैरा	३३८	अवस्थं साविभावानां	२३६	असंशोऽहं विद्याभाहं	२८४
अपनीतेषु भूतेषु	१०८	अवस्थांतरतापत्ति	६१३	अभिहितव्यवर्धरत	२८७
अपरोक्षज्ञानशोक	२६७	अवस्थांतरत्वात्	६१३	असाधारण्य आकारः	६३५
अपरोक्षत्वयेऽप्यस्य	२६६	अवाङ्मनसप्रभं तत्	४३३	असाध्यः कश्यपयोगः	६००
अपरोक्षशिलाशुद्धिः	४४६	अवाङ्मनसप्रभं तत्	४५८	असितं दूटरथं हत्याद्यै	२६१
अपरोक्षात्मवितानं	३३	अवास्तवी वेद्यता येत्	४६०	असितं तावत्स्वयं नाम	१०६
अपि पाशुपतास्त्रेषु	३८४	अवांतरेषु वाङ्मेन	३०५	असितं स्रज्जितं येद्वेद	१६५
अपेक्षते व्यवहृतिः	५७१	अविक्रियप्रवृत्तिनिष्ठा	६३२	असितं भूतस्त्वस्यास्यां	७६
अभ्यभिधपानान्महतः	३२६	अविचारकृता अंधः	५०५	असितं वोऽनुजिन्मृत्वात्	५७२
अप्रतीकाधिकरणे	४६०	अविद्यावशगत्स्वयः	२०	अस्तु गोघाऽपरोक्षोऽत्र	३१७
अप्रभतो भव भ्यानात्	७२	अविद्यावासनाभ्यसित	५६१	अस्त्येवोपासकस्यापि	४८१
अप्रमेयभनादि अ	३१६	अविद्यारतदूटरथे	१७२	अस्त्युदाहर्निर्णयस्य	४६४
अप्रवेक्ष्य विद्याभानं	२५७	अविद्यारतितादात्म्ये	१७६	अस्त्येवोपासनाभ्य	५३
अप्राधर्क साधर्क अ	१३५	अविद्वदनुसारेण	३८७	अस्मन्निक्षिपि ज्ञेयसौ	४३०
अभानावरणेषु नष्टे	२६६	अविनाशमयभागेति	४२१	अस्मिन्कल्पे भनुष्यः सन्	६६०
अभाने न परं प्रेम	७	अविरोधिसुखे शुद्धिः	५५६	अस्मिन्कल्पेऽप्येवमेवादि	६६१
अभाने रथुलदेहस्य	२०	अविवेककृतः संगः	२४५	अस्य सत्त्वमसत्त्वं अ	२०८
अभारणेषु विद्यार्थाय	२६३	अवेद्योऽप्यपरोक्षोऽतः	१०८	अस्याः श्रुतेरभिप्रायः	२८०
अभिन्नं तानयोगाभ्यां	६८१	अव्यक्तादीनि भूतानि	६३३	अस्वतंत्रा हि भाषा स्यात्	२०८
अभुना वासनागले	३२	अव्याकुलधियां मोहः	४८६	अहमर्थपरित्यागात्	३१३
अयथावस्तुविज्ञानात्	४४२	अव्याकृतं पुरा सृष्टेः	६३२	अहमस्मिन्निर्द्वंद्वकार	५४६
अयथावस्तुसर्पादि	३६८	अशक्यमेतत्प्रतीकारो	६७६	अहमित्यभिप्रेता यः	५०६
अयमित्यपरोक्षत्व	२८७	अशास्त्रीयमपि दूतं	१३६	अहंकारगतेऽजघ्नी	२५८
अयमित्यपरोक्षत्वं	२६७	अशेषप्राप्तिशुद्धीनाम्	२१६	अहंकारविद्याभानौ	२५७
अयं ज्ञेयो न दूटरथं	१६८	अश्नाति वा न वाश्नाति	२२४	अहंकारं धियं शाक्षी	५०७
अयं यत्सृजते विश्वं	२१६	अश्नन्नलोऽविद्यासो	४४६	अहंकारः प्रभुः सभ्याः	५०८
अर्थानामर्जने क्लेशाः	३३३	असत्तामऽयदुःखे हे	६८१	अहंतास्त्वयोर्लोह	१७८
अर्थं व्याकुर्याद्विषुद्धे	५४५	असत्यपि अ व्याख्यायै	१३१	अहंतां भभतां देहे	६८
अर्थोऽप्यभात्मगीतायां	४६२	असत्तामऽयदुःखे हे	४२८	अहंतादिनिघृतां स्त्वत्वे	१७५
अर्थैकतरेऽद्वित्ये	१०२	असत्तामऽयदुःखे हे	३००	अहंप्रत्ययणीकृतं	१८६
अद्यभ्यमानस्तनयः	५६४	असदेवेदमित्याद्यै	१८७	अहं स्रज्जितं वाक्यार्थ	३१८
अवकाशात्मकं तत्त्वमेतत्	७०	असद्विषयमेतदेव	१०७	अहं स्रज्जितं वाक्यार्थ	२६८
अवकाशे विस्तृतोऽयं	६३४	असंगं ज्ञेयं दूटरथः	४३२	अहं भनुष्यं प्रत्यादि	३७८
अवगातं सद्द्वैतं	८२	असंगं विद्विष्युर्ध्वः	२४१	अहं भनुष्यं प्रत्यादि	६६७

શ્રોતોનું પ્રતીક	પૃષ્ઠાંક	શ્રોતોનું પ્રતીક	પૃષ્ઠાંક	શ્રોતોનું પ્રતીક	પૃષ્ઠાંક
અહંશિરિદંશિ	૧૮૬	આત્માનં એદિબનીયાત	૬૫૩	આરબંધકમણિ કોણે	૬૬૭
અહંપ્રત્તૌ ચિદાભાસઃ	૪૧૩	આત્માનંદિકતરીત્વાસ્મિન્	૬૫૫	આરબંધકમનાનાતવાત	૨૬૭
અહો પુણ્યમહો પુણ્ય	૩૯૦	આત્માનુકૂલાદિ	૫૭૯	આરભવાદિનઃ કાયે	૬૨૭
અહો પુણ્યમહો પુણ્ય	૬૭૦	આત્મા પ્રેમાન્ પ્રિયઃ શેષોપલ૦		આરભવાદિનોડન્પરમાત	૬૧૨
અહો શાસ્ત્રમહો શાસ્ત્ર	૩૯૦	આત્મા યજ્ઞેતિ વાક્યાર્થે	૩૦૧	આરભી પરિણામી ચ	૬૨૬
અહો શાસ્ત્રમહો શાસ્ત્ર	૬૭૧	આત્માભાસરમ્ય કુવસ્ય	૧૬૩	આરોપિતસ્ય દૃષ્ટિ	૧૭૭
અંતઃકરણતદ્વૃત્તિઃ	૪૧૬	આત્માભાસાગ્રવાશ્યેવ	૪૧૬	આલંબનતયા ભાતિ	૩૦૬
અંતઃકરણસંચિન્ન	૩૧૧	આત્માભિયુખધીપૃત્તૌ	૫૩૧	આવિર્ભાવતિરોભાવ	૨૨૮
અંતઃકરણસંત્યાગાત્	૩૧૪	આત્માર્થત્વેન સર્વસ્ય	૫૮૧	આવિર્ભાવપતિ સ્વસ્મિન્	૨૨૭
અંતઃકરણસાદિત્ય	૩૧૨	આત્મા વા ઇદમગ્રેજ્યુત	૧૨૨	આદ્યપાપનુત્યર્થ	૩૬૮
અંત્યપ્રત્યયતો નૂન	૪૮૭	આત્મા વા ઇદમિપાદૌ	૩૦૪	આસ્તામેતદ્યત્ર યત્ર	૫૪૫
અંતર્બદિધૌ સર્વે વા	૫૧૧	આત્મા ચેપ ઉપેક્ષ્ય ચ	૫૮૬	આસ્તાં કુસ્તાકિંકૃઃ સાકં	૧૮૧
અંતર્મુખાક્રમિયેષા	૫૦૬	આત્માસંજરતતોડન્પરમાત	૪૭૬	આસ્તાં શાસ્ત્રસ્ય સિદ્ધાંતઃ	૩૦૬
અંતર્મુખો ય આનંદ	૫૩૯	આદાવવિવિધા ચિત્તૈઃ	૩૮૫	આદારદિ ત્વજ્ઞૈવ	૩૨૯
અંતર્યમપતીત્યુક્તયા	૨૨૪	આદિમધ્યાવસાનેષુ	૩૦૨		
અંતર્મુખિયુમારબ્ય	૨૦૪	આદો મનસ્તદનુ	૬૧૭	હમજા દ્વેષપ્રચલનાથ	૧૬૩
અંતઃસ્થા ધીઃ સહૃદયૈઃ	૫૦૬	આદો ગધાલ્પોડખ્યેવ	૫૯૮	હતિ આયેન સર્વસ્માત	૩૫૭
અંધઃ સન્નિધ્યનંધઃ સ્માત્પર	૨૬૯	આદોવિકાર આકાશઃ	૬૬	હતિ વાર્તિકકારેષુ	૨૨૬
અંશગૃહીતિર્ગીતિએત	૨૬૯	આદો વિકાર આકાશઃ	૬૩૨	હતિ વાર્તિકકારાણાં	૪૧૧
આ		આનંદમય ઇશોડયં	૨૩૨	હતિ વેદવચઃ પ્રાહ	૬૧૫
આકાશાદિવદેહાંતં	૬૧૧	આનંદમયકેશો યઃ	૧૯૫	હતિ સ્વપ્નસાધેષુ	૪૨૮
આકાશોડખ્યેવઆનંદઃ	૬૩૫	આનંદમયવિદ્યાન	૨૩૭	હતિ શ્વિતસ્મૃતી નિત્ય	૩૨૨
આગામિપ્રતિબંધચ	૪૫૪	આનંદરૂપઃ સર્વાર્થ	૪૨૮	હતિ શ્રુત્યનુસારેષુ	૨૦૫
આગ્રહાદિઅક્ષરવિદેહાત્	૫૬૫	આનંદચિત્તિવિધો અજ્ઞા	૫૧૯	હતિડખ્તિસયં મત્વા	૪૬૨
આગ્રાયા લીપતિદેહત્યં	૨૨૬	આનંદ અજ્ઞાણો વિદ્યાન્	૫૧૬	હત્યં જન્યરણે તત્ત્વ	૫૬૧
આતપાભાતલોકો વા	૨૩૪	આનંદાદિભિરસ્મૃતા	૪૬૫	હત્યં ચાત્યાપ્યમ્નુષાં	૨૫૫
આત્મતત્ત્વં ન જ્ઞાતાતિ	૩૫૦	આનંદાદિવિધેયસ્ય	૪૬૩	હત્યં તત્ત્વવિવેક	૩૩
આત્મધીરેવ વિદ્યોત	૩૫૧	આનંદાદેવ તાન્મયતં	૬૧૧	હત્યમન્યોન્મતાદ્યત્ત્વ	૩૦૯
આત્મનોડન્ પ્રિયં શ્રુતે	૫૬૩	આનંદાદેવ શ્રુતાનિ	૫૨૦	હત્યં લૌકિકદૈવૈતત્ત્વ	૨૦૭
આત્મનો મનસા ચેગે	૧૯૩	આત્મકૃત્યે હૃદયધીઃ સ્માત્	૬૩૪	હત્યં વાક્યૈરતત્ત્વોનુ	૨૬
આત્મબ્રહ્મવિદ્યારાખ્ય	૧૩૬	આપાતદશિતસ્તત્ર	૨૩૦	હત્યં સમિત્પરગતં	૭
આત્મભેદો જગત્સત્ત્વ	૨૪૩	આપાતરમણીયેષુ	૩૩૩	હત્યંચિત્રેય લોકતાર	૩૬૩
આત્મા કલમ ઇત્યુક્તે	૩૫૫	આપ્તોપદેહો વિશ્વસ્ય	૪૬૭	હત્યંદિકરુપાખ્યાનૈઃ	૬૧૮
આત્મા દેહાદિજનોડયં	૩૨૨	આભાસ ઉભિસ્તરગાત્	૪૧૧	હત્યાચિત્રિચિત્તિઃ પ્રીતી	૫૮૨
આત્માનં એદિબનીયાત	૨૮૦	આભાસબ્રહ્મલ્લો દેહાત્	૪૧૩	હત્યાદિ શ્રુતયઃ પ્રાહઃ	૫૮૩
આત્માનં એદિબનીયાત	૩૭૭	આભાસહીનયા શુદ્ધયા	૪૧૦		

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक
अस्मादि श्रुतयो अद्वयः	५१६	उ		अकमेवाद्वितीयं सत्	५२
अस्त्युक्तत्वात् तद्विशेषे तु	१६२	उत्तरमाधिमन्वावयेत्	२३६	अकमेवाद्वितीयं सत्	१५७
अहमत्रे संदेवासीत्	१२३	उत्तरस्मिन्मरतामनीये	४११	अकस्वभावं सत्तत्त्वं	६७
अहमो ये विरोधाः स्युः	५०६	उत्प्रेक्ष्य उद्वेगैर्धृत्	५५३	अक. त्यक्तत्वाभ्यादतो	५८०
अहमश्च सत्यत्वं	१७२	उद्यसीनः सुधीदुःखी	५४८	अकालशेदिर्युक्त्या	४६
अहमशः स्वतः पश्यन्	१७३	उद्गीयध्यातुं तस्य	२०१	अकालभूतः सुपुत्रस्य	५४०
अह शृणुक्रियामति	२७	उपपन्नमिद्विजिगीः	२३१	अकैव दृष्टिः काकस्य	५६०
अहंत्वकूपते भिन्ने	१७४	उपदेशमवाप्यैव	१८	अतत्त्वक्षेपयोगेन	२४३
अहं युक्तमिह नेति	६३६	उपपृष्टनाति मितं येत्	४७१	अतदात्मनं दात्वा	४६१
अहं इयं तु मद्यावत्	१११	उपस्यकुष्ठिनी वेस्या	३६६	अतद्विवक्षया पुत्रे	५८२
अहं कथमिह वत्स	१७४	उपादानं त्रिधा भिन्नं	६१२	अतस्माद्विभवेन्द्रजल	२१४
अहं सर्वं पुरा सुष्ठेः	४६	उपादाने विनष्टेऽपि	१७६	अतस्मिन्नेव अतन्मे	४२५
अहंत्वमिह द्वैत	३४५	उपायः पूर्वमेवोक्तः	३२५	अतस्मिन्कांतिक्षेपे	३६७
अहं दूतस्यदीपं यः	४३४	उपासकं धनं आपन्नं	४७३	अतस्य वा अक्षरस्य	२२६
अयमात्मा परानंदः	६	उपासकस्तु सततं	४८०	अतो नवराः शरीरेषु	३६५
अयं ससारस्यना	६१८	उपासकानामभ्येव	४८५	अयमन्ये स्वस्वपक्षा	२०४
अधीकृत्युक्तस्य	६५६	उपासनस्य सामर्थ्यात्	४८६	अयमाकाशमिध्यात्वे	७३
अहं वा भरतु वास्य	४६१	उपासनं नातिपक्वं	४८७	अयमादिषु शास्त्रेषु	३३४
अहं वासुनं वा विद्या	४५७	उपास्तयोऽत एवात्र	३२०	अयमानंदविदान	२४३
इ		उपारितं कर्म वा धूयात्	५७२	अयमारब्धयोगोऽपि	३७१
अक्षिणादि प्रवेशात्ता	२३७	उपास्तीनामनुष्ठान	४४८	अयं य कलहः कुत्र	३८१
अक्षिणादि प्रवेशात्ता	२८१	उपेक्षिते लौकिके धीः	६४३	अयं य निर्गोपयोगी	६४४
अक्षिणादि प्रवेशात्ता	४३२	उपेक्ष्य तत्तर्थात्ता	४८५	अयं य सति गंधः स्यात्	४२७
अक्षे शृणुमि निधामि	५०७	उपेक्ष्य द्वेभ्यमित्यन्यत्	५८६	अयं य सर्वगस्यापि	१६४
अहंमेधेनेश्वरस्य	२२५	उक्तं तत्त्वमेषात्प्राक्	१२६	अयं यान्योन्यवृत्ताता	३८२
अहंमेधे पुमर्थत्वं	६२४	उक्तं तुमिदीपे दि	६६४	अयं तत्त्वे परे शुद्धे	५५८
अहंशो महिमा दृष्टी	६३६	उक्तं मिलितं विद्या	३५०	अयं तर्हि शृणु द्वैत	२५१
अहंकार्यं श्रवणोऽयं	१२६	उक्तमात्मकं अवातो	३५४	अयं भवानैकनिष्ठोऽपि	४७०
अहंनिर्मितमदयादौ	१२७	उक्तं स्पर्शः प्रभारूपम्	४३	अयं नास्ति प्रभंगोऽपि	४७६
अशिविष्णुवाक्यो देवाः	५७६	ऊ		अयं मायाभयत्वेन	६२२
अश्वत्थविराड्वेद्या	२३४	ऊर्ध्वाद्यो लक्ष्मीयते	५७६	अयं विद्वान्कर्मणो द्वे	५१७
अश्वेन यद्यभ्युत्थानं	१२६	ए		अयं विविच्य पुत्रादौ	५६५
अश्वर. सर्वभूतानां	२२२	अकं अयं हि श्रुतात्मा	६७६	अयं विवेच्यते तत्त्वे	३६१
अश्वरेषुपि अवेन	१२१	अकं अवाऽऽत्मा भवत्य. ३६१		अयं श्रुतिविचारोऽपि	६६
अश्वत्थसमभावात्	४३८	अकं अर्थाविश्रान्तात्	६३०	अयं सति महापाक्यात्	३०६

श्लोकं प्रतीक	पृष्ठं	श्लोकं प्रतीक	पृष्ठं	श्लोकं प्रतीक	पृष्ठं
अथ स्थितेन यो ध्यातुः ६८२		अथ अथ क्रोध अथ ३४०		अथियुक्तमस्यैव ३२७	
अथ स्थिते विद्योदयः ४६२		अथक्रोधायः शान्ति ३६४		अथियुक्त विद्योदयः ४४७	
अथ अथ बुद्धिस्तथा ३८७		अथक्रोधो हर्षश्च ६७८		अथयथास्थितेवमाह ३५५	
अथ आहो स्थितिः पार्थ ८३		अथक्रोधो हर्षश्च १४२		अथोपाधिपिबन्ध्या ११४	
अथोदयः परमानन्द ६७४		अथक्रोधो हर्षश्च ६७८		अथयानि विवर्धते ३५६	
ये		अथक्रोधो हर्षश्च १६		अथक्रोधो हर्षश्च ४१४	
अथक्रोधो हर्षश्च ६२१		अथक्रोधो हर्षश्च ६२६		अथक्रोधो हर्षश्च २३३	
अथक्रोधो हर्षश्च ६५३		अथक्रोधो हर्षश्च ६२०		अथक्रोधो हर्षश्च १८६	
अथक्रोधो हर्षश्च ३७४		अथक्रोधो हर्षश्च ५७		अथक्रोधो हर्षश्च ६१६	
अथक्रोधो हर्षश्च ६६४		अथक्रोधो हर्षश्च ४५१		अथक्रोधो हर्षश्च १२२	
अथक्रोधो हर्षश्च २४६		अथक्रोधो हर्षश्च ३५८		अथक्रोधो हर्षश्च ४०७	
अथ		अथक्रोधो हर्षश्च ६७७		अथक्रोधो हर्षश्च ६४०	
अथक्रोधो हर्षश्च २६१		अथक्रोधो हर्षश्च ५२४		अथक्रोधो हर्षश्च ६३५	
अथक्रोधो हर्षश्च ५१७		अथक्रोधो हर्षश्च ३७४		अथक्रोधो हर्षश्च ४५०	
अथ		अथक्रोधो हर्षश्च ३२३		अथक्रोधो हर्षश्च ५६७	
अथक्रोधो हर्षश्च ३२७		अथक्रोधो हर्षश्च २५२		अथक्रोधो हर्षश्च ३३२	
अथ तर्हि किमिच्छति ३४२		अथक्रोधो हर्षश्च १०७		अथक्रोधो हर्षश्च ४६५	
अथ तादृशमा आहः ५११		अथक्रोधो हर्षश्च ४५२		अथक्रोधो हर्षश्च ६६	
अथ न्येह साक्षरे ४२०		अथक्रोधो हर्षश्च ५३५		अथक्रोधो हर्षश्च ३७७	
अथ अथिष्टोदयश्च ४२१		अथक्रोधो हर्षश्च ६२०		अथक्रोधो हर्षश्च ६६६	
अथक्रोधो हर्षश्च ४५		अथक्रोधो हर्षश्च ६११		अथक्रोधो हर्षश्च ६६५	
अथक्रोधो हर्षश्च ४४		अथक्रोधो हर्षश्च २४७		अथक्रोधो हर्षश्च ४७०	
अथक्रोधो हर्षश्च ५७		अथक्रोधो हर्षश्च २०६		अथक्रोधो हर्षश्च ६७८	
अथक्रोधो हर्षश्च २६२		अथक्रोधो हर्षश्च ३५५		अथक्रोधो हर्षश्च ५०६	
अथक्रोधो हर्षश्च ५०६		अथक्रोधो हर्षश्च १८२		अथक्रोधो हर्षश्च ३६६	
अथक्रोधो हर्षश्च ६६		अथक्रोधो हर्षश्च २०१		अथक्रोधो हर्षश्च ४४१	
अथक्रोधो हर्षश्च ४२६		अथक्रोधो हर्षश्च १६८		अथक्रोधो हर्षश्च ५३	
अथक्रोधो हर्षश्च ५४१		अथक्रोधो हर्षश्च ४३०		अथक्रोधो हर्षश्च १३७	
अथक्रोधो हर्षश्च ५४२		अथक्रोधो हर्षश्च १६६		अथक्रोधो हर्षश्च २५६	
अथक्रोधो हर्षश्च ४२७		अथक्रोधो हर्षश्च २८५		अथक्रोधो हर्षश्च २५८	
अथक्रोधो हर्षश्च ५४२		अथक्रोधो हर्षश्च ३८८		अथक्रोधो हर्षश्च १७६	
अथक्रोधो हर्षश्च १००		अथक्रोधो हर्षश्च ६६६		अथक्रोधो हर्षश्च ४७२	
अथक्रोधो हर्षश्च ४६०		अथक्रोधो हर्षश्च १२४		अथक्रोधो हर्षश्च १६६	
अथक्रोधो हर्षश्च १००		अथक्रोधो हर्षश्च ५८७		अथक्रोधो हर्षश्च ४१४	
अथक्रोधो हर्षश्च ४२६					

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक
धरो लगे न भूदभावः ६२६		यैतन्यवत्सुभं यास्य ५६६		जनानि धर्म न य मे	
धट्टाकारधीस्था यित् ४०८		यैतन्यं द्विगुणं कुंभे ४१२		प्रवृत्तिः २२४	
धोऽयमित्यसावुक्तिः ४१२		यैतन्य यद्विधान १२४		जनान्यहं त्वदुक्तयाद्य ५४३	
धोरभूद्विधोर्दुष्प		योद्य वा परिहारा वा ५७		निते तस्मिन्वृत्तिश्च १४५	
धोरभूदसु भाविन्यात् ६७७		योद्येऽपि यदि योद्य स्यात् २११		निद्रेति व्यवहर्तुं य ३६३	
च		छ		निद्रया मेऽस्ति न वेत्सुक्तिः १०५	
यसुर्दीपावपेक्षयेते ३१५		छिद्रानुवृत्तिर्नेतीति ७५		अपेक्षितं य शास्त्रीयं १३६	
यत्तुर्भुगवगतौ ४४४		ज		अव-भुक्तिरियं भा भूत् १४०	
यत्तुर्भुगपेक्षयेषु १५६		जक्ष-कीडवृत्ति आश्रमः ६५८		अव-भुक्तेः पराकाष्ठा १४७	
यत्तुर्वेदविदे द्ये ५४४		जगन्मित्रं स्वयैतन्मे २६८		अवात्मनिर्गमे देह १८३	
यंयस्य हि मनः कृष्ण ३२६		जगतो यदुपादानं २३		अवात्मा परमात्मा य ६५३	
यिन्महायवशतः शक्तिः ११३		जगत्तेजोदेहाभ्य ४२६		अवानामध्यसंगत्वात् २००	
यित्तिभवायेतनोऽयं १६३		जगत्सत्यत्वमापाद्य ३४७		अवापेतं वाव किञ्च ४२२	
यित्तमेव हि संसारः ५५४		जगदध्याकृतं पूर्व १२३		अवोपाधिभनस्तद्वत् ५३२	
यित्तस्य हि प्रसादेन ५५५		जगद्वक्ष्यमस्य अर्चस्य ४२५		अवोऽसंगत्वमात्रेषु २४४	
यित्तैकाग्र्यं यथा योगी ३५८		जगद्योनिर्बेदेष्ट २२६		अवरैरुपात्तः संतिपातं ४४१	
यित्रदीपमिमं नित्यं २६८		जगन्मिथ्यावधीभावात् ३३२		इ	
यित्रस्यपर्वतादीनां १६३		जगन्मिथ्यात्ववत्त्वात्मा ३५२		अद्वित्यध्यध्यास आयाति २५३	
यित्रार्पितमनुष्माणां १६२		जडं मोहात्मकं तज्ये २०६		त	
यित्रप्रत्यक्षा ततोऽन्यस्य २५५		जडो भूत्वा तद्वत्त्वात् १६५		तद्विद्यतं तत्कथनं ३२०	
यित्रसंनिधौ प्रवृत्तायाः १६८		जनकदेः कथं शान्त्य ३३०		तद्विद्यतं तत्कथनं ६३७	
यिद्विधयित्यस्यना २५४		जन्मादिकारणत्वाभ्य ३०२		तज्येद्विरोधि केनेयं १७१	
यिदानंदमयस्य ६		जन्मयोगोपासनादि ३५८		तज्यभस्यापुनस्तर्क ५३२	
यिदानंदो नैव विज्ञौ ५६७		जस्यपापाणुभूतकाष्ठ २३५		ततो निरश आनंदे ६१३	
यिदाभासविशिष्टानां ४०८		जस्ययोग्या धाताकाशौ १६८		ततोऽल्लिख्यार्क मानं ४८१	
यिदाभासांतधीवृत्तिः ४०६		जस्यस्येऽधोभुजे स्वस्य ६४१		तत्कारणं सांध्ययोगा ४८६	
यिदाभासेऽध्यसंभाव्या ३६६		जस्योपाध्याधीने ते २४२		ततोहंते अपि स्वत्वं १७७	
यिदाभासे स्वतः कोऽपि ३६६		जले प्रविष्टश्चंद्रोऽयं ६७६		ततोहंते स्वतान्त्ये १७८	
यिदेवात्मा जगन्मिथ्या ३२७		जगत्स्वप्नसुषुप्तीनां ५६१		तत्त्वनिश्चयकायेन २०५	
यिद्रूपं य संभाव्यं ४२६		जगत्स्वप्नजगत्तत्र २१६		तत्त्वगोचं क्षय व्याधिं २६१	
यिद्रूपेऽपि असंनयेरन् २५३		जगत्स्वप्नसुषुप्त्यादि ३६०		तत्त्वगोचः प्रधानं स्यात् २६५	
यिरं तयोः सर्वसाध्यं ३४५		जगत्स्वप्नप्रतीतिः श्रान्तौ ५३१		तत्त्वलावनया नश्येत् ३२३	
यित्येद्विद्विभयेवं ६७		जगत्स्वप्नप्रतीतिः श्रान्तौ ५३१		तत्त्वभस्यादिवाक्येषु ३०७	
येतनायेतनभिदा १७६		जगत्स्वप्नप्रतीतिः श्रान्तौ ५३१		तत्त्वविद्येति न ध्यायेत् ४७४	
येतनायेतनयेषु ६३६		जगत्स्वप्नप्रतीतिः श्रान्तौ ५३१		तत्त्वविस्मृतिमात्रात् ३२८	

श्लोकांशुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकांशुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकांशुं प्रतीक	पृष्ठांक
देवदत्तः स्वयं गच्छेत्	१७४	धन्योऽहं धन्योऽहं	३८८	न ध्यानं गानयोगाभ्यां	६८३
देवं भत्वा इधंशोभौ	५१८	" "	३८०	न निरूपयितुं शक्या	२१२
देवात्मशक्तिं स्वयुग्मैः	६१४	" "	६६८	न निरोधो न चोत्पत्ति	२४६
देवार्थनस्मानशौच	३८०	" "	६७०	न निरोधो न चोत्पत्ति	४३२
देवार्थनस्मानशौच	६६८	" "	६७०	ननु गानानि भिद्यतां	१२८
देशकालान्यवस्तूनां	११२	" "	६७०	ननु तत्पथो स्थितौ लक्ष	५४३
देशः कालपि न भासेत	५१०	धर्मभेदमिभं प्रादुः	३२	ननु देहमुपक्रम्य	१०१
देहतादात्म्यभाषणाः	५४८	धर्माधर्मवशादेव	५७१	ननु द्वैते सुखं भा भूत्	५२३
देहहोपाश्रितहोपान्	६६०	धात्रेति कथिता राम	६१७	ननु प्रियतमत्वेन	५८८
देहद्वयविहाभास	२६३	धीयुक्तस्य अवेशयेत्	४२०	ननु भूमादिकं भा भूत्	५८
देहवद्वैतधानादौ	२१५	धीरत्वमक्षप्राणमे	५५८	ननु सद्गुरुपार्थक्यात्	७६
देहवाङ्मयद्रूपरूपता	३८२	धीष्टस्याभासकुमानां	४१२	नन्वेव वासनानदात्	५७१
देहात्मगानवन्तानां	२८७	ध्यातृध्याने परित्यज्य	२८	न पत्युर्गो सा प्रीतिः	५७३
देहादभ्येततः प्रायुः	८६	ध्यानद्विपमिभं नित्यं	४६३	न पृथ्वार्दिनं शब्दादिः	६१६
देहादिपञ्चरन्ध्रं	२२३	ध्यानं त्यजिच्छमेतस्य	४७३	न प्रीतिर्विषयेष्वस्ति	६०१
देहादेः प्रतिबुद्धेषु	६०१	ध्यानाभ्यानाद्युक्तितोऽपि	७२	न व्यास्य यौवने लभ्य	६४२
देहाद्यात्मवविभ्रातौ	४४५	ध्यानापावनकं यत्तत्	४८०	न जातो नांतरः साक्षी	५१०
देहाभिमानं विध्वंस्य	४६३	ध्यामतो विषयान्पुंसः	१४३	न जाति नास्ति कूटस्थः	२६१
देहे भूतेऽपि शुद्धिश्चेत्	४१६	न		न जाति नास्ति दृढमः	२८८
देहेन्द्रियाहोः भावा	२१३	न हापि यिता भेदस्त्यज्य	५४८	न जाति वेदा नाभ्यस्ति	५८५
देहेन्द्रियादियुक्तस्य	४२५	न किमिदंति भावश्चेत्	२७७	ममः श्रीशंकरानंद	१
देहेपलमपाकृत्य	४६२	न कुलसदृशी शुद्धिः	४१७	न भूतो दृश्योऽस्तीति	२८०
दोषद्विगुह्यताया	२६४	न कूलन्यद्विगुह्यताया	६४	न युक्तस्तमभा स्यो	५५
द्वयत्वमुद्धे वद्धौ	२०८	न धारासु न भूदासु	६७८	न लभ्यते भक्षिर्दीप	४४०
द्वयद्वैतश्चेत्पञ्च	१६१	न आश्रितद्वारयितुं	३३८	नवसंभ्याहतगानो	२८८
द्वय यस्याति तरयैव	४७८	न अश्वरत्वमीशस्य	३३८	न वेति बोद्धा भावत	२१०
द्विगुह्यकृत्येतन्ये	४१६	न जगु कामः कामानां	३३६	न व्यक्तेः पूर्वमस्त्येव	६३३
द्विज्ञातस्त्वकक्षाणां	२२१	न जनानि किमभ्येतत्	२१४	न व्यापित्वादेशतोऽतो	१११
द्विधा विधाय मैत्रेयं	१५	न जनानीत्युदासीन	२८३	न सद्गुरु सतः शक्तिः	६१
द्वैतस्य प्रतिमानं तु	६०१	न तत्त्वभोरभावार्था	२४१	न द्वि धीभावभावित्वात्	४१६
द्वैतावता सुस्थिता येत्	८२	न तत्र मानापेक्षास्ति	५१२	न जाह्नारादि संत्यज्य	२६२
द्वैतेन हीनमद्वैतं	२५०	न दुःखाभावमात्रेषु	५२८	माद्वैतमपराधं चेत्	२४८
द्वौ न जातौ तथैकस्तु	६१७	नद्यां कष्ट ध्यावतां	१७	नानिच्छता न येच्छतः	३४१
घ		नद्या ममार दृढम	२८८	नानुतिष्ठति कालमेतत्	४६२
धन्योऽहं धन्योऽहं	३८८	न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि	२६०	नानुभूतिर्न दृष्टात	५२५
" "	३८८	न द्वैते लक्षते नापि	५५०	माप्रतीतिस्तयोर्भोः	२६४

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक
नामपुष्पैर्मयहमद्वैतं	५२५	निर्वर्गद्वयमो दष्ट येत्	५६	प्रतिगयादिकं सर्व	३५३
नामरूपोद्भवपर्यय	५१	निर्णुतोऽर्थः कल्पमूत्रैः	४४७	पतिर्नया पुनपित्त	५७३
नाथे अशेशोऽन भंसार	३३५	निर्णयस्तत्त्वविद्यायाः	३४६	पत्याविच्छा यदा पत्याः	५७३
नाथे द्रोपश्चिदाभासः	२८५	निर्विकल्पसमाधौ तु	३५०	परमेष्ठारपदवेन	५६६
नार्थः पुरुषकारेण	२२५	निर्विकारासंगनित्य	४८४	परमात्माद्वयानंद	५०३
नाविद्या नापि तत्कार्य	३८४	निवृत्त एव यस्मात्	६२४	परमात्मावशेषोऽपि	१६४
नासदासीद्विभातत्वात्	२०७	निवृत्ते सर्वसंसारै	२६६	परम्यसनिनी नारी	४६६
नासदासीनो सदासीत्	६२	निमित्त्य सकृदत्मानं	४७३	परम्यसनिनी नारी	५५७
नामगोडहंतिर्गुक्ता	२८३	निषेधत्वात्परः सुप्तौ	५२७	परम्यं रवाध्यत्वा	४६६
नाहं अस्मैति लुद्धयेत्	४२२	निश्चिद्रे हर्षेण भाति	६४४	परम्यं प्रमेयेषु	४९९
निजस्थानस्थितः साक्षी	५०६	निष्कामत्वे संगोऽप्यन	६६०	परमात्मा सच्चिदानंदः	६५४
निजानंद स्थिते हर्ष	६३५	निष्कामोपासना-मुक्तिः	४८६	परमपरम्यस्वरूप	४६९
नित्यशानप्रयत्नेच्छा	२००	निस्तत्त्वस्वादिनाशित्वात्	६२३	परमपरम्यनोरेव	२३
नित्यशानादिभक्त्येऽस्त्य	२०१	निस्तत्त्वस्वरूपवान	७६	परमशोऽनुभूतेऽस्ति	५३७
नित्यनिर्गुणरूपं तत्	४८८	निस्तत्त्व आसमानं च	६२३	परिचायेपशुक्तो हि	३८६
नित्यानुभवरूपस्य	३७४	निस्तत्त्वा कार्यमभ्यास्य	६०	परिचाये पूर्वरूप	६२६
नित्यानुभवरूपस्य	६६८	निस्तत्त्वे नामरूपे द्वे	६३६	परिपूर्वः परमात्मास्मिन्	१५६
निद्राभिक्षे स्नानशौचे	३७६	निस्तित्यमानो वा	३८८	परिमाख्यविशेषोऽपि	४९८
निद्राभिक्षे स्नानशौचे	६६५	नीरपूरितभांडस्य	५४६	परोक्षज्ञानभावेऽपि	२६७
निद्रायां तु सुभं यत्तत्	५३०	नीराग उपविष्टो वा	८४	परोक्षज्ञानतो नश्येत्	२६६
निद्राशक्तिर्पथा श्रुते	६३८	नीलपृष्ठनिकाशुत्प	१७२	परोक्षज्ञानमभक्षा	४४६
नियमेन नृप मुखात्	३२४	नृत्यशास्त्रास्थितो दीपः	५०७	परोक्षत्वापरोधेन	४४४
निरधिष्ठानविभ्रांते	१८८	नेत्रे अंगरक्ष कठे	५४७	परोक्षमपरोक्ष च	२८८
निर्दत्त आसमाने	५०८	नेद्विधाखि न इष्टांतः	५२७	परोक्षं अक्षयिज्ञानं	३२
निर्दशरथोद्भवत्वात्	१६६	नेतावतापरोधेन	३७२	परोक्षा आपरोक्षेति	१६५
निर्दोऽप्यशमाराधय	६५	नेव जनति मृदाश्रित	२५६	पयोऽशपरित्यागे	१०६
निर्मिच्छमपि रत्नादि	५७४	नेव अक्षयवशोऽस्त्य	३११	पयोऽक्षयाद्यनगमन	४५
निष्ठतावलिमानं ये	२१५	नेव दोषो यतोऽनेक	३३७	पादोऽस्त्य सर्वा भूतानि	६४
निष्पाधिअक्षतत्वे	६८४	नेकभ्यसिद्धावधेयं	४२२	पामराणां व्यवहारेः	४८२
निष्पद्यितुमारब्धे	२१२	नेकभ्यं न तत्सार्थः	४७५	पामराण्येषु विमुक्तयेदो	३०४
निशेषलाभे पुंसोऽत	४८४	नेलाभे श्रोत्रियस्यातः	६६०	पितापि सुप्तावपिता	५३५
निर्गुण्यक्षतत्त्वस्य	४५८	न्यूनाधिःशरीरेषु	१६१	पितृत्वावलिमानो यः	५३६
निर्गुण्यक्षतत्त्वस्य	४६४	ष		पितृगुणान्नदीयात्	६७
निर्गुण्यपासनं पश्यं	४८३	पट्टेषु संस्थाभात्	२२२	पुष्पपादये शिता	६५५
निर्गुण्यपास्तिसामर्थ्यात्	४६०	पटाध्यातस्तत्तुः	२२१	पुनर्धरेषु तत्पत्तु	२६७

श्लोकानु प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानु प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानु प्रतीक	पृष्ठांक
पुत्रादेरविवक्षायां	११४	प्रमाणोत्पादिता विद्या	८५	आढ अल्लेति विद्युमेत	५४३
पुत्रार्थं तमुपासीना	२०३	प्रलये तमिष्टतौ तु	१३५	आढं माने तु मेयेन	१२६
पुनर्द्वैतस्य परतुल्यं	२५१	प्रवहत्यपिनीरेडधः	६४३	आढं संति लक्ष्मणस्य	३१८
पुनस्तिरोभावयति	२२७	प्रवृत्तावाग्रहो न्यायो	३८६	आधितं हस्यतामक्ष	३८४
पुनः पुनर्विगारेडपि	४५१	प्रवृत्तिर्नोपयुक्ता येत्	३८३	आक्षयं हि विनोदाय	६१७
प्रमानधामुभो नीरे	६२५	प्रवृत्तो वा निवृत्ता वा	२५६	आष्यं धूमतया शुद्धवा	४४१
पुत्रार्थं सादयितुं	२०४	प्रयांतमनमं ह्येनं	५५१	आल्लभोगान्भनोरात्मात्	५४८
पुरुषस्येच्छया कर्तुं	४६८	प्रश्नोत्तराभ्यामेवैतत्	३४०	आल्यं रथ्यादितं वृत्तं	५३५
पुंविशेषत्वमध्यस्य	२०१	प्रसरति हि योगानि	२१०	शुद्धतरवेन धीदाय	१४४
पुंशुभोधि तद्वन्मौ द्वौ	२६६	प्रस्थेन दारुण्येन	४१८	शुद्धश्च शुभुत्सेत	३८३
पुंशोर्द्वेष्टे अल यच्छन्	६८	प्रागभावयुतं द्वैतं	२५५	शुद्धाद्वैतसत्तरस्य	१४१
पूर्वकस्ये कृतात्पुण्यात्	६६१	प्रागभावो नानुभूतः	२५४	शुद्धिकर्मद्रियप्राप्त्यु	१३
पूर्वजन्मन्यसनेतत्	६७	प्रागूर्ध्वमपि निद्रायाः	५४२	शुद्धितत्त्वस्यिदाभासौ	३१५
पूर्वपक्षतया तौ येत्	२४०	प्रागस्तत्राभिमानेन	१४	शुद्धोऽपि भेदा नो यिते	७२
पूर्वापरपरामर्शं	१८२	प्राप्नोति नमस्तेऽपि	१८४	शुद्धौ तिष्ठन्नान्नरोऽस्या	२२०
पूर्वाभ्यासेन तेनैव	४५६	प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्	४५५	शुद्धयवच्छिन्नमूटस्थौ	४१७
पृथक्कृतायां सत्तायां	८०	प्राभाकरास्तार्किकाश्च	१६२	शुद्ध्यादीनां स्वरूपं यो	४२७
पृथक्पृथक्विद्याभागा	१६२	प्राग्धर्मभूषि क्षीणे	३७८	शुद्धचारोदाय नर्कयेत्	१७१
पृथगाभासकूटस्थौ	२८४	प्राग्धर्मभूषाभ्यासात्	३३४	गूढद्वयस्य शान्त्यैः	५५३
पृथुत्वादिविकारांत	६२०	प्रिय त्वां रोत्यतीत्येव	६६३	भोध्याभासं भैत्रेयां	५७२
पृथुमुन्निदराकारैः	६१६	प्रियोऽप्रिय उपेक्ष्यथे	१२७	भोधात्पुनरा भनोभाज	१४२
प्रज्ञानानि पुरा शुद्धि	५४०	प्रीयाद्धरिदरोऽनेन	६८५	भोधादूर्ध्वं च तद्वैद्य	१४०
प्रज्ञोपास्तयः प्रायो	४६०	फ		भोधिऽप्यनुभवो यस्य	१०४
प्रतिभ्वनिर्वियच्छब्दे	४३	कलपत्रयतापुष्प	६१६	भोधापास्तयोर्विशेषः कः	४६६
प्रतिगधो वर्तमानो	४५३	व		अल्लग्यारी लिक्षमाष्टौ	४६७
प्रतिगधोऽस्ति जातीति	८	अद्धमुक्तो भदीपाक्षो	३३७	अल्लप्यत्ताननाशाय	३१५
प्रतिष्ठा विदते स्वस्मिन्	५१६	अद्विरेतर्विभावोऽयं	५८६	अल्लप्यारोपितत्वेन	२६४
प्रत्यक्षपरोक्षैतस्य	३०६	अल्लुग्नमद्वैतभ्यासात्	३२०	अल्लप्येते नामरूपे	६४१
प्रत्यक्षत्वेनाभिमतता	१८३	अल्लुवारमधीतेऽपि	४५१	अल्ल नास्तीति मान येत्	२६८
प्रत्यक्षस्यानुमानस्य	४४२	अल्लुव्याकुलचित्तानां	४८५	अल्लभाजं भुविज्ञेय	४४६
प्रत्यग्भोधि य आल्लति	३०८	अल्लुस्यामहमेवात	१२२	अल्ल बद्यपि शास्त्रेषु	४४५
प्रत्यग्भक्तिमनुक्षिप्य	४४३	अधभोक्ष्यवस्यार्थं	२४६	अल्ललोकात्पुत्राकारैः	२६६
प्रत्यये वा प्रेक्षे वा	२३३	अधभ्येमानस द्वैत	१३४	अल्ललोकाभिधानां	४५६
प्रथमं मन्विदानदे	६४४	आढमेतावता नात्मा	५८४	अल्ल विज्ञानमानंदे	५३७
प्रधानक्षेत्रपति	१४८	आढ निद्रादयः सर्वे	१०१	अल्ल चिद्धि तदेव त्व	४५६

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक
अक्षविपरमाप्नोति	५१५	अनुः पुनः पितुः श्रुत्वा	५२०	मातृमार्गानिनिष्पतिः	१३०
अक्षविद्वद्वत्पत्वात्	५६५	अक्षरितं पंचकोशेषु	५८५	माधुर्याद्विस्वभावानां	१०२
अक्षसाक्षात्कृतितरवेयं	४४६	अक्षता स्वरयैव भोगाय	३५६	मा न भूवमहं किं तु	५८१
अक्षघातस्तत्पर्यता	१६२	अक्षेण यरितार्थत्वात्	३४३	मायाभ्यायाः कामधेनोः	२४७
अक्षानंदालिधे अथे	५६१	अक्षमिच्छन्नाक्षरुत्थे	६५४	माया येयं तमेरुपा	२०६
अक्षानंदालिधे अथे	६०२	अक्षानां अक्षरुत्थत्वात्	३५६	मायात्वमेव निशेयं	२११
अक्षानंदालिधे अथे	६४५	अक्षमिच्छाननुत्तात्मा	२८२	मायाधीनशिक्षाभासः	२१८
अक्षानंदालिधे अथे	६७१	अक्षमंशरय तिरस्कारात्	२८३	मायाभासेन छवेशौ	२१७
अक्षानंदालिधे अथे	६८५	अक्षमंशे धर्तृमन्वाः	१८१	मायाभासेन छवेशौ	२८१
अक्षानंदं प्रवक्ष्यामि	५१५	अक्षिरवमनोराज्य	१२६	मायाभासेन छवेशौ	४२६
अक्षानंदो वासना य	५४६	म		मायामयत्वं भोगस्य	३४४
अक्षायदक्षमसिद्धयर्थे	३०५	मज्जस्याब्धौ यथाशास्त्रि	५३	मायामयः अप्रमेयः	४७०
अक्षांमभ्ये तिष्ठन्ति	८०	मक्षिप्रदीपप्रजालेः	४३६	मायामेधो जगतीर	४३४
अक्षांमभ्ये कहेदेयु	८०	मन आमेति मन्यत	१८५	मायाविधे विहायिव	२४
अक्षपय मेदरितपूज्योऽहपय		मन जेव मनुष्याणां	१८५	मायावृत्त्यात्मिका दीश	१२७
म		मन जेव मनुष्याणां	५५६	मायां तु प्रकृतिं विद्यात्	१२१
अक्षपयपूज्यपादाश्च	५४	मनसो निगृहीतस्य	३३६	मायां तु प्रकृतिं विद्यात्	२०५
अक्षतोद्वेगप्रवृत्तिः	२६१	मनुष्यलोको जग्यः स्यात्	५८३	मायिकोऽयं शिक्षाभासः	३६२
अक्षितानि तु धीमनि	३४२	मनोऽनुभवाद्वास्तव्ये	६०	मायी सजति विश्वं सन्	२३२
अक्षिप्रजगते तत्र	६१७	मनो हर्षद्रव्याभ्यां	४६	मायोपाधिर्नग्नोनिः	३०६
आतीति येइहातु नाभ	७१	मनोराज्यादिरौप्यं कः	६४२	मागे गत्रोद्योः आनी	३३१
आरवादी शिरोधारं	५५८	मनो वाक्यतद्व्याख्य	४७१	मा विनश्यत्स्य भोगो	३४३
आर्षां रतुपा ननांघ्र्यं	१२८	मनो हि द्विविधं प्रोक्तं	५५५	मासाब्धसुभक्त्येषु	५
आश्वात्मादि रक्षेयुः	४७६	मन्यमेवे इत्येवमस्ति	६५६	मास्वद्वैते सुखं किं तु	५२३
अिद्यते हृदयमन्थि	५१७	मन्यमेवे देवासे	१२५	मास्वद्वैती तु माया या	१२४
अिन्ने विद्यमानो सृष्ट	६६	मन्यमेवेनियुक्तानां	३५१	मासंपांशविकारास्तु	३३३
आपारमादित्येवमाद्यै	२००	महतः परमव्यक्तं	१६७	मिथ्याविद्योमहापश्य	३६८
अुज्जनांया अपि पुत्रा	३३५	महत्तमं निरुक्तं तु	६७६	मिथ्यात्वमुद्रया तन्मेच्छा	४८०
अुज्जनाडपि निगदयं	४६६	महत्तमप्रयासेन	५२६	मिथ्यात्वपासनादादर्थे	३३०
अुज्जना विषयानंदं	५६०	महाकाशस्य मध्ये यत्	१६७	मुक्तिस्तु अक्षतत्वस्य	२३६
अुज्जनादिकमापानां	८१	महाकाशः सार्वभौमः	५३४	मुज्जन्तविकारमयां	५२८
अुज्जनात्पतेः पुरा भूमा	५२०	महाविश्रो अक्षवेदी	५३४	मुज्जन्तुकांतिसुखानां	५३४
अुज्जो कडकशब्दः	४३	महत्स्य व्यवहारोऽपि	६८३	मुज्जन्तुदृष्टशरी	५८६
अुज्ज्यादिव्यवृत्तानि	५७७	मांहुत्वापनीयादि	५३६	मूर्तिप्रत्ययसातत्यं	३२६
		मातापित्रावयः रतेयं	६५७	मूर्तिभ्यानस्य मंत्रादेः	४८३

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठानंक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठानंक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठानंक
मृदासिक्तं यथा ताम्रं	१२८	यथा सग्राहिनिवत्ये	२४४	यावत्स्वदेहदाहं स	३७१
मृत्तुल्यवद्विषहसक्ति	१३८	यथेधांसि सविमोहादग्निः	१५६	यावद्यावद्वयता स्यात्	१३७
मृतेऽपि तरिभन्वातीयां	१३२	यद्यनं तत्र क्षीनो	५३८	यावद्यावद्वह्निरा	५५०
मृत्पुष्पं भयमेति	१२७	यद्धेतुं श्रुतं सृष्टेः	२४८	यावद्विद्यानभाभीषं	४८२
मृदो सञ्चिदानंदा	१३३	यद्व्यापि न तद्व्यापि	३४३	या सक्तिः कल्पयेद्योम	१७
मेधवद्वर्तते भाषा	२१७	यदा भलिनसत्त्वा तां	२३	युवारूपी च विद्यावान्	१५८
मेधाकाशमहाकाशौ	२३१	यदा सर्वे प्रसिद्धते	२५७	शुश्रून्नेवं सदात्मानं	५५२
मेधाशरूपमुदकं	११७	यदा सर्वे प्रमुच्यते	२५६	युनश्च परदारानि	५६४
मेघमुषलुप्रकाशात्मा	५६७	यदा स्वस्थापि भोक्तृत्वं	३६३	येनायं नष्टनेनात्र	३८८
मेघं भांसमयी योषित	१२८	यदि विद्यापहनुवीत	३४७	येनेभूते शृष्टोतीहं	१५५
मेघयेऽहमित्यत्र सुक्तं	५८७	यदि सर्वमद्वययोगो	५१२	येनेहं मननते सर्व	१०३
मेघाहनीशतां प्राप्य	१२५	यद्यत्सुभं लवेत्तत्	१८०	ये वदन्तीत्यभेतेऽपि	२४८
य		यद्यथा वर्तते तस्य	१८	योगाद्यस्य गीतायां	४५५
य आनन्दमयः सुप्तौ	५४७	यद्यथा वर्तते तस्य	३२२	योगानन्दः पुरोक्तो यः	१११
य विपारते त्रिमात्रेषु	४८६	यद्यद्वादि कल्प्येत	५११	योगाभ्यासरत्नेतरेयो	४८४
य ज्येष्ठमतिशयेषु	३८५	यद्यपि त्वमसीत्यत्र	३०३	योगे क्वाऽतिशयस्तेऽत्र	१००
य ज्येवं प्रह्ववेदेष	११५	यद्यप्यसौ मिदं कालं	५५६	योगेनात्मविषेकेन	१५२
यतो यतो निश्चरति	५५१	यद्योगेन तद्वेति	५६६	यो ज्ञान वेद प्रह्ववे	३७०
यत्रवस्य जगत्स्वात्मा	३४८	यद्वापि निर्गले नीरे	१७७	यो ज्ञाना स सुभं लेखि	५२१
यत्र द्रव्यते द्रष्टा	३५६	यद्वा प्रतिध्वनिर्व्योम्नो	१७	योऽयं स्यात्तुः पुमानेय	४२३
यत्रोपरमते चित्तं	५५१	यद्वा सन्निभतां स्वस्य	१६३	योगशान्ते स्थितो राज्ञ	३७०
यत्सांध्यैः प्राप्यते स्थानं	४८६	यद्वातकालः प्राणस्य	८३	र	
यत्सांध्यैः प्राप्यते स्थानं	१००	यमाग्निमुष्माः देवः स्युः	१६१	रत्नेऽसौ चन्द्रकिरणे	१२
यथागाधनिषिद्धिं	४६२	यमाद्विर्धानिरोधश्च	२६४	रत्नगुणानेऽपि कपादिः	३७१
यथाग्निरप्ये दृष्टं	१६०	यथा यथा लवेत्सुखां	४३३	राजो विगमयेधस्य	३५२
यथा जेतन आलासः	१७७	यथोद्धति शक्त्यासौ	११५	राजिधसौ सुप्तिभोधा	२२७
यथात्र कर्मवशातः	१६४	यस्तु साक्षिणुभात्मानं	५१६	रूपे रूपे अणुवासौ	१७५
यथा द्रवो निवातस्य	३१	यस्मिन् यस्मिन्मस्ति लेखि	१०५	रागद्वेषादिभूतानां	५८०
यथा धौतो धृतिश्च	१६०	यस्य नाहं कृतो लाघो	१५७	र	
यथा निरिधनो वक्त्रिः	५५४	यं कर्मो न विननाति	३८२	विगाढाने सुपुष्टौ स्मा	२१
यथा पुष्करपञ्चुडसिम्ह	१५६	य वं चापि स्वयन्भाव	४८७	क्षीना सुप्तौ वपुर्भेदि	६६
यथा मुन्नादिप्रेष	२२	यं लब्ध्या यापयं लालं	५५२	लौकिकव्यवहारेऽहं	२८४
यथा यथोपासते तं	२३६	या प्रीतिरविनेकानां	३५७	च	
यथानिधिरुपाधिः स्यात्	३१२	या लुब्धिरासनास्तासु	२१६	वपुर्वाग्धीषु निर्बन्धः	३८१
यथा संवादिविभ्रातिः	४८२	यावज्जितस्वरूपत्वा	४६७	वपुर्वाग्धीषु निर्बन्धः	४७५

श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक	श्लोकानुं प्रतीक	पृष्ठांक
वक्षुश्रिमवयोऽवस्था	४७८	विद्यानमयमुपयुगे	५४०	विषयेध्वनिनूपेयु	५४६
वक्षुश्रिमादयो देहे	४७५	वितानमयकपेयु	२२३	विष्टभाहमिह इतरन	६५
वस्तुत्वं योयपत्यस्य	४३१	वितानमालोति पर	१८५	विष्टु ध्यायतु धीर्यद्वा	८८०
वस्तुधर्मा नियम्येरन्	११३	वितानपादो आद्यार्थे	१३३	विष्टु ध्यायतु धीर्यद्वा	६६८
वस्तुस्वभावमाश्रित्य	६७८	वितानं शशिक नात्मा	१८७	विष्टोर्नाति समुद्भूतो	२०३
वभासासरिधतान्वर्णान्	१६२	विश्वगहाहितुस्यत्व	१४२	विष्टवाद्युत्तमदेहेयु	५०४
वह्निरुध्य प्रकाशात्मा	७८	वितात्पुत्र प्रिय पुनात् पदर		विष्टुसिद्धा यथा वदने	१२३
वा पाशुपादभायुष	४६	विदिताहन्तेवेति	४५६	विश्वमयकदरीगया	२११
वायमप्रतिगद सत्	३२	विद्याया अग्निमानदा	६८४	वीर्यस्यैव स्वभावश्चेत्	२१३
वाभादीनामिद्रियाणां	१८४	विद्यान्वये विरुध्येने	३४६	वृक्षस्य स्वगतो भेद	५०
वाग्राद्यगोथराकार	४५८	विद्यावेत्तादशा मध्ये	३८६	वृषायतु तक्षनीम	३०
वादनिकाया नाभयान	६२२	विध्यभाषाण आनस्य	४७६	वृत्तिवेत्तास्तु मर्वास्तु	१७५
वातपित्तभेदभजन्य	३५४	विना क्षोदक्षम मान	१८०	वृत्तीनामनुवृत्तिगु	३०
वायुरन्ताति सङ्भाव	७४	विपरीता भावनेय	३२०	वृत्ते साक्षितपावृत्ति	४२०
वासु स्यो वसिष्ठिरिदो	५१६	विपर्ययो निदिध्यासेत्	३७७	वृद्धिमिष्टवतो भूय	३१०
वायोर्दशाद्यतो न्यूनो	७७	विपर्ययो निदिध्यासेत्	६६६	वेदवाक्यानि निर्वेत्तु	४४८
वाभाग्रशतभागस्य	१६०	विप्रक्षमाद्यो मदत्	५८८	वेदातविज्ञानमुनि	४५७
वाभनाना भरोक्षत्वात्	२१६	विप्रक्षयवितरण	२३५	वेदातानामशेषाणां	३१६
वासनानेककावीना	६३८	विमलहेनार्मिकपे	५५	वेदातोभ्यो अक्षयत्स्य	४४३
वासनाया अष्टकाया	७३	विरलत्व व्यनहतेरिष्ट	३७८	वेदाध्यायी अक्षयतो	५१८
विकल्पतदभावाक्या	२८	विरलत्व व्यवहृतेरिष्ट	६६७	वेदाध्यासात्पुत्र ताप	५०२
विहृषो निर्विकल्पस्य	२६	विरागमनुर्नरा गावो	१२३	वेद्यर्थगस्तु वा ग्राह्य	१३३
विकारबुद्धयधीनत्वात्	३५४	विराधिप्रत्यय त्यम्वा	४६८	वेदाग्येषोषोपरमा	२६३
विक्षिप्यते कदाचिद्धी	१४६	विययोऽप्यस्य सुन्यादी	३६२	वेदाग्ये सातिरौघार्थ	४७
विज्ञेपावृत्तिरूपाक्या	१६८	विधीनानुत्तरायात्	५३८	वेदाग्योपगती पृष्ठे	२६६
विज्ञेपावृत्तिरूपे	२६४	विवक्ष्यते तद्वत्तालि	६०२	व्यक्तमवे तत पूर्व	६२४
विज्ञेपो नास्ति यस्मान्मे	३७६	विविच्य नारा निमित्त्य	३६२	व्यक्त धर्मो विकारश्च	६२४
विज्ञेपो नास्ति यस्मान्मे	६६७	विविच्य भातिमुज्ज्वलवा	३६७	व्यक्तान्यतो तदधार	६२२
विज्ञेपो यस्य नास्त्यस्य	१४६	विविच्यता व्यस्तुत्तर	३५६	व्यक्तानी नियमो माभूत्	५६०
वियारयनामरुषु	४४६	विवेके गताति सति	३३७	व्यक्त नष्टेऽपि नाभूत्तत्	६२३
वियारान्नयते बोध	४६६	विवेके द्रव्यमिच्छात्	२५३	व्यक्तपुनस्तेषामात्रेषु	२६८
विमारितमल शाल	१४५	विवेकेन परिकिंस्थान	३८५	व्यक्तते सातरो स्पर्शा	४५
विमार्वाध्यापराक्षेपु	४४६	विमार्ति परमा प्राप्त	५५८	व्यवहारो लौकिको वा	३८०
विमित्य सर्वरूपाणि	६३१	विमरूपाध्याय ओ	२३५	व्यवहारो लौकिको वा	६६१
विमतीरममत्तु	५२	विमवान्वद्विद्या	६५२	व्यवहारो वा यथासौकि	१३०
विमानमय डिपजो	५२१				
विमानमयकक्षोऽय	१८३				
विमानमयमुप्ये	२२०				

श्लोकानुं प्रतीकं	पृष्ठांकं	श्लोकानुं प्रतीकं	पृष्ठांकं	श्लोकानुं प्रतीकं	पृष्ठांकं
व्यायक्षता ते शास्त्राणि	३७६	शृण्वन्वत्तातत्त्वास्ते	६६६	सत्त्वशुद्धयविशुद्धिर्भा	१०
व्यायक्षतां ते शास्त्राणि	६६५	शेषाः प्राज्ञादिवितानाः	५८१	सत्त्वांशः पञ्चभिस्तेषां	११
व्याधयो धातुवैयर्थ्ये	६५४	शोधितस्त्वपदार्थो यः	४२४	सत्यत्वं व्याधरादित्ये	१०८
व्यासादेषि सामर्थ्ये	४७८	शोधस्पर्शा गतिर्वेगे	७४	सत्यप्यात्मनि बोद्धाऽस्ति	५८३
प्रताकावाद्यद्वयासः	३७३	श्मश्रुकुट्टकेधेन	५७४	सत्यं कार्येषु वस्तुत्वशः	६२६
मात्यत्रात्रिययोर्वेद	२६०	श्येनो वेगेन नीडं	५३३	सत्यं ज्ञानभर्तं यत्	११२
मीमांसिकं दर्शपूर्ण	१२६	श्रद्धालुर्व्यसनी योऽन	५५७	सत्यं ज्ञानभर्तं यत्	२२६
श		श्रवणाद्विषय नदत्	२६४	सत्यं ज्ञानभर्तं यत्	२३१
शङ्खनिः स्रवणः भग्न	५३२	श्रुतितात्पर्यमपिबं	४३४	सत्यं ज्ञानभर्तं यत्	३०४
शक्तिरस्त्वैश्वरी कथित	११३	श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यः	५४७	सत्येवं विषयो हौ स्तो	१३०
शक्तिः शक्तात्पृथङ्नास्ति	६१४	श्रुत्यर्थे विरादीकुर्भो	४३१	सत्येवं व्यवहारेषु	५८६
शक्तेः कार्यानुमेयत्वात्	६१४	श्रोतुर्होद्विधातीत्	१५७	सद्धेते श्रुत यत्तत्	४२
शक्त्याधिक्ये लुपितं येत्	६३	श्रान्तिवाद्देशास्त्रैः	६५८	सद्धेतात्पृथग्भूते	८१
शक्यं केतुं मनोराज्य	१४४	श्रौतीकेतुं स्वपक्षे ते	१८३	मद्धेतेऽदृष्टादते	८३
शनैः शनैरुपरमेत्	५५१	श्रौत्या विचारदृष्ट्यायं	५८१	सद्धस्त्वविवेकस्य	७६
शब्दस्पर्शाद्यो वेद्या	२	स		सद्धतरं समतीयं	५१
शब्दस्पर्शा रूपस्पर्शौ	४३	स आत्मा सर्वज्ञो राम	६१६	सद्धा पश्यन्निर्गन्त	६०२
शब्दानेव पदस्याहो	५४५	सकृत्प्रत्ययमात्रेषु	४७२	सद्धा विचारयेत्तस्मात्	१६४
शमयत्यौषधेनाय	३७३	सकृदाप्तोपदेशेन	४८७	सद्धासीदिति शब्दार्थ	५६
शमाद्यैः श्रवण्युद्यैश्च	४५३	समुत्पल्यमुपास्यत्वात्	४५६	सद्धश येष्टते स्वस्याः	३३८
शयाने पुरुषे निद्रा	६४०	स धृतो न भूहो विज्ञो	६२१	सद्धेवेत्ताद्विवाक्येन	३०२
शाभाभेदात्कामभेदात्	३१८	सम्बिम्बसुप्तात्मकं ब्रह्म	६३१	सद्धुद्धिरपि ज्ञेयान्ति	६०
शापानुग्रहसामर्थ्ये	४७७	सम्बिम्बानन्दरूपस्य	४४४	सद्धूपमारुह्युः प्राह	६३१
शास्त्राण्यधीत्य भेदापी	१३७	सम्बिम्बानन्दरूपेऽस्मिन्	६२६	सद्धस्तुन्येकेश्वरथा	७४
शास्त्राकतेनेव भागेषु	४४५	सतो नावयवाः शैक्याः	५१	सद्धस्तु ब्रह्म शिष्टोऽशौ	७७
शाता धारास्तथा भूदा	६७५	सतोऽनुवृत्तिः सर्वत्र	७५	सद्धस्तु शुद्धं त्वरमाभिः	५६
शाता धाराः शिलाद्याश्च	६८४	सतोऽपि नामरूपे द्वे	५५	सद्धस्त्वधिकृतत्वात्	७०
शतासु सम्बिम्बानदा	६८२	सतो विवेयितास्वप्नु	७८	सन्मायाभ्योमवाप्तशः	७८
शिलाद्यौ नामरूपे द्वे	६८२	सतो विवेयिते वदन्तौ	७८	सत्पुत्राण्युपय वेदान्	५२२
शिवस्य पादावन्वेष्टुं	२०३	सतो व्योमत्वमापन्नं	६८	सम्मानयामाद्ये दैत	१२५
श्रम्यत्वमित्येवमन्य	६२	सत्कर्मापरिभाषाते	१८	समावस्था भूमाः सति	२६२
श्रम्यमासीदिति ध्रुवे	५४	सत्स्वमाभिता शक्ति	६६	स मोक्षो विषयाद्विनिर्गो	४
श्रम्यशक्तिरतथाकारो	६१५	सत्ता जितिर्द्वय व्यक्त	६८०	स भूमि विधतो वत्स	६५
शृण्वन्मंगः परिच्छेदः	४१७	सत्ता यितिः सुप्न येति	६८०	सम्भवयाभ्याम जेतत्	३१६
शृण्वन्वत्तातत्त्वास्ते	३७७	सत्त्वचौ यित्युभौक्य	५१८	सम्प्रतिशः सर्वेषां	१४

શ્લોકાંતુ પ્રતીક	પૃષ્ઠાંક	શ્લોકાંતુ પ્રતીક	પૃષ્ઠાંક	શ્લોકાંતુ પ્રતીક	પૃષ્ઠાંક
સ્વ પર ચ ન વેત્યાત્મા ૩૬૫		દૈરવ્યગર્ભાઃ પ્રાણાત્મ ૧૮૪			
સ્વાનુભૂતાવિશ્વાસે ૧૭૦		ક્ષ		દસ્ય ભાંતિ સદા બ્યોમ ૭૩	
સ્વાનુભૂતિરવિઘ્નાયાં ૧૭૧		ક્ષણે ક્ષણે જન્મનાશૌ ૧૮૬		સાત ઇત્યુચ્યતે કુંભો ૪૧૦	
સ્વામિભૂત્યાદિક સર્વ ૫૭૭		ક્ષણે ક્ષણે મનોરાજ્યં ૬૪૨		સાતતાજાતતે ન સ્તો ૪	
સ્વાસત્વ તુ ન કરમૈચિત્ ૧૦૭		ક્ષતિયોડહં તેન રાજ્યં ૫૭૫		સાતત્વં નામ કુંભેડતઃ ૪૮	
દ		ક્ષ્યાતિશયદોષેષુ ૧૪૦		સાત્વા સદા તત્ત્વનિજાત ૨૩૮	
હાનાહાનવિહીનેડસ્મિન્ ૫૮૦		ક્ષીરાદૌ પરિણામોડસ્ત ૬૨૬		સાનદ્યેન નષ્ટેડસ્મિન્ ૨૬૬	
હિરણ્યશ્ચશ્રુધ્યાદિ ૪૬૫		ક્ષુત્પિપાસાદ્યો દષ્ટા ૨૫૨		સાનિતાસાનિતે ત્યાત્મા ૨૮૫	
હૃદયલેકા મર્ષિ હૃદ્યવા ૧૨૭		ક્ષુધયા પીડ્યમાનોડપિ ૩૩૪		સાનિનોડતાનિનશ્ચાત્ર ૩૩૧	
હેતુસ્વરૂપકાર્યાણિ ૨૬૩		ક્ષુધેવ દષ્ટ્યાધાતૃત ૩૨૫		સાનિનો વિપરીતોડસ્માત ૨૪૯	

પૂજ્યપાદ મહારાજ શ્રીમન્નથુરામશર્મા પ્રણીત

પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન .

શ્રીઉપનિષદો રૂ. ૬-૪-૦ શ્રીવેદાંતદર્શન રૂ. ૩-૮-૦ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા રૂ. ૩-૮-૦
 શ્રીપાતંજલયોગદર્શન રૂ. ૨-૧૦-૦ શ્રીસાંખ્યપ્રવચન રૂ. ૧-૦-૦ શ્રીપરમપદભોધિની રૂ. ૦-૧૪-૦
 શ્રીસદુપદેશદિવાકર પ્રથમકિરણ રૂ. ૦-૧૨-૦ દ્વિતીયકિરણ બીજી આવૃત્તિ હાપાય છે. તૃતીયકિરણ
 રૂ. ૦-૧૨-૦ ચતુર્થકિરણ રૂ. ૧-૨-૦ પચમકિરણ રૂ. ૦-૧૩-૦ સુબોધકલ્પસત્તા રૂ. ૦-૬-૦
 મુમુક્ષુપ્રતિ શ્રીઅંતર્ધર્મીના આદેશો રૂ. ૦-૬-૦ શ્રીઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક ૧-૧૦ રૂ. ૦-૭-૬
 અંક ૧૧-૨૫ રૂ. ૦-૮-૦ અંક ૨૬-૩૫ રૂ. ૦-૮-૦ અંક ૩૬-૫૮ રૂ. ૧-૨-૦ શ્રીરાસપંચા-
 ધ્યામી રૂ. ૦-૫-૬ શ્રીભગવદ્ગીતાદિ પાંચરત્નો રૂ. ૧-૮-૦ શ્રીનાયકાવ્ય પ્રથમભાગ રૂ. ૦-૫-૦
 શ્રીનાયકાવ્ય દ્વિતીય ભાગ રૂ. ૦-૧૪-૦ શ્રીસદુપદેશમાળા રૂ. ૦-૩-૬ પ્રક્રોત્તરરૂપે વિવિધ
 ઉપદેશ રૂ. ૦-૫-૬ શ્રીનાથસ્વરોહ્ય રૂ. ૦-૩-૦ શ્રીભોગપ્રભાકર રૂ. ૦-૪-૦ શ્રીસ્વાભાવિકધર્મ
 રૂ. ૦-૩-૦ બલદીવાણ્ણિનું રૂપણીકરણ રૂ. ૦-૧-૬ શ્રીસંધ્યાનો વેદાંતાનુસાર વિચાર રૂ. ૦-૧-૦
 શ્રીપ્રણવપદ રૂ. ૦-૩-૦ શ્રીપ્રણવવિસ્તારપદ રૂ. ૦-૨-૦ શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશરત્નો
 સદીક બીજી આવૃત્તિ હાપાય છે, શ્રીદુરાચારગિરિવજ્ર રૂ. ૦-૪-૬ શ્રીવિનોદભાલા રૂ. ૦-૫-૦
 શ્રીપત્રકલ્પમંજરી રૂ. ૦-૩-૦ શ્રીસનાતનધર્મનું નિરૂપણ રૂ. ૦-૧-૬ શ્રીસુવિચારચંદ્રિકા
 રૂ. ૦-૫-૦ શ્રીમહામેત્રમાધિકા રૂ. ૦-૩-૦ શ્રીરુદ્રસૂક્ત, પુરુષસૂક્ત ને ઈશાનાસ્વાદિ રૂ. ૦-૪-૬
 શ્રીસૂક્ત રૂ. ૦-૦-૬ વૈરાગ્યસુધાકર રૂ. ૦-૧-૬ શ્રીયજુર્વેદીયગ્નાનનિકમકાશ રૂ. ૦-૮-૦
 ગુરુગીતાસાર રૂ. ૦-૦-૬ પરમસુખી થવાના ઉપાય રૂ. ૧-૦-૦ વિવેકભારકર પ્રથમરશ્મિ
 સોનેરી પુર્ણ રૂ. ૦-૧૩-૦ સાદુ પુર્ણ રૂ. ૦-૬-૦ દ્વિતીયરશ્મિ સાદુ પુર્ણ રૂ. ૦-૬-૦
 પાકે પુર્ણ રૂ. ૦-૧૨-૦ આશૈવ્યવિવેક રૂ. ૦-૧-૦ બ્રહ્મજ્ઞાનતી પ્રાપ્તિના વીશ સાધનો રૂ. ૦-૬-૦
 વર્ણવિચાર રૂ. ૦-૧-૦ શ્રીભગવદ્ગીતાના મુખ્યોપદેશસમ્બંધી વિચાર રૂ. ૦-૨-૦ શ્રીસામવેદીય
 રૂપપૂજાદિ રૂ. ૦-૪-૦ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અન્યવાર્થપ્રકાશિકાક્રીડાસાથે રૂ. ૦-૧૧-૦

મળવાનું ઠેકાણું:-વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ-બીલખા-કાઠિયાવાડ.